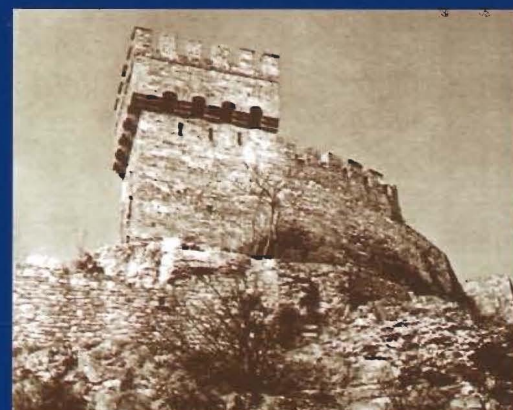
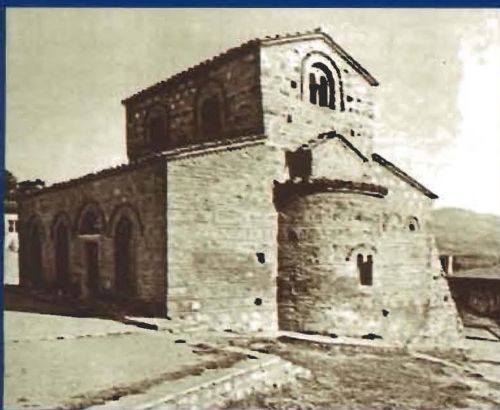
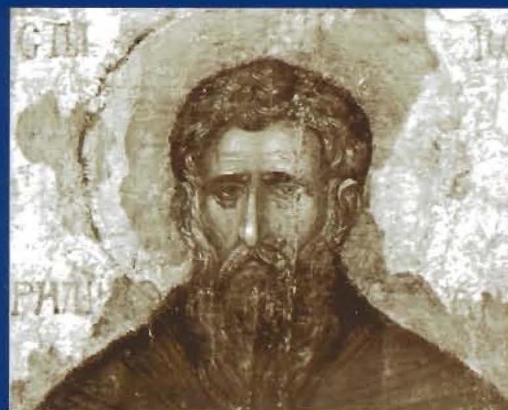

ТОМ I ИСТОРИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ VII - XIV ВЕК

**ИВАН БОЖИЛОВ, ВАСИЛ
ГЮЗЕЛЕВ
ИСТОРИЯ НА
СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ
VII-XIV ВЕК
ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ В
ТРИ ТОМА. ТОМ I**

chitanka.info

Тази книга е посветена на Средновековна България. На нейното раждане във времето, наречено *Велико преселение на народите*. На нейния изпълнен с духовни и политически превратности седемвековен исторически живот. На нейния залез в края на четиринадесетото столетие...

ПРЕДГОВОР

*В.н.нт.р.'ите [българите] били
многобройни — така многобройни, както
пясъкът в морето...*

Йосиф, хазарски
хаган (X в.)

Том първи от „История на България“ в три тома, която публикува авторитетното издателство „Анубис“, обхваща повече от десет столетия — от средата на IV до края на XIV в. Тази хронология веднага подсказва подхода на авторите ѝ: това е подходът на един от най-големите български историци, Васил Златарски (1866–1935), използван в неговата останала незавършена „История на българската държава през средните векове“. А именно: изложението има за изходна точка първото сигурно споменаване на *българите* в писмените извори и завършва със залеза на българската държавност. Тези граници на книгата са ясни и убедителни. И все пак те може би трябва да бъдат защитени. Особено за обикновения читател непрофесионалист. Възможното присъствие на българи — под други наименования — в извори, и разбира се, в събития отпреди четвърти век след Христа — е привличало вниманието на изследователите (китаисти, монголисти, тюрколози), но все още е сторено малко за неговата убедителна научна защита. Ето защо авторите, без да остават в плен на европоцентризма, начеват своето изложение оттам, откъдето българите (с наименованието, с което ще станат известни в историята) влизат в писмените извори, и разбира се, в ранната история на средновековна Европа.

Книгата завършва с края на четиринадесетото столетие. Защо, след като и двамата автори са убедени и са защитавали неведнъж тази своя убеденост, че залезът на балканското Средновековие, а и на българското, настъпва в средата на XV в., по-точно с падането на

Константинопол в 1453 г. (впрочем, така както то започва с раждането на Константинопол в 324–330 г.)? Няма съмнение, че в последните години на четиринадесети век българските държавни структури и институции са унищожени. И както ще видим, за дълги столетия. Остава споменът за тях, остава идеята, която постепенно се преобразува в историческа памет на българите. Усилията за практическото възкресяване на царството, твърде често характеризирани като „въстания за освобождаване от турска власт“, вече са в друга историческа епоха. Дори и първите опити в самото начало на XV в. или угасването на последните надежди в средата на столетието. Това е необходимият компромис при всеки колективен труд. Защото тъкмо тези събития са представени в том втори.

В изложението предимство е дадено на политическата история на българите и на българската държава. Но веднага трябва да се каже, че не липсват страници, посветени на историята на Българската църква, на българската култура, а по-рядко на институциите или структурата на българското общество. Това е направено дотолкова, доколкото явленията и процесите трудно биха могли да бъдат изолирани в чист вид и представени независимо едни от други. Защото историята не го позволява. А такива случаи не са малко: Кръщението на българите с всичките му сетнини; Симеоновата епоха, когато може би за първи и за последен път в Българското средновековие има почти пълно равновесие на отделните проявления на българското общество, Държава и Църква; отшелници и еретици в средата на X в.; появата и историята на Българската (Охридска) архиепископия, на която балканската политическа атмосфера е отредила твърде противоречива роля; възстановяването на Българската патриаршия — акт, с който моделът на Българското царство бил възобновен окончателно; най-сетне антитезата „политическо безсилие и културен блясък“ през XIV в.

Книгата не е обобщение в обичайния смисъл на понятието, не е обикновен синтез на вече познати факти, събития и промени, както би могло да се очаква. Тя е написана след внимателно проучване на достигащите до нас писмени и вещественни извори. За първи път са въведени в научно обръщение редица неизползвани или необнародвани извори, които са издирени и анализирани от авторите. Доколкото това е възможно и на места целесъобразно, се отдава

предпочитание на българските извори като носители на най-достоверна и правдива информация. Това е направено, защото авторите са се стремили да погледнат на историята на средновековна България „отвътре“, а не да следват постоянно погледа на чужденеца.

При написването на книгата са използвани обобщаващи и конкретноисторически изследвания на български и чуждестранни учени, които се отнасят както до българската, така и до византийската и западноевропейската средновековна история. Не са взети под внимание онези публикации, български или чужди, които са написани непрофесионално, с очевиден стремеж за изопачаване на българската средновековна история или за създаване на нови митове и легенди за отдалеченото ни минало. За съжаление през последните години подобни опити заливат не само медиите, но и започват да навлизат в строгата академична наука благодарение на размиването на границите между професионализъм и любителство или пък на хора, които по един или друг начин присъстват в историческата колегия.

На читателите веднага ще направи впечатление, че в страниците, посветени на първите столетия от средновековната ни история, употребяваме понятието *българи* вместо наложилото се през последните десетилетия *пра-*, *прото-* или *първобългари*. Обяснението, което дължим, е следното. На всички познавачи на ранната история на българите и сетне на българската държава е добре известно, че изворите предлагат едно-единствено име и то е *българи* (на гръцки, латински или други езици, понякога с различни деформации, разбира се). Добре е известно и още нещо — понятието *пра/прото-*, *първо-/българи* има научен произход. То се появява преди Втората световна война, но се налага категорично веднага след нея от марксистката историография с идеята, че така се разграничават българите от формиралата се по-късно българска народност. Подобен подход, освен че противоречи на нашите извори, е и ненаучен. Това, че името винаги е едно и също (*българи*), а съдържанието му търпи известно изменение, не е никакво основание за посегателство от страна на съвременната наука. Ако в периода IV-началото на IX в. името *българи* се употребява за обозначаване на туранските българи, от първата половина на деветото столетие с него започват да се назовават всички поданици на българския владетел, сред които са както славяните, така и някои по-малки етнически групи, живеещи на

територията на Българското царство. По този начин България не прави изключение от една важна закономерност, присъща на ранносредновековните варварски държави: раждането на българската държава предхожда и до голяма степен определя появата на средновековната българска народност, така както това става и при другите европейски народи.

Защо започваме нашето изложение с историята на българите? Книгата съдържа неголям брой страници, посветени на Великото преселение на народите и преди всичко на варварските нашествия в земите на юг от Дунав, сред които най-важно място е отделено на славянските нападения и настаняването на славяните на територията на Източната Римска империя, или Византия. Но това е само за да се представи държавнополитическата, етническата и историко-географската рамка, в която се вписва ранната българска държава. И така, защо започваме с българите? Или ако трябва да обърнем питането: защо не започваме с праисторическите култури и с класическите цивилизации, засвидетелствани в една или друга степен, и особено с историята на траките? Още повече, че това е традиция в нашата историопис, чието начало възхожда към Константин Иречек и бе утвърдена от т.нар. „Многотомна история на България“. Започваме с българите, защото нашата концепция е друга. Историята на България е история на българите (каквото и съдържание да се влага в това понятие). Всичко останало е история на земите, които от края на VII в. постепенно стават част от Българското ханство и по-късно царство. И е обект на други изследвания и обобщения.

Защо *История на средновековна България*, а не например *История на българите* (К. Иречек) или *История на българския народ* (Петър Мутафчиев)? Защото не пишем история на всички българи — например на волжките българи или на българите на Батбаян, останали в Хазарския хаганат — на онези, които по-късно, в едно или друго време са останали извън пределите на Отечеството; защото пишем — и това го налага особенният исторически път на българите — история и на другите, обвързани по някакъв начин с нас. Тогава защо не *История на българската държава* (В. Златарски)? Защото пишем история на българите и на тяхната страна в продължение на столетия, когато не е имало българска държава; защото по тази причина пишем история и на други държави. И така, *История на България* (понятие,

използвано още в 681 г. от византийски писател) е не само най-подходящото, но и единственото възможно в случая наименование.

Авторите са се стремили да пишат историята на България така, „както е било в действителност“. С риск да бъдат обявени за привърженици на позитивизма. Те с удоволствие ще изслушат и други мнения по някои спорни въпроси от българското минало или по такива, които изглеждат спорни; но мнения, които са изразени от истински професионалисти и, което е не по-малко важно, защитени професионално. Историографията на средновековна България не започва и, разбира се, не завършва с тази книга. „История на средновековна България“, която читателят ще разлисти, е естествено и логично продължение на стореното през последните 125 години (от К. Иречек насам) и тя се е ползвала от най-доброто, постигнато през тези години. В същото време тя е антитеза на всичко онова, което е извън истинската научна история, проявявано по едни или други причини (идеологически или поради липса на професионализъм) както в подалечното ни минало, така и през последните десетилетия. Непредубеденият читател ще установи и едното, и другото. В същото време, убедени сме в това, книгата ще бъде отправна точка както за конкретноисторически изследвания, така и за бъдещи обобщения.

Авторите

22 септември 1999 г.

Ден на независимостта — възобнова на Българското царство

ДЯЛ ПЪРВИ ВЪВЕДЕНИЕ^[1]

ГЛАВА ПЪРВА

„ВЕЛИКОТО ПРЕСЕЛЕНИЕ НА НАРОДИТЕ“ И БАЛКАНСКИТЕ ПРОВИНЦИИ НА ИЗТОЧНОРИМСКАТА ИМПЕРИЯ (ВИЗАНТИЯ) ПРЕЗ IV-VI В.

В мрачното си предчувствие за една настъпваща голяма катастрофа в човешката история към 250 г. сл.Хр. в един от трактатите на раннохристиянския богослов св. Киприан († 258 г.) пише следното: „Светът вече остаря и няма предишната си свежест... Зимата не е снеговита, за да напоява семената, а през лятото няма достатъчно слънце, за да зрее плодът... Обеднелите планини не дават повече мрамор, мините — злато и сребро... В полята няма земеделци, в морето — моряци, по бойните полета — воители. Няма повече справедливост в съдилищата, умение в занаятите, дисциплина в нравите... Чума покосява човешкия род... Идва денят на Второто пришествие!“^[2].

Скоро подир това възкачилият се на престола на Римската империя пълководец на Далмация Диоклетиан (284–305) се захванал с радикални реформи да оздравява държавата и обществото. По някаква странна ирония на историята тогавашната официална пропаганда започнала да го величае като „баща на Златния век“. Всъщност независимо от реформаторските напъни, целящи да преодолеят кризата, империята — този „обезкървен и изхабен организъм“ (М. Ростовцев) — била вече тръгнала по пътя на своя залез. „Варварските племена и народи“, които прииждали от Източна Европа и Азия, станали извършители на една присъда, която съдът на историята определил за Римската империя. Все пак идвали времената на „нови златни векове“ в историята на Европа и техните бащи щели да бъдат Юстиниан I Велики, Карл Велики, Симеон Велики, Лайош I Велики и редица други „велики“ владетели на Средновековието, живели векове по-късно подир първия „баща на Златния век“.

„Раждането на Европа“ (според сполучливата формулировка на Р. Лопец), началният период на нейната същинска история, чийто цикъл все още продължава — това е „Великото преселение на народите“ (IV-VIII в.)^[3]. То бележи и началото на Европейското средновековие. Смята се, че негова изходна точка е натискът на хуните от вътрешна Азия, предизвикал нашествията и заселването на готите в балканските провинции на Източната Римска империя. Краят му е белязан с радикалното етническо обновление на цяла Европа, чиито региони и области били вече плътно заселени с германски, славянски, англосаксонски, тюрко-номадски и други племена, с появата на редица нови държавнополитически образувания върху развалините на късноримската империя. Сред тях с особено значение за ранносредновековната история на европейския континент били франкското Вестготско и Лангобардското кралство, Аварският хаганат и Българското ханство в Долния Дунав.

Етническата и политическата карта на Европа за няколко века променили своите цветове; Европа се „варваризирала“. Варварските племена, народи и държави вдъхнали нов живот на стария континент. След залеза на неговата антична цивилизация, изживяла напълно цикъла на своето историческо развитие, настъпила нова епоха, свързана с коренна промяна на структурите, балансите, тенденциите и търсенията в европейския свят, на по-тясно обвързване на неговата история и съдба с Азия.

Изключително важна роля в процесите и събитията, протекли в хода на „Великото преселение на народите“, изиграли българите и славяните, с които тясно е свързано не само обновлението на Балканския полуостров и цяла Източна Европа, но и началото на българската държавност. Тяхното придвижване към вътрешността на Европа било предшествано от нахлуването на готите и хуните.

Кои са причините за движението на огромни етнически маси през първата половина на I хилядолетие от Азия към Европа, от Изток към Запад? Този въпрос няма единствено риторичен характер — той с право иска отговор. Този отговор се търси доста отдавна. Още в края на IV в. западният църковен отец св. Амброзий Милански (ок. 340–397 г.) по удивляващ с дълбоката си интуитивност начин успял да долови верижния характер на движението на големи етнически маси от Азия към вътрешността на Европа: „Хуните се нахвърлиха върху

аланите, аланите върху готите, готите върху тайфалите и сарматите. А пък готите, подгонени от своето отечество, ни прогониха от Илирик. И това няма край“^[4]. Всъщност причините за този междуетнически сблъсък, привел в движение големи маси, трябва да се търсят в по-дълбоки пластове. Изплувалите на повърхността политически събития и явления били обусловени от фактори с друг характер: географско-климатични и етно-демографски. Настъпилото през IV в. всеобщо застудяване принуждавало племената да търсят усилено места за трайно заселване в южните региони на Азия и Европа. Пренаселеността на степните пространства в Азия водела до появата на хроничен глад сред номадските племена, което ги карало да бъдат в близост до територии, населени със земеделски племена и народи, за да могат по пътя на обмяната на продукти да се препитават. Може с основание да се смята, че в главна степен гладът и стремежът към етническо и човешко оцеляване стимулирали многобройните азиатски племена към обединяване и движение от изток към запад, към пределите на руиниращата се Римска империя. Оределите ѝ откъм население географски пространства се нуждаели от оживяване. Това можели да сторят племената и народите, разположени край нейните граници, в периферията на Европа. По-богатите и култивирани земи на римските провинции, гдето по-лесно можело да се осигури оцеляване и съществуване на първо време с плячка и грабеж, а подир това с труд, очевидно силно ги привличали. Всъщност „варварите“ вече отдавна познавали империята — било като нашественици в нейните предели, било като нейни воители и наемници, било като роби и заселници в територията ѝ. Живелият през втората половина на V в. закоравял привърженик на старата езическа религия Зосим в своята „Нова история“ обвинява за бедите, сполетели империята, най-вече въвелия християнството като държавна религия император Константин I Велики (324–337 г.). Според него той не само въвел губителното за империята християнство, но и отворил вратите за нахлуванията на варварите „в подвластната на римляните земя“ и „поставил началото и зародиша на разстройството на държавата“^[5]. Колкото и парадоксално да изглежда това, неговия възглед в ново време споделя в увода на своя седемтомен монументален труд „Упадък и крушение на Римската империя“ (1757–1794 г.) големият английски историк Едуард Гибон, пишейки: „Това, което искам тук да

описа, всъщност е триумфът на християнската религия и варварството.“

Погледнато в по-общ план, верижната реакция, предизвикала сътресенията в европейския континент, имала за начало сблъсъка на Китайската империя с многобройните тюркски, монголски, тибетско-тунгуски и тунгуско-манджурски племенни общности, които населявали огромно азиатско пространство от Великата китайска стена на изток до Алтайските планини на запад и от Забайкалието и Южен Сибир на север до Тибетските планини на юг. Отблъснати от нея, раздирани от междуособни войни и вътрешни противоречия, вместо натиск на изток, те били принудени да осъществяват натиск на запад. Основна роля сред тези племена играели хуните — високоорганизиран и дисциплиниран номадски народ, чиято голяма военна сила била бързоподвижната конница. Тяхното етническо наименование „хунну“ се наложило като събирателно понятие за съседните на Китайската империя „варварски племена и народи“. Старите китайски хроники са съхранили в себе си спомена за епични битки, водени в подножието на Великата китайска стена. Към средата на IV в. западносибирските хуни, отблъснати от китайците, увлекли в своето движение на запад сродните си огурски племена, нападнали земите на аланите, обитаващи просторните степи край Аралско и Каспийско море. По този начин те станали съседи на готите. Хунският натиск на последните ги принудил да се оттеглят към Долния Дунав и тук да потърсят територии за трайно поселване^[6]. В следващите столетия тази картина щяла да има редица повторения. Едното от тях е и движението на българските племена към средата на VII в.

Ако трябва да се направи една рекапитулация на изразените погоре съждения, трябва да се заключи, че движението на хуните от Азиатския изток към евроазиатските степи и предели на Късноримската империя е онзи политически фактор, който е дал началния тласък на онова голямо движение на етнически маси, което германските историци сполучливо още през XIX в. характеризираха като „Велико преселение на народите“ — една точно отразяваща процесите метафора.

Раждането на Източноримската империя (т.е. Византия, както напоследък придобихме навика да я наричаме) отразява същностното развитие на сблъсъка на старата империя с прииждащия „варварски“

свят. Нейните епични битки срещу него в Долния Дунав в голяма степен предопределят хода на историята на почти цяла Европа чрез движението на етническите маси, прегрупирането им в нови територии и възникването в тях на нови държавни формации.

Няколко събития от първата половина на IV в., свързани с историята на Балканския полуостров, поставят началото не само на битието на Византия, но и на „раждаща се Европа“. Тяхното отбелязване е задължително за всеки уважаващ „европейщината“ историк. Те регистрират преместването на центъра на европейската вселена от запад към изток, превръщат Балканите в невралгичен пункт на една многовековна история.

Наследникът на западния дял на Римската империя Константин I Велики проявил активност в разрушаването на установената през 284 г. от император Диоклетиан тетрархия (колегиум за общо управление от двама августи и двама цезари). С победата си в битката край Хеброс (Марица) близо до Адрианопол (дн. град Одрин) на 3 юли 324 г. над Лициний, последвана от превземането на Византион (от 330 г. — Константинопол), той станал не само самостоеен и единствен господар на империята, но и основоположник на „империята с ново средище“ (Х. Хунгер), т.е. на Византия. Непосредствено подир това той извършил два акта със световно историческо значение: 1) въвел християнството като държавна религия в империята; 2) обявил града на Босфора Византион за „нов Рим“^[7]. След неговото преустройство в продължение на няколко години на 11 май 330 г. с големи тържества било ознаменувано преместването на средището на империята от „стария в новия Рим“, който пък тутакси бил преименуван на Константинопол („град на Константин“) в чест на неговия основател и преустроител. Това бил знаменателен факт, който поставял началото на нов цикъл в историята. Центърът на основното европейско историческо действие се преместил от Рим в Константинопол, от Запад на Изток.

Много са въпросите, които стоят пред науката, която се мъчи да проникне в подмолните течения на историята по времето на прехода от Античността към Средновековието, за да изясни понякога изненадващите ходове на владетелите, обновителните тенденции и процеси и най-вече резултата на промените. Онова, което се струва най-важно за историците на този интересен период, е да се изяснят

факторите за тъй бързия преход във формирането на новата ос, по която са се движели основните исторически събития.

Къде се коренят причините за този бърз и изненадващ преход? Интуитивен или дълбоко премислен е бил императорският ход? Дали само християнската ревност е карала Константин I Велики да напусне напомнящия с всичко за старите езически богове Рим? С риск за регистриране на вярност към историко-материалистическия подход в обяснение на историята, ще трябва причините да се потърсят в големите стопански ресурси на значително по-гъсто заселените и по-добре организирани и управлявани източни области на империята, а също така и в нарасналата роля на долнодунавския лимес за нейната защита от натиска и нашествията в пределите на Балканския полуостров и Средна Европа на многобройни и най-различни по произход „варвари“, които вътрешността на Азия и южноруските степи сякаш непрекъснато бълвали към Европа. Налагало се да се възпира и експанзията на сасанидска Персия, която настъпвала в Предна и Мала Азия. А градът край Босфора, разположен на два континента, бил най-сполучливата опорна точка за разнебитената империя.

В резултат на реформите в края на III-IV в., извършени от Диоклетиан и Константин I Велики, балканските провинции на Римската империя били обособени в две големи административни единици — диоцез Тракия и префектура Илирик. В голяма степен това деление било обусловено от процесите, които протичали в източната и западната половина на полуострова. Диоцезът Тракия, натясно свързан с новия политически център на империята на Константинопол, обхващал територията от река Вит до дунавските устия и от Черно море и Босфора до река Места. В него влизали шест големи провинции: Тракия със средище Филипопол (дн. гр. Пловдив), Европа — със Силимврия (дн. гр. Силиври, Турция), Родопа — с Енос, Хемимонт — с Адрианопол, Долна Мизия — с Марцианопол (дн. гр. Девня) и Малка Скития (дн. Добруджа) с Томи (дн. гр. Констанца, Румъния). Неговият граждански управител-викарий резидирал в Константинопол. Военната власт била съсредоточена в ръцете на магистъра на войските в Тракия, който всъщност трябвало да организира отбраната на дунавския лимес от непрекъснатите нашествия на варварите. Префектурата Илирик включвала диоцезите

Македония, Дакия и Панония. Първоначално тя имала за средище Сирмиум (дн. гр. Сремска Митровица, Югославия), а по-късно Тесалоника (дн. гр. Солун). Император Константин I Велики разделил Македония на две части: Първа Македония с главен град Тесалоника и Втора Македония — със Стоби (дн. Пустоградско, Македония). Същото сторил и с Дакия, която била разделена на Средиземна, в която основни градове били Сердика (дн. гр. София), Пауталия (дн. гр. Кюстендил) и Найсос (дн. гр. Ниш, Югославия), и Крайбрежна (тя обхващала земите между Дунава и Балкана) с главен град Рациария (дн. с. Арчар, Видинско)^[8]. С оглед на възпиране на сепаратизма и непокорството имало разграничение между административната и военната власт, но с течение на времето все по-ярко изпъквала липсата на координация между двете.

Основен проблем на балканските провинции на Късноримската империя през втората половина на IV-V в. били взаимоотношенията с многобройните племена на готите и хуните, които яростно напирали към земите на юг от Дунава. Техните походи във вътрешността на Балканския полуостров, към които нерядко се присъединявало и местното тракийско население, имали за резултат не само опустошения, но и промяна на етническия облик на отделни области. Те слагали началото на „варваризирането“ на тази тъй оспорвана земя от европейския континент.

Започнали своите набези още през III в., готите — тези многобройни германски племена, станали важен фактор в историята на балканските земи от средата на IV в.^[9] В повечето случаи те първоначално ставали федерати на империята, получавали земи за заселване и препитание и подир това се опълчвали срещу нея. Тази схема на тяхното поведение рядко имала изключения.

Подгонени от мощния хунски натиск, вестготите започнали да се поселват в Малка Скития и Долна Мизия в качеството си на федерати — защитници на дунавския лимес. Междувременно през пролетта на 364 г. младите императори Валентиан I и Валент (364–378 г.) извършили „братска подялба“ на войската и империята: първият поел управлението на западната част със средище Милано, а вторият — източната с главен град Константинопол. Още на следващата година Валент бил принуден да се справя с бунта на претендента за короната Прокопий, който избрал за свое средище Филиппол, опрял

се на част от войската, местното тракийско население и особено на вестготите. Ако Валент успял да се справи с претендента, то не успял да преодолее съпротивата на вестготите. Недоволството на новите поселници на балканските земи идело главно от това, че имперската власт се отнасяла хищнически към тях и се опитвала да им стовари непосилно данъчно бреме. Опитът на император Валент да възпре техния мощен поход на юг към Източна Тракия претърпял пълен неуспех. На 9 август 378 г. край Адрианопол имперската войска претърпяла катастрофално поражение, а самият император изгорял жив в една крайградска къща. Готските пълчища се упътили подир това към Константинопол и след като не успели да го превземат, се пръснали в различни посоки и в продължение на няколко години вилнели в различни области на Балканския полуостров^[10].

Последният заповедник на цялата стара Римска империя бил Теодосий I Велики (379–395 г.), бивш военен управител на Горна Мизия. Той не само успял да изтласка развилнелите се готи в земите на север от Балкана, но и сключил мир с техния вожд Фритигерн (382 г.). Привличането на готите към империята станало не само под формата на федерати, но и чрез масовото им включване в имперската армия както като войни, така и като командуващ състав. С това Теодосий Велики преследвал пълно омиротворяване на балканските провинции. Това „варваризиране“ на войската и управлението вървяло успоредно с друг процес: навлизане на местното тракийско и илирийско население в същите две сфери. Империята постепенно започнала да придобива друг облик, макар римската организация и система на управление в администрацията и армията в общи линии да се запазвала.

Изключително важна роля в историята на поселилите се в Мизия вестготи изиграл епископ Вулфила (311–383 г.)^[11]. Към средата на IV в. той се поселил в Никополис ад Иструм (край дн. с. Никюп, Великотърновско). Ползвайки тукашната относително богата библиотека, той успял да създаде азбука на готите, превел от гръцки на техния език Библията (с изключение на „Книга за царете“) и създал редица други книжовни творби. Като мисионер проповедник той изиграл изключително важна роля за постепенното приобщаване на готите към християнството. Бидейки един от ведущите поддръжници на арианството, той успял да го превърне в господстващо изповедание

на вестготите, за които неговите слова „важели като закон“^[12]. Според неговия житиеписец Авксентий (V в.) преди смъртта си в Константинопол през 383 г. Вулфила изрекъл следното свое символ верую: „Има един вечен, несътворен и невидим Бог, който е съществувал извечно. По-сетне той създаде Сина си, единствен засвидетелствуван Бог. Той създаде всички живи същества и е господар на Светия Дух, който Отецът чрез Сина създаде преди всички други неща. Духът принадлежи и е подчинен на Сина, както Синът на Отца“^[13]. Изключителната по обхват и последици дейност на Вулфила е важно културно и религиозно постижение не само за готите, но и в историята на балканските земи през Късната античност.

Готският историк Йордан (VI в.) отбелязва един твърде интересен факт. И по негово време в Мизия, главно в областта на Никополис ад Иструм и в полите на Хемус продължавали да обитават „малите готи“, с които бил свързан някога Вулфила. Те отглеждали стада от разновиден добитък и съвсем малко се занимавали със земеделие^[14].

Готското заселване в земите между Дунава и Балкана и в някои други области на полуострова довело до известни етно-демографски промени. Тракийското население постепенно започнало да се изтегля към планините или пък търсело сигурност зад стените на градските центрове и крепостите. В равнините и полетата то оредявало. Заживяло компактно в планински поселения, откъснато от големите пътища и градове, то не само се самоизолирало, но и се принуждавало да тръгне по пътя на планинския номадизъм. Във втория случай в градската среда то се смесвало с други етнически групи и губело своя етнически идентитет^[15].

В началото на 395 г., непосредствено подир смъртта на Теодосий I Велики станала окончателна подялба на Римската империя. Източната Римска империя със столица Константинопол поел Аркадий (395–408 г.), а Западната със столица Рим — неговият брат Хонорий^[16]. В историята на Европа това е факт не само с особено, но и с твърде символично значение. Фактически съществуващото още от времето на Константин I Велики деление на войската и империята сега станало и формален акт.

Източната Римска империя показала удивителна жизненост и устойчивост, която била обусловена както от благоприятното и

изключително важно географско местоположение и нейния политически център Константинопол, така и от значително по-големите ѝ материални и човешки ресурси. Тя имала за първоначална основа три основни постижения на античността: 1) римското държавно и военно устройство и законодателство; 2) елинската и елинистичната културна традиция; 3) християнската религия и църква. Три са и същностите, които я представляват: 1) василевсът — наследник на римските императори; 2) константинополският патриарх, претендиращ за главенство в пентархията; 3) „богоизбраният ромейски народ“ на иначе твърде пъстрата в етническо отношение държава. Изработената с течение на времето византийска теория за принадлежност към „богоизбрания ромейски народ“ е била твърде широко отворена за външния свят. Както правилно констатира видният гръцки византинист Н. Икономидис, според нея „всеки можел да стане поданик на империята, независимо дали е чужденец или местен жител. Трябвало само да признава върховната власт на императора, «коронясан от Бога», и да е приел християнството, смятано за православно от Константинополската патриаршия... В действителност обаче достатъчно било да се плащат данъците и да не се оспорва държавната и църковната власт“^[17].

Първоначално в продължение на първите няколко столетия византийската история е само една нова глава от историята на късната Римска империя, нейно продължение в източния ѝ дял. Понятието „Византия“ с всички производни от него се въвежда от френските ерудити през XVII в. На самите „византийци“, които винаги са се смятали за „ромей“ (римляни), то не било познато.

Историята на Византия има своето начало и своя край в Константинопол: „царицата на градовете“, „града на царя (василевса)“, сполучливо наречен още от средновековните българи „Цариград“ вместо „Константинград“^[18]. С голямо проникновение и забележителен с краткостта си синтез П. Мутафчиев е разкрил мястото и ролята на византийската столица в историята: „Цариград, също както някога и Рим, бе душата на империята, хранител на всички ценности на византинизма, огнището, в което се съгъстяваха и от което постоянно се излъчваха духовните сили на източноримското общество. Неведнъж през течение на дългия си исторически живот Византия оставаше с владението почти само на своята столица. Но

тук, в нейните стени, се сломяваха пристъпите и се изчерпваха силите на завоевателите. И оттук империята отново смогваше да се възстанови, като си възвръщаше загубеното“^[19]. Историята на Византия е история на една „империя с ново средище“, което през вековете, въпреки превратностите, не загубва своето значение, защото е „мост между Азия и Европа“.

Докато през 476 г. Западната Римска империя с превземането на Рим от варварите окончателно рухнала, Византия продължила своя исторически живот. Със своето 1000-годишно съществуване тази империя се оказала уникален и неповторим феномен на световната политическа история. Това в голяма степен се дължало на по-големите ѝ стопански и човешки ресурси, гъвкавото и съобразено с условията реформиране на военна-административната и църковна организация, опита на нейните държавници и пълководци (той бил предаван от поколение на поколение по книжовен път) и на изключително гъвкавата ѝ дипломация, която неутрализирала с различни средства натиска на нахлуващите в нейните предели „варвари“ и амбициите на съперническите ѝ държави. Докато на Запад „варварите“ почти изцяло окупирали имперските територии и тукашните управници напълно загубили контрола върху провинциите и градовете, във Византийската империя държавната власт се отличавала със здравина, строгост и гъвкавост. Тя рядко позволявала на „варварския свят“ да се обедини срещу нея, разединявала го с ловки ходове и нерядко превръщала враговете в съюзници и проводници на нейната политика. Едва ли е случаен този често убягващ от вниманието на историците факт: до появата на Аспаруховите българи и формирането на Българското ханство на Долния Дунав в края на VII в. византийските василевси не позволили на Балканския полуостров да се изгради каквато и да е трайна „варварска“ държавна формация, която да ѝ противостои и съперничи.

Византия оцелява във вихъра на „Великото преселение на народите“ затова, че твърде успешно се адаптира към създалата се обстановка и създава сполучлив модел на взаимоотношенията си с „варварския свят“, а също така не допуска сасанидска Персия и победоносния арабски ислям да преминат Босфора и да се установят в Европа, на Балканския полуостров. Византийската империя се опитва да бъде обща родина и държава закрилница на всички онези, които

приемат властта на нейния василевс, християнската вяра и Константинополската патриаршия, техните граждански и църковни закони. Като новопоявило се „християнско царство“ тя се опитва да приобщи към себе си „варварите“, да ги превърне в част от „богоизбрания ромейски народ“. Със силата на кръста, гръцкия език, закона и „богоизбрания василевс“ тя успява да удържи една от най-блестящите победи на „византийския елинизъм“ (Пол Льомерл) чрез езиково-етническата асимилация на многобройни племена и етнически групи. Особено значимо е за нея приобщаването и асимилацията на славяните.

Тъкмо по време на разделението на империята най-много затруднения на Балканския полуостров създаде готският крал Аларих, чието подвластно население като федерати било поселено в западните области на полуострова. Той дори достигнал до стените на Константинопол; отблъснат оттук, се насочил към същинска Гърция и дори превзел Атина. Оттеглянето на Алариховите готи в началото на V в. в Италия и потушаването на бунта на готския военачалник Гайна сякаш сложили края на вълненията на Балканите, предизвикани от готите^[20]. Започнало прочистване на армията и командния ѝ състав от тях. Рекрутирането на имперската войска започнало да става предимно от жители на балканските провинции (траки, илири и др.). И тъкмо когато вече се смятало, че е настъпило усмиряване след опустошителните вилнежи на вестготите, на границите на Източната Римска империя се появили по-страшни опустошители от предишните — хуните.

Изразител на ужаса на варварските опустошения и жестокости е един техен съвременник, раннохристиянският писател Евсевий Хиероним (ок. 340–420 г.). Според него „римският свят“ рухвал и настъпвало времето на владичество на варварите. Всичко това било проява на „Божия гняв“: „Когато бъдат опустошени градовете и бъдат избити хората, настъпва запустение и оредяване дори на животни, на птици и на риби. За това е свидетел Илирик, свидетел е Тракия, свидетел е и мястото, в което съм роден, където загина всичко освен небето и земята, растящите тръни и гъстите лесовете“^[21]. Картината на апокалиптичния ужас, обрисувана от талантливия писател, се оказва твърде преувеличена. Археологическите разкопки показват, че поселищният живот не е заглъхнал, но постепенно придобивал нови

форми и тенденции. Укрепените селища се превръщали в основна поселищна форма както в Тракия, така и в Илирик. Техният брой нараствал особено в края на IV-началото на V в. Те се развили не само чрез разширяването на територията на военните крепости и старите градски центрове, но и на нови, природно защитени места. Тази нова урбанизация била преди всичко рефлекс на защита и стремеж към самосъхранение^[22].

Амиан Марцелин (втората половина на IV в.), който пръв посочва хуните като основен причинител на бедите на населението на късноримската империя, им е направил същевременно блестяща характеристика от своя гледна точка. Те надминавали по своята жестокост всяка представа. Били късави, с набити и здрави тела и дебели вратове — „чудовищно грозни“. Водели суров начин на живот и се хранели „с корени и диви растения, и с полусурово месо, което слагали за късо време между бедрата си и гърба на коня“. Обличали се с дрехи, изработени от лен или ушити от кожата на самур, на главите си носели заоблени кожени калпаци, а обувките им били направени без калъпи. Животът им бил на типични номади — без постоянни селища, без домашни огнища — върху коли, в които живеели по време на своите преходи. Там техните жени изтъкавали дрехи, там се любели с мъжете си и там раждали деца. Хуните почти се били сраснали със своите също грозни, но много яки коне и, яздейки ги, вършели и решавали всичко — от най-обикновените нужди до най-важните обществени въпроси. Лекоподвижната и бърза тяхна конница извършвала светкавични нападения. Те били „най-страшните воители“. Жаждата им за плячка и злато ги правела необуздани и неукротими. Били вероломни, неустойчиви и „в дълбоко неведение какво е почетено и какво е непочтено“. И тъй като препитанието им идвало от подвижното скотовъдство, грабежа и войната, никой от тях не орял, нито пък се докосвал до дръжката на ралото^[23].

В началото на V в. хуните успели да се настанят в Панония. Обединили около себе си племена от най-различен произход със сходен начин на живот, хуните превърнали войната и грабежа в основно средство за препитание. Изконни номади скотовъдци, те разполагали с добре организирана и бързоподвижна конница, която със стремителността и изненадата при своите нападения всявала ужас навсякъде. Създаденият от тях могъщ военноплеменен съюз

господствал през 30-те години на V в. над обширни територии и представлявал непосредствена заплаха за областите на Балканския полуостров. Източноримският император Теодосий II (408–450 г.) се опитвал с договори и изплащане на ежегоден данък да купува мира с тях. Особено голяма и страшна заплаха за жителите на балканските земи се оказали опустошителните нашествия под предводителството на установилия се в Панонската низина хунски вожд Атила. През 441 г. той извършил с войската си силен пробив в Балканския полуостров. Хуните опустошили Рациария, Найсос, Сердика, Филипопол и Аркадиопол (дн. гр. Люлебургаз, Източна Тракия). Имперската армия им се противопоставила само при Адрианопол и Хераклея. Оставено в повечето случаи на самозащита, местното тракийско население организирано в военни отряди, за да удържи натиска на грабителите. Така постъпили жителите на Асамус (крепостта на устието на река Осъм) и успели да отблъснат хуните. Император Теодосий II при създаването на обстановка бил принуден отново да проси мир. Годишният трибут, обещан на Атила, достигнал 1000 либри (72 000 номизми)^[24].

Най-страшно и опустошително било хунското нашествие през 447 г. Хуните използвали обстоятелството, че силен земетръс разрушил множество крепости по дунавския лимес, и настъпили към Мизия и Малка Скития. След превземането на Марцианопол хуните се разпръснали в малки отряди по различни краища на полуострова и подложили на опустошение Илирик, Тракия и Малка Скития, достигайки чак до Термопилите^[25]. Този поход показал, че вече Атила твърдо настъпвал към териториите на Източната Римска империя и предявявал претенции за владееенето им. Чрез пратеничество до императора той заявил, че неговата земя се простира покрай Дунава от Панония до Нове (дн. с. Стъклен, Свищовско) и има на ширина пет дни път, а на юг пограничен град между Хунската империя и ромеите бил Найсос^[26].

За разрешаването на спорните въпроси с хунския вожд Теодосий II проводил през 448 г. в стана на Атила опитните дипломати Максимин и Приск Тракиец (ок. 410–472 г.). Последният е оставил едно забележително със своята информация и точни наблюдения описание. Тръгвайки от Константиновия град, след 13 дни бърз ход пратениците достигнали до Сердика, където местните люде им устроили угощение.

При пристигането си в Найсос намерили града почти безлюден, тъй като бил в предишните години опустошен от хуните. Оттук след пет дни достигнали Дунава, където, качени на лодки еднодръвки (вероятно карани от славяни), достигнали до Панонската равнина. Оттук по Тиса и други реки отново с лодки еднодръвки продължили своя път. В селищата покрай реките тукашното славянско население вместо жито за храна им давало просо, а вместо вино — медовина. Накрая достигнали до Атиловата резиденция, изградена от дървета и дъски и защитена с висока дървена ограда. Преговорите не дали резултат, но въпреки това по-късно с новия константинополски император Маркиан (450–457 г.) Атила установил добри отношения, тъй като насочил ордите си на запад^[27]. Неговите набези в Западната Римска империя и други области били тъй опустошителни, че заради тях хунският вожд придобил прозвището „бич Божий“. В Галия обаче, в битката при Каталаунските поля (451 г.) хуните претърпели първото сериозно поражение, нанесено им от предводителя на пъстроплеменната западноримска войска, произхождащия от Дуросторум (дн. гр. Силистра) Аеций^[28].

Скоро след това Атила внезапно умрял (453 г.). След неговата смърт създадената от него Хунска пъстроплеменна степна империя, в която влизали и някои славянски и български племена, отведнъж се разпаднала. Атиловият син Ерпах (в „Именника на българските ханове“ той е наречен Ирник) заедно с подвластното си население (в неговия състав, по всичко изглежда, е имало и българи) бил принуден да се пресели в северната част на Малка Скития и в територията на север от дунавските устия (дн. Бесарабия). Двама хунски вождове, негови родственици, се поселили в Долна Мизия и се установили в крайдунавските селища Алмус (дн. Лом), Ескус (дн. с. Гиген, Плевенско) и Утус (край река Вит)^[29]. Тези хуни получили статут на федерати на Източната Римска империя и се задължавали да охраняват нейната граница и да служат в армията ѝ.

В историята на варварския свят разпадането на Атиловата империя е повратен момент, дал благоприятно отражение върху самостоятелната история и етническо движение както на някои германски племена, така и на славяните и българите. В историята на Балканския полуостров и цяла Югоизточна Европа се отваряла нова страница.

Докато гепидите трайно се установили по долината на река Тиса и в Подкарпатието, контролирайки един от най-важните пътища от южноруските степи към Средна Европа, голяма част от остготите се установила в Панония на мястото на господстващите над тях и възпиращи ги хуни. Друга част от остготите преминала Дунава и се установила на Балканския полуостров в качеството на федерати на Източната Римска империя^[30]. В сложната плетеница на събития и взаимоотношения остготите оказвали силен натиск върху империята както в нейната източна, така и в западната ѝ половина. Обединени около своя вожд Теодорих Страбон (Кривогледия), те създали своя миниатюрна държава в Долна Мизия със средище крепостта Нове (дн. с. Стъклен, Свищовско). Във военните действия срещу империята те преминали Балкана, превзели Аркадиопол, опустошили околностите на Филипопол и се установили в Тракия по долината на река Марица. За да възпре нападенията им, византийският император Леон I (457–474 г.) се принудил да сключи договор, според който Теодорих Страбон бил признат за крал на всички готи, „магистер милитум презенталис“ (началник на дворцовите войски) и получавал ежегодно трибут в размер на 2000 фунта злато (473 г.)^[31]. Други остготи под предводителството на Тиудимер и неговия син Теодорих, които също преди това били византийски федерати, започнали военни действия в западната половина на полуострова и през 473–474 г. превзели последователно Найсос, Каструм Херкулис (дн. Курвинград), Улпиана (дп. Липлян), Стоби и Хераклея (дн. гр. Битоля). Тяхното настаняване в Македония било голяма заплаха за метрополията на Илирик — Тесалоника^[32].

Възкачилият се на константинополския трон Зенон (474–491 г.) с хитри ходове привлякъл на своя страна Тиудимеровия син Теодорих (той влиза в историята под името Теодорих Велики), предлагайки му да се засели с подвластния си народ в Долна Мизия, заемайки седалището на своя предшественик Нове. По този начин през 475 г. се получило противопоставяне на готите от едната и другата страна на Балкана. Лавирайки между двамата и чрез помощта на българите, император Зенон постепенно успял да отстрани готската опасност за балканските провинции. Докато през 481 г. Теодорих Страбон загинал, другият готски предводител бил принуден чак през 488 г. да напусне Долна Мизия и с голяма част от остготите през Панония да се отправи

към Италия, където създал свое кралство^[33]. Това не означавало, че готите окончателно изчезнали от Балканския полуостров. Тук останали да пребивават отделни техни групи в различни краища, за което свидетелстват както писмени сведения, така и данните от археологическите разкопки на крепостите край с. Садовец (Плевенско) и Кастра Мартис (дн. гр. Кула)^[34]. По същество доминирането на готите в историята на Балканите в края на V в. приключило. То било белязано с нови опустошения и човешки загуби за местното население.

Финансовата и стопанска стабилизация на Византийската империя през управлението на император Анастасий I (491–518 г.) била съпроводена с опит за укрепване на дунавския лимес и омиротворяване на балканските провинции. Активизацията на славяните и българите по отношение на империята, нейното вътрешно напрежение върху социално-икономическа и религиозна основа и някои неразумни ходове в политиката на императора довели до избухването на стаена енергия. В тази обстановка през 513 г. вдигнал бунт комитът на федератите на Малка Скития Виталиан, изявявайки претенции за завладяване на Константинопол и на престола. Обединил около себе си значителна войска, заедно с местното население, хуни, славяни и българи, той не само станал пълновластен господар на западночерноморската област, но и извършил три похода по суша и по море срещу византийската столица. Претърпял поражение под нейните стени, едва през 515 г. той бил принуден да се оттегли в средището на владяната от него област Анхиало (дн. гр. Поморие). Тук престоял няколко години. При възкачването си на престола новият император Юстин I (518–527 г.) повикал в столицата Виталиан, издигнал го в консулско звание, а след това вероломно го погубил^[35].

Опустошенията и разрушенията на Балканския полуостров през целия V в., отслабването на защитата на дунавския лимес и очертаващата се заплаха от нашествията на напиралците към земята на юг от Дунава славянски и български племена продиктували необходимостта от усилено строителство на крепости и други защитни съоръжения. Издигането на Анастасиевата стена през 513 г. сложило началото. С изключителна по размерите си мащабност се отличавала строителната дейност през царуването на император

Юстиниан I Велики (527–565 г.). Тогава била възстановена укрепителната линия по река Дунав, възстановени били или построени отново множество крепости във вътрешността на полуострова. В своето знаменито съчинение „За строежите“ неговият съвременник Прокопий Кесарийски (VI в.) отбелязва имената на повече от 400 крепости^[36]. Стремещът на императора бил да направи отбраната на полуострова и особено на столицата Константинопол и втория по големина град Тесалоника по-дълбока и устойчива, с много опорни пунктове. Недостатъкът на замисъла се състоял в това, че многобройните крепости изисквали постоянно бдящи в тях гарнизони, за което човешките ресурси на империята не били достатъчни. Освен това възобновяването, преустройството и строителството на крепостите поглъщало много средства и човешки труд. Ведно с федератите (хуни, готи, славяни, българи и др.) охраната на дунавския лимес и балканските провинции била поверявана и на отряди, излъчвани от местното население, особено това в Тракия, което се отличавало с изключителни воински добродетели и храброст. Именно поради това в една от Юстиниановите новели от 535 г. е записано следното: „Ако някой спомене земята на траките, общопризнато е, че едновременно с мисълта се явява и известна представа за храброст и множество войски, за войни и сражения. То наистина е вродено и свойствено на тая земя“^[37]. Поверяването на защитата на крайдунавските крепости на федерати варвари от най-различен произход свидетелства, че рекрутирането на армия от местното население е било твърде трудно, тъй като в резултат на нестихващите нашествия и опустошения на балканските земи населението на Балканския полуостров значително оредяло.

Историята на балканските провинции на ранна Византия в периода, който предхожда нашествията и заселването на славяните в тях, показва, че нито готите, нито хуните успели да сломят съпротивата на империята и да се установят трайно в нейните земи, макар и да се опитвали да го сторят. Именно поради това трябва да се смята, че тяхното влияние в историята на Балканския полуостров представлява по-скоро един епизод, чиито следи не са били трайни и съществени, но все пак са забележими.

Значителен фактор за съхраняването, развитието и трайното укрепване на ранновизантийската империя се оказали християнството

и свързаната с него църковна организация. Призвана да обедини поданиците върху догматическите основи на християнството, да превърне империята в „Божие царство“, Константинополската църква още при своето създаване и изграждане се оказала тясно свързана с автократичната императорска власт. Възлагането на короната върху главата на император Маркиан през 457 г. от страна на константинополския патриарх сложило начало на един акт, който се превърнал впоследствие в традиционна и символична церемония. Тя показвала мястото на църквата и нейния глава като посредник между Бога и светската църковна власт. Дотогава по установен римски принцип императорите били коронясвани от някой пълководец, а след това издигани на щит при възторжените акламации на Сената, войската и народа^[38].

Периодът IV-VI в. в историята на Балканския полуостров се характеризира същевременно с усилено разпространение и налагане на християнството сред местното население, федератите и новите заселници. Мащабното строителство на църкви и манастири вървяло за ръка с изграждането на църковна организация. Под ведомството на Константинополската църква се намирала източната половина на Балканския полуостров — диоцезът Тракия, докато Илирик, Македония и Панония били зависими от Римската църква. Според данните на Псевдоепифаниевия епархийски списък (съставен е в началото на VII в. преди въвеждането на темната организация) епархийските диоцези почти се покриват с границите на отделните административни провинции и дори носят техните имена. В източната половина на полуострова имало следните пет митрополии: епархия Европа със средище Хераклея Тракийска (дн. Ерегли, Турция), епархия Тракия с Филипопол, епархия Родопа с Троянопол (дн. Темра Лутра, Беломорска Тракия), епархия Хемимонт с Адрианопол и втора митрополия на същата епархия на север от Балкана със средище Марцианопол. Във всяка митрополия имало подведомствени епископи, чийто общ брой е двадесет. Освен това в някои епархии имало автокефални архиепископи, а именно: Мизия с архиепископ в Одесос (дн. гр. Варна), Скития — с архиепископ със средище Томи, Европа с автокефални архиепископи във Виза (дн. гр. Визе, Източна Тракия), Аркадиопол, Силиврия, Апрон (дн. Кермиен) и Дризипара (дн. Буюк Караширан — и двете в Източна Тракия), Родопа с

архиепископски средища в Максимианопол (до дн. гр. Гюмюрджина в Беломорска Тракия), Кипсела (дн. Ипсела, Източна Тракия) и Енос (в Беломорска Тракия), Тракия — с Верея (Източна Македония), Никополис ад Нестум (до дн. с. Гърмен, Гоцеделчевско) и Хемимонт — с Анхиало и Месемврия (дн. гр. Несебър)^[39].

Руините на множество църкви и манастири, съградени най-вече през V-VI в., различни християнски надгробни плочи и надписи, гробници, църковна утвар, съкровища и др. са материализиран спомен от времето на полагането на основите на организираната християнска църква и богослужение в днешните български земи^[40]. Те свидетелстват за дълбоките корени на християнството тук. Важно събитие в историята на ранната християнска църква бил свиканият през 343 г. в Сердика църковен събор, на който бил защитен и утвърден Символът на вярата, приет на Първия вселенски събор в Никея през 325 г. По същото това време във Филипопол се състоял отцепнически събор на арианстващите. Съборът, проведен в Сердика, имал важно значение за оборване на Ариевата ерес и за укрепване на идейните позиции на източните църкви. В някои отношения той бил предвестник на големите различия и противоречия в идейно-религиозните принципи и позиции на Константинополската и Римската църква, чиято проява е най-очевидна през следващите столетия^[41].

Римска по държавен произход и военноадминистративна уредба, антична и елинистическа по корените на своята култура, ранна християнска Византия постепенно се трансформирала в стълкновенията си с варварския свят и Персия в държава на Европейския изток. Чрез опита за реконкиста и възстановяване на преди владените територии император Юстиниан I Велики искал да превърне своето време и управление в начало на нова ера на една възродена за нов живот Римска империя. Всъщност неговото управление станало край на псевдоримския период в ранновизантийската история. Космополитичната империя не рухнала, но била принудена да се адаптира към създалата се обстановка и постепенно да реорганизира римската управленческа традиция, която трябвало да отстъпи на източния прагматизъм и жизненото „гръцко ядро“. Ориентализацията и елинизацията в ранна Византия придобивали ускорен характер. През VI-VII в. гръцкият език

постепенно измествал латинския преди всичко в богослужението, а успоредно с това и в неговите най-здрави крепости — управленческо-административната система и войската. Той се превръщал в асимилиращо средство, което приобщавало към държавата и църквата и превръщало в поданици на василевса разнородни етнически маси. Самодържавната власт в съюз с Църквата и християнската религия чрез единния закон и гръцкия език създали византийския елинизъм — основната същностна черта на империята със столица Константинопол.

---

[1] Автор: В. Гюзелев ↑

[2] Цит. по R. Lopez. *La naissance de l'Europe*. Paris, 1962, p. 32. ↑

[3] Върху историята на Европа през този период има редица изследвания на учени от най-различни поколения и школи — вж. напоследък E. Demougeot, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*. I-II. Paris, 1969–1979. ↑

[4] *Ambrosius*. *De officiis ministrorum*. — PL, XVI, coll. 112 A. ↑

[5] *Zosimus*. *Historia nova*. Bonnae, 1837, p. 138. ↑

[6] Върху историята на хуните има огромна литература. Освен посочените извори и литература у *Moravcsik*, *Byzantinoturcica*, II, 231–237, вж. също така: *E. A. Thompson*, *A History of Attila and the Huns*. Oxford, 1848; *Fr. Altheim*, *Geschichte der Hunnen*, B. I-V Berlin, 1969–1975; *J. Maenchen-Helfen*, *Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension*. Wien-Köln-Graz, 1978. ↑

[7] *J. Vogt*. *Konstantin der Grosse und sein Jahrhundert*. München 1960, S. 95 ff. ↑

[8] *E. Stein*. *Geschichte der spätromischen Reiches*. Wien, 1928, S. 46 ff; *Велков*. *Градът в Тракия и Дакия през късната античност*, с. 55 сл. ↑

[9] Основни изследвания върху източногерманските племена и особено готите са тези на *L. Schmidt*, *Der Ostgermanen. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung*. München, 1941; *Wolfram*. *Geschichte der Goten*, passim. ↑

[10] *Wolfram*. *Geschichte der Goten*, S. 137 ff.; *A. Schwarcz*. *Die Westgoten und Imperium im 4. Jahrhundert*. — In: *Los visigodos. Historia y civilization*, III. Murcia, 1986, 17–26. ↑

[11] *Wolfram*. *Geschichte der Goten*, S. 83 ff. ↑

- [12] *Socrates*. *Historia ecclesiastica*. — PG, LXVII, coll. 349 C. ↑
- [13] *Auxentius*. *Dissertatio Maximini contra Ambrosium*. — In: Fr. Kaufmann, *Aus der Schule des Wulfila*. Leipzig, 1899, S. 63. ↑
- [14] *Iordanes*. *Romana et Getica*, p. 127. ↑
- [15] *Велков*. Градът в Тракия и Дакия през късната античност, с. 73 сл. ↑
- [16] *Острогорски*. *Историја Византије*, с. 73. ↑
- [17] *Н. Икономидис*. Международният характер на Света гора през Средновековието. — *Родина*, 1996, №4, с. 23. ↑
- [18] *В. Гюзелев*. Цариград и българите през Средновековието (VII-XV в.) — *Историческо бъдеще*, 1998, №1, 3–4. ↑
- [19] *Мутафчиев*. *Книга за българите*, с. 40. ↑
- [20] *Wolfram*. *Geschichte der Goten*, S. 169 ff. Вж. също така и студията на *Schwarcz*, *Die Goten in Pannonien und auf dem Balkan*, 50–83. ↑
- [21] *Eusebius Hieronymus*. *Epistolae*. — PL, XXII, coll. 600; XXV, coll. 1340 D-1341 A. ↑
- [22] *Велков*. Градът в Тракия и Дакия през късната античност, 73–110. ↑
- [23] *Ammianus Marcellinus*. *Rerum gestarum libri qui supersunt*, I, ed. C. U. Clarc. Berolini, 1910, 557–560. ↑
- [24] *Priscus*. *Excerpta de legationibus*, 575–578. ↑
- [25] *Marcellinus Comes*. *Chronicon*. — MGH, AA, XI, 1, 80–82. ↑
- [26] *Priscus*. *Excerpta de legationibus*, p. 579. ↑
- [27] *Priscus*. *Excerpta de legationibus*, p. 122–150. ↑
- [28] *Iordanes*. *Romana et Getica*, p. 104. ↑
- [29] *Iordanes*. *Romana et Getica*, p. 265. ↑
- [30] *Wolfram*. *Geschichte der Goten*, S. 326 ff. ↑
- [31] *Wolfram*. *Geschichte der Goten*, 335–336. ↑
- [32] *Wolfram*. *Geschichte der Goten*, p. 337. ↑
- [33] *Wolfram*. *Geschichte der Goten*, 342–346. ↑
- [34] *I. Welkov*. Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien). — *Germania*, XIX (1935), 149-157; *Schwarcz*. *Die Goten in Pannonien und auf dem Balkan*, 82-83; *А. Харалампиева*. Дъговидни фибули от епохата на Великото преселение на народите. (*Арх.*, XXVI, 1 (1984), 45–52), която чрез фибули, намерени в различни краища на България доказва

германското присъствие на Долния Дунав в края на V-първите десетилетия на VI в. ↑

[35] Подробно изложение с посочване на изворите вж. у *A. Schwarcz*. Die Erhebung des Vitalianus, die Protobulgaren und das Konzil von Heraclea 515. — ВНР, XX, 4, (1992), 3-10; *Гюзелев*. Очерк върху историята на средновековния град Анхиало — дн. Поморие (IV-XV в.). — Родина, 1997, №3-4, с. 48, 75, бел. 35, където са посочени основните извори. ↑

[36] ГИБИ, II, 154–178. Конкретно проследяване на строителството на византийски крепости в периода V-VII в. въз основа на археологически материал вж. у *Д. Овчаров*. Византийски и български крепости V-X в. С., 1982, с. 7 сл. ↑

[37] ГИБИ, II, с. 50. ↑

[38] *O. Treitinger*. Die oströmischen Kaiser und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im hoflichen Zeremoniell. München, 1938, S. 49 ff. ↑

[39] *Darrouzès*. Notitiae episcopatum, 204–213. ↑

[40] Паметниците и техните публикации са тъй многобройни, че едва ли е възможно да бъдат изброени, поради което в това библиографско посочване фигурират само някои основни работи: *В. Иванова*. Стари църкви и манастири в българските земи (IV-XII в.). — ГНМ, IV (1926), 428-482; *V. Beševliev*. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin. 1964; *Д. Овчаров* и *М. Ваклинова*. Ранновизантийски паметници от България IV-VII век. С., 1978. ↑

[41] *L. W. Barnard*. The Concil of Serdica 343 A.D., Sofia, 1983. ↑

ГЛАВА ВТОРА

НАШЕСТВИЯ И ЗАСЕЛВАНЕ НА СЛАВЯНИТЕ В БАЛКАНСКИТЕ ПРОВИНЦИИ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ (VI-VII В.)

Основен и най-значителен по численост фактор в съдбините на Източна Европа през Ранното средновековие са славяните^[1]. Тяхната най-ранна история, по-точно предистория, която протича върху обширни пространства на днешна Полша, Беларусия, Украйна и европейската част на Русия, е твърде слабо отразена в писмените извори^[2]. Основната част от представите за нея се изгражда върху основата на археологически^[3] и лингвистически^[4] данни. Поради това именно тяхната предистория предлага твърде малко конкретност, точност и събитийност по отношение на вътрешнополитическото им минало и взаимоотношенията им както с Римската империя, така и с техните други съседи. Значително по-голяма яснота тя придобива по време на Великото преселение на народите. Става ясно, че готите, хуните и други германски и сармато-алански племена дълго време им преграждали пътя на юг и към вътрешността на Европа или пък са ги включвали в своите военноплеменни обединения, които в историческите съчинения са отбелязани предимно, ако не единствено, с техните племенно-етнически наименования, докато името на славяните било забравено или се споменавало, за да разнообрази информацията. Както писмените свидетелства, така и археологическите и езиковите свидетелства показват, че най-продължително време славяните са общували с източногерманските племена (главно готите). Старогермански езикови заемки, които са засвидетелствани почти във всички славянски езици в по-късно време, са: княз, кръст, хляб, котел, блюдо, хълм, шлем, меч, осел, кладенец и др.^[5] Твърде активни са били техните общения в областта на духовната и материалната култура в ранно време и със сармато-аланските племена, които имат общ ирански произход^[6].

Придвижването на славяните от техните основни и ранни местоживелища на юг от Карпатите към средно– и долнодунавските земи и Балканския полуостров безспорно е един от най-значителните етнически процеси в хода на Великото преселение на народите наред с придвижването на готите към вътрешността на европейския континент. То довежда в крайна степен както до радикалното етническо обновление на балканските провинции на Византийската империя, така и на цяла Средна Европа. Може да се смята за безспорно доказано славянското етническо присъствие в Панония през 40-те години на V в. като подвластно население на хунския вожд Атила^[7]. Масовото заселване на славяните в тази област и във Влашката низина станало постепенно. През цялата втора половина на V-началото на VI в. те заемали опразнените пространства от изтеглянето на хуните към черноморските степи и на източногерманските племена (остготи, гепиди и лангобарди) към Северна Италия. Установяването им на дунавската граница на Византийската империя, извършено без особени сътресения и манифестиране на гръмка събитийност, почти незабележимо, дало възможност на най-големите историци на първата половина на VI в. — византиецът Прокопий Кесарийски и готът Йордан — да се запознаят отблизо с тях и да ги въведат в историята със своите наблюдения, характеристики и преразкази на чути за тях или от тях събития и личности.

Причините за славянското движение на юг, развивано в една непрекъсната последователност в усвояването на нови територии, се коренят на първо място в чувствителното нарастване на числеността им, която водела до стремеж за овладяване на нови земи за поселване. От друга страна, това било обусловено от екстензивното земеделие у славяните, което изисквало просторни и заселени области, за да може да бъде продуктивно и да осигурява прехраната на огромното население. Третата причина е стремежът да се достигнат богатите области на империята, които са предлагали достатъчно възможности за грабеж, необходим за обогатяване на военноплеменната знат и предвожданите от нея воители. Гладът за земя и жаждата за обогатяване били в основата на славянската експанзия. Нейната крайна цел иначе била придобиване на нови земи за трайно и окончателно заселване, които да им служат за обработване и препитание.

Когато Йордан в средата на VI в. регистрира обитаваните от славяните територии на север от Дунав, очертавайки ги от Балатонското езеро на запад до реките Днепър и Днестър на изток, той всъщност описва една действителност, установена повече от половин век преди това. Неговото кратко, но съдържателно етно-географско описание за местонахождението на славяните в Скития и Дакия най-добре разкрива постраничната им връзка с Балканския полуостров: „Всред тях е Дакия, защитена околоръст от стръмните Алпи [Карпатите] във вид на венец. От лявата им страна, която е обърната към север, и от началото на река Вистула [Висла] живее върху огромно пространство многолюдният народ венети. Наистина техните имена се менят според разните родове и места, но те се наричат главно славини и анти. Славините обитават от Новиодунум [крепост в Горна Панония] и така нареченото Мурсианско езеро [Балатон] чак до Данастър и на север до Вистула; блатата и горите им служат за поселища. А антиите, които са най-храбри от тях, живеят от Данапър, гдето се извива Понтийско [Черно] море. Тези реки отстоят една от друга на много дни път“^[8].

Прокопий Кесарийски имал възможност да наблюдава славяните, когато участвал в походите на пълководеца Велизарий в Италия, а успоредно с това да черпи информация за тях и от други източници в константинополския имперски двор. Неговото обобщено наблюдение върху тях, в което има известна хаотичност, представено в по-системен вид, изглежда така: Славните и антиите населявали „по-голямата част от откъддунавския бряг“. Те имали общ език, някога името им било едно и също и не се различавали помежду си по външен вид. Били снажни и силни. Водели суров начин на живот, били небрежни към себе си, тънели в нечистота, но по нрав не били зли и коварни. Поселенията им били „пръснати далеч едни от други“ и живеели в „бедни колиби“. Поради движението си често променяли своите селища. За разлика от Римейската империя тяхното управление не било монархическо и те не се „управлявали от един човек, но от старо време живеели в демокрация“ и общо решавали „полезните и трудните работи“. Войската им в преобладаващата си част била от пешаци, „въоръжени с малки щитове и копия“, ризници не навличали. По отношение на славянските езически религиозни вярвания наблюденията са доста повърхностни. Славяните вярвали в един бог

— творец на мълнията, единствен господар на всичко. Независимо от него почитали и някои други божества, а освен това — реките и обитаващите ги нимфи. На всички принасяли жертви. Когато им се изпречела смъртта — било от болест, било по време на война, те обещавали подир спасението си да принесат на бога жертва и смятали, че именно с това са изкупили спасението си^[9].

„Стратегикон“ на Псевдомаврикий (края на VI в.) в значителна степен не само допълва, но и разширява и обогатява наблюденията и представите за славините и антите в областта на техния бит, начина на живот, обществената уредба, военно дело, морал и етика и т.н. Тези наблюдения са направени с оглед на водене на войната от страна на византийците в местоживелищата на славяните на север от Дунава. В същото това време те позволяват да се констатира и известен напредък на славянското общество в резултат на непосредствения контакт с балканските провинции на Византийската империя и тяхното местонаселение. Според тях славяните били не само многобройни, но и твърде издръжливи — леко понасяли жега, студ и дъжд, телесна голота и недостиг на храна. Отличавали се с изключително свободолубие и гостолубие. Селищата им били обикновено разположени край големи и малки водни пространства — реки, блата и езера. Онези от тях, които били укрепени (вероятно с ров и вал или дървена ограда), имали доста изходи. Обикновено разположените край реките селища граничели едно с друго и помежду им нямало голямо разстояние. Това позволявало на жителите им, когато бъдело нападнато първото от тях, другите да вземат мерки за защита или укриване. Така те избягвали бързо опасността от внезапните нападения и се укривали в близките гори, блата и тресавища. Основният им поминък бил земеделието и от зърнените храни най-много произвеждали жито и просо. Независимо че скотовъдството заемало допълнително място в тяхното стопанство, те отглеждали множество и всякакви домашни животни. В очите на византийците тяхната военноплеменна организация на обществото изглеждала като безвластие. Славяните имали мнозина племенни предводители, които били твърде несговорчиви помежду си, което позволявало с обещания и дарове някои от тях (особено тези в периферните погранични области) да бъдат подкупвани от византийците. По този начин бил преодоляван стремежът към обединение на отделните племена и

единовластие. У тях робството имало временен характер. На взетите в плен чужденци бил определян срок, подир изтичането на който те можели да останат сред самите славяни „като свободни хора и приятели“ или пък да се върнат у дома срещу определен откуп. Особено впечатление правело целомъдрието на славянските жени, което преминавало всякакви нормални граници. Смъртта на своите мъже те смятали за своя собствена, поради което се самоудушавали. Най-много внимание авторът на „Стратегикон“ отделя на военното дело, тактиката и хитростите, прилагани от славяните. Всеки техен воин бил въоръжен с две малки копия. Някои от тях носели тежки и труднопреносими щитове. Също така използвали лъкове и малки стрели, намазани с отрова. Стремели се да отбягват откритите и фронтални сражения. Обичали да нападат своите противници в гористи местности, теснини и стръмнини, и то в повечето случаи изненадващо. Имали голям опит при преминаването на реките и много издържали на стоене под вода чрез използването на пробити тръстикови пръчки, чрез които дишали. Голямо място в „Стратегикон“ заемат препоръките спрямо пълководците за начините и средствата, чрез които да се водят битките срещу славяните. Най-важната и значима от тях била да се води продължителна война върху тяхната територия и лете, и зиме, за да не им се дава възможност да се организират. Всички изложени в главата констатации и препоръки за славяните авторът научил от „собствения си опит и от съобщенията от старо време“ и ги записал, за да се ползват онези, до които те стигнат^[10].

Нашествията и заселването на славяните на Балканския полуостров са основни и най-значителни събития и процеси в неговата история, предопределили етническият характер и политическото му развитие. Поради това именно те много често са били в ползрението на мнозина изтъкнати историци^[11].

Установено е, че някои от уседналите на север славяни (главно от групата на славините) започнали чрез мирна инфилтрация да проникват в опустошените и обезлюдени балкански провинции на юг от Дунава още в самото начало на VI в.^[12] Пряко свидетелство за това е активното им участие в бунта на Виталиан и последвалите подир него събития. Не е за пренебрегване и обстоятелството, че при своите нападения през първата половина на VI в. славяните не се насочват

към областите, разположени между Дунава и Балкана, а главно подлагат на ограбване и опустошаване земите в южната част на Балканския полуостров. Наличието на типично славянски селищни наименования в съставения в средата на VI в. трактат на Прокопий Кесарийски „За строежите“ (напр. Врациста, Губрик, Дурвулиана, Первула, Дебре, Здравин, Рувуста и др.)^[13] предполага налагането им в номенклатурата в един сравнително дълъг период. Присъствието на славяните (главно анти) през 30-те и 40-те години на VI в. във византийската армия, която се е сражавала под предводителството на Велизарий в Северна Африка и Италия^[14], показва, че поне част от тях са били рекрутирани из средата на онези, които са се настанили в провинциите на империята и вече са станали нейни поданици.

Първото по-голямо славянско нашествие на Балканския полуостров било извършено още в началото на царуването на император Юстин I (517–525 г.); то било дело на антите и било отблъснато от стратега на диоцеза Тракия Герман. Тази първа негова победа направила известно името му сред по-голямата част от славяните^[15].

И ако все пак тогава славянските нашествия били нещо епизодично, то през Юстиниановото царуване, т.е. от 527 до 565 г., те станали твърде често срещано явление. Поради това именно в „Тайната история“ на Прокопий Кесарийски пише: „Хуни [българи], славини и анти почти всяка година, откак Юстиниан поел властта над ромеите, нападали Илирик и цяла Тракия — сиреч от Йонийския залив [Адриатическо море] до Византион, а също и Гърция, и Херсонес — и извършили непоправими злини на тамошното население. Прочее, смятам, че при всяко нападение броят на убитите и заробените ромеи надминавал двеста хиляди души, така че тази земя естествено била заприличала на скитска пустиня“^[16]. Другият съвременник Йордан съвсем независимо отбелязва, че една от основните беди на империята тогава били „всекидневните нападения на българи, анти и славини“^[17]. Макар и в двата случая хиперболизацията да е очевидна, защото едва ли цялото население на полуострова тогава да е брояло повече от милион-милион и половина души, разрушителната сила на тези нападения и ролята им за опустошаването и обезлюдяването му са били твърде значителни.

Когато през 531 г. за стратег на Тракия бил поставен Хилвуд (вероятно ант по произход) и му била възложена задачата да брани дунавския лимес от неспирните нападения на споменатите племена, балканските провинции на империята временно отдъхнали. „Варварите“ имали такъв голям страх от него, че в продължение на три години не посмели да преминат Дунава. Напротив — „ромейте минавали често заедно с Хилвуд на отсрещния бряг и заробвали тамошните варвари“. Краят на този временен успех на империята в борбата срещу славяните настъпил скоро. През 534 г. Хилвуд отново се прехвърлил на север от Дунава с малоброен отряд, за да опустошава местоживелищата на славините, но те го посрещнали с цялата си мощ и в завързалото се сражение не само разбили неговия отряд, но и самият той паднал убит. В своя разказ Прокопий Кесарийски заключава: „След това варварите можели да преминават винаги, когато пожелаели, и ромейските владения станали леснодостъпни за нападение. И в това дело цялата ромейска държава не можела да се сравни с храбростта на един-единствен мъж“^[18].

Последиците от рухването на създадената система на отбрана проличали още на следващата година. Съюзени с българите, славяните тогава успели да проникнат чак до околностите на Солун и ги подложили на опустошение. Те не посмели да нападнат града (това щяло да стане подир половин столетие), тъй като не разполагали с каквато и да е обсадна техника, поради което неговите могъщи стени им изглеждали непристъпни^[19]. Твърде интересен и любопитен за историята на балканските земи е фактът, че инициативата и организацията на по-голямата част от славянските нападения (особено тази на славините) през първата половина на VI в. принадлежала преди всичко на българите. Под тяхно ръководство били извършени най-големите и мащабни военни операции.

При създалата се обстановка Юстиниан I Велики започнал да взема сериозни мерки, за да заздрави положението на Балканския полуостров. Той желал преди всичко да превърне Дунава в най-могъща преграда за славянските и други варварски нашествия. И поради това покрай брега на реката на първо време възстановил и издигнал много укрепления и поставил в тях военни гарнизони, които да не позволяват на неприятелите да преминават реката^[20]. Целият Балкански полуостров — Балканът, Родопите, Беломорието и Тракия

били осеяни с крепости. Техният брой бил внушителен. Но само крепостите не били достатъчни, за да се възпре славянският устрем. Нужни били войски. А те на Балканите се оказвали все по-малко, тъй като били необходими за другите фронтове на ширналата се на три континента империя — за непрестанни войни срещу персите, готите, вандалите и другите варвари. И понеже военните сили не достигали, империята прибегнала и вкарала в действие изпитаното средство на своята дипломация: „Разделяй и владей!“ Предизвикан бил конфликт между антите и славините, който продължил дълго време, довел до взаимното им изтощаване и отклонил вниманието им от Балканския полуостров. За да спечели антите на своя страна, Юстиниан I превърнал част от тях във федерати, като им предоставил за заселване крепостта на север от дунавските устия Турис (Диногечия до дн. гр. Галац, Румъния) и нейната околност (540 г.)^[21]. Вклиняването на антите между славините и българите разкъсвала непосредствената връзка помежду им. Същевременно те се превръщали в силна преграда за опасните български нападения откъм североизток. От сега нататък всъщност славините се превръщали в основен враг на дунавската граница на Византийската империя.

През 535 г. било първото тяхно самостоятелно нашествие във вътрешността на Балканския полуостров. Те се насочили към Тракия и пленили голям брой ромеи. Но впоследствие били разбити от византийските съюзници херулите^[22].

През 547–548 г. голяма войска на славините преминала Дунава, нападнала Илирик и достигнала чак до Епидами (Драч-Дурацо в Албания), главен град на Нов Епир, избивайки или пленявайки всички боеспособни мъже и ограбвайки или пленявайки всичко по пътя си. Поради обстоятелството, че тук отбраната на крепостите била занемарена поради липсата на военни гарнизони, те за пръв път превзели много от тези крепости, които изглеждали за тях непревземаеми. Макар и да разполагали с 15-хилядна войска стратегите на Илирик не посмели да им се противопоставят^[23]. Този многозначителен факт показва преди всичко многочислеността на войската на славините, поради която византийците отбягнали каквото и да е сражение с нея.

Дързостта на славините вече не знаела граници. Техните нападения в земите на полуострова ставали все по-организирани и

целенасочени, сякаш били ръководени от някакъв център. През 549 г. трихиляден отряд славини нахлул и достигнал до река Марица, след като се разделил на две части: единият отряд наброявал 1800 души, а другият включвал останалите. Действията на единия отряд се насочили към Илирик, а на другия към Тракия. Забележително било това, че след нанасянето на поражения на ромейската войска славяните за пръв път чрез обсада превзели много крепости в Тракия и Илирик. Действащият в Тракия отряд превзел с хитрост намиращата се на устието на река Места крепост Топир, подлагайки пленените ѝ жители на нечовешки мъчения: едни набивали на кол, други разпъвали на кръст, а трети отвеждали в плен^[24]. Грабежът, плячката и пленяването на населението досега били основна цел на славянските нападения. Те идвали на полуострова със своите подвижни дружини, опустошавали и разграбвали областите и населението и след това се оттегляли отново в постоянните си местоживелища в земите на север от Дунава. Тези действия многократно се повтаряли. Но всъщност нападенията запознавали славяните с природата на полуострова, защитните съоръжения, силата и слабостта на имперските войски. Те били прелюдия към процеса на заселване.

През 550 г. славяните в невиджано дотогава множество преминали Дунава и достигнали до Ниш. Тяхното намерение било по течението на реките да се отправят на юг и да превземат Солун и селищата около него, да се установят трайно във вътрешността на Балканския полуостров. По същото време в Сердика с голяма войска се намирал прочутият Юстинианов пълководец Герман, който се готвел да се отправи към Италия, за да воюва срещу готите. Като узнали това, славините променили посоката на своето настъпление към Далмация, тъй като много се боели от известния пълководец. Междувременно Герман се разболял и умрял. Разделени на три големи отряда, славините не само причинили в различни балкански области „непоправими злини, но не като разграбвали и нападали тамошните земи, а като презимували там като в своя земя“, без да се страхуват от имперската войска. С увереност една част от презимувалите за пръв път тук славини се отправила към Източна Тракия. Те успели да вземат „неизброима плячка от хора, добитък и всякакви вещи“. В близост до Одрин нанесли голямо поражение на ромейската войска и пленили знамето на един от нейните пълководци.

След като свободно разграбили областта Астика (между Одрин и Пловдив), гдето намерили голяма плячка, в своя победоносен поход те достигнали до Дългата стена, отстояща на един ден път от Константинопол. Тук претърпели голямо поражение и оцелелият отряд се завърнал в своите земи^[25].

Ако в предишните години славините нахлували в Балканския полуостров главно със своите военни дружини, за да се награт с плячка и да отведат пленници в своите отвъддунавски земи, през 550–551 г. за пръв път те не само презимували в балканските провинции, но и показали твърдо намерение да ги завоюват и да станат техни пълновластни господари. Това презимуване бележи прехода към нов етап в поведението на славяните, който се характеризира с преминаване към масово заселване в балканските земи. Настъпил критичен момент в отношенията между славяните и Империята.

Окуражени от своите успехи през 551 г. голямо множество славини в съюз с българското племе кутригури нахлуло отново в Илирик. Те „прекарвали дълго време в грабежи, изпълнили всички пътища с трупове, заробили много народ и оплячкосали всичко“, след което се завърнали в земите си на север от Дунава. Изпратената от самия Юстиниан I войска не могла да им се противопостави^[26].

Очевидно било, че при възобновения съюз между славините и българите Византийската империя трудно можела да удържи зачестилите нападения. Нейната отбрана на дунавския лимес била изцяло разстроена. Славините активно участвали в опустошителния поход на кутригурите през 559 г. и отрядите им достигнали чак Константинопол^[27].

По всичко изглеждало, че балканските провинции на Империята били в навечерието на една съдбоносна промяна. И тогава, когато Византия агонизирала и очаквала нов удар от българите и славините, изненадващо получила неочаквана помощ от един новопоявил се на европейската историческа сцена тюрко-номадски народ — аварите^[28]. Трайното заселване на славяните на юг от Дунава се отложило с половин столетие.

Аварите, които към средата на VI в. обитавали областта между реките Волга и Дон, принадлежали към сродните на хуните и българите азиатски народи. Вплитането им в историята на Югоизточна Европа в голяма степен било ход на византийската

дипломация и преди всичко на престарелия император Юстиниан I Велики. През 558 г. техни пратеници пристигнали в Константинопол, за да предложат услугите си за разправа със станалите твърде опасни врагове на Империята — славяните и българите — кутригури и утригури. За изнемогващата в балканските си провинции империя това бил сякаш дар, пратен от Бога. Аварите успели да покорят утригурите, залите и савирите, повлекли със себе си част от кутригурите и подложили на пленявания, грабежи и отвличания земята на антите (559–561 г.). Дръзкият им и настъпателен хаган Баян (ок. 560–565 г.) не могъл да преодолее съпротивата на славяните в Дакия, поради което преминал на север от Карпатите, за да продължи своя победоносен поход на запад и да разгроми гепидиге в Панония. Опрял се на местните славяни, той принудил лангобардите да се оттеглят и преселят в Северна Италия (568 г.)^[29]. Това белязало началото на една голяма промяна. Германските племена преставали да бъдат заплаха за Византия и фактор в нейните балкански провинции. В историята и движението на панонските и дакийските славини се намесвал обхватният Аварски хаганат, който близо две столетия (чак до 796 г.) играл основна и решаваща роля в голям европейски регион.

Основната цел на политиката на аварския хаган Баян се заключавала в установяването на хегемония над значителна част от варварския свят и укрепването на неговата господстваща позиция в един пъстроплеменен съюз, какъвто представлявал Аварският хаганат. Установяването на новата „велика сила“ в Панония за кратко време променило политическата география на Югоизточна и Средна Европа. Това станало възможно в главна степен поради разпокъсаността на славянските и българските племена и липсата на друга организирана сила сред варварския свят.

Принудени да отстояват дълго време своята независимост срещу натиска на аварите, дакийските славяни за дълго време (близо двадесет години) преустановили своите набези във вътрешността на Балканския полуостров. Едва през 587 г. „около сто хиляди славини нахлули в Тракия и ограбили нея и много други земи“^[30]. От тяхното стремително и обхватно нападение пострадала дори и Елада. Зает във войни срещу персите на изток, византийският император Тиберий I Константин (578–582 г.) се обърнал за помощ към хаган Баян и го подтикнал „да предприеме война срещу славяните, за да престанат да

опустошават ромейската земя и да предпочетат да отбраняват по-скоро бащината си земя“. Междувременно дакийските славяни в хода на съпротивата си срещу аварите се обединили във военноплеменен съюз, предводителстван от княз Добрита. Аварският хаган поискал от него и другите вождове да се покорят нему и да „бъдат причислени към данъкоплатците“. В отговор на това Добрита заявил: „Кой е впрочем този човек между човеците и под слънчевите лъчи, който ще преодолее нашата сила? Защото ние сме свикнали да владеем чужда земя, а не други нашата. И ние сме сигурни в това, докато има войни и мечове.“ И тъй като славяните убили аварските пратеници, това послужило като повод за предприятия още през следващата година поход на аварите. Тъй като живеещите на изток от река Тиса дакийски славини се подготвили за отпор откъм Трансилвания, аварите избрали друга тактика. Тяхната 60-хилядна тежковъоръжена конница била прехвърлена с византийски товарни кораби на десния бряг на Дунава, оттук по неговата дължина достигнала до Доростол (дн. гр. Силистра) и отново била прехвърлена на отвъдния бряг на реката. Селищата на славяните били подложени на опустошение. Самите те, изненадани от неочаквания удар, без да влизат в сражение, тъй като войската им била на река Тиса, се оттеглили и укрили в гъстите и дълбоки лесове^[31]. Със своя опустошителен поход аварите вместо да възпрат набезите на славяните, предизвикали масовото им заселване на юг от Дунава. Сложено било началото на най-съществената етническа промяна на Балканите.

Колкото са обстоятелствени при регистрирането на несъществени събития, толкова предпочитат да запазят мълчание византийските автори за това, което коренно е променило империята. Известието за първата вълна на славянската колонизация на Балканския полуостров дължим на сирийския писател Йоан Ефески (507–587 г.), който пише в своята „Църковна история“ следното: „В третата година от смъртта на император Юстин и възцаряването на победителя Тиберий [581 г.] проклетият народ на славяните извърши нападение. Те преминаха стремително цяла Елада, Солунската област и цяла Тракия и завладяха много градове и крепости; те ги опустошиха и изгориха, взеха пленници и станаха господари на земята. Те уседнаха на нея като господари, като на своя собствена, без страх. И ето в продължение на четири години и досега поради това, че

императорът е зает във война с персите и изпраща всичките си войски на Изток [Мала Азия], поради тази причина те се разпръснаха по земята, уседнаха на нея и широко се разпростряха, тъй като Бог им позволява. Те вършат опустошения и пожари и вземат пленници, така че при самата Дълга стена [на Константинопол] те заловиха всички императорски стада — много хиляди глави [добитък] и всякаква друга плячка. И ето и до ден-днешен [584 г.] те остават, живеят и спокойно пребивават в земите на ромеите — без грижа и страх. Те вземат в плен, убиват, палят; те разбогатяха — имат злато и сребро, стада и много оръжия и се научиха да воюват по-добре от ромеите. Те — грубите люде, които не смееха да се покажат във от гъстите гори и защитените с дървета [селища] и не знаеха какво е това оръжие, освен две или три лонхиди [къси копия]^[32]. В тези няколко изречения е заключена съществена информация, която разкрива както първоначалният ход на първата славянска преселническа вълна, така и напредъкът, който славяните успели да осъществят за кратко време благодарение на контакта си с Империята и неговото население на полуострова. Опространените пространства на север от Дунава били заемани от други славянски племена и по този начин натискът към Империята не преставал. Основни ключови крепости в защитата на балканските провинции откъм северозапад и Аварския хаганат били Сирмиум и Сингидунум (дн. Белград). Аварите се опитали неколkokратно с хитрост да завладеят Сирмиум под различни предлози^[33]. За тези години напомня един надпис на гръцки език, намерен тук, който гласи: „Христе Господи, помогни на града, прогони аварите, закриляй Романия [Византия] и мен, написалия това“^[34]. През 582 г. градът вече бил в аварски ръце. Току-що възкачилият се на престола император Маврикий (582–602 г.) се принудил да купи мира и временното спокойствие, като се задължил да изплаща ежегоден трибут в размер на 80 000 златни номизми (около 400 кг злато) и пъстро облекло. Само две години подир това аварският хаган Баян започнал да предявява твърде странни и капризни искания: да му бъде изпратен слон, легло, изработени от злато и т.н. Накрая поискал ромеите да му плащат всяка година 20 000 номизми свръх определения вече трибут. Отказът на императора послужил като повод за подхващане на продължителна война срещу Империята (от 584 до 586 г.), в която аварите включили активно

славяните и подчинените им български племена. При първия поход били превзети последователно Сингидунум, Виминациум (дн. гр. Костолац, Сърбия), Аугуста (крепост на течението на река Огоста, край гр. Оряхово) и войските на хагана достигнали чак до Анхиало. По молба на изкърпалите се в топлите извори негови жени постройките около тях не били разрушени^[35]. Във връзка с този поход в своята хроника яacobитският патриарх Михаил Сирийски (XII в.), ползвайки по-стари известия, излага редица любопитни факти, които разкриват не само действията на аварите и славяните, но и взаимоотношенията им с местното население. Те казвали на местните жители: „Излезте, сейте и жънете; ние ще вземем само половината като данък“. Навсякъде населението било облагано с данък преди всичко в храни и животни — коне, волове и кокошки. Славините дори ограбвали църковни съсъди, култови предмети и кивоти. Един техен княз отвлякъл от църква в Коринт грамаден киворий, приспособен от него за шатра. Във връзка с превземането на Анхиало, в което взели участие и славините, се разказва, че тук хаганът намерил пурпурните одежди на съпругата на император Тиберий I Константин — Анастазия, която ги била дарила на местния храм. Хаганът ги облякъл и заявил: „Нека императорът на ромеите желае или не, но ето че Империята ми е дадена“^[36].

След като Империята се съгласила да увеличи трибута с исканите 20 000 номизми било сключено примирие. Аварският хаган обаче го нарушавал, изпращайки „срещу ромеите народа на славините“. Под предводителството на княз Радагаст те извършили опустошителен поход чак до Дългата стена и били отблъснати от областта Астика от ромейските войски, командвани от стратега Коментиол^[37].

Повод за втория голям поход на аварския хаган изглежда малко странен и неочакван. Неговият боил-коловър (шаман) прелъстил една от жените му и потърсил убежище във Византия. Пристигналият в тази връзка при императора аварски пратеник бил задържан. Това преляло чашата на търпението. През есента на 585 г. аварите заедно с подчинените им славянски племена нахлули в Долна Мизия и Малка Скития и превзели крепостите Бонония (дн. гр. Видин), Рациария, Акис (при дн. с. Оногур, Добричко), Доростол, Залдапа (при дн. р. Абрит, Добричко), Тропеон (при дн. Адамкиси, Северна Добруджа) и

Марцианопол. След неуспешен опит на византийците да възпрат нашествието от Томи (дн. гр. Констанца, Северна Добруджа) аварската войска преминала Балкана и превзела храбро отбраняващата се Месемврия^[38].

Продълженият през следващата година поход в Тракия не дал особен резултат. След превземането на Апиария аварската войска срещнала почти навсякъде силна съпротива и не могла да превземе обсадените от нея градове Берое (дн. Стара Загора), Диоклетианопол (дн. гр. Чирпан), Филипопол и Адрианопол^[39].

През есента на 586 г. основният удар бил насочен към западната половина на полуострова, където отбранителната линия на империята изглеждала далеч по-разстроена. С една огромна стохилиядна войска, в която основна маса били славините, аварският хаган обсаждал Солун в продължение на една седмица (от 22 до 29 септември). Широко използвана от нея била обсадната техника (бойни кули, железни овни, грамадни каменометни уреди, костенурки, лостове и др.). Особено удивление според „Чудесата на св. Димитър Солунски“ предизвикали използваните от славяните каменомети: „Тези машини бяха четириъгълни, като започваха с по-широка основа и завършваха с потесни върхове, върху които имаше много дебели цилиндри с обковани с желязо краища. А върху тях имаше заковани дървета като греди на голяма къща. Дърветата бяха снабдени с прашки, които като се вдигнеха, хвърляха напред големи камъни, чиито удари и земята не можеше да издържи, а камо ли човешка постройка.“ Оттеглянето на обсадителите станало малко неочаквано. Причината за това изглежда била върлуващата в града чума^[40].

Непосредствено подир тази обсада славянското множество се отправило на юг към същинска Гърция. Според Монемвазийската хроника (IX в.) през 587–588 г. славяните успели да завладеят Тесалия, Елада и Пелопонес и се поселили в тези области „като изтребили населението. Само източната част на Пелопонес — от Коринт до Малеос [планина], понеже била скалиста и недостъпна, не била завзета от славянското племе“^[41]. Навярно именно към това време трябва да се отнесат поселенията на племената езерци и милинги в подножието на планината Тайгет. Това масово славянско заселване в южната част на Балканския полуостров се потвърждава както от

топонимични данни, така и от резултатите от проведени археологически разкопки^[42].

Настъпателността на славяните нараснала. Разстройването на отбраната на дунавския лимес им позволявало почти безпрепятствено преминаване на Дунава и действия в различни посоки. По всичко личало, че насочването на славянските нападения в една или друга посока било ръководено главно от аварския хаган, макар и славянските князе да разполагали с относителна самостоятелност спрямо своя върховен повелител.

През 588 г. „гетите, сиреч пълчищата на славините“ нападнали и подложили на опустошение земите на диоцеза Тракия^[43]. След известно затишие поради установеното примирие през 593 г. аварският хаган заедно с подвластните му славини отново нахлул в Тракия и достигнал Анхиало, където опожарил храма, посветен на мъченика Александър. След това се насочил към Източна Тракия и достигнал до крепостта Цурул (дн. Чорлу)^[44].

Дакийските славини, макар и да се намирали под върховенството на аварския хаган, в редица случаи не спазвали сключените между него и византийския император споразумения и извършвали самостоятелни набези в пределите на полуострова, в резултат от които военноплеменната им аристокрация значително се обогатила. Разстройването на византийската отбранителна система в долнодунавските земи довела до коренна промяна на тактиката на император Маврикий. Въз основа на натрупания личен опит и на препоръките на неговите предшественици в своя „Стратегикон“ той препоръчвал войната срещу славяните да бъде пренесена в обитаваните от тях територии на север от Дунава. С приложението на неговата основна идея през 593–594 г. се нагърбил стратегът Приск. С основната част от войската той преминал Дунава при Доростол. Първият му удар бил насочен срещу племето на княз Радагаст. Мнозина от неговите люде били избити, поселенията им опустошени, а пленниците били поставени в дървени окови и изпратени в Константинопол. Следващият удар бил нанесен върху племето на княз Мъжок (Мусокий), което обитавало областта между реките Иливакий и Паспирий (съответно Яломица и Бъзеу във Влашката низина). Пияният славянски княз (той според обичая празнувал погребението на своя брат) и неговите съплеменници лесно станали „храна на

византийските мечове“. Според разпореждането на императора войската трябвало да остане да презимува и лагерува в земите на север от Дунава, за да не дава възможност на славяните да се организират и периодично да им нанася удари. Междувременно аварският хаган се изстъпил като защитник на подчинените му славини и поискал от Приск част от плячката. Византийският стратег не само отстъпил под натиска на хагана, но и поради недоволството на войската се оттеглил на юг от Дунава. Това предрешило и неговата съдба. Той бил незабавно уволнен от императора и за стратег на войските в диоцеза Тракия Маврикий назначил своя брат Петър^[45].

Войската на новоназначения стратег била съсредоточена в Одесос с цел да се насочи към земите отвъд Дунав. Изпратеният от него в авангард отряд се натъкнал на дружина от 600 славяни, които пренасяли върху коли заграбената от тях плячка от крепостите на Малка Скития, Залдапа, Акис и Скопис, и я разгромили. Междувременно Петър получил разпореждане от императора да не напуска Тракия, тъй като достигнал слух за предстоящ голям поход на славяните срещу Константинопол. Поради това той насочил войската в тази посока, откъдето се очаквало славянското нашествие. Преминавайки през крепостите Пристос, Залдапа, Ятрус (до дн. с. Кривина, Русенско), той достигнал до Нове (22 август 584 г.). Оттук се отправил към крепостта Асимос (на устието на река Осъм). По пътя неговият ариергард срещнал хиляден отряд българи, подчинен на хагана. Сблъсъкът с него довел до усложняване на отношенията с повелителя на Аварския хаганат. Този факт е твърде интересен и важен. Той показва активното присъствие и роля на част от българите в хаганата като част от неговата армия. В две посоки трябва да се търси неговата поява: той или е бил изпратен от хагана, за да следи движението на византийската войска, или пък чрез него се целяло да се покаже отношение към евентуално нахлуване на византийците в славянска земя. След това премеждие Петровата армия преминала Дунава и повела активни военни действия срещу славяните, предвождани от княз Пирагаст, който загинал в едно от сраженията. Тъй като в крайна сметка походът на стратега Петър отвъд Дунава се оказал неуспешен, той отново бил заменен с пълководеца Приск, който през пролетта на 595 г. чрез придвижване към Сингидунум се

опитал да води военните действия в близост до сърцевината на територия на Аварския хаганат^[46].

След известно затишие военните действия били подновени. През есета на 597 г. аварският хаган през земите на откъснатите славяни нахлул в Малка Скития и обсадил Томи. На помощ на обсадения град дошъл с войската си Приск. Докато двете войски воювали една срещу друга, дошла зимата. През пролетта на 598 г. сред византийската армия настъпил голям глад. Сега обаче се проявило „варварското човеколюбие“ на аварския хаган. Малко преди Великден (той тогава се падал на 10 април) той предложил на византийците да ги спаси от глада. Сключено било петдневно примирие. Хаганът изпратил на гладуващите ромей коли с храна. В замяна на това поискал индийски подправки (пипер, индийски лист, канела) и т.нар. слонова кост, които много му се понравили. След като византийците отпразнували „своя народен празник“ по предложение на хагана двете войски се отдалечили една от друга^[47]. С оттеглянето на Присковата армия на юг (вероятно към Одесос) нейното съединяване с другата византийска войска, начело с Коментиол, било осуетено. Този византийски пълководец се опитал от Долна Мизия да настъпи към Малка Скития. Тръгвайки от Никополис ас Иструм (дн. с. Никюп, Великотърновско), той достигнал до Зикидава (крепост, недалеч от Доростол), но поради настъплението на аварите се оттеглил към Ятрус. В станалото сражение, при което Коментиол проявил предателство, византийската войска била разгромена. Аварите преминали през източните порти на Балкана, преследвайки разбитата ромейска войска, и достигнали до Дризипара (дн. с. Каращиран, Източна Тракия), опустошили града и опожарили храма на Христовия мъченик Александър. Тук те намерили обкования със сребро ковчег с мощите на светеца и взели среброто, а мощите изхвърлили. В аварския стан избухнала чума. Седем деца на хана и многобройните му жени били обхванати от силна огнена треска и в един ден умрели. Император Маврикий междувременно взел сериозни мерки за отбрана и укрепил Дългата стена. Под въздействието на своите съветници той се съгласил отново да купи мира. Двете воюващи страни се споразумели река Дунав да бъде граница между авари и ромей. Към изплащания ежегодно преди трибут на аварския хаган били прибавени нови 20 000 номизми (така той набъбнал вече на солидиата сума 120

000, съставляваща 600 кг злато). Най-същественото условие било това, че византийците придобивали правото да преминават Дунава, когато трябвало да воюват срещу славяните^[48]. Това от една страна означавало, че хаганът се отказвал от тяхната защита и попечителството си над тях, а от друга, че тези славяни както във Византийската империя, така и в Аварския хаганат вече не били субекти на правото, а обект на покоряването^[49].

Аваро-византийската война от 597–598 г. разкрила няколко неща. В противовес на византийското укрепване в северозападната част на полуострова, аварите настъпили в неговата североизточна част и установили трайно контрол над Малка Скития. В резултат на техните действия тук били разрушени почти всички крепости. Премествайки своята офанзива в източната половина на полуострова, те показали намерението си да щурмуват и превземат Константинопол.

Контраударът на Византийската империя бил на северозапад. Още през 599 г. мирът с аварите бил нарушен от византийска страна. Съсредоточената в Сингидунум войска под предводителството на Приск се отправила към Виминациум и оттук преминала на отвъдния бряг. Противопоставилите им се авари претърпели първото си сериозно поражение. Византийците в своя победоносен поход достигнали до река Тиса. Тук станала нова кръвопролитна битка, довела до още по-катастрофално аварско поражение. Загинали и „многочислен брой славяни“. В плен попаднали 3000 авари, 6200 други варвари (гепиди и българи) и 8000 славяни. Настъпилата зима попречила на Приск да развие своя успех^[50]. Тази победа всъщност била един от последните византийски подвизи на дунавския лимес. Идвал краят на един неколковековен стремеж на Империята да го контролира и защитава с всички възможни сили и средства.

През 600–601 г. имало затишие в аваро-византийските отношения. В началото на 602 г. император Маврикий отново поставил за „стратег на Европа“ (т.е. за главнокомандващ на войските на Балканския полуостров) своя брат Петър и отстранил Приск. След преодоляване на аварската опасност, надвиснала над праговете на дунавските Железни врата, новият стратег започнал да се готви „за поход срещу славяните“ отвъд Дунава. Междувременно част от аварските пълчища (вероятно съставените от славяни) за пръв път се

отцепили от хаганата и преминали на страната на императора. През есента император Маврикий наредил на стратега Петър „да презимува заедно с ромейските войски в страната на славяните“. Срещу това се опълчила почти цялата недоволна византийска войска не само поради липсата на прехрана и лошото състояние на конницата, но най-вече заради това, че „варварските пълчища заливали страната отвъд Истър [Дунава]“. Станът на византийската армия от Паластол (вероятно дн. Никопол) се преместил край крепостите Асимос и Куриска (дн. с. Черквица, Никополско). Оттам тя трябвало да премине отвъд реката и да се отправи срещу славянските селища. Избухнал нов бунт сред войниците. За свой вожд те издигнали стотника Фока „и като го издигнали нависоко върху щит, приветствали по необикновен начин провъзгласяването му“. Вместо срещу отвъддунавските славяни „войнишкият император“ повел войската срещу Константинопол, за да узурпира императорския трон^[51]. Той превзел столицата на 27 ноември 602 г. Император Маврикий заедно с цялото си семейство погинал. Защитата на дунавския лимес от славяните и аварите била изоставена.

Настъплението на Византийската империя срещу Аварския хаганат и дакийските славяни в края на VI-началото на VII в. имало не само отрицателен ефект, но и твърде печален край за своя вдъхновител и особено тежки последици за самата нея. Пълната ѝ безпомощност (особено в балканските провинции) станала безспорен факт през царуването на Фока (602–610 г.). Мълчанието на византийските извори за съдбата на вече незащитавания дунавски лимес и свързаните с него области е показателно и обикновено се тълкува като подновяване на аваро-славянските нападения в Илирик и начало на постепенно и трайно заселване на дакийските славяни в Малка Скития, Мизия и Тракия. Ако арменският историк Себеос (VII в.) все пак между другото отбелязва, че подир възшествието на Фока никакви военни сили не били отделени за защита на „тракийските земи“^[52] (за него те идентифицират Балканския полуостров), друг негов съвременник етиопецът Йоан Никиуски твърди, че тогава нашествията в Илирик на варварите довели до разоряването на градовете и отвеждането на християнското население в плен. Само един град — Солун, успял да устои благодарение на крепките си

крепостни стени и служел като опора на императора в една опустошена и обезлюдена област^[53].

Самият Фока още в началото на узурпираното на трона имал да се справя с много проблеми: активизация на външните неприятели (перси, авари, славяни и др.), опити за заговори и нови бунтове и религиозни проблеми. За да изтегли част от войските на Балканския полуостров и ги използва срещу все по-силно нарастващата персийска заплаха от изток, той бил принуден на първо време да купи мира с аварите чрез подновяване на ежегодно изплащания трибут от 140 000 номизми през 604 г.^[54] Този договор обаче в никакъв случай не означавал възпиране на започналата интензивна колонизация на дакийските славяни в областите на юг от Дунава, тъй като те по същество имали пълна независимост в действията си по отношение на Аварския хаганат, което те показвали и доказвали непрекъснато. Очебийният факт, че вече извън полезрението на византийските автори остават редица области и градове в Долния Дунав като Томи, Доростол, Нове, Асимос, Сингидунум и др., споменавани непрекъснато през втората половина на VI в. като спорни точки на имперската власт, показва, че за славяните не са съществували съществени прегради, които да предотвратят или възпрат тяхното нахлуване. Резултатите от археологическите разкопки свидетелстват, че в края на VI-началото на VII в. в земите между Дунава и Балкана възникват редица типично славянски поселения (край дн. с. Попина и Гарван Силистренско, Вълчедръм — Ломско, Бежаново — Луковитско и др.). Някои археолози твърдят, че движението на основната славянска етническа маса ставало главно откъм Добруджа^[55]. Стремешът на новите поселенци е бил да бъдат в близост до Дунава или до вливащите се в него реки и това е напълно обяснимо като се има предвид, че земеделието е било основният поминък на славяните. При разглеждането на свидетелствата за масовата славянска колонизация в Малка Скития, Долна Мизия и Хемимонт не е за пренебрегване лингвистичният материал. Показателно е, че славянската топонимия и хидронимия, която се среща тук, сравнително бързо се налага и намира отражение у редица византийски автори от VIII-X в., въпреки присъщия им консерватизъм в употребата на наименованията (напр. Варна, Загора, Тича, Дичина, Плиска и др.)^[56]. Смъртно възпоминание за славянското заселване в

Добруджа, обозначена в дадения случай не като Малка Скития, а като Карвунска земя, се съдържа и в Българската апокрифна летопис (XI в.) и то не бива да се пренебрегва, тъй като отразява старинно предание: „И населих Карвунската земя, наречена българска; беше опустяла от елини преди сто и тридесет години. И я населих с множество люде от Дунав до морето, и им поставих цар от тях; името му беше цар Слав. И прочее този цар насели области и градове... И този цар сътвори сто могили в българската земя; тогава му дадоха име «стомогилен цар»... И той бе първият цар в българската земя...“^[57].

Вероятно именно към този период между Дунава и Балкана, Черно море и река Тимок са се заселили споменатите по-късно, от византийските автори племена на северите, „седемте славянски рода“ и тимочаните. Тяхното заселване в качеството на федерати на Византийската империя може да се предполага, но не е твърде сигурно.

Седмият век е белязан с редица важни промени в историята на Балканския полуостров, довели не само до коренната му етническа промяна — неговото славянизирание, но и до възникването на нови политически сили в него, които дали отражение върху развитието на събитията и в следващите векове. В много отношения този век се оказал решаващ за определяне на новите насоки в балканската история.

През първата половина на VII в. основно значение има активното присъствие на славянските племена в Македония, същинска Гърция и Тракия. Тогава както неговите самостоятелни действия срещу Империята, така и когато те се осъществявали в съюз с аварите, били насочени към три основни цели: трайно усядане и овладяване на заетите области, стремеж към завладяване на Солун и господство над Адриатическото и Беломорското крайбрежия и прилежащите им острови. Достигналата до нас информация твърде релефно откроява най-вече усърдието, системността и последователността на славяните да станат господари на Солун — и то не толкова, за да го опустошат и разграбят, колкото за да се заселят завинаги в него. Преследването на подобна цел предполага осмисляне от страна на славянските племенни князе и свързаната с тях военноплеменна аристокрация на значението и смисъла на извършената дотогава макар и стихийно колонизация на големи

етнически маси и на съзряването им за създаване на обхвaten племенен съюз като политическа формация, която да обедини разпокъсаните дотогава племена, за да се създаде реална възможност за осъществяване на дълго лелеяната мечта — превземането на Солун. Родена още през 586 г. чрез съюза с аварите, тази идея през VII в. се превръща в едно чисто славянско настъпателно движение и дело. Съпричастието в него и на заселилите се в Македония българи показва един от важните аспекти на тяхното сътрудничество и връзки със славяните.

На 26 октомври 604 г. — в деня на честването на покровителя на град Солун и неговите жители св. Димитър, мощна и силна петхилядна войска „от избрани и опитни бойци“, която представлявала „избраният цвят на целия славянски народ“, внезапно извършила нападение. Тя разчитала на изненадата и на заетостта на населението около празника. След едnodневно кръвопролитно сражение тя била принудена от защитниците на града да се оттегли^[58]. Обстоятелството, че въпреки установения между Византия и Аварския хаганат „дълбок мир“ славяните нападнали града, разкрива, че те окончателно са се откъснали от аварската опека особено в хода на заселването си във вътрешността на полуострова и не са били зависими от споразуменията, сключвани от хагана.

Нов тласък на славянската колонизация последвал подир 610 г., когато аварите нарушили сключения преди мирен договор и започнали офанзива срещу империята на широк фронт, съпроводена с превземане и разрушаване на редица градове и крепости^[59]. Нова славянска преселническа вълна обхванала различни краища на Балканския полуостров, и особено диоцеза Илирик. Тя намерила отглас чак в Испания. Епископът на Севиля Изидор († 636 г.) накратко отбелязал, че през четвъртата година от управлението на Ираклий (т.е. през 613–614 г.) „славяните завзели Гърция“^[60], т.е. балканските провинции на Византийската империя.

През 615 г. вече отдавна отседналите и трайно настанили се славянски племена в Македония, Епир, Тесалия и Пелопонес, а именно — драговити, сагудати, велегезити, ваюнити, берзити и други под предводителството на княз Хацон първом подложили на опустошение Тесалия и островите около нея, Еладските и Цикладските острови, Ахея, Епир и по-голямата част от Илирик и

направили необитаеми „твърде много градове и области“. След това в безчислено множество те обкръжили от всички страни по суша и откъм морето с флотилията си от лодки еднодръвки „богохранимия град“. Уверени в неговото превземане, те водели със себе си „челядта си заедно с покъщнината“ и възнамерявали окончателно да се настанят в него. Според славянските обичаи предводителят на военноплеменния съюз княз Хацон поискал чрез гадаене да узнае дали ще превземе Солун. Казано му било от предсказателя, че ще влезе в него, но не му било казано как. Според автора на „Чудесата на св. Димитър Солунски“ тогава „целият варварски славянски народ обкръжаваше града като някакъв смъртоносен венец“. Тази славянска обсада, третата поред, била изключително добре планирана и организирана, а действията по сушата и откъм морето били напълно координирани. Това принудило войската, отбраняваща града, а също така и местните граждани да вземат сериозни и изключителни мерки. Засилилият се славянски щурм достигнал своя връх през четвъртия ден на обсадата, но той бил неуспешен и довел до неизброими жертви. В хода на боя самият княз Хацон бил пленен и затворен в една солунска къща. Озверели жени, които проявили „мъжка смелост“ го измъкнали оттам, повлекли го из града и накрая го пребили с камъни^[61].

Във връзка с тази славянска обсада на Солун три неща правят силно впечатление и разкриват важни моменти в славяно-византийските отношения. Преди всичко за пръв път във византийски извор се изброяват имената на толкова много отделни славянски племена. Това предполага вече по-голяма конкретност и детайлност в опознаването на славяните, постигната при по-продължително и непосредствено общение. Славянският военнополитически съюз под предводителството на един племенен княз бил качествено нова форма на организация, която разкрива значителна еволюция в сравнение с предшестващите десетилетия в опитите за трайно и продължително единение. Със стремежа си за трайно отсядане в Солун славяните същевременно регистрирали желанието си да го превърнат в средище на новата си политическа формация.

Подир неуспеха на обсадата славяните не се оттеглили от града, а „направили съвещание“ (навярно на племенните князе), събрали много дарове и ги изпратили на аварския хаган с предложение да им

стане съюзник и да участва с войската си в обсадата и превземането на Солун. Междувременно те продължавали не само да държат града обкръжен. Поради обезлюдяването на градовете и областите в дунавските земи — Панония, Дакия и Дардания, а също така и други провинции, многобройни бежанци се стичали зад стените на града. Този факт отчасти разкрива положението на Балканския полуостров подир срива на защитата на дунавския лимес. След като събрал многобройна войска от славяни, българи и други влизаци във владението му народи, през лятото на 617 г. хаганът се придвижил на юг. Войската му влачела със себе си обсадни машини и други съоръжения. В нейния ариергард била изпратена тежковъоръжена конница („облечени в желязо конници“), която имала за задача да изненада, избие или излови народа, който се намирал извън града. Това ѝ се удало, тъй като част от населението излязло на жътва по това време. Взета била също голяма плячка от многобройни стада добитък и различни жетварски сечива. В своето движение, осъществявано първоначално по диагоналния военен път, войската под предводителството на хагана превзела за пръв път Ниш и Сердика и ги подложила на опустошение и разграбване. Няколко дни след това „самият хаган на аварите заедно с останалото множество българи и всички споменати вече народи“ обсадил откъм сушата Солун. Множеството на обсадилите дотогава било толкова голямо, че „водите от водопроводите, околните реки и кладенци“ не стигали да напоят него и придружаващите го животни. Онова, което направило най-силно впечатление на очевидеца е използваната тогава обсадна техника (тя била забележително по-внушителна от онази при обсадата през 586 г.). Взета сама по себе си, тя е солиден атестат за напредъка на различни занаяти (дърводелство, железарство, строителство и др.) най-вече у славяните: „Тогава гражданите, — пише очевидецът, — видяха това несравнимо множество от варвари, цялото обковано в желязо, и наредените от всички страни каменометни машини, които се издигаха до небето, така че надминаваха по височина зъберите на вътрешните стени. Едни приготвяха така наречените костенурки с плетове и кожи. Други возеха към вратите овни, които бяха направени от грамадни дървета, на колесноподвижни колела. Трети приготвяха извънредно големи дървени кули, които надминаваха височината на стената и върху която стояха въоръжени здрави

младежи. Четвърти забиваха така наречените колове. Пети носеха стълби на колела. Шести измисляха възпламенителни уреди“. След като започнал щурмът на крепостните стени, каменометните машини, според съзнателната хиперболизация на автора на „Чудесата на св. Димитър Солунски“, хвърляли „не камъни, а планини и хълмове“. В хода на обсадата внезапно започнало силно земетресение, което първоначално предизвикало смут и объркване както сред обсадителите, така и сред населението на града. То не изпитвало затруднения в продоволствието, тъй като ежедневно пристигали кораби, „натоварени с жито и разни други храни“. Загриженият император изпратил за префект на града някой си Хариас, а вероятно и военна помощ. Понеже редица от използваните обсадни машини и съоръжения се повредили или били счупени от бранителите и обсадата се затегнала, аварският хаган предложил на защитниците да се оттеглят, но срещу скъпи дарове. Тъй като предложението му не било прието, той в гнева си заповядал да бъдат изгорени храмовете и другите постройки извън града и заплашил, че „ще привлече много други народи като съюзници“, за да извърши превземането на града. Едва след 30-дневна обсада (най-продължителната от всички дотогава) било сключено споразумение, по силата на което славянските племена и техните съюзници трябвало да се откажат от намерението си да превземат града и „да се върнат в своите поселища“. Такъв бил завършекът на най-продължителната и най-опасна обсада на Солун^[62]. Различни били причините за снемането на обсадата: големи загуби на хора, недостиг на храна и вода, изваждане от строя на голяма част от обсадната техника и др. Основната и най-важната причина обаче било постоянното повтаряне на земетръсните трусове, при които земята се вълнувала „като море от силни ветрове, а къщите приличали на кораби, люшкани от големи вълни“^[63] По този начин едно голямо природно бедствие предопределило спасението на Солун.

Славяните се оттеглили в завладените от тях преди области, но не престанали да бъдат фактор и двигател на най-значимите събития и най-съществените промени на Балканския полуостров. Те доминирали сега в него не само с многочислеността си. Заселили огромни обезлюдени области и селища, отдали се на мирен труд и своите повседневни грижи за оцеляване и човешко възпроизвеждане, те

вдъхнали нов живот на балканските провинции на една агонизираща империя. Краят на четвъртата обсада на Солун бил начало на установяването на продължителен период на „мирно съвместно съществуване“ на неговите жители с трайно уседналите в прилежащата му област славянски племена. Стопанският обмен между тях била една от първите форми на тяхното общение и това водело до изгода и за двете страни^[64].

Аварският хаганат, преодолял временната криза, отново надигал глава и се опитвал да обедини около себе си варварския свят за борбата си срещу Византия. Съсредоточила своето внимание главно във войната срещу персите, империята отделяла малко сили за решаване на своите проблеми на Балканите. Когато през пролетта на 623 г. хаганът с многобройна разноплеменна войска се появил в околностите на Дългата стена, недалеч от Константинопол, първоначалното намерение на изпадналия в затруднение император Ираклий (610–641 г.) било чрез преговори да купи отново мира. Опитът на аварите по вероломен начин да го пленят осуетил тези преговори. В преследването на избегналия покушението император, аварската конница за пръв път преминала отвъд Дългата стена, опустошила околностите на Константинопол, опожарила редица църкви, отвела в плен отвъд Дунава 70 000 ромеи (мъже, жени, деца и старци). Едва през зимата на 623–624 г. на Империята се отдало да сключи мирен договор с аварския хаган при доста унижителни условия: плащаният ежегоден трибут бил увеличен на 200 000 номизми и при аварите в Панония като заложници били изпратени някои знатни византийци^[65]. Сключеният мирен договор се оказал сам кратък отдых за империята пред едно голямо изпитание.

През лятото на 626 г. аварският хаган начело на 80 000 войска, в състава на която влизали много славяни, българи, гепиди и други народи, обсадили Константинопол^[66]. Същевременно той влязъл в съюз с персите, които напирали към византийската столица откъм малоазийския бряг. Намерението на хагана било преди всичко да превземе, разграби и напълно опустоши Константинопол, като изсели оттук жителите му и ги предаде на персите, а не да го превърне в средище на една аваро-византийска империя. В действията откъм морето, които трябвало да се окажат решаващи, твърде много се разчитало на голямата славянска флотилия от лодки еднодръвки,

докарани според свидетелството на Теофан Изповедник (ок. 760–818 г.) откъм дунавските устия^[67]. На тях били разположени освен лековъоръжените славяни и тежковъоръжени воини-българи, които трябвало да бъдат главни щурмоваци. По време на голямата морска битка, която станала в Златния рог, славянската флотилия претърпяла тежко поражение. Аварският хаган заповядал оцелелите славяни да бъдат избити. Останалата славянска войска, която станала свидетел на тази разправа, предпочела незабавно да се оттегли от обсадата, за да изрази своето отношение и недоволство. Тя била последвана от аварския хаган, който след изгарянето на обсадните съоръжения заповядал организирано оттегляне на войската. Това си решение обяснявал с липсата на прехрана и обещавал скоро да се завърне, за да завърши своето дело^[68]. Действителната причина била тази, че той бил напълно изоставен от славяните, които съставлявали основната маса от неговата войска.

Двадесетдневната обсада на Константинопол (от 29 юли до 7 август 626 г.) под предводителството на аварския хаган може да се характеризира като един от най-критичните и опасни епизоди в ранната история на византийската столица и на Империята изобщо. В духа на дълбоката християнска религиозност снабдяването на града било приписано на помощта на неговата закрилница Богородица, в чест на която именно тогава била създадена една от най-високопоетичните творби на църковната химнография „Химн Акатист“, а през вековете денят на снемането на обсадата бил честван от православната църква като ден на спасението от варварската заплаха^[69].

Големите вътрешни противоречия в рамките на Аварския хаганат, които проличали още при неуспешната обсада на Константинопол и тогава се изразили в оттегляне на славяните, през следващите години още повече се задълбочили. Стигнало се до стълкновения между господстващите авари и славяните в северозападните краища на Балканския полуостров, избуял конфликт за хаганския престол между аварски и български кандидат и т.н.^[70] Настъпило началото на бавния залез на Аварския хаганат като основна политическа сила в Средна и Югоизточна Европа. Неговото омаломощаване водело до освобождаване на подчинените му славянски племена, които все по-настойчиво се стремели към

политическа независимост и самостоятелност в развитието си, то активизирало позициите на Византийската империя на Балканския полуостров. Същевременно било почти синхронно на сплотяването и обединяването на българските племена в земите на север от Кавказ. Очевидно било, че събитията в евроазиатската степ не са оставали без отглас влияние върху долно– и среднодунавските земи.

И тогава, когато пред Византия след преодоляване на аварската и персийската заплаха се открили добри перспективи за разрешаване на сложните ѝ проблеми, особено на Балканите, в 634 г. в нейните уязвими малоазийски провинции навлязъл нов, значително по-опасен фактор — арабите^[71].

Подир смъртта на император Ираклий (11 февруари 641 г.) положението на постепенно обновяваната от него Византийска империя започнало да се влошава. Вътрешните междуособици се преплели с големи неуспехи във войната срещу арабите. В техни ръце попаднал скоро Египет (642 г.), а флотата им непрекъснато опустошавала стратегически важните за Империята острови Кипър, Родос и Крит. Митът за византийската таласократия (морско могъщество) започнал да се развенчава. Арабските войски напирали в Предна и Мала Азия. Нерегламентираният мир между Империята и поселилите се в балканските ѝ провинции многобройни славянски племена се оказал дълготраен, ала неговото нарушаване чакало само повод.

През 645 г.^[72] той се явил и избухналият конфликт отново бил свързан с обкръжения от огромното славянско море Солун. Князът на славянското племе ринхини Пребънд бил обвинен в коварно намерение, спрямо града и неговите жители, заради което по време на едно от пребиваванията си в него той бил заловен, окован във вериги и отведен в Константинопол. Избраните пратеници на славянския народ от племената ринхини и стримонци се споразумели с императора Пребънд да бъде освободен подир предприемания от него поход срещу агаряните. Чрез съдействието на един от императорските преводачи, поставеният на лек режим славянски княз успял да избяга и се укрил в неговото имение „в тракийските области“; то се намирало далеч от столицата, но „близо до други славянски племена“, при които той можел да потърси спасение. Поради това, че носел ромейско облекло и говорел добре гръцки език, Пребънд трудно можел да бъде

разпознат. След известно дирене бил разкрит и отново отведен в столицата и държан под строга стража. Неговите укриватели — преводачът и семейството му, по нареждане на императора били избити. При разследването Пребънд открито заявил, че ако се върне в своята земя, „щял да събере всички съседни нему племена“ и „щял да воюва по суша и по море“ срещу Империята и „не щял да остави жив, който и да било християнин“. Заради открито заявените си намерения той бил осъден на смърт и по заповед на императора — екзекутиран. Неговата смърт незабавно довела до обединението на славянските племена стримонци, ринхини и сагудати във военноплеменен съюз и опълчването им срещу Солун. В продължение на две години градът бил блокиран от всички страни и изолиран както от столицата, така и от другите градове и области на Империята. Сред населението му настъпил неописуем и „човекоунищожителен“ глад. Някои, които искали да се спасят от глада, побягнали при славяните, но те ги залавяли и продавали в робство „във вътрешността на славянския народ“, за да не се струпват около града. За осигуряването на храната, при славянското племе велегезити, което обитавало областите на градовете Тива и Деметриада, били изпратени десет кораба и лодки еднодръвки, за да закупят и пренесат жито, варива и сушени плодове.

След като към създадения съюз се присъединили драгувитите, заедно с тях ринхините и сагудатите — едни по суша, а други „по море с безброй много плавателни съдове“ — на 25 юли 647 г. започнали щурма за превземането на града, който траял три дни. Стримонците се отказали от „склученото споразумение“ и се завърнали в своите местоживелища. Очевидно било, че Империята с различни средства успяла да създаде разединение сред славянските князе и племена. Поради това именно велегезитите снабдявали жителите на Солун с храни, а стримонците се отказали от общо замисленото дело. Впрочем липсата на единство сред славяните проличало в хода на самата обсада и в най-голяма степен подир нея. Най-силно впечатление на очевидеца на обсадата направили напредналите технически умения, сръчността и изобретателността на нападателите, техният очевидно нараснал напредък в развитието на обсадната техника и военното дело: „Гореказаните славяни за своя гибел злодейски измисляха и правеха обсадни съоръжения и уреди, за

да нападнат града. Един измисляше нови, непознати уреди, друг правеше новоизобретени мечове и стрели. Всеки се стараеше да си спечели по-добро име и да се покаже по-усърден от другия, и всички се надпреварваха да помагат на племенните вождове“. Един опитен и много умен славянски майстор с голямо умение в изработване на обсадни съоръжения, предложил да се конструира кула, висока колкото крепостните стени, на три етажа, със зъбери на горната част, на която да бъдат поставени каменометни машини. След като той им начертал на земята своя проект, племенните вождове му дали помощници (дървосекачи, дърводелци, изкусни ковачи, майстори на стрели и др.), за да изпълни своя проект. В хода на работата по изработката на невижданата дотогава обсадна кула майсторът си изгубил ума и не могъл да реализира своето изобретение. Претърпяла неуспех, славянската обсада на Солун на третия ден била снета. По-голямата част от славяните се оттеглили и прибрали оръжието. Само част от славяните, които обитавали долното течение на Струма и Орфанския залив (т.е. стримонците и ринхините), продължавали подир това да нападат отплаващите към Константинопол кораби за превозване на храни и извършвали пиратски действия в Бяло и Мраморно море^[73].

Когато Византия получила възможност да отдъхне от конфликта с арабите и временно да отрази тяхното настъпление, император Констанс II (642–668 г.) решил да съсредоточи своето внимание в решаването на някои проблеми на Балканския полуостров. През 658 г. той извършил наказателен поход „срещу Славиниите (с това понятие се обозначават областите, обитавани от славянски племена, главно в дн. Македония), пленил и подчинил много (люде)“ — пише Теофан Изповедник^[74]. Вероятно към това събитие трябва да се отнесе едно по-обстойно и по-конкретно изложение, което се съдържа в „Чудесата на св. Димитър Солунски“. В него се известява, че през Тракия императорът се отправил срещу земите на стримонците, като ги предизвестил за своя поход. Славяните завардили теснините и направили засади. Ромейската войска не само успяла да ги преодолее, но и избила славянските „силни първенци и воини“. Някои настанили се в Солун славяни тогава били принудени заедно с жените, децата и покъщнината си отново да се завърнат „в колибите си около града и в останалите близки места“^[75]. Този поход, от една страна, имал за

резултат подчинението на окръжаващите Солун славянски племена, а от друга — преселването на част от тях в Мала Азия, за да воюват срещу арабите. През 667 г. значителна славянска войска, състояща се от 5000 души, преминала на арабска страна и била преселена в областта Апамея (Сирия)^[76].

От своето вплитане в историята и съдбините на Балканския полуостров в края на V-началото на VI в. до трайното си заселване в него и последното нападение срещу Солун в средата на VII в. югоизточните славяни изминали дълъг път, изпъстрен с различни събития и процеси. В социалнополитическата организация те постепенно преодолявали племенната си разпокъсаност, за да формират обхватни военноплеменни съюзи. Създавани с оглед на конкретни цели, тези обединения нямали траен характер, разпадали се и не довели до формиране на началото на славянската държавност на Балканите. В замяна на това постъпателно и възходящо било развитието на славяните в усвояването на техниката и уменията в областта на селското стопанство и занаятите. Резултатите били най-видими и бързо отразяващи се във военното дело — от първоначалното използване главно на копията и лъковете като оръжие, те достигнали до изработването на най-сложни обсадни съоръжения и други нападателни оръжия, които със своето съвършенство смайвали дори и техните учители ромеите. Забележителен бил и техният напредък в поселищното развитие — от обикновените колиби и неукрепени селища те преминали при заселването си към строителство на полуземлянки и каменни жилища и изграждането на крепости. Свързали окончателно и безвъзвратно своята съдба с Византийската империя и заселеното в балканските провинции местно население, славяните не само радикално обновили в етническо отношение Балканския полуостров, но и съживили стопанския живот в него, създали перспектива за развитието му. Интуитивно или съзнателно, византийските императори не се заели с непосилната задача да прогонят новите поселници извън пределите на държавата им, а да ги превърнат в свои подчинени поданици не само със силата на оръжието, но и чрез кръста, и Евангелието, и гръцкия език.

Срещу Констанс II (заради безразсъдната му политика спрямо църквата и проявената жестокост при разправа с политическите му противници) бил извършен заговор. След убийството му в Сиракуза

(остров Сицилия) той бил наследен от сина си Константин IV (668–685 г.). Той поел управлението на потъналата в много проблеми Империя едва 16-годишен. Неговата най-голяма заслуга се оказала победата му над арабите, чрез която временно била отстранена опасността от сгромолясване на Империята под техните удари. Навлезли дълбоко в малоазийските провинции на Византия, през пролетта на 674 г. със своята могъща флота арабите за пръв път обсадили откъм морето Константинопол. В продължение на близо пет години те непрекъснато го щурмували, но безуспешно. Чрез първото използване на новооткритото си оръжие „гръцки огън“ (експлозивно-възпламенителна смес от нефт и негасена вар, която бързо предизвиквала пожар) византийците нанесли големи загуби на арабската флота и предизвикали нейното оттегляне. Същевременно арабската армия претърпяла поражение и в Мала Азия. Халифът Муавия се принудил да сключи 30-годишен мирен договор през 678 г. с Империята, задължавайки се да ѝ плаща ежегоден трибут. Отзвукът на византийските победи над арабите бил изключително голям. В тази връзка Теофан Изповедник известява следното: „Когато обитателите на западните области [Балканския полуостров] узнали това — както хаганът на аварите и тамошните князе, екзарси и гасталди [вождове на лангобардите и гепидите], така и най-знатните от племената на Запада чрез пратеничества проводили дарове на императора, за да утвърдят мира и приятелството с него. Помолен чрез техните дарове, императорът установил над тях господарски мир. И така настъпи спокойствие както на Изток [Мала Азия], така на Запад“^[77]. С основание се смята от някои изследвачи, че с този акт повечето славянски князе на Балканския полуостров са признали върховенството на византийския император и лоялността си спрямо него, тъй като се боели от наказателни византийски походи подир омиротворяването с арабите. Трудно е да се определи характерът на отношенията, установени между Византия и трайно уседналите на полуострова славянски племена. По всичко изглежда, че степента на тяхната обвързаност е била различна — едни от тях са се задължили с изплащане на ежегодния данък, други по силата на договора станали федерати, трети били напълно зависими от местната византийска власт и т.н. Очевидно е, че от средата на VII в. Византия минала в настъпление спрямо заселилите се славянски племена. То се крепяло

на съсредоточените от нея гарнизони, главно в крайморски градски центрове (Дирахион, Солун, Томи, Одесос, Месемврия, Анхиало и др.), крайдунавски крепости (Сингидунум, Бонония, Доростол, Диногеция и др.) и отделни градове от вътрешността (Ниш, Сердика, Филипопол, Диоклетианопол, Одрин, Виза и др.). Преодоляла арабската експанзия, установила „господарски мир“ със славяните и аварите, чието пратеничество през 678 г. било последното в константинополския имперски двор, и заздравила относително стопанското си положение, Империята сякаш възвръщала своята хегемония над Балканския полуостров и мечтания от нея винаги контрол над дунавския лимес. Нарушаването на установения от император Константин IV нов византийски ред на Балканите дошло от оня народ, който отдавна се бил вплел във византийската история и проявявал стремеж за господство както в евроазиатските степи, така и в Европейския югоизток — българите. Развоят на събитията в широки географски пространства довел до трайно преселване на значителна част от тях в различни краища на Балканския полуостров и ги превърнал в новия обединител на разпокъсаните славянски племена, който съществено се различавал от техния предишен господар Аварския хаганат. Познанията на византийските автори за тяхното минало и взаимоотношения както с Империята, така и с околжаващия ги варварски свят показват, че те отдавна са били в ползрението на византийските политици, а не са били народ, който изненадващо и неочаквано се появил на историческата сцена. Онова, което загубили в местоживелищата си на север от Кавказ, те извоювали в непрекъснато съперничество с Византия на Балканите.

---

[1] Произходът на славяните, тяхната прародина, появата и ролята им в историята на ранносредновековна Европа са били обект на множество изследвания и от различни по народност и принадлежност към определена историческа школа учени. Основни трябва да се смятат следните монографични изследвания и справочници: *L. Niederle. Manuel de l'antiquité slave, I-II. Paris, 1923–1926* (този двутомник е публикуван за първи път на чешки език през 1902–1906 г. и дълго време е смятан за най-меродавната книга); *F. Dvornik. The Slavs — their early History and Civilisation. Boston, 1956* (книгата е преведена и на френски език през 1970 г.); *Slownik*

starožitnosti slowianskych, I-VII. Wrocław-Warszawa-Krakow, 1961-1991; *W. Hensel*. Die Slawen im frühen Mittelalter, Berlin 1965; *Fr. Conte*. Les Slaves. Aux origines des civilisations d'Europe centrale et orientale (Ve-XIIIe siècles). Paris, 1986; *Welt der Slawen*. Geschichte, Gesellschaft, Kultur, hrsg. von J. Hermann. Berlin, 1985; *M. Beranova*. Slovane, Praha, 1988. От отделните сборници, отпечатани в Съветска Русия заслужава да бъдат отбелязани следните два: *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев*. Методика и историография. М. 1976; *Славяне — этногенез и этническая история (междисциплинарные исследования)*, под редакцией А. С. Герда и Г. С. Лебедева. Л., 1989. ↑

[2] Най-важните писмени свидетелства (в оригинал и съответно полски и руски превод) за ранната славянска история са събрани в двутомниците: *Testimonia najdawniejszych dziejów Slowian*. Seria grecka Z. 2–3, Wrocław-Warszawa 1989–1995. Свод древнейших письменных известий о славянах, т. I (I–VI вв.) — II (VII–IX вв.). М., 1994–1995. На български език с успореден оригинален текст са преведени основните гръцки и латински извори за тях — вж. ГИБИ, I–III и ЛИБИ, I. ↑

[3] Няколко археологически култури, разкрити в един широк източноевропейски географски ареал се свързват с най-ранната славянска история: културата на погребалните урни, пшеворската култура, черняховската култура, зарубинецката култура, културата тип Пенковка, културата от Пражки тип и др. Някои от тях не са само славянски, но имат многоплеменно-етничен характер. От многобройните изследвания с обобщаващ характер на руските, полски, чешки, румънски и др. археолози трябва да се отбележи този на *В. Седов*. *Происхождение и ранняя история славян*. М., 1979. ↑

[4] Обилието на изследвания върху праславянския език и неговите форми и значението на езика за проучване на раннославянската история е смайващо — вж. излязлата напоследък книга на *Н. Popowska-Taborska*, *Wczesne dzieje Slowian w swiete ich jezyka*, Warszawa 1993, където е посочена и по-старата литература. ↑

[5] *Ф. П. Филин*. *Образование языка восточных славян*. М., 1964, с. 136 сл. ↑

[6] *В. В. Седов*. *Ранний период славянского этногенеза*. В: *Вопрос, этногенеза и етнической истории славян и восточных*

романцев, с. 93 сл. ↑

[7] *I. Popoviæ*. Quel était le peuple pannonien, qui parlait médowina et strava? — ЗРВИ, VII (1961), p. 197 sq. ↑

[8] *Iordanes*. Romana et Getica, p. 62. ↑

[9] *Proc. Caes. De bello Gothico*, 357–358. ↑

[10] *Mauricius*. Strategicon, 276–291. Подробно анализирани са сведенията за славяните вж. у *B. Zasterova*, Les Avars et les Slaves dans la Tactique de Maurice. Praha, 1971. ↑

[11] От изследванията на българските историци заслужават да бъдат отбелязани: *М. Дринов*. Заселение Балканского полуострова славянами. М. 1896; *Ив. Дуйчев*. Балканският югоизток през първата половина на VI век. Начални славянски нападения. — Беломорски преглед, I, (1942), 229-270; *В. Тъпкова-Заимова*. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI-VII в. С., 1966; *В. Гюзелев и П. Дражев*. Славяни и прабългари в нашата история. С. 1966, 7-34; *В. Гюзелев*. Славяни и прабългари в Югозападна България през периода VI-VII век. — В: Свобода и Отечество. С. 1972, 12–45. От трудовете на българските археолози с обобщаващ характер са наблюденията на *Ваклинов*. Формиране на българската култура, 13–24. Най-последователно по археологически път ранната славянска култура в днешните български земи е проучена в трудовете на *Ж. Въжарова*. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI-IX век. С., 1965; *Ж. Въжарова*, Славяни и прабългари (По данни от некрополите от VI-IX в. на територията на България). С., 1976; *Ж. Въжарова*, Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI-IX в. С., 1986. Вж. също и изследванията в сборниците: Славяните и средиземноморският свят. С. 1983; Плиска-Преслав, III (1981). ↑

[12] *A. A. Vasiliev*. Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great. Cambridge-Massachusetts 1950, p. 306. ↑

[13] *Вл. Георгиев*. Въпроси на българската етимология. С. 1958, 67–88. ↑

[14] *Proc. Caes. De bello Gothico*, p. 130, 394–395, 398. ↑

[15] *Proc. Caes. De bello Gothico*, p. 130, 394–395, 398. ↑

[16] *Proc. Caes. Historia arcana*, p. 114. ↑

[17] *Iordanes*. Romana et Getica, p. 52. ↑

[18] *Proc. Caes. De bello Gothico*, 353–354. ↑

[19] В. Търкова-Заимова. Нападения „варваров“ на окрестности Солуни в первой половине VI века. — ВВр, XVI (1959), 5–7. ↑

[20] *Proc. Caes. De aedificiis*, p. 115. ↑

[21] *Proc. Caes. De bello Gothico*, 354–359. ↑

[22] *Proc. Caes. De bello Gothico*, p. 353. ↑

[23] *Proc. Caes. De bello Gothico*, p. 432. ↑

[24] *Proc. Caes. De bello Gothico*, 467–471. ↑

[25] *Proc. Caes. De bello Gothico*, 475–477. ↑

[26] *Proc. Caes. De bello Gothico*, 623–625. ↑

[27] *Agathias Myr. Historiarum*, p. 190. ↑

[28] Върху историята и материалната култура на аварите, а също така и за отношенията им с Византийската империя и славяните е натрупана през последно време значителна литература, която в преобладаващата си част принадлежи на унгарски, австрийски и сръбски изследвачи: *D. Sinor. Introduction á l'étude de L'Eurasie centrale*. Wiesbaden 1963; *A. Kollautz und H. Miyakawa. Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa, I-II*. Klagenfurt 1970; *A. Avenarius. Die Awaren in Europa*. Amsterdam 1974; *G. Laszlo. Stepenvölker und Germanen. Kunst der Völkerwanderungszeit*. Wien-München 1970; *Й. Ковачевич. Аварски каганат*. Београд 1977. Основно изследване е монографията на *Pohl. Die Awaren*. От българските (твърде редки) изследвания върху аварите вж. това на *Хр. Димитров. Аварите и Малка Скития (565–626)*. — ИПр, 48 (8–9) (1992), 105–118.

↑

[29] *Pohl. Die Awaren*, S. 48 ff. ↑

[30] *Menander. Excerpta de legationibus*, p. 469. ↑

[31] *Menander. Excerpta de legationibus*, 208–210. ↑

[32] *ХИБ*, I, 22–23. ↑

[33] *Pohl. Die Awaren*, S. 58 ff. ↑

[34] *Moravcsik. Byzantinoturcica*, I, p. 165. ↑

[35] *Teoph. Sim. Historiae*, 44–50. ↑

[36] *ХИБ*, I, 23–24. ↑

[37] *Teoph. Sim. Historiae*, 51–53. ↑

[38] *Teoph. Sim. Historiae*, 53–55. ↑

[39] *Teoph. Sim. Historiae*, 102–105. ↑

- [40] *Lemerle*. Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius, I, 130-158; II, 46-69 (ГИБИ, III, 113-128). ↑
- [41] *Dujčev*. Cronaca di Monemvasia, p. 12. ↑
- [42] *Dvornik*. The Slavs, p. 40. ↑
- [43] *Theoph. Sim. Historiae*, 116-117. ↑
- [44] *Theoph. Sim. Historiae*, 225-230. ↑
- [45] *Theoph. Sim. Historiae*, 232-239, 242-245. ↑
- [46] *Theoph. Sim. Historiae*, 245-254. ↑
- [47] *Theoph. Sim. Historiae*, 267-268. ↑
- [48] *Theoph. Sim. Historiae*, 271-273. ↑
- [49] *Pohl*. Die Awaren, 154-155. ↑
- [50] *Theoph. Sim. Historiae*, 284-291. ↑
- [51] *Theoph. Sim. Historiae*, 292-296. ↑
- [52] История императора Иракла — сочинение епископа Себеоса, писателя VII века, перевод с армянского К. Патканяна. СПб., 1862, с. 79. ↑
- [53] The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, 175-176. ↑
- [54] *Pohl*. Die Awaren, 237-238. ↑
- [55] *Въжарова*. Славяни и славянобългарски селища, с. 164 сл.; *Ваклинов*. Формиране на българската култура, с. 49 сл. ↑
- [56] *Ив. Дуриданов*. Заселване на славяните в Долна Мизия и Хемимонт по данните на топонимията. — Славянска филология, XV (1978), 353-360. ↑
- [57] *Тъпкова-Заимова* и *Милтенова*. Историко-апокалиптична книжнина, с. 195. ↑
- [58] *Lemerle*. Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius, 124-129; II, 69-73. ↑
- [59] *Theoph.*, p. 301. ↑
- [60] Isidor Iunior episcopus Hispalensis, Historia Gothorum, Wandalorum et Sueborum. — MGH, AA, XI, 1, p. 337. Относно смисъла на употребеното тук понятие Гърция вж. *P. Charanis*. Graecia in Isidore of Seville — BZ, 46 (1971), 22-25. ↑
- [61] *Lemerle*. Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius, I, 169-179; II, 85-94. ↑
- [62] *Lemerle*. Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius, I, 180-189; II, 94-103. ↑

[63] *Lemerle*. Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius, I, 190-197; II, 104-110. ↑

[64] *Pohl*. Die Awaren, S. 243. ↑

[65] *Pohl*. Die Awaren, p. 245 sq. ↑

[66] Основни извори за славяно-аваро-персийската обсада на Константинопол през 626 г. са „Слово за обсадата на Константинопол“ от Теодор Синкел (*L. Sternbach. Analecta avarica. Cracoviae 1900, 297-334*) от същата година, поемата на Георги Пизидийски от 627 г. „Аварската война“ (*Giorgio di Pisida. Poemi, I. Panagerici epici, a cura di Agostino Pertusi. Ettal 1960, 191-224*) и завършената през същата година „Пасхална хроника“ (*Chronicon Paschale, I, Bonnae 1832, 716-726*). Основните и най-важни изследвания върху тази обсада са посочени у *F. Makk. Traduction et commentaire de l'homilie crite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626. Szeged 1975, 67-72*. Вж. също и стегнатото изложение у *Pohl. Die Avaren, 248-255*. ↑

[67] *Theoph.*, p. 316. ↑

[68] *Chronicon Paschale, 725-726*. ↑

[69] PG, colls. 1348-1368. Вж. също така и обяснението у *L. Waldmüller. op. cit., p. 281 sq.* ↑

[70] *Pohl. Die Awaren, S. 268 ff.* Вж. също по-нататък изложението върху ранната история на българите в настоящия том. ↑

[71] *Острогорски. Историја Византије, с. 125 сл.* ↑

[72] *Lemerle*. Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius, I, 198-221; II, 111-133. Той датира продължилата две години славянска обсада Константинопол между 676-678 г. Според мен по-логично и аргументирано е становището на *Ал. Бурмов. Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на св. Димитър“ и тяхната хронология. — ГСУ, ФИФ, XL, 2 (1952), с. 202 сл.,* който поставя събитието между 645-647 г. ↑

[73] *Lemerle*. Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius, I, p. 220. ↑

[74] *Teoph.*, p. 347. ↑

[75] *Lemerle*. Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius, I, 220-221. ↑

[76] *Teoph.*, p. 348. ↑

[77] *Teoph.*, р. 356. Досега на това твърде важно сведение не бе обръщано достатъчно внимание. То е твърде важно с оглед на изясняване на взаимоотношенията на Аспаруховите българи с византийския император Константин IV. ↑

ДЯЛ ВТОРИ
ЕЗИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ^[1]

ГЛАВА ПЪРВА

ПРОИЗХОД, ПРАРОДИНА, ЕТИМОЛОГИЯ НА ИМЕТО И НАЙ-РАННА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИТЕ ДО КРАЯ НА VI В.

Произходът, прародината и етническата принадлежност на древните българи, оставили името си на нашия народ и свързаната с него държава, още от появата им в историята като реален фактор са занимавали средновековните автори. Техните сведения и тълкувания са най-различни и именно те създават най-големи затруднения при опита за формиране на единна, твърдо установена и непоклатима в логичността си концепция в съвременната наука.

Този основен проблем за началото на българската история се поставя в зараждащата се европейска хуманитаристика още в края на XVI-началото на XVII в. Оттогава насам опити за неговото разрешаване са правили учени от различни страни и от различни области на хуманитарното и социалното знание (историци, археолози, етнографи, социолози, а дори и икономисти), сред които фигурират и имена със световна известност^[2]. В резултат на това са създадени редица хипотези, някои от които удивляват със своята причудливост и упорство в отстояването им. По-голямата част от тях вече не се поддържат в съвременната наука, тъй като са изградени върху случайни факти, приумици, езикови главоблъсканици и спекулативни комбинации на най-различен изворов материал. На първо място между тях трябва да се постави хипотезата за идентичността на българите с древните траки и автохтонността им като обитатели на Балканския полуостров (Г. Ценов). Отдавна не се поддържа и предположението, поддържано най-вече от сръбски и руски учени (Й. Раич, Ю. Венелин, В. М. Флоринский, Н. С. Державин и единствено българина Г. Кръстевич), че те са славянски народ. Не се поддържат и хипотезите за техния татарски (Й. Енгел) или угро-фински произход (П. Шафаржик, Р. Рьослер, М. Дринов, К. Иречек). Най-дълъг исторически живот и най-много привърженици от Средновековието досега има хипотезата за хунски произход на българите или тясната

им връзка с хунските племена, поради което се въвежда в употреба понятието хуно-българи, за да бъдат различавани те от потомците си. Най-последователно тя е застъпена от немския учен К. Цойс и се възприема от такива известни историци и лингвисти като К. Мюленхоф, Дж. Бърн, Ст. Рънсиман, К. Менгес, М. И. Артамонов, О. Прицаг и др., а у нас от В. Н. Златарски, Д. Дечев и техните последователи. Тази по същество урало-алтайска хипотеза за българския ранен етногенезис изцяло се отрича от унгарския лингвист Й. Немет и българския историк Ал. Бурмов, но главно с логични аргументи. Вариант на урало-алтайската хипотеза е становището на унгарския византолог Г. Моравчик, според когото по първопроизход българите са огурски племена (оногури, уногондури, сарагури и др.), смесили се впоследствие с остатъците от хуните подир Атиловата смърт. Твърде интересна е хипотезата на немския учен Б. фон Арним, според която древните българи са „смесено хуно-иранско население“, която напоследък в различни варианти отново се възражда както в научни, така и в любителски трудове.

Проблемът за произхода и етническата принадлежност на древните българи като самостоеен народ трябва да се разглежда като част от процеса на разпадане, диференциация и обособяване на отделните групи на някога единната средноазиатска алтайска езиково-етническа общност, формирана на обширни пространства на Вътрешна Азия, от долините на реките Орхон и Енисей до долината на река Иртиш, и от Урал до Тянь-шан и Памир. Археологическите и антропологически данни сочат, че прародина на древните български племена е областта Туран (дн. Източен Казахстан), поради което някои изследвачи предпочитат да ги обозначават с термина „турански българи“. Най-ранният техен расов тип е близък до антропологическия тип на населението от средноазиатското междуречие. Придобитите от тях монголоидни черти са продукт на смесението им с хуните^[3]. През т.нар. хунска епоха (IV в. пр.н.е.), заедно със сродните им по език, произход и култура племена те са влизали в състава на огромен по територия и население военноплеменен съюз, известен в старите китайски хроники като „империята Хунну“^[4]. Конкретната история на българските племена тогава не може да бъде проследена.

Към края на I в. от н.е. „империята Хунну“ се разпаднала. Част от влизащите в състава ѝ племена попаднали под властта на Китайската империя, а другите се придвижили на запад и се установили в степите на Северен Казахстан и Приуралието^[5]. Те оказали натиск върху българските племена и ги принудили да се преселят в Приазовието и Прикаспието — в земите по долното течение на река Волга на север от Кавказ и в причерноморските степи. Тук те влезли в контакт със сармато-аланските племена (те били от ирански произход) и изпитали влиянието на тяхната значително по-висока култура и военноплеменна организация. Именно в тези земи за пръв път отбелязват точното им местонахождение писмените извори.

Езикът е основен белег за етническата принадлежност на всеки народ или племе. Свързан тясно с неговата история, той отразява в голяма степен културното му развитие, а също така и контактите и влиянията на неговия народ-носител с чуждоплеменни групи. Ранносредновековните византийски автори без да споменат нещо определено за езика на древните българи ги отнасят към хунската група народи и нерядко поставят знак на равенство между българи и хуни. Арабските ранносредновековни автори при характеристиката на езика и етническата им принадлежност имат в повечето случаи предвид приелите исляма през X в. волжски българи. Според тях българите и савирите говорели особен език и той бил подобен на езика на хазарите, който се различавал от тюркския и персийския^[6]. От езика на българите са достигнали значителен брой непосредствено или непряко предадени в изворите остатъци, от които заслужава да бъдат дадени за илюстрация някои примери^[7]. На първо място това са многобройни лични имена (Аспарух, Алцеко, Боян, Борис, Омуртаг, Персиян, Сивин, Тервел, Тагчи, Цок и др.); имена на родове (Вихтун, Вокил, Дуло, Ерми, Кувиар, Чакарар и др.) имена на племена (барсили, дучи-булгар, купи-булгар, оногундури, оногури, савири и др.); многобройни едночленни или сложносъставни титли (багаин, боила, жупан, боритаркан, ичиргу-боила, кана-боила-коловър, копан, миник, чигот и др.); някои съществителни имена (дванш — заек, дилом — змия, саракт — войска, сомор — мишка, теку — овен, тоган — сокол, тох — кокошка, шегор — вол и др.); прилагателни имена (алхаси — плетен, естригин — халчест, олгу — върховен, ич —

вътрешен, юк — външен и др.); числителни (алем — първи, алтом — шести, бехти — пети, твирем — девети, тутом — четвърти, шехтем — осми и др.); глаголни форми (тегриги — окачвам, зиткои — имам, нося, дигетиги — правя); отделни областни и селищни наименования (Кутмичевица, Мундрага, Тутхон и Тутракан). Доста интересен е фактът, че при редица старобългарски книжовни паметници от X-XII в. за някои съществителни имена, които обозначават вършители на действия се употребява тюрко-българското окончание -чии: зодчии — зидар, кръмчии — кръмител, кънигъчии — книжовник, сокачии — готвач, самъчии — сановник, шаръчии — художник и др. Ако някога нашият известен езиковед Ст. Младенов наброяваше около 15 думи от езика на древните българи в съвременния ни език (българин, България, бисер, болярин, белег, белчуг, капище, кумир, пашеног, сан, сановник, тояга, чертог, чипаг), редица съвременни изследвачи смятат, че към тях трябва да бъдат добавени и редица други (балван, книга, кокиче, кутре, куче, мома, момък, момче, сур, сумата, хубав, шаран, шума и др.)^[8]. Отделни думи на древните българи през различни периоди са преминали в езика на унгарците (алма — ябълка, арпа — ечемик, буза — жито, токю — овен, тюк — кокошка и др.)^[9].

Езиковедските изследвания показват, че редом с многобройните тюркски думи сред остатъците от езика на туранските българи се срещат и редица думи и имена, които са от ирански произход (Аспарух, багаин, жупан, Персиян, саракт и др.), други от монголски произход (багатур, Баян и др.) Според някои езиковеди според изработената класификационна система на тюрко-алтайските езици езикът на древните българи принадлежи към западнохунската група, към която още са езиците на аварите, огурите, савирите и хазарите^[10]. Бидейки изначално тюркски език с присъщия му ротацизъм (принадлежащ към групата на Р-езиците), той претърпял влиянието на хунския Л-тюркски език, а отчасти и на монголски и персийски. Следователно по своята езиково-етническа принадлежност древните българи са тюрки, които са се смесили със сродните на тях етнически групи, а също така и с ираноезични племена.

Твърде често срещаното се през Ранното средновековие (IX-X в.) етническо име „българин“ в различни форми и различни производни^[11], е било често подлагано на етимологическо тълкуване^[12]. Най-старото обяснение се съдържа в хрониката на

византийския автор Йосиф Генезий (X в.), според когото народът на българите „по род произхождал от аварите и хазарите и водел името си от господаря си Булгар, когото ромеите оставили да се засели в Доростол и Мизия“^[13]. От XII в. насетне първоначално сред славянски автори (напр. Дуклянския презвитер)^[14], след това и сред западни автори, пишещи на латински език, се разпространява схващането, че българите са получили своето име от реката Волга, наричана от тях Булга. От византийските автори пръв по този начин тълкува българското етническо име Никифор Григора (1294–1359 г.)^[15]. Чак до XVIII в. това етимологическо тълкуване е господстващо. Възприето в популярните трудове на Христофор Жефарович „Стематография“ (1741 г.) и на Паисий Хилендарски „История славянобългарска“ (1762 г.), то добива твърде широко разпространение у нас и се застъпва от повечето известни български автори (К. Фотинов, П. Р. Славейков и др.) от XIX в., та дори от такъв ерудиран учен като Иван Шишманов (1862–1928 г.). Изключение правят няколко известни български мислители от XVIII-XIX в.: йеромонах Спиридон Габровски в своята „История вкратце о болгарском народе славенском“ (1792 г.) смята, че българите са се нарекли по името на своя родоначалник Болг; Г. С. Раковски (1821–1867 г.) извежда името от думата „благ“ в своята „Българска старина“ (1865 г.); Ц. Гинчев (1853–1894 г.) смята, че българите са се нарекли така, защото са дошли откъм река Буг.

В края на XVIII-XIX в. европейската историческа и филологическа наука предлага голямо разнообразие от тълкувания на смисъла на българското етническо име. М. Катанчич в своя интересен труд „За Истър и обитаващите около него“ (1798 г.) смята, че името българи произхожда от „боляри“. Мимоходом изразеното в една рецензия през 1872 г. мнение на австрийския географ В. Томашек, че то означава „смесен народ“, „тиня, утайка, утаечна смес от народи“ дълго време се смята за меродавно и се възприема дори от нашите големи учени В. Н. Златарски и Ст. Младенов. Тълкуването на унгарския тюрколог Г. Вамбери от 1882 г., че „булгар“ означавало „бунтовник“, „метежник“, „въстаник“, „неспокоен народ“, се възприема впоследствие от Й. Немет и отчасти от нашия езиковед Д. Дечев, който го тълкува като „борци“, „воини“^[16].

През последните двадесетина години отново се наблюдава събуден интерес към тълкуване на значението на името „българин“ както от професионални учени, така и от любители^[17]. Би трябвало с пренебрежение да се отмени предположението, че то означава „велик човек“, тъй като то не почива на каквато и да е основа от езиковедска гледна точка. Не срещна подкрепа и предположението, че името трябва да се изведе от осетинска дума „бългерон“, означаваща „човек, който живее в покрайнина“. Несъмнено оригинално е тотемистичното обяснение на покойния Б. Симеонов, в което има емоционален заряд, че „булгар“ има значение на „красив звяр от рода на белките“ и като етноним трябва да бъде тълкувано като „потомци на булгара“, т.е. „горди, ловки, красиви и изящни хора като булгара“. Като в дадения случай се смята, че първичното значение на „булгара“ е било „белоножка“^[18].

Сред голямото разнообразие на тълкувания открит винаги остава един въпрос: Етническото име на българите самоназвание ли е или пък им е дадено от някой друг народ? От времето на Ив. Шишманов досега везните натежават в полза на първото становище. Същевременно трябва да се констатира, че етническото самоназвание „българи“ наподобява различни думи от алтайски и индоевропейски произход, които съдържат в себе си корена „бълг“, „блъг“, „булг“ и т.н. Много са все още неизползваните думи от чужди езици, които могат да бъдат впрегнати за обяснение (напр. афгански „булгар“ означава „човек, обитаващ отвъд планината“ = „загорец“). Изглежда, че трябва да се съгласим с едно от последните предположения, че праформата „бълг“ изразява идеята за живот, човек, общност и трябва да бъде тълкувана като „хора“, „човеци“ при употребата ѝ в етническото име „българи“^[19].

Преселването на българите в степните и лесостепни пространства на земите на север от Кавказката планинска верига, което приблизително може да се датира в края на III в. от н.е., представлява повратен и изключително важен период от тяхната история. Те не само тогава влизат в страниците на писаната история със собственото си етническо име, но и постепенно се налагат като фактор в историята на различни военноплеменни обединения, които както бързо се появявали, така и бързо изчезвали, без да оставят трайна диря след себе си.

Най-ранното писмено сведение, в което българите се споменават със собственото си етническо име (Vulgares), се съдържа в кратка латинска хроника под годината 334, отбелязва, че те са произлезли от Ноевия син Зиези, и са сред 25-те народа, които обитавали на изток^[20]. Двадесет години по-късно в един римски календар от 354 г. същото сведение е дословно повторено^[21]. Макар и доста объркани в хронологическо отношение, интересни сведения за тези българи дава един от най-известните арменски историци Мойсей Хоренски (втората половина на V в.), който е почерпил своята информация от един свой предшественик — сирийския историк Мар Абас Катина (IV в.). В първия откъс на своята „Арменска история“ в повествованието си за арменския цар Вахаршак (153–131 г. пр.н.е.) авторът добавя, че той се насочил към равнинните земи, близо до пределите на Шарай, които били наричани от древните Горен Басен. Тези земи били доста обезлесени. И добавя, че по-късно (без да уточнява хронологията) те били заселени от вндур-булгар, начело с техния вожд Вунд. В повествованието си за Аршак I (351–367 г.) отбелязва, че по времето на неговото управление настанали големи размирици на север от Кавказ „в земята на българите“. От тях много се отделили и се преселили за дълго време на юг от Колхида в „плодоносни и хлебородни области“^[22]. Сведенията за българите и тяхното преселване на юг трябва да бъде отнесено към втората половина на IV в. То се потвърждава от някои топонимични данни: областта, в която те се заселили по името на българския вожд била наречена Вананд, а левият приток на река Аракс и досега носи името Вананд-чай (реката на Вананд-Вунд)^[23].

Съдбата на българите значително се променила след включването им в състава на могъщия и обхванен Хунски военноплеменен съюз през втората половина на IV в. Оттогава българските племена били разделени на две големи групи: основната останала да обитава Закавказието и Приазовието, а другата била увлечена от движението на хуните на запад, към вътрешността на Европа и активно участвала в техните походи. Именно тези български племена най-напред се вплели в историята на Европа. Заедно с хуните и огурските племена те се настанили в Панония и Карпатските котловини^[24]. В началото на V в. именно тези българи нападнали живеещото в северозападните склонове на Карпатите германско племе

лангобарди, нанесли им голямо поражение, погубили краля им Агелмунд, а единствената му дъщеря отвели в плен. По-късно новият лангобардски крал Ламисион възобновил войната срещу живеещите в съседство българи. В първото сражение лангобардите отново претърпели поражение, ала в следващото, въодушевени от краля си и подпомогнати от своите роби, те удържали голяма победа и взели богата плячка от изоставеното на полесражението българско военно снаряжение^[25].

Участието и ролята на българите в Хунския военноплеменен съюз през първата половина на V в. било значително. Отчасти с това може да се обясни онази традиция в историческите съчинения, която често свързвала, а понякога идентифицирала хуните с българите и обратно. Тя намира отражение и в най-ранния български исторически паметник „Именник на българските ханове“ (VII-VIII в.), според който родоначалници на българската владетелска династия Дуло били Авитохол и Ирник; те с основание се отъждествяват с хунския вожд Атила и неговия син Ернах^[26].

След смъртта на Атила (453 г.) и разпадането на Хунския военноплеменен съюз под ударите на въстаналите срещу хунското върховенство гепиди панонските българи предпочели да се присъединят към победителите, а част от тях, под предводителството на Ернах, се заселили в Малка Скития^[27]. Вплитането им в историята на балканските провинции на Византийската империя белязало нов период в тяхната история.

През втората половина на V в. опасността за Византийската империя от страна на остготите значително нараснала. Император Зенон (474–491 г.) умело и в продължение на няколко години използвал противоречията между техните вождове Теодорих Страбон и Теодорих Велики. Ала през 480 г. те се обединили и започнали съвместни действия срещу Империята. Поставен в тежко положение, император Зенон сключил политически съюз с панонските българи и ги повикал на помощ. Така те за пръв път вплели името си в историята на Балканския полуостров. В станалото в Тракия сражение остготите на Теодорих Страбон разбили противопоставилия им се български отряд и продължили своето настъпление към Константинопол^[28].

През есента на 488 г. остготският крал Теодорих Велики ведно с подчинения му народ започнал своето оттегляне от Балканския полуостров в посока към Италия, отправяйки се по крайдунавския път. При река Сава, близо до Сингидунум, оттеглящите се остготи били внезапно нападнати от гепидите, под предводителството на техния крал Трапстила, но в жестока битка били разбити. На страната на гепидите като техни съюзници участвали и българите под предводителството на своя вожд Бузан^[29]. В своето похвално слово за крал Теодорих Велики Енодий (473–521 г.) картинно е описал унищожението на българския предводител и същевременно е дал една от най-интересните характеристики за начина на живот на българите, социалната им структура и бойните им качества: „Пред очите ми е вождът на българите, повален от десницата ти, която защитава свободата. Той не бе убит, за да не изчезне за историята, но той не остана и непокътнат, за да не проявява по-нататък дързост и за да остане там — в своето непобедимо племе, жив свидетел на твоята слава. Ако той беше получил смъртоносна рана, ти щеше да победиш човека, а като остана жив, той си унизи потеклото. Това е народът, който преди тебе имаше всичко, което е пожелавал; народ, у който този е придобивал титли, който е купувал благородството си с кръвта на неприятеля, у който бойното поле прославя рода, понеже у тях се смята без колебание за по-благороден оня, чието оръжие е било повече окървавено в сражение. Те са народ, комуто преди битката с тебе не се е случвало да срещне противник, който да му устои, и народ, който дълго време е извършвал войните си само с набези. Тях не са поставяли в затруднение, както трябва да се очаква, нито планинските масиви, нито изпречилите се реки, нито липсата на храна, понеже смятат, че е достатъчно удоволствие да пият кобилешко мляко. Кой би устоял срещу противник, който се носи и храни от своето бързо животно? А какво ще кажете за това, че те са приучили грижливо да издържат на глад и тези животни, благодарение на които умеят да избягват глада? По какъв начин ездачът извлича из вимето на гладното животно храна, която той, воден от съобразителността, се е погрижил то да не крие? По-рано смятаха, че светът е открит за тях, сега смятат, че за тях е затворена само тази част от земята, която ти пазиш“^[30].

Оттеглянето на остготите в Италия отворило пътя на българите към Балканския полуостров. През 493 г. те „жестоко опустошавали цяла Тракия“, възползвани от избухналите брожения и големия пожар в Константинопол^[31]. В едно нощно сражение срещу тях загинал дори военачалникът на областта Юлиян^[32]. През 499 г. многобройна и добре въоръжена българска войска предприела отново голямо опустошение на Тракия. Срещу нея се опълчила 15-хилядна византийска армия с обоз от 520 коли, начело на която стоял военачалникът на диоцеза Илирик Арист. В битката при река Цурта (край дн. гр. Чорлу в Източна Тракия) византийците претърпели тежко поражение: загинали 4000 войници и четирима известни военачалници (Никострат, Инокентий, Танк и Аквилин). В тази връзка хронистът Комес Марцелин (края на V-първата половина на VI в.) е отбелязал резултата: „Оттогава залезе завинаги славата на армията на Илирик“^[33]. Под 502 г. същият хронист е записал следното: „По обичая си българското племе отново опустошило често плячкосваната Тракия, без да му се противопостави никакъв римски войник“^[34]. Според Теофан Изповедник от нейното нападение пострадала не само Тракия, но също така и диоцезът Илирик^[35].

Във връзка със зачестилите опустошителни нашествия на българите във вътрешността на Балканския полуостров в края на V-първите десетилетия на VI в. византийският император Анастасий I ускорил завършването на Дългата стена през 512 г., за да предпази столицата и особено нейните околности от дръзките „нападения на мизите, т.е. на българите и на скитите“, пише Йоан Зонара (XII в.)^[36]. Според една добавка към среднобългарския превод на Манасиевата летопис (средата на XIV в.) българите започнали да завземат земята на Балканския полуостров при император Анастасий, като преминали през Бдин (дн. Видин) и първом завзели „Долната земя Охридска, а след това и цялата земя“. Съставителят на тази добавка отбелязва, че оттогава са изминали 870 години^[37]. По всичко изглежда, че това е някакво смътно възпоминание, изградено върху основата на легендата за най-ранното българско заселване на Балканския полуостров, станало именно при този византийски император.

След трайното си установяване и заселване в Италия остготите отново влезли в стълкновение с гепидите, които владеели

стратегически важните крепости Сирмиум и Сингидунум. През 504 г. остготският крал Теодорих Велики поставил начело на похода срещу Сирмиум своя известен пълководец Пиция. Неговата армия разгромила войската на гепидския крал Тразерих и съюзниците му българите^[38].

Междувременно федератът на Византийската империя Мундо успял да създаде самостоятелно владение в Моравската област чрез активното съдействие на своите съплеменници остготите. През 505 г. византийският пълководец на диоцеза Илирик с 10-хилядна армия, в състава на която влизали и българи, се опитал да ликвидира самостоятелното владение на Мундо. В негова подкрепа обаче дошъл пълководецът Пиция с отряд от 2000 конници и 500 пешаци. В битката край хорсо Марго (дн. с. Кюприя на река Морава, Сърбия) българите и византийците били разгромени^[39]. Остготите укрепчили и разширили своята власт над Балканския северозапад.

Участието на българите в бунта на началника на федератите Виталиан през 513–515 г. отново показало обвързаността им с балканските провинции на Империята. Непосредствено след потушаването му те нахлули в диоцеза Илирик, опустошили го и разгромили противопоставилите им се византийски отряди. По думите на Йоан Зонара, тогава те обаяли византийската армия със заклинания и магии и почти напълно я унищожили^[40].

Ако изключим някои предполагаеми контакти между българи и славяни в рамките на Хунския военноплеменен съюз, съвместното им участие в бунта на Виталиан и в последвалото след неговото потушаване нападение в Илирик (западната половина на Балканския полуостров) поставили началото на тяхното военно сътрудничество, насочено срещу Византийската империя. Както по-горе вече бе отбелязано, то укрепнало още повече през Юстиниановото царуване, когато нападенията на славяните и българите станали почти ежегодно явление според думите на Прокопий Кесарийски.

През 530 г. преминалият на византийска служба остготски предводител Мундо, който бил назначен за стратег на диоцеза Илирик, първоначално отбил едно нападение на славяните в поверената му за отбрана област, а след това се прехвърлил в Тракия, където разбил опустошаващия я български отряд, от който били избити 500 души. Пленените в сражението българи, между които се

намирал и един техен племенен вожд, били изпратени в Константинопол и по-късно били зачислени във византийската армия, която станувала в Армения и Лазика^[41].

През 535 г. при крепостта Ятрус (до дн. с. Кривина, Русенско) един български отряд бил разгромен от войската на византийския пълководец Цита^[42]. Насочването на българите към Мизия може да се окачестви като промяна на посоката на техните удари, които преди това били насочени главно към западната част на Балканите. Търсенето на обяснение на тази нова тенденция навежда на мисълта, че това се дължи в главна степен на активизацията не толкова на панонските българи, колкото на онези, които останали да пребивават в Приазовието, Прикаспието и Северното Черноморие.

През 538 г. голямо множество българи, предвождани от двама вождове („царе“) Булгар и Дронг, нападнали областите Малка Скития и Мизия. Те разгромили противопоставилата им се войска на пълководеца Юстин, който загинал в боя, след това прехвърлили Балкана и нахлули в Източна Тракия. Тук ги посрещнала голяма византийска армия начело с известните пълководци Константин, Годила и Акум. Част от българите заедно с двамата им вождове били обкръжени и избити. Останалите внезапно нападнали византийците и заловили с аркани пълководците им^[43].

Прокопий Кесарийски и други византийски автори от VI в. често в своите съчинения заменят името на българите със събирателния етноним „хуни“, чрез което се стремят да покажат тяхната връзка с тюрко-алтайските народи. През 540 г. българското множество навлязло на широк фронт в пределите на полуострова от Адриатика чак до Константинопол. В Илирик българите успели да превземат 32 крепости. Действията им срещу укрепени селища и обсадите на крепости бележат напредък във военното изкуство и усвояването на обсадната техника. По време на този поход ведно с огромната плячка те отвели в местоживелищата си 120 000 пленници (вероятно силно преувеличена цифра)^[44]. Именно подир опустошителното нашествие император Юстиниан I Велики привлякъл на своя страна като федерати антите, предоставяйки им среднодунавската крепост Турис. Независимо от това българите продължили нашествията си. При едно от тях те дори обсадили крепостта Галиполи и достигнали чак до Дългата стена. При друго свое нашествие подложили на опустошение

Илирик и Тесалия, достигайки чак до Термопилите^[45]. Интересен е фактът, че понякога в състава на българските конни военни дружини участвали дори и жени^[46]. През пролетта на 548 г. славяните и българите извършили съвместно нападение на Тракия с изключително опустошителен характер. Те разгромили противопоставилата им се византийска армия, преминали дори и Дългата стена и заплашили с нападение Константинопол. Активните действия на известния пълководец Велизарий ги принудил първоначално да се оттеглят в Източна Тракия, където престояли чак до август, след което се завърнали в местоживелищата си отвъд Дунава^[47]. Като обобщение на картината, която тогава характеризирала историята на Балканския полуостров, готският историк Йордан пише следното: „Чрез своите провинциални управители Юстиниан се противопоставил в многобройни сражения на херули, гепиди и българи, които опустошавали често Илирик, и храбро ги сразил“^[48].

Изключително интересен и важен факт от историята на българите през втората четвърт на VI в. е тяхното активно участие (главно като наемници) на византийска служба във войните на Византия срещу готите в Италия^[49]. Прокопий Кесарийски, който подробно излага отделни факти, между другото споменава, че във войската на пълководеца Велизарий повечето конници били хуни, т.е. българи, славяни и анти, които живеели отвъд Дунава край неговия бряг^[50]. Това подсеща, че наемниците българи са в основната си част заселилите се в Панония. Тези българи имали отлични качества на воители и се отличавали с голяма храброст. Едва ли е случаен фактът, че през 546 г. командването на византийския гарнизон в Перуджа било поверено на българина Одолган^[51]. В „Диалози“ на папа Григорий I Велики (590–604 г.) е отбелязан интересен факт. Един българин пленник, който бил спатарий на византийския пълководец Нарсес, дошъл при едно смъртно ранено воловарче и му заговорил на своя български език. То му отвърнало на същия език, сякаш му било съплеменник. Според папата то доказало твърдението си, че било на небето, където усвоило всички езици^[52]. Фабуларният и фантастичен елемент в този разказ не пречи да се установи най-главното — наличието на българи във византийската армия в Италия през разглеждания период.

Активното вплитане на българите в историята на Византия и Балканския полуостров през последната четвърт на V-първата половина на VI в. в значителна степен синхронизира с активизацията на славяните. Редуването на българските и славянските походи, съвместното участие на едните и другите показва известна координираност на техните действия. Самите българи постепенно навлизали в самата Империя като заселило се в периферните области население и като наемници във византийската армия. В тези случаи някои от тях били приобщавани към християнството. В тази връзка интересно сведение предлага в своята „Християнска топография“, писана през 547–548 г. Козма Индикоплов, който поставя сред приелите християнството народи и някои българи ведно с херулите^[53].

Може да се предположи, че Козма Индикоплов има предвид вероятно и покръстването на хунския (българския?) вожд Грод през 528 г. Той обитавал заедно с племето си Кимерийския Боспор (дн. Керченски проток) и минал на страната на император Юстиниан I. Когато дошъл в Константинопол, бил покръстен и надарен богато. По силата на сключеното споразумение Грод се задължил да пази ромейските владения и да плаща всяка година данък във волове вместо в пари. В самия Боспор бил настанен ромейски гарнизон. В града се извършвала търговия между ромеи и хуни. За да премахне езичеството на своите съплеменници, Грод заповядал техните идоли, изработени от сребро и електрон, да бъдат претопени и разменени срещу византийски монети. Хунските жреци били разгневени, убили своя владетел и поставили на негово място брат му Мугел. Ромейският гарнизон в Боспор бил избит, което накарало императорът да започне война срещу хуните, т.е. българите^[54].

Този епизод, за който се предполага, че трябва да бъде свързан с ранната история на българите^[55], ни кара да се върнем към историята на основното ядро от българските племена и да се опитаме да уточним тяхното местонахождение според запазените свидетелства и да видим какво е било тяхното непосредствено етническо обкръжение. В своята „Църковна история“ сирийският автор Захарий Ритор (VI в.) прави изброяване и кратко описание на живота на племената, обитаващи земите в Прикаспието и Прикавказието: „Базгун е земя със [свой език], която се допира и простира до

Каспийските врати и до морето, намиращи се в хунските предели. Отвъд вратите [живеят] бургарите със [свой] език, народ езически и варварски; те имат градове; и аланите — те имат пет града... Авнагур е народ, който живее в юрти. Авгар, савир, бургар, картаргар, авар, хазар, дирмар, сигургур, бургасик, кулас, абдел, ефталит — тези тринадесет народа живеят в юрти, препитават се с месо на животни и риби, с диви зверове и чрез оръжието^[56]. Присъствието на името на аварите в това изброяване дава възможност да се установи, че сведението отразява състоянието между 558–562 г. и е безспорно от най-авторитетните и достоверните.

Прокопий Кесарийски като описва областите на Северното Черноморие и Приазовието, отбелязва, че на запад от Азовско море и река Дон живеели кутригурите, а източно от тях утигурите; двата народа имали не само общ произход, но и една и съща военноплеменна уредба^[57].

Малко по-неопределено в описанието на племената и народите в Източна Европа готският историк Йордан отбелязва, че „българите, които станали известни поради лошите последици от нашите грехове“, били съседи на хунското племе акацири и на антите и обитавали земите отвъд Черно море, в непосредствена близост до сродното им племе хуногури, които били известни с това, че от тях се водела търговия със самурени кожи^[58].

В „Космография“ на анонимен равенски автор (VII в.) се известява, че покрай Черно и Азовско море се намира страната Оногория, където ловели много и различни риби, с които се прехранвало местното население^[59].

Изредените посочвания на етнически наименования и области, свързани с българите не е случайно. То цели да се направи опит за уточняване на обхватността на българската племенна общност и решаване на един твърде спорен въпрос от началната българска история. Може да се смята напълно доказано, че внхудур бургар на Моисей Хоренски от края на IV в. са идентични с хуногурите на Йордан от VI в. и оногурите в останалите по-ранни и по-късни автори както и с често споменаваните в изворите от VI-VIII в. уногондури^[60]. С други думи, напълно доказана е тяхната българска етническа принадлежност. Това е твърде важно с оглед на първоначалната история на Българското ханство на Долния Дунав, тъй като основното

племе, което определя неговата същност са българите-уногондури. Тяхната родствена връзка с огурските племена, съставляващи непосредственото им обкръжение, е несъмнена.

Може да се предположи, че едноплеменните на българите котраги са били идентични с кутригурите, следователно и родствени с утигурите. Оттук произтича и изводът, че със събирателното етническо име българи готският историк Йордан обозначава сродни по произход и начин на живот племена, които у Прокопий Кесарийски са наречени кутригури, като два клона на една племенно-етническа общност, към която причислява и хуногурите. Кутригурите и утигурите всъщност са били западният и източният клон на многобройните български племена, обособени в два военноплеменни съюза, обозначавани от византийските автори с названията на тези две племена.

Независимо от това, че византийският император Юстиниан I правел опити да благоразположи кутригурите чрез ежегодни дарове, през първата половина на VI в. те често преминавали Дунава и подлагали на опустошение вътрешността на Балканския полуостров^[61].

През 551 г. отношенията между германските племена гепиди и лангобарди в Панония силно се изострили. Гепидите потърсили военната помощ на кутригурите, които пратили при тях 12-хилядна войска начело с вождя Хиниалон. Ранното пристигане на този отряд (договорът на гепидите с лангобардите изтичал подир една година) накарал гепидите да убедят кутригурите да нападнат Илирик и Тракия. За да преодолее опасността, византийският император всял раздор между двата български племенни съюза. Обдарен богато от византийците, вождът на утигурите Сандил, с подкрепата на двехилядна готска войска, преминал река Дон, разгромил кутригурските племена, заробил техните жени и деца и ги откарал в земите си. От войната се възползвали византийските военнопленници, които избягали от земите на кутригурите и се завърнали в родните си места. Това принудило отрядът на Хиниалон незабавно да се оттегли от Балканския полуостров^[62].

Утигурският опустошителен поход принудил едно от кутригурските племена (това били 2000 воители заедно с жените и децата си) начело с вождя Синион да потърси не само убежище, но и

място за заселване на Балканския полуостров. Със съгласието на византийския император това племе се заселило в Тракия, в близост до крепостта Апри. Това раздразнило предводителя на военноплеменния съюз на утигурите Сандил, който чрез пратеничество изразил своето недоволство пред императора^[63].

Кутригурските племена скоро се окопитили от нанесения им удар и се обединили около един от предводителите си Забер-хан. През зимата на 558–559 г. огромна войска от кутригури и славяни възползвана от замръзването на Дунава, нахлула дълбоко във вътрешността на Балканския полуостров. На опустошение били подложени Тракия, Елада и други провинции. Отделни отряди достигнали чак до Галиполския полуостров и Термопилите, а самият Забер-хан начело на 7-хилядна конница потеглил срещу Константинопол, но щурмът бил възпрян^[64]. Подир оттеглянето на кутригурите византийският император отново вкарал в действие основния принцип на своята дипломация: „Разделяй и владей!“ Между кутригурите и утигурите отново избухнала продължителна война. Резултатът от нея е представен по следния начин от съвременника Агатий Миринейски: „Те ту извършвали нападения и грабежи, ту влизали в открито сражение, докато силите и на двете страни отслабнали, така че двете племена загубили дори самото си племенно наименование“^[65].

Появата на аварите значително променила обстановката сред варварския свят. Аварите станали мощно оръжие в ръцете на византийската дипломация. В периода 558–562 г. те последователно се опълчили срещу утигурите, залите и савирите и успели да ги подчинят. Войната срещу утигурите послужила като основа за сближаване с кутригурите. Част от кутригурските племена продължили заедно с аварите похода на запад и се заселили в Панония^[66]. Това била втората голяма българска преселническа вълна в тези земи.

През 569 г. лангобардският крал Албоин с многочислена войска, съставена от собствения му народ, гепиди и панонски българи завладял редица области в Северна Италия (Ломбардия, Етрурия и Лигурия). В резултат на лангобардското завоевание в тези области възникнали поселения на различни племена, между които и на българите^[67]. С това било сложено началото на българското

разселване в Италия, което впоследствие придобило по-големи размери.

Докато тези българи се откъснали от своята втора родина Панония, останалата част продължила да обитава тази област и активно да участва в походите на Аварския хаганат срещу Византийската империя. В повечето известни случаи това българско участие е било съвместно със славяните. Това участие е отбелязано в големия поход на аварския хаган през 584 г., когато плененото византийско население (около 270 000 мъже и жени) било поселено между реките Драва и Сава, в непосредствено съседство с българското население на хаганата^[68]. През 597 г. български отряд от 1000 воители влязъл в сражение с византийска войска при устието на река Осъм^[69]. През пролетта на следващата година в отговор на византийските действия по заповед на хаган Баян подчинените му българи превзели Сингидунум^[70]. Заедно с аварите българите взели участие в обсадите на Солун в края на VI-първата половина на VII в. Активна била тяхната роля и в обсадата на Константинопол през 626 г.^[71]

Кризата, която настъпила в Аварския хаганат още тогава, постепенно се изостряла. През 631–632 г. тя довела до пряк сблъсък между аварите и българите. Причината за това бил спорът за върховната власт в хаганата между един аварски и един български вожд — „кому от двамата се пада да я наследи“. Конфликтът между тях прераснал в междуплеменна война, в която аварите взели връх. След като били победени, 9000 българи заедно с жените и децата си били изгонени от Панония и потърсили убежище в Бавария при франкския крал Дагоберт (628–639 г.). Той наредил на баварците да ги приемат да презимуват по домовете си. Неочаквано през една нощ кралят заповядал всеки един от неговите поданици да избие българите заедно с жените и децата им. От баварската сеч се спасили само 700 мъже заедно с жените и децата си начело с техния вожд Алциок (Алцеко). Те потърсили ново убежище във Венетската марка (Северна Италия), където дълги години прекарвали при княза на венеците (т.е. славяните) Валук^[72].

От този интересен епизод в историята се вижда преди всичко, че съвместният живот на авари и българи в рамките на хаганата в Панония постепенно довел до изравняване на правата им върху върховната власт, което по всяка вероятност е произтичало от техния

общ етнически произход и сходство във военноплеменната организация^[73]. Българската миграция на юг към Италия продължавала и водела до нарастване на броя на техните поселения.

Около 660 г. Аварският хаганат се разтърсил от нови вътрешни междуособици. Аварският натиск на юг заплашил българите, които се заселили в Истрия и признали върховенството на Византия, на която били данници. През 663 г. князът на тези българи Алцеко заедно с цялата си войска и племето дошъл при лангобардския крал Гримоалд (662–671 г.) с молба да му предостави територия за заселване. Той го отпратил при сина си Ромоалд в Беневентската област. От него българите били поселени в обширната, тогава запустяла и неплодна област на Равенския екзархат — Пентаполис, а именно в градовете Сипинум, Бовианум, Изерния и др. и прилежащите им земи. Променена била и дотогавашната титла на българския предводител. Ромоалд наредил той вместо „дукс“ (княз) да се титулува „гасталдис“ (областен управител), за да се подчертае напълно зависимото му положение от лангобардския крал. Според Павел Дякон тези българи дори и през VII в. продължавали да живеят в същите тези селища и макар да усвоили латинския език, не забравили да употребяват и своя роден български език^[74]. За панонските българи преселници в Италия са запазени редица свидетелства в италиански писмени извори, в които понятията „българи“, „български край“, „българска земя“ и др. се срещат доста често в периода VIII-X в. Фигурирането на българския етноним в редица други названия (топоними, хидроними, ороними и т.н.) е свидетелство за трайния спомен, който най-ранните български преселници са оставили на Апенинския полуостров^[75].

От първото споменаване на българите в писмените извори в началото на VI в. до преселването им в Италия около средата на VII в. тяхната история протича изключително динамично в различни географски пространства и под сянката на големи номадски военноплеменни обединения. Те ту се споменават в земите на север от Кавказ, Приазовието и Причерноморието, ту действат и обитават в Панония, откъдето се преселват в Италия, ту нахлуват или пък се заселват на Балканския полуостров. И сякаш изживяват едно историческо развитие без център и без основна цел, люшкани от времето и историческите обстоятелства. Тогава, когато им се предоставя възможността да действат като самостоятелен фактор,

взаимното им противопоставяне и липсата на единство им пречат да се изявяват като значителен фактор в историята.

Отлични воители и скотовъдци, те изживявали един продължителен преходен период от номадски начин на живот към уседналост и създаване на постоянни поселения в определени подходящи за поминъка и бита им географски пространства. В срещата им и съвместния живот с различни племена и народи се формирала твърде еkleктичната им по своите елементи и прояви материална и духовна култура. В нея тюркските изконни характеристики се преплитат с елементите на сармато-аланската, а по същество сасанидско-иранска, култура и се допълват от влиянието от страна на китайската култура, дошли по всичко, изглежда, чрез общението им с хуните. И ако за ранния период от културното им развитие могат да се изразяват предположения, то за периода VI-VII в. тази българска култура е засвидетелствана както от някои писмени сведения, така и от данните на археологията чрез разкриването на редица български най-ранни поселения, некрополи и откриването на отделни паметници (най-вече съкровища); те бележат завършека на едно развитие, започнало по-рано^[76]. И все пак, тяхното истинско налагане като фактор в историята на Източна Европа започва през VII в. И ако петият век във „варварския свят“ принадлежеше на хуните, шестият — на аварите, то седмият бе на българите.

---

[1] Автор: В. Гюзелев ↑

[2] Преглед на основните хипотези чрез разглеждане на тяхната аргументация вж. у *Ив. Шишманов*. Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името „българин“ — СбНУНК, XVI-XVII (1900), 529-647; *Ал. Бурмов*. Към въпроса за произхода на прабългарите. — ИБИД, XXII-XXIV (1948), 298-337; *Бешевлиев*. Българите — бит и култура, 11-23. ↑

[3] *В. Ф. Генинг* и *А. А. Халиков*. Ранние болгары на Волге. М., 1964, с. 191 сл.; *Я. А. Федоров* и *Г. С. Федоров*. Ранние тюрки на Северном Кавказе (Историко-этнографические очерки), М., 1978, 50-51. ↑

[4] *А. Н. Бернштам*. Очерки истории гунов. Л., 1956; *Л. Н. Гумилев*. Хунну. М., 1960. ↑

[5] *Федоров* и *Федоров*. Цит. съч., 52-55. ↑

[6] *Шишманов*. Цит. съч., 518–529. ↑

[7] *Бешевлиев*. Първобългарите — бит и култура, 24-31; *Moravcsik*. *Byzantinoturcica*. II, passim s.v. ↑

[8] *Ст. Младенов*. Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. — ГСУ, ИФФ, XVII (1921), 201-228; *Е. Боев*. За предтурското тюркско влияние в българския език — още няколко прабългарски думи. — БЕ, XV (1965) 1, 1–17. ↑

[9] *Г. Фехер*. Остатъци от езика на дунавските прабългари. — ИБАИ, V (1929), 127–158 и посочената у *Бешевлиев*. Прабългарите — бит и култура, с. 28 с посочване на унгарска литература. ↑

[10] *Ст. Младенов*. Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон на арио-алтайските езици. — БИБ, I, 1 (1928), 49-71; *О. Pritsak*. *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden 1955, 71-75; *Н. А. Баскаков*. Тюркские языки. М., 1960, с. 36 сл. ↑

[11] Посочвания за употребата на имената „българин“ и „България“ в различните извори (латински, гръцки, арабски и др.) и в различни форми вж. у *Шишманов*. Цит. съч., 696-724; *Moravcsik*. *Byzantinoturcica*, II, 98-107; *GFGOL*, Serie A, II, 190–262. В арабските извори фигурират две наименования „бурджан“ и „булгар“. Обикновено първото се употребява за дунавските българи, а второто — за волжките. ↑

[12] Подробен преглед на различните становища вж. у *Шишманов*. Цит. съч., 605–647, 724-745; *Ст. Младенов*. Името българи. Преглед и критика на досегашните опити за обяснението му. — Българска мисъл, II, 3 (1927), 161–168. Вж. напоследък критичния преглед и у *В. Стоянов*. Етнонимът „българи“. За българо-тюркските отношения. С., 1997, 2–51. ↑

[13] *Genes.*, 85–86. ↑

[14] Летопис попа Дуклянина. Београд-Загреб 1928, с. 297 (ЛИБИ, III, с. 170). ↑

[15] *Gregoras*, I, 26–27. ↑

[16] *Д. Дечев*. Източногерманският произход на българското народно име. — ГСУ, ИФФ, XXII (1926), 3–25. ↑

[17] Обзор у *Стоянов*. Цит. съч., 2–5, 25 сл. ↑

[18] Б. Симеонов. Произход и значение на названието българи. — Векове, V, 5 (1976), 5-15; Б. Симеонов, Произход, структура и значение на името българи. — РВг, III, 2 (1979), 69–76. ↑

[19] Стоянов. Цит. съч., 31–32. ↑

[20] *Chronica minora, collegit et emendavit C. Frick. Lipsiae 1892*, р. 86 (в гръцката версия на хрониката под годината 334 името на българите не се споменава). Основни върху историята на българите в периода IV-VII в. са следните изследвания: В. Н. Златарски. История на българите от появата им в Европа до основаването на Българското царство на Балканския полуостров. — ГСУ, X (1915), 1-112; В. Н. Златарски, История, I, 1, 21-122; Ал. Бурмов. Въпроси из историята на прабългарите. — ГСУ, ИФФ, XLIV (1948), 1-36; В. Гюзелев. Произход и ранна история на прабългарите. — В: Лекции за следдипломна квалификация на учителите, I. С., 1979, 29-112; В. Бешевлиев. Първобългари — история, 7–56. ↑

[21] *Chronographus anni CCCLIV* — MGH, AA, 1, р. 105; *H. Stern. Le calendrier de 354.* — *Bibliothèque archéologique et historique*, IX (1953), р. 46. ↑

[22] История Армения Мойсея Хоренского, новый перевод Н. О. Эмина. М, 1893, 55–56, 62; ХИБ, I, с. 53. Вж. също Д. Ангелов и В. Гюзелев. Известия в арменски извори за средновековната история на България. — ИПр, XXII, 1 (1966), с. 121. ↑

[23] В. Т. Сиротенко. Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники IV-VII вв. — Ученые записки Пермского государственного университета, XX, 4 (1961), с. 15, който смята, че прародината на българите са земите на север от Кавказ. ↑

[24] *D. Simonyi. Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken.* — *Acta archeologica*, X, 3–4 (1959), 227–250. ↑

[25] *Paulus Diaconus. Historia romana*, 55–56. Същото сведение се среща и у неговия предшественик Фредегарий (втората половина на VII в.), при който името на българите е заменено с хуни — *Chronicum quae dicuntur Fredegarii scholastici libri IV cum continuationibus.* — MGH, *Scriptores rerum Merovingiarum*, II, р. 65. Сведението на лангобардския историк Павел Дякон (720–797) се възпроизвежда в съкратена форма в редица по-късни западни средновековни исторически съчинения — посочвания вж. в: GMGOE. Serie A., II, S. 203, 208, 218, 225, 228, 229, 230, 237. ↑

[26] ХИБ, I, с. 87; *Ив. Дуйчев*. „Именникът на първобългарските ханове“ и българската държавна традиция. — *Векове*, II, 1 (1973), с. 10. ↑

[27] *Бешевлиев*. Първобългари — история, 9–12. ↑

[28] *Ioannes Antiochenus*. *Excerpta de insidiis*, ed. C. de Boor. Berolini 1905, p. 135. ↑

[29] *Paulus Diaconus*. *Historia romana*, 213–214. Според това сведение „българският крал Бузан“ (*Busan quoque Vulgarorum regem*) бил убит, докато според Енодий (вж. следващата бележка) той бил оставен жив, но унижен от претърпяното поражение. Сведението на Павел Дякон се възпроизвежда в съкратена форма и у други по-късни латински автори — вж. GMGOE. Serie A, II, S. 202, 207, 209, 218, 220, 228, 230, 272. ↑

[30] *Ennodius*. *Opera*, 205–206. ↑

[31] *Paulus Diaconus*. *Historia romana*, p. 215. ↑

[32] *Marcellinus Comes*. *Chronicon*, p. 94. ↑

[33] *Marcellinus Comes*. *Chronicon*, p. 95. ↑

[34] *Marcellinus Comes*. *Chronicon*, p. 96. ↑

[35] *Theoph.*, p. 143. ↑

[36] *Zonaras*, p. 144. ↑

[37] Среднебългарският превод хроники Константина Манасии, с. 228. ↑

[38] *Ennodius*. *Opera*, 210-211; *Cassiodor Senator*. *Chronica*. — MGH, AA, XI, 1, p. 160; *Idem*, *Variae*, ibidem, XII, 239–240, 252. ↑

[39] *Ennodius*. *Opera*, p. 211; *Marcellinus Comes*. *Chronicon*, p. 96; *Iordanes*, *Getica*, p. 135. ↑

[40] *Zonaras*, p. 140. ↑

[41] *Marcellinus Comes*. *Chronicon*, p. 103; *Malalas*. *Chronographia*, 450–451. ↑

[42] *Marcellinus Comes*. *Chronicon*, p. 104. ↑

[43] *Malalas*. *Chronographia*, 437-438; *Theoph.*, 217–218. ↑

[44] *Proc. Caes.*, *De bello Gothico*, 162–163. ↑

[45] *Proc. Caes.*, *De bello Gothico*, 163–164. ↑

[46] *Proc. Caes.*, *De bello Gothico*, p. 498. ↑

[47] *Malalas*. *Chronographia*, p. 490; *Theoph.*, 233–234. ↑

[48] *Iordanes*. *Romana et Getica*, p. 47. ↑

[49] Подробности относно действията на българи — византийски наемници в Италия, *Бешевлиев*. Първобългари — история, с. 17 сл.; *Idem*, *Bulgarien als Söldher in den italienischen Kriegen Justinians I* — *YÖB*, XXIV (1980), 21-26; *Божилев*. Българите, 27–29. ↑

[50] *Proc. Caes. De bello Gothico*, p. 130. ↑

[51] *Proc. Caes.*, p. 400. ↑

[52] *Gregorius Magnus. Dialogi libri IV*, a cura di U. Moricius, Romae 1924, p. 269. ↑

[53] *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, edited with geographical Notes by E. O. Winsted. Cambridge 1909, p. 119. ↑

[54] *Malalas. Chronographia*, 431-432; *Theoph.*, 175–176. ↑

[55] Това становище е застъпено у *В. Златарски*. История, I, 1, с. 48 сл., но не се възприема от повечето изследвачи. ↑

[56] *ХИБ*, I, с. 57. ↑

[57] *Proc. Caes. De bello Gothico*, 501–508. Също така Агатий Миринейски и Менеандър Протектор (VI в.) твърдят, че кутригури и утигури са били свързани едни с други — *Agath. Myr. Historiarum*, 176-177; *Menander. Excerpta de legationibus*, 170–171, 196–197, 458–459. ↑

[58] *Iordanes. Romana et Getica*, 62–63. ↑

[59] *Ravenates anonymus, Cosmographia*, ed. M. Pinder et G. Parthey. Berolini 1860, p. 170. ↑

[60] Това гледище най-последователно се застъпва от унгарския учен *Gy. Moravcsik*. *Zur Geschichte der Onoguren*. — *Ungarische Jahrbücher*, X (1930), 53–90. ↑

[61] *Proc. Caes. De bello Gothico*, p. 506. ↑

[62] *Proc. Caes. De bello Gothico*, 582–584. ↑

[63] *Proc. Caes. De bello Gothico*, 584–589. ↑

[64] *Agath. Myr. Historiarum*, 176-195; *Malalas. Chronographia*, p. 490; *Theoph.*, 233-234; *Theoph.*, 233–234. ↑

[65] *Agath. Myr. Historiarum*, 195-197; *Menander. Excerpta de legationibus*, 170–171. ↑

[66] *Menander. Excerpta de legationibus*, 442–443. ↑

[67] *Paulus Diaconus. Historia Langobardorum*, 86–87. ↑

[68] *Menander. Excerpta de legationibus*, 471-477; *Theoph. Sim. Historiae*, 44–47. ↑

[69] *Teoph. Sim. Historiae*, 254-252; *Teoph.*, 274–276. ↑

[70] *Teoph.*, 276–277. ↑

[71] За подробности вж. тук по-горе в изложението за славяните.

↑

[72] *Fredegarius Scholasticus. Chronica*, — MGH, SRM, II, p. 157; *Gesta Dagoberti I regis Francorum*. — Ibidem, p. 411. Споменавания у по-късни автори в: GFGOE, Serie A, II, 204, 208, 228. Опитът на някои автори да поставят събитието през 635–636 г. срещу аргументираното опровержение у *Pohl. Die Awaren*, 268–269, 436, A. 2. Кървавата сеч на баварците над българите е оставила трайни следи както в легендите, така и в „Песен за нибелунгите“. Интересно е, че в края на XIII в. при строителни работи в горноавстрийското селище Пулгарн (Вулгарн), което се намирало на границата между Бавария и Панония, са открити костите на около 6000 избити — вж. *H. Kunstmann. Vorläufige Untersuchungen über den bayrischen Bulgarenmord von 631–632. Der Tatbestand — Nachklänge im Nibelungenlied*. München 1982; *W. Baumann. Zu den Beziehungen zwischen Bayern und Bulgarien von 7. bis zum 15. Jahrhundert*. — *PBg*, XVIII, 2 (1994), S. 97. Някои съмнения относно съществуването на Алцек (вж. най-вече *M. Kos, O bolgarskom knezu Alciocu i slovenskem knezu Valuku*. — *Šišičev zbornik*, Zagreb, 1929, 251–258) изглеждат неоснователни. Пребиваването на Алцек и оцелелите българи при алпийските славяни е несъмнен и много интересен факт. ↑

[73] В тази връзка внимание заслужават две упоменавания във византийските извори от X в. В писмо до българския цар Симеон Велики, писано непосредствено подир византийското поражение при Ахелой (20 август 917 г.) константинополският патриарх Николай Мистик намеква, че българите имат общ произход с аварите и ги смята за отцепили се от техния хаганат „роби и бежанци“. *Nicolas Patriarche of Constantinople. Letters*, p. 70. В Монемвазийската хроника аварите се окачествяват като „хунски и български народ“, който се числял към племената, които някога обитавали земите на север от Кавказ — *Cronaca di Monemvasia*, p. 2. ↑

[74] *Paulus Diaconus. Historia Langobardorum*, p. 154. Това сведение в по-късната италианска Вултуренска хроника (XII в.) се възпроизвежда в съкратена форма и се поставя между 663–668 г.

Chronicon Vulturense del monaco Giovanni. — Fonti per la storia d'Italia, LVIII-LX, Roma 1925–1938, p. 349. ↑

[75] Вж. посочвания у *V. de Amico*. I Bulgari transmigrati in Italia nei secoli VI e VII dell'era volgare. Loro especialo diffusione nel Sanio. Campobasso 1933; *A. Guillou*. Regionalisme et independance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle. L'exarchat de Pentapolis d'Italie. Rome 1969, p. 79, 98–101, 107, 110, 151, 231; *B. M. Hartmann*. Geschichte Italiens im Mittelalter, I. München 1955, S. 254, 276; *И. Божилев*. Българите, с. 27 сл. ↑

[76] *С. Ваклинов*. Формиране на старобългарската култура, с. 29 сл. ↑

ГЛАВА ВТОРА

„СТАРАТА ГОЛЯМА БЪЛГАРИЯ“ НА ХАН КУБРАТ — НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ

Разпръснатостта на българския етнически елемент в различни краища на европейския континент, липсата на единство между неговите племена и възглавяващата ги аристокрация и хегемонията на други етнически групи дълго време пречели за формиране и развитие на елементите на държавна организация. Формираните военноплеменни съюзи представлявали преходна форма. Създавани сравнително бързо у номадските племена и народи, те имали по правило сравнително краткотраен исторически живот. При изграждането на всяко по-голямо обединение била необходима и силна и сплотяваща личност на вожд, който да обедини около себе си несговорчивите племена и техните предводители. Появата на такава личност в повечето случаи била плод на критични ситуации.

Българските племена, които продължавали да обитават степите на Закавказието, Приазовието и Северното Черноморие през втората половина на VI-средата на VII в. имали по-друга историческа съдба от онези, които се преселили в Панония. Промените, които настъпили във Вътрешна Азия и Източна Европа, сякаш ги откъсвали от контактите им с Балканския полуостров и през известен период ги лишили от възможността за изява като самостоятелна политическа сила. В средата на VI в. в Централна Азия като крупен политически фактор се възвисил Тюркският хаганат, който се наложил над множество племена и народи. През 567–568 г. хаган Синджибу (Истеми) успял последователно да покори българските племена, хазарите и беленджерите^[1]. Преди завладяването им те нападали често земята на персийските царе, поради което Хосров I Ануширван (531–579 г.) бил принуден да построи голямата Кавказка порта, която да прегражда прохода Дербент (Каспийските врата). За да се предпази от техните нападения, същевременно той се задължил да им изплаща ежегоден данък. Изхождайки от това обстоятелство, хаган Синджибу

като покорител на тези народи поискал полагаемия се данък сега да бъде изплащан нему^[2].

Тюркският хаганат, макар и да бил управляван от един върховен владетел, бил разделен на осем части. За управител-наместник на българите-утигури през 576 г. бил поставен един от тюркютските вождове Анагай. През същата тази година умрял хаган Синджибу и византийското пратеничество, което пристигнало, за да уреди взаимоотношенията на империята с хаганата, било прието от Тюркшад, който се държал много надменно и между другото казал: „Погледнете, нещастници, аланските народи, а също така и племето утигури, които като много смели люде, уповаващи се на собствените си сили, се противопоставиха на непобедимите тюрки, обаче надеждите им не се сбъднаха. Защото те ни се подчиняват и са наши роби“^[3]. Подчинените на Анагай племена малко по-късно взели участие в завладяването на Боспор на Керченския полуостров, който тогава бил вече византийско владение^[4]. В състава на Тюркския хаганат по този начин били включени всички български племена, обитаващи Приазовието и Прикаспието.

През 581 г. в Тюркския хаганат започнала остра междуособна война, която довела до неговото разпадане на западна и източна част. Подчинените български племена влезли в състава на Западнотюркския хаганат и съставлявали неговата най-западна част. Междувременно Византия се възползвала от междуособицата и през 590 г. успяла да възстанови владичеството си над Боспор, което осигурявало нейното влияние и възможности за контакти със съседните племена^[5]. Междувременно през последната четвърт на VI в., тъкмо в разгара на междуособицата в Тюркския хаганат, изворите регистрират ново българско заселване в земите на юг от Дунава. По време на византийския император Маврикий 10 000 българи начело с вожд си Булгар (това едва ли е лично име, а по-скоро е епоним), след като преминали Дунава с разрешението на Империята се заселили в Горна и Долна Мизия в качеството на федерати^[6]. Това естествено водело до нарастване на българската диаспора на Балканския полуостров.

Основна роля в рамките на Западнотюркския хаганат играели българските племена, сред които се откроявал старият династически род Дуло (той свързвал своя произход с хуните на Атила и Ернах), и

хазарите^[7], чиято аристокрация преплела своите интереси с управляващата тюркска династия от рода Ашина. По всичко изглежда, че противоречията между тези две племенни групи възникнали във връзка с войните срещу сасанидски Иран и участието в походите на юг от Кавказ в края на VI-първите десетилетия на VII в., по време на които хазарите се оказали значително по-облагодетелствани от придобитата богата плячка^[8]. Българо-хазарското съперничество оттогава насетне е дълготрайна характеристика в историята на едно голямо лесостепно пространство в Приазовието, Прикаспието и Причерноморието. То продължило чак до IX-X в. и макар да не е обилно засвидетелствано в писмените исторически извори, очевидно е играло важна роля в историята на българския етнос. Бидейки по произход и по език родствено племе на българите от алтайско-тюркската група народи, хазарите значително по-тясно свързали своята съдба със Западнотюркския хаганат и господстващия династически род Ашина.

В историята на българските племена през първата половина на VII в. се откроявала една личност „владетелят на уногондурите“-българи хан Кубрат (Курт) от рода Дуло. Според свидетелствата на Йоан Никиуски (VII в.) и патриарх Никифор (806–815 г.) той бил племенник на хунския господар Органа. Според първия от двамата автори Кубрат още в детството си бил приет в Константинопол в недрата на християнството и израсъл в императорския двор, като го свързвала нечувана дружба с император Ираклий, който го обсипал с големи благодеяния^[9]. Вторият твърди, че той „заедно с първенците и копиеносците си дошъл във Византион и поискал от императора да бъде посветен в християнството“. „Господарят на хунския народ“ и неговите първенци не само получили „божественото кръщение“, но и много „царски дарове и достойнства“. Самият той бил почетен е високото достойнство патриций, след което бил изпратен приятелски „в хунските селища“^[10]. Очевидно е, че в дадения случай става дума за две посещения на Кубрат в Константинопол. Първото е станало в неговото детство, вероятно към 619 г. когато е бил покръстен и известно време е живял в двора на византийския император Ираклий. Второто е станало по-късно, когато той вече е бил владетел на уногондурите-българи и другите племена (вероятно през 635 г. или малко по-късно).

Българските племена в продължение на две години (628–630 г.) били управлявани от хан Гостун, който бил от рода Ерми, свидетелства „Именникът на българските ханове“^[11]. Между 631–635 г. българите и сродните им племена се обединили около вождата на уногондурите Кубрат и успели не само да постигнат своето обединение, но и да създадат свое ханство, твърде голямо както по племенен, така и по териториален обхват, което в съчиненията на византийските автори Теофан Изповедник и патриарх Никифор е наречено „Старата голяма България“, за да бъде различавано от създаденото по-късно ханство на Долния Дунав. С това били положени основите на българската държавност. На първо време хан Кубрат прогонил от пределите му войската на Западнотюркския хаганат. След това проводил пратеници при византийския император Ираклий, сключил с него мир, който двамата запазили до края на живота си. В отговор императорът не само му изпратил подаръци, но и го почел със сана патриций^[12].

Твърде малко са известията за събития, свързани с неговата история. Осигурил съюза с Византийската империя, хан Кубрат значително по-лесно е можел не само да отстоява независимостта на своята държава спрямо западните тюрки и хазарите, но и да се стреми да разшири нейните предели чрез включването на нови племена (български или сродни на тях), които се стремели да отхвърлят предишното владичество. Непосредствено подир смъртта на император Ираклий през 641 г. според Йоан Никиуски хан Кубрат се намесил в избухналата вътрешна междуособица във Византия, заставайки твърдо на страната на втората Ираклиева съпруга Мартина: „И подир смъртта на Ираклий той остана от признателност привързан към децата му и неговата съпруга Мартина. И бидейки покръстен със силата на животворно кръщение, той победи всички варвари и езичници и ги приведе към своето кръщение. И тъй казваха, че той поддържа интересите на синовете на Ираклий и се противопоставя на тези на Константин.“ Тъй като в началото на този кратък разказ е отбелязано, че жителите на Константинопол твърдели, че автор на проекта за подпомагане на синовете на Мартина в борбата за престола е Кубрат^[13], очевидно трябва да се изясни създадената обстановка във Византия.

Преди своята мъчителна смърт (11 февруари 641 г.) император Ираклий завещава управлението на Империята на първородния си син от първия брак Константин и на сина си от втората си съпруга Мартина — Ираклион. Това оформило сред византийската аристокрация и войската две групировки — едната стояла зад Константин, а другата зад Мартина и Ираклион. Междувременно Константин умрял на 25 май 641 г. Едноличната власт тогава получил Ираклион. Тъй като съпротивата срещу него сред малоазийските войскове отряди била твърде силна, той е потърсил изглежда поддръжката на бащиния си съюзник хан Кубрат. Същевременно, за да успокои духовете, Ираклион в края на септември същата година провъзгласил за съимператор сина на рано починалия Константин. Междувременно чрез дворецов преврат от властта били отстранени Мартина (на нея ѝ бил отрязан езика за наказание) и Ираклион (на него пък бил отрязан носа). Константиновият син, станал известен под името Констанс II (641–668 г.), най-накрая поел в ръцете си едноличната власт^[14]. Проектът на хан Кубрат за налагане на Ираклион на престола по такъв начин бил осуетен.

Преди да започне своя разказ за „народа на българите“, който през 680 г. нападнал Тракия, византийският хронист Теофан Изповедник прави кратък екскурс върху местоположението и историята на „Старата голяма България“ по следния начин: „Необходимо е да се каже и за миналото на уногондурите-българи и котрагите. В северните отвъдни части на Евксинското море [Черно море], в тъй нареченото Меотидско езеро [Азовско море] се влива огромна река, наречена Ател, спускаща се от океана [Северно море] през земята на сарматите. В нея се влива реката на име Танаис [Дон], която извира също от Иверийските врати в Кавказките планини [прохода Дербент]. От съединяването на Танаис и Ател по-горе от споменатото Меотидско езеро, когато Ател се разделя, води началото си реката, наречена Куфис [Кубан], която се влива в края на Понтийско море, близо до Некропилите [Каркинитския залив], при носа Криопрозопон [нос на Черно море, край дн. Тамански полуостров]. От споменатото по-горе езеро започва море, подобно на ръкав и се влива в морето на Евксинския понт през земята на Кимерийския Боспор [Керч]. В тази река [Кубан] се лови тъй наречената риба мурзулш, а в източните части на лежащото по-горе

езеро, около Фанагория [сега развалини от град на Таманския полуостров] и обитаващите там евреи, живеят твърде много народи. От същото езеро до реката, наречена Куфис, гдето се лови българската риба ксистон, се намират Старата голяма България и споменатите котраги, които са също техни [на уногондурите-българи] едноплеменници“^[15]. Многократно интерпретираното в историографията^[16] географско описание на Теофан Изповедник е изпълнено с редица грешки и несъобразности: Река Волга не се влива в Азовско, а в Каспийско море; Дон не се влива във Волга, а в Азовско море; изворите на Волга не се намират в Кавказките планини; Кубан не започва от погрешно указаното сливане на Волга с Дон; Волга не се разделя преди Азовско море и т.н. При това състояние на нещата може да се каже, че Теофановото описание единствено не може да служи, за да могат да се очертаят границите на Кубратовата Стара голяма България.

Патриарх Никифор в своята „Кратка хроника“, съставена няколко десетилетия по-рано, ползва същия източник на информация както и Теофан Изповедник, но е значително по-кратък: „Трябва да се каже за произхода на така наречените хуни и българи и за тяхното устройство. Около Меотидското езеро, по реката Куфис, се намират старата, така наречена Голяма България и така наречените котраги, които са също техни едноплеменници“^[17]. С други думи той ограничава и поставя местонахождението на Кубратова България около двете страни на Азовско море и покрай река Кубан.

Сведенията на двамата византийски хронисти се допълват от данните в една арменска география от края на VII в., чието съставяне напоследък се приписва на Анания Ширакаци. Тя е по-ранен източник на информация, а освен това принадлежи на автор, който е по-близо по време и място на разглежданата най-ранна българска държавнополитическа формация. Той е записал следното: „В Сарматия се намират Кераунските и Хипийските планини, от които извира пет реки, вливащи се в Меотидското море. От Кавказ текат две реки — Валпанис, която извира от планината Кракс — тя започва от Кавказ и се простира на северозапад между Меотида и Понта; другата река Псевхрос отделя Боспора от тези земи, където се намира градът Никопс. Северно от нея [Сарматия] се намират племената тюрки и българи, които носят имената си от названията на реките:

Купи булгар, Кучи булгар, Онгхонтор булгар, Чдар булгар. Това са сегашни названия, които не са известни на Птолемей. От Дзиакан [Конските планини] избягал синът на Худбаад. Между българите и Понтийско море са населени племената гаш и курт, а също и суаните“...^[18]

Съпоставката на цитираните писмени сведения и данните от археологическите проучвания на тази обширна територия дават възможност приблизително да бъдат определени границите на Старата голяма България по следния начин: на изток — река Кубан, на запад — река Днепър, на север — река Донецк, на юг — Азовско и Черно море. Най-общо казано тя обхващала земите на Прикубанието, Приазовието, Донско-Донецката област, Таманския полуостров и източната част на Кримския полуостров. Ограничаването ѝ от водни пространства е била съвсем естествено. Съществуващите различия в мненията на отделни те учени от края на XIX в. досега в голяма степен се дължат на различния подход при интерпретация на писмените извори, без да се отчитат данните от археологията^[19]. Те не са съобразени понякога и с развоя на събитията през втората половина на VII в., свързан с ново разместване на основните български племенни групи в различни посоки, което значително променило и по-нататъшния ход на тяхното историческо развитие. Българската диаспора от този период се оказва определяща и за историята на други племена и държави; тя е един от двигателите на продължаващия процес на „Велико преселение на народите“ в Европа.

Според кратките упоменавания у Теофан Изповедник и патриарх Никифор в пределите на Старата голяма България обитавали различни племена, обозначени от тях като уногондури-българи, котраги и хуни. Тяхното събирателно име, което произлиза както от племенната общност, която стояла начело, така и от връзката ѝ с обединителя на разпокъсаните племена хан Кубрат, било „българи“. Опитите за определяне на местонахождението на отделните племена се изграждат върху сведението на Арменската география от VII в., според която те получили своите имена от реките, покрай които обитавали^[20]. Независимо от тях трябва да бъдат отбелязани и племената, живеещи в тази обхватна територия, които били приобщени от хан Кубрат доброволно или пък насила. Основната част от българските племена била съставена от уногондурите-българи

(оногхонтор булгар у Моисей Хоренски, оногури в по-късни извори). Те обитавали земите на Източното и Северното Приазовие, включени между долното течение на реките Дон и Днепър и Хипийските (Българските) планини. На север от тях по течението на река Днепър живеели котрагите или така наречените Кучи булгар според арменската география (Кучо-Кудзо вероятно е българското наименование на река Днепър). Източната част на Кримския полуостров била населена от племето Чдар булгар. Таманският полуостров и Източното Приазовие на север от Кубан — от племето Купи булгар (вероятно неговото име трябва да се свърже с българското наименование на река Кубан — Куфис). Локализацията на това българско племе може би изглежда напълно установена^[21]. Твърде интересен и важен е въпросът за съседите на българските племена и тяхното военнополитическо обединение под предводителството на хан Кубрат: на югоизток от тях се намирили зихите, аланите и хазарите, а на изток берсилите, бургасите и маджарите — всички те продължавали да се намират в пределите на западация Западнотюркски хаганат; на север и североизток били племената от източната славянска група — антите. Това обкръжение, твърде пъстро и многоезично, включвало както степно-номадски, така и земеделски племена и народи. Този факт не бил без значение за развитието и връзките на българите през продължителен исторически период.

Управлението на хан Кубрат, за което са запазени твърде малко сведения, било не само началото, но и връхът в развитието на българското държавнополитическо обединение Старата голяма България. Личният му авторитет като предводител в освободителната борба срещу владичеството на западните тюрки и като истински обединител на разпокъсаните български племена бил изключително голям. Той олицетворявал българското единство срещу винаги силната тенденция на племенна разпокъсаност. Той именно успял да наложи българския род Дуло като една династия, върху която да се изгради наследствената власт у българите и по този начин да се укрепят, макар и временно централистичното начало в борба с племенно-областния партикуларизъм. Закърмен от ранно детство в константинополския имперски двор с основите на християнството и принципите на византийската дълбокомъдра политика, той виждал в съюза с Византия възможността за създаване на политическо обединение,

което да противостои на експанзията на тюрко-арабския свят. Ала развоят на събитията и появата на твърде силни фактори вървели срещу неговите опити.

По силата на своето географско местоположение Българското ханство на Кубрат първо трябвало да поеме върху себе си удара на арабската експанзия в източната част на Предкавказието в средата на VII в. Въпреки че тя била отблъсната, това довело до отслабване на обединението, което било успешно използвано от неговите съседи^[22].

Същевременно към 651 г. върху развалините на разпадащия се съюз на западните тюрки възникнал Хазарският хаганат. Неговите първи власти принадлежали към тюркския династически род Ашина и още отрано проявили стремеж за възраждане на бившето си могъщество. Обединението на хазарите с аланите направило хаганата още по-силен и експанзивен^[23]. В установяването на хегемония над народите в земите на север от Кавказ, в Приазовието, Прикаспието и Причерноморието Хазарският хаганат имал само един могъщ противник — обединението на българите. По всичко изглежда, че войната между тях започнала още преди смъртта на хан Кубрат. За това свидетелстват косвено данните на двамата вече споменати нееднократно византийски хронисти, според които той завещал на своите синове да пазят единството на обединението и да не се разделят, „за да владеят те навсякъде и да не робуват на друг народ“^[24]. Този друг народ били напирещите откъм югоизток хазари. В изворите липсват конкретни данни за първоначалното българо-хазарско стълкновение и неговия обхват. По всяка вероятност първият сблъсък е бил по поречието на Кубан и в междуречието на долните течения на реките Дон и Волга^[25].

Основателят на първата българска държава хан Кубрат умрял към 665 г. на шестдесетгодишна възраст^[26]. За неговия наследник в „Именника на българските ханове“ е записано; „Безмер — 3 години. Родът на този — Дуло. А властта му е дадена (в годината) шегор, (месец) вече“^[27]. Отъждествяването на този Безмер с най-големия Кубратов син Баян или Батбаян изглежда напълно правомерно и се възприема почти от всички изследвачи.

Смъртта на хан Кубрат послужила като сигнал за засилване на хазарската експанзия спрямо Старата голяма България. Най-общо хода на военните действия се излага в писмото на хазарския хаган Йосиф

до сановника на Кордовския арабски халифат Хасдай ибн-Шафрут (началото на X в.): „У мен е записано, — пише хаганът, — че когато моите предци са били още малочислени, те са водели война след война с много народи, които били по-могъщи и по-силни от тях. С Божия помощ те ги прогонили и завладели тяхната земя, а някои заставили да плащат данък и досега. В земята, в която живея, по-рано са живели в-н-нт-р [уногондурите-българи]. Нашите прадеди хазарите воювали срещу тях. В-н-нт-р били по-многобройни, тъй многобройни както пясъкът край морето, но не могли да устоят пред хазарите. Те напуснали своята земя и избягали, а онези [хазарите] ги преследвали, докато не ги настигнали до реката на име Дуна [Дунав]. Досега те живеят край река Дуна, в близост до Кустандин [Константинопол], а хазарите владеят тяхната земя и досега“^[28].

Крушението на първата българска държавна организация под ударите на мощния Хазарски хаганат у Теофан Изповедник и патриарх Никифор е обяснено с това, че Кубратовите синове не спазили завета на своя баща, „разделили се и се отдалечили един от друг с тази част от народа си, която всеки един от тях имал под своя власт“. Очевидно е, че това разделение съществувало още по време на Кубратовото управление. Както това е било обичайно у алтайско-тюркските степни народи, върховният владетел поставял наместници над отделните племена или група племена, които осъществявали властта от негово име. Хазарската експанзия предизвикала нова българска диаспора, която е отразена в разказите на византийските хронисти почти по идентичен начин^[29]. Първият син Баян (Батбаян), който след смъртта на баща си е характеризиран като „владетел на първата България“, предпочел да остане „в земята на прадедите си“ и станал данъкоплатец на хазарите, които станали господари на огромната територия на Българското ханство „чак до Понтийско [Черно] море“. В рамките на хаганата Батбаяновите българи запазвали относителна самостоятелност. Чак до средата на X в. те се споменават в арабските извори под наименованието „вътрешни българи“^[30]. Останалите, които се преселили в други земи били смятани за „външни българи“. Особено важни и ценни за местоположението и историята на „вътрешните българи“ са сведенията в съчинението „Худуд ал-Алам“ (Областите на света) на един анонимен персийски географ от X в. В специално „Описание на страната на вътрешните българи“ той ги

поставя на запад от областта Мирват, на изток от славяните, на юг от руските планини и на север от Черно море. Дава им следната интересна характеристика: „Това е храбър, войнствен и внушаващ страх народ. По своята природа те са подобни на тюрките, които обитават земята на хазарите. Вътрешните българи воюват с всички руси, но търгуват с всички, които живеят около тях. Те притежават стада, оръжия и военни съоръжения“^[31]. Тези „вътрешни българи“ заемали значителна територия и се делели на няколко групи. В източната част на Приазовието продължавали да живеят остатъци от уногондурите-българи, отбелязани като в-н-нт-р. На изток от тяхната област били буртасите, на юг — хазарите, на запад — планините, а на север — маджарите. Характеризирани са като страхливи, слаби и бедни люде, притежаващи малко блага^[32]. В руската Ипатиевска летопис (XI в.) те са обозначени като „черни българи“^[33] в духа на възприетата в Средновековието традиция за употреба на цветовете при обозначението на различни клонове от един и същи етнос. В съставения към средата на X в. трактат „За управлението на Империята“ византийският император Константин VII Багренородни (913–959 г.) пише, че „и така наречената Черна България може да воюва с хазарите“^[34]. Това кратко, но твърде показателно изречение, дава възможност да се разбере, че макар и да се намирили от дълго време в пределите на Хазарския хаганат, „черните българи“ продължавали да бъдат враждебно настроени спрямо своите покорители и били готови да се опълчат срещу тях, поради което от тази гледна точка се намирили в полезрението на византийската дипломатия. Археологическите разкопки в Северен Кавказ показват, че хазарското нашествие в българските местоживелища е свързано с разместването на населението им. Придвижването му към Пятигорието е съвсем очевидно. Керванният път от Прикаспието към черноморските брегове оставал за тях една възможност за връзка с Балканския полуостров^[35].

Докато Батбаян с подвластните му племена спазил завета на баща си хан Кубрат и не напуснал територията на „Старата голяма България“ или „първата България“, вторият Кубратов син, наречен Котраг (вероятно това е епоним на племето котраги, а не лично име) под натиска на хазарите се принудил с подвластните му българи и други племена да премине реката Дон и да се засели по земите на

Средна Волга. През X в. тук било образувано самостоятелно ханство със столица Велики Болгар, което обикновено се нарича в научната литература Волжско-Камска България. В създаването на това ханство участие взели както българите-котраги, така и други племена от тюркско-алтайски произход и от фино-угорската група, за което свидетелство са археологическите и други проучвания^[36]. Арабските автори обозначават волжско-камските българи като „външни българи“^[37] — название, което съответства на местонахождението им спрямо намиращите се в „Старата голяма България“ „вътрешни българи“. Волжско-Камска България просъществувала като самостоятелно държавнополитическо образувание чак до 30-те години на XIII в., когато тя рухнала под ударите на татарските пълчища.

Според Теофан Изповедник и патриарх Никифор четвъртият и петият от Кубратовите синове, неназовани от тях по име, „прехвърлили реката Истър, наречена още Дунав“, като първият от тях останал в Аварска Панония, бидейки подвластен на хагана заедно с войската си, а другият достигнал до Пентапол в Равена (Северна Италия) и тук станал данъкоплатец на ромеите. В това сведение най-общо е отразено българското присъствие в пределите на Аварския хаганат и преди всичко в неговата средищна област Панония и миграцията на част от панонските българи в Италия, която бе представена конкретно в по-горното изложение. С други думи, отбелязването на четвъртия и петия Кубратов син и миграцията им в Панония и Италия може да се смята за една реминисценция за събития, за които у двамата византийски автори е имало твърде смътна представа. Опитите на някои от тези мними Кубратови синове да бъдат идентифицирани с Кубер и Алциок (Алцеко) не са твърде основателни^[38].

Всъщност „Старата голяма България“ се е разпаднала не на пет, а на три части. С оглед на историята на Българското ханство на Долния Дунав най-голямо значение имала миграцията на българските племена под предводителството на третия Кубратов син — хан Аспарух. Фокусирането на вниманието на византийските хронисти и други автори върху неговата личност и взаимоотношенията му с Империята и славянските племена едва ли може да се смята за случаен факт. Вплитането на Аспаруховите и Куберовите българи във втората половина на VII в. в историята на Балканския полуостров и

Европейския югоизток може с основание да се смята за онзи фактор в историята на тези региони, които са променили коренно хода на тяхната история. Чрез една сполучлива симбиоза със славянския етнически елемент българската държавност продължила своето историческо съществуване в рамките на Балканите.

Сравнително краткотрайното съществуване на първата българска държавнополитическа формация „Старата голяма България“ в Прикубанието, Приазовието, Прикаспието и част от Кримския полуостров се дължало на няколко основни причини. Нейният разноплеменен състав и противоречията между интересите на различните племена обуславяли проявата на центробежни сили. Ударите, нанесени върху българското обединение първоначално от арабите, а след това от Хазарския хаганат, довели не само до неговото разпадане, но и до миграцията на част от племената както в рамките на преди обитаваната територия, така и извън нея. Стремещт към съхраняването и развитието на българската държавна традиция в нови територии и при нови исторически обстоятелства е една от основните характеристики в българската история подир претърпяния удар от хазарите. Стремещт за обвързването на българските предводители с Византийската империя имал вече свои традиции. Той е стоял и в основата на Кубратовата политика.

---

[1] Подробности във връзка с тези събития вж. у *Артамонов*. История хазар, с. 133 сл.; *Гумилев*. Древние тюрки, с. 26 сл. ↑

[2] *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der arabische. Chronik der Tabari, übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von Th. Nöldeke. Leyden 1879, 167-168; Marquart, Osteuropäische Streifzüge, 490-491; А. В. Гадло, Этническая история Северного Кавказа IX-X вв. Л., 1979, с. 103 сл. ↑*

[3] *Menander. Excerpta de legationibus, p. 204, 206. ↑*

[4] *Menander. Excerpta de legationibus, 207–208. ↑*

[5] *Артамонов*. История хазар, с. 135 сл. ↑

[6] *Chronique de Michel le Syrien, II, 363-364; ХИБ, I, 72–73*. Разказът има доста легендарен характер. Според него трима братя тръгнали от Вътрешна Скития заедно с 30 000 скити и пътували 60 дни, достигайки до планината Имеон. След това дошли до реката Танаис (Дон). Когато дошли до границите на ромеите, един от братята

на име Булгариос с 10 000 души се запътил към Дунава. Император Маврикий му дал Горна и Долна Мизия за заселване и те станали „ромейска стража“. Ромеите нарекли тези скити „българи“. Тази легенда всъщност отразява отделни етапи от движението на българите от Вътрешна Азия към Европа. Трудно е да се определи доколко тя се е зародила в българска или чужда етническа среда, за да намери отражение в писмените извори. Това сведение се повтаря с незначителни различия и у един друг сирийски автор от XIII в. Бархебреус. Подобен анализ на разгледаното сведение у *F. Altheim und R. Stiehl. Michael der Syrer über das erste Auftreten der Bulgaren und Chazaren.* — *Byz.*, XXVIII (1958), S. 110 ff. ↑

[7] Твърде важно значение за изясняване на най-ранната българска история имат данните от първата част от „Именника на българските ханове“ — вж. *Pritsak. Die bulgarische Fürstenliste*, 76-77; *М. Москов. Именник на българските ханове (ново тълкуване)*. С., 1988; *Л. В. Горина. Проблемы „Именника болгарских ханов“ как части Елинского летописца.* — *ВНР*, XXII, 1 (1995), 10-29; *М. Каймакамова. „Именник на българските ханове“ — начало на българското летописно творчество.* — *Родина*, 1997, № 1-2, 7-44. Относно етимологията на родовото име Дуло, означаващо „конниците“ вж. *Б. Симеонов. Происхождение и значение исторического родового имени Дуло.* — *РВг*, III, 1 (1979), 85-87. Относно историята на хазарите и взаимоотношенията им с българите в рамките на Западнотюркския хаганат и по-късно основно значение имат следните трудове: *Артамонов. История хазар*; *D. M. Dunlop. The History of the Jewish Khazars.* New York 1967; *P. B. Golden. Chazar Studies. A historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars. I.* Budapest 1980; *М. Г. Магомедов. Образование Хазарского хаганата.* М., 1983; *Хр. Димитров. България и хазары в VII-VIII веках.* — *ВНР*, XVI, 2 (1989), 47-66. *А. П. Новосельцев. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* М., 1990. ↑

[8] *Артамонов. История хазар*, с. 162 сл.; *Хр. Димитров. Цит. съч.*, с. 48. ↑

[9] *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, p. 197; *ХИБ*, I, с.78. ↑

[10] *Niceph.*, p. 12, 25. ↑

[11] *ХИБ*, I, с. 87. ↑

[12] Вж. цитиранията тук в бел. 9-10. ↑

[13] The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, 196–197. ↑

[14] *Острогорски*. Историја Византије, с. 125 сл. ↑

[15] *Theoph.*, 356–357. ↑

[16] *Златарски*. История, I, 1, 57-92; *Бурмов*. Въпроси из историята на прабългарите, 27-36; *Артамонов*, История хазар, 157-169; *В. Ф. Генинг* и *А. Х. Халиков*. Ранние болгары на Волге (Больше — Тарханский могильник). М., 1964, 109-117; *H. Lauterbach*. Untersuchungen zur Vorgeschichte der Protobulgaren nach einem Bericht bei Theophanes. — In: *F. Altheim* und *R. Stiehl*. Die Araber in der alten Welt, Berlin 1967, 539-619; *И. С. Чичуров*. Экскурс Феофана о протоболгарах. — В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1975 год. М., 1976, 65–80. ↑

[17] *Niceph.*, 33–34. ↑

[18] ХИБ, 77–78. ↑

[19] *К. Патканов*. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. — ЖМНП, 1883, N 226, с. 24 сл. смята, че Старата голяма България се намирала на север от Кавказ и река Кубан; *J. Marquart*. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig 1889, S. 85 я поставя около Азовско море и река Кубан. Неговото мнение се споделя от *Moravcsik*. *Byzantinoturcica*, II, S. 98; *Златарски*. История, I, 1, с. 100 смята, че „Стара велика България“ се намирала в областта на Черно и Азовско море и в басейните на реките Дон и Кубан; *Бурмов*. Въпроси из историята на прабългарите, с. 34 сл. поставя южната граница на река Кубан, източната — до Хипийската (Българската) планина (дн. бърдо Ергени), западната — до река Днепър, северната — неопределена със съседите антите или изобщо славяните (неговото мнение се приема от *Ангелов*. Образуване на българската народност, 191–192); *Артамонов*. История хазар, с. 164 сл. твърди, че тя се простирала от Днепър или Буг на запад до Кубан на изток; *Чичуров*. Цит. съч., 79–80 след много разсъждения неопределено я поставя на изток от Меотида, т.е. от Азовско море. ↑

[20] Повечето изследвачи възприемат това схващане — вж. *Златарски*. История, I, 1, с. 153 сл.; *Артамонов*. История хазар, 167-168; *Генинг* и *Халиков*. Ранние болгары на Волге, 116–177 и др. Напоследък това становище се оспорва от езиковеда *М. Москов*. Болгарские и древнетюркские этнонимы с соответствиями в

монгольских и тюркских языках. — *Linguistique balcanique*, XXXVIII, 1 (1996), 31–44, където той дава друго обяснение. ↑

[21] *Златарски*. История, I, 1, 156–157. ↑

[22] *Гадло*. Этническая история Северного Кавказа, с. 126 сл. ↑

[23] *Коковцов*. Еврейско-хазарская переписка X в., с. 90. Хазарско-аланският съюз създаде могъществото на хаганата: „И Божий страх обхваща народите около нас, тъй че те не излизаха на война срещу Хазарското царство.“ ↑

[24] *Theoph.*, р. 357; *Niceph.*, р. 33. ↑

[25] *Хр. Димитров*. Цит. съч., с. 50. ↑

[26] *Теофан* Изповедник и патриарх *Никифор* неопределено пишат, че смъртта на *Кубрат* „господарят на казаната България и на котрагите“, настъпила по времето на *Константин*, т.е. *Констанс II*. В научното дирене има големи различия в становищата: *Златарски*. История, I, с. 112 я датира през април 642 г.; *Бурмов*. Въпроси из историята на българите, 35–36 — към 650 г.; *Бешевлиев*. Първобългари — история, с. 43 — около 664 г.; *Божилков*. Анонимът на Хазе, с. 90 — между 663 и 668 г. Застъпеното по-горе становище се отстоява от *Pritsak*. *Die bulgarische Fürstenliste*, S. 36. ↑

[27] *ХИБ*, I, с. 87. ↑

[28] *Коковцов*. Еврейско-хазарская переписка в X в., 74–75, 91–92. ↑

[29] *Theoph.*, 357-358; *Niceph.*, 33–34. ↑

[30] *Д. Хвольсон*. Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских *Абу-Али Ахмеда бей Омар ибн-Даста*. СПб., 1869, 82-83; *А. Гаркави*. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870, с. 193, 277. ↑

[31] *Hudud al-‘Alam*, р. 160. ↑

[32] *Hudud al-‘Alam*, 162–163. ↑

[33] *Летопись по Ипатскому списку*, изд. *Сп. Н. Палаузов*. СПб., 1871, с. 32; *Повесть временных лет*, с. 37, 234. ↑

[34] *D. A. I.*, р. 64, 186. ↑

[35] *Федоров и Федоров*. Ранние тюрки на Северном Кавказе, с. 75, сл. ↑

[36] Вж. по-подробно изложенията у *А. Н. Смирнов*. Волжские болгары. М., 1951; *В. Ф. Каховский*. Происхождение чувашского

народа. Чебоксары 1965; *Генинг и Халиков*. Ранние болгары на Волге, с. 162 сл. ↑

[37] *Гаркави*. Цит. съч., 218–219, 275. ↑

[38] *Златарски*. История, I, 1, с. 98 сл.; *Бешевлиев*. Първобългари — история, с. 46 сл., който уверено идентифицира четвъртия Кубратов син с Кубер, а петия — с Алцеко. Вж. логично опровержение на тази теза у *Бурмов*. Въпроси из историята на прабългарите, с. 33 сл. Напоследък *Божилков*. Българите, с. 28, 195–196, също смята, че „петият син на Кубрат“ и „Алцеко“ са едно и също лице. ↑

ГЛАВА ТРЕТА

БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО НА ДОЛНИЯ ДУНАВ. АСПАРУХОВИТЕ И КУБЕРОВИТЕ БЪЛГАРИ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ (КРАЯ НА VII В.)

В „Именника на българските ханове“ непосредствено подир кратките споменавания за родоначалниците на българската история Авитохол, Ирник, Гостун, Курт (Кубрат) и Безмер (Батбаян) е записано следното: „Тези пет князе управляваха княжеството на отвъдната страна на Дунава 515 години с остригани глави. А след това дойде Исперих княз. Същото е и досега“^[1]. Очевидно е, че това е записано от съвременник на хан Аспарух, който може условно да бъде наречен първият автор на първата българска летопис, най-старият ни анонимен историк. За самия първи владетел на княжеството на отсамната страна на Дунава пък е оставена следната кратка характеристика: „Есперерих княз [живя] 61 години. Родът му Дуло. А властта му е дадена [в годината] верени, [месец] алем“^[2]. От това кратко известие може да се заключи, че хан Аспарух (неговото име е иранско и означава „белият конник“^[3]) е роден приблизително в годините на създаването на Старата голяма България (634–635 г.). При смъртта на своя баща хан Кубрат той е бил на вече зряла тридесетгодишна възраст и по всяка вероятност е управлявал дела от ханството, който му е бил определен приживе от неговия баща. Като трети Кубратов син той не е имал право да наследи върховната власт, която преминала в ръцете на най-големия му брат Батбаян. Бидейки свидетел и участник в епичните битки на „първата България“ срещу западните тюрки, арабите и хазарите, той израснал и се калил в сложна и напрегната обстановка.

Според данните на „Арменска география“ уделът на хан Аспарух се намирал край Хипийските (Конските) или Българските планини. Това е планината Ергене заедно със Ставрополските възвишения край река Волга, където тя завива на изток и образува огромна делта със 70 ръкава^[4]. Месторазположението на Аспаруховия

удел в рамките на Старата голяма България по долното течение на река Волга спомага за изясняване на един интересен въпрос, който и досега не е намерил задоволително обяснение в науката: Защо средновековните автори, по-късни и съвременни дори историци и филолози свързват толкова често етническото име на дунавските българи с името на голямата река и в нейната област определят прародината им? Всъщност земите в долното течение на река Волга са били изходната точка на Аспаруховите българи в тяхното движение на юг, към дунавските устия. Основният етническо-племенен състав на подвластното на хан Аспарух население са съставлявали уногондуриите-българи: в „Арменска география“ на Анания Ширакаци от VII в. те са наречени „оногонтор булгар“; в добавката на дякон Агатон от 713 г. към актовете на VI Вселенски събор в Константинопол от 680–681 г. — „унугури-българи“, в трактата на византийския император Константин VII Багренородни от средата на X в. „За темите“ — „оногондури“, а в писмото на хазарския хаган Йосиф от същото време — „в-н-нт-р“, което също означава „уногондури“^[5].

Аспаруховите „уногондури-българи“ и сродното им племенно обкръжение, които непрестанно били принудени да се сражават с настъпващите хазари през втората половина на 60-те години на VII в., предпочели вместо да останат в своите местоживелища да се изтеглят на югозапад към река Дунав. Изходната и крайна точка на тяхното движение са отбелязани по следния начин в многократно вече цитираната „Арменска география“: „В Тракия има две планини и реки, от които едната — Дунав, като се дели на шест ръкава, образува езеро и остров, наречен Пюки. На този остров живее Аспар-хрук, синът на Худбаад, който побягна пред хазарите от българските планини и прогони аварите на запад“^[6]. В преследване на Аспаруховите уногондури-българи хазарите покорили „цялата отвъдна земя чак до Понтийско [Черно] море“ (Теофан Изповедник), а именно, достигайки чак до река Днестър и до владенията от Византийската империя градове и крепости на Кримския полуостров. У византийските хронисти Теофан Изповедник и патриарх Никифор пътят на Аспаруховите българи е проследен географски по-точно и по-детайлно. Първият от тях пише: „Най-сетне третият от тях [Кубратовите синове], като преминал Днепър и Днестър, по-северни

от Дунава реки, и като завзел Огрос, заселил се между него и онези реки, понеже забелязал, че мястото е защитено и мъчно превземаемо от всяка страна, бидейки отпред блатисто, а от другите страни оградено като венец от реките, то давало голяма сигурност спрямо неприятели за отслабения от раздялата народ“. Вторият от тях дава същата информация с незначителни промени: „Най-после третият брат на име Аспарух преминал реките Днепър и Днестър и се заселил при Истър [Дунав]. Той завзел удобно за заселване място, наречено на техен [български] език Огрос, което било недостъпно и непревземаемо за неприятелите. Отпред е защитено от непроходима местност, и то поради това, че е блатиста. Отзад пък е оградено като със стена от недостъпни стръмнини“^[7].

Твърде отдавна проблемът за установяване на местонахождението на Онгъла (Онглос, Огрос) е занимавал българските и чуждестранните учени (историци, филолози и археолози). Изразени са най-различни становища, които се базират както на данните на писмените извори, така и на археологическите паметници (най-вече валовете на север и на юг от дунавските устия)^[8]. От описанията на византийските хронисти се вижда, че Онгълът се е намирал на запад от река Днестър и в непосредствена близост до Дунава и е бил заграден като венец от две или повече реки. Може да се приеме като най-логично предположението, че това е била областта, заключена между реките Серет, Прут и Дунав. Средището, което е било свързано тук с пребиваването на Аспаруховите българи, изглежда е бил Галацкият укрепен лагер. Той заема южния ъгъл на указаното по-горе междуречие и представлява онова укрепление, което служело за убежище и защита на българите^[9]. От завзетата от тях територия на север от дунавските устия уногондурите-българи по всичко изглежда, че са изтласкали славяни от антската група. Археологическите разкопки, проведени върху селища и некрополи от VIII-началото на IX в. в земите между реките Днестър, Буг и Днепър недвусмислено показват обитаването им от български етнически елемент, с който трябва да бъдат свързани доминиращата тук пастирска археологическа култура като степен вариант на салтово-маяцката култура^[10].

Някои съвременни изследвачи изразяват предположението, че заселването на Аспаруховите българи в Онгъла е станало по

благоволение на византийските власти, които са ги третирали като федерати^[11]. Това изглежда неправомерно, понеже едва ли реалната византийска власт се е простирала в земите на север от Дунава и неговите устия — една територия, над която Империята отдавна изгубила контрола.

Настаняването на българите в обозначената територия предизвикала реакцията на византийската императорска власт според Теофан Изповедник и патриарх Никифор поради обстоятелството, че този „мръсен и нечист народ се е настанил неочаквано в Оглоса и че напада и опустошава близките до Дунава земи“, т.е. Малка Скития (дн. Добруджа). Може да се предположи, че тези нападения са започнали малко преди 678 г. и са били свързани със затрудненията и ангажираността на Византия при отстраняването на арабската обсада. В писмо на император Константин IV до папа Донус (676–678 г.) от 678 г. той се оплаква от сполитащите Империята нападения на „чужди племена“, под които вероятно се имат предвид българите, а не арабите, опасността от които вече била отминала^[12]. С право се предполага, че хан Аспарух е направил опит за разширение на своята територия в Северна Добруджа, достигайки до най-тясното място между Дунав и Черно море (между Черна вода и Кюстенджа), където се намира Големият земен вал — едно от най-внушителните по размери земленоокопно съоръжение на Балканския полуостров^[13].

Провежданите в Добруджа през последните години археологически разкопки и проучвания, показват, че крушението на византийската укрепителна система в тази област започнало още през 80-те години на VI в. с опустошителните нападения на авари и славяни. В резултат на това по-голямата част от укрепените средища престанали да съществуват в края на VI-началото на VII в. Макар и да има следи от обитаване на някои селища докъм средата на VII столетие, тяхната фортификация не е била възстановена. Номиналната византийска власт в областта се крепяла върху отделни укрепени градове и крепости по Дунава и Черноморското крайбрежие като Карсиум, Егисус, Истрия, Дуросторум, Томи, Константиана (Енисала), Калатис (дн. гр. Мангалия), Карвуна (дн. гр. Каварна), Бизоне (дн. гр. Балчик) и Одесос (дн. гр. Варна). Тази констатация в голяма степен се потвърждава не само от проведените археологически разкопки, но и от монетните находки^[14]. Следователно нападенията на Аспаруховите

българи са били насочени към тези укрепени селища на Византийската империя, а не към неукрепените поселения на славяните във вътрешността на Малка Скития и Долна Мизия, които не са могли да бъдат привлекателен обект за нападение с цел придобиване на плячка. Същевременно тези набези са били прелюдия към овладяване на голямото степно и лесостепно пространство на Малка Скития, необходимо на българите с оглед на осигуряване на подходящи пасбища за многобройния им добитък и нормалното развитие на тяхното номадско-скотовъдно стопанство.

Имало и друга причина, която накарала византийския император Константин IV (668–685 г.) да вземе сериозни мерки срещу новите пришълци. След отблъскването на продължителната арабска обсада на Константинопол Империята обложила с ежегоден данък не само халифата, но и аварския хаган, славянските племена и др. варварски вождове. Това свидетелства, че тя минала в настъпление. На фона на установяването на този „господарски мир“ позицията на хан Аспарух и предвожданите от него българи изглежда доста странна и предизвикателна. След като известява за смъртта на арабския халиф Моавия (6 април 680 г.), Теофан Изповедник веднага добавя в своето изложение едно многозначително изречение, след което именно прави прословутото си описание на Старата голяма Кубратова България, нейната история и промените, настъпили на Балканския полуостров. Това изречение гласи: „През същата тази година народът на българите нападна Тракия“^[15]. Византийският хронист от първата половина на XIV в. Ефрем в мерена реч за същата тази 680 г. известява:

*„След това една страшна варварска войска
нападна имперския град,
плашейки с мечове и цялото си въоръжение,
ала цялата бе унищожена от ромейската сила“^[16].*

Ако логически се свържат тези две сведения, може да се изведе заключението, че през пролетта на 680 г. Аспаруховите българи преминават Балкана, нападат Тракия и при своя поход за пръв път достигнали чак до Константинопол. На фона на всепризнатото

могъщество на Византия, след триумфа над арабите и околните държави, племена и народи, това дръзко българско нападение изглеждало твърде сериозно предизвикателство, което накърнило авторитета и самолюбието на византийския василевс. То в никакъв случай не можело да остане ненаказано. Вземите от него мерки за извършване на голям показателен поход, неговият ход и краен резултат са подробно описани от Теофан Изповедник и патриарх Никифор и нееднократно са привличали вниманието както на средновековните автори, така и на съвременните изследвачи. На някои детайли в тези разкази трябва да се обърне специално внимание, защото те именно дават ключа към разгадаване на същността и значението на събития, на които едва ли случайно двамата византийски хронисти са отделили такова голямо внимание^[17].

Непосредствено след българския поход император Константин IV заповядал всички войски на отделните теми от Мала Азия и Балканския полуостров да бъдат съсредоточени в Тракия. „И като съоръжил флота, потеглил срещу тях [Аспаруховите българи] по суша и по море с намерение да ги изгони с война, като отправил в боен ред пехотната войска по суша към така наречения Огрос и Дунава, заповядал на корабите да пуснат котва на близкия бряг“ (Теофан Изповедник). Придвижването на императора, охраняващия го отряд и конницата е станало по море. Достигането на дунавските устия от Константинопол с кораби през Средновековието е можело да стане в разстояние на около 10 дни. Значително по-бавно се е движела по суша пешата византийска армия по известния черноморски път (Константинопол-Деркос-Агатополи-Созопол-Анхиало-Одесос-Бизоне-Томи-Истрия-Дунавската делта).

В края на лятото на 680 г. византийската армия се намирала в Онгъла. Българите като видели нейните гъсти многобройни редици се отказали от влизане в открито сражение и избягали в своето укрепление и взели всички мерки за защита. Очевидно е, че тяхното укрепление не е било някаква крепост или друго защитно съоръжение, а цяла една укрепена територия, обградена с вал и ров, каквато представлява Галацкият укрепен лагер. Предприетата от тях отбранителна и изчаквателна тактика била обусловена преди всичко от многобройността на византийската армия. В същото това време в продължение на три-четири дена византийците не предприемали

настъпателни действия не само поради блатата, но и поради липсата на съоръжения, с които да преодолеят рововете. Византийските хронисти премълчават причините за бездействието на императора и неговата войска, а само отбелязват, че „мръсният народ, забелязвайки слабостта на ромеите, се съвзел и станал по-смел“ (Теофан Изповедник). По-нататъшният разказ и вплетените в него обяснения на двамата византийски хронисти целят да придадат на хода на събитията случайност и да снемат отговорността за вината от станалото от византийския василевс.

Константин IV страдал силно от болки в крака (подагра) и бил принуден поради това с пет кораба и приближените си да замине за Месемврия, за да прави бани. Преди отпътуването си той дал на стратегите и войската следните по-важни разпореждания: да водят частични сражения с цел да измъкнат българите извън тяхното укрепление или ако не успеят да сторят това, да продължат обсадата. Оттеглянето на византийския император в много отношения представлява пълна загадка, която има различни обяснения. Тълкуването на двамата византийски хронисти е доста наивно, за да може да му се вярва. Решителността в предидущите действия на византийския василевс и неговото твърдо намерение да прогони „мръсния и нечист народ“, „настанил се неочаквано отвъд Дунава в Онгласа“, не дават основание да се смята, че той би могъл без сериозна причина да напусне полесражението преди още да се очертава вероятният изход от поведената война. Някои съвременни изследвачи са склонни да търсят причината в необходимостта за участие на императора в VI Вселенски събор, който започнал на 7 ноември 680 г. в Константинопол. Това обяснение изглежда вероятно, макар че и то в много отношения не удовлетворява. По всичко изглежда, че болестта на Константин IV и предстоящият Вселенски събор са били удобен предлог той да се оттегли от трудния и опасен поход тогава, когато той съзнал, че изходът от него няма да бъде благоприятен^[18].

Естествено било оттеглянето на императора заедно със свитата и охраняващия го отряд да всее деморализация сред византийската армия. Византийските конници „разпространили слух, че императорът бяга и обвзети от страх се отдали също на бягство, без някой да ги преследва“ (още едно доста наивно обяснение с цел да се

намали стойността на удържаната от Аспаруховите прабългари победа). Както вече бе отбелязано, преди отплаването си императорът поставил определени и ясни задачи на стратегите. Логично е да се смята, че те са пристъпили към тяхното изпълнение. По всичко изглежда, че поражението на византийската конница в започналото сражение е наляло масло в огъня и изцяло е разколебало цялата византийска армия.

В хода на събитията най-ясно проличал пълководческият гений на хан Аспарух — и като стратег, и като ловък тактик. Той изчакал византийската армия, без да се стреми да влиза в открито сражение с нея. Приел първоначално изцяло отбранителната тактика, за да изтощи противника и да внесе изцяло колебание в неговите възможности да постигне победа в една местност, която поради укрепленията, блатата и реките криела големи изненади. Липсата на какъвто и да е успех и всички обстоятелства изпълнили императора с неверие в крайния изход. Неговото оттегляне — плод на лични мотиви и съображения, макар и да не бива да се смята за решаващо, е дало силно оръжие в ръцете на хан Аспарух и българите-уногондури: смелостта и инициативата във воденето на военните действия. Поражението на византийската конница е сложило началото на една развързка, която е била вече напълно логична. През есента на 680 г. българите започнали своето мощно настъпление срещу византийската армия, която била принудена да се обърне в бягство. По-голямата част от нея била унищожена, а мнозина били наранени. Това било извършено в земите на север от Дунавската делта. След това хан Аспарух и неговата победоносна армия преминала Дунава, достигайки до т.нар. Варна, близо до Одесос. Победата в битката при Онгъла и настъплението на юг от Дунава изменили изцяло обстановката не само в отношенията на Аспаруховите прабългари с Византийската империя, но и на славянските племена и Аварския хаганат. Създаденият от Византийската империя през 678 г. „господарски мир“ рухнал отведнъж. На мястото на отслабения и залязващ Аварски хаганат като обединителна сила на „варварския свят“ се изявила нова политическа и военна сила. Нейната роля в историята на Балканския полуостров и Европа щяла да бъде не само трайна, но значителна.

Твърде голям спор в научните изследвания съществува относно отношенията на Аспаруховите българи със заварените славянски племена в Балканския североизток. Текстът на Теофан Изповедник нееднократно е не само цитиран, но и подлаган на различен коментар. Той гласи следното: „Като видели, че мястото е много сигурно — отзад поради реката Дунав, отпред и отстрани поради теснините и Понтийско [Черно] море, и след като покорили измежду намиращите се там славянски племена, така наричаните седем племена, поселили северните от предната клисура на Верегава към източните части, а към юг и запад до Амария — останалите седем племена, които плащали данък.“ Очевидно е, че подир походите на българите в земите на юг от Дунава и подир тяхната победа над византийците в битката при Онгъла последвало заселването на част от тях в територията между дунавските устия, Черно море и Балкана, поради добрите им географски и природни условия. Археологическите данни и писмените сведения (главно сведенията на Българската апокрифна летопис от XI в.) показват, че те са поселили главно степните области на Черноморската област, Добруджа и дн. Североизточна България, които са били удобни за развитие на скотовъдство и изобщо отговаряли на условията от стопанството и онази природна среда в земите на север от Кавказ, гдето те най-продължително време са обитавали. Проблемът за взаимоотношенията на заселилите се Аспарухови българи със „седемте славянски племена“ и северите е обект на дълъг спор в нашата историография. Особено различно тълкуване се дава на глагола „покорили“ и на израза „които плащали данък“, употребени по отношение на славянските племена. Понякога чисто филологическият анализ е измествал изясняването на същността на нещата. Без да се навлиза в тресавището на този спор, необходимо е да се обърне внимание на няколко неща, които обикновено повечето изследвачи подминават. В древноруската „Повесть временных лет“ (XI в.) между другото се отбелязва за съдбата на заселилите се по Дунава славянски племена следното: „При славянския народ, за който споменахме, че живеел край Дунава, дойдоха от Скития, именно от Хазария, българите и отседнаха край Дунава и бяха насилници на славяните“^[19]. И тук българите са представени като покорители на славянските племена. Що се отнася до тълкуването на прочутия израз „като плащали данък“, то той

изглежда отразява отношенията, които се създали между славянските племена и Византия през 678 г., когато те изразили своята подчиненост спрямо Империята и се задължили да ѝ изплащат ежегоден трибут. Интересното е, че хан Аспарух възложил на северите защитата на източностаропланинските проходи. Тази задача те продължавали да изпълняват и по-сетне. Известно е, че през 764 г. византийците заловили княза на славянското племе севери Славун, „който бил направил много злини в Тракия“^[20]. Останалите „седем славянски племена“ през есента на 680 г. поели защитата на територията на юг и запад откъм Аварския хаганат. Следователно логическият развой на нещата показва, че хан Аспарух успял да наложи своята власт над славянските князе и техните племена и върху тази основа да определи мястото и ролята им в защитата на територията от Византийската империя и Аварския хаганат. Аспаруховите българи-уногондури завоювали отвъддунавските земи, Малка Скития и Долна Мизия в хода на война. Те се изявили като покорители на територия и население и имали господстващото положение на победители и станали пълновластни господари на отвоюваната от Византия, а не от нейните данници-славяните, територия в Балканския североизток и това определяло тяхното място и положение тук. Господстващата им роля по отношение на славянските племена и покореното местно население се определяла от няколко очевидни превъзходства: те удържали решаваща и бляскава победа над Византийската империя и това развенчало илюзията за нейното могъщество в очите на славянските племена; имали здрава и значително еволюирала в развитието си военнополитическа организация, силно централизирана власт, съсредоточена в ръцете на хана; по същество се изявявали не само като покорители на славянските племена, но и като техни освободители от трибутарната им и политическа зависимост спрямо Империята.

След като се укрепили в основната територия на своето ханство заедно с подвластните им славянски племена българите-уногондури под предводителството на хан Аспарух продължили започнатата война срещу Византия. Те преминали Балкана, нахлули в Тракия и „започнали да нападат и да поробват крепостите и земите, които били под ромейска власт“. Българското настъпление било опасно за Империята, която след претърпяната военна катастрофа в битката при

Онгъла била със значително отслабена военна мощ и се раздирала от вътрешни политически и религиозни противоречия. Единственото спасение при създалата се обстановка било сключването на незабавен мир. Теофан Изповедник в заключението на своето подробно описание отбелязва крайния резултат от българо-византийския конфликт: „Принуден от това, императорът сключил мир с тях [българите], като се съгласил да им плаща данък за срам на ромеите и заради многото ни грехове. Защото чудно бе за далечни и близки [народи] да слушат, че този, който е направил свои данъкоплатци всички — на изток и на запад, на север и на юг, да бъде победен от този мръсен и новопоявил се народ. Но той, като вярвал, че това се е случило на християните по Божия промисъл, сключил мир, разсъждавайки евангелски.“ Вътрешният анализ на това сведение води до извода, че Империята е била затруднена да се противопостави на настъплението на Българското ханство на Долния Дунав в Тракия. За пореден път чрез изплащането на ежегоден трибут тя е била принудена да купува мира с „варвари“, смятайки създалото се положение за временно явление. Провиденциализмът на византийския хронист в обяснението на случилото се като Божие наказание за греховете на ромеите се преплита със съзнателното оневиняване на действалия по евангелски мъдро византийски василевс.

Въпросът за годината на сключването на договора между Българското ханство и Византия дълго време е бил спорен в науката. Господстващото становище, че това е станало през 679 г., отстоявано от твърдо авторитетни учени^[21], бе опровергано чрез установяване на хронологическата система, използвана в хрониката на Теофан Изповедник и привличането на някои допълнителни свидетелства^[22]. Установено бе, че сключването на договора трябва да бъде отнесено малко преди 9 август 681 г., когато на 16-тото заседание на VI Вселенски събор в Константинопол сирийският презвитер Константин Апамейски произнесъл реч, в която между другото казал следното: „Дойдох при вашия свети събор, за да ви поуча, че ако бях изслушан, нямаше да претърпим онова, което претърпахме тази година, сиреч каквото претърпахме във войната с България“^[23]. Заключението, което може да се направи при анализа на този текст е, че при нахлуването на българите и славяните в Тракия през пролетта-лято на 681 г.

Византия изглежда е претърпяла ново голямо поражение, което в крайна сметка я принудило да сключи позорния за нея мирен договор.

Нито победата в битката при Онгъла през есента на 680 г., нито годината на сключването на българо-византийския мирен договор през лятото на 681 г. не могат да бъдат смятани като начало и изходна точка на българската държавност^[24]. Защото появата на Българското ханство на Долния Дунав като една нова държавнополитическа организация на Балканския полуостров е естествено продължение на Старата голяма България на хан Кубрат при нови исторически условия. Тази теза по най-категоричен начин е формулирана от Ив. Дуйчев: „Аспаруховото княжество е само продължение на отвъддунавска, крайволжска България на Кубрат и неговите митологични предходници. Установявайки се в отсамдунавските области, Аспарух не създава всъщност ново княжество: той само продължава съществуването на българската държава от южноруските области“^[25].

Доколко Византийската империя е съзнала опасността от това, че в непосредствена близост до нейната столица е признала законно владение на бивши нейни територии от една нова политическа формация се разбира от факта, че тъкмо след претърпяното поражение при Онгъла и договора от 681 г. с Българското ханство е била учредена на Балканския полуостров първата тема Тракия^[26]. Прилагането на въведената още от император Ираклий военноадминистративна реформа била ефикасно оръжие за оздравяването на намиращата се в криза държава. В дадения случай съчетаването на военната с административната власт, дадена в ръцете на стратега на темата, било необходимо, за да могат да бъдат възпрени българите за евентуални техни действия на юг от Балкана. Два века и половина подир това в своето съчинение „За темите“ Константин Багренородни изяснява същността на нещата и регистрира предпазните мерки в главата, която носи заглавието: „Първата тема, която се намира в земята на Европа, се нарича Тракийска тема“. Учредяването на тази тема той обяснява така: „Защото България и самият Истър [Дунав] и прочутата планина, наречена Хемус [Стара планина], която стига чак до Понт, са части на Тракия, но сега вече не спадат към нея. Тракийската тема беше подчинена на императора на Константинопол, намираще се под негово управление и никога в нея

нямаше стратег. Обаче откак богоомразният български народ премина реката Истър, тогава и самият император се принуди поради нашествията на скитите [вероятно славяните] и на самите българи да сведе Тракия до степен на тема и да назначи стратег в нея. Преминаването пък на варварите през река Истър стана в края на царуването на Константин Погонат. Тогава стана известно и тяхното име [българи], понеже преди това ги наричали оногондури^[27]. Датирането на учредяването на тема Тракия, която трябвало да бъде форпост на Византия при защитата на Константинопол от българите, трябва да бъде отнесено между 680-септември 685 г. Този ход на император Константин IV е бил насочен към коригиране на последствията от неговото военно поражение и позорния мирен договор с българите.

Почти по същото време, когато Аспаруховите българи развиват своето настъпление към византийски територии в Малка Скития и Долна Мизия, т.е. в Балканския североизток, в югозападните краища на полуострова — Македония се настаняват Куберовите българи. Синхронността на техните действия е просто удивителна и предразполага към размисъл и известни предположения относно координираността на действията им. Само че изходната точка на тяхното движение към Балканския полуостров е твърде различна и с голяма географска отдалеченост. Пространната информация за Куберовите българи в „Чудесата на св. Димитър Солунски“ показва, че на тях в досегашното научно дирене и в общите изложения по българска история се отделя незначително малко внимание, отколкото те действително заслужават. Всъщност в края на VII в. в пределите на Балканския полуостров се формират две Бългarii — едната Аспаруховата, а другата Куберовата. Тяхната почти едновременна поява на историческата сцена е един от големите парадокси на най-ранната българска политическа история. И този факт сам по себе си е не само забележителен, но и твърде показателен.

Разказът за тях в „Чудесата на св. Димитър Солунски“ — твърде пространен, изпълнен със събития, личности и любопитни подробности, обхваща хронологически времето от лятото на 678 г. до ранната есен на 685 г.^[28] Той започва с едно въведение, в което се отбелязва, че при своите нападения в Илирик и Тракия (двете Панонии, двете Дакии, Дардания, Мизия, Превалитана, Родопа,

областта при Дългата стена край Константинопол и Солунската област) аварите и славяните отвличали част от местното население и го заселвали в отвъдната земя към Македония до река Дунав, която имала за главен град Сирмиум (дн. Сремска Митровица, Сърбия). Това вече станало подвластно население на аварския хаган; тук се смесвало с аварите, българите, славяните и другите племена. В резултат на това смесение те станали „огромен и много голям народ“. Подир известно време хаганът на аварите им поставил за управител българина Кубер^[29]. След известно време той изглежда проявил претенции към върховната власт в хаганата. В избухналия конфликт хаганът успял да удържи победа в пет или шест сражения. Заедно с оцелялата част от войската и свързаното с нея население Кубер се оттеглил, преминал реката Дунав, завладял Керамисийското (Битолското) поле^[30] и се установил тук (вероятно към 680 г.). Неговият стремеж бил да запази единството на предвождания от него народ и да му бъде „вожд и хаган“, а не да даде възможност на онези, чиито родители произхождали от балканските области да се разпръснат — едни в Солун, други в Константинопол, а трети в останалите градове на Тракия. За да легитимира властта си над новозавладяната област, той изпратил пратеничество до византийския император с молба да му позволи да остане там с народа си и да заповяда на славяните от племето драговити да му доставят достатъчно количество храни. Изпълнението на молбата от страна на императора по същество означавало сключване на споразумение, произтичащите от което задължения на двете страни не са известни. Благодарение на контактите със славяните подвластното на Кубер население получавало информация за Солун. Част от тях, които били ромейски потомци заедно с жените и децата си побягвали в града и оттук с кораби били изпращани в столицата.

Междувременно у самия Кубер и неговото обкръжение назрял план за превземането на Солун, настаняване и укрепване в града и война срещу византийския император. Ключовата фигура в изпълнението на този смел и авантюристичен план бил един от Куберовите първенци българинът Мавър, „който бил изтъкнат и лукав във всичко“, говорел гръцки, латински, славянски и български и бил „изкусен във всяко отношение и изпълнен с дяволска хитрост“. Появата на една толкова високообразована, опитна и ловка личност

сред българската аристокрация едва ли трябва да се смята за случайност, като се има предвид възможността тя да израсне и да се формира в една пъстра в етническо отношение и многоезична среда, каквато е била населението на Сремската област, където изглежда Мавър се е родил и израснал. След обсъждането на плана било взето решение, потвърдено с клетва, след което Мавър започнал своите действия. Той се явил като беглец от Куберовите българи и керамисийци в Солун. Убедил управниците с клетви и те го препоръчали на императора. Той пък от своя страна изпратил „писмена заповед за назначение на този Мавър за ипат (консул) и знаме — в знак на благоволение“. Избягалите от Кубер керамисийци били поставени под командването на Мавър. Тази императорска заповед била вписана в регистъра за военните отряди. Междувременно Мавър успял да се справи с онези от ромеите, които изпитвали недоверие към него. В поверения му отряд той назначавал за стотници, петдесетници и десетници само свои „съмишленици в коварния му план“. Неговото намерение било във Велика събота срещу Възкресение Христово да предизвика гражданска война, да подпали някои сгради и с помощта на своите съплеменници извън града да го завладее.

Един наскоро публикуван печат напълно потвърждава данните в „Чудесата на св. Димитър Солунски“ и в известна степен ги коригира. Надписът в него гласи: „На Мавър, патриций и архонт на сирмисианците и българите“^[31]. Очевидно е, че българският велможа Мавър получил почетната титла „патриций“, давана обикновено от византийските императори на варварски владетели, приобщили се към Империята, а не ипат, която в рангово отношение е стояла значително по-ниско.

Междувременно властите в Солун успели да узнаят намеренията на българина и неговите съмишленици. Те известили за това в Константинопол. За да предотврати изпълнението на плана, императорът заповядал на стратега Сисиний, който командвал флотата на областта Елада, да се отправи към Солун, за да се намеси срещу евентуални действия на Мавър и неговите хора. В светата сряда на Страстната седмица византийската флота била вече в Солун. След като разбрал, че неговият план е разгадан, Мавър се престорил на болен. Независимо от това, нему и на хората от отряда му от стратега

Сисиний било заповядано да се установят в западните части на града, щото керамисийците, които искали да избягат от славяните да идват при тях без страх и безпрепятствено. Това била уловка, предназначена за залавянето на хората на Кубер, които трябвало да участват в превземането на града.

Българският смел план за превземането на Солун и за превръщането му в средище на тяхното владение бил изцяло осуетен. Един от най-интересните епизоди от ранната история на българите приключил с личната драма на забележителния Мавър, който откъснат от своята среда, трябвало да стане жертва на предателството на собствения си син.

По заповед на императора Мавър заедно с подвластния му отряд от керамисийци и присъединилите се към тях били натоварени на кораби и изпратени в Константинопол. Тук той отново бил поставен за началник в „тракийските предели“ (вероятно в новоучредената тема Тракия). Кубер, който продължавал да спазва и да вярва в уговореното между двамата, не извършил покушение срещу някого от хората му или неговата собственост, а дори отдавал към жените му същата почит, която те имали и по-рано, дори и по-голяма, се опитал да използва даденото отново високо положение на Мавър. Той му внушил да извърши покушение спрямо самия император. Вероятно българите имали намерение да се възползват тогава от безредиците, които наставали в такива случаи, за да нападнат Солун и да го превземат. Тогава синът на Мавър разкрил пред императора „хитрия и коварен план“. Заловеният Мавър не бил убит, но бил лишен от даденото му високо достойнство, отнета му била властта и войската, а самият той бил заточен в едно от Константинополските предградия, където проживял под стража до края на живота си. По всичко изглежда, че неговият син бил по достойнство възнаграден за извършеното предателство и бил изцяло приобщен в редовете на византийската аристокрация^[32].

Хитростта, с която българските вождове Кубер и Мавър се опитвали да влязат в сърцевината на Византийската империя и да превземат втория по важност град в нея, наистина е смайваща и заслужава удивление. Ако не за друго, тя поне свидетелства, че представителите на българската аристокрация вече дълбоко са

навлезли в същностното мислене на византийския управленчески елит и се изявявали като негови твърде достойни ученици.

Изворите и съдържащите се в тях сведения не позволяват да се констатира връзка (темпорална и фактическа) в действията на Аспаруховите и Куберовите българи. Връзката между едните и другите в по-сетнешни събития прави логично подобно предположение. Значително по-важно от гледна точка на историческата перспектива се оказало нещо друго, което проникновено е констатирано от П. Мутафчиев: „Каква е била по-нататъшната съдба на Кубера не е известно, но неговите съплеменници останали в тамошните земи и с това близкото родство между македонски и мизийски славяни е било заякчено чрез една нова спойка — тая на [пра]българите, заседнали тук и там“^[33].

Едно изключително богато златно-сребърно съкровище от VII в., намерено във Врап-Ерзеке (две селища в близост до Тирана, Албания) се свързва от неговия първи изследвач Й. Вернер с името на Кубер. Той предполага, че предметите от аваро-българо-византийски произход (богати коланни украси, църковни и други съдове) трябва да бъдат свързани с победата, която българският хан Кубер удържал над аварския хаган през 680 г. Заграбено от хагана, това съкровище било отнесено от Куберовите българи в Македония, а подир това попаднало в Албания^[34]. Тази пленителна за нас хипотеза в бъдеще ще трябва отново да бъде критично проверена върху основата на нов археологически материал. Независимо от всичко обаче това изключително ценно съкровище е още едно достоверно свидетелство за пътя на Куберовите българи от Панония към Керамисийското поле и за тяхното активно присъствие в Македония.

Трайното заселване на Аспаруховите и Куберови българи в Мизия и Македония в непосредствена близост до славянски племена, в хинтерланда на Константинопол и Солун в значителна степен променило обстановката на Балканския полуостров и подложило на съмнение опита за възстановяването и укрепването на византийската власт тук. В историята на Балканите през втората половина на VII в. от политическа и етническа гледна точка това заселване трябва да се смята за най-значителния факт. С него по-нататък били свързани основните усилия на византийските императори. С оглед на тази промяна трябва да се обяснява тяхната политика и стремежа за бързо

въвеждане на темната организация тук, за да се създаде преграда за българското настъпление.

След сравнително ранната смърт на Константин IV Погонат (септември 685 г.) византийският престол бил наследен от все още ненавършилия 16 години негов син Юстиниан II (685–695 г.; 705–713 г.), получил по-късно прозвището Носоотрязаният. Мнителен, себелюбив и деспотичен, той не се ръководел в своите действия от рационализъм и прозорливост, а проявявал необуздан авантюризъм при преследване на своите цели^[35]. В цялост неговата политика се оказала твърде подходяща и изгодна за укрепване на позициите на Българското ханство на Долния Дунав.

Уредил своите отношения с Арабския халифат чрез сключването на изгоден мирен договор, Юстиниан II насочил своя поглед към Балканския полуостров. Според единодушно изразената информация на патриарх Никифор и Теофан Изповедник той „нарушил нарежданията на баща си относно мира и останалия държавен ред. Заедно с това развалил и сключения с българите мир“. По негова заповед през 687 г. конните отряди от Мала Азия били прехвърлени в темата Тракия, за да воюват срещу „българите и Славинните (славянските области)“^[36]. Този първи негов поход бил насочен срещу Българското ханство на Долния Дунав на Аспарух и славяните под негова власт. Резултатът от него не е известен. През 688–689 г. след неутрализирането на Аспаруховите българи императорът „се отправил на поход срещу Славиния и България“, насочвайки се този път срещу Куберовите българи в Македония и техните съюзни славяни (вероятно драгувитите). По Егнациевия път (от Константинопол към Солун) той бил пресрещнат от българите в един от проходите, разбил ги и достигнал до Солун. Във войната срещу живеещите на север от града славяни той пленил голямо множество от тях, а други минали доброволно на негова страна. На връщане от победоносния поход той бил неочаквано нападнат от Куберовите българи в планинската теснина близо до Кавала, „едва успял да я премине, като голяма част от войската му била избита и мнозина били ранени“^[37]. Първоначалната сполука във войната срещу Куберовите българи и славяните била последвана от един значителен неуспех. „Земята на българите“ на север от Солун останала отново извън византийска власт.

За ознаменуването на този поход срещу Куберовите българи и славяните в Македония свидетелстват една триумфална фреска, изобразяваща императора в солунската църква „Св. Димитър“ (сега тя се намира в Музея за византийско изкуство в Атина), придружена от надпис, и едикта на императора от 688–689 г., според който той дарява на същата църква една солница край Солун, освободена от данъци, в израз на благодарност за подкрепата в борбата срещу „общия враг“^[38].

Един от най-важните резултати от Юстиниановия поход бил изселването на голямо множество славяни от Македония в малоазийската област Опсикион. От тях той съставил 30-хилядна стратиотска войска, която впоследствие под предводителството на един от славянските князе Небул воювала през 692 и 694 г. срещу арабите. Но тъй като при втората от битките 20-хилядна славянска армия преминала на страната на арабите, Юстиниан II заповядал „остатъка от славяните заедно с жени и деца“ да бъде погубен в една местност до Никомидийския залив (южно от Босфора на малоазийския бряг на Мраморно море). Преминалите на страната на арабите славяни, които познавали добре Романия, били успешно използвани от халифа в сблъсъците с Византия^[39].

С похода от 688–689 г. бил нанесен важен удар върху Куберовите българи и славяните в Македония. Показателен е фактът, че оттогава насетне Солун вече не бил безпокоен нито от едните, нито от другите. За характера на взаимоотношенията на Империята с тях обаче само може да се гадае.

Независимо от усложняване на отношенията първоначално с Аварския хаганат на запад, а впоследствие и с Византийската империя на юг от Балкана, Българското ханство на Долния Дунав постепенно вътрешно се консолидирало. Достоверен и конкретен спомен за предприетата от хан Аспарух строителна дейност се съдържа в Българската апокрифна летопис от XI в.: „И тогава след него [цар Слав] се намери друг цар в българската земя — детище, носено в кошница 3 години, на което се даде име Испор цар, [който] прие Българското царство. И този цар създаде големи градове: на Дунава — Дръстър град [дн. Силистра]; създаде и голям презид от Дунава до морето; той съгради и Плиска град. И този цар погуби множество измаилтяни. И този цар насели цялата Карвунска земя (Добруджа), и

бяха прочее преди това етиопи. И роди Испор едно отроче, и го нарече Изот“^[40].

Свързването на строителството на Плиска с името на хан Аспарух позволява да се твърди, че именно тук той след победата в битката при Онгъла установил своята резиденция, която първоначално е представлявала укрепен стан, обграден с вал и ров и чак по-късно е прераснала в град с внушителни каменни стени и монументални сгради. Разположена в равнинна област, подходяща за развитие на степно скотовъдство, в непосредствена близост до източностаропланинските проходи, откъдето идвала опасността от Империята, а също така и възможността по най-бърз и пряк начин да се достигне до Източна Тракия, тази ханска резиденция напълно отговаряла на онова, което българите са предпочитали да имат като средище на своето ханство^[41].

От цитирания текст в Българската апокрифна летопис от XI в. може да се заключи, че най-голямата опасност за Аспаруховото ханство представлявали измаилтяните, т.е. хазарите, от които той в непрестанните битки погубил множество. В битка срещу тях той изглежда намерил и смъртта си. Повествуването за него в летописа завършва с думите: „Цар Испор царува в българската земя 172 години и след това го погубиха измаилтяните на Дунава. И след погубването на Испор — царя български, нарекоха куманите българи, а по-рано при цар Испор езичници и безбожници в голямо нечестие, и бяха всякога врагове на Гръцкото царство през много години“^[42]. Едно съкровище, открито край брега на река Днепър, в с. Вознесенка в Запорожието (Украйна), се свързва в последно време със смъртта и погребението на хан Аспарух^[43]. Колкото и пленително да изглежда това предположение, то едва ли може изцяло и без колебание да се приеме като се има предвид, че тази област се е намирала тогава извън пределите на Българското ханство на Долния Дунав и е била подчинена на най-големите Аспарухови врагове — хазарите.

Проблемът за началото на българската държавност и първоначалните форми на нейното проявление винаги е привличал вниманието на историците от Ранното средновековие чак до наши дни. Ако в средновековното историко-летописно творчество (наше и чуждо) той представлява преплитане на легендарно-митологичното с реално-историческото, то в модерната историопис почти винаги е бил

отражение на определени и детерминирани от времето и обстоятелствата политически и идеологически виждания и съображения. Наложено честване през 1981 г. на 1300-годишнината от „създаването“ на българската държава сякаш в един момент декретира и трайно определи изходната хронологическа точка. И ако едни възхвалява постиженията на българската медиевистика в тази насока през последните десетилетия^[44], след промените, които настъпиха у нас и в Източна Европа през 1989 г. други характеризираха като безспорна „теоретичната слабост на идеята за «създаване» на българската държава в 681 г.“ С право се смята, че е време „вече да се простим с погрешната идея, според която правото на съществуване на българската държава се определя, дори зависи едва ли не от Византийската империя, материализирано чрез сключения в 681 г. договор“^[45]. Тази идея може би най-отчетливо е дефинирана в един от най-четените общи курсове по история на Византийската империя, където четем следното: „Така за първи път на древната византийска земя възниква независимо царство, което е признато от самата Византия. Този факт остава изключително значим, макар че реалните загуби, които донася на Империята българското завоевание, не бива да бъдат надценявани, тъй като завзетата територия още след славянското нашествие фактически е откъсната от орбитата на византийското могъщество“^[46]. Причините за поставяне традиционно на началото на българската държавност през 680–681 г. трябва да се търсят преди всичко в информацията и интерпретацията на средновековната (преди всичко западноевропейската) историопис, където се налага в продължение на векове една щампа, която влияе върху формирането на модерната историографска концепция. Ала нека надникнем отново в съчиненията на средновековните автори.

Според легендата, която е битувала още в Аспаруховото обкръжение и е намерила отражение в „Именник на българските ханове“, Българското княжество е съществувало на отвъдната, северната страна на Дунава 515 години преди идването на Аспаруховите българи-уногондури, т.е. било е основано някъде към 165 г., което погледнато реално исторически е труднодоказуемо. Според подробните разкази на патриарх Никифор и Теофан Изповедник създател на първото българско държавнополитическо обединение, формирало се към 635 г. в освободителна борба срещу

западните тюрки и влязло в историята под името Старата голяма България, с хан Кубрат. То вече има точно посочена територия в Приазовието и Прикаспието. Според Българската апокрифна летопис от XI в. началото на Българското царство е поставено „по Божие повеление“. Пророк Исай, призван от „небесния Отец“, отишъл „на запад и от най-горните страни на Рим отлъчил третата част от куманите, наречени българи, и населил земята Карвунска, която опразниха римляни и елини“. Тя била опустяла от елините през 130 години. Той я населил с „множество люде от Дунава до морето“ и им поставил цар, чието име било Слав цар. Апокалиптичният апокрифен разказ завършва с думите: „И този цар прочее насели села и градове. Няколко време тези люде бяха езичници. И този цар сътвори 100 могили в българската земя. Тогава му дадоха името «стомогилен цар». И в тези години имаше обилие от всичко. И имаше 100 могили в неговото царство. И той бе първият цар в българската земя, и царува 119 години и почина“^[47]. По същество тази легенда, възникнала в началото на XI в., представя българското заселване в Добруджа като начало на съществуването и на българската земя, и на Българското царство на Балканския полуостров. Определянето на Слав цар за „първи цар на българската земя“ показва, че легендата от „Именника на българските ханове“ за Българско княжество оттагък Дунава, съществувало в отдалечено време, е потънала изцяло в забрава. Създадена била нова, която била по-близка до разбиранията на трайно славянизирания български етнос.

В началото на XII в. монахът Зигеберт от манастира „Жемблу“ (дн. Белгия) под годината 680 записал информация, която впоследствие в продължение на векове била преповтаряна от западните средновековни летописци: „Българското племе, като излязло от Скития и буйствало навсякъде, върлувало в Тракия под водачеството на Батай. Войската на император Константин, която се опълчила срещу него, била прогонена позорно и съвсем разбита. Техните набези из ромейската държава се засилили дотолкова, че императорът бил принуден да склучи с тях мир и да им плаща ежегоден данък. Отсега нататък трябва да се отбележи Българското царство, чийто владетел бил Батай“^[48]. С други думи генезисът на идеята за началността на българската държавност през 680–681 г. в резултат на признание от страна на Византия чрез сключването на

мирен договор трябва да се търси преди всичко в западната средновековна историко-летописна традиция. Съзнателни или интуитивно повлияни от нея, повечето съвременни медиевисти възприемат тази начална хронологическа точка и идеята, че именно оттогава може да се говори за „основаване“, „създаване“, „образуване“, „възникване“, „раждане“, „изграждане“, „съзиждане“ на българската държава^[49].

Аспаруховото Българско ханство на Долния Дунав е логично и исторически точно засвидетелствано продължение на Старата голяма България на хан Кубрат, която пък представлява първата българска държавнополитическа формация и истинското начало на българската държавност. Това в никакъв случай не трябва да бъде разглеждано като омаловажаване на приноса и значението на Аспаруховите българинуогондури за продължаване на историческия живот на една вече съществувала държава при нови исторически условия и в ново, още по-сложно обкръжение от държави, племена и общности. Свързали своята съдба и история с Балканския полуостров и поселилите се преди това в него славянски племена, с могъщата Византийска империя, те предопределиха най-значимата линия в развитието на българския етнос и създадоха предпоставките за раждането на един нов народ в Европа.

---

[1] ХИБ, I, с. 87. ↑

[2] ХИБ, I, с. 87. ↑

[3] Гюзелев. Хан Аспарух и образуването на българската държава, 33–35, където са посочени различните форми на името на гледищата за неговото етимологическо тълкуване. ↑

[4] Артамонов. История хазар, с. 172. ↑

[5] ХИБ, I, с. 78; 89; *Mansi. Sacrorum conciliorum collectio*, XI, coll. 193 B; *Const. Porph. De thematibus*, p. 86. ↑

[6] ХИБ, с. 78. ↑

[7] *Theoph.*, 357-358; *Niceph.*, p. 34. ↑

[8] Различните становища за локализацията на Онгъла са изложени у *Божилков*. Анонимът на Хазе, с. 167 сл.; *Рашев*. Старобългарски укрепления на Долния Дунав, с. 20 сл. Според едни езиковеди името е славянско и се отъждествява с думата „ъгъл“, а

според други — тюркско и се свързва с думата „аил“ — вж. ГИБИ, III, с. 262, бел. 5 и посочената там литература. ↑

[9] Божилков. Анонимът на Хазе, с. 173 сл.; Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав, с. 20 сл. определя Онгъла за пространството от езерата между Прут и Днестър — на север, долината Карасу в Северна Добруджа — на юг, а на изток — Черно море и на запад — река Дунав. Според него средище на тази територия е било Никулицелското плато с изградения върху него укрепен стан. По същество той приема становището на Златарски. История, I, 1, с. 126 сл. Вж. напоследък окончателно решение на проблема за локализацията на Онгъла у Ив. Божилков, Хр. Димитров. *Protobulgarica* (Заметки по истории протобългар до средини IX в.). ВВг, IX (1995), 36–39. ↑

[10] Божилков. Анонимът на Хазе, с. 92. ↑

[11] Златарски. История, I, 1, 134–135. Това мнение се възприема от редица чуждестранни изследвачи. ↑

[12] *Concilium universale Constantinopolitanum tertium*, р. 1. Има разлика в изданието на Д. Манси и цитираното по-горе на Р. Ридингер, което поставя под известно съмнение българския превод в ГИБИ, III, с. 198. ↑

[13] Златарски. История, I, 1, 138–139, който смята, че активизацията на Аспаруховите българи спрямо византийските владения на юг от Дунава трябва да се отнесе към 668 г. За Големия земен вал в Северна Добруджа вж. подробности у Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав, с. 77 сл. ↑

[14] Ч. Бонев. Начало Дунайской Болгарии в свете некоторых археологических данных и монетных находок. — ЕВ, 1985, №2, 73–76, където има каталог на някои монетни находки. ↑

[15] *Theoph.*, р. 356. ↑

[16] *Ephraemius monachus, Imperatorum et patriarcharum*. Vonnae 1840, v. 1461–1464. ↑

[17] *Theoph.*, 358–360; *Niceph.*, 34–35. ↑

[18] Ю. Трифонов. Известие на сирийския презвитер Константин за Испериховата победа над византийците. — ИИД, XI–XII (1932), с. 207 сл. ↑

[19] Повесть временных лет, с. 28. ↑

[20] *Theoph.*, р. 436. Вж. по-надолу по-подробно изложение върху този твърде интересен исторически факт. Този далновиден ход на хан Аспарух е по достойнство оценен от *Мутафчиев*. Книга за българите, с. 101: „Съществуването на българската държава зависеше от способността ѝ да отбива нападенията на Византия. Тая задача се оказва възможна само поради това, че там, гдето опасността бе постоянна и най-голяма, се издигаше Балканът и че отбраната на неговите проходи бе поета от славяните. При тогавашните условия те бяха единствените, които можеха успешно да я вършат. Колкото повече зачестяваха и по-сериозни ставаха опитите на Византия да унищожи българската държава, толкова по-силно е трябвало да изпъква в самата нея значението на славянските ѝ поданици. На тяхната жертвоготовност тя неведнъж е дължала спасението си...“ ↑

[21] *Дринов*. Съчинения, I, с. 33; *Иречек*. История на българите, с. 87 сл.; *Златарски*. История, I, 1, с. 147. ↑

[22] *Ю. Трифонов*. Цит. съч., 213-215; *Мутафчиев*. История на българския народ, с. 107. *Г. Цанкова-Петкова*. Бележки към началния период от историята на българската държава. — ИИБИ, V (1954), с. 344 сл. отнася българо-византийската война към 678–680 г., смятайки, че мирът е бил сключен в края на 680 г. Нейното становище не е достатъчно добре аргументирано. ↑

[23] *Concilium universale Constantinopolitanum tertium*, р. 694. ↑

[24] *Божил*ов. Раждането на средновековна България, с. 6 сл. ↑

[25] *Ив. Дуйчев*. „Именникът на първобългарските ханове“ и българската държавна традиция. — *Векове*, II, 1 (1973), с. 11. ↑

[26] За пръв път на първото заседание на VI Вселенски събор в Константинопол на 7 ноември 680 г. се упоменава длъжностно лице, свързано с управлението на темата: „Теодор, преславен патриций, проконсул, комес на императорските офиики [административните служби в двореца] и подстратег на Тракия“ (*Concilium Constantinopolitanum tertium*, р. 16). Смята се, че тогава още темата не е била учредена и областта се е намирала под командването на императора при запазване на старата уредба в нея, а подстратегът е бил негов помощник. Всъщност първото упоменаване за съществуването на стратег на тема Тракия е в писмото на император Юстиниан II до папа Конон (686–687) от 17 февруари 687 г. (*Mansi. Sacrorum conciliorum collectio*, XI, colls. 733-738; PL, colls 423–428).

Общо за темното управление във Византия и неговото въвеждане на Балканския полуостров вж. *J. Karaynnopulos. Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung.* München 1959; *R.-J. Lilie. „Thrakien“.* — *JÖB*, XXVI (1977), 7–47. ↑

[27] *Const. Porph. De thematibus*, 85–86. ↑

[28] *Lemerle. Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius*, I, 222–234; II, 137–162, където са посочени публикуваните до 1980 г. български и чужди изследвания. Вж. освен тях също така *Бешевлиев. Първобългари — история*, с. 47 сл.; *М. Войнов и В. Тъпкова-Заимова. България на Аспарух и България на Кубер.* — *ВИСб*, N 5, 47–56; *Pohl. Die Awaren*, 278–282; *Пл. Павлов. Бележки за българите на Кубер, както и за присъствието на печенежки и кумански групи в днешна Македония (VII–XIII в.).* — *АПП*, III, 3–4 (1994), с. 95 сл. ↑

[29] В търсенето на възможни решения за идентификацията на неговата личност е изразено пленителното предположение, че той всъщност е четвъртият Кубратов син, който се поселил в Панония. Гледището се поддържа от авторитетни изследвачи (*Златарски. История*, I, 1, с. 121; *Бешевлиев. Първобългари — история*, с. 47 сл.). Като доказателство се привежда най-старият надпис към Мадарския конник (*Бешевлиев. Първобългарски надписи*, 101–102), където се споменавали за някакви чичовци на хан Тервел от Кисиниите (Солунско). Изоставено е предположението за идентичността на хан Кубрат с Кубер като алогично. Всъщност и двете хипотези изглеждат неправилни и малко вероятни. Сигурното е това, че Кубер е принадлежал към панонските българи, които са били част от Аварския хаганат. *Божилков. Българите, 322–324* смята, че Кубер е бил четвъртият син на хан Кубрат. ↑

[30] Локализацията на Керамисийското поле също е спорна. Според едни то е идентично с Пелагонийското (Битолското поле), според други — с Прилепското, трети го поставят неопределено — северозападно от Солун, четвърти го свързват с Корчанското поле или с много по-обширен район и т.н. (*Бешевлиев. Прабългари — история*, с. 50, 177, бел. 17–18; *Павлов. Цит. съч.*, 96–99). Може да се предположи, че полето, населено от Куберовото население е наречено Керамисийско (или Сирмисийско), на тяхно име и това наименование е свързано със средището на преди обитаваната от тях област със

средище Срем (Сирмиум). Най-общо казано, Куберовите българи и свързаното с тях население са се заселили в земите на север от Солун.

↑

[31] *Zakos-Veglery*. Byzantine Lead Seals, I, 1, 635–636. ↑

[32] По всяка вероятност именно този син, който също носи името Мавър, и е характеризирани като „бес“ (т.е. тракиец), взема участие в събитията от 711 г. Тогава той е изпратен от Юстиниан II да разгроми и разруши Херсон, но се съюзява с претендента за престола Филипик Вардан и участва в убийството на Юстиниановия син Тиберий (*Theoph.*, 379-380; *Niceph.*, р. 47). Вж. също *Божилков*. Българите, 327–330. ↑

[33] *Мутафчиев*. История на българския народ, с. 108. ↑

[34] *J. Werner*. Der Schatzfund von Vrap. Wien 1986; *Idem*, Der Schatz eines awarischen Kagans des 7. Jahrhunderts aus Vrap (Albanien). — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 19–31.

↑

[35] Вж. за него и царуването му монографията на *C. Head*. Justinian II of Byzantium. Wisconsin, 1972. ↑

[36] *Theoph.*, р. 364; *Niceph.*, р. 36. ↑

[37] *Theoph.*, *ibidem*; *Niceph.*, 36–37. ↑

[38] Относно триумфалната фреска на императора в солунския храм вж. *A. Grabar*. L'empereur dans l'art byzantin. Paris 1936, р. 131, 234, п. 4. За Юстиниановия поход и издадения едикт в полза на солунската църква вж. подробни изложения у *H. Gregoire*. Un édit de l'empereur Justinien, daté de septembre 688. — *Byz.*, XVII (1944–1945), р. 119 sq.; *A. Vassiliev*. L'entrée triomphale de l'empereur Justinien II à Thessalonique en 688. — *OChrP*, XIII, 1–2 (1947), 355–368. ↑

[39] *Theoph.*, 365-367; *Niceph.*, 36–37. ↑

[40] *Тъпкова-Заимова и Милтенова*. Историко-апокалиптичната книжнина, с. 196. ↑

[41] *Ваклинов*. Формиране на старобългарската култура, с. 84 сл. Всъщност първоначалната резиденция на хан Аспарух се е намирала в Онгъла. Кога е станало преместването ѝ в Плиска не е твърде ясно. ↑

[42] *Тъпкова-Заимова и Милтенова*. Историко-апокалиптичната книжнина, с. 196. ↑

[43] *Ваклинов*. Формиране на старобългарската култура, 35-38; *Г. Костов*, Погребението на хан Аспарух в светлината на

археологическите данни, С., 1998. ↑

[44] Вж. обзора на П. Д. Ангелов. Образуване на българската държава в съвременната българска медиевистка. — ВИСб, XLIX, 3 (1980), 71–84. ↑

[45] Божилков. Раждането на средновековна България, с. 11. ↑

[46] Острогорски. Историја Византије, с. 141. ↑

[47] Тъпкова-Заимова и Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина, с. 195. ↑

[48] *Sigebertus Gemblacensis*, *Chronographia*. — MGH, SS, VI, 326–327. Други известия в западни хроники за началото на българската държава вж. в GFGOF. Serie A. Lateinische Nahmen bis 900, В. II, S. 196, 198, 200, 202, 204, 206, 207–208, 211–212, 220, 230, 231, 237–238, 244–248, 254–255, 258. ↑

[49] За употребяваната в българската медиевистика разнообразна терминология вж. посочванията у Божилков. Раждането на средновековна България, с. 14. ↑

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ТРИУМФАЛНОТО ВЛИЗАНЕ НА БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКАТА ИСТОРИЯ И ТРАДИЦИЯ: ХАНЪТ КЕСАР ТЕРВЕЛ (701–722 Г.)

„Именникът на българските ханове“ известява, че след хан Аспарух в годината „текучим твирем“ [годината на овена, месец девети] властта била наследена от Тервел, който царувал 21 години^[1]. Той бил от рода Дуло и вероятно е първороден Аспарухов син. Роден в „Старата голяма България“ вероятно преди „Голямото българско преселение“, Тервел наследил ханския престол на твърде зряла възраст и бил първият български хан, получил властта и правото да управлява „княжеството на отвъдната [т.е. южната] страна на Дунава“, т.е. Дунавска България. Благодарение именно на него в най-голяма степен историята на България се свързала и споила с Балканския полуостров, Византийската империя и югоизточните славяни. С активната си и дълбокомъдрена политика този български хан направил широкоизвестно не само своето име, но и името на ханството и на българите в целия тогавашен средновековен свят^[2]. Чрез неговите деяния българите завинаги и трайно навлизат в европейската история и аналитика. Неговото място и роля в началната история на Българското ханство на Долния Дунав, твърде добре отразени в съчиненията на съвременните му летописци, не са по достойнство признати от съвременната медиевистика, защото стореното от него от дълго време стои под сянката на делото на неговия баща хан Аспарух^[3].

Неговото сравнително дълго управление в много отношения се оказало емблематично. Израснал в трудни за българите години, в земите на север от Кавказ, преживял и калил се в условията на преселването от една географска област в друга и опознал и осмислил достатъчно добре новата обстановка в жизнените условия за своите съплеменници, той проявил завидни качества на държавник, пълководец и дипломат и вплел името на България в събития в

историята на Европа, които били знаменателни и са широкоотразени в средновековната историопис — както от негови съвременници, така и от автори, живели векове по-късно от него^[4]. Сътресенията във Византия и агресията на арабския ислямизъм на Балканите направили от него и от българите основни действащи лица в началото на една драма, която днес се нарича „Източен въпрос“^[5].

Византийската империя продължавала да се намира в тежка, дълга и изглеждаща труднолечима политическа криза. Корените ѝ се намирали под нестабилния трон на василевса, а плодовете ѝ личали в състоянието на нейните владения и във външнополитическите ѝ отношения. В малоазийските ѝ предели напирали арабите, които постепенно ставали техни пълновластни господари и оставяли в тях следите на преклонението си пред исляма. Те естествено се устремявали към нови походи, които ги насочвали към Константинопол и Балканския полуостров, смятан тогава за Запада на Империята. Нестихващата и жестока борба за трона на василевса отново довела до ново изстъпление — едно от многото, които изпълват и характеризират ранната византийска история. В края на 695 г. император Юстиниан II бил свален от престола в резултат на метеж, публично бил опозорен с отрязване на носа (оттук и прозвището му „Риномет“ = „носоотрязан“, с което е влязъл в историята) и заточен в Херсон на Кримския полуостров. Не след дълго владетелят изгнаник избягал при хагана на хазарите, оженил се за дъщеря му и поискал неговата помощ за възвръщане на престола. Узнал за неговите планове, нововъзкачилият се император Тиберий II (698–705 г.) незабавно поискал от хазарите предаването му. Тъй като ханът бил склонен да изпълни искането на василевса, „Носоотрязаният“ напуснал тайно Фанагория (първата известна резиденция на българите, свързана с името на хан Кубрат, която впоследствие хазарите превърнали в столица на своя хаганат) и с неколцина свои доверени люде по море достигнал до дунавските устия. Оттук изпратил своя приближен Стефан в резиденцията на хан Тервел за преговори с българския господар Тервел, за чието неотдавнашно възкачване на ханския трон вероятно е узнал от живеещите в пределите на Хазарския хаганат българи. Срещу евентуална военна помощ за поход срещу Константинопол и възвръщане на императорската власт нему било обещано да му бъде

дадена Юстиниановата дъщеря за съпруга и да бъде обдарен богато^[6]. Първоначално Тервел проявил известно колебание и се допитал до своите „чичовци от Кисиниите“ — обитаващите на север от Солун Кубратови българи. Ала те, както известява първият надпис към релефа на Мадарския конник, „не повярвали на носоотрязания император“^[7], тъй като вече веднъж изпитали върху себе си неговото вероломство. Независимо от тяхното негативно отношение, решението на хан Тервел било да изпълни отправената му от Юстиниан II молба. По всяка вероятност той е бил съблазнен от възможността да бъде първият „варварски“ владетел, получил за съпруга византийска принцеса, което по същество означавало признание за равностойност. Значителни щели да бъдат и другите изгоди за все още неукрепнало изцяло позициите в новите територии ханство. Претеглил рационално всички положителни и отрицателни страни на предстоящия поход, след неколкomesечно обсъждане хан Тервел дал положителен отговор на претендента.

Подир известни приготовления през лятото на 705 г. начело на 15-хилядна войска от българи и славяни Тервел заедно с Юстиниан II и неговото обкръжение потеглил към Константинопол. Точното следване на пътя по протежение на западния черноморски бряг ги отвело първоначално в Несебър, където били посрещнати от бъдещия император Леон III Сириец, един от богатите местни жители. Той дарил на войската 500 овце за прехраната ѝ и същевременно се присъединил към нея. Почти незабелязано и без каквато и да било съпротива Тервеловата войска достигнала стените на византийската столица и се разположила пред Харисийската врата (по-късно тя била наричана Българската порта). След като в продължение на три дена претендентът напразно увещавал жителите на града да преминат на негова страна, накрая той успял да влезе във връзка с верни свои привърженици, промъкнал се през нощта в града по акведукта, успял да привлече на своя страна войската и подложил на безпощадна сеч своите противници. След това триумфално влязъл във Влахернския дворец^[8].

Българската войска останала пред стените на византийската столица няколко месеца (чак до късна есен), без да вземе участие в разправата. След като укрепил изцяло положението си в столицата и в империята, възкачилият се повторно на трона Юстиниан II дошъл в

българския стан, наметнал на хан Тервел императорска хламида и го провъзгласил за кесар — най-високата титла в Империята след тази на василевса. За пръв и последен път такава титла била давана на чужд владетел. След това била издигната висока трибуна, от която седналите на тронове двамина владетели приели дефилирането и акламациите на българската войска. Тържеството завършило с щедро раздаване на византийски подаръци в знак на отплата^[9]. В един покъсен византийски извор (енциклопедията „Суда“, X в.), извършеното обдаряване е описано подробно: Тервел хвърлил щита и бича си на земята, а Юстиниан II заповядал те да бъдат затрупани със златици (номизми), а пък забитото в земята негово копие било затрупано с копринени платове и златотъкани одежди, предназначени за хана, неговото семейство и аристокрацията. Същевременно василевсът щедро гребял монети от две ковчезета и с едната си ръка раздавал злато, а с другата — сребро на българските воители. Подир тази церемония ханът и войската му се оттеглили в България. Пак в същия извор се отбелязва, че в известната дворцова базилика със златен таван често седели българинът Тервел и хазаринът Ивузир Глиаван, братът на Юстиниановата съпруга. На това място Тервел произнесъл реч и получил много данък^[10]. Изразеното предположение, че тук е било мястото, където българският хан бил провъзгласен за кесар, едва ли може да се приеме.

Помощта, оказана от хан Тервел и българите за повторното възкачване на Юстиниан II на трона, е едно от онези събития, които много често се споменават в средновековните хроники и други съчинения (византийски, западни, източни и славянски)^[11]. Това едва ли е случайно. На политическия хоризонт в Европейския югоизток се извисила нова политическа сила, чийто владетел по силата на стеклите се обстоятелства получил от страна на византийския император пълно признание. И все пак, не може да убегне от погледа фактът, че Юстиниан II не дал за съпруга на българския хан дъщеря си, за да изпълни първоначалното си обещание. В замяна на това той се принудил да направи заедно с богатите дарове няколко други отстъпки, които в голяма степен компенсирали неспазването му: 1) възобновил изплащането на ежегодния данък, с който Империята се задължила към Българското ханство през 681 г.; 2) признал кесарско достойнство на българския владетел; 3) отстъпил на България

областта Загора (между Източна Стара планина и Странджа) — първото ѝ териториално разширение на юг от Балкана. Както в очите на своите поданици, така и пред славянските племена от Балканския полуостров авторитетът на българския хан силно нараснал. Самият той не се забавил да увековечи своя триумф.

Два най-стари паметника, които документират началото на българската държавност на Балканския полуостров, с право могат да бъдат смятани за непосредствен отглас на събитията от 705 г. Това са Мадарският конник и оловният печат на хан Тервел.

Мадарският конник — този уникален монументален скален релеф (единственият в средновековна Европа!) е изсечен върху скалите на 23 метра височина от подножието на Мадарското плато. Той представя триумфиращият хан-конник, следван от тичащо подир него куче, а пред предните нозе на коня е изваян прободен от копие лъв. Всички фигури са в естествен размер. Композитната сцена на релефното изображение е увековечила победителя хан Тервел, а ведно с това и триумфа на Българското ханство. От момента на извайването му Мадарският конник се превръща почти в паметник, свързан с най-голямото култово средище на българите през езическия период. Първият надпис към този високохудожествен релеф, издълбан по повеля на хан Тервел, с финалното си изречение изразява основния смисъл на сцената: „И с мен императорът победи добре“. Влиянието на ирано-сасанидската традиция и някои реалии в изображението (стремето, копието с конска опашка и др.), а най-вече най-старият надпис на гръцки език, безспорно доказват принадлежността на Мадарския конник към най-старото българско монументално изкуство^[12].

Публикуваният многократно през последните години Тервелов оловен печат е друго българско свидетелство за съзната и осмислена историчност и величие. На лицевата му страна е изобразен самият хан Тервел (това е първото портретно изображение на български владетел) с брада и дълга развята коса, с шлем на главата, облечен в метална ризница, като в дясната ръка държи копие, а в лявата — кръгъл щит. Върху опаката страна на печата е гравирани гръцки надпис, който в превод гласи: „† Богородице, помагай на кесаря Тервел“^[13]. Не може да не направи впечатление, че в надписа не само е употребен като въвеждащ символ кръстният знак, но и обръщение, характерно за

християните. Това дава право да се предположи, че преди акта на възвеждането му в кесарско достойнство, хан Тервел е трябвало да приеме християнството. Изглежда, че тази постъпка общо взето е била в духа на установената българска религиозна толерантност.

Българската документация на забележителната в историята на ханството 705 година в най-различни форми (писмена, художествена и знакова) показва, че тя е била схващана като година на пълното и безвъзвратно срастване на българите с Балканския полуостров и неговата историческа съдба.

Неизвестно по какви причини през 708 г. възкаченият повторно на престола византийски император потеглил на поход срещу своя благодетел, сякаш за да потвърди още веднъж максимата, че „от всички неща на света най-бързо остарява благодарността“ (Аристотел), а всъщност да оправдае изцяло съмненията, изразени по отношение на неговата лоялност от страна на Куберовите българи. Конната армия на византийците от темата Тракия била съсредоточена в равнината Анхиало (оттогава насетне сякаш това става традиция в организирането на походите срещу България). С другата част от войската на кораби тук пристигнал самият император. Предупреден от съгледвачите за византийските действия, хан Тервел взел всички мерки за отбрана и укрепил източностаропланинските проходи, за да не позволи на византийците да преминат Балкана. Самоувереността на „носоотрязания“ император, безгрижието на неговите стратегии и липсата на дисциплина сред тяхната войска предрешил и изхода на похода още преди каквото и да е сражение. След като видели, че ромеите се пръснали из равнината, за да събират фураж за своите коне, българите внезапно нападнали тях и незащитения им стан. Голяма част от византийците били избити, немалко били и пленените. Малцината оцелели, сред които и императорът, потърсили спасение и убежище зад стените на Анхиалската крепост. Три дни тя била държана от българите под обсада. На третата нощ тайно Юстиниан II отплавал с остатъците от разгромената си армия на кораби към Константинопол. Преди това той прерязал жилите на коня си и заповядал на другите да сторят същото, за да не могат българите да използват изоставените коне. На стените на крепостта по негова заповед бил поставен победен знак-трофей^[14]. Дали с това е искал да покаже, че въпреки всичко той е победител, понеже българите не

могли да превземат крепостта, или пък е признал пълното си поражение — и до ден-днешен тези две тълкувания разделят мненията на историците.

Безредиците и постоянната вътрешнополитическа криза във Византийската империя продължавали да предизвикват намесата в тях на Българското ханство. Не минали и три години от злощастния поход, когато непостоянният в думи и дела византийски император отново трябвало да дири българската военна помощ. През 711 г. Юстиниан II изпратил в Херсон армия, която да накаже местното население за някогашното недоброжелателно отношение спрямо него. Вместо това във войската избухнал бунт и за император бил провъзгласен нейният предводител Филипик Вардан (711–713 г.), който незабавно потеглил към Константинопол. За да спаси отново разклатения си трон, Юстиниан II се обърнал за помощ към хан Тервел. Трихилядният български отряд заедно с Юстиниановата войска преминал на азиатския бряг и се разположил във Витиния. Претендентът за трона вместо да тръгне по суша, качил войската си на кораби и отплувал за Константинопол. Столицата била завладяна без особена съпротива. Новият византийски василевс обещал на Юстиниановата войска с клетва пощада, а на българския отряд позволил да се върне обратно в родината си. Изоставен, Юстиниан II бил убит, а отрязаната му глава била изпратена на неговия приемник^[15].

Историята на българо-византийските отношения скоро показала повторемост на действията и липса на каквато и да е поука от миналото. Както и своят злополучен предшественик, така и новият византийски император нямал намерение да изпълнява клаузите от договора от 705 г. и отказал да изплаща ежегодния данък. Отговорът от българска страна не закъснял. През 712 г. тежковъоръжена българска конница се спуснала от Несебър (изглежда, че този важен крайморски град вече бил включен в пределите на ханството) през Филея (дн. кр. Орманли на Черно море) по крайбрежния черноморски път и достигнал Босфора. В околностите на имперската столица българите избили веселящото се тук население, отвели в робство оцелелите и отвлекли голям брой сребърни и други съдове. Оттам войската се отправила към самата столица и достигнала до Златната врата. На връщане от нея били опустошени и разграбени много селища в Тракия и откаран голямо количество добитък. За да може да

защити областта, императорът повикал на помощ стратега на малоазийската тема Опсикион Георги Вураф. Вместо активни действия срещу българите, той организира покушение срещу императора, който бил свален от трона и ослепен с нажежено желязо (3 юни 713 г.). Недоволната войска отново възкачила на константинополския трон една малозначима личност — протоасекрита Артемий, който като император получил името Анастасий II (713–715 г.)^[16].

Победоносните походи на арабите в Мала Азия и безнаказаните действия на българите в Източна Тракия и срещу самата столица били симптом за безпомощността на Империята. Хан Тервел използвал създалата се обстановка не само за да укрепи българското владичество над Загора и част от черноморската област на юг от Балкана, но и чрез опустошаването на Източна Тракия да подготви бъдещото ѝ завладяване. Междувременно елинизирани остготи, които обитавали темата Опсикион и служели във византийската войска, успели да наложат чрез преврат на трона един провинциален данъчен чиновник под името Теодосий III Адрамитец (715–717 г.). Още в началото на своето управление, за да може да съсредоточи усилията срещу все по-силно нарастващата арабска заплаха, той се принудил през 716 г. да сключи мирен договор с Българското ханство, който съдържал следните твърде важни клаузи: 1) потвърдено било законното право на българите да владеят областта Загора с известно нейно разширение, като границата с Империята вече достигала до Милеона в Тракия (дн. с. Ябълково, Хасковска обл.); 2) Византийската империя се задължавала да изплаща ежегоден данък в размер на 30 литри злато [= 2160 номизми], изразен в копринени одежди и червени кожи; 3) двете страни взаимно се задължавали да връщат бегълците от едната и другата страна, дори ако са заговорничели срещу властите; 4) търговците от двете страни трябвало да бъдат упълномощавани с грамоти, снабдени с печати. На онези от тях, които нямали съответните позволителни документи, трябвало да бъде отнемана стоката, а приходът от нея да се внася в държавното съкровище^[17].

Българо-византийският договор от 716 г. в продължение близо на цяло столетие се превърнал в крайъгълен камък на отношенията между двете съседни държави. Той трябва да бъде окачествен като изключително важна победа на младата българска дипломация и като

продължение на Тервеловата политика, провеждана от 705 г. насетне. При оценяването на неговото значение не трябва да се отминава и пренебрегва и фактът, че това е първият договор в историята на средновековна Европа, който регламентирал и строго уреждал механизма на търговията между двете държави. Въвеждането на търговска клауза в него само по себе си едва ли е случайно. Това разкрива нарасналите възможности на скотовъдно-земеделското стопанство на българите и славяните, което било в състояние да отдели и изнася излишъци (особено храни, месо, кожи и др.), от които многолюдната византийска столица изпитвала остра нужда. Поради завземането на малоазийските области от арабите в края на VII-началото на VIII в. земите на Балканския полуостров се превръщали в селскостопански хинтерланд за Константинопол и Империята.

Междувременно през 717–718 г. арабите за втори път обсадили по суша и море Константинопол. Византийската империя изпаднала в критическо състояние^[18]. Благодарение на добре организираната отбрана на града от новия император Леон III Сириец (717–741 г.) и на военната помощ на Българското ханство, надвисналата над Империята и над целия Балкански полуостров опасност от арабско завладяване, което коренно щяло да промени съдбата им, била отблъсната. Още в началото на обсадата (август 717 г.) по силата на сключения договор и изглежда с някакво допълнително споразумение българите започнали активни военни действия срещу преминалата на европейския бряг арабска армия, предвождана от пълководеца Маслама. За да се предпази от постоянните им нападения, той заповядал целият стан, който се намирал пред Златната врата, да бъде защитен от ров. А чрез прочутия „гръцки огън“ византийците успели да унищожат голяма част от арабския флот. Суровата зима, гладът и избухналата чумна епидемия причинили още по-големи загуби не само на арабски воители, но и на използвания от тях добитък. В много отношения решаващи се оказали действията на българите в тила на обсаждащите; те избили 22 000 араби. На 15 август 718 г. арабите снели обсадата и се оттеглили. Многобройни, ала твърде противоречиви са свидетелствата за българското участие в отблъскването на втората арабска обсада на Константинопол^[19]. Сред тях особено интересно и важно е сведението във втория надпис към релефа на Мадарския конник, където има известие за потърсената от византийците помощ^[20].

С пълно основание се смята, че годината 718 е „икуменическа дата“ в историята на Европа. Тогава решителният арабски щурм се разбил не само в стените на Константинопол, но и бил прекършен чрез българската военна намеса. Не може да не се подчертае фактът, че това е едно от най-широко отразените събития в цялата средновековна българска история както в съвременните му, така и в по-късни исторически извори — арабски, византийски, латински, сирийски, славянски и др.

Пак във връзка с арабската обсада на Константинопол на историческата сцена отново се появили Куберовите българи и славяните от Македония. Заточеният и замонашен в един от манастирите в Солун бивш византийски император Анастасий II, известен повече с името Артемий, чрез съдействието на намиращите се в „земята на българите“ патриций Сисиний Рендакий (той бил изпратен от император Леон III тук, за да ги подтикне да подпомогнат обсадения Константинопол) успял да получи от тях войска и 50 кентинария злато (= 3600 номизми), за да използва създалото се положение и да си възвърне престола. Той разчитал на заговор на някои константинополски сановници, към които се обърнал с писма, заловени от императора. Скоро подир оттеглянето на арабите до Хераклея (дн. гр. Ерегли на Мраморно море) достигнала предвожданата от Артемий войска на Куберовите българи, съпътствана от флотилията на славянските лодки еднодръвки. Леон III първоначално се разправил със заговорниците в столицата, а след това се обърнал към българите с искане да предпочетат мира и да му предадат враговете. Те изпратили вързан Артемий заедно със солунския архиепископ, а на патриция Сисиний Рендакий отрязали главата, след което се завърнали на своите местоживелища на север от Солун^[21].

Събитията от първите десетилетия на VIII в. укрепили мястото и авторитета на Българското ханство на Балканския полуостров и особено сред населяващите го славянски племена. Както то, така и Куберовите българи в Македония навлезли дълбоко в живота и съдбата на Византийската империя, в нейната основна тъкан. Те се превърнали във важен фактор в историята на Балканите. Две дати (705 и 717–718 г.) с особена сила през Средновековието привличат със своята събитийност западноевропейските хронисти. Чрез присъствието си в

тях хан Тервел и българите белязали триумфалното си влизане не само във византийската, но и в европейската история и традиция.

[1] ХИБ, I, с. 87. ↑

[2] За неговото управление вж.: Г. Баласчев. Българският господар Тервел. — ПСп, 58 (1898), 49-61; В. Н. Златарски. Българските князе от рода Дуло. — Пак там, 63 (1902), 473-499; същият, История, I, 1, 151-192; М. Каймакамова. Хан Тервел — пълководец и политик. — ВИСб, 1981, №2, 101-106. ↑

[3] Напоследък някои изследвачи високо оценяват неговата дейност — вж. Бешевлиев. Първобългари, 79-80. ↑

[4] Основните извори са използвани в изследванията, посочени в бел. 2. Вж. допълнителни посочвания у Гюзелев. Участието на българите, 32-41; *Rochow*. *Byzanz im 8. Jahrhundert*, S. 86 ff. ↑

[5] Гледището, че „Източният въпрос“ е продукт на обстановката на Балканския полуостров през XIX е погрешно. Зараждането му започва с настъплението на арабите срещу Византия, Константинопол и Балканския полуостров. ↑

[6] *Theoph.*, 373-374; *Niceph.*, р. 41. Това събитие е изключително широко отразено в средновековната историопис. ↑

[7] Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 102. ↑

[8] *Theoph.*, 373-375, 391; *Niceph.*, 41-42. ↑

[9] Дуйчев. Проучвания, 5-8; *idem*, *Medioevo*. ↑

[10] *Suidae Lexicon*, р. 483. ↑

[11] ХИБ, I, с. 94 сл., където са дадени в превод някои арменски и сирийски извори. ↑

[12] Мадарският конник (Проучвания върху надписите и релефа). С., 1956; М. Станчева. Мадарският конник, Шумен, 1995. ↑

[13] *Zacos — Vegtery*. I, 3, №2672. Юрукова и Пенчев, 16-19. ↑

[14] *Theoph.*, р. 382; *Niceph.*, р. 43. ↑

[15] *Niceph.*, р. 47. ↑

[16] *Niceph.*, 48-49. ↑

[17] *Theoph.*, 497. Вж. В. Кутиков. Българо-византийският договор от 716 г. — ГСУ, ЮФ, LXV (1974), 71-116; N. *Oikonomidès*. *Tribut or Trade. The Byzantine — Bulgarian Treaty of 716*. — *Studia slavico-byzantina et mediaevalica europensia*, I, (1988), 29-32. ↑

[18] Най-главните извори за тази арабска обсада на Константинопол са посочени у *Rochow. Byzanz im 8. Jarhundert*, S. 86.

↑

[19] *Rochow. Byzanz im 8. Jarhundert*, S., 92-93; *Гюзелев. Участието на българите*, с. 32 сл. ↑

[20] *Бешевлиев. Първобългарски надписи*, с. 102. ↑

[21] *Theoph.*, р. 400; *Niceph.*, 55–56. В арабската хроника от IX в. „Книга за изворите“ (Аноним на Гуге) се известява, че императорът Анастасий II след свалянето му от престола бил заточен „в страната на бурджаните“ (т.е. българите). — Вж. *Гюзелев. Участието на българите*, с. 37, бел. 47. ↑

ГЛАВА ПЕТА

ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКАТА КРИЗА В БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО И ОПИТИТЕ ЗА НЕЙНОТО ПРЕОДОЛЯВАНЕ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА VIII ВЕК

По същество VIII в. в европейската история се характеризира като един от „тъмните векове“. Не толкова заради липсата на информация, колкото за нейната неизясненост и противоречивост. Трябва дебело да се подчертае, че свидетелствата за историята на Българското ханство за периода 718–774 г. — домашни и чужди (най-вече византийски) са доста противоречиви както от хронологическа, така и от фактологическа гледна точка. В „Именника на българските ханове“ има пропуски на имена на владетели и несъответствия при указване на числото на годините, през които са управлявали^[1]. Често пъти има различия в хрониките на двамата основни свидетели на това време — Теофан Изповедник и патриарх Никифор. Там където първият известява за успехи на византийското оръжие, вторият установява поражения и триумф на българите. Макар и да са черпили информацията си от един и същи източник, те са подбирали и интерпретирали тенденциозно данните му^[2]. Същевременно се наблюдават различия между „Именника“ и двамата византийски хрониста. Опитите на съвременните изследвачи да ги преодолеят по пътя на логиката или натъкмяването винаги са водели до появата на предположения и реконструкции за хода на събитията, които невинаги са уместни и обосновани. По всичко изглежда, че този наситен с исторически лица и събития период от историята на Българското ханство винаги ще остане една голяма загадка за историците, а същевременно и удобно поле за размаха на фантазията на многобройните любители на отдалечената от нас българска старина.

Според „Именника на българските ханове“ подир Тервеловата смърт ханството последователно е управлявано от трима владетели, принадлежащи към старинния династически род на българите Дуло:

името и годините на управление на първия от тях не са посочени; името на втория липсва, но се указва, че той е живял или управлявал 28 години, а третият се наричал Севар и стоял на престола 17 години^[3]. За съжаление няма никакви други известия, които да хвърлят светлина върху тяхната дейност. Мълчанието на византийските извори подсеща, че отношенията на Империята с ханството са били безпроблемни и са се развивали под знака на договора от 716 г.

Временното затишие на Балканския полуостров дало възможност на енергичния Леон III Сириец да съсредоточи своите усилия в Мала Азия за постепенно изтласкване на арабите. Успехите си тук той постигнал не само в резултат на своите действия, но и на помощта на Хазарския хаганат. Сключеният с него през 732 г. договор бил скрепен с брака на наследника на трона Константин V с хазарската принцеса Чичек, преименувана при християнското кръщение на Ирина. Би могло да се изрази известно предположение, че ловката византийска дипломация е успяла да настрои хазарите не само срещу арабите, но и срещу българите като техни отколешни врагове.

„Именникът на българските ханове“ отбелязва една многозначителна и важна промяна във върховната ханска власт, извършена към средата на 30-те години на VIII в., със следните думи: „Кормисош — 17 години. Родът му беше Вокил. А властта му дадена [в годината] шегор твирем [годината на вола, девети месец]. Този пък княз промени рода Дулов, което ще рече Вихтун [Вихрогон]“^[4]. Лаконично изразената информация всъщност разкрива протичането на събития във вътрешнополитическия живот на Българското ханство с огромна важност. Очевидно е, че продължително господстващият български династичен род Дуло окончателно и безвъзвратно е слязъл от историческата сцена. Това едва ли е станало без борба. В духа на господстващата във варварския свят традиция изглежда, че неговите членове са били изтребени от победилия в спора за ханската власт род Вокил (показателно е, че нито в „Именника“, нито в първобългарските надписи на гръцки език от VIII-IX в. името Дуло повече не се среща). Може да се предположи, че със смяната на управляващия род е станала и промяна на резиденцията на хана — от Онгъла тя била преместена в Плиска, където са били установени преди това

представители на рода Вокил^[5]. Близостта на новия политически център до източностаропланинските проходи давала възможност за по-ефективното им контролиране. Сложено било началото на междуособиците в родовете на българската аристокрация, които в своите „Антиречи“ патриарх Никифор характеризира по следния начин: „Защото у тях [българите] често и лесно правят това, понеже са възпитани във варварски обичаи и обикновено се разцепват на две групи, когато поискат и се противопоставят едни на други при вземането на решения“^[6].

Причините за настъпилата и развихрилата се през втората половина на VIII в. вътрешнополитическа криза в Българското ханство могат да се търсят в няколко посоки. Адаптирането на номадското скотовъдно стопанство на българите към природните условия на населените от тях области ставало бавно и мъчително. Равнините на Добруджа, Мизия и Загора не били в състояние да служат за изхранването на многобройния добитък. Това водело до изостряне на отношенията между отделните родове и борба между тях за добрите пасища. Омиротворяването с Византия водело до преустановяване на походите с грабителска цел в нейните области. Възможностите за обогатяване били главно в ръцете на управляващия династически род. Големи щети нанесъл силният земетръс от 739 г., разтърсил Мала Азия, Константинопол и целия Балкански полуостров. Настъпилото силно застудяване водело до измръзване на реколтата, добитъка и хората, до няколко свирепи „гладни години“. През зимата на 763–764 г. студът бил толкова голям, че Черно море замръзнало на дълбочина 30 лакти (около 18 м). Вледенили се всички реки във вътрешността. Паднал огромен сняг. Ледът се издигнал на 20 лакти (около 12 м) и морето се сляло със сушата. Можело свободно да се преминава по леда от земята на хазарите и съседните им „скитски народи“ на юг. Голямата чумна епидемия от 746–749 г. се прехвърлила от Мала Азия на Балканите. Гладът, студът, болестните епидемии водели до намаляване на числеността на населението и създавали условия за остро социално недоволство, безредици и протовопоставяния. Активизирането на византийската политика на полуострова и нейното вмесване във вътрешните дела на Българското ханство задълбочавали започналия процес на политическа криза. След смъртта на хан Кормисош българския престол заел неговият зет Винех

(някои смятат, че неговото име е било Севинех), за когото в „Именник на българските ханове“ е записано следното: „Винех — 7 години. А родът му Укил [Вокил]. А властта му е дадена в годината шегор алем [годината на вола, месец първи]“^[7].

Успехите на Константин V Копроним (714–775 г.) във вътрешното укрепване на Империята и на арабския фронт го стимулирали към активизация спрямо Българското ханство и славянските племена на Балканския полуостров. Причините за нея трябва да се търсят вероятно в процеса на тяхното обединяване, който е бележел тенденция на развитие. За да укрепят границата с България през 755 г., Константин V преселил в силно обезлюдената тема Тракия (главно Одринско и Пловдивско) сирийско и арменско население (по верска принадлежност монофизити и павликяни), построил за него редица крепости и щедро им дарил всичко онова, от което имало нужда. Неговите съвременници единодушно преценявали построяването на крепости в Тракия като едно от най-достоините дела по време на цялото му управление. Очевидно било, че чрез крепостите и стратиотското население, той не само защитавал границата от българите, но и се готвел за настъпателни действия срещу тях. Българите изтъкували тези действия като нарушение на съществуващия договор и поискали да получат данък-обезщетение за построените крепости. Тъй като искането им не само било отхвърлено, но и императорът съвсем не почел техния пратеник, те с право сметнали станалото като повод за война, нахлули в Източна Тракия, където опустошили доста селища и достигнали чак до Дългата стена. Императорът се опълчил срещу нашествениците, обърнал ги в бягство и при преследването успял да погуби много българи^[8]. Изразено е предположението, че именно тогава крепостта Бурдидзо (дн. гр. Баба Ески) заради станалото била преименувана Булгарофигон, което означава „Българското бягство“^[9].

За да предотврати реалната опасност от обединението на славянските племена с Българското ханство, Константин V Копроним през 758 г. опленил и покорил Славиниите в тема Македония, т.е. в северната и западната част на Тракия^[10]. С това пътят към походи срещу България вече бил разчистен. Скоро било сложено началото на непрекъснати изтощителни походи, които целели унищожаването на Българското ханство и покоряването на неговите земи. Според

житието на Георги Амастридски (IX в.), когато императорът тръгвал на поход срещу арабите или българите, пред него и войската му била носена хоругва, на която под формата на кръст било написано: „Прогонвам враговете и избивам варварите“^[11]. Обикновено византийските походи били провеждани по суша и по море. За защита от византийските морски десанти покрай Черно море били изградени източните погранични валове между устието на Дунава и нос Емине. Същото отбранително предназначение имали валовете в Добруджа и южните погранични валове. Укрепяването на пределите на Българското ханство в техните най-уязвими пунктове започва още със заселването на българите във вътрешността на Балканския полуостров. Най-големият размах при изграждане на земенасипни съоръжения се наблюдава през втората половина на VIII в.^[12] и това отразяват мерките, взети срещу византийската опасност.

През 760 г. Константин V Копроним предприел първия грандиозен поход срещу България. Конницата, наговарена на 500 кораба (на всеки от тях имало по 12 коня), достигнала до дунавските устия, опустошила тамошните земи и пленила множество българи. По същото време самият император потеглил от Константинопол през Източна Тракия. Челният отряд на неговата армия имал за задача да завладее прохода Веригава (дн. Ришки проход), за да осигури преминаването през него на основните военни сили. Той бил посрещнат изненадващо от българите и напълно разгромен. Загинали много видни пълководци, между които стратегът на тема Тракезион Лъв и другият Лъв — логотет на дрома. Пленено било цялото византийско оръжие. В хода на преследването българите достигнали до крепостта Маркела (дн. гр. Карнобат) и тук попаднали на основното ядро от Константиновата армия и били разбити. След претърпяното поражение българските управници започнали преговори за сключване на мир и изпратили за заложници в Константинопол някои от собствените си деца^[13]. Поражението в битката край крепостта Маркела било първото, което ханството претърпяло във войните срещу Византийската империя от своето създаване на Балканския полуостров. То не само довело до възвръщането на областта Загора във византийските предели и цялостно денонсиране на договора от 716 г., но и до сключването на нов, унижителен и неизгоден за българската аристокрация мирен

договор, който узаконявал византийската хегемония в двубоя. Настъпил нов разкол в родовете на аристокрацията. Съдбата на хан Винех била решена. В резултат на заговор българите „убили тези, които обладавали по родова линия властта над тях“ и за хан бил избран 30-годишният Телец от рода Угаин, който се отличавал не само със строгост, но и със смелост и решителност в битките. С тежковъоръжена конница той нападнал византийските селища и крепости в Източна Тракия^[14]. По същество това означавало нарушаване на вече сключен мирен договор и подхващане наново на войната срещу Империята. Привържениците на твърдата и непримирима политика срещу нея взели връх в управлението.

Междувременно през 762 г. славяни на брой 208 хиляди от Балканския полуостров (изглежда византийските автори преувеличават тяхната численост) преминали Черно море и се преселили край река Артана във Витиния (Мала Азия)^[15]. Причините за тази миграция едва ли трябва да се търсят в изразяване на недоволство спрямо политиката на българските ханове, а по-скоро са били обусловени от неблагоприятните условия, които настъпили поради силните застудявания и „гладните години“, за които стана дума по-горе.

Отговорът срещу енергичните действия на хан Телец не закъснял. През 763 г. Константин V Копроним предприел втория си поход срещу България по суша и по море. 800 хеландии (бойни кораби), на всяка от които имало по 12 коня, потеглили от столицата към дунавските устия. Самият император с друга част от армията пристигнал на 16 юни край Анхиало. Хан Телец се опълчил с голяма по численост войска от българи и 20 000 славяни от съседните племена, т.е. северите и „седемте славянски рода“. Според официалните византийски свидетелства в станалото ожесточено сражение на Анхиалското поле на 30 юни 763 г. византийската армия удържала победа. Мнозина знатни българи били пленени, а някои доброволно преминали на страната на императора. Теофан Изповедник завършва разказа с думите: „А императорът, възгордян от тази победа, отпразнувал я с триумф в Града [Константинопол] като влязъл въоръжен с войската, прославян от демите. Той влачел в дървени окопи пленените българи, които заповядал да бъдат избити от гражданите извън Златната врата“^[16]. Съвсем по друг начин е

представен изходът от сражението в една от „Антиречите“ на патриарх Никифор: „Понеже той [Константин V] се готвеше да отмъсти на скитския народ, който живее на запад от нас [българите], събра цялата подчинена нему войска и влезе в битка с враговете. Доколко успешен бе за него изходът от войната, свидетелстват резултатите. Защото и до ден-днешен доловете и равнината край града, наречен Анхиало, които пазят костите на убитите ги разкриват. Понеже почти цялата войска на ромеите стана храна на скитския меч“^[17]. Противоречивите свидетелства показват, че тази битка е била изключително кръвопролитна и с големи човешки загуби и за двете страни. Все пак те са били по-значителни за ограниченото в своите ресурси и възможности Българско ханство, поради многобройните жертви, дадени в кръвопролитната битка.

Последиците от битката при Анхиало не закъснели. Хан Телец, заедно с всички подкрепящи го боили, бил убит от своите съплеменници. На престола се възкачил зетят на хан Кормисош Сивин, който застъпвал политиката на помирение с Византия. Той незабавно проводил пратеници в Константинопол за сключване на мир. В отговор на това привържениците на твърдата и настъпателна политика спрямо Империята свикали събор и се противопоставили на хода на хан Сивин с думите: „Чрез тебе България ще бъде поробена от ромеите“. За да се спаси от надвисналата опасност за живота му, Сивин избягал в Несебър и преминал на византийска страна. Византийският император изпратил лековъоръжени лица в България, които да доведат в Константинопол укрилите се жени и родственици на бившия хан. Патриарх Никифор резюмира станалото с думите: „И тогава именно техният господар, чието име бе Савин, срещу когото бе извършен заговор, пострадал и избягал при ромеите“. Към това добавя, че междуособиците сред българите били онова, което давало възможност на Константин V Копроним да се прослави, а не неговите мними победи над тях^[18]. Бягството на хан Сивин и неговия род в Константинопол не било изолирано явление. Тук вече имало цяла колония от българска знат, която се поставила в услуга на византийския император. Предателската позиция на част от българската аристокрация, която особено отчетливо се изразила след битката край Анхиало през 763 г., не вещаела добри дни за ханството,

което се разтърсвало от нестихващи междуособици и било поставено пред дилемата — „да бъде или да не бъде“.

Новият хан Умор принадлежал към рода Вокил. След 40-дневно управление той бил свален от престола и убит. Властта преминала в ръцете на неговия съвладетел — неизвестен по име кавхан, наричан от византийските автори ту Паган, ту Кампаган, който повел също политика за помирение. Първоначално императорът не приел неговите пратеници, а тръгнал на поход, съсредоточавайки войската си отново край Анхиало. В отговор на това българите укрепили и завардили проходите. След дадената честна дума от страна на императора, кавханът заедно със своите боили се явил пред императора. При водените преговори присъствал и бившият хан Сивин. Императорът укорил българите за тяхното безредие и омраза спрямо Сивин. Сключен бил мир, който за византийците имал временен и привиден характер. Временното затишие било ловко използвано от византийците, които очевидно действали съобразно съветите на Сивин и някои други знатни българи, потърсили убежище при императора. Константин V изпратил тайно свои хора в България, които заловили и отвлекли княза на славянското племе севери Славун, който не само храбро отбранявал проходите, но и вършел много злини на византийците в Тракия^[19]. С този ход бил нанесен удар с голямо значение върху изградената отбранително система на Българското ханство, в която славяните играели основна роля. Защитата на източностаропланинските проходи и пограничните валове значително била отслабена.

Междувременно през 764 г. настъпила неописуема суша. Един модий жито достигнал 12 номизмии. Тежката зима била последвана от неописуем глад^[20]. Сред българите отново настъпили безредици; управляващият кавхан (кампапаган) бил принуден да избяга във Варна, но бил убит от своите прислужници. Новият владетел бил хан Токту — „мъж българин“, брат на някой си Баян. Привържениците на бившия владетел се оттеглили в горите край Дунава, водейки сражения. В тях загинали мнозина от враждуващите две страни, между които хан Токту и брат му^[21]. Вътрешната кървава междуособица в Българското ханство изглежда достигнала своя връх. Уведомен за това, Константин V тръгнал на нов поход в България и достигнал чак до Чика (според някои сведения до река Тича, а според

други — до Тунджа), опожарил и съсипал много селища, след което изненадващо се завърнал в Константинопол^[22]. Очевидно той не е бил достатъчно подготвен за нанасяне на решаващия удар.

След известна подготовка Константин V Копроним пристъпил към изпълнението на една от основните цели на своя живот. Неговият пети поход срещу българите по многочислеността на войската бил може би и най-грандиозният. С част от войската най-напред императорът се разположил на стан близо до прохода Веригава. На 21 юни 766 г. от Константинопол към Несебър и Анхиало потеглили 2600 кораба, натоварени с войска от различни теми. Значителна част от тях се отправила към дунавските устия. Силният северен вятър тласнал корабите към скалистия бряг (вероятно към нос Емине), където те се разбили и по-голямата част от войската се издавила в морето. Тази истинска катастрофа изцяло разстроила плановете и намеренията на императора, комуто се струвало, че станалото е Божия поличба. Заедно с остатъка от многобройната си армия на 17 юли 766 г. той се завърнал безславно в столицата^[23].

Междусобиците в България постепенно стихвали. Неизвестно точно кога (предполага се в 766 г.) именно в тях връх взел амбициозният и твърде хитър хан Телериг (766–777 г.). Възползван от обстоятелството, че Византийската империя отново потънала в своите проблеми и пак насочила погледа си към арабите, той направил значителни усилия за вътрешното оздравяване на Българското ханство и укрепване на неговите отбранителни съоръжения. Поучен от горчивия опит на своите предшественици, той решил да не пилее силите си в силно укрепената Източна Тракия, а да активизира политиката по отношение на славянските племена в югозападните краища на Балканския полуостров (дн. Македония). Същевременно отново били овладени подстъпите към Балкана и изглежда българите си възвърнали господството над областта Загора.

Настъпило близо осемгодишно затишие, което изглежда доста странно, но би трябвало да се обясни с претърпените загуби на кораби и воители, чието възстановяване вървяло бавно. През май 774 г. Константин V организира нов голям поход за покоряването на България. Изпратени били 2000 кораба към Несебър и Анхиало. Конната армия, наброяваща 24 000 конници, била стоварена на сушата със задача да навлезе в проходите. Самият император с „червените

хеландии“ потеглил към Дунава, за да удари в гръб българите. Отново била възродена старата византийска идея да се воюва на два фронта. Когато императорът дебаркирал с войската си край Варна (близо до града Одесос) с намерение именно тук да се насочи към Плиска, той се уплашил и решил да се върне. Причината за това е била изглежда добрата укрепеност на българите зад високите защитни валове. Междувременно българският хан проводил в императорския стан един боил и чигот с предложение за сключване на мир. Това отговаряло на интересите и на двете страни. Тук, във Варна, бил сключен писмен договор, скрепен с взаимни клетви, по силата на който българите се задължавали да не навлизат в Романия (т.е. Византия), а императорът — да не нахлува повече в България. След това той се завърнал в Константинопол, а войската от гарнизоните била отново разположена в построените преди крепости в Тракия^[24]. Това означавало, че сключеният мирен договор поне за него имал временен характер. Кои са причините за предпазливостта на византийския василевс? Изглежда, че той е имал възможността да се осведоми и убеди, че през изминалия осемгодишен период Българското ханство се е съвзело от претърпените загуби и вътрешно се заздравило. Обладан е бил от страх да не бъде пленен и убит от българите. По всичко изглежда, че в неговия ход прозира реалистично преценяване на съотношението на силите, поради което той отложил за по-късно време желаната развръзка.

През октомври 774 г. императорът получил „от тайните си приятели в България“ известие, че хан Телериг изпраща 12-хилядна войска начело с боили, за да завладее славянската област Берзита и да пресели населението ѝ в България^[25]. Едва ли това известие на Теофан Изповедник трябва да се разбира в буквалния му смисъл. Движението на значителна българска войска в посока към сърцевината на Македония (Битолско, Велешко, Кичевско и Прилепско, където са обитавали берзитите) по-скоро е имало за цел постепенното включване на тази територия и нейното население в пределите на Българското ханство, защото било очевидно, че неговият ограничен потенциал и изолираност го обричали на гибел в двубоя с Империята. С други думи, хан Телериг пръв от всички владетели е съзнал необходимостта от преместване на центъра на тежестта на

българската политика и превръщане в обект на съперничество с Византия хегемонията над славянските племена в Македония.

Тъй като по същото време в Константинопол се намирали пратеници на българския хан, византийският император с маньовър към малоазийския бряг се престорил, че ще извършва поход срещу арабите, а всъщност с 80-хилядна войска потеглил към Тракия и достигнал до местността Литосория (буквален превод „Каменна грамада“ — вероятно Сините камъни край Сливен) и тук удържал победа над противопоставилия му се български отряд, взел много пленници и богата плячка и триумфално се завърнал в столицата, като окачествил водената война като „благородна“, тъй като в нея нямало проливане на християнска кръв^[26]. По същество с този поход византийците нарушили сключения през същата година мирен договор. Войната между двете държави била възобновена.

Неочакваният византийски поход дал възможност на хан Телериг да разбере, че византийският шпионаж — „тайните приятели“ на императора, се е загнездил в самата Плиска, в ханския чертог, че „от неговите приближени василевсът научавал намеренията му“. За да се предварди от вземането на невинни жертви, той решил да действа хитро и ловко и написал до Константин V Копроним писмо със следното съдържание: „Възнамерявам да избягам и да дойда при теб. Но изпрати ми обещание, че няма да пострадам и ми съобщи кои приятели имаш тук, за да им се доверя и да ми помогнат“. В случая притворният български хан разчитал на чисто психологическо въздействие, бидейки ръководен от следните съображения: 1) византийският василевс добре е знаел, че всеки един български поставеник на трона бил изправен пред заплахата да бъде премахнат, особено когато не е постигнал какъвто и да е успех във войната срещу Империята; 2) бягствата на Сивин и други представители на българската знат говорели, че търсенето на убежище в Константинопол е било често срещано явление; 3) сключеният мир и проявената лоялност представяли хан Телериг като приятелски настроен спрямо Византия. Доверил се императорът и изпратил писмен списък на своите „тайни приятели“ в България. На хан Телериг не останало нищо друго, освен да ги излови и изтреби докрай. Като узнал за това, разяреният от собствената си глупост и лековерие Константин V Копроним „изскубал много от побелелите си коси“.

Неговата мечта — завладяването на България всъщност вече била погребана. Не му оставало нищо друго, освен отново да потегли на поход. Огромна армия била събрана в Източна Тракия. Но когато императорът пристигнал в стана ѝ в Аркадиопол (дн. гр. Люлебургаз), за да я възглави и поведе срещу българите, заболял от сибирска язва [синя пъпка]. Оттук на носилка бил понесен към Константинопол, но по пътя умрял на 14 септември 775 г. Така безславно завършил живота си най-заклетият и последователен враг на Българското ханство^[27].

Ако опасността от Византия била преодоляна, това не означавало, че борбите в подножието на ханския трон окончателно са стихнали. През 777 г. хан Телериг бил принуден да стори това, което мнимо обещава в писмото си до Константин V и да поеме по пътя на предателството и родоотстъпничеството. Той избягал в Константинопол, където бил приет изключително любезно от новия василевс Леон IV Хазарски (775–780 г.), приобщил се към християнството, получил титлата патриций и се оженил за една богата братовчедка на жената на императора Ирина^[28]. Един новооткрит оловен печат свидетелства, че при християнското си кръщение той приел името Теофилакт: „† Христе, помагай на патриций Телериг-Теофилакт“^[29].

Макар новият византийски василевс да поставил в центъра на тежестта активната си политика спрямо арабите, той се стремил от една страна да отслаби Българското ханство, а от друга да засили отбраната на Тракия, която се обезлюдявала, по пътя на преселването на етнически маси и реурбанизацията [съживяване на градския живот]. През 778 г. той преселил от малоазийската област Германикея 150 000 монофизити (арменци и сирийци) в Тракия^[30]. Както преди повече от двадесет години неговият баща по този начин е подготвил почвата за настъпление на Балканския полуостров и срещу България, така сторил и неговият син. Ала обстановката била вече чувствително променена.

Хан Кардам (777–796 г.), от една страна, сложил решително край на борбите сред българската аристокрация и прочистил окончателно нейните родове от приятели на Византия, а от друга заложил тенденцията, наложена от неговия предшественик — превръщане на борбата за привличане на славяните от Балканския полуостров в основна ос на българо-византийския конфликт и

постепенно преместване на театъра на военните действия в Македония.

Внезапната смърт на Леон IV поставила на константинополския трон неговия едва десетгодишен син Константин VI (780–797 г.). Дълго време управлението на Империята се намирало в ръцете на неговата амбициозна, своеволна и не твърде уравновесена майка Ирина^[31].

През последната четвърт на VIII в. положението на Балканския полуостров, което може би в общи линии да се установи както въз основа на известията на Теофан Изповедник, така и на сфрагистичните данни, епархийски списъци, протоколите на Втория вселенски събор в Никея (787 г.) и откъслечни сведения в агиографията^[32], не е било твърде организирана във военноадминистративно отношение в две теми — едноименната и обособената към средата на VII в. Македония с център Одрин. Наситени с много градове и крепости, двете теми представлявали надежден щит за Константинопол срещу Българското ханство. Несебър, Анхиало, Девелт, Берое, Филипопол и Сердика били важните крайни византийски опорни пунктове, които същевременно очертавали границата между двете държави. Ако Византия контролирала географското пространство между столицата и Солун (дн. Западна Тракия и Родопската област), то вторият по важност град в Империята със своята околност и Халкидика изглеждал като голям остров в славянското море. На запад от Струма — в Македония, Епир и Тесалия, а също и в същинска Гърция области, заселени с многолюдни, ала разединени славянски племена, византийският контрол се крепял на гарнизоните, разположени в отделни съхранили още значението си градове и крепости като Драч, Никопол (в Епир), Патрас, Монемвазия и др. При създамата се обстановка задачата на Империята се състояла главно чрез използване на меча, кръста и Евангелието да покори и приобщи към себе си славяните, за да извоюва в крайна сметка една от чудните и най-неочаквани победи на „византийския елинизъм“ (Пол Льомерл). А в резултат на това да съумее да ги противопостави на своя основен враг и съперник на полуострова — Българското ханство. Неговата активизация от 70-те години на VIII в. спрямо области, които били откъснати от политическите центрове на Империята или пък се намирали извън

нейния контрол, не била никак случайна. Неговите владетели по всичко изглежда разчитали на своите съплеменници Куберовите българи, които представлявали спойката със славяните в Македония. За съжаление подир 718 г. изворите пазят пълно мълчание за тях, макар и съществуването им да е извън каквото и да е съмнение.

Ако трябва релефно да се експонира онова, което през последната четвърт на VIII в. е създавало основните грижи на византийската власт на Балканите, то това в основата си е проблемът за налагане на политическо и църковно-религиозно господство над славяните и откъсването им от влиянието и попечителството на българските ханове.

През есента на 783-началото на 784 г. логотетът на дрома Ставракий извършил показан военен поход от Константинопол към Солун и същинска Гърция, достигайки чак до Коринт, за да респектира славяните и да усмири въстаналите техни съплеменници в Елада и Пелопонес. Отпразнуването на неговия триумф над тях по начина, по който това извършвали предишните императори на константинополския хиподром, в много отношения показва какво значение се отдавало на това мероприятие като успешен опит за решаване на проблема със славяните^[33].

През май 784 г. императрица Ирина заедно със своя все още невръстен син Константин VI извършила в Тракия също така един демонстративен поход, съпътстван от шума на тържествени венцехваления и музика: тя възобновила крепостта Берое и преименувала града на свое име Иринупол, посетила Филипопол и застроила отново Анхиало^[34]. Възобновяването и укрепването на градове — опорни пунктове на границата с България било напълно преднамерено и прелюдия към военни действия, още повече, че отношенията между двете държави подир нарушаването на мира от 774 г. не били уредени с какъвто и да е договор. Същевременно те показват, че в предишните години някои от крепостите са пострадали от българските нападения. Последвалите събития подир показния поход доказали, че българският натиск се развивал както по посока на Тракия, така и на Македония.

През 789 г. стратегът на тема Тракия Филит по неизвестни причини се насочил към Струмската област, където разположил войската си на стан без охрана. Българите извършили внезапно

нападение и избили както стратега, така и по-голямата част от неговия отряд^[35]. Опитът на Византия да установи трайно властта си по долината на река Струма и да подчини славянското племе стримонци срещнал бързата реакция на Българското ханство, което изглежда се е устремило в същата посока.

В отговор на българския натиск в Тракия през 791 г. император Константин VI се отправил на поход и дошъл до крепостта Проватон (дн. с. Първади, Одринско), където му се противопоставил „господарят на България“ Кардам. В битка край завладяната от българите крепост византийците претърпели поражение, избягали през нощта от полесражението и се завърнали безславно в Константинопол^[36]. Придвижването на българската войска на юг от Странджа и Сакар свидетелства, че те трайно вече са владеели Загора с изключение на някои византийски опорни пунктове по Южното Черноморие (Несебър, Анхиало и Созопол) и във вътрешността (Девелт, Версиникия, Берое и Констанция) и се насочвали към Одринската област.

През лятото на следващата година Константин VI предприел нов поход за отвоюване на завладените от българите места и достигнал до крепостта Маркела, достроил я и се настанил в нея. Разбирайки голямата важност на предстоящия сблъсък, „господарят на България“ Кардам с цялата си войска се установил в укрепените места на Източна Стара планина, наблюдавайки и изчаквайки византийските действия. Младият и не твърде опитен в битките император се поддад на внушенията на астролога и лъжепророка Панкратий, който му предсказал успех и победа в предстоящата битка. Заповяданото от него настъпление на ромейската войска срещу скритите зад укрепленията българи било необмислено и безредно, поради което тя на 20 юли 792 г. претърпяла страшно и нечувано поражение. Унищожена била не само обикновената войска, но погинали и най-видните и известни византийски пълководци като магистър Михаил Лаханодракон, стратегите Никита и Теогност, патриций Варда, протоспатарий Стефан Хамей и др. Самият император едва се спасил, завръщайки се като беглец в Константинопол. Българите взели като плячка обоза, парите, конете и императорската шатра с цялата прислуга^[37]. От всички дотогавашни поражения на византийците в битките срещу българите това било най-катастрофалното и

многозначителното — не само поради това, че императорската шатра и всички пари попаднали в български плен, а главно заради това, че погинало почти цялото византийско военно командване. Авторитетът на младия император силно паднал, защото той претърпял най-тежкото поражение и обезглавил своята армия. Последниците от битката край Маркела били тежки за империята: надигнали се вълнения и заговори срещу императора, избухнало въстание в малоазийската тема Армениакон. Империята изпаднала в кризисно състояние.

Изненадващ е фактът, че след удържаната победа хан Кардам не се впуснал в преследване на неприятелите, преброждане и опустошаване на Източна Тракия, за да бъде извлечена голяма и богата плячка. Причината за това е поисканият незабавно от византийците мир. Макар изворите да пазят пълно мълчание, очевидно е от по-сетнешния развой на събитията, че Константин VI е бил принуден да изпроси мирен договор, по силата на който империята се задължила да изплаща ежегоден данък и по всяка вероятност е признала правото на българите да владеят областта Загора — традиционната „ябълка на раздора“ в българо-византийския конфликт от 708 г. насетне. Не може да не направи впечатление, че византийските императори имали изпитана рецепта, с приложението на която купували мира с българите при кризисни и неблагоприятни за тях ситуации.

Един твърде анекдотичен разказ у Теофан Изповедник разкрива развоя и характера на българо-византийските отношения през 796 г. „Господарят на България“ Кардам проводил пратеничество при императора с твърдото и лаконично искане: „Или ми плати данъка, или ще дойда до Златната врата и ще опустоша Тракия“. В отговор на това Константин VI поставил конски тор в кърпа и я връчил на пратениците с кратко послание-отговор: „Изпратих ти данък, какъвто ти подобава. Ти си стар и не искам да се мориш до тук. Аз ще дойда до Маркела, а ти излез насреща. И каквото Бог отсъди!“ След като към войската в Тракия се присъединили и отрядите на малоазийските теми, Константин VI дошъл до крепостта Версиникия (дн. с. Маломирово, Ямболско), а хан Кардам се разположил с войската си в Гористия Авролева (Странджа). Императорът придвижил войската си към Голия Авролева (Сакар), призовавайки българите към сражение в

продължение на 17 дни. Хан Кардам предпочел да се завърне в страната си като беглец^[38]. Това изглежда решило неговата съдба. Името на престарелия хан оттогава изчезва от хрониките.

Разотиването на двете армии едва ли е безпричинно. Отговорът на загадката трябва да се търси в странични факти. В една неотдавна публикувана византийска хроника се известява, че през есента на 796 г. императорът бил принуден да воюва срещу славяните в Струмската област^[39]. Тъй като този негов поход е извършен непосредствено подир несъстоялата се през 796 г. българо-византийска война, може да се предположи, че Константин VI е бил принуден да пренасочи армията си за действия срещу опълчилите се срещу Византия стримонци, в чието надигане вероятно трябва да се търси и българската подкрепа.

Несполуките на Константин VI във военните действия срещу българите, славяните и арабите решили неговата съдба: през август 797 г. той бил свален от престола и ослепен. Започнало самостоятелното управление на неговата майка Ирина (797–802 г.). Несигурното вътрешно положение на Империята я принудило да търси помирение с Българското ханство върху основата на договора от 792 г. Показателно е, че по време на цялото ѝ управление няма българо-византийски конфликт. Няколко събития от византийската история през този период дават отражение върху Българското ханство. През 799 г. бил осуетен заговорът на княза на славянското племе велегезити Акамир, който се опитал да постави на престола един от заточените синове на Константин V Копроним. Заговорниците след залавянето им били ослепени, а сред патрициите, които поддържали императрицата, бил и българинът Константин Боила^[40].

Нестабилното положение на Византия още през същата година подтикнало Ирина да предложи на франкския крал Карл Велики (771–814 г.) ръката си и Империята^[41]. След неговото провъзгласяване за император (25 декември 800 г.) тя разменила с него пратеничества, изразявайки готовност за осъществяване на съюз и сливане на двете империи. Нейните противници намерили друго решение. Дворцовият преврат на 31 октомври 802 г. възкачил на византийския трон ковчежника Никифор I Геник (802–814 г.)^[42]. Известно време подир това, с оглед на заздравяване на границата с България с помощта на своя брат патриций Аеций, стратегът Льв станал единоначалник на

двете теми Тракия и Македония^[43]. Тяхното обединение под едно командване целяло по-голямо съгласуване на действията.

Дефанзивната политика на Византия през последната четвърт на VIII в. спрямо Българското ханство е свидетелство за неговото значително заздравяване и укрепване. То поело изцяло в ръцете си инициативата за определяне на посоките на действие, хода на войните и определяне на условията на мира. Това не можело да не всява безпокойство у онази част от византийската аристокрация, която се опасявала за две неща: 1) авантюристичните ходове на императрица Ирина, които можели да доведат до ликвидирането на Източната империя; 2) опасното съюзяване на Българското ханство със славянските племена. Очевидно било, че който съумее да наложи влиянието и властта си над тях, той е щял да бъде хегемон на Балканския полуостров. Решаването на този важен проблем предстояло.

Кризата в Българското ханство през VIII в. била породена преди всичко от сблъсъка на българските аристократични родове за надмощие в управлението на държавата. Нейното преодоляване и излекуване станало чрез обединение около личността на хан Кардам и преодоляване на изолацията чрез насочване на усилията към приобщаване на славянското население в Македония. Избрана била най-вярната посока.

---

[1] Общи изложения върху този период от българската история вж. у В. Н. Златарски. България през VIII век. — ПСп, 63 (1902), 627-665; същият. История, I, 1, 193-246; Бешевлиев. Първобългари, 81-105. Редица въпроси от българо-византийските отношения през VIII в. са разгледани в монографичните трудове на отделни византинисти. — Вж. P. Speck. Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft, I-II. München 1978; W. T. Treadgold. The Byzantine Revival (780-842). Stanford 1978; Rochow. Byzanz im 8. Jahrhundert; eadem, Kaiser Konstantin V (741-775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben. Frankfurt am Main, 1994; R.-J. Lilie, Byzanz unter Eirene und Konstantin. Mit einem Kapitel über Leon IV (775-780) von Ilse Rochow. Frankfurt am Main, 1996. ↑

[2] На тези различия най-напред внимание обърна големият познавач на историята на Българското езическо ханство В. Бешевлиев,

а напоследък в систематизиран вид показва *Lilie*, op. cit., p. 395 sq. ↑

[3] ХИБ, I, с. 87. ↑

[4] ХИБ, I, с. 87–88. ↑

[5] *Божилев*. Раждането на средновековна България, с. 29 отстоява становището, че именно Онгъла е първата резиденция на Аспарухова България; относно превръщането на Плиска в нова резиденция на българските ханове вж. *Гюзелев*. Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България, с. 41. ↑

[6] *Nicephorus patriarcha. Antiheretica.* — PG, 100, coll. 508 B. ↑

[7] ХИБ, I, с. 88. ↑

[8] *Theoph.*, p. 429; *Niceph.*, p. 66. ↑

[9] *Бешевлиев*. Първобългари, 82–83. ↑

[10] *Theoph.*, p. 430. ↑

[11] *В. Г. Васильевский*. Русско-византийские отрывки (VIII. Житие Георгия Амастридского). — ЖМНПр, 196 (1898), с. 151. ↑

[12] *Рашев*. Старобългарски укрепления на Долния Дунав, с. 32 сл. ↑

[13] *Theoph.*, p. 431; *Niceph.*, 66–67. ↑

[14] ХИБ, I, с. 88: „Телец — 3 години. Родът му Угаин. А властта му е дадена в годината сомор алтем [годината на мишката, месец шести]. И този бе вместо друг [наместник]“; *Theoph.*, 432–433; *Niceph.*, 69–70. ↑

[15] *Niceph.*, 68–69. ↑

[16] *Theoph.*, p. 433; *Niceph.*, p. 69. ↑

[17] *Nicephorus patriarcha. Antiheretica*, coll. 508 C. ↑

[18] *Nicephorus patriarcha. Antiheretica*, coll. 508; *Theoph.*, p. 433; *Niceph.*, p. 69. ↑

[19] ХИБ, I, с. 88: „Умор — 40 дни. Родът му Укил. А властта му е дадена в годината дилом тутом [година на змията, месец четвърти]“; *Theoph.*, 433–436; *Niceph.*, 69–70. ↑

[20] *Rochow. Byzanz im 8. Jahrhundert*, S, 183 ff. ↑

[21] *Niceph.*, p. 70. ↑

[22] *Theoph.*, p. 436. ↑

[23] *Theoph.*, p. 437; *Niceph.*, p. 73. ↑

[24] *Theoph.*, 446–447. ↑

[25] *Theoph.*, p. 447. ↑

[26] *Theoph.*, p. 447. ↑

- [27] *Theoph.*, p. 448. ↑
- [28] *Theoph.*, p. 451. ↑
- [29] *Zacos — Veglery*, I, 3, №3188. ↑
- [30] История халифов вардапета Гевонда, писатель VIII века, перевод с армянского К. Н. Патканяна. СПб., 1862, с. 150. ↑
- [31] *Lilie. Byzanz unter Eirene und Konstantin*, S. 205 ff. ↑
- [32] *Lilie. Byzanz unter Eirene und Konstantin*, p. 175 sq. ↑
- [33] *Theoph.*, p. 456. ↑
- [34] *Theoph.*, 456–457. ↑
- [35] *Theoph.*, 463–464. ↑
- [36] *Theoph.*, p. 467. ↑
- [37] *Theoph.*, 467-468; *Schreiner. Die byzantinischen Kleinchroniken*, I, S. 48. ↑
- [38] *Theoph.*, p. 470. ↑
- [39] *Schreiner. Die byzantinischen Kleinchroniken*, I, S. 49. Тук този поход се датира през пролетта на 797 г. ↑
- [40] *Theoph.*, 473–474. ↑
- [41] *Lilie. Byzanz unter Eirene und Konstantin*, S. 206. ↑
- [42] Вж. за него монографията на *E. Navis. The Reign of the byzantine Emperor Nicephorus I (A.D. 802–811)*. Athens, 1987. ↑
- [43] *Theoph.*, p. 475. ↑

ГЛАВА ШЕСТА

БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО — ОБЕДИНИТЕЛ НА „ВАРВАРСКИЯ СВЯТ“ СРЕЩУ ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ: ХАН КРУМ (796–814 Г.)

В историята на Балканския полуостров и Европа в много отношения IX век е време с изключителна историческа стойност, тъй като тогава протичат политически процеси и етнически преобразования, които предопределят хода на множество по-сетнешни събития и процеси от различен характер.

Непосредствен наследник на престола на Българското ханство подир Кардам е хан Крум, за чиято първоначална дейност в историческите извори има сведения, които понякога се подлагат на съмнение или дискусия^[1]. Може да се смята за доказано, че той се е възкачил на престола още преди 800 г. и провеждал политика на приобщаване на византийската и аварската аристокрация. Показателен е фактът, че избягалият от Византия в България от много години велможа Константин Пацик, бил женен за Крумова сестра, от която имал син^[2], който през 813 г. е бил пълнолетен.

Ако почти всички български ханове насочвали своите походи на юг, хан Крум първоначално насочил своите усилия на северозапад. Причините за това бил разгромът на Аварския хаганат под ударите на франките, започнал през 791 г. и завършил към 803 г.^[3] Някои по-късни известия дават възможност да се регистрира установяването на владичеството на Българското ханство в източните области на хаганата. В енциклопедията Суда (X в.) между другото се известява, че „тези българи унищожили напълно аварите“ и хан Крум запитал техните пленници за причините, поради които загинал техният предводител и бил подчинен народът им^[4]. В Унгарския аноним (XII в.) се среща легендарно известие за „великия Кеан, княза на България“, който подир смъртта на Атила завладял цялата област между Дунав и Тиса чак до земите на поляците и рутените^[5]. Неговата идентичност с хан Крум се предполага от някои

изследвачи^[6]. Вероятно именно надигането на славяните и натискът на Българското ханство са принудили християнизирания аварски капкан Теодор в началото на 805 г. да потърси помощта на император Карл Велики и място за ново поселване на неговото племе^[7]. Активното участие на аварите във войската на хан Крум в периода 811–814 г. също така сочи, че част от тях са станали негови поданици. Трудно е да се определи кои територии в периода 803–805 г. са били включени в пределите на Българското ханство. Вероятно това са Банат и Трансилванската област. Между българите и франките останала една буферна зона, населена отчасти с авари, отчасти със славяни^[8].

Император Никифор I Геник успял да заздрави Империята преди всичко финансово, а подир това и политически. Това му дало възможност да поведе активна политика на Балканския полуостров, която целяла преди всичко да подчини все още непокорните славянски племена и да неутрализира влиянието на Българското ханство върху тях. След като през 805 г. се разправил с въстанието на славяните в Пелопонес и настанил в някои области преселници от малоазийските провинции^[9], той се заел с българите. Започналият от него поход през 807 г. претърпял провал, поради организирания срещу него заговор^[10].

При създалата се обстановка хан Крум решил да предприеме активни действия, които били насочени в главна степен към югозападните български краища на Балканския полуостров, тъй като именно тук Империята се оказала още в предишното столетие доста уязвима и трудно контролирала положението. Събитията от 808 г. показали силно изостряне на българо-византийския конфликт, който имал за основен обект — установяване на хегемония над славянските племена.

Натискът на Българското ханство към Македония още през VIII в. вървял главно по долината на река Струма. Оттук общението както със славянските племена, така и с Куберовите българи изглежда се осъществявало по-лесно. Едва ли е случайно, че именно в тази област Византия насочва усилията си, за да заздрави позициите си в югозападната част на Балканския полуостров. Ключът пък за Македония била все още намиращата се във византийски ръце Сердика, която заемала важно място в осъществяване на сухопътната връзка на Константинопол със Средния Дунав и Франкската империя; тя била един от малкото големи градски центрове във вътрешността

на полуострова, върху които Империята крепяла своята власт над славяните и контролирала движението към Балканския югозапад. Съсредоточеният в нея огромен военен гарнизон ги респектирал.

През есента на 808 г. когато била раздавана заплата на византийската войска в Струмска област, българите внезапно я нападнали, избили голяма част от нея заедно със стратега и началниците, а също така и немалко гарнизонни началници на отделни крепости. В техни ръце попаднали 1100 литри злато (= 79 200 номизми) — твърде голяма за тогавашното време сума^[11]. Една колона с гръцки надпис не само увековечила удържаната голяма победа, но и показала мястото на сражението: „Битката при Сяр“^[12].

Очевидно било, че тази успешна акция нанесла силен удар върху опита на Византия да установи военноадминистративна власт в земите на север от Солун. Авторитетът на Българското ханство сред славянските племена от Македония силно нараснал. Преместването на театъра на бойните действия от областите Загора и Тракия в Средецката и Струмската област не било изгодно за Византия. Тук тя се чувствала несигурна и уязвима.

През ранната пролет на 809 г. с изненадващ удар хан Крум успял да превземе Сердика без продължителна обсада — с измама и обещание за пощада на гарнизона и населението. След влизането в града по негова заповед били избити 6-хилядна ромейска войска и множество граждани, разрушена била и част от крепостната стена. След това българите се оттеглили. Византийският император веднага реагирал с поход и се запътил към Сердика. Тъй като още преди пристигането си отказал да пощади оцелелите от българското клане военачалници, те се принудили да потърсят убежище в ханския двор. Между тях бил опитният механик — конструктор на обсадни машини и съоръжения, спатарият Евматий, който бил от арабски произход. За да придаде важност и значимост на своите действия, Никифор I Геник изпратил в столицата послание, „че е отпразнувал Великден [9 април 809 г.] в аула на Крум“, т.е. в ханската резиденция Плиска. Разпореждането му да бъде възстановена разрушената крепостна стена и да се застрои отново опустошената Сердика срещнало бунта на войската. След завръщането си в Константинопол той вероломно наказал водачите на бунтовниците^[13]. След оттеглянето на

византийската войска българите отново се настанили в Сердика — този път завинаги.

Междувременно политиката на преселване на етнически маси от малоазийските области на Балканския полуостров — в обезлюдените места или пък сред славянските племена — била продължена от император Никифор I Геник. Ако през 807 г. той заповядал пришълците парици да бъдат заселени в Тракия, за да получава от тях редовно данъци, през 810 г. наредил християни от всяка тема да бъдат преселени в земите на Славиниите (земите, заселени от славяни), т.е. в пограничните с България области Тракия и Македония, а предишните им имоти да бъдат продадени^[14]. Това имало за цел укрепване на невралгичните зони на българо-византийското стълкновение, но всъщност довело до обратен резултат — силно недоволство сред преселниците срещу императора.

След претърпените удари при Сяр и Сердика и привидното укрепване на властта над различни области на полуострова, Никифор I Геник решил окончателно да унищожи Българското ханство и да покори владенията от него територии, и то с един-единствен поход, насочен към неговата сърцевина — Плиска и околната област. След голяма подготовка, придружена със събиране на средства чрез непосилни данъчни облагания, императорът през май 811 г. събрал почти цялата си войска (тя наброявала около 70 000) от темите в Тракия и Мала Азия, включил в нея мнозина бедняци, въоръжени с прашки и криваци, съставил отбрана дружина — иканати и заедно с всички патриции и сановници, а също със сина си Ставракий и зетя си Михаил Рангаве потеглил на поход^[15]. Твърде лесното придвижване от Одрин до Маркела (тук войската била съсредоточена в началото на юли), показало, че първоначално походът изненадал българите, които без каквото и да е сражение отстъпили областта Загора. За да спечели време, хан Крум изпратил пратеничество в стана на византийския император с искане за мир, но то било отхвърлено. Междувременно от Маркела при хан Крум избягал любимият императорски прислужник Византий, отнасяйки със себе си одежди на императора и 100 литри злато (= 7200 номизми). Мнозина сметнали това за лошо предзнаменование. Независимо от това походът бил продължен. На 11 юли 811 г., след като преминала както през клисурите, така и през неохраняеми труднопроходими места на Балкана, византийската

армия навлязла във вътрешността на България. Сведенията в изворите за противодействието срещу византийския поход силно се различават. Докато Теофан Изповедник най-общо упоменава за „първи сражения“, в житието на Николай Студит (XI в.) е записано, че „когато императорът навлязъл в теснините на България, българите се изкачили на планината, като оставили на стража малцина — около петнадесет хиляди, които били избити от ромеите“^[16]. В Анонимния Ватикански разказ се известява, че преди завземането на „аула на първенеца на България, наречен Крум“, византийците се сражавали с „някаква войска отбрани въоръжени българи, около дванадесет хиляди“, която изцяло избили, а подир това с 50-хилядна, която имала същата участ. Очевидно е, че броят на жертвите понесени от българската войска, в някои от тези извори силно се преувеличава. Най-вероятно изглежда, че българите са дали едно голямо сражение и то само при защитата на проходите, когато е загинал споменатият 15-хиляден елитен отряд, а подир това са се оттеглили в планините и съзнателно са изоставили отбраната на ханската резиденция Плиска. Победата в единствената битка била приписана в известието до Константинопол, изпратено от императора (три дена подир навлизането в България), на неговия син Ставракий и възглавявания от него отряд на иканатите.

С влизането в „аула на Крум“ Никифор I Геник преровил неговите съкровища, раздал на войската си медни монети, одежди и други намерени там неща, а от ханските изби раздавал на людетe си вино да пият до насита. По негова заповед били извършени множество злосторства и жестокости: опожарени били неожънатите ниви, избивани животни, деца-кърмачета и беззащитни хора от всички възрасти. Михаил Сирийски (XII в.) отбелязва следния факт: „Дивацината му [на Никифор I] стигнала чак дотам, че той заповядал да докарат техните [на българите] малки деца, да ги поставят на земята и да ги прегазят с кремъчни дикани за вършеене“^[17]. Самият император ходел по улиците на аула, разхождал се по чардаците на къщите, радвал се и казвал: „Ето Бог ми даде всичко това и аз искам да построя тук град на моето име, за да стана именит във всички бъдни поколения“. След като опожарил Крумовия дворец и всички сгради заедно с оградата на аула от поставени едно до друго дървета, императорът побързал да напусне Плиска. Тогава дошло второто предложение на хан Крум за мир, изразено у Теофан Изповедник с

думите: „Ето, ти победи. И тъй, вземи каквото ти е угодно, и си иди с мир“. Византийският император отхвърлил надменно предложението. Опитът му да се изтегли с войската си към Сердика бил осуетен, защото там била съсредоточена значителна българска войска. Тогава той решил изтеглянето да стане през източните проходи на Балкана — оттам, откъдето нахлул във вътрешността на страната, но така попаднал в заложения му от хан Крум капан. Докато изтеглилата се в планината българска войска завардвала и укрепявала входовете и изходите на проходите, хан Крум успял да наеме „срещу заплаата аварите и околните славянски племена“, „въоръжил по мъжки жените“. Основната част от византийската армия попаднала в пълно обкръжение във Върбишкия проход. Самият император изпаднал в паника и според хрониста в израз на отчаяние изрекъл следните думи: „Дори и крилати да бихме станали, никой да не се надява, че ще избегне гибелта“. На 25 срещу 26 юли 811 г., призори, докато византийците още спели, българите най-напред връхлетели срещу шатрите на василевса и окръжаващите го патриции и други велможи, между които били друнгарят на императорската стража, стратегът на тема Тракия и елитният византийски отряд. Опитът за съпротива бил безнадежден. „Цялата християнска красота загинала“. Убит бил и император Никифор I Геник, а синът му Ставракий, макар и тежко ранен, успял да се спаси. Останалите византийци се опитали да се спасят чрез бягство, но голяма част от тях заедно с конете си се издавили в тинестата река. Онези от тях, които избегнали гибелта в реката, стигнали до съградените от българите дървени прегради и понеже не можели да ги преодолеят с конете си, оставяйки ги, се покатервали по тях, увисвали на другата страна, откъдето изпопадвали в дълбок ров. В Анонимния Ватикански разказ лаконично е записано станалото: „Всички загинали там — едни погубени от меча, други удавени в реката, трети, паднали от преградата, а някои изгорели в огъня на изкопа. Спасили се само малцина, но и те като пристигнали по домовете си, почти всички измрели“. Също така мнозина от византийската войска били пленени и заробени.

За епилога на българската сеч и погром над византийската войска Теофан Изповедник известява, че хан Крум заповядал да отсекаат главата на император Никифор I и да я набучат на кол. Така тя стояла много дни на показ на идващите при хана племена и за позор

на ромеите. След това оголеният череп бил обкован отвън със сребро и с него ханът пиел наздравица заедно със славянските князе. Да се правят чаши-черепи от убитите неприятели — това бил един обичай, разпространен сред езическите народи. Смятало се, че по този начин се присвоява силата на победения враг, неговата оренда^[18].

Ако византийските автори обясняват първоначалния успех на ненавиждания от тях император Никифор I с уплахата на българите от многобройността на неговата войска, повече от съвременните изследвачи смятат, че той се дължал на изненадата и бързината на нахлуването във вътрешността на България, силата на добре въоръжената византийска армия, която още при първото сражение разгромила елитния български отряд и изтеглянето на българите в планините. Напоследък някои автори смятат, че всички български действия са плод на „един добре обмислен и обширен план“, който целял да вкара византийската войска в чувал и да я унищожи със засади в проходите. Действията на хан Крум от Маркела до превземането на Плиска се тълкуват като тактика за печелене на време и подготовка за мащабна военна операция, която била реализирана чрез блестящата победа във Върбишкия проход^[19]. Това интересно обяснение изглежда само част от истината, която изисква да се отбележи, че през известно време съществуването на ханството е било поставено на карта.

Неочаквана за едни, изненадваща за други или изцяло подготвена — за трети, българската победа била исторически факт с огромно значение в историята не само на Балканския полуостров, но и на Европа. Тя имала твърде силен отзвук във Франкската империя и в Арабския халифат — сред близки и далечни народи и държави^[20]. Не може и да има какъвто и да е спор, че след победите в битката при Онгласа (680 г.) и тази при крепостта Маркела (792 г.) тя била най-големият военен успех на Българското ханство в двубоя му срещу Византийската империя. Трябва да се отбележи един важен исторически факт, който повишава твърде много нейната стойност: след гибелта на император Валент през 378 г. в битката срещу готите при Одрин за втори път сега източноримски (византийски) император загивал на бойното поле.

Победата в битката при Върбишкия проход не само довела до унищожаване на значителна част от византийската войска и

пленяване на нейното въоръжение и снаряжение, на редица императорски инсигнии, отличия на византийски военачалници и др. — тя предопределила изцяло по-нататъшния развой на двубоя между Българското ханство и Византия, изхода на тяхното съперничество за политическа хегемония над славянските племена. На сцената на европейската история успоредно с Византия и Франкската империя на Карл Велики се възправяла една нова, млада и могъща политическа сила. Твърде точна е преценката на един от големите византинисти Г. Острогорски: „Необозрими са последиците от тази неочаквана катастрофа. Много по-тежък от военното положение е ударът, който понася византийският авторитет“^[21].

От времето на установяването на Аспаруховите българи на Долния Дунав византийският поход от 811 г. бил най-голямото изпитание за здравината на Българското ханство и трайността на неговите отношения със славянските племена и покорените авари. Разгромило византийската армия върху владяната от него земя, то показало, че има достатъчно сили и средства не само да се отбранява, но и потенциал, който да го превърне в основна политическа сила в Европейския югоизток. След залеза на Аварския хаганат в началото на IX в. Българското ханство се превръщало в една нова политическа гравитационна сила. Именно сега то претърпяло една важна метаморфоза, която показала, че кризата от втората половина на VIII в. е окончателно преодоляна: от ханство на българите то се превръщало в обща държава както на тях, така и на славяните, аварите и местното заварено население, в обединение на „варварския свят“ както срещу Византия, така и срещу Франкската империя и Хазарския хаганат. Годината 811 станала нова икуменическа дата и изходна точка на един неудържим български политически възход. Отгласът за удържаната през нея победа в българската писмена традиция се пренесъл чак до XIV в.^[22]

Подир тази битка Византия агонизирала, подобно на наследника на трона Ставракий, който само два месеца (август-септември 811 г.) се задържал на него. На 2 октомври 811 г. той бил детрониран от своя зет Михаил I Рангаве (811–813 г.), навлякъл монашеско рухо и подир три месеца починал от раните си.

На пръв поглед твърде странен изглежда фактът, че подир удържаната победа хан Крум не се впуснал в поход срещу Византия.

Да се търсят обяснението на това единствено в неговото „силно чувство за мярка“ (П. Мутафчиев) изглежда неправдоподобно и пресилено. Причините трябва да се търсят в друга посока. Подир византийския поход от 811 г. раните на България още кървели: във войната били дадени много жертви както от воините, така и от обикновеното население; опустошенията в страната били големи; за водене на войната в полетата на Тракия и на широк фронт били необходими преустройство и подготовка във въоръжението, организацията и тактиката на войската. В обкръжението си хан Крум имал вече не само български боили и славянски князе, но и представители на византийската и аварската аристокрация — опитни и сведущи не само във военното дело, но и в тайните на Империята. Той се превърнал в обединител на един пъстър в етническо отношение „варварски свят“, чийто поглед бил насочен към „царицата и майката на градовете“ — Константинопол. Походите, насочени към него и целящи завладяването му тъкмо от сега нататък предстояли. Но дали това е била вярната посока, в която е трябвало да се насочат за дълго време усилията на българите и сплотения около тях свят на варварите? Отговорът на този въпрос щял да даде по-нататъшният ход на историята. Но при стеклите се обстоятелства не можело да има каквото и да е друго решение дори и за най-мъдрият владетел.

Българската офанзива в Тракия започнала през пролетта на 812 г. За да ѝ противодейства Михаил I Рангаве съсредоточил войската си край крепостта Цурул (дн. гр. Чорлу). След обсада хан Крум превзел Девелт и преселил жителите му заедно с епископа в България. Тъй като сред ромейската войска настъпило недоволство, което прераснало в бунт, императорът се принудил да се завърне в столицата. Но и тук го очаквали безредици и недоволство от неуспехите и нерешителността. Някои от жителите на столицата изтъквали успехите на Константин V Копроним, който се отличил във войните срещу ханството. Българите успели да превземат по-голямата част от темите Тракия и Македония. Гарнизоните на някои крепости от страх избягали и ги изоставили в български ръце. Сред тях били Анхиало, Берое, Малка Никея, Проват, Филипopol и Филипи (североизточно от гр. Кавала). Преселниците, настанени в предишните години в Струмската област, избягали оттам и се

завърнали в своите местоживелища^[23]. Отбраната на европейските предели на Империята била напълно разстроена.

При създалата се обстановка се чувствала необходимостта от могъщ съюзник. Ако император Никифор I Геник преди непрекъснато отказвал да признае императорската власт на Карл Велики, то пристигналите през 812 г. в Аахен византийски пратеници, приели предлагания договор, изразили към него похвали и го „титuluвали император и василевс“^[24]. Тази промяна на византийската позиция била следствие на неуспехите във войната срещу българите.

Независимо от постигнатите успехи хан Крум проявил стремеж към мирно разрешение на конфликта. За водене на преговори в Константинопол бил изпратен славянският княз Драгомир, чрез който от името на българския владетел да бъде възобновен договорът, сключен през 716 г. В посланието до императора Крум написал следното: „Ако не побързаш с мира, по твоя вина ще се отправя с войска към Несебър“. Онова, което императорските съветници (монасите-студити) не искали да приемат била третата клауза, която се отнасяла за връщането на бегълците взаимно от едната и другата страна. Отговорът на византийската страна се забавил^[25].

Причините за неприемането на третата клауза относно бегълците се мотивирала с принципи от християнския морал, но всъщност се дължала на обстоятелството, че в Константинопол и в Империята имало доста знатни българи — политически бегълци, които вече се приобщили към християнството. Някои от тях били в редовете на византийската армия^[26]. Между тях бил покръстеният патриций Теодор, с който контактувал известно време Теодор Студит^[27]. Също така от български произход бил и студийският монах Тадей Скитът^[28]. Имало и един случай на масова миграция на българско население в Империята по време на властването на Михаил I Рангаве, за което известява Йоан Скилица (XI в.): „Някакви българи се дигнали от бащините си селища и целокупно достигнали ромейската земя. И приети от император Михаил, били заселени в различни места. А и някои ромейци, които били пленени в предишните войни, разкъсали робските вериги и се завърнали в родните си селища. Вождът на българите Крум настоявал всички тези да му се предадат“^[29]. От българска гледна точка този проблем с

политическите бегълци е бил важен. Византийците щели също така да си възвърнат голяма част от пленниците, които се намирили в България.

След неясната позиция на византийския император хан Крум прекъснал преговорите и изпълнил заплахата си. Той придвижил войската си, съоръжена с бойни и обсадни машини (те били конструирани от покръстения арабин, избягал в ханския двор при царуването на Никифор I), срещу Несебър към края на октомври 812 г. и след обсада превзел града, а подир това повторно и Девет. В Несебър били намерени злато и сребро, изобилие от хранителни продукти и най-вече 36 медни сифона с немалко количество от изхвърляния чрез тях прочут „гръцки огън“^[30]. Още едно преимущество от богатите византийски средства за воюване станало достояние на българите.

На 1 ноември 812 г. императорът свикал съвет, който да обсъди въпроса за мира с българите, на който поканил и редица висши духовници. Константинополският патриарх Герман и митрополитите на Никея и Кизик били за незабавно сключване на мир, за да могат да бъдат спасени чрез размяна византийските пленници, държани в Крумовия аул. Надделяло противното становище, застъпвано от императорските лъжесъветници (така ги нарича Теофан Изповедник), начело с игумена на прочутия столичен манастир Студион Теодор, които категорично се противопоставили на мира с българите. На петия ден подир съвета дошла вестта за превземането на Несебър^[31]. Впрочем Теодор Студит и по други поводи изразявал становище за водене на безпощадна война срещу арабите и българите, както това добре личи от писмото му до митрополита на Ефес Теофан: „Ние и сега настояваме за същото това — да воюват царете срещу скитите [българите] и арабите, които избиват Божия народ, и нямат пощада“^[32].

Превземането на Несебър торпелирало преговорите. Византийците започнали подготовка за нова война. Очевидно било, че и двете воюващи страни щели да търсят развързка в нова решителна битка. През февруари 813 г. двама византийци избягали от българския плен, дошли в столицата и разказали на императора за българските приготовления за нов поход^[33].

Българската гледна точка за развоя на събитията през 812-началото на 813 г. се представя в Хамбарлийския надпис (намерен е върху една могила край дн. с. Маламирово, Ямболско). В първата му част се известява името на хан Крум, че неговият брат не го изоставил по време на похода и опустошил следните места и крепости: Сердика, Девелт, Констанция [край дн. гр. Симеоновград на р. Марица], Версиникия и Одрин. Той превзел тези силни крепости, а гарнизоните на останалите от страх ги напуснали и избягали в Долната земя, откъдето тръгнал с цялата си войска „старикът император — плешивият“ [т.е. Никифор I], забравяйки дадените клетви. Срещу него излязъл да воюва владетелят Крум^[34]. Очевидно е, че тук в известен хронологичен безпорядък се известява както за похода от 811 г. срещу България, така и за някои събития, последвали след него. Втората част представя организацията на българската войска, окупирала областта на юг от Балкана в края на 812 г. и нейните предводители както из средата на българските боили, така и на онези византийски военачалници, които се поставили в служба на Българското ханство. В средата на областта, т.е. крепостта Версиникия и нейната околност за командващ бил поставен Крумовият брат, а стратегът Леон бил негов подчинен. От Берое до Дултроини първенец за дясната страна бил ичиргу-боила Цок, а негови подчинени били стратегите Вардан и Яни. За лявата страна на разположената тук Крумова войска главатар бил кавханът Иратаис, а нему подчинени стратегии били Кордила и Григора. Тази част от войската била разположена в крайморските крепости Анхиало, Девелт, Созопол и Ранули (дн. Вълчаново кале край река Ропотамо)^[35]. За отбелязване е, че имената на византийските стратегии фигурират и в други писмени извори. Може с основание да се смята, че в началото на 813 г. българската армия на юг от Балкана е била готова за нови военни действия.

За да заздрави отбраната на имперската столица и нейната околност още в най-ранната пролет на 813 г. на европейския бряг били прехвърлени войски от малоазийските теми. През май императорът с войската обикаля Тракия, но не смеел да предприеме активни действия срещу българите за освобождаване на важната крепост Несебър^[36]. Предпочитанието да държи войската си единствено върху контролирана територия трябва да се обясни с активното присъствие на българската войска, разположена в градовете и крепостите на юг от

Балкана. Нейната организация и готовност както за отбрана, така и за настъпление, организирането и разположението ѝ на териториален принцип, а не по родове и племена, както това било в предишните години, бележело преминаване към нова форма на военна и държавна организация, сближаваща я с византийската.

В началото на юни хан Крум извършил съсредоточаване на войската си в околностите на крепостта Версиникия, т.е. в центъра на владяната територия, което означавало, че се подготвя за ново настъпление. На 30 мили от неговия стан се намирала византийската армия, която била съсредоточена в Одрин. Във византийското командване нямало единство по въпроса за начина на водене на войната. Стратегът на малоазийските теми Леон Арменец (бъдещият император) и стратегът на тема Македония Йоан Аплакис настоявали за настъпателни действия. Неопитният във военното дело Михаил I Рангаве бил въздържан от своите „лоши съветници“. Провокацията дошла от столицата, където по време на религиозно шествие тълпата изпаднала в екстаз пред гробницата на Константин V Копроним и разпръснала мълвата, че императорът е възкръснал, вдигнал се на кон и е тръгнал да воюва срещу българите. След 15-дневно изчакване двете съсредоточили се армии се възправили една срещу друга недалеч от Одрин в боен ред на 22 юни 813 г. Стратегът на тема Македония Аплакис дал сигнал за атака. Първоначално византийците имали успех в боя, ала останалата част от войската не ги подкрепила. В крайна сметка византийците претърпели страшно поражение и били обърнати в бягство. За да се спасят, всички хвърлили по пътя оръжието и ризниците си. Някои търсели спасение в крепостите, но те били обсаждани и превземани от българите. Целият обоз станал българска плячка. Самият император с бягство се спасил в Константинопол и в присъствието на патриарха и патрициите заявил: „Християните претърпяха това само заради моите прегрешения. Бог не е благосклонен към царуването на моя тъст [Никифор I], нито към неговия потомък, тъй като ние бяхме повече от неприятелите и никой не прояви смелост, но всички избягаха“. Докато всички се колебаели какво да сторят, извършен бил преврат (11 юли 813 г.) и Леон V Арменец (813–820 г.) бил провъзгласен за император от войската. Михаил I Рангаве бил принуден да се замонаши, получавайки обещание за некрънимост^[37]. Ако Теофан Изповедник не търси вината

за поражението у някого, неговият съвременник дякон Игнатий († 817 г.) директно обвинява Леон V Арменец: „Защото, когато императорът започнал война срещу хуните [българите] в Тракия, които нанасяли много злини на тамошните селища, Леон станал първопричина за поражението в нея, като предизвикал позорното бягство на цялата войска“^[38]. Всъщност основната причина била другаде — в отличната организация на българската войска и избраната от хан Крум мъдра тактика на изчакване на противника. Споменът за удържаната победа бил увековечен с надпис върху колона в Плиска: „Битката край Версиникия“^[39]. За сметка на разбитата византийска армия било извършено ново превъоръжаване на българите, което след извършеното през 811 г. им давало големи преимущества пред византийците. Притежаването на обсадни съоръжения и бойни машини, а също така и на „гръцки огън“ им давали възможност успешно да щурмуват и най-здравите крепости.

След като оставил брат си да обсажда най-силно укрепения град в Тракия Одрин, хан Крум продължил своя победоносен поход и на 17 юли бил вече под стените на Константинопол, обикаляйки Влахерните до Златната врата. Именно от този ден изглежда в главата на българския владетел се зародила идеята за завладяването на Константинопол и съкрушаването на Византийската империя. Тя се оказала един от най-болезнените синдроми в ранносредновековната история на България. Пред погледа на наблюдаващите го от крепостните стени византийци, в качеството си на върховен жрец в езическата религия на българите, според установения обичай, за да въздаде благодарност към бог Тангра, ханът първом извършил жертвоприношение на много хора и животни, след това потопил краката си в морето, умил се и поръсил воините си. Приветстван от тях, накрая преминал между наложниците си, които му се кланяли и го възхвалявали. По негова заповед градът бил опасан с ров с вал. С това показал намерение да започне неговата обсада. За да се оттегли, той поставил три важни условия пред новия император: 1) да забие копието си в самата Златна врата, което означавало да бъде признат от византийците за победител; 2) да получи данък злато и копринени одежди; 3) да му бъдат дадени известен брой отбрани девойки и наложници. Императорът привидно се съгласил за водене на преговори и поканил хан Крум и негови приближени да дойдат на

среща край Влахернската врата. По време на срещата ханът и неговите придружители, които дошли без каквото и да е оръжие, били нападнати: хан Крум успял да избяга като се метнал на своя кон, но бил ранен; неговият логотет (вероятно кавхан Иратаис) бил съсечен на място; зетят на хана Константин Пацик и неговият син, както и тримата други придружители на Крумовата охрана, били заловени от византийците. Народът, който наблюдавал всичко това от градските стени единодушно възкликнал: „Кръстът победи!“ Силно разгневен от вероломството на византийците, хан Крум заповядал на войската да опустоши и да опожари цялата околност на византийската столица. Разрушени били църкви и манастири, изгорен бил императорският палат до манастира „Св. Мамант“. Опожарявани или сривани до основи били редица крепости (Хераклея, Родосто, Апри и др.). Същата съдба имали големите и малки крепости от Абидос до Одрин. Изклани били много хора. Голям брой жени и деца и добитък били отведени в България. Взета била огромна плячка. Натоварени на коли и отнесени били в ханската резиденция редица паметници на изкуството: медният лъв от хиподрома, а с него мечката и змея от водохранилището, много мраморни статуи и др. В своя опустошителен поход хан Крум достигнал до Одрин и помогнал със стенобойни машини и други обсадни съоръжения на своя брат. Изтощени и измъчвани от глад, жителите на града доброволно се предали. Неговото цяло население, заедно с това от околността било отведено в плен с цялото си имущество и заселено в „България отвъд Дунава“. Според едни източници броят на изселеното от българите население от Източна Тракия бил 40 000, а според други 10 000. Сред тези изселници бил и бъдещият византийски император Василий I, наречен Македонец, поради това, че произхождал от византийската тема Македония с център Одрин^[40]. Заселването на византийско население на север целяло използването му като военно погранично население, което да поеме върху себе си и да отразява нашествията на хазарите. Същевременно Източна Тракия силно оредявала. Обезлюдена, опустошена и опожарена, с порутени крепости, тя представлявала сега удобен плацдарм, по който почти безпрепятствено можело да се достигне до Константинопол.

Броят на триумфалните колони в Плиска след похода от 813 г. силно се увеличил. Върху тях били изписани имената на редица

превзети досега крепости: Теодорупол, Гариала, Студион, Дидимотихон (дн. гр. Димотика), Аркадиопол, Бурдидзо, Скутарион (дн. с. Щит, Свиленградско), Вукелон (дн. с. Маточина, Тополовградско), Виза, Созопол и др.^[41]

След покушението, извършено над него под стените на византийската столица, хан Крум коренно променил своето отношение към християните-византийци, за което той имал достатъчно основание още по време на похода през 811 г., но проявил такт и въздържаност. Първият символичен акт бил извършен след превземането на Одрин. Тогава той заповядал да проснат на земята епископа на града Мануил и стъпил на врата му^[42], за да изрази не толкова личен триумф, а победата на българския жрец над висш служител на християнския кръст, на езичеството над християнството. Това отприщило противопоставянето на религиозна основа и придало друг оттенък на българо-византийския конфликт.

Контактите на Византийската империя с франкския император Карл Велики в периода 812–813 г. се усилили. Очевидно търсена била неговата военна помощ. Пратеничеството от края на 813 г., от една страна, известило за поражението на Михаил I Рангаве и достигането на хан Крум до стените на Константинопол. Но същевременно разпространило и легендата, че император Леон неочаквано нападнал българския владетел и го ранил тежко, когато той непредпазливо яздел около градските стени^[43]. Да се представят за герои — победители и триумфатори и да дават показност на мними победи, за да приемат акламации — това било в духа и сила на византийските императори.

Посветил изцяло усилията си на организирането и подготовката за решителен щурм на Константинопол, хан Крум същевременно се стремял да поддържа напрежението в Източна Тракия, за да подчертае българското военно присъствие в нея. Затоплянето на времето през зимата дало възможност на 30-хилядна тежковъоръжена конница (воини с ризници и шлемове) да достигне до средището на тема Тракия Аркадиопол и да премине река Регина (дн. Еркене) през януари 814 г. Тя пленила 50-хилядно население (мъже, жени и деца) и заедно с цялото му имущество (арменски постелки за легло, скъпи покривки, много дрехи и медни съдове), едрия и дребен добитък и като го натоварило на коли го подкарало за заселване в България. От 813 г. системното обезлюдяване на Тракия се превърнало в трайна

тенденция в действията на българите. Внезапно завалелият в продължение на осем дни дъжд възпрял преминаването на реката. В продължение на петнадесет дни българската конница стояла на стан с многолюдното пленено население, но въпреки това император Леон V не посмял да тръгне с войска от столицата, за да освободи пленниците. Очевидно било византийското военно безсилие. Претърпените загуби трудно се възстановявали. След като времето се подобрило и водите на реката спаднали, по направен от пленниците дървен мост българската конница и плененото население се изтеглили на север^[44]. За един кратък период между 811-началото на 814 г. плененото и отведено в България население твърде много се увеличило. От една страна, то било заселвано като погранично войнишко население, а от друга било използвано като работна ръка в строителството на укрепления и сгради, обсадни машини и съоръжения и вероятно като пастири, домашна прислуга и др. Полезно за стопанското укрепване на ханството и за напредъка му във военното дело, това многочислено население криело в себе си и известни опасности, които се изявили през следващите години.

Владеещи средищата на темите Тракия и Македония (съответно Аркадиопол и Одрин), българите били фактически господари на територията — предмостие към Константинопол. Това се случвало за пръв път в многовековните отношения между Империята и Българското ханство. Изоляцията на византийската столица и нейния балкански хинтерланд при положение, че в малоазийските ѝ провинции напирали отново арабите, създавала твърде критична ситуация. Главният проблем за Българското ханство бил бърза и решителна подготовка за щурмуването на града край Босфора: той криел в себе си изумителни богатства, които винаги властно привличали варварите. Както в ханския аул Плиска, така и на други места кипяла изумителна по мащабите си за онова време дейност на конструиране и изработване на различни бойни и обсадни машини и съоръжения (подвижни кули, каменомети, костенурки, високи стълби, каменни топки, лостове, кирки, скорпиони за хвърляне на стрели и др.), изработване на мечове, копия, стрели и всякакви нападателни оръжия и предпазни средства (шлемове, ризници и др.). Всичко това било показател за изключителен напредък в железодобива, железарството, дърводелството и редица други занаяти.

Същевременно било плод на прилагане на византийския опит и умения. Чрез обсадните съоръжения Константинопол щял да бъде атакуван откъм запад — Дългата стена. За да бъдат закарани под стените й тези съоръжения, били изработени 5000 обковани с желязо коли, които щели да бъдат теглени от 10 000 вола. Под знамената се събирала голяма войска, която през пролетта ханът щял да поведе на решителен щурм. В нейните редици отново били призовани „аварите и всички Славинии“, т.е. славянските племена във и извън ханството. „Варварският свят“ на Балканите се обединил за решителна война срещу християнска Византия. Чрез съгледвачи византийският император узнал за големите приготовления в България и взел незабавно мерки за укрепването на столицата, като заповядал да се издигне нова стена вън от градските стени, а пред нея да се изкопае широк ров^[45]. Впрегната била и византийската дипломация за защита на Империята. Проведени били пратеници при франкския император Людовик Благочестиви (814–840 г.), които „поискали от него помощ срещу българите и другите варварски племена“^[46].

И тъкмо тогава, когато надвиснала една от най-големите опасности в ранната история на Византия, избягали от България пленници известили, че в деня на великия четвъртък пред Великден (14 април 814 г.) „първият българин, прочутият Крум, който имал намерение да превземе столицата“, внезапно завършил жизнения си път. Той умрял от мощен кръвоизлив, „като през устата, ноздрите и ушите му бликнали потоци от кръв“. Ако по-голямата част от византийците изтълкували Крумовата смърт като Божие наказание за сторените от него злини, императорът Леон V Арменец не се посвенил да я припише на проявен от него героизъм. Той изпратил послание до всички градове и области, в което тържествено известил една лъжа: „Намерих българите близо до Града [Константинопол] и благодарение на моята предвидливост, храброст и съобразителност ги прогоних всички, като пронизах със стрела първенеца им. И по такъв начин умря нашият враг“^[47].

Внезапната смърт на хан Крум осуетила щурмуването на Константинопол, предизвикала проблеми и необходимост от промяна в действията и политиката, спрямо Византия и други съседни държави и племена. Ала неговото царуване предизвикало ускорение в българското военно, политическо, стопанско, организационно и

идейно развитие, за узряването на които били необходими десетилетия. Българското ускорително движение ставало бързо и спонтанно, скорозрейно — това сякаш станало една характерна черта и в по-сетнешната история. Основните промени могат да бъдат характеризирани с някои думи, по-точно съвременни термини, които изразяват същността им.

На първо място трябва да бъде поставен процесът на славянизация на ханството. Той се изразявал във включването в неговата територия и етнически състав на нови племена, участие и активизация на славянските князе в управлението и приобщаване на славяните извън ханството към походите срещу Византия. Решаването на проблема на чия страна ще бъдат славяните бил решаващ за хегемония на Балканите.

Ускореният процес на византинизация бил обусловен не само от присъствието на византийска аристокрация в двора и участие на византийска войска в походите, но и от употребата на гръцкия език в ханската канцелария, налагането на редица елементи от културата и церемониите на императорския двор в Плиска, но преди всичко в организацията и превъоръжаването на войската, усвояването на византийското майсторство в строителството и занаятите и не на последно място в нарастването на относителната тежест и численост на византийското население в ханството. Също така и във възприемане на византийската военноадминистративна структура.

Преодоляването на самоизолацията и излизането от кръга на вътрешните проблеми — една тенденция, която се наблюдава още по време на управлението на хан Кардам, може да се смята за една от най-важните сполуки, които очертали перспективи в историческото развитие и особено в двубоя срещу Византийската империя.

Същевременно не трябва да се пренебрегва и нещо друго, което става очевидно при внимателното четене на изворите. За един кратък период ханът, аристокрацията (независимо от етническата ѝ принадлежност), а дори и обикновеното воинство и население, твърде много се обогатили преди всичко за сметка на огромната по количество плячка (злато, златни монети, сребро, въоръжение, обсадни машини и съоръжения, копринени и други дрехи, покъщнина, предмети на изкуството и др.), взета от византийците. Това

обогатяване водело до подобряване на възможностите във военното дело, бита и за привличането на нови съюзници.

С особена важност и значимост били промените, които настъпвали в управлението, структурата и въоръжението на войската. При слабия относителен дял на земеделието и скотовъдството, които служели преди всичко за прехрана на населението и неговото възпроизводство, военните успехи били основното средство за обогатяване на българското общество. Българското ханство било от този тип варварски държавни организации, които били поставени преди всичко на военна нога. Чрез приобщаването на варварската, византийската и славянската аристокрация от ханския двор (без да се нарушава всецяло привилегированото положение на българската родово-племенна знат), кръгът на приобщените към проблемите на държавата излизал извън българското боилско съсловие. Това водело до засилване на ханската власт по пътя на едновластието, ограничавано и контролирано преди от знатните български родове. В самата войска вече успоредно с прочутата българска тежковъоръжена конница, важна роля в сраженията играели аварските и славянските дружини, а също така и приобщените отряди на византийските стратегзи. При това редица от тях на постоянна военна нога резидирали в завладените крепости на юг от Балкана — в Загора и Източна Тракия, Средечката и Струмската области. Военната мощ на Българското ханство добила реални измерения, които показали нейното пълно превъзходство над Византийската империя, която очевидно агонизирала, но имала все още достатъчно съпротивителни сили и възможности и най-вече голям опит в неутрализирането на своите врагове.

Антиисторично е да се смята, че тези промени са започнали през 811 г. Разгромът на византийския поход показал техния вървеж, но и ускорил развитието им. Един от показателите за преустройството на държавата и обществото е въвеждането (вероятно към 805 г.) на писаното законодателство (т.нар. Крумови закони), дошло не толкова да измести изцяло обичайното право на българите и славяните, колкото да създаде единство в нормите за наказанията спрямо често срещани и пагубни за обществото и държавата престъпления. Според анекдотичния и добре познат разказ, записан във византийската енциклопедия „Суда“, тези закони били постановени и въведени,

когато били разгромени аварите и от историческата сцена изчезнала тяхната държава. За да предотврати подобна разруха на Българското ханство, Крум разпитал знатните аварски пленници за причините, поради които погинал техният хаганат. В отговор те изяснили причините по следния начин: „Понеже взаимните клевети се умножиха и погубиха по-смелите и по-умните. И още, понеже насилниците и крадците станаха съобщници на съдиите. Също така и поради пиянството: тъй като виното се увеличаваше и всички станаха пияници. Освен това, поради подкупничеството, също и търговията: защото всички станаха търговци и се мамеха помежду си. И от това произлезе нашата гибел“. Ако се отдаде изцяло вяра на този разказ, трябва да се заключи, че хан Крум и управляващата аристокрация са били изправени пред задачата да преодолеят по пътя на законодателството няколко често срещани престъпления в обществото с опасни последици, а именно: клеветничеството, кражбите, корупцията, пиянството и имуществената измама. След осмисляне на всичко това хан Крум „свикал всички българи“, т.е. събор, в който обикновено вземали участие българската родово-племенна аристокрация и воинското съсловие, след което заповядал да бъдат постановени следните закони: „Ако някой обвини другого, да не бъде изслушан преди да бъде вързан и разпитан; ако се окаже, че той клевети и лъже, да бъде убит. Не се позволява да се дава храна на онзи, който краде; или ако някой би се осмелил да направи това, имотите му да бъдат отнети. Заповядал също да се строшават краката на крадците и всички лозя да се изкоренят. На всеки, който проси, да не се дава малко, но да бъде [достатъчно] задоволен, за да не изпадне пак в нужда; или пък, който не постъпи така, ще му бъдат отнети имотите“^[48].

Критичните проучвания на тези сведения за Крумовото законодателство показват, че общо взето неговите постановления са основани на тогавашни византийски законопостановления със силно застъпване на членовредителните наказания^[49]. Законодателното разпореждане за изкореняване на лозята, за да се премахне пиянството, противоречи на действителното състояние на нещата и се опровергава от редица факти: известно е, че император Никифор I Геник намерил в Плиска големи количества вино, което раздал на

своите войници; подир победата над него пък хан Крум пиел наздравица от чашата-череп със славянските князе.

Крумовите закони били насочени към създаване на строги норми в българското общество, за защита на частната собственост, предпазване от разоряване на обеднялото население, против клеветниците, лъжесвидетелите, лъжците, крадците и техните помагачи. Те са показател за сравнително напреднало социално разслоение в българското общество и са не само начало на писаните закони в България и пръв опит за замяна на обичайното право, но и поставяли всички поданици на владетеля под знака на общите норми, независимо от етническата им принадлежност. Те укрепвали монархичността на ханската власт, политиката на централизация.

Настъпила и промяна в идейно-религиозно отношение, която е не само твърде интересна, но и важна. От 813 г. самият хан дал знак в Одрин, че конфликтът с Византия трябва да се смята не само като една обикновена война, но и като сблъсък на религиозна основа между праведни езичници и коварни, неспазващи обещанията и клетвите християни. Причините за отмяната на предишната българска религиозна толерантност не са били обусловени единствено в жестокостите, проявени от византийците в България през 811 г. или в покушението над хан Крум през 813 г. под стените на Константинопол; техните корени трябва да се търсят във византийската политика за използването на Евангелието и кръста за приобщаване на българите и славяните към византийската общност. Вътрешните проблеми на ханството разкрили именно тази страна на нещата.

С качествата си на държавник, пълководец, дипломат, законодател и обединител на различните етноси в Българското ханство, безспорно хан Крум се извява не само като една от най-интересните, но и заслужили личности в българската средновековна история. „Неговото царуване представя една от най-блестящите епохи в българската история. Българската държава, която четвърт век преди него, разкъсвана от междуособици, изглеждало, че ще се сгромоляса под натиска на южния си съсед, сега се издигала като първа военна и политическа сила в Европейския югоизток... Основната идея на държавната политика на Крум е била държавното обединение на [пра]българите в Дунавската област и присъединяването към

българската териториално-политическа общност всички земи в Балканския полуостров, които били обитавани от племена, сродни с мизийското славянство“^[50].

Неговите съвременници във Византия и техните потомци обаче го характеризират и преценяват от своя позиция и гледна точка. За византийците той бил „безбожен“, „жесток“, „нов Сенахерим“, а понякога и еталон на български владетел, който се стремял да унищожава ромеите. И все пак от разказите за него и при преценката на неговата личност личи един респект. Писменият и книжовен спомен за него у българите показва относителна трайност в дистанцията от IX до XIV в. Бидейки, поради подвизите и делата си, една от най-популярните личности в българската история, той нерядко е обект на внимание от страна на редица европейски историци и литератори през различни времена.

---

[1] Общи изложения за периода на неговото управление вж. у Златарски. История, I, 1, 247-292; същият. Хан Крум. — БИБ, III, 1, (1930), 1-23; Н. П. Благоев. Княз Крум. — ГСУ, ЮФ, XIX (1924), 5-89; В. Бешевлиев. Крум и Никифор. — StB, XVII (1983), 17-26; същият. Първобългари — история, 106–134. ↑

[2] *Script. inc.*, p. 343. ↑

[3] *Pohl. Die Awaren*, S. 315 ff. ↑

[4] *Suidas Lexicon*, I, p. 4, 483. ↑

[5] *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, I, ed. E. Szentpetery. Budapestini, 1937, p. 48. ↑

[6] Бешевлиев. Първобългари — история, с. 197, бел. 5. ↑

[7] *Pohl. Die Awaren*, S. 310. ↑

[8] Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава, I, с. 33. ↑

[9] *Cronaca di Monemvasia*, 18–22. ↑

[10] *Theoph.*, p. 482. ↑

[11] *Theoph.*, p. 484. ↑

[12] Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 152. ↑

[13] *Theoph.*, 484–486. ↑

[14] *Theoph.*, 482–483, 486. ↑

[15] Основният извор за този поход е Анонимният Ватикански разказ от IX в., открит и публикуван за пръв път от Ив. Дуйчев. Нови

житийни данни за похода на Никифор I в България през 811 год. — СпБАН, 54 (1986), 148–153. Тук се използва текстът и преводът в ГИБИ, IV, 11–15. Ново издание на текста с френски превод у *Dujčev. Medioevo*, II, 432–440. Вж. също и разказа у *Theoph.*, 490–492. ↑

[16] *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, coll. 325. Срв. славянския превод у *Гюзелев. Извори за средновековната история на България*, 16–17. ↑

[17] ХИБ, I, с. 102. ↑

[18] *Бешевлиев. Първобългарите — бит и култура*, 67–68. ↑

[19] *Бешевлиев. Първобългари — история*, с. 113 сл. ↑

[20] *Y. Wortley. Legends of the Byzantine Disaster 811. — Byz.*, L, 2 (1980), 533–562. ↑

[21] *Острогорски. Историја Византије*, с. 200. ↑

[22] Първите отгласи са в съвременните на събитието надписи на Българското ханство — вж. *Бешевлиев. Първобългарски надписи*, с. 117, 124. Вж. също така сведенията в „Историкии“ (894 г.) на Константин Преславски (*Дуйчев. Из старата българска книжнина*, I, с. 50) и добавките към среднобългарския превод на Манасиевата летопис от XIV в. (пак там, II, с. 99). ↑

[23] *Theoph.*, 495–496. ↑

[24] *Einhardus, Annales*, p. 199. ↑

[25] *Theoph.*, p. 497. ↑

[26] *Божилков, Българите*, с. 15 сл. ↑

[27] *PG*, XCIX, colls. 1516-1520A. ↑

[28] *Theodorus Studites praepositus, Parva cathechisis*, ed. A. Auvray. Parisiis, 1881, p. 71. С етнонима „скити“ Теодор Студит и на други места обозначава българите — *Ibidem*, p. 222. ↑

[29] *Scylitzes*, p. 12. ↑

[30] *Theoph.*, 498–499. ↑

[31] *Theoph.*, 498–499. ↑

[32] *PG*, XCIX, coll. 1485A. ↑

[33] *Theoph.*, p. 501. ↑

[34] *Бешевлиев. Първобългарски надписи*, с. 17. ↑

[35] *Бешевлиев*, 186–187. ↑

[36] *Theoph.*, p. 500. ↑

[37] *Theoph.*, 500-502; *Script. inc.*, 336–340. ↑

[38] *Ignatius diaconus. Vita Nicephori.* — In: Nicephorus archiepiscopus Constantinopolitanus, *Opuscula historica*, ed. C. de Boor. Lipsiae 1880, p. 163. ↑

[39] *Бешевлиев.* Първобългарски надписи, с. 154. ↑

[40] *Theoph.*, p. 503; *Script. inc.*, 341–345. Разказът в Скриптор инцертус не само е по-подробен, но и по-достоверен, поради което върху него се изгражда реконструкцията. ↑

[41] *Бешевлиев.* Първобългарски надписи, с. 155 сл. ↑

[42] *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, coll. 414–415. ↑

[43] *Einhardus. Annales*, 200–201. ↑

[44] *Script. inc.*, p. 346. ↑

[45] *Script. inc.*, 346–348. ↑

[46] *Annales Laurissenses minores* — In: MGH, SS. I, p. 122. ↑

[47] *Script. inc.*, p. 348. ↑

[48] *Suidas Lexicon*, I, 483–484. ↑

[49] *Л. Йончев.* Някои въпроси относно Крумовото законодателство. — ИИБИ, VI (1956), с. 635 сл. ↑

[50] *Мутафчиев.* История на българския народ, 137–138. ↑

ГЛАВА СЕДМА

ХАН И ХАНСТВО „НА МНОГОТО БЪЛГАРИ“ (814–852 Г.)

Въпросът за наследника на хан Крум на престола отдавна се дискутира в историографията. Причината за разнобоя на гледища е разноречивостта на сведенията във византийските извори, които са съставени във време, отдалечено от събитията. Основаното главно върху житийни податки предположение на В. Бешевлиев^[1], че той е бил наследен първоначално от своя брат Дукум, който управлявал „месец, месец и половина“, а след това от другия Крумов брат Дицевг, стоял на престола „малко повече от половин година“, може да се смята за опровергано^[2]. Най-автентичен и достоверен източник за реда на престолонаследнето в Българското ханство е летописният надпис, съставен по заповед на хан Маламир (831–836 г.), в който той известява, че хан Крум е негов дядо, който воювал срещу гърците, а Омуртаг — негов баща, който сключил 30-годишен договор с тях^[3]. Следователно между Крум и неговия син Омуртаг не е имало никакви междинни царувания. Споменатите като български владетели Дукум и Дицевг не са били нищо друго, освен военачалници и управители на области, чиито имена останали в съзнанието на някои византийци. По установения принцип на престолонаследието хан Омуртаг (814–831 г.) наследил своя баща непосредствено след неговата смърт. Той бил изправен пред задачата да продължи политиката на враждебност срещу Византия както във военно отношение, така и на религиозна основа. През 814–815 г. разположените в Тракия български войски продължили да опустошават и да оплячкосват градовете и селищата в околностите на византийската столица и да отвеждат в плен множество люде и добитък. Опитите на Византия да възвърне властта си били безуспешни^[4]. В житието на Никита Медициум (IX в.) се известява, че когато кураторът на имперските владения в Мангана Захария отишъл да събира данъци в Тракия бил пленен от българите и

отведен в страната им^[5]. Едва ли случаят е представлявал изолирано явление.

Опитът на византийския император Леон V Арменец да измоли от българите сключването на мирен договор не дал резултат, поради което той на първо място наредил да бъдат поправени рухналите стени на крепостите в близост до Константинопол, а след това започнал подготовка за поход. Съзнал, че конфронтирането с настанилата се в Източна Северна Тракия многочислена българска войска е твърде рисковано, той избрал морския десант. Прехвърлената по море армия, възглавена лично от него, превзела Несебър и оттук отворила в тил фронт на българите през зимата на 815–816 г.^[6] Тя се обградила с вал и ров и водела непрекъснати военни действия с нападащите я българи. Докато византийската армия получавала по море всичко необходимо, българските отряди били лишени от снабдяване. Това ги изтощавало и обезверявало. С проява на тактическа хитрост от страна на императора основната част от българската войска била обкръжена, разбита и пленена заедно с целия ѝ стан. След удържаната победа византийците проявили големи жестокости спрямо българското население^[7]. Византийският успех изглежда е бил развит по посока на основните средища в Източна Тракия, над които Империята отново успяла да си възвърне контрола. Тя завладяла важните крепости Аркадиопол и Виза, чиито разрушени стени през май 816 г. били възстановени^[8]. Вероятно византийската власт е била възвърната и на Одрин и други крепости.

Претърпяното поражение при Несебър и злополучният ход на войната, както и някои вътрешни проблеми, принудили хан Омуртаг да вземе този път инициативата за сключване на мирен договор. През втората половина на 816 г.^[9] дошлите в Константинопол български пратеници сключили с Леон V 30-годишен мирен договор. Всички византийски автори, които накратко или подробно известяват за него, упрекват императора, че при даване на клетвени уверения за трайността и нерушимостта на договора, той се унижил да извършва български езически обреди, а пратениците на хана — византийски, т.е. християнски. Някои от тях конкретно посочват какво било извършено. Тогава византийският император със собствени ръце изливал вода от чаша върху земята, обръщал конски седла, докосвал се до тройна юзда, вдигал трева нависоко, разсичал жертвени кучета и не

се погнусил да произнася думи, чрез които българите се въодушевявали. Докато пък българските пратеници произнесли своята клетва над кръста и Евангелието^[10]. Вероятно начинът на заклеването от двете страни е бил условие, поставено от българска страна.

Текстът на самия договор е съхранен в един известен домашен паметник — Сюлейманкьойския надпис^[11]. В него се известява, че се сключва договор за 30 години, в който са уговорени 11 глави (клаузи). Първата от тях определяла границата между двете държави. Тя започвала от крепостта Девелт на Черно море до Потамокастел (крепост на р. Средечка), минавала между двата хълма Авролева (Сакар и Дервишка могила) и многото мостове (на река Тунджа), опирала до крепостите Балдзена (дн. с. Главан, Свиленградско) и Агатоники (с. Оряхово, Свиленградско), река Марица и крепостта Констанция (дн. гр. Симеоновград) и местността Макри Ливада (равнината край с. Узунджово, Хасковско) и завършвала до планината Хемус (Стара планина). Всички споменати крепости, които очертавали границата, оставали във византийски ръце. Определената граница в Тракия напълно съвпада с пограничния вал и ров, запазен и до ден-днешен, известен под името „Еркесия“. Това импозантно погранично съоръжение има дължина 131 км и е насочено на юг. Връзката между този вал и очертаната в договора българо-византийска граница изглежда напълно логична, поради което неговото съоръжаване трябва да се отнесе към 816 г.^[12] В своята сравнително късна хроника (XII в.) Михаил Сирийски пише, че „Леон сключил мир с българите“ и им дал блатистата територия, за която те воювали^[13]. Това сведение допълва тази клауза на договора и показва, че причерноморската територия край Девелт е останала в български ръце.

Втората договорна клауза в голяма степен разкрива основния конфликт между двете държави. Славяните, които се намирали под властта на императора, трябвало да останат така, както са били заварени, когато избухнала войната. Очевидно е, че се отнася за 796 г. (началото на приключилата през 816 г. война) и за статута на славяните и местата на техните поселения, които е трябвало да бъдат запазени непокътнати. По същество чрез тази клауза Българското ханство защитава славянското население не само в Тракия, но и в

други области от евентуално преселване в Мала Азия. То било застъпник на техните права и интереси.

Третата клауза пак била за славяните, но от крайбрежната черноморска област, които не били подчинени на императора. Те трябвало да бъдат върнати в техните селища. Това предполага, че след удържаната победа в битката при Несебър Леон V Арменец е заповядал славянското население да бъде изселено оттук. Връщането му в неговите предишни поселения е било от интерес на Българското ханство. Четвъртата глава се отнасяла за размяната на пленниците. Тя в най-голяма степен интересувала византийската страна. Обикновените войници трябвало да бъдат разменяни душа за душа, т.е. човек за човек. За заловените извън крепостните стени императорът щял да даде по два бивола. Определено било как да бъдат освобождавани от плен и византийски военачалници — турмарси, спатарии и комити, но на това място текстът на надписа е повреден, поради което четенето е невъзможно^[14].

Петата клауза на договора третираше отношението към онези византийски стратегии, които са избягали от императора и са се поставили в служба на българския владетел. Тук надписът свършва. Останалата негова част е загубена, поради което за другите шест клаузи на договора само може да се гадае.

Сключеният договор бил от полза и за двете страни, които след продължителната и изтощителна война (тя взела много жертви, довела до промяна на съдбата и местоживелищата на големи етнически маси и била съпроводена с толкова разрушения и опустошения) изпитвали остра необходимост от продължително омиротворяване. Византия успяла отново да си възвърне териториите на темите Тракия и Македония и да обезпечи защитата на столицата си от своя опасен северен съсед. Императорът предприел възстановяването и „издигането из основи“ на много градове и крепости тук „чак до границите на скитската (българската) земя“, обикалял навсякъде, за да всее респект у свои и врагове^[15]. Чрез налагане на норми на отношението на Империята към славянските племена на полуострова, българският хан се изстъпвал като защитник на относителната им автономия и запазвал правото си да търси отговорност на византийския василевс при неизпълнение на поети отговорности. Това показвало, че поне на този етап насочването на вниманието към

Константинопол е било изчерпано като възможност. Отваряла се друга врата — към славянските племена в югозападните краища на Балканския полуостров (дн. Македония) и тези в Балканския северозапад — буферната зона с Франкската империя. По този начин Омуртаг изоставял една от основните линии в политиката на своя баща и търсел решение главно на славянския проблем. Тук била именно историческата перспектива на ханството.

България изпитвала необходимост от мира не само за пренасочване на своите усилия в други посоки, но и поради усложненото вътрешно положение в страната. От една страна, то било предизвикано от претърпените човешки загуби и разрушения, а от друга страна от проблемите, създавани от взетите в плен и преселени в България византийци и онези от тях, които преминали на служба при българския хан. Антивизантийската, а по същество антихристиянската политика на хан Крум и подир неговата смърт не само продължавала да се развива, но постепенно кулминирала. Насочването ѝ към представители на плененото византийско духовенство подсказва, че това е било свързано и с опити за проповядване и разпространение на християнството сред българското и славянското население. Според „Синаксара на Константинополската църква“ Дицевг (вероятно ичиргу-боила Тук) заповядал одринският епископ Мануил да бъде разсечен на две, след това да бъдат отсечени и двете му ръце и тялото му да бъде хвърлено за храна на кучетата. Онези пленници пък, които не се съгласявали да се отрекат от християнския Бог били подлагани на изтезания, оковавани във вериги или убивани. Между загиналите в името на вярата Христови мъченици били архиепископът на Девелт Георги, епископът на Никея Льв, знатните византийци Марин, Гаврил, Сионий и др. Не може да не прави впечатление, че сред избитите са споменати и византийските стратегии на българска служба Льв и Йоан — първият подчинен на Крумовия брат, а вторият на ичиргу-боила Тук^[16]. Не може и да има каквото и да е съмнение, че тяхната злощастна съдба е свързана с претърпяното поражение в битката край Несебър, за което вината е била стоварена върху тях. В „Служба за мъчениците, избити в България заради Христа“ на Йосиф Студит (762–832 г.) фигурират много повече имена на избити византийски военнопленници. Освен това тук се срещат български имена (Асфер, Куберг и др.) и имена на

славяни (Любомир, Хотомир, Скривиан и др.)^[17]. И това е безспорно доказателство, че християнството именно в периода 811–816 г. белязало тенденция към силно разпространение сред българското и славянското население. Теодор Студит свидетелства, че някои от разпорежданията на българския владетел били насочени срещу вярата и обредите на византийските пленници с цел да ги накарат да се откажат от християнството. Според него след изтезанията следвали и жестоки убийства^[18]. Някои от пленените знатни византийци попаднали в ханския двор. Един от тях бил Кинамон, който бил принуждаван упорито от хан Омуртаг да се откаже от християнската вяра, но той оставал непреклонен. Тогава българският владетел се обърнал към него с думи, които по същество изразяват увереността на българската знат, че успехите ѝ срещу Византия се дължат на антихристиянската същност на политиката ѝ: „Не унижавай нашите богове, че тяхната сила е голяма. За доказателство служи това, че ние като им се кланяме, покорихме цялата ромейска държава. Затова, ако твоят Христос беше истински бог, както ти казваш, без съмнение би бил ваш съюзник и би ви запазил непоробени, защото му служите и му се кланяте“. Подир това Омуртаг заповядал Кинамон да бъде окован във вериги и хвърлен в затвора, където той преседял чак до неговата смърт^[19]. Любопитен разказ за пленничеството на един византийски патриций в България по това време, който е в духа на приказките от „Хиляда и една нощ“, предлага арабската литература от X в. В него единствената точна историческа податка се съдържа в изречението: „Между гърците и бурджаните [българите] бе сключен договор, скрепен с клетви, който повеляваше, че в продължение на тридесет години двата народа няма да се нападат един друг“^[20].

Достоверността и анекдотичността за връщане на византийски пленници по силата на сключения тридесетгодишен договор се преплитат и допълват. В споменатото житие на Никита от Медициум се отбелязва, че българите след сключването на мира с императора в замаяна освободили много пленници, сред които бил и кураторът Захария^[21]. Продължителят на Теофан разказва, че бъдещият византийски император Василий I Македонец, който като дете, заедно с родителите си през 813 г. бил пленен и отведен в България. Когато част от пленниците от Одринската област след сключването на договора били заведени при хан Омуртаг, за да бъдат освободени, той

взел на коленете си „детето Василий“, чието лице излъчвало благородство^[22]. Макар достоверността на този разказ да се подлага на съмнение, той бил илюстриран в една от миниатюрите на Скилицовата хроника^[23].

Безспорно е, че сключеният през 816 г. българо-византийски 30-годишен мирен договор е оставил дълбоки следи в двете държави, а също така и извън тях, поради което споменът за него в историческите извори е не само осезателен, но и твърде траен. Той бил изключително необходим и на двете страни: на България — не само за да излекува раните от византийското нашествие през 811 г., но и да може да съсредоточи вниманието си върху вътрешни проблеми и да защити интересите си на други фронтове; на Византийската империя — както, за да укрепи градовете и крепостите в Източна Тракия, така и да съсредоточи вниманието си върху силно назрелите вътрешни проблеми и войната срещу арабите. Установеното българо-византийско сътрудничество дало своите плодове твърде скоро.

Съзаклятието срещу Леон V и убийството му пред олтара на патриаршеската катедрала „Св. София“ довели на трона малограмотния, по твърде амбициозен василевс Михаил II Балба (820–829 г.). Един български надпис от 820 г., в който се споменава за мир, записан с успоредни документи^[24], подсеща, че при възкачването на новия византийски император сключеният преди това договор е бил потвърден отново — практика, която е съществувала в международните отношения на Средновековието. В началото на надписа се чете следното забележително заклинателно изречение: „Ако василевсът излезе на поход [срещу българите], забравяйки клетвите, нека Бог го накаже!“

Историята на двете държави била преплетена от едно вътрешнополитическо събитие в живота на Империята — въстанието под предводителството на малоазийския славянин Тома (821–823 г.)^[25].

Касаело се не само за израз на недоволство, но и за нов опит на един претендент да узурпира върховната власт във Византия. Той не само успял да събере под своите знамена голяма войска, но и бил коронясан от антиохийския патриарх за византийски император. През октомври 821 г. армията на самозванеца се прехвърлила на Балканския полуостров, където към нея се присъединили част от

населението на темите Тракия и Македония, Солун, неговата област и тамошните славяни^[26]. Обсадената византийска столица изпаднала в критично състояние. Съвременникът на събитията Георги Монах (IX в.) известява, че император Михаил II „призовал за съратничество... българите“ и това принудило Тома Славянина да изостави обсадата^[27]. Според други двама по-късни автори (Йосиф Генезий и Продължителя на Теофан) владетелят на българите проявил инициатива и чрез тайно пратеничество предложил военна помощ на законния византийски император. Макар последният да отказал, хан Омуртаг, който „искал да утвърди и да направи по-здрав тридесетгодишния договор“, навлязъл в ромейските предели, разположил своята войска в равнината Акидукт (близо до Хераклея). Това принудило самозванеца да снесе обсадата и да се опълчи срещу българската войска. В станалата битка въстаническата византийска армия претърпяла пълно поражение, разбягала се заедно със своя предводител. Ханът на българите с множество пленници и голяма плячка се оттеглил в страната си, гордеейки се с удържаната победа. Българската помощ се оказала решаваща за цялостния разгром на въстанието. През октомври 822 г. император Михаил успял да изтласка претендента и да го обсади в Аркадиопол. Измъчвани от продължителната обсада, жителите на града предали Тома Славянина на законния василевс, който като победител стъпил с крак на шията му, а след това заповядал да му отсекаят ръцете и краката и да набият тялото му на кол^[28]. Чаталарският надпис на хан Омуртаг от 822 г.^[29] частично разкрива похода срещу византийския самозван император: ханът съсредоточил войската си в новопостроения аул на река Тича и я придвижил срещу „гърци и славяни“ (основната част от въстаническата армия); пожеланието за триумф над василевса („като тъпче добре с крака си императора..., като владее над многото българи и като подчинява враговете си“) очевидно не се отнася за Михаил II, а за самозванеца Лъже-Константин VI, т.е. за Тома Славянина^[30].

Българската намеса в помощ на легитимния император (както в рамките на потвърдения мирен договор между двете страни, така и по искане на Михаил II) укрепило взаимоотношенията между двете държави, които не били помрачени до края на Омуртаговото царуване. Твърде изненадващо изглежда едно свидетелство на Михаил

Сирийски, което се отнася до византийския император Теофил (829–842 г.): „В година 1140 [= 829] умрял Михаил и зацарувал Теофил. Българите му се подчинили... Императорът на ромеите Теофил като видял, че българите му се подчинили и че персите се отделили от арабите и се присъединили към него, отново започнал война срещу арабите“^[31]. Всъщност употребата на израза „подчинили се“ изразява придържането на българите към мира. Сигурно през 829 г. отново бил потвърден сключеният през 816 г. 30-годишен мирен договор, което било необходимо поради новата промяна на византийския трон^[32].

Вероятно една от причините, които са накарали хан Омуртаг да търси мир с Византия още в началото на неговото царуване е била отново разгорелият се конфликт на север от дунавските устия с Хазарския хаганат. В един от Омуртаговите възпоминателни надписи се отбелязва от името на хана, че копан Корш от рода Чакарар, който бил „хранен човек“ на владетеля, след като отишъл на война с войската се удавил в река Днепър^[33]. Тогава тази река била граница между двете държави, охраната на която частично била поета от поселеното в „Отвъддунавска България“ византийско население от Източна Тракия.

Друга причина трябва да се търси в усложняването на положението в българския северозапад, където отношенията на Българското ханство с присъединилите се към него славянски племена в крайна сметка довели до военен сблъсък с Франкската империя^[34]. Навлизането в проблемите на Средния Дунав белязало нова тенденция във външната политика на българската държава, която водела до отклоняване от натиска към юг. Сложните взаимоотношения с търсещите обособяване и самостоятелност славянски племена, които лавирали между изявилите се две основни политически сили след разпадането на Аварския хаганат, изисквали проява не само на военна сила, но и на гъвкава дипломация, тъй като тук обстановката бързо се променяла.

През 818 г. франкският император Людовик I Благочестиви (814–840 г.) приел в Херисталиум пратеници на различни племена. Между тях били и тимочаните, които „скоро преди това се отцепили от съюза с българите и дошли до границата на империята“^[35], заселвайки се вероятно в твърде оредялата буферна зона между двете държави — дн. Унгарска пуста. Причините за това откъсване, което е

станало между 816–818 г., не са твърде ясни. С това българските охранители на „аварската граница“ преминали на страната на Франкската империя, търсейки нейната закрила. С прехвърляне на население и войска вероятно хан Омуртаг е заздравил опразнената от тимочаните територия. Още на следващата година хърватският княз Людевит вдигнал въстание в земите между реките Сава и Драва на славянските племена срещу владичеството на франките, към което се присъединило и племето тимочани, което след отцепването си от съюза с българите искало да мине на страната на Франкската империя и да се постави под нейната власт. Ала то изоставило първоначалното си намерение, подлъгано от обещанията на хърватския княз. Въстанието, което траяло около три години (819–822 г.), било потушено и тимочаните попаднали под властта на графа на Източната марка Балдерих^[36].

Хан Омуртаг изчакал развоя на събитията на българската северозападна граница и след участието си в потушаването на въстанието на Тома Славянина решил да постави ударението на своята политика в Средния Дунав. Неговата непрекъсната активност ту на един, ту на друг фронт показва не само големия му размах на държавник и пълководец, но и подсеца за уголемените възможности на ханството в провеждането на военни операции на широк фронт и с различни средства. Превръщането на България във фактор в историята на среднодунавските славяни чертаело полезна и важна тенденция в българската външна политика.

През февруари 824 г. в двора на Людовик Благочестиви пристигнало българско пратеничество с писмо от страна на хан Омуртаг. Тъй като това пратеничество било необикновено и невиджано дотогава, императорът изпратил в България баварския благородник Махелм, за да проучи в какво се състоят нещата. В края на декември същата година новото българско пратеничество се намирало в Бавария. По заповед на франкския император, който тогава се намирал в своята основна резиденция в Аахен (Аквегранум), българското пратеничество било посрещнато и принудено да почака за среща с него чак до пролетта на следващата година. Но в замяна на това от него били приети пратеници на славянското племе абодрити, което обикновено било наричано „преденеценти“ („предните чеда“); то обитавало крайдунавска Дакия. Те се оплаквали от враждебните

действия на българите и търсели военна помощ от империята. Отпратени в земите си, те трябвало да се върнат отново във времето, определено за изслушване на българското пратеничество. А то било прието чак през май 825 г. на събора в Аахен. Основното искане от страна на българския владетел било „да се установят границите и пределите между франки и българи“. По тях Людовик Благочестиви проводил писмо до българския хан, с което му дал подходящ отговор на искането^[37]. По-сетнешният развой на събитията в много отношения опровергал неговото надменно отношение.

Очевидно било, че конфликтите на Българското ханство са били с двете славянски племена — първоначално с тимочаните, а подир това с абодритите, които гравитирали към Франкската империя и търсели нейната закрила. Славянското крайдунавско племе, обитаващо земите на север от реката, е споменато в „Баварския географ“ (IX в.) под името „остерабтрези“. За първи път в изворите то се споменава през ноември 822 г. сред източните славянски племена, които не били подчинени на империята, но се намирали в орбитата на нейното влияние и интереси^[38].

Докато империята бездействала, българите успели да подчинят в периода 823–825 г. първоначално тимочаните, а подир това и абодритите (едва ли е случаен фактът, че през май 825 г. техни пратеници вече не се появили на определената им от императора среща с българите). Завладели областта между Сава и Драва, българите достигнали до Долна Панония и общата им граница с Франкската империя станала исторически факт.

Хан Омуртаг, информиран от своето пратеничество и от писмото на франкския император, останал твърде недоволен от развоя на преговорите и протакането им. Още в началото на 826 г. във франкския двор пристигнал първият пратеник (този, който водел пратеничеството от 824 г.) с ултимативно искане: „Незабавно да стане определяне на границата“. В противен случай всяка от двете страни трябвало да определи и пази границите си без договор. По същество това вече било заплаха за война от българска страна. Людовик I Благочестиви, в стила на възприетата от него изчаквателна тактика, отложил даването на окончателен отговор, тъй като достигнал слух, че българският владетел е свален от престола и убит от някакъв свой велможа. За да придобие точна и вярна информация, императорът

изпратил дворцовия граф Бертрих в Каринтия при графовете Балдерих и Геролд, пазители на Източната марка на аваро-панонската граница на империята. Те проверили истинността на слуха и подир опровергаването му императорът отпратил българския пратеник без определен отговор. По същество това означавало приемане на предизвикателството за война. На състоялия се през юни 826 г. събор в Ингиленхайм, графовете на Панония Балдерих и Геролд известили на императора, че нямало придвижване на българска войска към франкската граница^[39]. Понеже българският владетел след покоряването на славянските племена имал определени териториални претенции и е искал да бъде уреден спорният въпрос за владичеството над среднодунавските славяни, а франкският император отбягвал решаването на въпроса, военният конфликт между двете държави се оказал неизбежен.

В духа и стила на своята настъпателна и безкомпромисна, в определени моменти, политика, българският хан изпратил войска на кораби по река Драва, която „с огън и меч“ разорила земите на славяните в Долна Панония, прогонила им князете и на тяхно място били поставени български управители^[40]. Укрепването на българите в граничната област на Франкската империя — част от нейната Източна марка, означавало, че те възнамерявали да развият своя успех и да не отстъпят от завоюваните позиции в Средния Дунав. Българското настъпление продължило и през 827 г. Поради бездействието на граф Балдерих били опустошени и пределите на Горна Панония. На събора в Аахен през февруари 828 г. франкският император отстранил Балдерих, а с цел по-ефикасно водене на военните действия Източната марка била поставена под управлението на четирима графове. Причината за това трябва да се търси в неукрепването на Сремската област, което позволило българското проникване в Долна Панония. Българското настъпление трябвало да бъде спряно с всички средства. Също така и синът на императора Людовик Немски (тогава крал на Бавария) бил изпратен с голяма войска да воюва срещу българите^[41]. Монасите от манастира край Фулда през същата година, във връзка с неговия поход срещу българите, му писали, че за него, баща му и войската през Четиридесетница ще отслужат 1000 литургии и псалмочетения, за да може да удържи победа във войната^[42].

Въпреки всички взети мерки, през 829 г. отново с кораби по река Драва нахлули българите, като опожарили и опустошили някои франкски селища^[43]. Положението на Източната марка на империята взело да става сериозно, тъй като на българска страна застанали и някои недоволни от франкското владичество славянски племена. Военните действия на твърде широк фронт продължили и през 830 г. Във войната срещу българите тогава се включил и другият Людовиков син Лотар, комуто било поверено управлението на Северна Италия. За това свидетелстват придворният франкски поет Валафрид Страбон (IX в.) и житието на епископ Фарон^[44]. С други думи, за възпирането на българската експанзия в Панония била ангажирана голяма част от военния потенциал на Франкската империя.

Българското свидетелство за хода на войната и за дълбокото проникване във вътрешността на Панония е един възпоменателен Омуртагов надпис. В него се известява, че зера-таркан Негавон бил „хранен човек“ на владетеля и като отишъл на война, удавил се в река Тиса^[45]. Смътно възпоминание за българското завладяване на територията между Тиса и Дунава от „великия хан“ се съдържа във вече цитирания унгарски аноним^[46]. Установяването на българското владичество над тази област не може да буди каквото и да е съмнение. Българското ханство за кратко време преместило своята граница от Железни врата на Дунава първоначално до междуречието на Сава и Драва, а подир това и до река Тиса. Опорни пунктове за установената българска власт били няколко важни крепости, трасирали завоеванието: Браничево, Белград, Срем (дн. Сремска Митровица), Сланкамен и Буда^[47].

Очевидни и за мнозина изненадващи били неуспехите на Франкската империя във войната срещу Българското ханство. Незапознат с неговата военна мощ, Людовик Благочестиви проявил мудност и арогантност във воденето на военните действия. Поради това в хода на военните действия била извършена реформа в Източната марка и в нейната защита били включени кралете на Бавария и Италия, за да спасят положението.

Поради липса на преки свидетелства не може да се установи кога точно и как е приключила българо-франкската война за Средния Дунав. Обстоятелството, че през 832 г. във франкския двор дошли с дарове български пратеници^[48], подсказва, че вероятно между 830–

832 г. между двете воюващи страни бил сключен мирен договор. Българските успехи във войната срещу франките и българското владичество над територии на Средния Дунав довели до създаването на самостоятелно княжество на панонските хървати, начело с Ратимир (829–838 г.), а също така и до възможност за обособяване и на други среднодунавски славянски племена. За пръв път България установила обща граница с Франкската империя, Хърватия и среднодунавските славяни. Същевременно се открили възможности за проникване на българите в земите на славяните от западната половина на Балканския полуостров по долините на реките и равнинните полета. Българското ханство станало реален и значим фактор в живота и историята на балканските и среднодунавските славяни. Това било голямо постижение в неговата политическа история, което изисквало нов подход във взаимоотношенията както с Франкската империя, така и с Византия.

Освен с активност във военнополитическите отношения с Византия, франките, славяните и хазарите Омуртаговото царуване се характеризира и с една непозната дотогава по размах и мащаби строителна дейност, която от една страна се разкрива от някои надписи на гръцки език, а от друга — в резултат на системните археологически разкопки. Тази строителна дейност в голяма степен се осъществявала чрез използване на уменията и работната ръка на многобройните военнопленници. Тя разкрива една важна страна от постъпателното развитие на българите — стремежът им да усвоят културно и забележимо завладяното от тях географско пространство, да го защитят и да станат негови неотменни господари във времето.

Преди всичко големи усилия били хвърлени във възобновяване и строителство на опожарената и опустошена от византийците ханска резиденция Плиска. За нейната защита вместо дървено-глинобитното укрепление, околоръст Вътрешния град била издигната внушителна каменна стена с четири порти и многобройни кули, извисявала се на височина между 10–12 м. Укрепено било с тухлена стена върху каменна основа и обиталището на хана и неговото семейство. Издигнати били внушителна Тронна палата и други сгради с обществено предназначение. Както във Вътрешния, така и във Външния град се оформили нови жилищни квартали, обитавани от многобройната българска и славянска столична знат и от

обикновеното население (в преобладаващата си част войници и занаятчии)^[49]. Цялото поселение около ханския аул придобило градски облик. Ханската резиденция постепенно прераствала в столичен град на една типична европейска ранносредновековна държава. Монументалните каменни градежи доминирали в силуета на града, който сега и със своята внушителност се превръщал във важен интеграционен център на Балканите^[50].

Търновският надпис на хан Омуртаг известява за построяването на „преславен дом на Дунава“. Между него и Плисковския „стар дворец“ разстоянието било 40 000 разстега (около 84–85 км). По средата била издигната внушителна могила. Завършекът на надписа разкрива житейската философия на самия владетел, която се отличава с простота и лаконичност: „Самата могила е всеславна. И след като измериха земята, поставих този надпис. Човекът дори и добре да живее — умира, и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа тоз надпис, да си спомня за оногова, който го е направил. А името на владетеля е хан ювиги Омуртаг. Нека Бог го удостои да преживее 100 години“^[51]. Изразени са редица предположения, относно местонахождението на новопостроения „преславен дом“. Най-логично изглежда мнението, че той се е намирал на дунавския остров Пъкуюл луй Соаре (той се намира на 18 км източно от Силистра), където бяха открити останки от внушителна старобългарска крепост, които наподобяват монументалното строителство в Плиска^[52].

Чаталарският надпис на хан Омуртаг от 822 г. известява за построяването на крепост на река Тича, а заедно с това и на мост над реката. Тук били издигнати четири колони, а върху тях били поставени два лъва^[53]. Там, където бе намерен този надпис (край дн. с. Цар Крум, Шуменско), археолозите откриха останки от крепост, в развалините на която бе намерен единият от двата мраморни лъва. Съградената крепост имала важно военностратегическо предназначение. От една страна, тя защитавала столицата Плиска, а от друга служела за съсредоточаване на българската войска преди походи^[54].

Монументалното строителство на крепости, дворци и други сгради с обществено предназначение е свидетелство за преобразуването и обновлението на Българското ханство,

продиктувано в главна степен от новите задачи и цели, които историята поставяла пред него.

Може би няма период от историята на средновековна България, през който самодокументирането на държавата да е толкова обилно и съдържателно, както през управлението на хан Омуртаг. Това е израз не само на съзната историчност за отбелязване на деянията, но и на осмисляне и утвърждаване на историческата памет — два елемента, присъщи на онези държавни формации и техните предводители, които са съзнавали значимостта на извършеното от тях. Многобройните и най-разнообразни надписи върху камък (летописни, мирни договори, победни, възпоменателни и др.), от една страна, свидетелстват за организирана и активна ханска канцелария, в която господстващият език е бил гръцкият, а от друга отразяват многообразната и преобразуваща същност на ханството дейност. Няколко неща правят твърде силно впечатление в съхранилата се и обогатяваща се с годините самодокументация на Българското ханство; те отразяват характерни събития, явления и процеси, преди всичко във вътрешното развитие.

Онова, което явно личи от всички надписи е засилването на автократичността на хан Омуртаг както в практическо, така и в идейно отношение. То е плод на засиления монархизъм, който идва за сметка на намаляване на ролята на онези институции, които са ограничавали ханската власт. Чрез нея именно сега се оценява стореното от ханското обкръжение — „хранените хора“. Това е плод на твърде стройна и добре функционираща система на управление и дислоциране на войската и нейните предводители, определяне на техните функции и произтичащите от тях задължения и привилегии. Започналият още при хан Крум процес на премахване на родо-племенната автономия у българите и славяните бил задълбочен. Обозначаването на родовете вече е било по-скоро регистрация на знатността и верността към „великия хан“, на обвързаността и зависимостта от него. Недоволството и отцепването на отделни славянски племена може да бъде тълкувано преди всичко като реакция на родо-племенната знат от това, че тя започнала да губи господстващите си позиции, особено в периферните, погранични области, тъй като нейното колебливо поведение я правело несигурен поддръжник на централната власт. Случаят със славянските племена

на северозападните граници в много отношения бил не само показателен, но разкрива и налагащата се тенденция.

Успоредно с подчертаването на автократизма и монархизма в управлението на държавата се наблюдава стремеж за изтъкване на суверенността на хана спрямо византийския василевс. При създалата се обстановка на Балканския полуостров и все по-нарастващия стремеж на Византия с различни средства да приобщи славяните към себе си, това е било необходимо. Независимостта и равностойността си спрямо византийския император той изразява в началото на Чаталарския надпис с думите: „Хан ювиги Омуртаг е владетел в земята, гдето се е родил“. Следствие от това е и една друга, твърде важна политическа идея, застъпена в същия надпис, че той е владетел на „много българи“, т.е. на всички свои поданици, независимо от тяхната етническа принадлежност. Това е същото, което се влага в понятието „romei“ като поданици на византийския василевс. С други думи — етническото понятие „българи“ се трансформира в политическо за обозначаване на многобройното население на българския хан, независимо от неговата етническа принадлежност. В дадения случай идеята за политическа общност, изразявана с етнонима на управленческия и господстващ елемент предхожда фактическото етническо спояване. В такъв именно смисъл трябва да се предполага, че политическото понятие „българи“ (според Омуртаговата идея) се явява антипод на „romei“. Универсализирането на понятието „българи“ постепенно намира отражение в съседните на ханството държави и племена, а отгук и в писмените свидетелства.

Интересно явление е процесът на урбанизация с неговите две основни тенденции — превръщането на Плиска от хански аул-резиденция на владетеля в пълнокръвен столичен град на уголеменото по територия и население ханство и налагането като поселищна форма на крепостта-град като нова и обновителна агломерация, в която войската и занаятчийското население по численост преобладавали. Общоизвестно е, че именно урбанизацията е най-същественният белег на цивилизоваността.

Процесът на византинизация на ханския двор бележи тенденция към силно задълбочаване. Успоредно с възприемането на много елементи от византийската дворцова култура, триумфални акламации, облекло, инсигнии, жестове и др. започнало системно обучаване на

децата на владетеля и приближената аристокрация на гръцки език, който напълно се наложил като официален в ханската канцелария. Две наскоро намерени едностранно гравирани златни пластинки на хан Омуртаг представят владетеля изцяло в облекло и с инсигнии на византийски император. Околовръстният надпис към изображението е с гръцки букви и гласи: „† [Медальон] на хан ювиги Омуртаг“^[55]. Тук очевидно се касае не само за подражание на образите на византийски императори върху печати и златни монети, но и за опит да бъде портретуван българският хан. Това означава, че ханът на „многого български“, облечен в одеждите на византийския василевс и възприел всички знаци на неговото достойнство, се е смятал за напълно равностоен на него, но без да изоставя титлата, завещана му от неговите предци. Тази византизация върху чисто езическа основа обаче е по-скоро подражателна и показна, отколкото със същностен характер.

Ако с разгрома на византийците през 811 г. и своя победоносен поход до Константинопол през 813 г. хан Крум нанесъл силен удар върху авторитета на Византийската империя сред варварския свят, неговият син Омуртаг успял да осмисли самостоятелността, суверенността и мястото на Българското ханство, да го преобразува в една централизирана и авторитетна държава, която да мери сили с основните големи сили на европейския континент. Неговите преобразувания имали преходен характер и подготвяли незабележимо почвата за други радикални промени.

След смъртта си Омуртаг оставил трима пълновръстни сина: Енравота, който се именува още Боян, Звиница и Маламир. Поради обстоятелството, че най-възрастният от тях се приобщил към християнството под въздействието на византийския военнопленник Кинамон, той бил лишен от правото на престолонаследие. Пренебрегнат бил и вторият Омуртагов син по неизвестни причини. Към 831 г. властта била поета от хан Маламир, който управлявал около три години. Загнездването на християнството в ханския двор противоречало на официално провежданата политика. Енравота-Боян бил смятан за „отстъпник от праотеческата религия“. Опитът на Маламир да върне брат си отново към езичеството не дал резултат. Енравота бил осъден на смърт и посечен с меч. Той станал първият български мъченик за вярата Христова^[56]. Случаят с него не бил

изолирано явление. Християнството прониквало постепенно сред населението на ханството.

По неизвестни причини съвладетелската функция на кавхана отново излезнала на преден план. Причините за това са неясни. Според по-голямата част от изследователите това се дължало на малолетството на хана; според други — на силната личност, която била носител на длъжността, а според трето мнение — това била реакцията на българското боилско съсловие срещу засиления монархизъм и автократизъм, характерен за Омуртаговото царуване. Открояването на деянията и личността на кавхан Исбул в редица събития от вътрешния живот и във взаимоотношенията с Византийската империя и славяните поставя в сянка хановете, които по-скоро изглеждат като фигуранти на престола.

Първото важно събитие, отбелязано от ханската канцелария от името на владетеля Маламир, е построяването от неговия „стар боила кавхан Исбул“ на водопровод в Плиска — едно крайно необходимо съоръжение, което белязало напредъка в урбанизацията на българската столица. По този повод ханът раздал на боилите и багаините големи дарове, а на българите дал много пъти да ядат и пият^[57].

Към 836 г. бил нарушен сключеният през 816 г. и двукратно потвърждаван през 820 и 829 г. тридесетгодишен мирен договор с Византия. Причините за това не са твърде ясни. Търсенето на логическа връзка в разпръснатите и не винаги точно хронологизирани данни на домашните извори може да доведе до приблизителна реконструкция на вървежа на събитията. В една византийска хроника от X в. се съдържа интересен разказ, който може да служи като изходна точка в изясняването на причините за новото избухване на българо-византийски конфликт. По времето на император Теофил заповедникът на преселването в „Отвъддунавска България“ византийско население от Източна Тракия стратегът Кордила, след като оставил командването на своя син Варда, отишъл тайно в Константинопол. Той успял да уговори императора да изпрати кораби, с които да се извърши бягството на преселеното византийско население, след което се завърнал. Когато „Михаил Българинът“ (енигматична личност) тръгнал срещу Солун, византийският народ, който живеел на север от дунавските устия, се подготвил за бягство.

Междувременно българският комит, който резидирал в Добруджа, щом научил това, преминал отвъд Дунава, за да го възпре. Предвожданата от него войска била избита от византийците, начело на които стояли Кордила и Цанц. Мнозина от нея били избити, а други пленени. Трета част от българите, които не могли да преминат на юг от Дунава, прибягнали до маджарите, населяващи Ателуз (областта между Волга и Днепър) и поискали от тях помощ. По този начин в историята на българското ханство активно се включвал нов народ, отношенията с който щели да станат една от основните характеристики в почти цялата история на средновековна България. По същото това време пристигнали корабите, изпратени от византийския император. Унгарците, за да не нападнат бягащите византийци, поискали като плячка цялото им имущество. Завързала се на север от дунавските устия люта битка, която траела няколко дни. В крайна сметка дошлата на помощ на българите унгарска войска била разбита. Византийското население се качило на корабите и след завръщането си отново било поселено в предишните си местоживелища в тема Македония, т.е. в Одринската област^[58].

Организираното бягство на византийското погранично население от „Отвъддунавска България“, в което съпричастен бил и самият византийски император, по същество означавало нарушаване на сключения мирен договор. То дало основание на българите да предприемат като контрамярка поход в Източна Тракия. Сведения за него се намират в надписа, известен като Маламировата летопис. В неговото начало нарочно се подчертава, че бащата на управляващия хан сключил 30-годишен мир и „добре живял с гърците“. В началото на своето царуване и той живял добре с тях, но гърците опустошили българските земи (очевидно се имат предвид опустошенията, причинени в земите на север от дунавските устия), заради което владетелят Маламир, който управлявал заедно с кавхан Исбул, насочил войската си към Тракия, превзел и опустошил намиращите се в Одринската област крепости Проватон и Бурдидзо. След този успех се насочил към Филипопол, където кавхан Исбул заедно с владетеля водил преговори с жителите на града^[59]. Завършекът на надписа липсва, но по всичко изглежда, че филипополци, за да избегнат опустошението, доброволно са предали града в български ръце. Чрез повторното завладяване на важния от стратегическа гледна точка град

Българското ханство не само контролирало Северна Тракия и диагоналния военен път, но и получавало възможност да проникне в Родопската област и Беломорието. Една от основните цели на политиката на българските ханове от края на VIII-първата половина на IX в. — включването на славянските племена от различни области на полуострова в пределите на ханството — изглеждала вече напълно осъществима. Предпоставка за това било владееенето на ключови крепости като Белград, Сердика и Филипопол и на основните пътища и долини на реките, насочени към балканския юг. Нейната практическа реализация била осъществена до средата на IX в. и всъщност се оказала дело както на успешните военни действия под ръководството на кавхан Исбул — един от най-забележителните български средновековни пълководци, така и на самите славянски племена, които отхвърляли византийското владичество или попечителство.

Наскоро бе публикуван естампажа на един български надпис на гръцки език, намерен до с. Василика на Халкидическия полуостров (югоизточно от Солун) през 1914 г. Този надпис е от името на хан Маламир. В него на четвъртия ред се чете името на град Солун, а на шестия ред — името на кавхан Исбул^[60]. По всичко изглежда, че фрагментарно запазеният надпис увековечавал някакъв поход на известния български кавхан в посока към втория по важност град във Византийската империя.

След краткото Маламирово управление „българската власт наследил племенникът му, син на Звиница“^[61]. Това всъщност бил хан Персиян (837–852 г.). Очевидно е, че хан Маламир не е имал наследници, а по всяка вероятност и брат му Звиница не е бил между живите, поради което, за да се спази установената династическа приемственост, властта е преминала в ръцете на неговия син. Основната задача се заключавала в продължаването на войната срещу Византия, която поради ангажираността си в Мала Азия срещу арабите не била в състояние да съсредоточи значителни военни сили на Балканския полуостров.

Друг български надпис на гръцки език, намерен в развалините на базиликата във Филипи (15 км северозападно от дн. гр. Кавала в Беломорска Тракия), частично разкрива хода на продължаващата война. В него „поставеният от Бога владетел на многото българи

Персиян“ известява, че изпратил войска начело с кавхан Исбул, като придал под командването му отрядите на ичиргу-боила и кана-боила коловъра, а кавханът отишъл при смолянците — славянско племе, което обитавало Западните Родопи и долното течение на река Места. Средната част от надписа не е съхранена, поради което не става ясно как са протекли по-нататък действията на българската войска. Запазен е краят на надписа, който безспорно регистрира удържана победа (едва ли случайно той е бил поставен в християнската базилика на завладяната византийска крепост): „Който търси истината, Бог вижда. И който лъже, Бог вижда. Българите сториха много добрини на християните [византийците], но християните ги забравиха. Ала Бог вижда!“^[62]. Твърде отдавна бе изразено предположението, че походът на кавхан Исбул и подчинените му военачалници е бил свързан с някакво раздвижване на славяните от Македония и Беломорска Тракия^[63]. Откриването, публикуването и интерпретацията на редица нови извори хвърлят светлина върху този интересен проблем.

В житието на византийския светец Григорий Декаполит (IX в.) се съдържат важни и интересни сведения, които хронологически се отнасят към 837 г. и могат да послужат за изясняване на тогавашните българо-византийски отношения. Житиеписецът разказва, че когато светецът се намирал в Солун, имал намерение да тръгне към „планините в областите на славяните“, т.е. на север от града. Скоро след тръгването си той бил принуден да се върне обратно, тъй като съзирал, че „там слънцето не свети“. И наистина подир няколко дни „избухнало немалко въстание на управителя на тамошната Славиния, настанало голямо кръвопролитие и цялата област била опожарена и изпълнена със смут. При това без императорско разрешение, снабдено с печат, никой не можел да отива тогава от едно място на друго“. Непосредствено подир това се разказва за присъствието на византийски войски начело със зетя на императора кесаря Алексий Мозеле, които били изпратени от Константинопол от самия император. Те били съсредоточени в Христополис (дн. гр. Кавала в Беломорска Тракия) и задържали всеки, който искал да премине през областта^[64]. Към същата война „против хуните или българите в европейските предели“ се отнася и сведението в житието на св. Петър от Атроа (IX в.), в което се споменава за преминаване на реката Хеброс (Марица) от византийската войска^[65].

Разпръснатите сведения в различни извори всъщност се отнасят към събития, които са станали през 836–837 г. Те могат да бъдат реконструирани по следния начин. След нарушаването на българо-византийския мирен договор от българска страна е било провокирано надигане на славяните на север от Солун. То е било подкрепено от поход на българска войска начело с кавхан Исбул в посока към Солун (във византийската хроника той е наречен Михаил Българинът). Надигнало се срещу византийската власт и славянското племе смоляни. Сериозността на положението и прекъсването на връзката между Константинопол и Солун по суша продиктували енергични действия. Изпратената от византийския император армия под предводителството на кесаря Алексий Мозеле преминала река Марица и се насочила към областта на смоляните в долното течение на река Места и се съсредоточила край Христополис. Тук именно е станало и главното сражение, което решило изхода на войната и победата е била увековечена в надписа, поставен в базиликата на крепостта Филипи. Времето, докато е траело българското владичество над областта, западно от Места, не може точно да се определи.

Включването на славянските племена в дн. Македония на запад от река Струма в пределите на Българското ханство е станало по всяка вероятност в периода 837–842 г. За съжаление липсват сведения, които да дадат възможност това да бъде детайлно и конкретно проследено. Интересен е фактът, че от средата на IX в. името Славинии, с което били означавани областите, заселени със славянски племена главно в Македония, изчезнало от византийските извори. Те станали „третата част на Българското царство“, както е наречена тази област в един покъсен византийски извор от XII в., т.н. Дюканжов каталог^[66]. Имената на славянските племена постепенно потъвали в забрава. Византийците започнали да употребяват за тяхното обозначение политическото наименование „българи“, тъй като те станали поданици на Българското ханство. Подробностите относно първоначалното славянско заселване на Македония потъвали в забрава. Дори в късния исторически спомен останало само името на българите като завоеватели на тази византийска територия. В съставеното към началото на XII в. „Мъченичество на 15 тивериуполски мъченици“ охридският архиепископ Теофилакт Български (1089–1126), използвайки незапазени старобългарски

известия е представил нещата така: „Друг най-беззаконен и най-свиреп народ, наречен българи, нахлул от страните на Скития, като преминал така наречената река Истър [Дунав] и се явил като тежък бич, изпратен от Бога на западните области [Балканския полуостров]. Те не знаели Христовото име, служели на скитското безумие, както на слънцето, така и на луната и на другите звезди, а някои пък принасяли жертва и на кучета... Като покорили цялата илирийска страна, древна Македония до град Солун и древна Тракия, т.е. околностите на Берое, имам предвид и Филипопол, както и по-горните области, те завладели тези страни като постоянни обитатели, а пък жителите на всеки град размествали, като преселвали обитателите на едни градове в други, а живеещите в последните местели в първите и изобщо всички третирали като роби...“^[67]. В една от добавките към Манасиевата летопис от XIV в. старобългарският книжовник отбелязва, че българите започнали да превземат земята на Балканския полуостров като преминали през Бдин (дн. Видин) и „първом почнаха да завземат Долната земя Охридска“, а след това и другата територия^[68]. Макар и в изворите да липсват податки, може да се предположи, че немалка роля за интеграцията на славянските племена в Македония са изиграли живеещите сред тях Куберови българи.

Несъмнена е връзката между надигането на славяните в Македония, Родопската област и Беломорието и обусловените от тях походи на кавхан Исбул с въстанието на славянските племена в Пелопонес, избухнало през втората половина на 839 г. Те се отцепили от византийската власт, провъзгласили своята независимост и извършили немалко опустошения и грабежи над градовете и крепостите. Със силна войска, съставена от гарнизони от темите Тракия и Македония, протоспатарият Теоктист Вриений успял да ги усмири. Най-продължително се съпротивлявали езерците и милингите, но в крайна сметка и те били усмирени, като първите били обложени с ежегоден данък 300 номизми, а другите — с 60^[69].

Когато император Теофил неочаквано умрял, неговият син Михаил III (842–867 г.) бил едва тригодишен. Кормилото на управлението на Империята поела неговата майка Теодора, подпомагана от своите братя кесаря Варда и Петрона, логотета на дрома Теоктист и др. В подетата контраофанзива срещу българското настъпление, започнала още преди 842 г., византийската дипломация

включила активно и сръбските племена. Тъкмо тогава те започнали да преодоляват племенната си разпокъсаност и се обединили около княз Властимир. Установил с тях обща граница след включването на славянските племена в Македония, хан Персиян направил опит да ги подчини. Войната срещу сърбите продължила цели три години. В нея българският владетел не само че не постигнал нищо, „но и погубил по-голямата част от своята войска“^[70]. От дълги години това било първото сериозно поражение на българската войска. Отношенията със сърбите, макар и омиротворени, не били регулирани с какъвто и да е договор.

Тъй като набезите на българите в Тракия продължавали, императрица Теодора била принудена да постави нови гарнизони в тамошните крепости, които проявили голяма активност при опустошаването и ограбването на българските погранични райони^[71]. Това ново погранично византийско население било из средата на преселници от малоазийската област Тефрика и се състояла от арменци и сирийци, привърженици на павликянството. Един от тези преселници бил проповедникът Сантаварин, който между 842–846 г. разпространявал сред българите павликянската ерес^[72].

Към 851–852 г. известният византийски логотет Теокист Вриений заедно с монаха Еварест бил изпратен от императрица Теодора да води преговори с българите^[73]. Какъв е бил техният резултат, не е ясно поради липса на точни сведения, но вероятно е било постигнато някакво умиротворяване между двете страни подир твърде продължителна война.

Отново изплували след известно затишие и проблемите със среднодунавските славяни. Българо-франкското съперничество ускорило процеса на обособяването им в самостоятелни княжества. Успоредно с това помежду им се забелязвало и проявявало остро съперничество. В избухналата война князът на моравските славяни Моймир принудил владетеля на панонските славяни Привина да потърси към 835 г. убежище със своята дружина първоначално при франкския маркграф Ратбод в Горна Панония. Той от своя страна го представил на краля на Бавария Людовик Немски (840–876 г.), по заповед на когото славянския княз бил приобщен към християнството в църквата „Св. Мартин“ край Виена. След завръщането му между него и Ратбод избухнал конфликт. Привина заедно със своите

приблизени и сина си Коцел бил принуден да избяга в България (по всяка вероятност в пограничната Сремска област). Тук пребивавал недълго време, тъй като неговият престой заплашвал установения мир между българи и франки. Панонският княз заедно със своите хора преминал на страната на обособилия се благодарение на българите хърватски княз Ратимир. През 838 г. крал Людовик Немски изпратил голяма войска начело с Ратбод, която прогонила Ратимир. След известни усложнения Привина отново се помирил с Ратбод и се установил трайно край Балатонското езеро^[74]. Трайното впитане на Българското ханство в съдбата и историята на среднодунавските славяни имало по-значителни последици за тях самите. Като противодействащ фактор на Франкската империя то играло положителна роля в процеса на тяхното отделяне от опеката ѝ. Бидейки ангажиран в активни военни действия срещу Византия през разглеждания период, хан Персиян не могъл да отдели достатъчно внимание на покровителствания от него хърватски княз Ратимир. Неговото прогонване едва ли е послужило като повод за война между двете държави. Новата обстановка, която се създавала подир подялбата на Франкската империя и обособяването на Източнофранкското (Немското) кралство не нарушили създадения баланс в отношенията. През 845 г. сключеният между двете държави през 30-те години на IX в. мирен договор бил потвърден. Тогава в Падерборн крал Людовик Немски приел, изслушал и отпратил различни пратеничества, между които и тези на славяните и българите^[75]. Малко преди това (към 840 г.) княз Привина получил като бенефиций някаква територия в Долна Панония, разположена край река Сала. Тя станала трайна основа на славянското Панонско княжество^[76].

Трайното присъствие и впитане на Българското ханство в събития, свързани с историята на Средния Дунав, трябва да се смята за положителна тенденция. Стремехът на българските ханове да владеят тук територия и да имат позиции сред славянските племена срещал противодействието на Немското кралство. В политиката си те трябвало да лавират между него и обособяващите се славянски княжества. Търсенето на разумния баланс изисквало добро познаване на обстановката и отвлечане от проблемите в Тракия и Македония. За една държава, която имала за своя столица Плиска, откъсната от далечния северозапад на повече от хиляда километра, това е било

доста трудно. Християнизирването на среднодунавското славянство чрез мисии на немското духовенство от Залцбург и Пасау се оказало предпоставка за събития и процеси, които скоро намерили отражение и в България.

В историческото развитие на Българското ханство първата половина на IX в. е изключително важен, плодотворен и възлов период, белязан със събития и процеси, предопределили неговото радикално обновление върху основата на традициите, принципите и организацията, която българите пренесли на Балканския полуостров и наложили над славяните и местното население.

Преди всичко именно сега окончателно била преодоляна вътрешнополитическата криза и била установена родо-династическа приемственост, която се запазила непокътната повече от две столетия. Стабилността на ханската власт гарантирала дълготрайни позиции на българската и славянската аристокрация при проява на лоялност от тяхна страна.

Българското ханство не само отразило византийската експанзия, но преминало в настъпление и получило превес в двубоя с Византийската империя. Благодарение на военното си превъзходство и натрупания авторитет то изтръгнало от опеката на империята редица славянски племена в Тракия, Родопската област и Македония; то станало държава на „варварите и езичниците“, опълчили се срещу „ромеите-християни“. С известни модификации българите успели да наложат своя държавен модел и ред и да утвърдят политическото си господство върху значителни територии и население в Европейския югоизток.

Отразило натиска на Хазарския хаганат откъм североизток, Българското ханство решително се намесило в събитията, взаимоотношенията и процесите, които протичали в Средния Дунав. Тук то не само обуздало сепаратизма на периферните на държавата славянски племена, но и възпряло настъпателната политика на франките, стимулирало държавното обособяване на славянските племена в Моравия, Хърватия и Панония.

Зараждането на идеята за превземането на Константинопол и превръщането на етническото име „българи“ в политическо понятие за обозначение на поданиците на държавата в ръководен принцип за ханската власт имали важно значение за прехода към имперско

мислене. Етатизирането на етническото име на господстващия политически елемент било първата стъпка към създаването на етнополитическа общност на българите и славяните в рамките на ханството. Както в редица други случаи в историята на ранносредновековна Европа именно държавата предопредила зараждането и формирането на новата етнополитическа общност. В определянето на нейния облик обаче действието на фактори от друго (преди всичко духовнокултурно и църковно-религиозно) естество щяло да се окаже решаващо.

Акцентът в историята на Европа през първата половина на IX в. трябва да се постави в годината 843-та. Тогава било извършено разделянето на Франкската империя, разчленило и формирало историята на Европейския запад и за следващите векове. Тогава във Византия бил сложен край на иконоборството, преодоляна била голяма криза и Империята навлязла в обновителен цикъл от развитието си. Тогава българският хан обединил под своя скиптър по-голямата част от славянските племена на Балканския полуостров. Извършена била може би една от най-важните крачки в същинската история на обновения подир Великото преселение на народите европейски континент. Българското ханство се развивало синхронно на общоевропейските тенденции.

За историческата мисия на България от най-важно естество се оказало нейното славянизирание, изразено не само в огромното числено превъзходство на славянския етнически елемент в пределите на ханството, но и в задачата нейната ханска власт да поеме в ръцете си съдбините на този елемент и да го направлява за провеждане на своята политика. Именно доколкото хановете и аристокрацията на българите през първата половина на IX в. съзнали необходимостта от приобщаване на славяните и единението им с българите, до толкова ясно се очертавали перспективите пред държавата. Втората половина на столетието открило онова, което било заложено в предшестващите десетилетия.

---

[1] Бешевлиев. Първобългари — история, с. 135, 140, 204, бел. 1–4, където са посочени предишните изследвания. ↑

[2] В. Гюзелев. За наследника на хан Крум на българския престол. — В: Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973,

137–142. ↑

[3] *Бешевлиев*. Първобългарски надписи, с. 136. За Омуртаговото управление вж.: *Златарски*. История, Т. 1, 292-331; *П. Ников*. Хан Омуртаг и кавхан Исбул. — БИБ, IV, 1 (1931), С., 1-55; *Бешевлиев*. Първобългари — история, 140–154. ↑

[4] *Gen.*, p. 16; *Theoph. Cont.*, p. 24. ↑

[5] AA SS. Aprilius, I, Appendix, p. XXV-XXVI. ↑

[6] Известно е, че през януари-февруари 816 г. Леон V Арменец бил извън столицата и водел война „срещу варварите“ — вж. *Treadgold*. The Bulgar's Treaty with the Byzantines in 816, p. 21 и цитираните извори и литература в бел. 20. ↑

[7] *Gen.*, p. 16; *Theoph. Cont.*, 24–26. Продължителят на Теофан разказва, че хълмът, зад който се скрил с част от войската Леон V, за да обкръжи и изненада българите, бил наричан оттогава „Лъвов хълм“, а те като минавали покрай него клатели глава, не можейки да забравят сполетелите ги тогава злини. Очевидно става дума за хълм в околностите на Несебър. ↑

[8] *Stephanos von Taron*. Armenische Geschichte. Aus dem altarmenischen übersetzt von H. Gelzer und A. Burckhardt. Leipzig, 1907, S. 107; Samuel d'Ani, Tables chronologiques, trad. par M. Brosset. — In: Collection d'historiens arméniens, II. Saint-Petersbourg, 1876, p. 421. ↑

[9] Датировката на сключването на договора е спорна и се движи между 814–817 г.: *Златарски*. История, I, 1, с. 299 (края на 814 или началото на 815 г.); *Бешевлиев*. Първобългари — история, 140–141 (815 или началото на 816 г.). Доказателствата за втората половина на 816 г. у *Treadgold*. The Bulgar's Treaty with the Byzantines in 816, 213–220. ↑

[10] Vita Nicephori, 206-207; *Gen.*, 27-28; *Theoph. Cont.*, 31–32. ↑

[11] *Бешевлиев*. Първобългарски надписи, 164–166. ↑

[12] *Рашев*. Старобългарски укрепления на Долния Дунав, с. 61 сл., който смята, че съоръжението е направено между 812–813 г. ↑

[13] ХИБ, I, с. 106. ↑

[14] Може да се предположи, че за откупването на пленените византийски военачалници са изплащани пари. ↑

[15] *Gen.*, p. 28; *Theoph.*, p. 30. ↑

[16] Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, colls. 414-416; Menologium Basilii II, colls 276–277. Интересно е, че тези разкази са

преведени и широко разпространени в старобългарската книжнина — посочвания у Гюзелев. За наследника на хан Крум на българския престол, 138–139, бел. 9–10. ↑

[17] *E. Follieri e Iv. Dujčev. Un'acolutia inedita per i martiri di Bulgaria dell' anno 813.* — *Byz*, XXXIII, 1 (1963), 75–84. Датировката на двамата автори на този ранен и много интересен извор не е точна. ↑

[18] *Theodorus Studites. Parva catechesis*, 220–223. ↑

[19] ГИБИ, IX, 2, с. 64. ↑

[20] *M. Canard. Les aventures d'un prisonnier arabe et d'un patrice byzantin a l' époque des guerres bulgaro-byzantines.* — *DOP*, IX-X (1956), p. 61. ↑

[21] *AA SS, Aprilius, I, Appendix*, p. XXVII. ↑

[22] *Theoph. Cont.*, p. 217 (ГИБИ, V, с. 119). ↑

[23] Интерпретация на миниатюрата у Божилев. Българите, 172–173, където е посочена и литература. ↑

[24] Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 178. ↑

[25] Основни византийски извори за събитието са: *Georg. Mon.*, 796-797; *Gen.*, 32-46; *Theoph. Cont.*, 64–66. По-важни изследвания: *P. Lemerle. Thomas le Slave.* — *ТМ*, I (1965), 255-297; *П. Тивчев. Бунтът на Тома Славянина и намесата на българския хан Омуртаг.* — *ИПр*, XV, 5 (1969), 68–76. ↑

[26] ЛИБИ, II, с. 26. ↑

[27] *Georg. Mon.*, 796–797. ↑

[28] *Gen.*, 41-42; *Theoph. Cont.*, 64–66. ↑

[29] Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 216. ↑

[30] Бешевлиев. Първобългари — история, с. 147 сл. ↑

[31] ХИБ, I, с. 106. ↑

[32] *Златарски. История*, I, 1, с. 317; *Бешевлиев. Първобългари — история*, с. 152. ↑

[33] *Бешевлиев. Първобългарски надписи*, с. 227. Доказателства за това, че войната е водена срещу хазарите у *I. Božilov. On of Omourtag's Memorial Inscriptions.* — *BHR*, 1973, Nr 1, 72–76. ↑

[34] Подробности у *V. Gjuzelev. Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhdts.* — *BBg*, II (1966), 15–39. ↑

[35] *Einhardus, Annales*, p. 205; *Vita Hludowici imperatoris*, p. 624. ↑

- [36] Einhardus, *Annales*, 205-206; *Vita Hludowici imperatoris*, p. 628. ↑
- [37] Einhardus, *Annales*, 212–213. ↑
- [38] В. Гюзелев. Баварският географ и някои въпроси на българската история през първата половина на IX в. — ГСУ, ФИФ, LVIII, 3 (1965), 281–292. ↑
- [39] Einhardus, *Annales*, p. 214; *Vita Hludowici imperatoris*, p. 629. ↑
- [40] Einhardus, *Annales*, p. 216; *Annales Fuldenses*, p. 359. ↑
- [41] Einhardus, *Annales*, p. 217; *Annales Fuldenses*, p. 359. ↑
- [42] MGH-Ep, V, p. 518. ↑
- [43] *Annales Fuldenses*, p. 360. ↑
- [44] MGH-Poetae latini medii aevi, II, p. 378, 406 (ЛИБИ, II, 58–59); MGH-Scriptores rerum merovingiarum, V. *Passiones vitaeque sanctorum aevi merovingiarum*, ed. B. Krusch et W. Levison. Hannoverae et Lipsiae, 1910, p. 199. ↑
- [45] Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 230. ↑
- [46] Вж. тук, дял I, гл. VI, бел. 5. ↑
- [47] Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава, I, с. 18 сл. ↑
- [48] *Annalista Saxo*. — MGH, SS, VI, p. 547; *Annales Lobienses*. — MGH, SS, XII, p. 232. ↑
- [49] Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, с. 103 сл. ↑
- [50] Гюзелев. Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България, 41–42. ↑
- [51] Бешевлиев. Първобългарски надписи, 207–208. ↑
- [52] Български средновековни градове и крепости, I, 196–200. ↑
- [53] Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 216. ↑
- [54] Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 223 и сл. и цитираната там литература. ↑
- [55] Юркова-Пенчев, с. 21. ↑
- [56] ГИБИ, IX, 2, 64–67. ↑
- [57] Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 225. ↑
- [58] *Leo Gramm.*, 228-231; Симеона Метафраста и Логотета, Списание мира от бытия и Летовник, 101–102. Подробна интерпретация у Златарски. Известия за българите в хрониката на

Симеона Метафраста и Логотета, с. 38 сл.; *Гюзелев*. Ичиргу-боилите, с. 139 сл. ↑

[59] *Бешевлиев*. Първобългарски надписи, 136–137. ↑

[60] *Същият*. Нов български надпис с името на хан Маламир. — ИИМВ, XIX (1983), 111-112; *Божилков*. Българите, с. 20. ↑

[61] ГИБИ, IX, 2, с. 67. ↑

[62] *Бешевлиев*. Първобългарски надписи, 141–142. ↑

[63] *П. Никол*. Кавхан Исбул. — Сборник в чест на В. Н. Златарски. С., 1925, 226-227; *Гюзелев*. Ичиргу-боилите, с. 139. ↑

[64] *F. Dvornik*. La Vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle. Paris, 1926, 61–63. ↑

[65] La Vie merveilleuse de saint Pierre d'Atroa († 837), éditée, traduite et commentée par V Laurent. Bruxelles 1965, 164–167. ↑

[66] *Иванов*. БСМ, с. 565. ↑

[67] ГИБИ, IX, 2, 62–63. ↑

[68] Среднебългарский перевод хроники Константина Манасии, с. 228. ↑

[69] D. A. I., 232–233. ↑

[70] D. A. I., p. 155. ↑

[71] *Leo Gramm*, p. 235; *Симеона Метафраста и Логотета*. Списание мира от бытия и Летовник, с. 103. ↑

[72] *Ангелов*. Богомилството в България, с. 131. ↑

[73] Ch. van de Vorst, La vie de saint Evariste, hegoumene à Constantinople. — An Boll, 91 (1923), p. 301. ↑

[74] *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 50–52. ↑

[75] *Annales Fuldenses*, p. 364. ↑

[76] *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, p. 52. ↑

ДЯЛ ТРЕТИ
УСКОРЕНО РАЗВИТИЕ КЪМ
ХРИСТИЯНСКА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

ГЛАВА ПЪРВА

ПРИБЩАВАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ КЪМ ХРИСТИЯНСТВОТО: ХАН БОРИС I-МИХАИЛ

ПОКРЪСТИТЕЛЯТ^[1]

В „Синодика на Българската църква“ (XIII-XIV в.), за разлика от „Именника на българските ханове“, началото на българската история е поставено с първия християнски владетел с очевидния стремеж да потъне изцяло в забвение предшестващото езическо минало: „Начало на българските царе: На Борис, първия български цар, наречен в светото кръщение Михаил, който приведе българския род към богоразумие чрез светото кръщение — вечна памет“^[2].

Наследник на Персиян на ханския престол бил синът му Борис I (852–889 г.; † 2 май 907 г.)^[3]. Той поел управлението на съдбините на държавата в твърде сложна и напрегната обстановка. Българо-византийското съперничество за политическа хегемония над славянските племена в Тракия, Македония и Родопската област било вече решено. Завоеванията в среднодунавските земи през първата половина на IX в. поставили държавата в непосредствено съседство на северозапад с Немското кралство, Великоморавия и Хърватия и насочили нейните интереси нагатам — една твърде полезна посока.

Политическата и църковна експанзия на Немското кралство спрямо среднодунавските славяни създавала напрежение в Средна и Югоизточна Европа и водела до сложни политически комбинации и военни съюзи. Изострило се и съперничеството между Константинополската патриаршия и папския Рим за църковно надмощие над намиращия се в процес на християнизация или все още непокръстен славянски свят.

Сключеният през 30-те години на IX в. и потвърден през 845 г. българо-немски мирен договор запазил своята валидност и в началото на Борисовото царуване. През 852 г. пратеници на българите пристигнали в Майнц при крал Людовик Немски, за да изразят

неговата готовност за поддържането на сключения преди договор. Заедно с тях били и пратениците на славяните (вероятно моравските) [4].

Още на следващата година настъпил рязък и внезапен обрат в отношенията между българската държава и Немското кралство. Българите се съюзили с моравците и воювали срещу немците, но били победени [5]. По всяка вероятност тогава е бил осъществен военен съюз между хан Борис I и великоморавския княз Ростислав (846–870 г.), чийто вдъхновител бил кралят на Франция Карл Плешиви (840–877 г.). Злополучният изход на избухналата война за българите се потвърждава и от едно сведение, което има старобългарска летописна основа: „Когато казаният дивен Борис наследил властта, облак от франки покрил цяла България“ [6]. За да изолира българите от моравските славяни, крал Людовик Немски подтикнал към война и зависимия от него в политическо отношение хърватски княз Търпимир (845–864 г.). Българският поход срещу Хърватия се оказал неуспешен: „Князът на Хърватия... никога не е бил подчинен на българския княз. Нито пък българин е воювал срещу хърватите. Само князът на България Михаил-Борис тръгнал на поход и воювал срещу тях, но нямал никакъв успех и сключил мир, като дарил хърватите и бил дарен от тях. И никога хървати не са плащали данък на българите, но от двете страни си правели често подаръци в знак на приятелство“ [7]. Принудени да воюват на два фронта, българите претърпели тежко поражение.

Отношенията между България и Византия, които били доминанта във външната политика, продължавали да бъдат неуредени. Включването в българската държава на редица територии и обитаващите ги славянски племена засегнало чувствително интересите на империята на Балканския полуостров. За известно време главно поради непрестанните войни, които водела в Мала Азия срещу арабите, тя не можела да съсредоточи военните си сили за борба срещу България.

През 855–856 г. избухнала нова българо-византийска война. Нейните причини трябва да се търсят в опита на Византия да възстанови властта си над редица стратегически важни крепости и области на юг от Балкана (особено в Тракия), владени от България. Византийското настъпление срещу България по суша и море било

предводителствано от император Михаил III (842–867 г.) и кесаря Варда. В резултат от успешните си военни действия по долината на река Марица, в земите между Странджа и Балкана и Черноморското крайбрежие, византийската армия завладяла Филипопол и околността му, областта Загора и черноморските градове Девелт, Анхиало и Несебър.

Започнатите българо-византийски преговори довели до сключването на мир през 856 г.^[8] Пряко свидетелство за мира, постигнат тогава между двете държави, и за неговото поддържане е отбелязаният в един арабски извор факт, че през лятото на 860 г. български пратеници пристигнали в Константинопол и били приети на аудиенция в двореца на византийския император^[9].

През 862–864 г. в Европейския югоизток настъпило ново прегрупиране на политическите сили и изостряне на взаимоотношенията между отделните държави. Великоморавия се възползвала от вътрешните междуособици в Немското кралство и постигнала значителни успехи във войната си с него. Укрепването на нейните позиции в среднодунавските земи застрашавало българското владичество и интереси над някои тамошни славянски племена. Това довело до изграждане на военен съюз между крал Людовик Немски и хан Борис I през 862 г., който бил насочен срещу великоморавския княз Ростислав и съюзилия се с него Людовиков син Карломан, управител на областта Каринтия. През 863 г. Людовик Немски, подпомогнат от идващите от изток българи, настъпил в поход срещу Великоморавия^[10]. При създаването се неблагоприятно за него военнополитическо положение княз Ростислав бил принуден да потърси помощта на Византийската империя^[11].

Междувременно Византия твърде бързо излязла от временната изолация от събитията в Европейския югоизток и се възползвала от редица неблагоприятни за България обстоятелства, за да може да наложи тук своето политическо и църковно влияние.

През август 863 г. на Балканския полуостров и българските земи започнал силен земетръс, който траял цели четиридесет дни. Освен това годината била неплодородна и българското население било измъчвано от голям глад и други природни бедствия^[12]. Това положение било използвано от Византия, за да може чрез военен удар срещу българската държава да подпомогне своя съюзник

Великоморавия. Византийският пълководец Петрона разбил през лятото на 863 г. арабите и отстранил временно опасността от тях. Цялата византийска армия след това била прехвърлена на Балканския полуостров и по суша и по море се отправила на поход срещу България. Заангажираните на северозападните граници на държавата български войски не могли да окажат отпор на нашествието. Българите били принудени да сложат оръжие. Още през есента на 863 г. започнали преговори и на следващата година бил сключен „дълбок мир“ между България и Византия. Макар и да не са записани в специален документ, условията на този мирен договор могат, въз основа на сведенията на византийските автори, да бъдат възстановени. Българският владетел се задължил „да се покорява на императора на ромеите“ и да разтрогне съюза си с немския крал Людовик, насочен срещу Великоморавия. Той обещал също да се покръсти заедно с народа си. Единствената придобивка за българите било връщането на областта Загора без черноморските крепости Несебър, Анхиало и Девелт, които останали във византийски ръце^[13].

Деветият век в европейската история се характеризира с усилената мисионерска дейност на Римската и Константинополската църква за по-широко разпространение на християнството сред многобройните новопоявили се племена и народи, обновили етнически континента. Тази мисионерска дейност в значителна степен била насочена към славянския свят. При нея религиозно-верските причини и интереси се преплитали с политическите. Това имало един краен и съществен резултат: още през Ранното средновековие християнството станало господстваща универсална религия в Европа и това предопределяло тенденциите на нейното духовно развитие, цялостната ѝ култура.

Към средата на IX в. изпъкнали редица предпоставки за приобщаването на Българското ханство към семейството на християнизираните европейски държави. Преди всичко значителна част от включеното в пределите му славянско население от Тракия и Македония в резултат от дейността на византийското духовенство и постепенното възстановяване на църковната организация на Балканския полуостров било вече християнизирано и свързано с вероизповеданието и обредността, проповядвани от Константинополската църква. Езическите религии на българите и

славяните, макар и да съдържали елементи на монотеизъм, не могли да придобият универсалистичен характер, за да може едната от тях да стане държавна религия. Преодоляването на противопоставянето върху религиозна основа можело да стане чрез въвеждането на една универсална религия, чрез която да се преодолеят племенните, етническите, културно-битовите и религиозно-духовните различия сред населението. Християнската религия вече отдавна била възприета от редица народи и държави в Европа. При господстващото езичество българският народ, наричан презрително от византийските автори „варварски“ и „христоненавистен“, оставал настрана и изолиран от изграждащата се върху идейните основи на християнството европейска култура.

Както известяват византийските извори, пратениците на хан Борис I, които дошли в Константинопол, за да водят преговорите и да сключат мирния договор след претърпяното поражение били покръстени незабавно след полагането на клетвени обещания за поддържането му. Константинополската патриаршия не се забавила заедно с българските пратеници да изпрати в България през 864 г. един византийски епископ и мнозина свещеници и монаси, които имали задача да извършат приобщаването на населението на българската държава към християнството. Хан Борис I не придал тържественост на своето кръщение, извършил го тайно през една нощ и приел името на тогавашния византийски император Михаил III (842–867 г.). Заедно с българския хан тогава „били покръстени и много други между българите, които се отличавали по род, значение и богатство“^[14].

Непосредствено след покръстването на българския хан Борис I и българския народ византийските историци и хронисти създали редица легендарни разкази^[15]. В тези византийски легенди най-често разпространени са следните два варианта. Според единия византийската императрица Теодора се обърнала до българския владетел с молба да ѝ бъде даден някакъв монах, назован Теодор Куфара, който се намирал в български плен. Той обещал да го върне и в замяна поискал връщането на собствената си сестра, която някога била пленена от византийците, а сега била държана в императорския дворец. По време на своето пленничество тя се приобщила към християнството. След завръщането си в България тя започнала „да сее

семената на вярата“ в сърцето на своя брат. Въпреки това той продължавал да усръжда в езическото си суеверие. Но ненадейно в страната настъпила изпратена от Бога напаст. За да отърве народа си от нея, Борис I бил принуден да призове помощта на християнския Бог. „След като българите се отървали от злините, той по този начин бил обърнат към богочитанието, удостоил се с купела на новородението и от изпратения при него от столицата [Константинопол] епископ бил преименуван Михаил по името на императора.“

Според другата широко разпространена легенда българският владетел имал голяма страст към лова. Поради това той заповядал в неговия дворец да бъдат изобразени ловни сцени, които да бъдат наслада за очите му денем и нощем. Той повикал някакъв византийски пленник — монах и живописец, на име Методий и му заповядал да изобрази сцена, която да предизвиква в гледащите я страх и удивление. „Монахът впрочем, знаейки, че нищо друго не събужда толкова ужас, колкото второто Божие пришествие, изобразил там именно него: от едната страна как праведниците получават награда за страданията, а от другата — как грешниците събират плодовете на своя живот и биват прогонени и насилствено изпращани към очакващото ги мъчение. След като картината била свършена и той [Борис I] видял тези неща — той бил обладан от страх пред Бога, посветен бил в нашите божествени тайнства и в дълбока нощ приел божественото кръщение.“

Според сведенията на два късни паметника — Чешката (XIII в.) и Моравската (XIV в.) легенди — преди заминаването си за Великоморавия славянският просветител Константин-Кирил покръстил българите^[16].

В Пространното Климентово житие охридският архиепископ Теофилакт като активна фигура в българското покръстване поставя славянския първопросветител Методий: „Освен това великият Методий тогава непрекъснато дарявал благодеянията на словата си на княза на българите Борис, който живял през времето на ромейския василевс Михаил и когото по-рано бил направил свое [духовно] чедо и когото бил привързал към себе си чрез прекрасния си във всяко отношение език“^[17].

Още през IX в. с определена цел римското духовенство създадо легендата, че владетелят на България „приел учението и тайнствата на християнската вяра“ чрез римския презвитер по име Павел и възнамерявал да получи от апостолическия престол правилата на вярата и учението за светия закон^[18].

Многобройните легенди, създадени за покръстването на българите и техния владетел Борис I както във Византия, така и в Западна Европа и в самата България, свидетелстват за широката популярност на това наистина епохално и особено значимо събитие в българската история^[19].

По всичко изглежда, че по време на покръстването в България твърде много се разпалили религиозните страсти и се улеснил до голяма степен и достъпът на други религии, а дори се създали условия за проникването на ереси. Редом с дошлите по официален път проповедници на Константинополската църква дошли и други лица, които безразборно започнали да покръстват населението. Някакъв грък лъжливо заявил, че бил презвитер, и покръстил мнозина в България. Разобличен и заловен, той бил наказан по най-жесток начин — лишен бил от нос и уши, след това бил прогонен от пределите на държавата^[20]. Целият този хаос, който настъпил в страната по време на покръстването, когато България станала открит терен за прииждащите отвсякъде проповедници, не можел да не всее известни опасения у българския владетел. Поради това по-късно той известил на римския папа Николай I (858–867 г.), че в страната му „са дошли от разни места християни, които своеволно разправят много и различни неща, т.е. гърци, арменци и хора от други места“. Нещо повече, в България дошли и арабски проповедници, които предложили на българския владетел да разпространяват сред населението исляма^[21]. Успоредно с ортодоксалното християнство очевидно през този период, пък и по-късно в България благоприятна почва за разпространение намерили и някои ереси, сред които на първо място трябва да бъде поставено павликянството.

Българо-византийското сближение и поемането на обета за покръстване на страната на хан Борис I довели до незабавна реакция на крал Людовик Немски, за когото откъсването на България от политическия съюз било опасно явление. През пролетта на 864 г. той потеглил с враждебни намерения „срещу княза на българите“, който

бил обещал да стане християнин^[22]. Изглежда, че немският политически натиск е целял и откъсването на България от обвързаността ѝ с Константинополската патриаршия. Не е случайно, че още през май 864 г. чрез епископа на Констанц Соломон немският крал уведомил папа Николай I за своите взаимоотношения с българския княз и за своите намерения спрямо него. Той му известил, че възнамерява да се срещне с българския владетел в Тули (сега гр. в Австрия) и да сключи с него мир. Същевременно той изразявал надежда, че „самият княз на българите желае да се покръсти и че мнозина от самите тях станали християни“. В своя отговор римският папа изразил надеждата за приобщаването на българите към християнството, по-точно към Римската църква^[23]. Българо-немското сближение в средата на 864 г. не дало очакваните от крал Людовик Немски резултати. Причината за това били последиците от българо-византийската война.

При християнизацията на българския народ от византийската църковна мисия най-голяма бариера представлявал езикът. Борис I-Михаил поради това се стремил с някои външни изяви да покаже по същество дълбока промяна и побързал „с Христовата сила и кръстния знак“, както се е изразил един анонимен старобългарски автор, „да победи коравото и непокорно българско племе“, да го „отвърне от тъмните, измамни, смрадни и богоненавистни жертви и да го изведе от мрак на виделина, от измама и кривда към истина“. Той заповядал да бъдат порутени и разорени езическите капища и требища, за да бъдат въздигнати на тяхно място храмове на новия Бог^[24].

За своята бъдеща дейност като християнски владетел Борис I-Михаил, изглежда, непосредствено след своето официално кръщение е получил от своя духовен наставник по въпросите на вярата, константинополския патриарх Фотий (858–867 г.; 877–886 г.), специално послание с наслов „Послание до княза на България Михаил — в какво се състои работата на един княз“^[25]. „Посланието“ е изпълнено с риторичност, наставления, християнска философия и история. Неговата цел е да убеди в правотата на християнството новопокръстения владетел и да го поучи в по-нататъшната му дейност. Удивителен е стремежът на патриарх Фотий да разкрие пред българския владетел, който е имал съвсем прагматично отношение към новата вяра, дълбоките и твърде абстрактни теологически спорове

за същността на Светата Троица, идейните корени на християнството и неговата философска същност. Със страстта на теолог и църковен историк Фотий изброява седемте вселенски събора, разкрива техните решения, сочи и характеризира личностите, които са играли важна роля в тях. С присъщото си самочувствие той не се сдържал да даде на българския княз уроци как да ръководи държавата и да се отнася към поданиците си, а дори му предписал нормите на дворцовия етикет. Той му дал и редица други полезни съвети, като накрая дори му обещал блаженство в отвъдния свят при спазване на предписаното.

Кръщението на българския владетел ускорило действията на надигащата се болярска и народна опозиция в страната, която била насочена срещу християнската религия, византийското духовенство и срещу проникващото византийско културно и политическо влияние.

Брожението срещу християнизацията се усилило и хан Борис I бил обвинен, че „дал лош закон“ и е „отстъпил на бащината чест и слава“. Стихийно зреещото и непрекъснато подклаждано недоволство от българските боляри прераствало в бунт, който избухнал през 866 г. във вътрешната област.

Бунтовниците се насочили към столицата Плиска с намерението не само да спрат процеса на християнизация, но и да смъкнат и убият хан Борис I-Михаил и да поставят нов владетел на престола. Опрял се на част от боилите, ханът успял да разгроми бързо бунтовниците. По време на потушаването на бунта била извършена кървава разправа. Най-видните бунтовници — „първенците“, заплатили с живота си дързостта да посегнат върху живота на своя хан и да турят край на делото на християнизацията. Петдесет и двама български боили заедно с целия си род били избити. По-малко знатните и особено обикновеният народ, който участвал в бунта, били освободени, без да претърпят каквото и да е наказание, защото народът „пожелал да стори покаяние“. Впоследствие хан Борис и подкрепящото го боилство се обърнали към папа Николай I, за да питат дали е било голямо прегрешението им по време на потушаването на бунта. Първослужителят на Римската църква опростил стореното с думите: „Обаче защото вие сте сгресли по-скоро от ревност към християнската вяра и от незнание, отколкото от друг порок, вие добивате за това опрощение и милост и благоволенieto на Христа, щом последва от ваша страна покаяние“^[26].

Историческите свидетелства за бунта са оскъдни. Повечето от тях са от западен произход. Византийските автори само мимоходом и твърде еднообразно разказват за него. Старобългарските автори, по всичко изглежда, съвсем съзнателно премълчават за това събитие с очевидната цел да не опетнят с кръв името на владетеля, провъзгласен впоследствие за светец. Според всички автори — западни и византийски — хан Борис I-Михаил успял бързо и лесно да се справи с бунтовниците чрез „съдействието на Божията сила“ и на „Христовия кръст“. Реймският архиепископ Хинкмар (IX в.) в своето сравнително по-пространно изложение е записал една легенда за потушаването на бунта в стила на извършените в Божие име чудеса. Тази легенда, изглежда, е била създадена в България и впоследствие била усърдно разпространявана. Хинкмар Реймски по следния начин описва разгрома на бунтовниците, които се отправили към българската столица: „Но той [Борис I], като призовал името Христово, потеглил срещу цялото множество само с четиридесет и осем души, които били останали при него поради предаността си към Христовата вяра. И веднага щом излязъл от градските врати, нему и на тия, които били с него, се явили седем духовни лица и всяко едно от тях държало в ръката си запалена свещ. И така те вървели пред княза и пред онези, които били с него. А на тези, които били въстанали против него, се сторило, че върху тях пада огромна пламтяща сграда. А конете на онези, които били с княза, както се сторило на противниците, вървели изправени и ги поразявали с предните си крака. И такъв страх ги обзел, че те не могли да се приготвят нито за бягство, нито за отбрана, но прострени на земята, не могли да се движат“^[27].

Причината за бунта против Борис I, приетото от него кръщение и масовата християнизация на българското население се коренят в консервативната преданост на българското боилство към езическите религиозни вярвания и в силно изразените антивизантийски настроения, проявени дори в разправа с византийското духовенство. Не е случаен фактът, че това духовенство след потушаването на бунта се отказало да даде покаяние на обикновения народ, който участвал в него. Още по-насочващо в това отношение е обстоятелството, че докато в западните извори подробно се разказва за бунта, византийските автори само го споменават или дори премълчават за него, спирайки се по-подробно на обстоятелствата, накарвали

българския владетел да приеме християнството от Константинопол. В антивизантийската насоченост на бунта религиозните истини са били тясно преплетени с политическите. Прави впечатление, че езическата реакция срещу покръстването и участието в бунта идвали главно от българска етническа среда, докато славяните подкрепяли всецяло извършената християнизация. И ако християнството действително нанасяло известни удари върху безразделното политическо господство в ханството на българската аристокрация чрез физическото унищожаване на голяма част от нея из родов корен, хан Борис-Михаил ясно показал, че по-нататъшната власт на владетеля няма да се крепи само на нейната вяръност и преданост, но в голяма степен ще се опира на приобщената в управлението славянска аристокрация и свързаното с нея многобройно славянско население от различните краища на ширналата се в далечни предели държава. За пръв път в дотогавашната история на Българското ханство негов владетел се осмелявал да се разправи така жестоко със своя род и племе — не само в защита на нововъзприетата християнска вяра, но и на даване път на господството на славяните. Чрез това процесът на християнизация вървял ръка за ръка със славянизацията, а техният път се проправял от един потомък на славен български династичен род, който с решителността и увереността на месия чертаел и предопределял бъднините на един народ и свързаната с него държава.

Византия никога не е смятала, че приобщаването на България към нея има единствено църковен характер. За нея по-важно било политическо подчинение, обусловено от влизането на българския владетел в кръга на „семейството на владетелите“, начело на което стоял византийският василевс. Във Византия господствало убеждението, че по силата на християнското кръщение хан Борис станал „духовен син“ на византийския император, тъй като от него приел християнството и получил християнско име в духа на установеното в християнския ритуал религиозно тайнство. Според тогавашния патриарх Фотий християнизирането на един чужд народ или на „варварско племе“ представлявало най-сигурното средство за премахване на всяка негова враждебност и неподчинение на византийската политика^[28].

Средата и втората половина на IX в. се характеризирали с изострените противоречия между Римската и Константинополската

църква, които водели борба за църковно-религиозно попечителство преди всичко над все още не изцяло християнизирания славянски свят. Тяхното грандиозно съперничество от сферата на чисто каноничните и религиозни спорове се пренесло върху българския църковен въпрос, който за дълго време се превърнал в „ябълка на раздора“ във взаимоотношенията им.

При създаването се положение за хан Борис имало един-единствен благоприятен изход да доведе докрай подхванатото дело за християнизацията на българския народ — възобновяване на политическия съюз с Немското кралство и установяване контакти с Римската църква.

На 29 август 866 г. в Рим пристигнало българско пратеничество, в състава на което влизали Борисовият родственик (вероятно кавхан) Петър и боилите Йоан и Мартин. Българските пратеници носели със себе си поменик от въпроси, отправени към римския папа, много дарове за светите места в Рим, а за свети Петър ханът изпратил между другите дарове и оръжието, с което бил въоръжен, когато в името Христово възтържествувал над своите противници — участниците в бунта. Според Бертинските анали (IX в.) след потушаването на бунта срещу покръстването през 866 г. българският владетел „отправил в Рим своя син и много от болярите на своето царство“^[29]. А в своята история под същата година съвременникът на събитието Андрей от Бергамо е записал: „По това време народът на българите бе възпламенен от Божествено вдъхновение, понеже те станаха християни и признаха Христос за свой владика. Толкова голяма любов обхвана техния цар, че той самият пристигна в Рим до църквата на св. Петър и тук донесе дарове...“^[30]. Както присъствието на Борис I-Михаил, така и на неговия син (вероятно първородния Владимир-Расате) в първото българско пратеничество до папата изглежда малко вероятно и не се потвърждава от други свидетелства.

В разгара на двубоя между Римската и Константинополската църква, между папа Николай I и патриарх Фотий, пристигането на българското пратеничество в Рим създавало благоприятни условия за наклоняване на везните в полза на папството. Радостта на папа Николай I от пристигането на българските пратеници е много добре предадена от очевидеца на събитието Анастасий Библиотекар: „Щом преблаженият папа получил това, изпълнен от голяма радост въздал

хвала на Христа и благодарейки с цялата поверена му свише църква с предано сърце и смирен глас прославил безкрайно нашия Бог, който в последно време направил толкова голямо чудо“^[31]. Самият папа Николай I не се забавил да сподели възторга си от него с архиепископ Хинкмар Реймски и другите архиепископи и епископи в неговото Христово царство. Неговото послание до тях съдействало за нарастване на популярността на българите и техния владетел и известило нашироко за тяхното приобщаване към християнството^[32].

По същото време българският владетел проводил пратеничество до крал Людовик Немски, което било прието от него в Регенсбург. Българите искали от Немското кралство да им бъдат изпратени епископи и свещеници^[33]. Двойното пратеничество било обусловено както от църковни, така и от външнополитически съображения. От една страна, българският владетел се надянал на все по-голяма благосклонност и разбиране от страна на римския престол, а от друга — възобновил своя съюз с Людовик Немски, на чиято подкрепа е разчитал при воденето на преговори с папството.

Към преговорите на България с папския Рим интерес проявил и император Людовик II (844–878 г.), владетел на Северна Италия. Като узнал за българското пратеничество до папа Николай I, той отправил пратеник до него със заръка да му предаде „оръжието и другите предмети, които българският княз бил изпратил за свети Петър“. Някои от тези предмети папата изпратил на императора, а други задържал за себе си, като поискал за това извинение^[34].

В същото време папа Николай I, след като „задържал при себе си с почести“ българските пратеници, се заел да приготви отговорите на връчения му поменик от въпроси.

Тъй като официалният език на българската държавна канцелария бил гръцкият, то и допитванията на българите, изглежда, са били написани на него. Поради това на първо време било необходимо те да бъдат преведени на латински — единственият език, с който си служела канцеларията. С тази задача се заел игуменът на манастира „Санта Мария“ — Трастевере Анастасий Библиотекар. Съобразно личните указания на папата той съставил и прочутите „Отговори на папа Николай I по допитванията на българите“^[35].

Като исторически извор „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ (на 115 въпроса от българска страна били

дадени 106 отговора) могат да бъдат характеризирани като истинско огледало на състоянието на България преди и по време на покръстването и бунта срещу княз Борис. Те свидетелстват за верския хаос, който настъпил в страната по време на християнизацията, за затрудненията, пред които се изправил българският владетел, за бита и езическите религиозни вярвания на българите, за социалните и политическите отношения в българското общество, за държавно-административното и военно устройство на страната и т.н. Във въпросите на българите не може да се открие каквото и да е желание към дълбоко проникване в догмите на християнската религия, а по-скоро стремеж за узнаване на задължителните норми на християнската обредност; те са искали да придадат външен израз на неосмислената вяра, поради което за тях по-голямо значение е имала нейната форма, отколкото съдържанието ѝ. Затова те питали дали може конска опашка да бъде знаме на българската войска, в кои дни трябва да се работи и в кои да се пости, може ли с шапка да се влиза в църква, дали да се носят гащи, как да се действа спрямо пазещите ревниво езическите си вярвания и обичаи, как да се отнасят към търсещите убежище в християнския храм и т.н.

Въпросите, отправени до римския папа, по своето съдържание могат да бъдат систематизирани в няколко основни групи: църковноканонични, религиозно-обредни, правно-наказателни, относно бита и държавно-административно устройство. На пръв поглед те са безразборни, зададени хаотично, но всъщност засягат почти всички страни на живота на държавата и обикновения човек. Тези въпроси разкриват желанието на хан Борис и аристокрацията да узнаят всичко онова, посредством което би могло да се извърши обновление на българската държава и на българския народ в духа на християнската обредност, етика, правни норми, морал и идейни възгледи. Тези въпроси показват, че хан Борис I-Михаил и приближените му боляри са познавали добре византийската църковна практика и някои паметници на византийското законодателство — „Еклога“ и „Номоканон“, които вероятно били частично прилагани преди това в българската действителност^[36].

Самите „Отговори“ на папа Николай I са пълна противоположност на „Посланието до княза на България Михаил“ на патриарх Фотий. Те наистина нямат богословските и литературните

достойнства на Фотиевото послание, но били по-близки до духа и интересите на българите. Папата отговарял просто и пряко на поставените въпроси, като в повечето случаи се стремил да отгатне желанието отговор, за да може да го даде. Духът на българската действителност станал дух на неговите отговори.

Въпросите на българите имали свой център: Може ли начело на Българската църква да се ръкоположи самостоятелен църковен глава — патриарх, и от кого трябва да бъде извършено неговото ръкополагане? На него папата отговорил така: „Вие питате дали е позволено да ви се ръкоположи патриарх. Но за това нищо определено не можем да ви отговорим, преди да се завърнат нашите пратеници, които изпратихме при вас, и ни съобщят какво множество и единодушие на християните има у вас. Обаче на първо време вие трябва да имате епископ и когато с увеличение на божията благодат у вас се разшири християнството и бъдат ръкоположени в отделните църкви епископи, тогава трябва да се избере между един, който трябва да се нарече ако не патриарх, то поне архиепископ“^[37]. Папа Николай I (това личи от по-нататъшните му ходове) не е имал сериозни намерения да позволи ръкополагането на самостоятелен глава на бъдещата Българска църква — това противоречало на прокараната от него концепция за върховенство на Римската църква в целия християнски свят. Поради това той дипломатично се опитвал да проточи разрешаването на въпроса за статут на Българската църква с оглед да спечели време, което му било необходимо за насаждане на неговото влияние и църковна власт в България.

В своите „Отговори“ папа Николай I не пропуснал да уязви Константинополската църква и да посочи редица несъобразности в нейните канони и практика, като подчертал, че „истинско и съвършено християнство, което да няма петно или бръчка“, може да даде на българите само Римската църква. Същевременно той подчертал в края на своите „Отговори“, че относно правата на епископа, който ще бъде ръкоположен в България, най-меродавен орган ще бъде апостолическият престол.

След като били приготвени „Отговорите“ и писмата до българския княз Борис, на 13 ноември 866 г. папа Николай I ги връчил тържествено на българските пратеници. Поради това той определил и състава на своята църковно-проповедническа мисия в България,

начело на която поставил опитните дипломати и изпитаните мисионери — епископите Формоза Портуенски и Павел Популонски. Съпровождани от множество представители на висшето духовенство, от престоялите повече от два месеца в Рим български пратеници и папското пратеничество до Константинополската църква (то се състояло от епископа Донат Остийски, презвитера на Римската църква Лъв и дякона на апостолическата катедра Марин), те потеглили към България по суша. Внушителното папско пратеничество пристигнало тук в края на ноември 866 г., посрещнато радушно от българския хан^[38].

Римските пратеници започнали незабавно своята дейност съобразно с дадените им от папа Николай I „меденоструйни съвети и наставления“. За да разчисти пътя им за свободна дейност в страната, българският владетел заповядал да бъде прогонено византийското духовенство. Римските мисионери обиколили цяла България, проповядвали и насаждали християнството, воювали срещу някои ритуали, установени от византийското духовенство, покръствали непокръстените, освещавали новопостроените храмове и налагали и разпространявали името и авторитета на папа Николай I. Според Анастасий Библиотекар скоро след това хан Борис поел обет за вярност към Римската църква: „Да знаят всички боляри и всички племена на Българската земя, че от днес след Бога ще бъда слуга на блажения Петър и на неговия наместник“^[39].

Междувременно и крал Людовик Немски побързал да удовлетвори българските искания. Първоначално той отправил пратеници до своя брат френския крал Карл Плешиви (840–877 г.) и поискал от него църковни съсъди, одежди и книги за богослужение. Карл взел от епископите на своето кралство голям брой от исканите вещи и му ги изпратил, за да ги препрати в България. В началото на 867 г. в България пристигнало многобройно немско пратеничество от презвитери и дякони, съпровождано от опитния в покръстителската дейност епископ Пасау Херменрих — „по-вещ със словото, отколкото с перото“. Той добре познавал, както това личи от едно от съчиненията му, българите и бил напълно подходящ за възложената му мисия. Немските проповедници заварили в България разгърналите усилена дейност папски мисионери. При това положение тяхното пребиваване тук се оказало излишно. След известен престой, по време

на който очаквали решението на своя крал, те напуснали страната на българите^[40].

Докато епископите Формоза Портуенски и Павел Популонски заедно със съпровождащото ги римско духовенство останали в България, за да продължат своята дейност, епископ Донат Остийски, презвитер Лъв и дякон Марин, придружени от българско пратеничество, потеглили към Константинопол. На българо-византийската граница пратениците на Римската църква били спрени от стратега на тема Тракия Теодор, който ги подложил на оскърбления и им заявил: „Нашият император вече не ви смята за необходими.“ Пратениците на българския владетел били пропуснати и успешно пристигнали в Константинопол, гдето били приети от император Михаил III. Той им връчил писмо до Борис I-Михаил, в което осъждал промяната на българската църковна и политическа ориентация и сипел хули по адрес на Римската църква; главното обвинение за настъпилата промяна се хвърляло върху нея. След четиридесетдневния си престой в България папските пратеници до Константинопол отново поели обратния път към Рим. За да регистрира своята преданост към Римската църква, хан Борис изпратил на папа Николай I писмото, което получил от Константинопол^[41].

Ходовете на българската дипломация през втората половина на 866-началото на 867 г. много скоро дали силен ефект: политическата тежест и известност на България сред западноевропейските държави силно нараснали; папският Рим придобил големи амбиции за окончателното завоюване на неочаквано придобития български църковен диоцез; Византийската империя и Константинополската патриаршия били респектирани.

Погледнато в по-широк мащаб, борбата между Рим и Константинопол излязла извън рамките на формалните църковноканонични спорове и придобила като естествен център българския църковен въпрос. Загубването на българския църковен диоцез било преди всичко личен неуспех на патриарх Фотий, но в изпратената в началото на 867 г. енциклика до източните патриарси той направил опит да стовари изцяло вината върху римското духовенство: „Нямаше още и две години, откакто тоя народ бе захванал да почита християнската вяра, когато мъже злочестиви и отвратителни... се изхитриха да развратят българите и да ги отклонят

от правите и чисти догми на непорочната християнска вяра...“^[42]. Между май-септември 867 г. в Константинопол дори бил свикан събор на източните църкви, на който служителите на Римската църква били охулени като „отстъпници“, „еретици“ и „антихристи“, а самият папа Николай I бил анатемосан.

Междувременно сред познатите му представители на висшето римско духовенство княз Борис насочил своя избор за архиепископ на България към Формоза Портуенски, който му допаднал със силно изразените си амбиции, енергичността и високата си нравственост. За него епископ Евгений Булгариус от Неапол (X в.) е написал следното: „Николай I посветил за епископ Формоза, познавайки го като отличен учен. И затова го изпратил да проповядва в България. Той усърдно обучил най-ужасния и най-езическия народ по пътя на истината, на правилата на вярата и на учението на Христа.“^[43]

Ръкополагането на епископ Формоза Портуенски за глава на Българската църква можело да стане със съгласието и благословията на папа Николай I. През втората половина на 867 г. в Рим пристигнало ново българско пратеничество, в състава на което влизали Борисовият родственик кавхан Петър, канът-багатур Сондоке, боилът Георги и ичиргу-боилът Стасис. От името на своя хан те искали за архиепископ на България да бъде ръкоположен Формоза — „истински епископ по живот и нрави“, а освен това да бъдат изпратени и други презвитери, които да поучават българския народ^[44]. Макар привидно да изразил радостта си както от повторното идване на българското пратеничество, така и от укрепването на позициите на Рим в България, папата не бил съгласен с ръкополагането на Формоза Портуенски. Той решил да бъде по-внимателен при подбора на духовенството, което щяло да замине за новопокръстената страна. Начело на новата мисия той поставил епископите Доминик Тривенски и Гримоалд Полимартийски. На българския владетел се предоставяла възможността да избере за глава на църквата измежду двамата новоназначени епископи и Павел Популонски — „този, който бъде намерен в името Господне достоен за архиепископски сан, и да се изпрати на апостолическата катедра за посветяване“. Според замисъла на папа Николай I Павел Популонски и Гримоалд Полимартийски трябвало да останат в България и „да извършат като нейни епископи всичко, което се отнася до Божествената служба на този народ“^[45].

Отказът за назначаването на Формоза за архиепископ на България се превърнал в една от най-крупните грешки на папа Николай I в отношенията му с Изтока. Тя се оказала със съдбоносни последици както за взаимоотношенията на Римската църква с България, така и за борбата между Константинопол и Рим за църковна хегемония в Европейския югоизток. Опитът на наследилите римския престол първосвещеници да я поправят впоследствие се оказал напълно неуспешен, тъй като политическата обстановка се променила не в тяхна полза.

Пратениците на хан Борис от втората внушителна мисия в Рим отложили своето заминаване за България, тъй като на 13 ноември 867 г. умрял папа Николай I.

Новият римски папа Адриан II (867–872 г.) питаел лична ненавист към епископ Формоза Портуенски. Той бил още по-категоричен при отказа и се изявил като праволинеен продължител на политиката на своя предшественик. Веднага след възкачването си на престола (14 декември 867 г.) той наредил определеното преди римско пратеничество, придружено от легатите на хан Борис, да замине за България^[46]. Единствената промяна, която извършил, била подписването на отдавна приготвените писма с неговото име вместо с името на папа Николай.

По пътя към България внушителното пратеничество отседнало в прочутия манастир, който се намирал край северноиталианския град Аквилея. В намиращото се в него евангелие (впоследствие то е наречено Чивидалско), писано през V-VI в. и смятано за свещена реликва, българските пратеници получили почетното право да запишат имената на членовете на семейството на хан Борис-Михаил, своите имена и имената на някои свои близки родственици. Запазените две приписки към това евангелие са първостепенен извор за състава на княжеското семейство, семейството на неговия приближен Сондоке и единственото пълно упоменаване на състава на тогавашното българско пратеничество. В първата от тях е записано: „Тук са имената от България. На първо място техният княз Михаил и брат му Докс и другият му брат Гаврил, и съпругата му Мария, и синът му Расате, и другият Гаврил, и третият син Симеон, и четвъртият син Яков и дъщеря му монахинята Пракси, и другата му дъщеря Анна. Зергобула Стасис...“ Втората с лични имена приписка

събужда още по-голям интерес: „От България, който пръв дойде в този манастир, името му е Сондоке, и жена му Анна, и баща му Йоан, и майка му Мария, и синът му Михаил, и другият му син Велегнев, и дъщеря му Богомила, а другата Каля, и третата Мария, и четвъртата Елена, и петата Мария, и другата му съпруга Собеслава. И другият знатен мъж Петър... и Георги. Петър и жена му София“^[47].

През февруари 868 г. епископите Формоза Портуенски и Павел Популонски, придружавани от Борисовия пратеник Петър, се завърнали в Рим. Незабавно след завръщането си те се явили пред папа Адриан II. Българският пратеник „донесъл заедно с даровете“ и писмо на хан Борис, в което той се обръщал към папата с молба да ръкоположи за архиепископ на България „или добре познатия нему дякон Марин..., или да изпрати някого от кардиналите на своята църква — мъж най-достоеен да бъде избран от българите за архиепископска длъжност“^[48]. Прави впечатление, че хан Борис I поставил условия пред папата за бъдещия поставеник на българския архиепископски трон и изразил несъгласие с изпратените му от Рим кандидатури. Тази твърда позиция не била осмислена и осъзната от страна на папството.

Папа Адриан II не успял да съзре поврата в поведението на българския владетел след отстраняването на Формоза Портуенски и отказал да постави за български архиепископ влиятелния и авторитетен дякон Марин или някой от кардиналите си и своеволно спрял своя избор върху някой си поддякон Силвестър. Придружен от епископ Леопард Анконски и снабден с папската препоръка, кандидатът за български архиепископски трон пристигнал в Плиска, „за да бъде избран от българите“. Папският кандидат се задържал в България само 21 дни. Той бил принуден да се завърне в Рим, придружен от епископите Леопард Анконски и Доминик Тривенски. Те дошли и донесли на папата писмо от българския хан, чийто тон не бил твърде учтив. В това писмо Борис I рязко и категорично поставил искането си пред папата „да изпрати за архиепископ дякон Марин или епископ Формоза“. В пространното си писмо отговор папа Адриан II, разбирайки, че българската държава е вече на път да се изплъзне от църковната юрисдикция на Римската църква, подчертал, че „когото й да посочи по име благочестивият княз, него без съмнение одобрява с първосвещеническа предвидливост за архиепископ на българите“^[49].

Разбира се, ръкополагането на дякон Марин или епископ Формоза се изключвало. Оказало се обаче, че вече е късно за търсене на основа за компромиси.

Междувременно в Константинопол станали големи промени в императорския двор и в църквата. В резултат на преврат Михаил III, кръстникът на българския хан, бил убит и на престола се възкачил Василий I Македонец (867–886 г.). Отстранен бил и от патриаршеския престол и непримиримият враг на папския Рим Фотий и на негово място бил избран Игнатий^[50].

Византийската императорска и патриаршеска власт проявила големи усилия, за да може повторно да приобщи България към себе си. В периода октомври 867–септември 869 г. в България пристигнали редица византийски пратеничества, които не останали незабелязани от намиращото се тук римско духовенство. Техните наблюдения са отразени от Анастасий Библиотекар: „Слушайки из ден в ден това, гърците завиждат и жадни за такава слава, за да могат да го [Борис I-Михаил] отклонят от римския престол, му изпрацат непрекъснато многобройни дарове и му представят твърде често софистически доказателства“^[51]. Тези контакти и опити не се скриват и от Продължителя на Теофан, който дори и в по-големи подробности разкрива повторното приобщаване на България към Константинопол. „Същото откриваме, че е станало и с народа на българите. Защото този народ, ако и да изглеждаше, че още преди това се е обърнал към благочестието и е преминал към християнството, въпреки това обаче още не бил утвърден и установен в доброто и лесно бил разклащан и раздвижван, подобно листата от вятър. Обаче поради честите увещания и бляскави приеми, а още повече поради великодушните почести и дарове на императора, те се съгласили да се подчинят на архиепископ и да се изпълни страната им с епископи“^[52].

Първоначално нищо не показвало, че разрешението на българския църковен въпрос ще бъде неуспешно за Римската църква. Отношенията между Константинополската патриаршия и папския Рим, които по време на първия патриархат на Фотий се характеризирали с ярко изразена враждебност, поели в началото на 868 г. курс на подобрение. Папа Адриан II и възкачилият се отново на патриаршеския престол Игнатий (847–858 г.; 867–877 г.) били сплотени от общата си ненавист и омраза към низвергнатия Фотий.

Освен това папството се нуждаело от византийска военна помощ срещу нападенията на арабите на Италийския полуостров.

Премахването на анатемите, тегнещи над двете църкви, и прехвърлянето им върху бившия патриарх Фотий — т.е. осветяването на сближението между двете църкви — станало на вселенски събор. Папа Адриан II имал за пръв път възможността да се намеси в работата на Източната църква. Но той, както и неговите пратеници, не бил осведомен за предварителните българо-византийски преговори. Освен това не предполагал, че тъкмо на този събор ще бъде повдигнат и разгледан българският църковен въпрос.

След като дошли представителите на Римската църква и на останалите източни патриархии (Ерусалимската, Александрийската, Антиохийската), на 5 октомври 869 г. в Константинопол започнал своята работа Осмият вселенски събор^[53]. На 28 февруари 870 г. с подобаваща тържественост в църквата „Св. София“ се състояло закриването на събора. На това десето, последно и тържествено заседание на събора за изненада на представителите на Римската църква подобаващите им места, редом с пратениците на императора на Италия, заели и българските пратеници ичиргу-боилът Стасис, канът-багатур Сондоке, канът-таркан Илия, сампис Персиян и сампис Алексей Хупол^[54].

На 4 март 870 г. византийският император Василий I поканил в двореца представителите на целия християнски свят. Всъщност тази среща се превърнала в извънредно заседание на вече закрития църковен събор. Въведено било и българското пратеничество. Неговият водач, Борисовият родственик Петър, току-що се бил завърнал от Рим. Той приветствал първо представителите на Римската църква, след което поставил открито пред всички за разглеждане въпроса за юрисдикцията над българската църква, т.е. дали тя да бъде подчинена на Рим или на Константинопол. Усетили, че са попаднали в предварително скроена игра, папските пратеници се опитали категорично да отклонят разглеждането на този въпрос, защото той не бил включен в обсъжданията, станали на събора, а и те не били упълномощени от папата да го разискват. Заместниците на източните патриарси, за да продължат обсъждането на повдигнатия въпрос и за да се вземе решение по него, задали следния хитър въпрос на българите: „Когато завладяхте вашата страна, на чия власт бе тя

подчинена и кажете дали латински или гръцки свещенослужители е имала?“ Отговорът на българските пратеници бил предварително готов. „Ние извоювахме от гръцката власт тази страна, в която не намерихме латински свещенослужители, а гръцки.“ Между римските пратеници и заместници на източните патриарси се разгорял горещ спор; докато едните упорито твърдели, че наличието на латинско духовенство в България и фактът, че папите са имали попечителство над Илирик от най-стари времена, определят принадлежността на страната към Римската църква, то другите упорито оспорвали правото ѝ на църковна юрисдикция над тези земи. Присъстващият византийски патриарх Игнатий предпочитал да пази мълчание. В крайна сметка заместниците на източните патриарси взели по повдигнатия въпрос следното решение: „Ние решаваме страната на българите, която знаем, че неотдавна е била под властта на гърците и е имала гръцки свещенослужители, сега да се върне чрез християнството на светата Константинополска църква, от която беше отделена чрез езичеството.“ Енергичният протест на папските пратеници срещу незаконно според тях решение останал безплоден. На извънредното заседание на Осмия вселенски събор в Константинопол Римската църква претърпяла едно от най-тежките си поражения в двубоя си с Константинополската патриаршия за църковна хегемония в Европа. На този събор вместо да се освети и затвърди сътрудничеството между двете църкви, настъпил с още по-голяма сила техният разкол.

След приключването на извънредното заседание на Осмия вселенски събор „на българските пратеници било предадено някакво писмо, написано с гръцки думи и букви, в което се казвало, че източните местоблюстителите и патриарх Игнатий уж били решили страната на българите, която се намира в Илирия, да се подчинява на константинополския патриарх“. По такъв начин е предал понататъшния ход на събитията един от техните очевидци Анастасий Библиотекар^[55].

След получаването на това писмо, което регистрирало решението на един вселенски събор, на българския владетел не оставало нищо друго, освен да отстрани намиращото се в България римско духовенство. Поради това, след като уведомил епископ Гримоалд Полимартийски за взетото съборно решение и показал

изпратеното му писмо, хан Борис I-Михаил не се поколебал да го подкупи, за да направи оттеглянето му по-лесно. Освен това му връчил подробно писмо, адресирано до папа Адриан II, в което изяснявал, че преминаването на България в диоцеза на Константинополската патриаршия не станало по негова воля, а по решението на вселенския църковен събор. Епископ Гримоалд Полимартийски и напусналото заедно с него западно духовенство се завърнали в Рим като вестители на претърпяното поражение. Епископът се оправдал пред папата, че бил изгонен от българите, за което в писмото на хан Борис не ставало и дума. Друго било мнението на останалите свещенослужители: те твърдели, че „не са изгонени нито от гърците, нито от българите, а че са измамани от епископа“. За наказание Гримоалд Полимартийски бил лишен от църковен сан^[56].

След отстраняването на латинското духовенство в България пристигнал ръкоположеният от константинополския патриарх за архиепископ на Българската църква Йосиф (Стефан), придружен от многоброен клир, който се състоял от епископи, свещеници и монаси^[57]. Според Продължителя на Теофан българите започнали да се подчиняват на архиепископ, а страната им се изпълнила с епископи. Значителен бил и броят на дошлите в България монаси, „които били призовани из планините и из земните пещери и били изпратени там от императора“^[58], т.е. на монаси отшелници и пустинници, които да служат за пример с праведния си живот за новопокръстените българи.

Решенията на Осмия вселенски събор могат да бъдат характеризирани като победа не само на византийската, но и на българската дипломация. България получила за църковен глава архиепископ не по волята и снизхождението на константинополския патриарх, а чрез съборно решение, на което присъствали представители на всички християнски църкви. Този архиепископ обаче не бил автокефален и се ръкополагал от Константинопол.

След окончателното приобщаване на България през 870 г. към Константинополската патриаршия и Византийската империя в църковно и политическо отношение настъпил нов етап в нейната външна политика. Трайното обвързване на двете държави довело до установяването на продължителен мир между тях — нещо необичайно за предишните им политически отношения. Всички

византийски хронисти единодушно и с удовлетворение отбелязват „дълбокия мир“, който настанал между двете страни след християнизацията на българите.

По отношение на балканските славяни и през този период българската държава продължила своята активна политика, която имала за цел да разшири пределите на държавата и да постави в подчинение все още политически разпокъсаните сръбски племена.

Попаднали в орбитата на византийското политическо влияние още по времето на княз Властимир (ок. 820–855 г.), сръбските племена продължавали да бъдат оръдие в ръцете на византийската дипломация и при неговите наследници — Мутимир, Строимир и Гойник. За да може окончателно да ги обвърже към себе си, Византия повела политика на приобщаване на сръбските племена към християнството. Тяхното окончателно покръстване, чиято хронология още не е напълно изяснена, е станало между 855–870 г.^[59]

Междувременно към 869 г. под предлог да отмъсти за претърпяното от баща му Персиян в предишните години поражение хан Борис I повел военен поход срещу сърбите. Българската войска претърпяла на сръбска територия тежко поражение. В плен попаднали първородният Борисов син Владимир-Расате и дванадесет велики боили; те били поставени в окови. При този крайно неблагоприятен ход на събитията Борис I, по думите на Константин VII Багренородни, се принудил „от скръб за сина си и по неволя да сключи мир със сърбите“. По време на обратния път към България той бил придружен от Мутимировите синове Бран и Стефан до пограничната крепост Раса (край дн. гр. Нови пазар, Сърбия), тъй като се опасявал от внезапно нападение на неподчинените на Мутимир племена. При сключването на мира българският владетел обдарил сръбския княз Мутимир с богати дарове. Двамата по-млади споменати Мутимирови синове при изпровождането дали в дар на хан Борис I двама заложника, два сокола, две кучета и осемдесет кожуха. В своя разказ Константин VII Багренородни отбелязва, че тази взаимна размяна на подаръци между двете сключващи мирния договор страни според българите била „пактон“ — данък, който осигурявал неговото понататъшно трайно опазване^[60].

Причината, която Константин VII Багренородни сочи за избухването на тази българо-сръбска война, изглежда не твърде

значителна. Освен това, от претърпяното от Персиян поражение на сръбска територия били изминали доста години, за да бъде то основателен предлог за подхващане на предишен военен конфликт. Както личи от по-нататъшното повествование на византийския автор, който отделя специално внимание на българо-сръбските сблъсквания, за да очертае ясно мястото на Сърбия във византийската дипломация на Балканския полуостров, едва ли Константинопол е бил безучастен в избухването на разглежданата война; тя е била част от натиска за възвръщането на България в лоното на Константинополската патриаршия.

Независимо от претърпяното от българите поражение, в териториалната цялост на двете воювали страни не настъпили никакви изменения. Българската граница на запад достигнала до крепостта Раса. В следващите десетилетия България здраво укрепила своите позиции в самата Сърбия и станала важен фактор във вътрешната и външната ѝ политика.

През 873 г. княз Мутимир успял да вземе връх в борбата за обединение на сръбските племена и станал техен самостоятелен владетел. По всичко изглежда, че това е станало с активната помощ и военна намеса на българската държава, която се била обвързала с него. За да може напълно да неутрализира претенциите на по-младите си братя за сръбския престол, княз Мутимир ги изпратил в политическо изгнание в България. При себе си оставил само Петър, синът на Гойник, който бил тогава невръстен. Но след като пораснал, Петър Гойникович избягал в Хърватия, където намерил сигурно политическо убежище и закрила. Заточеният в България Мутимиров брат Строимир имал син Клонимир, който по настояване на самия Борис I-Михаил се оженил за българка. Син на този негов брак бил известният по-късно сръбски княз Чеслав. Намиращите се в България сръбски князе изгнаници дълго време играели роля на послушни оръдия в ръцете на българската и византийската дипломация^[61].

Неочакваното поражение, което Римската църква претърпяла на Осмия вселенски събор в Константинопол, не ѝ отнело надеждата, че тя може отново да придобие българския църковен диоцез. Папа Адриан II с нетърпение очаквал удобен случай, за да повдигне отново решението вече въпрос за църковната юрисдикция над България. През 871 г. император Василий I и патриарх Игнатий се обърнали към него

с искане, с което искали милост и снисхождение за ръкоположените от Фотий свещенослужители, а също така и съвети относно някои неуредици в Константинополската църква. В отговора си до императора и неговите синове римският папа упражнил заплахата и поискал незабавно отзоваване на византийското духовенство в България, и обявил за незаконно ръкополагането на българския църковен глава от константинополския патриарх. В писмото си до патриарх Игнатий представителят на Римската църква бил още по-рязък и по-категоричен и забранил на византийското духовенство да свещенодейства в България^[62].

Новият римски папа Йоан VIII (872–882 г.) започнал още по-настойчиво натиск за придобиването на българския диоцез. Непосредствено след възкачването си на папския престол през декември 872 г. той изпратил писмо до хан Борис I-Михаил, в което подчертал на първо място върховенството на Римската църква над другите и особено над Константинополската и доказал, че България според „старите писания“ по право принадлежи на неговия диоцез. За да изпита реакцията на българския владетел, той прибегнал до заплахата — отлъчване от църквата^[63].

През 874 г. папа Йоан VIII повторно се обърнал с писмо към българския владетел, изпълнено със заплахи и увещания. От висотата на своя престол той обявил дошлите в България византийски епископи за отлъчени от църквата и забранил на българите да приемат християнски тайнства от техните ръце под угроза да изпаднат в схизма^[64]. Натискът върху България бил комбиниран с натиск върху Византия. И докато писмото до българския хан все пак се отличавало с учтив тон, писмото до византийския император било изпълнено със заплахи и нареждания. Дори папата застанал в позата на върховен съдник и поискал патриарх Игнатий да се яви незабавно пред апостолическата катедра, за да даде отчет за своите провинения^[65]. Скоро обаче папа Йоан VIII трябвало да тръгне по пътя на отстъплението и сближението с Константинополската патриаршия: положението на Италианския полуостров и Рим, подложени на непрекъснати нападения от африканските араби, налагали да се промени, макар и временно, позицията спрямо Византия. Византийският император, осведомен за притесненото положение на

Рим, решил също да използва създалата се обстановка, за да премахне натегнатостта в отношенията между двете църкви.

Междувременно през пролетта на 876 г. отново портуенският епископ Формоза станал обект на внимание. Той бил обвинен от папата, че по време на пребиваването си в България „със своята хитрост до толкова покварил душата на възродения в Христа княз“ и го обвързал със себе си със страшни клетви, че оня уж бил обещал да не приема никого за епископ от апостолическата катедра, освен него. Формоза настоявал пред папата да се върне в България. Папата му дал позволение, писма и подкрепа, за да замине за там, но вместо това Формоза организирил заговор срещу него. Заради това и други прегрешения папата го отлъчил от църквата и отнел църковния му сан^[66]. Липсата на други сведения пречи да се установи какво по-нататък е сторил Формоза, но очевидно е, че подир завръщането си от България през 868 г. той е продължавал да поддържа установените си връзки с българския владетел и мисълта да възглави Българската църква не го е напускала.

Едва след като успял да се справи със своя съперник Формоза и се укрепил на престола, папа Йоан VIII отново обърнал взор на Изток и се опитал чрез верни нему епископи отново активно да се намеси в разрешаването на българския църковен въпрос.

С окончателното уреждане на българския църковен въпрос били упълномощени епископите Евгений Остийски и Павел Анконски. През втората половина на април 878 г., снабдени с две писма до византийския василевс, едно до патриарх Игнатий и четири за българите, те отпътували за Константинопол, откъдето възнамерявали да отидат при българския владетел^[67].

Когато двамата римски епископи пристигнали в Константинопол, те били силно изненадани: на патриаршеския престол стоял не Игнатий (той умрял на 23 октомври 877 г.), а Фотий. Тази смяна в известна степен разстройвала папските планове.

Независимо от това двамата римски епископи добили възможност да посетят България и да установят контакт с нейния владетел. Те връчили дадените им писма, но в хода на проведените разговори, при които направили опит да променят църковната ориентация на България, проявили липса на такт и гъвкавост. Поради грешката, която те извършили тогава, по-късно, в писмото си от май

879 г., папа Йоан VIII поискал извинение за държанието на своите пратеници: „И ето ние сме готови, за да ви спечелим и да изправим напълно всичко, което неотдавна е извършено поради помрачението на машите пратеници и да се грижим за най-бързото възстановяване на всичко“^[68].

Писмата на Йоан VIII, изпратени в България през 878 г., имали различни адресати и естествено различно съдържание. Те целели отстраняването на гръцкото духовенство от България и склоняването на българския владетел и най-приближените му да се приобщат отново към Рим.

В писмото си „до всички гръцки епископи и другите клирици, които са заграбили българския диоцез и поради това са отлъчени“, папа Йоан VIII стоял в позата на съдник и повелител, той им давал срок 30 дни от датата на получаването на това писмо да напуснат България, в противен случай всеки от тях щял да бъде лишен от сана и църковната си длъжност^[69]. В писмото си до българския хан Борис папата сменил заплахите и заповедите с молби и увещания. На първо място той му благодарил за дара, изпратен неотдавна по някакъв си монах Урс, откъдето може да се заключи, че българският владетел не останал глух към предишните му молби. Той уверил българския владетел, че не желае да получи управлението и ръководството на държавата му, а само попечителството над българския църковен диоцез. Пълната си готовност за отстъпки папата не скрил в края на писмото си, което било изпълнено с надеждата, че денят на повторното връщане на България в лоното на Рим е близък^[70].

Осведомен твърде добре за лицата, които вземали дейно участие в държавната и църковна политика на България, папа Йоан VIII изпратил писмо и до Борисовия брат Докс, което, в общи линии, се покривало с горното и главно съдържало молба за въздействие върху българския владетел за повторно най-скорошно приобщаване към Римската църква^[71].

Папата не забравил и Борисовия родственик Петър (той е титулуван от него „комит“), който бил постоянен и традиционен български пратеник в Рим през предишните години. По съдържание адресираното до него писмо не се различава от това до Докс. Тук обаче най-добре проличава стремежът на папата да спечели за своята кауза най-доверените люде на българския владетел^[72].

Установеният между България и Римската църква през май-юни 878 г. дипломатически контакт не дал очакваните от папа Йоан VIII резултати не само поради праволинейността и нетактичността на изпратените в България епископи, но и поради обстоятелството, че хан Борис и приближените му не желаели ново усложнение на българския църковен въпрос.

Независимо от това илюзията за приобщаване на България продължавала да подхранва амбициите на римския първосвещеник. Още през май 879 г. папа Йоан VIII изпратил доверения си презвитер Йоан, който владеел добре славянски език, на специална мисия в България, като се постарал да отбегне контакта с Константинопол. Този път папският пратеник минал през Хърватия. В писмото си до приобщения към римския престол хърватски княз Седеслав (878–879 г.) папа Йоан VIII го молел да съдейства за благополучното пристигане на неговия пратеник при Борис-Михаил и да му дава и „всичко, което е необходимо за храна и облекло...“^[73].

Презвитер Йоан бил снабден и с две писма, които трябвало да отнесе в България. Едното писмо било отправено до българския хан Борис-Михаил. В него на първо място папата отново доказвал правото на Римската църква за пълно върховенство в целия християнски свят, а след това най-настоятелно призовавал възвръщането на българския народ към Рим. В писмото си „до Петър, ичиргу-боила, Сондоке и другите първенци и съветници на нашия любим син българския княз Михаил“ папа Йоан VIII ги подканвал чрез съвети и внушения да подбудят своя господар към връщане в лоното на Римската църква. И все пак тези две писма — несъмнено един важен документ за отношенията между България и Рим, не могли да достигнат своето местоназначение, защото презвитер Йоан бил възпрепятстван поради събития в Хърватия, отложил своето пътуване за България и се завърнал в Рим^[74].

През юни 879 г. през Хърватия презвитер Йоан пристигнал в България. Той носел едно писмо, което било адресирано до хан Борис-Михаил (предишните две писма били оставени в архив). Като припомнял предишните връзки на българския владетел с Рим, папата настойчиво го приканвал да се върне в „святата Римска църква“^[75].

Без да предприеме нещо решително за свързване с Рим, Борис продължавал връзките си с папата. През юни 879 г. в Рим пристигнал

български пратеник — канът-багатур Сондоке, който предал на папа Йоан VIII подаръците на своя княз, осведомил го за здравето и състоянието на владетеля и неговите поданици. Официалният български пратеник бил придружен от византийския монах Власий (Василий) Аморийски и от неизвестен по име български епископ^[76].

Възрадан от този акт на внимание, непосредствено след пристигането на българското пратеничество папа Йоан VIII написал писмо до хан Борис, в което болката от загубата на българския диоцез се преплита с надеждата за неговото скорошно повторно придобиване^[77].

Междувременно папа Йоан VIII решил да пожертва анатемите, произнесени над Фотий, в името на по-реалната цел да придобие българския църковен диоцез. Това очертавало основата на сближение и омиротворяване между Римската и Константинополската църква. На състоялия се през 879–880 г. вселенски събор, наречен още и Фотиев^[78], на който присъствали и епископи от Българската архиепископия, упълномощените от папа Йоан пратеници на Римската църква дали своята благословия за снемането на анатемата над Фотий и възстановяването на неговия сан. Но когато те нееднократно в хода на заседанията правели опити да повдигнат въпроса за църковната юрисдикция над България, представителите на източните патриарси (по внушение на Фотий) ловко отклонявали разглеждането му, като се мотивирали, че съборът не е компетентен да го разреши и неговото поставяне можело да стане единствено със съгласието на византийския император. В заседанието на събора от 24 декември 879 г. обаче било взето решение, което имало голямо значение за придобиване на автокефалност на Българската архиепископия; то било формулирано така: „Отсега нататък константинополският патриарх да не ръкополага в България, нито пък да изпраща омофор [знаци на епископско достойнство]. Дори като те [българите] се откажат от това и дойдат при негово светейшество [константинополския патриарх], да не получат благоволение“^[79]. Чрез това Константинопол се оттеглил от върховенството си над Българската архиепископия и ѝ предоставил автокефалия. Оттогава датира желаната за българите църковна самостоятелност. И затова тази дата е една от най-забележителните в нашата църковна история. Пратениците на папата на събора, а и самият той по-късно

изтълкували оттеглянето на Константинополската църква от българския диоцез като своя победа и знак за ново настъпление по българския църковен въпрос. Рим отново поел инициативата за преговорите с настойчивост. Като посредник за преговорите на Римската църква с българския владетел през 880 г. папа Йоан VIII използвал хърватския епископ Теодосий Нински, който при срещата си с хан Борис-Михаил успял да го склони да изпрати пратеници в Рим. В писмото от края на 880 г. до българския владетел папата изразил учудване, че неговите пратеници още не са пристигнали, и му напомнил за даденото пред хърватския епископ обещание^[80].

Напомнянето останало безрезултатно и тогава папата решил да изрази своя протест и недоволство в Константинопол. Анатемата, произнесена срещу Фотий — признание за претърпяното поражение, — не била последният акт на папа Йоан VIII във връзка с българския църковен въпрос. Той направил малко преди смъртта си последен опит да склони българите към Рим. Изпратеното от него през 882 г. писмо било изпълнено с увещания и молби^[81]. То било израз на една болезнена амбиция, която по време на целия понтификат на Йоан VIII не му давала покой. От българска страна това писмо останало без отговор. Такъв бил краят на връзките на българската държава с Римската църква по време на Борисовото царуване.

Връзките на България с Римската църква в периода 866–882 г. са важна страница от църковната и дипломатическата история на ранносредновековна Европа. Те разкриват най-пълно ролята на българската държава като средоточие на политическите, църковните и културните интереси на Изтока и Запада. В крайна сметка България тъкмо тогава окончателно се отвърнала от Рим и свързала завинаги своята съдба и история с християнския Изток.

Взаимоотношенията на българската държава с Немското кралство и Великоморавия продължавали да заемат важно място в нейната външна политика и след покръстването и последвалите от него събития. След смъртта на славянския княз Коцел Панонското княжество било завладяно от немците, а негов управител през 876 г. станал синът на Карломан Арнулф. През 882 г. отношенията между управителите на Източната марка на Немското кралство и великоморавския княз Светополк (870–894 г.) се изострили. Във войната между тях се намесил Арнулф, като привлякъл на своя страна

българите. През 883 г. българската войска нахлула във Великоморавия и подложила на опустошение пограничната Тиска област. Със специално пратеничество през 874 г. княз Светополк поискал от Арнулф да не подпомага неговите врагове от Източната марка и да се откаже от съюза с българите. След като Арнулф категорично отказал да изпълни исканията на великоморавците, те нахлули в Панония и я подложили на опустошение и разорение. Мирът между двете воюващи страни бил утвърден едва през 885 г.^[82]

Активната намеса на българската държава в немско-велокоморавския конфликт показва, че тя не била загубила своите позиции на политическа и военна сила в среднодунавските земи. Освен това независимо от обвързаността си с Византия тя продължила да поддържа приятелските си отношения с немците и да ги подкрепя активно в борбата им срещу Великоморавия.

Сведенията за външнополитическите отношения между България и Византия през последните години на Борисовото царуване са доста оскъдни. Очевидно е, че тесните държавни и църковни връзки между двете страни са довели до силното проникване на византийското влияние, особено сред аристокрацията и духовенството. Независимо от обстоятелството, че антивизантийската опозиция на българското общество претърпяла поражение, тя не била сломена. През 80-те години на IX в. тя изменила своя по същество антихристиянски характер и се превърнала в борба за самостоятелна църква с българско висше духовенство, в разпространението на славянската писменост и книжовност, в налагане на славянския език в богослужението и в държавния живот. Макар и църковно-културна по форма, тази опозиция срещу Византия и нейното влияние имала дълбоко политическо съдържание. Тя била израз на прераждането и обновлението на българската държава и общество върху славяно-византийска основа. Традициите, които българската аристокрация наложила във взаимоотношенията на България с Византийската империя, не само претърпели промяна, но от сферата на военнополитическото съперничество се пренесли и в църковно-културното.

След смъртта на император Василий I Македонец (29 август 886 г.) византийското правителство незабавно изразило своя стремеж и готовността си както трайно да поддържа установения „дълбок мир“ с

България, така и да запази спечелените от нея позиции. Престолонаследниците на умрелия император Леон и Александър изпратили писма до хан Борис I-Михаил, с които му известявали станалите промени и настоявали за запазването на мира между двете страни. В изпратеното след това писмо до българския владетел патриарх Фотий е разкрил отчасти съдържанието на предишните. Той особено подчертал желанието на византийските престолонаследници „да настъпи и да се въдвори пълен мир и единодушие“ между двете държави. В този дух и самият византийски патриарх отправил съвет към българския владетел: „И тъй, необходимо е също и вашата богоуправлявана власт, след като възприеме същото еднакво разположение, да съдейства за общия и спасителен мир...“^[83]

Писмата на византийските престолонаследници и последвалото ги писмо на патриарх Фотий не могат да бъдат тълкувани само като израз на обичайната практика в средновековната дипломация при промяната на престола в едната страна да се известява на другата и да се възобновят преди установените споразумения. Някои думи и изрази на Фотиевото писмо и преголямото акцентуване върху необходимостта от поддържането на установения мир подсещат, че през последните години от Борисовото царуване е имало известно напрежение в българо-византийските отношения. То било обусловено преди всичко от промени с църковно-религиозен и културен характер, които коренно изменили същността, мястото и значението на Българското ханство в историята на славянството и Европа. Те белязали победата на славянизацията, която се оказала от значение не само за осмисляне облика на българския етнос, но и за културното развитие на всички славяни. България поемала мисията на пръв духовен вожд на славянския свят, негов образец за приобщаване към тогавашната средновековна цивилизованост и култура.

---

[1] Автор: В. Гюзелев ↑

[2] Синодик царя Борила, с. 77. ↑

[3] Основни изложения за неговото царуване вж. у: *Златарски. История*, 1, 2, 1-244; *Гюзелев. Княз Борис Първи*, 19–526. ↑

[4] *Annales Fuldenses*, 367–368. ↑

[5] *Annales Bertiniani*, p. 448. ↑

[6] ГИБИ, IX, 2, с. 67. ↑

[7] D. A. I., p. 150. ↑

[8] Подробности у *Wasilevski*. *Bizancjum i Slowiane w IX wieku*, 114–122. ↑

[9] *Васильев*, *Византия и араби*, 1, с. 57. ↑

[10] *Annales Fuldenses*, 374–375. ↑

[11] *Гюзелев*. *Княз Борис Първи*, с. 66. ↑

[12] *Vita Ignatii auctore Niceta Paphlagone*. — PG, CV, coll. 525 A–B. Като се започне от Йосиф Генезий и Продължителя на Теофан, почти всички византийски автори посочват като една от основните причини за покръстването на българите сполетелите ги природни бедствия, тълкувани от тях като Божие наказание и своеобразна поличба — вж. *Gen.*, p. 97; *Theoph. Cont.*, 162–165; *Leo Gramm.*, p. 238. ↑

[13] За похода на Петрона срещу България и поражението на българите, което се датира на 3 септември 863 г., вж. *Theoph. Cont.*, p. 181. ↑

[14] Подробности с посочване на изворите у *Гюзелев*, с. 71 сл. С това българско пратеничество, изглежда, трябва да се свърже епизодът с водения от него прочут български борец, който бил надвит от бъдещия византийски император Василий I Македонец — *Theoph. Cont.*, 229–230. ↑

[15] *Dujčev*. *Medioevo*, III, 63–75. Вж. също така и *Гюзелев*. *Покръстването на българския народ*, 5–26, където са посочени редица други интересни сведения във византийски, латински, старобългарски и др. извори. ↑

[16] *А. Теодоров-Балан*. *Кирил и Методий*, II, С., 1934, 203, 208. ↑

[17] ГИБИ, IX, 2, с. 16. ↑

[18] *Anastasius Bibliothecarus*. *Epistulae*. — I MGH, Ep., VII, 411–412. ↑

[19] Покръстването на българите е едно от най-широко отразяваните събития в средновековните хроники от най-различен произход и се датира в тях в най-различно в хронологически обхват от 863 до 870 г. В издадените гръцки и латински извори за българската история е отразена само една малка част от тях. Събирането, систематизирането и превеждането им в един отделен том би дало възможност релефно да се види отражението на това събитие. Опит в

това отношение преди повече от век е направил *М. И. Соколов*. Из древней истории болгар. СПб. 1879. ↑

[20] *Detschew*. Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum, cap. 14. ↑

[21] *Detschew*. Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum, cap. 103, 104, 106. ↑

[22] *Annales Bertiniani*, p. 465. ↑

[23] *Nicolaus I papa*. Epistolae. — MGH, Ep, VI, p. 293. ↑

[24] *Ив. Снегаров*. Старобългарският разказ „Чудото на св. Георги с българина“ като исторически извор. — ГДА, VI (1956), с. 225. Напоследък *Б. Ст. Ангелов*. Сказание за железния кръст. — СЛ, I (1971), с. 141 убедително показва, че този разказ е част от един цикъл с разкази, който има византийска първооснова. ↑

[25] *Митр. Симеон*. Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис. С., 1917. Ново издание: Photius, Epistulae et Amphilochia, ed. B. Laurdas et L. G. Westerink. Lipsiae 1983, 2–39. Преведено в България още в края на IX-началото на X в., това послание има твърде широко разпространение в славянските литератури — вж. *Н. В. Синицына*. Послание константинопольского патриарха Фотия князю Михаилу Болгарскому в списках XVI века. — ТОДРЛ, XXI (1965), 101–125. По-подробно за него и за други дейности на патриарх Фотий, свързани с България, вж. в монографията на *L. Simeonova*. Diplomacy of the Letter and the Cross (Photios, Bulgaria and the Papacy, 860^s-880^s). Amsterdam, 1998. ↑

[26] Сведения за бунта срещу покръстването се съдържат в сравнително малко извори: *Detschew*. Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum, cap. 17, 78; *Annales Bertiniani*, 473-474; *Theoph. Cont.*, p. 165 (неговата кратка информация се повтаря и в други византийски извори). ↑

[27] *Annales Bertiniani*, 473–474. ↑

[28] *Гюзелев*. Княз Борис Първи, с. 136 сл. ↑

[29] *Annales Bertiniani*, p. 474. ↑

[30] MGH, SS, III, p. 236. ↑

[31] *Anastasius Bibliothecarius*. Vita Nicolai I papae. ↑

[32] *Nicolaus I papa*. Epistulae, 603–604. ↑

[33] *Annales Fuldenses*, p. 379. ↑

[34] *Annales Bertiniani*, p. 474. ↑

[35] Въпросът за действителното авторство на „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ е намерил най-правилно разрешение в съдържателната студия на *E. Perels*. *Papst Nikolaus I. und Anastasius Bibliothecarius*. Berlin, 1920. ↑

[36] Този изключително важен извор за историята на българите особено през езическия период и по време на самото покръстване и решаване на българския църковен въпрос е подлаган многократно на проучване от страна на български и чуждестранни изследвачи. Особено значение имат работите на *Dujčev*. *Medioevo*, I, 125-148; III, 147-173; *idem*, *Slavia orthodoxa*, 75-93; *L. Heiser*. *Die Responsa ad consulta Bulgarorum des Papstes Nikolaus I. (858–867) — ein Zeugnis papstlicher Hirten Sorge und ein Dokument unterschiedlicher Entwicklungen in den Kirchen von Rom und Konstantinopel*. Münster, 1978. Твърде интересен е фактът, че през Средновековието тези „Отговори“ придобиват за западното духовенство стойността на документ от католическото право, поради което често се цитират и използват от такива видни богослови като френския епископ Марбод (XI в.), архиепископа на Залцбург Конрад (XII в.), най-големия западен богослов Тома Аквински (1224–1274) и др. — вж. посочвания у *Гюзелев*. *Покръстването на българския народ*, 11–12. ↑

[37] *Detschew*. *Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum*, cap. 72. ↑

[38] *Гюзелев*. *Княз Борис Първи*, 209–210. ↑

[39] *Anastasius Bibliothecarius*. *Epistulae*, p. 413. ↑

[40] *Annales Fuldenses*, p. 380; *Annales Bertiniani*, p. 474; *Ermenricus Elwangensis*. *Epistula ad Grimaldum abbatem*. — *MGH*, Ep., p. 555. ↑

[41] *Nicolaus I papa*. *Epistulae*, p. 603; *Anastasius Bibliothecarius*. *Vita Nicolai I. papae*, § 608 (ЛИБИ, II, с. 64, 184–185). ↑

[42] ГИБИ, IV, 99–103. ↑

[43] PL, CXXIX, coll. 831 C. ↑

[44] *Anastasius Bibliothecarius*. *Vita Nicolai I papae*, § 609. ↑

[45] *Anastasius Bibliothecarius*. *Vita Nicolai I papae*, § 609–610. ↑

[46] *Anastasius Bibliothecarius*. *Vita Hadriani II papae*, § 613–616.

↑

[47] *Й. Иванов*. *Българските имена в Чивидалското евангелие*. — В: *Сборник в чест на Л. Милетич*. С., 1933, 626-638; *Moravcsik*.

Byzantinoturcica, II, p. 355. ↑

[48] *Anastasius Bibliothecarius. Vita Hadriani II, papae*, § 639. ↑

[49] *Anastasius Bibliothecarius. Vita Hadriani II, papae*, § 639. ↑

[50] Гюзелев. Княз Борис Първи, с. 241 сл. ↑

[51] *Anastasius Bibliothecarius. Epistulae*, p. 413. ↑

[52] *Theoph. Cont.*, p. 342. ↑

[53] *Hefele-Leclercq. Histoire des conciles*, IV, 1, p. 481 sq. ↑

[54] *Moravcsik. Byzantinoturcica*, II, p. 355; *idem*, Die Nahmenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom Jahre 896/70. — ИИД, XIII (1933), 8–23, където е дадено точно дешифриране на имената на българските пратеници и на носените от тях титли. ↑

[55] *Anastasius Bibliothecarius. Vita Hadriani II papae*, § 632-639; *Epistulae*, 413–415. ↑

[56] *Anastasius Bibliothecarius. Vita Hadriani II papae*, § 640. ↑

[57] Б. Ст. Ангелов. Сказание за железния кръст, с. 141. В едни преписи на извора името на първия предстоятел на Българската църква е Йосиф (Дуйчев. Из старата българска книжнина, I, с. 71), а в други — Стефан. ↑

[58] *Theoph. Cont.*, p. 342. ↑

[59] Вж. различните гледища у *Wasilewski. Bizancium i Slowiane w IX wieku*, 192–193. ↑

[60] D. A. I., p. 154. За различните гледища на авторите относно датирането на Борисовия поход срещу Сърбия вж. Л. Максимовић. О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију. — Зборник Филозофског факултета — Београд, XIV, 1 (1979), 69–75, който го датира през 880 г. ↑

[61] D. A. I., 154–156. ↑

[62] *Hadrianus II papa. Epistulae*. — MGH, Ep, VI, 760–762. ↑

[63] *Johannes VIII papa. Epistulae*. — MGH, Ep, VII, p. 277. ↑

[64] *Johannes VIII papa. Epistulae*. — MGH, Ep, VII, p. 294–295. ↑

[65] *Johannes VIII papa. Epistulae*. — MGH, Ep, VII, p. 296. ↑

[66] *Johannes VIII papa. Epistulae*. — MGH, Ep, VII, p. 326–328. ↑

[67] Гюзелев. Княз Борис Първи, с. 268 сл. ↑

[68] *Johannes VIII papa. Epistulae*, p. 146. ↑

[69] *Johannes VIII papa. Epistulae*, 66–67. ↑

[70] *Johannes VIII papa. Epistulae*, 58–60. ↑

[71] *Johannes VIII papa. Epistulae*, 65–66. ↑

- [72] *Johannes VIII papa*. Epistulae, 60–62. ↑
- [73] *Johannes VIII papa*. Epistulae, p. 147. ↑
- [74] *Johannes VIII papa*. Epistulae, 146–147. ↑
- [75] *Johannes VIII papa*. Epistulae, 153–154. ↑
- [76] *Johannes VIII papa*. Epistulae, p. 158. Доказателства за състава на тогавашното българско пратеничество в Рим вж. у В. Гюзелев. Житието на Власий Аморийски като извор за българската история. — ГСУ, ФИФ, LXI, (1967), 21–31. ↑
- [77] *Johannes VIII papa*. Epistulae, 158–159. ↑
- [78] Гюзелев. Княз Борис Първи, с. 286 сл. ↑
- [79] Photius et ecclesia Romana, II. A synodo romano (869) usque ad depositionem Photii (886) — documenta, collegit et notis illustravit G. Hofmann. Romae, 1932, p. 34. ↑
- [80] *Johannes VIII papa*. Epistulae, p. 260. ↑
- [81] *Johannes VIII papa*. Epistulae, 266–267. ↑
- [82] Annales Fuldenses, p. 400. ↑
- [83] *Photius*. Epistulae et Amphilochia, III, ed. B. Laurdas et L. G. Westerink. Lipsiae 1985, 113–114. ↑

ГЛАВА ВТОРА

СЪЗДАВАНЕ НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ И КНИЖНИНА: СВ. СВ. КОНСТАНТИН-КИРИЛ ФИЛОСОФ И БРАТ МУ МЕТОДИЙ^[1]

В Синодика на Българската църква непосредствено подир възхвалата на първия християнски владетел на българите Борис I-Михаил и неговата съпруга Мария следва тази за славянските и българските първопросветители: „На Кирила Философа, който преведе Божественото писание от гръцки език на български и просвети българския род, новия втори апостол..., на неговия брат Методий, архиепископ на Моравия Панонска, тъй като и той много се е потрудил за славянската книга — вечна памет. На неговия ученик Климент, епископ на Велика Морава, и на другите негови ученици Сава, Горазд и Наум, тъй като и те много са се потрудили за славянската книга — вечна намет“^[2]. Тази огромна почит отразява ясно разбиране и осмисляне за ролята на България в духовната история на славянството. Защото в действителност тя бе първата страна в ранносредновековна Европа, която успя да създаде блестящи условия за съхраняване и развитие на славянската писменост и книжнина — на делото на Кирил и Методий и техните ученици. Това ѝ позволи да се превърне за кратко време в най-крупния център на една нова писменост и книжовност, в първия духовен вожд на славянския свят.

Дълго преди това в България са били правени опити за изнамиране на нови писмени знаци или пригаждане и използване на гръцката и латинската писменост. Етапите в развитието на тази предкирило-методиевска писмена култура са отразени в „Сказание за буквите“ на старобългарския книжовник от втората половина на IX в. Черноризец Храбър: „Прочее, преди славяните нямаха книги, но бидейки езичници, четяха и тълкуваха с черти и резки. Когато се покръстиха, бяха принудени да пишат славянската реч с римски и

гръцки букви, но без устроение. И така беше много години“^[3]. „Чертите и резките“ това са многобройните загадъчни знаци от българското рунно писмо, които се откриват издълбани или врязани върху каменни блокове, тухли, керемиди и други в ранносредновековни български поселения в един твърде широк географски ареал: от Бесарабия до Халкидика и от Черно море до река Тиса^[4]. Като се започне от VIII в., дълго време в канцеларията на Българското ханство широко употребявани са гръцката азбука и език: повече от 100 са достигналите до нас най-разнообразни надписи, седем от които са на езика на българите, но с гръцки букви^[5]. Три фрагментарно запазени надписа на латински език, намерени в Плиска и Велики Преслав от периода 866–870 г. (времето на пребиваването на латинското духовенство в България), документират употребата на „римските букви“^[6]. Няма страна в ранносредновековна Европа, в която да е регистрирано такова голямо разнообразие на използваните графически системи. Наложилата се още в езическа България традиция на употреба на гръцкия език и писменост може да бъде характеризирана като мост за прехода от варварство към цивилизация, основа за преминаване от каменно-лапидарна към книжовна писмена култура. Усвояването и широката употреба на гръцкото унциално писмо осмисли на българска почва бъдната славянска графична система, която била близка по начертание както до „римските“, така и до „гръцките“ букви.

В крайна сметка обаче усилията за създаването на устроено славянско писмо и славянска богослужебна книжнина били увенчани с делото на Константин-Кирил Философ и неговия брат Методий. Техният живот и дело и особено дейността на учениците им са най-тясно свързани с историята на България през втората половина на IX-началото на X в. и по същество представляват неделима част от нея. Смисълът, значението и ролята на България в историята на славянството и Европа могат да бъдат разбрани само тогава, когато се разкрие нейното място в съхраняването и развитието на славянската книжовност, в създаването на една нова тенденция в европейското духовно развитие, непозната дотогава.

Родени във втория по значимост градски център на Византийската империя, Солун, в един град, обитаван от многобройно

славянско население, двамата отрано заживели с неговите проблеми и духовни потребности.

Кирил, който при своето християнско кръщение получил името Константин, е роден през 826 или 827 г., а Методий около 815 г.^[7] Баща им Лъв имал сан друнгар, а изпълнявал длъжността подстратег, военен управител на изградената Солунска тема. Майка им се казвала Мария. По всичко изглежда, че един от родителите на двамата славянски първопросветители е произхождал от българските славяни, за което могат да бъдат приведени редица доказателства както от историко-логическо естество, така и преки сведения. Твърде интересно и важно е свидетелството в краткото Кирилово житие: „Отечеството на този преподобен наш отец Кирил беше триславният и велик Солун, в който се и роди. Той беше родом българин. Родил се от благоверни и благочестиви родители. Баща му се казваше Лъв, а майка му Мария — богати и първи в този град“^[8].

Кирил проявявал още от ранно детство голяма склонност към учението и получил първоначалното си образование в своя роден град. В юношеската си възраст написал своето първо книжовно произведение „Похвала на св. Григорий Назиански“. Неговото ученолюбие и природни дарби привлекли вниманието на логотета на Византийската империя Теоктист. По негово настояване през 843 г. Кирил постъпил в императорската Магнаурска школа в Константинопол. Преди заминаването си за византийската столица отново на гръцки той написал своята втора книжовна творба „Соломоновата молитва“. В Константинопол първоначално само за три месеца усвоил граматиката, след което се заел с изучаването на другите науки: „Изучи Омира и геометрията, а при Лъва и Фотия — диалектиката и всички философски науки, а освен тях и реториката, и аритметиката, и астрономия, и музика, и всички други изкуства.“ Както ясно личи от приведения пасаж от пространното Кирилово житие, негови учители в Магнаурската школа са били бившият солунски митрополит Лъв Математик, който вероятно го е познавал от детско-юношеските му години, и бъдещият патриарх Фотий. Едва ли случайно Анастасий Библиотекар (800–880 г.) го характеризира като негов [на Фотий] много голям приятел^[9]. Високонадареният младеж всецяло спечелил любовта и доверието на логотета Теоктист, който го въвел в дворцовите среди. Техният стремеж да спечелят

Кирил и да го използват за държавна длъжност не дал резултат. След завършването на Магнаурската школа Кирил се подстригал за монах и бил назначен за библиотекар на патриарха в катедралната църква „Св. София“. Скоро след това се оттеглил в една монашеска обител край Босфора.

През 850 г. по настояване на Фотий Кирил заел неговото място на преподавател в Магнаурската школа и започнал да „преподава философия на туземци и чужденци“. Една от причините за това бил успешният му диспут през 847 г. с низвергнатия патриарх Йоан Граматик (834–847 г.), наречен още Анис, който бил упорит привърженик на иконоборството.

През 855 г. заедно със своя учител Фотий Кирил взел участие в мисията при сарацините (арабите). Тази мисия имала както църковно-религиозен, така и политически характер. По време на нея двамата посетили столицата на арабския халиф Мутавакил (847–861 г.) Багдад.

След завръщането си от тази мисия Кирил Философ първоначално се уединил в безмълвие, а след това отишъл в манастира в планината Олимп (Мала Азия), където се бил оттеглил неговият брат Методий.

Животът, учението и дейността на Кирил Философ в периода 843–855 г. съвсем ясно разкриват неговата тясна обвързаност както с най-известните представители на тогавашната византийска интелигенция, така и с управляващите кръгове на Византия.

Данните за ранните години от живота и дейността на Методий са твърде оскъдни. Неговият житиеписец отбелязва, че той произхождал от „много добър и почтен род, известен преди всичко на Бога, а след това и на царя, и на цялата Солунска област“. Той също се отличавал с високи умствени качества и придобил добро образование, поради което бил привлечен в областното управление на Византийската империя. „Най-сетне царят, като узна за неговите способности, даде му да управлява славянско княжество — като че ли да предвиждаше, бих казал аз, че ще го изпрати за учител и пръв епископ на славяните, та да изучи всичките им обичаи и постепенно да ги обикне.“ Логично изглежда вече направеното и възприето в науката предположение, че той е бил изпратен за военноекспедитивен управител (архонт) на намиращата се на север от Солун Стримонска архонтия, която била плътно заселена от

славянското племе стримонци. Тук той прекарал много години (от 843 до 855 г.) и „видял много смутове и престъпления в този живот“. Оттеглянето му от военноадминистративната длъжност и подстригването му за монах в манастира „Св. Полихрон“ в планината Олимп в Мала Азия е било не само плод на разочарования от светския живот, но и на настъпилите вътрешнополитически промени в империята. Характерът и същността на неговата военноадминистративна дейност сред славяните през указания доста продължителен период са му позволили да усвои говоримия славянски език и да окаже решително въздействие върху промяната на насоката в дейността на значително по-подготвения от него Кирил. От 855 г. насетне започва нов период в живота на двамата братя, пряко и тясно свързан със славянската и българската история.

Оттеглянето на двамата братя в манастира „Св. Полихрон“ продължило повече от четири години. По време на своето пребиваване тук двамата братя се отдали изключително на книжовна дейност, „беседвайки само с книгите“. Лаконичността на сведенията и в двете пространни жития добива по-голяма изясненост благодарение на важното известие в пространното Климентово житие, от което се разбира, че именно тогава те са започнали своята усилена работа за изнамирането на славянската азбука и превеждането на „боговдъхновените писания от елински език на български и се постарали да предадат божествените знания на по-способните си ученици“^[10].

Възкачването на Фотий на патриаршеския престол през 858 г. открило широко поле за дейността на двамата братя и за извършването на нови мисии, които тясно са свързани с тяхната книжовна дейност в полза на славяните.

Предположението, че първоначално резултатите от книжовната дейност на двамата братя са намерили практическо приложение сред българските славяни, се обосновава въз основа на едно трудно поддаващо се на точно датирание сведение в краткото Кирилово житие, в което се съобщава следното: „След това той [Кирил] отиде на река Брегалница и там намери няколко от славянското племе покръстени. А пък които намери непокръстени, той ги покръсти и ги обърна в православната вяра и създаде им букви на славянски език. Тези, които

обърна в православната вяра, бяха 54 000“^[11]. То трудно може да бъде доказано.

В края на 860 г. Кирил и Методий били наговарени лично от византийския император с извършването на важна църковна и дипломатическа мисия при хазарите. Тя била наложена от обстоятелството, че сред тях започнали мисионерска дейност представители на юдейството и исляма. Върху плещите на двамата братя лежала отговорната задача да приобщят Хазарския хаганат и неговото население към Константинополската църква и още по-тясно да ги обвържат с политиката на империята.

Първоначално те пристигнали във византийското владение на Кримския полуостров Херсон; тук Кирил научил в съвършенство еврейския език и книжнина с оглед на предстоящите му диспути с представителите на юдейството и превел на гръцки език осемте части на еврейската граматика. Ведно с това той се срещнал с представител на еврейското племе самаритани и успял да се запознае с техните книги. Малко по-късно той намерил там „евангелие и псалтир, написани с рушки (сурски = сирийски) букви“ и срещнал човек, който говорел този език. След разговора си с него той разбрал смисъла на речта му и скоро започнал да чете и да говори на сирийски език, който той познавал, по всичко изглежда, и преди това.

На 30 януари 861 г. със съдействието на херсонския архиепископ, местното духовенство и гражданство Кирил успял да открие в морето мощите на римския епископ Климент (92–101 г.). Впоследствие той съставил „Слово за пренасянето на мощите на св. Климент Римски“, а също така и химн в негова чест.

Междувременно хазарският хаган нападнал и обсадил един град на кримските готи, които били приобщени към християнството. Кирил Философ се застъпил за жителите на града и хаганът, след като обещал да се покръсти, се оттеглил. При завръщането си оттам по пътя Кирил и неговата дружина били нападнати от скитащите между долните течения на Дон и Днепър маджари, но впоследствие били освободени от тях.

От Херсон византийската мисия начело с Кирил Философ потеглила с кораб към Керч на Азовско море и оттам се упътила към Сариал, където била посрещната от пратеник на хазарския хаган. Оттам по суша тя се отправила към хазарската столица Семендер

(град, разположен в близост до Кавказкия проход „Каспийски врата“ или Дербент), където Кирил Философ бил приет лично от хагана в неговата лятна резиденция. Тук той провел няколко диспута с представители на юдейството относно същността на християнската доктрина и практика. Той провел спорове и с привърженици на исляма. Резултатите от неговата мисия в църковен аспект били слаби, но от външнополитическа гледна точка успехът бил по-голям: хазарският хаган регистрирал съюзническа вярност спрямо византийския император и освободил двеста души от пленените византийци.

Константин Философ записал водените диспути по време на хазарската мисия и въз основа на тях съставил отделно съчинение, за което отбелязва и неговият житиеписец: „От многото [прения], ние, като ги съкратихме, изложихме тук само малко — колкото за знание; а който иска да подири тези беседи както са, в пълнота, ще ги намери в съчиненията му, които преведе нашият учител архиепископ Методий, който ги раздели на осем части. Там ще види силата на словото, [дадена му] по Божия благодат, насочена като огнен пламък срещу противниците.“

Непосредствено след завръщането си в Херсон Кирил Философ извършил нова християнска мисия при аланите, които живеели в околностите на град Фула (в западната част на Кримския полуостров, близо до Херсон). Тук той успял да изкорени един все още съществуващ сред тях обичай да почитат един огромен дъб и да извършват под него жертвоприношения. Чрез това той укрепил още повече християнската вяра сред аланите.

Към края на лятото на 861 г. Константин Философ и Методий се завърнали в Константинопол. Кирил докладвал лично на императора резултатите от мисията, след което се оттеглил в столичната църква „Св. апостоли“. Смята се, че тогава Константин Философ отново започнал да преподава в Магнаурската школа, която била преустроена под ръководството на укрепилния се на патриаршеския трон негов учител и приятел Фотий.

Междувременно Методий пък бил убеждаван след завръщането от императора и патриарх Фотий да бъде посветен за архиепископ. След отказа му той бил поставен за игумен на манастира „Св.

Полихрон“, който имал доход 24 крини злато годишно и вече наброявал повече от седемдесет души монаси.

В историческите извори липсват конкретни данни относно същността и характера на книжовната дейност на двамата братя след завръщането им от хазарската мисия. Самият факт, че те по-късно били поставени начело на Великоморавската мисия показва, че те са насочили своето внимание главно към занимания, свързани със славянската писменост и книжнина. Може да се предполага, че част от монашеството в манастира „Св. Полихрон“ е представлявало техния кръг от ученици и помощници на това дело.

Великоморавската мисия е била етап от книжовната дейност на Кирил и Методий в полза на славянския свят. В голяма степен тя е била свързана с политическата обстановка, създадена се в Европейския югоизток през средата на IX в., която била използвана от Византия, за да установи своето политическо и църковно влияние сред среднодунавските славяни.

Великоморавското княжество укрепило значително своите позиции по време на управлението на княз Ростислав (846–870 г.), когато е трябвало непрекъснато да отстоява пристъпите на немската политическа и църковна експанзия.

Разпространението на християнството сред среднодунавските славяни било извършвано главно от немското духовенство, подчинено на архиепископа на Пасау, подпомагано активно от римското духовенство. Дейността на немското духовенство, съпроводена с разширението на немската колонизация, представлявала реална опасност за независимостта на Великоморавия. Опитът на княз Ростислав през 855 г. да я преустанови довел до влошаване на отношенията между Великоморавия и Немското кралство. Отрицателното отношение спрямо немското духовенство създадо условия за проникване на византийското църковно влияние и за проповядването на християнството от различни мисионери, както това личи от едно сведение в Пространното житие на Методий: „При нас са надошли мнозина учители християни от Италия, от Гръцко и от Немско, които ни учат различно“ — заявили през 862 г. Ростиславовите пратеници на византийския император. За да може да създаде самостоятелна църква с проповядване на роден език, Ростислав още през 860 г. се обърнал към Римската църква, която

отказала да удовлетвори молбата му. Това го поставило в изключително затруднено положение при борбата му срещу немското духовенство.

Приобщаването на Великоморавия към християнството е било съпроводено с усилено църковно строителство върху цялата територия на страната, както показват резултатите от последните археологически разкопки.

Обстановката на изостреност на взаимоотношенията на Великоморавия с Немското кралство се оказала благоприятна за формирането на една нова държава на среднодунавските славяни — Панонското княжество начело със сина на Прибина, Коцел (861–874 г.), който гравитирал в своята външна политика към Великоморавия.

Междувременно през 861–862 г. бил изграден българо-немският военно-политически съюз, насочен срещу Великоморавия и възбунтувалия срещу баща си Людовик Немски маркграф на Източната марка Карломан. Това усложнило твърде много обстановката в среднодунавските земи и поставило под голяма заплаха великоморавската държава.

За да може да неутрализира немската църковна и културна експанзия и да се противопостави на създадения българо-немски военно-политически съюз, княз Ростислав потърсил помощта на Византийската империя. Неговото пратеничество пристигнало в Константинопол през 862 г. и връчило на византийския император Михаил III послание, в което се отбелязвало следното: „Нашият народ се отметна от езичеството и държи на християнския закон, но нямаме такъв учител, който да ни обяснява на наш език истинската християнска вяра, та и други страни, като видят това, да направят като нас. Затова, господарю, изпрати ни такъв епископ и учител, защото от вас всякога изхожда добър закон на всички страни.“

В сведенията на пространните жития на Кирил и Методий военно-политическият елемент във византийско-моравските отношения е изцяло елиминиран: в тях доминира разказът за чудодейното и боговдъхновено изнамиране на славянската азбука и за превеждането на книги на славянски език.

В пространното Кирилово житие това е представено по следния начин: „Царят свика съвет, повика Константина Философа и като го накара да изслуша тази молба, рече му: «Зная, философе, че си

уморен, но потребно е ти да отидеш там, защото никой друг не може да свърши тази работа като тебе.» Философът отговори: «Макар че съм уморен и болен тялом, аз с радост ще отида там, стига да имат само писменост на своя език.» А царят му рече: «И дядо ми, и баща ми, и мнозина други са търсили такова нещо, но не са намерили; как мога аз да го намеря?» Философът рече: «Кой може тогава да пише думите си на вода и да си спечели името на еретик?» А царят заедно с вуйчо си Варда му отговориха: «Ако ти поискаш това, може да ти го даде Бог, който дава на всички ония, които се молят без съмнение, и отваря на ония, които чукат.» Философът си отиде и според стария си обичай се отдаде на молитва заедно с другите си сътрудници. И Бог, който слуша молитвите на своите раби, скоро му яви това, и той веднага състави азбуката и започна да пише евангелските слова...“

В пространното Методиево житие този разказ е изменен само в някои детайли: „Тогавя царят каза на Константин Философ: «Чуваш ли, философе, тези думи? Друг освен тебе не може да свърши тази работа. Тъй че ето ти много дарове и иди, като вземеш със себе си и брата си, игумена Методий. Защото вие сте солунчани, а всички солунчани говорят чисто славянски.» Тогавя те не посмяха да откажат нито на Бога, нито на царя..., но като изслушаха височайшото слово, отдадохя се на молитва заедно с други, които бяха със същия дух като тях. И тогавя Бог яви на философа славянските писмена и той, като устрои буквите, състави [евангелската] беседа и пое пътя към Моравия, като взе и Методия“.

Начинът, по който житиеписецът на двамата братя е представил изнамирането на славянската азбука и превода на свещените книги, свидетелства, че той е съчинил текст с легендарен характер, който в основата си съдържа известна историческа истина.

Едва ли Кирил и Методий с подкрепата на своите ученици сътрудници са можели да извършат това дело само за една година (862–863 г.), независимо от обстоятелството, че са владеели в съвършенство славянския език и че Кирил Философ е притежавал огромни и енциклопедични филологически познания. Всички данни недвусмислено показват, че работата по съставянето на славянската азбука и по нейното устройване съобразно фонетичните особености на славянския език е започнала твърде отдавна — още при първото оттегляне на Кирил и Методий в манастира „Св. Полихрон“ в

планината Олимп. В това отношение категорично и точно е сведението в „Сказание за буквите“ на Черноризец Храбър: „Ако запиташ гръцките книжовници, като речеш: «Кой ви е създал буквите, или превел книгите, или в кое време?», то рядко измежду тях знаят. Обаче ако запиташ славянските азбукарчета, като речеш: «Кой ви е създал азбуката или превел книгите?», всички знаят и в отговор ще рекат: «Св. Константин Философ, наречен Кирил: той ни създаде азбуката и преведе книгите и брат му Методий». И ако попиташ в кое време, то знаят и ще рекат, че през времето на гръцкия цар Михаил и на Бориса българския княз, и на Растица [Ростислав] моравския княз, и на Коцел блатненския княз, в годината 6363 от сътворението на света [= 855 г.]“^[12]. Създадената през 855 г. славянска азбука (тя била глаголическата) впоследствие била усъвършенствана, а през 862–863 г., непосредствено преди Великоморавската мисия на Кирил и Методий тя била напълно изградена и върху нейната база били преведени от гръцки на славянски онези свещени книги, които на първо време са били необходими при извършването на църковно-просветителската мисия сред моравските славяни. Сведенията на пространните жития и запазените най-ранни глаголически славянски паметници позволяват да се установи, че тогава Кирил и Методий при сътрудничеството на техните ученици са превели Изборното евангелие и някои части от основната по онова време богослужебна книга Молитвослов (евхологий), която е съдържала всички богослужебни текстове и молитви, влизащи по-късно в Требника и Служебника. По обем тези първи славянски богослужебни книги не са били твърде големи и са били най-необходимото за извършване на богослужението на славянски език в една наскоро приобщила се към християнството славянска държава.

Кирил и Методий заедно със своите ученици, които произхождали от българските и малоазийските славяни, потеглили от Константинопол към Великоморавия през есента на 863 г. Според последните изследвания маршрутът на тяхното пътуване до славянската среднодунавска страна е бил следният: Константинопол-Солун-Драч-Карнунтум-Великоморавия.

Когато пристигнали във Велехрад, Кирил и Методий и техните ученици били посрещнати с големи почести от Ростислав. С негово съдействие Кирил Философ създал тук училище за подготовка на

моравското духовенство, чрез което увеличил кръга на своите ученици. В резултат на това било въведено славянското богослужение в църквата. Славянските първопросветители продължили своята книжовна дейност и поставили основите на Великоморавската книжовна школа, в състава на която влизали както доведените от тях от Византия ученици, така и моравци. Тя била първата книжовна школа, създадена в славянска страна. Поради контакта с живия славянски език на моравското население в литературния език на школата, за което свидетелстват Киевските и Виенските глаголически листове, Пражките фрагменти и др.^[13], проникнали редица моравизми. Същевременно тъкмо тогава Кирил поставил основата на славянската литургия, която заимствала някои елементи на римската и византийската.

Във Великоморавия славянските първопросветители престояли повече от 3 години (по-точно 40 месеца). През пролетта на 867 г. те решили да заминат заедно със своите моравски ученици в Константинопол, за да ги посветят в църковен сан. По пътя бил разширен обсегът на тяхната мисия сред среднодунавските славяни. По настояване на панонския княз Коцел Кирил останал в продължение на 6 месеца и обучил нови 50 ученици. Успоредно с огромната просветителска, книжовна и църковна дейност в двете славянски княжества двамата братя успели да измолят освобождаването на 900 византийски пленници, с което регистрирали и политическия характер на своята мисия сред славяните.

На път за Константинопол Кирил и Методий и техните ученици пристигнали във влизащата тогава в пределите на Византия Венеция. Тук Кирил Философ влязъл в спор с привържениците на триезичната догма и защитил блестящо правото на съществуване на славянската писменост и книжнина с думите: „Не пада ли от Бога дъжд еднакво за всички? Също и слънцето не грее ли на всички? Не дишаме ли всички еднакво въздух? Как вие не се срамувате, като определяте само три езика, а искате всички други племена и народи да бъдат слепи и глухи? Кажете ми: дали смятате Бога за безсилен, та да не може да даде това, или го смятате за завистлив, та не иска [да даде]? Ние пък знаем много народи, които имат книги и въздават слава на Бога всеки на своя език. Известно е, че такива са арменците, персите, абазгите, иверите, сугдите, готите, аварите, тирсите, хазарите, арабите,

египтяните, сирийците и много други...“ Кириловото прение с триезичниците, записано от самия него, е влязло в състава на неговото пространно житие и всъщност е негова книжовна творба.

Междувременно двамата славянски просветители получили покана от папа Николай I да се явят в Рим. За да придадат по-официален характер на своето посещение, те първоначално се завърнали в Константинопол, откъдето взели откритите от тях по време на хазарската им мисия мощи на св. Климент Римски и същевременно получили указания за своята по-нататъшна дейност от императора и патриарх Фотий.

През 866–867 г. редица събития се развили неблагоприятно за Византийската империя и Константинополската църква. Българският хан Борис I се откъснал от тях и потърсил сближение с Рим и Немското кралство. На 24 септември 867 г. на мястото на убития византийски император Михаил III се възкачил Василий I Македонец. Непосредствено след това последвало свалянето на патриарх Фотий и замяната му с Игнатий. Загубили подкрепата на императорската и патриаршеската власт във Византия, Кирил и Методий били изправени пред трудна задача. Тяхната мисия сред славяните загубила своя византийски характер и се превърнала по същество в опит за защита на създаденото от тях дело. Това вече белязало навлизането на тяхната мисия в нов етап.

В края на декември 867 г. Кирил и Методий, придружени от своите ученици, пристигнали в Рим. Тук те били тържествено посрещнати от папа Адриан II и римското духовенство. В църквата „Св. Мария Прияслица“ („Санта Мария Маджоре“) папата осветил и положил славянските книги. Завърналият се наскоро от България епископ Формоза Портуенски заедно с епископ Гаудерих Велетрийски ръкоположили някои от славянските ученици за свещеници, други за дякони, иподякони и четци. Славянските просветители заедно със своите ръкоположени ученици отслужили в различни римски църкви литургии и моления на славянски език в чест на пренасянето на мощите на св. Климент Римски, на апостол Павел и др. Славянската писменост и книжнина и славянският език като литургичен получили пълно признание от страна на папството.

Би могло да се предположи, че тогава намиращото се в Рим тогавашно българско пратеничество имало възможност да се запознае

със славянските просветители, техните ученици и делото им и впоследствие да отнесе вестта за тях в България.

Междувременно Константин Философ се разболял. Петдесет дни преди смъртта си той приел монашеска схима (строг монашески обет) и името Кирил, с което е широко известен в историята. Тогава той оставил своя завет към брат си Методий и учениците си да продължат делото за разпространението на славянската писменост и книжнина: „Ето, брате, ние бяхме една двойка, впрегната да тегли една бразда. Аз привършвам дните си и падам на нивата. Ти пък обичаш твърде много планината [Олимп и намиращия се там манастир «Св. Полихрон»]; но недей заради планината да изоставиш своето учителство, защото чрез него можеш по-добре да се спасиш.“ Кирил починал в Рим на 14 февруари 869 г. и бил погребан в църквата „Св. Климент“.

Когато Кирил и Методий са пребивавали в Рим, са били поставени не само пред задачата да защитят дейността си като славянски просветители и учители, но и догматите на своята „права вяра“. Своите възгледи по тях Кирил изложил пространно в съставеното тогава от него съчинение под заглавие „Написание за правата вяра“. То може да бъде смятано за неговия последен книжовен труд, написан на славянски език, и е ценен извор за църковно-каноническите възгледи на двамата братя и техните ученици. То свидетелства, че те не са отстъпили от позициите на Константинополската църква: „Така аз изповядвам вярата си наедно с родния си брат Методий, мой сътрудник в служението на Бога. Защото в нея е спасението и надеждата и нея ние двамата предаваме на нашите ученици...“

Княз Коцел, който желаел да укрепи делото по разпространението на славянската писменост и книжнина и позициите си в борбата срещу немското духовенство, поискал от папата Методий да бъде ръкоположен за архиепископ на славяните. Със специална була до славянските князе Ростислав, Светополк и Коцел папата оповестил за извършеното и за своето решение: „И решихме... да изпратим във вашите страни Методия, нашия [духовен] син, мъж съвършен по разум и правоверен, като го ръкоположим заедно с учениците му, да ви поучава, както вие поискахте, и да ви обяснява на ваш език книгите на целия църковен ред в пълнота, заедно

със светата меса, сиреч литургия, и с кръщението...“ Той поставил обаче едно важно условие в своята була — „на литургията Апостолът и Евангелието да се четат първом на латински, а след това на славянски“^[14]. Тази була била по същество папска защита на славянската книжовност и богослужение и основа за изграждането на самостоятелна славянска църковна организация сред среднодунавските славяни, подчинена в своите действия на Римската църква. Непосредствено след получаването на булата, в края на 869 г. княз Коцел изпратил намиращия се при него Методий заедно с двадесет други „почитани мъже“ да бъде ръкоположен за архиепископ на Панония с център Сирмиум (Срем — дн. Сремска Митровица). Тъй като този град тогава се намирал в пределите на българската държава, Методий резидирал в столицата на княз Коцел Блатноград. Обхватът на неговия църковен диоцез, в който той бил едновременно и папски легат, бил твърде голям (той включвал териториите на дн. Унгария, Словакия, Моравия и част от Хърватия).

Ръкополагането на Методий за архиепископ на Панония и за папски легат и неговата усилена дейност за изграждане на църковната организация със славянско богослужение накърнили силно интересите на немското духовенство. Изправен пред съда на немския крал и епископите Херманрих на Пасау, Алдавин на Залцбург, Анон на Фрайзинген и др. през 870 г., той бил обвинен, че проповядва и учителства в тяхна област и бил изпратен в Швабско, където бил държан в затвор в продължение на две години и половина. Неблагоприятната политическа ситуация във Великоморавия през 869–870 г., която се характеризирала с налагането на княз Светополк (870–894 г.) и с налагането на немското политическо и църковно влияние в страната, обусловила злостастната участ на Методий и до голяма степен затормозила процеса на разпространение на славянската писменост и книжнина и на създаването на самостоятелна славянска църковна организация.

Осъждането и затварянето на Методий довежда през 871 г. и до изострянето на отношенията между Немското кралство и Великоморавия. Немците арестували Светополк и възнамерявали да го изправят пред съд, но моравците под предводителството на ученика на славянските просветители Славомир се разбунтували и постигнали големи успехи в борбата срещу немската експанзия и издевателства.

Те били принудени да освободят Светополк, който със събраната от него войска през 872 г. им нанесъл решително поражение и укрепил своята власт във Великоморавия^[15].

Междувременно немските епископи съставили историческа записка, с която оправдали своето отношение към Методий, като го обвинявали, че незаконно е заграбил диоцез, който е принадлежал на залцбургския епископ, прогонил е оттам незаконно архипрезвитер Рифалд и е забранил богослужението на латински език. Според тях „някой епископ, дошъл от някъде другаде, не е имал църковната власт в тази гранична страна [Панония], освен залцбургските предстоятели, нито пък някой презвитер, дошъл от другаде, се е осмелявал да извършва божествена служба повече от три месеца, преди да е представил на епископа разрешително писмо. Това било спазвано така дотогава, докато се появила новата школа на Методий Философ“. Същото се отнасяло и до областта Каринтия, която според тях била под попечителството на епископа на Фрайзинген Анон^[16].

Опитите на Методий да влезе в писмовна връзка с римския папа и въз основа на неговата була да обоснове своите права не дали никакви резултати, тъй като немските епископи правели всичко възможно писмата му да не достигат до Рим. Независимо от това отношенията между папството и немското духовенство се обтегнаха и папа Йоан VIII, макар и със закъснение, се намесил решително, за да освободи Методий и да възстанови правата му на архиепископ на Панония. През май 873 г. папата изпратил писма до сина на крал Людовик Немски Карломан с молба да съдейства за освобождаване на Методий, за да изпълнява „епископските си функции съобразно стария обичай“^[17]. В писмата си до залцбургския архиепископ Адалвин и епископите на Пасау и Фрайзинген Херменрих и Анон папата решително осъждал тяхното отношение към Методий и разкрил проявените спрямо него жестокости^[18]. В писмото си до Херменрих той писал следното: „Наистина, чия жестокост, да не кажем на епископ, но на какъвто и да е светски човек, а дори и на тиранин, или чия зверска свирепост ти не надхвърли и не надмина със своята дързост, като подложи нашия брат и съепископ Методий на затворнически наказания, като най-сурово и безчовечно го наказва да стои продължително време под откритото небе на зимен студ и дъждове, като го отдели от повереното му ръководство на църквата и

като достигна до безумието да го довлекат на епископски събор и да го биеш с конски бич...“^[19]

Папата го заплашвал, че ако Херменрих не се яви в Рим, за да даде обяснение на своите постъпки, ще бъде отлъчен от църквата. С уреждането на всички въпроси, свързани с освобождаването на Методий от папския престол, бил наговарен епископ Павел Анконски. Папа Йоан VIII обявил и църковно запрещение: „Всички кралски епископи да не служат меса, сиреч литургия, докато държат Методия [затворен].“

През септември 873 г. Методий бил най-после освободен. Първоначално той отишъл при панонския княз Коцел. Под заплахите на немските епископи князът се принудил да изпрати Методий във Великоморавия. Княз Светополк по силата на сключения през 874 г. във Форхайм договор с Немското кралство и с подкрепата на своите поданици прогонил от пределите на страната немското духовенство. В писмото си до папата моравците писали: „Понеже по-преди нашите бащи са получили кръщение от свети Петър, дай ни [и сега] Методия за архиепископ и учител.“ Папа Йоан VIII ръкоположил сега Методий за архиепископ на Моравия със седалище Велехрад. Княз Светополк го приел отново и му поверил „всички църкви и всички духовници по всички градове“^[20]. Повторното завръщане на Методий във Великоморавия било свързано с нов разцвет на делото на славянската писменост и книжнина, с организирането на самостоятелната Моравска църква и с пълното налагане в нея на богослужението на славянски език. Същевременно славянският просветител разширил кръга на разпространението на християнството сред славяните, като съдействал за покръстването на славянското племе, живеещо по долината на река Висла, и на неговия княз.

Немското духовенство и неговите привърженици във Великоморавия не се примирили с претърпяното поражение. Срещайки в известна степен подкрепата на княз Светополк, те отново започнали атаките срещу Методий и неговото дело. Този път те действали в съюз с римското духовенство, което в лицето на известния свещеник и дипломат Йоан Венециански, приближен на княз Светополк, и на Вихинг имало твърде енергични водачи. Яростните противници на богослужението на славянски език не само отново подхванали триезичната догма, но и обвинили Методий, че той

неправилно разпространявал учението за „Светия Дух“ съобразно схващането на Източната църква.

Неуспехите на папството в борбата му срещу Константинополската патриаршия довели и до промяна в отношението му към славянското богослужение. Папа Йоан VIII, както това личи от писмата му, изпратени през юни-юли 879 г. до княза Светополк и архиепископ Методий, забранил извършването на богослужението във Великоморавия на славянски език. На Методий било само позволено да проповядва или да държи беседи на народа на неговия език. Той не се съобразил с папската забрана и продължил извършването на литургията на славянски език, което възбудило острата реакция на папството и славянският просветител бил извикан на съд в Рим^[21].

Методий бил изправен в началото на 880 г. пред папския съд в римската църква „Св. апостоли Петър и Павел“. Тук той защитил правото на използване на славянския език като литургичен и регистрирал преданост към Римската църква и нейните основни догмати. Ръководен от стремежа за запазване на славянската книжовност, Методий бил принуден да отстъпи от верността си спрямо Константинополската църква. В своето писмо до княз Светополк от юни 880 г. папа Йоан VIII потвърдил правото на използване на славянския език в богослужението с известни ограничения: „И накрая, по право възхваляваме славянското писмо, изнамерено някога от Константин Философ, за да прозвучат в него дължимите на Бога молитви, и заповядваме на този език да бъдат разказвани проповедите и деянията на нашия господ Иисус Христос, защото да славим Бога не само на три, но на всички езици, ние сме подбуждани от свещената власт.“ На този папски събор обаче за епископ на Нитранската църква бил ръкоположен отявленият враг на славянското богослужение и книжовност и личен враг на Методий Вихинг^[22]. Този акт ясно показал, че римското духовенство само временно е отстъпило и възнамерява по-нататък да продължи борбата срещу Методий и неговото дело.

Интригите срещу Методий продължили и след неговото завръщане от Рим с връчените му папски писма. В техния център стоял отново Вихинг, който дори си послужил с фалшифицирано и измислено папско писмо, за да го оклевети.

Това принудило Методий да се оплаче с писмо до папата. В отговора си от 23 май 881 г. папа Йоан VIII уверил Методий, че не е писал никакво друго писмо, освен изпратеното до княз Светополк и че не е упълномощавал с нищо нитранския епископ. Той го уверил напълно в лоялност и в подкрепа: „Но когато ти с Божия помощ дойдеш отново, след изслушване на двамата в наше присъствие, ние ще доведем до законен край всичко, което е било предприето незаконно спрямо теб, и всичко, което вече споменатият епископ, противно на своите обязанности, е извършил срещу теб, и не ще пропуснем да обуздаем неговото непокорство с нашата присъда“^[23].

Непосредствено след това Методий бил извикан от византийския император Василий I Македонец чрез пратеничеството, което той изпратил до княз Светополк. През зимата на 881 г. Методий потеглил за Константинопол и пристигнал тук в самото начало на 882 г. Той бил посрещнат с радост и почести от императора, който похвалил неговото учение и дейност във Великоморавия и задържал при себе си от учениците му „един свещеник и един дякон с книгите“. Обдарен богато, Методий бил изпратен тържествено от императора и патриарха.

Вече цитираното по-горе сведение в Пространното Климентово житие позволява да се допусне, че при своето пътуване за византийската столица Методий и учениците му са минали през България и тогава българският владетел Борис I-Михаил за пръв път е имал възможност да се запознае с делото им. Някои съвременни изследвачи предполагат, че оставените от Методий двама негови ученици в Константинопол оттам са заминали за България, полагайки тук основите на славянското богослужение и книжовност^[24]. Самият факт, че хан Борис още преди прогонването на Методиевите ученици от Великоморавия „жадувал за такива мъже..., каквито с голямо желание търсел“, свидетелства красноречиво, че идеята за налагането на славянския език в богослужебния живот на България и за развитието на славянската книжовност е живяла много преди 886 г.

Обратният път на Методий се оказал доста труден. Влошаването на отношенията между България и Великоморавия през 882 г. и българското нахлуване в моравските земи със съдействието на Немското кралство принудили Методий и придружаващите го негови

ученици да потеглят от Константинопол по море. След много премеждия те се завърнали във Велехрад.

След своето завръщане тук Методий се отдал изключително на книжовна дейност. Той ръкоположил от своите ученици двама за свещеници, добри скорописци и превел на първо време от гръцки на славянски език всички библейски книги, освен Макавеите, в продължение на 6 месеца, както за това се известява в Пространното му житие и в „Шестоднева“ на старобългарския книжовник Йоан Екзарх. След това написал канона в чест на св. Димитър Солунски, превел Номоканона (църковните правила и решенията на съборите за устройството на църквата) и Патерика (отческите книги — разкази за живота на „отците на църквата“) и освен това взел участие при написването на пространното житие на своя брат Кирил. В тази връзка той се заел с превеждането на някои съчинения на брат си Кирил, за което свидетелстват данните от пространното житие на последния. Съсредоточаването на книжовната дейност на Методий в последните години от неговия живот е било съвсем естествено, като се имат предвид големите усилия и грижи, които след смъртта на Кирил той положил в защита и укрепване на делото на славянската писменост и книжнина, за налагането на славянското богослужение и за църковната организация на Панония и Великоморавия. Методий е продължил да обогатява славянската книжнина с проповеди, молитви и песнопения, както това личи от редица славянски глаголически ръкописи. Някои от тях са били преведени на латински^[25].

Същевременно Методий продължавал да води упорита борба срещу пристъпите на немското духовенство и срещу някои еретически учения. При това той бил твърде изолиран от върховната държавна власт, тъй като княз Светополк открито започнал да покровителства немското и римското духовенство.

Непосредствено преди смъртта му обучаваното от него славянско духовенство във Великоморавия наброявало 200 души (свещеници, дякони и иподякони). В предсмъртния си час Методий оставил за свой приемник в учението най-добрия измежду многобройните си ученици Горазд, който владее славянски и гръцки и бил изключително начетен в латинските богослужебни книги. Него той ръкоположил и за архиепископ на Моравия. Горазд произхождал от моравската аристокрация и това обстоятелство не било без

значение при определянето на неговия избор. Уморен от интензивната си дейност и непрестанни борби, Методий умрял на 6 април 885 г. във Велехрад. Учениците му отдали подобаващи почести, отслужили погребална служба на латински, гръцки и славянски и го погребали в тукашната съборна църква.

Великоморавската мисия на Кирил и Методий и техните ученици е епохално дело в славянската история. С нея се поставят основите на славянското богослужение, на славянската книжовност и на една нова славянска църква. Тя бележи началото на славянската културна мисия в историята на Европа и света. Нейната недълготрайност и крушение се дължали както на църковно-религиозни, така и на политически причини. Краят на Великоморавската мисия сложил началото на Българската мисия в съзиждането на славянската цивилизация и духовност.

---

[1] Автор: В. Гюзелев ↑

[2] Синодик царя Борила, с. 77. ↑

[3] Куев. Черноризец Храбър, с. 188. ↑

[4] Л. Дончева. Знаци върху археологически паметници от средновековна България (VII-X в.). С., 1980. ↑

[5] Бешевлиев. Първобългарски надписи, *passim*, където са публикувани 94 надписа. За написаните с гръцки букви на езика на старите българи — пак там, с. 193, 195, 196, 197, 198–199, 200, 204. Към тях трябва да бъдат добавени и надписите върху съдове от съкровището от Надъ Сент-Миклош (IX в.) — *Moravcsik. Byzantinoturcica*, II, р. 18. ↑

[6] К. Шкорпил. Паметници от столицата Преслав. — В: България 1000 години. С., 1930, 221–222. ↑

[7] Основни извори за живота и дейността на славянските просветители св. Константин-Кирил Философ и Методий са техните пространни жития. Тяхното цитиране и използване в настоящото изложение е въз основа на изданието им в: *Климент Охридски. Събрани съчинения*, Т. III, 98–141, 185–203. Други библиографски посочвания на извори и изследвания вж. в: История на България, т. II с. 327, бел. 18. От изследванията на български учени най-цялостно е това на Е. Георгиев, Кирил и Методий — основоположници на славянските литератури, С., 1956. От изследванията на чуждестранни

слависти най-голямо внимание заслужават монографиите на: *F. Dvornik*. *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*. Prague, 1933; *F. Grivec*. *Konstantin und Method, Lehrer der Slaven*. Wiesbaden, 1960. ↑

[8] *Теодоров-Балан*. Кирил и Методий, II с. 115. ↑

[9] *Anastasius Bibliothecarius*. *Epistulae*, p. 407. ↑

[10] ГИБИ, IX, 2, 12–13. ↑

[11] *Теодоров-Балан*. Кирил и Методий, II, с. 16. ↑

[12] *Кувев*. Черноризец Храбър, 190–191. ↑

[13] *А. И. Соболевский*. Церковно-славянские тексты моравского происхождения. Варшава, 1900. ↑

[14] Интересно е, че текстът на тази папска була не е запазен в папските регистри, а в Методиевото житие — вж. *Климент Охридски*. Събрани съчинения. Т. III, 199–200. ↑

[15] *Dvornik*. *Byzantines Missions*, p. 151 sq. ↑

[16] *Conversio Vogoariorum et Carantanorum*, 56–59. ↑

[17] *Johannes VIII papa*. *Epistulae*, p. 281. ↑

[18] *Johannes VIII papa*. *Epistulae*, p. 283, 285–286. ↑

[19] *Johannes VIII papa*. *Epistulae*, p. 285. ↑

[20] *Johannes VIII papa*. *Epistulae*, 283–285. ↑

[21] *Johannes VIII papa*. *Epistulae*, 160–161. ↑

[22] *Johannes VIII papa*. *Epistulae*, 222–224. ↑

[23] *Johannes VIII papa*. *Epistulae*, 243–244. ↑

[24] *Георгиев*. Разцветът на българската литература в IX-X в., с. 58 сл. ↑

[25] Общо за книжовната дейност на Методий през този период вж. *Георгиев*. Кирил и Методий — основоположници на славянските литератури, с. 256 сл. ↑

ГЛАВА ТРЕТА

СЛАВЯНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДУХОВНОСТ И КУЛТУРА: КИРИЛО-МЕТОДИЕВИТЕ УЧЕНИЦИ В БЪЛГАРИЯ (886–893 Г.)^[1]

След смъртта на Методий борбата между неговите ученици начело с Горазд и привържениците на Вихинг се разгоряла с голяма сила. Тя вече имала за прицелна точка архиепископския престол на Великоморавия, на който бил поставен Методиевият ученик Горазд. В стремежа си да запази господството на Римската църква новият папа Стефан V (885–891 г.) се намесил в църковните работи на Великоморавия в полза на Вихинг и неговите привърженици. През втората половина на 885 г. папата изпратил във Великоморавия епископ Доминик Тривенски и презвитерите Йоан и Стефан, като им дал в писмена форма подробни наставления за техните действия. В тях им обърнал внимание, че трябва да се опрат преди всичко на верния на апостолическата катедра княз Светополк и да отстояват догматите на Римската църква. Папата категорично забранил да се отслужат литургиите и църковните служби на славянски език, като позволил той да бъде използван само за разясняване на евангелските текстове и за проповед. Той обявил ръкополагането на Методиевия приемник на архиепископската катедра Горазд за незаконно и му забранил да служи дотогава, докато не се яви лично пред него, за да му даде обяснение „със собствената си уста“^[2]. Определи се на подкрепата на княз Светополк, Вихинг и неговите привърженици, папските пратеници, започнали настойчива борба за ликвидирането на славянското богослужение и свързаната с него книжнина. Те успели да реализират всички папски указания. Горазд бил насилствено прогонен от архиепископския трон. Това създадо условия за извършването на следните ходове на папството по отношение на славянското духовенство.

В края на 885 г. папа Стефан V ръкоположил за архиепископ на Моравия Вихинг. В изпратеното в тази връзка писмо до княз Светополк той похвалил неговата вяроност към Римската църква и му наредил да приеме Вихинг „като духовен баща и собствен пастир“. Папата с още по-голяма решителност осъдил учението на Методий и неговата дейност и категорично забранил под заплахата за отлъчване от църквата и извършването на божествените служби, светите тайнства и литургиите на славянски език, „като се направи изключение само за онова, което се отнася до назиданието на простия и неразбиращ народ, ако евангелският и апостолският разказ се съобщава на същия славянски език от тези, които го знаят“. Той повелил цялото славянско духовенство, което принадлежало към кръга на Методиевите ученици да бъде прогонено от църквите и дори извън пределите на страната: „А упоритите и неподчиняващите се, които постоянствуват във враждата и съблазънта, нареждаме да бъдат изхвърлени от лоното на църквата като сеячи на плевели, ако не са се поправили след първото и второто напомняне. Нареждаме също да бъдат обуздани и с нашата сила и да бъдат изгонени далеч от вашите земи, та една болна овца да не зарази цялото стадо“^[3].

Гонението на Методиевите ученици започнало първоначално с прения, в които най-дейно участие вземали Горазд и Климент. Разколът във Великоморавската църква бил пълен. Методиевите ученици дори били обвинени от Вихинг и привържениците му пред княз Светополк, че кроят заговор и въстание срещу неговата власт. В развихрилата се борба князът застанал всецяло на страната на Вихинг, римското и немското духовенство. Църковната власт във Великоморавия всецяло преминала в техни ръце; от идейни спорове те преминали към физическа разправа с Методиевите ученици с подкрепата на немската войска, на която княз Светополк дал възможност свободно да се меси във вътрешните работи на страната. Настъпилият погром бил жесток и унищожителен: „Франките безчовечно изтезавали едни, на други разграбвали домовете, като прибавяли алчност към нечестието си, а трети, и то стари и надигнали Давидовата възраст, влачели голи през трънаци“^[4].

Най-жестоко било отношението към най-приближените на Методий ученици — Горазд, Климент, Лаврентий, Наум и Ангеларий, които заедно с мнозина други били оковани в железни вериги и

хвърлени в затвора. Тук те били подложени на много мъчения, а оставеният за наследник на Методий като архиепископ на Моравия Горазд вероятно бил убит^[5].

Понеже привържениците на Вихинг се боели да не би изтъкнатите Методиеви ученици да бъдат освободени от народа или княз Светополк, „те ги предали на войници — немци, да ги откарат всеки в различна част от крайдунавските области“. През зимата на 885–886 г. Климент, Наум, Ангеларий и други били изведени от Велехрад, разсъблечени голи, заплашвани с убийство и накрая прогонени извън пределите на Великоморавия^[6].

Краят на Великоморавската мисия на Кирил и Методий и техните ученици може да бъде окачествен като начало на българската славянска просвета и книжовност. Много точно Ф. Дворник е констатирал: „Делото на Методий бе спасено от българите.“ Редица вече съществуващи в България условия са довели Методиевите ученици, прогонени от Великоморавия, до мисълта да потърсят не само лично убежище, но и закрила на славянската просвета и книжовност, на богослужението на славянски език. При българския хан Борис I-Михаил в България отдавна християнството било наложено като държавна религия и вече била организационно изградена българска църква; тук се чувствала остра липса на духовенство, което да извършва богослужението и християнската проповед на езика, говорен от по-голямата част от населението на държавата — славянския; по характера на своята дейност във Великоморавия и по своите догматични схващания славянските първопросветители и техните ученици се изявили като византийски мисионери сред среднодунавските славяни, поради което е било съвсем естествено да потърсят убежище в една страна, която като църковен диоцез е била, макар и формално, под юрисдикцията на Константинополската патриаршия.

Поради всичко това съвсем естествено е било желанието на известна част от тях незабавно след тяхното прогонване да поемат пътя към пределите на българската държава или, както се е изразил точно Климентовият житиеписец, „закопнели за България, за България си мислели и се надявали, че България е била готова да им даде спокойствие“. За да могат незабелязано и безпрепятствено да се придвижват, те били принудени да се разделят един от друг и да се

пръснат на различни страни. Климент, Наум и Ангеларий се отпавили към Дунава. По Дунавския път те достигнали до най-прочутия от крайдунавските градове — Белград, където се представили на военния наместник на българския владетел боритаркана [Радислав]. Той, след като разбрал кои са те, решил да ги изпрати при „българския княз Борис..., защото знаел, че Борис жадува за такива мъже. Затова ги оставил да се съвземат от дългото пътуване и след това ги изпратил на княза като скъпоценен дар и му съобщил, че тези мъже са такива, каквито той с голямо желание търсел“^[7]. Цитираният откъс от Пространното Климентово житие ясно показва, че част от учениците на Кирил и Методий неслучайно се насочват към България, бидейки уверени, че тук ще бъдат посрещнати радушно. Не може да има съмнение, че те са знаели за желанието на българския владетел да получи още през 882 г. славянски учители. В този смисъл идването на Кирило-Методиевите ученици в България след краха на Великоморавската мисия не може да се разглежда като случайно и непредвидено стечение на обстоятелствата. В столицата Плиска Климент, Наум и Ангеларий били посрещнати с голяма почит от българския хан Борис-Михаил и неговите приближени и били обградени с изключително внимание от тях. Те получили и дрехи, които съответствали на техния свещенически сан, подходящи жилища и всичко необходимо. Самият владетел водел продължителни разговори с тях, при които тримата славянски просветители са разкрили пред него философската същност и историята на християнството. С изключително внимание към Климент, Наум и Ангеларий се отнасяли приближените на владетеля, „които се отличавали с достойнство на рода си и с голямо богатство“. Прави впечатление, че те не се решавали да посещават домовете на мнозина, а само на тези, които князът им позволявал. По всичко изглежда, че Борис I-Михаил се е стремил първоначално да не дава изключително голяма гласност на присъствието на славянските просветители в Плиска, бидейки се от реакцията на византийското духовенство, което се намирало в столицата и страната. Същевременно започнала широка подготвителна работа за създаване на условия в различни области на страната за дейността на славянските просветители и свещенослужители. Междувременно при пребиваването в Плиска Климент и Наум били настанени в дома на болярина от български

произход Есхач, който бил по сан сампис, а Ангеларий — в дома на болярина от славянски произход Чеслав. „Но Чеслав не могъл дълго да се наслаждава на неговото присъствие в живота“, тъй като Ангеларий починал^[8].

По всяка вероятност през 886 г., не дълго подир идването на Климент, Наум и Ангеларий, в България пристигнали и други от прогонените от Великоморавия ученици на славянските първопросветители Кирил и Методий. Тяхната одисея е описана в първото и най-старо житие на Наум. Немците продали като роби на еврейски търговци онези от славянските свещеници, които били по сан презвитери и дякони. Те били отведени на тържището за роби във Венеция. Тук били откупени от приближен на императора, който дошъл от Константинопол. Той ги завел отново във византийската столица и известил за тях на император Василий I Македонец. Тук им били възвърнати предишните санове и чинове — дякони и презвитери, и им били дадени различни църковни служби. Една част от тях предпочитали да останат в Константинопол, а другите дошли в българската земя^[9]. Между тях е бил и презвитер Константин, който се прославил с неуморната си църковна и книжовна дейност и получил епископски сан, ставайки известен в историята като епископ Константин Преславски. Изказано е предположението, че спасените от робство и отведени в Константинопол славянски просветители и свещенослужители са влезли в контакт с намиращия се тогава на учение тук син на хан Борис I-Михаил Симеон, който се сблизил с тях и им оказал въздействие да заминат с него за България, търсейки в нея поле за приложение на своята дейност^[10]. Не може да не направи впечатление, че лично византийският император е проявил не само благосклонно отношение, но и грижи към Кирило-Методиевите ученици. Стремешът на част от тях да заминат за българската земя не е срещнал противодействие от страна на византийската държава и църква. Това е свидетелство, че Византия не е имала всецяло отрицателно отношение към извършването на богослужението на славянски език в България и към създаването тук на книжовност на говорения от по-голямата част от населението език.

И ако първоначално в разговорите и многобройните си срещи с Климент, Наум и Ангеларий хан Борис I-Михаил и приближените му боили са обмисляли плановете за широка дейност, за обучаване на

църковен клир от славянското население, който да извършва богослужението на славянски език, и за разгръщане на просветно-книжовна дейност, то след идването от Константинопол и на други ученици на славянските просветители изпълнението на тази задача е придобило реални очертания. По всяка вероятност тогава именно е било решено да бъдат създадени две средища за обучението на славянски църковен клир и за просветно-книжовна дейност — единият в областта Кутмичевица (дн. Македония) с център Охрид, а другият — в Североизточна България с център Плиска. Впоследствие те послужили като основа и за формирането на двете основни школи в старобългарската книжовност. Докато Климент трябвало да замине за областта Кутмичевица, то Наум и останалите славянски просветители останали в Българския североизток.

Изразено е в науката логичното предположение, че изпървом дошлите в България Кирило-Методиеви ученици са били поставени пред задачата отново да преведат основните богослужебни книги от гръцки на славянски. Знаейки наизуст славянските богослужебни текстове, за тях не е представлявало трудност да възобновят Кирило-Методиевите преводи. За кратко време са били възобновени преводите на Изборното евангелие, Изборния апостол, Псалтира и някои избрани старозаветни четива — паримейника. Те са били крайно необходими с оглед на богослужението, в което славянският език чрез тях измествал гръцкия^[11].

За да подготви и улесни дейността на Климент в областта Кутмичевица, хан Борис-Михаил извършил някои промени и издал няколко разпореждания, с които извършил важна административна реформа. Той отделил областта Кутмичевица от Котокий (вероятно понятие за Долната земя), поставил ѝ за управител Домета, лишавайки Утър от управлението на областта. На новия управител било наредено да оказва цялостно съдействие на Климентовата дейност. Издадено било нареждане до всички жители на областта Кутмичевица да приемат с почит Климент и да му предоставят всичко щедро, и да го удостояват с дарове. „Климент се изпращал за учител в Кутмичевица и получил като княжеско дарение три къщи в Девол, които преди това принадлежали на комитов род, а също така и места за почивка около Охрид и Главиница“^[12]. Извършеното дарение от страна на княза, на върховната държавна власт ясно показва грижите

които били полагани за разпространението на славянската просвета и книжовност.

В областта Кутмичевица Климент започнал своята дейност с голям замах и в много направления. Първата му задача била да съдейства за приобщаване към християнството на онези славяни и българи, които продължавали да се придържат към езичеството. Макар и да минали много години от покръстването, езическите вярвания и обреди продължавали да битуват. В борбата си срещу тях църквата срещала големи затруднения. В такъв смисъл Климент бил не само учител, но и християнски мисионер.

Основната задача на Климент по време на неговото седемгодишно пребиваване (886–893 г.) в областта Кутмичевица била подготовката на славянски църковен клир и обучението му на славянска грамотност, за да може да извършва богослужението на славянски език. За тази цел той непрекъснато обикалял областта. Във всяка енория той имал по 300 ученици, а в цялата област те били 3500: „С тях той прекарвал повечето си време и им разкривал по-дълбоките места на писанията“. Из средата на тези негови ученици бил излъчван висшият църковен клир — четци, иподякони, дякони и свещеници. Същевременно той имал един приближен кръг от ученици, които го съпътствали по време на неговите обиколки в областта и го подпомагали в дейността му; те били с най-добра подготовка в богослужението и книжовността. Успоредно с това Климент извършвал голяма просветна дейност сред младото поколение^[13].

Големият брой Климентови ученици и излъчваният от тях църковен клир показва, че те са били подготвени не само за областта Кутмичевица, но и за други области от ширналите се предели на българската държава, за да въвеждат в тях богослужението на славянски език. Както поради многочислеността на славянското население в югозападните български краища, така и поради някои причини от църковен и политически характер, изглежда, най-напред именно тук славянският език е станал богослужебен, докато в източнобългарските земи това е ставало постепенно. Не трябва да се забравя и обстоятелството, че византийското духовенство продължавало да заема господстващи позиции в управлението на учредената през 870 г. Българска църква и ревниво пазела както своите

позиции, така и въведената от нея практика в богослужението да се използва гръцкият език като литургичен.

Успоредно с огромната си дейност на учител, проповедник и мисионер Климент Охридски още в ранните години на своето пребиваване в „третия дял на Българското царство“ се посветил и на книжовна дейност. Чрез нея той не само продължил делото на своите учители, но и станал първият изявен български книжовник, който положил здравите основи на българската и общославянската литература. Обемното му книжовно творчество^[14] трудно се поддава на съвсем точно датиране. Очевидно е, че първоначално то е било обусловено и тясно свързано с основната му дейност, целяща да приобщи местното население към Христа. По своята функционалност неговите произведения (главно поучения за отделни християнски празници, похвални слова за светци и пророци, псалмоподобни песнопения за светци и др.) били предназначени да обслужат нуждите на църковното богослужение и култ; те полагат трайните основи на славянската християнска проповед. Климентовите поучения и похвални слова с простотата, искреността, образността и словната си сила оказвали изключително въздействие не само върху църковния клир, но и върху обикновените вярващи, за които те били преди всичко предназначени. Неслучайно неговият житиеписец е отбелязал с възторг: „За всички празници той съставил прости и ясни слова, в които нямало нищо дълбоко и много мъдро, но които и да не останат непонятни и за най-простия българин. Чрез тях хранел душите на по-простите българи и станал нов Павел за новите коринтяни — българите“^[15].

Така в хода на своята многообразна и многостранна дейност Климент съставил поучения за празници и похвални слова за апостоли, мъченици и светци, които били много удобни за практическо използване в богослужението на славянски език. Заради това напълно заслужил преценката, която била направена от неговите ученици и по-късно възпроизведена у Теофилакт Охридски: „И изобщо Климент е предал на нас, българите, всичко, което се отнася до църквата и с което се прославя паметта на Бога и на светиите, и чрез което се трогват душите“^[16].

Важно място в ранния период на неговите занимания в областта на творчеството заемат и новооткритите негови химнографски творби.

На първо място това са предпразничните „Трипеснеци за Рождество Христово“, където разчетеният акростих разкрива автора; „Песни на Климент“. Втората химнографска творба е за Богоявление. Третата е канонът в службата за Евтимий Велики^[17].

Има всички основания да се смята, че култът към славянските първопросветители и апостоли Кирил и Методий се създава и утвърждава в най-голяма степен благодарение на Климент Охридски. „Похвала за Кирил Философ“, „Похвала за Кирил и Методий“ и службата за Константин-Кирил Философ^[18] принадлежат към онези ранни Климентови съчинения, които увековечават паметта и делото на славянските първоучители.

Успоредно с това Климент Охридски със съдействието и подкрепата на хан Борис I-Михаил построил в Охрид манастир. Към него прибавил и друга църква, която впоследствие станала архиепископска катедрала. Житиеписецът в тази връзка заключава: „Така в Охрид имало три църкви — една съборна и две на свети Климент, много по-малки на големина от съборната, но по-красиви от нея със своята овална и закръглена форма. Той се надявал по всякакъв начин да премахне равнодушието на българите към божествените неща и да ги събира, привлечени от красотата на постройките. И най-главното — да смекчава суровостта и непокорството в сърцата им и тяхната труднодостъпност за богопознанието...“^[19] Археологическите разкопки доведоха до разкриване на останките от Климентовия манастир „Св. Пантелеймон“ и свързаната с него църква на хълма край Охридското езеро^[20]. Този манастир именно е бил основното средище на Климентовата дейност и неговите многобройни ученици. Неговият скрипторий изиграл изключително важна роля за обогатяване на българската книжовност с редица нови произведения.

Освен това Климент Охридски приучвал местното българско население да облагородява дивите дървета, пренасяйки от „страната на гърците всякакви видове овощни дръвчета и чрез присаждане облагородил дивите“^[21].

Изключително интензивната и плодотворна дейност на Климент Охридски дала големи резултати в приобщаването на населението от югозападните български предели към християнската църква, за обучението и подготовката на славянски църковен клир, за полагането на основите на книжовен живот в тази сравнително изостанала област

и за повишаване на земеделската и битовата култура на местното население. Тази дейност му създава изключителен авторитет. Нейната плодотворност в твърде голяма степен се дължала на грижите на българската държавна власт и непосредствената помощ, която му била оказвана както от владетеля Борис I-Михаил, така и от управителя на Кутмичевица Домета. Ръкополагането му за „епископ на Драгвища или Велика“ през 893 г., т.е. за „първи епископ [служещ] на български език“^[22] било не само заслужена почит към него, но и голяма отговорност за организиране на църковния и книжовния живот в една голяма област. Установяването на териториалния обхват на Климентовата епархия е създавало големи прения в науката^[23]. Напоследък се утвърди становището, че Климент Охридски е бил епископ на Средна Македония, а именно — на областта около река Велика (Вардар) и Тивериуполската област (Струмишко и Брегалнишко), като впоследствие неговата епархия се е разширила значително. Тази област в основната си част е била населявана от славянското племе драгувити, поради което в Климентовото житие е назована Драгвища или Драгувития^[24]. С Климентовото ръкополагане за епископ всъщност завършва първият и може би най-важен етап от неговата дейност в България. Тя била свързана и координирана с дейността на останалите Кирило-Методиеви ученици и техните следовници в източната половина на българската държава. Върху нея оказвали въздействие и някои събития и действия в политическия и църковния живот, които имали решаващо значение за определяне насоката на българското развитие.

През последните години значително се обогатиха сведенията и представите за дейността на онези Кирило-Методиеви ученици, които останали в столицата Плиска и източнобългарските земи. Това става главно за сметка на разкриването на нови книжовни произведения от края на IX в., епиграфски данни и разкопаването и проучването на ранните български манастири край Голямата базилика в Плиска, с. Равна (Варненско), с. Черноглавци (Шуменско) и край с. Муфатлар (Северна Добруджа).

До 893 г. основна фигура в църковния и книжовния живот тук бил Наум^[25]. Подобно на Климент Охридски той разгърнал дейността си на учител, проповедник и мисионер както сред българското, така и най-вече сред славянското население. За това свидетелства

посветеното на него гръцко житие, което има българска литературна основа, където той е характеризирани като „българска и мизийска слава“. В службата в негова чест се отбелязва, че той привлякъл населението на своя Бог с проповеди и чудеса, „проповядвал в Мизия истинната и непорочна Христова вяра“, и то така, че „в мизийската земя заблестяла светлината на неговото учение“ и той се превърнал в „светилник на цялото мизийско население“^[26]. Като се има предвид, че във византийските извори с географското понятие Мизия се отбелязва огромната област на север от Балкана, би трябвало да се заключи, че в историческия спомен най-трайно е останала учителската и проповедническата му дейност именно сред населението тук.

Наум се изявил като организатор на книжовния език и истински основоположник на една от най-забележителните книжовни школи в ранната славянска и българска книжовност — Плисковско-Преславската. Благодарение на неговите усилия били възобновени редица от Кирило-Методиевите преводи на богослужебните книги, преведени били проповеди за най-важните християнски празници, съставени били славянската част на Триода и редица сборници. Под неговите непосредствени грижи и ръководство извършвали книжовна дейност Методиевият ученик презвитер Константин (по-сетне Преславски епископ), Йоан Екзарх, презвитер Григорий Мних и др. Неговата роля в това отношение е подчертана в предисловието на „Учителното евангелие“ на Константин Преславски: „Добре е, прочее, братя, винаги от Бога да се започва и с Бога да се завършва... Поради това аз, смиреният Константин, бидейки покровителствуван затова чрез твоите молби, брате Науме... склоних на [желанието на] твое смирение... Затова и аз, презреният, покровителствуван, както казах, да превода от гръцки на славянски тълкуванието на Светото евангелие, страхувах се и треперех, като видях слова по-високи от моето разбиране и сила“^[27]. Откритият неотдавна „Канон за апостол Андрей“ чрез акростиха си разкри своето авторство: „Първия Христов посланик хвали нищожният Наум“^[28]. Едва ли тази творба на църковната химнография е единственото произведение, което може да бъде свързано с Наумовото книжовно творчество.

Когато през 893 г. Климент Охридски бил ръкоположен за епископ, на неговото място като учител, проповедник и организатор

на книжовния живот в Охрид дошъл Наум. След седемгодишна активна дейност той се оттеглил в съградения от него манастир край Охридското езеро „Св. архангели Михаил и Гавраил“. Тук той пребивавал до самата си смърт през 910 г.^[29]

Най-активният книжовник през разглеждания период бил Методиевият ученик Константин Преславски. Той вземал активно участие както в преводаческата дейност, така и в съставянето на нови произведения на църковната книжнина. Най-ранната му творба е „Служба за преподобния Методий, учител на славянския народ, брат на Кирил Философ“, където в акростих той е разкрил авторството си: „Добре, Методие, те възпявам — Константин“^[30]. Той е създател на славянските църковни песнопения от Сиропустна събота до Връбница в Триода^[31]. Изключително важно значение в богослужението придобил съставеният от него през 892–893 г. сборник от кратки неделни поучения, известен като „Учително евангелие“. Подтикът за него дошъл от Наум, а материалното стимулиране — от страна на замонашения Борис I-Михаил (едва ли е случайно, че в началото на най-ранния препис — Московския от XII в., е поставено неговото изображение)^[32].

Важна роля в организирането и ръководенето на книжовната дейност играели и двама Борисови родственици: неговият замонашил се брат Докс и завърналият се от учението си в Константинопол негов трети син — също монах, Симеон. Първото книжовно произведение на най-дълбокомъдрия ранен български книжовник Йоан Екзарх — „Небеса“, което е превод на „Точно изложение за православната вяра“ на Йоан Дамаскин (650–754 г.), е съставено преди 893 г. чрез покровителството и вдъхновението на черноризец Докс. В пролога той на първо място посочва заслугите на Константин Философ при превеждането на Изборното евангелие и Изборния апостол и 60 канонични книги на славянски. И добавя: „Аз пък, чул за това, като исках много пъти да опитам да превода полезни учителски разяснения на славянски език, понеже онези 60 вече беше превел Методий, както чувах, уплаших се, мислейки да не би ако вместо него поискам, като се помъча, да превода за полза на [духовните чедра] на своя език учителските разяснения, да им причинят поквара. Познавайки прочее, тъпотата и новообразоваността на своя ум и телесната си слабост и леност, отмахнал всичко това, отказах се. А като изминаха няколко

години, достойният човек черноризец Докс настоя пред мене, когато аз отидох на посещение при него, повелявайки ми и молейки да преведа учителските разяснения. И припомняйки ми, рече: «Каква друга работа имат свещениците, освен проповедта. И понеже си приел това служение, то и това си задължен да вършиш»^[33].

Епиграфският материал от източните български краища показва, че изобретената от славянските първопросветители глаголическа графическа система продължавала да се употребява и в България. Успоредно с нея си пробивала път и една нова азбука, наричана в науката кирилица. Нейното изобретяване се опирало на гръцкото унциално (заглавно) писмо, чиято широка употреба в предшестващия период в българската писмена практика е несъмнена^[34].

Първоначалната учителска, проповедническа и книжовна дейност на Кирило-Методиевите ученици и техните последователи в Източна България, от една страна, срещала пълната подкрепа на хан Борис I-Михаил, неговите родственици и болярското обкръжение, а от друга, се натъквала на отрицателната реакция на византийското духовенство, което чувствало застрашени своите позиции от постепенното въвеждане на славянското богослужение в църквата и нарастването на броя на обученото славянско духовенство. Всичко това водело до изграждането на самостоятелна църква със собствен литургичен език, която щяла да се изтръгне от влиянието на Константинополската патриаршия. Идеино оръжие на намиращите се в България византийски духовници се оказала триезичната догма. В отговор именно на това в началото на 90-те години на IX в. старобългарският книжовник Черноризец Храбър написал забележителното си полемично слово „За буквите“. В него чрез висока филологическа култура той оборил триезичната догма и схващането за първенството на гръцкия език и писменост. Основният аргумент в неговата бляскава защита е, че славянската писменост в изконната си същност е християнска, а нейният създател Константин-Кирил Философ е свят човек: „Затова славянските букви са по-свети и по-достойни, понеже свят мъж ги е създал, а гръцките [букви] — елини езичници“^[35].

От друга страна, противодействието идело от онази част от българската аристокрация, която имала отрицателно отношение към въведеното в държавата християнство и свързаното с него

духовенство, независимо от произхода му. Езическата реакция по същество била реакция и срещу славянското богослужение и книжовност. Нейната проява била част от историческата действителност, в която се развивали новите тенденции в политическото, църковно-религиозното и културното развитие на българското общество.

След продължително 36-годишно управление Борис I-Михаил доброволно се оттеглил от българския престол и се замонашил. Мотивите и причините за неговото оттегляне в манастир се обясняват в изворите по различен начин. За анонимния автор на старобългарския разказ „Чудото на св. Георги с българина“ (X в.) това била естествена стъпка в следвания от владетеля „Божия път“: „Сетне Бог го удостои, та като прие ангелски образ, предостави се от измамния този живот във вишния Ерусалим при Христос. И докато още беше жив в монашество, вместо него владееше Владимир, първият негов син“^[36]. Германският автор Регино Прюмски (X в.) свързва неговото самостоятелно взето решение с голямото му християнско благочестие, почитта му към Бога и обладалия го силен религиозен мистицизъм, който го тласкал към покаяние и нравствено съвършенство, „внушени му от Бога“: „Не след дълго време по Божие внушение той изоставил земното царство, за да царува вечно с Христа на небето. И като поставил на своето място за княз по-стария си син, подстригал се, приел одеждата на свято подвижничество и станал монах, предавайки се денонощно на милосърдие, бдение и молитви“^[37]. Охридският архиепископ Теофилакт в началото на XII в., опирайки се на старобългарски свидетелства, търси причините в болестно състояние: „След като царувал тридесет и шест години и утвърдил вярата, той паднал в тежка болест, за която възблагодарил на Господа... След като се подстригал, предал ума си на Бога, а царството поверил на първия си син на име Владимир“^[38]. Може би съчетанието на „тежката болест“ с „християнското благочестие“ са накарали Борис I-Михаил да измине пътя от трона към манастира. При това изглежда, че трябва да се отдаде вяра на старобългарския извор, че Владимир е започнал да управлява като наместник на своя баща, а не е придобил пълни владетелски права^[39].

Четиригодишното управление на княз Владимир-Расате (889–893 г.) е белязано от съдбоносно важни събития и процеси и

преплитане на най-противоречиви тенденции; то окончателно с крайния си резултат предопределило насоките на бъдещото развитие на България.

Фактът, че престолонаследникът Владимир през 870 г. участвал в похода срещу сърбите, свидетелства, че е бил роден далеч преди покръстването и е получил възпитанието си през езическия период, поради което у него, изглежда, са останали тежнения към старата езическа религия на българите. Косвено доказателство за това е, че редом със славянското име Владимир той носел и българското Расате. Новият владетел далеч отстъпвал на баща си по държавнически и морални качества. Според сведенията на Регино той „почнал да върши грабежи“ и предпочитал да прекарва времето си в „пиянство, пиршества и разврат“ вместо в други полезни за държавата занимания^[40].

През 892 г. отношенията между Немското кралство и Великоморавското княжество се изострили отново и се достигнало до война. Новият немски крал Арнулф (887–899 г.), който още когато бил управител на земите на славянското Панонско княжество поддържал връзки с българите, по внушение на своя канцлер Вихинг (бившият архиепископ на Великоморавия) се опитал да изгради антиморавска коалиция. Към нея се присъединили князът на България Владимир-Расате и папа Формоза (891–896 г.)^[41]. Във Фулденските анали подробно е описан ходът на немско-българските преговори. През юли 892 г. крал Арнулф възглавил голяма войска, съставена от франки, баварци, аламани и унгарци, нахлул във Великоморавското княжество и го подложил на сеч и опустошения. В началото на есента на същата година оттук изпратил пратеници до българския княз Владимир с дарове, за да възобнови сключения с неговия баща договор през 883 г. и старото приятелство с българите. Поради засадите, които им устройвал великоморавският княз Светополк, пратениците на немския крал не могли директно да се отправят към България. Те били принудени да преминат през княжеството на васалния на Немското кралство княз на Посавска Хърватия Братислав. И оттам по речен път, плавайки по реките Одра, Кулпа, Сава и Дунав, достигнали българските предели^[42]. В Плиска те били приети с почести от княз Владимир-Расате и след като били богато обдарени от него, през май 893 г. се завърнали обратно по същия път. Оформеният и сключен

окончателно през първата половина на 893 г. българо-немски договор, насочен срещу Великоморавия, включвал в себе си задължението на българите да не продават и да не изнасят сол за великоморавците от своите солници в Трансилвания^[43]. Може да се предположи, че договорът е имал и антивизантийска насоченост. В желанието да се откъсне от Византия и нейното политическо влияние княз Владимир-Расате приел предложението му договор от крал Арнулф и потърсил опора както в Немското кралство, така и в папството, както това сторил през 866 г. неговият баща Борис I-Михаил. Тази прозападна ориентация се преплела с непредвидени действия вътре в страната, които довели до нейното осуетяване. Междувременно езическата реакция срещу християнството и служителите на църквата надигнала глава. Избраната насока за преодоляване на византийското политическо и църковно влияние и прозападна ориентация се преплела със стремежа на някои среди да се отхвърли християнството и да се извърши връщане към езическите вярвания и обреди. Не останал чужд на това и самият княз Владимир-Расате. Изразител на надвисналата опасност над църквата, нейните служители и славянското богослужение, писменост и книжовност станал Константин Преславски. В своята стихотворна творба „Азбучна молитва“ той се обръща към Бога с молба да го избави от „фараонска злоба“ (намек за преследване от княжеската власт) и изразява вяра, че неговата печал ще се превърне в радост^[44]. Директно указание за гоненията и мъките, на които са били подложени християните, се съдържа в 43 беседа от „Учителното евангелие“ на Константин Преславски: „Затова нека и ние да му се помолим [на Бога] да прозрем с душевни очи, за да изпълняваме заповедите му и да го славим боголепно — без страх от цар, без срам от князе и велможи. Дори и ако настане гонение, ако предстоят мъки, ако ни сполети принуда, да не се боим, нито да се отлъчваме от неговата любов, а с дръзновение да проповядваме и да му се молим.“ Тази неделна проповед сочи, че християните идвали в Божията църква със свити сърца, със страх от преследване, но Константин Преславски проповядвал пред тях твърдост във вярата и съблюдаване на дълга към Бога: „Така, братя, наставлявани всяка неделя, тъй като поради задълженията си към господарите не можем всеки ден, ще получим по-голяма награда, защото и на [земните] власти извършваме

работа, а и Божията служба съблюдаваме“^[45]. Отношението на славянското духовенство към действията на княза и част от властелите с особена сила е изразено в една проповед от известния Клоцов сборник (X в.), държана през пролетта на 893 г. В нея се вменияват задължения на княза, произтичащи от неговите незаконни действия. Според безименния проповедник (предполага се, че това е бил Наум) князът наказва без съдебно разследване по празни слухове и предоверяване на свои приближени. Но той бил длъжен да учи поданиците си на християнския закон, да им забранява да извършват езически обреди и клетви. Осъдени са редица морални прегрешения в обществото, изразени в нарушаване на брачните закони, аморални общувания между родственици и др. За порицание били не само преките извършители, но преди всичко князът, който заради нехайството си и невежественото си щял да изпита Божия гняв и да сподели съдбата на първия юдейски цар Саул, комуто била отнета властта и предадена на друг. Завършекът на проповедта е прокоба и призив към твърдост в отстояване на християнската вяра и законност — без страх от огън и желязо, т.е. от мъките, на които би подложила вярващите държавната власт^[46]. Всичко казано дотук, извлечено от съчинения на съвременници за деянията на българския княз Владимир-Расате, напълно потвърждава заключението на Регино, според когото той предпочел да следва делата на Юлиан Отстъпник (361–363 г.) и „с всички средства да възвръща новопокръстения народ към езическите обреди“^[47]. Предприетите от княжеската власт гонения завършвали с погроми над църквите и кръвопролития. Свидетелство за това са резултатите от археологическите разкопки в Плиска и Девня. Манастирът край Голямата базилика — седалище на българския църковен глава — архиепископа, и неговата катедрална църква били опожарени^[48].

Създалата се напрегната обстановка в столицата и в страната, в която се очертал сблъсъкът на две противоположни сили, заплашвала да унищожи из основи всичко това, което било съзиждано в продължение на три десетилетия в името на бъдещето на България. Княз Владимир-Расате, част от българското болярство и обикновено население представлявали силите на възраждащата се реакционна езическа старина. Те се опълчили срещу все по-силно нарастващата роля на многобройния славянски етнически елемент в държавата,

църквата и културата — срещу тяхната християнизация и славянизация. Техен противник били Кирило-Методиевите ученици и техните следовници, славянската аристокрация и многобройното славянско население на държавата, подкрепяни активно и целенасочено от замонашилия се владетел Борис I-Михаил, неговия брат Докс, сина му монаха Симеон и значителна част от болярството. Двете противопоставили се сили представлявали двете тенденции в развитието на България — връщане назад към езическото българско минало или уверен ход на двата основни най-важни процеса (християнизация и славянизация) напред. Антивизантийската и антиславянската политика на княз Владимир-Расате, съпроводена с опит за езическа реакция, претърпяла пълен провал, защото имала слаба подкрепа само сред част от управляващата аристокрация и народа. Тя била временно избухване на стаени реакционни сили, които се опитвали да върнат колелото на историята назад. Върху господството на българския етнически елемент в държавата, което траяло повече от две столетия, бил нанесен последен решаващ удар.

През есента на 893 г., когато обстановката в столицата и страната се изострила до крайност, замонашилият се Борис I-Михаил напуснал манастира, „свалил монашеската дреха, отново препасал военния пояс, облякъл царските дрехи“ и опрян на верните си боляри и войската, извършил преврат: отклонилият се от бащините си предназначения княз Владимир-Расате бил свален от престола, ослепен (според широко разпространения през Средновековието обичай за телесни наказания при големи прегрешения) и хвърлен в затвора^[49]. По всичко изглежда, че активна роля при извършването на преврата играл и Симеон като ревностен поддръжник на християнството и делото на Кирило-Методиевите ученици. Твърде интересен е фактът, че свалянето на Владимир-Расате от престола с претърпяното от него наказание широко е отразено в западната средновековна историопис в периода X-XV в. С течение на времето този разказ придобивал характера на притча с поучително предназначение^[50]. Насилието, извършено при смяната на владетеля, прозира в кратката вест в „Чудото на св. Георги с българина“: „И докато беше още жив в монашество [Борис I-Михаил] и вместо него владееше Владимир, първият негов син, Симеон свали брата си и се покачи на престола“^[51]. В пространното Климентово житие

Теофилакт Охридски не отбелязва никакво насилие. Според него наследилият Борис I-Михаил негов син Владимир „напуснал живота в четвъртата година на своето управление. Наследник на всичко станал брат му Симеон, който пръв бил провъзгласен за цар на българите“^[52]. Истината за извършения преврат и действията на Борис I-Михаил е разказана от германския летописец Регино, а българските и византийските автори са я посмекчили, за да не опетнят името на провъзгласения подир смъртта си за светец български владетел. Спорът в науката за достоверността на разказа на Регино е напълно излишен и показва стремеж за подмяне на достоверните факти със съвременни предположения^[53].

Непосредствено подир преврата, за да завърши започнатото дело и да утвърди предназначенията от него насоки в развитието на България, Борис I-Михаил, вече в качеството си на владетел, „свикал цялото си царство“, т.е. свикал народен събор, който се състоял от представители на аристокрацията и духовенството. За решенията, които са взети на този събор, може да се съди както от известията на Регино, така и от други извори, отразили промените в България след 893 г. На този събор официално било огласено свалянето на Владимир-Расате от престола. За български владетел съборът избрал третия Борисов син (съдбата на втория му син Гаврил е неясна), Симеон, който преди това бил освободен по църковен път от дадения от него монашески обет. За разлика от баща си той сега изминал пътя от манастира към трона. Пред насъбраното се множество Борис I-Михаил предупредил новокоронясания владетел, че ще претърпи същото наказание като своя брат, „ако в нещо отстъпи от истинското християнство“^[54]. Под това трябва да се разбират две основни неща — опит за възстановяване на езичеството и опит за промяна на църковната ориентация вместо към Константинопол към Рим. Второто решение на събора е било във връзка с първото и е узаконявало преминаването на властта не само от баща към син, но и от „брат към брат“ — обичай, който съществуват у хазарите според свидетелството на Йоан Екзарх^[55]. Едно от най-важните решения на събора се отнасяло до преместването на княжеската резиденция от Плиска във Велики Преслав^[56]. Съображенията за това били както от политическо, така и от религиозно естество. В старата българска ханска резиденция Плиска всичко напомняло за българските езически

вярвания, традиции и славно минало; тя била не само резиденция на българските ханове, но и основно култово средище редом с Мадара. Поради това именно била крайно неудобна за столица на вече отдавна християнизирана България. Спомените, свързани с проливането на кръв против Христа и в името на Христа, тук тегнели над всичко. Същевременно преместването на столицата имало и символичен характер; то целяло да покаже и на най-заклетите привърженици на българската езическа старина, че християнството окончателно и безвъзвратно е победило езичеството.

След закриването на събора, като поверил управлението на държавата в ръцете на високообразования си син Симеон, Борис I-Михаил отново се оттеглил в манастира. Но и сега не изоставил напълно грижите за държавните дела, развитието на църквата и славянската книжовност. През 896 г. той отново препасал боен меч, за да поведе народа си срещу нашествието на маджарите. През 905 г. с неговите средства и повеление и тези на сина му Симеон Наум създал голяма обител и храм на името на архангел Михаил в Деволския Ливан, в края на Охридското езеро^[57]. С други думи, той щедро и с любов покровителствал строителството на християнски храмове и манастири и развитието на християнската книжовност.

Най-точната и достоверна вест за неговата смърт е приписката към превода на четирите слова срещу арианите на Атанасий Александрийски (IV в.), извършен от епископ Константин Преславски, която гласи следното: „Тия благочестиви книги, наречени Атанасий, преведе по поръка на нашия български княз Симеон на славянски език от гръцки епископ Константин, ученик на Методий, архиепископ на Моравия, в годината от сътворението на света 6414 (= 906), индикт 10. По поръка на същия княз ги преписа черноризец Тодор Доксов на устието на Тича в годината 6415 (= 907), индикт 14, гдето е съградена от същия княз светата златна нова църква. В същата година на 2 май в събота вечерта, почина Божият раб, бащата на този княз, живеещ с чиста вяра и правоверно изповедание на нашия Господ Иисус Христос. Това бе великият, честният и благоверният наш господар, българският княз на име Борис, чието християнско име бе Михаил. Този Борис покръсти българите в годината етх бехти. В името на Отца и Сина и Светия Дух — амин“^[58]. В Пространното житие на Климент Охридски Теофилакт погрешно отбелязва, че

осмата година от Климентовото учителстване в Кутмичевица (т.е. 893–894 г.) „била последна от живота на божия раб Михаил-Борис, осветения княз на България“^[59]. Скоро след смъртта му българската църква го канонизирала и включила във все още бедния пантеон на българските светци и мъченици. В едно от многобройните си писма до цар Симеон от 923 г. Константинополският патриарх Николай Мистик (912–925 г.) дава най-точна информация за обявяването на първия български християнски владетел за светец, като упреква жестокостта на сина спрямо ромеите на фона на миролюбието на бащата: „И справедливо е, както си станал наследник на властта на блажения си баща, така да бъдеш наследник на неговата миролюбива душа и на другите му християнски качества. Той с Божия помощ положи основата, на теб пък подобава да градиш, а не да разрушаваш, нито да подкопаваш основата. Той завърза връзки с любов с ромеите, а пък ти трябва да ги затегнеш, доколкото имаш сила, а не да ги скъсаш; той по внушение свише отвърна оръжието от убийството на християните, а ти, като почиташ баща си и си негов роден син и наследник на неговия боголюбив нрав, длъжен си съвсем да го захвърлиш като вредно нещо... Питам те, чедо мое, и ти ми отговори, както е прилично на твоята кротост и доброта: Ако беше жив онзи [Борис I-Михаил], който се намира при светиите на небето, и те види, че действуваш така и вършиш убийства и войни, с какви думи би се обърнал към теб?... Но сега той се намира при светиите и стои пред Бога, удостоен с голяма похвала за делото, което с помощта на Бога е направил за българите, а именно, че е турил основите на вярата, заради което и справедливо се почита...“^[60] Дори и Бенедиктинският орден на Римската църква под погрешното име „Св. Тривелий“ го поставил в месецослова на тачените светци, поради което в църквата „Св. Мария в Органо“ във Верона (Италия) през XV в. той е изобразен като бенедиктински монах^[61]. От всички средновековни владетели Борис I-Михаил най-трайно е вписал своето име в българската и европейската история. Неговото управление и дела в продължение на векове се отразяват в най-различни по език и принадлежност съчинения. Безспорно е, че за неговото увековечаване и възвеличаване до пиедестала на светостта най-голямо значение имат църквата — не само българската, но и византийската, и особено Римската. Величието му се състои и в неговите дела, които го очертават като един от най-

големите и проникновени държавници в историята на Българското средновековие. Неговите заслуги за определяне на насоките в развитието на българската държава, църква и етническа общност са решаващи и огромни. Той съдействал за окончателното и безвъзвратното приобщаване на българското население към християнството, за изграждането на Българската църква, за утвърждаването на славянския етнически елемент като водещ и основен при културното и етносоно формиране на българската общност чрез въвеждането на славянското богослужение, славянската писменост и книжнина. Благодарение именно на него делото на Кирил и Методий и техните ученици бе спасено и оцеля, за да създаде основата за един нов, трети духовен свят в развитието на средновековна Европа — славянския. Благодарение на неговите усилия и грижи, на неговата далновидна църковна и културна политика България се превърна в първия духовен вожд на славяните, а създадената в нея книжнина е автентично най-старата славянска литература. Измерването на неговото дело чрез последиците го възправят в неестествен ръст в българската, славянската и европейската история. С право П. Мутафчиев констатира, че „Борис е бил, ако не във всяко отношение най-великият, безспорно най-мъдрият от всички владетели, които българите някога са имали“^[62].

---

[1] Автор: В. Гюзелев ↑

[2] *Stephanus V papa. Epistulae*, — MGH, Ep, VII, p. 353. ↑

[3] *Stephanus V papa. Epistulae*, — MGH, Ep, VII, 355-358; ГИБИ, IX, 2, 20–21. ↑

[4] ГИБИ, IX, 2, 21–25. ↑

[5] ГИБИ, IX, 2, 25–26. ↑

[6] ГИБИ, IX, 2, 27–28. ↑

[7] ГИБИ, IX, 2, 28–30. Името на управителя на Белград и областта е отбелязано във Второто житие на Наум — вж. *Иванов. БСМ²*, с. 313. ↑

[8] ГИБИ, IX, 2, 30–31. ↑

[9] *Иванов. БСМ²*, 306–307. ↑

[10] *Георгиев. Разцветът на българската литература в IX-X в.*, с. 56 сл. ↑

[11] *Добрев. Кирило-Методиевите ученици*, с. 147. ↑

[12] ГИБИ, IX, 2, 31–32. ↑

[13] ГИБИ, IX, 2, 32–33. ↑

[14] *Климент Охридски*. Събрани съчинения, Т. I–III. С., 1970–1977–1973. ↑

[15] ГИБИ, IX, 2, с. 35. Климентовите слова и поучения са издадени в първите два тома на публикуваните негови съчинения. ↑

[16] ГИБИ, IX, 2, с. 35. ↑

[17] *Станчев и Попов*. Климент Охридски, 112–219. ↑

[18] *Климент Охридски*. Съчинения, Т. I, 415–510. ↑

[19] ГИБИ, IX, 2, с. 36. ↑

[20] ГИБИ, IX, 2, с. 36, бел. 47 и посочената там литература. ↑

[21] ГИБИ, IX, 2, с. 36. ↑

[22] ГИБИ, IX, 2, с. 34. ↑

[23] Обзор на гледищата вж. у *П. Коледаров*. Климент Охридски — „първи епископ на български език“ на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи. — В: Константин-Кирил Философ — юбилеен сборник. С., 1069, 147–161; КМЕ, I, 655–662. ↑

[24] Това гледище се застъпва от *Ив. Добрев*. Бил ли е Климент Охридски епископ на Драговища? — СЛ, XIII (1983), 29–41; *I. Iliev*. La mission de Clement d’Ohrid dans les terres sud-ouest de la Bulgarie médiévale. — ЕН, XIII (1985), р. 62 sq; *И. Илиев*, Българският първоучител св. Климент Охридски. — Родина, 1996, №1, 116–117. ↑

[25] Посочване на основните извори за живота и дейността му вж. в История на България, Т. II, с. 329, бел. 111. ↑

[26] *Ив. Дуйчев*. Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски. — В: Константин-Кирил Философ — юбилеен сборник. С., 1969, с. 261–279. ↑

[27] Тържество на словото, с. 83. ↑

[28] *Ст. Кожухаров*. Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Охридски. — Литературна история, XII (1984), 3–19; *Г. Попов*. Следи от разпространението на Наумовия Канон за св. апостол Андрей. — СЛ, 28–29 (1995), 10–22; Тържество на словото, 33–37 (превод). ↑

[29] *Иванов*, БСМ², с. 306, 313. ↑

[30] Тържество на словото, 38–43. ↑

[31] *Г. Попов*. Новооткрита оригинална старобългарска част на триода. — БЕ, XXVIII, 6, (1978), 497–507; същият, Триодни

произведения на Константин Преславски. С., 1985. ↑

[32] Добрев. Кирило-Методиевите ученици, 147–148. ↑

[33] Тържество на словото, с. 181. ↑

[34] Попконстантинов и Кронщайнер. Старобългарски надписи, I. Вж. също така К. Попконстантинов. Разпространение на старобългарската писменост през IX-XI в. (По епиграфски данни). — Старобългарска литература, XVII (1985), 39–69, където са проследени различните етапи на писмената култура в ранносредновековна България. ↑

[35] Куев. Черноризец Храбър, с. 190. ↑

[36] Дуйчев. Из старата българска книжнина, I, с. 71; Ангелов. Сказание за железния кръст, с. 141 (в този препис има изпуснато изречение). ↑

[37] *Regino. Chronicon.* — MGH, SS, I, p. 580. Този разказ добива широко разпространение в западноевропейската средновековна книжнина — вж. Гюзелев. Покръстването на българския народ, с. 13 сл. ↑

[38] ГИБИ, IX, 2, 68–69. ↑

[39] Гюзелев. Княз Борис Първи, 459–460. В едно от писмата си до цар Симеон Велики константинополският патриарх Николай Мистик пише: „Откак българският народ е преклонил врат пред Христа и Бога наш, ти си вторият от получените власт“ (ГИБИ, IV, с. 274). ↑

[40] *Regino. Chronicon*, p. 580. ↑

[41] Златарски. История, I, 2, с. 251 сл.; Дуйчев. Българско средновековие, с. 358 сл. ↑

[42] *Annales Fuldenses*, p. 408. ↑

[43] Обяснение с посочване на литература вж. у Златарски. История, 1, 2, с. 248, бел. 1. ↑

[44] Тържество на словото, с. 16. ↑

[45] Тържество на словото, 88–89. ↑

[46] Добрев. Кирило-Методиевите ученици, с. 153 сл. ↑

[47] *Regino. Chronicon*, p. 580. ↑

[48] Д. И. Димитров и Г. Маринов. Раннобългарски масов гроб при град Девня. — ИНМВ, X (1974), 127-129; Т. Тотев. Кръстовидната църква под основите на Голямата базилика в Плиска. — В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1983, с. 160 сл. ↑

- [49] *Regino. Chronicon*, p. 580. ↑
- [50] Гюзелев. Покръстването на българския народ, 13–18. ↑
- [51] Дуйчев. Из старата българска книжнина, I, с. 71. ↑
- [52] ГИБИ, IX, 2, с. 33. ↑
- [53] Ю. Трифонов. Достоверен ли е разказът за ослепяването на Борисовия син Владимир? — УПр, XXVI 5–6 (1927), 864–890. ↑
- [54] *Regino. Chronicon*, p. 580. ↑
- [55] Йоан Екзарх Български. Шестоднев, превод от старобългарски, послеслов и коментар Н. Цв. Кочев, С., 1981, с. 163. ↑
- [56] Иванов. Богомилски книги и легенди, с. 283. ↑
- [57] Иванов, БСМ², с. 313. ↑
- [58] Факсимиле на приписката според Погодиновския препис (XV в.) в История на България, II, с. 275. Превод в: Тържество на словото, с. 299. ↑
- [59] ГИБИ, IX, 2, с. 33. ↑
- [60] ГИБИ, IV, 274–275. ↑
- [61] Й. Иванов. Ликът на св. княз Борис във Верона. — ИБАИ, IV (1927), 1–13. ↑
- [62] Мутафчиев. История на българския народ, с. 175. ↑

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ЦАР СИМЕОН ВЕЛИКИ (893–927 Г.): ОТ „ВАРВАРСКАТА“ ДЪРЖАВА ДО ХРИСТИЯНСКОТО ЦАРСТВО^[1]

§ 1. В ТЪРСЕНЕТО НА НОВИ ПЪТИЩА

Събитията през 893 г. и особено тъжната съдба на княз Владимир отбелязали неочаквания край на един модел, който бил рожба на политическото мислене на стария княз Борис-Михаил, а чието приложение наченало в 889 г. Неговото описание не е трудно. Три пътя, здраво свързани помежду си, трябвало да отведат наскоро християнизирана България до изграждането на нов облик на държавата. Първият, който водел към манастира, а сетне вероятно и към святостта, бил пътят, който трябвало да се очаква от абдикирания княз; вторият път водел към върховете на държавната власт и по силата на първородството бил отреден за Расате-Владимир; най-сетне третият път, който бил насочен към ръководството на младата Българска църква и оттам към ключа за душите на българите-прозелити, бил поет от Симеон^[2].

Моделът рухнал, тъй като замисленото триединство било сериозно и окончателно нарушено: Владимир бил радикално отстранен от властта, а Борис-Михаил, макар и в името на християнската идея, бил така обременен с грехове (извършени срещу принципите на същата религия, която защитавал ожесточено), че едва ли бъдещето можело да му донесе ореола на светец. Така от триединството останало сама едно начало. Новото начало, наречено Симеон. Вече в нова роля, оправдана както от времето, така и от обстоятелствата.

За да разберем по-добре тези обстоятелства, ще се върнем тридесетина години назад, тогава когато Борис правил първите си стъпки да установи връзки със Светия престол. В отговор на 25 от

въпросите на българите папа Николай I пише: „Вие заявявате, че е по обичая на отечеството ви всякога пазачи да бдят на границата между вашето отечество и това на другите“^[3]. Очевидно тази практика не би могла да бъде оправдана единствено и само с цел да не се пропускат бегълци — „роби или свободни (servus aut liber), колкото и важни да са били те“^[4], а с нещо по-сериозно. Със съсед като Византийската империя, със съществуването на опозицията „българи — ромеи“ (християни!), с опазването на собственото аз. Да се каже, че Империята винаги е гледала на голяма част от територията на българската държава като на своя изконна земя, значи да се каже малко или поне не всичко. Какво са разбирали ромеите под понятието граница или по-точно под система от понятия, които определят многообразието на византийската граница? Според политическата идеология на Империята три са основните граници (те не съвпадат задължително): граници на държавата, граници на нацията и граници на цивилизацията. Към тях трябва да се добавят още три вида граници, които заемали важно място както във византийската политическа теория, така и в политическата практика на Империята. Те са идеологическите граници, които покривали някогашната територия на Римската империя (πάτρια) — неоспоримо наследство на Константинопол и ромеите (тя се отъждествявала с цивилизования свят, т.е. икумене), политически граници (те определяли светът, който бил солидарен е Константинопол) и най-сетне военната граница, която била обект на особени грижи от страна на имперската администрация^[5].

И сега да се върнем към отговора на папа Николай I на запитването на хан Борис. Няма съмнение, че границата, за която говори римският първосвещеник, е държавната граница на България. Няма съмнение и в още нещо: след кръщението на българите тази граница не рухва, продължава да съществува и да се охранява зорко. Но приемайки християнството с активната роля на Константинопол, България попаднала в ново пространство или може би по-точно, в нова организация на познатото вече пространство. Тя попаднала, на първо време, в идеологическите граници, в идеологическото пространство на Византийската империя и по този начин станала обект на „внос“ на византийска цивилизация. Нещо повече, след февруари 870 г. тя се оказала в сферата на византийското политическо

въздействие. Унищожаването на идеологическата граница между България и Византия (граница много добре обоснована и защитена както в „Именника“, така и в надписа от Филипи) отстранило препятствията за всичко византийско пренасяно в страната, за свободно движение на хора — като официални византийски мисионери, чиновници, може би търговци (в миналото обменните пунктове между двете страни били строго регламентирани), така и представители на различни изповедания, еретици или „дисиденти“ (юдаизъм, ислям, манихейство)^[6]. Но това била само първата стъпка. Оставало България да бъде привързана още по-здраво към триумфалната колесница на василевса, да бъде отстранена от пътя на Константинопол, да бъде превзета не с меча (държавната или военната граница пречели), а със Словото. Защото византийското духовенство в България — не бива да се забравя, че то проповядвало на гръцки език и литургията за българското паство била напълно неразбираем мистичен акт — славело не само християнския Бог (за огромната част от българите той все още бил византийският Бог!), но и създаденият от него *таксис* на земята — византийския; българският архиепископ, ромей, изпратен от византийската столица, не пропускал да възхвалява константинополския патриарх и да се моли за *πολὸν ἔτη* (полихрония) на василевса на ромеите, който бил на върха на пирамидата, символизираща византийския Универс. Тази опасност, която зреела в гърдата на българското общество, набираща сили, искала ответни действия и преди всичко човек, способен да съзри опасността и да организира съпротивата^[7].

Малцина са онези български средновековни владетели, за които историческите извори съдържат, макар и оскъдни, биографични данни. Един от тях е цар Симеон^[8]. Бъдещият български цар е третият син на хан Борис, който според познатата приписка в известното евангелие от Чивидале, е имал четирима синове и две дъщери — Расате (или Хръсате)-Владимир, Гавраил, Симеон и Яков, монахиня Евпраксия и Анна^[9]. Кога е роден Симеон? В едно от писмата си до българския цар патриарх Николай Мистик пише: „Тъй и ти, любими ми сине, като син на *мира* — и наистина ти си син на *мира*, понеже си се родил от светия си баща във време на *мир*...“^[10]. Не е трудно да се разбере, че става дума за българо-византийския мирен договор, довел до покръстването на българите, т.е. Симеон се е родил (според

Николай Мистик) към 863–864 г. Към това време насочва още едно указание на константинополския първосветител. В едно писмо, писано към 932–924 г., след като се мъчи да убеди българския цар, че човешкият живот е кратък, рядко надвишава 70 години и затова е безсмислено да се продължава войната между българи и ромеи, той продължава: „... Когато сме достигнали до шестдесетата си годишнина, към която ти вече или се приближаваш, или от която се намиращ недалеч...“^[11]

За детството на Симеон не знаем нищо. Следващото известие ни отвежда заедно с него във византийската столица. Епископ Лиудпранд, посланик на император Отон I в Константинопол ни осведомява, че Симеон „още като малък бил изучил във Византион ораторското изкуство на Демостен и силогизмите на Аристотел“^[12]. Сведението е много кратко, но пък много важно. Трудно е да се каже къде младият Симеон е получил своето начално образование (обучение, което ромеите наричат пропедия) — още в Плиска или пък във византийската столица. Едно е ясно: той не би могъл да попадне в ромейското общество, без да изучи добре гръцки език и поне някои основни страни на християнската култура. В Константинопол младият български княжески син могъл да получи цялостно и завършено образование само в едно място — в Константинополския университет или т.нар. Магнаурска школа. Само там той могъл да изучи до съвършенство гръцката класическа литература и граматика, диалектиката и „всички философски науки“, аритметика, астрономия и музика (по-сетне той ще свири на „златни струни“ като библейския цар Давид), да придобие вкус към заниманията със стара история, както пише Николай Мистик^[13]. Времето, когато Симеон пребивавал в Константинопол, било времето на първия византийски хуманизъм, на големи промени в човешкия дух, на гигантско раздвижване на мисълта; време, когато все още бил жив споменът за една даровита и разнолика личност като Лъв Математик; време когато в духовната сфера на византийската столица господствал титан като Фотий; време, което породило „издателската“ дейност на Арета Кесарийски и подготвило почвата за енциклопедизма на X в. и неговия най-изявен представител Константин VII Багренородни^[14]. Симеон едва ли е останал чужд на хуманистичните изяви на византийското общество, на неговите нараснали интереси към класическата древност; Симеон

едва ли е останал незасегнат от духа на времето, вселил го е в себе си и е пренесъл зрънце от него в своята родина; може би е бил сред постоянните участници в този „частен кръг“ на Фотий, в неговото „мислещо общество“ или още „домашна академия, на която Фотий е бил духът, а неговият дом — нейно средище“. Но сякаш най-впечатляващото в думите на епископа на Кремона, е фактът, че той е могъл да се осведоми за цар Симеон в Константинопол почти половин век след неговата смърт (968 г.), когато ромеите не само пазели спомена за неговата личност, но и продължавали да го наричат „емиаргос“ — полугрък^[15].

Каква е по-нататъшната съдба на Симеон? Отново Лиудпранд е този, който ни осведомява: „А след това, като изоставил научните си занимания, той се отдал, както казват, на свято подвижничество“^[16]. Трудно е да се приеме, че българският княжески син станал ученик и следовник на прочутия исихаст Арсений. Подобно твърдение се основава на случайното съвпадение между писаното от епископа на Кремона и надслова на едно писмо на патриарх Фотий „До монаха и исихаст Арсений, след като са му били изпратени онези от България, които искаха да станат монаси“^[17]. Не е толкова важно дали Симеон бил сред тези българи. По-важно е, че той наистина се е замонашил. А още по-важно е да се открият мотивите за тази постъпка на младия българин. Те едва ли трябва да се търсят в неговия неудържим стремеж към тишината и спокойствието на манастира. Тук по-скоро трябва да се видят личността и ръката на княз Борис, който спазвайки библейската идея за съсредоточаване на светската и църковната власт в ръцете на владетеля и неговата фамилия (познатият пример с Мойсей и Аарон), имал желанието, оставяйки престола на първородния си син, да повери ръководството на духовния живот в страната на Симеон^[18].

Няма сведения кога Симеон се е завърнал в България, тъй като след включването му сред монашеското съсловие неговите дири се губят за неопределено време. Но може да се допусне, че това станало към 886 г. или наскоро след тази година, т.е. след пристигането на Методиевите следовници Климент и Наум в Плиска. Симеон изучил великолепно гръцки език, опознал чудесно старата елинска цивилизация и съвременната нему византийска култура, навлязъл дълбоко в тайните на византийското богословие, бил онзи ревностен и

необходим сътрудник, без когото първите стъпки на Климент и Наум, за изграждане на нова книжовна култура и въвеждане на литургия на славянски език, едва ли са били възможни^[19].

Съдбата на Симеон, на монаха Симеон, била категорично променена в 893 г. За този рязък завой разказват преди всичко западни хронисти (Регино, Зигеберт, Аналист Саксо), на които нямаме основание да не се доверим. След безмилостната разправа с първородния си син Владимир (дали Симеон е стоял безмълвен и безучастен или пък е играл важна роля в тези събития, както подсказват някои извори?^[20]). Борис сторил още нещо. „След това — пише прюмският абат — свикал цялото царство (*convocato omni regno suo*) и поставил за княз по-младия си син (Симеон), като го заплашил пред всички, че ще претърпи същото наказание, ако в нещо отстъпи от истинското християнство“^[21]. Тези трагични събития променили живота на Симеон и предопределили неговия по-нататъшен път. Вместо за духовен глава, каквото било първоначалното намерение на баща му и за какъвто бил подготвян в продължение на години, той бил провъзгласен за княз на България и заел трона на лишения от зрение свой брат.

Готов ли е бил Симеон за новата си роля? Тридесетгодишен, той вече почти бил преполовил живота си. Но по-важно от възрастта са били неговите качества и неговата подготовка. Едва ли има някакво съмнение, че той е бил най-образованият българин не само в края на деветото столетие, но и през цялото Средновековие (поне познатите извори не сочат друг българин, който да е имал такова образование, каквото Симеон е получил в светая светих на ранносредновековната европейска култура — Константинополския университет). Няма съмнение, че Симеон притежавал всички необходими качества, за да вникне в истинското положение на страната, да съзре опасността, която я заплашвала, да намери решение на изключително трудната задача: как България без да напуска границите на византийското идеологическо пространство или казано по друг начин, без да напуска византийската общност, да съхрани своята национална идентичност; не само да оцелее, но и ако трябва отново да се пребори с вековната Империя. И той не закъснял да потърси и да намери възможните решения^[22].

За щастие Симеоновите намерения, както и усилията, положени за тяхното осъществяване, не са се изплъзнали от вниманието на неговите съвременници. „Благоверният цар Симеон бил възхитен от словесната мъдрост на блажения Йоан Златоуст и благодатта на неговия свят дух. Прочитайки всички негови книги, той избрал из всичките негови книги слова и съставил от тях тази единствена книга, която нарекъл Златоструй...“^[23]; „Симеон цар български написа много книги и като цар Давид свиреше на златни струни и повече от всичко обичаше книгите...“^[24]; „Книги на Стария завет... преведени от гръцки на славянски... по заповед на същия книголюбец княз Симеон...“^[25]; „събра всички божествени книги, с които и своите палати изпълни“^[26]; „И създаде (цар Симеон) градове велики по морето; и великия град Преслав той създаде, а там в него прие царството... И Преслав град той гради и създаде в 28 години“^[27].

Тези текстове нито са случайни, нито пък са плодове на ласкателните пера на гилдия придворни книжовници. Напротив, всичките те — познати или анонимни — много точно са уловили и възпроизвели различните страни от дейността на една сложна и талантива личност, от заниманията на една личност вкусила от насладата на творчеството, от трудностите при организацията на един нелек процес и несгодите на държавното управление. И все пак, сам ли е бил цар Симеон (че е бил самотник, няма никакво съмнение, той като всеки гений е самотник)? Кои са били неговите сподвижници? Техните имена, поне най-изтъкнатите, са познати: Епископ Константин, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Григорий Презвитер, Тудор Доксов и, разбира се, намиращите се в Охрид, но съучастни към преславския дух Климент и Наум. Очевидно поменатите книжовници са твърде малко, за да осигурят доброто функциониране на механизъм, довел до създаването на една нова цивилизация. Разбира се, че имало и много други държавни чиновници, кописти, преписвачи, художници, чиито имена времето е изличило (пък и на тях не е било съдено да се наредят до най-големите!). Тук обаче става дума за нещо друго — за тези няколко души, талантиви и подготвени богослови и книжовници; творци, пред които Симеон е излагал своите идеи, своите планове; творци, с които е беседвал и обсъждал както близките си намерения, така и по-далечните си цели; творци, които са формирали един частен или дворцов кръг на владетеля, едно

„мислещо общество“, един интелектуален заряд на обществото, с които владетелят прекарвал голяма част от времето си^[28].

---

[1] Автор: И. Божилов ↑

[2] Божилов. Цар Симеон Велики (893–927), 38–39; От „варварската“ държава до царството, 93–94. ↑

[3] ЛИБИ, 2, 85–86. ↑

[4] За бегълците — най-често политически, вж. Божилов. Българите, 66–68. ↑

[5] *H. Ahrweiler*. La frontière et les frontières de Byzance en Orient. — In: XIVe Congrès international des Etudes byzantines. Rapports, II, 7–19; Божилов. От „варварската“ държава до царството, 95–97. ↑

[6] Божилов. Цар Симеон Велики (893–927), с. 50 и бел. 31. За ереста, наречена афтартодокетизъм вж. И. Божилов. *Antiheretika*. — В: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. София, 1994, 109–110. ↑

[7] Божилов. Цар Симеон Велики (893–927), 41–42; От „варварската“ държава до царството, 96–97. ↑

[8] Подробно у Божилов. Цар Симеон Велики (893–927), 33–40. ↑

[9] Й. Иванов. Българските имена в Чивидалското евангелие. — В: Сборник в чест на проф. Д. Милетич. София, 1933, с. 630. За Анна — В. Гюзелев. Коя е Анна от новооткрития двуезичен преславски надпис? — ИПр., 1965, 6, с. 82. ↑

[10] *Nicholas I*. Letters, n° 27, p. 188. 65–67. ↑

[11] *Nicholas I*. Letters, n° 29, p. 200. 45–47. За датата на писмото: 539–540. ↑

[12] *Liudprandus*, p. 309. ↑

[13] Божилов. Цар Симеон Велики (893–927), с. 35. ↑

[14] Подробно у *P. Lemerle*. Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et la culture à Byzance des origines au Xe siècle. Paris, 1971, 148–300. ↑

[15] *Liudprandus*, p. 309. ↑

[16] *Liudprandus*, p. 309. ↑

[17] *Photius*. Epistulae et Amphilochia. Vol. II. Ediderunt B. Laurdas et L. G. Westerind. Leipzig, 1984, n° 236, p. 159–160. Писмото е отнесено към 873–875 (р. 159). Ж. Дарузес, след много колебания, датира писмото към времето на втория патриархат на Фотий, т.е. към

годините 877–886. Вж. *Les regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les actes des patriarches. Fas. II et III. Les regestes de 715 à 1206. Par. V. Grumel. Deuxième édition revue et corrigée par. J. Darrouzès. Paris, 1989, n° 566.* ↑

[18] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 36 (и посочената там литература). ↑

[19] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), 36–37. ↑

[20] Едно указание в старобългарския разказ „Чудото с българина“ (*Кодов*. Опис, с. 143) навежда на мисълта, че Симеон едва ли не е играл главна роля при свалянето на Владимир от престола. За съжаление това указание е изолирано и, поне засега, трудно би могло да бъде прието за безспорно. Вж. *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 194, бел. 38. ↑

[21] *Reginonis Chronicon*, p. 580. Вж. и *Annales Einsidlenses*, MGH SS, III, p. 140; *Sigeberti Gemblacensis chronographia*, MGH SS, VI, p. 341; *Annalista Saxo*, MGH SS, VI, 549, 575. ↑

[22] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), 41–43. ↑

[23] *В. Малнин*. Исследования Златоустра по рукописи XII века Императорской публичной библиотеке. Киев, 1878, 30–31. ↑

[24] *Л. Милетич*. Цар Симеон, споменат в един среднобългарски ръкопис, *Български преглед*, IV (1898), с. 159. ↑

[25] *И. Е. Евсеев*. Григорий пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона, *ИОРЯС*, VII, кн. 3, СПб., 1902, с. 356. ↑

[26] Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Том 1. Изследвания и текст. Под общата редакция на акад. П. Динеков. София, 1991, с. 202 (л. 20б), 720 (л. 263 об. г.). За текста на похвалата: *Б. Ст. Ангелов*. За три съчинения в Симеоновите сборници. — *Старобългарска литература*, 5, (1979), 10–20. За името на Симеон, което е стояло в първоначалния текст на „Похвалата“ и впоследствие било изтрито и заменено с името на Светослав вж. *И. В. Львовичкин*. Изборник Святослава и его славянский протограф., *Старобългарска литература*, 8, 1980, 46–49. Превод на текста у *Дуйчев*. *СБК*, I, с. 77. ↑

[27] *Иванов*. Богомилски книги, с. 283; *СБЛ*, 3, с. 62. ↑

[28] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 57. ↑

§ 2. ХРИСТИЯНСКИЯТ МОДЕЛ В ДЕЙСТВИЕ

Възшествието на Симеон в 893 г. бил не само тържествен акт, но и символ на едно ново начало; сигнал за дълголетна и разнолика дейност. Ето как Климентовият житиеписец Теофилакт бележи това начало: „Наследник на всичко станал брат му Симеон, който и пръв бил провъзгласен за цар на българите. Михаил [Борис] го родил *по свой образ и по свое подобие* (Битие, 1:26) и той запазвал неподправени чертите на неговата доброта... Затова той довършил недовършеното от баща си, като засилил божествената проповед, непоколебимо утвърдил православието с построените навсякъде църкви и дал широк и открит път на Божия закон“^[1]. Тези думи на охридския архиепископ сякаш синтезират цялата дейност на българския владетел или попе голяма част от нея. Но изграждането на един нов държавен модел — а той е съвкупност от политическия, религиозния и културния облик на българското общество — изисква безспорно по-обстойно разкриване.

Да започнем с книжовния живот и на първо място с езика. До покръстването два били езиците, които попадат в категорията (*langage auditif*) — български и славянски. Независимо от опитите (български руни, „черти и резки“), нито един от двата езика не могъл да получи функцията на *langage visuel* (писмен език) и тя била изпълнявана от трети, чужд и за двете етнически групи език гръцкия^[2]. Колкото и странно да изглежда, поне на пръв поглед, положението се запазило и след покръстването. При обстоятелствата, довели до кръщението, това било съвсем естествено. Двата езика, българският и славянският, съхранили своите функции в ежедневното общуване. В същото време промяната в професионалната картина (елемент, който обединил и двата етноса) засилила ролята на гръцкия език. От език на държавната администрация, преди всичко език за международно общуване или „външен език“, гръцкият език се превърнал в основен, единствен език на една нова, с изключително значение институция, каквато била Църквата; той станал литургичен език, език за официално общуване в Божия храм. В сравнение с положението отпреди 864 г. това вече криело определена заплаха за българското общество. Защото гръцкият

език, за разлика от латинския език на Запад, бил жив език, говорим език, и то на милиони хора в една могъща империя, съседна на България; език, който изведнъж станал основно оръжие в пропагандирането на чужди идеи и проправяне на пътя за осигуряване на чужди интереси.

Тази езикова ситуация започнала да се променя след 886 г., след пристигането на учениците и следовниците на Методий — Климент и св. Наум. Появата в Плиска на Светото писание и други канонични книги, написани на славянски език със славянска азбука, изведнъж променила положението и открила пътя за сериозни изменения, както в езиковата област, така и на обществения живот. Започнали да се създават условия за постепенното налагане на *славянския език* като език на всички поданици на българската държава. Изворите са съвсем недостатъчни, за да се възстанови, макар и в известна степен, целият процес, наричан твърде свободно „славянизация“ (народ, култура, църква, държава). Все пак набелязването на някои теоретични моменти и абстрактни наблюдения са възможни^[3].

Добре известен е законът (формулиран от френският учен Ф. Ло), според който „неизбежно е завоевателят на една страна, където неговият народ е малцинство, да възприеме езика на мнозинството на своите поданици“^[4]. Как би изглеждало положението в България, ако се приложи този закон? От двете групи българите са суперстрат (малцинство), а славяните — субстрат (мнозинство), следователно езикът на последните може да бъде разглеждан като „местно езиково наследство“, което трябва да бъде възприето от малцинството (българите). Но дали подобен процес е бил налице? Един поглед към миналото (България отпреди 864 г.) ще покаже, че липсват каквито и да било признаци за възприемане на езика на мнозинството от малцинството. Тридесетте години между кръщението и епохата на Симеон също не довели до изменения в отношенията между двата езика, българския и славянския, поради изключителната роля на гръцкия език. Промяната започнала да се забелязва в годините 886–893 г. Защо? Всичко казано дотук показва отсъствието на еволюционен процес, който да действа в посока определена от формулата на френския учен. Следователно бил необходим катализатор, който да осигури развитието на процеса и да доведе (скоростта зависела от много фактори) до неговия сполучлив

завършек^[5]. Този катализатор бил славянският книжовен език (разбира се и славянската графична система), който поел функциите на langage visuel. Писменият език не бил рожба на българската действителност (разбира се, тук не става дума за езиковата основа и нейната етническа принадлежност), а „внесен“ отвън. На първо време славянският език не изместил езика на българите, а заел мястото на гръцкия, започнал да изпълнява неговата функция на литургичен език. Така славянският език станал инструмент и в същото време неразделна част от една нова цивилизация, нова както за българите, така и за славяните; и едните, и другите трябвало да го изучават. Съвсем различно било положението със славянския като говорим език за всички поданици на българската държава. Окончателното и пълно осъществяване на тази функция бил процес труден и продължителен, който не може да бъде проследен и поне отчасти възстановен.

Формирането и действието на Симеоновия дворцов или частен кръг оказали безспорно влияние не само върху постепенното налагане на славянския книжовен език, но и върху неговото развитие. Ето какво писа преди години един такъв познавач, какъвто бе К. Мирчев. „Западнобългарската, Охридската просветна школа, начело на която застава Методиевият ученик Климент, се отличава със значителен консерватизъм. Тук се пази с много по-голяма строгост кирило-методиевския характер на езика. От средата на тази школа произхождат всички запазени до днес глаголически паметници, които смятаме, че са отразили най-пълно особеностите на преводите, направени от Кирил и Методий. Срещу това в произведенията на Преславската школа, начело на която застава сам цар Симеон, се забелязват известни слаби страни. Техният език се е поддал на силно гръцко влияние. Ето защо произведенията на Преславската школа не могат да се сравняват с Кирило-Методиевите преводи, които, като запазват точността на гръцките оригинали, се отличават със свободно изразяване на славянския характер на езика“^[6].

Писаното от големия наш езиковед е твърде интересно^[7]. Тази особеност на преславските книжовни паметници си има своето обяснение. Дворцовият кръг се ръководел от самия владетел, който не е Методиев ученик, а възпитаник на Константинополския университет; българин, потомък на управляващата династия, който, по всяка вероятност трябвало да изучи първо гръцки (а след това и да

го усвои до съвършенство), а едва по-късно славянски език. При това положение „слабите страни“ на неговия език, за които говори К. Мирчев, са логични и се дължат на българския владетел. Голямата зависимост от гръцкия език — на места разбира се — не е единственият белег на езика на преславските книжовници. Не по-малко важно е, че той отразява наченалото се диалектно раздробяване на „българския език през старобългарския период — различната съдба на еровете, лексикалните различия и т.н...“^[8] Но това едва ли е някакво странно явление, мъчно подаващо се на тълкуване. Безспорно налагането на някои диалектни особености в книжовната продукция на Преслав се дължи на стремежа на владетеля за създаването на единен литературен език. И този език трябвало да отрази особеностите на диалекта, който се говорел в близост до държавното средище, въпреки че неговата основа бил и оставал югозападно солунски диалект. Формирането на този литературен език ставало бавно, трудно, преди всичко с преводите от гръцки на славянски, когато книжовникът трябвало да проявява всеки ден своята образованост и интелигентност, за да намери съответствия на богатата и многосмислова гръцка терминология. За щастие някои отломъци от голямото Симеоново дело позволяват да се надникне в преводаческата „кухня“ на преславския дворец и да се установи наличието на Преславска преводаческа школа. В „Похвала за цар Симеон“ се чете: „Великият между царете Симеон, всемогъщият владетел,/ който пожела и с твърде голям копнеж/ да извади наяве скритите мисли в дълбочината на много трудните книги,/ според тълкуванията на премъдрия Василий,/ заповяда на мен, нищо незнаещия/ да направя промяна в речта,/ но да спазя точностите на смисъла“^[9]. Това схващане на българския владетел рефлектира в категоричното изявление на Йоан Екзарх в пролога на „Небеса“: „Затова не придиряйте, братя, ако някъде намерите не същата дума, защото в нея е вложен същият смисъл.“ Така говори и свети Дионисий: „Неуместно е, мисля, даже криво е, ако не се обръща внимание на чувствата и смисъла, а повече на думите“^[10].

Общоприето е, че някъде на границата между деветото и десетото столетие била извършена решителна промяна в съществуващата славянска графична система. Наред с *глаголицата*, която била дело на творческата инвенция на Константин Философ-

Кирил, се появила още една азбука, на която било отредено бъдещето — *кирилицата*. Твърде много е писано за този революционен по своята същност акт, за да бъде разглеждан отново в неговите подробности. Важно в случая е едно — тази азбука била по-достъпна от Кириловата рожба, усвоявала се по-лесно и по-бързо. И това не е случайно. Тя е по-опростена, в сравнение с глаголицата и, което е по-важно, тя наподобява до голяма степен гръцкото унциално писмо, познато на българите от няколко столетия. Липсата на данни, и то сигурни, прави почти безсмислено търсенето на инициатора за тази важна промяна, ускорила развитието на старобългарската литература. Все пак някои косвени съображения насочват отново към личността на Симеон. Защо? Такава важна реформа — тя засягала Църквата, държавната администрация, а и цялото общество едва ли би могла да бъде извършена без знанието и позволенieto на владетеля (освен всичко друго той ръководел и книжовния живот!); тя съвпаднала с възшествието на княз Симеон; най-сетне той бил най-важният проводник на византийските заемки. И още нещо. Твърде отдавна е установено, че тъкмо Велики Преслав бил центърът, от където започнала да се разпространява новата азбука. Наистина глаголицата не била непозната на престолния град (за това свидетелстват графитите по стените на Кръглата църква, „Четири слова против арианите“ на Атанасий Александрийски, преведени от епископ Константин), но все пак основните глаголически книги произхождат от западните предели на България. Един факт, който също е известен отдавна и, който също има своето обяснение — та нали там работели верните следовници на славянските първоучители, Климент и Наум.

България от края на IX и първите десетилетия на X в. родила и отгледала изключителни творци в полето на старата българска литература: Климент Охридски, Наум Охридски, Константин, епископ Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Григорий Презвитер, Тудор Доксов и, разбира се, самият цар Симеон^[11]. Това са първите творци на християнската духовност не само в България, но и в целия славянски свят (разбира се, редом със славянските апостоли Кирил и Методий); това са творците, с които започва и ще започва всеки списък на старобългарските и старославянските писатели. Всеки от тях е преводач и писател, проповедник и учител и участва, под диригентската палка на владетеля, в съзиждането на онзи феномен,

който обикновено се нарича литература на Златния век или по-точно на Симеоновата епоха, и в същото време литература на славянския православен свят, която създава завършен облик на византийската литература или литературата на византийската общност.

Трудно е да се представи тук подробно обема на понятието „литература на Симеоновата епоха“. Пък и може би не е необходимо. Защото това е правено, с различен успех, многократно^[12]. Това, което заслужава да се направи тук, е да се наблегне на най-важното, необичайното, неконвенционалното, което създава истинската стойност на понятието. Първият факт, който заслужава внимание е, че още с раждането си българската литература започнала да изгражда, и то твърде успешно, своята жанрова система (при цялата условност на понятието жанр)^[13], която се развивала непрекъснато, но и била следвана, в основни линии, столетия наред: съчинения с проповеднически характер (омилетика), догматически творби, енциклопедически сборници, агиография и химнография, ораторска проза, исторически и нормативни текстове^[14]. Или ако трябва да бъдат посочени само най-значимите творби: „Учително евангелие“^[15], „Небеса“^[16] и „Златоструй“^[17], Сборниците от 1073 г. (Симеоновият)^[18] и от 1075 г.^[19] и „Шестоднев“^[20], „Проглас към евангелието“^[21], „Азбучна молитва“^[22], и „Похвала за цар Симеон“^[23], „Канон за апостол Андрей“^[24] и химнографските произведения на Св. Климент^[25] и епископ Константин Преславски^[26], за „За буквите“^[27], „Сказание за железния кръст“^[28], летописните опити следващи византийската хронографска традиция^[29] и „Закон за съдене на хората“^[30] (първият български нормативен текст, подменящ до известна степен обичайното право и т.нар. Крумови закони). Вторият факт, който трябва да се припомни, е, че в края на IX и началото на X век в България били създадени онези образци или модели, които по-късно тръгнали из славянския православен свят и приобщавали новопокръстени народи към византийската цивилизация в нейната българска адаптация. Тогава бил създаден онзи основен фонд от творби, който формира най-стария пласт, основополагащия пласт на старата българска литература и едновременно с това на старославянската православна книжнина.

Пренасянето на славянската графична система и на славянския книжовен език в България, създаването и развитието за първи път на собствена литература не било нито случайност, нито самоцелен процес, затворен вътре в себе си или в краен случай обърнат към малцината четящи. Цитираните по-горе текстове подсказват недвусмислено, че основният двигател на тези процеси бил Симеон и това веднага пренася тяхното действие на държавно равнище. Сведенията, които ни поднасят, най-често анонимните книжовници, не оставят никакво съмнение, че владетелят е бил този, който е участвал активно във всичко — подбор на текстове, указания за техния превод, ръководство и контрол на кипящата творческа дейност. Защото целта е била една: изграждането на една нова цивилизация, и то с ускорени темпове; изграждането на цивилизация в цивилизацията, която трябвало поне малко да изравни българите или техния елит с ромеите, да вдъхне самочувствие на все още младата християнска държава.

Изгражданата под ръководството на Симеон литература била функция на ежедневието на Църквата. Книжовната продукция на славянски език и литургията на същия език били основното оръжие в продължаващия процес на християнизация, в разпространението на основните догми на новата религия и на новия християнски морал, в пропагандиране на живота на светеца — идеалната личност на средновековието. Климентовият житиеписец архиепископ Теофилакт най-добре представя тази картина: „И Симеон, като оказал чест на Климент, му създал и грижи, защото последният заварил народа в тази област напълно незапознат със словото божие и с Писанията, и ненаучен на това, което украсява църквата и с духа на послушанието и смирението създава ред сред хората... Постоянно поучавал и постоянно разпореждал, като поправял незнанието и безредието превръщал в ред... Той учел клира на църковния ред и на това, което се отнася до песнопенията и молитвите... Укрепвал ума на народа върху скалата на истинската християнска религия и подготвял твърдостта на тяхната вяра...“^[31]. По-нататък Теофилакт продължава с книжовната дейност на своя герой: „Той видял простотата на народа и пълната му неспособност да разбере писанията и че мнозина български свещеници трудно разбират гръцките текстове, макар че умеели да четат гръцките букви, поради което били подобни на

добитък, и че нямало на български език похвални слова. Като разбрал това, той намерил средство против него и съборил стената на незнанието със своето дело. За всички празници той съставил прости и ясни слова, в които нямало нищо дълбоко и много мъдро, но които да не останат непонятни и за най-простия българин. Чрез тях той хранил душите на простите българи, поейки с мляко тези, които не могли да приемат по-твърда храна и станал нов Павел за новите християни (1 Кор. 3:2)“^[32].

Като се пропуснат малко грубичките характеристики на българската действителност — нещо естествено за интелектуалец като Теофилакт, — писаното на охридския архиепископ, макар и две столетия по-късно, отразява вярно състоянието на българското общество в това преходно време. И преди всичко основното явление: от една страна, бавното възприемане на ценностната система на християнската религия, поради неразбираемостта на проповедта, извършвана на гръцки език и забележимата промяна настъпила след 886–893 г. Тази дейност на Климент, а и на неговия събрат Наум (и той се прочул, „вършейки същите подвизи за угода на Бога“^[33]) надхвърляла югозападните предели на България и може да се каже без колебание, че били характерни за територията на цялата страна. И още нещо. Това било първото задължително равнище, на което трябвало да се опре Българската църква. Отново Теофилакт е този, който информира: „След това, като се посъветвал с по-мъдрите от своите приближени, които всички се отнасяли към Климент като към баща и казвали, че само това е угодно Богу, което оказва почит на този човек, той [Симеон] го поставил за епископ на Драгвиста или Велица (Δραγβίστας ἤτοι Βελίτζες) и така Климент станал първият епископ на български език“^[34]. Наскоро след това (? — terminus ante quem: 906 г.) в епископски сан бил въздигнат и Константин Преславски. Подмяната на висшия клир или точно подмяната на ромеи, изпрацани от Константинопол с български духовници, излъчени от средата на Кирило-Методиевите следовници, била онази необходима промяна, която щяла да позволи окончателната национализация на Българската църква и да промени нейния статут. Но затова времето все още не било настъпило.

Едно от големите събития в началните години на Симеоновото властване е промяната на държавния център. Изграждането на нова

столнина съвсем не е случаен акт (въображаемо решение на „Народен събор“!^[35]), не е толкова скъсване с миналото, колкото поглед, отправен към бъдещето. То е преди всичко идеологически феномен, част от една политическа теория, може би един от най-важните ѝ знаци. Неслучайно неизвестният автор на „Сказание на пророк Исай“ (или „Български апокрифен летопис“) завършва краткия си разказ за Симеоновото царуване с думите „и многа знамению сътвори црь Сумеонъ“^[36]. А най-значимото сред тях, пак според същия автор, е: „И създаде [Симеон] градове велики по морето; и великия град Преслав той създаде, и там в него прие царството...“^[37]. Продължителното пребиваване на Симеон в Константинопол му е позволило, наред с всичко друго, да опознае и представите на ромеите за тяхната столица (по това време вече събрани в уникалния по своята същност сборник „Патриа Константинуполеос“^[38]), да оцени мястото на Константиновия град в съдбините на Империята и ролята му във византийската политическа идеология. Той много добре е знаел, че това е „царицата на градовете“ (Βασίλισσα, ή βασιλὶς πόλις, ή βασιλὶς, ή βασιλὶς τῶν πόλεων. Πόλις Μεγαλόπολις, ή λαμπροτάτη πόλις τοῦ Κωνσταντίνου...), град възникнал по Божие внушение и винаги закрилян от Бога; град и в същото време Империя (в него пребивавал императорът, върховният владетел в християнския свят); град, чието основаване (на Константинопол, а не на елинския Византион) възвестило появата на една нова империя, на една нова цивилизация, на един нов свят в историята на човечеството.

Като замислял създаването на един нов Преслав (на мястото на малкото селище съществувало преди това там)^[39], Симеон едва ли е страдал от амбициозното намерение да съперничи на първия християнски император. Но че той е следвал действията на Константин Велики и че новата българска престолнина била, в известен смисъл, реплика на Константинопол, едва ли трябва да се съмняваме. Очевидно Велики Преслав в Симеоновите представи, трябвало да се превърне за българите в това, което за ромеите бил Константинопол. Той трябвало да стане символ на нова цивилизация, която да съперничи на византийската (цивилизацията — майка!), да възвести началото на една нова империя и да се превърне в резиденция на един нов император (идея, схваната с удивителна прозорливост от неизвестния автор на „Българска апокрифна

летопис“). Един град, който твърде бързо станал „великы град Преслав“.

Новата столица Преслав е мястото, където се изградила новата художествена среда — нови форми, нови изобразителни средства, нов стил, нова естетика. Дали Симеон наистина строил новата си столица почти три десетилетия („И Преслав град той гради и създаде в 28 години“) или това число е измислено от анонимния книжовник, няма особено значение. По-важни са подчертаният интерес на Симеон към престолния град, постоянното му внимание, усилените грижи към неговата уредба. Като градоустройствено решение Велики Преслав наподобява обвитата в легенди първа столица Плиска (Вътрешен и Външен град, оформени благодарение на две концентрични крепостни стени) — една безспорна проява на традиционализъм и приемственост в най-общите строителни принципи. Но общото свършва дотук: Велики Преслав заемал площ 4–4,5 пъти по-малка от територията на Плиска. Този териториален обхват на новата столица (наред с другите ѝ измерения и функции) вече подсказва преход от един държавен модел към друг, от една цивилизация към друга.

Началните стъпки в изграждането на новата столица едва ли трябва да се търсят само в една сграда. И все пак дворецът вероятно бил отправната точка в градоустройствената дейност. Дългогодишните проучвания на археолозите показваха, че архитектурният облик на преславския дворец „няма точен паралел сред паметниците на средновековната българска архитектура“^[40]. Един внимателен поглед показва, че той е рожба на вярност към традициите на плисковската дворцова архитектура и на известно „Новаторство в интерпретацията на стари образци (но и на преустройствата в различно време)“. Като се прибави към него и религиозният център (някои го наричат архиепископия-патриаршия)^[41], наистина ще се получи един особен комплекс — както по архитектурната си концепция, така и по художествената си декорация, предизвикала възхитата на Йоан Екзарх. Ето какво пише прочутият старобългарски книжовник: „Когато някой беден чужденец дойде отдалеч до преддверията на царския двор и го види, диви се. И чуди се, като пристъпи до вратата, като влезе вътре и види от двете страни постройките, украсени с камъни и с дърво нашарени, и прочее. А като влезе в двореца и види високи стаи и църкви, украсени изобилно с камък, дърво и багри, вътре пък — с

мрамор и мед, сребро и злато, толкова, че не знае с що да ги сравни, защото в своята страна не е виждал друго освен сламени колиби — бедният, като че ще си изгуби ума, чуди се тук на тях... и ако, когато се върне, някой го попита, като рече: Какво видя там? — ще отговори: Не знам как да разкажа това — само собствените ви очи биха знаели да се чудят на хубостта“^[42]. Коментарът на това майсторско описание е излишен. Той само би засенил казаното от видния книжовник. А то подсказва недвусмислено, че с построяването на двореца Симеон е сполучил да създаде нещо значимо, изява на добри познания и изискан вкус; нещо, което е било в състояние да съперничи на постиженията на ромеите и в същото време да вдъхне гордост у българина и завист у чужденеца.

Материално осезаемият облик на една християнска цивилизация се определя, до голяма степен, от мястото и ролята на религиозната литература, от мястото на храма в пейзажа. Българският пейзаж започнал да се променя веднага след 864 г. с появата на базиликалния тип църкви. И Преслав не правел изключение. Но изграждайки нов престолен град, Симеон освен че „довършил недовършеното от баща си... с построените навсякъде църкви“, трябвало да търси ново архитектурно решение и в църковното строителство. Това, разбира се, не било случайно хрумване, а отговор на две необходимости, наложени от живота.

В храмовото строителство наченало след официалния акт на християнизация преобладавала една форма: елинистическата трикорабна базилика. Това предпочитание на българските строители обикновено се обяснява с традициите, които тази архитектурна форма е имала в българските земи. Без да се отрича изцяло това внушение (все пак налице е прекъсване от поне три столетия!), обяснението трябва да се потърси другаде. Няма съмнение, че базиликата била най-подходящата сграда за приютяване на големи групи вярващи, пред които проповедниците са разяснявали Божието слово. И е напълно естествено да се приеме, че тъкмо този тип сграда е отговарял най-добре на нуждите на българското прозелитично общество от втората половина на деветото столетие (така, както патристичната литература се е наложила по същото време в българския книжовен живот)^[43]. Няма съмнение, че и първите храмови постройки в новата столица Велики Преслав са били от този тип — базиликите в „Дели Душка“,

„Черешето“ и особено в „Гебе Клисе“, който според някои изследователи е „пренасяне в монументален вид плисковския базиликален тип“^[44]. Но това било само на първо време. Изграждайки нова столица, Симеон трябвало да възприеме и ново архитектурно решение в църковното строителство. Първо, нуждата, наложила появата на базиликата в българската архитектура и църковната практика (тук трябва да се добави и настъпилата промяна в литургията), била до известна степен изживяна. Второ, установяването на базиликата като основен тип църковна сграда, придавало архаични и провинциални черти на българската архитектура (а оттук и на цялата изграждаща се цивилизация), така както патристичната литература определяла архаичния облик на българската книжнина в края на IX и началото на X век. Естествено Симеон не е могъл да не преодолее това състояние (в духовния живот било неимоверно по-трудно!) и неговите строители възприели като основен тип сграда за новата столица *кръстocupолната църква*. По този начин българската архитектура възприела бързо съвременните тенденции, идващи от Константинопол и в това отношение се изравнила с византийската. Ето как Велики Преслав се превръща в родно място на българската кръстocupолна църква — една форма, на която е съдено да играе голяма роля в архитектурата на Второто българско царство.

Досега във Велики Преслав са разкрити и проучени над 20 кръстocupолни църкви. Според особеностите на плана си те се делят на три основни групи: 1) кръстocupолни църкви с четири свободни подпори и предабсидно пространство; 2) „съкратен“ или „провинциален“ вариант, т.е. само с две свободни подпори и без свободно предабсидно пространство; 3) кръстocupолни църкви с вписан кръст^[45]. При тази типология на преден план излиза първата група, която може да бъде характеризирана и като „Константинополски“ вариант, поради установените успоредици с паметници от византийската столица. Църквите от тази група — най-трудни за изграждане, поради сложните конструктивни решения и най-представителни във вътрешното си оформление — църкви №1 и №2 на Аврадака, църквата на Мостич, църква №1 в Бял бряг, могат да бъдат обединени в група под условното наименование *аристократична*. Безспорно те били най-внушителни, най-близки до

столичната византийска архитектура и отговаряли най-добре на Симеоновото стремление за изграждане на нова цивилизация или по-точно „цивилизация в цивилизацията“.

Когато се говори за религиозната архитектура или дори за художествения пейзаж на Симеоновата столица, не може да не се изведе на преден план един паметник: Кръглата или Златната църква^[46]. Това е вторият архитектурен паметник на Велики Преслав (първият е дворецът), който имал щастието да бъде „забелязан“ от книжовниците на епохата: „... написа по повеля на същия княз [Симеон] черноризец Тудор Доксов на устието на Тича в годината 6515 (= 907), индикт 14, дето е съградена светата златна нова църква от същия княз“^[47]. Наистина това описание не е така разточително, както цитираният по-горе текст на Йоан Екзарх. Но и то е достатъчно. Две са забележителностите в тази сграда, които правят от нея уникал. На първо място това е планът, необичайното за тогавашната българска архитектура композиционно решение. Тя е центрична постройка, ротонда (наподобяваща мартириумите), която се състои от три основни елемента: кръгъл наос, разделен на 12 ексцедри — източната (най-голямата) е изпълнявала функцията на абсида, а трите западни са отваряли три входа към правоъгълен притвор, в чиито западни ъгли били издигнати кръгли кули. Третият елемент на църквата бил почти квадратен атрий (вероятно добавен по-късно?). Вторият отличителен белег на Кръглата църква е нейната богата външна и вътрешна декорация — корнизи с разнообразни профили и пластична украса, колони върху атически бази, кемпфери, мраморни плоскости с инкрустирани керамични и стъклени плочки, мраморни цокли, богата керамична облицовка и пъстра подова настилка.

Едно съпоставяне с константинополското изкуство ще покаже, че се докосваме до „паметник, който трябва да отразява вкусовете на най-високата аристокрация на епохата“, паметник, който подсказва „промяната от едно публично и тържествено изкуство към едно частно и скъпоценно изкуство — може би най-впечатляващият облик на епохата, която ни интересува“^[48]. Кръглата църква била манастирска църква, но и владетелска; тя била частна църква, отразявала вкуса на едно лице и била предназначена да приютява него, семейството му и най-висшите представители на администрацията — светска и духовна. Една от най-ярките изяви на

преславската художествена среда, която се забелязва от пръв поглед, била каменната пластика. Многообразието на формите, богатството на орнаменталния речник, специфичността на функционалността — това са някои от най-характерните отлики на столичната скулптура. По своите технически похвати и идейно-художествени принципи тя следвала, общо взето, развитието на европейската скулптура през периода между „варварските“ нашествия и разцвета на романското изкуство. Това бил период, през който триизмерната скулптура постепенно губила своите позиции, релефът, значително по-разпространен, ставал все по-плосък и се изковавал един нов, орнаментален стил, в който човешкото и животинското изображение били под потискащото влияние на растителния мотив^[49].

Широката строителна дейност в столицата, разгърнатата богата програма на архитектурната декорация, силният начален тласък в развитието на българската иконопис или казано най-общо творческият дух, обзел изведнъж българското общество в края на деветото столетие, бил причина за появата на един изключителен феномен, който свързал здраво името на Велики Преслав и изкуството на десети век, в рамките на византийската общност. Става дума за прочутата преславска рисуванa или художествена керамика^[50]. Тя играела важна роля в историята на преславския художествен живот. Тя била навсякъде — стенна украса и подова настилка (замествала скъпите мрамори и още по-скъпите мозайки); тя била в дома на българина под формата на икона (замествала сполучливо дървената живописна икона); тя била на трапезата на българския аристократ, замествайки труднодостъпните златни и сребърни блюда... Преславската рисуванa керамика е явление строго ограничено във времето и пространството. Тя се появила като фойерверк в края на IX в. и също като фойерверк угаснала в началните десетилетия на следващото столетие. Всички опити на някои изследвачи да увеличат времето на производство са несполучливи, а отделните фрагменти, намерени извън Велики Преслав, очевидно са пренесени от столицата. Няма никакво съмнение, че това не е случайност, но в същото време не подлежи на съмнение и фактът, че появата и развитието на рисуваната керамика е плод на определен вкус и на определен етап в историята на старата българска култура; етап, който в никакъв случай не може да надхвърли епохата на цар Симеон^[51].

Сред продукцията на преславските майстори (съсредоточени предимно в манастирите!) се разграничават три основни вида рисувана керамика. Декоративната керамика имала многопосочна функционалност: плочки и рамки за икони, за стенна облицовка и инкрустация, подова настилка, плочки за мозайка, корнизи. Цялата тази продукция, така богата по форми, имала едно предназначение: украса на дворцовия комплекс и част от преславските църкви. Рисуваната трапезна керамика от Велики Преслав е най-люксоznата българска битова керамика от десетото столетие. Тя се отличавала от останалата по материала, от който била изготвена (както и декоративната, тя е предфаянсова), по голямото разнообразие на формите — чинии, купи, кани, чаши, и по изящната си многоцветна украса.

Масовото разпространение на керамични икони (днес, особено след проучванията в Тузлалъка, наистина може да се говори за масова продукция)^[52], е една от най-важните изяви на българското изкуство от края на IX в. и началото на X в. Този „бум“ в българската иконна живопис явление непознато в цялата византийска общност — се определя от два фактора: 1) иконата била най-евтиният (но и задължителният) култов предмет и в същото време предлагала чудесна възможност и на българина за индивидуална молитва в домашна обстановка, за самостоятелно общуване с Бога в интимна семейна среда; 2) приспособяването на керамиката за основен материал за създаването на икони, материал, значително по-достъпен от дървото и, което е по-важно, предлагащ по-добри възможности за масова продукция. Едно внимателно проучване на преславската керамична иконопис позволява да бъдат установени два типа икони: такива, които са отговаряли на определени обществени функции, използвани за украсата на определен брой храмове в престолния град (великолепната икона на св. Теодор от Патлейна)^[53] и един масов тип икона (иконите на апостолите Павел, Яков, Филип, Яков Алафеев, Тома, евангелистите Марко и Лука)^[54], изработвани от майстори, чието ниво на подготовка било по-ниско (известна грубост на рисунъка, небрежност в детайлите, по-лоша цвятова гама); икона, която трябвало да задоволи нуждите на преславското население от култови предмети и да влезе във всеки преславски дом^[55].

Една от типологичните характеристики на цивилизацията, изградена във Велики Преслав, бил манастирът. Оскъдните писмени извори, допълнени през последните десетилетия от археологическите проучвания, дават сравнително добра възможност за изучаването на манастира като институция и като социална група, като микроструктура на българското общество, и преди всичко като архитектурен комплекс. Първото нещо, което прави впечатление, е топографията на манастира. Познатите досега осем преславски манастира, четири от които били разположени във външния град (манастирите в местността „Черешето“, „Под Забуите“, манастирът край Кръглата църква и манастирът на Мостич) и четири извън неговите стени (Патлейна, Тузлалъка, Вълкашина и Аврадака) са градски манастири — една типична черта на византийската монашеска институция^[56]. Очевидно този тип манастир се е появил в българската престолнина под силното въздействие на Константинопол (и вероятното посредничество на бившия монах и сетне княз Симеон).

Преславските манастири са наподобявали своите византийски първообрази и по своите градоустройствени и архитектурни особености. Ето как изглеждал първообразът: „Архитектурният ансамбъл на манастирските комплекси от тази епоха [между IX и XII в. — И. Б.] — пише един от най-добрите познавачи на проблема — е малко изучен. Археолозите предпочитат да се посвещават на типологията на църковните сгради. Очевидно е във всеки случай, че един манастир от X или XI век представлявал значителна агломерация. Трапезарията често била самостоятелна сграда, докато монашеските килии, складът, кухнята били разположени покрай стената. Понякога имало и баня. Костницата или гробището се намирало нормално извън комплекса... Дали манастирите са приличали на имения на провинциалната аристокрация? Въпросът би могъл да бъде поставен“^[57].

Няма никакво съмнение, че и преславските манастири са имали облик, който бил заимстван от светска аристократична агломерация; и от облик, който в готов вид бил пренесен от Константинопол във Велики Преслав (от тази епоха българското „феодално“ имение е непознато явление). Единствената отлика на българските манастири се състои в това, че нито „един [преславски] манастир не представлява изцяло сключен архитектурен ансамбъл със затворен от

сгради вътрешен двор“^[58]. Наличието понякога на една незастроена страна или липсата на солидна укрепителна система (за значително по-късна епоха) говори не толкова за това, че манастирите били „подчинена институция на държавната власт и разчитали на защита само от нея“, колкото за спокойствие и сигурност в политическия и социалния живот^[59].

Разкритите преславски манастири били предназначени да приютяват сравнително ограничен брой монаси — нещо, което съответствало на византийския първообраз и вероятно било в зависимост от началния момент в историята на българското монашество. За някои от тях се допуска, че имали две институции, така характерни за византийските манастири — болница и старопиталище. Очевидно манастирите били място за усилен книжовни занимания (манастира около Кръглата църква?), а някои от тях и центрове за производство на рисуванa керамика (Тузлалъка, Патлейна). Идеята на св. Василий Велики, че киновията е висша форма на манастирската организация, вероятно господствала и в България — за това говорят запазените откъси от старобългарския превод на неговите „Правила“^[60].

Раждането на средновековна България било съпроводено и с раждането на българската политическа идеология. Нещо повече, единият феномен бил част от другия и те били неразделни. Защитена най-добре чрез „Именника на българските владетели“ българската политическа идеология се свеждала до следното: изграждане на собствен държавен модел, чиято цел не била да замени византийския модел, да го преобразува или дори да се вплете в него, а да му се противопостави и да съществува едновременно с него^[61]. Тази ясна опозиция — както теоретическа, така и държавнополитическа и военна, съществувала около две столетия. През 864 г. България била принудена да отстъпи, и то не толкова пред силата на оръжията, колкото пред ефикасността на византийската политическа идеология, чието основно средство в случая била християнската религия. Тъкмо тази страна на свободно нахлуващия „византинизъм“ била най-опасна за България, тъй като българската държавност продължила да съществува, но вече загубила духовността си, идеологическата си опора. Намирането на противодействие на тези сили била основната задача на Симеон. Това противодействие можело да се търси само на

същото ниво, идеологическото и, което е още по-важно, то трябвало бъде облечено в същата форма, т.е. християнската политическа идеология. Едва ли трябва да се доказва, че младият български княз познавал великолепно тази форма, т.е. християнската политическа идеология, благодарение на дългото си пребиваване и учение в Константинопол, и то тогава когато там се изковавали „империалистическите“ планове на Империята или рах Вузантина. Симеон добре разбирал, че тази много силна и убедителна идеология трябвало да бъде превзета отвътре, а не разрушена; да бъде така видоизменена, че да се обърне срещу своите създатели; да доведе не само до промяна на политическата теория, но и до реконструкцията на постройката, аргументирана с помощта на тази теория. Ако се върнем столетия назад, ще се види, че Симеоновите намерения и действия имали прецедент (той едва ли го е познавал, но самият факт говори за верния инстинкт и дълбочината на политическите знания и мислене на българския владетел). Това са усилията (понякога оспорвани от съвременната историография) на вестготския крал Атаулф (410–415 г.) да преобрази Imperium Romanum в Imperium Gothorum, т.е. да превърне Готия в това, което някога било Романия (Рим). Или казано с прости, но точни думи, Симеон желаел да създаде една Imperium Vulgarorum [et Graecorum], която трябвало да замести Imperium Romanorum^[62].

---

[1] ГИБИ, IX/2, с. 33; *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), 49–51. ↑

[2] По-подробно у *Божилев*. Раждането на средновековна България, 58–60. ↑

[3] *Божилев*. От „варварската“ държава до царството, 99–101. ↑

[4] *F. Lot*. Naissance de la France. Edition revue et mise à jour par J. Boussard. Paris, 1970, p. 153. ↑

[5] *Божилев*. От „варварската“ държава до царството, 100–101. ↑

[6] *К. Мирчев*. Историческа граматика на българския език. София, 1978, 56–57. ↑

[7] Различно становище у *Г. Попов*. Книжовното наследство на Кирило-Методиевите ученици, *Литературна мисъл*, 1988, с. 8; *И. Буюклиев*. Езикова култура на българското средновековие. София, 1992, с. 82. ↑

[8] I. Gălăbov. La rotonde de Syméon dans l'histoire du vieux-bulgare littéraire. Byz. Slav. XXVIII (1967), 113-114; И. Гълъбов. ИНМ Варна, XII (1976), с. 42. За ролята на двореца във формирането на езика вж. И. Буюклиев. Цит. съч., 82–83. Особен интерес към тази посока на историческото дирене представляват някои изследвания, появили се през последните десетина години и събрани в Кирило-Методиевски студии, 6 (1989 г.). Общата идея на тримата автори (Т. Славова, И. Карачорова и П. Пенев) е „преславската редакция“. Само няколко примера, които подсказват значимостта на този проблем: а) „наличие на предпочитани лексеми, синонимни на Кирило-Методиевите, б) поява на старобългарски съответствия на непреведените гръцки думи в близките до Кирило-Методиевия евангелски превод ръкописи, в) наличие на известен брой предпочитани словообразователни варианти, синоними на по-старите...“ „Разглежданата редакторска дейност няма случаен характер, а като съзнателна дейност е подчинена на лексикалните норми на Преславската книжовна школа“ (Т. Славова. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод, с. 117, 118). Или „преславските книжовници в редица случаи се придържат по-строго към словореда и синтаксиса на гръцките оригинали, стараят се да заместят някои от по-свободните преводачески решения с формално по-точен и по-близък до гръцкия текст превод“ (П. Пенев. Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола, с. 313). ↑

[9] Симеонов сборник, с. 202 (л. 20б). ↑

[10] Das Hl. Johannes von Damaskus "Εκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der übersetzung des Exarchen Johannes. Herausgegeben von L. Sadnik. Wiesbaden, 1967 (Monumenta linguae Slavicae V), р. 20 (10 a-b). Превод у П. Динеков. Старобългарски страници. Антология. С., 1966, с. 400. ↑

[11] Към литературата, посочена у Божилков. Цар Симеон Велики (893–927), с. 57, бел. 54–60, вж. още: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, 113, 204–205, 224–225, 239–240, 290–291, 473, 507-518; Кирило-Методиевски студии. 8 (1991), 332 с. (по-голямата част е посветена на Св. Климент Охридски); Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на Св. Методий. I-II. С., 1989; Кирило-Методиевски студии,

4. Хиляда и сто години от смъртта на Методий. С., 1987; Кр. Станчев, Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988; 1080 г. от смъртта на Св. Наум Охридски. С., 1993. ↑

[12] Вж. предната бележка. ↑

[13] В. Измирлиева. Една гледна точка към понятието „жанр“ в старобългаристиката, Старобългарска литература, 25–26 (1991), 29–37 (с посочената там литература). Авторката има интересни наблюдения, някои от които предизвикват възражения. ↑

[14] Божилков. Цар Симеон Велики (893–927), 60–65. ↑

[15] Божилков. Цар Симеон Велики (893–927), с. 61, 198 и бел. 70. За автора: Л. Грашева. Най-ранното изследване за Константин Преславски (Из архива на В. М. Ундолски), Старобългарска литература, 17 (1985), 117–170. ↑

[16] Das Hl. Johannes von Damaskus "Εκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der übersetzung des Exarchen Johannes. Herausgegeben von L. Sadnik. 1–4. Wiesbaden-Frieburg, 1967, 1981, 1983. ↑

[17] Г. А. Ильинский. Златоструй А. Ф. Бычкова XI века. С., 1929 (Български старини, X); А. Минчева. Старобългарски кирилски паметници. С., 1978 (Български езикови паметници, 1), 57-76: V. Златоструй на Бичков. ↑

[18] Вж. § 1, бел. 25. ↑

[19] Изборник 1076 года. Издание подготовили В. С. Голищенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демянов, Г. Ф. Нефедов. М., 1965. ↑

[20] Das Hexameron des Exarchen Johannes. Herausgegeben von R. Aitzetmüller. Vol. I-VII. Graz, 1958–1975. Български превод: Йоан Екзарх. Шестоднев. Превод от старобългарски, послеслов и коментар Н. Кочев. С., 1981. ↑

[21] Е. Георгиев. Две произведения на Константин-Кирил. С., 1938 (всички спорове за авторството); Э. Зыков. О литературном наследии Константина Преславского, Старобългарска литература, 3 (1978), 34–47, сп. 44–45. Издание на текста: Г. А. Ильинский. „Написание о правой вѣрѣ“ Константина Философа. — В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски. С., 1925, 77–89. ↑

[22] К. Куев. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974. Допълнителна литература у Божилков. Цар Симеон Велики (893–924), с. 200, бел. 94. ↑

[23] Вж. § 1, бел. 25. ↑

[24] *Ст. Кожухаров*. Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Охридски, *Литературна история*, 12, 1984, 3–19 (текст: 8–12); *Г. Попов*. Следи от разпространението на Наумовия канон за св. апостол Андрей, *Старобългарска литература*, 28–29 (1994), 10–22. ↑

[25] *Кр. Станчев, Г. Попов*. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, 112–156: III. Химнографското творчество на Климент Охридски — открития и проблеми; 157–210: IV Химнографски произведения на Климент Охридски: издания по преписи от XI–XIV в. (Г. Попов). ↑

[26] *Г. Попов*. Триодни произведения на Константин Преславски. С., 1985 (Кирило-Методиевски студии, 2). ↑

[27] *К. Куев*. Черноризец Храбър. С., 1967; *А. Джамбелука-Коссова*. Черноризец Храбър. О писменехъ. С., 1980. ↑

[28] *Б. Ст. Ангелов*. Сказание за железния кръст, *Старобългарска литература*, 1 (1971), 121–155 (текст: 136–155) = *Б. Ст. Ангелов*. Из старата българска, руска и сръбска литература. III. С., 1978, 61–98 (текст: 79–98); *Божилков*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 200, бел. 98; *Н. Драгова*. Воинското сказание в старобългарската литература от Симеоновата епоха, *Старобългарска литература*, 25–26 (1991), 47–57.

↑

[29] Подробно у *И. Божилков*. Българската средновековна историопис. — В: СБЛ 3, 5–38 = *Божилков*. Седем етюда, III, 217–263.

↑

[30] *В. Ганев*. Законъ соудньи людъмъ. Правно-исторически и правно-аналитични проучвания. София, 1959. ↑

[31] ГИБИ, IX/2, с. 34. ↑

[32] ГИБИ, IX/2, с. 35. ↑

[33] *Иванов*. БСМ, с. 306 (Първо житие на св. Наум). ↑

[34] ГИБИ, IX/2, с. 34. За Климентовата епархия съществува богата литература. Вж. *Божилков*. Цар Симеон Велики (893–927); с. 197, бел. 40. От по-новата литература вж. *I. Пиев*. La mission de Clément d'Ochrid dans les terres sud-ouest de la Bulgarie médiévale. — In: *Etudes historiques*, 13 (1985), 62–64. Тук се приема, че това е област, разположена по долините на Вардар и р. Мътеница, обитавана от славянското племе драгувити; а титлата на св. Климент трябва да се

тълкува като „епископ на драгувитите, живеещи по поречието на Вардар (на бълг. Велика).“ Друго решение се предлага у *В. Пенева*. Отново за идентифицирането на Велика, епископската катедра на Климент Охридски в 893 г., ИПр., 1990, 11–12, 30–37. Според авторката „Велика е идентична с Тивериупол (Струмица)“, „която е била с епископска катедра, достойна да приеме един епископ като Климент“. ↑

[35] *Вж. Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 55. ↑

[36] *Иванов*. Богомилски книги, с. 283; СБЛ, 3, с. 62. ↑

[37] *Иванов*. Богомилски книги, с. 283; СБЛ, 3, с. 62. ↑

[38] *G. Dagron*. Constantinople imaginaire. Etudes sur le Recueil des „Patria“. Paris, 1984. ↑

[39] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 197, б. 52. ↑

[40] *Ваклинов*. Формиране на старобългарската култура, с. 192. ↑

[41] *Д. Овчаров, Ж. Алджов, Н. Овчаров*. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1. Преславската патриаршия през X в. С., 1991. ↑

[42] *Das Hexameron des Exarchen Johannes*. Т. VI. Her. R. Aitzetmüller. Graz, 1971, а. 1-5; *П. Динеков*. Старобългарски страници, с. 455 (превод на Б. Ангелов и М. Генов). Последно проучване върху двореца. *М. Ваклинова*, Преславският дворец. — В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Ст. Ваклинов. Велико Търново, 1994, 45–57. ↑

[43] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 69. ↑

[44] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 69. ↑

[45] *Н. Чанева-Дечевска*. Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980, с. 17. ↑

[46] Основната литература е отбелязана у *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 202, бел. 124. От по-новите работи заслужават отбелязване: *Ст. Бояджиев*. Архитектурата на Кръглата църква в Преслав. — В: Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. С., 1982, 5–130 (той я обявява за „монументална кръщелня“, построена от княз Борис между 870 и 875 г.); *А. Медынцева, К. Попконстантинов*. Надписи из Круглой църкве в Преславе. С., 1984, 11–27 (пълнен преглед на изследванията, без отношение към тях — *К. Попконстантинов*). ↑

[47] К. Попконстантинов, В. Константинова. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка, Старобългарска литература, 15 (1984), с. 110; СБЛ, 3, с. 102 (превод). ↑

[48] С. Mango. — In: La civiltà bizantina dal IX all'XI secolo, Bari, 1978, p. 260. ↑

[49] Божилков. Цар Симеон Велики (893–927), 74–76 (с основната литература). ↑

[50] Кр. Миятев. Преславската керамика. С., 1936; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, 241–245; История на българското изобразително изкуство, I, С., 1976, 119–125 (Ив. Акрабова-Жандова); Т. Тотев. Манастирът в „Тузлалъка“ — център на рисуваната керамика в Преслав през IX–X в. С., 1982. Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998, 76–107 и табл. XLVI–LVIII. ↑

[51] Божилков. Цар Симеон Велики (893–927), с. 79. ↑

[52] Т. Тотев. Манастирът в Тузлалъка, 45–75; Дворцовият манастир, 76–107. ↑

[53] Кр. Миятев. Преславската керамика, с. 69, табл. XIX; Н. Мавродинов. Старобългарската живопис. София, 1946, 31–32; А. Божков. Българската икона. С., 1984, с. 13 и фиг. 2; Л. Прашков. Български икони. С., 1985, 10–11, фиг. 1. ↑

[54] Т. Тотев. Манастирът в Тузлалъка, 64–71 и фиг. 63–66. ↑

[55] Наред с рисуваната керамична икона във Велики Преслав е била разпространена и релефната икона. Вж. Т. Тотев. Манастирът в Тузлалъка, 72–73. За серия икони, както и едно владетелско (?) изображение, произхождащи от манастира при Кръглата църква и други манастири вж. Т. Тотев. L'atelier de céramique peinte du monastère royal de Preslav. Cahiers archéologiques, 35 (1987), 65–80; Т. Тотев. Наблюдения върху рисуваната керамика на манастира около Кръглата (Златната) църква в Преслав. — В: Плиска-Преслав, 5, (1992), 249–258; Т. Тотев. За преславската керамична икона на Света Богородица с Исус Христос от манастира „Под Вълкашина“. — В: Годишник на Националния археологически музей, VIII (1992), 249–253. Вж. и Т. Тотев. Преславската керамична икона. С., 1988, 86 с. ↑

[56] А. П. Каждан. Византийский монастырь XI–XII вв. как социальная группа, ВВр, 31 (1971), с. 50. ↑

[57] С. Mango. — In: Civiltà bizantina, 258–259. ↑

[58] Н. Чанева-Дечевска. По някои архитектурно-композиционни особености на манастирите от Велики Преслав. — В: Плиска-Преслав, 1, 1979, с. 34. ↑

[59] Божилев. Цар Симеон Велики (893–927), с. 78. ↑

[60] I. Dujčev. La réforme monastique au Xe siècle. — In: I. Dujčev. Medioevo bizantino slavo, IV, 2, S., 1996, p. 262; А. Минчева. Старобългарски кирилски откъслци, 40-45: III. Зографски листове. ↑

[61] Божилев. Раждането на средновековна България, 47–48. ↑

[62] Божилев. Раждането на средновековна България, 44–45. ↑

§ 3. PAX SYMEONICA

Изграждането на новата цивилизация с нейните две основни лица, а именно: непознатата дотогава книжнина и художествената среда, вървяло успоредно с постепенното изработване на нова политическа идеология. Би могло да се каже, едното било част от другото, второто се опирало на първото и дори произлизло от него. Новата цивилизация не само била наложена от обстоятелствата, но била необходимост, задължително условие за раждането и развитието на новото българско общество. Макар и с ограничен периметър на разпространение — поне на първо време тя била обърната към елита на това общество — тя трябвало да вдъхне увереност, самочувствие на всички българи (да припомним думите, с които Йоан Екзарх описал преславския дворец!), за да може да бъде сторена следващата крачка: раждането на нова политическа идеология и изработването на онази политическа програма, която България щяла да изпълнява през следващите години и десетилетия. Но затова било необходимо време — тъкмо тук се проявява зависимостта на двата процеса, — за да не бъде тя празна амбиция, а обмислено и добре обосновано действие. Но времето не било единствено в ръцете на Симеон; поне открито на повърхността ромеите били тези, които го контролирали. Между двете страни съществувало прикрито напрежение, което от време на време преминавало в открити сблъсъци.

Ето как византийските летописци представят началото на първата българо-византийска война: „Пристигнала вест, че владетелят на България възнамерявал да се отправи на поход срещу ромеите. Причината за войната била следната. Василеопаторът Зауца имал роб скопец. Неговото име било Мусик. Той се сприятелил със Ставракий и Козма — търговци, жадни за печалба и сребролюбци, произхождащи от Елада. Като желали да печелят повече, чрез посредничеството на Мусик те преместили тържището с българите в Солун и ги облагали с по-тежък комеркион [търговско мито — И. Б.]. Когато българите съобщили това на Симеон, той уведомил император Леон. Заслепен от пристрастието си към Зауца, той [императорът] сметнал всичко това

за дреболия. Симеон се разгневил и дигнал оръжие против ромеите“^[1].

Независимо от това, как ще бъде изтълкуван този текст — отговор на Византия на отстраняването на гръцкото духовенство в България, „първата икономическа война в средновековна Европа“ или вътрешен проблем на Империята, който засегнал интересите на българските търговци^[2] — военният конфликт между двете страни (тридесет години след покръстването!) бил факт. През 894 г. българска войска, без да срещне сериозна съпротива, нахлула в земите на Византия. Срещу нея били изпратени предимно части на императорската гвардия. В завързалото се сражение — някъде из темата Македония — византийците претърпели пълно поражение. Стратилатът Кринит и мнозина от архонтите паднали на бойното поле, а голяма част от хазарите, която служела в гвардията, попаднала в български плен. Незабавно след това, макар и победно сражение, българската войска се завърнала в страната си. При оттеглянето си от византийската територия тя отвела много пленници от мирното население^[3]. Това първо стълкновение донесло успех на българите и неуспех на ромеите, отбелязало само началото на войната. Оттук нататък военните действия продължили в посоката, в която я тласнала традиционната политика на Византия. Имперската дипломация привлякла за съюзник маджарите (от известно време те били заели българските земи между Буг и Днестър) и ги склонили да нахлуят в българските предели^[4]. В същото време византийска войска, предвождана от талантливия пълководец Никифор Фока, трябвало да настъпи от юг. Този план изненадал Симеон, който се приготвил да отрази византийското настъпление в Тракия. Но до нов сблъсък между двете войски не се стигнало. Започналите преговори също не довели до споразумение — ромеите не са го искали, а Симеон не повярвал в искрените им намерения^[5]. Тъкмо тогава византийският флот достигнал Дунав и превозил маджарите, които чакали там, в земите на юг от реката. Докато Симеон правел усилия да прехвърли част от войските си, съсредоточени срещу Никифор Фока, маджарите опустошили Добруджа и натоварени с богата плячка, се оттеглили на север^[6]. За да предотврати втори подобен случай, българският княз наредил да укрепят бреговете на Дунав и да го преградят, затваряйки

реката за ромейския флот^[7]. Въпреки тези приготовления, маджарите успели отново да преодолеят река Дунав и да стъпят на десния ѝ бряг. В завързалите се сражения българите били разбити и Симеон заедно с част от войската си се затворил в Дръстър. Маджарите, като не срещнали по-нататъшна съпротива, достигнали до столицата Велики Преслав и като ограбили и опленили „цяла България“ се завърнали в своите земи^[8].

Претърпяното поражение принудило българския княз, колкото и да не желаел това, да започне преговори за мир. В отговор на неговите желания в България пристигнал като посланик на византийския император Леон Хиросфакт или Магистър, който трябвало да се срещне със Симеон и да уговори условията на бъдещия мир^[9]. Едновременно е това Леон VI дал заповед на друнгария на флота Евстатий и доместика на схолите Никифор Фока да се завърнат заедно с войските си в Константинопол. След оттеглянето на ромеите положението на България изведнъж се променило. В тази обстановка се проявили качествата на българския владетел като политик и дипломат — достоен възпитаник на византийската школа. Симеон заповядал да отведат Лъв Хиросфакт в крепостта Мундрага и да го задържат там, без да го удостои поне с една дума, както се изразяват хронистите. След това двамата започнали да си разменят писма, с които демонстрирали своите филологически познания и дипломатическа ловкост^[10]. Прикривайки се зад тази писмовна игра Симеон завършил приготовленията си. През пролетта на 896 г. българите и техните съюзници печенезите настъпили от две страни и нанесли голямо поражение на маджарите, които не могли да се оправят от него и били принудени да напуснат обитаваните от тях земи в междуречието Буг-Днепър и да се отправят към областта на Средни Дунав^[11]. Сега вече Симеон можел да диктува условията на мира с Византия. Двете страни си разменили пленниците — българите, отвлечени от маджарите и след това предадени на Империята и ромеите, които били в български плен от 894 г. (около 120 000 по думите на Лъв Хиросфакт)^[12]. Но този така желан мир се оказал краткотрайно споразумение. Още през лятото на 896 г. българите отново нахлули на византийска територия и се отправили към Константинопол. Леон VI побързал да прехвърли на Балканския полуостров „всичките теми и тагми“. Стълкновението между двете

войски станало край Булгарофигон. Натискът и устремът на българите бил неудържим и „всред ромеите започнало масово бягство. Всички загинали, също и протовестиарий Теодосий, за който императорът най-много скърбил“^[13].

За по-сетнешния ход на войната византийските хронисти мълчат. Тяхното мълчание е запълнено, макар и до известна степен, от някои арабски и сирийски автори (Табари, Ибн-ал-Атир, Абул-Фараджи, Бар Хебреус)^[14], които след победното за българите сражение при Булгарофигон проследяват настъплението на Симеон към византийската столица. Прекратяването на военните действия между България и Византия завършило този път със сключването на мирен договор, който уреждал техните отношения и отстранявал основната причина за войната — преместването на българското тържище от Константинопол в Солун. По всяка вероятност това е станало най-късно през лятото на 899 г.^[15]

Оттук нататък византийците се стараели да не създават обстановка, която би позволила на българския княз отново да напада ромейските предели. Но Симеон, макар и твърде зает с изграждането на новата цивилизация, не пропускал и най-малката възможност да нахлува в съседната империя. В самата зора на десетото столетие (901–902 г.) българските войски настъпили в западните части на полуострова и успели да овладеят значителна територия около Дирахиум (Драч). Според Льв Хиросфакт — той „поднесъл на василевса като подарък 30 крепости в дирахийската област с богатствата и самите жители, след което ги изтръгнах, пророчески казано, като ухо из устата на лъва“^[16]. Каква цена е заплатила Византия за новия мир (сключен преди 4 май 902 г.)^[17], остава неизвестно. Симеон едва ли би сторил жеста да върне на Империята завоюваните от него земи, без да получи компенсация. За съжаление същината на тази компенсация остава непозната.

Само две години по-късно българската държава имала възможност отново да изяви своите претенции към Византийската империя. Това станало след като арабите под командването на ренегата Льв Триполит (Гулам де Зурафа), превзели след тридневна решителна атака (29–31 юли 904 г.) втория по големина византийски град Солун. В продължение на една седмица арабите грабили града и избивали безмилостно неговите жители, след което се оттеглили,

отвеждайки със себе си 22 000 пленници^[18]. След отплаването на мюсюлманските пирати Солун останал беззащитен. Симеон, който вероятно е следял събитията, решил да се възползва от този удобен, може би неповторим момент и да включи града в пределите на българската държава. За съжаление и този път подробностите остават скрити. Лъв Хиросфакт, който за трети път бил проведен в България, пише до своя василевс: „Най-сетне при третото пратеничество, когато българите искаха да се заселят в превзетия от агаряните Солун, след като ги убедих и изгоних, го получих обратно“^[19]. Събитията едва ли са се развили така, както ги описва в хвалебственото си писмо византийският дипломат. Голите убеждения едва ли са могли да въздействат на Симеон и да го възпрат. За да запази Солун, Византия трябвало да направи реални отстъпки, за които посланикът на Леон VI мълчи. За щастие един български надпис, открит край с. Наръш (дн. Неа Филадельфия — 22 км северозападно от Солун), хвърля светлина върху крайния резултат от българо-византийските преговори: „В годината от сътворението на света 6412 (= 904), индикт 7. Граница между ромеи и българи при Симеон, от Бога архонт (княз) на българите, при Теодор оглутаркан и при комит Дриста“^[20]. Този надпис свидетелства, че българите не окупирали Солун (в този момент овладяването му може би било лесно, но неговото задържане било трудно), но в замяна на това получили значителни териториални отстъпки в тази част на полуострова^[21].

Това бил последният военен сблъсък между България и Византия до смъртта на император Леон VI (912 г.). В продължение на 19 години българите водили четири войни или четири военни кампании („Серия от локални настъпления“, както ги нарича един английски учен)^[22], които имали за обект балканските провинции на Империята: Тракия (894–896 г., 896–899 г.), Адриатическото крайбрежие с Драч (901–920 г.) и Егейското крайбрежие със Солун (904 г.)^[23]. Какво обяснение може да се даде на тези конфликти, като всички едва ли биха могли да бъдат характеризирани като „локални“? Дали наистина Леон VI е действал според принципа *laissez-faire*, т.е. без да оказва съпротива, без да обръща внимание? Едва ли! Поне изворите не подсказват подобно обяснение. Дали византийците не са имали възможността да съберат достатъчно сили и да окажат съпротива на нахлуващите българи (все пак първият конфликт бил

предизвикан от тях!)? Или проблеми от вътрешно естество не са позволили на Леон VI да обърне по-сериозно внимание на своите съседи (те се проявили с пълна сила едва след 904 г.!)? По-важни за нас са действията на българския владетел. Като изключим събитията от 894–896 г., когато той бил предизвикан — независимо дали става дума за конкретни икономически загуби или наранен международен престиж на българската държава, — в останалите случаи Симеон действал обмислено и проявявал много бърза реакция; той не само нанасял поражения на ромеите, но и откъсвал от Византия територии, населени със славяни (Западна Македония и Албания) и българи (Солунско). Симеон все още нямал (или поне не го изразявал открито) намерение да хвърли народа си в ожесточена борба, да се пребори сериозно с могъщата империя, за да осъществи последната част от своята политическа програма. Той все още не бил готов или пък времето затова още не било настъпило.

На 12 май 912 г. починал император Леон VI. Неговият син Константин VII Багренородни (междувременно провъзгласен за съимператор на своя баща — 3 юни 911 г.) бил малолетен и управлението било поето от неговия чичо Александър (912–913 г.). Според обичайната практика наскоро след промяната на византийския престол (в края на 912 или началото на 913 г.), българският княз Симеон проводил свои пратеници в Константинопол. Чрез тях той приветствал новия василевс и искал да преговаря „относно мира, като известявал, че би го спазвал, но ако се отнасят към самия него с благосклонност и почит, както е било при император Леон. Но Александър, обладан от безумие и безразсъдство, отпратил позорно пратениците, отправил заплахи към Симеон и мислел, че ще го уплаши. Мирът прочее бил нарушен и Симеон решил да вдигне оръжие против християните“^[24].

Този текст, който се повтаря от неколцина византийски хронисти, оставя впечатлението, че *casus belli* за българския владетел било грубото държане на император Александър. Но дали обяснението на последвалите петнадесетгодишни войни е толкова просто? Прочутото слово, озаглавено „За мира с българите“ (вероятен автор Теодор Дафнопат) създава друга представа за събитията, наченали в 913 г.: „Такава беше някога нашата държава, а заедно е нея цъфтеше и се развиваше и държавата на българите. И защо пък не? Те

също бидоха осиновени от нашия Бог и, след като забравиха обичаите на чергари и скитници, бяха възприели благовестието на благодатта. До това време везните бяха равновесни, Божественото око беше благосклонно, покой обладаваше морето и богатството от благоприятния вятър растеше... Когато обаче зарчето се преметна и тегликата се надигна, трябваше зло да настане и да победи полошото, било защото доброто бе стигнало своята точка и поради това се насочи към наклона надолу, било защото нашите прегрешения се разкриха пред Бога и предизвикаха чашата на опиянението, за да се опием от злините“^[25].

Очевидно разлика има. Макар че авторът много изкусно е завоалирал действителното състояние на нещата. Но какво е било положението в България? Какво се променило през тези двадесет години, през които начело на държавата бил княз Симеон? Може да се каже, че независимо от епизодичните военни кампании, положението в страната било мирно и спокойно. Като се изключат първите няколко години (894–895 г.), когато маджарите разграбили част от Североизточна България, военни действия на българска земя не били водени. Тези обстоятелства създали добри условия за развитие на българското стопанство и за натрупване на така необходимите излишъци, които правели държавата богата и спокойна да провежда активна външна политика. Българското общество се изтръгнало от лапите на византизма; църквата проповядвала на разбираем за всички език; тя била обслужвана от една блестяща, за началните си стъпки, литература, която приобщавала българите към ценностите на класическата древност и християнската цивилизация. Изящната, в много случаи, художествена среда, вдъхнала гордост у българина, повишила самочувствието и го подготвила за следващата стъпка, която неговият владетел бил готов да стори. Тази стъпка била новата политическа идеология, която трябвало да се прояви на практика с осъществяването на произтичащата от нея политическа програма. Симеон действал в името на тази идеология, която не само щяла да отхвърли универсалистичните претенции на Константинопол и да наложи една нова позиция на някогашната „варварска“ България, с повишено самочувствие и гордост. Симеон вече не можел да се задоволи с позицията си на княз (не особено ясна) или на ἄρχων Βουλγαρίας, както го наричали ромеите. Намеренията на българския

владетел били непоколебими и изразени ясно и категорично, не само в Преслав, но и в Константинопол. Наченалата тогава преписка с Николай Мистик е безспорно доказателство. Във второто си писмо до Симеон (вероятна дата: началото на юли 913 г.) патриархът го укорява, че иска „тиранически“ да нападне „детето-сираче и царски син“ (Константин VII Багренородни) и в „желанието да грабнеш царската власт, която няма никакво отношение към твоя род“^[26]. Как Симеон е аргументирал своите претенции (освен с вътрешното си убеждение и нарасналите си амбиции)? Българският владетел — вече доказал своята политическа ловкост — не пропуснал да се възползва от едно обстоятелство, което определяло облика на политическия живот в Константинопол: малолетният Константин VII бил роден от незаконния, непризнаван от Църквата четвърти брак на император Леон VI и легитимността на неговите права била силно оспорвана^[27]. И веднага след смъртта на Александър (съимператор на брат си Леон VI), който управлявал от името на невръстния си племенник, Симеон решил, че е дошъл моментът да пристъпи към осъществяване на своите планове.

Какво можела да стори Империята, за да предотврати Симеоновите намерения, които вече не били тайна? Поне за управляващите в Константинопол — регентството на Константин VII и преди всичко Николай Мистик да не го разгневи допълнително и да се опита да го разубеди. Тази мисия трябвало да бъде изпълнена от патриарха, чието основно оръжие било неговото красноречие. За съжаление на ромеите писмата на Николай Мистик три едно след друго^[28] — независимо от философската аргументация и емоционалния си тон („Знай, чедо наше, че това писмо е написано не с мастило, а с нашите сълзи...“) не донесли това, което се очаквало от тях. И Симеон, начело на многобройна войска, потеглил към византийската столица. Тази военна кампания, на която било отредено да положи началото на дълголетна война, така впечатлила ромеите, че петнадесетина години по-късно Теодор Дафнопат написал: „Настана земеръс, който почувстваха даже и онези, които обитават отвъд Херкулесовите стълбове“^[29].

Събитията от август 913 г. са анализирани многократно, а изводите на изследвачите твърде често са противоречиви^[30]. Непредубеденият прочит на тяхното описание от неколцина

византийски хронисти (Продължителят на Теофан, Л. Граматик, Продължителят на Георги монах, Йоан Скилица^[31]) показва, че във Влахерните бил извършен необичаен за Империята акт: чуждестранен владетел в присъствието на детето-василевс получил с решаващото участие на Николай Мистик титлата василевс (акт, който наподобява коронацията на съимператор в присъствието на императора и патриарха)^[32]. Отново най-интересно е възпроизвеждането на тези събития, което предлага словото „За мира с българите“: „А този [Симеон], който предварително знае, че осведомява, отстранява между това сенаторите, оказва почит към царската власт и онзи, който е обдарен с нея [Константин VII], от друга страна, като се крие под шапка-невидимка, кани сътрапезници [гощавката във Влахерните], или пък се противопоставя, като заявява ясно да му бъде оказвано поклонение като на василевс, въпреки че не е позволено на неромеец да управлява ромеите, или пък наскоро след това, като си поставя въображаем за себе си царски венец [епириптарият на Николай Мистик, поставен на главата на българския владетел от самия патриарх], приема сътрапезници те да му се поклонят“^[33].

Този текст безспорно разкрива основното — Симеон получил титлата василевс (събитието е описано по-пестеливо и от хронистите), — а отива и по-далече. Българи и ромеи сключили договор. Но той нямал обичайните форми на краткотрайно споразумение или на тридесетгодишен мир^[34]. Николай Мистик е този, който разкрива неговия характер: „Ти ми обеща *пълен* мир и *искрена* дружба и ме уверяваше, че отсега нататък се *премахваш* всякаква *разпра*, *всякакъв повод за съблазън*, че ще *престане* всяко *разединение* и ще се установи с божия помощ между ромеите и българите *наистина* здрав мир, *какъвто не е имало и какъвто не са знаели* *опия*, *които са живеели преди нас*“^[35]. Освен титлата василевс този необичаен мирен договор, непознат в историята на двустранните отношения, осигурявал на Симеон и още нещо. В писмо от 921 г. константинополският патриарх разкрива другото споразумение, постигнато през този паметен месец август: „Още по-рано ти поиска да се сродиш с василевса [Константин VII], но твоето искане не се почете от ония, които решиха да постъпят така“^[36]. Уговореният брак между дъщерята на Симеон и невръстния Константин Багренородни (в 913 г. Империята нямала друг василевс) се потвърждава и от едно

известие на мелхитския патриарх на Александрия (Саад ибн Батрик) (933–940 г.)^[37]. Тъкмо тези две искания на Симеон — титлата василевс и сродяване с Константин VII — били здравата основа, на която трябвало да се изградят този „пълнен мир и искрена дружба“.

Успехът на Симеон през август 913 г. бил пълен. И той можел да се завърне в българската столица като цар на българите. Или както пише анонимният автор на „Сказание на пророк Исай“: „и там в него [Велики Преслав] прие царството“. Но дали това била крайната цел на българския владетел и тя означавала изпълнение на неговата програма? Вероятно още в 913 г. той наредил да му отсекаят печат, чиято легенда гласи: СΙΜΕΟΝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ, т.е. Σιμεὼν βασιλεύς^[38]. Прави впечатление, че липсва очакваното τῶν Βουλάρων, т.е. „на българите“. Дали този пропуск е случаен? Едва ли! В цитирания по-горе пасаж от словото „За мира с българите“ се казва: „... да му бъде оказвано поклонение като на василевс, въпреки че не е позволено на неромеец да управлява ромеите“. Какво подсказва тази фраза? Дали изразява протест срещу непозната дотогава отстъпка: владетел, който не е ромей, да се титулува василевс? По-скоро става дума за изконната византийска идея, че само ромей може да бъде василевс на ромеите и по този начин да ги управлява пълновластно, а те да го приемат като автократор (самодържец). Но как е могло да се стигне до подобно положение? Очевидно Симеон не е скривал намерението си и за неговото осъществяване в близко бъдеще (дали той го показал открито на тържествения обяд, както твърди Теодор Дафнопат?) той се опирал на постигнатото брачно споразумение. И наистина по силата на уговорения брак на Симеон предстояло в скоро време да стане тъст на ромейския василевс. Това му откривало чудесната възможност да получи „персоналната“ длъжност василеопатор, т.е. „баща на василевса“. Василеопаторът (длъжност, създадена към 888–889 г. за Стилиян Зауца, първа във византийската ранглиста) имал пълна административна власт в Империята и понякога бил разглеждан като настойник на владетеля^[39]. За Симеон не било трудно да поеме подобни функции, тъй като Константин VII бил непълнолетен. Понататък било още по-лесно — българският цар и „баща на византийския василевс“ взимал в свои ръце управлението на Империята като единствен регент и след това се провъзгласявал за съимператор, за император на ромеите (един от запазените негови

печати имал легенда: „Симеон в Христа василевс на ромеите“^[40]). От тук до самостоятелната власт във Византия — василевс и автократор — имало само една стъпка, която за личност като Симеон едва ли би представлявала трудност^[41].

С тези свои действия и с бъдещите си намерения Симеон посягал на самата същност на византийската политическа идеология, която осигурявала самото съществуване на Империята. Един Бог на небето, един василевс на земята. Както на небето всички ангели са подчинени на Божествената воля, така на земята един-единствен народ, този на ромеите, е предопределен да управлява^[42]. Тъкмо тази мистична концепция за съществуването на Империята, както и доктрината за владетеля, избран от провидението, трябвало да бъдат променени. Тази промяна замислена от българския цар, е най-ярко изразена чрез един от неговите печати (датиращ вероятно от 913 г.). Легендата е твърде необичайна за печат: „[На] Симеон василевс многая лета/ миротворец василевс многая лета“^[43]. В случая пожеланията за здраве и дълъг живот, т.е. т.нар. полихрония, не са изненада. Те били винаги част от императорския култ^[44] и били познати в България през „варварската“ епоха^[45]. По-интересна е втората формула „Василевс миротворец“ (εἰρηνοποιὸς βασιλεύς). Макар и да не е неизвестна на византийския церемониал и на византийската дипломатика^[46], тя все пак не се среща твърде често. Тя е част и от титулатурата (pacificus) на Карл Велики^[47]. Какво е съдържанието на този епитет, част от легендата на Симеоновия печат? Дали става дума за обикновен мир, който трябвало да настъпи в отношенията между двете страни или за нещо по-различно? Тълкуването на тази формула в смисъл на истинска политическа програма, чрез която българският владетел възвестявал мир за изстрадалата и най-вече изплашена Византия — мир вътре в страната и мир по границите на Империята бе сторено отдавна^[48]. Това тълкуване е логично, но недостатъчно и не довежда нещата до техния естествен край. Че легендата на печата не преследвала най-обикновен пропаганден ефект, а прогласявал нова политическа и идеологическа програма, е безспорен. Но тъкмо, за да бъде програма, а не елементарен лозунг, отправен към тълпата, тя трябвало да съдържа няколко елемента, които биха обусловили нови виждания, преди всичко в политическата и социална област:

виждания, които да отрекат един стар, до известна степен вече изживян ред и да предлагат един нов порядък, логичен и естествен завършек на Симеоновите планове^[49].

Тази програма преследвала една основна цел — унищожаването на византийската политическа идеология, наричана от някои съвременни учени рах Byzantyna^[50] и установяването на негово място на нов „таксис“ (ред) в православната общност — рах Symeonica. В отговор на византийските експанзионистични стремления Симеон противопоставил своя формула: „Българите имат обичай да изискват чуждото и да не дават (своето)...“^[51] Титлата, към която се стремял — василевс и автократор на българи и ромеи, изведнъж превръщала Симеон от български владетел в ромейски император и го издигала на върха на пирамидата, изградена съобразно византийските представи за въображаемата фамилия на владетелите и народите^[52]. Така вместо духовен син (по-късно духовен брат)^[53] на византийския владетел, Симеон заемал позицията на „патер фамилие“. В Симеоновите помисли българите били достойни да се изравнят с ромеите, нещо повече, да ги отстранят и да заемат тяхното място в Универса, те били достойни да се превърнат в избран народ, в народ покровителстван от Бога, способен да поеме нелеката мисия за защита на християнството. България била готова да измести Византия, да продължи нейната мисионерска дейност и дори да я увеличи, разширявайки по този начин границите на християнския свят и на общността чрез включването в тях на нови славянски и неславянски народи. Българското християнство, славянската литургия, новата книжовна култура, били чудесни оръжия за постигането на тази цел. Ето така трябвало да изглежда новият „таксис“ в православния свят или рах Symeonica^[54].

Програмата, продукт на византийската политическа идеология и на блестящата политическа мисъл на българския цар, била едно, а нейното осъществяване — друго. Притеснена, Империята била принудена да отстъпи. Вероятно за да се отърве от неумолимия български цар, чиито войни били почти в Константинопол — нещо, което не се случвало всеки ден. Отърсвайки се от застрашителната близост на българите, ромеите въздъхнали облекчено и отказът от споразуменията дошъл бързо. Императрицата — майка Зоя, която била в изгнание, се завърнала в Константинопол, „приела царската

власт“, както се изразяват хронистите, и отстранила голяма част от регентите начело с патриарх Николай Мистик, компрометирани в събитията от август 913 г. Едно от първите политически решения на новата настойничка на невръстния василевс било да отхвърли споразумението със Симеон: признаване на царската титла на българския владетел и проектирания брачен съюз между двете царстваща семейства^[55].

Тези събития изненадали неприятно българския владетел. Те заличили постиженията му и го върнали на изходните му позиции (положението отпреди август 913 г.). Симеон едва ли е погледнал сериозно на формалното си „лишаване“ от царско достойнство. Но пътят към по-нататъшното осъществяване на програмата му бил затворен. Ако Симеон искал да постигне своя замисъл, той трябвало да потърси и използва други средства. Стратегията на цар Симеон била ясна: краен успех (принуждаване на империята да склучи мир при условията от 913 г.) можело да донесе само едно тотално настъпление срещу балканските провинции на Византия: на запад в посока към Дирахуим, на юг към Солун и Елада и най-сетне на югоизток, към подстъпите на Константинопол, т.е. темите Тракия и Македония. От своя страна Империята трябвала да напрегне всичките си сили, за да възпре българите и веднъж завинаги да отхвърли опасността от Симеон. Но сякаш в Константинопол възлагали най-големи надежди на Николай Мистик, който продължил писмовната си връзка с българския цар и полагал много усилия, за да го убеди да не начева отново война, сочейки му предимствата на мира и братското единение между ромеи и българи. Но Симеон не можел да бъде спряно от витиеватите неискрени слова на константинополския патриарх, пито от неясно формулираните от него заплахи. И войната започнала^[56].

През лятото на 914 г. български войски нахлули във Византия, опустошили Тракия и Македония, а малко по-късно овладели Адрианопол^[57]. Почти по същото време други български войски нахлули враждебно в ромейските области, Драчката и Солунската^[58]. Но решителното стълкновение предстояло. И двете страни се готвели грижливо за него. Плановите на ромеите били добре обмислени: в Константинопол решили да склучат мир с Багдадския халифат, след това да привлекат за съюзници печенезите (тази мисия трябвало да

изпълни стратегът на Херсон Йоан Вогас) и най-сетне да спечелят на своя страна маджарите (с посредничеството на сръбския княз Петър Гойникович). Подготвяйки тази коалиция, която трябвало да нападне България от три, дори от четири посоки^[59], Империята пропуснала да обърне внимание на едно обстоятелство, което се оказало решително. Срещу себе си тя имала държавен мъж, който не само че не можел да си позволи да бъде изненадан, както това станало двадесетина години по-рано, но и бил готов да разгадае ходовете на своя противник и със своевременните си действия да ги обезсмисли. Предупреден от захълмския княз Михаил (той бил негов отдавнашен съюзник), Симеон успял не само да неутрализира временно сърбите, но и да привлече на своя страна маджарите^[60]. Проблемът с печенезите бил решен още по-добре, защото (по думите на Николай Мистик) той „представлява постоянна грижа за българите, тъй че те се стараят да свържат децата си с бракове и по този начин да сключат съюз с тях“^[61]. Тази политика на българите — нейните корени трябва да се търсят вероятно в самия край на IX в. — правела мисията на Йоан Вогас твърде трудна. Наистина той сполучил да привлече за съюзници на Византия част от печенежките родове, вероятно онези, които населявали земите на изток от река Днепър. Но реална помощ от тях Империята не получила, тъй като голяма част от печенежките племена (тези на запад от Днепър) били в близки връзки с българите и участвали в предстоящата война на страната на България^[62].

И така, дипломатическата надпревара била спечелена от българската държава. Когато през месец август 917 г. дошъл очакваният и от двете страни момент, България не само че изолирала околните народи от Византия, но и имала на своя страна маджари и печенези. Решителното сражение станало на българска територия, край Ахелой (20 август 917 г.). Поражението на самоуверените ромеи (те не помнели кога за последен път са нахлували в България) било пълно. Спасили се малцина начело с пълководеца Лъв Фока, които се добрали до Месемврия, където вероятно ги очаквали византийски кораби^[63]. Половин столетие по-късно византийският историк Лъв Дякон написал с болка и горчивина: „И сега още могат да се видят купища кости при Анхиало, гдето тогава позорно била посечена бягащата войска на ромеите“^[64]. Така завършило това сражение, в което българите били предвождани лично от цар Симеон (дори

ромейски меч погубил неговия кон)^[65]. Симеон не направил грешката да празнува победата. Още повече, че нямало кой да го спре (съзливото послание на Николай Мистик едва ли можело да стори това). И българите нахлули незабавно във Византия. Край Катасирти, близо до столицата, в изненадващо нощно сражение, българите отново разгромили набързо събраната от Лъв Фока ромейска войска^[66].

Пътят към Константинопол бил свободен. Но Симеон не сторил лекомисления ход да атакува столицата на ромеите. Преди да се появи пред мощните стени на царицата на градовете, той трябвало да се справи с още две неща. През есента на същата година цар Симеон изпратил срещу сръбския княз Петър Гойникович българска войска начело с кавхан Теодор Сигрица и Мармаис. По думите на Константин Багренородни българските предводители „го измамили да дойде при тях, веднага го вързали и закарали в България, където той умрял в тъмница“^[67]. За сръбски владетел българите провъзгласили сина на неговия братовчед Бран Павел, когото те довели от България. Така, без да пролива кръв, цар Симеон сполучил в своята цел — да унищожи византийското влияние в Сръбското княжество и да наложи там своята воля^[68]. На следната 918 г. български войски (според едно сведение Симеон ги предвождал лично) се появили изненадващо в противоположния край на полуострова. Те нахлули в Елада, разрушили град Тива, поробили част от местното население, а останалата била принудена да дири спасение в Пелопонес и по егейските острови^[69]. Господар на Тракия и Македония, усмирил Сърбия, разорил и наплашил до смърт Елада, унищожил голяма част от византийските сили, Симеон вече бил готов да стори и решителната стъпка — да пристъпи към щурма на Константинопол.

Симеон познавал отлично положението във византийската столица, особено слабостта на Империята и голямата нужда от здрава ръка, която да поеме уверено нейното управление, но и той самият едва ли е очаквал това, което се случило в Константинопол през пролетта на 919 г. Друнгарият на флота, арменецът Роман Лакапин, отстранил Зоя и поел върховната власт в свои ръце. По-нататъшните му действия били лесно предвидими. Той омъжил дъщеря си Елена за Константин VII Багренородни и станал василеопатор; след това, на 24 септември 920 г. Роман Лакапин получил най-високата дворцова титла кесар, а само три месеца по-късно, на 17 декември 920 г. той се

провъзгласил за сѣимператор (συμβασιλεύς) на своя зет. След още няколко месеца, на 20 май 921 г. Роман Лакапин обявил за сѣимператор най-големия си син Христофор, като по този начин оставил на заден план законния василевс Константин VII Багренородни^[70]. И така „там, където не успели аспирациите на Симеон — пише Г. Острогорски, — синът на един арменски селянин, Роман Лакапин, сполучил: той станал тѣст и сѣимператор на младия законен император и едновременно с това господар на Византийската империя“^[71].

Както и да се обясняват тези събития, те били факт^[72]. Това, към което се стремил Симеон (почти успял в 913 г. и почти готов да го постигне отново в 919 г.) било грабнато без трудности от Роман Лакапин (дори в известна степен българският цар улеснил арменеца, като му посочил пътя към властта). Симеон не само загубил седем години, но той вече бил изправен пред нова политическа обстановка. След 17 декември 920 г. Византия вече имала, както не закѣснял да отбележи Николай Мистик, „законен“, от Бога поставен василевс. Какво е могъл да стори българският цар? Симеон не признал „законността“ на новия василевс и в писмо до Николай Мистик изисквал Роман Лакапин да бѣде лишен от императорското достойнство^[73]. Но той едва ли разчитал искането му да бѣде задоволено. По-скоро това било casus belli, необходим на българския цар, за да започне поредната военна кампания.

Промяната в константинополския дворец била пречка за осъществяване на първоначалните намерения на цар Симеон, но не и за осъществявани на военните му планове. Защото Роман Лакапин не можел да възпре българските войски, които години наред се движели безпрепятствено из целия Балкански полуостров. Новият византийски василевс вероятно съзнавал, че е сигурен само зад стените на столицата и заложил на дипломатията. Тежката мисия да убеждава българския цар отново се паднала на Николай Мистик. Патриархът прехвърлил вината за събитията между 914 и 919 г. върху Зоя и нейните приближени, оневинявал Роман Лакапин и защитавал позицията му на законен василевс^[74], убеждавал българския цар: „среди се с него [Роман Лакапин] чрез брак било като дадеш дѣщеря си за неговия син, било като ожениш своя син за неговата дѣщеря“^[75]. В продължение на пет години, до смъртта си в 925 г., Николай Мистик

отправил до цар Симеон 18 писма, но усилията му отишли напусто. С тъга той отбелязал: „Ти си хвърлял писмата ми на земята и не те е трогвала нито старостта на смирения и грешен баща, нито старата дружба, нито величието на духовния сан...“^[76]

Военните действия започнали още в началото на 921 г., когато български войски нахлули във Византия и достигнали до Катасирти. Ромеите се опитали да отговорят като проникнали до Акве Калиде (дн. Айтоски бани), но сериозната кампания предстояла^[77]. Тя започнала когато Симеон лично повел войските си, които достигнали византийската столица, опожарили дворците край Стенон и Пиги и след това нанесли тежко поражение на ромеите^[78]. Но и този път Симеон не могъл да се възползва от победата си. Византийската дипломация се опитала да откъсне сърбите от влиянието на България, като изпратили срещу Павел Бранович братовчед му Захарий. Но метежникът бил победен от княз Павел и по традиция изпратен в окови в България. След това усилията на ромеите се насочили към самия Павел Бранович, който се поддал на внушенията, идващи от Константинопол. Българският цар бил принуден да се оттегли от Константинопол, но твърде бързо се разправил със сърбите. Той освободил от затвора княз Захарий, дал му войска и го отправил в родината му. Княз Захарий съумял да прогони Павел Бранович и да вземе властта в Сърбия^[79].

През 922 г. Симеон отново обърнал поглед към основния си противник. Неговите войски пак се отправили към византийската столица, като по пътя си превзели и опустошили град Виза, а след като достигнали околностите на императорския град, опожарили така наречените дворци на Света Теодора^[80]. Тези лесни успехи направили от Симеон господар на почти целия Балкански полуостров, но не могли да донесат така очаквания край на войната. От своя страна ромеите виждали изход от опасната криза само в усилията да намерят съюзници (в едно от писмата си Николай Мистик говори за антибългарска коалиция от руси, алани, печенези и маджари)^[81] или в дипломатическа помощ. Но намесата на папа Йоан X (914–928 г.), чрез легатите му Теофилакт и Кар, не довела до прекратяване на враждебните действия^[82]. Нещо повече, тези старания на ромеите да

разширят конфликта, принудили и Симеон да насочи своето внимание нагатак.

Българският цар познавал отдавна и добре византийската столица и знаел, че тя не може да бъде превзета, без да бъде блокирана и откъм морето. Така се родила идеята му за съюз с арабите от Африка, по-точно с Фатимидите, които господствали над Египет и Северна Африка. Български посланици били проводени при Убайдалах ал-Махди (909–934 г.), на когото трябвало да съобщят предложенията на цар Симеон за съвместна обсада на Константинопол (след превземането на града плячката трябвало да бъде поделена поравно, а Константинопол щял да остане в български ръце). Фатимидският халиф приел на драго сърце направеното му предложение. Но неговите представители, които заедно с българските пратеници се отправили към Балканите, били заловени в Калабрия и изпратени в Константинопол. Там арабите били надарени богато и проводени обратно^[83]. Неуспехът не отчаял българския цар и през 924 г. той влязъл във връзка с арабската флота, която акостирала на Тракийското егейско крайбрежие. Той се опитал да убеди арабите за сключване на съюз срещу Византия. Дори няколко българи отплавали с арабските кораби към Тарс за окончателни преговори. Но и този опит не дал желания резултат^[84].

За съжаление този неуспех не бил единствен. През същата 924 г. сръбският княз Захарий, който дошъл на власт с помощта на Симеон, но бил настроен провизантийски, проявил открито враждебните си намерения срещу българската държава. Последвала позната мярка: срещу Сърбия била изпратена войска, командвана от кавхан Теодор и Мармаис, които познавали добре тамошната обстановка. Но този път българите били разбити, предводителите им били взети в плен, а наскоро след това главите им били изпратени в Константинопол^[85].

Този частичен неуспех (той не можел да накърни съществено мощта на българската държава) накарал Симеон да промени тактиката си. Наистина по същото време войските на българския цар овладели Адрианопол^[86], но това не приближило Симеон към крайната цел. Ето защо той отново се отправил към Константинопол и в началото на септември 924 г. се установил на лагер край Влахернските врата. След разговори с патриарх Николай било постигнато споразумение за среща между цар Симеон и император Роман Лакапин. Докато се

извършвали приготовленията за срещата, българите изгорили храма „Св. Богородица“, който се намирал край Пиги („Живоносен извор“) и опожарили цялата околност^[87]. Самата среща станала на 9 септември 924 г.^[88] на специално приготвена платформа край морския бряг при Космидион (в близост до Златния рог). Показното дружелюбие (двамата владетели се прегърнали) не донесло така търсения от Византия пълен и траен мир. Но Симеон не се подвоумил да обещае, че военните действия няма да се подновят и че ще склучи примирие с Империята — необвързваща стъпка, която му осигурявала поне временен неутралитет на ромеите^[89]. А той му бил необходим, за да се разправи със Сърбия. Към края на 924 г. срещу сърбите била изпратена войска, която водела един потомък на сръбските князе — Чеслав. „Тогава Захарий — пише Константин Багренородни — изплашен, избягал в Хърватия. Българите известили на жупаните да дойдат при тях и да приемат за княз Чеслав, измамили ги с клетви, завели ги до първото селище и веднага ги оковали. После влезли в Сърбия и вдигнали целия народ от мало до голямо и го закарали в България. Някои пък избягали и отишли в Хърватия и страната запустяла“^[90]. Така съдбата на Сърбия била решена — тя била присъединена към Българското царство.

Този успех не приближил Симеон до крайната цел. Българските войски кръстосвали полуострова и показвали превъзходството на българското оръжие. Но през последните години Симеон едва ли вярвал, че в Константинопол ще изпълнят искането му — Роман Лакапин да се откаже от престола и да бъдат възстановени споразуменията от 913 г. и бил склонен на компромис. Той поставил условието да влезе тържествено в Константинопол и да бъде признат за господар на Запада, т.е. на Балканския полуостров. Подобна стъпка би изпълнила със съдържание титлата, която по думите на император Роман Лакапин, Симеон си бил присвоил — „василевс на българи и ромеи“^[91]. Нещо повече, той би могъл да създаде една общност на балканските народи — славяни и гърци (той вече бил пълновластен господар на Сърбия), начело на която да бъдат българите, т.е. да създаде една нова общност на народите — българска. Но и това му било отказано както от Николай Мистик, така и от Роман Лакапин. Намесата на папата (през 926 г. във Велики Преслав пристигнало пратеничество на римския апостолически престол) едва ли би могла

да съдейства за решаване на продължаващия вече второ десетилетие конфликт^[92].

По същото време (края на 926 или началото на 927 г.) Симеон научил за поредната коалиция, организирана срещу него — коалиция, съставена от Византийската империя и Хърватското кралство. Той не закъснял да изпрати войска срещу хърватите. Изходът на тази кампания бил трагичен за България: цялата войска била унищожена. Хронистите се разминават: „На двадесет и седми ден от месец май, индиктион 15 (927 г.) владетелят на България Симеон повел войска срещу хърватите, завързал война с тях, претърпял поражение и загубил почти всички свои подвластни“^[93]. С основание може да се приеме, че датата 27 май 927 г. е дата на смъртта на българския цар, а не на поражението на българите, нанесено им от войските на хърватския крал Томислав (последното събитие едва ли би могло да впечатли толкова византийците, че да запазят спомен за неговата дата). Още повече, че за това има пряко указание на друг византийски хронист: „На 27 май, петнадесети индиктион, умря Симеон, владетелят на България...“^[94].

---

[1] *Teoph. Cont.*, p. 357; *Leo Gramm.*, p. 261; *Georg. Mon. Cont.*, p. 777; *Scylitzes*, 175.75–176.87. Г. Цанкова-Петкова (Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия с Цариград, ИИИ, 20 (1968), с. 173 и сл.) се опитва да отнесе преместването на тържището към времето на княз Владимир. Това мнение обаче трудно може да бъде прието. Вж. *Божилков*. Бълг.-мадж. война, с. 21, бел. 6. ↑

[2] *Божилков*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 88 (с по-старата литература). През последните години причините за първата война между България и Византия, избухнала наскоро след възшествието на Симеон, както и самият текст, който разкрива тези причини, са обект на засилен интерес. Н. Икономидис, след обстоен анализ на позицията на Абидос като митнически център, където са събирани такси за преминаването на Проливите (в двете посоки), допуска, че само част от българската търговия била прехвърлена в Солун и там, благодарение на поменатите двама търговци, българските стоки били облагани с по-висок комеркион. И добавя: „Този увеличен данък, разглеждан като несправедлив, трябва да е бил обект на оплакванията

на Симеон пред Леон VI“. Това мнение на гръцкия учен се основава на една малка поправка, а именно: в текста „οἵτινες... κερδαίνειν βουλόμενος τὴν μετὰ Βουλγάρων...“, да се постави запетая между *κερδαίνειν* и *βουλόμενος*. Вж. *N. Oikonomidès. Le kommerkion d’Abydos, Thessalonique et la commerce bulgare au IXe siècle. — In: Hommes et richesses dans l’Empire byzantin. T. II. VIIe-XVe siècle. Paris, 1991, 241–248* (поправката на текста и превода: 246–247). По същото време от този проблем се интересува и Й. Караянопулос (в неговата работа е анализирана цялата дотогавашна литература). След подробно проучване на темата и историческите обстоятелства, той достига до заключението, че българската търговия винаги е била осъществявана в Солун (и за никаква промяна в случая не става дума) и двамата търговци отделили българските стоки от останалите и по този начин ги обложили с по-висок комеркион. Вж. *Ἰ. Καραγιαννόπουλος. Οἱ βυζαντινο-βουλγαρικές συγκρούσεις ἐπὶ Συμεών. — Βυζαντιακά, 11 (1992), 23-46; J. Karayannopoulos. Les causes de luttres entre Syméon et Byzance: un réexamen. — В: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. С., 1994, 52–64.*

↑

[3] *Theoph. Cont.*, p. 357; *Leo Gramm.*, p. 261; *Greg. Mon. Cont.*, p. 771; *Scylitzes*, p. 176.87–94. За мястото на сражението (темата Македония) и причините, поради които Симеон се оттеглил след първото победно сражение, вж. *Божилев. Цар Симеон Велики (893–927)*, с. 205 и бел. 6 и 7. ↑

[4] *Theoph. Cont.*, p. 357; *Leo Gramm.*, p. 267; *Geor. Mon. Cont.*, p. 727; *Scylitzes*, p. 176. 95-6; *Божилев. Цар Симеон Велики (893–927)*, с. 90. ↑

[5] За мисията на квестор Константинови, който пристигнал при Симеон вж. *Божилев. Цар Симеон Велики (893–927)*, с. 206, бел. 14. ↑

[6] Подробно у *Божилев. Българ.-мадж. война, 22–23*. ↑

[7] *D. A. I.*, § 51, p. 250.112-252.216; *Божилев. Българ.-мадж. война, 27–28*. ↑

[8] *Theoph. Cont.*, 358.20-359.2; *Leo Gramm.*, 268.6-11; *Scylitzes*, p. 177.14–19. Според Константин Багренородни (*D. A. I.* § 40, p. 176.10–11) Симеон се спасил в крепостта Мундрага (за тази крепост вж. *Г. Цанкова-Петкова. Първата война, с. 182, бел. 81*). ↑

[9] *Kolias. Leon Choerosphactès, n° I, p. 71*. ↑

[10] *Божилев. Цар Симеон Велики (893–927)*, с. 92. ↑

[11] Вж. бел. 6. За участието на печенезите в тази кампания вж. *Божилев*. България и печенезите, с. 39, бел. 15. ↑

[12] Подробно у *Vožilov*. A propos, p. 80; *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 93. ↑

[13] *Teoph. Cont.* p. 360; *Leo Gramm.*, p. 269; *Georg. Mon. Cont.*, p. 774; *Scylitzes*, p. 178.46-56; *H. Delehaye*. Les Saints Stilites. Bruxelles-Paris, 1923, p. 200. 9-24; *Fine. Balkans*, 1, 137–140. ↑

[14] Вж. *Vasiliev*. Byzance et les arabes, p. 120, n. 1. ↑

[15] *J. Marquart*. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903, s. 519; *Vasiliev*. Byzance et les arabes, 129-131; *Vožilov*. A propos, p. 80; *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 93–94. ↑

[16] *Kolias*. Leon Choerosphactès, p. 113. ↑

[17] *Vožilov*. A propos, 77, 80. ↑

[18] *Острогорски*. Историја Византије, с. 250; *Vasiliev*, Byzance et les arabes, 163–181. ↑

[19] *Kolias*. Leon Choerosphactès, p. 113. ↑

[20] *Иванов*. БСМ, с. 18; *Бешевлиев*. Първобългарски надписи, n° 46, с. 183. Напоследък Н. Икономидис (*N. Oikonomídhēs*. "Оρος Ῥωμαίων καί Βουλγάρων. — Βυζαντινή Μακεδονία 324–1430 μ.Χ. Θεσσαλονίκη, 1995, 239–242), се опита да разгледа текста на Наръшкия надпис в съвсем различна светлина или казано по друг начин, без да му придава реална стойност и го свързва с претенциите на българския цар. Това схващане изисква по-обстойна дискусия, въпреки че неговата пресиленост е очевидна. Що се отнася до надписа от с. Обилос вж. *И. Божилев*. "Ορος τῶν Βουλγάρων. — Старобългарска литература, 25–26 (1991), 102–109 (останала неизвестна на Н. Икономидис), където той се разглежда заедно с надписите от Сяр, Василика и Филипи. Вж. още *И. Божилев*. Първобългарският надпис от Филипи. Нови теории и факти. — В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. В. Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 173–181. ↑

[21] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 95; *Fine. Balkans*, 1, p. 140. ↑

[22] *Browning*. Byzantium and Bulgaria, p. 61. ↑

[23] За проблема „Първа Симеонова война“ или четири последователни военни кампании; *Vožilov*. A propos, 73-81; Цар Симеон Велики (893–927), 96–97. ↑

[24] *Teoph. Cont.*, p. 380. 5-11; *Leo Gramm.*, p. 287; *Georg. Mon. Cont.*, p. 798.5-9; *Scylitzes*, p. 195.95, 1-8. ↑

[25] *I. Dujčev. On the Treaty of 927 with the Bulgarians.* — DOP, 32 (1978), p. 272. 302-306 (= *I. Dujčev. Medioevo bizantino-slavo*, IV/2, n° XLII). ↑

[26] *Nicholas I. Letters*, n° 5, p. 26-38. ↑

[27] *Божилев. Цар Симеон Велики (893-927)*, 101-102 и посочената там литература. ↑

[28] *Nicholas I. Letters*, n°n° 3, 5 и 6, 16-20, 26-38, 38-42. ↑

[29] *Dujčev. On the Treaty*, p. 274.310-311. А. П. Каждан („К вопросу о начале второй болгаро-византийской войне при Симеоне“, *Славянский архив*, М., 1959, 24-29) се опита да отнесе началото на военните действия към края на 912 г., но без успех. Вж. *Божилев. Цар Симеон Велики (893-927)*, 207-208, бел. 18. ↑

[30] *Божилев. Цар Симеон Велики (893-927)*, 104-105. ↑

[31] *Teoph. Cont.*, 291.15-292.21; *Georg. Mon. Cont.*, p. 803; *Scylitzes*, p. 200.12-29. ↑

[32] *Божилев. Цар Симеон Велики (893-927)* с. 108. ↑

[33] *Dujčev. On the Treaty*, p. 274.317-323. ↑

[34] *И. Дуйчев. Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров*, ВВр, 15 (1959), 64-70 (= *I. Dujčev. Slavia Orthodoxa: collected studies in the history of the Slavic Middle Ages*. London, 1970, n° II). ↑

[35] *Nicholas I. Letters*, n° 8, 50.88-93; 52.111-112. ↑

[36] *Nicholas I. Letters*, n° 16, 108.73-75. ↑

[37] *Eutychiei patriarchae Alexandrini. Annales*, PG, XCI, col. 1151 А. Вж. *Божилев. Цар Симеон Велики (893-927)* с. 108-109. ↑

[38] *Юркува, Пенчев. Български средновековни печати и монети*, 29-30. Печат с подобна легенда липсва у *И. Йорданов. Печати на преславските владетели*, 9-12 и 25-29. Дали става дума за непълно разбиране на легендата, т.е. Συμεὼν βασιλῆως τῶν Ῥωμα...ιον? ↑

[39] *Oikonomidès. Préséance*, 101.1, 109.2 и коментарът на р. 307.

↑

[40] *И. Йорданов. Печати на преславските владетели*, 10, 28-29.

↑

[41] По-подробно у *Божилев. Цар Симеон Велики (893-927)*, 111-112. ↑

- [42] *И. Божилев*. Византийският василевс. — В: Византийските василевси. С., 1997, 7–11. ↑
- [43] *Йорданов*. Печати на преславските владетели, 9, 27–28. ↑
- [44] *И. Божилев*. Византийският василевс, с. 26. ↑
- [45] *Бешевлиев*. ПН, 82–83. ↑
- [46] *Божилев*. L'idéologie politique, 82–83. ↑
- [47] *L. Halphen*. Charlemagne et l'empire corolingien. Paris, 1979, 118, 122 et note 405. ↑
- [48] *I. Dujčev*. Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance aux X-XIIe siècles. — In: *Dujčev*. Medioevo, III, p. 188. ↑
- [49] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), 114–115. ↑
- [50] *H. Ahrweiler*. L'idéologie politique de l'empire byzantin, Paris, 1975, 37–59. ↑
- [51] *Darhporatès*. Corr., n° 5, p. 63, 99–100. ↑
- [52] Цялата литература у *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 192, бел. 27. ↑
- [53] *Darhporatès*. Corr. n° 5, p. 61.51: πνευματικέ ἀδελφέ; n° 6, p. 75.96, 77.116; n° 7, p. 81.53, 85.75. ↑
- [54] Подробно у *I. Božilov*. L'idéologie politique, 73–88. ↑
- [55] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), 118–119. ↑
- [56] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), 120–121. ↑
- [57] *Nicolas I*. Letters, n° 9, p. 58.89-94; *Theoph. Cont.*, p. 386-387; *L. Gram.*, p. 293; *Scylitzes*, p. 202, 211. Превземането на Адрианопол от българите е представено на миниатюра в Мадридския ръкопис на Скилица (fol. 121^{r-a}): *Божков*. Йоан Скилица, фиг. 42 и 43.; *Grabar-Manoussacas*. Scylitzès, n° 285. Подробно за литературата у *Божилев*. Българите, с. 176, n° 22. ↑
- [58] *Nicholas I*. Letters, n° 9, 180–184. ↑
- [59] Подробно у *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), 121–124. ↑
- [60] *Божилев*. България и печенезите, 42–46. ↑
- [61] *Nicholas I*. Letters, n° 9, p. 58.109-112; *Божилев*. България и печенезите, с. 52, бел. 78. ↑
- [62] *Божилев*. България и печенезите, 51–52. ↑
- [63] *Theoph. Cont.* 388.13-390.2; *L. Gram.*, 294.10-296.19; *Georg. Mon. Cont.* 806.8-808.3; *Scylitzes*, 202.77–204.37. Миниатюри, илюстриращи сражението при Ахелой: *Божилев*. Йоан Скилица, фиг.

42, 44, 45; *Grabar-Manoussacas*. Skylitzès, n° 287-289; Подробно описание: *Божилев*. Българите, 176–177, n° 23–25. ↑

[64] *L. Diaconus*, p. 124.10-12. ↑

[65] *Nicholas I. Letters*, n° 31, p. 208.39–41, 50–51. ↑

[66] *Theoph. Cont.*, p. 390; *Leo Gramm.*, p. 296; *Georg. Mon. Cont.*, p. 808; *Skylitzes*, p. 205.49-57; *Божилев*, Българите, с. 177, n° 26. ↑

[67] *D. A. I.*, § 32, 156.91-158.89. ↑

[68] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 126; *Fine, Balkans*, 1, p. 150; *Историја*, 1. Београд, 157-158; *Ђурковић*. Срби, с. 24.

↑

[69] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 126. ↑

[70] *St. Runciman*. Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium. Cambridge, 1929, p. 52 sqq; *R. Guiland*. Etudes byzantines. Paris, 1959, 249–250. ↑

[71] *Острогорски*. *Историја Византије*, с. 262. ↑

[72] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), 129–132. ↑

[73] *Nicholas I. Letters*, n° 16, p. 120.95-97. ↑

[74] *Nicholas I. Letters*, n° 18, p. 122.30-38; n° 19, 126–130. ↑

[75] *Nicholas I. Letters*, n° 16, p. 108.68-70. ↑

[76] *Nicholas I. Letters*. n° 17, p. 110.68. ↑

[77] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 137. ↑

[78] *Theoph. Cont.*, p. 401.3-402.7; *Leo Gramm.*, 306.6-307.6; *Georg. Mon. Cont.*, 819.13-820.18; *Skylitzes*, 215.2-25. ↑

[79] *D. A. I.*, § 32, p. 158.100-103; *Г. Острогорски*, CD, IV, 81-83; *Историја*, 1, с. 158; *С. Ђурковић*. Срби, с. 24; *Fine, Balkans*, 1, p. 152. ↑

[80] *Theoph. Cont.*, 402.22-103.19; *Leo Gramm.*, 307.16-308.18; *Georg. Mon. Cont.*, 821.12-822.9; *Skylitzes*, p. 216.36–38. Дворецът се е намирал близо до моста на р. Барбизис, наречен мост на Юстиниан (още св. Калиник), край дъното на Златния рог. *R. Janin*. Constantinople byzantin. Paris, 1964, 145, 467. ↑

[81] *Nicholas I. Letters*, n° 23, p. 160.68-70. ↑

[82] *Nicholas I. Letters*, n° 28, p. 190.5–32. За съжаление папското послание до българския цар, за което споменава Николай Мистик, не се е запазило. ↑

[83] *Skylitzes*, p. 264.71–91. Трите миниатюри в Мадридския Скилица, които илюстрират българо-арабските преговори (ff. 148^{r-a, b}, 148^{v-a}): *Божков*. Йоан Скилица, фиг. 51-54; *Grabar-Manoussakas*.

Skylitzès, fas. 378-381; *Божилев*. Българите, 178–179, н° 27–29 (миниатюрата на fol. 148^{v-b} представя завръщането на арабските пратеници при Ал-Махди). Вж. *M. Canard*. Arabes et Bulgares au début du X siècle, *Byz.*, IX (1936), 213–223 (= *M. Canard*. Byzance et les Musulmans du Proche Orient. Variorum Reprints, London, 1973, н° 5). Датата на българо-арабските преговори е спорна. Най-приемлива е датировката на М. Канар (op.cit., p. 216, н° 2, 219) — 923 г. По-сетне обаче той ги отнася към 924 г. Вж. *Vasiliev*. Byzance et les Arabes. 252–253. ↑

[84] *Maçoudi*. Les prairies d’or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, II, Paris, 1914 (deuxième tirage), p. 16-18; *M. Canard*. Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jasira et de Syrie, I, Paris, 1953, 725–726. ↑

[85] D. A. I., § 32, p. 158.111–116. За датата (924 г.) вж. *Г. Острогорски*, CD, III, 83-84; *Историја*, 1, с. 158; *Ђирковић*, Срби, с. 24; *Fine*. Balkans, 1, 154. ↑

[86] *Theoph. Cont.*, 404.18-405.10; *Leo Gramm.*, 309.7-18; *Georg. Mon. Cont.*, 832.7-23; *Scylitzes*, p. 218.82-95. ↑

[87] *Theoph. Cont.*, p. 406.15-18; *Leo Gramm.*, p. 311.1-5; *Scylitzes*, p. 219.30-31. ↑

[88] *Theoph. Cont.*, 407-409; *Leo Gramm.*, 311-314; *Scylitzes*, 219.31-221.70. ↑

[89] *Nicholas I*. Letteres, н° 30, p. 204.12-20. ↑

[90] D. A. I. § 32, 156.64, 158.119-126; *Историја*, 1, 158-159; *Ђирковић*. Срби, 24–25. ↑

[91] *Daphnopràtes*. Corr., н° 5, p. 59.33. ↑

[92] *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), 144–145. ↑

[93] D. A. I. § 32, p. 158.126–128. За датата: *I. Dujčev*, *Medioevo*, III, p. 199. ↑

[94] *Leo Gramm.*, p. 315.17-18. ↑

§ 4. ПРЕСЛАВСКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

На 27 май 927 г. смъртта застигна цар Симеон. Тя сложила край не само на един човешки живот — нещо естествено и чакано, — но и на едно царуване, на една епоха от българското минало. Модерната наука се опита да я оцени, като си послужи с едно особено словосъчетание: *Златния век*. Случайно хрумване ли е това или добре подбран символ, знак? Ако е второто, необходими са усилия, които да доведат до правилния му прочит. Златото е един от най-разпространените знаци, който има трайно присъствие в световната литература, особено през античността и средновековието. Достатъчни са само два примера: „Златния век“ е първият от четирите века на Овидиевите „Метаморфози“^[1], а една от най-популярните творби на средновековната книжнина е „Златната легенда“ („*Legenda aurea*“), чийто автор е Якоб от Воражин (1228/9-1298 г.)^[2]. Това е така, защото златото има богата семантична натовареност; то се използва твърде често като метафора; част е от една сложна система, чийто много важен знак е. То има сакрална стойност, символизира светлината, слънцето, светото кръщение. То е метафора на могъществото, на властта, емблема е на царското достойнство.

Как се вписва златото в символиката на самата Симеонова епоха? Тудор Доксов, в своята приписка към българския превод на „Четири слова против арианите“ на Атанасий Александрийски, говори за „светата *златна* нова църква“, т.е. кръглата църква във Велики Преслав; Йоан Екзарх прави пищна характеристика на преславския дворец, използвайки разточително *златото*, както и на образа на самия цар Симеон: „Но ако му се случи пък да види и царя седнал, в обшита с бисери мантия, със златна огърлица на шията и гривни на ръцете, с пурпурен пояс и увиснал при бедрата меч...“^[3]; Анонимен старобългарски книжовник пише, че цар Симеон „като цар Давид свиреше на *златни* струни“; известно е, че българският цар бил почитател на св. *Йоан Златоуст* особено на неговите слова и книгата, която съставил от тях, неслучайно нарекъл „Златоструй“. А византийските хронисти, като описват срещата между цар Симеон и император Роман Лакапин, не пропускат да вметнат: „пристигнал и

Симеон, водейки със себе си множество войска, която била разделена на много отряди, едни въоръжени със *златни щитове* и *златни копия*, други със *сребърни щитове* и *сребърни копия*...“

И така, любимата църква на царя (златото е знак на неговото ново достойнство!) е златна, дворецът му е богато украсен със злато, самият той е обсипан със златни украшения, книгата, която пише, е „Златоструй“, в свободното си време свири на „златни струни“, дори войниците му (без съмнение в тържествени случаи!) са въоръжени със златни щитове и златни копия! Очевидна е повторемостта на знака „злато“, повторемост, която формира сбор или система от знаци, които раждат един мит — Златен век. Какво се крие зад този мит? Няма съмнение, че тук трябва да се видят многобройните и разнолики изяви на *Златния век*, нещо голямо и трайно, както в пространствен смисъл, така и във времето. Една нова цивилизация. Употребата на термина цивилизация, за обозначаване на всичко, което се е родило във Велики Преслав, изисква известно обяснение. Всяка цивилизация има своя форма и свой ареал. Без тези два основни елемента нейното отъждествяване би било много трудно, дори невъзможно. Формата се определя от особените аспекти на знаковата ѝ система, на нейните явления, идеи и материални продукти. А ареалът на същата цивилизация е географската територия, където се разпределя тази форма, с точно дефиниране на ядро и периферия, на граници и пределни точки^[4].

Коя е формата или кои са особените аспекти на цивилизацията, която се родила във Велики Преслав или ако трябва да бъде наречена по-кратко, Преславската цивилизация? Това са новата графична система (азбуката) — кирилицата, литературният старобългарски език, изкован в края на IX и първите десетилетия на X в. (в основата му бил, разбира се, езикът на първите кирило-методиеви преводи), основният литературен фонд, онези образци и модели, изработени в същата тази бляскава епоха, новата столица Велики Преслав с нейната основна идеологическа функция: да приеме първия василевс („цар“) извън Константинопол, новата политическа идеология, която оспорвала византийския политически модел и имала амбицията да го видоизмени, най-сетне, титлата „цар“ за българския владетел и санът „патриарх“ за българския църковен глава, т.е. славянското царство^[5].

Кой е ареалът на Преславската цивилизация, т.е. ядро и периферия, център, в който възниква и се развива, и пределни, крайни точки на разпространение? Ако тази схема се изпълни със съдържание, тя би изглеждала така: Преславският дворец (безспорно ядро) и целият престолен град, който е съпричастен с ядрото, но и формира първата му, най-вътрешна периферия — провинциални центрове като Плиска, Девол-Охрид, може би малко по-късно Равна (?) и цялата територия на страната (втора вътрешна, вече национална граница). Това е първоначалният ареал на Преславската цивилизация. Но новата цивилизация не е била затворена система. Напротив, тя била отворена към света, който по един или друг начин бил свързан с Константинопол или бъдещето щяло да го свърже с него. В Преслав имало готовност новите продукти, които се произвеждали там, да бъдат разпространявани далеч извън пределите на страната. По този начин България била готова, използвайки новата цивилизация, да посредничи между Константинопол и периферните области на Източна Европа — Сърбия, Русия, Влахия, Молдова. Тъкмо тези територии, разположени между българските национални и държавни граници и границите на византийско-славянската общност, стават обект на разпространение на преславските продукти — език, азбука, модели, по-късно политическа идеология. Така границата на общността станала и граница на Преславската цивилизация^[6].

Усилията на цар Симеон довели до теоретичното осмисляне и, което е по-важно, до практическото изграждане на един нов модел християнска цивилизация в сравнение с византийската — леко изместен като географско и социално пространство или като ареал и леко изменен като форма и особени аспекти. В същото време този разширен ареал и тази нова форма придали завършен вид на византийско-славянския, на православния модел — единен по своята идейна, философска и естетическа същност, но многообразен по своите форми. Този нов модел понякога бива наричан *Slavia Orthodoxa*. Но това бил моделът, който се родил в България, във Велики Преслав, в края на IX и първите десетилетия на X в., модел, който с пълно право може да бъде наречен „Преславска цивилизация“.

---

[1] Публий Овидий Назон. *Метаморфози*. Превод Г. Батаклиев. С., 1981, с. 8. ↑

[2] Repetorium Fontium Historiae Medii Aevi. VI. Fontes I-J-K. Romae MCMXC, p. 137. ↑

[3] Das Hexameron, vol. VI, a 1–5. (превод на Б. Ангелов и М. Генов у П. Динев. Старобългарски страници, с. 455). ↑

[4] И. Божилев. Преславската цивилизация, 34–35. ↑

[5] И. Божилев. Преславската цивилизация, 35–41. ↑

[6] И. Божилев. Преславската цивилизация, 41–45. ↑

ГЛАВА ПЕТА

БЪЛГАРИЯ ПРИ ЦАР ПЕТЪР (927–969 Г.)^[1]

§ 1. МИРЪТ ОТ 927 Г. И НЕГОВИТЕ СЕТНИНИ

Смъртта на цар Симеон лишила страната от нейния бележит владетел и изведнъж я изправила пред много и сложни проблеми. Първият засягал царската власт. Защото престолонаследиято не било решено достатъчно убедително. В България от началните десетилетия на X век легитимизмът и династическото право били все още теория, която дори в съседна Византия не била приложена достатъчно категорично^[2]. Но за да не навлизаме в плъзгавата плоскост на предположенията, да дадем думата на съвременниците. Ето какво пише т.нар. Продължител на Теофан: „Той [Симеон] поставил за владетел сина си Петър, когото имал от втората си жена, сестрата на Георги Сурсувул, който бил оставен от Симеон за настояник на децата му. А Михаил, роден от първата му жена, той подстригал за монах. Йоан пък и Венеамин, братята на Петър, още се обличали в българско облекло“^[3]. Този кратък текст — мнозина византийски автори го повтарят, като дори са по-пестеливи^[4] — освен че не е пълен (Симеон е имал поне една дъщеря) поставя много питання: необходимостта от настояник (ἐπίτροπος) при положение, че царските синове едва ли са били малолетни, особено Петър, вметването, че Йоан и Венеамин се обличали с български дрехи („... στολή ἑκοσμοῦντο βουλγαρικῆ“). Но основният въпрос е: защо първородният син Михаил бил лишен от престола; каква трагедия се е разиграла в българския царски двор, довела до този акт?

За щастие няколко бронзови печата разширяват нашите представи за царското семейство и отношенията в него. Те са много близки както по външен вид, така и по формата и съдържанието на легендите им; различават се единствено по имената на своите собственици. На лицевата страна на единия от тях, на гръцки език, се

чете: „Господи, помагай на своя раб“; текстът на обратната страна гласи: „Михаил багатур кана ир்தхитюинос“^[5]. Легендата на втория печат е подобна и е също на гръцки: „Господи, помагай на своя раб Йоан багатур кана ир்தхитюино“^[6]. Обяснението на тези кратки текстове и отъждествяване на собствениците на печатите става възможно благодарение на едно известие на Константин VII Багренородни. В съчинението си „За церемониите във византийския двор“ императорът и известен писател-енциклопедист титулува първия син на българския владетел *канартикин* (καναρτικεῖνος)^[7]. Няма съмнение, че двете форми, тази от печата и другата, която е достигнала до нас по книжовен път, т.е. *καναρτχιθιῖνος*, *καναρτχιθιῖνω* и *καναρτικεῖνος* са идентични и обозначават една и съща титла, с която вероятно бил удостояван българският престолонаследник^[8]. А следващата крачка вече позволява да се отъждествят собствениците на двата печата с двама от синовете на цар Симеон: с първородния Михаил и с третия Йоан — така както са споменати в цитирания пасаж на Продължителя на Теофан.

Възможно ли е това отъждествяване? И ако има възражения, какви са те? Гръцкият език на легендите не смуцава. Очевидно традиционното използване на този език, включително и при изработването на печатите на българските владетели (хан Борис, цар Симеон) е имало своето място и през втората четвърт на X век. Не смуцава и традиционният български характер на титулатурата; от една страна, тя се свързва много добре с използването на „българско облекло“ от синовете на българския владетел; от друга страна, присъствието на български титли в дворцовата рангова система не предизвиква недоумение. Очевидно единствената смяна е настъпила само на върха: царското достойнство на Симеон, докато неговите синове са продължавали да използват традиционната българска титулатура. Смуцава възможността и двамата Симеонови синове да са притежавали титла, която се е полагала само на един от тях — престолонаследника. Колкото до Михаил затруднения няма. Поне за известно време той е бил наследник на престола и притежател на титлата канартикин. Но как да се обясни фактът, че и третият син Йоан (ако е тъждествен с Йоан от печата) е имал същата титла? Идеята, че това е станало едва в 927 г., когато новият български цар

Петър, току-що оженил се, все още не е имал деца, обяснява печата, разбира се, но е недостатъчно убедителна^[9].

И все пак основният въпрос остава: защо Михаил загубил позицията си на канартикин, т.е. на престолонаследник и дори бил принуден да напусне светската суета и да намери спокойствие в манастира? Отговор няма. Трагедията била лична, но в определен момент би могла да се превърне в държавна. Все пак в 927 г. България имала цар и той се наричал Петър. Неговата възраст е неизвестна. Млад или по-зрял, с опит или без опит, с настойник (Георги Сурсувул) или без настойник. Той вече бил от Бога поставен владетел и трябвало да поеме цялата отговорност за управлението на земното царство, устроено по подобие на небесното царство. Пред новия цар стоял един основен проблем. Този проблем се наричал Византия. А въпросът бил: А сега накъде? Отговорът сякаш бил лесен: напред към Константинопол.

Отново византийските автори са тези, които правят опит да разкрият отношенията между двете страни веднага след Симеоновата смърт. Правят го по странен начин: околните народи (хървати, турки, унгарци и други) решили да нападнат България, глад обхванал страната, скакалци заплашвали цялата растителност, и най-сетне, българите се страхували от нападение на ромеите (sic!)^[10]. Малко е да се каже, че този текст е странен; а той е странен, защото е съчетание от непроверени (или съзнателно вмъкнати) слухове — традиционната коалиция, заплашваща България^[11], познатите похвати на византийските писатели — θεοσχημα: Божиите знаци, които вещаят тежко бъдеще — глад, опасност от природни бедствия, най-сетне измислицата, която трябва да издигне престижа на Империята на ромеите — след като петнадесет години в Константинопол гледат със страх на България и особено на нейния владетел, изведнъж българите са тези, които се страхуват от нападение на ромеите! Защо е било необходимо това странно въведение? Преход към следващия текст, който също е нелогичен: българите нахлули в темата Македония (част от Тракия), но като разбрали(!), че император Роман има намерение да се отправи срещу тях (до този момент василевсът избягвал да предвожда войските си), изпратили в Константинопол хрисовул, с който се изразявала готовността да се сключи мир^[12]! Очевидно византийските автори (Продължителят на Теофан, Лъв Граматик,

Псевдо-Симеон), които са зависими един от друг, правят опит да обяснят поведението на младия български цар Петър и неговия вуйчо и най-високопоставен български държавен служител Георги Сурсувул. Но защо? Този текст едва ли издига много високо престижа на Империята. И не допринася особено за изясняване на отношенията между двете страни. А те едва ли са били толкова сложни. България след смъртта на цар Симеон не е била същата България. На политиката на бележития владетел бил сложен край. Но не и на неговата идеология; или поне на онази част от нея, която издигала статута на владетеля и на държавата. Новият владетел и неговият съветник решили да приберат това, което им се полагало и да забравят за идеята на покойния Симеон. Фактите едва ли биха могли да бъдат оспорени.

Цар Петър и Георги Сурсувул (той е само ἐπίτρολος, без никаква титла или длъжност) „тайно“ проводили в Константинопол монаха Калокир, който занесъл хрисовул, известяващ решението на българите да сключат мир и да бъде уреден „брачен договор“. Оттук нататък събитията тръгнали бързо. Преговорите били продължени в Месемврия; след това български пратеници (рядко се изброяват толкова много имена!) пристигнали във византийската столица, срещнали се с император Роман, сключили споразумение за мир, видели Мария, дъщеря на император Христофор и внучка на император Роман Лакапин, и много я харесали за съпруга на българския цар. Веднага след това Петър пристигнал в Константинопол, мирният договор бил подписан, а брачното споразумение било сключено. Сватбата била извършена от патриарх Стефан на 8 октомври 927 г. в църквата „Св. Богородица“ край Извора (Πηγή). „Сложена била бляскава и пищна трапеза и всички сватбени обичаи били изящно изпълнени.“ Три дни по-късно тържествата продължили, с участието на новобрачната двойка, императора, придружен от Константин VII Багренородни и Христофор. „След като било извършено всичко, свързано със сватбата“ българската царска двойка се отправила за Преслав^[13]. Така завършили тържествата и с тях — разказът на хронистите.

Българският цар бил доволен и вероятно щастлив; в Константинопол били още по-доволни и още по-щастливи; защото Византия е страната, която дълго време била в неизгодна позиция и с

всички сили се стремяла към мира. И когато най-сетне го постигнала, не закъсняла да изрази своя възторг. Според византийската традиция специално слово отбелязало тържеството на мира между двете страни. Авторът на този интересен текст, по всяка вероятност Теодор Дафнопат, макар че си послужил с „висок“ стил, с необичайно витиевати фрази, с богатството на митологията, класическата древност и светите книги, не пропуснал да изрази ясно и категорично своето (и на своите сънародници) отношение към събитието, което празнували: „Мира възпяваме, възвеселете се! Мира от висината, възликувайте!... Нека небето да пророни сладост и хълмовете радост, а дебри и реки да възръкопляскаат, защото войната е надвоювана и победена и по всяко възвишение и земна висота се издигат над враждата знаци... Погледни ми пророче, колчаните, превърнати в орала и копията в сърпове, и добави още и това, щото занапред и в духа си да не познаваме войни. Ноцта според поета превали и мирът подобно на деницата, окъпана във водите, надзърна на кръгозора...“^[14]

Блестящата риторика и изкусното словесно майсторство не могат да прикрият истината: радостта от постигнатия мир. Думичката „мир“ станала основен знак, ключова дума не само за този дискурс, но и за цялата византийска действителност. Макар че идва от западен автор — Лиудпранд, епископ на Кремона и пратеник на Отон I в Константинопол — разполагаме със сведения за най-символичното действие в тези дни на радост, веселби и тържества: младата българска царица сменила името си (или по-точно взела още едно име) от Мария на Ирина (Εἰρήνη), за да подсказва непрекъснато за големия мир, установен между старата империя и младото царство: „За това и девицата променила името си и била наречена Ирина, сиреч «мир», тъй като благодарение на нея между българите и гърците бил установен здрав мир“^[15].

Ромеите имало защо да тържествуват. Вече петнадесет години те воювали или по-точно се отбранявали от един противник, който не криел своите намерения да наложи волята си над Константинопол. И тогава, когато едва ли най-много го очаквали, мирът, дълбокият мир, за който писал в 914 г. Николай Мистик, настъпил. И то без ромеите да платят висока цена. Защото те признали на Петър царско достойнство, което било признато още на неговия баща Симеон в 913

г. И докато бащата гледал на тази най-висока за един владетел титла само като на стъпка в цялостната си политика, то синът бил не само доволен от нея, но и я получавал като законен продукт от политиката на баща си. Ромеите дори намерили благовиден предлог за това мълчаливо съгласие: при заминаването си за България Мария-Ирина се радвала „понеже се свързвала с мъж цар и била провъзгласена «господарка на българите» (δέσποινα Βουλγάρων προσήγορεύθη)“^[16]. Другите отстъпки били почти незабележими: размяната на военнопленници била обичайна практика, а задължението на Империята да плаща годишен данък на българите било обичайното средство за отстраняване на заплахата от страна на близки или далечни народи.

Византийските автори представят царствения брак между Петър и Мария като най-голямата отстъпка, която сторили в Константинопол през октомври 927 г. Затова той заслужава по-голямо внимание. Какво е означавал този брак за България и за българската външна политика? Преди всичко лесен отказ от Симеоновите намерения и начертаната програма, която българският цар следвал от 913 г. нататък, а именно: брак между негова дъщеря и Константин VII Багренородни^[17]. Дори когато тази възможност била загубена окончателно (919 г.), Симеон не приел обратната възможност, т.е. брак между един от неговите синове и дъщеря на Роман I Лакапин, за който му писал Николай I Мистик^[18]. Не приел не от упорство, а заради принципа: Роман Лакапин е незаконен василевс — един „легален“ узурпатор — и връзката с неговото семейство няма никаква стойност за българския цар. Само няколко месеца след смъртта на Симеон всичко се променило. Българските пратеници в Константинопол с възторг прегърнали идеята техният млад цар да се ожени за Мария. И Петър не закъснял да стори тази крачка: да се ожени вече не дори за дъщерята на Роман Лакапин, а за неговата внучка, за дъщерята на Христофор, който не само не е багренороден^[19], но и по думите на Константин VII е „τρίτου καὶ ἐσχάτου καὶ ἔτι ὑλοχειρίου“, т.е. „трети и последен и още подвластен [василевс]“^[20]. Разликата е много голяма. Какво е било отношението към брака във Византия? Веднага трябва да се направи разграничение между позицията на Роман I и останалите ромеи. За сина на арменския селянин той е бил средство в неговата политика — както вътре в страната, така и извън нея; той е

застрававал, утвърждавал положението му в Империята и осигурявал влиянието му в съседна България. За останалите ромеи — техен изразител бил Константин VII — този брак може да бъде определен само като „чуждо и несвойствено на християнските заповеди“. То се дължало и на факта, че „господарят император Роман бил прост и неук човек“, не е отрасъл в двореца, не е бил от „царски и благороден род“. Заради това си деяние Роман I Лакапин още приживе бил „много обиждан, хулен и мразен от сената, от целия народ и от самата църква“... „След смъртта си също беше осъждан, хулен и отдаден на презрение, понеже беше извършил нещо недостойно и неприлично за благородната ромейска държава“^[21]. Но Константин VII изразил публично това свое мнение двадесет години по-късно, между 948 и 952 г., когато написал труда си „За управлението на империята“. Сега, в 927 г. благоразумието надделяло над гордостта. Роман I я забравил, а Константин VII бил послушен зет и не се опитал да реагира. Така царственият брак безпрепятствено, с възторг и от двете страни, бил осъществен в Константинопол, но двойката зацарувала във Велики Преслав.

Блестящата сватба, отпразнувана във византийската столица и сродила Симеоновата фамилия с узурпатора Роман I Лакапин, впечатлила не само ромеите и пребивавалия там 40 години по-късно епископ Лиудпранд, но и самите българи. И на първо място младия цар Петър. Три групи бронзови печати подсказват необичайната обстановка в Преслав в първите години след царския брак, първите две от които заемат особено място в сфрагистика. Общото между трите печата са изображенията: на лицевата им страна е представен Иисус Христос, бюст във фас, на фона на равнораменен кръст — иконографски тип, познат добре във Византия; на обратната страна е представена царската двойка, също бюст и във фас. Различието идва от надписите. Надписът на първия печат гласи: Πέτρος κ(καὶ) Μαρία βασιλεῖς Βουλγάρων^[22]. Кое е необичайното в печата? Присъствието на Мария — както като изображение, така и в легендата; присъствие, което противоречи на добре познатата византийска практика — както иконографска, така и идеологическа. Този печат дава основание за доста необичайни заключения: отсъствието на някои изрази като ἐν Χριστῷ или ἐν Θεῷ в легендата, подсказвало, че титлата на българския владетел била призната само в границите на България и била

неравностойна на титлата на византийския владетел; присъствието пък на Мария говорило, че тя била *съуправителка* на своя царстващ съпруг и се заговори за *съвместно управление* на двамата^[23]. Византийската сфрагистика наистина не познава подобен иконографски тип — действащ император и неговата съпруга — императрица, както и обединяващият ги надпис с титлата в множествено число βασιλεῖς. Като се изключат самостоятелните императрици^[24], в легендите на византийските печати императриците присъстват само като *майки* край своите непълнолетни синове, но не и като съпруги^[25].

Българският случай наистина е много особен. Но въпреки това тълкуването на Мария като съуправителка, т.е. συμβασίλισσα е абсурдно. И то не защото не би могло да бъде подкрепено с пример от българската или византийската история, а защото теорията за властта на василевса не допуска, не позволява подобно съвместяване. Тогава? Този печат е особен, защото в него рефлектира особен момент от историята на двете страни: мирът от 927 г., който сложил край на дългото военно напрежение между двете страни и установил нов непознат и дълбок мир! Гаранция и символ на всичко това бил бракът между цар Петър и Мария. Събитие, заело особено място и получило популярност и чрез един *мемориален* печат, който по всяка вероятност не е имал голямо разпространение^[26].

Идеята за съвместяване на царската власт от Петър и Мария се подкрепя с още един печат на двамата, чиято легенда гласи: Πέτρος Μαρία ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορες^[27]. За съжаление и този опит да се предаде по-особен характер на върховната власт в България в 927 г. и сетне е необоснован. Първо четенето на αὐτοκράτορες е твърде несигурно; византийската действителност, родила понятието *автократор* (самодържец), не познава подобна необичайна практика^[28] и трето, което е най-важното, обявяването на царствената съпругеска двойка за автократори, противоречи на същността и идеологическата натовареност на самата титла^[29].

И така, какво е наследството, което цар Симеон оставил на втория си син Петър, получил короната по не съвсем обичаен начин? България излизала от период на продължителни войни с Византийската империя и някои други съседни страни, голяма и силна

държава; голяма по своя териториален обхват^[30] и силна със своите възможности да влияе на останалите страни от района (а и не само на тях) както със своята политика, така и с всички средства. Този авторитет на страната се повишавал неимоверно чрез новата държавна уредба, чрез изграждането на царството, чрез титлата цар на българския владетел и сана патриарх на водача на сравнително младата българска църква. Този пробив във византийската политическа идеология — след като в 800 г. Империята на практика била принудена да се задоволи с източната половина на някогашната Римска империя, сега тя била заставена (може би не така категорично?) да споделя източното пространство с още един претендент — поставил България в особена позиция в системата на европейските държави. Като се добави към този престиж, изграден на солидна основа, условието в мирния договор, според който България получавала ежегодна сума, за да се въздържа от военни действия срещу Империята, както и повишеното внимание и уважение, оказано на българските пратеници в Константинопол, рефлектирало в системата на дворцовите церемонии, картината ще добие до голяма степен завършен вид. Цар Петър стоял начело на една обширна и могъща държава, с нова цивилизация и с важно място в политическата действителност на средата на десетото столетие.

---

[1] Автор: И. Божилов ↑

[2] Вж. подробно у *G. Dagron. Empereur et prêtre. Etude sur le „césaropapisme“ byzantin.* Paris, 1996, 33–138. ↑

[3] *Teoph. Cont.*, p. 411. ↑

[4] *Pseudo-Symeon*, p. 740; *Georg. Mon., Cont.*, p. 830; *Scytlitzes*, p. 222.12–96 (без сведения за Йоан и Вениамин). ↑

[5] *Йорданов. Печатите на преславските владетели*, №37-40, 17–18, 35–36. ↑

[6] *Йорданов. Печатите на преславските владетели*, №41-42, с. 18, 36. ↑

[7] *Const. Porphyrogenitus. De cer.*, p. 681.15; *C. Mango and I. Ševčenco. A New Manuscript of the Ceremoniis*, DOP, 14 (1960), p. 248. ↑

[8] *Beševliev. Die Protobulgarische Periode*, 338; *Бешевлиев. Първобългари*. I, с. 45. ↑

[9] *И. Йорданов. Печатите на преславските владетели*, с. 18. ↑

- [10] *Teoph. Cont.*, p. 412; *Leo Gramm.*, p. 315; *Pseudo-Symeon*, p. 740; *Scylitzes*. p. 222.16-20. ↑
- [11] Вж. тук. ↑
- [12] *Teoph. Cont.*, p. 412; *Leo Gramm.*, p. 315-316; *Scylitzes*. p. 223.24-26. ↑
- [13] *Teoph. Cont.*, p. 413-415; *Leo Gramm.*, p. 316-317; *Scylitzes*. p. 223.26-224.60. ↑
- [14] *I. Dujčev*. On the Treaty of 927 with the Bulgarians, *DOP*, 32, p. 254.1–18 = *I. Dujčev*. *Medioevo bizantino-slavo*. IV/2, N XLII. ↑
- [15] *Liudprandus*, p. 311. ↑
- [16] *Teoph. Cont.*, p. 415. ↑
- [17] Вж. тук, с. 251; *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), 108–110. ↑
- [18] *Nicholas I*. *Letters*, n° 11, p. 76.50-51; *Божилев*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 135. ↑
- [19] За багренороден император вж. *G. Dagron*. *Nés dans le rougepre*, *TM*, 12 (1994), 105–142. ↑
- [20] *D. A. I.*, § 13, p. 74.162-163. ↑
- [21] *D. A. I.*, § 13, p. 72.147–74, 75. ↑
- [22] *Йорданов*. Печатите на преславските владетели, No 17–18, с. 13, 30. ↑
- [23] *Йорданов*. Печатите на преславските владетели, No 17–18, с. 30. ↑
- [24] Ирина (797–802 г.), Теофано (пролет-лято на 963 г.), Теодора (1055–1056 г.), Ана Савойска Палеологина (1341–1347 г.) — Вж. *Zacos — Veglery*, I/1, n° 40–41, 72, 81–82, 89–90, 127. Вж. подробно: *И. Божилев*. *Византийският василевс*. — В: *Византийските василевси*. Под редакцията на *И. Божилев С.*, 1997, с. 41. ↑
- [25] Примерите са многобройни: Михаил II и Теодора, Константин VII и Зоя, Роман IV Евдокия, Михаил VII и Константин... Вж. *Zacos — Veglery*, I/1, n° 55, 62, 63, 64, 92, 93. ↑
- [26] Липсата на отделни елементи в използваната формула: а) $\epsilon\nu$ Христѡ — тя не е задължителна за византийските печати (среща се за първи път при Йоан I Цимиски — вж. *Zacos — Veglery*, I/1, n° 13), а е част от пълния подпис на ромейския василевс (за първи път: Никифор II Фока — вж. *Острогорски*. *CD*, IV, с. 297); върху печат се появява едва към средата на 13 в. (Йоан Комнин Дука, 1240–1242 — вж. *Zacos*

— *Veglery*, I/1, n° 115); б) ἐν Θεῷ винаги е част от изрази ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ; самостоятелно се среща в генетивус — ἐν Θεοῦ, и то твърде рядко (*Zacos* — *Veglery*, I/1, n° 18, 54). Липсата на тези елементи в легендата на печата на цар Петър в никакъв случай не означава, че титлата цар (василевс) била призната „в рамките на България“ (sic!). Византия не би могла да признае друго. Това тя е дала в 913 и това е признала в 927 г. За другото се е борил Симеон в годините 914–927. ↑

[27] И. Йорданов. Печатите на преславските владетели, Преслав (893–971), 5 (1993), №21а, 216, 204–205. ↑

[28] Две византийски императрици се титулуват αὐτοκράτορισα — съпругата на Михаил VIII Палеолог Теодора Дукина Палеологина и Ана Савойска Палеологина. Вж. *Божилков*. Византийският василевс. с. 41; *Zacos* — *Veglery*, I/1, n° 127. Византийският василевс, с. 41; *Zacos* — *Veglery*, I/1, n° 127. ↑

[29] Подробно у *Г. Острогорски*. Автократор и самодржац. — *Г. Острогорски*. СД., IV, 285–303. ↑

[30] *Златарски*. История. I/2, с. 525; История на България, 2, 292–293. ↑

§ 2. БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО: ОТШЕЛНИЦИ И ДИСИДЕНТИ

Цар Симеон оставил на своя приемник голяма, могъща и авторитетна държава, с която трябвало да се съобразява целият източносредиземноморски свят. Но какво е било състоянието на българското общество (при цялата условност на това понятие)? Дали изворите, с които разполагаме, подсказват за криза в държавата и умора в нейните поданици, идеи, които често се промъкват в историческата литература? И имат ли основание? Обикновено това въображаемо състояние на страната се извежда като следствие от продължителните войни, водени от цар Симеон от 913 до 927 г.^[1] Изворите не съдържат преки свидетелства, но дори и косвените указания позволяват да се погледне с подозрение на подобно схващане. Военните кампании и дипломатическите комбинации, продължили петнадесет години, наистина поглъщали много средства; но в същото време българите натрупвали много повече богатство, защото едва ли трябва да схващаме многобройните походи само като действия, преследващи политически и военни цели. Безспорно те са били съпроводени — такъв е бил обичаят на войната — с грабежи на всевъзможни ценности, с вземане на пленници или отвлечане на мирни люде, които сетне били продавани. Българите наистина воювали непрекъснато през последното десетилетие и половина от Симеоновото властване. Не минавала година без българските войски да не изпълняват планове и повелите на своя цар. Но те воювали извън границите на България, на чужда територия: Тракия и Македония, Епир и Тесалия, Елада и Пелопонес, Сърбия и Хърватия. България не познавала нашественика и сетнините от неговото присъствие от 894 г., когато маджарите нахлули два пъти в североизточните предели на страната, т.е. повече от тридесет години българските граници били непристъпни и ненакърними. В първото си писмо до цар Симеон император Роман I Лакапин (924–925 г.) съобщава, че двадесет хиляди българи били напуснали страната си и се настанили на ромейска територия^[2]. Ако трябва да бъдем доверчиви към това твърдение на ромейския василевс, то едва ли

бихме приели безусловно неговото обяснение на този факт: тези българи бягали от „военолюбието“ (φιλοπόλεμος) и непримиримостта на Симеон и търсели спокойствие и мир в Империята на ромеите. Както ще видим по-долу, този факт може да има и друго обяснение.

Криза в България след 927 г. е имало, и то криза с две лица: първото обърнато навътре, второто навън. Вътрешната криза е била преди всичко криза във върховете на властта. Решението на Симеон, чиято мотивация не знаем, да лиши първородния си син от права върху престола, е нарушило крехката стабилност (ако такава е съществувала?) на династическия принцип. Или обратно, потвърдило е липсата на такъв принцип, заложена още в събитията от 893 г. Тъкмо тази безпринципна позиция би могла да бъде основата на бъдещи сблъсъци около персонификацията на върховната власт в страната. И тези сблъсъци не закъснели. Защото слабите вертикални връзки в династията били готови да се разпаднат при първата по-сериозна пукнатина. Първото пропукване дошло от действията на Симеоновия син Иван. Обикновено се приема, че той е третият син на българския цар, но подобно схващане се основана само на реда в изброяването на царските деца от византийските автори. Но титлата канартикин (ако атрибуцията на печата е правилна)^[3], може би подсказва, че той бил по-млад от Михаил и по-стар от Петър? За живота на Иван преди смъртта на баща му не се знае нищо. Всякакви опити той да бъде потърсен и открит в манастирите в с. Равна и Мурфатлар, почива на цяла верига от хипотетични отъждествявания. Византийските автори са тези, които дават ограничени, но важни сведения за него. Според тях към 928 или 929 г. Иван се разбунтувал срещу брат си цар Петър, т.е. опитал се да узурпира престола (ако се приеме, че Петър го е притежавал легитимно) или да си вземе това, което се е полагало и на него (при отсъствието на строго определен и спазван ред на престолонаследие). Тези действия на Иван, макар че били подпомогнати от „ἐτέρων μευιστόντων τοῦ Σιμεών“, „ἐτέρων τῶν μέγα δυναμένων“^[4], т.е. тази част от българската аристокрация, която твърдо стояла зад Симеоновата политика, но не и зад решението му в реда и принципа на престолонаследие и се разграничавала, по всяка вероятност от действията на първия държавен функционер Георги Сурсувул. Независимо от тази подкрепа — нейната сила не се знае — опитът не сполучил. Иван бил заловен, подложен на телесни

наказания, затворен и замонашен! Оттук нататък започва неясното. Византийските автори без колебание съобщават, че император Роман I Лакапин успял да издейства освобождаването на Иван и, което е още по-учудващо, позволение за емигриране в Империята^[5]. Последвалите събития вече не правят впечатление, тъй като те произтичат от традиционната византийска политика към политическите бегълци: след пристигането си в Константинопол Иван хвърлил насила облеченото расо, оженил се (кум бил император Христофор, тъст на цар Петър!) и получил от василевса жилище и много имоти^[6]. Повече сведения за него няма. Вероятно в Константинопол са го забравили или пък не се е появил удобният момент, в който той да бъде използван срещу България^[7].

Благоприятната развръзка на бунта на Иван не осигурила така необходимото спокойствие на цар Петър в първите години от неговото властване. Защото само две години по-късно, през 930 г.^[8], България била обхваната от още по-сериозен бунт, начело на който застанал първородния Симеонов син, монахът Михаил. Неговата цел, както и на по-малкия му брат Иван, била да овладее престола, от който бил лишен. Ето какво съобщава Йоан Скилица: „И Михаил, другият брат на Петър, мечтаел да завземе властта в България. Той завладял една силна крепост, започнал да смуцава делата на българите и мнозина от тях се присъединили към него. Но наскоро той умрял и привържениците му, тъй като се страхували от гнева на Петър, навлезли в земите на ромеите през Македония, Стримон и Елада; като опустошили всичко по пътя си, те завладели Никопол и се установили в него. По-късно, победени в различни сражения, те се покорили на ромеите“^[9]. Като оставим настрана съдбата на българите, емигрирали във Византия^[10], текстът на Скилица е сравнително ясен, особено ако не бъде насилван. Вероятно движението на Михаил е обхванало земи сравнително отдалечени от Велики Преслав (западните или югозападните области на страната?) и е било подкрепено не само от аристокрацията, но и от по-разнообразни социални групи^[11].

Освен вътрешни проявления — чрез бунтовете на Йоан и Михаил — кризата в България след Симеоновата смърт имала и своите външни измерения. Както видяхме^[12], към 924 г. българите ликвидирали крехката независимост на сърбите и присъединили

техните земи към България. Нестабилността в страната между 928–930 г. вероятно послужила като сигнал на сърбите или поне улеснила техните действия, чиято цел била една: освобождаване от българското господство. Ето как описва тези събития Константин VII Багренородни, единственият познавач на българо-сръбските отношения през IX-X в.: „След седем години Чеслав, заедно с четирима други, избягал от българите и от Преслав отишъл в Сърбия. В страната той намерил само петдесет мъже, които нямали нито жени, нито деца и, за да се изхранват, ловували“^[13]. Според мнозина изследвачи това отцепване на сърбите станало в 928 г., т.е. непосредствено след кончината на цар Симеон^[14]. Но цитираният текст, а и целият контекст, позволяват тези събития да бъдат отнесени с по-голяма сигурност и точност към 931 г.^[15] По-нататък действията на Чеслав са известни: за да противодейства на българите, той бил принуден, както и своите предшественици, да се обърне към Константинопол. Ромейският василевс (Константин VII не съобщава кой е той, но едва ли има съмнение, че става дума за Роман I Лакапин) се отзовал с готовност, помогнал страната отново да бъде заселена, като се завърнали всички сърби, пръснали се в „Хърватия, в България и в останалите страни“, изпратил щедро помощи, Чеслав бил утвърден за княз, а страната „както по-рано, била робски подчинена на василевса на ромеите“^[16]. Така сърбите, чиято враждебност постоянно била подклаждана от Константинопол, отново се оказали на западната граница на България. Усилията на цар Симеон да създаде една провинция на българската държава, която да бъде буферна зона между нея и Хърватия, значително по-освободена от въздействието на византийската дипломация, били с лекота провалени.

Кризисните години отшумели и в страната се установила стабилност и спокойствие, произтичащи от „дълбокия“ или дълготрайния мир между България и Византия. Липсата на противоречия и сблъсъци в продължение на четиридесет години осигурили на българите възможността да приберат плодовете на новата цивилизация, да консолидират изграждащата се народност, да развият новото общество на базата на християнската ценностна система, чиито основи били поставени в средата на деветото столетие. Изминалите седем-осем десетилетия след официалния акт на християнизирването — те дали живот на три-четири поколения

българи християни — постепенно заличавали различията (народностни, религиозни, културни) между двете етнически групи — българи и славяни. Симеоновата епоха създава други условия, породила други фактори и стимули за сливането на двата елемента. Това били новата блестяща цивилизация и особено налагането на един език във вътрешнодържавното общуване — институции, Църква, литературен живот, национализацията на българската църква, извоюване на нейната автономия и издигането на нейния водач в сана патриарх, най-сетне новият, изключително висок авторитет на владетеля и държавата в международен план, чрез царската титла на Симеон. Всичко това формирало една общност, която изповядвала една религия, ползваща се от плодовете на една цивилизация, начело на която стоял владетел, който оспорвал в земите на Източна Европа пълномощията на ромейския василевс. Но както подсказват недвусмислено някои извори — преди всичко сведенията за сравнително масови миграционни процеси, — консолидацията на българската народност не била пълна или по-точно не била завършена^[17]. Защото сред българското общество действали процеси, които не винаги водели към интеграция.

Изграждането на ново общество, в чиято основа е християнската ценностна система винаги е продължително, а понякога и мъчително. Тъкмо това бил пътят, който трябвало да изминат българите: и продължителен, и мъчителен^[18]. Този път се определя най-малко от два фактора — единият обективен, другият субективен. От една страна, българите две столетия живеели край Византийската империя, в постоянно идеологическо противоречие и твърде често във военни конфликти; столетия за българина християнската вяра била вярата на врага, той отъждествявал християнина с ромея и обратно, а двамата — с изконния враг. Не можело да се очаква този добре изразен антагонизъм да бъде преодолян и забравен лесно^[19]. От друга страна, първият досег на българите с религията, наложена им от хан Борис, било клането, устроено от българския владетел в 865 г. (към него би трябвало да се добави жестоката разпра с Владимир в 893 г.). То едва ли можело да накара българите да заобичат новата вяра. Тази привързаност, тази обич към новия, единствения Бог трябвало да бъдат постигнати чрез много търпение, много любов, с майсторско слово и мистиката на църковния ритуал, чрез една непозната за българина

обществена изява каквато била литературата. Стореното след 886 г. не било малко — тук безспорно се открояват усилията на Климент, но и не било достатъчно. Защото „високата“ литература от Симеоновата епоха най-често била отправена към елита на българското общество; защото тя вдъхвала самочувствие и гордост у малцина българи; защото картината в престолния град била една, а извън него — друга; защото, с малки изключения, тази литература трябвало да запознае българина с най-добрите творби на отците от Църквата, т.е. с патристичната литература, да направи достъпна църковната догматика, да направи разбираема космогонията, да създаде основните литературни жанрове и да изготви моделите, които ще бъдат използвани и следвани в бъдеще. Но тъкмо тази нова книжовна култура, която най-често преследвала една висока цел и безспорно е най-старият, основополагащ пласт на славянската православна литература или „Славия Ортодокса“, твърде рядко и в много малка степен разкрива ежедневието на българското общество. То остава скрито зад великолепието и блясъка.

И изведнъж, и то за щастие, епохата на цар Петър, т.е. времето между третото и седмото десетилетие на X век, се представя пред нас в друга светлина и от друг ъгъл. Изведнъж ние виждаме друго общество или другото лице на същото общество. Тази картина се дължи на двама писатели, чиито личности остават малко непознати за нас. Тъй като отдалечени във времето житейските им биографии са потънали в забвение или пък християнското смирение не им е позволило да говорят за себе си в творбите си. Те са много близки помежду си — заради тематиката на своите съчинения: борба с остатъците от езическите вярвания, борба с моралната развала, обхванала българското общество или слоеве от него, борба с отклоненията от правата вяра, т.е. борба с еретиците или дисидентите, борба за формиране на истинския християнин — и в същото време много различни по своя изказ, по своя жанр, по своите емоции. Тези писатели са Петър Черноризец, когото не малко учени се мъчат безсмислено да отъждествят с цар Петър^[20] и Козма Презвитер^[21]. Първият е автор на четири слова (сказания, поучения), написани в най-добрия тон на християнската омилетика, а вторият е написал една творба (другите може би не са достигнали до нас?), която самият той е нарекъл „Беседа“.

Две доста различни теми преобладават в творбите на двамата писатели. Петър Черноризец насочва силата на словото си към някои елементарни истини на християнството — спазване на 10-те Божии заповеди, а именно: „да обичаме Бога, да не блудстваме, да не крадем, да не лъжем, да не убиваме, да не клеветим, да не обиждаме, да почитаме баща си и майка си, да се боим от господарите и да им служим с цялото си сърце, както на Бога“^[22]. Другата тема, която преобладава в творчеството на Петър Черноризец, е темата за празниците, и то поднесена в много опростена форма, с внушения как да се тачи всеки един празник^[23]. Тези две теми създават впечатление за времево разминаване или казано по-точно, сякаш авторът живее през IX век, а в неговите съчинения рефлектира състоянието и проблемите на новопокръстеното българско общество. Една съпоставка на тези четири слова с поученията и словата на Климент Охридски още повече засилва това впечатление. Случайно ли е това? Дали акцентирането върху тези теми, които са по-подходящи за едно прозелитично общество, са теми постоянни за християнската духовност или действително отразяват проблемите на българското общество от средата на X век? Общество, което все още не е напуснало детската възраст на своята християнска история?

В същото време, наред с поученията какво трябва да се прави, и двамата книжовници не пестят силите си, за да предпазват своите слушатели или читатели от греха, или да бичуват онези, които вече са го сторили. Петър Черноризец прави цял списък на „лошите дела“, от които истинският християнин трябва да се пази: „Това са кавга, бой, свада, големеене, гордеене, немилосърдие, завист, омраза към ближния, властолюбие, злоба, обида, надменност, възгордяване, лицемерие, непокорство, грабене, насилие, непослушание на Божиите заповеди, убийство, разбойничество, душегубство, магьосничество, носене на амулети, кощунство, идолослужение, моления при кладенци и реки, бесовски песни, игри, тимпани, свирки, козици, бесовски играения и всички зли дела“^[24].

Козма Презвитер е не по-малко усърден, напротив с още по-голяма сила и острота насочва стрелите на словото си към моралната развала на заобикалящата го среда. Обръщайки се към Иисус, той казва: „Ако би ни възнаграждавал според делата ни, то огън би ни изгорил или вода би ни обляла, както казва Давид. Защото всички се

отклонихме от тебе: едни в еретичество, други в грабеж, други във вражда, други в блудство, други в клевети и братска ненавист, други в гордост и леност, други в пиянство, в беззаконни игри и в други грехове, от които се отрекохме в светото кръщение; а тебе, който виждаш и знаеш всичко, смятаме за невежа; съчиняваме лъжи и тънем в неправда; работим повече за корема, отколкото за тебе, оставихме небесното и клоним към земното; обичаме повече домовете на богатите, отколкото църквите, и там налитаме като врани на мърша и очакваме от тях повече помощ, отколкото от тебе, а забравихме и потъпкахме написаното: «по-добре е да се надяваме на Господа, отколкото да се уповаваме на князе»... „Много от хората повече тичат по игри, отколкото в църква, и обичат повече кощунниците и басните, отколкото книгите“... „И наистина не е прилично да се наричат християни, които вършат такива (дела). Защото не са християни, щом като пият вино с гусли, танци и бесовски песни и вярват в срещи и сънища и във всяко сатанинско учение“^[25].

Недъзите на българското общество от средата на X век, така както ги представят двамата старобългарски писатели, могат да бъдат разделени на три групи: нарушение на морални категории и етически норми, произтичащи от духа на християнската традиция: практикуване на веселби, на забавления, които нарушават не само нормативната система на истинския християнин, но и излизат извън празничните обреди, установени от църквата; извършване на действия и ритуали, които възхождат към езическото мислене на българите. И единият, и другият осъждат почти еднакви греховни деяния. Но каква разлика има в начина, по който ги поднасят! Докато Петър Черноризец е сякаш по-абстрактен, по-теоретичен, целта му е по-скоро да предпази, да посъветва с най-добрия тон на християнската омилетика, то Козма Презвитер е конкретен, осъжда сторените вече грехове, бичува престъпното поведение на своите сънародници, използвайки майсторски възможностите на гражданската риторика. Колкото и да употребяват литературни похвати, колкото и да се различават помежду си, двамата са твърде близки в едно: в техните творби рефлектира състоянието на българското общество от средата на десетото столетие; общество, което все още помни езическите си корени; общество, макар и попаднало в прегръдките на християнската

вяра преди стотина години, вече успяло да изпита въздействието на моралната развала и еретическите отклонения.

Два били пътищата на моралния коректив на българското общество. И двата водели в една посока: морални и институционални корекции на Българската църква в духовния мир на българина от десетото столетие. Но докато първият преследвал реформа (дали думата не е силна?) на едно съсловие, макар и с голямо влияние — монашеското, то вторият имал амбициозното намерение да въздейства върху цялото българско общество или поне върху онази част от него, която живеела на село. А тя била по-голямата. Защо реформа в живота на монасите? Защо реорганизация на манастирите и тяхното функциониране? Две са най-малко причините. За първата вече стана дума. Моралът, който господствал в българските манастири не бил никак висок, манастирските правила — в българските манастири действали „Правилата“ на Василий Кесарийски^[26] — били нарушавани или дори пренебрегвани, монасите погазвали без колебание нормите на християнската религия. Осъдителните слова на Козма Презвитер са достатъчно убедително доказателство за състоянието на българското монашество. Моралната развала можела от изключение да се превърне в постоянна практика. Втората причина за нуждата от реформа или поне естествено преливане от едно състояние в друго, се криела в особения път, извървян от сравнително младото българско монашество и манастирската институция. В продължение на няколко десетилетия и особено в Симеоновата епоха българските манастири били основните центрове, в които се граждала новата християнска цивилизация — такива били манастирите във Велики Преслав, манастирът край село Равна, манастирите, основани в Охрид от Климент и неговия духовен събрат св. Наум. А пък монасите, които са им познати — св. Климент, св. Наум, Черноризец Храбър, Константин Преславски, Тудор Доксов, били онези творци, които създавали българската и славянска православна литература. Това съвсем не било малко. Напротив, манастирите и техните образовани монаси били основните участници в нелеката мисия за съзидане на Преславската цивилизация. В същото време липсват манастири и монаси (или липсват сведения?) за обикновени, традиционни манастири, в които монасите да водят живот, определен им от манастирския типик, далече от публичността, от сблъсъка със

светското, от възможността да се движат в горните етажи на обществото.

Промяната настъпила с иноческите подвизи и святостта на Иван Рилски. Девет жития и много химнографски творби (служби), писани в продължение на столетия, описват живота на светеца^[27]. В повечето случаи съставени по добре позната агиографска схема, тези текстове — едните обширни, другите твърде кратки — съдържат много трафарети, топоси (обща места), цитати от свещените книги. Но сред тях прозират и някои действителни моменти от съдбата на техния герой. Бъдещият светец бил родом от с. Скрино, разположено на десния бряг на Струма (близо до Дупница). Годината на раждането му, както би трябвало да се очаква, е неизвестна. Обикновено се допуска, че това е времето между 870–880 г.^[28] Следва познатата схема — от младини той е склонен към набожен живот, живее в целомъдрие и постоянно се стреми към друг свят, който ще го изведе от светската суета. Това станало след смъртта на родителите му. Двадесет и петгодишният момък раздал на бедните си съселяни своята част от бащиното си наследство и безпрепятствено встъпил в монашеското братство, вероятно в манастир, разположен в Руен^[29]. Оттук нататък той извършил всички подвизи, които съответствали на най-добрите традиции на православното монашество. Бил нападан от разбойници, но оцелял; борел се с бесове и други сили, обикалял различни манастири край Земен, във Витоша и най-сетне намерил убежище в Рила, където на една скала преживял седем години, изложен на големи лишения и опасности. С тези подвизи растяла и неговата слава сред околните люде. Но това само го карало да търси още по-усърдно усамотените и недостъпни убежища. Въпреки това с времето около него започнали да се събират монаси и към 930–931 г. бил основан манастир. Прочулият се вече пустинник и отшелник естествено застанал начело на манастирското братство и го ръководел в продължение на десетина години. Към 941 г. той напуснал своя пост на игумен на основания от него манастир и се оттеглил в усамотение. Починал на 18 август 946 г.

Макар че през последните години от живота си св. Иван изоставил практическите си задължения на ръководител на едно монашеско братство, той не забравил за духовните си отговорности. С неговото име се свързва един текст, който обикновено се нарича

„Завет“ и временно е изпълнявало роля не само на завещание, но и на сбор от напътствия, на правила или дори на типик за Рилския манастир. Тъкмо този текст — той е познат по късни преписи, които възбуждат известно недоверие към неговата достоверност — свидетелства за промените в манастирския живот; промени, които някои учени са склонни да назоват „манастирска реформа“^[30]. Накратко, те отразяват представите на неговия автор за живота на монасите, които биха изглеждали така: „Очевидно е, че анахоретът от Рила се стремял през целия си живот да установи един стил на монашески живот, основан върху много сурови правила. Според него монашеството представлявало единство между еремитизма и киновията“^[31]. Как изглежда в действителност това съчетание между два различни организационни принципа на монашеското всекидневие? Естествено на първо място св. Иван Рилски препоръчвал на своите следовници да пазят вярата непорочна и непримесена от зловерие; той поучавал учениците си да се пазят от сребролюбието и им сочел като първи добродетели пълната бедност, отричането от своята воля и възвишеното смирение (за образец той давал първия отшелник св. Антоний). Тук „Заветът“ има връзка с едно интересно място от житията на светеца, което подсказва, че той не се отклонявал от тези принципи, особено бедността, през целия си живот; св. Иван Рилски не само отказал да се срещне с цар Петър, който привлечен от неговата слава, дошъл да го види, но и отказал златото, което царят му предложил. Св. Иван напътствал монасите, че трябва напълно да се отрекат от „света“, да не мислят за светските неща и да не се грижат за материалния живот. В същото време св. Иван им напомнял за техните задължения към народа си и ги съветвал да бъдат негови наставници във вярата. Светецът не пропускал да даде и някои наставления за организацията на живота в манастира. Той препоръчвал киновията, т.е. общежителството, като твърдял, че „общежителното пребиваване в много неща е по-полезно за монасите, отколкото уединението, защото уединението не подхожда на мнозината, но на твърде малобройни и свършени във всички иночески добродетели“^[32]. Тези думи, произнесени, или по-точно написани от най-прочутия български пустиножител и отшелник, разкриват не само неговите представи за монашеството, но и са ключ за разбиране на неговото лично поведение и мотивация за

извършените духовни подвизи; т.е. не могат опростенчески да се схващат като „бягство от живота и задължения към обществото“^[33] (какви по-големи задължения от тези!), а като модел за истинския живот, но живот за малцина, за идеалната личност на средновековното общество — светеца.

Липсват сведения за канонизацията на св. Иван Рилски. Поточно за времето когато тя е извършена. Допуска се, че това е станало в последната четвърт на X век. Едновременно с пренасянето на неговите мощи от Рилския манастир в Средец (София)^[34]. Към това време вероятно са създадени първото житие и първата служба за новия светец (празникът е фиксиран на 19 октомври). Но точната година — още повече, че православното християнство не предлага определена задължителна схема за канонизация — едва ли е най-значимият момент в този акт. По-важното е друго — появата на нов тип светец в българската действителност и, разбира се, в българския църковен календар. Защо нов тип и какъв е той? До този момент българското общество познава и почита строго определена група светци, съставена от славянските първоапостоли светите братя Кирил и Методий и техните следовници Климент Охридски и Наум Охридски. Макар че обстоятелствата на тяхната канонизация също не са ясни — както времето, така и българизацията на култа към двамата братя — причините за нея не подлежат на съмнение: те са създателите на славянската азбука и славянската писменост (Кирил и Методий са „блажени учители“ и едва по-късно „преподобни“)^[35], те първи проповядват Божието слово на славянски и обучават свои ученици (св. Климент в началото е „свят наш отец“, а едва по-късно, заедно със своя събрат св. Наум — „преподобен“)^[36], и четиримата са сред създателите на онези условия, без които не можела да се гради новата цивилизация. Канонизацията (а и българизацията на култа към солунските братя) без съмнение е дело на върховната власт в страната — светска и църковна (св. Климент е първият „епископ на български език“!). Тя безспорно организира и стимулирала развитието на техния култ, който служел на държавната пропаганда.

Св. Иван Рилски е рожба на друго време и на друга обществена среда. Подчертано *българин*, той принадлежи на обикновено българско семейство и поема традиционния път на монашеството: отшелничество, духовни подвизи, постепенно слава, първо сред

народа и сетне сред управляващия елит. Той е встрани от светските дела и управлението на църквата; дори се оттегля от ръководството на своя си манастир. Той е по-близо до обикновения българин, отколкото до аристокрацията (отказва да се срещне с царя!), той му сочи пътя към истинското християнство; той е негов водач и закрилник, тук, на земята, за да стане негов небесен покровител. Изминава в продължение на десетилетия целия трънлив път на славата, която след смъртта го отвежда към святостта (той е и ще си остане „преподобен и богоносен отец“^[37]). Така той се превръща в идеалната фигура в средновековното общество; фигура, чиито действия не могат да бъдат следвани, защото те са за малцина, но сочат пътя, който трябва да бъде следван от мнозина.

Вторият морален коректив, роден от българското общество към средата на X в., имал различни философски и морални основи и действал в друга посока. Но и неговата амбиция била усъвършенстване на обществото и проявленията му също биха могли да бъдат наречени реформа. Този коректив за разлика от подвизите на св. Иван Рилски бил опозиция на Църквата и се нарича *богомилство*. Ереста, която около средата на X в. завладяла част от душите на българите, не се появила случайно или на пусто място. Нейните корени възхождат най-малко към обстановката, създала се непосредствено след покръстването. Настаняването на новата религия било съпроводено с нахлуването на ереси, различни учения и религиозни системи. Още в отговорите на папа Николай I, т.е. веднага след официалното кръщение, се срещат известия за проникване на исляма (сарацини с техните „нечестиви книги“) и на юдейството^[38]. А само няколко години по-късно Петър Сицилийски написал прочутото си съчинение за павликяните, посветено на архиепископа на България^[39]. Трудно е да се каже дали тази творба, която разкрива същността на павликянската (или манихейската) ерес, е отговор на запитване (?) от България или пък посвещението е резултат от лично познанство между автора и българския архиерей (той току-що е дошъл в Плиска от Константинопол), не може да се каже с категоричност. По-важното е друго. В самия текст се споменава, че павликяните имали намерение да проведат свои хора в България^[40]. А когато към това се добави, че значително по-рано при император Константин V на няколко пъти в Тракия, вероятно в близост с

българската граница, били заселвани привърженици на павликянската ерес^[41], ще се види, че най-популярната дуалистична ерес, с която българите биха могли да се запознаят непосредствено след кръщението си, била павликянството^[42].

Ересите, които прониквали в България, не се изчерпвали с павликянството. В самото начало на X в. епископ Константин Преславски превел на български „Четири слова против арианите“, чийто автор е Анастасий Александрийски^[43]. Наскоро след възшествието на Петър, вероятно от името на българския църковен глава били съставени два текста, чийто внимателен прочит подсказва, че те формират един общ трактат. Както обикновено ние познаваме съчинението отговор, написано по всяка вероятност от известния византийски писател и няколко години секретар на император Роман I Лакапин, Теодор Дафнопат. Двете части на това съчинение са онасловени: „Писмо до тези, които са писали от България, за да питат дали тялото господне се разлага, или не се разлага, съставено на достъпен език“^[44] и „Друга аргументация, показваща чрез доказателствени силогизми и общи идеи, че тялото на Христос Бог наш е разложимо преди възкресението, неразложимо след възкресението“^[45]. Трактатът като цяло е посветен на критика на ереста, наричана афтартодокетизъм, свързвана обикновено с името на Юлиан от Халикарнас (VI в.)^[46]. Няма съмнение, че това не е бил абстрактен въпрос за българите, а самата реалност, каквато е била и атмосферата на иконоборски идеи, за които загатва същият текст. Тази обстановка в страната, изграждана в продължение на десетилетия, благодарение на това, че България била отворена към Византия, не можела да не даде живот на ново еретическо учение и движение, каквото било богомилството.

Най-ранният извор за богомилското движение — макар че това не би могло да се твърди с категоричност — е едно писмо на константинополския патриарх Теофилакт (933–956 г.) до българския цар Петър. От уводната част на този неголям текст се разбира, че това не е първото писмо, което двамата кореспонденти и сродници (патриархът е чичо на българската царица) си разменят. Петър е изпратил писмо, на което получил отговор, но той не го задоволил. С второто писмо той дал по-обширни сведения за въпроса, който го интересувал и тъкмо на него получил по-подробен отговор, който е

запазен. Това писмо, написано от хартофилакса на патриаршията Йоан, назовава движението „новопоявила се ерес“ и не споменава името на нейния създател. След това в него се заклеят привържениците на дуализма, или двете начала — добро и зло, на идеята, че създател на материалния свят е дявола, всички, които са против старозаконието, светата троица, разпятието, възкресението Христово, почитането на Богородица и др.^[47] Следват анатемите срещу лица, сред които няма привърженици на „новопоявилата се ерес“.

Ереста с името, с което ще стане известна в бъдеще, се появява за пръв път в съчиненията на Козма Презвитер. Ето самия надслов: „Беседа на недостойния Козма Презвитер за новопоявилата се ерес на богомилите“. А малко по-нататък идва същинската информация: „Случи се, че в българската земя в годините на правоверния цар Петър се появи поп на име Богомил, а по-вярно е да се нарече Богунемил. Той пръв почна да проповядва ерес по българската земя“^[48]. Този кратък, но изключително важен текст, във формата на анатема, проникнал във византийската антиеретическа книжнина. Най-рано той е засвидетелстван в едно писмо-циркуляр или по-точно формуляр, съдържащ анатемите срещу богомилството, изпратен от патриарх Козма I (1075–1081 г.) или Козма II Атик (1146–1147 г.)^[49], до всички митрополити, подвластни на Константинопол. „На поп Богомил, който при Петър, цар на българите, възприе тази манихейска ерес и я пося из цяла България, и на всички негови някогашни и бъдещи ученици, анатема“^[50]. Тази анатема, както се приема не без основание^[51], била включена в текста на гръцкия Синодик в неделята на Православието, а от него проникнал и в Синодика на цар Борил^[52].

Историческата наука отдавна е приела без колебание, че поп Богомил не е легендарен герой, а действителна личност. А единственото, което се знае, без да бъде оспорвано, е, че създателят на ереста е човек, чиято основна дейност се отнася към времето на цар Петър. И може би, преди да тръгне по пътя на ереста, е принадлежал на духовното съсловие. Всичко останало би било несигурно, неподкрепено с изворни вестии.

Богомилството се ражда в почва, подготвена от две големи дуалистични учения — манихейство и павликянство. Дори някои по-късни автори поставят знак на равенство между него и тях. Тази връзка позволява на създателя (или създателите) на новото учение да

черпи от идейната основа на своите предходници и да изгради една пълна система от схващания, насочени в две посоки — космогония и есхатология. И то твърде рано. Писмото на патриарх Теофилакт, т.е. заимствайки информацията от писмото-въпрос на цар Петър, предлага една основна представа за богомилските възгледи. В края тя е още по-пълна, а завършен вид тя добива в съчинението на византийския монах Евтимий Зигавин онасловено „Паноплия догматика“ („Догматическо всеоръжие“)^[53]. Какво представляват тези възгледи, които наистина изграждат една система със завършен вид? В основата на богомилската космогония е схващането за двете сили — *Добро* и *Зло*, — които властват в света. В началото било само доброто или Добрият Бог, който създава вселената, седемте небеса и редуващите се под тях въздух, вода и най-сетне земна твърд. Бог бил подпомаган от ангели, първо място сред които заемал Самаил (Σαμαήλ) или Сатанаил (Σαταναήλ). Един ден той въстанал срещу своя Бог, но бил победен, лишен от божествената светлина и наставката — *ил* и вече като Сатана (Козма говори за „дявол“, „мамон“) паднал на Земята. Там той създал земното царство и подмамил първите люде да сторят греха, който ги изхвърлил от Рая. Тогава се намесил Христос, който хвърлил Сатаната в Ада, но той успял да избяга. Ето защо богомилската есхатология предвиждала ново идване на Христос, второто пришествие. Сатаната отново щял да бъде хвърлен в огнената геена. А праведниците щели да бъдат отведени в небесния свят.

Основната част на богомилската идеология била насочена към критика на църквата и нейната догматика. От светите книги богомилите отдавали предпочитание на Новия завет (те били за възстановяване на ранното или евангелското християнство), като от четирите евангелия те най-много държали на Йоановото евангелие. Богомилите отричали Библията, която според тях била съставена по внушение на дявола. Те критикували църковния институт (той нямал нищо общо с християнската „еклезия“), не признавали решенията на Вселенските събори и били против духовенството, което служело като посредник между църквата и вярващите; според тях нямало нищо свещено в Божието жилище, т.е. храма и не намирали нужда от неговото съществуване; не признавали литургията като основно църковно тайнство; отхвърляли кръщението, причастието и изповедта; призовавали да не се почитат кръста, иконите и светите

мощи; отричали възкресението на мъртвите (допускали възкресението на душата, но не и на тялото), чудесата, основните църковни празници.

Богомилите, ръководени от своята дуалистична философия, имали отрицателно отношение към държавата и властта. Към богатството и самите богати люде те проповядвали въздържание — да не се яде месо и да не се пие вино, да се ползва само скромно облекло; били против брака и това водело към едно по-свободно отношение към жената; техният начин на живот и формата, в която изповядвали възгледите си, водели към пренебрежително отношение към труда.

Богомилите имали сравнително добра организация. Те се обединяваш в община (ἐκκλησία, ecclesia), начело на която се намирал старейшина, наричан деец. На особена почит били апостолите или учителите. Те се делели на две основни групи: т.нар. свършени, т.е. онези, които били посветени във всички тайнства на тяхната вяра, водели живот, който не се отклонявал от суровите изисквания, обучавали останалите и ръководели религиозния живот. Останалите, към които принадлежало огромното мнозинство от богомилите, били така наречените вяращи. Основната форма на религиозната практика било молитвеното събрание, на което всички присъстващи произнасяли молитвата „Отче наш“ и използвали за очистване на греховете взаимната изповед.

Трудно е да се установи степента на разпространение на „ново появилата се ерес“ или както по-късно станала известна по името на основателя си богомилство. Трудно е, защото изворите не дават конкретни сведения. Все пак някои наблюдения са възможни. Очевидно ереста била създадена известно време — повече или по-малко — преди да се появят първите извори за нея (писмото на патриарх Теофилакт, трактата на Козма). В противен случай тя не би била забелязана от своите съвременници. Познанията за основните им схващания подсказва, че ереста вече е добила значителна популярност, и то в различни области на страната, Питането, отправено към Константинопол, без съмнение било предизвикано от грижа за борба с богомилството. Изразът на Козма, че новото учение се появило в „българската земя“, подсказва известна масовост, докато твърдението пък в гръцкия „Синодик в неделята на православието“, че ереста се

разпространила „във всички градове и села“ безспорно е преувеличение^[54].

[1] Вж. *Божилков*. Цар Симеон Велики (893–927), с. 214, б. 12. ↑

[2] *Daphnokratès*. Corr., n° 5, p. 59.41-44. ↑

[3] Вж. тук по-горе, с. 270. ↑

[4] *Teoph. Cont.*, p. 419; *Scylitzes*. p. 225.1-2. ↑

[5] За емиграцията и политическите бегълци: *Божилков*. *Българите*, 65–68. ↑

[6] *Teoph. Cont.*, p. 419.10-24; *Leo Gramm.*, 320.10-321.2; *Scylitzes*, 225.1–226.11. Два моливдовула, отпечатани от един булотирион (единият открит в Преслав — Дворцов манастир, а другият край шуменското село Сушино) имат следната легенда: Τῷ σῶ δούλῳ (?) Ἰωάννῃ βαγατοῦ βασιλεὺς Βουλγάρων (вж. *Йорданов*. Печатите на преславските владетели, №43-44, 19–20, 36–37). Тя предизвиква много въпроси, от които най-голямо внимание заслужава един: невероятната връзка между българската титла *багатур* и *василевс*. Много е трудно собственикът на този печат (и разчитането му е несигурно) да бъде отъждествен с цар Симеоновия син Иван. ↑

[7] Опитът да се изгради биография на Иван, направен съвсем наскоро, почива на труднодопустими отъждествявания и произволно свързване на откъслечни надписи и едва ли би могъл да бъде приет. Вж. *К. Попконстантинов*. Епиграфски бележки за Иван, цар Симеоновия син. — В: *Българите в Северното Причерноморие*, Т. 3. Велико Търново, 1994, 71–80. За Иван вж. *Божилков*. *Българите*, No 345. ↑

[8] За годината вж. *Златарски*. *История*. I, 2, с. 538. ↑

[9] *Teoph. Cont.*, p. 420. 1-7; *Scylitzes*, p. 226.11-19. ↑

[10] За техните следи вж. *Божилков*. *Българите*, 16–18. ↑

[11] Тази социална пьстрота намира подкрепа в сравнително многобройната група българи, емигрирали във Византия. В същото време категоричното твърдение на В. Н. Златарски, че център на узурпацията (или апостасията, ако се използва терминологията на византийските автори) е била Струмската област, е, разбира се, произволно. ↑

[12] Вж. тук по-горе, с. 257. ↑

[13] *D. A. I.*, § 32, p. 158.128-132. ↑

[14] Г. Острогорски. Порфиrogenетова хроника српских владара и њени хронолошки подаци. — В: Г. Острогорски. CD, IV, 79–86. Същото мнение у: К. Багрянородный. Об управлениии империей. Текст, перевод, комментарий. М., 1989, с. 382, б. 52 (втората половина на 927 и 928 г.); Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von K. Belke und P. Soustal. Wien, 1995, 178, n° 385 („etwa 928“). Значително по-предпазлив е С. Чиркович, който се въздържа да посочи годината: Историја, 1, с. 160. Ђирковић, Срби, 25–26. ↑

[15] Ключ към датирането на събитието е изразът Μετὰ δὲ χρόνους ἑπτά, т.е. „след седем години“. Въпросът е: откога византийският император брой тези години? Г. Острогорски е категоричен: от 921 г. (идването на власт на княз Захарий) — единственото точно (според него!) хронологическо посочване. Това становище е неубедително, тъй като следват други събития, които са сравнително точни и могат да послужат като отправна точка. Две са сериозните възможности: а) споменаването на самия Чеслав — 924 г. (D. A. I. § 32, р. 158.119); б) безспорната връзка между българо-хърватската война и бягството на Чеслав: „... καὶ ἐσφάγησαν πάντες ἐκείσε παρὰ τῶν Χρωβάτων. Μετὰ δὲ χρόνους ἑπτά...“ (D. A. I. §32, р. 158.127–128). Или 924 + 7 = 931; 926 + 7 = 933 г. За предпочитанието към 931 г. вж. *Fine. Balkans*, 1, р. 159. ↑

[16] D. A. I., § 32, 158.132-160.145. ↑

[17] Тук едва ли трябва да се обсъжда въпросът за формирането на българската народност. Бягството на 20 000 българи във Византия (вж. тук бел. 2) — ако това твърдение на Роман I Лакапин се приеме за достоверно — едва ли подсказва умора и противопоставяне на Симеоновото „военолюбие“. По-скоро то говори за липса на консолидация, на зрялост в българското общество. Нима 20 000 души в най-труден момент за Византия биха избягали в съседна България? ↑

[18] Изграждането на българското феодално общество, доколкото е съществувало, тепърва трябва да бъде проучвано. Защото писаното досега не излиза извън границите на трафаретна схема, превърнала се постепенно в идеологема. Традиционната причина — липсата на извори — още повече затруднява това проучване. Това, което трябва да се каже тук е, че ако България се доближава, макар и

малко, до западноевропейския път на развитие, то и в нея трябва да се търси освен системата на лични връзки и идеите за раждането и развитието на т.нар. трифункционално общество. Вж. *Божилков*. Седем етюда, 197–201. ↑

[19] Подробно у *Божилков*. Седем етюда, II, с. 73–94. ↑

[20] За отъждествяването: *П. Димитров*. Петър Черноризец. Шумен, 1995, 39–46. (Много сериозни пропуски в представянето както на епохата, така и на личността на владетеля, произлизащи от непознаването на българската средновековна история); против: *Р. Павлова*. Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век. София, 1994. (Макар и с известно колебание: „Но поради липсата на преки изворови данни *не можем* да сме сигурни, че цар Петър и Черноризец Петър са едно и също лице, както не можем да сме сигурни, че двете имена не са на един и същи човек“ с. 30). Вече е казано почти всичко „за“ и „против“ това отъждествяване. И споровете са излишни. Не защото положителното решение (ако изобщо е възможно!) би лишило българското средновековие от една личност, а защото ако цар Петър се е подвизавал дълго време като монах (такива сведения няма!), той едва ли би запазил името си Петър. ↑

[21] За Козма Превитер съществува сравнително обстойна литература. Вж. *Ю. К. Бегунов*. Козма Превитер в славянских литературах. С., 1973, 9-290; СБЛ, 2, 307–309. ↑

[22] *Р. Павлова*. Петър Черноризец, с. 406. ↑

[23] *Р. Павлова*. Петър Черноризец, 407–408. Подробно у *И. Божилков*. Празници и зрелища в средновековна България. — В: Празници и зрелища в европейската културна традиция през средновековието и Възраждането (Летни научни срещи — Варна '95). С., 1996, 27–43. ↑

[24] *Р. Павлова*. Петър Черноризец, с. 411. ↑

[25] СБЛ, 2, с. 70. ↑

[26] *I. Dujčev*. La réforme monastique en Bulgarie au Xe siècle. — В: *I. Dujčev*. Medioevo, IV/2, n° XLI, p. 262. ↑

[27] *И. Дуйчев*. Рилският светец и неговата обител. София, 1947, (фототипно издание: С., 1990), 48–88. ↑

[28] *И. Дуйчев*. Рилският светец и неговата обител. София, 1947, (фототипно издание: С., 1990), с. 90. ↑

[29] *И. Дуйчев*. Рилският светец и неговата обител. София, 1947, (фототипно издание: С., 1990), с. 95. ↑

[30] Вж. бел. 26. ↑

[31] *I. Dujčev*. La réforme, p. 263. ↑

[32] *И. Дуйчев*. Рилският светец, с. 153. ↑

[33] *Мутафчиев*, История, 1, с. 341. ↑

[34] *И. Дуйчев*. Рилският светец, 187–197. ↑

[35] *Божилев*. Седем етюда, n° VI, с. 314. ↑

[36] *Божилев*. Седем етюда, n° VI, 314–315. ↑

[37] *Божилев*. Седем етюда, n° VI, 314–315. ↑

[38] ЛИБИ, II, § 103 и 104, с. 122-123; *И. Божилев*. *Antiheretica*. — Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, с. 112, б. 35 (литература). ↑

[39] Les sources grecques pour l'histoire des pauliciens d'Asie Mineure. Texte critique et traduction par Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Guillard, P. Lemerle, D. Papachryssanthou, J. Paramelle, *TM*, 4 (1970), p. 7: „... πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας“; p. 11: „Τῷ προέδρῳ Βουλγαρίας“. ↑

[40] Les sources grecques pour l'histoire des pauliciens d'Asie Mineure. Texte critique et traduction par Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Guillard, P. Lemerle, D. Papachryssanthou, J. Paramelle, *TM*, 4 (1970), p. 9.19-20. ↑

[41] *Д. Ангелов*. Богомилството в България. София, 1969, 128. ↑

[42] *Д. Ангелов*. Богомилството в България. София, 1969, 123–137. Според *И. Дуйчев* влияние върху българското богомилско движение е оказало манихейството, което било официална религия в империята на уйгурите. То проникнало в България поради родството между уйгури и Аспаруховите българи (идея, изказана от *Й. Иванов*). Вж. *I. Dujčev*. I bogomili nei paesi slavi e la loro storia. — В: *I. Dujčev*. Medioevo, I, 263-265; *I. Dujčev*. Aux origines des courants dualistes à Byzance et chez les slaves méridionaux. — В: *I. Dujčev*. Medioevo, IV/1, n° XXIX. ↑

[43] *A. Vaillant*. Discours contre les Ariens de Saint Athanase. Version slave et traduction française. Sofia, 1954. ↑

[44] *Daphnopatès*. Corr., N 8, p. 87. ↑

[45] *Daphnopatès*. Corr., n° 9, p. 99. ↑

[46] Подробно у *И. Божилев*. *Antiheretica*, с. 109. ↑

[47] I. Dujčev. L'epistola sui Bogomili del patriarca constaninopolitano Teofilatto. — В: *Dujčev. Medioevo*, I, 283–315 (текст: 311–315). ↑

[48] Ю. Н. Бегунов. Козма пресвитер, 297, 299; СБЛ, 2, 30–31. ↑

[49] J. Gouillard. Une source grecque du Sinodik de Boril: la lettre inédite du patriarche Cosmas, ТМ, 4 (1970), 363–364 (предпочитания към Козма I). Вж. още *Regestes*, II-III №919а (мнението на Ж. Гуйяр); №1026а (не се изключва и другата възможност). ↑

[50] J. Gouillard. Une source, 371.49-372.52. ↑

[51] J. Gouillard. Une source, 373–374. Буди известно недоумение твърдението на френския учен (р. 361): „Заповядайки да преведат на български език «Синодика на Православието» (1211), цар Борил имал намерението да «неутрализира» една византийска институция и в случая, да провъзгласи едновременно легитимността, както политическа, така и религиозна, на Второто българско царство“. ↑

[52] J. Gouillard. Le Synodikon de l'orthoxie. Edition et commentaire, ТМ, 2 (1967), р. 59.198 (apparat critique): „На поп Богомил, който при Петър, цар на българите, създаде и разпространи във всички градове и села, тази манихейска ерес, анатема“ (Cod. Vindob. hist.gr. 73); Синодик, § 39, с. 42 (Палаузов препис) — § 46, с. 43 (Дринов препис); § 93, с. 79 (Дринов препис) — § 111, с. 82 (Палаузов препис). ↑

[53] G. Ficker. Die Phundagiagiten, Leipzig, 1908, 89-111; български превод: Д. Ангелов, Б. Примов, Г. Батаклиев. Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори. С., 1967, 74-90; ГИБИ, X, 51–75. ↑

[54] За богомилството, чиято философска интерпретация и история в българската специализирана литература подлежи на известна корекция, вж. някои основни съчинения: D. Obolensky. The Bogomils. A study in Baekan Neo-Manicheism. Cambridge, 1948 (reprint: Twickenham, Middlesex, 1972 български превод: Д. Оболенски. Богомилите. Студия върху балканското новоманихейство. С., 1998); Д. Ангелов. Богомилството в България. С., 1969. От многото статии на Б. Примов тук могат да бъдат посочени: Към въпроса за общественно-политическите възгледи на богомилите, ИПр, 1955, 1, 32-48; Поп Богомил и богомилското движение, ИПр, 1958, 6, 96-112; Богомилският дуализъм — произход, същност и общественно-

политическо значение, ИИИ, 8 (1960), 73–153. Вж. и посочените в бел. 42 статии на И. Дуйчев. *Fine. Balkans*, 1, 171–179. От излезлите през последните години изследвания, посветени на богомилството, би могла да бъде посочена книгата на Y. Stoyanov. *The Hidden Tradition in Europe. The Secret history of medieval Christian Heresy*. London, 1994. В нея са отделени няколко страници (127–134) за богомилството, в които се следват предимно идеите на Д. Оболенски, но се забелязва, на места, слабо ориентиране в проблемите на българската история. ↑

§ 3. СЪДБОВНИ ГОДИНИ: 969–971 Г.

„Дълбокият“ мир, сключен през есента на 927 г., създал обстановка, в която липсвали сериозни събития в отношенията между България и Византия. Или както пише Г. Острогорски: „В областта на външната политика до 927 г. Империята била погълната от войната със Симеон“^[1]. Веднага след това Византия обърнала своя поглед в противоположна посока, на Изток, и била погълната в продължение на десетилетия от войните с арабите. Така България попаднала в периферията на интересите на византийските автори. Нещо повече, тя почти отсъства от историографската традиция на епохата. Но отсъствали ли България от международния живот на Югоизточна Европа? Дали тази позиция, ако действително е била такава — се дължи на липсата на ясна и категорична външнополитическа програма и на съответните действия, произтичащи от нея? Или пък програмата — ако съществувала — била тъкмо такава: мир по всички граници, мир с всички съседи или с всички възможни, макар и по-далечни партньори?

„Дълбокият“ мир осигурявал спокойствие на българо-византийската граница — безспорно най-важната граница за Българското царство. Но не осигурявал спокойствие за всички български земи. Сякаш за „равновесие“ опасността се появила от противоположна посока, от северозапад. Тази опасност се наричала унгарски нашествия. След като в 895 г. цар Симеон, с помощта на печенезите, разбил унгарците, те били принудени да напуснат североизточните български предели (Ателкузу)^[2] и след продължително придвижване се настанили в Панония. За сравнително кратко време нашествениците успели да унищожат Великоморавската държава и още по-бързо се превърнали в основната заплаха, която след хуните и сетне аварите, всявала страх в Средна и отчасти в Западна Европа. Десетилетия наред техният поглед бил насочен към германските земи, които станали основен обект на техните опустошителни и грабителски походи. Чак до голямото поражение при Лехфелд (955 г.), което им нанесъл Отон I и така сложил край на опасността. В продължение на няколко десетилетия те сякаш

забравили за Балканския полуостров като територия, която също би могла да бъде ограбвана и разорявана^[3]. Нещо повече, има свидетелства, че цар Симеон сполучил да ги привлече на своя страна преди битката при Ахелой (917 г.)^[4]. Тази картина се променила през тридесетте години на десетото столетие. Или както добре доловил М. Блок: „Упадъкът на българската империя след смъртта на цар Симеон (927 г.) им отворил пътя към византийска Тракия, която те разорявали не веднъж и два пъти“^[5]. И наистина в продължение на по-малко от три десетилетия унгарците поне пет пъти се появявали в централните части на Балканския полуостров^[6]. За първи път те сторили това в 934 г., когато без особени затруднения — така поне твърдят византийските автори — те достигнали до Тракия и дори се насочили към Константинопол. Опасността за византийската столица била отхвърлена, но девет години по-късно, през 943 г., тогава когато ромейските предели били заплашвани от русите, унгарска войска отново безпрепятствено се появила в Тракия. Особено активни били унгарците в края на петдесетте години, когато в три последователни години — 959-та (някъде около Великден), 960-та и 961-ва те се превърнали в заплаха за ромеите и Империята била принудена да изпраща срещу тях някои от най-известните византийски пълководци (Пот и Мариан Аргир, Лъв Фока).

Византийските хронисти са ако не единствените, то поне основните свидетели на тези опустошителни маджарски рейдове. Но те се интересували, и следователно описвали, само онази част от събитията, която засягала непосредствено Империята, т.е. грабежите и военните сблъсъци в Тракия. Така пътищата, по които се движели нашествениците останали незабелязани и по този начин неописани. Но единствената възможност за маджарите да достигнат до византийската територия е да преминат през България. Защото едва ли има съмнение, че е бил използван прочутият още от античността диагонален път, т.е. унгарците след като преминавали Дунав се отправяли през Белград, Ниш и Сердика към Пловдив и сърцето на византийска Тракия. Но веднъж преминали Дунав, те се озовавали на българска територия и оставали на нея докато достигнали Югоизточна Тракия. Друга възможност почти не съществувала. Или казано по друг начин: изходната територия, от която маджарите навлизали всеки път във Византия била България. И тук съвсем естествено се появява

въпросът: как те преминават българските земи? Какво било отношението на българите към тези маджарски групи, които имали само една цел: грабежи и след това завръщане в родината си. Със съгласието на българските власти или против тяхното желание? Науката отдавна търси отговор на тези две питання, но този отговор не е еднозначен. В близкото или по-далечно минало сякаш надделяваше схващането, че България не била в състояние да спре било още при границата, било малко по-навътре в страната грабителските отряди на маджарите^[7]. Но през последните години се появи идеята, че всичко това ставало с позволението на българите, „със съгласие и дори с материалната подкрепа на българите“^[8]. Тук едва ли трябва да се спори относно причините, които са карали българите да сторят това, т.е. в крайна сметка да нанасят удари на Империята, независимо от „дълбокия“ мир, установен между двете страни само пет-шест години преди първото маджарско нашествие. По-важно е друго: в изворите не се откриват не само преки, но дори и косвени, но все пак убедителни данни, че българите не само били „съгласни“ с действията на унгарците, но дори и са им дали своята „материална подкрепа“ (Каква? Пари, оръжия или помощни войски?). Искането, което византийският император Никифор II Фока отправил към българския цар Петър в 967 г.^[9], да не позволява на маджарите да нахлуват повече в земите на Империята, преминавайки през България, в никакъв случай не означава, че това е ставало със съгласието на българите. И още по-малко говори за съществуването на българо-унгарски съюзен договор през цялото Петрово царуване. Това искане на византийския василевс означава само едно: в ясна форма, без двусмислици или скрити намеци Никифор II Фока изисква от своя съсед да прегради единствения път на маджарите към византийските земи в Тракия — основен обект на тези походи (друг е въпросът, дали войнственият василевс е възлагал надежди на това свое искане, отправено в недопустимо категорична форма, или пък той е търсел оправдание за своите намерения и повод да започне война с България).

И така, каква била позицията на българския цар Петър, на българските власти изобщо, към маджарските действия на Балканския полуостров? Като че ли най-приемливото обяснение ще бъде *мълчаливо съгласие* или още по-добре *пасивно наблюдение* на едни събития, които били твърде далече от столицата Велики Преслав

(северозападните земи на страната, които трябвало да изтърпят двукратното преминаване на унгарците при всеки техен рейд) и в крайната си цел били по-опасни за Византия отколкото за България. Това обяснение сякаш намира подкрепа и от други събития, съвременни на маджарските походи, но вече пренесени в други области на държавата.

През 941 г. киевските руси доплавали със своите моноксили, т.е. лодки еднодръвки, до Черноморското малоазийско крайбрежие на Византия и дебаркирали на брега на Витиния^[10]. В изворите, където са разказани тези събития, няма сведения за пътя, който следвала руската флотилия. Едва ли може да се допусне, че несигурните плавателни съдове биха могли да прекосят морето по най-краткия път, т.е. от устието на Днепър до крайбрежието на Византия. Че те са били принудени да извършват крайбрежно плаване, свидетелства малко по-късно, между 948 и 952 г., Константин VII Багренородни^[11]. Византийският император подробно и с точност, която подсказва добра осведоменост, описва пътя на руските търговци от устието на Днепър до устието на Дунав и оттам по българското крайбрежие до Константинопол^[12]. Със същите лодки еднодръвки. Вярно, това били търговци, но и войните не биха могли да изберат друг път. Не само заради това, че той бил добре познат, но и безспорно сигурен от страна на непредвидените морски стихии. За съжаление не се знае какви са били отношенията между русите, тръгнали да атакуват Константинопол и българите. Дългото плаване на русите, поне заради необходимостта от хранителни продукти и вода, предполагало контакти. Изворите подсказват само крайната реакция на българите: те предупредили ромеите за опасността, която ги заплашва. Как се стигнало до това? Дали между руси и българи имало някакво стълкновение? Дали русите преди да достигнат до крайната си цел, по своя дълъг път не са пропуснали да ограбят някои селища по Българското черноморско крайбрежие? Дали вестта, която българите изпратили до Константинопол, била резултат от враждебността, която русите проявили към тях или пък както обикновено се твърди, че тя била израз на „лоялност“ към ромеите, действие в рамките на българо-византийския договор от 927 г.? За съжаление извори липсват и всяко твърдение би било в сферата на предположенията. Сигурно е само едно: българите отново не били страна в конфликта; те отново

били наблюдатели, въздържали се от по-сериозни военни действия, приемайки по-малкото зло, т.е. вероятността някои крайбрежни селища да понесат бедите от грабителски нападения на русите.

Две години по-късно, в 943 г., България сякаш била въввлечена по-активно в продължаващия руско-византийски конфликт. Този път походът на княз Игор завършил още в самото начало. Тъй като Константинопол бил предупреден за действията му от жителите на Херсон^[13]. Според началната руска летопис киевският княз, за да се разплати със съюзниците си печенези ги насочил към българските земи, които те оплячкосали^[14]. Трудно е да се каже докъде са достигнали печенезите — дали техните грабежи са засегнали отвъддунавските български земи или пък са успели да преодолеят Дунав и тяхна жертва е станала Северна Добруджа? Може би тези събития са отразени в един старобългарски надпис, открит преди петдесетина години край с. Мирча Водъ. За жалост той е запазен много лошо. От откъслечния текст се научава само, че основното действащо лице бил жупан Димитър, събитията са станали през 6451 г. (= 943/44 г.), а тяхната същност се изразявала в някакъв поход „срещу гърците“ или „в Гърция“. За съжаление тази оскъдна информация не позволява да се възстанови нито текста на надписа, нито пък описаните в него събития^[15]. На следната 944 г. руско-византийската война завършила със сключване на мирен договор, преговорите за който водели „на Дунава“^[16], а България отново липсвала от тези събития (или изворите мълчат за нейната роля?), въпреки че те са станали на нейна земя. Вероятно това бил единственият случай, когато спокойствието на страната било нарушено от североизток, тъй като тя се стараела да поддържа традиционно добри отношения с печенезите, единственият възможен противник от тази посока^[17].

И все пак, за България най-важни били отношенията ѝ с Византия. Техният характер бил определен с договора от 927 г. и те продължили да се движат в неговото русло почти четири десетилетия. Промяна в тях настъпила през шестдесетте години на X в. Тази промяна била неизбежна. Защото позициите на двете страни вече били различни. През 927 г. България имала авторитета на държава, която петнадесетина години била единствената заплаха за Империята, била господарка на Византийския запад и без усилие се разпореждала

с Балканския полуостров. Тридесет и пет, четиридесет години по-късно, тя вече била страна, която нямала активно участие или дори присъствие в международния живот, само наблюдавала събитията, които са ставали край нейните граници или дори на нейна земя, като търпеливо понасяла някой враждебни прояви. Византия, обратно, до 927 г. била държава, чийто поглед бил отправен само в една посока — към България, а нейният василевс се чувствал сигурен само зад стените на Константинопол. Освободена от постоянната българска заплаха, тя насочила своите усилия към източните си провинции, успяла да постигне забележителни победи над арабите и възвърнала загубения си авторитет. Очевидно по-нататъшните отношения между двете съседни страни, които доскоро си оспорвали първенството, трябвало да изменят своя характер.

Във Велики Преслав очевидно са чувствали промените се международна обстановка и са се опитали да сторят възможното, за да изведат България от изолацията, в която се намирала. Първият опит бил отправен към разчупване на балканската затвореност на страната, резултат от последните десетилетия, и търсене на външнополитическа опора на Запад. За съжаление тези усилия на българите са отразени твърде слабо в изворите. Единственият автор, който предлага известна информация за дипломатическа активност на българите в Западна Европа е Ибрахим ибн Иа'куб ал — Ифанли от Туртуши^[18]. Според него в 965 г. български пратеници посетили император Отон I в Магдебург^[19]. Това оскъдно известие обикновено се тълкува в смисъл, че българите търсели подкрепата на императора на Свещената римска империя срещу унгарците, които тероризирали централните части на Балканския полуостров, както българските, така и византийските земи^[20]. То разбира се е пресилено, макар и до известна степен логично, тъй като не намира подкрепа в изворите. Но присъствието на българските пратеници в Магдебург е факт, който трябва да се приеме. Въпреки че испанският еврейин е единственият свидетел на това присъствие. За съжаление усилията на българските пратеници да склонят Отон I към някакъв договор с България, не дали резултат, или поне изворите не говорят за това.

Обикновено като следствие от този дипломатически неуспех в Магдебург се извежда сключване на мирен договор със самите унгарци. Византийският хронист Йоан Зонара (хрониката му е

съставена през първата половина на XII век) е единственият автор, който споменава за такъв договор. Когато Никифор II Фока писал на българския цар да не пропуска маджарите през Дунава и да им попречи да опустошават ромейските предели, Петър отговорил следното: „... И сега, когато по принуда сключихме съюз с тях (καὶ ὕβ σποντὰς ἐδέμεθα πρὸς αὐτούς), ти ни караш да нарушим договора (παρασπονδῆσαι)...“^[21]. Това твърдение на Зонара — то не се среща в нито един по-ранен автор — обикновено се приема безрезервно и е в основата на схващането за сериозен българо-унгарски договор в навечерието на очакваната промяна в отношенията с Империята^[22].

Първият сигнал за някаква промяна или някакво раздвижване в българо-византийските отношения дошъл повече от тридесет години след сключването на „дълбокия“ мир в началото на Петровото царуване. Според т.нар. Продължител на Теофан: „Веднага той [император Роман II — И. Б.] изпратил до всеки ромейски началник и императорски стратег, до [владетелите] на България, и на западните и източните народи свои приятелски послания. Всички изказали благопожелания за щастието и приятелството с този самодържец и потвърдили приятелските договори“^[23]. Този текст едва ли изисква подробно тълкуване, тъй като е ясен: След смъртта на Константин VII Багренородни (9 ноември 959 г.) неговият син и съимператор Роман II, вече като император и самодържец, не закъснял да потвърди съществуващите договори между Империята на ромеите и редица източни и западни народи, сред които специално е отбелязана България. Защо? Дали това особено внимание (на историка!) се дължи на особеното място, което България заемала във външната политика на Византия! Или по-скоро на пасивното или мирното присъствие на българското царство в международните отношения, което било много изгодно за Империята, която упорито воювала на Изток срещу арабите? Дали този приоритет (така изглежда писаното от Продължителя на Теофан) подсказва продължителните мирни отношения между двете страни? Междудържавните споразумения се подновявали, според съществуващата дипломатическа практика и родилата се традиция, в два случая: изтичане на определените в договора години (за Византия този срок бил обикновено 30 години^[24]) или при смърт на владетеля. Ако тези условия бъдат приложени към българо-византийските отношения, договорът сключен в 927 г. би

трябвало да бъде подновен още в 944–945 г., когато Лакапините напуснали върховете на властта във Византия и Константин VII най-сетне станал едноличен василевс и автократор, или в 957 г., когато договорот — ако е бил с 30-годишен срок, изтекъл. Но изворите мълчат. Което не означава, че подобно подновяване не е станало.

Оттук нататък в отношенията между България и Византия, в продължение на около едно десетилетие, царят неяснота и обърканост. Това състояние се дължи както на изворите, така и на почти безкритичното възприемане на писаното от един от византийските автори (Йоан Скилица)^[25]. Двата основни автори, чиито съчинения са извори за този кратък, но извънредно важен период в отношенията между двете страни, са Лъв Дякон и Йоан Скилица; единият е съвременник на събитията, техен очевидец — нещо, което не му осигурява предпочитанието на учените; другият е живял едно столетие по-късно, което в никакъв случай не го отхвърля като сериозен автор, писал за събитията от втората половина на X в. По-важни са качествата на техните творби, подходът към описанието на събитията, техният подбор и местата, които те са получили в контекста на цялостните изложения на двамата. И тук идват затрудненията. Описанието на един и същи период, годините между 963-та и 967-ма, звучи така, сякаш става дума за два различни периода от българо-византийските отношения^[26]; единият не познава събитията, описани от другия, и обратно^[27]; и единият, и другият вмъкват в своите разкази събития или факти, които звучат абсолютно неправдоподобно^[28]; общото в писаното и от Лъв Дякон, и от Йоан Скилица се появява едва когато двамата отбелязват мисията на Калокир в Киев и, до голяма степен, описанието на войната започнала в 968 г. и завършила през лятото на 971 г.^[29]

И така, как изглеждат българо-византийските отношения след 959 г.^[30]? На 15 март 963 г. починал император Роман II. Следвайки логиката на отношенията между двете страни би трябвало да се очаква появата на византийско пратеничество. Нито Лъв Дякон, нито Йоан Скилица отбелязват такава дипломатическа активност на Константинопол. Защо? Защото Империята навлязла в тридесетгодишен период, в който легитимизмът и династичното право остават на заден план. След кончината на Роман II неговата съпруга Теофано била регентка от името на непълнолетните си синове

Василий и Константин. В продължение на пет месеца, време, през което едва ли някой в Константинопол се е сетил да проводи пратеници до Велики Преслав. След това тя се омъжила за узурпатора Никифор II Фока, когато той не бил далече от императорската корона, получена законно и тържествено на 16 август 963 г.^[31] И като военачалник и вече като василевс и автократор на ромеите Никифор II Фока определял арабския фронт като постоянно поле на действие. И е логично да не е обърнал внимание на българите. А идеята за българска инициатива между 15 март и 16 август 963 г., т.е. след смъртта на Роман II и възшествието на Никифор II Фока, подсказана така съмнително от Йоан Скилица^[32] и приемана така доверчиво от немалко изследователи^[33], трябва да бъде изоставена.

През лятото на 965 г. императорските войски постигнали поредната победа срещу арабите — превзели град Тарс^[34]. Този успех, който имал стратегическо значение в почти непрекъснатите военни действия между ромеи и мюсюлмани, бил повод за триумф на Никифор II Фока и големи празненства в Константинопол, продължили през цялата зима на 965–966 г. (така поне твърди Лъв Дякон). В разгара на тържествата, зрелищата и забавленията във византийската столица пристигнало българско пратеничество. Изненадата за василевса била пълна: пратениците му съобщили, че техният цар „иска обичайния данък“ („εἰθισμένους ἀπαιτεῖν ἔλεγον φόρους...“); още по-голям бил неговият гняв, предизвикан от позорното положение, в което били изпаднали ромеите. Сцената — така както е описана от Лъв Дякон — звучи като театрален епизод, но пък нейният емоционален характер добре представя обстановката в Константинопол: „Какво означава събирането на този данък, който мизите (българите) изискват от ромеите? — гневно се провикнал василевсът, обръщайки се към баща си. — Да не си ме родил роб, без сам да знаеш? И аз, светейшият ромейски василевс, да бъда подвластен на най-бедния и презрян народ, като му плащам данък“. Гневните действия на Никифор II продължили: той наредил да набият българските пратеници и да ги отпратят. След това начело на „добре подготвена войска“ той се отправил към българските граници^[35]. Дали само гневът е бил в основата на този поход — през 966 г. според Лъв Дякон и през 967 г. според Йоан Скилица, който пише за някаква обиколка на Никифор II Фока из Тракия, по време на която той

написал писмо на българския цар, с което искал българите да не позволяват повече на маджарите да преминават Дунав и да опустошават ромейските земи^[36]. Не е трудно писаното от двамата византийски автори да бъде съгласувано. По-важно е другото: вече бил дошъл моментът, когато мирът между България и Византия повече не можел да издържа. Да се намерят причини за неговото прекратяване не било никак трудно. Разбира се, като се отсее неубедителното и би могло да се каже несериозното в твърденията на Лъв Дякон и Йоан Скилица. Така например на Никифор II Фока едва ли му е било необходимо да започва сериозни военни действия срещу българите, за да се убеди в трудностите и опасностите, които дебнели ромеите из старопланинските проходи^[37]. Все пак тези неясни моменти и възможни противоречия, които били повод за началото на военните действия между България и Византия, принудили византийския император да потърси друг субект в зараждащия се сериозен конфликт. И тъкмо тук се сближава информацията на двамата византийски автори.

Никифор II Фока намерил решение на проблема с България, като изпратил Калокир (син на управителя на Херсон), удостоен е високото дворцово достойнство патриций, в Киев, за да убеди руския княз Светослав да се отправи на поход срещу Българите. Освен с обещания за почести, византийският пратеник трябвало да купи съгласието на Светослав. Това не било никак трудно, особено когато Калокир престанал да защитава интересите на Империята и започнал да работи лично за себе си. Той се опитал да убеди войнствения княз, да му помогне да овладее ромейския престол, за което бил готов да бръкне дълбоко в имперската хазна. Светослав не се оставил да бъде убеждаван дълго време^[38]. Наистина руските летописи представят побезкористно неговите настроения и последвалите го действия^[39], но единодушното твърдение на византийските автори едва ли трябва да бъде пренебрегвано.

И така, военната кампания, обоснована по един начин в началото и по друг по-сетне, останала с една основна първична цел: нашествието на русите в България. Успешното ѝ осъществяване би донесло удовлетворение както на Византия — намерения, защитавани от официалната мисия на Калокир, така и на личните амбиции на византийския пратеник. Походът на Светослав, който трябвало да му

донесе като плячка „страната на Мизите“, започнал през 968 г.^[40] и през месец август русите („шестдесет хиляди без наемниците“) вече били на българска земя. Българите — така поне твърди Лъв Дякон — разбрали за руското нашествие, едва след като Светослав преминал Дунав, т.е. навлязъл в Добруджа. Тридесет хилядната българска войска се опитала да попречи на дебаркирането на русите, но била разбита и потърсила спасение зад стените на Доростол (Дръстър)^[41]. Йоан Скилица, без да е по-обстоен, съобщава, че русите „разорили много български градове и земи“ и „събрали голяма плячка“^[42]. Руските летописи уточняват броя на завладените градове — 80 (разположени по двата бряга на Дунав)^[43] и отбелязват, че Светослав се настанил „да князува“ в Переяславец, т.е. Малък Преслав^[44] и дори събирал дан от „гърците“^[45]. Дотук действията на киевския княз следвали първоначалния план, който бил успешно осъществяван. И изведнъж награбили плячка, те се „завърнали в страната си“. Така поне твърди Йоан Скилица^[46]. Това неочаквано решение — дотук действията на руснаците задоволявали Империята, но не и нарасналите амбиции на княза — е обяснено от руските летописи: от Киев пристигнало писмо, което укорявало Светослав, че „търси чужда земя“, а в същото време печенезите заплашвали Киев^[47]. Тази заплаха дошла съвсем навреме. Ето защо в действията на печенезите твърде често се вижда ролята на българската дипломация, но подобно мнение не намира убедителна подкрепа в изворите^[48]. По-важно в случая е, че Светослав с дружината си „седнали на конете и се завърнали в Киев“.

Неочакваното или пък предизвиканото оттегляне на русите изведнъж променило военната и политическата обстановка на Балканите. Българите се освободили от враг, който макар че окупира само малка част от българската държава, носел твърде сериозна потенциална заплаха. Никифор II Фока разбрал, че е сгрешил, довеждайки толкова близо до подстъпите към Константинопол един противник, който през десетото столетие вече няколко пъти бил показал стремежа си към византийската столица. Ето защо заминаването на Светослав било облекчение и за византийския василевс. Така България и Византия сякаш изненадващо се върнали на позициите си от 967 г., когато още не се била родила идеята за намесата на русите в двустранните отношения. Необходимо било само

да се направи нещо, което би променило в положителна посока отношенията между двете съседни държави. Първата стъпка била сторена от ромеите. Така поне твърди Льв Дякон. Никифор II Фока решил, че не бива да преговаря с „тавроските“, т.е. русите (той допускал, че влиянието на Калокир върху Светослав ще продължи) и затова се обърнал към своите „единоверци мизи“ (τοὺς ὁμοθρήσκους Μισοῦς). Във Велики Преслав пристигнали Никифор Еретик и митрополитът на Евхаития Филотей, които трябвало да поискат „девойки от царския род“ (παρθένους τοῦ βασιλικοῦ γένους) или „от царска кръв“ (κόρας ἐξ αἵματος τοῦ βασιλικοῦ)^[49], за да бъдат омъжени за двамата синове на император Роман II, легитимните василевси Василий II и Константин VIII. Този двоен брак трябвало да укрепи разбирателството и приятелството между ромеи и българи. В българската столица приели с радост направеното предложение. Дори настояли за византийска помощ срещу русите^[50]. Дали не всички воители на Светослав били напуснали българските земи или пък Велики Преслав са подозирали повторната му поява на Балканите, но това искане за подкрепа срещу нашествениците от Киев има своята логика: българският царски двор се сродявал с легитимната династия в Константинопол и в замяна получавал съюзник срещу русите. Постъпката на Никифор II Фока също е логична: той давал нещо, което не му струвало нищо (двата брака били напълно възможни, независимо от строгите правила при отглеждането на порфирогенетния принц и евентуалните му братя) и в замяна той получавал не само съюзник, но и солидна преграда между руси и ромеи: Българското царство^[51]. Но плановете били едно, а суровата действителност — съвсем друго. Бъдещето криело изненади и за двамата владетели, подписали това удобно и за двете страни споразумение. Първи, още на 30 януари 969 г. починал българският цар Петър^[52] (българският престол бил зает от първородния му син Борис II). Десет месеца по-късно го последвал Никифор II Фока: през нощта на 10 срещу 11 декември той бил убит от узурпатора Йоан Цимиски. От добре замисления план била изпълнена само една част: двете български принцеси пристигнали в Константинопол, вероятно през ноември или може би декември 969 г.^[53] А междувремево русите отново се появили на Балканския полуостров.

Русите достигнали до Дунав, според Йоан Скилица, през шестата година от Никифоровото царуване, т.е. вероятно през пролетта или лятото на 969 г. Първото стълкновение станало край Малък Преслав. В началото българите имали надмощие, но в крайна сметка русите надделели^[54]. Дали тази победа на Светослав била ключ за по-нататъшните му успехи или пък само поредното препятствие по пътя на пълния успех, е трудно да се каже. Все пак това първо поражение, както и в предходната кампания, вероятно е оказало сериозно влияние върху психологическата нагласа на българите да воюват. И Светослав „покорил България“ (τὴν Βουλγαρίαν χερωσαμένω) — едва ли повече от източните области на страната — и пленил двамата синове на цар Петър Борис и Роман. Възхитен от „благоденствието на тези места“ и вероятно подтикван постоянно от Калокир, киевският княз забравил първоначалното си споразумение с Никифор II Фока и решил да остане в страната. Той започнал да се отнася към България като към покорена страна и отказал да преговаря с пратениците на новия василевс Йоан I Цимиски^[55].

Позициите на Византия и на Киевска Рус били ясни. Не били тайна и средствата, които всяка от тях щяла да използва, за да излезе победител от конфликта. Йоан I Цимиски разбрал, че след като дипломатията — първо оръжие на Империята — не дала резултат, въпросът трябвало да се реши с война. И той наредил част от източните войски да бъдат прехвърлени на Запад, т.е. на Балканския полуостров, като ги поставил под командването на магистър Варда Склир. Светослав също не бездействал, особено след като научил за предислоцирането на източните ромейски войски. Той успял да се споразумее с „поробените българи“ (δεδουλωμένοις ἤδη τοῖς Βουλγαροῖς) и да привлече на своя страна печенези и маджари. След това съюзната войска (тя едва ли е била триста и осем хиляди, както твърди Йоан Скилица) потеглила на юг от Хемус. Препреминавайки планината и навлизайки в Тракия, Светослав се отправил към Филипопол и успял да го превземе. За да внуши страх на своите противници, той наредил да бъдат набити на кол двадесет хиляди от жителите на града. Новите преговори между русите и ромеите също не довели до положителен резултат. Светослав поставил искане, което ромеите дори не биха обсъждали: Империята да откупи завладените градове и пленените люде; ако не сторили това, ромеите трябвало да

напуснат Европа, която не им принадлежала, и да се преселят в Азия. Йоан Цимиски, който все още разчитал на изпълнението на първоначалния договор, все пак припомнил на Светослав съдбата на неговия баща княз Игор. Очевидно разговорите не можели да решат войната, която русите открито водели срещу Византия. Първият решителен сблъсък станал край Аркадиопол, който завършил с победа за ромеите. Това принудило русите да прекратят всякакви военни действия в Тракия и да се оттеглят на север от Стара планина. А Йоан Цимиски отново наредил всички войски от Азия да преминат през Хелеспонта в Европа, за да зимуват в Тракия и да бъдат готови за възобновяване на войната през следващата пролет. Така завършила 970 г.^[56]

Докато Йоан Цимиски воювал срещу русите в Тракия, в Мала Азия избухнала „апостасия“, т.е. метеж против законния василевс, начело на който застанал племенникът на покойния Никифор II, Леон Фока. Движението, което имало за център Кесария (Кападокия), бързо обхванало централните части на Мала Азия, но било ликвидирано от Варда Склир, който за целта напуснал командването на войските в Тракия^[57]. Потушаването на метежа позволило на Йоан Цимиски да насочи усилията си към военните действия срещу Светослав, подкрепян отчасти от българите. В края на зимата или ранната пролет на 971 г. византийската войска била готова за трудната кампания, подготвена била и византийската флота, която трябвало да навлезе в устията на Дунав и да попречи на евентуалното изтегляне на русите. Императорът лично предвождал сухопътните ромейски войски, които през Адрианопол се отправили към българската граница. Ромеите малко се стъписали пред старопланинските клисури, но ободрителната реч на Йоан Цимиски и личният му пример ги подтикнали към преодоляване на планината. Така те се озовали пред Велики Преслав. Ожесточеното сражение за българската столица, според византийските автори, продължило два дена. По-голяма съпротива оказал един руски отряд, съставен от 800 бойци, които се затворили във Вътрешния град на столицата, но и той бил преодолян^[58]. Така през април малко преди Великден^[59] градът паднал, без голяма съпротива, в ръцете на ромеите. Пленени били българският цар Борис II, към когото византийският василевс се отнесъл много добре, приел го с почести, като го нарекъл владетел на

българите и му заявил, че е дошъл да отмъсти за злините, които „мизите“, т.е. българите понесли от скитите (русите). След като дал своето име на българския престолен град, т.е. Йоанопол^[60], Йоан Цимиски се отправил към Дръстър.

Светослав бил неприятно изненадан от падането на Велики Преслав. Според Йоан Скилица руският княз първо заповядал да избият всички българи (заподозрени в добри чувства към ромеите?), на брой 300 и след това решил да събере цялата си войска (византийският автор многократно превишава нейния брой — 330 000!) и край стените на Дръстър да даде решително сражение на ромеите. Това стълкновение не дало превес нито на едните, нито на другите, но все пак русите били принудени да се завърнат в крепостта. Започнала тримесечната обсада на Дръстър^[61].

Докато Светослав оковал във вериги двадесет хиляди българи, тъй като се страхувал от бунт, действията на Йоан Цимиски били значително по-рационални. При императора пристигнали пратеници на Констанция и останалите градове, на север и на юг от реката, които, освободени от руските гарнизони, доброволно се предавали и молили прошка за сторените злини, т.е. че до този момент българите били на страната на русите. Йоан Цимиски приел благосклонно българските пратеници и изпратил византийски войски, които трябвало да охраняват предалите се крепости и градове^[62]. Наскоро в Дунава се появила византийската флота и Дръстър бил напълно изолиран както по суша, така и по вода. Русите правили безуспешни опити за излази от града, ромеите също не могли да се похвалят с успехи и да нахлуят в града. Докато накрая Светослав бил принуден да иска мир. Неговите пратеници предложили на василевса да предадат Дръстър, да освободят всички пленници и да напуснат България, отплавайки за своята родина. В замяна те искали да не бъдат атакувани от „огненосните кораби“ на ромеите, да получат хранителни продукти за продължителното си плаване и руските търговци отново да бъдат приемани в Константинопол като „приятели според стария обичай“. Йоан Цимиски приел тези условия и след сключването на договора двамата владетели се срещнали, след което русите отплавали за отечеството си. И тригодишната война приключила^[63].

Войната завършила, но донесла успех само на ромеите. Защото останалите участници в конфликта ги сполетяла зла съдба. Светослав не могъл да се завърне в Киев. Византийското пратеничество при печенезите, което трябвало да му издейства свободно преминаване, вероятно е настоявало за нещо съвсем друго, тъй като в началото на 972 г., някъде край днеспърските прагове, печенезите устроили засада и успели да убият военствения княз^[64]. Съдбата на България била още по-неприятна. Веднъж освободени от руското присъствие или може би по-точно окупация, българските земи попаднали във византийска власт. Изворите не определят с точност областите, окупирани от ромеите. Но те едва ли са надхвърляли източнобългарските земи, т.е. на юг и север от Стара Планина, Добруджа и земите на север-североизток от Долни Дунав. Този обхват на византийската окупация се подкрепя както от сведенията в т.нар. Ескориалска тактика^[65], така и от писаното от Йоан Скилица: „След като русите отплавали, императорът [Йоан Цимиски] се погрижил за крепостите и градовете край бреговете на реката [Дунав] и като им оставил достатъчно охрана, се завърнал в земите на ромеите“^[66].

Още по-нерадостна била личната съдба на цар Борис II, който по време на краткото си царуване не успял да се прояви достойно. През април 971 г. Йоан Цимиски му оказал необходимото уважение и го приветствал като владетел на българите. Четири месеца по-късно той украсил триумфа на византийския василевс в Константинопол, след като бил лишен от знаците на царската власт (тиара, багреница, червени обувки) и сетне бил удостоен с византийската дворцова титла магистър^[67].

---

[1] *Острогорски*, с. 266. ↑

[2] *I. Božilov, H. Dimitrov. About the Historical Geography of the Northern Black Sea Coast*, BHR, 1985, 4, 57–68. ↑

[3] Опитите да се установят (вж. *H. Dimitrov. Bulgaria and the Magyars at the beginning of the 10th Cenury*, EB, 1986, 2, 61–77) враждебните действия на унгарците в българския северозапад по време на Симеоновото царуване не намират сериозна подкрепа в изворите. ↑

[4] *Божилков*. България и печенезите. с. 47 и бел. 51; *Божилков*. Цар Симеон Велики (893–927), 123–124. ↑

- [5] *M. Bloch. La société féodale. Paris, 1978, p. 31. ↑*
- [6] *Димитров. Българо-унгарски отношения, 71–92. ↑*
- [7] *Златарски. История, I, 2, 542-543; П. Мутафчиев. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в. — В: П. Мутафчиев. Избрани произведения, II, С., 1973, 441-477; Browning. Byzantium and Bulgaria, p. 69. ↑*
- [8] *Димитров. Българо-унгарски отношения, 76–78. Посочените тук извори не подкрепят категоричността на подобно твърдение. ↑*
- [9] *Вж. и тук по-долу, с. 293. ↑*
- [10] *А. Н. Сахаров. Дипломатията на древна Русия, IX — първата половина на X в. С., 1984, 204-212; Острогорски, 266–267. ↑*
- [11] *За датата на съставянето на D. A. I.: P. Lemerle. Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et la culture à Byzance des origines au Xe siècle. Paris, 1971, p. 227. n. 36. ↑*
- [12] *D. A. I., § 9, p. 60.71–62.104. Вж. I. Sorlin. Le témoignage de Constantin VII Porphyrogénète sur l'état ethnique et politique de la Russie au début du Xe siècle. Cahiers du monde Russe et Soviétique, VI, (1965), 2, 147-148; Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1989, 291–332. ↑*
- [13] *А. Н. Сахаров. Дипломатията, 210–211. ↑*
- [14] *В. Гюзелев. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г., ИПр, 1968, 6, с. 45; И. Божилков. България и печенезите, с. 60. ↑*
- [15] *I. Vožilov. L'inscription du jupan Dimitre de l'an 943 (théories et faits). Etudes historiques, VI (1973), 11–28. ↑*
- [16] *А. Н. Сахаров. Дипломатията, 213–219. ↑*
- [17] *И. Божилков. България и печенезите, 53–62. ↑*
- [18] *За него вж. И. Ю. Крачковский. Арабская географическая литература (Избранные сочинения, IV), Москва-Ленинград, 1957, с. 171. За съжаление това съчинение е запазено фрагментарно — у ислямския географ ал-Бекри (XI в.) и у космографа ал-Казвики (XIII в.) (пак там, с. 192). ↑*
- [19] *А. Куник и бар. В. Розен. Известия ал-'Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. I. СПб., 1878, с. 52. ↑*
- [20] *В. Н. Златарски. Известията на Ибрахим-ибн-Якуб за българите от 965 г., Сп. БАН, XXII (1922), 67-75; В. Н. Златарски.*

Избрани произведения. II, С., 1984, 70-88; *Златарски. История*, I, 2, с. 570; *П. Мутафчиев. Маджарите*, с. 467 (малко по-предпазливо). ↑

[21] *Zonaras*, p. 513.5-6. ↑

[22] Вж. бел. 8. ↑

[23] *Theoph. Cont.*, 470.19-471.2. ↑

[24] Вж. *И. Дуйчев. Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров.* — В: *Dujčev. Slavia Orthodoxa*, No IV. ↑

[25] *Scylitzes*, 255.73–256.81. Този текст не може да бъде незабелязан или подминат; но не може да бъде приет на доверие и поставен в основата на българо-византийските отношения през 60-те години на X в. Какво прави впечатление? *Първо*, макар и твърде кратък, той съдържа вести за шест много важни събития, някои от които имат решително значение за българската история през последните десетилетия на X в. А именно: смъртта на българската царица Мария; подновяване на българо-византийския договор, като следствие от предходното събитие; двамата сина на цар Петър Борис и Роман са изпратени в Константинопол като заложенници („ὄμηρος“), за да гарантират мира; наскоро след това умира цар Петър; Борис и Роман са изпратени от византийската столица, за да завземат бащиното си царство; действията на четиримата комитопули Давид, Мойсей, Аарон и Самуил. *Второ*, този пасаж не е на своето място или по-точно няма свое място в контекста на Скилицовото повествование. Защо? Защото той съдържа на едно място събития, които, ако ги приемем за действителни, би трябвало да бъдат пръснати из текста (само два примера: Самуил не споменава повече за заложенничеството на Борис и Роман и тяхното завръщане от Константинопол, и сякаш забравя за действията на комитопулиге). *Трето*, текстът е лишен от каквато и да била хронология — нещо доста необичайно за автор като Скилица. Само един пример — друг абзац, също посветен на българо-византийските отношения — 276.23-277.37: през четвъртата година от царуването си, месец юни, 10 индикт Никифор II Фока прави обиколка из Тракия и пише писмо на цар Петър; през месец август, 11 индикт петата година от Никифоровото царуване Светослав извършва първия си поход срещу България; на шестата година — втори поход (веднага след това — р. 277.37–40 — на втори септември, 12 часа през нощта, 11 индикт — голямо земетресение). Всички изследователи датират събитията благодарение на споменаването на „императорите“

(τοὺς βασιλεῖς), т.е. Василий II и Константин VIII и отнасят смъртта на Мария и новия българо-византийски договор към времето между 15 март и 16 август 963 г. (смъртта на Роман II и узурпацията на Никифор II Фока). *Четвърто*, Скилица, който обикновено е доста точен, тук описва събития, предизвикващи подозрение. Не е необходимо да се спори дали вероятното заложничество на Борис и Роман е унизително за българската държава (Ст. Рънсиман приема, че тяхното пребиваване в Константинопол наподобявало Симеоновото учение във византийската столица!). По-важното е, че България в 963 г. (?) не е била принудена да стори такова нещо. Не може да не направи впечатление двукратното пребиваване на царските синове в Константинопол и двукратното им бягство — 963 (?) и 971-976/77 г.! Не може да не направи впечатление липсата на каквато и да била връзка между двата пасажа, в които се говори за комитопулите — 255.77–256.81 и 328.58–63. Най-сетне, ако следваме Скилица и приемем, че основната част от събитията са станали през 963, то как така смъртта на цар Петър е настъпила „...“ (*Scylitzes*, 255.76), т.е. след малко, след кратко време, след като се знае, че тя се датира сравнително точно шест години по-късно! Този текст на Скилица прилича на своеобразна интерполация. (Вж. в този смисъл: *Ст. Рънсиман*. История на първото българско царство. С., 1993, с. 255, бел. 3; *J. Ferluga*. Le soulèvement des Comitopoules, ЗРВИ (1966), 75-84; *A. Leroy-Molingén*. Les Fils de Pierre de Bulgarie et les Cométopoules, Byzantion, XLII (1972), 2, 405–419.). Нейната поява е труднообяснима, но тя е факт. И голяма част от нея или е неточна от хронологическа гледна точка (смъртта на цар Петър, действията на комитопулите) или съдържа недействителни събития (мирен договор от 963 г., заложничество на Борис и Роман). Отхвърлянето на този текст (подобна идея се забелязва у Дж. Файн, без тя да е аргументирана) е единственото възможно решение, тъй като въпросните събития не могат да намерят своето място в рамките на българо-византийските отношения през 60-те години на X век. ↑

[26] За представите на Йоан Скилица вж. бел. 25. Що се отнася до Лъв Дякон, той започва своя разказ от зимата на 965–966 г., отбелязва пристигането на българските пратеници в Константинопол и след това военните действия на Никифор II Фока срещу българите през лятото на 966 г. ↑

[27] Йоан Скилица не знае нищо за пристигането на българи в Константинопол с цел да получат дължимия данък, за гнева на Никифор II Фока и похода на императора срещу България (от покъсните събития той не знае за византийското пратеничество във Велики Преслав през 968 г., изпратените български принцеси в Константинопол, както и за превземането на Филипопол от русите). От своя страна на Лъв Дякон са неизвестни смъртта на българската царица, последвалото възобновяване на двустранния мир и изпращането на Борис и Роман в Константинопол (за Борис като цар на българите той говори едва при превземането на Велики Преслав от Йоан Цимиски), както са преговорите на Никифор II Фока с цар Петър по повод маджарските нападения в Тракия (967 г.). ↑

[28] За събитията, описани от Йоан Скилица, и то тези, които будят подозрение, вж. бел. 25. Съмнителните факти у Лъв Дякон са по-малко: това е преди всичко театралният привкус на драматичната сцена между българските пратеници и Никифор II Фока и проявеното от него „незнание“, че ромеите плащат данък на българите (сякаш това става за първи път през 966 г.). ↑

[29] *L. Diaconus*, р. 63.5-13; *Scylitzes*, р. 277.28–31. Докато Скилица много добре разграничава първия от втория поход на Светослав (р. 277.32–37), въпреки че това е сторено веднъж кратко и след това много подробно (кампанията от 969–971 г.), то у Лъв Дякон и това разграничаване се долавя много трудно. ↑

[30] Като преценява писаното от В. Н. Златарски за българо-византийските отношения от това време, П. Мутафчиев отбелязва без колебание: „Изкуствеността и натегнатостта на всички тия построения е очевидна“ (*П. Мутафчиев. Маджарите*, с. 467). За съжаление разсъжденията на П. Мутафчиев не са безупречни и не са неуязвими. Състоянието на изворите позволява подобни упреци да бъдат отправяни към всички изследователи на периода. ↑

[31] *Острогорски*, *История Византије*, с. 273. ↑

[32] Вж. тук бел. 25. ↑

[33] *Златарски. История*, I, 2, с. 569; *Мутафчиев, История*, 1, с. 356; *История на България*, 2, с. 347. Против идеята за възобновяване на мира в 965 г. бе и *П. Петров. Образуване и укрепване на Западната българска държава. I. Към хронологията на периода 966–968 г.*, ГСУФИФ, LIII (1959), с. 164. Привърженик на схващането за

възобновяване на българо-византийския мир и заложничеството на Борис и Роман бе и Δ. Ζακυθηνοῦ. Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, 324–1071. Ἐν Ἀθήναις, σ. 342. Вж. и Ἰ. Καραγιαννοπούλου. Οἱ βυζαντινο-βουλγαρικὲς σχέσις στα ἔτη 963–969 (χρονολογικὲς παρατηρήσεις) — Δίπτυχα, Δ, Ἀθῆναι, 1986–1987, 183–197. ↑

[34] *L. Diaconus*, 60–61. ↑

[35] *L. Diaconus*, 60–61. ↑

[36] *Scylitzes*, p. 277.25–27. Двамата византийски автори датират различно тези събития (ако се приеме, че става дума за едни и същи събития, разбира се). Докато Льв Дякон свързва прогонването на българските пратеници с похода срещу България, т.е. отнася и двете събития към 966 г., то Йоан Скилица е категоричен: те са станали през четвъртата година от Никифоровото царуване, месец юни, 10 индикт, т.е. 967 г. Това различие съществува и в модерната литература. Вж. *Златарски*. История, I, 2, с. 572 — 966 г.; *Мутафчиев*. История, 1, с. 357 — 966 г.; История на България, 2, 389 — 967 г.; *П. Петров*. Образование, с. 164 — 967 г.; Δ. Ζακυθηνοῦ. Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, σ. 342 — 967 г.; *Fine*. Balkans, 1, p. 182 — 966 г.; *П. Тивчев*. За войната между Византия и България през 977 г., ИПр, 1969, 4, 80–88 (годината в заглавието е грешна; би трябвало да бъде 967 г.); *С. А. Иванов*. Византийско-болгарские отношения в 966–969 г., ВВ, 42 (1981), 88–100: той отрича каквито и да било военни действия на Никифор II Фока срещу България! ↑

[37] Вярно, че четири години по-късно ромеите отново се стъписали пред старопланинските проходи. Вж. *L. Diaconus*, 130–132. ↑

[38] *L. Diaconus*. 63, 77; *Scylitzes*, p. 272.27–31. ↑

[39] ПВЛ, I, с. 47. ↑

[40] *Scylitzes*, 272.31–33. За тази година вж. *Златарски*. История. I, 2, с. 577; *Острогорски*. Историја Византије, с. 278. *Божилев*. Анонимът на Хазе, с. 119; *А. Н. Сахаров*. Дипломатия Святослава. Москва, 1982, с. 136–137 (походът е започнал през 967 и русите са били в България до есента на 968 г., когато те сключили мир с българите и се оттеглили!); *С. Пуриватрић*. Два хронолошка прилога о крају Првог бугарског царства, ЗРВИ, 34 (1995), 51–55. За 967 г.; *G. Schlumberger*. Un empereur byzantin au deuxième siècle: Nicéphore Phocas, Paris, 1890, p. 569; *A. D. Stokes*. Background and Chronology of

the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich, *The Slavonic and European Review*, XL (1961), n° 94, 44-57; *The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich*, *ibidem*, XL (1962), n° 95, 466-496; Ζακυθηνοῦ. Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, σ. 342; *Obolensky. Commonwealth*, p. 128; *Fine. Balkans*, 1, p. 182. ↑

[41] *L. Diaconus*. 77-78 ↑

[42] *Scylitzes*, p. 277.32-35. ↑

[43] ПВЛ, I, с. 47. За тези редове тук по-долу. ↑

[44] За града: *N. Oikonomidès. Presthlavitza, the Little Preslav, Südost Forschungen*, 42 (1983), 1–9. ↑

[45] ПВЛ, I, с. 47. ↑

[46] *Scylitzes*, p. 227.35. ↑

[47] ПВЛ, I, с. 47. ↑

[48] Нещо повече, Сахаров твърди, че между руси и българи бил сключен мирен договор. Вж. бел. 40. ↑

[49] *L. Diaconus*. p. 79; *Божилев. Българите*, с. 79. ↑

[50] Лиудпранд, епископ на Кремона и посланик на император Отон I разказва, че по време на посещението в Константинопол (968 г. — вж. *Острогорски, Историја Византије*, с. 277) срещнал там български пратеници („*Bulgarorum nuntium*“), които били пристигнали предния ден (*Liudprandi*, p. 351). Трудно е да се каже дали това пратеничество е предшествовало византийското или пък е било негов отговор, т.е. дали идеята е дошла от Велики Преслав или от Константинопол. ↑

[51] Един от големите въпроси, който поставя разглежданият по-горе (бел. 25) текст на Скилица, е въпросът за заложничеството на Борис и Роман, двамата синове на цар Петър. Трудно е да бъдат изброени всички схващания — двамата са изпратени в Константинопол през 963 г. (В. Н. Златарски), 966 г. (Ст. Рънсиман), 969 г. (П. Петров); други не се ангажират с определена година, но твърдят, че Борис прекарал сравнително дълго време във византийската столица (Дж. Файн), докато трети (Г. Острогорски) изобщо не говорят за това. Казаното, макар и твърде кратко, в бел. 25 за същността на тази интерполация в текста на Скилица, позволява да се изгради негативно отношение към това твърдение на византийския историк (вероятно той е създал от едно събитие — пленяването на Борис в 971 г. и продължителния му престой в Константинопол — две

събития) и да се отхвърли всякаква възможност подобно присъствие на българските царски синове в столицата на ромеите. ↑

[52] *С. Пуриватрић*. Два хронолошка прилога, 55–62. ↑

[53] *Острогорски*. Историја Византије, 279 (смъртта на Никифор II); *L. Diaconus*, p. 86. ↑

[54] *Scylitzes*, p. 277.35-37; ПВЛ, I, с. 50. ↑

[55] *Scylitzes*, p. 287.91-288.10. ↑

[56] *L. Diaconus*, p. 105, 108-111; *Scylitzes*, 288.10-291.4. ↑

[57] *Острогорски*, с. 280; *J.-Cl. Cheynet*, *Les Phocas*. — В: *G. Dagron. H. Mihăescu. Le traité sur la guérilla de l'empereur Nicéphore Phocas*, Paris, 1986, p. 307. ↑

[58] *L. Diaconus*. 129-138; *Scylitzes*. 294.3-298.11. ↑

[59] *Златарски*. История. I, 2, с. 613. Преслав бил превзет на Великия петък, 5 април 971 г. ↑

[60] *Scylitzes*. p. 298.10. За името Йоанопол вж. тук по-долу, дял четвърти, глава 1, § 3. ↑

[61] *L. Diaconus*. 138–145, 147-157; *Scylitzes*, 298.12–303.47, 304.74-310.73. ↑

[62] *Scylitzes*. 301.1–6. Подробно у *Божилев*. Анонимът на Хазе, с. 119. ↑

[63] *L. Diaconus*. 156-157; *Scylitzes*. 309.34-310.51. ↑

[64] *L. Diaconus*. p. 157. ↑

[65] *И. Божилев*. Бележки, I, 18–27. ↑

[66] *Scylitzes*. p. 310.51–53. Подробно у *Божилев*. Бележки, I, с. 58 и сл. ↑

[67] *L. Diaconus*. p. 158-159; *Scylitzes*. p. 310.54-73. ↑

ГЛАВА ШЕСТА

БЪЛГАРСКИЯТ АПОКАЛИПСИС: 976–1018 Г.^[1]

§ 1. КОМИТОПУЛИТЕ И ПЪРВИТЕ ИМ СТЪПКИ

Основният автор, който описва събитията, станали между 967 и 971 г., е византийският историк Лъв Дякон. Той започва своето неголямо по обем съчинение с увод, който е почти традиционен за византийските историци: разсъждения върху смисъла на историята и ползата да се описва миналото на човечеството. И след това веднага продължава: „Във времето, в което живея, се случиха много необикновени събития и чудеса: на небето се появиха страшни видения, станаха страховити земетресения, разрази се бури, валяха неспирни дъждове, бушуваха войни и по цялата вселена бродеха въоръжени пълчища, изчезваха градове и държави от своите места и на мнозина им се струваше, че сякаш настъпва промяна в живота и към прага се приближава очакваното второ пришествие на нашия спасител Бог“^[2].

Този текст отразява личната вяра на неговия автор в апокалипсиса (Св. Йоановото откровение) и очакваното Божие правосъдие, поверие, разпространено масово в навечерието на хилядната година както във византийски свят, така и на Запад^[3]. Но той е допълнен със заимстваното на действителни събития, които ромеите схващат като $\theta\epsilon\omicron\sigma\eta\mu\epsilon\iota\alpha$ ($\theta\upsilon\omicron\sigma\eta\mu\iota\alpha$), т.е. Божи знаци. Само през 989 г. — годината, с която завършва неговата „История“ — Леон Дякон е записал три такива събития: комета (появила се през юли-август 989 г.), „огнени стълбове“, които се виждали почти по същото време и най-сетне земетресението, станало на Димитровден, т.е. на 26 октомври същата година^[4]. Йоан Геометър, съвременник на Лъв Дякон, също не пропуснал да вмъкне в своите епиграми появилите се комети и станалите земетръси^[5], нещо, което сторили и по-късните автори^[6].

Трудно е да се каже как българинът от последната четвърт на десетото столетие реагира на тези знаци. Но едва ли е бил настраи от тези вярвания, трепетни очаквания и дори масови страхове. Защото за него апокалипсисът вече бил започнал. Той не само отъждествявал знаците, които идвали от небето с предсказанията на св. Йоан — земетресения, слънчеви и лунни затъмнения (6:12), комети (6:13, 9:1), гръмотевици и светкавици, градушки и огън (8:5, 7), но и виждал как изчезват градове и държави, българските градове и българската държава (или поне част от нея?). Все пак оставал основният въпрос, който трябвало да получи отговор: къде е Вавилон, който трябвало да бъде изпепелен и къде е онзи Йерусалим, който щял да процъфти? Кои са градовете, белязани с печата и щели да оцелеят и кои са онези, които нямали печат и трябвало да погинат?

За българите апокалипсисът наченал в 971 г. или по-точно, тогава приключила първата му фаза. За първи път двеста години след като Аспарух преминал Дунав, ромеите сполучили да си възвърнат част от териториите, загубени тогава. Победоносният поход на Йоан Цимиски, описан твърде подробно от византийските автори^[7], даде основание на съвременните историци да говорят и пишат за покоряването на Източна България и за „образуването на Западната българска държава“^[8]. Но дали действителните събития са основания за подобно тълкуване и преди всичко за използване на подобна географска, политическа или най-точно историко-географска терминология? Кои български земи покорил Йоан Цимиски и какъв бил статутът на България след края на кампанията от 971 г.?

Отдавна е отхвърлено схващането, че през 971 г. ромеите покорили цяла България^[9]. Но въпросът, кои български земи попаднали под византийска власт след оттеглянето на русите, остава открит или решаван прибързано и поради това неточно. Когато се говори за онези земи, които били завладени от Византия, използват се понятия като Източна, Североизточна или дори Северна България, но и те остават неизяснени докрай^[10]. Границата (?) между завладени и свободни земи, обратно, се сочи със смущаваща категоричност: река Искър, Етрополската и Ихтиманската планина^[11]. Едва ли има някакво съмнение, че земите, в които била установена византийска администрация от 971 г. нататък, съвпадат с българските земи, които били покорени от русите през 969–970 г. и техните граници могат да

бъдат установени чрез сведенията, които се намират във византийските историци и т.нар. Ескориалска тактика. В единия случай това е направено описателно и многословно, но не докрай експлицитно, а в другия с кратките, но категорични посочвания за организирането на византийски теми от току-що покорените български земи и центровете, където са пребивавали новоназначените стратежи или катепани. Ето как изглеждат те от юг на север, следвайки посоката на византийското завоевание. Още през 970 г., след победоносното сражение край Аркадиопол, ромеите покорили българската част от Югозападна Тракия. Тук най-големият български град бил Берое, който бил преобразуван в център на „малка погранична стратегия“ (Н. Икономидис)^[12]. В началото на април 971 г. Йоан Цимиски овладял Велики Преслав и не само променил името на българската столица на Йоанопол, но и създал нова византийска провинция, която обхващала тракийските земи някъде на изток от Берое и на север от Адрианопол^[13] (по-точно доскорошната византийско-българска граница). Източна Стара планина и областта около българския престолен град. Името на тази административна и военна провинциална единица било *Тракия и Йоанопол*^[14]. След като Светослав бил прогонен и Йоан Цимиски сложил ръка на окупираните от руския княз български земи, византийският василевс довършил вече започнатото и организирал по познатия начин областите по двата бряга на река Дунав. Били създадени стратегията *Дръстър* (Доростол), катепанатът Месопотамия, част от който била и стратегията Западна Месопотамия^[15]. Вероятно по същото време (или може би още в края на 970 г.) били създадени още три теми, които са включвали български земи, а именно: старата тема Стримон била преобразувана в две нови *Нови Стримон* (земите на изток от Места и Волерон)^[16] и *Стримон* или Χρῦσαβας (Крушево — на север от Сидерокастрон)^[17], както и темата Друговития, която включвала областта на северозапад от Солун, оставяйки Струмица в пределите на България^[18]. С това присъединяването на българските земи към военноадминистративната провинциална система на Византия приключило^[19]. Остава да се отбележи само едно нещо: неясната съдба на Пловдив. През 970 г. той бил овладян от русите, но след това Лъв Дякон и Йоан Скилица го подминават. Градът не присъства и в

Ескориалската тактика. Там той остава заобиколен от две нови провинции от юг Нови Стримон и от изток-североизток Берое^[20]. При това положение би могло да се допусне, че русите били принудени да се изтеглят от Пловдив, но ромеите не са влезли в него и не са установили там гарнизон.

Тези действия на Йоан Цимиски са имали за цел да присъединят завладените български земи към Империята, да ги организират според традицията и действащата практика и да положат началото на трайното им приобщаване към Византия. Но за техния успех била задължителна още една промяна — в статута или по-точно в суверенитета на страната. Тук политиката на византийския император била още по-категорична и безапелационна. Нека я проследим стъпка по стъпка. Ромейските войски завладели част от българската територия — нещо, което не било само по себе си изключително. Но наскоро след това те овладели българската столица, която цар Симеон изградил като антитеза на Константинопол и Йоан Цимиски, за да покаже трайните си намерения и тяхната категоричност, я лишил от славното и наименование и й дал своето име. А завладявайки българския престолен град, ромеите пленили и българския цар Борис II, който нямал силите и качествата или не му достигнало времето да направи нещо повече от това да бъде принудително и „съюзник“ на русите, и „почетен“ пленник на ромеите. Идеята на византийския василевс добила свой завършен вид след като Светослав се оттеглил от България. Тогава ромеите не само заели тяхното място като окупатори на част от България, но влизайки в Дръстър, Йоан Цимиски лишил от сан намиращия се там български патриарх Дамян „καθηρέθη“ — („низведен“, както добре превежда Й. Иванов^[21]) и така закрил Българската патриаршия.

Оставало още едно събитие с тържествен характер, което трябвало да предаде завършен вид на кампанията. Това събитие било триумфът на Йоан Цимиски. Но той не бил обичайният триумф, провеждан след всяка победоносна война. Защото символизирил едно изключително събитие от византийската история. Йоан Цимиски се отправил да воюва срещу русите, а покорил българите; той победил Светослав (макар и не на бойното поле), а пленил Борис II; нанесъл удар на киевската държава и възпрял нейните амбициозни стремления, но триумфирал над България. И Лъв Дякон и Йоан

Скилица се постарали добре да представят това дълбоко символично събитие, каквото било тържественото влизане на Йоан Цимиски в Константинопол в късното лято на 971 г. Императорът проявил скромност и не се качил в колесницата, както се полагало, а яздел след нея. Там, на златен трон, той наредил да поставят „взетата от Мизия“ — по всяка вероятност от Велики Преслав — „икона на Божията майка, която държала в обятията си богочовека Слово“^[22]. Под нея били поставени „пурпурните одежди“ и „короните (τὰ στέμματα) на мизите“^[23]. С това Йоан Цимиски искал да покаже на жителите на Константинопол, че не само е завладял столицата на българското царство (и променил името и на Йоанопол!), но и я лишил от нейната покровителка, която освен всичко друго била и закрилница на престолния град на ромеите^[24]. Тази сцена представлявала видимо въплъщение на схващането за религиозната украса на триумфа, чрез която се подчертавало провиденциалния характер на победата на василевса и на Византия: разгромяването на Българското царство. Йоан Цимиски първо се отправил към „Света София“, където поднесъл в дар на Бога една от българските царски корони, наречена от Лъв Дякон „превъзходна корона“ (ἐκπρεπέστατον στέφος) и след това се насочил към Големия (или свещения) дворец. Там той наредил на Борис II да свали от себе си знаците на царското достойнство (τὰ τῆς βασιλείας παράσημα), които били *тиара* (τίαρα)^[25], изработена от пурпур и извезана със злато и бисери, ἐσθῆς τε ἄλουργος, т.е. *пурпурна дреха* или *багреница* и *червени обувки*^[26]. След това Борис II бил удостоен със званието магистър^[27].

Деградацията на българския цар била последното действие от тези трагични събития, които наподобявали антична трагедия. Завесата паднала и актьорите се оттеглили от сцената. Настъпил краят на Българското царство. Поне за Византия то не съществувало. Теоретически и практически^[28]. И все пак какво било положението на обширната доскоро българска държава? Съдбата на земите, покорени в хода на кампанията през 971 г. е ясна — те били превърнати във византийски провинции и получили традиционната темна организация. А останалите, които не били засегнати от ужасите на войната и обхващали по-голямата част от държавата? Тяхното положение било необичайно и преди всичко двусмислено: те били под

византийски суверенитет, както и завладенията с оръжие, но без подкрепата на гражданска администрация и войска; формално те били подвластни на централната византийска администрация и преди всичко на василевса (българската централна власт и, разбира се, цар не съществували); в същото време там се била съхранила част от структурата на българската провинциална администрация, която не била засегната от събитията между 968 и 971 г. А византийска, разбира се, нямало! Промяната на това положение била само въпрос на време. Тъй като това било мястото, където трябвало да се роди идеята за подновяване на войната за независимост, изгубена така безславно в 971 г. Подказвала го не само логиката, но и действията на една от основните институции в държавата — Църквата. След лишаването си от патриаршеския сан, българският църковен глава потърсил убежище тъкмо в тези земи, които не били под практическия контрол на Империята и се настанил в Триадица или Сердика (София)^[29]. Тъкмо там трябвало да се появят първите кълнове на светската власт, които щели да застанат начело на държавата.

Появата и първите стъпки на четиримата братя или както най-често ги наричат комитопулите, са били обект на многобройни изследвания^[30], чието разглеждане тук едва ли е възможно и необходимо. Тези изследвания са резултат на една закономерност в медиевистиката: колкото по-скромни са изворите за едно събитие, толкова по-многобройни са публикациите, които са им посветени. И което е по-важно, те така се отклоняват от фактите в много случаи, че по-скоро са рожба на фантазията на съвременните учени, отколкото следствие от сериозно научно дирене^[31].

Йоан Скилица (и разбира се следващият го стъпка по стъпка Йоан Зонара) е единственият автор, който свидетелства за събитията, станали обект на толкова много спорове. Два са пасажите, които съдържат данни за комитопулите. Ето как гласят те в български превод: „... и да преградят [Борис и Роман] бързото движение напред на комитопулите. Защото Давид, Мойсей, Аарон и Самуил, бидейки синове на един от мощните комити в България, замислили апостасия и подстрекавали държавата на българите“^[32]. И по-нататък: „Заедно (едновременно) със смъртта на василевса Йоан българите извършили апостасия; били определени (посочени) да ги управляват четирима

братя, Давид, Мойсей, Аарон и Самуил, бидейки синове на един от мощните сред българите комити [наречен Никола, майка Рипсими]^[33] и заради това наричани комитопули“^[34].

Два са въпросите, които будят тези два абзаца и предизвикват недоразумения и несъгласия между изследователите: колко пъти „въстават“ комитопулите и срещу кого „въстават“? Първият абзац безспорно е интерполация на самия Скилица и е очевидно, че не можем да му се доверим^[35]. Дори беглото съпоставяне подсказва, че византийският историк използва не само едни и същи факти, но дори и една и съща лексика^[36]. Разликата е само в датировката: в първия случай апостасията е поставена след смъртта на българския цар Петър (и въображаемите действия на двамата му синове), а във втория — след смъртта на византийския василевс Йоан Цимиски. Очевидно доверие заслужава вторият абзац, който освен че съдържа лични данни за четиримата братя е и въведение към последвалите ги действия. Тъкмо той дава и задоволителни отговори на двете питання, но затова по-нататък.

И така четиримата братя, всичките с библейски имена, били синове на комит Никола и съпругата му Рипсими. Тази информация идва от интерполация в един от деветте ръкописа на историческото съчинение на Йоан Скилица (Cod. Vind. Hist. gr. 74) и се потвърждава от надписа, открит край с. Герман или наричан още Самуилов надпис от 993 г.^[37] Наистина в него се чете само името на бащата Никола, но няма съмнение, че в отчупената част на плочата е стояло и името на майката Рипсими. Кой е Никола? Скилица е лаконичен: един от мощните (τῶν μέγα δυναθέντων) комити сред българите (или в България). Няма съмнение, че позицията на комит (κόμης, но и κομίτης — κομήτης?^[38]) Никола трябва да се свърже с управителите на десетте (или повече) комитати, споменати от някои западни автори във връзка с антихристиянския бунт от 865 г.^[39], както и с комитите Тирадин и Дристра^[40]. Оттук нататък всичко, което би могло да се каже за бащата на четиримата братя е в сферата на голите предположения: идеята за арменския произход на фамилията^[41], за „близки родствени връзки с преславския двор“^[42], за местоположението на семейните владения и средището, където комит Никола изпълнявал своите функции^[43], за неговата съдба по времето, когато синовете му

започнали своите действия срещу Византия^[44]. Няма основание твърдението, че Давид, Мойсей, Аарон и Самуил се присъединили към съюза на „аристокрацията от Североизточна България със Светослав“^[45]; няма, защото изворите мълчат. Но ако тук свършват легендите, къде започва истината? Писаното от Скилица позволява да се допусне, че четиримата братя се изявили като водачи на българите тогава, когато ромеите приключвали своята кампания срещу русите и овладявали окупираните от тях български земи. За това говори използваното от Скилица понятие апостасия (ἀποστασία — ἀπόστασις), но за него по-нататък. Писаното от византийския историк или по-точно неговото мълчание подсказват, че четиримата са гледали на събитията от 968–971 г. „отвън“, отколкото да се твърди, че те били „вътре“ в тях^[46]. Няма съмнение, че те се изявили по-активно едва след като Йоан Цимиски напуснал завоюваните български земи и след деградацията на Борис II, т.е. след като за ромеите Българското царство престанало да съществува. Тогава вероятно българите определили четиримата братя „да ги управляват“ (ἄρχειν αὐτῶν). Какво се крие зад това управление? Говори се преди всичко за образуването на „федеративен съюз с военноотбранителна цел“, четиримата братя си разпределили страната и всеки един от тях управлявал „отделна погранична с Византия област“^[47]. Съвременните изследователи продължават да се придържат към това схващане, като предпочитат формулата „своеобразно четиривластие“^[48], като се отдава някакво предимство на най-стария брат Давид^[49]. Според В. Н. Златарски Давид управлявал Югоизточна Македония с център Воден или Мъстен: Мойсей — областта около Струмица; Аарон — Средец и околностите, а Самуил — Южна Македония с Просек и Костур^[50]. По-късно това схващане бе коригирано в два пункта, а именно: действията на Давид бяха преместени в Костур и Преспа, а тези на Самуил — във Видин^[51]. Така разположени четиримата братя имали за задачи: Давид да действа към Тесалия и Солун, Мойсей — към Беломорието (преди всичко Сяр), Аарон — да охранява диагоналия път Одрин-Пловдив-София-Ниш-Белград, а Самуил трябвало да организира въстание в Североизточна България^[52].

За съжаление това разпределение на „владения“ и стратегически задачи не може да бъде обосновано задоволително. Присъствието на

Давид и Мойсей в посочените области се подкрепя единствено със сведенията за местата, където те са намерили своята гибел, което не означава, че те са пребивавали постоянно, единият около Воден (или Мъглен), другият в Струмица. Свидетелството за Аарон е от същия характер. Скилица съобщава, че той бил убит (и то най-рано в 987 г. вж. по-долу) (ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Ραμετανίτζας)^[53], отъждествено с местността Царичина, намираща се край река Джерман, близо до Дупница^[54]. Но няма никакво доказателство, че това е била негово област, още по-малко с център Средец. Най-уязвимо е схващането за присъствието на Самуил във Видин. То се основава на поредната интерполация в Cod. Vinci. Hist. gr. 74, в която се казва, че Роман, след смъртта на брат си Борис II (вж. по-долу) се отправил εἰς Βιδίνην^[55]. Едва ли би могло да се допусне, че той прекосил диагонално централната част на Балканския полуостров, т.е. голяма част от България, за да стигне до Дунава. И което е по-важно Ρωμανός δε διασώζεται във Видин, т.е. „Роман намерил спасение“ (спасил се) във Видин^[56]!

Очевидно времето между края на 971-ва и началото на 976 г. било време за възобновяване на пълноценното действие на двете основни институции в страната — Църквата и Държавата. След като българският патриарх Дамян бил лишен от своя сан от император Йоан Цимиски, той не останал в Дръстър, където била установена византийската администрация — гражданска и военна — и потърсил убежище, както твърдят някои, в онези български области, над които византийската власт била теоретична. Или по-точно, отишъл при онази част от своето паство, което можел да ръководи, независимо от акта на низвержение. По всяка вероятност той се настанил в Триадица^[57], т.е. в София. Изборът едва ли бил случаен. И то не заради въображаемото пребиваване в града на комит Никола или неговия син Аарон. Тъкмо обратното. Лишеният от сан български патриарх — впрочем той едва ли е приемал този акт на василевса — се е настанил в Средец — Сердика, тъй като градът е имал завидно църковно минало, най-малко заради проведения там събор през 343 г. Възстановяването на църковния институт безспорно е стимулирал консолидирането на върховната власт в страната и нейното по-добро функциониране. Единствената, но затова пък много сериозна изява на непомръкналата българска държавност било българското

пратеничество при императора на Свещената римска империя на германците Отон I, в Кведлинбург през 973 г.^[58]

В особеното състояние, в което се намирали българските земи след приключването на военната кампания от 971 г. — една част от тях окупирани от ромейските войски и включени в системата на византийската провинциална уредба, а друга, по-голямата, която формално се намирала под суверенитета на василевса, но фактически била свободна от византийско присъствие — най-сетне настъпила промяна. Това станало през 976 г. Единственият ни извор е Йоан Скилица: „заедно (едновременно) със смъртта на василевса Йоан българите извършили апостасия...“^[59], т.е. непосредствено след 10 януари 976 г., когато изненадващо починал император Йоан Цимиски. Рано или късно започнали действията на комитопулите? И защо точно по това време? Наистина би могло да се очаква, че четиримата братя ще започнат военни действия срещу Византия още след завръщането на Йоан Цимиски в Константинопол и формалното унищожаване на Българското царство. Ромейската войска се изтеглила — с изключение на оставените гарнизони — от завоюваните земи и във византийската столица започнали празненства по случай голямата победа. Каква удобна възможност за българите да продължат войната? Но това не станало. От една страна, авторитетът на победоносния византийски василевс бил много висок и вероятно е възпирал всякаква мисъл за подновяване на военните действия. В същото време или по-точно през пролетта на 972 г. Византия отново се ангажирала в сериозна кампания срещу арабите на Изток. През 974 г. и 975 г. Йоан Цимиски сам ръководел военните действия, които били твърде успешни за ромеите. В писмо до арменския владетел Ашот III василевсът с гордост съобщил, че покорил „цяла Финикия, Палестина и Сирия“^[60]. А през това време българите не предприели нищо! Вероятно комитопулите все още не са имали необходимия авторитет, за да обединят около себе си българите от всички свободни земи, липсвала е необходимата консолидация на силите, все още българската държавност била в процес на възстановяване, а възраждащите се институции са търсели международна подкрепа.

Окончателното утвърждаване на комитопулите съвпаднало със смъртта на Йоан Цимиски или би могло да се каже, че непредвидената кончина на византийския василевс бил решителният катализатор за

техните действия. Нещо повече, българите се освободили от човека, с когото свързвали шока, кошмара, преживени в 971 г. Смъртта на Йоан Цимиски сложила края на един тринадесетгодишен период, през който двама известни военачалници узурпирали престола и отстранили временно от върховната власт законните представители на Македонската династия Василий и Константин. И двамата узурпатори оставили трайни следи в историята на Империята — както вътре в страната, така извън нея — на Изток, громейки арабите и отвоювайки Крит, Сирия, Палестина, част от Месопотамия, и на Запад, на Балканския полуостров, завладявайки България. През януари 976 г. властта преминала в ръцете на двамата синове на Роман II, които били на ръба на своето пълнолетие и твърде далече от качествата и славата на своите предходници-узурпатори. А пък те едва ли са имали намеренията да достигнат тази слава. И то не само Константин, който през целия си живот не проявил амбиция към властта, но и Василий II, който в първите години на своето царуване, не само че не проявявал интерес към управлението на Империята, но и обръщал голямо внимание на пиенето, гуляите и любовните авантюри^[61]. Наред с това възшествието на двамата братя съвпаднало с поредната узурпация (апостасия) на Варда Склир (пролетта на 976 г.^[62]), която редувайки се с подобните действия на Варда Фока, продължила почти десет години. Тази обстановка вече наистина благоприятствала активни военни действия срещу Византия от страна на българите. И те ги започнали.

Двамата най-стари братя, още преди да са сторили нещо съществено, намерили своята гибел. Смъртта застигнала Давид при неясни обстоятелства: той бил убит някъде между Кастория и Преспя, при така наречените „Красиви дъбове“ „от някакви скитащи власи“^[63]. Кой са тези власи, текстът на Скилица не позволява да се установи; нещо повече, сякаш смъртта на Давид остава извън контекста на българо-византийския конфликт и дело на някаква случайност. Мойсей вече загинал по време на военни действия при обсада на Сяр. Но и тук се нагъкваме на противоречия: според първата версия той починал след като бил ударен с камък, хвърлен от стената; другите две версии, които се намират в два различни ръкописа се сближават, които твърдят, че конят на Мойсей бил паднал, а самият той бил посечен от един от хората на дук Леон Мелисин^[64].

Следвайки избрания ред — по времето на смъртта или по възраст (?), — Скилица съобщава обстоятелствата, при които намерил своята гибел третият брат Аарон. Но тъй като това събитие е поставено не на място (за това по-долу), ще го подминем и ще се обърнем към действията на най-малкия брат Самуил. За съжаление писаното от византийския историк сумира извършеното от четвъртия брат в продължение на почти десет години и то не звучи с достатъчна яснота. Все пак то може да бъде разделено на две. Първите действия на Самуил се датират сравнително точно: те били по времето, когато войските на ромеите били заети в „битки срещу [Варда] Склир“, т.е. времето между пролетта на 977 г. и 24 март 979 г., когато Склир бил победен^[65]. Тъкмо тогава Самуил, когото Скилица нарича *πολεμικὸς ἄνθρωπος*, т.е. войнствен човек, незнаещ покой, „нахлувал в целия Запад, не само в Тракия и Македония и земите около Солун, но и в Тесалия, Елада и Пелопонес“^[66]. Като продължение на тези походи на юг била обсадата на Лариса, която според Кекавмен продължила три години^[67] и завършила (вероятно около 986 г.^[68]) с превземането на града, преселването на неговите жители в България и с пренасянето на мощите на някогашния лариски епископ св. Ахил в Преспа^[69].

Началните действия на четиримата комитопули — за едни успешни, за други не — са свързани с едно събитие, което оказало силно въздействие върху положението в България. Това събитие е свързано със съдбата на двамата синове на цар Петър, легитимните претенденти за царската власт в страната. След като припомня вече казаното, Йоан Скилица отново отбелязва, че Борис и Роман били отведени в Константинопол; първият бил почетен с титлата магистър, а на втория, по нареждане на някогашния паракимомен Йосиф, били отрязани детеродните органи. След смъртта на император Йоан Цимиски те успели да избягат от Константинопол (?)^[70] и се отправили към България. Но Борис станал жертва на нелепа случайност — в някакъв гъсталак той бил улучен от стрела на български воин, който го взел за ромей, — а Роман успял да стигне благополучно до Видин (?)^[71]. Смъртта на бившия български цар облекчила действията на комитопулите и развързала техните ръце, а присъствието на Роман в България не могло да окаже никакво влияние върху положението на четиримата комитопули или на някой от тях^[72].

Действията на четиримата братя били насочени срещу Византия. Разказът на Скилица — той е разделен от вмъкването на сведения за съдбата на Борис и Роман — не оставя място за съмнение и всякакви опити за друго обяснение^[73] са по-скоро измислици, отколкото интерпретация на текста. Но тези действия не са получили и досега задоволителна характеристика. Почти единодушно те се наричат „въстание“ и се търсят отговори на въпросите кога и къде е избухнало „въстанието“^[74]. Действията на комитопулите могат да бъдат обяснени от две различни позиции: българската и византийската. Това е така, защото те са се определяли от две, в случая различни политически идеологически концепции: Действията на Давид, Мойсей, Аарон и Самуил, които само формално са изпитвали суверенитета на Империята, са били ръководени от една основна идея: възобновяване, продължаване на войната, така позорно загубена в 971 г. Защото основната част от територията била напълно свободна и тъкмо тя била изходната точка за прогонването на ромеите от онези български земи, които били окупирани в 971 г. Статутът на владетеля и неговата държава били вътрешна работа на българите и не се определяли от позицията на чужда сила, в случая на Византия. Тъкмо така е схващал действията на българите Адемар от Шабан (988–1034 г.), който в своята „Хроника или История на франките“ записал: „Hisdem temporibus *rebellantes* Bulgari Gretiam valde exasperaverunt...“^[75], т.е. „По същото време българите *подновили войната* и твърде много опустошили Гърция“.

Позицията на Византия също е ясна, обоснована е от традиционната политическа идеология на Империята и е изразена категорично от Скилица: „Заедно със смъртта на василевса Йоан българите *ἀποστατήσαντων*“, т.е. „*извършили апостасия*“. Същата характеристика се намира у Йоан Геометър^[76] и Кекавмен^[77], у Михаил Псел, когато трябва да обозначи действията на Петър Делян^[78] и т.н. Със същото понятие Лъв Дякон и Йоан Скилица обозначават движенията на Варда Фока и Варда Склир^[79] и всички други подобни движения^[80]. Апостасията е узурпация, движение с цел да бъде изпълнена волята на провидението — да бъде свален лошият василевс и заменен с по-добър, всяко скъсване, прекъсване на отношенията със законния василевс. Или казано по друг начин —

ромейската политическа мисъл е преценявала намеренията на комитопулите като узурпация, като опит да се отрече властта на василевса и да се отхвърли акта от 971 г., символизиращ края на Българското царство. В продължение на повече от четиридесет години ромеите ще гледат на България като на страна в апостасия, а нейните владетели — като на узурпатори. Във всички текстове Византия е „τῆ βασιλείᾳ ἡμῶν“^[81], докато България е „ἀρχή“, „τὴν χῶραν“ (τῆς χώρας) или „τῆς βουλγαρικῆς ἐνορίας“^[82].

Тази позиция на Империята към българската държава е рефлектирала върху отношенията ѝ към Самуил, Йоан Скилица в своя текст споменава най-младия от комитопулите 46 пъти. И нито веднъж той не го титулува; само един път след убийството на Аарон той си позволява да го нарече μόναρχος^[83]. За него като извършител на „апостасията“ българският владетел си остава „апостатис“, въпреки че не употребява това понятие. За разлика от Скилица Кекавмен не пропуска да стори това: веднъж Самуил е ἀλοστάτης^[84], а втори път е обозначен със синонима τύραννος^[85]. Едва по-късните византийски автори си позволяват да нарушат строгата традиция: Михаил Псел, говорейки за Самуил и Аарон, ги нарича βασιλεύσαντας^[86], а Анна Комнина, макар че има грешна представа за родословието на Самуил, го назовава βασιλεύς^[87].

Това отношение на ромеите не е попречило на Самуил да се сдобие с титла. Той (и братята му в по-малка степен) възстановил българската държавност, въпреки че нейните символи, царските инсигнии, били пленени и отнесени в Константинопол^[88]. Край него се намирал и българският църковен глава, който в очите на българите продължавал да бъде патриарх, независимо от акта на низвержение, извършен от Йоан Цимиски в 971 г. в Доростол^[89]. Оставала титлата на владетеля. За решителен мъж, какъвто безспорно бил Самуил, по пътя към царската титла нямало прегради — нито външна (Византия), нито вътрешна (Борис II бил убит, а брат му Роман, макар с права върху престола, не би могъл да го заеме дори и само поради физически причини^[90]). Давид и Мойсей загинали най-вероятно още през пролетта на 976 г. Останали Самуил и Аарон, които вероятно споделяли царската власт; така трябва да се тълкува известието на Михаил Псел (βασιλεύσαντας), както и писаното от споменатия вече

Адемар: „... *regibus Bulgarorum Samuele et Aaron...*“^[91]. Но няма съмнение, че властта на двамата братя не е била равностойна и равноправна и че първото място е било на Самуил. Неслучайно в Битолския надпис той е наречен (не от кого да е, а от Аароновия син Иван Владислав!) *самодържавен*^[92]. Това своеобразно споделяне на царската власт от двамата братя продължило поне десет години, до убийството на Аарон (*terminus postquem*: 14 юни (юли) 987 г.)^[93]. Тогава Самуил станал *μόναρχος* (единовластен), единствен цар на българите и самодържец или както пише дуклянският презвитер: „По това време в българското племе се издигнал някой си Самуил, *qui se imperatorem vocari inssit*“^[94], т.е. „който се провъзгласил за император“.

---

[1] Автор: И. Божилов ↑

[2] *L. Diaconus*, p. 4. ↑

[3] *G. Duby. L'an mil. Paris, 1967; P. Riché. Le mythe des terreurs de l'an mil. — In: Les terreurs de l'an 2000. Paris, 1976, 21-30; C. Mango. Byzantium. The Empire of New Rome. New York, 1980, 201–217 (особено 211).* ↑

[4] *L. Diaconus*, p. 175. ↑

[5] PG, CVI, col. 919 A. ↑

[6] Например *Scylitzes*, 277.37–39 (земетресение), 277.40–48 (бури). ↑

[7] Вж. тук, 294–295. ↑

[8] Понятието „западна българска държава“ се употребява още от М. Дринов и сетне от В. Златарски, но особено категорично бе използвано от П. Петров в изследването му „Образуване и укрепване на Западната българска държава. Ч. I: Към хронологията на периода 966-986“, ГСУ ФИФ, LIII (1959), С., 1960, 130–190. Двадесет години по-късно, в „История на България“, същият автор изостави това измислено обозначение. За по-старата литература: *Острогорски*, *Историја Византије*, с. 287, бел. 1. ↑

[9] *М. Дринов. Избрани съчинения. Т. 1. С., 1971, 388–433 (специално 413–414).* ↑

[10] Дори и в „История на България“, Т. 2. се пропускат отвъддунавските земи, от които (или от части от тях) бил формиран

катепанатът Западна Месопотамия. Вж. *Божилев*. Анонимът на Хазе, 120–123. ↑

[11] *Златарски*. История, I, 2, 625-626; История на България, 2, с. 397. ↑

[12] *Oikonomidès*. Préséance, p. 267.34, 361. ↑

[13] *Oikonomidès*. Préséance, carte II. ↑

[14] *Oikonomidès*. Préséance, p. 263.34; *Божилев*. Анонимът на Хазе, с. 122; Бележки, 24. ↑

[15] *Oikonomidès*. Préséance, 263.31, 269.9, 16; *Божилев*. Анонимът на Хазе, с. 122; Бележки, I, с. 25. ↑

[16] *Oikonomidès*. Préséance, 269.4, 357. ↑

[17] *Oikonomidès*. Préséance, 265.33, 357. ↑

[18] *Oikonomidès*. Préséance, 267.6, 357. ↑

[19] В колекцията на Dumbarton Oaks Centre for Byzantine Studies се съхранява печат на протоспатрий Адралест Диоген, стратег на Морава (вж. *Nesbitt — Oikonomidès*. Byzantine Seals, № 36a.1). Издателите на печата допускат, че след оттеглянето на Йоан Цимиски (лялото на 971 г.) „неговите генерали“ са напреднали в западна посока и са овладели част от Северна и Северозападна България. За съжаление подобна идея не намира подкрепа от Ескориалската тактика. А твърдението на Дуклянския летопис (Летопис, с. 324), че Йоан Цимиски покорил „totam Bulgariam“ бе категорично отхвърлено от *Острогорски*, История Византије, с. 287, бел. 1. Подробно за печата: дял III, гл. I, § 4. Далечният български северозапад, бел. 15. ↑

[20] *Oikonomidès*. Préséance, carte II. А. *Данчева-Василева*. Пловдив (Филипопол) в пределите на средновековната българска държава (IX в.-първото десетилетие на XIII в.). ИПр., 1996, 1, с. 14 допуска, че в 976 г., когато Светослав е завладял Пловдив (вж. тук с. 298.), градът е бил византийски. Дори и да е било така (с почти същото основание може да се допусне, че градът е бил български), това не обяснява отсъствието на Пловдив от Ескориалската тактика. Напротив, отсъствието му от един списък, изготвен между 971 и 975 г. подсказва по-скоро, че градът е бил извън пределите на Византия (през 986 г. той вече е бил византийски). Вж. също *Soustal*. Thrakien, 400; *Гагова*. Тракия през българското средновековие. С., 1995, с. 218 (по-скоро византийски, отколкото български). ↑

[21] *Иванов*. БСМ², с. 566. ↑

[22] *L. Diaconus*, p. 158. Дали тронът е бил част от самата колесница или пък българският царски трон? За иконата: *Scylitzes*, p. 310.61, както и миниатюрата в *Scylitzes Matritensis*, f. 172^{v-a}; Вж. *Божилков*. Българите, №34, 181–182. ↑

[23] *L. Diaconus*, p. 158. Много интересно е множественото число τὰ στέμματα. Малко по-нататък Лъв Дякон говори най-малко за две корони. За такива корони е осведомен и Йоан Скилица (вж. по-долу). ↑

[24] Вж. в този смисъл и *Л. Дякон*. История, с. 215, б. 65. ↑

[25] Лъв Дякон (p. 159) говори вече за две корони на българските царе — една „превъзходна корона“ и една тиара, от пурпур, злато и бисери. От своя страна Скилица (*Scylitzes*, p. 310.65–66) споменава „корона от злато“ и „тиара, направена от висон“. ↑

[26] *L. Diaconus*, p. 159; *Scylitzes*, p. 310.66. ↑

[27] *L. Diaconus*, p. 159; *Scylitzes*, p. 310.68-69. ↑

[28] *Острогорски*. Историја Византије, с. 287. б. 1 (с. 288): завладяването на столицата Преслав и пленяването на цар Борис II — би могло да се добави неговото тържествено и символично деградиране в Константинопол, както и присъединяването на част от българските земи към византийската провинциална система — били достатъчно основание за Йоан Цимиски да приеме, че българската държава вече не съществува. ↑

[29] *Иванов*, БСМ², с. 557. ↑

[30] Би могло да се каже, че литературата е огромна и е посочена у *Острогорски*, История на България, Т. 2, както и у *Л. Йончев*. Някои въпроси във връзка със Самуиловата държава, *ИПр.*, 1965, 1, 29–48. Последна по време е магистърската дисертация на младия сръбски изследовател С. Пириватрич, която за съжаление бе отпечатана след като този текст бе окончателно завършен: *С. Пириватрич*. Самуилова държава. Београд, 1998, 227 с. Това е една добра книга (тя съдържа три основни части: Българското царство и българските земи в отношенията си с Византия до 976 г.; Самуиловата държава 976–1018 г.; За характера на Самуиловата държава 976–1018 г.), която трябва да получи обстойна и задълбочена оценка. Тук тя ще бъде посочена само на някои места, поради късната ѝ поява. ↑

[31] Едва ли е необходимо да се посочват всички съчинения — от времето на Б. Прокич (1908 г.) до съвременните публикации в

Скопие. Достатъчно е да се отбележи само една от последните книги на македонските изследвачи — *К. Ациевски*. Пелагонија в Средниот век. Скопје, 1994 (специално с. 35-62: времето на Самуил), — която избилства с понятия като „македонска държава“, „македонски владетел“, „македонско-византийска война“, „непознаване“ на българската литература върху Битолския надпис, прави впечатление с усилията на нейния автор да „изхвърли“ всякакъв български етнически елемент (свободното „преместване“ на Керамисийското поле, където се заселил Кубер, от Битолско в Солунско) и категоричното обявяване на славяните за „македонци“! ↑

[32] *Scylitzes*, 255.77-256.80. ↑

[33] Текстът в квадратните скоби се среща само в *Cod. Vindob. Hist. gr. 74*, вж. *Scylitzes*, p. 328.62. ↑

[34] *Scylitzes*, p. 328.57-63. ↑

[35] Вж. тук, гл. II, §3, б. 25. Вж. *С. Пириватрић*. Самуилова държава, 44–48. ↑

[36] ἐνὸς ὄντες παῖδες τῶν μέγα δυνηθέντων ἐν Βουλγαρία Κομήτων (*Scylitzes*, p. 256.79–80) — ἐνὸς τῶν παρὰ Βουλγάρους μέγα δυνηθέντων Κόμητος ὄντες παῖδες (пак там, p. 60–61); употребата на едно и също причастие (ἀποστατήσαντων — πρὸς ἀποστασίαν) за характеризирањето на действията на четиримата комитопули, техните имена, позицијата на техниja баца (комит). ↑

[37] *Иванов*. БСМ², с. 24 (факсимиле) — с. 25 (текст). *К. Popkonstantinov — O. Kronsteiner*. Старобългарски надписи (*Altbulgarische Inschriften*), 2, Salzburg, 1997 (= *Die Slavischen Sprachen*, Bd 52), с. 36 (факсимиле) — с. 37 (текст). ↑

[38] Според В. Н. Златарски гръцкото понятие κόμης съответства на старобългарското кѹметь Вж. *Златарски*. История, I, 2, с. 636.; *С. Пириватрић*. Самуилова държава, 57–67. ↑

[39] Вж. тук, 175–176. ↑

[40] ГИБИ, IX, 2, с. 69; *Иванов*. БСМ², с. 18. ↑

[41] *Й. Иванов*. Произход на цар Самуиловия род. — В: Сборник в чест на проф. В. Н. Златарски. С., 1925, 55-62; *N. Adontz*. Samuel l'armenien roi des Bulgares, Mémoire de l'Académie Royale de Belgique. Classe de Lettres, 38 (1938), 1–63. ↑

[42] *Б. Благоева*. За произхода на цар Самуил, ИПр., 1966,2, 79-95; История на България, 2, с. 398. ↑

[43] Избирането на Средец като център на владенията на комит Никола и средище на комитата, където той изпълнява своята служба, е напълно произволно. ↑

[44] Няма никакви сведения, които да потвърдят или отрекат идеята, че в 976 г. комит Никола вече не е бил между живите. Решаването на този въпрос зависи, до голяма степен, от правилното тълкуване на Самуиловия надпис (993 г.). Й. Иванов (БСМ², с. 25) се колебае да определи предназначението на плочата — „самата начална надгробна семейна плоча или пък той е бил издишат по-сетне като възпоменателен знак“. Но този въпрос едва ли може да бъде решен тук. ↑

[45] История на България, 2, с. 397. ↑

[46] История на България, 2, с. 397 с препратка към М. Сюзюмов. Об источниках Льва Дьякона и Скилицы — Византийское обозрение, 1916. За подобно твърдение няма сериозни аргументи в изворите. ↑

[47] Златарски. История, I, 2 с. 640. ↑

[48] История на България, 2, с. 398. ↑

[49] Идеята, че Давид бил провъзгласен за цар на българите не е нова. Тя бе отхвърлена от В. Н. Златарски (История, I, 2, с. 646, бел. 1), но подкрепена в по-ново време от П. Петров (История на България, 2, с. 398). Кои са основанията за подобно твърдение? Давид е включен в списъка на българските царе в Зографския поменик (Й. Иванов. Избрани произведения, 1, София, 1982, с. 149), поставен между Шишман (?) и Самуил. И тъкмо поради това той не е пропуснат от Паисий: *Давида, сина Комистополова*, който станал монах, сетне го обявява за светец: *цръ сты двидъ* и накрая посочва Самуил за негов приемник (Б. Райков. Паисиевият ръкопис на „История славяноболгарская“ 1762 г., С., 1989, л. 246 (с. 71), л. 496 (с. 99), л. 536 (с. 103)). За съжаление писаното от светогорския монах се вмества по-скоро в сферата на легендарната атмосфера, сътворявана нерядко от него, отколкото в реалната историческа действителност (Давид доброволно напуска светския живот и става монах. След смъртта му неговите мощи били съхранявани „цели и нетленни“ в Охрид). От своя страна Хр. Жефарович е представил лика на *стыя давидъ цръ болгарскии*, поместен след двойката Стефан Неман — Стефан Първовенчани. Вж. *Христофор Жефарович*. Стематография. Факсимилно издание, коментирано от А. Василиев, София, 1986, л. I

а. За съжаление тези данни, съпоставени с това, което знаем от Йоан Скилица, не позволява да се говори сериозно, че най-старият от комитопулите бил обявен за български цар. ↑

[50] *Златарски*. История, I, 2, с. 640. ↑

[51] Тези поправки почиват на по-точното четене на текста на Скилица. Вж. и бел. 54 и 55. ↑

[52] История на България, 2, с. 398 (П. Петров). ↑

[53] *Scylitzes*, p. 329.89. ↑

[54] *Й. Иванов*. Северна Македония, София, 1906, 28–41. ↑

[55] *Scylitzes*, p. 329.76 (интерполация в Cod. Vindob. Hist. gr. 74). ↑

[56] Отдавна е изказано предположението, че εἰς Βιδίβην трябва да бъде поправено на εἰς Βοδινάβ. ↑

[57] Вж. тук, бел. 28. ↑

[58] *Thietmari chronicon*. — MGH SS, III, p. 713; *Annales Hildesheimenses*. — MGH SS, III. 62; *Annales Althahenses maiores*. — MGH SS, p. 787; *Lamberti annales*. — MGH SS, III, p. 63. Подробно за това не особено ясно сведение: *Л. Йончев*. Някои въпроси във връзка със Самуиловата държава. — *ИПр.*, 1965, 1, 34–39 (крайният извод, че пратеничеството в Кведлинбург е дело на Борис II, е неприемлив). ↑

[59] *Scylitzes*, p. 328.57-58. ↑

[60] *Острогорски*. Историја Византије, с. 283. ↑

[61] *Psellos*, I, p. 4, § IV. ↑

[62] *Cheyne*. Pouvoir et contestations, n° 11. ↑

[63] *Scylitzes*, p. 329.79-80. ↑

[64] *Scylitzes*, p. 329.81-85. ↑

[65] *Cheyne*. Pouvoir et contestations, n° 11, 27–29. ↑

[66] *Scylitzes*, p. 330.92-97. ↑

[67] *Кекавмен*, с. 250.30. ↑

[68] *Кекавмен*, бел. 899, 510–512 (Г. Г. Литаврин), където са разгледани всички възможни мнения, които се основават преди всичко на текста у Кекавмен (250.4–252.26), тъй като Скилица е съвсем кратък. Мнението на самия Литаврин е, че градът е превзет от българите между 982 и 986 г.(с. 512). ↑

[69] *Scylitzes*, p. 330.1–9. За Преспа и мощите на св. Ахилий вж. *Й. Иванов*. Цар Самуиловата столица в Преспа, ИБАД, I, 1910, 55-80; *БСМ*²с. 56; *V. Kravari*. Macédoine occidentale, 371–372 и карта 9. ↑

[70] *Scylitzes*. 328.63-329.77. ↑

[71] За пристигането на Роман във Видин: тук по-горе, както и бел. 54 и 55. ↑

[72] Вж. подробно бел. 89. ↑

[73] Обикновено се говори за откъсване на комитопулите от Източна България. Нито изворите позволяват подобно твърдение (за тълкуванието на *Scylitzes*, р. 255.73–256.81 вж. тук, т. II, § 3, бел. 25), нито пък логиката на събитията. ↑

[74] Комитопулите извършват *апостасия* (за това тук по-долу), а тя може да бъде отправена само към Константинопол. Възобновяването на войната е добре описана от Скилица и започва там, където са били комитопулите. Що се отнася до идеята на П. Петров („Восстание Петра и Бояна в 926 г. и борба комитопулов с Византией. — Вуз. Вулг., I, 1962, 121-144“), че „въстанието избухнало първо в Североизточна България“, то тя бе обект на много сериозна критика и основателно отхвърляне: *Божилков*. Анонимът на Хазе, 123–124, както и бел. 50 и 51. ↑

[75] *Ademar*. *Historia (Chronicon)*. MGH SS, IV, р. 131. ↑

[76] PG, CVI, col. 907C: „Εἰς τὴν ἀποστασίαν“ (узурпациите на Варда Склар и Варда Фока, както и действията на Самуил). ↑

[77] *Кекавмен*, с. 250.25: τοῦ ἀποστάτου (= Самуил). Малко преди това (с. 250.15–16) Кекавмен използва синонима τύραννος Βούλγαρος Σαμουήλ. Вж. и бел. 898 (Г. Г. Литаврин). Интересен е и изразът: μετὰ τὸ εἰρηνεῖσαι τὴν Βουλγαρίαν (с. 174.22–23), т.е. „след като омиротворил България“ или казано по друг начин, след като потушил апостасията. Вж. още 248.28, 250.1, 250.2: ἀποστασία. ↑

[78] *Psellos*, I, р. 76.9 (XXXIX), 76.7 (XL), 77.9 (XLI), 78.14 (XLII); τῆς τυραννίδος: 78.1 (XLI). ↑

[79] *Scylitzes*, 314.62 (В. Фока), 328.54, 329 (В. Склар), 338,47, 49; *L. Diaconus*, р. 111 (В. Фока); *Psellos*, I, 4.1, 14.1; 8.1, 15.6: τυραννίς. ↑

[80] Скилица нарича дори действията на Ивац (края на 1018–1019) ἀποστασία. *Scylitzes*, 360.57, 361.87. За апостасията подробно у *Божилков*. Седем етюдa, 139–148. ↑

[81] Грамота на Василий II за Охридската архиепископия (1019 г.): *Иванов*. БСМ², с. 550. ↑

[82] *Иванов*. БСМ², с. 555, 556. ↑

[83] *Scylitzes*, р. 330.92. Единственият пропуск на Скилица е изразът „τὰ βασιλεία τῶν βασιλέων... Βουλγαρίας“, т.е. „дворците на царете на България“ (*Scylitzes*, р. 353.61-62,358.14-359.15). ↑

[84] *Кекавмен*, с. 250.25. ↑

[85] *Кекавмен*, с. 250.15-16. ↑

[86] *Psellos*, I, XL: р. 77.18. ↑

[87] *Anne Comnène*, II, р. 96.8-10: „Но докато от Мокрос, василевса на българите и от неговите наследници до Самуил, последният от българската династия, както Седеки [бе последен] от годините“. (Към този пасаж вж. *И. Дуйчев*. Същинското значение на името Μόκρος у Анна Комнина. — В: *Дуйчев*. Българско средновековие, 161–202, особено с. 200: Κροῦμος — Μόκρος). Според Б. Лейб (*Anne Comnène*, II, р. 96, п. 1): „Наричан също Самуил Мокрос. Единственият от чуждестранните монарси, наричан василевс в «Алексиадата», е този на българите“. Тази бележка на френския учен, издател на текста, вече подсказва, че писаното от Анна Комнина не е случаен пропуск. Тогава? Очевидно Анна, макар и византийска принцеса, се е ласкаела, че е потомка на последната българска царска династия (тя била правнучка на цар Иван-Владиславовия син Траян. Вж. *Божил*. Асеневци, с. 456 и табл. II), въпреки че представите ѝ за нея не са съвсем точни. ↑

[88] Вж. тук по-горе, с. 300. Очевидно Самуил е наредил да бъдат изработени нови царски инсигнии, преди всичко корони, които Василий II намерил през 1018 г. в царската съкровищница в Охрид: „Καὶ στέμματα ἐκ μαργάρων“, т.е. „корони от бисери“ (*Scylitzes*, 358.14–359.17). ↑

[89] Скилица, следвайки строго византийските принципи, нарича българския църковен глава архиепископ (*Scylitzes*, р. 354.69-70; 357.77), но това разбира се, не е пречело на българите, следвайки традицията, да го титулуват патриарх. ↑

[90] Името Роман се среща в именниците на българските царе: *Погановски* (между Петър и Самуил, но липсва Борис II), *Боянски* (между Симеон и Петър, а Борис II отново липсва) и *Зографски* (между Борис II и Шишман). Вж. *Й. Иванов*. Поменици на българските царе и царици. — В: *Й. Иванов*. Избрани произведения, I. С., 1982, 146–149. Това присъствие в никакъв случай не му отрежда място сред българските владетели, тъй като веднъж лишен от мъжките

си качества, той губел всякаква възможност да седне на българския царски престол. За Роман: *Божил*ов. Българите: просопографски каталог, №440. ↑

[91] За Псел — бел. 85; *Ademar*. Historia, MGH SS, IV p. 131. ↑

[92] *Божил*ов. Битолският надпис, с. 88. ↑

[93] *Божил*ов. Битолският надпис, 94–100. За месеца — юни или юли: *Scylitzes*, p. 329.88. ↑

[94] Летопис по па Дуклъанина, с. 330; *С. Пириватрић*. Самуилова държава, с. 148 (terminus post quem за коронацията: 992/93 г.), с. 191 (около 997 г. Самуил бил коронясан от българския патриарх).

↑

§ 2. ЦАР САМУИЛ: ВЪЗХОД И ПАДЕНИЕ

Цар Самуил ръководил съдбините на България в продължение на двадесет и осем години. Неговата държавническа дейност имала една посока: възстановяване на някогашната мощ на България. Тази посока на усилията му нямала алтернатива (или по-скоро алтернатива имала, но тя била: окончателната гибел на България). Или действията на Самуил щели да заличат печалните резултати от войната в 968–971 г. и да доведат до обединението на всички български земи, до възобновата на Симеоновото царство, или България щяла да бъде заличена от политическата конфигурация на Югоизточна Европа.

Първата половина на това сравнително продължително царуване е белязана с успешните действия на българите срещу вековните си врагове — ромеите; действия, които наистина довели до пълното осъществяване на тази програма. И ако първите стъпки на комитопулите (976–986 г.) били сторени в една необичайна външнополитическа действителност: с пасивното участие на Византия (и в сравнително ограничен териториален план), то след първото десетилетие на локални сблъсъци, обстановката се променила и Империята отново била големият противник на българската държава. Тази промяна се криела, до голяма степен, в личността на Василий II. Тъкмо по това време той изоставил лекомисления си начин на живот — както твърди Михаил Псел^[1] — или по-точно: „изменил целия си живот“, отдалечил от себе си всякакви удоволствия и „насочил цялата си душа към усърдно занимание с делата (на Империята)“. Тази морална промяна у василевса, която се отразила на държавническото му поведение, съвпаднала с отстраняването от власт на всесилния паракимомен Василий (985 г.)^[2] и Василий II най-после започнал да упражнява пълномощията си като василевс и автократор. И първата му стъпка била сторена в посока към България.

И двамата автори, Лъв Дякон и Йоан Скилица, чиито съчинения са основни извори за този първи поход на Василий II срещу българите, обвързват действията на византийския василевс с края на опита за узурпация на Варда Склир — една връзка, която очевидно е неточна и би могло да се каже трудно обяснима^[3]. Но настъплението на ромеите

лесно може да се датира 986 г.^[4], и то не само заради твърдението на Скилица, че Василий II искал да отмъсти на Самуил за превземането на Лариса^[5], но и поради някои конкретни посочвания. Двамата автори очертават основата на събитията през лятото на 986 г. и се различават в някои подробности, които обогатяват представата за първия сблъсък с по-сериозен характер между българи и ромеи. Според Льв Дякон ромейската войска, предвождана от императора, придвижвайки се по традиционния диагонален път: Адрианопол (?)-Филипопол-Пловдив (потвърждава се от Скилица), достигнала до Триадица (Сердика). Градът бил подложен на обсада в продължение на двадесет дни и след като Василий II се убедил, че усилията му няма да доведат до успех, започнал оттеглянето си по същия път. След едnodневен преход, ромейската войска се установила на лагер^[6]. Тази е допирната точка с другия византийски историк. За разлика от Льв Дякон, Скилица „докарва“ ромейската войска до „едно място, наречено Стопонион“ (Στοπόνιον), което без затруднение се отъждествява с Щипонье, на североизток от Ихтиман^[7]. Едва тук ромеите започнали да обмислят дали да обсадят Сердика^[8]. Подобно разноречие не е изключение и в случая предимство трябва да се отдаде на Льв Дякон, който бил всред участниците в похода. Нощта била неспокойна за ромеите, които получили дори знак за предстоящото унищожаване на войската — в самия лагер на ромеите паднала грамадна звезда, която се пръснала на много искри и угаснала (Лъв Дякон)^[9]; Скилица пък твърди, че всред ромеите се пръснал слух: Самуил заел върховете на околните планини. Кометата и слуховете са едно, а фактите — друго. Българите начело със Самуил, придружаван от брат си Аарон и Роман били там^[10]. Когато ромеите продължили своето отстъпление (или тръгнали назад, подведени от Стефан Кондостефан^[11]), изненадващо били нападнати от българите, разгромени и преследвани. Василий II едва се спасил, като с мъка преминал теснините и достигнал до Филипопол (Пловдив), изоставяйки на българите целия си обоз, заедно с императорската палатка и знаците на императорското достойнство. Ромейската войска загубила почти цялата си конница и също се добрала до ромейските предели^[12].

Тази първа победа на Самуил над Василий II била постигната на 17 август 986 г.^[13] и имала значение за съдбата на България през следващите петнадесет години. Първо във вътрешен план. Скилица, след като съобщава за смъртта на Давид и Мойсей, описва накратко злощастната съдба на третия брат Аарон, който бил убит от Самуил, тъй като бил склонен да търси по-добри отношения с ромеите или пък се стремял към еднолична власт. Това станало на 14 юли, без да се сочи годината^[14]. Една интерполация в Cod. Vindob. Hist. gr. 74, както и Битолският надпис, показват, че Аарон е участвал в битката при Траянови врата. При това положение убийството на Аарон е станало най-рано на 14 юли (?) 987 г. Това, разбира се, би могло да стане и по-късно. Но тъй като Аарон наистина не участва в никакви събития след това паметно сражение, може да се допусне, че борбата за самостоятелна власт в България се разгоряла наскоро след това и че последвалото убийство на третия брат би трябвало да бъде отнесено най-късно към 987 г.^[15] Така Самуил станал *μόναρχος* (според Скилица) или цар и самодържец (според българската политическа идеология и държавна традиция).

Сетнините от победата на 17 август 986 г. във външен план били много и значими. Позорното бягство от Ихтиманските теснини към Пловдив охладило, поне временно, намеренията на Василий II да воюва срещу България. Наскоро след това нови и важни събития отклонили византийския василевс от тежкото за Империята положение на Балканския полуостров: от февруари 987 г. двамата познати узурпатори Варда Склиз и Варда Фока^[16] отново изявили своите амбиции към императорската власт и техните действия продължили до 990 г.; след това дошъл тежкият конфликт с русите, завършил с християнизацията на Киевска Рус (989 г.)^[17], и най-сетне походът срещу Грузия^[18]. Всичко това развързало ръцете на цар Самуил. И той не закъснял да се възползва от тази свобода. За съжаление византийските автори, поради отсъствието на Василий II от тези събития, почти не им обръщат внимание и не ги включват в своите описания. Вероятно по това време, т.е. 987 г. или малко по-късно българите предводителствани от Димитър Полемарх превзели Сервия^[19], а малко по-късно в български ръце паднала и Верея^[20]. Но сега вече десет години и повече след възобновяването на военните

действия погледът на Самуил бил отправен към старите предели на Българското царство, към Източнобългарските области. Това станало най-късно към лятото на 990 г., когато ромеите били прогонени от земите между Стара планина, Черно море и Дунав (те били обединени в една военноадминистративна област, наречена Йоанопол и Доростол^[21]), а малко по-късно, през следната 991 г. били освободени и земите на север от Долни Дунав, обединени в катепаната Месопотамия^[22].

Тези успешни действия на българските войски довели до осъществяването на политическата програма на цар Самуил — обединението на всички земи, населени с българи под скиптъра на един владетел — българския цар. Василий II не бил в състояние да възпре действията на Самуил. Наистина, след като се справил — този път окончателно — с Варда Скляр и Варда Фока^[23], т.е. след ноември 989 г., той се отправил към Солун (вероятно на 26 октомври 990 г. — празника на св. Димитър), назначил за дук Григорий Таронит и му дал „силна войска“, за да „възпира и отблъсква“ нахлуванията на българския цар^[24]. Но това били по-скоро отбранителни действия, отколкото заплаха за България^[25]. След това Василий II се отправил към Грузия и отново оставил Самуил да се разпорежда на Балканите. И българският цар не пропуснал да поднови настъпателната си политика. Този път неговият поглед бил насочен към Солун. През 995 г.^[26] Самуил отправил войските си към втория по големина град на Империята. Усилията на ромеите да възпрат действията му се оказали несполучливи. В едно от първите стълкновения българите устроили засада и пленили Ашот Таронит, син на солунския дук Григорий Таронит, а в последвалото решително стълкновение те убили и самия дук^[27]. И тук вместо да извлече полза от тази победа, Самуил (според Скилица) се отправил към Тесалия и още по на юг^[28]! Нелогичността на подобна стратегия е очевидна. Въпросът е дали византийският историк не е бил добре осведомен или пък съзнателно е премълчал истинския ход на събитията; мълчание, въвело в заблуда съвременните автори^[29]. Категоричен отговор на този въпрос няма, но и по-важното в случая е, че някои нови извори предлагат съвсем различна картина на поредния българо-византийски сблъсък, този път в Източна Македония, в темата Солун. Българските войски не са обсаждали

Солун. Вероятно не са имали готовност за това. Но те са се почувствали по-уверени в хинтерланда на града, използвали са тази територия като отправна точка за ново настъпление срещу византийските предели. И наистина твърде скоро българите възобновили военните действия. Тази втора кампания (ограничена между септември 995 г. и ноември 996 г.^[30]) се различава значително от предходната. Тя била по-продължителна и обхванала по-голяма област. Българите пленили новия дук на Солун Йоан Халдос, който, следвайки примера на предшественика, излязъл срещу настъпващите българи, но и той претърпял неуспех^[31]. Българите вероятно и този път не се решили да атакуват (или обсадят продължително) големия град. Но за разлика от предходната година те заобиколили Солун и нахлули в Халкидическия полуостров и опустошила неговата западна част със селата Решетник, Батоней, Мусдолока, Кранеа и др.^[32]

С това нахлуване дълбоко в Халкидическия полуостров е свързан един интересен епизод както от историята на България, така и на Византия, епизод, който придава особено оцветяване на безмилостния двубой. Тъкмо между двете нахлувания на българите в източната половина на Халкидическия полуостров, вероятно като поделение на темата Солун, била създадена *турма на българите*, командвана от турмарха *Василий Българин*^[33]. Турмата била съставена от българи (или ромейи от български произход), които отдавна обитавали тази част на Халкидика и сега били мобилизирани, като от тях била формирана самостоятелна военна единица на етнически принцип и хвърлена в кървава битка срещу техните сънародници^[34].

Наскоро след кампанията срещу Халкидическия полуостров Самуил отново насочил войските на юг, този път през Тесалия и Беотия, през Атика и Коринтския провлак в Пелопонес. След това българите тръгнали по обратния път, преминали през темата Елада и прохода Термопили и се озовали на брега на реката Сперхей. В същото време на отсрещния бряг се намирала ромейска войска предвождана от новия солунски дук Никифор Уран. И двете войски дълго време не предприели нищо, тъй като силните дъждове били превърнали Сперхей в голяма и бурна река. Но намирайки брод, солунският дук прехвърлил воините си на другия бряг, изненадал безгрижните българи и им нанесъл тежко поражение. Българският цар и неговият син Гаврил Радомир (в текста той е наречен Роман^[35]) получили

тежки рани и според Скилица дори щели да бъдат пленени, ако не се престорили на умрели и смесили с убитите. Едва през нощта те успели да се измъкнат и вероятно с част от останалите живи българи сполучили да достигнат до България^[36].

Поражението край Сперхей (996 или 997 г.^[37]) — първото през изминалите двадесет години — макар и с много човешки жертви, нямало решително значение за по-нататъшните българо-византийски отношения. Поне във военен план, но то било симптоматично. И трябвало да подскаже на българския цар поне две неща: да не продължава с тези недотам оправдани походи дълбоко във византийска територия (те били по-скоро демонстрация, отколкото сериозни стратегически намерения) и да не подценява ромеите, въпреки двадесетте успешни години. Дали Самуил си е дал сметка за своите действия, не би могло да се каже. Но е факт, че той бързо и лесно се отърсил от мисълта за горчивото поражение. Помогнало му едно събитие от семеен характер с романтична оцветеност: дъщерята на българския цар Мирослава^[38] се влюбила в пленения Ашот Таронит и принудила баща си не само да го освободи, но и се омъжила за него. След сватбата Самуил изпратил новия си зет в Дирахиум (Драч), за да отбранява града и неговата област. Но по-нататъшните действия на Ашот и Мирослава показали, че българският цар направил грешка, удовлетворявайки любовните стремления на дъщеря си. Новобрачната двойка не само избягала във Византия, но и спомогнала за предаването на града в ромейски ръце^[39].

Не би могло да се каже дали Самуил е следвал новите принципи във византийското военно изкуство — ежегодни или по-точно сезонни военни кампании^[40], — но вероятно през 998 г. той обърнал своя поглед на северозапад-север и нахлул с войската си в „пределите на Далмация“. Българският цар бързо се справил с княз Иван Владимир, владетел на Дукля или Зета (понякога го наричат господар на земите около Шкодренското езеро^[41]), пленил го и го изпратил в Преспа. След това преминавайки през други две сръбски княжества, Травуня и Захумле, той опожарил Котор и Дубровник и достигнал до Зара. Оттам българите се отправили на изток към Босна и на юг, преминавайки Рашка, се завърнали в България. Сведенията на извора не позволяват да се твърди, че Самуил е покорил трайно и сигурно Босна или Рашка, или само ги е поставил под своята върховна

власт^[42]. Но политиката му към далматинските княжества е ясна: макар отново да се появява романтичният елемент, трябва да се приеме, че Самуил действал съвсем пресметливо: той омъжил друга от своите дъщери за пленения Иван Владимир и след това му дал да управлява Зета (Дукля) и може би северната част на Драчката област^[43]. Вероятно по същото време — между 998 и 1000 г., отново чрез брачна връзка, българският цар уредил отношенията си и с Унгария: първородният му син Гаврил Радомир сключил брак с дъщерята на унгарския владетел Гейза (971–997 г.) и сестра на Стефан I (997–1038 г.)^[44]. Така четвърт столетие след възобновяване на войната с Византия — война, на която Империята гледала като на апостасия или бунт срещу законното право на василевса — България отново обхващала по-голямата част от Балканския полуостров и военните ѝ успехи давали основание на нейния цар да мисли, че основните трудности вече били останали назад.

Докато Самуил, може би основателно, се радвал на плодовете на успешната си политика, уреждал браковете на емоционалните си дъщери и по този начин се опитвал да включи зетъвете си в администрацията на новопридобитите земи, Василий II изведнъж напомнил за себе си. И то не как да е, а с категоричен знак за сериозна промяна в действията си срещу България. Ето какво съобщава Скилица: „През 6508 г., 13 индикт (= 1000 г.)^[45] василевсът изпратил силна войска срещу българските крепости отвъд Хемус. Предводители били патриций Теодорокан и протоспатарий Никифор Ксифий. Ромейската войска превзела Големия и Малкия Преслав^[46] и Плиска, и се завърнала невредима и победоносна“^[47]. Като се добави това, което е премълчал Скилица — ромеите покорили и онези български земи, които били разположени на север от Дунав^[48], картината ще бъде пълна.

Как трябва да се оценят тези действия на византийския василевс? Ако в 971 г. тази посока на похода, ръководен лично от Йоан Цимиски била наложена от обстоятелствата — руското присъствие в източнобългарските земи, което улеснило ромейската кампания, — то тридесет години по-късно Василий II напълно съзнателно избрал същата посока на военни действия. Защо? Едно по-внимателно вглеждане в събитията веднага ще ни подсказже, че те не са случайно

хрумване (въпреки че текстът на Скилица сякаш подсказва такова тълкуване), а военна кампания, която поставя началото в изпълнението на един голям и важен план: овладяването на България. И Василий II започнал от земите, които били най-близо до столицата на Империята и в същото време най-отдалечени от основните сили на българите и от техния държавен център. Следователно най-уязвими. В същото време действията на цар Самуил улеснявали намеренията на византийския император. Като се изключат събитията от 990–991 г., довели до освобождаването на Източна България, военните действия, предприети от българския цар, били насочени на юг или на север. При тази стратегия оставало значително свободно пространство на изток. И тъкмо там нахлули ромеите, като без особени трудности — такова впечатление оставя разказът на Скилица — успели да покорят освободилите се само преди десет години източнобългарски области. Василий II отново установил там византийска администрация — гражданска и военна — и създал сигурен тил за по-нататъшното си настъпление. Имало нещо символично в този поход и неговия резултат: оттук започнало покоряването на България в 971 г., но то за щастие не завършило; оттук започнали и решителните военни действия на Василий II. Наистина до завладяването на България — такива били намеренията на византийския император — било далече. Но не може да се отрече, че инициативата във войната, която четвърт столетие била у Самуил, сега вече се намирала в ръцете на Василий II. Византийският василевс бил този, който оттук нататък определял стратегията и тактиката на войната, а българският цар бил принуден да следва своя противник и дори да повтаря неговите ходове. На следната 1001 г. Василий II отново се отправил срещу Самуил, но този път за изходна база му послужил Солун. При Верея усилията на ромеите били улеснени, тъй като управителят на крепостта Добромир (зет на Самуил по племенница) я предал доброволно^[49]. Но при Сервия те се натъкнали на Никола, който заради малкия му ръст наричали Николица. След продължителна обсада Василий II сполучил да овладее града и да плени неговия управител, а голяма част от българското население изселил и на негово място установил ромейски гарнизон^[50]. Оттам ромеите се насочили към Тесалия, където Василий II възстановил разрушените от Самуил крепости и преместил местните българи във Волерон^[51]. На връщане императорът достигнал

до Водеи — малка крепост разположена върху скала, според Скилица — край Островското езеро. И тази българска твърдина имала същата участ — след превземането ѝ, нейните обитатели също били отведени във Волерон, а нейният управител Драгшан^[52] придружил Василий II в Солун, който, завръщайки се в изходната точка, завършил кампанията през 1001 г.

Следващата военна кампания на Василий II срещу България започнала отново от неочаквана посока. Според Скилица това станало „на следната година“, т.е. 6510-та, 15 индикт, което ще рече септември 1001-август 1002 г., по-точно през пролетта на 1002 г.^[53] Тъкмо тогава Василий II изненадващо се появил край Видин^[54] и го обсадил. Обсадата продължила цели осем месеца и едва тогава императорът успял „κατὰ κράτος“, т.е. „със сила да го овладее“^[55]. Така поне твърди нашият извор. Но самият Василий II оставя вратичка и за друга възможност. Във втората грамота, която той издал в полза на Охридската архиепископия, открито се говори, че Видинската епархия била много „полезна и предана“ на василевса, като му отворила „пътищата си за страната“^[56]. Това внушение би могло да се тълкува в смисъл, че определени личности в града (дали само от клира?) са улеснили значително ромейте и едва ли само силата им е позволила да влязат във Видин, вероятно към края на 1002 г.

Драмата на Видин — този български град за първи път се появявал в българо-византийските отношения — продължила цели осем месеца. Какво е правил българският цар през това време? На изненадващите действия на Василий II Самуил също отговорил с изненада: вместо да противодейства пряко на ромейския василевс, той се озовал бързо на ромейска територия и на 15 август (1002 г.) нападнал Адрианопол! По този начин се образувала интересна конфигурация на основните сили на двете страни: докато Василий II се намирал в българския северозапад, Самуил успял да проникне в Югоизточна Тракия, твърде близо до византийската столица. Но докато византийският император постигнал своята цел като овладял Видин, Самуил успял само да завладее ежегодния панаир, който вероятно ставал край стените на Адрианопол, сдобил се с много плячка и се завърнал в страната си^[57]. По този начин нещата отново дошли на своите места.

Василий II, след като приключил обсадата и Видин паднал във византийски ръце, потеглил на юг, вероятно по долното течение на Морава, през Ниш — една посока, която за първи път трябвало да го отведе към вътрешните области на българската държава. И може би да го срещне отново със Самуил. Вероятно през пролетта на 1003 г. Василий II достигнал до Скопие и не без изненада открил, че на другия бряг на Вардар е разположен лагерът на Самуил. Дали Скилица се повтаря или събитията се повторили, но българският цар, разчитайки на пълноводието на реката, което не позволявало тя да бъде премината, както някога при Сперхей, лагерувал безгрижно. Този път един войник намерил брод, ромеите преодолели водното препятствие и отново разгромили нищо неподозиращия Самуил. Ако вярваме на Скилица българският цар се впуснал в безредно бягство, а в ръцете на неговите противници паднал не само лагерът му с личната му палатка, но и град Скопие^[58]. След тази нова победа Василий II се отправил на североизток и достигнал до Перник, но след като не успял да постигне нищо — нито със сила, нито с „ласкателства“, — той се отправил към Филипопол (Пловдив) и оттам към Константинопол^[59].

Оттук нататък, в продължение на десетина години конкретните измерения на българо-византийския сблъсък се губят. И то поради липсата на извори. Към 1004–1005 г. обикновено се отнася бягството на Ашот и Самуиловата дъщеря Мирослава в Константинопол и предаването на Драч в ръцете на ромеите^[60], но сигурни хронологически указания липсват. За сблъсквания между ромеи и българи по същото време говорят някои източни извори, но те са твърде несигурни и не могат да предложат нещо конкретно^[61]. Ето защо Скилица остава и сега основният извор: Василий II всяка година навлизал в България, опустошавал я и разорявал всичко по пътя си. А Самуил не бил в състояние да му се противопостави в открито сражение, търпял поражение след поражение и губил силите си^[62]. И така до 1014 г. Дали действията на Василий II през тази година са имали по-решителен характер или пък българският цар, който избягвал прекия сблъсък с ромеите, решил да промени своята тактика, е трудно да се каже. Но знаейки, че василевса обикновено потегля на поход от Солун и следвал твърде често долината на Струма, Самуил наредил да бъде построена широка и висока преградна стена край

днешното село Ключ^[63]. И наистина това отбранително съоръжение спряло настъплението на ромейската войска. Но и този път съдбата на българите не била решена в открит сблъсък, а чрез изненада. Част от ромеите, предвождани от Никифор Ксифий заобиколили планината Беласица и се появили в гръб на българските войни. Това решило изхода на сражението: българите се разбягали в различни посоки, но притиснати от две страни, тъй като Василий II успял да преодолее защитната стена, те понесли много големи загуби — убити и пленени. Самуил едва се спасил с помощта на сина си Гаврил Радомир, който го отвел в Прилеп. Всичко това станало на 29 юли 1014 г.^[64]

Поражението на българите било пълно. Но това не бил краят, защото трагедията все още не била завършила. Василий II наредил да ослепят пленените български войници — 15 000^[65]. Този невероятен със своята жестокост акт намира обяснението си: Василий II гледал на българите (не само на техния цар!) като на бунтовници, като на хора, извършили апостасия, чиято крайна цел е узурпацията. А апостасията винаги се наказвала безмилостно — виновният бил ослепяван, но този път византийският василевс обявил за виновни всички българи и, за да накаже косвено техния владетел, заповядал да лишат от зрение неговите воители. Една масова жестокост, която спечелила на Василий II прозвището Βουλγαροκτόνος, т.е. Българоубиец и трудно намира успоредица с подобно събитие от хилядагодишната история на Империята^[66]. Но независимо от моралната стойност на този акт, той донесъл поредния успех на византийския император. Когато Самуил видял ослепените си войници — едно неописуемо зрелище, — припаднал, едва съвзел се, получил сърдечен удар и умрял след два дни, на 6 октомври 1014 г. Така тридесет и осем години след възобновата на войната с Византия, Самуил, който сторил толкова много за Българското царство, ликвидирано в 971 г., намерил покой в смъртта си^[67].

---

[1] *Psellos*, I, p. 4, § IV. ↑

[2] *Острогорски*. *История Византије*, с. 285. ↑

[3] Опитът за узурпация на Варда Склир започнал в 987 г. и завършил през 990 г.: *Cheyne*. *Pouvoir et contestations*, № 16, p. 33. Наистина между 976 и 979 г. Варда Склир за първи път се опитал да

овладее византийския престол (*Cheyenet. Pouvoir et contestations*, №11, р. 27), но Скилица едва ли би могъл да го свърже с похода от 986 г. ↑

[4] *Златарски*, I, 2, 665–669 (той неправилно свързва похода на Василий II „с несполучливите преговори с Аарон“); *Острогорски*. *Историја Византије*, с. 286. ↑

[5] *Scylitzes*, р. 330.10–11. За превземането на Лариса от Самуил вж. тук по-горе, бел. 67. ↑

[6] *L. Diaconus*, 171–173. ↑

[7] За Щипонье: *Златарски*, I, 2, с. 670, бел. 2. ↑

[8] *Scylitzes*, 330.14-331.24. ↑

[9] *L. Diaconus*, р. 172. ↑

[10] *Scylitzes*, р. 331.39 и app. critique (интерполация в *Cod. Vindob. Hist. gr. 74*). Подробно у *Божилев*. *Битолският надпис*, 94–100. ↑

[11] *Scylitzes*, р. 331.27-49. ↑

[12] *L. Diaconus*, р. 172; *Scylitzes*, р. 331.39-44; PG, CVI, col. 934 A; *Златарски*, I, 2, 665-676; *П. Мутафчиев*, *Старият друм през „Траянова врата“*. — В: *П. Мутафчиев*. *Избрани произведения*. Т. II, София, 1973, 510-583; *Острогорски*. *Историја Византије*, с. 288; *Fine. Balkans*, 1, р. 192. ↑

[13] За датата: *Розен*. *Извлечения*, с. 21.17-23; *Златарски*. *История*, I, 2, с. 674. ↑

[14] *Scylitzes*, р. 329.86–91. Според друг ръкопис (*Coisl. 136*) убийството било извършено на 14 юли. ↑

[15] *Божилев*. *Битолският надпис*, с. 100. ↑

[16] *Cheyenet. Pouvoir et contestations*, №15 и 16. ↑

[17] *Острогорски*. *Историја Византије*, с. 289. Литературата на кръщението на Киевска Рус е огромна. Вж. *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millenium of Christianity in Rus' — Ukraine*, *Harvard Ukrainian Studies*, 12/13, 1988/1989; *Le origini e lo sviluppo della cristianità slavo-bizantina*, Roma, 1992 (*Istituto Storico Italiano per il Medio Evo — Nuovi studi Storici*, 17). ↑

[18] *Scylitzes*, р. 339.72; PG, CVI, col. 919 A; *В. Г. Василевский*. *Труды*, II, СПб, 1912, с. 119; *Schlumberger*. *Еропée*, II, р. 659; *Дуйчев*. *Проучвания*, n° IV, с. 25–26. ↑

[19] *Кекавмен*, 174.18-176.9; *Златарски*, I, 2, с. 681. ↑

[20] *L. Diaconus*, 174–176. За кометата и годината на превземането на града: *Златарски*, I, 2, с. 681–684, който (История, I, 2, с. 681) допуска, че Самуил тогава е превзел и Драч. ↑

[21] *Божил*ов. Анонимът на Хазе, 122-123; *Божил*ов. Бележки, с. 26. ↑

[22] *Божил*ов. Анонимът на Хазе, 123–130. ↑

[23] *Cheyne*t. Pouvoir et contestations, №15, 16. ↑

[24] *Scylitzes*, p. 339.64-72. ↑

[25] Според арабския историк Яхъя Антиохийски (вж. *Розен*. Извлечения, с. 34.18–20) по това време или малко по-късно (991 г.) бил пленен цар Петровият син Роман. За съжаление това съобщение не само съдържа много неясноти, но и не може да бъде подкрепено от други извори. Вж. *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, №440. ↑

[26] За датата: *Iv. Božilov*. Actes d’Ivion, I, №10 et les Bulgares en Chalcidique (995–996). — In: *Méditerranées*, №26-27 (2001), 101–102. Тази година, противно на общоприетата в българската медиевистка 996 г., се определя от второто Самуилово нападение към Солун и Халкидическия полуостров (между септември 995 и ноември 996 г.), споменато в посочения по-горе документ от Ивион. ↑

[27] *Scylitzes*, p. 341.13-22. ↑

[28] *Scylitzes*, p. 341.25-30. ↑

[29] *Златарски*, I, 2, 695-698; *История на България*, 2, с. 410. ↑

[30] *Božilov*. Actes d’Ivion, I, №10. ↑

[31] *Božilov*. Actes d’Ivion, I, №10, където е разгледан подробно въпросът за залавянето на Йоан Халдос и времето, което той е прекарал в български плен. ↑

[32] Actes d’Ivion. Des origines au milieu du XIe siècle. Edition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou. Paris, 1985 (Archives de l’Athos, XIV), n° 10, pag. 18–19.; *I. Božilov*. Actes d’Ivion, I, №10. ↑

[33] *Божил*ов. Българите: просопографски каталог, №227. ↑

[34] *Божил*ов. Българите: просопографски каталог, с. 17, 112–113. ↑

[35] За името на Самуиловия син: *Божил*ов. Битолският надпис, 96–97. ↑

[36] *Scylitzes*, 341.27-342.52. ↑

[37] Датата е в зависимост, до голяма степен, от второто Самуилово нападение срещу Халкидическия полуостров, за което имаме само един *terminus ante quem*: ноември 996 г. (вж. бел. 32). Ако се приеме, че нападението е извършено най-късно през лятото на 996 г., то би могло да се допусне, че походът в Елада и Пелопонес бил проведен през лятото-есента на 996 г. Но не е изключено тези събития да са станали през следващата 997 г. ↑

[38] *Божил*ов. Българите: просопографски каталог, №401, както и миниатюрата в *Scylitzes Madritensis*, fol. 185^{r-b}, пак там, с. 184, №38. Името на тази Самуилова дъщеря е познато благодарение на интерполация във *Vindob. Hist. gr.* 74. ↑

[39] *Scylitzes*, 342.52-343.67. ↑

[40] *G. Dagron. H. Mihăescu. Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phokas. Paris, 1986, p. 147.* ↑

[41] *Ђурковић*. Срби, с. 28. Подробно за Самуиловите действия в Далмация и сръбските земи вж. *С. Пириватрић*. Самуилова държава, 106–115. ↑

[42] Летопис по па Дукљанина, 331; *Ђурковић*. Срби, с. 28; *Историја*, 1, с. 169. ↑

[43] Летопис по па Дукљанина, 334. ↑

[44] *И. Венедиков*. Първият брак на Гаврил Радомир. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, 144-156; *Димитров*. Българо-унгарски отношения, с. 81. ↑

[45] За датата: *Божил*ов. Анонимът на Хазе, 130–131. ↑

[46] За локализацията на Малък Преслав — вероятно Прислава (Нюфърул на дунавския ръкав Св. Георги) — вж. *N. Oikonomidès, Presthlavitz, the Little Preslav. — Südost — Forschungen, 42 (1983), 5–9.* ↑

[47] *Scylitzes*, 343.83-344.88. ↑

[48] *Божил*ов. Анонимът на Хазе, с. 131. Преди да разкаже за експедицията срещу Източна България (1000 г.) Скилица съобщава, че Василий II, тръгвайки от Пловдив (там той оставил патриций Теодорокан — за него *Йорданов*. Печатите, с. 109 — с погрешна хронология) „разрушил много крепости около Триадица“ (*Scylitzes*, р. 343.79–82). Златарски (*История*, I, 2, с. 707) неправилно датирайки похода на Теодоракан и Никифор Ксифий в 1001 г., отнася тези събития по-рано, през същата година. От своя страна Й. Турн ги

датира много общо: 998–1003 г. (*Scylitzes*, р. 343: коментар към редове 79–80). Ако назначаването на Теодорокан за командир на гарнизона във Филипопол предхожда повторното завладяване на Източна България, то би трябвало да бъде отнесено (а заедно с него и византийските действия срещу Триадица — София?) към 1000 г. или дори към предходната 999 г. ↑

[49] *Scylitzes*, р. 344.89–93. За Добромир: *Божилев*. Българите, просопографски каталог №338. ↑

[50] *Scylitzes*, р. 344.93–95, 1–16. Вж. *Божилев*, Българите, с. 19, както и просопографски каталог №432 (подробно за многото бягства на Николица и неговите залавяния в плен). Вероятно по същото време Василий II овладял крепостта Колидрон, а нейният защитник Димитър Тихона се оттегил при Самуил: *Scylitzes*, р. 344.95, 1–3. ↑

[51] *Scylitzes*, р. 344.16–18. ↑

[52] *Scylitzes*, 344.18–345.26; *Божилев*. Българите, с. 19. За Драгшан: просопографски каталог №342. ↑

[53] Според Й. Турн (*Scylitzes*, р. 346: коментар към ред 45) Видин бил обсаден през м. април 1002 г. ↑

[54] За съжаление Скилица не съобщава нищо за пътя, следван от византийския василевс, т.е. дали за изходна база отново е послужил Филипопол и ромеите, следвайки традиционния диагонален път, са преминали около София и оттам се отправили на север или пък за отправна точка е послужила покорената вече Източна България и Василий II се придвижвал срещу течението на Дунава? ↑

[55] *Scylitzes*, р. 346.44–55. ↑

[56] *Иванов*. БСМ², с. 557. Обикновено се приема, че тъкмо по това време — 1001–1003 г. — бил сключен византийско-унгарски съюз, насочен срещу България (улеснен от развода на Гаврил Радомир с унгарската принцеса, сестра на унгарския крал Стефан II). Вж. *Димитров*. Българо-унгарските отношения, с. 81 (с по-старата литература). Унгарците вероятно са воювали срещу северозападните български земи, преди всичко срещу тези на север от Дунав. Що се отнася до тяхно участие във военни действия срещу Верия, Сървия, Воден, а и някъде около Халкидическия полуостров, въпросът остава открит. Дори може да се каже, че това допускане отива твърде далече.

↑

[57] *Scylitzes*, р. 346.49–53. ↑

[58] *Scylitzes*, p. 346.53-69. ↑

[59] *Scylitzes*, p. 347.70-75. ↑

[60] *Scylitzes*, p. 342.57-343.67; *Златарски*, История, I, 2, с. 727 и бел. 4. Турн, следвайки Ф. Дьолгер приема годината 997. *Scylitzes*, p. 343, коментар към ред 64.; *С. Пуриватрић*, Самуилова држава, с. 114: 1005 г. ↑

[61] *Златарски*, I, 2, с. 728. ↑

[62] *Scylitzes*, p. 348.9-13. ↑

[63] *Scylitzes*, p. 348.13-18; *Кекавмен*, с. 152.21: τὸ δέμα. ↑

[64] *Scylitzes*, p. 348.18-349.35. ↑

[65] *Scylitzes*, p. 349.35-38; *Кекавмен*, с. 152.20: ἰδ χιλιάδας, т.е. 14 000. ↑

[66] *H. Ahrweiler. L'idéologie politique de l'empire byzantin. Paris, 1975, 52–53.* ↑

[67] *Scylitzes*, p. 349.39–45. Подробно за локализацията на гроба на Самуил в южния неф на базиликата Св. Ахил на Преспанското езеро: *N. Μουτσόπουλου. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στὴν Πρέσπαν*, А-Г. Θεσσαλονίκη, 1989. А, 406-440; с. 420, обр. 37: (разположението на гробовете); В, 798–819, 982 (образът на цар Самуил), 999–1001. ↑

§ 3. БЪЛГАРИЯ ПРЕД ПРОПАСТ: 1014–1018 Г.

След неочакваната смърт на цар Самуил властта в Българското царство била поета от неговия син Гаврил Радомир, наричан още Роман^[1]. Според Скилица това станало на 15 октомври 13-ти индикт^[2], т.е. 15 октомври 1014 г. или девет дни след кончината на баща му. Защо се получава това междуцарствие? Дали е имало съпротива срещу правата на Гаврил Радомир и ако е имало, от чия страна? Дали Иван Владислав е оспорил наследството на своя братовчед? По-късните събития сякаш дават основание за подобно тълкуване, но Скилица, единственият извор за тези събития, мълчи. Гаврил Радомир бил син на Самуил и Агата, дъщеря на Йоан Хризиллий, протевон на Драч^[3]. Трудно е да се каже, кога е роден, тъй като липсват сведения. Бракът на неговите родители би могъл да бъде отнесен към началото на 70-те години на десети век^[4], при това положение той получил българската царска корона и тежестите на държавното управление на около четиридесет години. Скилица не пропуснал да отбележи, че той надвишавал своя баща по мощ и по сила, но много му отстъпвал по мъдрост и разум^[5].

Новият български цар нямал време да се ориентира в международната обстановка. Пък и това не било толкова необходимо. От една страна, той поне двадесет години стоял непосредствено до баща си във всички важни събития, а от друга страна, самата обстановка била ясна, политиката на Византия към България отдавна не криела никакви тайни, а стратегията на Василий II, макар и да изненадвала понякога, била позната. Василий II нямал да спре докато не унищожи Българското царство. Изминалото десетилетие и половина от новото хилядолетие показвало, че обръчът все повече се затяга. При това положение Гаврил Радомир имал само една възможност: да воюва докрай. Но много малко време, за да изпълни тази повеля, наложена му от обстоятелствата.

Василий II, след като разгромил Самуил при Ключката клисура, се отправил към Струмица и по пътя завладял намиращата са на близо крепост Мацукиоп (Мачуково)^[6]. В същото време, за да си осигури

връщането към Солун императорът наредил на тамошния дук Теофилакт Вотаниат също да се насочи към Струмица и да разчисти пътя от преградите, които българите били издигнали. Солунският дук потеглил, за да изпълни нареждането на императора, но Гаврил Радомир първоначално го пропуснал да мине безпрепятствено, а по време на обратния път му устроил засада в една теснина, разгромил войската му, а него лично убил, пронизвайки го с копието си^[7]. Василий II обезпокоен от това поражение решил да преустанови своето навлизане в българските земи и се отправил обратно към Солун. По пътя назад той обсадил крепостта Мелник, която след кратка обсада се предала^[8]. Доволен от този успех императорът се завърнал в Мосинопол. Но едва пристигнал там, на 24 октомври той научил вестта за Самуиловата смърт. Разчитайки на объркване и дезорганизация у българите, Василий II започнал нова кампания, въпреки приближаващата зима. Отново през Солун той бързо достигнал до Пелагония (Битоля), като пътьом изгорил дворците на Гаврил край Бутели, сетне овладял Прилеп и Щип и оттам, преминавайки река Черна, достигнал до Воден и на 9 януари 1015 г. се завърнал в Солун^[9].

Позицията на Гаврил Радомир била пасивна или в най-добрия случай изчаквателна. Само от време на време той можел да реагира на някое византийско действие, преставайки да бъде наблюдател. И тази представа за възможностите на българския цар не се дължи на разказа на Скилица, а на реалното съотношение на силите. Защото инициативата отдавна била в ръцете на Империята. И наистина през пролетта на 1015 г. Василий II „се върнал отново в България“ и се отправил към Воден, защото българите от града му били изменили. След кратка обсада в деня на Великата събота, те били принудени отново да се предадат. Но този път императорът наредил всички българи да бъдат изселени във Волерон, а на тяхно място заселил „така наречените копиеносци“, които по думите на самия Скилица били „диви, безмилостни убийци и разбойници“^[10]. След като построил „в средата на теснината“ две крепости — Кардия и Свети Илия — Василий II се завърнал в Солун. И тъкмо тогава се случило нещо неочаквано. Чрез един ромей, чиято ръка била отрязана (Скилица набляга на тази особеност!) Гаврил Радомир му изпратил писмо, с което обещавал покорство и подчинение^[11]. Трудно е да се

обясни този ход на българския цар или по-точно да се предпочете една от двете възможности — сериозно намерение или желание да се спечели време. Може би второто е по-вероятно. Така е схванал тази постъпка на Самуиловия син и ромейският император и изпратил своите войски към Мъглен. Те били предвождани от небезизвестния Никифор Ксифий и солунския дук Константин Диоген. Към тях скоро се присъединил и самият Василий II. Събитията се развили по вече познатия начин: обсада, опит да се преодолеят стените от ромейските войски и накрая българите се предали. Били пленени Дометиан Кавхан, „високопоставен мъж и съветник на Гаврил^[12] и Илица, управител на града“^[13]. Всички българи, годни да носят оръжие били изпратени в „Аспракания“, т.е. Васпуракан, а крепостта била изгорена^[14].

На петия ден след превземането на Мъглен при Василий II пристигнал някогашния пратеник на Гаврил Радомир, ромеят с отрязаната ръка. Той донесъл писмо, с което Иван Владислав, единственият останал жив син на Аарон, съобщавал, че е убил своя братовчед Гаврил (това станало в Петриск^[15]), взел цялата власт в България и изразявал готовност да прояви покорност и подчинение. Малко неясно защо е сторил това, императорът издал хрисовул (?), с който потвърдил решението си (?) и го изпратил на новия български цар. Само след няколко дни дошъл отговорът (той бил донесен от същия ромей) на Иван Владислав, придружен с писмо на високопоставени български аристократи (τῶν ἀρχόντων Βουλγαρίας), които пишели, че са готови да станат поданици и роби на (ὕπληκούς καὶ δούλους) василевса^[16]. Но скоро Василий II разбрал (как?), че е заблуждаван. Вероятно и Иван Владислав, както и Гаврил Радомир, се опитвал с дребно хитруване да печели време. Но рано или късно лъжливите ходове били изобличавани. Още повече, че византийският василевс, гледайки на българите като на отцепници и бунтовници, узурпатори на царската титла, можел да приеме от българския владетел само едно: безусловната му капитулация.

Василий II не закъснял да поднови военните действия. Ромейските войски опустошили областта около Острово, след това Соск (Мъгленско) и нахлули в Пелагонийското поле. И отново както предходната година, всички заловени българи били ослепени^[17]. Най-сетне той достигнал до българската столица Охрид, там където според

Скилица се намирали дворците на българските царе, превзел я и имал намерението да се отправи към Драч, който непрекъснато бил заплашван от Самуиловия зет Иван Владимир. Наистина зетският княз споделил съдбата на Гаврил Радомир и бил убит от Иван Владислав^[18], но заплахата над града оставала. Тези намерения на василевса не били осъществени, тъй като някъде в Пелагонийското поле българският военачалник Ивац унищожил цяла византийска войска, командвана от стратега Георги Гонициат и протоспатарий Орест. Василий II бил принуден да се върне, но този път само преследвал Ивац и през Солун се завърнал в Мосинопол^[19]. Но военните действия до края на 1015 г. не престанали. Една византийска войска, командвана от Давид Арианит, изненадващо овладяла крепостта Термина^[20], а друга, предвождана от Никифор Ксифий, достигнала още по на север и завладяла крепостта Бояна, край София^[21].

През 1016 г. Василий II лично се отправил към Триадица (София), но по пътя обсадил Перник. Обсадата продължила 88 дена, тъй като защитниците на крепостта се сражавали много храбро и това принудило василевсът да се откаже не само от желанието си да превземе Перник, но и да прекрати цялата кампания и да се завърне в Мосинопол^[22]. Военните действия били възобновени през пролетта на следващата 1017 г. Този път Василий II се отправил към Кастория (Костур) и овладял намиращата се наблизо крепост Лонгон. В същото време друга ромейска войска, предвождана от Давид Арианит и Константин Диоген, отново опустошила и разграбила Пелагонийската област. Пленените българи — вероятно много — били разделени между императора, ромеите и съюзните руски дружини^[23]. Веднага след това Василий II се опитал да овладее Кастория, но напразно. И изведнъж се появили българите. И то по много странен начин. Според Скилица Василий II получил писмо, в което дръстърският стратег го уведомявал, че съществувало обединение на войските на Иван Владислав и Кракра, към което се били присъединили и печенези. Коалицията имала намерение да нападне ромеите^[24]. Този българо-печенежки съюз предизвиква някои съмнения. Преди всичко поради голямата отдалеченост на българи и печенези. Но и самият Скилица,

малко по-късно съобщава, че походът не могъл да се състои, тъй като печенезите се отказали от замисленото сътрудничество^[25].

Изглежда, че и самият Василий II, въпреки твърдението на Скилица, не се разтревожил много от въображаемата заплаха (или тъкмо поради това?), превзел крепостта Вишеград^[26] и я изгорил, след това възстановил Верея, а Острово и Молиск опустошил и унищожил^[27]. Когато станало известно, че съюзът между българи и печенези е осуетен, василевсът превзел и изгорил крепостта Сетина и най-сетне срещу ромеите се изправил Иван Владислав. В състоялото се сражение ромейските войски, съставени от западните схоли, и отрядът на солунския дук Константин Диоген надделели над българите, които заедно с царя се разбягали, овладели обоза, пленили двеста тежко въоръжени воители, както и един племенник на българския цар, ослепен веднага по нареждане на солунския дук^[28]. Това сражение било последното за изтичащата 1017 г. Василий II се отправил към Воден и оттам, на 9 януари 1018 г. се завърнал в Константинопол^[29].

Настъпила последната година от почти половинвековната война между България и Византия. И тази последна година започнала странно. Поне от страна на българите или по-точно от страна на българския цар. Виждайки се свободен от византийското присъствие, Иван Владислав са отправил към Драч и го обсадил с „варварска надменност и високомерие“. Трудно е да се обясни тази постъпка. Отклонение на вниманието на ромеите? Осигуряване на тила, т.е. предотвратяване на византийското настъпление от запад? Случайно хрумване или демонстрация на сила (пред кого?)? Каквото и обяснение да се намери, ако е възможно, по-важен е резултатът: докато Иван Владислав се сражавал с патриция Никита Пигонит, двама пехотинци се втурнали и му нанесли смъртоносни удари в областта на корема^[30]. Смъртта на царя била преддверието към края.

Дали България изпаднала в „безцарствие“? Трудно е да се даде категоричен отговор на това питане. Все пак Скилица никъде не говори за коронясването на най-стария син на убития цар Прусиан — Пресиан/Персиан^[31] (или някой друг от петимата му братя). Напротив, той го е представил като беглец. Очевидно България била на прага на гибелта, всички държавни структури се разпаднали или

разпадали, съпротивителните сили били изчерпани или ако били останали такива, то едва ли биха могли да окажат някаква съпротива на ромеите. Българите, с малки изключения, са очаквали края на десетилетната война. И повечето от тях били готови да помогнат за приближаването на този край. Дали последната година от войната е протекла така, както я описва Скилица или пък византийският историк създава една, до известна степен, превратна картина? Невъзможно е да се каже. Но като че ли такава каквато е представена, тя е по-близо до действителността, отколкото до пристрастието или въображението.

За Василий II 1018 г., по-точно времето след като получил известието за смъртта на българския цар, била година на победоносен, по-скоро триумфален поход из българските земи. Още докато бил в Адрианопол, при него пристигнали синът и братът на Кракра, които му съобщили, че се предават Перник и още 35 крепости^[32]. Вече в Мосинопол василевсът приел представители на Пелагония (Битоля), Моравизд и Липений, които носели същата новина — капитулация на техните крепости^[33]. В Сяр той приел самия Кракра и 35-те „архонти“, както и управителя на Струмица, Драгомъж^[34]. Когато пристигнал в Струмица, при него се явили патриарх Давид (Йоан според друг ръкопис), който носел писмо от Мария, съпруга на Иван Владислав, която обещавала подчинение, по-точно да се „откаже от България“, ако бъдат задоволени желанията ѝ. Там пристигнал и Богдан, когото Скилица нарича „топарх на вътрешните крепости“, което съответства на ичиргу-боила или чъргубиля^[35].

От Струмица Василий II се отправил към Скопие, където местните жители го посрещнали с „литании и химни“ и му се представил младият Николица, който командвал първия и най-опитния отряд от Самуиловите войски. Още по-тържествен бил приемът в столицата Охрид, където василевсът бил въведен в града с „хвалебствени песни, приветствия с пляскане с ръце и благословии“. Според Скилица там се намирали „дворците на царете на България“ и техните съкровища, които попаднали в ръцете на завоевателите — корони от бисери, златотъкани дрехи, сто кентинария златни монети, които били раздадени на ромейската войска. След това при василевса били доведени българската царица с трима от синовете си (Траян или Троян, Радомир и Климент) и шестте си дъщери, един незаконен син

на покойния Самуил и седем деца на Гаврил Радомир^[36]. Явили се още трима български велможи (μεγιστόνες) заедно със своите „тагми“, т.е. командваните от тях военни части. Това били Несторица, Лазарица и младият Добромир, приети „благосклонно и почетени царски“^[37]. От Охрид Василий II се отправил към Преспа и оттам към Девол. В този град на специално издигната за случая трибуна той приел тримата най-големи сина на Иван Владислав — Прусиан-Персиан, Алусиан и Аарон. Първият от тях получил достойнството магистър, а останалите двама — патриций^[38]. По същото време се предал и известният Николица, който на няколко пъти (от 1001 г. насетне) преминавал на страната на ромеите и след това бягал. Този път той бил изпратен в Солун и хвърлен в тъмница^[39]. След това императорът продължил победоносното си придвижване към Кастория (Костур), където при него били доведени две Самуилови дъщери. По същото време той наредил да разрушат Сървия и Соск, както и околните крепости^[40], а когато се намирал в Стаг приел покорството на управителя на Белград (Берат) Елемаг^[41].

Малцина били онези българи, които не само не отстъпили доброволно, но и оказали съпротива на превъзхождащите ги ромейски войски. Един от тях бил Ивац, който се укрепил в планината Врехот (Върхот, Врѣхот някъде в Албания), продължавал „апостасията“ и дори се стремял към властта в България. Скилица описва подробно как Ивац (той получил писмо от василевса) не се „вразумил“ да не се противопоставя сам на ромеите, след като цялата страна била покорена и как бил измамен от Евстатий Дафномил^[42]. Другото огнище на съпротивата било в крайния български северозапад, в град Сирмиум (Срем). Там бил изпратен Константин Диоген, който при лична среща успял да убие управителя на града — неговото име е неизвестно — и така градът и неговата област преминали под ромейска власт^[43]. Почти по същото време (1019 г.?) предалият се малко преди това управител на Белград (Берат) Елемаг заедно с някой си Гавра, организирай бунт с цел да възстанови българското царство, но опитът му завършил с неуспех^[44].

Тези последни усилия постепенно угаснали и цяла България била покорена от ромеите. За Василий II оставали само тържествата. Василевсът продължил своя път и пристигнал в Атина, където бил

отслужен тържествен молебен в църквата посветена на Св. Богородица (някогашния храм на Атина Палада, т.е. Партенона) и се отправил към Константинопол. Той влязъл в столицата през Златните врата, увенчан със златна корона. Пред него вървяла съпругата на цар Иван Владислав Мария заедно с живите потомци на комитопулите, предали се доброволно в плен. Тържествената процесия завършила във Великата Църква, т.е. „Света София“, където Василий II отдал своята почит към Бога, чрез хвалебствени химни^[45]. Така за ромеите завършила половинвековната епопея (както я наричат някои учени), а българите трябвало да изпитат сетнините от настъпилия апокалипсис.

-
- [1] За името на Самуиловия син: тук по-горе, § 2, бел. 35. ↑
- [2] *Scylitzes*, р. 349.46-53. ↑
- [3] *Scylitzes*, р. 349.50-51; *Божилков*. Българите, просопографски каталог, №1а и 451. ↑
- [4] *Scylitzes*, р. 349.50-51; *Божилков*. Българите, просопографски каталог, №1а и 451. ↑
- [5] *Scylitzes*, р. 349.47-48. ↑
- [6] *Scylitzes*, р. 350.65–68. За локализацията на Мацукион — Мачуково (?): *Златарски*, История, I, 2, с. 737 и бел. 3. ↑
- [7] *Scylitzes*, р. 350.68-351.82. ↑
- [8] *Scylitzes*, р. 350.88–94. *И. Дуйчев*, Мелник през средновековието. — В: *Дуйчев*. Българско средновековие, 380–382. ↑
- [9] *Scylitzes*, р. 351.94–95, 1–8. ↑
- [10] *Scylitzes*, р. 352.9–3, 16-21; *Божилков*, Българите, с. 19. ↑
- [11] *Scylitzes*, р. 352.13–15, 22–23. ↑
- [12] *Божилков*, Българите: просопографски каталог, №373. ↑
- [13] *Божилков*, Българите: просопографски каталог, №366. ↑
- [14] *Scylitzes*, р. 352.23-38; *Божилков*, Българите, с. 26. ↑
- [15] *Scylitzes*, р. 353.39-45. ↑
- [16] *Scylitzes*, р. 353.46–49. За двамата братя Кавкан вж. *Божилков*. Българите, просопографски каталог, №374 и 375. ↑
- [17] *Scylitzes*, р. 353.52-62. ↑
- [18] *Scylitzes*, 353.62-354.70. ↑
- [19] *Scylitzes*, р. 353.72-81. ↑
- [20] *Scylitzes*, р. 353.82-84. ↑
- [21] *Scylitzes*, р. 353.84-87. ↑

- [22] *Scylitzes*, p. 355.11-17. ↑
- [23] *Scylitzes*, p. 355.17-25. ↑
- [24] *Scylitzes*, 355.25-356.31. ↑
- [25] *Scylitzes*, p. 356.35–36. Вж. *Божилев*. България и печенезите, 60–61. ↑
- [26] *Scylitzes*, p. 356.31-32. ↑
- [27] *Scylitzes*, p. 356.32-33. ↑
- [28] *Scylitzes*, p. 356.34-50. ↑
- [29] *Scylitzes*, p. 356.50-53. ↑
- [30] *Scylitzes*, p. 357.54-61. ↑
- [31] За името: *Божилев*. Българите: просопографски каталог, №169. ↑
- [32] *Scylitzes*, p. 367.63-66. ↑
- [33] *Scylitzes*, p. 357.68-69. ↑
- [34] *Scylitzes*, p. 357.68–73. За Драгомъж: *Божилев*. Българите: просопографски каталог, №341. ↑
- [35] *Scylitzes*, 357.76–358.80. За Богдан: *Божилев*. Българите: просопографски каталог, №132. ↑
- [36] *Scylitzes*, 358.80-359.24; *Божилев*. Българите: просопографски каталог, №172, 170, 166. ↑
- [37] *Scylitzes*, p. 359.29–32. *Божилев*. Българите: просопографски каталог, №431, 395, 339. ↑
- [38] *Scylitzes*, 359.32–360.46. За тримата братя: *Божилев*. Българите: просопографски каталог, №169, 152, 158. ↑
- [39] *Scylitzes*, p. 363.41-49; *Божилев*. Българите: просопографски каталог, №432. ↑
- [40] *Scylitzes*, p. 364.67. ↑
- [41] *Scylitzes*, p. 364.68–75. За Елемаг: *Божилев*. Българите: просопографски каталог, №364. ↑
- [42] *Scylitzes*, 360.62-366.42; *Божилев*. Българите: просопографски каталог, №364. ↑
- [43] *Scylitzes*, 365.15–366.30. За името „Сермон“ и за фамилията Нестонг (родоначалник: братът на анонимния управител на Сирмиум — Срем) вж. *Божилев*. Българите, 75–77. ↑
- [44] Вж. тук бел. 41. ↑
- [45] *Scylitzes*, 364.80-365.95. ↑

ДЯЛ ЧЕТВЪРТИ
ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ^[1]

ГЛАВА ПЪРВА

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ В СИСТЕМАТА НА ВИЗАНТИЙСКАТА ПРОВИНЦИАЛНА УРЕДБА

§ 1. ВОЙНА ЗА НЕЗАВИСИМОСТ, „ОТЦЕПВАНЕ“ ИЛИ „УЗУРПАЦИЯ“?

След война, продължила повече от четиридесет години — единствен случай в столетните българо-византийски отношения, Българското царство било покорено от Византия. Отношенията между двете страни придобили нов характер, при който определящо значение имал принципът на субординация. Тълкувайки настъпилите изменения, В. Н. Златарски изгради теорията за „договора“, сключен между българското общество, по-точно представители на българската аристокрация, и византийския василевс Василий II^[2]; една теория — нейната същност е запазване на целостта на българските земи в рамките на византийската провинциална уредба, която бе посрещната с много и различни възражения, идващи от няколко посоки. Положението на България след трагичната 1018 г. не може да бъде обект на дребнави спорове и, което е по-важно, действията на византийския император трябва да бъдат поставени там, където е тяхното място: в полето на византийската политическа идеология, на една постоянна доктрина, определяла външната политика на Империята.

Да се върнем малко по-назад, в 971 г. Вече видяхме, че стореното от Йоан Цимиски и особено триумфът в Константинопол имат символичен, но строго определен характер: край на Българското царство^[3]. Оттук нататък българските земи и българите били част от Византия. Всеки опит да се промени този новоустановен, до известна степен формален ред ромеите схващали като „отцепване“, като узурпация (ἀποστασία)^[4]. В 976 г. комитопулите подновили войната за българска независимост, опирайки се на традицията (царят бил

пленен, но царската власт съществувала), Българската църква и онези български земи, които били de facto свободни. За българите от западните предели, а вероятно и за тези от източните области, намиращи се под ромейска власт, тези действия означавали само едно: възстановяване на Българското царство в неговия теоретичен и действителен модел отпреди 971 г. За ромеите това били действия, които водели до оспорване на властта на василевса, до узурпация на неговата власт (или поне на част от нея) или до „отцепване“ от империята на ромеите. Самуил, провъзгласявайки се за μόναρχος^[5] и сетне за цар (василевс) на българите и техен самодържец (Битолският надпис)^[6], в очите на ромеите бил незаконен владетел, той не бил син или брат на византийския василевс (както гласяла политическата теория), а обикновен „отцепник“ или узурпатор: Скилица го нарича ἀποστάτης (или неговото движение ἀποστασία)^[7], а Кекавмен — тиран (ὁ τύραννος Βούλγαρος Σαμουήλ...)^[8] (някои византийски историци от XI-XII в. са склонни да го нарекат βασιλεύς, но тези изключения имат своето обяснение)^[9]. И като такъв той е могъл да има само една съдба: заловен и наказан възможно най-жестоко, но отговарящо на византийската концепция за властта: ослепен или хвърлен в затвора. Тъй като това не е могло да стане със Самуил, тази ужасяваща съдба застигнала неговите 14 000 (15 000 според друг извор) войници, пленени след тежкото поражение край Беласица. Василий II забравил за филантропията (едно от основните достойнства на всеки византийски василевс)^[10] и решил да накаже жестоко нещастните български войници (византийските закони забранявали физическите мъчения и увреждания, които били несъвместими с духа на самата византийска цивилизация), тъкмо за да покаже недвусмислено, че те (а и техният владетел) са обвинени в опит за убийство на императорската особа.

И така, какви са били действията на Василий II в 1018 г. към България и към българите? На първо място триумфът, който завършвал всяка успешна военна кампания на василевса (важен елемент от римската традиция). А тежката и продължителна война срещу България била много повече от успешна. Край Охрид Василий II приел, така да се каже, капитулацията на българите. Иван Владислав бил мъртъв, но затова пък там се представило цялото му семейство: съпругата му Мария с трима от синовете си (другите

трима се присъединили по-късно) и шестте си дъщери. Заедно с тях били един извънбрачен син на Самуил, петима синове и две дъщери на Гаврил Радомир, както и мнозина представители на българската аристокрация^[11]. След като при него се явили всички (?) живи членове на българската династия, Василий II се отправил към Атина, където бил отслужен тържествен благодарствен молебен на Св. Богородица — израз на отплата за Божията подкрепа във войната срещу българите и преди всичко за нейния сполучлив край^[12]. По този начин всички постъпки на ромеите и особено на техния василевс били предоставени като внушение на Провидението. Едва след това Василий II се отправил към Константинопол и пред жителите на столицата осъществил последната част от триумфа си. Той влязъл в града, предшестван от Мария, Самуиловите дъщери, останалите българи и архиерея на България, т.е. от царицата и патриарха, представители на двете власти, които изграждали православния модел на Българското царство^[13]. Като повторил действията на Йоан Цимиски от 971 г., но с още по-голямо основание (българският цар не участвал в тази драма, но той бил убит от ромеите!), византийският василевс демонстрирал унищожаването на „апостасията“ и възстановяването на някогашното положение.

Логичен би бил въпросът: кое е това някогашно положение? Във втората си грамота, с която създавал Охридската архиепископия, Василий II го подчертава без колебание: „Защото не без кръв, не без труд и пот, а с многогодишно търпение и с Божия помощ тая страна ни се подари от Бога, чиято благост явно ни помагаше, *та да се съедини под един ярем разделеното*, без да се нарушат границите и наредбите, добре установени от царуващите преди нас“^[14]. Но той не казва кои са царуващите и кога са царували те. Дали Йоан Цимиски и събитията от 971 г.? Или по-далече назад? По-късни византийски автори също не са категорични. Според Михаил Псел [българското] племе (γένος τῶν [Βουλγάρων]) „станало част от империята на ромеите“ („μέρος τῆς Ρωμαίων ἐπικρατείας γενομένω“) ^[15], визирайки действията само на Василий II. Михаил Аталиат е близо до това схващане: „И въпреки че България изобщо била позната като непобедима, могъща и непристъпна страна, не се била подчинила задълго на никой василевс и поради това не изпращала във Византия

данъка и доставката на храни, той [Василий II] я завладял блестящо и окончателно“^[16].

Какви са били по-нататъшните действия на Василий II? „Защото, ако и да станяхме господар на тази страна [България], запазихме непокътнати нейните права, като ги потвърдихме с наши хрисовули и сигилии“^[17]. Като оставим настрана административната уредба на българските земи и положението на Българската църква — за тях ще стане дума по-нататък, — василевсът съхранил преди всичко данъчната система. Или поне на това набляга (М. Аталиат го подкрепя). Или ако сумираме: 1) унищожил „рода на предишните владетели“ — по-точно пленил и отвел в Константинопол членовете на династията: 2) не променил действащите закони и данъците. Необичайни ли са тези действия? Разбира се, не! Византийският василевс следвал традиционната политика към новозавоювани чужди земи; традиционна, тъй като тя се формирала отдавна и щяла да бъде в сила още дълго време и ще бъде забелязана от Николо Макиавели^[18]. И така, място за договор между българската аристокрация и Василий II няма; всичко, което станало, било проява на византийската политическа доктрина.

---

[1] Автор: И. Божилов ↑

[2] *Златарски*. История, II, 1–41, специално 1–6. ↑

[3] Вж. тук, с. 300. ↑

[4] Подробно за апостасия: *Божилов*. Седем етюда, 139–148. ↑

[5] *Scylitzes*, р. 330.92. ↑

[6] *Божилов*. Битолският надпис, с. 88, КМЕ, 1, с. 196. Вж. и тук по-горе, с. 318. ↑

[7] *Scylitzes*, р. 328.28, 329.77: *apparatus*. Вж. и тук, с. 317. ↑

[8] *Кекавмен*, с. 250.15-16. ↑

[9] *Psellos*, I, р. 77.18: XL; *Anne Comnène*, II, р. 96.8–10. Вж. тук по-горе, дял III, гл. IV, §1, бел. 86. ↑

[10] *Abhweiler*. *L'idéologie politique*, р. 53 n. 2. ↑

[11] Вж. тук по-горе, с. 330. ↑

[12] Вж. тук по-горе, с. 331. ↑

[13] Вж. пак там. ↑

[14] *Иванов*. БСМ², с. 556. Вж. и началото на първата грамота: с. 550. ↑

[15] *Psellos*, I, p. 76.1-3: XXXIX. ↑

[16] *Ataliata*, p. 234.13-16. ↑

[17] *Иванов*. БСМ², с. 556. ↑

[18] *Николо Макиавели*. Избрани съчинения. София, 1985, с. 22.

↑

§ 2. ТЕМА БЪЛГАРИЯ

Административната уредба на българските земи след 1018 г., вече като част от Византийската империя, е била обект на много изследвания. Ярко изразена е позицията на В. Н. Златарски, който много упорито и неотстъпно защити идеята, че целостта на покорена България не е била нарушена и тя, като една административна провинциална единица, била влята в съществуващата византийска система. Едва десетилетия по-късно от нея са били отнети земи, които са формирали друга византийска тема (Паристрион)^[1]. Тази идея, защитавана от В. Н. Златарски до смъртта му, не само противоречеше на съществуващите схващания, но и бе посрещната с много сериозна съпротива у нас (без специална критика)^[2] и особено в чужбина^[3], където схващанията на българския учен бяха анализирани обстойно и отхвърлени с не по-малка упоритост. За да се стигне до изоставянето на схващането за една византийска тема, създадена от всички български земи, и от съвременната българска историография. И днес, ако няма почти никакви спорове по същността, а не по детайлите, разбира се — това е проблемът за създаването на темата *България*, изградена от западнобългарските земи, т.е. от централните области на Самуилова България.

За създаването на тема България не разполагаме с актове материал, така както се е появила Охридската (или Българската) архиепископия. И това е съвсем логично, тъй като противното би било до голяма степен несвойствено за византийската провинциална административна практика. Темата България се появила тогава, когато окончателно престанала да съществува държавата България, т.е. в 1018 г. Дори малко преди триумфа на Василий II в Охрид. Според византийските автори след превземането на Скопие василевсът оставил там като стратег автократор патриция Давид Арианит, назначавайки го за *катепан на България* („... κατέλυνω Βουλγαρίας προσονμάσας αὐτόν“)^[4]. Давид Арианит бил един от най-прочутите и заслужили ромейски военачалници във войната срещу българите. Известно време той бил управител на Солун — обект на български нападения в последното десетилетие на X в. и основен изходен пункт

за византийските кампании срещу България. Сетне воювал срещу Струмица и Пелагония (Битоля) (съвместно с Константин Диоген)^[5]. Тъй като според византийската провинциалноадминистративна практика управителят на една тема осъществявал цялата власт в нея, военна и гражданска, за катепан на новообразуваната тема България — до 1018 г. поле на ожесточени военни действия — бил назначен изтъкнат воин, какъвто без съмнение бил патриций Давид Арианит. За съжаление действията на първия управител на темата са непознати, тъй като изворите мълчат. Знае се само, че на този пост той останал сравнително дълго време: едва към 1026 г. се появил нов управител. Това бил Константин Диоген, който също имал богата биография: стратег на Солун, но преди всичко неговото име се свързва с покоряването на темата Сирмиум^[6]. Около 1026 г. той бил назначен за дук на България („δοῦκα τῆς Βουλγαρίας ἐποίησεν...“^[7]). От това време е запазен негов печат, чиято легенда гласи: „Господи, помагай на твоя роб Константин, антипат, патриций и дук на България“^[8]. В Скопие Константин Диоген останал докъм 1028 г., когато бил обвинен в заговор или открит бунт и бил изпратен в Мала Азия, в темата Тракезион^[9].

Следващият управител на тема България, отново катепан, бил протоспатарий Христофор Вулгарос^[10]. Две неща заслужават отбелязване: първо, както свидетелства патронимът (или може би прозвището?), Христофор е бил българин от това първо поколение, сложило оръжие в 1018 г. и постъпило на византийска служба. Само десет години по-късно Константин вече е бил катепан на тема, изградена от основните територии на българската държава в годината на нейната гибел; второ, тъкмо по същото време, в устройството на темата настъпила изненадваща промяна: тя временно била обединена с темата Солун и двете теми били поставени под ръководството на един византийски функционер^[11]. Христофор — в това няма никакво съмнение — пребивавал в Солун, където станал ктитор на църквата „Св. Богородица Халкеон“^[12]. Той останал на този пост по-малко от година, след което бил назначен за катепан на византийската тема Лонгобардия (Италия)^[13].

Следващите трима управители на темата са известни само от оловни печати, което ограничава познанията ни за тяхната дейност в

българските земи. Първият сред тях е Варда, протоспатарий и стратег на България и, което е интересно, едновременно с това ἀναρχαφεύς^[14]. Вероятно е непосредствен приемник на Христофор след възстановяване на самостоятелността на тема България, т.е. 1028/29–1030 г. Останалите двама, чиято дейност в България може най-общо да бъде отнесена към 1030–1040 и 1040–1048 г., са патрицият и стратег на България Τζουρβανέλης (Тзурванел — Чурванел)^[15] и Леон Дримис, отново κατελάνω Βουλγαρίας^[16]. Следващият управител на България, чието присъствие в Скопие може да бъде ограничено между 1048 и 1053 г., е Василий Монах. Това е единственият управител на темата, чиято функция в изворите е получила различни наименования, а именно: катепан, игемон (ἡγεμών), сатрап (σατράτης) и архиг (ἀρχηγός), към които трябва да бъде добавено и спорното понятие проνοήτης^[17]. Никифор Протевон е вероятният приемник на Василий Монах (назначението му се отнася към времето преди 11 януари 1059 г.), но той упражнявал своите функции твърде кратко време: наскоро след смъртта на император Константин IX Мономах (11 януари 1055 г.) той бил изпратен в темата Тракезион, в манастира тоῦ Κουζήνοῦ (някъде между планината Галезион и Ефес). За съжаление изворите не подсказват наименованието на неговата длъжност^[18].

Не познаваме непосредствения приемник на Никифор Протевон. Вероятно в периода между 1055 и 1065 г. управлението на темата е било в ръцете на Константин, патриций и антипат. Действията му в България остават неизвестни, тъй като неговото присъствие, поне на първо време, в Скопие е регистрирано само от два печата. Но те, макар и лаконични, разкриват една интересна подробност от положението на темата. Според единия печат Константин е „антипат, патриций и дук на България“^[19]. Според легендата на другия Константин има същия cursus honorum, т.е. титулатура, но неговата длъжност е различна: „Господи, помагай на Константин, антипат, патриций и дук на Солун, България и Σερβίας“^[20]. Трудно е да се каже кой от двата печата е по-ранен и в съответствие с тази датировка да се определи първата длъжност на Константин, свързана с управлението на българските земи (и на двата печата той има еднакви титли). По-важно е другото: към средата на XI в. тема България отново е участвала в по-голямо военно и административно обединение пак със

Солун и вероятно малката тема Сервия, разположена на югозапад от него^[21].

При какви обстоятелства и кога точно Константин е напуснал България, е трудно да се каже. Но през 1065 г. като архонт на темата (нейните граници вероятно са били разширени на север до Дунав) откриваме Никифор Вотаниат. Неговото назначение, а вероятно и увеличаването на териториалния обхват на темата се дължи на голямото нахлуване на узи в земите на юг от Дунав. Никифор Вотаниат (заедно с архонта на Паристрион Василий Апокап)^[22] не могъл да се отличи в тези действия, бил освободен от длъжността си и заменен с Андроник Филокал, *κατεπάνω Βουλγαρίας*^[23], за чиито действия (около 1065–1067 г.) не се знае почти нищо.

В годините на поредното българско въстание, което се свързва с името на българския аристократ от Скопие Георги Войтех, длъжността управител на България за по-малко от две години (1072–1073 г.) била заемана от трима души. Въстанието заварило в Скопие дук Никифор Карантин^[24], който веднага бил отзован от своята длъжност поради неумението му да се противопостави на българите и заменен с *διάδοχος αὐτοῦ* Дамян Даласин, също дук^[25]. Но и той не се задържал дълго в България, тъй като на границата между 1072 и 1073 г. катепан на България бил вече Михаил Саронит^[26]. Управителите на България, без да се знаят причините, продължили да се сменят по същия начин до края на 70-те години на XI в. По всяка вероятност непосредственият приемник на Саронит бил Никифор Ватаци, проедър и дук на България. Познат само от печат^[27], той не оставил трайни следи в българските земи и към 1074 г. бил подменен с Никифор Вриспий, също дук на България^[28]. А в края на десетилетието (1077–1080 г.?) дук на Скопие т.е. на България е Александър Кавасила^[29]. Времето, когато е управлявал тема България проедър и дук Григорий, може да бъде определено само въз основа на палеографските и иконографските белези на неговия печат, единствено свидетелство за присъствието му в българските земи. И затова е сравнително продължително: между 1080 (според някои 1078) и 1096 г.^[30]

Сведенията за следващия управител на България, дук Никита Карики са изненадващо богати. Това е така, защото той изпълнява

своите функции през 1096 г., т.е. по времето, когато през българските земи преминават участниците в Първия кръстоносен поход. Според запазен печат, чиято легенда е метрична, т.е. римувана, протопроедър Никита Карики е дук на България^[31]. По-обстойни са описанията. Алберт Аквенски го характеризира като: „... duci et principi terrae“, който пребивавал в „Nizh, in medio Bulgarorum regno“ („дук и управител на [= проедър?] на страната“, „Ниш, посред българското царство“), „dicto duce Nichita, principe Bulgarorum et praeside civitatis Belegrauae“ („споменатия дук Никита, управител на българите и комендант на Белград“)^[32]. Другите латински автори се изразяват по-кратко и по-ясно: „Bulgarorum dux Nichita nomine“ („дукът на българите по име Никита“)^[33]. Какво означават тези сведения? Протопроедър Никита Карики безспорно е бил дук на България — в това не оставят съмнение нито печатът, нито латиноезичните хронисти. Това, което предизвиква особено голям интерес, е, че за разлика от своите предходници, неговата резиденция не е в Скопие, а в Белград („praeside civitatis Belegrauae“) или Ниш. Дали това е било постоянно или за по-кратък срок, трудно може да се каже. Сигурното е, че тази промяна е свързана с Първия кръстоносен поход, довел не само до смяната на резиденцията на дука, но и, както ще видим по-долу, до обичайната промяна на териториалния обхват на темата, увеличаване на войските и обединение на военното командване.

Не се знае докога протопроедър Никита Карики е бил дук на България. Дали отминаването на двете вълни кръстоносци (1096–1097 г.), с които той е трябвало да се държи много умело — да бъде дипломатичен и да им услужва или пък да воюва тогава, когато се е налагало, — е означавало край на неговата служба в българските земи? Или пък е продължила още известно време? Дали е останал в Белград (Ниш), или пък се е завърнал в Скопие? Но в началото на новото столетие (около 1100 г.) в Скопие заварваме нов управител на България. Според неговия печат това е севаст Йоан Комнин, дук на Скопие (= България)^[34]. Като такъв той е получил две писма от Теофилакт Охридски, с които архиепископът на цяла България иска неговата помощ срещу произволите на данъчните служители, освобождаване от някои данъци и известни дарения^[35]. Съвсем наскоро (ок. 1101 г.) Йоан Комнин напуснал българските земи и отново за дук на Скопие (но безспорно управител на България) бил

назначен Йоан Таронит, който останал на този пост докъм 1105 г.^[36] Оттук до края на дванадесетото столетие изворите не са съхранили името на управител на България^[37].

Темата България била създадена, както вече видяхме, още в 1018 г. Така тя станала част от византийската провинциална система на Балканския полуостров. По своята уредба тя не се отличавала от останалите византийски теми, а дребните отклонения, които се забелязват, се дължат не на национални особености, а на изменения във вътрешната обстановка или международното положение на Империята. Византийските извори (писмени и печати) използват четири понятия, за да обозначат управителя на темата. Те са следните: *стратег* (στρατηγός) е основният термин във византийската провинциална уредба през IX и X в. (а отчасти през първата половина на XI в.) и в последния тактикон на X в., Scorialensis, заема 5–6 място във византийската служебна йерархия^[38]. Само двама управители на тема България, един след друг, между 1029 и 1040 г., са били стратеги; *катепан* (κατεπάνω), което става популярно във византийската административна терминология в края на X в. и заема 9-о място в Ескориалската тактика^[39]. Петима са българските управители, които в изворите са назовани катепани: сред тях са първият управител на темата (1018 г.), а последният е изпълнявал своите задължения в 1072–1073 г. (той е №14 в списъка на управителите); *дук* (δοῦξ) — появява се почти едновременно с катепан (като наименование на длъжността на темния управител) и заема същото 9-о място в ранговата таблица^[40]. 11 управители на тема България, т.е. повече от половината, са дукове. Най-ранният (1026 г.) е № 2 в Списъка, а последният — в 1101–1105 г. Заслужава отбелязване фактът, че след 1073 и до 1105 г. всичките управители на България, общо 7, са назовани дукове; *архонт* (ἄρχων) е последното, четвърто понятие, с което в писмените извори (не и на печатите!) се назовават двама управители на тема България — Никифор Протевон (1045/55 г.) и Никифор Вотаниат (1065 г.). Възможно е в тези два случая понятието ἄρχων да има само технически смисъл, без конкретно съдържание^[41].

В един случай управителят на тема България е характеризирани с четири понятия. Това е Василий Монах (между 1048 и 1053 г.), който в различно време и в различни извори е наречен ἡγεμών, ἀρχηγός,

προνοήτης и στρατήс^[42]. Без колебание може да се каже, че първите два термина, както и архонт, имат технически смисъл и не са част от понятийния апарат на византийската провинциална администрация. Тяхната поява в някои исторически съчинения от XI в. се дължи на по-голямата свобода на изразяване, с която са се ползвали техните автори. По-особен е проблемът с четвъртото понятие στρατήс. Последните проучвания показват, че то се използва през XI в. като „титла, която обозначава някои византийски управители на България, Дръстър и Ани, може би заради това, че те са имали под свое командване една тагма στραία“^[43].

Византийската административна терминология по отношение на тема България съдържа едно понятие, което предизвика много спорове и бе в основата на схващанията на В. Н. Златарски за административното единство на българските земи след 1018 г. Понятието е *стратег-автократор* (στρατηγός αὐτοκράτωρ), а византийският служител, който е свързан с него, е катепанът на България Давид Арианит. Казано съвсем кратко, българският учен прие, че с него се обозначава лице, което има неконтролирани от никого военни пълномощия на територията на някогашната българска държава^[44]. Тези пълномощия са правели от катепана Давид Арианит управител на всички български земи. Няма никакво съмнение, че стратегът автократор е бил „главнокомандващ с пълна власт в гражданската и военната област“, в определен момент или при определени случаи (потушаване на узурпация, военни действия срещу печенези и т.н.). Твърде често като синоним е използвана вече поясната военна титла стратопедарх (στρατοπεδάρχης) и се свързва с действията на военачалници преди и след Давид Арианит^[45]. Безспорно катепанът на България е бил назначен с малко по-особени, защо не по-широки пълномощия, но в рамките на територията, която му е била подвластна, т.е. темата България. Разбира се винаги остава и другата възможност: Давид Арианит е изпълнявал две длъжности — поради важността на момента (все още неприключилата окончателно война с България). Тези две длъжности са били катепан на новата тема България (североизточните български земи вече били обособени в отделна административна единица) и командващ византийските войски на Запада, т.е. на Балканския полуостров (стратег автократор = стратопедарх = domestik [на Запада])^[46].

Наименованието на темата още от самото ѝ създаване не оставя никакво съмнение. Тя се отъждествява териториално с онези български земи, които Василий II покорил между 1000–1003 г. и които в същото време формирали централните части на Самуиловата държава. И съвсем естествено и логично получила името *България* (първият ѝ управител Давид Арианит е катепан на България). От 21 управители на темата между 1018 и 1105 г. 15 са катепан, дук или стратег на България (особено категорично това е изразено на печатите, които имат документална стойност); Никифор Вотаниат е „... ἄρχόντων τῶν περὶ τὸν Ἰστρον ποταμὸν...“^[47], наименованието на темата при дук Дамян Даласин остава неясно^[48] и само в четири случая — Никифор Карантин (1071–1072 г.), Александър Кавасила (1077–1080 г.), Йоан Комнин (ок. 1100 г.) и Йоан Тарокит (1101–1105 г.) са титулувани „дук на Скопие“ (предимно в писмените извори и само един печат)^[49]. Но няма никакво съмнение, че техните пълномощия са се простирали върху отдавна познатата тема България. Резиденцията на управителите на темата се е намирала в Скопие. Това твърдение се аргументира не само със споменатите вече четири случая на „дук на Скопие“. Още в 1018 г. катепанът Давид Арианит бил „оставен в града (Скопие) като стратег автократор“. Както видяхме, Никифор Карантин бил дук на Скопие, но година по-късно Михаил Саронит отново е катепан на България. Но сякаш най-важно остава писаното от Йоан Скилица: „... τῶν Σκουλῶν, τῆς μητροπόλεως Βουλγαρίας“, т.е. „Скопие, главният град на (тема) България“^[50]. Един от най-важните проблеми е свързан с определяне на границите на темата. Липсва документ, който да регламентира териториалния обхват, или пък подробно описание в наративните извори^[51]. И все пак отделни точки маркират нейните крайни предели в различни географски посоки. Така например Никифор Вриений, след като неведнъж използва понятието България, го определя чрез споменаването на Ниш и Скопие; веднага след това разграничава „Илирия“ от България, като сочи Дирахий за център на първата тема^[52]. В друг случай като съседни на България се сочат Тракия и онази част от нея, която през IX-XI в. формира византийската тема Македония^[53]; веднъж като част от „τὸ θέμα Βουλγαρίας“ (Cod. Vat. gr. 299, f. 393)^[54] се сочат земите около Соск, близо до Верея и Едеса, а

друг път „τοῖς περὶ τὰς Σέρρας Βουλγαρικοῖς θέμασι“, т.е. „българските области край Сяр“^[55]. Изворите подсказват, понякога недвусмислено, че границите на темата са се променяли. Това е ставало тогава, когато се е променяла международната обстановка и като следствие от нея настъпвала промяна в положението на балканските провинции на Империята. Изворите сочат два такива случая, които са свързани с тема България. През 1065 г. горнодунавските земи на Византия били обект на грабителски поход от страна на многохилядно множество узи. По този повод северните предели на България били разширени чак до Дунав с цел да се обединят войските и поставят под едно командване^[56]. Подобно е било положението тридесетина години по-късно, през 1096 г., когато преминаването на Първия кръстоносен поход предизвикало промяна в обхвата на тема България и нейният управител дук Никита Карики пребивавал в Ниш и Белград^[57]. Още по-интересни са онези случаи, когато тема България официално била обединявана със съседна тема. Тези случаи са два. Първият път, около 1028 г. България била обединена с тема Солун и за катепан на това териториално обединение бил поставен Христофор Вулгарос^[58]. Двадесет и пет-тридесет години по-късно (някъде между 1055–1065 г.) тема България отново била част от териториално обединение, в която наред със Солунската тема участвала и малката Сервия^[59]. Обединението на две и повече теми е било практика във византийската провинциална система. Темата Солун твърде често е била обект на подобни преобразувания (Солун-Стримон, Солун-Сяр, Солун-Стримон-Волерон), докато присъствието на темата България, без да е необичайно, все пак остава недостатъчно ясно.

Административната организация на византийската тема (IX–XI в.) е добре позната^[60]. Изворите, с които разполагаме — писмени и преди всичко печати, — позволяват да се надникне в устройството на тема България, без да можем да го опознаем в достатъчна мяра. От централните служби в темата на първо място идва преторът (πραιτωρ), който най-общо може да бъде определен като граждански управител на темата (военните дела са били право само на катепана дук), т.е. той е ръководел всички дела, включително и събирането на данъците^[61]. Познати са двама претори на България проедър, после протопроедър Йоан Триакондафил^[62] и неговият роднина (?), също

проедър, Теодор Триакондафил^[63]. Еквивалент на претор е била титлата съдия (κριτής)^[64]. Твърде често те са се заменяли или пък изпълнявали едновременно от едно и също лице, какъвто е случаят с двамата Триакондафили. Тези две длъжности много ясно се различавали от службата на управителя на темата (катепан дук), но не са изключени случаи, когато последният изпълнявал и задълженията на съдия претор.

От финансовите служби на България познаваме две. Логариастът (λογαριαστής) е своеобразен контролър на финансите — както в столицата, така и в провинциите, където бил подчинен на дука, катепана или на претора^[65]. Благодарение на един печат познаваме Константин, който последователно получил титлите патриций, антипат и вест и бил логариаст и заедно с това анаграфевс (ἀναγραφεύς, ἀναγραφή) на цяла България, т.е. данъчен чиновник (той определял броя на домакинствата, тяхното имущество и дължимия данък)^[66]. През XI в. се среща и длъжността проноίτης (проноит), който по принцип е бил управител на определени имоти, но в случая е имал широки териториални пълномощия: на цялата територия на темата: λάσης Βουλγαρίας^[67].

Административните подразделения на темата са познати без необходимата пълнота. Такива по-малки центрове били Сердика, Охрид, Преспа, Девол, Кастория (Костур), Пелагония (Битоля), Дебър, Главиница. Повечето от тях, ако не и всичките, съвпадали с епископските средища, подвластни на охридския архиепископ^[68].

---

[1] Златарски. История, II, с. 112: това станало през 1059 г. ↑

[2] Мутафчиев. История, 2, 1–2 = П. Мутафчиев — В. Мутафчиева. История, с. 195: територията на България още в самото начало била разделена на три теми, а части от нея били присъединени към вече съществуващи византийски теми. ↑

[3] Vănescu. Les duchés byzantins, 5-44; Литаврин. България, 250–288 = България, 195–216. Вж. Максимовић. Организация византијске власти у новоосвојении областима после 1018 године. — ЗРВИ, 36, (1997), 31–42. (Статията се появи много късно, за да бъде използвана в написването на този текст). ↑

[4] Scylitzes, p. 358.85-87; Златарски. История, II, с. 6; Vănescu. Les duchés byzantins, 134, 173. ↑

- [5] *Scylitzes*, 345.37, 354.82-83. ↑
- [6] Вж. тук по-горе, с. 330. ↑
- [7] *Scylitzes*, р. 373.94-95. ↑
- [8] *Schlumberger*. Sigillographie, р. 240. ↑
- [9] *Scylitzes*, р. 376.86-90. ↑
- [10] Подробно за него: *Божилев*. Българите, просопографски каталог, №248. ↑
- [11] *Zacos*, II, n° 969; *Божилев*. Българите, просопографски каталог, №248, 274–275. ↑
- [12] Вж. двата надписа у *Божилев*. Българите, просопографски каталог, №248, 273–274. ↑
- [13] Вж. двата надписа у *Божилев*. Българите, просопографски каталог, №248, 273–274. ↑
- [14] *Zacos*, II, n° 370. За *анаграфевс* (ἀναγραφεύς, ἀναγραφή) вж. *N. Okonomidès*. Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.). Athènes, 1996, 45, 52, 114, 182, 300, 305 (човек, който описва земеделските имоти за нуждите на данъчното ведомство). Тук става дума за малко необичайно обединение на две длъжности: стратег на темата и анаграфевс. ↑
- [15] *V. Laurent*. Un nouveau gouverneur de la Bulgarie byzantine: le géorgien Tzournabélès. — *Buletinul Societații numismatice*, 38–41 (1941–1947), 7-15; *Bănescu*. Les duchés byzantins, 137–139, 173. ↑
- [16] *V. Laurent*. Bulletin de sigillographie byzantine. Quinze années de découvertes et d'études (1915–1929) — *Byz.* 5 (1929–1930), р. 613 (поправка на четенето на Мордтман — вж. *Н. Мушмов* в *Македонски преглед*, V, 1929, с. 94); *Bănescu*. Les duchés byzantins, 151-152; *А. П. Каждан*. Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв. М., 1974, с. 111, бел. 27, 149. ↑
- [17] *Scylitzes*, р. 458.50; *Attaliota*, 37.12–13, 38.10; *Кекавмен*, с. 164.20-21; *Bănescu*. Les duchés byzantins, 139–141, 173; *Златарски*. История, II, 13,91–92, 103, 106–107, 122, 494 (За четирите понятия вж. тук по-долу); *Йорданов*. Силистра (I), n° 4, с. 99. ↑
- [18] *Scylitzes*, р. 478.86–95. За манастира вж. *R. Janin*. Les églises et les monastères des grands centres byzantins. Paris, 1975, р. 241, n. 4. ↑
- [19] *Zacos*, II, n° 409. Вж. и *Н. Мушмов*. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 166, n° 253. ↑

[20] *I. Swiencuski*. Byzantinische Blesiegelin der Sammlungen von Lwow. Сборник в памет на проф. Петър Ников (ИБИД, XVI-XVIII). С., 1940, р. 440, н° 11; *V. Laurent*. Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle, REB, 15 (1957), 189–190. ↑

[21] За Сервия или Сърбия вж. *Лутаврин*. България, с. 271 = *Лутаврин*. България, 207-208; *Т. Василевски*. Византийската тема Сирмиум — Сърбия през XI-XII в. — В: *Т. Василевски*. България и Византия IX-XV в. София, 1997, 106–126. ↑

[22] *Scylitzes*, 462.62, 463.82, 91, 464.6; *Attaliota*, р. 83.10-12; *Zonaras*, III, 678.6-9; *Vănescu*. Les duchés byzantins, 142–143, 173. ↑

[23] *Кекавмен*, с. 264.17–18 (коментар: с. 554, бел. 1003); *Златарски*. История, II, с. 123; *Vănescu*, Les duchés byzantins, 144, 173. ↑

[24] *Cedrinus*, 714-715; *Златарски*. История, II, с. 126; *Vănescu*. Les duchés byzantins, 127.145–146, 173. ↑

[25] *Cedrinus*, р. 716; *Златарски*. История, II, 142-143; *Vănescu*, Les duchés byzantins, 146, 173; *Cheyne*. Pouvoir, n° 98, р. 79. ↑

[26] *Cedrinus*, 717; *A. B. Mordtman*. Μολυβδόβουλλα Βιζαντινά τῶν ἐπαρχῶν Εὐρώπης. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Παράρτημα τοῦ ΙΖ τόμου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. 1886, s. 144; *Златарски*. История, II, с. 145; *Vănescu*, Les duchés byzantins, 146–149, 173. ↑

[27] *V. Laurent*. Deux nouveaux gouverneurs de la Bulgarie byzantine. — RESEE, VII (1969), 1, р. 144; *В. Шандровская*. Моливдовулы как исторический источник. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. София, 1980, с. 148; *Nesbitt — Oikonomidès*, Byzantine Seals, n° 29.3 (печатът публикуван от В. Лоран). Известен е печатът на Никифор Ватаци, изпълнявал длъжността катепан, но без името на темата: *Йорданов*. Силистра (I), n° 14, с. 107. ↑

[28] *Bryennios*, р. 102.6-7; *Златарски*. История, II, с. 12; *Vănescu*, Les duchés byzantins, 147–149, 173. ↑

[29] *Cedrenus*, II, р. 743; *Златарски*. История, II, с. 165; *Vănescu*, Les duchés byzantins, 149, 173. ↑

[30] *V. Laurent*. Deux nouveaux gouverneurs, р. 149; *Nesbitt — Oikonomidès*, Byzantine Seals, n° 29.2. ↑

[31] Н. Мушмов. Монетите и печатите, н° 252, с. 165 (грешно разчитане); V. Laurent. Les Bulles métriques dans la sigillographie byzantine. Athènes-Paris, 1932, н° 97. ↑

[32] Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux, IV, Paris, 1879, p. 276. ↑

[33] Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux, I, p. 51; Златарски. История, II, 15, 224–231, 233, 256–257, 379; Bănescu, Les duchés byzantins, 149–150, 173. ↑

[34] Zacos — Veglery, I, 3, н° 2714; Nesbitt — Oikonomidès, Byzantine Seals, н° 30.1; М. Бошкоски. Византијски печат Јована Комнина дукса Скопља. ЗРВИ, XXII (1983), 31–40 (печатът неоснователно е приписан на Йоан Ангел Комнин и е отнесен към 1160–1176 или по-точно към 1165–1176 г.). ↑

[35] ГИБИ, IX/2, писма 11 и 12. ↑

[36] Пак там, н° 18, с. 98-100; Златарски. История, II, с. 15; Bănescu, Les duchés byzantins, 150, 173. ↑

[37] Към списъка на управителите на тема България Златарски (История, II, с. 534) добавя още четири имена, а именно: Никифор Вриений (внук), Константин Комнин, Михаил Врана и Андроник Комнин. Анализът на изворите показва, че първите двама нямат отношение към управлението на темата, докато вторите двама са упражнявали своя пост в тема Сирмиум (за това по-долу). Н. Бънеску (Les duchés byzantins, 153–155, 174) прибави към управителите на България още двама души — Йоан Триакондафил и неговия еднофамилник и вероятно роднина, Теодор Триакондафил, и двамата изпълнявали длъжността претор. Последните проучвания показват, че те нямат отношение към управлението на темата, а функциите им на претори ги нареждат сред чиновниците на темата (вж. по-долу). ↑

[38] Oikonomidès. Préséance, p. 303. ↑

[39] Oikonomidès. Préséance, p. 303. ↑

[40] Oikonomidès. Préséance, p. 303. ↑

[41] Oikonomidès. Préséance, p. 303, Index, s.v. ↑

[42] Вж. по-горе, бел. 17. ↑

[43] Oikonomidès. Evolution, p. 143. ↑

[44] Златарски. История, II, 6–8. ↑

[45] Само няколко примера: Алексий Комнин: стратег-автократор и стратопедарх (*Anne Comnène*, I, 10.30, 11.24), Мануил

Комнин — стратег-автократор ἡ Ἀσία πάσα (ibidem, 63, 7–8). Коментарът на Б. Лейб (*Anne Comnène*, I, p. 10, n. 1): главнокомандващ с пълна гражданска и военна власт. ↑

[46] *Oikonomidès*. Evolution, 142–143. ↑

[47] Вж. бел. 22. ↑

[48] Дамян Даласин е διάδοχος αὐτοῦ, т.е. на Никифор Карантин, който пък е дук на Скопие. ↑

[49] За печата вж. бел. 34. ↑

[50] *Scylitzes*, p. 358.14. ↑

[51] Би трябвало да се проследи употребата на името „България“, но и „български земи, планини“ и т.н. и едва тогава да се направи опит за установяване на онези случаи, които се отнасят към тема България. ↑

[52] *Bryennios*, 102.6-7: „δοῦκα τῆς τῶν Βουλγάρων... πάσης χώρας“; 102.8: ἐν Βουλγαρία; 157.11: τὰ Βουλγάρων ὄρια (= Ниш, Сердика, Скопие). ↑

[53] *Cedrenus*, II, p. 719; *Zonaras*, III, p. 714.1-2. ↑

[54] *И. Дуйчев*. Приноси към средновековната българска история. 2. Тема „България“. — В: *Дуйчев*. Българско средновековие, 219–220. ↑

[55] *Choniates*, p. 465.24. ↑

[56] Вж. тук, по-горе, с. 346. ↑

[57] Вж. пак там. ↑

[58] *Божилков*, Българите: просопографски каталог, №248. ↑

[59] Вж. тук, бел. 20 и 21. ↑

[60] *Oikonomidès*. Préséance, 348–363; Evolution, 148–150. ↑

[61] *Oikonomidès*. Evolution, 148–149; Fiscalité et exemption, 90–91. ↑

[62] *Nesbitt* — *Oikonomidès*, No 29.4 (с посочване на други екземпляри и по-стари издания). ↑

[63] *Mordtman*, Op. cit., p. 145, n° 5. ↑

[64] *Oikonomidès*. Préséance, p. 323; Evolution, p. 148. ↑

[65] *Oikonomidès*. Evolution, p. 148; Fiscalité et exemption, 91, 227, 277, 303. ↑

[66] Вж. тук, бел. 14. ↑

[67] *Oikonomidès*. Evolution, 149–150. ↑

[68] Вж. тук, по-долу, гл. II, §1. ↑

§ 3. ПАРИСТРИОН — ПАРАДУНАВОН

Преди повече от сто години руският учен Н. Скабаланович разви пространно своето схващане, според което от покорените български земи Василий II създал три теми: България, Паристрион и Сирмиум — Срем^[1]. Това схващане бе в основата на всички последвали изследвания и понякога ожесточени спорове върху административната уредба на покорена България (1018 г.). Когато разглеждаме историята на темата Паристрион — Парадунавон, включваща, най-общо казано, българските земи между Стара планина и Дунав, се изправяме пред един основен проблем: времето, когато се създава темата, проблем, роден някога от оскъдността на изворите и от пристрастието на изследователите му^[2]. В. Н. Златарски, изхождайки от единствено възможната теза според него — административното единство на българските земи след 1018 г., — прие годината 1059 като отправна точка в историята на темата Паристрион^[3]. Това схващане бе подложено на сурова критика от Н. Бънеску^[4]; критика, чиято справедливост в основния пункт (създаването на Паристрион в 1059 г.) не може да се отрече. Но румънският учен, ръководен от подобни чувства, отиде в друга крайност, отнесе възникването на темата към 971 г.^[5] Тази идея бе подхваната и защитена и след Втората световна война. Безпристрастният анализ на писмените извори, изненадващата поява на някои нови текстове (*Taktikon Scorialensis*), както и на единични находки на византийски печати позволиха да се докаже несъстоятелността и на двете крайни твърдения^[6]. А допълнителните открития, сред които първо място се пада на печатите, открити в Преслав, не само обновиха картината, но и доставиха изключително важен материал за липсващото звено от историята на севернобългарските земи след покоряването им от ромеите^[7].

В административната история на северните и североизточните български земи могат да бъдат разграничени два периода: 971–1018 и след 1018 г. Първите петдесетина години не само че не протекли равномерно — през последното десетилетие на хилядолетието те били освободени и приобщени към Самуилова България — но и били

съпътствани от немалко реорганизации или по-дребни промени в структурата на управлението^[8].

Военните действия на Йоан Цимиски през 971 г. и покоряването на източнобългарските земи постепенно от юг към север, т.е. земите на юг от Стара планина, сетне българската столица Велики Преслав и околностите и накрая Дръстър и отвъддунавските територии, получавали съответната византийска военноадминистративна организация. Наистина тя само е маркирана от византийски и арабски автори^[9]. Ескориалската тактика и печатите позволяват тя да бъде възстановена с подробности. От българските земи в Тракия и областта на север от Балкана, включително столнината Велики Преслав, била образувана тема, наречена *Тракия и Йоанопол*, управлявана от стратег. За кратко време нейни управители били византийските военачалници Теофан, Никифор Ксифий, Ставракий и Леон Саракинопул^[10]. Останалите български земи отсам Дунава формирали друга тема с център Дръстър. Неин първи стратег бил Леон Саракинопул^[11]. Онази част от отвъддунавска България, която обхващала областите на север-североизток от Долни Дунав, била поделена между катепаната *Месопотамия* и стратегията *Западна Месопотамия*^[12].

Само пет години по-късно в тази административна организация на българските земи била извършена промяна. Причината била войната, която започнали комитопулите, а целта — по-добро военно командване и отбрана на тези области. Наистина те били далече от посоката на първите военни походи на Самуил, но рано или късно щели да бъдат въввлечени във войната. Промените засегнали темите Тракия и Йоанопол и Дръстър. От първата тема били отнети земите на юг от Стара планина и придадени към една от двете близки по разположение теми — Тракия или Македония. Остатъкът от тази тема, т.е. старопланинските склонове и Велики Преслав били обединени с Дръстър. Така новата военноадминистративна единица получила наименованието *Йоанопол* (Велики Преслав) и *Доростол*^[13]. За неин пръв стратег бил назначен дотогавашният управител на старата тема Тракия и Йоанопол протоспатарият Леон Саракинопул. Откритите 19 печата на този ромейски военачалник с легенда „Леон императорски протоспатарий и стратег на Йоанопол и Доростол Саракинопул“^[14] подсказват, че той останал на този пост

сравнително дълго време (може би до 990 г., когато тези земи били освободени от българите?). Наименованието на двата големи български града, които образуват наименованието на темата, затрудняват до известна степен установяването на резиденцията на стратега. Поставянето на Йоанопол (Велики Преслав) на първо място сякаш говори в полза на бившия български престолен град (а и логиката го подкрепя). Но откриването на печатите в Преслав наклонява везните в полза на Доростол (Дръстър — Силистра). Би могло да се допусне, че към това време била създадена стратегията *Преславица* (Малък Преслав), която обхващала крайния север-североизток на Добруджа с пръв стратег протоспатарий Леон Пигонит^[15]. Отвъддунавските земи по всяка вероятност са запазили администрацията, която била установена в 971 г.^[16]

В 1000 г. ромеите завладели отново източнобългарските земи и те повторно, вече за много по-дълъг период от време били включени във византийската военноадминистративна провинциална система. Поради военновременния характер на обстановката Василий II повторил действията на своя предходник Йоан Цимиски, като създал едно сравнително голямо териториално обединение, което включвало на юг българските земи в Тракия до отвъддунавските територии (катепаната Месопотамия и стратегията Западна Месопотамия) на север. За пръв дук на *Тракия и Месопотамия*, както била наречена новата административна област, бил назначен антипатът Дамян Добромир, без съмнение от български произход^[17]. Следващите промени в организационната структура на темата били в една посока: намаляване на нейния обхват. Първо отпаднали земите на север от Дунава, т.е. катепаната Месопотамия и стратегията Западна Месопотамия, които били овладени от печенезите (или оставени под техен контрол). Така се появила темата *Доростол и Тракия*, чийто дук бил Давид^[18]. Трудно е да се посочи точната дата, когато била създадена новата тема, но при всички случаи това е станало преди 1016–1017 г., тъй като тогава в Дръстър се появява стратег на име Цицикий^[19], който едва ли е управлявал земите на юг от Стара планина. На границата между двата периода в административната история на северните-североизточните български земи познаваме още един стратег на Δρίστρας (Дръстър), Теодор^[20], чието присъствие на Дунава трудно може да се датира. То може да се постави както

наскоро около 1018 г., така и двадесетина години по-късно, но преди 1043 г.

В. Н. Златарски бе прав, когато твърдеше, че първите двадесетина години (след 1018 г.) от историята на севернобългарските земи или Паристрион са неясни (и това му даваше основание, неправилно, както видяхме, да отнесе нейното начало към 1059 г.). Но само дотук. Защото картината се променила от началото на четиридесетте години. През 1043 г. руски флот достигнал до Босфора, но там бил унищожен от Теодорокан. Останалите живи руси се оттеглили, но край Варна били окончателно довършени от веста Катакалон Кекавмен, ἄρχων ὢν τῶν παρὰ τὸν Ἰστρὸν πόλεων καὶ χωρίων, т.е. „управител на градовете и селата покрай Дунава“^[21]. Тази формулировка, както и контекстът в разказа на Йоан Скилица, не оставят съмнение, че в случая става дума за вече съществуваща военноадминистративна единица или тема. Пет години по-късно, по време на голямото печенежко нахлуване на юг от Дунава, управител на темата е някой си Михаил, син на Анастасий. При първото му споменаване Скилица го назовава „τῷ τῆς χώρας ἀρχοῦντι“, но малко по-късно е значително по-ясен: „Μιχαὴλ τὸν ἀρχόντα τῶν Παριστρίων πόλεων“, т.е. „Μιχαὴλ, архонт на градовете по Истъра“^[22]. Скилица не осведомява докога Михаил останал на своя пост (той се появява в Константинопол през 1057 г., свързан с узурпацията на Исаак Комнин), но благодарение на друг византийски историк, Михаил Аталиат, откриваме начело на темата бъдещия император Роман Диоген: „τῶν περὶ τὸν Ἰστρὸν ἀρχῶν πόλεων“, т.е. „управляващ градовете по Истър“^[23]. Тогава той воювал срещу печенезите (1053 г.), но за съжаление не се знае кога е бил назначен на този пост и докога е останал на него (хронологията, предложена от Н. Бънеску, 1050–1054 г., е само едно предположение)^[24].

Следващият управител на темата е магистър Василий Апокап. Неговата личност и кариера дълго време бяха обект на спорове, които в крайна сметка се оказаха ненужни. Първото и най-важно известие за него е в лемата или хронологическата бележка към Cod. Coislin. gr. 283, който съдържа завещанието на Евстатий Воила. Датата на тази бележка е 4 април 1059 г. и в нея наред с много други личности е споменат Βασίλειου μαγίστρου τοῦ Παραδουνάβι^[25], който може да има само едно тълкуване: магистър Василий, [управител] на

Парадунавис^[26]. Магистър Василий е идентичен с магистър Василий Апокап, който заедно с управителя на тема България Никифор Вотаниат се опитал да възпре голямото нашествие на узите (1065 г.)^[27]. Следващият управител на Парадунавието е вест Симеон, който е познат благодарение на един оловен печат, чиято легенда гласи: „Κύριε βοήθει Συμεὼν βέστη καὶ κατεπάνω τοῦ Παραδουνάβου“, т.е. „Господи, помагай на Симеон вест и катепан на Парадунавон“^[28]. Датировката на печата не е лесна, но все пак терминът Παραδουνάβου насочва към края на 50-те-60-те години на XI в. и вестът Симеон би могъл да бъде разглеждан като наследник на Василий Апокап. Поредният управител на темата също е познат от печат, и то публикуван наскоро: „Господи, помогни на твоя раб Константин, патриций и катепан на Дръстър (Δρίστρας)...“ От фамилното име на Константин се чете само окончанието — πολίτη(ς), което позволява различни възможности за възстановяване, всичките еднакво несигурни^[29]. По-важен е въпросът с името на темата. На печата се чете само –ιστ–, което издателите възстановяват като [Δρ]ίστ(ρας), но в същото време отбелязват, че тези букви могат да бъдат възстановени и като [Παρ]ιστ/ρίου, но това не променяло съществено тълкуването^[30]. До голяма степен това е така, но все пак не е без значение името на темата както за датирането на печата, така и за историята на самата тема.

По-нататъшната съдба на темата Паристрион е свързана с една интересна личност. Тази личност е българинът Нестор, който направил кариера в Константинопол при императорите Константин X Дука (1059–1067 г.), Роман IV Диоген (1068–1071 г.) и особено в началните години от властването на Михаил VII Дука (1072–1078 г.); οἰκεῖος δοῦλος и ἄνθρωπος на василевса^[31], към края на 1072 или началото на 1073 г., бил назначен за сатрап и катепан на Дръстър (Михаил Аталиат)^[32] или дук на Паристрион (Йоан Зонара)^[33]. Той бил изпратен в Дръстър, за да се справи с бунтовническите настроения сред населението на крайдунавските градове. Но новият катепан дук бързо възприел идеите на местното българско население, съюзил се с печенезите и с голяма войска се отправил към Тракия и се разположил на лагер край Константинопол. Нестор не сполучил да осъществи първоначалните си намерения и бил принуден да се

завърне в земите на север от Балкана, след което следите му се губят^[34].

Отново оловен печат, с много кратка легенда, представя поредния управител на темата: Μιχαήλ βεστάρχη καὶ κατεπάνω Παραδουνάβου, т.е. „Михаил, вестарх и катепан на Парадунавон“^[35]. Недатиран от издателите, печатът без колебание може да бъде отнесен във втората половина на XI в., а с още по-голяма точност — към 70-те години на столетието, и неговият собственик вестархът Михаил да бъде разглеждан като приемник на Нестор. Колко години Михаил останал в Дръстър, може само да се гадае. Десетилетие по-късно управител на темата е представител на известната фамилия Катакалон — Димитър Катакалон. Известни са няколко негови печати, но тяхната легенда е една и съща: „Господи, помагай на Димитър, антипат, патриций и катепан на Парадунавон Катакалон“^[36]. И в този случай печатът ни разкрива кариерата на неговия собственик, но не и датата. С известни колебания дейността на Димитър Катакалон в българските земи може да бъде отнесена към края на 80-те и началото на 90-те години. Леон Никерит е личност, добре известна в първите години от властването на Алексий I Комнин, и вероятно към 1091–1092 г. е бил δοῦξ τοῦ Παραδουνάβου^[37]. Той е последният познат управител на темата. След унищожаването на печенежката опасност (битката при Левунион — 29 април 1091 г.)^[38] темата Паристрион — Парадунавон престанала да играе важна роля в съдбата на балканските провинции на Империята и тя рядко попадала в изворите.

Най-сетне, за да бъде завършен списъкът на управителите на Паристрион — Парадунавон, трябва да бъде разгледан още един случай, поставян отново от византийски оловен печат. Неговата легенда гласи: „Κύριε, βοήθει τῷ σῶ δοῦλῳ Βασιλίῳ ἐκ προσώπου τοῦ Παραδουνάβου“, т.е. „Господи, помагай на своя раб Василий ἐκ προσώπου на Парадунавон“^[39]. Терминът ἐκ προσώπου има твърде широко съдържание (означава буквално „от лицето на“, „от името на“)^[40] и това затруднява неговото тълкуване; той е бил назначаван от императора и е представлял стратега (действал е от негово име) за определено време или в определена област; но не са изключения и случаите, когато той е управлявал една тема, когато в нея не е имало управител, стратег, дук или катепан. Нашият случай е точно такъв: тоῦ

Παραδουνάβου не оставя възможност за друго тълкуване. Кога Василий — очевидно млад и „нов“ човек, тъй като е нямал дворцова титла — е ръководил Парадунавон в отсъствието на титулярен управител на темата? Наименованието на темата насочва към времето след 1059–1065 г. (първото споменаване), може би към 70-те-80-те години, т.е. между вестарха Михаил и антипата Димитър Катакалон?

Наименованията на темата, образувана от северните-североизточните български земи са разнообразни, тъй като те зависят както от различния ѝ териториален обхват, така и от времето, когато те се появяват. В самото начало те са Тракия и Йоанопол и Доростол — Дристра; сетне Йоанопол и Доростол (между 971 и 990 г.). В началото на хилядолетието се появява името Тракия и Месопотамия. Отпадането на отвъддунавските области (Месопотамия) довело до варианта Доростол и Тракия. За да се стигне само до Доростол — Дристра — Дистра, когато земите на юг от Стара планина били присъединени към тема Тракия. През четиридесетте години на XI в. се появява понятието τῶν περὶ τὸν Ἰστρὸν πόλεων καὶ χωρίων, което в самото начало вероятно е имало географски смисъл (ἐν τῇ Παριστρίῳ πεδιάδι, ἐν τοῖς Παριστρίοις πεδίοις, τὰ Παρίστρια)^[41], но постепенно е придобило технически, административен смисъл и съкратена форма: τῶν Παριστρίων πόλεων. В края на петдесетте години за пръв път в административната терминология името Ἰστρὸς е заменено с Δούναβις (нещо, което не е характерно за писмените извори)^[42] и така темата започва да се нарича Παραδουνάβου.

Четири са термините, с които се назовава управителят на темата Паристрион — Парадунавон. Най-ранният, в пълно съответствие с византийската административна практика, е *стратег*. Това е периодът между 971 и 1018 г. (с едно изключение около 1000 г.: δούξ на Тракия и Месопотамия)^[43]. Дали тази практика продължава и след 1018 г. (Теодор, стратег на Дистрас), е трудно да се каже. Четиридесетте години на XI в. донесат ново наименование — *архонт*. Очевидно това не е случайност (както при „архонта“ на България Никифор Протевон), тъй като то е употребено при трима души (Константин Кекавмен, Михаил и Роман Диоген)^[44], и тримата архонти τῶν περὶ τὸν Ἰστρὸν πόλεων καὶ χωρίων. Наистина известията и за тримата се дължат на писмените извори, а не на печати, но тази повтораемост все пак говори за известна практика и формираща се традиция. Петима са

управителите на Паристрион — Парадунавон, които са титулувани *катепан* (както в историческите съчинения, така и на печатите). Точно се датира управлението само на един от тях — Нестор (1072–1073 г.). Четвъртото понятие е *дук*. За разлика от останалите то е използвано в различно време, без последователност: дук на Тракия и Месопотамия (началото на XI в. в съответствие с тогавашната практика в провинциалната администрация на империята), Василий Апокап, дук на Парадунавон (1059 г.) и Леон Никерит, дук на Парадунавон (1091–1092 г.).

Вътрешната организация на темата е слабо позната. Причината е ясна: липса на извори. Само византийските печати позволяват, макар и в ограничена степен, да се възстанови част от военноадминистративната структура. Два печата предлагат информация за военните подразделения на темата, които съвпадат с местоположението на гражданската администрация. Първият печат е на Адриан, императорски спатарокандидат и турмарх на Преслав (Περσλάβας)^[45]. Малко необичайното изписване на селищното име поражда известно колебание, но все пак издателите приемат, че става въпрос за бившата българска столица Велики Преслав^[46]. Турмата е била основното подразделение на темата, като обикновено е имала три турми. Като военно подразделение тя е наброявала около 1000 души. Ако се приеме предложената дата X век, по-точно последната четвърт, Велики Преслав е бил център на турма между 971 и 990/91 г., т.е. по време на съществуването на стратегиите Тракия и Йоанопол и особено Йоанопол и Доростол, т.е. когато резиденцията на стратега е била в Доростол. Друг печат свидетелства за още една турма, вече през XI в. Това е печатът на Йоан турмарх τοῦ Παραδουνάβου^[47]. Тази турма е съществувала, поне според този печат, след 1059 г. По-сложна е нейната локализация. Едва ли в цялата тема Парадунавон, във времето на ожесточените печенежки нападения, е имало само една турма и темата е разполагала с хиляда души войници. Дали тази турма е била разположена в Дръстър, но е носела името на самата тема, а не на града?

През XI в. бившият български престолен град е бил едно от важните подразделения на темата, като там е пребивавал стратег, подчинен на катепана или дука, чиято резиденция се е намирала в Дръстър (976-990/91 г. и след 1000 г.). Името на града е изписвано по

различен начин — Περσθλάβας — Περσκλάβας — Μεγάλησ Πρεσθλάβας, а стратегите, които познаваме, са: Йоан, Константин Карантинос, Аеций (всичките в първите десетилетия след 1000 г.) и Андроник Дука (средата на XI в.)^[48]. Друг важен административен център на темата е бил град Малък Преслав (изписван по-често Πρεσθλαβίτζας), който се отъждествява напоследък с румънското дунавско селище Прислава — Nufarul^[49]. Стратегията вероятно е била създадена още в края на X в. и е продължила своето съществуване през XI в.^[50] Познати са следните стратегии: Леон Пигонит (времето между 971 и 990/91 г.?), Аеций, Йоан Маленис, Μελίας, Όμαλίσ (?), Малесий. Местоположението на Малък Преслав е правело от него важен търговски център, за което свидетелстват не само писмените извори, но и откритите печати на служители в местната митница, т.нар. комеркиарии^[51].

---

[1] *Н. Скабаланович*. Византийское государство и церковь в XI веке. Санкт Петербург, 1884, 225–229. ↑

[2] Преглед на проблема: *И. Божилев*. Към въпроса за византийското господство на Долния Дунав в края на X век., *Studia Balcanica*, 2 (1970), 76–79. ↑

[3] *Златарски*. История, II, с. 112. ↑

[4] *Vănescu*. Les duchés byzantins, 45–66. ↑

[5] *Vănescu*. Les duchés byzantins, р. 67 и сл. ↑

[6] *И. Божилев*. Към въпроса за византийското господство, 79–86. ↑

[7] *И. Божилев*. Бележки, I, 19–27. ↑

[8] *И. Божилев*. Бележки, I, 24–27. ↑

[9] *И. Божилев*. Бележки, I, с. 19, както и тук, с. 300. ↑

[10] *Oikonomidès*. Préséance, р. 265.9; *И. Божилев*. Бележки, 19, 24–25. ↑

[11] *Oikonomidès*. Préséance, р. 269.9; *И. Божилев*. Бележки, 19, 24–25. ↑

[12] *Oikonomidès*. Préséance, р. 263.31, 269.16; *И. Божилев*. Бележки, I, 19, 25. ↑

[13] *Божилев*. Бележки, I, с. 19, Б. 1, с. 26. ↑

[14] *Йорданов*. Печатите, No 259–277. ↑

[15] *Божилев*. Бележки, I, с. 20, Б. 6. а, б, в., 26. ↑

[16] *Божилев*. Бележки, I, с. 26. ↑

[17] За него: *Божилев*. Българите: просопографски каталог, №334; *Божилев*. Бележки, I, с. 27. ↑

[18] *Ст. Маслев*. Византийски оловни печати от Плиска и Преслав. — ИАИ, 20 (1955), с. 448; *Йорданов*. Силистра (II), п° 5, с. 101; *Божилев*. Бележки, с. 27. ↑

[19] *Scylitzes*, p. 356.27. ↑

[20] *Б. Панченко*. Каталог моливдовулов коллекции Русского археологического Института в Константинополе, ИРАИК, VIII (1903), с. 27, п° 66; ИРАИК, X (1905), 295–296. Старата идея на Н. Бънеску (*Les duchés byzantins*, 69–70, 171), че Теодор е първият стратег на Паристрион (веднага след 971 г.), не подлежи на обсъждане. ↑

[21] *Scylitzes*, p. 433.27–28, както и p. 496.51–52; *Bănescu*. *Les duchés byzantins*, 78–81, 171. ↑

[22] *Scylitzes*, p. 456.67–68; *Bănescu*. *Les duchés byzantins*, 78–81, 171. ↑

[23] *Attaliata*, p. 97.20–21; *Bănescu*. *Les duchés byzantins*, 81–84.171. ↑

[24] *Bănescu*. *Les duchés byzantins*, p. 84. ↑

[25] *P. Lemerle*. *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*. Paris, 1977, p. 39. ↑

[26] *Bănescu*. *Les duchés byzantins*, 85, 88; *P. Lemerle*. *Cinq études*, p. 41, n. 45. ↑

[27] *Scylitzes*, 462.62, 463.83, 91; *Attaliata*, p. 40.12; *Zonaras*, III, p. 678.7–9; *Bănescu*. *Les duchés byzantins*, 84–90, 171; *Йорданов*. Силистра (III) п° 2, с. 89: печат на Василий Апокап, магистър, вест и дук; *същият*, Силистра (I), п° 10, с. 105, Силистра (IV), п° 5, с. 232. ↑

[28] *Йорданов*. Печатите, п° 289, с. 144 (с посочване на изданията на Мушмов и Герасимов, както и на екземпляра, публикуван от Мордтман); *Bănescu*, *Les duchés byzantins*, 70–74, 171 (неоснователно отнася управлението на Симеон към 1020 и 1025 г.). ↑

[29] *Nesbitt* — *Oikonomidès*. *Byzantine Seals*, No 65.1. ↑

[30] Постепенното налагане на понятието *Парадунавон* (от края на 50-те години — вж. тук по-долу) като че ли накланя везните в полза на Дрѳстрас, още повече, че следващият управител на темата, Нестор, също е катепан на Дръстър. ↑

[31] *Божилев*. Българите: просопографски каталог, №430. ↑

[32] *Attaliata*, p. 205.6-9. ↑

[33] *Zonaras*, III, p. 713.9-10. ↑

[34] Божилев. Българите: просопографски каталог, №430. ↑

[35] *Zacos*, II, n° 602. ↑

[36] *Bănescu*. Les duchés byzantins, p. 96 (препратка към първите публикации на двата екземпляра); *И. Йорданов*. Силистра (I), n° 8; *Nesbitt — Oikonomidès*, *Byzantine Seals*, n° 67.1. Познатият печат на патриций Димитър Катакалон, антипат вест и катепан, т.е. без името на темата: *Йорданов*. Силистра (III) n° 3, с. 92. ↑

[37] *Anne Comnène*, II, p. 155.7-8; *Bănescu*. Les duchés byzantins, 93–95, 171; *Cheyne*. Pouvoir et contestations, p. 96. ↑

[38] *Острогорски*. Историја Византије, с. 339. ↑

[39] *Zacos*, II, n° 956. ↑

[40] *Oikonomidès*. Préséance, p. 342. ↑

[41] *Scylitzes*, p. 461.36; *Zonaras*, III, 642.4, 644.5. ↑

[42] Парадунавон, като наименование на темата, се среща предимно в легендите на печатите. Един от ранните случаи намираме у Анна Комнина: II, p. 155.8 (Лъв Никерит). ↑

[43] Божилев. Българите: просопографски каталог, №334. Дамян Добромир. ↑

[44] Дали тази практика подсказва, че се сблъскваме с началната история на темата? ↑

[45] *Nesbitt — Oikonomidès*, No 69.2. ↑

[46] περσαα — перс(λ)άβ(αα). Вж. *Nesbitt — Oikonomidès*. *Byzantine Seals*, p. 154. ↑

[47] *Zacos*, II, n° 530. ↑

[48] *Йорданов*. Печатите, n°n° 291–297, 298–307, 303; *Nesbitt — Oikonomidès*. *Byzantine Seals*, №69.1. ↑

[49] *N. Oikonomidès*. *Presthlavitza, the Little Preslav. — Südost — Forschungen*, 42 (1983), 5–9. ↑

[50] *Йорданов*. Печатите, n°n° 304–307 (без n° 305, който *Nesbitt — Oikonomidès*. *Byzantine Seals*, 69.1 отнасят към „Преслава“: Велики Преслав), 308, 309–310, 311, 312; *Йорданов*. Силистра (I), n° 10, с. 105; *Nesbitt — Oikonomidès*, n° 78.4.; *Йорданов*. Силистра (I), n° 10, с. 105, Силистра (IV), n° 5, с. 232. ↑

[51] *Nesbitt — Oikonomidès*. *Byzantine Seals*, n° 78.1, 78.2, 78.3. Познати са ни и двама комеркиарии на Дръстър: Йоан Спондил

(Nesbitt — Oikonomidès) и протоспатарий Андроник (Йорданов.
Силистра (I), п° 1, с. 89). ↑

§ 4. ДАЛЕЧНИЯТ БЪЛГАРСКИ СЕВЕРОЗАПАД

Обикновено се приема, че най-неясна остава съдбата на далечния български северозапад, и то земите на юг от Дунав. (Историята на отвъддунавските земи и тяхното овладяване от унгарците остават още по-трудни за разкриване). Наистина тези области са били твърде отдалечени от централните събития на българо-византийската война и почти не са забелязвани от византийските историци и хронисти. След превземането на Видин от Василий II (1003 г.) Йоан Скилица — нашият основен извор — само веднъж обръща поглед към историята на Северозапада: превземането на Сирмиум, последната свободна българска територия, в 1018 г.^[1] Този кратък, но много важен текст е великолепно отправна точка при изучаването на историята на тези земи като част от византийската провинциална администрация.

Тази яснота на проблема, поне в началната му история, не попречи на изследвачите, пренебрегвайки точното наблюдение на Н. Скабаланович^[2], да го усложнят, така че ориентацията в него е почти невъзможна. Сирмиум се определя като самостоятелна тема, като част от единната организация на българските земи или от тема България, отъждествява се с тема Сърбия и т.н.^[3], което показва само едно: всичко трябва да започне от самото начало. Безспорно изворите — в сравнение с темите България и Паристрион — Парадунавон — са недостатъчни и неясни, предлагат откъслечни сведения за отделни части на областта и за различно време. Но пък за разлика от другите две теми много по-добре, с по-голяма пълнота е представен XII век, очевидно поради византийско-унгарските войни. От друга страна, съдбата на тези земи е в пряка връзка с тяхното значение: от крайгранична тема, чието състояние не влияе особено върху вътрешното положение на Византия (център на въстанията е тема България, а изходна точка на печенежките нападения — Паристрион), почти до края на XI в., след това в продължение на едно столетие тя е първата византийска провинция, през която и преминават рицарите от кръстоносните походи, и основен обект на унгарските нападения. Това определя както значимостта на темата, така и нейното обединение с

друга провинция, увеличаване на териториалния обхват или промяната на резиденцията на управителя. Защото четири основни града в различно време попадат в центъра на събитията или се сочат от изворите като административно и военно средище на темата: Сирмиум (Срем), Белград, Браничево и Ниш. Тази променлива съдба определя — от началото до края — липсата на едно утвърдено и постоянно наименование. В изворите — предимно византийските историци и малко по-рядко историците на кръстоносните походи — се срещат сведения за Сирмиум^[4], Сирмиум и земите около река Сава, целия Сирмиум и Земун^[5], Франкохорион (Φραυκοχώριον), т.е. областта между Сава и Дунав^[6], Παρίστρια (Браничево и Белград)^[7], Παρίστριοι πόλεις (до Видин на изток)^[8], Ниш, средище на Дакия^[9], τὸ θέμα τοῦ Νίσου чак до Браничево в Паристрион^[10], дукство Браничево (и Ниш)^[11], дукство Браничево и Белград^[12] или само Белград^[13]. Твърде много имена, които поставят твърде много въпроси. Едно е сигурно: всички те са свързани с историята на една и съща територия, организирана в една византийска тема, съществувала от началото (?) на XI век до последните десетилетия на XII век.

Най-ранното споменаване на византийска военноадминистративна организация в областта е легендата на един печат, който гласи: „Господи, помагай на своя раб Адралест императорски протоспатарий и стратег на Морава Диоген“^[14]. Четенето „Морава“ не буди никакви съмнения, а нейното локализиране и отъждествяване — никакви колебания. Основният проблем е времето, когато собственикът на печата е изпълнявал своите функции в областта на река Морава. Идеята на издателите, че това е станало към 970–971 г.^[15], т.е. в хода на византийско-руската война и завоеванията на Йоан Цимиски, е неприемлива. Тогава? По всяка вероятност печатът трябва да се свърже с първото трайно проникване и още по-трайно установяване на ромейски войски в тази част на българската държава. Това е станало в самото начало на второто хилядолетие с превземането на Видин и околните земи (1003 г.). Тъкмо тогава императорският протоспатарий Адралест Диоген е назначен за първи византийски стратег на областта на долното течение на Морава, между Видин и Браничево.

Промяна в положението на стратегията Морава настъпило в 1018 г. — тогава, когато Константин Диоген, бидейки „τῶν ἐκεῖσε μερῶν ἄρχων“, т.е. „архонт на тамошните земи“^[16], областта на Браничево и Белград (а защо не и на стратегията Морава?), завладял с измама Сирмиум. Ако този текст предизвикваше някакви затруднения с българския управител на областта „Сермон“ (името на града е пренесено върху личността в резултат на късна интерполация)^[17], то неговият край може да бъде приет без колебание: „ὁ Διογένης ἄρχων ἐτάχθη τῆς νεοκτῆτου χώρας“, т.е. „Диоген бил назначен за архонт на новозавоюваната земя“^[18]. Коя е била „новозавоюваната земя“, няма никакво съмнение. Но сякаш за да се отстрани всякаква двусмислица, Йоан Скилица съобщава, че за дук на България (1026 г.) бил назначен Константин Диоген, дотогава *архонт на Сирмиум* („... ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος τὸν Διογένην ἄρχοντα Συρμίου τυγχάνοντα καὶ δοῦκα τῆς Βουλγαρίας ἐποίησεν“)^[19]. Средището на новата тема се намирало в Сирмиум — Срем, а териториалният ѝ обхват остава неясен. Но логиката, която произтича от действията на Василий II при административната уредба на покорените български земи (създаването на другите две теми), както и по-късните свидетелства позволяват да се приеме, че новата тема е включвала Белград и Браничево, може би до Видин (... τὸ Σύρμιον καὶ τὰ περὶ τὸν Σάβιον ποταμὸν χωρία καὶ αἱ Παρίστριοι πόλεις αἱ μέχρι Βυδίνης...)^[20], а на юг до Ниш. Наистина, цитираното известие на Никифор Вриений се отнася към събития, които се датират в 1072 г., но без колебание то би могло да бъде използвано, когато се разглежда създаването на темата.

През втората половина на XI в. темата Сирмиум два пъти губи своята самостоятелност и е обединена с тема България. И двата пъти причината за създаването на това голямо (поне за Балканския полуостров или Византийския запад) военноадминистративно обединение е ясна: опасност за империята, идваща отвън. За първи път това станало в 1065 г., когато огромно множество узи нахлули на юг от Дунав. Тогава магистър Никифор Вотаниат, архонт τῶν Παριστρίων πόλεων, обединил усилията си с Василий Апокап, дук на Паристрион, за да възпре нашествениците. Хронистите са нарекли временното обединение (може би само за една военна кампания) „Παριστρίων πόλεων“, едно име, което не е рядкост за темата Сирмиум, пренебрегвайки понятието България, тъй като събитията, които

описват, поне в самото начало, са по-близо до първата тема^[21]. След неуспеха на двамата военачалници вероятно двете теми отново са били разединени и заживяват самостоятелно. Второто обединение имало значително по-сериозен характер. През 1096 г. първата вълна от рицари, участници в Първия кръстоносен поход, навлязла в територията на Византия, следвайки така наречения диагонален път. Представителят на византийската администрация, с когото рицарите контактували и воювали, бил Никита Карики, дук на България. Кръстоносните историци го наричат „*duce Nichita nomine, principe Bulgarorum et praeside civitatis Belegrauae*“. Очевидно Никита Карики продължавал да бъде дук на България, но резидирал в Белград (а може би и в Ниш)^[22]. Вероятно обединението на двете теми — Сирмиум (вече с център, макар и временен, в Белград — Ниш) и България, вероятно продължило около две години, докато всички кръстоносци преминали през Балканския полуостров и се отправили към светите места.

Тенденцията за оттегляне на средището на темата на юг, проявила се в края на XI в., макар и предизвикана от извънредни обстоятелства, станала очевидна в началните години на XII в. През 1114 г. според Ана Комнина — а тя е била добре осведомена — съществувала „*τὸ θέμα τοῦ Νίσου μέχρι καὶ τῆς παρίστρας Βουραντζόβης*“, т.е. „тема Ниш до намиращия се край Истър Браничево“^[23]. Това известие е много важно за историята на темата. Наистина византийската принцеса я ограничава до Браничево, т.е. извън нейния обхват остават Белград и Сирмиум. Дали това е случаен пропуск, или пък старата тема Сирмиум е продължила да съществува? Може би под името Франкохорион, използвано от Никита Хониат, когато описва събития, станали към 1128–1129 г.^[24] По-вероятно е, че единството на темата се е запазило. Защо? За известно време Сирмиум изчезва от изворите и се появява едва във връзка със събития от 1164/65 г., а пък Франкохорион (земите между Сава и Дунав) по-скоро е географско понятие, отколкото административен термин^[25]. Не е без значение и фактът, че наред с Браничево част от τὰ Παρίστρια е и Белград. Очевидно византийско-унгарските войни (а преди тях и кръстоносният поход) са предизвикали преместването на резиденцията на управителя на темата от крайграничния Сирмиум, подложен постоянно на опасност, в намиращия се във вътрешността

Ниш. Вероятно малко преди 1114 г. или малко след това управител на темата е бил Никифор Ликаон (или Лалакон), протоспатарий и стратег на Ниш^[26]. Тридесетина години по-късно, в 1147 г., Ниш е посочен като μητρόπολις τὴν Δακικήν...^[27] По това време управител на темата е бил Михаил Врана^[28]. Наистина не на място е споменаването на Дакия (дали Йоан Кинам визира някогашната провинция *Dacia Ripensis*, или пък става дума за обикновено архаизиране?), но няма съмнение, че това е същата тема, тъй като само пет години по-късно, в 1152 г., същият автор говори за дукство *Ниш и Браничево*, чийто дук бил Андроник Комнин^[29]. Сякаш за да разсее съмненията върху обхвата на темата, Никита Хониат отнася към същата година (1152/53 г.) съществуването на дукство *Браничево и Белград*^[30], и го отбелязва отново десет години по-късно в 1162 г., поставяйки знак на равенство с термина Παρίστρια^[31]. Очевидно двете двойки имена — Ниш-Браничево и Браничево-Белград са обозначавали една и съща територия (в 1152 г. дук на Ниш-Браничево-Белград според Никита Хониат е Андроник Комнин). Използването на едната или другата двойка имена вероятно е било и предпочитание (Кинам е участник в събитията, а Хониат е негов по-млад съвременник) на историците. Дали Ниш е запазил функциите си на резиденция на управителя, но събитията са наложили още едно средище на темата (подобна тенденция се забелязва още в 1096 г., с разделяне на функциите между Белград и Ниш) — Браничево или Белград?

---

[1] *Scylitzes*, 365.15-366.30. ↑

[2] *Н. Скабаланович*. Византийское государство и церковь в XI веке. Санкт Петербург, 1884, 220, 225. ↑

[3] *Златарски*. История, II, 6, 14, 16, 36; *Vănescu*. Les duchés byzantins, 9-66; *Острогорски*. Историја Византије, 296, бел. 2, 297, бел. 2, 298.; *Т. Василевски*. Византийската тема Сирмиум — Сърбия през XI-XII в. — В: България и Византия през IX-XV в. С., 1997, 106-126; *Историја*, I, картата на 184-185; *Ћирковић*. Срби, с. 30. За разграничаването на темите Сърбия и Сирмиум вж. *Максимовић*. Организация (тук по-горе, § 2, бел. 3.). ↑

[4] Вж. бел. 1. ↑

[5] *Bryennios*, p. 100.20-21; *Cinnamus*, 259.18, 248.3-4, 6, 231.6-7.

↑

[6] *Choniates*. *Historia*, 18.58–60, 92.52-54. ↑

[7] *Choniates*. *Historia*, p. 127.89. ↑

[8] *Bryennios*, p. 100.21. ↑

[9] *Cinnamus*, p. 69.22. ↑

[10] *Anne Comnène*, III. 177.30-178.1. ↑

[11] *Cinnamus*, p. 124.21. ↑

[12] *Choniates*, p. 101.67-68. ↑

[13] ЛИБИ, III, 148. ↑

[14] *Nesbitt — Oikonomidès*. *Byzantine Seals*, n° 36a.1. ↑

[15] *Nesbitt — Oikonomidès*. *Byzantine Seals*, 195–196. Наистина към 970–971 г. е познат Адралест Диоген (той бил привърженик на Варда Фока, но сетне преминал към Варда Склир — *Scylitzes*, p. 292.43), но *никакъв* извор — летописен или печати — не позволява да се твърди, че войските на Йоан Цимиски са достигнали на запад до долината на Морава. А като се добави към това труднооспоримо съображение и фактът, че въпросният Адралест Диоген е бил твърде далече от Морава, в Азия, и бил свързан с бушуващите узурпаторски движения, отъждествяването му със собственика на печата става много трудно. Идеята на Незбит — Икономидис е подкрепена от *С. Пириватрић*. Византийска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенета. — ЗРВИ, 36 (1997), 173–199, спец. 173–175. ↑

[16] *Scylitzes*, 365.16–17 (целият текст: 365.15–30). ↑

[17] *Божилев*. Българите: просопографски каталог, с. 76. ↑

[18] *Scylitzes*, p. 366.30. ↑

[19] *Scylitzes*, p. 373.94-95. ↑

[20] *Bryennios*, p. 100.20-21. ↑

[21] Вж. тук, по-горе, с. 353. ↑

[22] Вж. тук, по-горе, с. 346. ↑

[23] *Anne Comnène*, III. 177.30-178.1. ↑

[24] *Choniates*, 18.58–60, 92.50-54. ↑

[25] Цитираните по-горе текстове без колебание подкрепят подобно тълкуване. ↑

[26] *Nesbitt — Oikonomidès*, *Byzantine Seals*, No 32.2. Запазен е и печат на Никифор Декан, куропалат и анаграфевс на Ниш: пак там, n° 32.1. ↑

[27] *Cinnamus*, p. 69.22. ↑

[28] *Cinnamus*, p. 70.1–2. За него: *Божилев*. Българите, с. 91. ↑

- [29] *Cinnamus*, 124.21, 126.11. ↑
- [30] *Choniates*. *Historia*, p. 101.67-68. ↑
- [31] *Choniates*. *Historia*, p. 127.89. ↑

ГЛАВА ВТОРА

БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА: ОТ ПАТРИАРШИЯ КЪМ АРХИЕПИСКОПИЯ

§ 1. ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ В ЖИВОТА НА БЪЛГАРИТЕ

След като влязъл в Дръстър (юли 971 г.), Йоан Цимиски унищожил българската патриаршия: намиращият се там патриарх Дамиан (вероятно избягал от Велики Преслав?) бил „низведен“ (καθηρέθη)^[1]. Този акт — той е твърде близък до детронирането на цар Борис II в Константинопол — поне в очите на ромеите завинаги лишил българите от самостоятелна църква. Самите българи не мислели така. Вероятно след като василевсът се отправил към Константинопол, „низведеният“ патриарх Дамиан, който едва ли е приел току-що стореното с него за законно, също напуснал Дръстър и се отправил на запад, към онези български земи, които останали извън ромейското завоевание. Той е продължил да се чувства духовен водач на своето паство и е търсел неговата близост там, където тя можела да съществува свободно и покровителствана от българската държавна власт. Движението на средището на независимата Българска църква може да бъде проследено благодарение на втората грамота на Василий II. В нея е казано, че най-висшият български архиерей пребивавал последователно, в различно време, в Триадица (Средец — София), Воден, Мъглен (тук трябва да бъде вмъкната и Преспа, посочена в Cod. Pdris. gr. 880)^[2], за да се установи постоянно в Самуиловата столица Охрид^[3]. Времетраенето на това придвижване не може да бъде установено, тъй като изворите не позволяват (Дамиан навярно се настанил в Триадица, поне в самото начало, а Герман, за когото не може да се каже категорично дали е непосредственият му приемник, светителствал в Преспа)^[4]. Но в един момент двете резиденции, царската и патриаршеската, се събрали в Охрид (оттам ръководели

църквата поне двама патриарси — Филип и Давид)^[5]. Така моделът на българското царство — единението на imperium и sacerdotium — станали безспорен факт. Защото българите, както не приели лишаването на техния суверен от царска титла, така и отхвърлили всяка възможност духовният им водач да бъде лишен от патриаршеско достойнство. Краят на това единение дошъл в 1019 г. в Константинопол по време на триумфа на Василий II: пред него вървели не само всички живи представители на династията, но и тоῦ ἀρχιερέως Βουλύάρων^[6], т.е. патриарх Давид (Скилица упорито го назовава архиепископ)^[7].

Унищожаването на самостоятелната Българска църква и нейното преобразуване в автономна архиепископия са актове, които са сравнително добре документирани. Точно документирани, а не разказани от хронисти, черпили свидетелства от втора или дори трета ръка. „Много и големи са добрините, с които човеколюбивият Бог е дарявал през различни времена нашето царство [Византия] и те надхвърлят всякакъв брой; а най-голямата [добрина] от всички е, че държавата на ромеите се разшири и че заедно е нея под един ярем мина държавата на българите. Поради това ние утвърдихме преблагочестивия монах Йоан да бъде архиепископ на България и да управлява делата, отнасящи се до архиепископията“^[8]. Какво прави впечатление в този текст, с който започва първата грамота на Василий II? Действията на императора спрямо Българската църква са пряко следствие от покоряването на България, от това, че двете страни са се втели в една. Но в същото време не се говори открито за преобразуването, за което всички са знаели, че е осъществено, т.е. въобще не става дума за закриване на патриаршията и за създаване на нейно място на архиепископия. Текстът е съставен много ловко, много умело — макар че част от нюансите се губят при превода — и въпреки тази игра на словата той е точен и убедителен. Но впечатлението е двойствено: от една страна, архиепископията е рожба на завоеванието; от друга, тя сякаш се прелива от едно в друго време и с това подсказва, че е съществувала отдавна. Дори действията на василевса са предизвикани от необходимостта да бъде „утвърден“ архиепископът^[9] и да се определи броят и обхватът на определените му епархии! Архиепископията като автономна институция е функционирала не само през последните петдесетина години

(действията на Йоан Цимиски са премълчани!), но и много преди това. Така българската патриаршия е заличена напълно. Поне за Василий II.

Същността на извършеното от Василий II става по-ясно, когато се разкрива обхватът на архиепископията. Защото това не би могло да стане с недомлъвки, премълчавания или гъвкави слова. Необходима е точност: „... постановяваме и сегашният пресвети архиепископ да притежава и управлява всичките български епископии, както и всички други градове, които бяха под властта на цар Петър и Самуил и се държаха от тогавашните архиепископи [Самуил не е титулуван, а духовният водач е архиепископ!]... Постановяваме също сегашният пресвети архиепископ на България да има толкова голяма епархия, каквато и колкото голяма е била при цар Петър...“^[10]. По-ясно от това не би могло да бъде казано: новата архиепископия покрива териториално старата Българска патриаршия! Интересното е, че това не е станало изведнъж. Необходима е била втора грамота, издадена през 1020 г., в която василевсът отново е категоричен: „Да владее и управлява [пресветият архиепископ] всички епископии на България, т.е. не само ония, които бяха споменати в първия сигилий, но и тези, които са били пропуснати и непосочени заедно с други и които чрез настоящите сигилии се обявяват и дават поименно“^[11]. Самият василевс обяснява така издаването на втория сигилий: включените в него епископии били заграбени от съседните им митрополити и понеже той не желаел да ги допусне дори крачка навътре в границите на българската област, възстановил справедливостта^[12]. Подобен акт бил извършен и малко по-късно (*terminus ante quem*; 1025 г.) с трети сигилий^[13].

Трите сигилии не определят ясно и категорично статута на новата „стара“ архиепископия. Но макар и имплицитно, това е изразено: тя има автономна позиция по отношение на патриаршията в Константинопол. Но един доста по-късен текст предлага сведенията, които отсъстват, и то логично, от документите, издадени от Василий II. Това е т.нар. notiция (Σύγγραμμα) на Нил Доксопатър, съставена в 1143 г.^[14] Ето какво се чете там: „Тя [Българската църква] остана независима (αὐτοκέφαλος) и когато чрез императорската власт (βασιλικῆς ἐξουσίας), именно от василевс кир Василий Багренородни [Василий II], се изтръгна от българска ръка, но не се присъедини

никога към Константинополската църква. Заради това и до днес още Кипър и България получават своите архиепископи от василевса. Те обаче се ръкополагат от собствените си епископи, както се каза, и се наричат архиепископи, понеже са самостоятелни“^[15].

Архиепископията е влязла в научната номенклатура под името „Охридска архиепископия“. Причината за това е ясна: резиденцията на архиепископа се е намирала в Охрид. Но всички документи — сигилиите на Василий II, по-късни notiции, печатите на архиепископите, дори литературни творби (житието на св. Климент, Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици) са единогласни: ἀρχιεπίσκοπος, по-рядко ποικενάρχης τῆς Βουλγαρίας, τῆς πάσης Βουλγαρίας, τῆς πάσης Βουλγαρίας ἤτοι πρώτης Ἰουστινιανῆς или обратно: τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς ἤτοι πάσης Βουλγαρίας^[16]. Защо е така, вече видяхме: архиепископията, поне в първите десетилетия, се е отъждествявала с територията на българското царство от времето на цар Петър.

Епархиите на българската архиепископия след издаването на трите сигилия на Василий II изглеждали така: 1. Охрид; 2. Кастория (Костур); 3. Главиница; 4. Мъглен; 5. Бутелос (Битоля); 6. Струмица; 7. Моровизд; 8. Велбъжд; 9. Триадица; 10. Ниш; 11. Браница (Браничево); 12. Белград; 13. Срем; 14. Скопие; 15. Призрен; 16. Липлян; 17. Сървия [1019 г.]^[17]; 18. Дръстър; 19. Видин; 20. Раса; 21. Орея; 22. Черник; 23. Химара; 24. Адрианопол (Дринопол); 25. (Велбт); 26. Ботрот; 27. Янина; 28. Козел (Козилис); 29. Петра; 30. Ригон (Риги) (1020 г.)^[18]; 31. Стаг; 32. Верия (между 1020 и 1025 г.)^[19]. Както се вижда, пълният териториален обхват на Българската архиепископия е установен на три пъти. За първи път това е станало вероятно след триумфа на Василий (?), но във всички случаи преди май 1020 г. (тогава е издаден вторият сигилий), когато българският архиепископ Йоан е получил епархии № № 1-17. Какво прави впечатление? Най-източно разположени са епископия Велбъжд (Кюстендил) и Триадица (София) (№ № 8 и 9), а най-западно Главиница (№ 3); най-северните предели на архиепископията са достигали до Браничево, Белград и Срем (№ № 11, 12 и 13), а най-южните — Кастория (Костур) и Сървия (№ № 2 и 17). Тези седемнадесет епископии съставлявали западната половина на българското царство или центъра на Самуилова България. Този обхват

не е изненада: от една страна, тъкмо тези земи (или голяма част от тях) са били завоювани последни, а от друга, те са формирали една компактна територия.

Промяната в посока увеличаване на територията на архиепископията, дошла съвсем скоро. Това станало със сигилий, издаден през май 1020 г. Разширяването било за сметка на Подунавието, на изток от Браничево, чрез включването на Видин и Дръстър (№№18 и 19) и една епископия, разположена далеч на юг от Белград: Раса (№ 20). Останалите нови епископии били на юг-югозапад, а именно: Ботрот и Янина (№№26 и 27), Орея (вероятно западно от Янина^[20] — № 21), Черник (около Елбасан^[21] — № 22), Химара (Южна Албания^[22] — №23), Адрианопол (Дринопол на изток от Химара^[23] — №24), Βέλας (? близо до Дринопол^[24] — №25), Козел/Козилис (Южен Епир^[25] — № 28), Петра (северно от Олимп^[26] — № 29) и Рига (Южен Епир^[27] — № 30). Както се вижда, броят на епископиите се увеличил с тринадесет, сред което били някои пропуснати (Раса), като основните тенденции имали две посоки — българските земи между Стара планина и Дунав и особено Епир и Тесалия, които били най-слабо свързани с България. Причините за тези промени са споменати в самия сигилий — апетита на съседни митрополити към откъсване на епархии от закритата Българска патриаршия. Но тази аргументация едва ли била оправдана по отношение на епархии като Дръстър и особено Видин и Раса; по-скоро тя се е отнасяла към Югозапада и изразява една разбираема благосклонност на Василий I към още по-разбираемото искане на българския архиепископ. Последните промени били извършени между май 1020 г. и 1025 г. (смъртта на Василий II), когато Българската архиепископия получила още две епархии: Стаг (Тесалия^[28] №31) и Верия (№32), за които изрично е отбелязано, че се намират в „... τοῖς Βουλύαρκικοῖς ὑὰρ ὄροις“^[29], т.е. в „българските предели“.

Каква е била по-нататъшната съдба на архиепископията? За съжаление богатата документация, която определила нейния автономен статут и поставила основите на епархиалното ѝ устройство, не е последвана от други документи. Едва през XII в. тя попаднала в някои notiции, които позволяват да се надникне в нейната история. Първата е notiцията на Нил Доксопатър, съставена

през 1142–1143 г. (индикт 6) по заповед на краля на Сицилия Роже II^[30]. В нея освен че набляга на статута на Българската архиепископия (автономен, както и на Кипърската църква), за което вече стана дума, авторът отбелязва, че тя имала „ἐπισκοπὰς πλείους τριάκοντα“, т.е. „повече от тридесет епископства“^[31]. За съжаление те не са изброени. Но в друга част на същия текст, там, където се сочат митрополиите, подчинени на Константинополската патриаршия, на 45-то място е поставен „τὸ Δορόστολον ἤτοι ἡ Δρίστρα ἔχουσα ἐπισκοπὰς ἑ“, т.е. „[митрополитът] на Доростол или Дристра има пет епископства“^[32]. Кога е станало това отделяне на Доростолската епархия, не би могло да се определи с желаната точност. Но то е факт, който трябва да бъде отнесен към един голям период, затворен между 30-те години на XI в. и началото на XII в. И е засвидетелстван благодарение на една notiция, съдържаща епархиите на Константинополската патриаршия, съставена тъкмо по това време^[33]. Благодарение на многото ръкописи, в които е запазена notiцията, са познати два списъка на епархиите на Българската архиепископия; списъци, които взаимно се допълват и съставят истинската картина. Промените, които отразява notiцията, са в две посоки: отпадане на епархии, подчинени на Охрид още през 20-те години на XI в., и включване на нови епархии, невключени в списъците от 1019–1025 г. или създадени тъкмо тогава. Нека ги разгледаме поотделно и последователно.

От сигилия, издаден през 1019 г., е отпаднала епископията Сервия (№17); от втория сигилий са отпаднали единадесет епископии, както следва: Доростол — Дръстър (№18), Орея (№24), Черник (№22), Химара (№23), Адрианопол — Дринопол (№24), Βέλας (№25), Ботрот (№26), Янина (№27), Козилис (№28), Петра (№29) и Рига (№30); най-сетне отпаднали са и двете епархии, присъединени към архиепископията със сигилия от времето между 1019 и 1025 г.: Стаг и Верия (№№31, 32)^[34]. Или ако се сумират посочените промени, ще се види, че от 32 епархии на Българската архиепископия в 1025 г. са останали 18, т.е. отпаднали са 14 (1 + 11 + 2). Какъв характер имали настъпилите промени и на какво се дължат те? Освен отделянето на Доростол — Дръстър, чийто митрополит бил подчинен на константинополския патриарх, всички други промени засегнали югозападните предели на архиепископията и целели откъсването на тези епархии, които били добавени към Българската църква през 1020

г., епархии, които се намирили по далечните краища на българската етническа територия или извън нея. Така архиепископията се върнала към границите си, очертани със сигилия от 1019 г. (с допълнение на две епископии: Раса и Видин).

Кои са новите епархии, които българският архиепископ получил и кои са регистрирани в нотията от втората половина на XI в. или началото на XII в.? В група ръкописи на тази нотия се откриват шест епископии, непознати в миналото, а именно: Σελασφόρου, Сланица или Пела, Илирик или Канина, Гребеница, Δεύρης = Дебър, Βρεανόγυης ἤτοι Βλάχων^[35]. В друг ръкопис на същата нотия са включени още шест епархии, както следва: Девол, Кресна, Молиск, Острово, Полог и Ραβδοβισδίου (= Радовиш, между Щип и Струмица)^[36]. Съпоставянето на двете допълнения показва, че една епархия присъства и на двете места, но с различни имена: Σελασφόρου и Девол^[37]. При това положение новите епархии са общо 11. Те са разположени предимно в Македония и са резултат от надробвяването на територията на вече съществуващи епархии. По този начин границите на архиепископията се запазили такива, каквито били установени със сигилия от 1019 г. Наистина броят на епархиите бил 30^[38] (както след издаването на сигилия от май 1020 г.), но те били по-малки. Следните епархии, изброени изток-запад и север-юг (югозапад), маркират границите на Българската архиепископия: Срем-Белград-Браничево-Видин-Триадица-Велбъжд-Моровизд-Радовиш/Струмица-Молиск-Кастория/Костур-Канина-Главиница. На запад, отчасти на северозапад автономната Българска църква граничела с Драчката епархия^[39].

Първият български архиепископ със седалище в Охрид бил утвърден като такъв от Василий II още в 1019 г. Това бил монахът Йоан. За него разполагаме с две групи свидетелства, които не оставят никакво съмнение в неговата личност. По-интересни са данните, които предлага Списъкът на българските архиепископии (т.нар. Каталог на Дюканж). Според тях Йоан бил родом от дебърското село Агноандники и игумен на тамошния манастир „Св. Богородица“^[40]. Трудно е да се каже защо изборът на василевса се е спрял на този неизвестен монах; трудно е да се каже с какви свои качества той е привлякъл вниманието на Василий II. Но тази негова неизвестност не е основание, за да бъде той отъждествяван с последния български

патриарх Давид^[41]. Архиерейската дейност на Йоан продължила почти двадесет години: по всяка вероятност той починал през 1037 г. (*terminus post quem*: трите земетресения, станали призори на 18 декември, 5 индикт, 6545 г., т.е. 1036 г.^[42]). Негов приемник на охридския, българския архиепископски престол бил Леон, родом от Пафлагония, някогашен хартофилакс на Великата църква (Св. София)^[43]. В това няма никакво съмнение, тъй като същата интерполация (*Vind. Hist. gr. 74*), която известява смъртта на Йоан, отбелязва и неговия наследник^[44]. В същото време в Списъка на архиепископиите той е наречен *πρῶτος ἐκ Ρωμῳίων*, т.е. „пръв от ромеите“, поел ръководството на архиепископията. По време на неговото светейшество в Охрид била построена църквата „Св. София“, или може би той я възстановил и зографисал отново. Той дарил на храма и една икона на Божията майка, която в по-късно време била пренесена в охридската църква „Св. Климент“^[45]. Леон починал наскоро след като „царството“ преминало в ръцете на Теодора (11 януари 1055 г.)^[46] и в архиепископско достойнство бил въздигнат Теодул, родом от Тетраполис (Икония), игумен на прочутия константинополски манастир „Св. Мокий“^[47]. Той пък построил „Горната велика църква“ (днешната охридска църква „Св. Богородица“?), като бил подпомогнат от охридчанина Йоан Анза (? — *Ανίτζα*)^[48].

Теодул починал в края на 1063 или самото начало на 1064 г.^[49] и за негов приемник императорът назначил (след 1 април 1064 г.) Йоан от Лампи, който бил монах в някой от манастирите в планината Олимп, вероятно заедно с бъдещия константинополски патриарх Йоан Ксифилин^[50]. Запазен е негов печат с легенда „Богородице, помагай на своя раб Йоан, монах и архиепископ на цяла България“^[51]. С неговото светителство е свързан един интересен и важен епизод от историята на Византия: през лятото на 1078 г. дукът на Драч протопроедър Никифор Васибеки се разбунтувал с цел да узурпира византийския престол. За да предаде законен вид на своите цели, претендентът поискал от охридския архиепископ, като глава на автономна църква, макар и наречена Българска църква, да постави на главата му императорска корона^[52]. Но архиепископ Йоан отказал. За негов наследник на българския архиепископски престол император Никифор III Вотаниат определил (вероятно още през лятото на 1078

г.) монаха *Йоан*, наречен Δοῖνος, т.е. „човек, който не пие вино“. Преди това той бил игумен на манастира τοῦ Ἀριτζίου^[53].

Теофилакт Охридски или *Български*^[54] е по всяка вероятност следващият архиепископ на българската църква (той заел своя пост в Охрид около 1090 г.). Той бил родом от остров Евбея, завършил образованието си в Константинопол като ученик на Михаил Псел. Бързо добил известност като „корифей на риторите“ и за кратко време бил възпитател на Константин Дука (син на Михаил VII Дука), сгоден за Анна Комнина (от това време датира едно „императорско слово“ — съчинение, посветено на възпитанието и образованието на малолетния принц^[55]). Животът и дейността на Теофилакт в българските земи са добре познати благодарение на богатата колекция писма (130), които архиепископът е адресирал до свои приятели в Константинопол или в провинциите на Империята^[56]. Особено внимание заслужават резултатите от литературното творчество на Теофилакт, създадено в Охрид. На първо място това е т.нар. Пространно житие на св. Климент Охридски^[57] — безспорно най-добрият извор за живота и дейността на светеца; житие, чието съдържание се различава твърде много от впечатленията на Теофилакт от българите и България, изразени в неговите писма. Посветено на един светец, отъждествяван едва ли не със самата Охридска църква, житието поставило основата на една традиция — да се посвещават агиографски и химнографски творби на св. Климент, която оставила трайни дири в творчеството на охридските архиепископи^[58]. С името на Теофилакт е свързан още един агиографски текст, който има изключително важно значение за раннобългарската история. Това е „мъченичеството“ на петнайсетте Тивериуполски мъченици^[59]. Макар че биографията на Теофилакт е добре позната — разбира се, съпоставена с биографиите на останалите български архиепископи, — не може със сигурност да се каже докога той е продължил да светителства в България. Докато анализът на писмата показва, че най-късното е написано към 1108 г., то един ръкопис с творби на архиепископа поставя датата на неговата смърт в 1125 г.^[60]

В Списъка на българските архиепископи след Теофилакт е поставен *Леон ὁ Μουγγός*, т.е. „Немият“. Той бил от еврейски произход, покръстен и както своите предци християнски мисионер

сред езичниците^[61]. В един документ, издаден в полза на манастира „Св. Богородица“ (Велюса — край Струмица), той е наречен Леон Философ^[62]. Годините на неговото светителство зависят от точната дата на смъртта на Теофилакт — 1108 или 1125 г. Нищо не може да се каже и за годината на неговата кончина. Следващият архиепископ на България бил *Μιχαηλ ὁ ἐπίκλην Μάξιμος*, т.е. „по прозвище Максим“ (допуска се, че това е фамилно име)^[63], който, преди да встъпи в този пост (около 1139 г.?), бил патриаршески остиарий и дякон на Великата църква (Св. София)^[64]. Запазеният печат не предлага по-богата или по-различна информация^[65]. Негов приемник по всяка вероятност бил *Йоан*. Това е архиепископът с най-знатен произход между архиереите на Българската църква. Той произхождал от управляващата династия на Комнините: бил син на севестократор Исаак (брат на император Алексей I Комнин). Светско лице (притежавал дворцовата титла пансеваст севаст), с кариера в политическия живот, Адриан Комнин се замонашил едва след смъртта на съпругата си и към 1140–1142 г. бил назначен и интронизиран като български архиепископ. Присъствието му в българските земи остава почти непознато (както Леон Мунгос и той обдарил манастира „Св. Богородица“ в с. Велюса край Струмица^[66]). Смъртта му остава неуточнена и се отнася към времето между 13 май 1157 г. (тогава архиепископът, заедно с много други архиереи, присъствал на синод в Константинопол) и 1164 г. (тогава той е споменат като покойник)^[67].

Извън Списъка на българските архиепископи (запазен в два ръкописа) със сигурност е известен още един архиепископ на България. Това е Константин (около 1170 г.), за когото се знае твърде малко, тъй като е споменат в изворите заради своя племенник, бивш митрополит на Керкира^[68]. В Житието на св. Иларион Мъгленски, написано от патриарх Евтимий, се споменава „българскомох тогдa архиепископох — уstadзе же бѣ томох прозванзе...“ Трудно е да се каже кога Евстатий е ръководил делата на българската църква, тъй като житието дава една широка хронологическа рамка: времето на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.). Ако той действително е съществувал^[69], неговото светителстване, което не е включено в Списъка на българските архиепископи, би трябвало да бъде отнесено

след управлението на Йоан (Адриан Комнин), т.е. след 1157–1164 г., преди или след Константин.

Църковният живот на следващото ниво, т.е. епархии, е почти непознат. Писмата на Теофилакт съдържат някои откъслечни сведения за отношенията с подчинените му епископи и функционирането на Синода на Българската църква. От друга страна, серия оловни печати предлагат имената на някои епископи^[70] — Теодор и Михаил (Кастория — Костур)^[71], Михаил (Главиница)^[72], Стефан (Битоля)^[73], Димитър, Василий, Климент, Константин (Струмица)^[74], Никифор, Йоан, Гавраил (Велбъжд)^[75], Димитър, Никита (Триадица)^[76], Константин (Ниш)^[77]. Не по-добра е представата за църквата в земите, които били извън територията на Българската (Охридската) архиепископия. Вероятно в края на XI в. (?) — за това вече стана дума — Дръстърската епархия била извадена от състава на Българската църква и вече като митрополия, била подчинена на Константинополската патриаршия^[78]. Известни са още митрополит Стефан в Йоанопол (между 971 и 986 г.)^[79] и двама митрополити на Томи — Аникит и Василий (XI в.)^[80].

---

[1] Иванов, БСМ², с. 566. ↑

[2] Иванов, БСМ², с. 566. ↑

[3] Иванов, БСМ², с. 566. ↑

[4] Герман, още и Гавриил, пребивавал първо във Воден и след това в Преспа: Иванов, БСМ², с. 566. ↑

[5] Иванов, БСМ², с. 566: Филип. При патриарх Давид няма сведение за местоположението на неговата катедра, но едва ли има съмнение, че това е бил Охрид. ↑

[6] Scylitzes, р. 365.92. ↑

[7] Scylitzes, 354.69, 357.77–78, 365.92. ↑

[8] Бенешевич. Описание, р. 544.19-25; Иванов. БСМ², с. 550. Подобен текст съдържа вторият сигилион: „Защото не без кръв, не без труд и пот, а с многогодишно търпение и с Божия помощ тази страна ни се подари от Бога, чиято благост явно ни помагаше, та да се съедини под един ярем разделението“. Вж. Бенешевич. Описание, с. 547.9-15; Иванов. БСМ², с. 556. ↑

[9] *Nesbitt — Oikonomidès, Byzantine Seal*, n° 29.6, p. 96 дори са склонни да отъждествяват Давид и Йоан. ↑

[10] *Бенешевич. Описание*, с. 547.5–9, 18-20; *Иванов. БСМ²*, 555–556. ↑

[11] *Бенешевич. Описание*, с. 547.20-24; *Иванов. БСМ²*, с. 556. ↑

[12] *Бенешевич. Описание*, с. 547.1-5; *Иванов. БСМ²*, с. 555. ↑

[13] *Бенешевич. Описание*, с. 550.15-25; *Иванов. БСМ²*, 561–562.

↑

[14] *Darrouzès. Notitiae Episcopatum*, 373–377. ↑

[15] *Иванов. БСМ²*, 563–564 (изданието на Ж. Дарузес не съдържа тази част от текста). ↑

[16] *Вж. И. Божилев. „История на Охридската архиепископия“ в човешката и изследователската дейност на Иван Снегаров — В: Снегаров. Охридската епископия*, 1, с. XIV. ↑

[17] *Бенешевич. Описание*, 544.30-546.24; *Иванов. БСМ²*, 550–554. ↑

[18] *Бенешевич. Описание*, 547.26-549.13; *Иванов. БСМ²*, 557–560. ↑

[19] *Бенешевич. Описание*, 550.16-25; *Иванов. БСМ²*, 561–562. ↑

[20] *Снегаров. Охридската архиепископия*, 1, с. 45; *Иванов. БСМ²*, с. 558. ↑

[21] *Снегаров. Охридската архиепископия*, 1, с. 185; *Иванов. БСМ²*, с. 558. ↑

[22] *Снегаров. Охридската архиепископия*, 1, с. 186; *Иванов. БСМ²*, с. 558. ↑

[23] *Снегаров. Охридската архиепископия*, 1, с. 186; *Иванов. БСМ²*, с. 559. ↑

[24] В текста липсва името на епархията. Гелцер и след него Снегаров и Иванов допълват Βελά и я поставят близо до Дринопол: *Снегаров. Охридската архиепископия*, 1, с. 186; *Иванов. БСМ²*, с. 559.

↑

[25] *Снегаров. Охридската архиепископия*, 1, с. 187; *Иванов. БСМ²*, с. 560. ↑

[26] *Снегаров. Охридската архиепископия*, 1, с. 187; *Иванов. БСМ²*, с. 560. ↑

[27] *Иванов. БСМ²*, с. 560. ↑

- [28] *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, с. 187; *Иванов*. БСМ², с. 562. ↑
- [29] *Бенешевич*. Описание, с. 550.8-19; *Иванов*. БСМ², с. 561. ↑
- [30] Вж. бел. 14. ↑
- [31] *Иванов*. БСМ², с. 564. ↑
- [32] *Darrouzès*. Notitiae Episcopatum, №14, р. 375. ↑
- [33] *Darrouzès*. Notitiae Episcopatum, № 13, 152–153. Най-общ terminus ante quem: 1142–1143. ↑
- [34] Вж. тук по-горе списъка на епархиите. *Darrouzès*. Notitiae Episcopatum, №13, 371–372. ↑
- [35] *Darrouzès*. Notitiae Episcopatum, р. 372.851–856 (codices CDS). ↑
- [36] *Darrouzès*. Notitiae Episcopatum, р. 372.835, 836, 842, 844, 850 (cod. M). ↑
- [37] *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, 190, 339. ↑
- [38] Извън тези списъци има данни за още две епархии: *Малешова* (оловен печат, по който е гравирано името на епископа — може би Теодул (?) — *Laurent*. Corpus, V/2, n° 1505), която по всяка вероятност била отделена от Моровизд (*Бенешевич*. Описание, с. 545.18-21; *Иванов*. БСМ², с. 552) и *Семна/Семнон* (кореспондент на Теофилакт Охридски: ГИБИ, IX, 2, n° 56, с. 139–140, n° 74, 164–165). ↑
- [39] *Darrouzès*. Notitiae Episcopatum, №13, 661–666. ↑
- [40] *Иванов*. БСМ², 550, 566; *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, с. 195. ↑
- [41] *Nesbitt* — *Oikonomidès*, Byzantine Seals, n° 29.6, р. 96. И двете известия за Йоан — първият сигилион на Василий II и списък на българските архиепископи — са достатъчно ясни и категорични, за да не допускат подобно отъждествяване. ↑
- [42] *Scylitzes*, р. 400.32 (земетресенията: р. 399.19–22). ↑
- [43] *Иванов*. БСМ², 566; *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, 195–197. ↑
- [44] *Scylitzes*, р. 400.32-38. ↑
- [45] *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, с. 197. ↑
- [46] *Scylitzes*, р. 479.8. ↑
- [47] *Scylitzes*, р. 479.19-23. ↑

- [48] *Иванов*. БСМ², с. 566; *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, с. 197. ↑
- [49] *Cedrinus*, II, р. 659. ↑
- [50] *Cedrinus*, II, р. 659; *Иванов*. БСМ², с. 567; *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, 197–198. ↑
- [51] *Laurent*, Corpus, V/2, n° 1494 (погрешно Лъв); V/3, n° 2016; *Nesbitt — Oikonomidès*, Byzantine Seals, n° 29.6. ↑
- [52] *Cedrinus*, II, р. 739; *Cheyenet*. Pouvoir et contestations, N 108, р. 86. ↑
- [53] *Cedrinus*, II, р. 743; *Иванов*. БСМ², с. 567; *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, с. 198. ↑
- [54] *Иванов*. БСМ², с. 567; *Laurent*, Corpus, V/2, n° 1493; *Nesbitt — Oikonomidès*, Byzantine Seals, n° 29.9; *P. Gautier*. Théophylacte d'Achrida: Discours, traités, poésies, introduction, texte et traduction. Thessalonique, 1980; *D. Obolensky*. Six Byzantine Portraits. Oxford, 1988, 34-82; *M. Mullet*. Theofilact of Ochrida. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop. London, 1997. ↑
- [55] *P. Gautier*. Théophylacte d'Achrida. ↑
- [56] *P. Gautier*. Théophylacte d'Achrida. Lettres. Thessolonique, 1986; ГИБИ, IX/2, 81–229. ↑
- [57] *I. Iliev*. The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition. — ВВг, IX (1995), 81-106; ГИБИ, IX/2, 11–41. ↑
- [58] *Божилор*. Българите: просопографски каталог, с. 144; Седем етюда, с. 360. ↑
- [59] ГИБИ, IX/2, 42–79. ↑
- [60] Вж. литературата, посочена в бел. 54. ↑
- [61] *Иванов*. БСМ², с. 567; *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, 204–205. ↑
- [62] *П. Миљковиќ-Пепек*. Велјуса. Скопје, 1981, с. 288. ↑
- [63] Това е мнението, изразено от *Laurent*, Corpus, V/2, n° 1495. ↑
- [64] *Иванов*. БСМ², с. 567; *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, 205. ↑
- [65] *Laurent*. Corpus, V/2, n° 1495; *Nesbitt — Oikonomidès*, Byzantine Seals, n° 29.8. ↑
- [66] Вж. бел. 62. ↑

[67] *Иванов*. БСМ², 567-568; *Ioannes Tzetzes*. Epistulae. Edidit P. A. M. Leone. Leipzig, 1972, n° 79, p. 118.6-7; *Nicephorus Basilaca*. Orationes et epistulae. Edidit A. Garzya. Leipzig, 1984, 26–48 („Слово за севаст господин Адриан, син на севастократор Исаак Комнин, брат на император господин Алексий, наречен в монашеската схима Йоан“); *Βάρζος*, Κομνηνοί, Α, №28, 159–169. ↑

[68] *Codices Vaticani graeci*. Codices 1684–1744. Rec. G. Gianelli In Bibliotheca Vaticana. 1961, p. 19; *Gouillard*. Sinodikon. 77.513, 79.534, 536, 81.559.; Синодикът на цар Борил, 53, 60, 62; *Laurent*. Corpus, V/2, n° 1496; *G. Gianelli*. Il cognome e la carriera ecclesiastica di un arcivescovo di Bulgaria (Costantino I?). ЕЕВΣ, 23 (1953), 224-232; *L. Stiernon*. РЕВ, 21 (1963), 179-185; *Dèmètrios Tornikes*. Lettres et discours. Introduction, texte, analyses, traduction et notes par J. Darrouzès. Paris, 1970, p. 178, n. 1; *Grumel — Darrouzès*. Regestes, vol. I/ II et III, n° 1109; *Снегаров*. Охридската архиепископия, с. 205. ↑

[69] *Kałużniacki*. Werke, p. 31; *Патриарх Евтимий*. Съчинения. София, 1990, с. 61. *Ив. Снегаров* („Охридската архиепископия“, 1, с. 207, бел. 6 (от с. 205)) не приема съществуването на тази архиепископия. ↑

[70] По-старите сведения у *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, 213–217. ↑

[71] *Laurent*. Corpus, V/2, n° 1500; *Zakos*, II, n° 1009. Известен е и печат на Йоан, епископ на Кастория и прототронос, който Лоран отнесе без особена аргументация към X в., но в същото време включи неговия собственик сред епископите, подвластни на Българската архиепископия. Вж. *Laurent*. Corpus, V/2, n° 1499; *Zakos*, II, n° 981. ↑

[72] *Nesbitt — Oikonomidès*. Byzantine Seals, n° 17.1. ↑

[73] *Laurent*. Corpus, V/2, n° 1506. За анонимен пелагонийски (битолски) епископ: ГИБИ, IX/2, n° 21 и 36. ↑

[74] *Laurent*. Corpus, V/2, n° 1507, 1508; *Nesbitt — Oikonomidès*, n° 35.1, 35.2. ↑

[75] *Laurent*. Corpus, V/2, n° 1501, 1502; V/3, 2019; *Zakos*, II, n° 630; *Nesbitt — Oikonomidès*. Byzantine Seals, n° 31.2. Вж. *Zakos*, II, n° 676 — анонимен печат. ↑

[76] *Laurent*. Corpus, V/2, n° 1503, 1504; *Zakos*, II, n° 661; *Nesbitt — Oikonomidès*. Byzantine Seals, n° 70.1, 70.2. ↑

[77] *Laurent*. Corpus, V/2, n° 1510. ↑

[78] Вж. тук по-горе с. 368. и бел. 32. ↑

[79] Йорданов. Печатите, н° 389. ↑

[80] Nesbitt — Oikonomidès. Byzantine Seals, н° 80.1, 80.2. ↑

§ 2. МАНАСТИРИ, ПУСТИНОЖИТЕЛСТВО И ЕРЕТИЦИ

Покоряването на българската държава и унищожаването на Българската патриаршия се отразили отрицателно върху религиозния живот на българите. Преди всичко поради загубата на тяхното покровителство и постепенно инфилтриране на византийско духовенство. Особено засегнати били манастирите — онези структури, които се ползвали както от финансова подкрепа, така и от насочване на тяхната културна мисия. Първи понесли тези несгоди обителите, разположени в източната половина на царството. Двете войни на византийското завоевание (971 и 1000 г.), ранната реорганизация на църковните институции (закриване на патриаршията и оттеглянето на нейния предстоятел на Запад), появата на византийски епископи още в последната четвърт на X в., последвалото подчинение на дръстърския митрополит на Константинопол, всичко това оказало сериозно, и то в много случаи неблагоприятно въздействие върху манастирите и тяхната пълноценна дейност. А като се добавят и многобройните „варварски“ нашествия (печенези, сетне узи и кумани), наченали през 20-те години и продължили до края на XI в., картината добива завършен вид. Рязко или постепенно заглъхнали преславските манастири, които играли изключителна роля в изграждането на Преславската цивилизация^[1]; те били последвани от други големи манастири, които заемали традиционно важно място в българското религиозно пространство (Плиска, с. Равна)^[2]. Има основание да се приеме, че тази нерадостна картина продължила да съществува през целия период на византийското господство, и то не само поради липса на извори, които да подскажат възможните промени.

Положението в западните предели на българската етническа територия, за щастие, било малко по-различно. Трудно е да се обясни то (едва ли повечето извори създават тази картина). Оцелели онези манастири, които или били отдалечени от големите градски центрове, или продължили своето съществуване до 1018 г., когато заради несгодите на войната изчезнали. Такива били Рилският манастир^[3], манастирът „Св. Наум“^[4], разположен на една скала на югоизточния

бряг на Охридското езеро, манастирът „Св. Пантелеймон“ (Охрид)^[5], основан от св. Климент Охридски, най-сетне „Св. Богородица“ в село Агноандники (Дебърско), чийто игумен до 1018–1019 г.^[6] бил Йоан, първият архиепископ на автономната Българска църква. Без съмнение тези манастири (вероятно и други, които остават непознати) продължили своя живот и в новото политическо и религиозно пространство. Но картината на манастирската действителност в българските земи, преди всичко в тема България, не би била пълна, ако не се споменат манастирите, основани през XI–XII в. Тези нови манастири — някои от тях е възможно да са съществували и преди 1018 г. — условно могат да бъдат разделени на две групи: български и византийски. Манастири възниквали в резултат на иноческите подвизи на български монаси и техните сподвижници. Имало и такива, чиито ктитори били висши византийски служители, знатни ромеи и дори императори. Към първата група манастири най-безспорни са тези, които са основани или свързани с дейността на известните български пустиножители Прохор Пшински (Пшинският манастир в планината Козяк, североизточно от Куманово)^[7], Йоаким Осоговски или Сарандапорски (близо до Крива Паланка)^[8] и Гавриил Лесновски („Св. Архангел Михаил“ в с. Лесново, Краатовско)^[9].

Начело на втората група безспорно трябва да бъде поставен Бачковският манастир^[10]. Той е основан през 1083 г. от грузинеца на византийска служба севаст Григорий Бакуриани, велик доместик на Запада в началните години от властването на Алексий I Комнин. Манастирът бил посветен на Св. Богородица Петрициотиса (Петричка — по името на селото, което се отъждествява с т.нар. Асенова крепост)^[11] и е разположен на около тридесетина километра от Пловдив. Типикът, съставен по нареждане и от името на ктитора (7 декември 1083 г.)^[12], регламентирал цялата дейност на манастира: общежитийната организация на монашеския живот, броя на монасите (не по-малко от петдесет плюс игумена), избора на игумена, ежедневието на манастира; подробно са описани имотите, които Григорий Бакуриани дарил на основаната от него обител (те се намирили в три близки теми: Филипопол, Волерон, Стефаниана — Забалата)^[13], както и тяхното освобождаване от данъци, начинът по който работели трите странноприемници край манастира. В типика

категорично било отбелязано, че монасите трябва да са грузинци и достъпът на ромеи — свещеници или монаси, до манастира бил забранен. Така манастирът се превърнал в център на грузинското монашество и култура в българските земи и заедно с грузинския манастир в Света гора Ивирон^[14] — едно от двете грузински средища на Балканския полуостров.

Почти по същото време (около 1080 г.) „бил обновен из основи“ храмът „Св. Богородица Милостива“ в с. Велюса (Край Струмица)^[15] благодарение грижите на струмишкия епископ Мануил. Но по всяка вероятност самият манастир е бил основан по-рано, въпреки че типикът му е съставен след 1085 г.^[16] Пак по същото време (около средата на XI в.?) с ктиторството на бъдещия император Роман IV Диоген (а може би малко по-рано от Роман III Аргир?) бил основан друг не по-малко прочут манастир — „Св. Георги Горго“ („Бързи“) край Скопие^[17]. В Пространното житие на Иларион Мъгленски, чийто автор е патриарх Евтимий, са споменати два манастира — единият, в който бъдещият светец станал монах и сетне игумен^[18], а другият бил основан от самия епископ на мястото, където водел споровете си с павликяни и богомили^[19].

Група манастири, отново в югозападните български предели, т.е. в тема България, имат неизяснена ранна история — основани преди 1018 г. или наскоро след това. Това са манастирите „Св. Пантелеймон“ в Нерези (Скопско) (запазеният надпис съобщава за зографисването на манастирската църква в 1164 г.)^[20], „Св. Богородица“ в Тетово (той е споменат от Димитър Хоматиан към 1215–1217 г., но вероятно бил основан преди това)^[21], „Св. Димитър“ (около Главиница)^[22] и „Св. Иван Владимир“^[23], разположен между Елбасан и Шкодра. От когото и да са били основани манастирите — българи, ромеи или грузинци, — те бързо се вписали в българското духовно и културно пространство^[24] както чрез разноликата си дейност, така и с популярността на своите игумени или патрони.

В духовния живот на българите през XI-XII в. голямо влияние оказват група отшелници, пустиножители, чиито подвизи са утеха в тежките дни и опора за бъдещето. Между тях има такива, които вече са сред „идеалните люде“ на Средновековието, т.е. светците, и такива, чиято подвижническа дейност бързо ще ги отведе там. Пръв сред тях е

св. Иван Рилски^[25]. И то със своя „живот след смъртта“. Защото „умъртвил си с пост и мъки тялото си на земята / по-жив от хората, живееше в небесата“^[26]. Чудесата, които вършели мощите на покойния отшелник, прочул се още приживе из цялата територия на страната, скоро довели до тяхното „изземване“ от манастирското братство и пренасянето им в Средец. Така той се превърнал в „Средецкия светилник“, в „Звезда чудесна, земна / ти засия в Средец на Запад“^[27]. Кога е станало това? Не без основание се допуска, че тялото му било пренесено в големия град през последната четвърт на десетото столетие (между 976 и 987 г.) и били положени в епископската църква „Св. Георги“^[28]. Последвала и канонизацията, която поставила основата на най-разпространения култ в Българското средновековие. Паметта му започнала да се отбелязва на 19 октомври (вероятно деня на пренасянето на мощите в Средец)^[29]. Столетие по-късно те вече били в църква, посветена на светеца (1097 г.)^[30], а малко по-късно бил изграден и манастир „Св. Йоан [Рилски]“^[31]. Развитието на култа — той надхвърлил българските предели — било съпроводено с написването на т.нар. Безименно житие^[32] и Софийската редакция на неговата служба^[33], а малко по-късно, между 1166 и 1180 г., византийският управител на Средец Георги Скилица, написал ново житие на светеца^[34]. Това произведение, дело на чужденец (или по-точно небългарин), който не могъл да остане встрани от този популярен култ, получило голямо разпространение сред българите. Почти по същото време (някъде след 1150 г.) била построена нова „каменна“ църква за светеца^[35], а през 1183 г. католиците унгарци при едно от своите нахлувания в пределите на Империята отнесли със себе си мощите на православния светец и ги занесли в „Остригон“, т.е. Естергом^[36]. Те били върнати в Средец към 1186–1187 г. след предупредителното чудо с местния епископ^[37].

Св. Иван Рилски не бил сам. Или по-точно неговият култ. Защото примерът му, без да е заразителен — пустиножителството, водещо към светостта, не било за всеки християнин, — имал своите следовници. Ето какво пише неизвестният житиеписец на св. Йоаким Осоговски (Сарандапорски): „Нови подражатели на тези неща и на такова житие ревнителите станаха чудните и истински новопросвещени наши отци и пустиножителите, небесни човеци и земни ангели,

Христови приятели *Иван* и *Прохор*, заедно с *Гавраил*, а с тях и преподобният наш отец *Йоаким* — честна четворица, богоизбрано съдружие, трудолюбиви труженици на Христа, излезли с рало да прокарат браздата на вярата и да засеят духовно семе, та пожънали стократен клас, да поднесат на Христа добродетелни плодове^[38]. Създаването на тази четворка едва ли е случайно хрумване. Напротив, книжовникът (монах в манастира на светеца край Крива Паланка?) е бил много добре осведомен^[39], а това вече говори за популярността на култа, и то не само на св. Иван Рилски, но и на тримата му следовници — за въздействието им върху духовния свят на българите от едно голямо политическо, религиозно и обществено пространство. Той ги схваща не като изолирани проблясъци на пустиножителство, а като духовни подвизи, които добре се вместили в определен тип духовни явления, чиито първи проявления са в Рилската пустиня през първата половина на десетото столетие, рефлектирали едно столетие по-късно върху други краища на българските етнически територии. Св. Прохор Пшински (житиеписецът не пропуска да подчертае, че той е „родом българин“^[40]) се подвизава в Овче поле (между Щип и Скопие, по левия бряг на Вардар) и основава манастира си на река Пшина; с името на Гавриил Лесновски (родом от земите около Крива паланка)^[41] се свързва основаването на прочутия през следващите столетия Лесновски манастир и особено на неговия храм „Св. Архангел Михаил“; най-сетне св. Йоаким Осоговски^[42], живял малко по-късно (края на XI-първата половина на XII в.), създал своя манастир в района на Осоговската планина, допълва сътвореното от двамата му събрата. Той укрепил вярата на българина, карал го да се чувства като част от цялото, т.е. християнската общност и една държавнополитическа организация (светците са във връзка с византийските императори Роман III Диоген и Мануил I Комнин — схема, която несъмнено напомня двойката св. Иван Рилски — цар Петър), но в същото време им давал възможност да се възприемат различно от ромеите. Нещо повече, на това второ, макар и по-ниско, ниво те са равностойни, за разлика от първото, високо ниво — управленческо (гражданска администрация и църква).

Моделът на „добрия християнин“, на светеца — „земен човек, небесен ангел“ преди смъртта си и „небесен човек и земен ангел“ след смъртта^[43], този, който прокара „браздата на вярата“ и засява в нея

„духовно семе“, има своята опозиция. Ако той е изразител на общото, единното, то опозицията е различното, онова, което разграничава, своеобразието. А това вече е опасно, защото през Средновековието „най-големият грях е да се отличаваш“. Различните са дисиденти, тези, които имат мнение, различно от общоприетото, чиито представи за света са други. През Средновековието това различие се проявява преди всичко в религиозното пространство. А неговите носители са еретиците. В българските земи те вече присъстват традиционно и са добре познати: тези, които разделят единния свят (Небето и неговото отражение върху земята, небесния град и неговото копие земния град) на две, прегръщат като своя философия дуализма. Това са павликяните и техните духовни събратя богомилите^[44].

До 1018 г. павликяните — със собственото си име, локализация на отделни компактни групи и ярко изразени прояви — не били познати на територията на България. Или поне изворите мълчат. И това е логично следствие от политиката на някои византийски василевси, които съзнателно прехвърлили големи павликянски групи от Мала Азия в Тракия, в близост до границата между двете страни. Това присъствие на еретици, изповядващи дуализма в близост до българските предели, оказало въздействие върху формирането на българското богомилство, без да бъде засвидетелствано масово на територията на страната. Краят на войната и заедно с нея унищожаването на междудържавната граница променили положението и създали предпоставки за свободно движение на хора. Сред тях и на еретици, преди всичко павликяни, които не пропуснали възможността да се настанят — отделни личности или групи — в изконните български земи. Първата известна проява на павликяните е свързана с град Средец^[45]. За съжаление авторите, които описват събитията, не само че не са единомисленици, но значително се различават в твърденията. В първия случай става дума едва ли не за опит за узурпация, извършен от ромея Лека, свързан с печенезите; опит, който приключил без големи поражения за властите и смирение на водача, сдобил се с много почести от императора^[46]. Вторият вариант на събитията в Средец е значително по-различен. Лека, павликянин от Пловдив, женен за печенежка, „започнал да отправя закани към ромейската държава“. Малко по-късно той лично убил епископа на Средец Михаил, но по-нататъшната му съдба е неизвестна^[47].

Очевидно характерът на събитията остава спорен: павликянско движение или обикновена узурпация с участието на павликяни; спорна е и датата: 1073 или 1078 г., а идеята за сериозно „въстание“, обхванало темата Паристрион — Средец на запад до Месемврия на изток, е произволна, както и тълкуването на събитията като широко и добре организирано павликянско движение^[48].

През 1083 г. голям конфликт между компактни групи павликяни от Пловдив и околностите и висшата държавна власт в Империята в лицето на василевса Алексей I Комнин прераснал в открити военни действия. На първо време императорската войска успяла да се разправи с добре въоръжените павликяни и да ги накаже за измената им във войната срещу норманите. Но през следващата 1084 г. павликяните, водени от Травъл, възобновили военните действия и нанесли голямо поражение на изпратения срещу тях Григорий Бакуриани. В сражението, станало край крепостта Белятово (някъде около Пловдив), намерил своята смърт и великият domestik на Запада. Една година по-късно Алексей I Комнин успял да се справи с непокорните еретици^[49]. Третото огнище на павликянско движение било в Западна Македония, в Мъглен и неговите околности. По време на архиерейското служение на епископ Иларион Мъгленски (между 1143 и 1180 г.) там се изявили „манихейска, арменска (т.е. павликянска) и богомилска ерес“. Патриарх Евтимий, автор на житието на светеца, говори за „скверни поборници на манихейската ерес“, за „хора като вълци, облечени в овча кожа“, за тяхното „нечисто събрание“, което подучило народа да убие своя епископ. От този спор — агиографската схема не допуска друг изход — победител излязъл св. Иларион, който убедил еретиците „да приемат божественото кръщение и оплюха своята ерес. И видимо растеше множеството на православието, а сбирщината на злословните се помрачаваше от безчестие“. За да възхвали победата на православието, светецът „съгради много честна църква за своите монаси (по-точно манастир?)... на онова място, където се събираха споменатите еретици, а сега — истински чада“^[50].

Твърде често ръка за ръка с павликяните (но невинаги там, където се говори за павликяни, трябва да се търсят и богомили) вървели българските еретици, познати още от времето на цар Петър и наричани богомили. За съжаление сведенията за техните действия се

дължат на наблюденията на чужди автори — византийски и западноевропейски; в някои случаи те описват конкретни събития, докато в други дават информация за философията на богомилското учение. В един случай те са споменати като външно присъствие, като част от духовното пространство на Византийската империя (в т.нар. „Синодик на Елада“ са споменати „масалияни или богомили“, „масалияни или ликопетриани и фундагиагити и богомили“)^[51], в друг случай се локализира отделна богомилска група (във византийския „Синодик на православието“ се говори за богомили в района на Панормос — един топоним, който е предизвикал затруднения при отъждествяването му)^[52], в трети, какъвто е случаят с писмото на патриарх Козма, се съдържат анатемни срещу самата богомилска доктрина или Богомил и неговите анонимни следовници^[53]. Сведенията, с които разполагаме, локализируют действията на богомилите както в българските земи, какъвто е случаят с мъгленските еретици (св. Иларион се бори едновременно с павликяни и богомили, дори патриарх Евтимий често ги смесва и говори само за „еретици“)^[54], или пък на територията на империята, по-точно в Кападокия (митрополията Тиана), където двама местни епископи, Климент и Леонтий, били изпаднали под влияние на богомилството^[55]. Също чужди извори, съставени далеч от България (Райнер Сакони и анонимен автор, използван късно от Никола Виние)^[56], но на чиято достоверност може да се разчита, дават сведения за организацията на богомилите в българските земи. Три са църквите (ecclesia) или общините, които обединяват еретиците: Мелник, България и Драговития^[57].

Но най-силната проява на богомилското движение била отбелязана в самото начало на XII в. Тогава се прочул със своите действия някой си Василий (националната му принадлежност е неизвестна), когото византийските автори наричат ἰατρός, а „Синодика“ на цар Борил — „врач“^[58] (някои изследвачи отхвърлят буквалното му значение „лечител“, „лекар“ и са склонни да приемат, че той бил по-скоро „лекар на душите“)^[59]. Силата на богомилската проповед — по-вероятно на Балканите, отколкото в Мала Азия — принудила Алексей I Комнин да нареди Василий и най-близките му сподвижници да бъдат заловени и доведени в Константинопол. В

императорския дворец на водача на богомилите — той бил характеризирани като διδάσκαλος καὶ коруφαῖος „учител и вожд“ — била устроена клопка и той изложил непредпазливо цялата доктрина на богомилството. Записаното изложение послужило като убедително доказателство в организирания процес, който завършил с осъждането и изгарянето на Василий на столичния хиподром пред очите на хилядна тълпа (около 1111 г.)^[60].

---

[1] Вж. тук по-горе, с. 244 сл. ↑

[2] За манастира край Голямата базилика в Плиска: *П. Георгиев*. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993 (с посочената там литература, но без обвързаност с основните идеи на автора); *П. Георгиев*. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско — *ИНМВ*, 21 (36), 1985, 71-96; *К. Popkonstantinov*, *O. Kronsteiner*. *Altbulgarische Inschriften*. 1. Salzburg, 1995, 208–233, както и литературата на с. 248. ↑

[3] *И. Дуйчев*. Рилският светец и неговата обител. София, 1947 (фототипно издание: 1990). ↑

[4] *Снегаров*. Охридската архиепископия, 2, 426-30. ↑

[5] *Снегаров*. Охридската архиепископия, 2, 422; *Kravari*. *Macédoine Occidentale*, p. 358 (с цялата стара литература). ↑

[6] *Иванов*. *БСМ*², с. 566; *Снегаров*. Охридската архиепископия, 2, с. 450. ↑

[7] *Снегаров*. Охридската архиепископия, 2, 466–468. ↑

[8] *Снегаров*. Охридската архиепископия, 2, 472–474. ↑

[9] *Снегаров*. Охридската архиепископия, 2, 474–477. *И. Ђорђевић*. Зидно сликарство српске властеле. Београд, 1994, 159–162. ↑

[10] Цялостна история на манастира липсва. Вж. краткото, но добро изложение на ранната му история у *Е. Бакалова*. Бачковската костница. София, 1977, 14–34. Кратки бележки у *А. Шанидзе*. Грузинский монастырь в Болгарии и его типик. Грузинская редакция типика. Тбилиси, 1971, 247–249. За Григорий Бакуриани подробно у *P. Lemerle*. *Le typikon de Grégoire Pakourianos (décembre 1083)*. — In: *Lemerle*. *Cinq études*, 158–175. ↑

[11] *Lemerle*. *Cinq études*, p. 177. ↑

[12] *P. Gautier. Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos.* — REB, 42 (1984), 5–145 (текст и френски превод); руски превод на грузинската версия: *А. Шанидзе.* Цит. съч. 281-329; български превод: ГИБИ, VII, 40–66. ↑

[13] *Lemerle. Cinq études,* 176–179. ↑

[14] За Ивирон: *Actes d’Iviron. I-IV Edition diplomatique* par J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari. Avec la collaboration d’Hélène Métrévéli. Paris, 1985, 1990, 1994, 1995 (Archives de l’Athos XIV, XVI, XVII, XIX). ↑

[15] Ктиторският надпис у *П. Миљковиќ-Пепек.* Велјуса, с. 255. ↑

[16] *П. Миљковиќ-Пепек.* Велјуса, с. 258–272. ↑

[17] *Снегаров.* Охридската архиепископия, 2, 462-464; *Kravari. Macédoine Occidentale,* 155–157 (с цялата литература). ↑

[18] *Kałużniacki. Werke,* р. 29; Патриарх Евтимий, 59. ↑

[19] *Kałużniacki. Werke,* р. 53; Патриарх Евтимий, с. 77. Наистина там става дума за църква, но тя била предназначена за „своите монаси“, което предполага съществуването на манастир. ↑

[20] *Снегаров.* Охридската архиепископия, 2, 456-457; *Kravari. Macédoine Occidentale,* р. 142 (литература). Надписът: *Иванов.* БСМ², 116–117. ↑

[21] *Снегаров.* Охридската архиепископия, 2, 452–453. ↑

[22] *Снегаров.* Охридската архиепископия, 2, с. 498. ↑

[23] *Снегаров.* Охридската архиепископия, 2, 499–500. ↑

[24] Най-късно към средата на XII в. (във всички случаи *terminus ante quem*: 1169 г.) атонският манастир „Св. Георги Зограф“ вече е бил български и по този начин разширил значително българското духовно пространство. Вж. *И. Божилков.* Основаване на Светата атонска българска обител Зограф. Легенди и факти. — В: Светогорската обител Зограф, I. София, 1995, 16–18. ↑

[25] Вж. бел. 3. ↑

[26] *Божилков, Кожухаров.* Българската литература, с. 70 (служба за св. Иван Рилски — превод на Ст. Кожухаров). ↑

[27] *Божилков, Кожухаров.* Българската литература, с. 75. ↑

[28] *Ив. Дуйчев.* Рилският светец, 195–197. ↑

[29] *Ив. Дуйчев.* Рилският светец, с. 197. ↑

[30] *Ив. Дуйчев.* Рилският светец, с. 217. ↑

[31] ГИБИ, IX/2, n° 59, с. 147 (писмо на Теофилакт Охридски до триадишкия епископ). ↑

[32] *Й. Иванов*. Жития на св. Ивана Рилски с уводни бележки. — ГСУ ИФФ, XXXII, 13 (1936), 28–37, СБЛ 4, 123–130 (превод). ↑

[33] *Божилев, Кожухаров*. Българската литература, 231–232 и посочената там литература за химнографския цикъл за св. Иван Рилски. ↑

[34] *Й. Иванов*. Жития, 38–51. Вж. *Божилев*. Българите, 135, 142–145; Седем етюда, 348–349, 358–361. ↑

[35] *Ив. Дуйчев*. Рилският светец, с. 205. ↑

[36] *Ив. Дуйчев*. Рилският светец, с. 226–228. ↑

[37] *Божилев, Кожухаров*. Българската литература, с. 81 („Канон за св. Иван Рилски“ — превод Ст. Кожухаров); *Ив. Дуйчев*. Рилският светец, 226–227. ↑

[38] *Иванов*. БСМ², с. 407; СБЛ 4, с. 177. ↑

[39] Авторът на житието по всяка вероятност е по-млад съвременник на светеца. Най-старият препис на службата на св. Йоаким е от XIII в. (*Иванов*. БСМ², с. 404), което подсказва, че литературните творби, формиращи култа, са се появили твърде скоро след смъртта му. ↑

[40] Вж. *Иванов*. БСМ², 400; СБЛ 4, с. 566, б. 1. За св. Прохор Пшински вж. *Л. Павловић*. Култови лица код Срба и Македонца. Смедерево, 1965, 26–28. ↑

[41] Жития: *Иванов*. БСМ², с. 395 (проложно житие), 396–400 („народно“ житие); СБЛ 4, 171, 172–175; *Л. Павловић*. Култови лица, 31–33. ↑

[42] Житие: *Иванов*. БСМ², 405–418; СБЛ 4, 176–178; служба: *Иванов*. БСМ², с. 404; *Л. Павловић*, 28–31. ↑

[43] Житие: *Иванов*. БСМ², с. 407; 401. ↑

[44] *Д. Ангелов*. Богомилството в България, С., 1969, 356–420; *D. Obolensky*. The Bogomils. A Study in Balkan Neo-manicheism. Cambridge, 1948 (reprint: Twickenham, Middlesex, 1972, 317 pp.), 168–229. ↑

[45] *Златарски*. История, II, 163, 495; *Д. Ангелов*. Богомилството, с. 380; *Литаурин*, с. 415. ↑

[46] *Attaliota*, p. 302. ↑

- [47] *Cedrinus*, II, 741–742. ↑
- [48] Д. Ангелов. Богомилството, с. 380 (Средец — център на еретически движения); *Cheyne*. Pouvoir et contestations, n°106, p. 85. ↑
- [49] Д. Ангелов. Богомилството, 381–382. ↑
- [50] *Kałużniacki*. Werke, 33-53; Патриарх Евтимий, 61–77. ↑
- [51] *Gouillard*. Synodikon, 65.292–293, 302-303; коментар: 232–237. ↑
- [52] *Gouillard*. Synodikon, p. 61.243; 229–230. ↑
- [53] *J. Gouillard*. Une source grecque du Sinodik de Boril: la lettre inédite du patriarche Cosmas. — ТМ, 4 (1970), 361–374 (текст: 369–372). ↑
- [54] Вж. бел. 50. ↑
- [55] *J. Gouillard*. Quatre procès de mystiques à Byzance. — REB, 36 (1978), n°IV, 68–81. Издателят на текста, покойният Ж. Гуйяр, отхвърли идеята, че двамата епископи Климент и Понтий (1143 г.) са били богомили, но аргументите не бяха докрай убедителни. ↑
- [56] Д. Ангелов, Б. Примов, Г. Батаклиев. Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори. София, 1967, 137–150, сп. с. 143; 183–184 и цитираните там изследвания на Б. Примов. ↑
- [57] Д. Ангелов. Богомилството, 203–204. ↑
- [58] *Zonaras*, III, p. 743.a: τῆς λεγόμενος ἱατρός; *Попруженко*. Синодик, § 60, с. 47. ↑
- [59] Д. Ангелов. Богомилството, с. 392. ↑
- [60] *Anne Comnène*, III, 223-228; Д. Ангелов. Богомилството, с. 400 (1111 г.). *D. Obolensky*. The Bogomils, 275 sqq.: между 1109 и 1111 г. ↑

ГЛАВА ТРЕТА

БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО (1018–1186 Г.)

§ 1. ДЕПОРТИРАНЕ И РАЗСЕЛВАНЕ, ЕТНИЧЕСКИ И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ

Войната, която Василий II водил срещу Самуилова България в продължение на почти половин столетие, била съпроводена с насилствено преселване на българи от техните родни места в различните краища на Византийската империя. Тези действия не били случайно хрумване, а изява на традиционната за Империята етно-демографска политика. Целта е била ясна: от една страна, обезбългаряване на определени български области, от друга — използване на тези българи (войници или понякога като работна ръка) в някои от най-далечните византийски провинции. Първият известен случай от тези действия на Василий II е свързан със съдбата на Сървия. През 1001 г. градът бил завладян от ромейска войска, след което василевсът „изселил оттам българите и оставил ромеи да [го] охраняват“. Къде са били настанени българите, които били принудени да напуснат града, византийският автор не съобщава^[1]. Веднага след това или най-късно през следващата година, Василий II превзел онези крепости в Тесалия, които се владеели от Самуил, и „преселил българите в така наречения Волерон“, т.е. в областта, разположена на изток от Места и южно от Родопите^[2]. Подобна съдба имал и град Воден: „Тъй като жителите на този град не се предали доброволно, [василевсът] го превзел чрез обсада. И тях той изселил във Волерон“^[3]. През 1015 г. при поредната си военна кампания срещу България Василий II бил принуден пак да се заеме с Воден, тъй като жителите му „изменили на верността си към василевса и вдигнали оръжие срещу ромеите“. Жителите на Воден и този път се предали, „като получили гаранции“. Какви са били дадените от Василий II обещания, Скилица не съобщава, но не пропуска да отбележи: „тях

изселил пак (πάλι) във Волерон“^[4]. Една интерполация в един от ръкописите на Скилицовата творба (Vindob. Hist. gr. 74) представя малко по-подробно и, което е по-важно, по-различно тези събития: градът бил превзет с пристъп в деня на Великата събота. След като преселил жителите на Воден във Волерон, василевсът заселил на тяхно място в града ромеи, наречени копиеносци, „хора диви, убийци, жестоки и разбойници“^[5]. Този епизод най-добре илюстрира намеренията на Василий II спрямо покоряваните от него български земи или поне част от тях. През същата година бил превзет град Мъглен и всички негови жители, годни да носят оръжие, били изпратени „в Аспракания“, тоест във Васпуракан (византийска тема, намираща се край най-горните граници на Армения, създадена тъкмо по това време)^[6]. За още по-масово депортиране на българи на изток съобщава арменският автор Аристакес Ластивертци. След като описва накратко и с известна неточност войните на Василий II със „западните страни“ и постепенното овладяване на „страната на българите“, арменският автор продължава: След като се разпоредил със съдбините на синовете на господаря на българите (той бил починал), василевсът с измама събрал „българската войска“ и вместо да надари войниците, той наредил да ги опишат всички и ги изпратил на изток, „откъдето няма връщане“. По всяка вероятност тези български войници (едва ли цялата българска войска) били настанени като погранично население (акрити) или били включени в тагиите, разположени в тази област^[7].

Депортирането на българи имало и други форми — индивидуално, популярно по време на войната и особено в нейния край (1018 г.). Василий II постъпвал така с командирите на крепостите, които неговите войски превземали или пък те доброволно се предавали. Първият случай отново ни отвежда към Сервия (1001 г.), чийто военен управител Николица^[8] бил отведен в Константинопол, сетне бягал и отново бивал залавян, докато в 1018 г. окончателно бил изпратен в Солун. Подобна съдба в едно или друго време имали неговият син, младият Николица^[9], Драгшан (управител на Воден)^[10], Добромир^[11] и синът му, младият Добромир^[12], Илица (управител на Мъглен)^[13], който вероятно бил изпратен във Васпуракан (1015 г.), Елемаг^[14] и редица други изтъкнати велможи и войскови командири, за които ще стане дума по-нататък. Особено внимание заслужават

някои големи български фамилии: потомците на комитопулите, Нестонги и Гуделис — най-изявените български фамилии сред византийската аристокрация през XI-XII в. (за това по-долу).

Изселването на българи, масово и индивидуално, било съпроводено и с обратен процес: заемане на освободеното пространство от други етнически или национални групи. На първо време от ромеите. Този процес — безспорно по-силен в първите години след покоряването на България и с по-слаба активност през следващите десетилетия — имал две страни: демографска и етническа. За съжаление пълна картина на неговото действие не може да се възстанови поради традиционната причина: липсата на извори. Особено трудно е да се установи дори някакъв приблизителен брой на ромеите, установили се в българските земи, т.е. дали те са запълнили вакуума, оставен от изселените българи. Все пак пътищата, по които византийците са проникнали в изконните български земи, са ясни. На първо място това е висшата провинциална (включително съдебна и данъчна) и военна администрация, както и чиновническият апарат и всички командири в по-малките средища на трите теми (България, Паристрион — Парадунавон и Срем)^[15]; на второ място трябва да бъде поставена църковната администрация — всички служби и съответните служители при архиепископа в Охрид, както и всички тридесетина епископства, влизащи в състава на Българската църква, както и на онези (като Дръстър например, част от черноморските епархии), които били пряко подчинени на Константинополската патриаршия^[16]. От количествена гледна точка най-важен е третият случай: установяването на византийски гарнизони в най-важните градове и крепости в българските земи. Случаят с Воден подсказва как е ставало това в процеса на военните действия: след като Василий II овладявал някоя българска крепост, веднага настанявал византийска военна част, която трябвало да поеме нейната охрана. Нещата се променили може би само в една посока след 1018 г.: гарнизоните били настанени в основните средища на провинциалната администрация. И все пак количествените измерения остават неразкрити. Наистина един специфичен документ, какъвто е оловният печат, разкрива функционирането на едно военноадминистративно средище отчасти, защото го представя пасивно, т.е. като получател на документи и писма, за което свидетелстват откриваните там печати, без да дава

пълноценна картина на обратната връзка. И което е по-важно, малко са тези средища, в които се откриват голям брой печати. Едното от тях е добре познато: Велики Преслав, който в последната четвърт на X в. е един от центровете на византийската администрация в Североизточна България, а през единадесетото столетие — стратегия от тема Паристрион — Парадунавон, — където функционира един много добре организиран чиновнически апарат. Свидетелско за това са стотиците оловни печати, открити там^[17]. Другият център е останат незабелязан от византийските автори и не е попаднал в актовия материал. В същото време печатите разкриват съвсем друга картина. Този център или по-точно град или крепост, тъй като никакъв документ не го представя като средище на византийската администрация, е Перник. По време на войната между България и Византия той е сочен от Йоан Скилица като много важна българска твърдина, а нейният управител Кракра е сред най-видните български военачалници до края на българското царство^[18]. След това нищо. Но печатите показват друго: сред тях са печати на Никифор III Вотаниат, на личности, добре известни в Константинопол, като Михаил Аристенос (логотет на дрома), Константин Умбертопул, нобелисим, сетне севаст и дук, Георги Палеолог, Ирина Синадина, севаста^[19]. А това вече говори за силно византийско присъствие в Перник — независимо дали писмата, които са пристигнали в крепостта, са служебни или лични.

Промяната в етно-демографската картина на българските земи, освен като следствие от войната, завършила в 1018 г., била в зависимост от интензивното действие на още един дълготраен процес: нашествията на „варварски“ народи, идващи от областите, разположени на север-североизток от Долни Дунав. Покоряването на България и последвалото бързо отпадане на отвъддунавските земи от обхвата на византийската провинциална администрация превърнали голямата река в граница на Империята. Тази граница, колкото и да била охранявана от войските на тема Паристрион, била твърде уязвима и често преодолявана^[20]. А това правело балканските провинции на Византия и на първо място българските земи обект на безмилостни, разорителни нападения. Първата вълна нашественици или по-точно серия от вълни били дело на печенезите. До 1018 г. по традиция, установена още от цар Симеон, българската държава се

стараела да поддържа мирни, дори съюзни отношения с печенезите, въпреки че част от тях се настанили в българските земи между Днепър, Днестър и Прут^[21]. Положението се променило след 1018 г. и печенезите, без да срещнат особена съпротива на дунавския бряг, нахлували в Паристрион и оттам се разпилявали из различните византийски провинции. Механизмът на тези нападения бил почти един и същ: разрушения, грабежи, понякога отвличания на хора и след това завръщане в севернодунавските области. Печенезите, пак през първите десетилетия, не проявявали добре изразен стремеж към настаняване, и то трайно, в земите, подвластни на Византия. Подобни намерения започнали да се забелязват през втората половина на XI в. Първото печенежко нападение било извършено през 1027 г.^[22], когато нашествениците започнали да опознават местните условия и положението в южнодунавските земи. След това те зачестили: 1032–1036 г.^[23], особено плачевни били събитията от 1048–1049 г.^[24], когато в резултат на междуособици неизброими печенежки тълпи се настанили по десния бряг на Дунав. Следствието от тези събития — от една страна, сблъсък между две печенежки групировки, и от друга — постоянните печенежко-византийски военни сблъсъци не само се чувствали през следващите години — 1050–1051, 1053–1054, 1059^[25], — но и продължили до окончателното унищожаване на печенежката опасност след катастрофалното поражение и масово избиване на печенези, станало на 29 април 1091 г.^[26]

Печенезите не са били единствените нашественици и грабители из българските земи. Около 1064–1065 г., тъкмо тогава, когато печенезите се въздържаха да нахлуват във Византия, воини от друго тюркско племе — узите, преминали река Дунав и залели Паристрион. Наистина броят им, който дава Йоан Скилица — 600 000^[27], — е твърде преувеличен. Но няма съмнение, че става дума за голямо множество — бойци, жени, деца с цялата покъщнина, използвайки ладии и надуваеми мехове, стъпили на десния бряг. Узите разбили съединените войски на двете теми Паристрион и България, командвани от Василий Апокап и Никифор Вотаниат^[28], след което нахлули на юг от Стара планина и опустошили „целия Илирик до Солун и до самата Елада“. Но последвалата тежка зима и нейните сетнини довели „до пълната гибел на този народ“. На учудения

василевс не останало нищо друго освен да се завърне в столицата, която отслужвала тържествен молебен за спасение^[29]. Това нападение на узите било инцидентно. Основни продължители на печенежките грабителски походи били куманите^[30]. Те не само изтласкали печенезите от техните местоживелища и сами ги заели, но и се превърнали в основен противник на Империята, нахлуващ от североизточните области на Балканите. Куманите започнали своите нашествия още през 70-те-80-те години на XI век, съдействали за разгрома на печенезите през 1091 г. и продължили да застрашават Византия и преди всичко българските земи до 1122–1123 г.^[31]

Тези грабителски походи, продължили с малки прекъсвания почти едно столетие, също оказали въздействие, в една или друга степен, върху демографската картина на българските земи. Въздействието се чувствало поне в три посоки. Първият резултат безспорно бил унищожаване на местното българско население. Количествени измерения, разбира се, липсват, но няма никакво съмнение, че избиване на местните жители е било част от действията на нашествениците. От друга страна, пряко следствие от всяко едно нашествие е било отвличането на хора, които след това трябвало да бъдат продадени или обратно изкупени от византийските власти, или напускане на родните места и търсене на по-сигурни земи, които поне на първо време стоели настрана от пътя на нахлуващите на юг от Дунав „варвари“. Всички тези последици от грабителските походи, както и неизбежните сблъсъци с византийските войски водели към намаляването на броя на изконното българско население както в Паристрион, така и на юг от Стара планина. Този процес имал и обратна страна: заселване на чужди етнически групи в българската етническа територия. Заселването ставало по два начина: по желание на самите заселници или с решителната намеса на византийските власти. Обект на първия тип заселване били най-близките земи по пътя на нашествениците, преди всичко десният бряг на Дунав и особено Добруджа. В продължение на няколко десетилетия там се настанявали печенези (а вероятно и узи и кумани), които постепенно внесли сериозни изменения в етническия облик на част от тези земи; дотам, че византийските автори започнали да пишат за „миксоварвари“, съсредоточени около Дръстър и други територии по течението на Дунав^[32]. Вторият тип заселване бил постоянен елемент

от политиката на Византийската империя. Още в 1048–1049 г. имперските власти дали разрешение на хиляди печенези да преминат Дунав и да се настанят на територията на Византия^[33]. Но истинското заселване или разселване дошло тогава, когато на грабителските действия бил сложен край. Спасените от унищожение били заселвани трайно в избрани области. Така в Мъгленско след 1091 г. се появили печенези^[34], в „Македонската област“^[35] — узи, а по-късно пак в Мъгленско — кумани^[36].

---

[1] *Scylitzes*, p. 344.7; *Божилев*. Българите, с. 19. ↑

[2] *Scylitzes*, p. 344.19; *Божилев*. Българите, с. 19. ↑

[3] *Scylitzes*, p. 345.24-25; *Божилев*. Българите, с. 19. ↑

[4] *Scylitzes*, p. 352.13. ↑

[5] *Scylitzes*, p. 352.16-21; *Божилев*. Българите, с. 19. ↑

[6] *Scylitzes*, p. 352.35-36; *Божилев*. Българите, с. 26. ↑

[7] Повествование вардапета Аристокэса Ластивертци. Перевод с древнеармянского, вступ. статъя, комм. и прил. К. Н. Юзбашяна. М., 1968, с. 57; *Arystakus de Lastivert. Récit des malheurs de la nation arménienne. Traduction française, introduction et commentaire par M. Canard et H. Berbérian. Bruxelles, 1973 (Bibliothèque de Byzantion, 5), 1/24, p. 7; Божилев*. Българите, с. 26. ↑

[8] *Божилев*. Българите, просопографски каталог, n° 432. ↑

[9] *Божилев*. Българите, просопографски каталог, n° 433. ↑

[10] *Божилев*. Българите, просопографски каталог, n° 342. ↑

[11] *Божилев*. Българите, просопографски каталог, n° 338. ↑

[12] *Божилев*. Българите, просопографски каталог, n° 339. ↑

[13] *Божилев*. Българите, просопографски каталог, n° 366. ↑

[14] *Божилев*. Българите, просопографски каталог, n° 343. ↑

[15] Вж. тук по-горе, гл. I, § 2, 3 и 4. ↑

[16] Тук, с. 368. ↑

[17] *Йорданов*. Печатите, *passim*. ↑

[18] *Божилев*. Българите, просопографски каталог, n° 391. ↑

[19] Перник. Т. II. Крепостта Перник VIII-XIV в. София, 1983, 113–138. ↑

[20] Вж. тук, гл. I, § 3. ↑

[21] *Божилев*. България и печенезите, 52–60. ↑

[22] *Scylitzes*, p. 373.92–95, 1-14; *Zonaras*, III, 571.9-572.5; *Diaconu*. *Les Petchénègues*, p. 40. ↑

[23] *Scylitzes*, p. 385.56–57, 397.43–44, 399.3–6, 7-10; *Zonaras*, III, p. 579.15–16, 590.6-8; *Diaconu*. *Les Petchénègues*, 43–47. ↑

[24] *Scylitzes*, 455.32–457.14, 457.15-473.63; *Zonaras*, III, 641.4-644.12; *Diaconu*. *Les Petchénègues*, 56–78. ↑

[25] *Scylitzes*, 465.32, 467.10, 475.17-476.43; *Zonaras*, III, 643.14–644.6, 644.7–11, 13-15; *Cedrinus*, II, 645–646. ↑

[26] *Anne Comnène*, II, 139.17-144.3; *Zonaras*, III, 740.8-741.5; *Острогорски*. *Историја Византије*, с. 339; *Diaconu*. *Les Petchénègues*, 130–134. ↑

[27] *Cedrinus*, II, p. 654. ↑

[28] За двамата вж. тук по-горе, с. 345 и 353. ↑

[29] *Cedrinus*, II, 654-657; *Attaliota*, 83.10-90.3; *Diaconu*. *Les Petchénègues*, 79–81. ↑

[30] *P. Diaconu*. *Les Coumans au Bas — Danube aux XIXIIe et XIIe siècles*. Bucureşti, 1978. Книгата съдържа основните данни за куманските нападения на юг от Дунав с някои неприемливи тълкувания на отделни факти и събития. ↑

[31] *P. Diaconu*. *Les Coumans au Bas — Danube aux XIXIIe et XIIe siècles*. Bucureşti, 1978. ↑

[32] За μιξοβάρβαροι и γένος τι Σκιθικόν, както и за техните вождове Τατού (Χαλής), Σβσθλάβος и Σατζᾶς (*Anne Comnène*, 11, 81.23, 27, 28, 29; 95.7, 103.21) вж. старата, но все още добра работа на П. Мутафчиев. Етнографски промени по Долния Дунав през XI в. — В: П. Мутафчиев. Добруджа. Сборник от статии. София, 1947, 92–107. Книгата на П. Дякону (*Les Petchénègues*, 100–109) предлага неприемливи обяснения и изгражда до известна степен неприемлива картина на етническия характер на Българския североизток. ↑

[33] Вж. тук бел. 24. ↑

[34] *Zonaras*, III, 740.19–741.5. *Дуйчев*. *Печенезите в Мъгленско*. — В: И. Дуйчев. *Проучвания*, 40-43; *Actes de Lavra*, 1, n° 66, ред 25 (литература: Notes 342); *P. Lemerle*. *The Agrarian History of Byzantium*. Galway, 1979, p. 230. ↑

[35] *Cedrenus*, II, p. 657; *Attaliata*, p. 87.16-19. ↑

[36] *Actes de Lavra*, 1, n° 65, 66; *P. Lemerle*. *The Agrarian History*, p. 240. ↑

§ 2. „РОМЕИЗАЦИЯ“ ИЛИ „ОГРАНИЧЕН НАЦИОНАЛИЗЪМ“?

Политиката на Византия към покорените българи е била обект на засилено внимание от страна на изследователите. Би могло да се каже, че са събрани и изучени почти всички познати и достъпни в определен момент исторически извори. Но тяхното тълкуване нерядко е било жертва на емоционален подход или възрожденски идеи. Най-ярък изразител на схващането за „ромеизация“ на българския народ бе В. Н. Златарски. Неслучайно той отдели във втория том на своя голям труд специална, и то обемиста част, която онаслови „Епоха на ромеизацията“ (с. 167–409). Тя последвала „епохата на въстанията“, наченала в 80-те години на XI в., и продължила чак до 1185–1186 г. В основата на разсъжденията на нашия учен бе осмислянето на някои литературни творби, посветени на личности от българското минало, но написани от византийски автори. Най-важната задача на архиепископ Теофилакт била да унищожи българската книжнина и език, „най-здравата основа за запазване на една народност“^[1]. По същия начин В. Н. Златарски подхожда и към писателската дейност на средецкия управител Георги Скилица. По внушение, дори по нареждане на император Мануил I Комнин той трябвало „да напише на гръцки език житието на св. Иван Рилски, което да замени съществуващото дотогава славянобългарско житие, за да се принудят по този начин българите да слушат и четат за подвизите на своя най-прочут и много почитан народен светец на гръцки език като най-ефикасно средство за ромеизацията на българския народ... Затова след написването на гръцкото житие съдбата на първообразното житие на св. Иван на старобългарски била същата, каквато е била съдбата на първообразното житие на св. Климент след появяването на гръцкото му житие, написано от Теофилакт: то било унищожено, а вместо него в манастира било изпратено гръцкото житие, излязло изпод перото на Георги Скилица“^[2]. Точността и справедливостта изискват, разбира се, да се отбележи, че крайните възгледи на В. Н. Златарски имаха и своите противници, но авторитетът на учения и неговата четири томна книга все още подхранват близки до тези схващания. А проблемът е още открит.

Какви са били практическите действия на Василий II, василевсът, посветил голяма част от живота си на покоряването на България? Да припомним част от тях. Българското царство заедно с ромейското било „под един ярем“ (ὕπὸ ζυγὸν ἔνθα)^[3], българска патриаршия естествено нямало и някогашните ѝ епархии били обединени в българска архиепископия с архиепископ българин (дали „утвърждаването“ на монаха Йоан за глава на новата църква е дало основание на Йоан Скилица да твърди, че императорът се разпоредил „България“ „да се управлява в своите работи при собствени началници и обичаи, както било при Самуил“...?^[4] Защото другите „началници“, управителите на трите теми, били ромеи!). Очевидно оттук нататък Василий II гледал на България като на част от Империята, върху която се разпростирали всички ромейски закони, обичаи, традиции, без особени извънредни мерки. И все пак изворите подсказват нещо, което прави впечатление, което е специфично и засяга елита на българската нация, нейната аристокрация. Сигналът идва от арабския хронист Яхъя Антиохийски: „И встъпили в брак дъщерите на българите със синовете на гърците, и дъщерите на гърците със синовете на българите, и така [Василий II] смесил едните с другите и по този начин унищожил старата вражда, която съществувала между тях“^[5]. Това известие е твърде интересно и важно. За съжаление то не може да бъде потвърдено поне в тази му част, която внушава масов характер на смесените бракове. Защото в индивидуален план те са съществували и се практикували. За времето до и непосредствено в 1018 г. не са много, но все пак подкрепят тази идея на византийската администрация. В 1001 г. управителят на Воден (Едеса) Драгшан^[6] след превземането на града от ромеите се заселил в Солун и се оженил за дъщерята на първия от презвитерите на храма, посветен на св. Димитър, от която имал две деца. Впоследствие той избягал и се завърнал в България, отново бил заловен и отново бягал и така, докато бил наказан със смърт. Очевидно близостта на все още независимата България била пречка за сполучливото използване на това средство. Очевидно е и другото: смесените бракове били значително резултатни в края на войната, в 1018 г.; тогава те били възможност за приспособяване към върховете на византийското общество. Тъкмо по това време към подобни бракове били подтикнати Алусиан^[7] (вторият син на цар Иван Владислав, който бил оженен за богата арменка),

една от сестрите му, с неизвестно име, встъпила в брак с известния военачалник Роман Куркуа^[8], както и съпругата на покойния управител на Сирмиум-Срем^[9]. Смесените бракове — в началото задължителни (?) — станали практика отгук нататък и давали възможност на българи или българки да проникват във видни византийски фамилии^[10].

Основно средство за приобщаване на известни българи към византийската аристокрация било раздаването на дворцови титли и служби във византийската администрация (централна и провинциална). Това средство било приложено и използвано още в 1018 г. към всички изявили се във войната български военачалници, които склонили глава пред Василий II. Или ако трябва да се върнем още по-назад, първите българи, които били обект на подобно въздействие, били цар Борис II и неговият брат Роман. Веднага след деградацията му (971 г.) бившият български цар получил дворцовата титла магистър^[11]. По-малкият брат имал подобна съдба, но значително по-късно, когато бил удостоен с титлата патриций и назначен за стратег на Абидос^[12]. В началото на единадесети век и особено в края на войната това средство станало текуща практика: младият Николица бил назначен за стратег (темата или градът остават неизвестни) и въздигнат в сан протоспатарий^[13], Добромир — антипат^[14], Дамян Добромир — антипат, патриций и дук на Тракия и Месопотамия^[15], Мануил Ивац οἰκεῖος на императора^[16], Драгомъж — патриций^[17], Лазарица, Несторица и младият Добромир били „почетени царски“ (ἐτίμηται) ^[18], Богдан, Кракра и Елемаг — също били почетени с титлата патриций^[19], а Христофор Вулгарос, поротоспатарий и последователно бил катепан на Солун и България и сетне на Лангобардия (Италия)^[20], Леон Вулгарос — протоспатарий и стратег^[21], Владцертис — магистър и катепан ма Месемврия^[22], Давид — стратег на Самос^[23], Борис Давид — военачалник^[24], Нестор — вестарх и катепан на Паристрион^[25], Борил и Герман (οἰκεῖοι на Никифор Вотаниат)^[26] — първият, проедър, ἐθνάρχης μέγας πρῶτος πρῶτος τῶν ἐθνῶν, а заедно с Герман — παραδυναστεύων, Никола Хризилий — патриций^[27], Василий Войоанис — катепан на Италия^[28] и Н. Войоанис — дук на Италия^[29].

Най-голямо значение имат и най-голям интерес предизвикват големите български фамилии (или византийски фамилии от български произход), появили се във Византия след 1018 г. Сред тях първо място се пада на потомците на последната българска династия. При Василий II били доведени един незаконен син на Самуил, две дъщери и петима синове на Гаврил Радомир. Две дъщери на цар Самуил се явили пред византийския василевс в Кастория, а сетне участвали в Триумфа на Василий II в Константинопол^[30]. Към тях трябва да бъде прибавена още една Самуилова дъщеря, Мирослава, която заедно със съпруга си Ашот избягала във Византия, където била почетена с достойнството Ζωστή^[31].

Много по-богата е историята на потомците на последния български цар Иван Владислав (1015–1018 г.), формиращи фамилия, която би могла да бъде наречена Владиславович^[32], въпреки че това име не е засвидетелствано в изворите. Общият брой на членовете на фамилията в 1018 г. бил 13 — съпругата Мария и нейните деца, на брой 12, сред които 6 синове и 6 дъщери (Прусиан, Алусиан, Аарон, Траян, Радомир и Климент, Екатерина — останалите пет са неизвестни по име)^[33]. Историята на фамилията може да бъде проследена в продължение на малко повече от едно столетие, до 1125–1126 г. За този сравнително кратък период са познати общо 28 души, от които 19 мъже и 9 жени. За част от тях — петте неизвестни по име дъщери на Иван Владислав, Радомир и Климент не се знае нищо повече^[34]. Други са известни само по единични печати като Давид, Елпидифор, Константин Алусиан и Йоан Аарон^[35] или по еднократни споменавания в писмените извори — Аарон, на когото Теофилакт Охридски посветил две стихотворения^[36]. Но в други случаи сведенията са значително по-богати и дават възможност за по-добро опознаване на някои личности като Прусиан^[37], Алусиан^[38], особено Аарон^[39], Екатерина^[40], византийска императрица (съпруга на Исаак I Комнин) и Мария^[41], дъщеря на Траян и съпруга на Андроник Дука. Високата позиция на Владиславовичите се осигурявала от царствения им произход — факт, на който изворите наблягат многократно: Радомир е „благородник от български произход“^[42], Аарон води „произхода си, от една страна, от прочутите Ааронии“^[43], Мария „сияе със знатния си произход“, „води рода си по бащина линия от

царя на българите“^[44], а нейната дъщеря Ирина (съпруга на Алексей I Комнин) е „ἐκ τριγυονίας βασιλείου“^[45]. Тъкмо това благородно, царствено потекло на потомците на Иван Владислав осигурявало брачни връзки с някои от най-изтъкнатите византийски фамилии, включително и императорски династии. Мъжете от фамилията притежавали високи дворцови титли (куропалат, протопроедър, проедър, вест...) и заемали отговорни длъжности във военната и провинциалната администрация, предимно на Изток — Васпуракан, Велика Армения, Иверия, Едеса, Месопотамия, Тарон... Най-високите си позиции фамилията достигнала до 1081 г. След възшествието на Комнините Владиславовичите, независимо от роднинските си връзки с новата династия, постепенно започнали да губят позиции и през XII в. изчезват от историческата сцена^[46].

Падането на България в 1018 г. е рождената дата на още една прочута византийска фамилия от български произход — Нестонг (Νεστόγγος)^[47]. Неин родоначалник е Нестонг^[48], брат на неизвестния български управител на Срем в 1018 г. Фамилията прави първите си стъпки още през XI в. (Н. Нестонгос, монахинята Ксени Нестонгиса, Мария Нестонгиса^[49]), но най-високите си позиции тя достига през XIII в., когато е в роднински връзки с Ласкаридите и Палеолозите^[50]. През единадесетото столетие се изявява още една фамилия от български произход — Гуделис^[51] (Γουδέλης, Γουδέλιος), чиято история може да бъде проследена до края на Империята (общият брой на познатите ѝ членове е 34), а и по-късно.

Една от основните форми за приобщаване на българите към империята е създаването и действието на специални военни части, чийто състав е бил набиран измежду българските поданици на Византия. Присъствието на българите във византийската войска е свързано със статута на т.нар. ἐθνικοῖ или οἱ ἐθνικοῖ τῆς ἐταιρείας (корпус от чужди наемници, създаден при император Василий I)^[52]. През първите няколко десетилетия на XI в. българска военна част, включена в етерията или етниците, не е засвидетелствана. Някои не съвсем сигурни данни позволяват да се допусне съществуването на самостоятелен български корпус към 1027 г., воювал наред с други етници в Сицилия и Южна Италия^[53]. Категорични сведения за българи сред чуждите наемници на византийска служба датират от

втората половина на XI век. Намираме ги в девет хрисовула, в които частни лица или институции се освобождават от митатон, предназначен за издръжката на определени групи етнически. Хрисовулите са издадени между 1060 г. (Константин X Дука) и 1088 г. (Алексий I Комнин) и там българите са споменати наред със сарацини, варяги, руси, франки, ингилини, немци и др.^[54] С подобна военна част е бил свързан българинът Борил, οἰκεῖος δοῦλος и πιστός на император Никифор III Вотаниат, ἐθνάρχης, а според един печат и μέγας πριγκίπιος — вероятно командир на отряд, съставен от българи, който е играл важна роля при узурпацията на Никифор III Вотаниат^[55].

Бавно или бързо — в зависимост от редица обстоятелства (време, място, социално положение) — поне част от българите във Византия се превръщали не само в поданици на империята, но и в ромеи. Друга част от тях — може би голямото мнозинство, — макар и поданици на василевса, запазвали своята ограничена самостоятелност и преди всичко българско самосъзнание; една амбивалентност, характерна за византийското общество. Безспорно свидетелство за това са някои книжовни паметници от епохата, както български, така и византийски. Нека започнем този оглед с вторите и с идеята за съзнателната духовна, езикова асимилация, ръководена от византийските власти и осъществявана от писатели като Теофилакт Охридски и Георги Скилица. И единият, и другият пишат жития на светци, които не са случайни личности и, което е по-важно, те са обвързани с тяхната дейност в българските земи. Теофилакт, като български архиепископ с център на своята епархия в Охрид, се е чувствал задължен, следвайки и зачитайки местната традиция и преди всичко отдавайки дължимото на своя предходник на Охридската епископска катедра св. Климент, да му посвети житие (така както по-късно ще направят Димитър Хоматиан и Константин Кавасила). Един поглед върху житието на св. Климент — най-добрият извор за неговия живот и светителска дейност — подсказва, че сериозни пропуски, съзнателни деформации на факти и събития не се забелязват: св. Климент е „пръв епископ на български език“, пише и превежда на български език, живее в българската държава, българските владетели го изпращат в Охрид и Девол и го правят епископ^[56]. Същото би могло да се каже и за житието на св. Иван Рилски и неговия автор

Георги Скилица (то не е познато в своя оригинал, т.е. на гръцки, а от българския му превод са запазени петнадесет преписа). И в двете жития Византия и „византинизъмът“ отсъстват^[57].

Другата страна на духовния живот и преди всичко на книжовната действителност през XI-XII в. е не по-малко интересна и важна. От неголемия брой литературни творби, макар и понякога деформирани, лъха българската историческа памет, романтичното отношение към ранното българско минало, идеализация на държавните институции и техните служители от времето преди падането на българското царство (особено Симеоновото царуване), съхраняват дори най-важния елемент на Симеоновата политическа идеология — идеята за „българското и гръцкото царство“^[58]. Българите и България се отъждествяват с една епоха, когато се ражда новата цивилизация — Преславската, побългаряват делото на славянските първоучители св. св. Кирил и Методий, които от византийски мисионери и общославянски дейци се преобразяват в българи. Тази метаморфоза е толкова силна, че рефлектира не само в български книжовни паметници (Солунската легенда и малко по-късно в Синодика)^[59], но и в надписи, оставени безспорно от гръцки майстори зографи (Курбиново): ὁ ἅγιος Κύριλλος διδάσκαλος Βουλγάρων / ὁ ἅγιος Μεθώδιος διδάσκαλος Βουλγάρων^[60].

---

[1] Златарски. История. II, 265–266. ↑

[2] В. Н. Златарски. Георги Скилица и написаното от него Житие на св. Иван Рилски. — Във: В. Н. Златарски. Избрани произведения. Т. 2. София, 1984, 248–249. Отглас от това схващане: Дуйчев. Рилският светец, 58–61. ↑

[3] Бенешевич. Описание, с. 544.10-25; Иванов. БСМ², с. 550. ↑

[4] Cedrinus, II, p. 715. ↑

[5] Розен. Извлечения, с. 59; Божилков. Българите, с. 110. ↑

[6] Божилков. Българите, просопографски каталог, n° 342. ↑

[7] Божилков. Българите, просопографски каталог, n° 152. ↑

[8] Божилков. Българите, просопографски каталог, n° 174. ↑

[9] Божилков. Българите, просопографски каталог, с. 76. ↑

[10] Подробно, Божилков. Българите, просопографски каталог, с. 110. ↑

[11] Вж. тук по-горе, с. 300. ↑

- [12] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 440. ↑
- [13] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 433. ↑
- [14] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 338. ↑
- [15] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 334. ↑
- [16] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 364. ↑
- [17] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 341. ↑
- [18] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 339, 395, 435. ↑
- [19] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 132, 343,391. ↑
- [20] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 248. ↑
- [21] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 242. ↑
- [22] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 184. ↑
- [23] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 352. ↑
- [24] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 333. ↑
- [25] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 430. ↑
- [26] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 139, 254. ↑
- [27] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 452. ↑
- [28] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 205. ↑
- [29] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, п° 206. ↑
- [30] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, с. 74. ↑
- [31] *Божил*ов. Българите, просопографски каталог, с. 74. ↑
- [32] Името бе използвано за първи път от А. П. Каждан. ↑
- [33] *Божил*ов. Българите, с. 74. ↑
- [34] *Божил*ов. Българите, с. 75. ↑
- [35] *Божил*ов. Българите, п° 154, 155, 156, 160а. ↑
- [36] *Божил*ов. Българите, п° 160. ↑
- [37] *Божил*ов. Българите, п° 169. ↑
- [38] *Божил*ов. Българите, п° 152. ↑
- [39] *Божил*ов. Българите, п° 158. ↑
- [40] *Божил*ов. Българите, п° 165. ↑
- [41] *Божил*ов. Българите, п° 168. ↑
- [42] *Божил*ов. Българите, п° 171, както и с. 75. ↑
- [43] *Божил*ов. Българите, п° 163 и с. 75. ↑
- [44] *Божил*ов. Българите, п° 168 и с. 75. ↑
- [45] *Божил*ов. Българите, с. 75; *Божил*ов. Фамилията на Асеновци, Приложение II/2, 451–459. ↑

- [46] Божилев. Българите, с. 75. ↑
- [47] Божилев. Българите, 75–76. ↑
- [48] Божилев. Българите, п° 410. ↑
- [49] Божилев. Българите, п° 425, 426. ↑
- [50] Божилев. Българите, 76–77. ↑
- [51] Божилев. Българите, 77–78, както и п° 300–331. ↑
- [52] Божилев. Българите, 110–111 (и посочената литература). ↑
- [53] Божилев. Българите, с. 111. ↑
- [54] Божилев. Българите, 111–112. ↑
- [55] Божилев. Българите, п° 139. ↑
- [56] Божилев. Българите, 142–144; Седем етюда, 358–360. ↑
- [57] Божилев. Българите, 144–145; Седем етюда, 360–361. ↑
- [58] Божилев. Седем етюда, с. 135. ↑
- [59] Търкова-Заимова, Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина, 311–321; Попруженко. Синодик, § 88, с. 77 (Дринов препис). ↑
- [60] C. Grozdanov, D. Bardžieva. Sur les portraits des personnages historiques à Kurbinovo. — ЗРВИ, XXXIII (1994), 64–65 (текст и рисунка на надписите). ↑

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ И ЗАГОВОРИ СРЕЩУ ВИЗАНТИЯ

§ 1. ВЪСТАНИЯТА

Все още незаглъхнала полувековната война между България и Византия, и някои българи направили опит да възобновят борбата и да възстановят царството си. Имплицитно Михаил Деволски (автор на добавките към текста на Йоан Скилица) дава да се разбере, че това е станало преди триумфа на Василий II в Константинопол или по-точно по време или веднага след неговото посещение в Атина^[1]. Бил разкрит заговор (τῆς ἐπιβουλῆς) — от кого и как не е ясно, с който Елемаг, вече византийски патриций (или Елинаг)^[2] и Гавра искали „отново да провъзгласят българската власт (κράτος)“. Изненадващо е мястото на този заговор — Солун. Преждевременното разкриване на намеренията на заговорниците решило и съдбата на заговора: Гавра успял да избяга (εἰς τὴν ἰδίαν χώραν) (?), но бил заловен и като всеки заговорник бил ослепен. Елемаг, изненадващо, имал по-добра съдба: той успял да се оправдае и да запази предишното си положение^[3]. Това е всичко, което знаем за този първи опит да се възобнови Българското царство. И трябва да се отбележи, че то е твърде малко и до известна степен неясно. Само двама ли са били заговорниците? Или те са водачите, което е по-вероятно? Тогава в Солун е имало значителен брой българи, без които нищо не би могло да бъде сторено! Значи целта е била да се овладее големият византийски град, който да се превърне в център на възобновената война? А защо не и политически център на възобновената държава? И това вече ни отвежда към действията на Кубер и Мавър към 684 г.^[4] От друга страна, може би мястото е било избрано неудачно и това е предопредило несполучливото начало на заговора. На пръв поглед това сякаш е така — организиране на военни действия на българи в една добре изразена небългарска среда, но

както ще видим по-нататък, „българските заговори“ се пренасят в Константинопол. Най-сетне, прави впечатление участието на Гавра (Γάβρας) един от двамата водачи на заговора, който безспорно не е от български произход, както твърдеше някога В. Н. Златарски (трябва да се отбележи, без особено основание)^[5], а принадлежи към фамилия, чиито корени са източните области на Мала Азия^[6]. Тогава? Дали присъствието на Гавра не изменя поне отчасти целта на заговорниците или обратно, не сближава ли действията им с подобни заговори, за които ще стане дума по-нататък? За съжаление, както видяхме, заговорът бил разкрит още в самото начало или поне преди да започнат някакви въоръжени действия и това ни лишава от повече информация, която би позволила намеренията на Елемаг и Гавра да бъдат характеризирани по-точно.

Минават двадесетина години. Без опити за възобнова на царството (дали „заговорът“ на Елемаг и Гавра не би трябвало да бъде отнесен по-скоро към миналото, т.е. към края на войната^[7], отколкото към началото на нов период?). Защо? Обяснения има, и то не малко. Достатъчно е да си припомним действията на Василий II през последните години на войната и веднага след нейното приключване: депортация на българи — масова и индивидуална, приобщаване на български велможи към византийската аристокрация и като следствие — сериозни демографски и социални изменения и обезглавяване на нацията. Не можем да пренебрегнем умората — физическа и психическа, която засегнала масово две поколения българи^[8]. Тази умора била подхранена от автономията на Българската църква (обособяване по национален признак и българин архиепископ) и запазването на данъчната система или поне на нейната същност. Така умората постепенно преминала в безразличие и оттам в бездействие и примирение.

Картината се променила в края на 30-те-началото на 40-те години на столетието. Променила се финансовата обстановка във Византия, което засегнало и българските провинции на империята^[9]. Случайно или не, по същото време Българската архиепископия била оглавена от ромей — практика, която се превърнала в традиция. Този акт, ако не друго, поне засегнал самолюбието на българите и брутално им припомнил тяхното положение: обикновени поданици на василевса. През същите тези двадесет години сред българите

израснало ново поколение, което не било обременено от тежкото минало; за него войната била далечен спомен, и то подхранван от разказите на по-старите. Тъкмо то трябвало да подхване отново борбата за българската независимост. Тъкмо срещата на тези два фактора родила първото голямо движение за възобновата на Българското царство.

Кой е Петър Делян, който повел българите на война с Империята?^[10] Различните извори^[11] — те не са малко, въпреки че някои повтарят своите предходници — дават различен отговор. Най-обстоен е, както би трябвало да се очаква, Йоан Скилица. Според него той е „роб на мъж от Византион“ на име Петър, наречен още Делян^[12]. Той разпространявал слуха (ἐφέμιζη), че е син на Роман, сина на Самуил^[13] (Радомир, поправя Михаил Деволски и добавя, че бил роден от брака на последния с дъщерята на краля на Унгария^[14]). Йоан Зонара, който следва на места Скилица буквално, пише, че Делян е от неизвестен род и се представя за син на Аарон, брат на Самуил^[15]. Михаил Псел, който е съвременник на събитията, набляга преди всичко на името Δολίανος и не се колебае да отбележи, че Делян, осведомен за желанието на българите да бъдат управлявани от мъже от знатен произход, свързал своето родословие със Самуил и неговия брат Аарон^[16]. За Кекавмен Делян е „топарх“ на българите^[17], а Михаил Аталиат не намира за необходимо да го спомене^[18].

И така, византийските автори — да не забравяме, че те са нашите основни осведомители — наблягат на „лъжливото“ родословие на Петър Делян, което го свързва с последната българска династия. Вярно ли е това? Псевдоличностите са обичайно явление за средновековната действителност: нещо повече, техните действия са част от политическата идеология. Но това не ни дава основание веднага да причислим Петър Делян към тази традиция. Това, което знаем за брака на Самуиловия син Гаврил Радомир с дъщерята на унгарския княз Геза (сестра на крал св. Стефан)^[19], дава сериозно основание да приемем твърдението на Йоан Скилица, особено като схванем глагола (ἐφέμιζη) не като разпространяване на нещо невярно, на лъжлив слух, а като част от политическата пропаганда — нещо естествено за началото на такова важно дело, каквото е борбата за

възобновяване на царството. Останалото е предположение: Петър Делян е прекарал няколко десетилетия в Унгария и изведнъж се появил, в подходящия момент (?), в България! Съгласува ли се това тълкуване с българските свидетелства? За съжаление те са твърде малко. „Сказанието на пророк Исай“ (БАЛ), освен че представя целта на движението (за това ще стане дума по-нататък), набляга на тълкуването на името Делян-Оделян^[20]. И нито дума за неговия произход и съдба до началото на събитията. И накрая няколко думи за малко известния надпис от Плиска „Делян бан“^[21]. Безспорно надписът не би могъл да бъде оставен незабелязан. Но той трудно може да бъде свързан с Петър Делян, бан в Унгария, каквото е неговото тълкуване^[22].

И така, Петър Делян, внук на Самуил и син на Гаврил Радомир, роб (δοῦλος) на някакъв мъж от Византион, избягал от столицата на империята (τῆς)^[23] и след като пребродил България (дали не трябва да видим в това подготовката на бъдещите действия?), достигнал до Белград^[24]. Кога е станало това? Отново само Скилица е конкретен: „През същата година“. А годината узнаваме малко по-горе: май 6548 г. (= 1040 г.), 8 индикт^[25]. Михаил Деволски внася още едно уточнение: това станало „двадесет и една години от тяхното [на българите] поробване и покоряване“^[26]. Останалите византийски автори не ситуират точно действията на Петър Делян във времето. При това положение можем да приемем без колебание и съмнение данните на Скилица и Михаил Деволски (те взаимно се контролират) и да поставим първите стъпки на Петър Делян (бягството от Константинопол и появата в Белград?) през пролетта на 1040 г., без да сме сигурни дали м. май е *terminus post quem*.

Защо Петър Делян се е стремил към Белград и оттам е започнал първите враждебни действия срещу Византия? Защо е трябвало да преброди цяла България (някогашната българска държава или тогавашната тема България?)? Очевидно военните действия срещу ромеите можели да започнат най-сполучливо там, където щели да получат най-силна подкрепа от българите, и от друга страна, области, които били най-отдалечени от Константинопол. Това бил далечният Български северозапад, където имперската провинциална и военна администрация била установена най-късно. Йоан Скилица

неслучайно отбелязва, че Морава и Белград са на брега на Истър (Дунав), а отсреща са земите на краля на Унгария^[27].

С кратка политическа проповед Петър Делян успял да убеди тамошните българи да отхвърлят византийския ярем и да изберат свободата. Проповедта очевидно е била успешна, но Скилица добавя още едно важно обстоятелство: до това време българинът, който притежавал чифт волове, бил задължен към хазната на империята с: една крина жито, една крина просо и една стомна вино. Но Йоан Орфанотроф заменил натуралното задължение с номизми, т.е. превърнал го в парично. Българите не приели и не понесли тази промяна. Тъкмо тогава се появил Делян и съчетанието на двете обстоятелства довело до отхвърляне на ромейската власт (ἡγεμονίας) и българите се върнали към стария си закон (ἔθος)^[28]. А за същността на този закон Скилица съобщава в самото начало: Делян бил провъзгласен за цар на България^[29]. Това е фактологическата страна на станалото в Белград през пролетта на 1040 г. Така, както е представено от византийските автори, обективно бихме казали днес. Но те имат своето обяснение: това е апостасия, т.е. „откъсване“, „отцепване“, „узурпация“. Казват го Скилица и Зонара, който го повтаря, но и съвременникът на събитията Михаил Псел^[30]. Или, представено по друг начин, Петър Делян узурпира властта на византийския василевс, в случая поне отчасти: властта над България. Но защо не и заплахата за нещо повече: „И след това излезе друг цар на име Гаган, а прозвището му бе Оделян, много красив. И този прие българското и гръцкото царство“^[31]. Това твърдение на незнайния автор на „Сказание на пророк Исай“ (БАЛ) звучи странно и в същото време изолирано от целия контекст. Но тъкмо затова едва ли е случайно. Защото то има отглас във византийските автори. Михаил Псел, след като обяснява, че Делян разпространявал лъжи за своя произход, е принуден да отбележи: „те [българите] му връчили властта, след като го вдигнали на щит“ (καὶ ἐπὶ τῆς ἀσπίδος ἄραντες ἀρχὴν αὐτῷ ἐϋχερίζοντες)^[32] — един византийски обичай (характерен за ранна и късна Византия, но позабравен през XI век^[33]), непознат за средновековна България. Но Псел не е сам. В илюстрирания ръкопис на Скилица (Scylitzes Matritensis) има изключително интересна миниатюра: група мъже (очевидно българи) повдигат високо във

въздуха Петър Делян, който е стъпил вместо на обичайния щит, на кръстосаните им ръце. Интересна е легендата, която съпровожда миниатюрата: „Българи“ (групата) и „Българинът Петър Делян“, т.е. идентифицират се изобразените лица — едните национално, другият персонално — но нищо повече. Зрителят сам трябва да схване същността на акта (у Скилица липсва неговото описание). Но необичайната иконография — кръстосаните ръце заместват традиционния щит — сякаш идва да покаже незаконността на извършените действия^[34].

Веднага след тържествения и изпълнен със символика акт на царско възшествие Петър Делян пристъпил към действие. Той имал само една логична посока на действие и не пропуснал да я следва: на юг. И той потеглил през Ниш и Скопие. Предизвиква известно недоумение, че срещу него се отправили не управителят на България Цурванел — Чурванел (или Леон Дримис), а стратегът на Драч Василий Синадин. Но когато достигнал до Дебър, той бил обвинен от един от подстратезите си, Михаил Дермокаит, че замисля тирания (апостасия) (дали тук наистина не се крие обяснението за внезапните действия на драчкия стратег?). Заподозреният бил заловен и хвърлен в затвор в Солун^[35]. Наследилият го на поста Дермокаит бързо се провалил и бил принуден да избяга от войската си^[36]. Разказвам подробно този епизод, тъй като в крайна сметка той допринесъл немалко за съществена промяна в лагера на българите. Изоставените войници на Михаил Дермокаит, странно защо „от страх пред императора“ (Скилица), обявили „апостасия“ и провъзгласили за цар на България Тихомир^[37], отличаващ се от останалите (очевидно българи войници в Драчката тема) по своята храброст и ум. Така се образували „два въстанически лагера от българи“ (δύο στάσεις Βουλγάρων) — единият признавал Делян, а другият — Тихомир. Очевидно това положение не можело да продължи дълго и двамата се срещнали по покана на Делян. Скилица представя само позицията на Петър Делян (може би Тихомир не е имал възможност да обясни своето отношение към създалата се обстановка?): „Ако вярват, че е потомък на Самуил и са склонни да царува над тях, то да отстранят Тихомир; обратно, ако не желаят подобно решение, да премахнат него и да ги управлява Тихомир. Защото, както един хресталак, продължил той, не може да изхрани две червеношийки, така и една страна не

може да процъфтява, ако бъде управлявана от двама вождове“^[38]. Краят на тази политическа дискусия бил ясен: всички изявили своите предпочитания към Делян, грабнали камъни и убили нещастния Тихомир. Тези събития, изглежда, са впечатлили много художниците на Мадридския препис на Йоан Скилица, защото те са им посветили две миниатюри: на едната са представени двамата претенденти и група българи, а на другата — Делян, който сочи с ръката си група българи, нападнали Тихомир^[39]. Така Петър Делян се справил с опасното положение, отстранил конкурента си и получил цялата власт (πᾶσα δὲ ἡ ἐξουσία)^[40]. Зонара изразява същата идея чисто терминологично: „Делян станал самодържец“ (ὁ δὲ Δολιάνος αὐτοκράτωρ γενόμενος)^[41]. Оттук нататък Делян тръгнал в очакваната посока: военни действия срещу ромеите за разширяване на свободната територия.

Първата стъпка била сторена срещу василевса Михаил IV, който се намирал в Солун. Подробностите не са известни, но Скилица е принуден да отбележи, че Михаил IV изоставил целия си обоз, своята палатка с намиращите се там злато, сребро и скъпи тъкани и потеглил съмнително бързо към Константинопол. Наистина той наредил на Мануил Ивац^[42] да се погрижи за обоза, но българите се присъединили към своите сънародници^[43]. Една част от войската, предвождана от Кавхан^[44], била изпратена на запад и завзела Драч^[45], друга навлязла в Тесалия и овладяла Димитриада^[46], а трета, командвана от Антим, достигнала до Елада и край Тива победила изпратената насреща ѝ ромейска войска^[47]. Към българите се присъединила и Никополската тема без Навпакт^[48].

След тези успешни действия неочаквано настъпил третият акт на тази почти антична трагедия. В българския лагер или по-точно при Петър Делян, край Острово (югозападно от Битоля) изненадващо пристигнал Алусиан, вторият син на последния български цар Иван Владислав^[49]. Съдбата не била много благосклонна към този потомък на комитопулите. През 1018 г. той получил достойнството на патриций. Двадесет и две години по-късно, в 1040 г., той все още бил патриций и стратег на Теодосиупол (дн. Ерзерум — Армения). Нещо повече, тъкмо в този момент той бил в немилост. По нареждане на Йоан Орфанотроф бил конфискуван имотът му (по-точно собственост

на съпругата му) в Харсианон — тема и крепост (дн. Мусалимкале — между Севастия и Апазия). Освен това трябвало да заплати глоба от 50 литри и му било наредено да не напуска дома си и да не се появява в Константинопол^[50]. Действията на Петър Делян били изход за Алусиан и променили неговата съдба. Алусиан, за разлика от Тихомир, пристигнал в лагера на Делян, когато българите вече били постигнали сериозни успехи, а положението на самия Делян като български цар било сигурно. Все пак произходът на Алусиан предполагал по-внимателно отношение и синът на последния български цар получил не само почетно място, но на него било поверено ръководството на най-сериозната военна кампания — настъплението срещу Солун. За съжаление опитът на Алусиан начело на четиридесетхилядна войска да овладее Солун — най-важния византийски град на полуострова след столицата — завършил с позорен неуспех. Наистина, както в много други случаи от историята на града, решителна била ролята на св. Димитър, но все пак Скилица съобщава и конкретни факти: загинали 15 хиляди българи, толкова били пленени, а останалите позорно избягали с Алусиан^[51].

Злополучният край на тази важна кампания — евентуалният ѝ успех значително би утвърдил позициите на българите — бил сигнал, че наближава краят на трагедията както в личен, така и в национален план. Неуспелият пълководец едва ли е бил приет радушно в Острово. Отношенията между Петър Делян, отдавна утвърден като цар на българите, и Алусиан, потенциален претендент за неговото място, са били напрегнати и преди Солунската кампания. Но след нея подозрението и враждебността не можели да бъдат прикрити. Единият не можел да скрие срама от поражението (и вероятно желал да се реабилитира), а другият — съмнението в измяна. В това дебнене надделял Алусиан: на организирания от него обяд, след като „главата на Делян се размътила от пиене“, той успял да го ослепи (на миниатюрата на f. 217^{v-a} актът на ослепяването е представен по-различно: Делян лежи по гръб на пода в зала, различна от тази, където била гощавката; един мъж му държи краката, а друг, седнал на гърдите му, извършва жестокото деяние^[52]). Всичко това станало, без българите да разберат^[53].

Това деяние било истинската реабилитация на амбициозния Алусиан. Но той не се възползвал от него, за да оглави българите, а

предпочел да потърси убежище при ромеите: той безпрепятствено достигнал до Мосинопол, където пребивавал Михаил IV. Императорът го приел радушно, дал му дворцовата титла магистър и го изпратил в Константинопол^[54]. Бягството на Алусиан било началото на края на крехката българска независимост. Византийските автори маркират само отделни моменти от края на войната: войската, предвождана от Михаил IV, подпомогната от норвежки наемници, командвани от Харолд Хардрад^[55], първо разбили основното ядро на българските войски край Острово (?), след това сломили съпротивата на Мануил Ивац край Прилеп^[56], а накрая се справили с последното огнище на българската свобода: крепостта Бояна край София, където според Кекавмен се били събрали „именити и войнствени българи“ начело с Бойко (Βοϊκος) или Ботко^[57]. Така в късната есен на 1041 г. (terminus ante quem: 10 декември — смъртта на Михаил IV^[58]) всичко свършило: слепият Делян и Мануил Ивац били отведени в Константинопол, а българите отново станали поданици на ромейския василевс^[59].

Борбата за българската независимост продължила повече от една година, през която византийците били изтласкани от голяма част от българската етническа територия. Наистина повечето византийски автори отбелязват само отделни центрове, където била възстановена българската държавна власт или там, където станали основните сблъсъци между българи и ромеи. Но Кекавмен, чиято осведоменост и цялостен поглед върху състоянието на Империята не могат да бъдат оспорени, е категоричен: Ὑποστάξας δὲ τὴν Βουλγαρίαν ὁ βασιλεὺς ὑπέστρεψεν^[60], т.е. „Като покорил България, василевсът се завърнал.“ Крайното поражение, както и жестокостите, които го съпровождали (вероятно „отличилите“ се били норвежките наемници) нанесли тежък удар върху стремежите на българите към възобнова на царството си. Животът започнал да тече такъв, какъвто бил преди 1040 г. Българите плащали данъците си, служели във византийската войска^[61], от време на време се появявали сред поддръжниците на поредните византийски узурпатори — Георги Маниак (1042/43 г.)^[62] и Леон Торник (1047 г.)^[63], но не успели да се възползват от една обстановка в Империята, която П. Льомерл нарича „управление на философите“ и „демобилизация на империята“^[64]. Трябвало да мине

четвърт столетие, преди стремежът към независимост отново да намери практически израз.

Малко изненадващо Тесалия станала областта, в която се родило новото движение срещу Константинопол и местната имперска администрация, а негов център — големият град Лариса^[65]. Това движение в никакъв случай не може да се сравни с войната, която българите водили под ръководството на Петър Делян. То нямало нито масово участие на българи, нито нейния териториален обхват, продължителност и заплахата за Империята. Но, което е по-важно, войниците нямали съзнанието, че заставайки срещу Константинопол, възстановяват Българското царство, а ромеите, че се оспорва сериозно властта на василевса им, който през 1040–1041 г. бил принуден лично да поведе войниците си срещу българите, така както правел десетилетия по-рано Василий II. В този случай може да се говори по-скоро за един епизод с местно, провинциално значение, който по-скоро бил грижа на провинциалната администрация, отколкото на столичните власти.

Това въстание ни е познато благодарение на описанието на Кекавмен в неговите „Съвети и разкази“^[66]. От своя страна авторът на тази интересна творба, която заема особено място във византийската литература, е използвал един текст, написан от Никулица Делфин, дори според някои изследователи този текст е включен без промени в съчинението на Кекавмен^[67]. И макар никой учен да не поставя под съмнение този разказ, не може да не се отбележи, че той по-скоро наподобява една приказка, отколкото строго и ясно описание на определени събития. Но това е стилът на Кекавмен и особено структурата на неговото съчинение. И така водачът на въстанието е Никулица Ларисчанин — наречен така в началото на разказа, или Никулица Делфин, както се среща по-нататък. Кой е Никулица Делфин^[68]? Знатен гражданин на Лариса, чийто етнически произход остава загадка^[69]. Той е имал дворцовата титла протоспатарий^[70], но никакъв пост в провинциалната администрация. В същото време в текста се говори за λαὸν ἴδιον^[71] („лична дружина, войска“^[72]), за τὸ κάστρον (крепостта^[73]) и ἡ χώρα^[74] (областта му се подчинява^[75]). Дали това се дължало само на личния авторитет и влияние на Никулица Делфин, или пък в текста липсва нещо важно от неговия

cursus honorum, е трудно да се каже. Историята на този бунт, така както е описана, е кратка и ясна. Никулица Делфин научил за заговор в Лариса и отпътувал за Константинопол (?) с намерението да уведоми василевса (Константин X Дука). Усилията му не дали резултат и след тридесет дни той бил принуден да се завърне в Лариса. След като дълго разсъждавал дали той сам, изземвайки функцията на василевса, би могъл да ликвидира заговора и да накаже неговите ръководители, той се видял принуден да се присъедини към метежниците (в противен случай щял да загине от техните ръце). Въпреки че застанал начело на въстанието, Никулица отново влязъл във връзка с василевса. Този път писмено, благодарение на уверенията на Константин X Дука, изразени чрез писмена клетва^[76], Никулица успял да убеди въстаниците да прекратят своите действия.

Кога се подготвя и избухва въстанието, ръководено от Никулица Делфин? *Terminus ante quem* е смъртта на император Константин X Дука: 22 май 1067 г. Но текстът съдържа някои указания, които позволяват по-точна датировка: разговорите между Никулица и някои от метежниците били водени през месец юни^[77], а преминаването на ἄστηρ κομήτης, която се отъждествява с Халеевата комета^[78], помага да се установи годината — 1066. Следователно основните действия на въстаниците били осъществени през лятото на 1066 г. Кои са участниците във въстанието, предадено, ръководено и разпръснато (!) от Никулица Делфин? Обикновено то се нарича въстание на „българи и власи“. Какво говори текстът? Мечтаейки сам да разгроми заговора, Никулица замислял да залови водачите му, които се били съюзили с „власите и трикалитите (жителите на град Трикала)“^[79]. Кои са водачите (щом не са власи!); жители на Лариса (безспорно), но ромеи или българи? Малко по-нататък Кекавмен е категоричен и недвусмислен: във въстанието участват власи и българи^[80]. Кекавмен употребява различни понятия, за да характеризира движението, зародило се в Лариса през лятото на 1066 г.: *μοῦλτον*, *μοῦλτος* (връзката му с „*tumulus*“ е очевидна)^[81], *ἐπιβουλή*^[82], *συνωμοσία*^[83] и най-сетне *ἀποστασία*^[84] (еднократно и очевидно, без да му придава необходимата терминологична и идеологическа стойност). Допълнителна светлина хвърля и позицията на водача: Никулица е *κεφαλή* и *αὐθέντης*^[85] (никакъв официален смисъл). При това

положение очевидно става дума за заговор, изразил се в краткотрайни военни действия, чиято цел била една: отмяна на данъчното бреме (данъците били повишени наскоро^[86]). Вярно, че съществува известна неяснота — в текста става дума за отмяна на данъци^[87], но не може да се твърди категорично дали това не е казано с цел да се ликвидира бунтът, т.е. отмяната да е следствие от бунта, но не и негова цел? Може би по-вероятното е второто.

И накрая, територията на това дълго подготвяно (поне няколко месеца), но без особени изяви бунтовническо движение. Центърът на заговора е бил безспорно Лариса: там е била основната част от заговорниците, ларисчанин е и Никулица; там са водени и основните разговори между тях. Към заговора малко по-късно се присъединили и жителите на Трикала, била приобщена Фарсала, сетне Китрос, а единствените сериозни военни действия били насочени към Сървия^[88]. Но заговорниците очевидно са имали и по-сериозни намерения, тъй като искали да „обединят силите си с жителите на България“^[89]. За съжаление усилията на водача Никулица надделели над желанията и може би практическите действия на обикновените въстаници. Приключилото безславно въстание сякаш имало последици само за неговия ръководител: Никулица Делфин се отправил към Константинопол, където първоначално бил приет радушно, но след това бил изпратен в темата Армениак, в крепостта Апасия и хвърлен в т.нар. Мраморен затвор. Оттам той излязъл след смъртта на Константин X Дука, вероятно в началото на 1068 г.^[90]

Около шест години след безславния край на въстанието в Тесалия, което не разтревожило сериозно императорските власти, българите отново посегнали към оръжието, за да извоюват своята държавна независимост^[91]. Разказът на Георги Кедрин (продължителят на Скилица според други) започва малко изненадващо: „Народът на сърбите, който се нарича и хървати, тръгнал да пороби България...“^[92]. Какво се е случило в действителност? На 19 август 1071 г. край Манцикерт ромеите, предвождани от Роман IV Диоген, претърпели катастрофално поражение от селджукските турци на Алп-Арслан. Този разгром не само се оказал решителен за личната съдба на василевса, но и открил пътя на селджуките в Мала Азия. Младият василевс Михаил VII Дука

(той бил коронясан на 24 октомври 1071 г.) се грижел преди всичко за утвърждаване на престола, а вътрешните дела на империята били оставени в ръцете на всесилния логотет на дрома, наричан умалително Никифорица. Тъкмо действията на последния, и то предимно във фискалната сфера (защото хаосът царял навсякъде), довели до бързо засилващото се недоволство на българите. Въпреки че византийският автор сочи данъчните тежести като мотивация за въоръжените действия на българите, техните първи стъпки следват модела, познат вече от 1040 г: както при всяка апостасия, изборът (или провъзгласяването) на василевс, в случая цар, било първото нещо, което те сторили. Но този път царят (василевсът) дошъл от малко по-различна посока.

Да започнем от датата. Българите наченали действията си „в първата година от неговото царуване [Михаил VII Дука]“^[93], т.е. между 24 октомври 1071 и 24 октомври 1072 г., по всяка вероятност през пролетта на 1072 г. Тогава „първенците на България“ (οἱ κατὰ τὴν Βουλγαρίαν προέχοντες) (те се различават от скопските първенци) се събрали да обсъдят положението. Техен водач (ἕξαρχος) бил Георги Войтех от Скопие, който произхождал от „рода на кавханите“^[94]. Но това вероятно не е било достатъчно да застане начело на всички българи и особено да оглави възобновеното царство. Ето защо събралите се в Призрен проводили свой пратеник при сръбския княз (по-късно крал) Михаил (1055–1082 г.) да им изпрати сина си, който да бъде провъзгласен за цар на България (според Дуклянския презвитер сърбите отишли в България, което не изключва повикването^[95]). Михаил не се поколебал и изпратил в България сина си Константин Бодин, придружен от 300 души (броят на придружаващите войници показва, че българите са търсели по-скоро лице от династически произход, отколкото военна помощ?)^[96]. Сърбите пристигнали в Призрен, където се били събрали скопските първенци начело с Георги Войтех. Там Константин Бодин бил провъзгласен за цар на България под името Петър. Вероятно това е станало открито, тържествено и доста шумно, защото отзвукът на това важно за българите събитие достигнал до Никифор Карантин, дук на Скопие и управител на тема България. Той не закъснял да се появи край Призрен с войските на темата и подчинените му стратегии. Но едно спречкване с помощника му Дамян Даласин^[97] вероятно

повлияло на боеспособността на ромеите (или този епизод служи за оправдание?), които били разгромени. Българите пленили много от знатните ромеи, превзели и разграбили техния лагер, след което отново провъзгласили Константин Бодин за български цар^[98].

Оттук действията на българите тръгнали по очаквана схема: Бодин с част от войската се отправил към Ниш, а другата, вероятно по-многобройна и предвождана от сърбина Петрила, потеглила на юг към Кастория (Костур)^[99]. Според добавката на Михаил Деволски българите първо овладели Охрид (той все още не бил укрепен, след като Василий II разрушил неговите укрепления) и след него Девол^[100]. Едва след това те продължили към Кастория, където се били събрали значителни ромейски сили: освен стратегът на Кастория, там били стратегите на Охрид и Девол: Борис Давид (българин по произход)^[101] и „много други“, които се укрили в крепостта. Българите превзели Кастория, но в последвалото сражение били разбити и Петрила потърсил спасение при господаря си Михаил^[102]. По същото време Константин Бодин, намирайки се в Ниш, „започнал да се разпорежда с българските работи като цар“. Срещу него бил изпратен новият катепан на тема България Михаил Саронит, за да потуши злото (τὸ κακόν^[103]), преди то да се е разраснало. Неизвестно защо катепанът вместо към Ниш се отправил към Скопие, който бил освободен от ромейска власт и поверен на Георги Войтех. Саронит успял да овладее Скопие след преговори с Войтех, обещавайки му да не му се случи нищо лошо. Впоследствие българският велможа се разкажал за стореното и тайно пратил човек в Ниш да повика Бодин и неговите люде в Скопие. Мисията сполучила, съобщението било предадено и Бодин потеглил на юг, въпреки че било месец декември [1072 г.] и всичко било покрито със сняг. За нещастие Саронит разбрал за придвижването на Бодин, излязъл насреща му и в местността Таоний (Пауни — Косово поле) не само разбил българската войска, но и пленил самия Бодин^[104]. Това вече бил краят. Не помогнал и Лонгобардопул^[105], пленен край Призрен (след първото поражение на ромеите): изпратен при Михаил, той получил войска, съставена от лангобарди (нормани) и сърби, за да подкрепи Бодин, но отново минал на страната на ромеите^[106].

Константин Бодин, или „българският цар Петър“ бил пратен в Константинопол и, окован, бил затворен в манастира „Св. св. Сергей и Вакх“^[107], а малко по-късно бил отведен в Антиохия^[108]. Съдбата на Георги Войтех била още по-тъжна: по пътя за византийската столица той бил измъчван, не издържал на болките и починал, преди да стигне до Константинопол^[109]. Разправата със земите, които вероятно били освободени от ромейската администрация, също била жестока. Отново византийски наемници — този път „аламани и франки“ — убивали и грабели, като се пръснали по цялата земя. Хронистът е отбелязал конкретно само едно тяхно деяние: те унищожили все още запазените дворци на българските царе в Преспа и тамошния храм, посветен на св. Ахил^[110].

Така завършил и този опит за възобновяване на българската независимост. Изворите са недостатъчни, но може да се твърди, че този път освободената територия била по-малка, участниците по-малко и, което е най-важно, сред тях имало чужденци, които едва ли прегърнали с възторг идеята за възстановяването на българското царство — действията на Петрила и на Лонгобардопул са достатъчно убедителни.

До началото на 70-те години на XI в. всички движения за възстановяване на българската независимост са обвързани с една област: византийската тема България или ако трябва да тръгнем от историческата география на България — югозападните предели на Самуиловото царство или земи, близо до тях (Солун, Тесалия). Логиката на тази локализация е ясна и би могло да се каже убедителна: там е центърът на държавността в продължение на половин столетие, там са дворците на българските царе (в Преспа те съществуват петдесет и пет години след покоряването на България), там е средището на низвергнатата българска патриаршия, там е традицията, която подхранва непрекъснато духа на българина. Изтокът и особено Североизтокът, загубен двадесетина години преди Охрид, макар и обвеян със славата на изминалите столетия, сякаш на първо време стоял настрана от тези събития и е едва ли не изолиран от останалите етнически български територии. Но това е само на повърхността. Едно дори бегло запознаване ще покаже обратното: дълбоко в себе си, в своята историческа памет българите пазели спомена за величавото минало на Плиска и Велики Преслав, града,

„приел първия български цар“^[111]. Тази наистина рано приобщена към византийската администрация територия била подложена в продължение на десетилетия на „варварски“ набези (печенези, узи), на грабежи и обезлюдявания, на миграционни вълни, които отвели част от местните българи към по-гостоприемните земи на юг от Балкана. Но тази картина започва да се променя в последната четвърт на столетието.

Движението на Георги Войтех едва било ликвидирано (декември 1072-януари 1073 г.), и стремежът на българите към свобода се проявил на друго място, в темата Паристрион. Тъкмо тогава^[112] за катепан на Дръстър или дук на Паристрион (според различните автори) бил назначен българинът Нестор^[113]. Преди да бъде назначен на този важен пост във византийската провинциална администрация, той бил един от „τῶν οἰκειοτάτων αὐτῷ“ [Μихаил VII Дука]^[114], „δοῦλων πατρῶν γεγονότα τοῦ βασιλεύοντος“ [Константин X Дука]^[115] или „δοῦλος δέ τις τοῦ πατρός τούτου τοῦ αὐτοκράτορος“^[116]. Тези сведения на византийските автори (Μихаил Аталиат и Зонара) се схождат напълно с легендата на неговия печат, която гласи: „Богородице, помагай на своя роб, човек на владетеля [императора] Дука“^[117]. Или ако трябва да се възстанови цялата картина, Нестор бил „οἰκεῖος δοῦλος καὶ ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως“ — добре позната и особено характерна за византийското общество след X-XI в. формула, която разкрива позицията на човек, принадлежащ към своего рода „каста“, твърде близо до василевса, обвързан здраво с него, понякога без определени функции в държавния апарат, но без съмнение с голямо влияние. Очевидно Нестор е завоювал това положение още при Константин X Дука (1059–1067 г.), запазил го е вероятно и при Роман IV Диоген (1068–1071 г.) и особено при Μихаил VII Дука (1072–1078 г.). Тъкмо в началото на властването на последния (вероятно към 1073 г.) Нестор бил почетен с дворцовата титла вестарх и назначен за катепан на Дръстър (или дук на Паристрион). Неговото назначение било предизвикано от съществуващите бунтовнически настроения сред населението на крайдунавските градове. Появата на Нестор в Дръстър не оправдало надеждите на василевса. Новият катепан бързо възприел идеите на местното българско население^[118] (Аталиат твърди, че тази постъпка на Нестор била предизвикана от

една допълнителна причина — конфискацията на неговите имуществва в Константинопол, извършена по нареждане на логотета Никифор^[119], но в същото време не се знае дали тези действия на властта не са били следствие от новата позиция на Нестор), съюзил се с печенезите и с голяма войска се отправил към Тракия. Адрианопол не посмял да му се противопостави и той бързо достигнал до Константинопол, където се разположил на лагер. За съжаление, както и при много други подобни движения, узурпаторът по различни причини (вътре в неговия лагер и в противниковата страна) не могъл да постигне първоначалните си намерения. След като Никифор не му бил предаден, а още по-малко, не му било разрешено да влезе в столицата, Нестор бил принуден да напусне Тракия и да се завърне в земите на север от Стара планина^[120].

Няколко години по-късно, между 1073 и 1078 г.^[121], нови вълнения обхванали българските земи. Те са свързани с имената на двама души и се вписват в еретическите движения, обхванали балканските провинции на Византия през последната четвърт на XI век. Някой си Лека^[122], родом от Пловдив и павликянин по убеждения, намерил убежище при печенезите (той бил в роднински отношения с тях) и оттам замислял някакви действия срещу Империята, отправяйки закани срещу василевса. Малко по-късно той се появил — неизвестно как — в Сердика-Средец (София) и успял да призове местното население на бунт, като лично убил епископ Михаил. Почти по същото време в Месемврия създад смут и безредици Добромир. Двамата установили връзка помежду си и дори замисляли да се разбунтуват (ἀντάραι)^[123]. Това известие на Георги Кедрин (продължителя на Скилица) някои съвременни изследователи тълкуват като „въстание, засегнало Паристрион до Месемврия на изток и Сердика на запад“^[124], което е очевидно преувеличение.

Едно десетилетие по-късно, към 1086 г., част от темата Паристрион, преди всичко Дръстър и земите на изток по течението на Дунав, били обхванати от анархия, византийската администрация престанала да действа, в някои от градовете (Дръстър, Вичина^[125]) се настанили „варварските“ вождове Тату, наречен още Хали^[126], Сеслав и Саца, а т.нар. ὑένοϛ τῖ Σκοθικόν^[127] допълнително усложнил етническата картина. Едва след настойчивите действия на Алексий I

Комнин срещу печенезите и окончателния им разгром през пролетта на 1091 г. византийската военна и провинциална администрация била възстановена и безвластието ликвидирано^[128].

[1] *Scylitzes*, p. 364.76–83. Не може да не направи впечатление, че този важен епизод не само от българското минало — липсва в основния текст на Йоан Скилица. На какво се дължи тази липса? Недостатъчна осведоменост на хрониста или пренебрежение към това събитие? Вторият отговор едва ли би бил основателен, тъй като събития от такъв характер и с такова значение са твърде много в неговото съчинение. Още повече, че Скилица подробно описва последните огнища на българската съпротива (Ивац, събитията в Сирмиум — Срем). По-скоро тази липса е резултат от неговата неосведоменост, а нейното запълване се дължи на добрата информираност на епископ Михаил Деволски. Вж. *B. Prokić*, *Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes codex Vindobonensis hist. gr. LXXIV München*, 1906. ↑

[2] Ἐλεμάγος — Ἐλινάγος; *Scylitzes*, p. 364.70–71, 84. Вж. *Божилков*. Българите — просопографски каталог, № 343, с. 307. За името Ἐλινάγος ὁ Φράντζης, употребено само във *Vindob. Hist. gr. 74* (*Scylitzes*, p. 364.71) вж. пак там, №343. ↑

[3] За по-нататъшната съдба на Елемаг — Елинаг, отразена в два документа от атонските манастири „Св. Пантелеймон“ и „Дионисиу“, вж. *Божилков*. Българите, просопографски каталог, №343, с. 307. ↑

[4] *Божилков*. Българите, просопографски каталог, с. 15, както и №392 и 397. ↑

[5] *Златарски*. История. Том 1, Ч. 2, с. 786. ↑

[6] Вж. *Polemis*. *The Doukai*, p. 120; *Cheyne*. *Pouvoir et contestation*, № 20, p. 36, n. 2. Вж. още *А. П. Каждан*. Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII вв. М., 1974, 116 (фамилията е класирана на 10 място), 200 (арменски произход?), както и *Показалец*, S.V. ↑

[7] Наистина заговорът на Елемаг би могъл да бъде съпоставен с действията на Ивац, които Скилица нарича апостасия: ἀποστῆναι κελεύσας (p. 361.87: ἀποστασίας — разн. в Парижкия ръкопис на Георги Кердин). ↑

[8] Тъкмо поради тази причина действията на българите придобиват формата на заговори. Вж. тук § 2. ↑

[9] Вж. М. Hendy. *Studies in the Byzantine Monetary Economy, 300–1450*. Cambridge, 1985, 297 (промяната във финансовата обстановка, дейността на Йоан Орфанотроф и въстанието на Петър Делян), 427 (Солунската монетарница и Михаил IV), 509, 570–582 („неуспешният съюз“ на бюрокрацията с търговията и занаятчийството). ↑

[10] Златарски. *История*, 2, 41-80; Литаврин. *България — Византия*, 288-303; Г. Цанкова-Петкова. Петър Делян през погледа на неговите съвременници, *ИПр.*, 1966, 4, 97-106; *Историја*, 1, 182-183; *Fine. Balkans*, 1, 203-206; Cheynet. *Pouvoir et contestation*, № 152 (Алусиан). ↑

[11] *Scylitzes*, 409.87-412-76; 412.88-414.47; *Zonaras*. 598.9-603.16; *Attaliata*, 9.16-10.15; *Psellos*. I, 76. XXXIX-79.XLIV; 79.XLV-82. XLIX; 82.L; *Кекавмен*. 172.26–174.17, 180.21–31, 282.24-28; Иванов. *Богомилски книги*, с. 187; В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България*. София, 1996, с. 198 („Сказание на пророк Исай“ — БАЛ) (СБЛ 3, 64: превод); *Vita Lazarii*. — In: *Acta Sanctorum, Novembris*. III. Bruxellis, 1910, 578-579; *Scylitzes Matritensis*, ff. 215^r, 215^v, 216^r, 217^{r-a}, 217^{r-b}, 217^{v-a}, 217^{v-b} (миниатюри — вж. Божилков. *Българите*, 186–189, №44-50). ↑

[12] Скилица употребява формата Δελεάνος (р. 409.89), докато *Zonaras*, 598.14 и *Psellos*, I, р. 76, XL-77 предпочитат Δολιάνος, като извеждат името от „δόλος“ — „хитър“, „лукав“ (това обяснение се приема от Е. Рено в *Psellos*, I, р. 76, п. 4. Вж. и *Dujčev*. *Medioevo*, III, р. 571). деланъ е формата, която се среща в един надпис от Плиска (вж. тук, бел. 21). Авторът на „Сказание за пророк Исай“ (БАЛ) използва оделънь — wделънь (вж. посочванията в предходната бележка), както и Михаил Девошки (*Scylitzes*, р. 409.89: разночетенията): Ὀδελιάνος. Възможната поправка Ὀδελεάνος — Ὀ Δελεάνος се отхвърля от М. Динич, който предпочита първата форма Ὀ Δελεάνος — оделънь, и я извежда от лат. Виктор. Вж. М. Динић. *Из наше раније прошлости*. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 30 (1964), 310-312; *Историја*, 1, с. 183, б. 6. ↑

[13] *Scylitzes*, р. 409.93-94. ↑

[14] *Scylitzes*, р. 409.95–409.1 (разночетения към 409.93: Роман — Радомир). Вж. *Ив. Венедиков*. Първият брак на Гаврил Радомир. — В: Сборник в памет на Ал. Бурмов. С., 1973, 146-152; *Димитров*. Българо-унгарски отношения, с. 81. ↑

[15] *Zonaras*, р. 598.15-16. ↑

[16] *Psellos*, I, р. 76.XL-77.19. ↑

[17] *Кекавмен*, с. 172.28. ↑

[18] *Attaliota*, 9.16-10.15. ↑

[19] Вж. бел. 14. ↑

[20] Вж. бел. 12. ↑

[21] *Г. Фехер*. Влияние на българската черква в Маджарско. — В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски. София, 1925, с. 495. Вж. и *Димитров*. Българо-унгарски отношения, с. 94. Надписът с това рядко за епохата име не може да бъде пренебрегнат. Но: Делян бан в Плиска! Какво общо би имал Петър Делян с някогашната българска столица и, ако е имал, кога: преди 1040 г. (той е бил в Константинопол според византийските автори или в Унгария според съвременните учени) или през 1040–1041 г. (тогава той е български цар)? ↑

[22] *Димитров*. Българо-унгарски отношения, с. 94. ↑

[23] Това известие на Скилица, което не може да бъде отхвърлено с лекота, противоречи на идеята, че Делян е дошъл от Унгария. ↑

[24] *Scylitzes*, р. 409.91. ↑

[25] *Scylitzes*, р. 408.63–65 (пътуването на Мария, сестра на василевса, до Ефес). ↑

[26] *Scylitzes*, р. 409.88 (деволският епископ вероятно започва да брои от 1019 г., т.е. от триумфа на Василий II?). ↑

[27] *Scylitzes*, р. 409.91-93. ↑

[28] *Scylitzes*, р. 412.70-76. ↑

[29] *Scylitzes*, р. 409.4; *Zonaras*, р. 599.1-2. ↑

[30] *Scylitzes*, 410.20, 411.61; *Zonaras*, 599.2–3 (веднага след като е съобщил за царското възшествие на Петър Делян); *Psellos*, I, 76.XXXIX.9; XL.7; 77. XLI.9; 78.XXLII.14. ↑

[31] *Иванов*. Богомилски книги и легенди, с. 287; *В. Тъпкова-Заимова*, *А. Милтенова*. Цит. съч., с. 198; СБЛ 3, с. 64. Макар и българска творба, това изявление на безименния автор експлицитно изразява византийската гледна точка. Делян извършва *апостасия* (вж.

бел. 30), т.е. акт на узурпация и се провъзгласява за „василевс на българи и гърци (ромей)“. Това пък е същността на българската политическа идеология. Вж. *Божилков*. Седем етюда, с. 135. ↑

[32] *Psellos*, I, 77.XL.21-22. ↑

[33] Византийските василевси, 11–12. ↑

[34] *S. Cirac Estopañan*. *Scylitzes Matritensis*. Tomo I. Reproducciones y miniaturas. Barcelona-Madrid, 1965, № 531; *Grabar, Manoussacas*. *Scylitzès*, fig. 255, pl. XXXIX; *А. Божков*. Йоан Скилица, фиг. 86, 87; *Божилков*. Българите, с. 186, №44. ↑

[35] *Scylitzes*, 409.5-410.14. ↑

[36] *Scylitzes*, p. 410.14-20. ↑

[37] *Scylitzes*, p. 410.20-23; *Zonaras*, p. 599.7–11. Ж.-Кл. Шейне (*Cheynet*. Pouvoir et contestation, p. 388, n. 42) съобщи за два непубликувани печата от колекцията на Френския византоложки институт (№ 746 — другият е загубен и е известен благодарение на бележките, оставени от Отец В. Лоран), чиито собственици са били Никифор Тихомир и Алексей Тихомир, но отхвърли възможността някой от двамата да е идентичен с водача на българската „апостасия“ Тихомир. Все пак за окончателно решение трябва да се чака до публикуването на печатите. ↑

[38] *Scylitzes*, p. 410.31-33; *Zonaras*, 599.15-600.2. ↑

[39] *Scylitzes*, 410.34–411.35. Тихомир е представен на две миниатюри в *Scylitzes Matritensis* (ff. 215^v, 216^r): веднъж в разговор с Петър Делян, втори път в сцената с убийството му. Вж. *Божилков*. Българите, с. 187, №45, 46. ↑

[40] *Scylitzes*, p. 411.36-37. ↑

[41] *Zonaras*, p. 600.4-5. ↑

[42] *Божилков*. Българите, просопографски каталог, №365. ↑

[43] *Scylitzes*, p. 411.42-45. ↑

[44] *Божилков*. Българите, просопографски каталог, №372, както и бележките за фамилията на с. 317. ↑

[45] *Scylitzes*, p. 411.53-54; *Zonaras*, p. 600.5. ↑

[46] *Кекавмен*, 172.26–174.17. За стратег на Димитриада бил изпратен Лютовой — Литовой от Девол (за него: *Ив. Дуйчев*. Няколко бележки към Кекавмен. — ЗРВИ, 5 (1958), 64–65). ↑

[47] *Scylitzes*, p. 411.54-57; *Zonaras*, p. 600.5 (отбелязва нахлуване в Елада без повече подробности). ↑

[48] *Scylitzes*, p. 411.61-62; *Zonaras*, p. 600.5-6. ↑

[49] *Божилев*. Българите, просопографски каталог, №152, 236–239. ↑

[50] *Божилев*. Българите, просопографски каталог, №152, с. 237.

↑

[51] *Scylitzes*, 413.7-414.27; *Zonaras*, 601.7–603.9 (действията на Алусиан без описание на похода срещу Солун). Михаил Псел (I, 81.XLIX.1-82.5) също пропуска епизода със Солун (Алусиан взема своите сили [войски], тръгва срещу василевса, атакува го, победен и само бягството го спасява). Тези „липси“ обаче не могат да хвърлят съмнение върху разказа на Скилица. *Божилев*. Българите, с. 188, №48 (миниатюрата на f. 217^{r-b} от *Scylitzes Matritensis*). ↑

[52] *Божилев*. Българите, с. 189, №49. ↑

[53] *Scylitzes*, p. 414.29-35; *Zonaras*, p. 603.1-5; *Psellos*, I, 81.XLIX.1-3 (Алусиан отрязал носа и избол очите на Делян с помощта на кухненски нож). ↑

[54] *Божилев*. Българите, с. 237. Оттук нататък следите му се губят. Има известни основания името му да се свърже с един имот в Херсонес Тракийски, споменат в Типика на константинополския манастир „Христос Пантократор“ (1136 г.) (пак там, с. 238, бел. 22). ↑

[55] *Кекавмен*, с. 282.23–31. За него вж. бележките на Г. Г. Литаврин — 1171–1194 (590–598). ↑

[56] *Scylitzes*, p. 414.40-45. ↑

[57] *Кекавмен*, с. 180.21–30. За Βόκος — Πότκος (?): *Iv. Dujčev*, *BZ*, 54 (1961), 33 = *Medioevo*, IV, 573–574, 614. ↑

[58] *Scylitzes*, p. 415.51-52. ↑

[59] *Scylitzes*, p. 414.45-47; *Zonaras*, p. 603.13–16 (споменат е само Делян, тъй като епизодът с Мануил Ивац липсва); *Psellos*, I, 82.XLIX. 16–23 (Делян е сред пленниците, без да е споменат с името си); *Кекавмен*, с. 282.27-28; *Божилев*. Българите, с. 282, № 50: миниатюрата с Ивац. ↑

[60] *Кекавмен*, с. 282.27-28. ↑

[61] *Божилев*. Българите, 110–115. ↑

[62] През 1042 г. се разразила узурпацията на Георги Маниак, катепан на Италия и стратег автократор на тагмите в Италия (*Cheyne*. *Rouvoir et contestation*, №61, p. 61–62). Михаил Псел (Вж. К. Σάθας. *Μαϊσσιωνική βιβλιοθήκη. Ἐν Βενετίᾳ*. 1876, s. 138) съобщава, че след

като бунтовническата армия стъпила на Балканите и навлязла в тема България (*Scylitzes*, р. 428.76 ἐν Βουλγαρίᾳ), „Маниак веднага нареди да се намалят данъците“. Вероятно тази стъпка е била сторена, за да се получи подкрепата на българите, включително и въоръжена. За съжаление нелепа смърт от случайна стрела при вече спечелена битка сложила край на действията на узурпатора и на надеждите на българите. ↑

[63] През пролетта на 1047 г. патрицият Леон Торник, братовчед на Константин IX Мономах, извършил опит за узурпация, завършил с неуспех (*Cheyne*. *Pouvoir et contestation*, №64, р. 59). През есента на същата година, по-точно на 10 септември, Леон Торник направил нов опит да овладее върховната власт и получи императорското достойнство. Г. Шлюмберже въз основа на един текст у М. Псел прие, че сред войската на претендента имало българи. Ето този текст: „... ὁμοφύλιον ὁμοῦ καὶ βαρβάρων ἀφίησιν“ (*Psellos*, II, р. 28.CXXI.5-6), т.е. „[войски] съставени от едноплеменници (сънародници) и варвари“. Тъкмо *варварите* се отъждествяват с българите. Ив. Дуйчев („Бунтът на Лъв Торника, българите и печенезите“ — В: *Дуйчев*. *Проучвания*, 30–34) отхвърли това отъждествяване на основание, че *българи* е имало в императорските войски (*Attaliata*, р. 29.6: Βουλγαρικὴ δὲ τις δύναμις ἀπὸ τῆς ἐσπερίας μεταπεμφθεῖσα, т.е. „Някаква българска войска била изпратена от Запад“). Едното не пречи на другото, т.е. българи подкрепят Торник (?) и в същото време българи служат в редовната императорска войска (?) (Дуйчев не е обърнал внимание, че Шлюмберже, следван от Е. Рено [*Psellos*, II, р. 28, п. 3], говори за „българска войска“, неспомената от Псел). Този въпрос бе подхванат отново от Ж. Льофор („*Rétorique et politique chez Mauropos*“ — ТМ, 6, 1976, р. 281 et п. 73), който разглежда всички възможности за отъждествяване на „варварите“ на Псел (българи, руси, печенези) и на последно място от Ж. Шейне (*Cheyne*. *Pouvoir et contestation*, №65, р. 60, п. 5), който твърди, че „варварите“ не могат да бъдат идентифицирани с българи, тъй като последните са християни и поданици на василевса. За съжаление този аргумент не може да бъде убедителен: И. Зонара (р. 598.11–12), описвайки въстанието на Петър Делян, без колебание нарича българите „варвари“. Въпросът за възможната подкрепа, която българите са оказали на узурпатора Лъв Торник, остава открит. ↑

[64] *Lemerle*. Cinq études, 193, 263. ↑

[65] Г. Г. Литаврин. Восстание болгар и влахов во Фесалии в 1066 г., ВВ, XI (1956), 123-134; Г. Цанкова-Петкова. Югозападните български земи през XI век според „Стратегикона“ на Кекавмен, ИИБИ, 6 (1956), 614-625; Литаврин. България — Византия, 305–306, 349, бел. 9 и 10 (по-стара литература, включително „националистическа“, по думите на автора, румънска литература); *Ив. Дуйчев*. Няколко бележки към Кекавмен. — ЗРВИ, 5 (1958), 59-68; *P. Lemerle*. Prolégomènes à une édition critique et commentée des „Conseils et Récits“ de Кекавмен. Bruxelles, 1960, р. 41–46 (Никулица Делфин и неговите действия); Кекавмен, 514–558, бел. 906 — 1053 — Г. Г. Литаврин; *Cheyvet*. Pouvoir et contestation. №85, р. 72. ↑

[66] Кекавмен, 252.18-268.13. ↑

[67] *P. Lemerle*. Prolégomènes, р. 46; Кекавмен, бел. 906, с. 515. ↑

[68] *P. Lemerle*. Prolégomènes, р. 41-46; както и многобройните бележки на Г. Г. Литаврин, особено бел. 909, с. 515. ↑

[69] Съществуват поне три хипотези: ромей, влах (румънските историци), славянин (българин?). Вж. Кекавмен, бел. 939, с. 528. ↑

[70] Кекавмен, с. 256.22. ↑

[71] Кекавмен, с. 256.12. ↑

[72] Кекавмен, бел. 930, с. 525. П. Льомерл (*Prolégomènes*, р. 50, п. 4) го превежда като „собствен народ“. ↑

[73] Кекавмен, с. 256.12; бел. 931, 525-526: може би става дума за Акропола на Лариса? ↑

[74] Кекавмен, с. 256.12. ↑

[75] Кекавмен, бел. 932, с. 526. ↑

[76] Кекавмен, с. 262.29–30, както и бел. 993 и 995: Вероятно става дума за императорска грамота. ↑

[77] Кекавмен, с. 258.2. ↑

[78] *Cheyvet*. Pouvoir et contestation, №85, р. 72. ↑

[79] Кекавмен, с. 254.22-23. ↑

[80] Кекавмен, с. 260.8. ↑

[81] Кекавмен, 252.27, 260.28; ГИБИ, VII, с. 28, бел. 1. ↑

[82] Кекавмен, с. 254.14, 15, 16. ↑

[83] Кекавмен, с. 254.22. ↑

[84] Кекавмен, с. 258.23-24. ↑

[85] Кекавмен, 258.23; само „кефали“: 258.29, 260.15. ↑

[86] Вж. *Литаврин*. България — Византия, с. 350, бел. 16; *Cheynet*. Pouvoir et contestation. №85, р. 72. ↑

[87] *Кекавмен*, с. 260.12-23. ↑

[88] *Кекавмен*, 260.23–264.17. Преди това въстаниците се отправили към Фарсала, река Плириса и Китрос (на солунския залив: древн. Пидна): 260.5-10. ↑

[89] *Литаврин*, България — Византия, с. 305. ↑

[90] *Кекавмен*, 264.31-266.1. ↑

[91] *Златарски*. История, II, 137-149; *Литаврин*. България — Византия, 306-310; *Стр. Лишев*. Към въпроса за неуспеха на въстанието в Македония през 1072., ИПр., 1956, 1, 74-79; *Б. Радојчић*. *Peri tēs éxeyéreseōs tou Kωνσταντίνου Μλόντιν*. — In: Actes du XIIe Congruous International des Etudes Byzantines. II Belgrade, 1964, 185-187; *Историја*, 1, 190-194; *Fine*. Balkans, 1, 213-215; *Cheynet*. Pouvoir et contestation. №79, р. 79 (авторът представя движението на българите като „contestation“ на Константин Бодин!). Основни извори: *Cedrenus*, 714.22–719.10 = *Ε. Τσολάκης*. *Η συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη*. Θεσσαλονίκη. 1968, s. 162-166; *Летопис попа Дукљанина*, 357–358. ↑

[92] *Cedrenus*, р. 714,22-23. ↑

[93] *Cedrenus*, 714.22. ↑

[94] *Cedrenus*, 715. За „рода на кавханите“: *Божилев*. Българите, с. 317. ↑

[95] *Летопис попа Дукљанина*, с. 358. ↑

[96] Или обратното: българите потърсили помощ (?), но са получили само тези неколкостотин души, които по-скоро са придружавали Константин Бодин, отколкото биха могли да играят сериозна роля в предстоящите сражения. ↑

[97] *Cedrenus*, 715–716. Без да се поставят под сериозни съмнения тези сведения на византийския хронист, все пак не може да не се отбележи, че те твърде много напомнят обстановката от 1040 г.: конфликта между драчкия стратег Василий Синадин и неговия помощник Михаил Дермокаит. ↑

[98] *Cedrenus*, р. 716. ↑

[99] *Cedrenus*, р. 717. ↑

[100] *В. Prokić*. Die Zusätze, S. 50; ГИБИ, VI, с. 335; *Ε. Τσολάκης*, s. 164. ↑

[101] *Cedrenus*, p. 717. За Борис Давид, вероятно син на Давид от Охрид, стратег на Самос (1024 г.): *Божилев*. Българите, просопографски каталог, №333. ↑

[102] *Cedrenus*, p. 717. За Борис Давид, вероятно син на Давид от Охрид, стратег на Самос (1024 г.): *Божилев*. Българите, просопографски каталог, №333. ↑

[103] *Cedrenus*, p. 718. Интересно, че Кедрин (продължителят на Скилица) нарича българското движение за независимост τὸ κακόν, понятие, което ще използва и Никита Хониат, за да обозначи действията на Асеновци в 1186 г. Вж. *Божилев*. Седем етюда, с. 140. ↑

[104] *Cedrenus*, p. 718. За Паун — Пауни: ВИИИИ, VI. с. 386, бел. 99 (Б. Ферянчич — С. Чиркович). ↑

[105] За Лонгобардопул — командир на „франкска“ тагма: *Cheynet*. Pouvoir et contestation, p. 389. ↑

[106] *Cedrenus*, p. 718. ↑

[107] За този манастир: *Janin*. Les églises et les monastères, I, 451–454. ↑

[108] *Cedrenus*, 718–719. По-късно Бодин бил освободен от венецианци, наети от неговия баща (Историја, 1, с. 191), когото наследил в края на XI в. (около 1081/82-1101? — Дж. Файн). ↑

[109] *Cedrenus*, p. 719. ↑

[110] *Cedrenus*, p. 719. ↑

[111] *Иванов*. Богомилски книги, с. 83; *В. Търкова-Заимова, А. Милтенова*, Цит. съч., с. 196. ↑

[112] Вж. тук, по-горе, с. 353. ↑

[113] *Божилев*. Българите, просопографски каталог, №430, 345–346. ↑

[114] *Attaliota*, p. 205.7. ↑

[115] *Attaliota*, 205.9-10. ↑

[116] *Zonaras*, p. 713.8. ↑

[117] *N. Oikonomidès*. Dated Byzantine Lead Seals. *Dumbarton Oaks* — Washington, D. C., 1968, №95. ↑

[118] В резултат на десетилетните печенежки и кумански нашествия етническата картина на района била променена и дори византийските автори употребяват понятие като μιξοβάρβαροι, когато характеризират тамошното население. Вж. *Attaliata*, p. 204.19: „... τὸ παρὰ τὸν Ἰστρὸν κατοικοῦν μιξοβάρβαρον“. ↑

[119] Божилев. Българите, с. 346. ↑

[120] Божилев. Българите, с. 346. Оттук нататък следите му се губят. ↑

[121] Точната дата е трудна за установяване. Напоследък събитията се отнасят по-близо до 1078 г., отколкото до 1073 г.: *Cheyne*. *Pouvoir et contestation*, №106, р. 85. ↑

[122] *Cedrinus*, р. 741; *Attaliota*, р. 302.1-13; Φ. Μαλινγούδης. “Ενα Αλβανικό ὄνομα στίς βυζαντινές πηγές. — *Βυζανινά*, 8 (1976), 159–166 (Лека е албанец?). ↑

[123] *Cedrinus*, р. 741.20. ↑

[124] *Cheyne*. *Pouvoir et contestation*, №106, р. 85. ↑

[125] *Anne Comnène*. *Alexiade*, II, 81.23–82.5. За Вичина вече е натрупана толкова литература (градът се отъждествява с Мачин, Исакча, Тулча, Исмаил, Махмудия, Никулицел, Черна вода, Пъкуиул луй Соаре...), че тя не позволява на изследвача да се ориентира в проблема. Вж. *Е. Тодорова*. Вичина, Килия и Ликостомо. — В: *Български средновековни градове и крепости*. 1. Варна, 1981, 217–228 (преглед на съществуващите хипотези без категорично решение). ↑

[126] Вероятно идентичен със споменатия Михаил Аталиат (р. 205.16) Τατρός. ↑

[127] Отъждествяван с печенези, узи, руси... Вж. литературата в следващата бележка. ↑

[128] *В. Н. Златарски*. Какъв народ се разбира у Анна Комнина под израза γένος τι Σκυθικόν. — *ИИД*, 11–12 (1931–1932), 71-82; *История*, II, с. 183; *П. Мутафчиев*. Етнографски промени по Долни Дунав през XI в. — В: *П. Мутафчиев*. Добруджа. Сборник от студии. С., 1947, 92–107 (критика на схващанията на Н. Йорга и Н. Бънеску); *Анна Комнина*. *Алексиада*, с. 528, бел. 723 (Я. Н. Любарски); *Литаврин*. *България — Византия*, 318-319; *В. Тъпкова-Заимова*. Долни Дунав — гранична зона на Византийския запад. С., 1976; *Diaconu*. *Les Pétchénegues*, 112-120; *I. Barnea, Șt. Ștefănescu*. *Din istoria Dobrogei*. III. *Vucurești*, 1971, 139–147 (възраждане на старите румънски схващания, които търсят в γένος τι Σκυθικόν румънско население, наричано „băstinașii“ — вж. *ИПр.*, 1972, 3, 115–125, спец. 121). ↑

§ 2. ЗАГОВОРИТЕ

Действията на Елемаг, които поради недостатъчните извори не могат да бъдат преценени точно — дали става дума за заговор, в който участват ограничен кръг хора или пък за масово движение, от което познаваме само най-висшия слой участници, — били не само първият сигнал за съпротива на българите, но и не останали изолирани. Променило се мястото на действие — преди всичко Константинопол, а законспирираният заговор станал основната му форма. Първият подобен заговор бил разкрит наскоро след като починал Василий II (15 декември 1025 г.) и неговият брат Константин VIII станал самостоятелен василевс (1025–1028 г.)^[1]. За съжаление знаем само имената на заговорниците: Богдан (до 1018 г. „топарх на вътрешните крепости“ или ичиргу-боила, а от 1018 г. — византийски патриций)^[2], Глава^[3] и Гуделис (първи представител на тази известна оттук нататък византийска фамилия от български произход)^[4]. Към тях се присъединил Роман Куркуа (родственик на император Йоан Цимиски), женен за една от дъщерите на покойния български цар Иван Владислав^[5], както и монаха Захарий, роднина на веста Тевдат (вероятно грузинец)^[6], чието присъствие сред заговорниците остава неясно. Скилица твърди, че василевсът „измислил, че те устройват заговор срещу него“. Трудно е да се каже дали заговорът е „измислен“ (πλάσάμενος), но че не става дума за обикновен заговор-узурпация^[7], а за действия, за съзаклятие с много по-голяма цел — откъсване на българските земи от Византия^[8], едва ли трябва да има съмнение^[9].

Следващото съзаклятие (или заговор) отново е свързано със семейството на последния български цар. Този път главно действащо лице бил Прусиан^[10], най-старият син на Иван Владислав. През първите месеци на 1026 г. Прусиан, тогава магистър и стратег на темата Вукеларий, влязъл в разпра с Василий Склир, която завършила с въоръжен сблъсък между тях. Навремето този акт бил изтълкуван като своеобразен дуел — нещо непознато за византийското общество^[11], но напоследък бе обяснен като въоръжен сблъсък между две групировки за влияние в императорския двор^[12]. Дуелът не дал

резултат, но реакцията на василевса е известна: Прусиан бил заточен на остров Ипати, а противникът му на остров Оксия (двата най-западни острова от групата Принцови острови в Мраморно море). Докога Прусиан се намирал в заточение, е трудно да се каже, но към 1029 г. го намираме в Константинопол, и то в центъра на заговор. Скилица е недвусмислен (въпреки че отново прави намек за известна несигурност в отправените обвинения): „бил наклеветен магистър Прусиан Българинът, че се готви заедно с Теодора, сестрата на императрицата, да завземе царската власт“ (καὶ τῆς βασιλείας ἀντιλοιδεῖσθαι)^[13]. В. Н. Златарски без колебание възприема буквално писаното от византийския хронист, че целта на заговора била отстраняването на Зоя и Роман III Аргир и овладяването на върховната власт в империята от Теодора и Прусиан като неин съпруг. Той отхвърля категорично възможността за някакво освободително движение на българите, тъй като Прусиан търсел опора в дворецовите интриги, а не сред българския народ, „Напротив, Пресиан загинал, без да се погрижи за подобрене положението на неотдавна поробена България. Към края на 1030 г. той доброволно се подстригал за монах...“^[14] Категоричната присъда, произнесена от българския учен, едва ли трябва да бъде опровергана, тъй като не е конкретна^[15]. По-важно е да се отбележи, че преди него Г. Шлюмберже^[16] е схванал по-правилно съзнателно допуснатите неясноти от Йоан Скилица, който вероятно прикрил някакво движение сред българите или пък идеята за освобождаване „отгоре“ — идея, намираща подкрепа в контекста на събитията^[17]. Каква е била съдбата на заговорниците? Теодора не била наказана, но Прусиан получил наказанието на всеки, обвинен или уличен в апостасия: той бил ослепен и затворен в константинополския манастир „Св. Мануил“. Наскоро след това, вероятно към 1030 г., Прусиан се подстригал за монах^[18]. Наказана била и майката на Прусиан, бившата българска царица Мария, която била изпратена в манастира „Мантинея“ (Вукеларион), а малко по-късно била заточена нейде в темата Тракезион^[19].

През 1034 г. „трима благородни и богати мъже от Мала Азия — Гуделис, Баян и така нареченият Проват — били лишени от имотите си, които били дадени на Константин, брат на василевса [Михаил IV]“^[20]. Тази своеобразна проскрипция, извършена по нареждане на

Михаил IV Пафлагон (1034–1041 г.), била оправдана с обвинението, че тримата били съмишленици на Константин Даласин. Това съобщение на Скилица повдига два въпроса: за народността на наказаните и същността на деянието, в което били обвинени. Българската етническа принадлежност на първите двама не подлежи на съмнение^[21], с известни уговорки това би могло да се допусне и за третия (Проват)^[22]. По-труден е отговорът на втория въпрос. Без много подробности трябва да се отбележи, че според хронистите Константин Даласин бил едва ли не единственият византийски аристократ, който отказал да признае новия василевс — парвенюто Михаил Пафлагон — и не пожелал да положи клетва. Ето защо се озовал затворен на остров Плати^[23]. Михаил Псел добавя, че едва ли не самата природа била предопредила Константин Даласин за носител на върховната власт в Империята. Михаил IV го държал в затвор не толкова от омраза към самия него, колкото заради симпатиите, които народът изпитвал към Даласин^[24]. Каква била ролята на тримата българи в тези събития? Би могло да се каже, че в този случай те били обект на наказание, но след като са били субект в определени действия. За съжаление изворите не позволяват да се надникне по-навътре в този конфликт, да се разкрие по-пълно и да се установят ролята и намеренията на всеки един от евентуалните заговорници.

Кое е характерното за тези заговори, онова, което ги отличава от останалите „контестации“ на императорската власт във Византия (повече от двеста за малко повече от две столетия)^[25]? С малки изключения те са българи (ромейте имат семейни връзки с българи); почти всички са се втели във византийската аристокрация след 1018 г., тоест те са първо поколение българи, попаднали в чужда народностна среда, и няма да сгрешим, ако приемем, че все още са пазели своето българско народностно съзнание. В първите два случая (ако добавим и заговора на Елемаг, те стават три) българите са играли ръководна роля. В последния случай Гуделис, Баян и Проват са пасивна страна, но само на пръв поглед. Няма съмнение, че те са били сред най-активните съмишленици на Константин Даласин (неслучайно в изворите се споменават само техните имена). В повечето случаи намеренията на съзаклятниците са ясни и категорични: „да провъзгласят българската власт“, „заговор срещу него“ [Константин

VIII], в чиято цел не трябва да се съмняваме, „да завземе царската власт“ (Прусиан — първороден син на Иван Владислав и престолонаследник). Това са били заговори, за които с увереност може да се твърди, че имат една цел (или наред с друга): да възстановят българската държава; заговори „отвътре“ (Солун и Константинопол) към периферията, към провинцията; „отгоре“ (двореца, върховете на аристокрацията) към низините. Пътят на българската свобода е бил необичаен — чрез овладяване на върховната власт в империята (или подпомагане на претендент за престола) към осигуряване на независимост на българите.

Наред с тези „български“ заговори, чиито участници търсели пътища към възбнова на Българското царство, противопоставянето между „вечността на идеологията и многообразието на форми на опозиция“ (Е. Арвайлер) е родило и други съзаклятия, дело на българи, които по-лесно и по-сигурно могат да бъдат отъждествени с класическата узурпация. Роман Воила (представител на известната византийска фамилия от български произход Воила^[26]) е една от интересните личности на византийския единадесети век. Хронистите единодушно го представят като шут, комедиант (σκηνουργός), който ежедневно забавлявал император Константин IX Мономах със странния си говор и пьянските си номера. Наред с това те не пропускат да отбележат, че той бил умен и културен — качества, които му осигурили голямо влияние върху василевса. Константин IX бил готов да му даде най-големи достойнства, взел го „от кръстопътя и го поставил на оста на Ромейската държава“, направил го свой пръв телохранител („... σωματοφυλάκων χειροτονεῖ“) и съветник (σύμβουλος καθίστα). Роман Воила се възползвал от това положение и организирил заговор, чиято цел била овладяване на престола. Заговорът не сполучил, той бил наказан и отдалечен от двореца, но твърде скоро си върнал предишните позиции^[27]. Навремето Сп. Ламброс се усъмни в правдивостта на този образ, изграден от Михаил Псел и Йоан Скилица (последвани от Йоан Зонара и Михаил Глика^[28]). Неговото съмнение бе подето от П. Льомерл, който с основание писа, че в случая се сблъскваме с един фалшив образ, рожба на определени тенденции във византийската хронография от XI в. Френският учен отбеляза, че Роман Воила принадлежал към сенаторската аристокрация и че заедно със своите приятели от сената

(„οἱ συνωμόται“ според М. Глика) организираше въпросния заговор, който може да се датира към 1050–1052 г.^[29]

Поредният опит за установяване на „тирания“ или узурпация, свързан с името на българин, е пак дело на императорски любимец. Това е Борил (Βορίλος или Βορίλας)^[30], изиграл изключително голяма роля през краткотрайното царуване на Никифор III Вотаниат (1078–1081 г.). Той е бил οἰκεῖος, οἰκειότατος и δοῦλος на василевса и е започнал своята кариера преди 1078 г. в корпуса на чуждестранните наемници, т.нар. „етники“^[31]. В самото начало той е бил велик примикюриѝ (τῶν ἔθνῶν) (тогава е имал титлата проедър), а по-сетне ἑθνάρχης (ἕξ ἔθνῶν) и най-вероятно е командвал корпус от български наемници, изиграл важна роля в узурпацията на Никифор III Вотаниат^[32]. След 1078 г. той е бил протопроедър и παραδυναστεύων, тоест своего рода първи министър^[33]. Анна Комнина е тази, която го обвинява в скрити помисли към императорския трон^[34]. Нещо повече, описвайки деградацията на Никифор Вотаниат (април 1081 г.), тя не пропуска да отбележи, че всички белези на василевското достойнство били смъкнати лично от Борил и че те нему биха подходжали повече^[35].

Последният заговор на българи бил дело на потомците на Иван Владислав. Арониос или Арон^[36], „чийто произход, от една страна, възхождаше към прочутите Ароновци“, въпреки че бил „незаконороден“^[37] и неговият брат Теодор организирали заговор срещу Алексий I Комнин. Това станало през пролетта на 1107 г., когато василевсът се отправил на поход срещу Боемунд и се спрял на лагер на брега на Марица. Заговорът след любопитни перипетии бил разкрит благодарение на признанията на Стратитиос, слуга на Арониос-Арон. Присъдата на Алексий I Комнин била бърза и гласяла: майката на двамата братя (Анна Комнина премълчала нейното име) била изпратена в Хировахи, а двамата братя били заточени в Анхиало^[38].

Последните три заговора се различават забележимо от първите три (четири). Българският произход на Роман Воила е твърде далечен — корените му възхождат към VII-VIII столетие. И едва ли неговото самосъзнание се различава от психиката на ромейски аристократ. Изворите са недвусмислени: става дума за заговор на ромейската

сенаторска аристокрация, намиращ се твърде далече от целите на българите и на онези ромейски аристократи, които все още помнели българското си минало. Случаят с Борил е малко по-различен, що се отнася до народностната му принадлежност^[39]. Но намеренията на този българин, издигнал се до върховете на византийската аристокрация, са ясни; той е преследвал (или се е опитал да преследва) чисто лични амбиции: да стане василевс. В тълкуването на този епизод едва ли може да се отиде по-далеч. Арон и Теодор са потомци на Иван Владислав, по-точно на третия син на българския цар^[40]. Изминало е обаче почти едно столетие, откакто децата на Иван Владислав се влели в редовете на византийската аристокрация. Времето и смесените бракове започнали да заличават фамилното минало. Като се добави, че двамата братя са ръководели група метежници (по-голямата част ромеи?), чиято цел е била убийството на Алексий I Комнин, картината напомня дворцов преврат^[41], който имал малко общо с положението на българите в Империята.

Опитите на българите — масови движения, дори войни или заговори на ограничен брой люде — за възстановяване на българската държава забележимо намалели, дори завършили към 80-те години на XI в. Случайно ли е било това или не? Не може да не направи впечатление, че краят на тези действия — някои от тях сериозно разтърсили Византия — дошъл с възшествието на Комнините (1081 г.). Новата династия управлявала Византия в продължение на едно столетие и оставила трайни следи в историческата памет на ромеите. Макар че науката дълго време гледа на това столетие като на „загадка на Комнините“ (А. Каждан), някои основни неща биха могли да бъдат изведени на преден план. Противоречивите оценки (злосъстен край на една епоха, довела до трагедията от 1204 г., или началото на друга, чийто облик се изгражда тъкмо от Комнините и е продължен от Палеолозите) не могат да скрият, че Империята излязла най-сетне от една епоха от „демобилизация“, че бил ликвидиран един хаос на Балканите, предизвикан десетилетия наред от печенези, узи и кумани (след 1091 г. те престанали да тормозят земите на юг от Дунав), че византийското общество станало по-устойчиво и най-сетне, че едно „управление на философите“ сполучливо било заменено с една династия, чиито трима първи василевси, всеки по свой начин,

допринесли за възстановяване поне отчасти на някогашния авторитет на Империята.

Възшествието на Комнините довело до отстъпление на най-известната българска фамилия Владиславовичите. Едно явление, което не се поддава лесно на обяснение, особено при положение че Ирина Дукина (съпруга на Алексей I Комнин) била потомка на Троян (Траян), един от синовете на Иван Владислав (българка била и императрица Екатерина, съпруга на Исаак I Комнин). Но това отстъпление е факт, вероятно засегнало и други български фамилии (въпреки че сведенията за фамилиите на Нестонг и Гуделис показват малко по-различна картина^[42]) и се отразило твърде неблагоприятно на българите във Византия.

Не може да не се отчете и още един сериозен фактор: умората, която обхванала българското общество; умора, която постепенно, след всеки неуспех, съпроводен с човешки жертви и материални загуби, преминал в безразличие и примирение. Българите половин столетие воювали да защитят своята държавна независимост, а после още половин столетие, за да се опитат да я възстановят, след като веднъж са я загубили. Изтощението — психическо и физическо, което било резултат от тези дълголетни войни, най-сетне принудило българите да забравят за оръжията (освен когато не служели във византийската войска!) и да се държат като поданици на василевса. Всичко това не им позволило да се възползват от нашествията на норманите (1081–1085 г., 1107–1108 г.) и кръстоносните походи (1096–1097 г., 1147 г.) и отново да подхванат войната за независимост.

---

[1] За датата: *Божилков*. Българите, с. 116, бел. 53. ↑

[2] *Божилков*, просопографски каталог, №132. ↑

[3] *Божилков*, просопографски каталог, №225. ↑

[4] *Божилков*, просопографски каталог, №302. ↑

[5] *Божилков*, просопографски каталог, №174. ↑

[6] Изказаната някога от Шлюмберже идея, че Тевдат е българин (*Божилков*. Българите, с. 117, бел. 68), едва ли може да се подкрепя повече. За грузинския произход на Тевдат и монаха Захарий: *Cheynet. Pouvoir et contestation*, №28, р. 40 и бел. 2. ↑

[7] *Златарски*. История II, с. 34. Той свързва действията на заговорниците с „двубоя“ (вж. тук по-долу) между Прусиан и Василий

Склир — връзка, за която няма основание в изворите. ↑

[8] *Schlumberger. L'érорее́, III, р. 18.* Тази идея е убягнала на Ж.-Кл. Шейне, който дори не сочи книгата на Г. Шлюмберже в литературата на статията за заговора. ↑

[9] *Божилор.* Българите, 116–117 (основен и единствен извор: *Scylitzes, р. 372.87–91*). ↑

[10] За него: *Божилор.* Българите, просопографски каталог, №169, 251–252. ↑

[11] *Schlumberger. L'érорее́, III, р. 15; Божилор.* Българите, с. 251. ↑

[12] *Cheyne. Pouvoir et contestation, №27, р. 39.* ↑

[13] *Scylitzes, р. 372.80-85.* ↑

[14] *Златарски.* История II, 34–35. ↑

[15] Вж. *Божилор.* Българите, с. 116 (наистина „ἐκούσίως“ означава „доброволно“, „по собствено желание“, но това е станало, след като Прусиан бил ослепен). ↑

[16] *Schlumberger. L'érорее́, III, 100–101.* ↑

[17] По-подробно у *Божилор.* Българите, 116–117. ↑

[18] *Божилор.* Българите, с. 251. ↑

[19] *Божилор.* Българите, с. 251, просопографски каталог, №167.

↑

[20] *Scylitzes, р. 396.24-27; Божилор.* Българите, с. 116. ↑

[21] *Божилор.* Българите, просопографски каталог, №304 и 124.

↑

[22] *Божилор.* Българите, просопографски каталог, с. 93 и бел. 285. ↑

[23] *Cheyne. Pouvoir et contestation, №38, 45–46.* ↑

[24] *Psellos, I, 122–123.* ↑

[25] За съжаление Ж.-Кл. Шейне неоснователно заявява, че тези „контестации“ не се поддават на типология. Вж. *Cheyne. Pouvoir et contestation, р. 13, п. 3.* Вж. още *Κ. Μπουρδάρα. Καθοσίωσις καὶ τύραννες κατὰ τοὺς μέσοις βυζαντινοὺς χρόνοις. I. Μακεδονική δυνασθεία (867–1856), II (1056–1081). Αθήνα, 1981, 1984; A. Savvides. International Strife and unrest in later Byzantium, XIth-XIIIth Centuries (AD. 1025–1261). The Case of urban Provincial Insurrection Casuses and Effects. — Σύμμεικτα, 7 (1987), 237–273.* За различния подход на авторите: *Божилор,* Седем етюда, 209–210, бел. 35. ↑

[26] За фамилията: *Божил*ов. *Българите*, 85–86, 225 (литература). За Роман Воила: Просопографски каталог, №202. ↑

[27] *Божил*ов. *Българите*, просопографски каталог, №202, с. 261.

↑

[28] *Божил*ов. *Българите*, просопографски каталог, №202, с. 261: изворите, както и статията на Сп. Ламброс. ↑

[29] *Божил*ов. *Българите*, просопографски каталог, №202, с. 261.

↑

[30] *Божил*ов. *Българите*, просопографски каталог, № 139, 230–233. ↑

[31] За етниците: *Божил*ов. *Българите*, просопографски каталог, 110–112. ↑

[32] *Божил*ов. *Българите*, просопографски каталог, с. 231. ↑

[33] Категорично сведение у *Anne Comnène*, *Alexiade*, I, p. 68.2, 27. Това сведение бе оспорено от П. Льомерл (*Cinq études*, 260–263, спец. 262), който прие, че Борил и неговият близък приятел и сътрудник Герман (*Божил*ов. *Българите*, просопографски каталог, № 254) „се явяват по-скоро близки и фаворити на императора [Никифор III Вотаниат], отколкото отговорни за публичните дела“. Борил безспорно не може да се сравнява с политически личности като Йоан Орфанотроф, Никифорица или Михаил Псел, но че той е бил „лице, което осъществява в действителност, с пълното доверие на василевса, ръководството на държавните дела, без тази роля да бъде определена от специална титла“ (*Lemerle. Cinq études*, p. 261), няма никакво съмнение (Вж. *Божил*ов. *Българите*, с. 232). Тъкмо подобна позиция на Борил (и до известна степен на Герман) оправдава неговото присъствие край Никифор III Вотаниат в известната миниатюра от Cod. Coisl. 79, f. 2^r (пак там, 150–153). ↑

[34] *Anne Comnène*, *Alexiade*, I, p. 72.22-27. ↑

[35] *Anne Comnène*, *Alexiade*, I, p. 101.6-7; *Божил*ов. *Българите*, 117, 232. ↑

[36] *Божил*ов. *Българите*, просопографски каталог, №163. ↑

[37] *Anne Comnène*, *Alexiade*, III, p. 88.23. ↑

[38] *Божил*ов. *Българите*, с. 117, както и № 163 и 164 от просопографския каталог. ↑

[39] *Божил*ов. *Българите*, 230–231. ↑

[40] *Божил*ов. *Българите*, с. 247 (всички хипотези и литературата). ↑

[41] Действията на двамата могат да бъдат тълкувани и като борба за възстановяване на загубеното влияние на Владиславовичите.
↑

[42] За тях: *Божил*ов. *Българите*, 75–78 и просопографски каталог №№300-331 (Гуделис) и №№410-429 (Нестонг). ↑

ДЯЛ ПЕТИ
БЪЛГАРИЯ ПРИ АСЕНЕВЦИ^[1]

ГЛАВА ПЪРВА

ВЪЗОБНОВА НА БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО

§ 1. АСЕНЕВЦИ И БЪЛГАРИТЕ В 1186 Г.

Още не бил отшумял тъжният край на България (1018 г.) и триумфалният поход на Василий II Българоубиец (от Охрид през Атина до Константинопол!) предстоял, когато българите наченали опитите си за възобнова на погубеното си царство. Първи бил Елемаг^[2] — последван от заговора на тримата българи Богдан, Глава и Гуделис срещу Константин VIII^[3], а малко по-късно и от действията на Алусиан (най-стария син на цар Иван Владислав), който искал заедно с Теодора (сестра на императрица Зоя) „да завземе царската власт“^[4]. Тези два опита излизали извън рамките на дворцовия преврат, на узурпацията, криели елементи на антивизантизъм и съдържали добре изразени следи на копнеж към възстановяване на Българското царство. Нито тези опити „отгоре“, нито пък движенията „отдолу“ (Петър Делян и Георги Войтех) довели до мечтаната цел. И българите продължили да живеят под ζύγος, ύποταγή и δουλεία (ярем, подчинение и робство) на ромеите^[5]. В продължение на повече от столетие и половина. Докато Империята навлязла в дълбока криза, социална и политическа, вътрешна и международна^[6], то българите събрали сили да възобновят своите действия.

Всичко започнало през пролетта на 1186 г.^[7] В Търново, един град дотогава без роля в живота на българите. Немалко е писано за „движението“ на Асеневци (без спекулациите с етническите проблеми^[8]) и за неговата същност. Обичайно е да се говори за „въстание“, завършило с мир и „признание“ на възстановената държава, която навлязла в период на „утвърждаване“^[9]. Схема добре позната, поне в основни линии, от писанията, посветени на т.нар. образуване на българската държава^[10]. Всъщност през пролетта на 1186 г. станало нещо много важно за българите: тържествено била

обявена възобновата на Българското царство и започнала дълголетна борба за пълното възстановяване на онзи държавен и политически модел, който бил изграден в епохата на цар Симеон и бил унищожен окончателно в 1018 г. Така събитието дало тласък в развитието на процеса, едното се сляло с другото и така създали облика на българската история в продължение на половин столетие.

Всяко подобно „движение“ трябва да бъде поставено в неговата естествена среда — географска, политическа и обществена, и сред обстоятелствата, които са го съпровождали — улеснили или затруднили. Като се смесват — волно или неволно — причини, обстоятелства, последици и дори резултати, — българската историческа наука „откриваше“ и наблюдаше в различни случаи на политическата атмосфера в Империята, нашествието на норманите, края на Комнините и възшествието на Ангелите, силните центробежни сили и появата на децентрализация, извънредния данък въведен от Исаак II Ангел или дори на личната обида, нанесена на Иван Асен в Кипсела^[11]. Причини (или обстоятелства) „вътре“ в Империята (българите и България са част от нея), но почти винаги „вън“ от българското общество или ако са в него, то те са незначителни^[12].

Действията на Асеновци — според Хониат самите българи ги наричали τὸ ἔργον, „Делото“^[13] са отзвук на определени идеи и чувства, родили се в българското общество. Тази характеристика вече подсказва без колебание съзнанието на водителите и на хората край тях за това, което вършат, усещането, че са част от нещо значително, дори велико. Това дело е било извикано на живот от много важна причина и сериозна мотивация. Сведенията за причината, за щастие, идват от българска страна. Наистина веднъж тя достига до нас благодарение на Никита Хониат, който предава думите на двамата братя, че Бог е отредил на българите ἐλευθερία, т.е. „свобода“^[14], понятие достатъчно ясно и в същото време достатъчно неопределено. Преките български свидетелства са вече по-добре формулирани и водят към една посока: непомръкналата през изминалите години идея за Българско царство. Първото от тях осъществява междинната връзка: действителността отпреди 1018 г. и събитията от 1186 г. То датира от края на XI век и е вмъкнато в „Сказание на пророк Исай“ или както още се нарича „Български апокрифен летопис“. Това е идеята за

Българското царство. С неговото съществуване са свързани всички спомени за миналото, а с неговото възстановяване — всички надежди за бъдещето. Поразяват географският ареал и политическите параметри на българската царска идея, изразена от незнайния автор (по всяка вероятност той само е записал мълвата и историческата памет на българите). Те надхвърлят някогашните етнополитически граници на страната и напомнят цар Симеоновата политическа програма (рах Symeonica)^[15]: „И след това излезе друг цар на име Гаган, а прозвището му беше Одеян, много красив. И този прие Българското и Гръцкото царство“^[16]. Второто свидетелство се дължи на цар Калоян и е отразено в писмата му до Инокентий III. Българският владетел на няколко пъти убеждава римския първосвещеник, че неговата императорска (царска) титла (и патриаршеският сан на духовния глава на българите) му се полагало по право, тъй като такава титла са имали Симеон, Петър и Самуил^[17]. Тези аргументи на българския цар не са само доказателство за приемственост между Първото и Второто царство, както най-често и, разбира се, точно се тълкуват, но и безспорно свидетелство за основната цел на първите Асеневци. А когато се проследят и първите действия на двамата братя в Търново през пролетта на 1186 г., картината добива завършен вид.

Този стремеж на Асеневци и техните приближени, разбира се, към възобновата на Българското царство, както ще се види по-долу, веднага били характеризирани от ромеите като апостасия и тирания! Но тъкмо това обвинение било използвано от Иван Асен (едно десетилетие по-късно), за да обясни действията на българите и да обоснове тяхното право върху царството. Формално българският цар доказва, че император Алексий III Ангел незаконно заема ромейския престол (той не се е подлагал на опасност за ромеите, не се е сражавал за тях, овладял е скиптъра поради игра на сляпа случайност, незаконно е лишил от царската власт Исаак, който ги освободил от тежестта на тиранията), той е тиран, унищожил законната власт, а ромеите, които са му помогнали — клетвопрестъпници^[18]. Но тази ловка мотивация не се отнасяла само към събитията от 1195 г., а и към случилото се в Търново през 1186 г. Иван I Асен и Петър са знаели, че и Исаак I Ангел (въпреки че освободил ромеите „от тежестта на тиранията“) също бил узурпатор (след трагичния край на Андроник I

Комнин на 15 септември 1185 г.). При това положение те двамата, а и всички българи, не са се чувствали обвързани е тиранията, с тирана Исаак II Ангел. Тази необвързаност, това освобождаване от клетва, макар и в чисто теоретичен план, им е давало основание — не само в теоретичен, но вече и в действителен план — да се противопоставят на василевса-узурпатор, да се „отцепят“ от Империята и да възстановят Българското царство. Тази концепция за властта и преди всичко за нейната легитимност може да ни отведе още по-назад. Допустимо е, че Иван I Асен е гледал и на Андроник I Комнин като на узурпатор — какъвто всъщност е бил — и се чувствал не само освободен, но дори и задължен да се бори срещу тиранията. И тук стигаме до средствата, използвани в тази борба: както пише по-късно Хониат и той използвал тиранията, за да постигне своята цел^[19]. Съзнателно или не (по-вероятно първото) Иван I Асен се е ръководил от един принцип, характерен за византийския политически живот, формулиран от Анна Комнина така: срещу тиранията с тиранически средства^[20]. Нещо повече, узурпацията (всъщност апостасията и тиранията), макар и странно на пръв поглед, била част от доктрината за божествения характер на властта. Императорът е бил Божи избраник, но той царувал толкова време, колкото Бог му позволил. Защото Бог можел да се разкае за решението си и да насочи своя избор към по-достоеен кандидат. Така се появявал узурпаторът. Ако той не успеел, това означавало, че Провидението все още подкрепяло първия си избраник. В противен случай, т.е. при успех на метежника претендент, Бог оттеглял подкрепата си от властващия василевс (изпадането в немилост било Божие наказание). По този начин „ $\nu\kappa\tilde{\alpha}\ \eta\ \theta\epsilon\tilde{\iota}\alpha\ \beta\omicron\upsilon\lambda\eta$ “, т.е. „Божията воля побеждава“ и би могло да се каже винаги^[21].

Иван I Асен едва ли е бил чужд на тези схващания. Още повече, че те били не само част от политическите идеи на времето, но и от самата политическа действителност. Само около годината, когато Асеновци възобновяват Българското царство, т.е. 1186 г. в Империята се развивали немалко опити за узурпация, за изграждането на „Territorialstaaten“ или за превръщане на метежниците, най-често неуспели в главната цел, в „областни господари“^[22]. Първи бил Исаак Комнин (1184 г.), който установил контрол над остров Кипър (до 1191 г., когато островът бил завладян от Ричард Лъвското сърце^[23]).

Действията му били заразителни и последвани от Алексей Комнин (незаконен син на Мануил I Комнин — 1185 г.)^[24], Псевдо-Алексий (той пък се представял за син на Мануил I — 1185 г.)^[25], Алексей Комнин (внук-племенник на Мануил I — 1185 г.)^[26], Исаак Ангел, който през септември 1185 г. отстранил Андроник I Комнин и узурпирал престола^[27], най-сетне Мегаритис (сицилиански адмирал — 1186/86 г.)^[28].

Политическата теория била едно, а политическата действителност — нещо друго. За промяната в нея не е било достатъчно санкционирането *post factum*. Необходим е бил знак, знак от Провидението, и то даден преди, а не после; знак, който аргументирал действията, поставял тяхното начало. Добрият Бог непрекъснато покровителствал благочестивия и христоролюбив василевс, постоянно го напътствал, ръководел неговите практически действия, дарявал му победа срещу враговете, осигурявал урожайна година и благоденствие на поданиците му. Така поне твърди официалната идеология. Но нередко, тръгвайки от сходни религиозни и идеологически концепции, византийската действителност откривала и другата страна на провиденциализма. Чрез така наречените *θεοσημεία*, т.е. Божи знаци, тя вещаела зловещо бъдеще: стихийни бедствия, суша, глад, чужди нашествия и военни поражения. Най-често Божията воля (отново тя!) се изразявала в земетресения, поява на комети, слънчеви и лунни затъмнения. Тъкмо тези сигнали, знамения, знаци подготвяли ромеите за предстоящото или ги карали да действат в определена посока. Действията на Асеновци, чиито политико-географско пространство е била Византийската империя, не може да са били изолирани от тази провиденциалистка атмосфера. Напротив, тя би могла да бъде използвана за стимулиране на движението, за катализиране на категоричните желания и стремления^[29]. По-горе бе цитирано писаното от Никита Хониат: Иван Асен и Петър говорели пред народа за Божията воля, отредила на българите *ἐλευθερία* (свобода)^[30]. Но освен с думите на своите водачи българите трябвало да бъдат убедени и подтикнати към действия от конкретни знаци. Първият знак било слънчево затъмнение, което обикновено е отправна точка в датировката на движението. Стойността на това събитие е безспорно (впрочем слънчеви

затъмнения имало както през 1185 г., така и през пролетта на 1186 г. *3) за съвременната наука, но в случая по-важното е друго: неговото въздействие върху българите от 1186 г., възможното му тълкуване като Божи знак, подсказващ залеза на Империята и възобновата на Българското царство^[31]. На 24 август 1185 г. сицилианските нормани превзели Солун и жестоко се разправили с неговите жители. Катастрофата, която сполетяла втория по значимост град на Империята и довела до смъртта на Андроник I Комнин и до поредната узурпация, този път на Исаак II Ангел, не може да не е оказала голямо въздействие върху българите. Това е бил знак за упадъка на Византия, сигнал за това, че Бог е оттеглил своето покровителство върху Империята, свидетелство за безпомощност на ромеите и разпадането на тяхната държава^[32]. Събитията в Солун през август 1185 г. имали още един отзвук сред българите; отзвук, който бил много по-силен, с много по-трайно и продължително въздействие. В неговата основа бил култът към солунския чудотворец и покровител на града св. Димитър. Два безспорни факта — Асеневци построили в Търново „молитвен дом“, посветен на светеца (Хониат)^[33] и присъствието на икона на св. Димитър в Търновград (Теодор Валсамон)^[34] — позволяват да се възстанови този епизод. Разграбването на Солун родило слух, според който заедно със спасилите се ромеи градът бил изоставен и от неговия вековен покровител, чудотвореца св. Димитър (или обратно, той изоставил града, заради прегрешенията на неговите жители). Слухът за това решение на светеца бързо се разнесъл из Империята. Така той достигнал и до българските земи отвъд Стара планина, но не сам, а заедно със самия светец. В същото време българин, жител на Солун, успял да спаси една икона на св. Димитър и да я пренесе в Търново. Из българските земи и преди всичко в Търново започнала да се разпространява идеята, че св. Димитър става покровител на българите (логическо следствие от вече станалото). Иван Асен и Петър не пропуснали да се възползват от тези настроения. Нещо повече, те решили да ги засилят. За тази цел те построили в Търново храм (молитвен дом според Хониат), посветен на солунския чудотворец и вече български светец. Оттук нататък двамата братя съзнателно започнали да разпространяват и налагат добре оформената идея: св. Димитър е покровител и помощник на българите, изпълнител на Божията воля и преди всичко закрилник на самите

Асенеvци. Така българите били идеологически подготвени за всичко, което ги очаквало^[35].

[1] Автор: И. Божилoв. ↑

[2] *Божилoв*. Българите, 115–116, както и п° 343. ↑

[3] *Божилoв*. Българите, с. 16, както и п° 132, 255, 302. ↑

[4] *Божилoв*. Българите, с. 16, както и п° 169. ↑

[5] *Choniates*. *Historia*, 371.24, 373.74-75; *Божилoв*. Седем етюдa, с. 139. Подобни са характеристиките в някои български извори. В Бoриловия Синодик (*Попруженкo*. Синодик, с. 77, п° 91) се говори за „гръцкo робствo“, а в една от добавките към българския текст на Константин Манасий — за „гръцка власт“ (Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасий, с. 234; Хрониката на Константин Манасий. Предговор, превод и коментар на И. Буюклиев; исторически бележки на И. Божилoв. С., 1992, с. 198). ↑

[6] *Острогорски*. Историја Византије, 370–377. ↑

[7] За датата, по която имаше големи спорове: *Божилoв*. Асенеvци, I, п° 1, с. 23 и литературата, посочена в бел. 23. ↑

[8] Проблемът за „власите“ (държава, водач и народ) има твърде дълга история, която едва ли заслужава да бъде припомняна тук. Вж. подробно у *Божилoв*. Асенеvци, 11–19. За съжаление този проблем продължава да се раздухва, и то от учени, които не само че не го познават, но и не се стараят да вникнат в него. Така например Ж.-Кл. Шейне, без да познава литературата, не само че продължава да говори безцеремонно за „власи“, но не и за българи (*Cheyne*. *Pouvoir et contestation*, п° 165, р. 120–121, п° 168, р. 123, п° 177, р. 127, п° 188, р. 132–133), но и дори обяви арменско участие в действията на Добромир Хриз, без да разбере съответните пасажи в житието на Иларион Мъгленски (там става дума за арменска ерес и арменци = павликяни!). Вж. *Божилoв*. Седем етюдa, 208–209, бел. 14. ↑

[9] Примерите у *Божилoв*. Седем етюдa, 137–138. ↑

[10] *Божилoв*. Седем етюдa, 21–25, с. 138. ↑

[11] *Божилoв*. Седем етюдa, с. 137. ↑

[12] Или ако трябва да се използва понятият апарат на Никита Хониат, причините се търсят ἐνδον (вътре) във Византия и ἐξωθεν (вън) от българското общество. ↑

[13] *Choniates. Historia*, р. 371.27–28. Обратно, за ромеите то е тѡ какѡν, т.е. Злото, Злината, Бедата (пак там, р. 372.55–56); *Божилев. Седем етюдa*, с. 139. ↑

[14] *Choniates. Historia*, р. 371.24; *Божилев. Седем етюдa*, с. 139.

↑

[15] Вж. тук по-горе, с. 246 сл. ↑

[16] *Божилев. Седем етюдa*, с. 135. Ново издание на Сказание на пророк Исай (= Български апокрифен летопис): *Тъпкова-Заимова, Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина*, с. 198. ↑

[17] *Дуйчев. Преписката*, 23, 23, 44, 47, 61. Подробно тук по-долу, с. 445. ↑

[18] *Божилев. Седем етюдa*, с. 149. ↑

[19] *Божилев. Седем етюдa*, с. 150. ↑

[20] *Anne Comnène, I*, р. 59.8–9. *Ж.-Кл. Шейне (Pouvoir et contestation*, р. 181) тръгвайки от същото схващане (той не се позовава на Анна Комнина), го формулира по следния начин: „Всеки противник на императорската власт се чувствал задължен да докаже, че константинополският василевс действа или е действал чрез насилие и тирания“. Но той не съвсем основателно отклонява идеята, че това е бил принцип във византийския политически живот. ↑

[21] *Божилев. Византийският василевс. — В: И. Божилев, И. Билярски, Хр. Димитров, И. Илиев. Византийските василевси. С., 1997, с. 21. ↑*

[22] Посочвания у *Божилев. Седем етюдa*, с. 147. ↑

[23] *Cheynet. Pouvoir et contestation*, n° 159, 116–117. ↑

[24] *Cheynet. Pouvoir et contestation*, n° 160, р. 117. ↑

[25] *Cheynet. Pouvoir et contestation*, n° 161, р. 118. ↑

[26] *Cheynet. Pouvoir et contestation*, n° 162, 118–119. ↑

[27] *Cheynet. Pouvoir et contestation*, n° 163, р. 119. ↑

[28] *Cheynet. Pouvoir et contestation*, n° 164, р. 120. ↑

[29] *Божилев. Седем етюдa*, с. 151. ↑

[30] Вж. тук по-горе, бел. 13. ↑

[30] *Божилев. Седем етюдa*, с. 151 (с литературата). ↑

[31] *Божилев. Седем етюдa*, с. 151. ↑

[32] *Божилев. Седем етюдa*, 151–152. ↑

[33] *Choniates. Historia*, р. 371.18-19; *Божилев. Седем етюдa*, с. 152. ↑

[34] *И. Дуйчев. Въстанието на Асеновци и култът на свети Димитрия Солунски. — В: И. Дуйчев. Проучвания, п° IX, 44–52 (текст: 48–49); Божилев. Седем етюда, 152–153. ↑*

[35] *Божилев. Седем етюда, с. 153. ↑*

§ 2. ДВИЖЕНИЕТО НА АСЕНЕВЦИ: „УЗУРПАЦИЯ“ ИЛИ ВЪЗОБНОВА НА ЦАРСТВОТО?

През пролетта на 1186 г. Иван Асен и Теодор-Петър поставили едно начало. Поставили началото на нова епоха в българската история; епоха, която обикновено се нарича Второ българско царство; поставили началото на процес, който тръгвайки от тържествения акт в Търновград, трябвало да завърши с възстановяването на модела на Българското царство, създаден във времето на цар Симеон. Защото началото не означавало създаването на нещо ново, т.е. creatio, а по-скоро inovatio, renovatio на нещо съществувало в миналото. Никита Хониат е историкът, който предлага най-добра представа за това начало^[1], както от фактологическа, така и от идеологическа гледна точка. Ако в първия случай сме принудени да му се доверим — след възможната проверка на някои факти, разбира се, — то във втория предпазливостта е необходим елемент от историческото дирене. Защото Хониат е изразител на ромейското политическо мислене и то рефлектира категорично в онези страници от творбата му, посветени на действията на Асеневци, както и в неговите речи и слова, които имат за сюжет някои моменти от двустранните отношения. Ето защо действителността би ни убегнала, в най-добрия случай би имала деформиран вид, ако не се декодира понятийният апарат на известния византийски историк.

Ключовата дума, която Хониат употребява, за да характеризира началните действия на Асеневци е ἀποστασία и по-рядко τυραννίς (τυραννία)^[2] (в единични случаи той използва и други термини със семантична близост до първите два^[3]). Това е понятие, което византийските писатели нерядко използват, за да представят същността на българо-византийските отношения^[4]. Неговото значение е „измяна“, „узурпация“, „откъсване“, „отдалечаване“. То се използва за обозначение на движение, организирано (на този етап то е ἐπιβουλή или συνωμοσία)^[5] от поданик (или поданици) на василевса; движение, което в неговата открита фаза приема формата на въоръжена борба срещу установената власт и нейната администрация.

Византийските автори обикновено ситуират подобни движения ἔνδον, т.е. „вътре“ в Империята и ги противопоставят на движения ἔξωθεν“, т.е. „вън“^[6]. Основната цел на подобно движение е скъсване с властта в Константинопол, противопоставяне на утвърдения τάξις; при неуспех в овладяване на престола — стремеж към независимост и местна автономия. (В случай на несполука водачът/водачите на движението е заплашен с ослепяване „и оттук към невъзможност да се царува“^[7]). Водачът на българското движение (в случая Теодор-Петър, а малко по-късно и Иван Асен) се провъзгласил за василевс, облякъл се в пурпур, получил корона и започнал да сече монети като символ на суверенна власт^[8].

Тази характеристика вече дава достатъчно убедителна представа за движението на Асеневци. И все пак къде е неговото място? Сред онези метежи, които преследват императорската власт в Константинопол (подобно на узурпациите на Исаак I Комнин, Никифор III Вотаниат, Алексий I Комнин и Андроник I Комнин, които византийските автори характеризират като ἀποστασία^[9]) или сред тези, чиито водачи, волно или неволно, се стремят към „местна автономия“? Може да се каже без колебание — нито сред едните, нито сред другите. Мястото на България (в случая действията на Асеневци) е особено — то се определя от нейната историческа традиция и вече утвърдена политическа теория — и това е добре доловено от Никита Хониат. Описвайки събитията от началото на 90-те години на XII век, византийският историк вече пише за „τῆ βασιλείᾳ“ на „Θεαυτῶ ἔθνους“ [на Иван Асен и Петър]^[10]. Или както ще се изрази много по-късно патриарх Евтимий; „[Иван Асен] обновити блъгърскѣ и въздвнжн рѣг блъгарскаго царства“^[11]. Или ако трябва да използваме отново терминологичния апарат на Никита Хониат, движението, ръководено от Иван Асен и Петър, би изглеждало така: от ἀποστασία и νεωτερίζω се ражда, τοῦ ἔργου (за ромеите τοῦ κακοῦ), което чрез ὁ πόλεμος довежда до ἐλευθερία и βασιλεία! Но това било само началото (1186 г.). По-големите планове били обърнати към бъдещето^[12].

Действията на Асеневци в 1186 г. не могат да бъдат разбрани и осмислени без необходимата фактология. Изворите за събитията от пролетта на 1186 г. не са много. Според българската историографска

традиция те могат да бъдат разделени на български (или извори от български произход) и „чужди“ извори. Пак българската традиция подсказва, че най-оскъдна информация предлагат за съжаление българските извори, а най-пълна, тази без която не можем да възстановим съдбата на движението от 1186 г., намираме в изворите от чуждестранен произход. Пет на брой са българските книжовни паметници, които съдържат някакви сериозни сведения за началните действия на Асеновци. Това са „Синодикът“ на цар Борил, една от добавките към българския превод на летописа на Константин Манасий и три кратки житийни текста, и трите посветени на св. Иван Рилски^[13]. Какво е общото впечатление от тези извори? Първо, всички сведения са свързани с личността на Иван I Асен или може би по-точно, Иван I Асен е в основата на описваните събития. От една страна, това се оправдава от жанровата характеристика на изворите (поменик на българските царе и три жития на най-популярния български светец, чиито мощи са пренесени в Търново по желание и по нареждане на самия Иван I Асен), но от друга страна, този факт недвусмислено подсказва и подчертава изключителната роля на Иван I Асен във възстановяването на българската държава. Второто, което заслужава отбелязване, е присъствието на една повтаряща се идеологема; „обнови (въздигна) Българското царство (род, власт)“. Знайните и незнайни автори на тези текстове, спестявайки подробностите, са обърнали внимание на най-важното: същността на събитията от 1186 г. и тяхната идеологическа обосновка^[14].

Западноевропейските извори не са малко, но и не са особено богати на сведения за началните стъпки на Асеновци. Сред тях безспорно се открояват двама френски автори, маршалът на Шампания и сетне на Латинската Константинополска империя Жофроа дьо Вилардуен и пикардийският рицар Робер дьо Клери, също участник в IV кръстоносен поход. И двамата, събирали сведения двадесетина години след събитията, смесват Иван I Асен с Иваница (Йоаница) — Калоян и създават един обобщен образ, чиито действия напомнят за реалното и в същото време са потопени в легендата. Тази странна смесица от действителни факти, деформирани събития и измислици създава интересна картина на действията на Асеновци между 1186 и 1204 г., но без да разкрива основните моменти, а в повечето случаи и подробностите^[15].

Остават византийските автори и преди всичко Никита Хониат. Защо той? Защото по-късните автори — Георги Акрополит, Теодор Скутариот, Ефрем^[16] — повтарят известни факти, деформират някои събития или се задоволяват само да маркират някои от тях. Защото Хониат безспорно е най-близо до събитията от 1186 г. — не само по време, но и по социална и служебна позиция. Това обуславя неговата безспорна осведоменост, а пък тя — обстояния разказ. И така, какво е станало в Търново в ранната пролет на 1186 г.? След като описва многословно пропагандата, извършена от Иван Асен и Петър („появата“ на свети Димитър в Търново и неговата роля на покровител на водачи и следовници) и „безумствата“ на тълпата, възторгната от Божията подкрепа, Хониат само с едно изречение маркира най-същественото, което последвало: „А единият от братята, Петър, увенчал главата си със златен венец и обул пурпурни обувки“^[17]. Обяснение едва ли е необходимо; пред възторженото множество водачите тържествено и не без емоции прогласили възобновата на Българското царство, а единият от тях (Петър) олицетворил това абстрактно събитие, като изпълнил Божията воля и се обявил за цар!

На пръв поглед второто действие на българите и техните предводители било изненадващо, но то безспорно следвало логиката на събитията (разбира се, от българска, а не от ромейска гледна точка): „Като се отправили към Преслав (това е много стар град, цял изграден от печена тухла, а по-голямата му част е обградена от Хемус), те видели, че не е безопасно да го обсаждат. Затова отминали и се спуснали от Хемус“^[18]. Защо Преслав? Нима само там е имало византийски гарнизон, който е трябвало да бъде ликвидиран, преди военните действия да се пренесат на юг от Стара планина? Наистина само две изречения по-горе Хониат съобщава, че българите се „пръснали по градчетата и населените места оттатък [на север] Хемус“, но това в никакъв случай не означава, че с византийското присъствие в Мизия (или старата тема Паристрион — Парадунавон) е било свършено. Тогава? Отговорът може да бъде само един: Преслав е привличал Иван Асен с нещо друго (не и със стратегическата си позиция — по-късните събития ще покажат, че през първите години ромеите без особени трудности са преодолявали Стара планина). Това друго е славата на Преслав като столица на Симеон, като „великия град Преслав“, където Симеон „прие царството“. Несполуката край

Преслав е принудила двамата братя да сторят следващата крачка — защото те са знаели, че царство без столица едва ли е възможно — избрали за свой престолен град Търново. Така поне твърди съвременната наука^[19]. Но дали е така? Хониат съобщава за пръв път името на Търново в 1196 г. във връзка с убийството на Иван I Асен^[20]. А по-късният Георги Акрополит — той използва името Стринава (Στρινάβος)^[21] — говори за него като „градче“ (πολίχνιον). Все пак две неща позволяват да се приеме, че още в 1186 г. Търново е бил избран за столица на възобновена България. Първото е теорията (разбира се, тя веднага рефлектира в действителността), за която вече бе споменато. Второто е безспорно правилната идея на В. Н. Златарски за отъждествяването на храма, посветен на св. Димитър, за който говори Хониат^[22], и едноименната църква в Търново. Следователно Търново е мястото, където Петър тържествено е бил провъзгласен за цар на българите.

Най-сетне има и трето (всъщност то е първо). Това, което липсва у Хониат, но не може без него: епископ на Търново и архиепископ на цяла България. Да започнем пак с теорията. Цар Калоян в писмо до папа Иннокентий III съобщава, че Алексий III Ангел и константинополският патриарх, след като научили за връзките му с Рим, писали: „Ела при нас, ще те коронясаме за цар и ще ти поставим патриарх, защото *царство без патриарх не бива*“ (imperium sine patriarcha non staret)^[23]. Тук няма да разглеждаме достоверността на това известие — дали българският цар не е шантажирал папата, за да доведе до по-бърз и по-успешен край преговорите, — а на факта, че Калоян го цитира. Или казано по друг начин, най-младият Асеневец е бил добре запознат с τάξις, а във Византия, за съотношението или равновесието между imperium и Sacerdotium, между βασιλεύς и πατριάρχης, синтезирани в израза „царство без патриарх не бива“^[24]. Безспорно установяването или по-точно възстановяването на този принцип е трябвало да стане още в 1186 г. Никита Хониат мълчи по този въпрос. За щастие две писма — едното на архиепископ (примас) Василий до папа Иннокентий III, а другото, писмо на охридския архиепископ Димитър Хоматиан^[25] — създават известна представа за първите стъпки на възстановената българска църква. А те са следните: видинският митрополит и още двамина епископи интронизирали

Василий за епископ на Търново, а сетне и за архиепископ на България. Последвала официална коронация на Петър и така моделът на Българското царство бил почти завършен^[26].

След като веднъж възобновили българската държава, още от самото начало с основните белези на държавен организъм (владетел с царска титла или най-малко царски инсигнии, самостоятелна църква начело с архиепископ, столица и вероятно изграждащ се държавен апарат) Асеновци се преобразили от водители на „отцепническо“ движение в държавни ръководители, от узурпатори във владетели на малко (поне за момента), но с продължително минало и големи традиции, царство. И трябвало да действат като такива. Те не закъснели да го покажат, изработвайки, вероятно огласявайки публично, своята политическа програма. Тази програма — доколкото може да се прецени днес, е предвиждала два основни етапа или, за да бъде по-точен, съдържала е два основни момента. Характерното за тях е, че те не се следват във времето; по-скоро те се движат едновременно. Но все пак осъществяването на първия предполага цялостното решаване на втория. Изворите, както и в много други случаи, са оскъдни, гледат на същността на нещата отвън, но все пак дават възможност да се проследят усилията за изграждането и разбира се, за изпълнението на тази програма.

Първата част на програмата на Асеновци датира още от пролетта-лято на 1186 г. — така поне подсказва контекстът на Хониатовия разказ, — но няма съмнение, че тя е обявена още с първите действия срещу Византия, т.е. в деня на коронацията на по-стария брат, акт символизиращ възобновата на Българското царство. Трудно е да се каже как тя или отглас от нея е достигнал до ромеите, но благодарение на Никита Хониат днес тя ни е позната, макар и синтезирана в една фраза. Според византийския историк Иван Асен заявил, че българите няма да се задоволят, докато „не обединели управлението на мизи и българи в едно, както било някога“^[27]. Ако трябва да се разшифрова тази кратка фраза, идеята на Иван I Асен (едва ли трябва да се съмняваме, че тъкмо той е идеологът, авторът на програмата) би звучала така: да обедини под своя скиптър населението на севернобългарските земи, наричани от византийските автори Мизия, и обитателите на югозападните български области, които през XI-XII в. формирали византийската тема България. Или

казано с други думи, целта била възстановяването на някогашното единство на българския народ в неговите изконни етнически и политически граници. За разлика от тържествения акт, символизиращ възобновата на българската държава (*de facto* и *de jure* тя отново съществувала, отново заела място на политическата карта на Югоизточна Европа), това вече е процес (той има своите корени в историческото минало, в държавните традиции и категорично подчертава приемствеността), който се развива и действа съобразно различни фактори от външно, а твърде често и от вътрешно естество. Но затова били необходими години. Наред с тази част от своята политическа програма Асеновци почти по същото време подсказали, че не са забравили политическата идеология на цар Симеон (*ραx Συμεονίca*) — изграждането на едно царство, което би трябвало да заеме мястото на Византия, на *aeternitas imperii*^[28]. Но затова по-нататък.

---

[1] Вж. тук по-долу, бел. 16. ↑

[2] Подробно у *Божилев*. Седем етюда, 139–148. ↑

[3] Тези термини са: ἀνετον καὶ ἀπόλυτον („отцепване и освобождаване“ — *Choniates*, р. 372.40), ἀφιστάμενος, νεωτέρισιν и νεωτέρισα (от глагола νεωτερίζω), ἀντάρτης-ἀνταρσία. Вж. *Божилев*. Седем етюда, 139–140. ↑

[4] Понятието τυραννίς τυραννία е ключовата дума, употребявана от Николай Мистик, за да характеризира политическите цели на цар Симеон (*Божилев*. Седем етюда, 144–145, както и тук по-горе, с. 257.), а заедно с ἀποστασία са основните термини, с които византийските писатели обясняват действията на цар Самуил (пак там, 145–146, както и тук, по-горе, с. 317). ↑

[5] И двете, още като подготовка, подсказват същността на бъдещите действия на заговорниците (метежниците) Вж. *Божилев*. Седем етюда, с. 146. ↑

[6] *Anne Comnène*, III, р. 67.20-21; *Божилев*. Седем етюда, с. 147.

↑

[7] *P. Lemerle*. *Cinq études*, р. 257, бел. 8; *Божилев*. Седем етюда, с. 141. ↑

[8] *Божилев*. Седем етюда, 147–148. ↑

[9] *Cheyne*. Pouvoir et contestation, N 80, 105, 113, 152 (с посочване на изворите); *Божил*ов. Седем етюда, с. 147. ↑

[10] *Choniates*. Historia, p. 436.91; *Божил*ов. Седем етюда, с. 147.

↑

[11] *Kałużniacki*. Werke, p. 23. ↑

[12] *Божил*ов. Седем етюда, 147–148. ↑

[13] *Попруженко*. Синодик, с. 77, N 91; Среднеболгарский перевод, с. 198; *Иванов*. БСМ² с. 365 (превод: СБЛ 4, с. 131; *Божил*ов, *Кожухаров*. Българската литература, с. 50); *Иванов*. Жития на св. Иван Рилски, с. 58 (превод: СБЛ 4, 133–134); *Kałużniacki*. Werke, p. 23 (превод: СБЛ 4, с. 147). ↑

[14] *Божил*ов. Седем етюда, 154–155. ↑

[15] *Божил*ов. Седем етюда, 155–156. ↑

[16] Георги Акрополит — историкът на Никейската империя — е твърде пестелив, когато описва събития, на които той не е бил съвременник, т.е. на първите действия на Асеневци. И затова неговият разказ не поднася почти нищо съществено. Теодор Скутариот е изцяло зависим от своите предходници, а за събитията след 1118 г. следва буквално Никита Хониат. Римуваната хроника на монаха Ефрем също използва за времето между 1118 и 1204 г. Хониат и няма самостоятелно значение. ↑

[17] *Choniates*. Historia, p. 372.42-43. ↑

[18] *Choniates*. Historia, p. 372.43-46. ↑

[19] *Златарски*. История, II, с. 440; *И. Дуйчев*. Българско средновековие, с. 415. ↑

[20] *Choniates*. Historia, p. 470.75, 9. ↑

[21] *Acropolita*. Historia, p. 19. ↑

[22] *Златарски*. История, II, с. 440. ↑

[23] *Дуйчев*. Преписката, п° IX, с. 31.23-24. ↑

[24] *Божил*ов. Седем етюда, 148–149. ↑

[25] *П. Ников*. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. — Сп БАН XX (1921), 10, 20–26, 45–47, 51-53; *Златарски*. История, II, 473–476. ↑

[26] *Божил*ов. Седем етюда, с. 158. ↑

[27] *Choniates*. Historia, 374.86-87. ↑

[28] *Божил*ов. Седем етюда, 162–163. ↑

§ 3. ПЪРВИТЕ СТЬПКИ НА ВЪЗОБНОВЕНОТО ЦАРСТВО: ИВАН I АСЕН (1186–1196 Г.)

През пролетта на 1186 г. най-старият брат^[1] Теодор, който променил името си на Петър^[2], бил провъзгласен за български цар. Но няма никакво съмнение, че и вторият брат Иван Асен също бил удостоен с тази титла. Липсва единомислие по въпроса кога е станало това. Сочат се годините 1188, 1190, 1191^[3], но те не намират подкрепа в изворите. Никита Хониат (а след него Теодор Скутариот и Ефрем) познава като цар само Петър: той единствен говори за коронацията на по-големия брат. Твърде често Иван Асен и Петър се споменават заедно, но в онези случаи, когато става дума за единия от двамата, почти винаги това е Иван Асен. Подобна е картината и у западните автори^[4]. Българските извори са категорични. В „Синодика“ и поменниците Иван Асен е първият български цар след възстановяването на царството, който „освободил от гръцко робство българския народ“^[5]. Подобни са твърденията и на останалите български автори^[6]. В същото време те или не познават Теодор-Петър или го поставят на второ място („Синодик“). Подобно е и писаното от Георги Акрополит, който не следва византийската традиция, също не „познава“ Петър и отбелязва, че Иван I Асен царувал девет години^[7]. Очевидно след като отминал първоначалният ентусиазъм на българите и започнали да се изграждат основите на държавния апарат на възродената държава, за цар бил провъзгласен и Иван Асен — неговите качества са го наложили^[8] — и по този начин била създадена своеобразна форма на държавно управление; двувластието, което съществувало през първите десет години от историята на Второто българско царство. Изворите са категорични: когато става дума за официален държавен акт, двамата братя стоят редом, но когато става дума за действия, Иван Асен е човекът, който държи държавното кормило. Петър постепенно се отдръпвал от реалната власт, запазвайки си само нейната външна изява и се оттеглил в отредения му апанаж, обхващащ Преславската област^[9].

Тържествените събития и чувствата постепенно отшумели и сторили място на действителността, която била сурова. Защото трябвало да се очаква отговорът на Византия. И той не закъснял. След като се разчуло, че българите овладели „градчетата и населените места оттатък Хемус“ (а и това, че Петър посегнал към короната и обул червените обувки) Исаак II Ангел повел лично войските си срещу българите^[10]. Това станало в ранното лято на 1186 г.^[11] Българите били заели старопланинските проходи, но ромеите успели да ги преодолеят и да достигнат до центъра на освободителното движение^[12]. Иван Асен, въпреки че бил изправен пред по-многобройната и по-добре организираната византийска войска, не се поддал на паника. Неясните сведения показват, че след като не могъл да се справи със сила, той решил да излезе от тежкото положение чрез преговори. За крайния резултат от тези преговори можем само да се досещаме. Исаак II Ангел решил, че може да възложи управлението на земите между Дунав и Стара планина на двамата братя (или може би само на Петър?)^[13]. След това той наредил да изгорят все още неприбраните от полето кръстци зърнени храни и без да възстанови византийските гарнизони се завърнал в Константинопол^[14].

Оттеглянето на ромеите било сигнал за българите да възобновят своите действия. Иван Асен или изпратени от него хора преминали в земите на север от Дунав (териториите на левия бряг на реката вероятно били приобщени към станалото в Търново) и скоро се завърнали с „многобройна съюзническа войска“ от кумани^[15]. Този път намеренията на Иван Асен били изразени още по-категорично: българите нямало да се задоволят само с „управлението“ на Мизия (Северна България), но щели да пристъпят към изпълнението на вече обявената програма: обединението на всички български земи под скиптъра на българския цар. Последвалите събития — едва ли трябва да се очаква, че византийците гледали безучастно това, което ставало на север от Балкана — са познати само в основни линии. Никита Хониат, след като осъжда василевса, че не потеглил лично срещу българите, съобщава, че с ръководството на военните действия бил натоварен Йоан Дука Ангел^[16], чичо на Исаак II Ангел. Той повел умело кампанията — така поне твърди Хониат, — но скоро бил отстранен, тъй като „гледал към царската власт“, т.е. бил обвинен в

опит за узурпация^[17]. Следващият стратег срещу българите бил кесарят Йоан Кантакузин^[18]. Той подценил качествата на Иван Асен (най-често той ръководел действията на българите), а пък и бил лишен от зрение, и в едно нощно сражение бил напълно разбит. Никита Хониат с прискърбие и с възмущение отбелязва, че двамата братя, след като пленили обоза на ромеите, взели и облекли златотканите дрехи на кесаря и преминали тържествено пред победоносната си войска. Тази първа сериозна победа им позволила да пренесат военните действия в Тракия^[19]. Така дошъл редът на победителя на норманите Алексий Врана^[20], който трябвало да поеме командването на войските, определени да воюват срещу българите. Но той вместо да се отправи срещу България, проявил открито своя стремеж към императорската корона и насочил поверената му войска срещу византийската столица. Този метеж в Империята, завършил през пролетта или началото на лятото на 1187 г. с гибелта на претендента^[21], позволил на Иван Асен и неговия брат да си отдъхнат, да наберат сили, да организират войската си и да започнат постоянни и все по-опасни действия из Тракия. Български отряди се появявали на различни места, избягвали основните византийски сили, нанасяли удари там, където не били очаквани. Хониат специално подчертава, че „това вършеше единият от братята — Асен“^[22]. В едно сражение край Лардея той едва не разгромил византийците, предвождани от василевса; след това постигнал успех край Берое, а сетне опустошил селищата край Филипопол (Пловдив)^[23].

Обезпокоен от засилващата се мощ на българите, объркван от тактиката на Иван I Асен, Исаак II Ангел решил да нанесе сериозен удар, като отново пренесе войната на север от Стара планина. През късната есен на 1187 г. той достигнал до Триадица (София), но започналата зима го принудила да се завърне в столицата и да отложи намеренията си за следващата година^[24]. През пролетта на 1188 г. Исаак II Ангел предприел втория^[25] си поход срещу възобновеното Българско царство. Никита Хониат, чиито описания в други случаи, много по-маловажни, са твърде разточителни, тук е съвсем лаконичен: „Заедно с настъпването на пролетта [на 1188 г.] той [Исаак II Ангел] отново потегли и отиде при Мизите. Впрочем той прекара при тях цели три месеца, положи много усилия да овладее крепостта,

наричана Ловеч и като остави пак (καὶ πάλιν ἀπολυλὼν) незавършено предприетото, потегли оттам и се завърна в царицата на градовете... Тогава василевсът плени жената на [Иван] Асен и взе за заложник другия му брат Йоан [Калоян]. Но и при това положение делата отиваха към по-лошо^[26]. Обикновено се приема, че тази кампания, за която свидетелства Хониат, е завършила с т.нар. Ловешки мир. Но цитираният текст в никакъв случай не позволява подобно тълкуване (да не говорим за произволната идея, според която Калоян бил разменен с пленената (!) Елена, съпруга на Иван I Асен, и така третият брат попаднал в Константинопол като заложник)^[27]. Той просто свидетелства за неуспеха на ромеите, поради което „делата отиваха към по-лошо“. Несполучливият поход на Исаак II Ангел през пролетта-лято на 1188 г., освен моралното си въздействие (разбира се, различно за двете страни) отбелязал и края на един период в освободителните борби на българите, довел до възобновяването на българската държава, до обявяването на държавния суверенитет чрез провъзгласяването на цар и освобождаването на част от българските земи или както пишат някои западни автори „част от България около Дунава и части от Тракия“^[28].

Краят на кампанията от лятото на 1188 г. означавал само временен отдых за българите. Осъществили добре първоначалния си замисъл, двамата братя изчаквали удобния момент, за да пристъпят към изпълнението на първата част от своята програма: освобождаването и обединението под едно управление на основните български земи — Мизия (Северна България), Тракия и Македония. Подходящият момент за първото действие настъпил твърде скоро. В началото на следната 1189 г. до българските предели достигнала войската на Фридрих I Барбароса — една от основните сили в Третия кръстоносен поход^[29]. Иван I Асен и Петър не пропуснали да се възползват от тази възможност. Първото пратеничество, проведено от двамата братя пристигнало при германския император, когато той се намирал в Ниш. Западните автори — основните извори за тези събития — представят с различни думи един и същи епизод: българите предложили помощ на кръстоносците във възможния им сблъсък с Византия и изразили готовност да се подчинят на Римската империя; в замяна те искали Ниш и околностите, както и „всички други свои земи“ (местоимението „свои“ остава твърде

неопределено); кръстоносците подчинили част от България („*parte Bulgarie*“) и след това сключили съюз с „Калопетър“ против константинополския император^[30]. Как биха могли да бъдат обяснени тези действия на Асеновци? Най-кратко: заедно с кръстоносците срещу Константинопол. Няма съмнение, че Иван I Асен и Петър са се стремели да отстранят Империята от пътя си, да я изместят. Но дали искали само „всички други свои земи“? Или нещо повече? Твърдението, че двамата братя проявили желание да се подчинят на „Римската империя“ (Фридрих I Барбароса) чрез клетва, едва ли трябва да се схваща буквално. По-точен е Ансберт, който говори за съюз между двете страни, вероятно потвърден с клетва и от едните, и другите.

Втората среща между българите и Фридрих I станала в Адрианопол. Там „Калопетър, господарят на власите и на голяма част от българите, който се наричаше император и изискваше от римския император да му възложи *императорската корона на гръцкото кралство* («*согонам imperialem regni Grecie*»)“ срещу помощ от 40 000-на войска във войната срещу ромеите (Ансберт отбелязва, че искането е за „*diadema regni Grecie*“) ^[31]. Еволюцията в българските искания е очевидна. Този път сделката е конкретна: Иван I Асен и Петър ще помогнат на кръстоносците да се справят с Византия; в замяна на това Фридрих I Барбароса след бъдещата победа и разгром на ромеите ще отстъпи короната на византийските василевси на по-стария от братята. Така императорът на Свещената римска империя на германците — един от двамата владетели, поели политическото и идеологическото наследство на някогашната Римска империя — ще утвърди отново традиционния модел (двама императори), но ще санкционира една малка промяна в него: короната на константинополските василевси ще премине във владение на българите. По този начин голямата идея на цар Симеон ще бъде осъществена! ^[32]. Краят на преговорите с Фридрих I Барбароса е известен. Германският император, въпреки че дал благосклонен отговор на българското пратеничество, впоследствие предпочел да се споразумее с Византия и да продължи пътя си към Светите места, вместо да се вплете в една война на Балканите. Заминаването на кръстоносците не само лишило Иван I Асен и Петър от възможен

съюзник срещу Империята, но и отново изправило лице в лице България и Византия. И сблъсъкът не закъснял.

През 1190 г. Исаак II Ангел решил да потегли отново на поход срещу България, тъй като българите и куманите „постоянно нападали подвластните на ромеите земи“. Едва ли трябва да има съмнения в твърдението на Хониат, че българите постоянно безпокоили ромейските предели (познатата тактика на Иван Асен) — вероятно български и кумански отряди непрекъснато кръстосвали Тракия, особено след изтеглянето на войската на Фридрих I Барбароса. Но намеренията на Исаак II Ангел едва ли са се ограничавали с възпирането на тези набези. Неговите действия показват, че той решил да стори нов, може би последен, опит да унищожи възобновеното Българско царство. Византийският император отново проникнал в земите отвъд Хемус, този път по Черноморското крайбрежие^[33]. Добре екипираната войска, подпомогната от флот, който трябвало да съдейства на основните сили, като попречи на куманите да преминат Дунава^[34], била сериозна заплаха и Иван Асен решил да се затвори в Търново^[35]. Неговият план и този път сполучил. Исаак II Ангел, уплашен от възможно нападение в гръб, вдигнал обсадата на българската столица и се отправил на юг. Но в един от старопланинските проходи (вероятно Тревненския) българските войски нанесли голямо поражение на византийците. Самият император едва се спасил с бягство, като се почувствал в сигурност едва след като пристигнал в Берое^[36].

Победата в кампанията през 1190 г. показала още веднъж воинските качества и добродетели на Иван Асен, неговото тактическо умение и стратегическо мислене. За разлика от първите два похода на север от Стара планина, този път Исаак II Ангел бил принуден не само да се оттегли, но и по време на това отстъпление понесъл големи загуби в човешки сили. Но по-голямото значение на победата в Тревненския проход се криело в нейния морален отзвук. Още веднъж, и този път окончателно, тя показала по убедителен начин, че България съществува, че не може да бъде унищожена, че нейните съдбини се ръководят от човек, достоен да изпълни тежките повели на времето. Победата през 1190 г. била сигнал за всеобщо настъпление на българите в Тракия и Македония.

Действията на Иван I Асен през следващите пет години могат да бъдат характеризирани само с едно изречение — усилия за постигане на целта поставена в 1186 г. — освобождаване и политическо обединение на всички български земи. Тези усилия били осъществявани с помощта на умела и гъвкава тактика. Българският цар разчитал на краткотрайни кампании, на бързи операции, на светкавични походи, които не винаги носели териториални придобивки, но непрекъснато тревожели Империята. Друга отличителна черта на военните планове на Иван Асен била постоянната, и то твърде бърза, всеки път неочаквана смяна на посоката на нанасяния удар. Така през 1191 г. (или 1192 г.) българите се появили по Черноморското крайбрежие и превзели Варна и сетне Анхиало. И докато Исак II Ангел възстановявал своето господство над опустошената област, Иван Асен се прехвърлил в западните части на полуострова и овладява Средец, Ниш и Стоб^[37]. А наскоро след това български отряди се появили в околностите на Пловдив^[38]. Исаак II се опитал да противодейства с различни средства. Така например той възложил надеждите си на своя братовчед Константин Ангел, дук на флота, когото назначил за стратег и изпратил в Пловдив^[39]. Но твърде скоро, без да постигне нещо съществено, младият и енергичен военачалник започнал метеж срещу василевса, сетне бил заловен и ослепен^[40]. Веднага след това Иван Асен повел войските си на поход и през Средец, Пловдив, достигнал до Адрианопол^[41], а край Аркадиопол нанесъл поражение на ромеите, предвождани от Алексий Гид и Василий Ватаци^[42], показвайки очертаващото се превъзходство на българската държава.

При това положение на Исаак II Ангел не оставало нищо друго, освен да интернационализира конфликта (за пръв път от 1186 г.!) и да се опита да се справи с България, използвайки външна помощ. За да подготви полето за подобна акция, византийският василевс потеглил на поход срещу сърбите^[43], които били в съюз с България от времето на Третия кръстоносен поход. След известна сполука той пристъпил към изпълнението на втората част от плана си: потърсил сътрудничеството на тъста си унгарския крал Бела III и се уговорил с него за съвместни военни действия срещу България през пролетта на 1195 г.^[44] Планът на Исаак II Ангел бил добре замислен, но останал

само план. Когато василевсът се подготвял за самата кампания, заговорът организиран от брат му Алексей сполучил и той бил свален от власт, лишен от зрение и хвърлен в затвор^[45]. Новият император имал достатъчно грижи около утвърждаването си на престола и не само се отказал от замислената военна кампания срещу България, но и се опитал да склучи мир с Иван Асен. Никита Хониат специално подчертава неговите усилия, пишейки недвусмислено, че Алексей III Ангел първи сторил крачка към мира, който не бил постигнат, тъй като условията на Иван I Асен били „безчестни за ромеите“^[46]. Византийският историк премълчава какви са били исканията на българите и това мълчание дава възможност за различни тълкувания^[47]. Няма съмнение, че тъкмо по това време българският цар не е имал сериозни намерения да склучва мир с Византия. На България в 1195 г. не бил нужен сигурен и продължителен мир, който би й затворил пътя към постигането на основната цел — освобождението и обединението на всички български земи. Иван Асен не само че не желал да се откаже от плановете си или поне да ги отсрочи, но съзирал, че моментът е твърде удобен за тяхното осъществяване: новият василевс трябвало да се погрижи за собственото си положение. Но по-важно било друго — за първи път от началото на освободителната война Империята проявила слабост и потърсила мира с България. При това положение Иван Асен решил, че трябва да постави такива условия, които биха принудили византийците сами да се откажат от желанието от тях мир. Това неприемливо „безчестно“ искане, което възмутило Никита Хониат (а и василевса, разбира се!), би могло да бъде само едно: искането отправено към Фридрих I Барбароса българският владетел да получи короната на византийските василевси. Но този път това искане било отправено не към чужденец, а към самия Константинопол и Иван Асен не останал изненадан от отговора, защото го очаквал. Нещо повече, отрицателният отговор му бил необходим (заедно с мотивацията, че Алексей III Ангел е незаконен василевс, тиран), за да оправдае, ако станело нужда, по-нататъшните си военни действия срещу Византия^[48].

Едва византийските пратеници били напуснали Търново и Иван Асен, без да губи време, пристъпил към изпълнение на намеренията си. Този път той оставил Тракия на спокойствие и насочил своя поглед

към северозападните части на полуострова и Македония. Категорични сведения в изворите липсват, но анализът на по-късните известия показва, че към това време били освободени и присъединени към българската държава областта около Браничево и Белград^[49]. Оттам Иван Асен се спуснал на юг и наложил трайно своята власт над Средец (София). Тъкмо тогава той наредил да пренесат в Търново мощите на св. Иван Рилски (маджарите наскоро ги били върнали след краткотрайно пребиваване в Естергом)^[50]. След това, придвижвайки се по долината на Струма, той достигнал до Източна Македония, където в едно сражение край Сяр разбил изпратената насреща му византийска войска и пленил нейния стратег Алексей Аспиет^[51]. През следващата 1196 г. Иван Асен продължил настъплението си в същата посока. Хониат съобщава, че с „още по-голяма самоувереност той нападнал областите около Стримон и Амфипол“. И пак край Сяр се срещнал с нова византийска войска, този път командвана от императорския зет севастократор Исаак. Сражението завършило с пълна победа на българите, а самият Исаак, който не разбрал „военната хитрост и измама“ на Иван Асен, „бил пленен“^[52].

Победоносните действия на Иван Асен, за когото нямало препятствия на бойното поле, били спрени изненадващо, и то по друг начин: българският цар бил убит от Иванко^[53]. Убийството на българския цар е било обект на много и различни обяснения^[54]. Но анализът на изворите — както на провиденциалистките елементи в разказа (предсказанието на византийския свещеник за очакваната насилствена смърт на българския цар), така и на прикритата чрез тях реалност — показва без колебание, че Иван Асен ставал все по-силен и по-страшен враг за Византия. Тъй като той не можел да бъде спрял на бойното поле, трябвало да бъде спрял с други средства. Едва ли има съмнение, че ромеите чрез севастократор Исаак сполучили да намерят подходящия човек в лицето на Иванко, да го убедят, че е достоен да поеме царската корона и да го уверят в пълното съдействие на Византия. Останалото било лесно^[55].

В края на първото си десетилетие възродена България вече била укрепнала и повече не била застрашена от срыв. Ако в началото (1186 г.) Иван I Асен и Петър били алоштата (отцепници, узурпатори), а в 1189 г. според хронистите на Третия кръстоносен поход те владеели

„по-голямата част от България и откъм Дунава, чак дотам, където той се влива в морето“ и претендирали за „императорската корона на гръцкото кралство“, то към 1192–1193 г. тя вече била царство (Никита Хониат), което обхващало и части от Тракия и Македония, както и големи области на север от Дунав. България си имала цар и архиепископ, без необходимост от външно „признание“ (Византия се противопоставяла на България като държава, а не на титлата на нейния владетел или на сана на нейния църковен глава, тъй като според политическата теория това било вътрешен проблем на Империята), резултат от спонтанно движение на българите, което се основавало на историческата традиция и приемствеността с Първото българско царство.

Опитът на Иванко да узурпира престола, очевидно подкрепян от Византия, поставил съдбата на наскоро възстановеното Българско царство на сериозно изпитание. Заговорниците овладели Търново и очаквали помощ от Алексий III Ангел, за да покорят цяла Мизия^[56]. Сега всичко било в ръцете на Петър, който от известно време се бил откъснал от ръководството на държавните дела и се установил в апанажа си с център някогашната българска столица Велики Преслав, запазвайки външните белези на царската власт^[57]. От оскъдните свидетелства на Никита Хониат може да се допусне, че Петър реагирал бързо, обсадил престолния град, където се бил укрепил Иванко^[58], но не се осмелил да го атакува. Трудно е да се отсъди кое от двете решения било най-правилното, но действията на Петър дали резултат. Не бива да се забравя, разбира се, че успехът на Петър се дължал и на византийското нежелание или неумението на Империята да се намеси по-активно и по-сполучливо в българските дела^[59]. Факт е обаче, че Иванко и най-близките му сподвижници намерили убежище в Константинопол^[60]. По този начин „властта над мизите отново минала изцяло в ръцете на Петър“^[61].

Самостоятелното царуване на Петър било твърде кратко и за него се знае съвсем малко. Отново виждаме в действие двувластието. Не би могло да се каже със сигурност дали Петър се е страхувал, че няма да се справи сам или се е опрял на съществуващата вече традиция, но Хониат пише недвусмислено: той взел за „помощник в [държавните] дела и участник в управлението Калоян“^[62]. Единствено

Скутариот твърди, че Петър, след като взел за свой помощник по-малкия си брат, с всички сили „опустошавал ромейските земи“^[63]. А Хониат добавя, че „никой от нас не се противопостави на Петър“^[64]. Но новият български цар нямал време да покаже държавническите си способности; „малко по-късно (μικρῷ ὄστερον)“ и той завършил живота си като Иван Асен — бил пронизан от меча на свой сънародник^[65].

---

[1] *Theod. Scutariota*, p. 372: „ὁ δὲ τῶν ἀδελφῶν πρῶτος Πέτρος“; *Божилев. Асеновци*, I, n° 2, с. 40. ↑

[2] За българските автори той е *Петър*, за византийските: Πέτρος, а за латинските — Kalopetrus. Само в „Синодика“ е казано: „Теодор, наречен Петър“. Вж. *Божилев. Асеновци*, I, n° 2, с. 42, бел. 1. ↑

[3] Вж. посочванията у *Божилев. Асеновци*, I, n° 1, с. 34. ↑

[4] *Божилев. Асеновци*, I, n° 1, с. 34. ↑

[5] *Попруженко. Синодик*, с. 77, § 91. ↑

[6] Посочване на изворите — българският превод на Константин Манасий, агиографски и химнографски творби — у *Божилев. Асеновци*, с. 34. ↑

[7] *Acropolita. Historia*, p. 20. ↑

[8] Портретът на Иван I Асен: *Божилев. Асеновци*, n° 1, 27–40, особено с. 40 и бел. 87 (личните му качества, описани от Никита Хониат). ↑

[9] *Божилев. Асеновци*, I, n° 2, с. 41, както и тук с. 436. ↑

[10] Редът на византийските военни кампании срещу българите предизвиква разногласия между учените. Докато едни (В. Н. Златарски, И. Дуйчев) приемат, че първият поход бил ръководен от севастократор Йоан Ангел Дука, последван от кесаря Йоан Кантакузин, Алексей Врана и най-сетне Исаак II Ангел, други (Ф. Малингудис, Г. Цанкова-Петкова) приемат обратния ред. Внимателният прочит на Хониат — единствения извор за тези събития — показва следния ред: походът на Исаак II Ангел, двете кампании на Йоан Дука и Йоан Кантакузин и накрая несъстоялия се поход на Алексей Врана. Вж. *Божилев. Асеновци*, с. 37, бел. 27. ↑

[11] И тук не липсват разногласия. Отново текстът у Хониат (p. 373) е решителен. Вж. *Божилев. Асеновци*, с. 37, бел. 27. ↑

[12] *Choniates. Historia*, 372-373; *Theod. Scutariota*, 372–373. По всяка вероятност Исаак II Ангел овладял Търново и в дома на Асеновци намерил прочутата икона на св. Димитър. ↑

[13] Изворите не позволяват да се отговори категорично на въпроса, какви отношения са се установили между двамата братя и византийския император. Остава недобре изяснено и различието в позициите на двамата — Иван Асен продължил борбата, а Петър се помирил с Исаак Ангел. Подробно у *Божилев. Асеновци*, 37–38, бел. 29. ↑

[14] *Choniates. Historia*, p. 373; *Theod. Scutariota*, p. 373; *Ephraemus*, vv. 5756–5814, 237-239; *Chr. Byz. Brev.* 1, No 14:88, 148-149; *Божилев. Асеновци*, с. 38, бел. 30. ↑

[15] *Choniates. Historia*, p. 374; *Theod. Scutariota*, p. 373. ↑

[16] За севастократор Йоан: *Polemis. The Doukai*, n° 40, 87–88. ↑

[17] *Choniates. Historia*, p. 374; *Theod. Scutariota*, p. 373. ↑

[18] *Nicol. Kantakouzenos*, n° 4. ↑

[19] *Choniates. Historia*, 374–375 (varia lectiones: 375.3–21, 376.22–38); *Theod. Scutariota*, p. 374. ↑

[20] За него: *Божилев. Българите*, с. 91, бел. 236. ↑

[21] *Cheyne. Pouvoir et contestation*, n° 166 и 167 (за датата: p. 122, бел. 3). ↑

[22] *Choniates. Historia*, p. 398; *Theod. Scutariota*, p. 386. ↑

[23] *Choniates. Historia*, 397-398; *Theod. Scutariota*, 385-386; *Choniates. Orationes*, n° B', p. 9-12; *Божилев. Асеновци*, с. 38, бел. 41 (по-старата литература). ↑

[24] *Choniates. Historia*, p. 398; *Theod. Scutariota*, p. 387. ↑

[25] За броя и реда на походите: *Божилев. Асеновци*, с. 38, бел. 43. ↑

[26] За т.нар. Ловешки мирен договор, превърнал се едва ли не в мит: *Божилев. Седем етюда*, 159–162. ↑

[27] *Божилев. Асеновци*, с. 30; *Седем етюда*, с. 159. ↑

[28] *Historia peregrinorum*, p. 135. Подробно у *Златарски, История*, 2, 470–471. ↑

[29] *Златарски, История*, 3, 3-59; *Св. Георгиев. Император Фридрих Барбароса на Балканския полуостров и българските земи.* — БИБ, III, (1930), 2, 103-149; *Стр. Лишев. Третият кръстоносен поход и българите*, — ИИБИ, 7 (1957), 205–240. ↑

[30] *Historia peregrinorum*, p. 135; *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, p. 33. ↑

[31] *Historia peregrinorum*, p. 149; *Historia de expeditione*, p. 58. ↑

[32] Божилев. Седем етюдa, 164–165. ↑

[33] Вж. G. Cankova-Petkova. Au sujet de la campagne d'Isaac Angl contre la capitale bulgare (1190). — *Byz. Bulg.*, VII (1981), 181–185. ↑

[34] *Choniates. Orationes*, n° A', 3–4. ↑

[35] *Acropolita. Historia*. За името на българската столица Στρίναβος — Τρίνοβος: П. Мутафчиев. Търново и Стринава. — Училищен преглед, 1932, 1154–1163. ↑

[36] *Choniates. Historia*, p. 429; *Theod. Scutariota*, 403–405; *Acropolita. Historia*, 19–20; Божилев. Асеновци, с. 39, бел. 56. ↑

[37] *Choniates. Historia*, p. 434; *Theod. Scutariota*, 405–406; *Choniates. Orationes*, n° D', p. 26–27; *Chr. Byz. Brev.*, 1, n° 41:2, p. 319. ↑

[38] *Choniates. Historia*, p. 435; *Theod. Scutariota*, p. 407; Божилев. Асеновци, с. 39, бел. 58 (литература). ↑

[39] *Choniates. Historia*, p. 435. ↑

[40] *Cheynet. Pouvoir et contestation*, n° 176 (той отнася опита за узурпация към 1193 г.). ↑

[41] *Choniates. Historia*, 436–437. ↑

[42] *Choniates. Historia*, p. 446; *Theod. Scutariota*, p. 441. ↑

[43] Острогорски. Историја Византије, с. 382 (1190 г.); Историја српског народа, 1, с. 259 и бел. 3 (краят на 1190 г.). ↑

[44] *Choniates. Historia*, p. 447; Златарски. Историја, 3, 80–82. ↑

[45] Византийските василевси, 340–341 (с цялата литература). ↑

[46] *Choniates. Historia*, p. 465. ↑

[47] Вж. Божилев. Асеновци, с. 39, бел. 66. ↑

[48] Божилев. Седем етюдa, 149–150. ↑

[49] И. Божилев. Белота — български властел от началото на XIII в. — *ИПр*, 1977, 1, с. 80. ↑

[50] *Kałużniacki. Werke*, 23–26; Дуйчев. Рилският светец, 231–237. ↑

[51] *Choniates. Historia*, p. 465; *Theod. Scutariota*, p. 416. ↑

[52] *Choniates. Historia*, p. 465, 467–468; *Theod. Scutariota*, p. 416; Златарски. Историја, III, 88–89. ↑

[53] *Choniates. Historia*, p. 469-470; *Theod. Scutariota*, 416-417; *Acropolita. Historia*. Докато Хониат и следващият го буквално Скутариот твърдят, че Иванко е ὁμογενῆς на Иван Асен, Акрополит пише, че той е негов πρωτεξάδελφος. Все пак за предпочитане е сведението на съвременника Хониат. Вж. *Божилев*. Българите: просопографски каталог, n° 359. ↑

[54] Вж. у *Божилев*. Асеновци, с. 33. ↑

[55] *Божилев*. Асеновци, с. 34. ↑

[56] *Choniates*, 470-471; *Theod. Scutariota*, p. 417. ↑

[57] *Божилев*. Асеновци, I, n° 2, с. 41. ↑

[58] Досега българската историопис мълчи по един интересен въпрос: дали Иванко се е провъзгласил за цар на българите или пък след цареубийството останал метежник, който се стремил да опази живота си? ↑

[59] Хониат (р. 471) критикува Алексий III Ангел, че не се отправил лично на поход към България, а изпратил протостратора Мануил Капица. Последният не могъл да възпре войската, която след като достигнала българската граница, се разбунтувала и се върнала. *Cheynet. Pouvoir et contestation*, n° 184. ↑

[60] *Choniates*, p. 472; *Theod. Scutariota*, p. 418. ↑

[61] *Choniates*, p. 472; *Theod. Scutariota*, p. 418. Вероятно плод на недоразумение е твърдението на Акрополит (*Historia*, p. 21), че българите не приели Петър за цар и властта преминала към Калоян. ↑

[62] *Choniates*, p. 472; *Theod. Scutariota*, p. 418. През последните години българските нумизмати упорито твърдят, че Петър е сякъл монети с надпис „Теодор Белгун“ (*Юркова, Пенчев*. Печати и монети, с. 76. [с по-старата литература]). За съжаление това твърдение е по-скоро в сферата на илюзията (а защо не и на фантазията?), отколкото в действителността. Един ден би могло да се открият монети на цар Петър, а и не само на него, но днес: 1. Не са открити никакви монети на Иван I Асен, Калоян и Борил (едва ли тези бронзови скифати са някакво хрумване на Петър); 2. Само непознаване на литературата и проява на любителство може да припише личното прозвище на Иван I Асен *Белгун* („знаещ“, „умен“, „мъдър“), т.е. „Мъдрият“ (Мъдрецът) на неговия по-стар брат и дори да го възприеме като фамилно име (вж. литературата у *Божилев*. Асеновци, I, n° 1, бел. 35, бел. 2 и n° 2, с. 42, бел. 1); 3. Не зная как нумизматите си представят държавния

суверенитет, но все пак би трябвало да се замислят върху отсъствието на царска титла в легендата на въпросните монети. Може би трябва да се припомни и още нещо: в 1204 г. папа Инокентий III дал специално разрешение на цар Калоян да сече монети (вж. *Дуйчев*. Преписката, n° XII, с. 36). Наистина българският цар едва ли се е нуждаел от подобно позволение, но то е част от тържествената коронация на 8 ноември 1204 г. и не бива да се пропуска. Но Калоян очевидно не се е възползвал от това си право. ↑

[63] *Theod. Scutariota*, p. 418. ↑

[64] *Choniates. Historia*, p. 472. ↑

[65] *Choniates. Historia*, p. 472; *Theod. Scutariota*, p. 418; *Божилков, Асеновци*, с. 42, бел. 22 (възможната причина за убийството на Петър). ↑

ГЛАВА ВТОРА

РЕШАВАЩИТЕ ГОДИНИ. ЦАР КАЛОЯН (1197–1207 Г.)

§ 1. В БОРБА С ВИЗАНТИЯ

Най-малкият брат Калоян^[1] — неговото участие в събитията в предходното десетилетие неоправдано се пренебрегва^[2] — получил скиптъра и короната, а заедно с тях върховната власт и върховната отговорност в страната, в труден момент (известна вътрешна нестабилност, свързана със смъртта на Иван I Асен и Петър)^[3], но стъпил върху вече постигнатото. А то не било никак малко. Действията на новия владетел трябва да се разглеждат в два плана, с общо взето хронологическа последователност. Международната обстановка, въпреки че напомняла до известна степен изминалото десетилетие, била по-сложна. Разширили се параметрите на българската външна политика и страната излязла от балканската си изолация^[4], отърсила се от своята ограниченост, затвореност, разчупила двуполусния модел на външна политика, преодолявайки синдрома Византия. От проблем на Империята българската „ἀποστασία“ се превърнал в проблем на Югоизточна Европа, в който се намесили — пряко или косвено Унгария, папството, Четвъртият кръстоносен поход и неговата рожба Латинската Константинополска империя. В същото време рухнал един мит — митът за „вечната Империя“ (aeternitas Imperii) Византия. Нейното място, макар и до голяма степен формално, било заето от една нова империя — империя без минало, без традиция, резултат от узурпация, която искала да запълни освободеното чрез насилие политическо и до известна степен идеологическо пространство. От една страна, това не можело да не постави България (тя все още имала да решава своите си проблеми) на изпитания, но в същото време ѝ предложило нови възможности. Титулатурата, а оттук и статутът на българския владетел (а и на българската държава) станали обект на „търговия“, на сериозни

преговори с различни по значимост и възможности партньори. Тези промени, преди всичко неочакваните обрати в международните отношения в Европейския югоизток, поставили много по-високи изисквания пред владетеля. Цар Калоян пристъпил към решаването на трудните задачи, които отразявали повелите на времето, а не лични хрумвания, с политическа прозорливост и човешка мъдрост, необичайни за неговата все още млада възраст^[5].

Началните стъпки били в традиционната посока: Византия. Българският цар открил първия си съюзник в лицето на убиеца на своя брат Иван Асен — Иванко. Калоян пренесъл в жертва чувствата си в името на държавните интереси и се споразумял с Иванко за съвместни действия срещу Византия^[6]. Някогашният български болярин бил твърде подходящ, поне за момента, сътрудник. Той бил назначен от Алексей III Ангел за управител на Пловдивска област и за командващ всички византийски войски, които трябвало да воюват срещу България^[7]. Скоро Иванко, или вече Алексей, отново проявил своя стремеж към самостоятелност и враждебност, този път към Константинопол, като установил господството си над обширна област, достигаща до Егейско море^[8]. Първите прояви на Иванко, вероятно през 1198 г. били съпроводени с военни действия и от страна на цар Калоян срещу Византия. Никита Хониат съобщава за голямо куманско нашествие в „Македония“ — в случая Източна Тракия^[9], което предшествовало или било едновременно с „апостасията“ (отцепването) на Иванко^[10]. Цар Калоян не се ограничил с тези си действия и насочил погледа си към Македония, към сподвижника на своите братя Добромир Хриз^[11] — самостоятелен владетел на Струмица и земите около нея^[12]. Сменяйки на няколко пъти своята политическа ориентация (по думите на Хониат той бил „лесно променлив хамелеон“^[13]) към 1198 г. той постигнал споразумение с българския владетел. С това планът на цар Калоян, основаващ се до голяма степен на амбициозните стремежи на Иванко-Алексий и Добромир Хриз да изградят собствени „княжества“ (по думите на Г. Острогорски), бил окончателно завършен.

Военните действия по така набелязаната програма продължили около пет години (1198–1202 г.). Какви били резултатите от тях? Византийската империя била изправена пред сериозна заплаха —

военни стълкновения на широк фронт, който обхващал Тракия, Родопската област и Македония. Алексей III Ангел успял сравнително по-леко — така поне представя събитията Никита Хониат — да се справи с Иванко. Наистина на първо време византийската войска претърпяла голямо поражение край крепостта Батрахокастрон (Жабя крепост)^[14], но впоследствие Иванко бил заловен с измама — той повярвал на лъжливите клетви и обещания и се явил в Константинопол^[15] (1200 г.). Хониат не говори повече за него. Но съмнения за съдбата му едва ли трябва да има. По-продължителна била борбата на Империята с Добромир Хриз, който междуременно овладял непристъпната твърдина Просек и се установил в нея^[16]. Българинът (в очите на ромеите и той бил „апостатис“^[17]) укрепил положението си като се свързал с бившия византийски протостратор Мануил Камица^[18]. В началото Алексей III Ангел бил възпрепятстван да отправи значителни войски срещу двамата, тъй като бил принуден да насочи вниманието си към новия родопски управител (дук на темата на Смолянците) Йоан Спиридонаки, който започнал метеж срещу Константинопол^[19]. Едва към 1202 г. ромеите се справили с двамата — Хриз бил заловен (отново с хитрост), а съдбата на Мануил Камица остава неизвестна^[20].

Нерадостната съдба на двамата отцепници (Иванко и Добромир Хриз) сякаш означавала крах на Калояновите планове. Но това би било прибързано заключение. По всяка вероятност българският цар използвал двамата ренегата за прикритие на собствените си действия, като два допълнителни фактора в борбата си срещу Византия, които биха отклонили вниманието и част от силите на Империята. И Калоян не пропуснал да се възползва от тези обстоятелства, създадени не без негова помощ. През 1201 г., когато Алексей III Ангел бил обърнал своя поглед към Родопите (Йоан Спиридонаки) и Македония (Добромир Хриз и Мануил Камица), българският цар отново изпратил куманските си съюзници към Тракия^[21], а самият той обсадил тамошната крепост Констанция (дн. Симеоновград)^[22], която овладял без сериозни усилия^[23]. Веднага след това Калоян прехвърлил войската си или поне част от нея на север от Стара планина, отправил се към Черноморското крайбрежие и след непродължителна обсада превзел с пристъп Варна^[24]. По този начин той постигнал сериозен

успех — установил свой преден пост в Тракия (Констанция) и унищожил византийското присъствие на север от Хемус, като освободил Варна.

Петгодишната военна кампания на цар Калоян приключила със сключване на мир между България и Византия^[25]. Хониат е категоричен: „καὶ τὰς πρὸς Ἰωάννην σπονδὰς ἐξελέρανεν“^[26]. За съжаление условията на този мир остават неизвестни, тъй като византийският историк се е задоволил да отбележи важното събитие само с цитираните по-горе думи. При това положение опитите да се възстановят подробностите, биха отвели до неубедителни заключения^[27]. Все пак, едва ли има съмнение, че договорът, освен прекратяване на военните действия, е фиксирал териториалните промени, дошли в резултат на петгодишните военни действия. По-трудно е да се каже коя от двете страни е направила първата крачка към постигнатото споразумение. Ако се отнесем с пълно доверие към Хониат и преди всичко към неговото твърдение: „[Калоян] προτείνει σοι χεῖρα καὶ σπένδεται“^[28], би могло да се направи заключението, че българският владетел е бил инициатор за мирните преговори^[29]. Подчертано панегиричният стил на Хониатовото слово хвърля известно съмнение върху достоверността на някои от изложените в него факти. Единствената причина, която би принудила Калоян да поиска мир, е била унгарското нашествие в северозападните български земи и окупирането на Белград и Браничево^[30]. Наистина сключеният с Византия мир позволил или поне облекчил усилията му да възстанови българското господство в тези области (преди 11 юни 1203 г.)^[31]. В същото време и Алексий III Ангел имал сериозни съображения за сключване на траен мир с България. През август 1202 г. неговият племенник Алексий (син на Исаак II Ангел) избягал от затвора и влязъл във връзка с кръстоносците от IV поход, като ги помолил да го възстановят на константинополския престол^[32]. А през есента на същата година рицарите вече били стъпили на Балканския полуостров и завладели от името на Венеция град Зара (Задар)^[33]. Тези важни събития едва ли са останали дълго време настрани от вниманието на Алексий III и той е бил принуден, съзирайки възможната нова опасност, да установи мирни отношения с България.

[1] Едва ли има друг български владетел, чието име да е засвидетелствано в толкова много и разнообразни форми: *калѡѡѡн*, *калѡнн*, *калоіан*, *калѡѡѡѡннѡ*, *калѡѡѡѡннѡ*... Ἰωάννης, Ἰωαννίτζα, Καλοϊωάννης, Caloiohannes, Iohanitius, Ioannitius, Johanis... Jehan, Coloyanni Assan, Zuan. Вж. подробно у *Божилев*. *Асеновци*, I, №3, с. 58, бел. 2. ↑

[2] За участието му в държавното управление по времето на царуването на двамата му по-големи братя: тук по-горе; *Божилев*. *Асеновци*, I, №3, с. 43. ↑

[3] Тук по-горе, с. 435. ↑

[4] Наистина Иван I Асен и Петър не пропуснали да влязат във връзка с един от водачите на Третия кръстоносен поход, император Фридрих I Барбароса, но би могло да се каже, че до известна степен това била все пак пасивна позиция, т.е. Западът (в лицето на кръстоносците) дошъл при България, а не обратното. ↑

[5] Обикновено се приема, че Калоян е приел царската власт в края на 1197 г. Освен някои логически съображения (смъртта на Иван I Асен и сетне на Петър) към подобно заключение води и едно от писмата на папа Инокентий III. Вж. *Божилев*. *Асеновци*, с. 59, бел. 16. ↑

[6] *Choniates*, *Historia*, p. 512. ↑

[7] За Иванко: *Божилев*. *Българите: просопографски каталог*, №359. ↑

[8] *Choniates*, *Historia*, p. 513; *Острогорски*. *Историја Византије*, с. 385; *Asdracha*. *La région des Rhodopes*, p. 234. ↑

[9] *Choniates*, *Historia*, p. 508; *Златарски*. *История*, III, с. 114. ↑

[10] *Божилев*. *Българите: просопографски каталог*, №359; *Седем етюда*, 143–144. ↑

[11] Хониат в своята „История“ (*Choniates*, *Historia*, p. 487) го назовава само Хриз (Χρῦσος), докато в едно от словата си дава и двете имена: Δοβρομήρος Χρῦσος (*Choniates*. *Orationes*, n° IX, p. 106). Вж. *Cheynet*. *Pouvoir et contestation*, No 186. ↑

[12] *Choniates*, *Historia*, p. 487. ↑

[13] *Choniates*. *Orationes*, n° XI, p. 108. ↑

[14] *Choniates*, *Historia*, 512-513; *Златарски*. *История*, III, 117-119; *Asdracha*. *La région des Rhodopes*, 168–169 (Батрахокастрон се е намирал на 2,5 км от Брацигово). ↑

[15] *Choniates*, *Historia*, 518-519; *Theod. Scutariota*, 424-427; Божилев. Българите: просопографски каталог, №359. ↑

[16] *Choniates*, *Historia*, p. 502; *Orationes*, n° XI, p. 106; *Theod. Scutariota*, p. 422; Златарски. История, 3, с. 127. ↑

[17] Божилев. Седем етюда, 143–144. ↑

[18] Мануил Камица (той бил братовчед на Алексей III Ангел) бил пленен от Иванко и изпратен в България. Цар Калоян решил да го освободи срещу откуп и след като василевсът отказал да стори това, откупът бил заплатен от Добромир Хриз, който междувременно се оженил за дъщерята на протостратора. Вж. Златарски. История, III, 119, 131, 137-138; *Cheyne*. *Pouvoir et contestation*, No 196. ↑

[19] *Choniates*, *Historia*, 534-535; *Theod. Scutariota*, p. 430; *Asdracha*. *La région des Rhodopes*, p. 235; *Cheyne*. *Pouvoir et contestation*, No 197. ↑

[20] *Choniates*, *Historia*, 531-535; *Theod. Scutariota*, 423–424, 430; *Choniates*, *Orationes*, n° XI, 108–110. ↑

[21] *Choniates*, *Historia*, p. 521; *Theod. Scutariota*, p. 428; Златарски. История, III, 134–135. ↑

[22] За Констанция: V. *Gjuzelev*. *Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter*. I, *Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia*. — *Byz. Vulg.*, III (1969), 155-169; В. Гюзелев. Средновековната българска крепост Констанция — ИНИМ, III (1981), 9-18; *Asdracha*. *La région des Rhodopes*, 151–152. ↑

[23] *Choniates*, *Historia*, p. 523; *Theod. Scutariota*, p. 429. ↑

[24] *Choniates*, *Historia*, 532-533; *Theod. Scutariota*, 429–430. ↑

[25] За годината, когато е сключен мирният договор има разногласия. П. Ников (Северозападните български земи, с. 122) приема, че това е станало през 1201 г. На същото мнение е и И. Дуйчев (Проучвания, I, с. 108). Според В. Златарски (История, III, с. 147) мирът е бил установен в 1202 г. Вж. също А. *Κραντωνέλης*. *Ἡ κατὰ τῶν Λατίνων Ἑλληνο-Βουλγαρικὴ σύμπραξις ἐν Θράκῃ (1204–1206)*, *Ἀθῆναι*, 1964, 28–29. ↑

[26] *Choniates*, *Historia*, p. 535; *Theod. Scutariota*, p. 430; *Choniates*. *Orationes*, №XI, p. 110. ↑

[27] Златарски. История, III, 147–148. ↑

[28] *Choniates*. *Orationes*, №XI, p. 110. ↑

[29] Златарски. История, III, с. 146. ↑

[30] *Ников*. Северозападните български земи, с. 123; *Златарски*. История, III, 149–150. ↑

[31] *Божилков*. Белота, 80–81. ↑

[32] *Villehardouin*, I, § 70–74, 70-74; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 70–74 (български превод). ↑

[33] *Villehardouin*, I, § 80–85, 80-86; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 80–85. ↑

§ 2. ДИПЛОМАТИЧЕСКАТА ИГРА: ЦАР КАЛОЯН — ПАПА ИНОКЕНТИЙ III

Както вече бе посочено, съдържанието на мирния договор между България и Византия — първият след началото на военните действия в 1186 г. — остава неизвестно. Никита Хониат, случайно или не, не дава никакви подробности. Все пак има едно известие, което ни насочва към възможната тема на преговорите. В писмото си до папа Инокентий III (*terminus ante quem*: 10 септември 1203 г.)^[1] българският владетел писал на главата на католическата църква, че император Алексий III Ангел и патриарх Йоан X Каматир му направили следното предложение: „Ела при нас, ще те коронясаме за император (цар) и ще ти поставим патриарх, защото империя (царство) без патриарх не бива“^[2]. Ако не се усъмним в писаното от българския цар, редно е да се зададе въпросът: присъствала ли е такава тема в преговори между двете страни при сключването на мирния договор (скрита зад мълчанието на Хониат?) или по друго време, или пък това е била по-късна инициатива на ромеите? Ако е вярно второто, защо тя се е появила тъкмо в този момент (преди септември 1203 г.)^[3]? Дали в Константинопол са искали да попречат на връзките на Калоян с папата (ако ромеите са били осведомени за тях), да предотвратят неговото обръщане или дори съюзяване със Запада, да го спечелят за съюзник или поне да си осигурят неговия неутралитет пред лицето на Четвъртия кръстоносен поход? И защо Калоян е отхвърлил това на пръв поглед примамливо предложение? Отговорите могат да бъдат много и различни^[4], но в случая по-важното е, че тази тема е отправната точка в преговорите на българския владетел с папа Инокентий III.

Писано е немалко по въпроса, чия е била инициативата за продължителните разговори между Търново и Рим. Амбицията на Инокентий III^[5], да разшири сферата на своето влияние, от една страна, и стремежът на Калоян да разшири балканския модел на своята външна политика, от друга страна, не дават възможност за решително предпочитание. Все пак, ако тръгнем от запазената

кореспонденция, отговорът може да бъде намерен. В началото на 1200 г.^[6] Калоян получил писмо — първото в продължилата седем години кореспонденция — от римския първосвещеник^[7]. Българският цар вероятно е бил изненадан от това нечакано от него послание (въпреки че той написал на папата за желанието си да влезе във връзка с него още към 1197 г.)^[8]. Разбира се изненадата едва ли била единствена причина за продължителното му мълчание и бавене на отговора (първото Калояново писмо датира откъм 1202 г.^[9]). В самото начало той не е желаел да се обвързва с Рим, а може би е чакал края на войната с Византия. Но когато от Запад се задала една сила — рицарите от Четвъртия кръстоносен поход, която била способна да се намеси решително в съдбините на Балканите, Калоян бил длъжен да реагира на тези събития. И той реагирал по начин, достоен за най-прозорливите държавни мъже.

Калояновият отговор на първото писмо на Инокентий III дал истински живот на тази кореспонденция, която в българската история би могла да бъде сравнена единствено с кореспонденцията на цар Симеон с патриарх Николай Мистик^[10]. Ако през първите три години (началото на 1200-края на 1202 г.) били разменени само две писма, през следващите четири години и половина двамата кореспонденти си разменили още дванадесет писма^[11]. Трима пратеници на римския апостолически престол посетили Търново, а Калоянови посланици на няколко пъти се явили пред папата във Вечния град^[12]. Българският цар се оказал много добър дипломат и бил на необходимата висота в този интелектуален двубой. Така например в първото си писмо Инокентий III ловко подхвърля: „А ние като чухме, че твоите предци са произлезли от благороден род на град Рим...“^[13] Калоян не пропуснал подадената сякаш между другото тема и с не по-малка ловкост подхванал папското внушение (без да се зальгва в неговата достоверност) и в отговора си вмъкнал: „Затова въздадохме много благодарност на всемогъщия Бог..., който обърна поглед към нашето смирение и ни припомни за *нашата кръв и отечество, от които произхождаме...*“ („... et reduxit nos ad memoriam sanguinis et patrie nostre, a qua descendimus“)^[14]. Но нито дума за Рим! В писмата си до папата Калоян нееднократно говори за Симеон, Петър и Самуил, „imperatoris nostri veteres“^[15], или за „nostri predecessores“^[16].

Инокентий III веднага съзрял възможност да оправдае своите действия, преди всичко даване кралско (царско) достойнство на Калоян. В писмото си от 27 ноември 1202 г. римският първосвещеник подхвърлил: „... Петър, Самуил и на другите твои *знатнопометни предци*...“ („... Petro, Samueli et aliis progenitoribus tuis“)^[17]. Калоян не закъснял да откликне и на това внушение: „... Симеон, Петър и Самуил, *прародители мои*, и на всички останали царе на българите“ („... Secundum consultudinem predecessorum meorum imperatorum Bulgarorum et Blachorum, Symeonis, Petri et Samuelis *progenitorum meorum* et ceterorum omnium imperatorum Bulgarorum“)^[18]. Както се вижда, подмяната на пръв поглед е почти незабележима — „progenitoribus tuis“ вместо „nostri predecessores“, — но изключително важна. Така приемствеността с Първото българско царство била установена по две линии (предшественици и прародители) и искането за царския венец — обосновано! В същото време Калоян не изтървал и най-малката възможност да окаже, макар и деликатно, натиск върху папата. В писмото си от май 1203 г. той съобщил на папата предложението на византийския василевс и константинополския патриарх, за което вече стана дума^[19]. И то не може да не е смутило Инокентий III и да не е повлияло върху окончателното му решение.

Крайният резултат от тази изискана размяна на любезности е познат: победата била отредена на българския владетел, макар че той искал едно, а получил друго. Това обаче не му попречило да приеме уверено, че е постигнал желанието си. На 15 октомври 1204 г. папският легат кардинал Льв пристигнал в българската столица. След като в края на предходната година българският владетел се съгласил да се постави под върховенството на Римската църква (с т.нар. „Златопечатник“ или „Chrysobullum“)^[20], дошъл момента да получи обещаното от папата. На 7 ноември кардинал Льв помазал и посветил архиепископ Василий в малко необичайния сан *примас* (primas), а на следния ден, на 8 ноември той коронясал Калоян за крал (rex). Това е формалната, външната страна на въпроса, макар и много важна. Но той има и друга: Инокентий III много добре е знаел, че това е единственото, което може да предложи, но ловко си давал вид, че е склонен, макар и мълчаливо, на по-големи отстъпки. От своя страна Калоян много добре е разбирал, че папата не би могъл да наруши традицията и да стори нещо повече (а самият той е искал повече!), но

приемал тактичното му замълчаване (а защо не и намеци?) и схванал получените достойнства като „император“ и „патриарх“. И което е не по-малко важно и интересно, словесният двубой започнал изискано и ловко и завършил по същия начин. Макар че това било сторено от архиепископ Василий, ръката и мисълта били същите. В началото на писмото си (по всяка вероятност ноември 1204)^[21] търновският прелат скромно се титулува „*humili Bulgarorum et Blachorum primate*“^[22], т.е. „смирена примас на българи и власи“. Но веднага след това е категоричен: „*consecravit me in patriarcham*“^[23], т.е. „посвети ме за патриарх“. И малко по-долу в същото кратко, но извънредно важно писмо: „*Octavo vero die eiusdem, mensis in festivitate videlicet Sancti Michaelis, coronavit et benedixit imperatori Caloiohanni domino omnium Bulgarorum atque Blachorum et superposuit capiti suo regiam coronat et sceptrum suis manibus imponens*“^[24], т.е. „На осмия ден от същия месец, сиреч на празника на свети Михаил, короняса и благослови император Калоян, господар на всички българи и власи и постави на главата му кралска корона и връчи в ръцете му скиптер“!

Защо Инокентий III замълчал и не реагирал на превратното тълкуване на собствените му действия? И какво е дало основание на Калоян да ги тълкува превратно? Крийт ли се зад документите някакви устни споразумения (кардинал Льв би могъл да бъде посредник между двамата достойни партньори)? Примамливо обяснение, но трудно за доказване. Дотук и двамата били доволни от действията си. Калоян постигнал това, което искал открито (папата не се съпротивлявал) — акт, който тържествено потвърждавал „императорската“ му титла, — без да даде почти нищо в замяна („Златопечатникът“ останал документ без реално покритие). Инокентий III безспорно е мислел, че е заплатил ниска цена за новата си придобивка: обвързването на България с Рим. Но римският първосвещеник пропуснал нещо много важно: за Калоян постигнатото било само стъпка към решаването на основната цел: „императорската корона на Гръцкото кралство“^[25]. В същото време споразумението между двамата именити партньори не оказало почти никакво влияние върху политическото положение на Балканите — нещо, на което, ако не Калоян, то поне Инокентий III, разчитал. Защото неговото бъдеще се решавало другаде, и то от една сила, върху чието поведение, поне

за момента, никой не би могъл да въздейства. Това били рицарите от Четвъртия кръстоносен поход.

Водейки фина дипломатическа игра с апостолическия престол, Калоян без съмнение следял с много голямо внимание международните събития в Европейския югоизток. Появата на кръстоносците край стените на Константинопол не била изненадваща за българския цар. Разбира се, едва ли може да се твърди, че той е знаел от папата за подготовката, началото или движението на похода (в писмата няма и следа от подобно известие), но устното съобщение на някой от легатите не е изключено. Освен това имало и достатъчно време слухът за отплаването на кръстоносната флота да достигне до Търново. Осведомен за кръстоносното начинание — в началния му вид, т.е. в посока към Светите места, — Калоян вероятно го е приел като възможност за промяна в отношенията Запад-Изток, но едва ли и като фактор, който би оказал императивно влияние върху международното положение на Балканите. Но събитията взели неочакван и застрашителен обрат. След завладяването на Зара — Задар (ноември 1202 г.) кръстоносците окончателно се споразумели със сина на бившия василевс Исаак II Ангел, Алексей, да завоюват за него бащиния му престол^[26]. Трудно е да се каже дали българският цар е узнал още в самото начало намерението на рицарите да променят своя маршрут и решението им да отплават към Константинопол (януари 1203 г.). Но в началото на юни 1203 г. венецианската флота акостирала в Абидос. На 18 юли рицарите били пред портите на ромейската столица, а Алексей III Ангел изоставил престола и се укрил. На 1 август синът на Исаак II Ангел бил провъзгласен за император и коронясан^[27]. Това вече е накарало Калоян да следи още по-внимателно събитията край Босфора. Възшествието на Алексей IV и проявената от новия василевс враждебност^[28], от една страна, и трайното настаняване на рицарите край Константинопол, от друга, не може да не са повлияли на отношенията на Калоян с Инокентий III. В края на 1203 г. чрез своя „Златопечатник“, както вече видяхме, той изразил готовността си да приеме върховенството на Рим; отговорът на папата не закъснял. На 25 февруари 1204 г. той взел решение за коронясването на българския владетел. Така по косвен път кръстоносците се оказали катализатор в преговорите на Търново със

Светия престол. Но в същото време Калоян не пропуснал възможността да установи преки връзки с рицарите.

През февруари 1204 г. — съобщава Робер дьо Клери (посведоменият Вилардуен мълчи) — Калоян поискал от кръстоносните барони да му дадат царска титла и да го признаят за суверенен владетел. В замяна той се задължавал да ги подпомогне със стохилядна войска при овладяването на Константинопол. Съветът на бароните отхвърлил предложението^[29]. Това са фактите, с които разполагаме. Как биха могли да бъдат тълкувани? Инициативата за тези преговори принадлежала на българския владетел. Така поне твърди Робер дьо Клери. На пръв поглед постъпката на Калоян изглежда най-малко неочаквана, изненадваща, а дори и нелогична (само няколко месеца преди това, изпращайки хрисовул на Инокентий III, той се съгласил да постави българската църква под върховенството на Светия престол срещу „императорска“ титла). Нима той не е разбрал, че това, което иска от рицарите (ако изобщо получил нещо!), в никакъв случай не би било равностойно на онова, което вече със сигурност очаквал да получи от римския първосвещеник? Не бива да се подценява Калоян. Той не може да не схващал, че стойността на един акт на апостолическия престол далеч надвишавал едно „признание“ от страна на кръстоносните водачи^[30]. Вярно, папата бил далеч, а рицарите съвсем близо, но авторитетът и законността на институцията си оставали. Тогава? Действията на българския владетел не бива да се схващат само като опит да се осигури мир с новия съсед и възможен противник. Това ще стане по-късно (рицарите все още не били господари на Константинопол). През февруари 1204 г. Калоян е действал много по-комбинативно и в много по-широк план. След като вече бил получил подкрепата на папата, българският цар решил да се възползва от кръстоносното войнство и неговите неприкрити враждебни намерения към ромеите, за да сключи втората част от сделката: съвместно нападение срещу византийската столица и при успех градът оставал за него, а рицарите, разграбвайки го, да се отправят към първоначалната цел на похода, Светата земя. Господар на Константинопол, Калоян съвсем естествено щял да стане василевс на българи и ромеи (тук не може да се пропусне аналогията е действията на Иван I Асен през 1189 г.). За съжаление рицарите не се поддали на невинната измама и отклонили предложението на Калоян, тъй като по

същото време те окончателно били решили да действат за своя сметка. Неуспехът на този опит не означава, че Калоян е бил наивен политик. Напротив, това е била една реална, макар и малка възможност и той е бил длъжен да опита. Но неуспехът имал и положителен резултат: българският цар разбрал, че ако иска да постигне своята цел, трябвало да търси други средства.

---

[1] Според Ив. Дуйчев (Преписката, н° IX, с. 30; с. 90) това писмо е писано между 22 февруари 1203 и 22 февруари 1204 г. Датата на писмото може да бъде ограничена значително. По всяка вероятност то е писано преди 10 септември 1203 г., която е крайната възможна дата за писмо н° VIII, което заема предно място в регистрите. А дори и преди 1 август, когато е бил коронясан Алексей IV. ↑

[2] Дуйчев. Преписката, н° IX, с. 31; Acta Innocentii PP. III, Appendix I, No 11 A, p. 570. ↑

[3] Очевидно предложението е направено преди кръстоносците да се появят край Константинопол. Може би най-късно през пролетта на 1203 г. ↑

[4] Едва ли верният отговор е този, който Калоян е дал на папата: „Защото искам да бъда роб на свети Петър и на твое Светейшество“. Това, което са му предлагали, той го е имал (или поне му се е полагало); а това, което е искал, ромеите не биха могли да му го дадат. Вж. Божилков. Седем етюда, с. 169. ↑

[5] За папа Инокентий III вж.: H. Rocher. Papst Innocenz III und die Kreuzzüge. Göttingen, 1969; E. Kennan. Innocent III and the First Political Crusade: A Comment on the Limitation of Papal Power. Traditio, XXVII (1971), 231-249; M. MacCarone. Studi su Innocenzo III. Padova, 1972; Setton. The Papacy, I, 1-26; Queller. The Fourth Crusade, 1-8. ↑

[6] За датата: Дуйчев. Преписката, 78-82. ↑

[7] Дуйчев. Преписката, н° 1, с. 21-22; Acta Innocentii PP. III. н° 71; Gesta Innocentii § LXV, col. CXXV B. ↑

[8] Дуйчев. Преписката, н° IX, с. 31; Acta Innocentii PP. III. Appendix I, н° 11 A, p. 570. ↑

[9] Дуйчев. Преписката, с. 22; Acta Innocentii PP. III. Appendix I, н° 8 A, p. 562: „anno 1202 die 27 november“. ↑

[10] Божилков. Цар Симеон Велики, 98-145. ↑

[11] Папа Инокентий III е написал 7 писма (последното от 24 май 1207 г.), а в отговор цар Калоян е изпратил 5 писма (петото писмо, написано през пролетта-лято на 1206 г. не е запазено; следи от него в *Gesta Innocentii*, § CVIII, coll. CXLVIIIB-CXLVIII A-B). Вж. *Дуйчев*. Преписката, н° 3, 11, 12, 20, 24, 33 и 37 (писма на Инокентий III) и н° 9, 5, 18 и 30 (писма на Калоян). *Acta Innocentii PP. III*, н° 29, 41, 47, 50, 56, 89 и 102; *Appendix I*, н° 11 A, 13, 15, както и н° 49 (252–253): „Златопечатник“ на цар Калоян (*Дуйчев*. Преписката, н° 15). ↑

[12] Пратеници на Калоян в Рим били Власий, епископ на Браничево и коместабулорий Сергей; архиепископ Василий също потеглил за Рим, но бил спрян в Драч. Към края на 1204 г. в Рим били изпратени и двама ученици — Василий и Витлеем (за него вж. *Божил*. *Асеновци*, I, н° 10). ↑

[13] *Дуйчев*. Преписката, н° 1, с. 21; *Acta Innocentii PP. III*, н° 17, р. 207. ↑

[14] *Дуйчев*. Преписката, н° 2, с. 22; *Acta Innocentii PP. III*, *Appendix I*, н° 8 A, р. 563. ↑

[15] *Дуйчев*. Преписката, н° 2, с. 23; *Acta Innocentii PP. III*, *Appendix I*, н° 8 A, р. 563. ↑

[16] *Дуйчев*. Преписката, н° 15, с. 44; *Acta Innocentii PP. III*, н° 49, р. 252. ↑

[17] *Дуйчев*. Преписката, н° 3, с. 24; *Acta Innocentii PP. III*, н° 29, р. 227. ↑

[18] *Дуйчев*. Преписката, н° 18, с. 47; *Acta Innocentii PP. III*, *Appendix I*, н° 13, р. 573. ↑

[19] Вж. тук по-горе, с. 444, бел. 2. ↑

[20] *Дуйчев*. Преписката, н° 15, 43–44; *Acta Innocentii PP. III*, н° 49, р. 253; *Gesta Innocentii*, § LXX, col. CXXVI A-B. ↑

[21] *Дуйчев*. Преписката, с. 66. ↑

[22] *Дуйчев*. Преписката, н° 31, с. 67. ↑

[23] *Дуйчев*. Преписката, н° 31, с. 67. ↑

[24] *Дуйчев*. Преписката, н° 31, с. 67. ↑

[25] Проследявайки продължителните преговори между цар Калоян и папа Инокентий III, прави впечатление, че българският владетел не поискал онова, което неговите братя петнадесет години по-рано не пропуснали да поискат от Фридрих I Барбароса: „императорската корона на гръцкото кралство“ (вж. тук по-горе, с.

432; *Божилев*. Седем етюда, с. 165). Естествено е да си зададем въпроса, защо Калоян проявил такова въздържане (Наистина папата е бил далече, а германският император — близо, и, което е по-важно, бил в конфликт с ромеите). Цялата му политика показва, че той се е стремил към тази титла — цел, поставена още от Иван I Асен и Петър. Голямата идея, идеята за българската хегемония на Балканите, за българско господство над Царицата на градовете (= Константинопол), е била жива и не е зачерквана от външнополитическата програма на българските владетели. Тогава? Калоян е проявил достатъчно съобразителност, за да разбере, че Инокентий III не би могъл да задоволи такова искане. При това положение вместо да получи отказ, той решил да се сдобие с титлата „император“ (цар) на българите — последното стъпало към „цар (василевс) и самодържец на българи и ромеи (гърци)“. Бъдещето показало, че Калоян е избрал правилния път. ↑

[26] *Villehardouin*, I, § 91–99, 96–100; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 91–99. Споразумението между кръстоносците и младия Алексей Ангел било сключено през януари 1203 г. ↑

[27] *Villehardouin*, I, § 155–193, 154–196; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 155–193; *Robert de Clari*, § XLII–LII, 42–50. ↑

[28] Като описва събитията след възшествието на Алексей IV Ангел (1 август 1203 г.), Жофроа дьо Вилардуен отбелязва, че всички с „изключение на Йоанис, който беше крал на Влахия и България“, признали новия василевс за свой сеньор (*Villehardouin*, I, § 202, р. 206; *Вилардуен*, § 202). Очевидно Алексей IV, в 1203 г. е гледал на Асеновци все още като на узурпатори и метежници, т.е. с очите на своя баща Исаак II Ангел. ↑

[29] *Robert de Clari*, § LXIV, р. 63; *Geoffroy de Villehardouin*. Un chevalier à la croisade. L'Histoire de la conquête de Constantinople suivi de „De ceux qui se croisèrent et comment le marquis de Montferat devint leur seigneur“ par Robert de Cléry. Texte établi et présenté par Jean Longnon. Paris, 1981, р. 228. ↑

[30] Наистина по време на Третия кръстоносен поход Иван I Асен и Петър направили подобен опит, но тяхното искане било отправено към Фридрих Барбароса, император на „Свещената Римска империя на германците“. ↑

§ 3. БЪЛГАРИЯ И ЛАТИНСКАТА ИМПЕРИЯ: В ДВУБОЙ ЗА ВИЗАНТИЙСКОТО НАСЛЕДИЕ

На 12 април 1204 г. кръстоносците със стремителна и самоотвержена атака (така поне я представя Вилардуен), овладели Константинопол и в продължение на три дни го подложили на грабеж и разорение^[1]. Така бил унищожен един хилядолетен мит, била разсеяна една легенда — легендата за вечната империя (*aeternitas Imperii*) (според ромеите това станало „по волята Божия или по-точно с негово позволение, за наказание за сторените спрямо него прегрешения“). „И голяма бе радостта от щастието и от победата, която Бог ни бе дал... И трябваше да славят много Бог наш, защото те не бяха повече от двадесет хиляди въоръжени мъже всичко, а с Божията помощ покориха четиристотин хиляди души или повече, и то [намиращи се] в най-укрепения град, какъвто съществуваше в целия свят, а бе голям град и най-добре укрепен“^[2]. Още не отшумяла радостта, рицарите побързали да заменят легендата с една нова реалност: *Латинската* или по-точно *Константинополската империя*. Тази нова реалност поставила Калоян, макар и не неочаквано, в нова политическа и военна обстановка. Оттук нататък неговите действия се преценяват от българската историопис едва ли не единодушно като защита на българската независимост в борба срещу завоевателите. Наистина първата стъпка на цар Калоян била сторена в посока на мир с новите господари на Константинопол, но те не закъснели да покажат открито своите войнствени намерения. Няколко независими един от друг извора съобщават, че наскоро след 12 април Калоян проводил в Константинопол свои пратеници, но рицарите надменно ги отпратили с искането Калоян да им се подчини^[3]. В противен случай те щели да опустошат и завладеят неговата земя. Наскоро след тези злополучни разговори маркиз Бонифас дьо Монфера, вече Солунски крал, предложил на император Бодуен да воюват съвместно срещу българите^[4]. Опасността била очевидна или както писал почти две столетия по-късно съставителят на арагонската версия на Морейската хроника, българският владетел се страхувал, че император Бодуен,

„който се намираше на неговите граници, може да навлезе [в земите му] и да завладее неговата империя, както бе направил с тази на гърците“^[5]. Това са очевидните факти. Но тези факти — те подлежат на обяснение — не биха могли да оправдаят цитираното по-горе становище, което от една страна, плаща данък на леснообясними неправилни концепции, рожба на определени, вече отживели тенденции в българската историография („завоевателната политика на Папството“!), а, от друга страна, е резултат от неправилен анализ на изворите и на Калояновите действия, на пренебрегване на очевидни факти. Един по-внимателен поглед върху постигнатото от българския владетел, върху неговите намерения и върху събитията от 1205–1207 г. предлага много по-убедително решение.

Какво представлявала Латинската империя, съсед и потенциален противник на България в продължение на повече от половин столетие? Едва ли е необходимо да се прави цялостна характеристика на това необичайно държавно образование, рожба на западните традиции и политическа практика^[6], родило се в самото сърце на православната общност (καρδία τῆς πατρίδος по думите на Пахимер^[7]). Би трябвало да се наблегне само на един елемент от неговата политическа и идеологическа същност: приемствеността между двете империи. Византийската и Латинската.

В края на март 1204 г., малко преди решителното нападение срещу Константинопол, кръстоносците се споразумели за подялбата на Империята, която имали намерение да завладеят (малко по-късно, между 12 април и 9 май, споразумението било оформено в специален текст, който не представлява официален документ — нито е подписан, нито е датиран, а е по-скоро един „протокол“ за съгласие, който заинтересованите устно се задължили да спазват^[8]). Според този текст Константинопол с цялата територия на Империята щели да бъдат поделени между императора (който трябвало да бъде веднага избран), кръстоносците и венецианците^[9]. Или казано по друг начин, новата империя, която се раждала, макар и все още само като намерение, трябвало да покрие географски, териториално и държавнополитически старата Византия.

От пространствената приемственост, която нерядко подвеждала, трябва да преминем към областта на политическите идеи, които създават облика на една държавна сграда, построена на строго

определена територия. Рицарите не се колебали как да нарекат своята империя — за тях тя е *Константинополска империя*: „l’empire de Constantinople“, „Constantinopolitanum imperium“. Владетелят, който те поставили начело, е император. След сложен и труден избор, след много пререкания, това бил Бодуен IX, граф на Фландрия и Ено (той бил подкрепен от многобройните фландърски рицари и венецианците)^[10]. На 16 май 1204 г. той получил императорските знаци в църквата „Света София“^[11] и след това се настанил в един от дворците на константинополските василевси — *Буколеон*^[12]. Така постройката била окончателно завършена. Но нейното изграждане не било случайно хрумване. Рицарите създали цяла теория, която трябвало не само да оправдае техните действия, но и да ги представи като естествен, логичен завършек на един продължителен исторически процес; да ги легитимира и да измие от тях позора на престъплението — завоеватели, рушители и грабители на един от свещените за християнството градове, Втория или новия Рим (Константинопол)^[13]. Тази теория е позната благодарение на един забавен епизод, разказан от Робер дьо Клери^[14]. Става дума за срещата между цар Калоян и Пиер дьо Брашиьо, който е „безспорният герой на кръстоносния поход, прочут със своята храброст и със своите подвизи както сред гръцките и българските неприятели, така и сред кръстоносците“^[15]. На тази среща — тя била предизвикана от желанието на българския цар да се запознае с прочутия рицар — между другото френският рицар заявил: „Троя принадлежеше на нашите прадеди; и тези от тях, които успяха да се изплъзнат от погрома на елините, са отишли да живеят там, откъдето идваме ние; поради това, че тя е принадлежала на нашите прадеди, ние сме дошли тук да завладеем земята“^[16]. Тези слова, чиито корени възхождат към подвизите на Еней и прочутата творба на Вергилий, дават интересен оттенък на срещата. Те не само са забавни; те разкриват една историческа мотивация, използване на легендарната историческа традиция за изграждането на политическа идеология, която в крайна сметка се стареа да аргументира правата на рицарите и да изтрие от тях позора на завоеватели, опирайки се на правата на Рим (оттук и на целия Запад) върху източните провинции. Но тази идеология веднага разкрива и другите си измерения: претенциите на Византия, които

вече са и претенции на новите господари на Константинопол; претенции, черпени от универсалистичната теория, крепяла Империята в продължение на едно хилядолетие. Опитът на цар Калоян да си осигури временен мир с новата империя (вероятно наскоро след 12 април 1204 г.), за който стана дума, са отбелязани категорично в два извора. В „Gesta Innocentii III“ отрицателният отговор е мотивиран така: „че не ще има мир с него [Калоян], ако не върне земята, принадлежала на Константинополската империя, в която бил нахлул с насилие“^[17]. Никита Хониат, както би трябвало да се очаква, е по-обстоен: високомерните латински барони писали на Калоян „да се отнася в грамотите си до тях не като цар с приятели (ὡς βασιλεὺς φίλοις), а като слуга с господари (ὡς ὑπηρέτης δεσπότηας). Иначе те щели да вдигнат срещу него оръжие и лесно да опустошат Мизия, която той владее не по право, а като отцепник от ромеите (Ῥωμαῖοι ἐλασσοτάς) и да го върнат в предишното му положение“^[18]. Това са фактите. И ако можем да заподозрем Хониат в пристрастие (в неговите думи ясно прозира византийската политическа идеология и традиция — той не пропуска да припомни, че Калоян е „метежник и че е разорил ἐπὶ Ῥωμαῖοις ἐσπέριον ἐπικρατεῖαν“, т.е. „ромейските западни владения“), то писаното в „Gesta Innocentii III“ не оставя никакво съмнение за действителните схващания на латинците, наследени или заимствани от победените ромеи.

И така от *пространствена* гледна точка противникът на българите бил същият^[19]. От *политическа* гледна точка нещата остават също непроменени: отново Константинопол е център на Империята, която обосновава своето съществуване с познатите вече традиционни идеологически принципи. Новото лице на едно познато географско, политическо и идеологическо пространство се създавало от едно ново общество, което от завоевател се стремяло да се превърне в приемник, и то легитимен, на завоюваното, т.е. вместо Translatio Imperii, ние имаме работа с обратен процес. Западът дошъл в Константинопол, в сърцето на старата империя на ромеите (римляните)! Калоян добре е разбирал настъпилите промени, очевидно не ги е приемал и се е готвел за война. Позицията на българския цар била ясна, а аргументите — поне два от тях — имали своите корени в българската историческа традиция. Според Калоян „тази земя“ той я притежавал по-справедливо, отколкото латинците

Константинопол. Защото той си възвърнал земята, която неговите деди били загубили, а те са завладели византийската столица, която съвсем не им принадлежала. Двете становища са категорично формулирани: от едната страна е законността, а от другата — беззаконието и насилието (едва ли би могло да допуснем, че българският цар би могъл да бъде убеден с „историята“, която му разказал Пиер дьо Брашиьо). За Калоян това е бил типичен случай на узурпация, на тирания и той не се чувствал обвързан с новите господари на Константинопол. Напротив, той е бил свободен, до известна степен задължен да воюва срещу тях в името на традицията, законността, установения τάξις (не толкова византийският, колкото българският, цар Симеоновият).

Не по-малко интересен и сериозен е вторият аргумент: „Освен това самият той, Калоян, бил получил законно («legitime») *coronam regni* от римския първосвещеник“^[20]. Тази фраза е много важна. Тя разкрива до голяма степен мотивацията на Калоян в преговорите с Инокентий III и самия механизъм на тези преговори (две години съзнателно бавене и след това усилен разговор довели до коронацията на 8 ноември 1204 г.). Наистина в „Gesta Innocentii III“ се споменава *coronam regni* (съставителят, близък на папата, едва ли би си позволил друг израз), но Калоян — вече видяхме това — без колебание говори за *coronam imperialem* и не се смущава да се подписва *Caloiochannus imperator Bulgarorum* или βασιλεύς, както твърди Хониат. И тук, при зараждането на конфликта, отново имаме две гледни точки или по-точно две ясно регламентирани позиции: Калоян, който е законен цар (*rex* или *imperator*), законност, дошла от две посоки: българската царска традиция (аргументирана обстойно и настойчиво в писмата на Калоян), препотвърдена от папата и демонстрирана по изключително тържествен начин чрез коронацията, извършена от папския легат кардинал Льв, който връчил на Калоян всички владетелски инсигнии; от другата страна, вместо от Бога поставен василевс, се намирал един император, излъчен от високите барони на кръстоносната войска („*primus inter pares*“!)! Така в началото на 1205 г., когато вече е било ясно, че сблъсъкът е неизбежен, Калоян се оказал единственият легитимен владетел — цар (император) — на Балканите. От тази безспорна позиция той тръгнал към трайно и безкомпромисно противопоставяне на Константинопол.

Подготвяйки се за сериозен, може би продължителен, с решителен характер и с още по-решителни последици военен конфликт с Латинската империя, Калоян трябвало да реши един важен проблем — проблема със съюзника. Първата му грижа била отправена към традиционната посока — призоваване на куманите^[21]. Като отчитал сложността на обстановката, българският цар потърсил и други съюзници. В някои извори те са назовани турки^[22], а в други туркомани^[23]. Трудно е да се каже какъв народ се крие под тези наименования — дали това са били отбрани кумански войски или пък Калоян се е обърнал към селджукските турци, които трябвало, ако съюзът се осъществявал, да нападнат Латинската империя откъм Мала Азия? Но с това действията на Калоян не приключили. Появил се още един съюзник, който сам дошъл при българския цар. Този съюзник били ромеите. Никита Хониат пише, че ромейската аристокрация, след като напразно предлагала услугите си на маркиз Бонифас дьо Монфера и император Бодуен, се обърнала към Калоян. Българският цар бил по-благосклонен: „Впрочем Йоан се разпореди прибегналите до него ромеи да се върнат в родината си и да правят на латинците каквото могат зло, с хитрости и набези, докато той уреди техните работи по най-добър начин“^[24]. Очевидно става дума за нещо твърде важно и интересно, но византийският историк, съзнателно или не, го е представил неясно, размито. За щастие разказът на Жофроа дьо Вилардуен е значително по-обстоятелствен и, което е по-важно, по-конкретен: „Но гърците, които бяха много вероломни, не бяха прогонили коварството от своите сърца. По това време те видяха, че французите бяха твърде разпилени по земите и че всеки имаше да върши нещо за своя сметка. Те помислиха въпреки това, че тогава биха могли да ги предадат. И те тайно взеха пратеници от всичките градове на страната и ги изпратиха при Йоанис, който беше крал на Влахия и България, който беше воювал с тях и постоянно воюваше, и те му известиха, че ще го обявят за император («que il le feroient empereor») и че всички ще му се подчинят и че ще убият всички франки. И те ще му се закълнат, че ще му се подчиняват като на свой господар, а той ще им се закълне, че ще ги управлява като свои поданици. Така беше сторена клетвата“^[25].

Едно дори бегло съпоставяне на двата текста ще бъде в полза на Вилардуен. И то не защото така ни се иска, а защото Хониат, по

леснообясними причини, проявява пристрастие и премълчава основното. Писаното от маршала на Шампания и Романия — в случая той не е страна и е логично да е по-обективен — е много по-правдиво (може би с изключение на преценката му за нравствените качества на ромеите), много по-конкретно и много по-убедително. Особено при представянето на най-важното: създаване на българо-гръцката (ромейската) общност (а не съюз, както обикновено го нарича българската историография^[26]) с признаване на българския цар за „император“ (василевс) на българи и ромеи! Защо цар Калоян се е съгласил с това споразумение (двете страни са дали тържествени клетви) е ясно. По-важно е да се потърси мотивация в действията на ромеите от Тракия и Македония (Вилардуен говори за „пратеници от всичките градове на страната“ — „de totes les citez de la terre“, но едва ли би било оправдано да се твърди, че са били представени и ромеи от Мала Азия). Ако се вгледаме внимателно в събитията и в положението на Балканите след падането на Константинопол, ще видим, че ромеите са били в много тежко състояние и почти не са имали изход, поне за момента. Двете огнища на ромейската държавност — Никея^[27] и особено Епир^[28] — едва били възникнали и не са имали никакви възможности да оказват влияние върху събитията на полуострова. Оставала България. Но би могло да се допусне и друго обяснение: ромейската аристокрация се съгласила на този договор с Калоян, за да го използва да отслаби Латинската империя колкото може повече. И след това да се откаже от клетвите си (бъдещите събития може би натежават в полза на това обяснение). Но историческият парадокс е налице: за пръв път част от ромейската аристокрация признала българския цар за свой василевс и положила клетва да му се подчинява и служи!

След като приключил с подготовката цар Калоян побързал да ускори събитията и да изпревари възможните действия на латинците срещу България. Това му давало възможност да спечели тактическо превъзходство и да определи времето и мястото на решителното стълкновение с рицарите. По думите на Никита Хониат^[29] след завършване на преговорите Калоян заповядал на ромейските пратеници да се завърнат по домовете си и да започнат подготовка за въстание. И наистина въстанието не закъсняло. Първи се вдигнали жителите на Димотика, след това латинската власт била ликвидирана

в Адрианопол и Аркадиопол^[30]. През цялото време Калоян подпомагал ромеите, като „се стараел да остане скрит“^[31]. Император Бодуен, след като научил, че ромеите с помощта на българския цар започнали да овладяват главните градове на Източна Тракия, свикал латински отряди, пръснати из Мала Азия^[32] и изпратил към Адрианопол един отряд рицари, командван от Жофроа дьо Вилардуен и Манасие дьо Лил^[33]. На 25 март 1205 г. сам императорът и граф Луи дьо Блоа и Дьо Шартр, без да дочакат да се събере цялата кръстоносна войска, също потеглили към Адрианопол^[34]. Когато пристигнали близо до града, те видели по стените и по кулите да се развяват знамената на Калоян^[35]. Там към тях се присъединил с още толкова хора венецианският дож Енрико Дандоло^[36]. По това време (началото на април) пристигнал и цар Калоян с останалите си сили, сред които били 14 000 кумани^[37]. Решителното сражение било въпрос на кратко време. На 13 април Калоян изпратил в лъжлива атака срещу латинския лагер куманската конница, която нанесла известни загуби на рицарите, след като ги предизвикала да напуснат лагера си^[38]. На следния ден, 14 април 1205 г., използвайки същата тактика, Калоян започнал решителната битка, която завършила с катастрофално поражение на кръстоносната войска^[39]. Според Хониат и Вилардуен император Бодуен бил заловен жив и отведен в Търново^[40], а граф Луи и мнозина от най-висшите барони паднали на бойното поле^[41].

Битката край Адрианопол имала трайни сетнини за българо-латинските отношения и особено върху съдбините на Латинската империя. Докато част от разбитата войска била организирана и отстъпила към Родосто под ръководството на маршала на империята Жофроа дьо Вилардуен^[42] (по пътя, в Памфилия, тя се съединила с отряда на Пиер дьо Брашиьо, който не участвал в злощастното за латинците сражение), друга група бегълци, начело с ломбардския граф Жирар, сполучила да се добере до Константинопол за два дни вместо за пет^[43] — вероятно под влиянието на страха от българския цар^[44]. И наистина Калоян не се забавил излишно край Адрианопол и потеглил подир бегълците. Вилардуен отбелязва, че той ги следвал през целия ден и през целия път, а първата нощ се установил на лагер на разстояние две лиьо от рицарите^[45]. Обединението на остатъците от разгромената войска с отряда на Анри, брата на император Бодуен

(това станало в Родосто), не попречило на цар Калоян да затвърди по най-убедителен начин своето превъзходство. Без да срещне сериозна съпротива, през април-май 1205 г. той овладял „цялата земя“, а неговите кумани достигнали до Константинопол^[46]. Вилардуен с прискърбие съобщава, че латинците освен Константинопол владеели само Родосто и Силиврия. В края на май положението в Тракия се променило. До Петдесетница (29 май) Калоян „беше сторил в земята всичко, което желал“, но не можел повече да задържа своите кумански съюзници, които поради настъпилите вече горещини не искали да воюват и се завърнали по домовете си. Тогава Калоян — пише Вилардуен — със своите „войски от българи и гърци се отправил срещу маркиза към Солун“^[47]. Това на пръв поглед неочаквано решение на българския цар има своето обяснение (освен оттеглянето на куманите): той наистина сторил всичко, което желал да стори или по-точно всичко, което можел да стори там; защото Калоян добре е разбирал, че му липсват сили да нападне столицата на империята. От друга страна, той правилно преценил обстановката и решил, че не бива да забравя и другия си противник — маркиз Бонифас, който претендирал за българските земи в западните области на полуострова.

По пътя за Солун българските войски обсадили Сяр (градът бил подвластен на ломбардския маркиз), който скоро се предал на милостта на Калоян^[48]. По думите на хронистите Калоян не спазил даденото обещание и се разправил жестоко с предалите се латинци^[49]. Българският, владетел бързал да се справи със Сяр, тъй като в Солун ставали събития, които изисквали неговото присъствие там. Докато маркиз Бонифас воювал в Пелопонес срещу Леон Сгур (обсаждал Навплион по думите на Вилардуен^[50]), жителите на Солун се вдигнали на въстание и овладели града, като принудили ломбардския гарнизон заедно със съпругата на маркиза да се затвори в крепостта. От това положение се възползвал българският цар и неговите войски, командвани от Ецуисмен и завладели града. По-нататъшните действия на Калоян са малко неясни: той напуснал Солун — едва ли под заплахата от Бонифас, който бил повикан от съпругата си с писмо^[51] — като го оставил в ръцете на гърците. Това изненадващо решение на българския цар може да се обясни само по един начин: ромеите били негови „поданици“ — според споразумението от началото на

годината, — а той техен василевс. Ето защо Калоян се съгласил градът и воденето на военните действия срещу латинския гарнизон, намерил последно убежище в крепостта, да преминат в ръцете на местните ромеи, а Ецуисмен се завърнал в Просек, чийто управител бил^[52].

Макар че напуснал Македония^[53], българският цар все още не бил завършил кампанията си от 1205 г. Връщайки се към „своята страна“ („vers son país“), по думите на Вилардуен^[54], Калоян влязъл във връзка с пловдивските „попеликани“, т.е. еретици-павликяни и вероятно богомили^[55], които предложили да му предадат града, който се намирал в ръцете на Рение дьо Три^[56]. Калоян не пропуснал удобния случай да овладее Пловдив — безспорно най-важният градски център в Тракия, чиято ключова позиция можела да изиграе решителна роля в осъществяването на неговите планове. Действията на българския владетел били обосновани и от още нещо: успехите му през пролетта на 1205 г. вероятно пробудили враждебните чувства на ромеите и предизвикали първите пукнатини в българо-византийската общност^[57]. Тази бърза, но едва ли неочаквана промяна в отношенията между българи и ромеи намерила най-ярък израз в Пловдив, който след оттеглянето на Рение дьо Три (то приличало повече на бягство) в Станимака^[58], останал в ръцете на местното население. И докато „попеликаните“ били склонни да го предадат на Калоян, ромеите, начело с Алексей Аспиет, оказали съпротива. Това, разбира се, не могло да възпре българския владетел, който превзел града (според Вилардуен Пловдив се предал на милостта на Калоян^[59]), наказал сурово една част от жителите (несъмнено византийци), а друга част изселил принудително^[60].

Завладяването на Пловдив (юни 1205 г.)^[61] било последното действие от Калояновата кампания през тази първа година на българо-латинската война. Веднага след това Калоян се завърнал в Търново. Трудно е да се каже защо изоставил военните действия в самото начало на лятото. Едва ли би могло да се допусне, че той се е уплашил от писмото на Инокентий III, което папата му изпратил веднага след като научил за сражението при Адрианопол^[62]. Може би Хониат е по-близо до действителното положение, като твърди, че Калоян се завърнал в престолния град, тъй като там бил разкрит заговор срещу него^[63]. За съжаление разказът е лишен от подробности и трудно

може да се добие представа за истинското положение на нещата. Сякаш най-логично е най-простото обяснение: военната кампания продължила почти четири месеца и войската се нуждаела от отдих. Ето защо Калоян напуснал Тракия след изключително успешни действия и се завърнал в Търново, за да поднови войната в началото на следващата година^[64].

Още в средата на януари 1206 г. (три седмици след Коледа, както отбелязва Вилардуен^[65]) цар Калоян изпратил „в земята на Романия“, за да подпомогне Адрианопол и Димотика, една войска, която още на 31 януари край Русион нанесла голямо поражение на конетабъла на Империята Тиери дьо Термонд^[66]. В отговор регентът Анри засилил гарнизона на Силиврия^[67], но това било твърде малко, за да възпре българите. И наистина през февруари сам цар Калоян начело на многобройна войска навлязъл в „Романия“. Без много усилия той овладял градовете Неапол, Апрос, Родосто, Пандор, Хераклея, Даониум, Чорлу, Атира^[68], а куманската конница отново достигнала почти до „портите на Константинопол, където Анри, регентът на Империята, беше с толкова хора, колкото имаше, твърде опечален и разтревожен, понеже не можеше да разполага с достатъчно люде, за да защитава земята“^[69]. По думите на Вилардуен на пет дни от Константинопол не останало нищо за опустошаване освен градовете Виза и Силиврия — единствените латински владения в Тракия^[70]. През цялата тази кампания цар Калоян действал по един и същи начин: разрушавал завладените градове и отвеждал населението им в България^[71]. Тъкмо тези негови прояви, безспорно подчинени на една по-голяма цел — присъединяването и приобщаването на цяла Тракия към българската държава и в същото време изолирането на Константинопол, — предизвикали недоволството и съпротивата на „гърците“, които били в българската войска. Ромеите решили да скъсат окончателно с Калоян (процес, започнал още през лятото на 1205 г. със събитията в Пловдив) и да сключат споразумение с латинците. Според постигнатото съгласие ромейската аристокрация в Тракия била оглавена от Теодор Врана, който получил във владение Адрианопол и Димотика^[72]. Тези преговори едва ли са се изплъзнали от вниманието на Калоян. През юни 1206 г. той решил да прекрати своята кампания, твърде резултатна до този момент и да установи

властта си в Адрианопол и Димотика. Ромейското население на Адрианопол — дотогава съюзник на българския цар (дори подвластно според договора от началото на 1205 г.), отказало да го пусне в града^[73]. Тогава Калоян се отправил към Димотика и я обсадил (по думите на Хониат жителите на града били съгласни да признаят Калоян за василевс, но при условие, че той няма да влиза в Димотика), поставил край стените ѝ много каменометни машини, наредил да изготвят други обсадни съоръжения и дори да отклонят река Марица^[74].

Едва сега Анри решил да действа (междувременно в Константинопол пристигнали пратеници от двата града с молби за помощ^[75]). Вилардуен е представил добре предпазливостта, с която латинската войска напуснала столицата и навлязла в Тракия^[76]. Тази демонстрация едва ли е била впечатляваща, но Калоян преустановил обсадата на Димотика и потеглил към България^[77]. Така или иначе Анри се възползвал от отстъплението, тръгнал по дирите на българския цар, но впоследствие се отклонил към Родопите и успял да освободи затворения в продължение на тринадесет месеца в Станимака Рение дьо Три^[78]. Там той научил за смъртта на Бодуен^[79] и побързал да се завърне в Константинопол (в Тракия бил оставил Теодор Врана), където на 20 август бил коронясан за император^[80]. Цар Калоян се възползвал от оттеглянето на Анри и събитията свързани с неговата коронация, и през септември 1206 г. изненадващо се върнал в Тракия. Този път той сполучил да овладее Димотика, разрушил укрепленията на града и отвел със себе си неговото население^[81]. Действията му предизвикали нов поход на император Анри, който достигнал до Берое (градът бил изоставен от българите), а край Близм му се удало да освободи отвлечените жители на Димотика^[82]. След като посетил Адрианопол и Димотика (да огледа пораженията на града, нанесени от Калоян), императорът за първи път се отправил срещу България. През Терме (Акве Калиде) той достигнал до Акило и без да стори нещо по-съществено, се завърнал в Константинопол^[83].

В началото на 1207 г. цар Калоян променил своята стратегия. Той намерил съюзник, който да отвлече вниманието на латинците и да отклони част от техните сили, в лицето на Теодор Ласкарис^[84].

Инициативата за съвместни и едновременни военни действия срещу император Анри, който разполагал с твърде малко хора в Константинопол, дошла от никейския владетел. Българският цар изразил веднага своята готовност да се съюзи отново с ромеите — този път с ромеите от Мала Азия, за да се справи с латинците и свързания с тях Теодор Врана^[85]. Наскоро след сключването на споразумението цар Калоян и куманската конница нахлули в Източна Тракия (в същото време Теодор Ласкарис започнал настъпление в Западна Мала Азия). Този път българският владетел бил по-добре подготвен: поставил срещу адрианополските укрепления тридесет и три каменометни машини и водел със себе си специално подготвени хора (Вилардуен ги нарича „trencheres“, т.е. „сапъори“)^[86], които щели да се опитат да разрушат (или пробият?) крепостните стени на града. Но и този път не сполучил. Вилардуен обяснява неуспеха по следния начин: докато българите обсаждали Адрианопол и атакували няколко пъти здравите му стени, куманите се пръснали из Тракия^[87], награбили плячка и решили да се завърнат в страната си. А след това добавя: „И когато той [Калоян] видя това, не посмя да остане без тях пред Адрианопол“^[88].

Оттеглянето на цар Калоян от Тракия облекчило положението на император Анри, който насочил цялото си внимание към Мала Азия и скоро сключил двегодишно споразумение с Теодор Ласкарис. По този начин, отбелязва със задоволство Вилардуен, били разделени враговете на Империята, „които бяха приятели и се подпомагаха във войната“^[89]. Почувствал се с развързани ръце, Анри събрал армията си в Силиврия и за втори път потеглил към България (юли-август 1207 г.). Този път латинците достигнали до старопланинските подножия, прекарвали три дни в град Авли и се завърнали обратно^[90]. По-сериозна и по-важна за България била следващата стъпка на император Анри. В края на месец август в Кипсела той се срещнал с маркиз Бонифас дьо Монфера и се споразумял с него в началото на септември да съберат войските си край Адрианопол и да започнат съвместна военна кампания срещу българския цар^[91].

Основните извори мълчат, когато става дума за действията на цар Калоян след отстъплението от Адрианопол. Това мълчание сякаш навежда на мисълта за пасивност на българския цар, за липса на

желание да предприеме нещо по-сериозно през изтичащата година. Но събитията показват обратното. Те свидетелстват, че Калоян е следял много внимателно своите противници и макар отдалече, е реагирал много бързо. На 4 септември 1207 г. близо до Мосинопол маркиз Бонифас бил убит от „il Bougre de la terre“, а главата му била изпратена на цар Калоян^[92]. Трудно е да се каже дали тези българи от околностите на Мосинопол (по време на срещата в Кипсела маркиз Бонифас отстъпил града на Вилардуен) са действали самостоятелно или по внушение и под ръководството на българската държавна власт. Но както и да било, цар Калоян не пропуснал да се възползва от това сериозно обстоятелство. Той правилно преценил, че император Анри в такъв момент едва ли би започнал настъпление срещу българската държава^[93], и наскоро след смъртта на Бонифас се отправил срещу Солун, За съжаление по време на обсадата на града — средище на Ломбардското кралство — Калоян бил убит^[94]. Тази неочаквана смърт принудила българите да прекратят обсадата на Солун и пренесли тленните останки на своя мъртъв владетел в Търново, където те били положени в църквата „Св. Четиридесет мъченици“^[95].

---

[1] *Villehardouin*, § 237-251; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 237–251. За плячката, взета от града и нейното разпределение: *Chr. Ferrard*. The amount of Constantinopolitan booty in 1204. — *Studi Veneziani*, XIII (1971), 95–104. ↑

[2] *Villehardouin*, § 251; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 251. ↑

[3] *Gesta Innocentii III*, § LXV, 64-65; *B. Hendrickx*. Recherches sur les documents diplomatiques non conservés, concernant la quatrième croisade et l’empire latin de Constantinople pendant les premières années de son existence (1200–1206). — *Βυζαντινά*, 2 (1970), n° 17 (XXXVIII), 135–136. Това пратеничество на цар Калоян обикновено се датира между 18 юли 1203 г. и август 1204 г. Но при всички случаи то е пристигнало в Константинопол след 12 април 1204 г. Вж. *Божилков*. Асеневици, с. 62, бел. 76; *Choniates*. Historia, p. 613. ↑

[4] *Villehardouin*, § 276; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 276: „... И да отидем, — ако това е [и] вашето желание — срещу Йоанис, който е крал на Влахия и България, и който държи несправедливо голяма част от земята“. ↑

[5] Libro de los fechos, § 59, p. 16. ↑

[6] За Латинската империя вж. старото, но все още добро изследване на *J. Longnon. L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*. Paris, 1949. ↑

[7] *Pachymeres*, I, p. 154.3-4. ↑

[8] *A. Carille. Partitio terrarum Imperii Romaniae — Studi Veneziani*, VII (1965), 217–222 (текст), 223–350 (коментар); *N. Oikonomidès. La décomposition de l'empire byzantin à la vielle de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la „Partitio Romaniae“* — XVe Congrès international d'Etudes byzantines. Athènes, 1976. Rapports et co-rapports. T. 1, 28 p. ↑

[9] *Villehardouin*, § 234; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 234: „И този, който ще бъде император според техния избор, ще има четвърт от цялото завоевание в града и извън [него] и той ще има двореца Буколеон и този във Влахерните. А останалите три части ще бъдат разделени на две, половината на венецианците и половината на тези от армията. И тогава ще бъдат взети дванадесет от най-мъдрите [мъже] от поклонниците и дванадесет от венецианците; и тези ще разпределят фиефите и владенията между хората и ще определят службата, която те ще заемат при императора“. ↑

[10] *Villehardouin*, § 256-263; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 256-263; *Robert de Clari*, § XCIII-XCVII, p. 91-95; За Бодуен: *Longnon. Les compagnons de Villehardouin*, 137–140. ↑

[11] *Villehardouin*, § 263; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 263. ↑

[12] За двореца Буколеон, разположен в югоизточната част на Константинопол: *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, с. 144, бел. 20. ↑

[13] *Божил*ов. Седем етюда, 275–276, 282–284. ↑

[14] *Robert de Clari*, § CVI, 101–102. За датата на тази среща — 1204 или 1206 г. — вж. *Божил*ов. Асеневици, с. 62, бел. 78. ↑

[15] *Longnon. Les compagnons de Villehardouin*, 91-98; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, с. 192. ↑

[16] *Robert de Clari*, p. 102; *Geoffroy de Villehardouin. Un chevalier a la croisade*, 263; *Божил*ов. Седем етюда, 174–175. ↑

[17] *Gesta Innocentii PP III*, n° CVIII, col. CXLVII. ↑

[18] *Choniates*. Historia, p. 631.58-63. ↑

[19] Божилев. Седем етюда, с. 175. ↑

[20] Божилев. Седем етюда, 176–177, както и бел. 109 (тук бел. 17). ↑

[21] Хониат и Вилардуен нищо не пишат за подготвителните действия на Калоян. В тях куманите (у Хониат те са скити) се споменават като съставна част от българската войска край Адрианопол: *Choniates*. Historia, p. 615; *Villehardouin* § 352 (14 000 кумани). Усилията на българския цар да осигури помощта на куманите са отразени в различните версии на „Морейската хроника“: Τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως, p. 45, § 69, vv. 1038–1040 (10 000 кумани); *Chronique de Morée*, p. 22, § 69; *Libro de los fechos*, p. 16, § 59 (14 000 „алани“); Вж. *Božilov*. La „Chronique de Morée“, 43–45. ↑

[22] Божилев. Асеновци, с. 63, бел. 82 (всички извори и основната литература). ↑

[23] *Božilov*. La „Chronique de Morée“, 43–44. ↑

[24] *Choniates*. Historia, p. 612. ↑

[25] *Villehardouin*, § 333; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 333. ↑

[26] *Златарски*. История, III, 215-219; *Б. Примов*. Гръцко-български съюз в началото на XIII век., ИПр., 1947–1948, 1, 22-39; *Α. Κραντωνέλης*. Ἡ κατὰ τῶν Λατίνων Ἑλληνο-Βουλγαρικὴ σύμπραξις, 33-69; *Prinzing*. Die Bedeutung, 48–77. ↑

[27] *M. Angold*. Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicea 1204–1261. Oxford University Press, 1975; *Nicol*. The Last Centuries, 23–42. ↑

[28] *D. M. Nicol*. The Despotate of Epiros. Oxford, 1957. ↑

[29] *Choniates*, Historia, p. 613. ↑

[30] *Choniates*, Historia, 613-614; *Villehardouin*, § 335-339; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 335-339; *Robert de Clari*, § CXII, p. 105; *Božilov*. La „Chronique de Morée“, p. 46. ↑

[31] *Choniates*, Historia, p. 613. Вероятно по това време (март 1205 г.) са започнали вълнения и в Пловдив, който бил владение на Рение дьо Три: *Villehardouin*, § 345-346; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 345–346. ↑

[32] *Villehardouin*, § 340-342; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 340–342. ↑

[33] *Villehardouin*, § 340-342; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 343–344. За Манасие дьо Лил: *Longnon*. *Les compagnons de Villehardouin*, 42–45. ↑

[34] *Villehardouin*, § 349; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 349; *Choniates*. *Historia*, p. 617. ↑

[35] *Villehardouin*, § 350; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 350. ↑

[36] *Villehardouin*, § 351; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 351. ↑

[37] *Villehardouin*, § 352; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 352. ↑

[38] *Villehardouin*, § 355; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 355; *Choniates*. *Historia*, p. 615. ↑

[39] *Villehardouin*, § 357-360; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 357-360; *Choniates*. *Historia*, p. 616; *Robert de Clari*, § CXII, 105-106; *Gesta Innocentii PP. III*, § CVIII, col. CXLVIII; *Ernoul*, 381-385; *J. A. Buchon*. *Collection des Chroniques nationales Françaises*. III. Paris, 1828, 288-289; *Roberti Canonici*. *Chronicon*, 269-270; *Theod. Scutariota*, 458-459; *Acropolita*. *Historia*, p. 22; *Božilov*. La „Chronique de Morèe“, 46-48; *Божил*. *Асеневи*, с. 63, бел. 97 (подбрана литература); *Данчева-Василева*. *България и Латинската империя*, 64–65. ↑

[40] *Choniates*. *Historia*, p. 616; *Villehardouin*, § 360. За съдбата на император Бодуен: *Božilov*. La „Chronique de Morèe“, 48–49. ↑

[41] *Choniates*. *Historia*, p. 616; *Villehardouin*, § 360-361; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 360–361. ↑

[42] *Villehardouin*, § 362-366; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 362–366. ↑

[43] *Villehardouin*, § 367-368; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 367–368. ↑

[44] Несполуките през пролетта на 1205 г. и особено тежкото поражение край Адрианопол силно понижили духа на кръстоносците и довели до масово напускане на Константинопол: На 17 април 1205 г. пет венециански кораба със 7000 души „поклонници, рицари и сержанти“ отплавали от столицата и след кратък престой в Родосто се отправили към Италия. Вж. *Villehardouin*, § 376-379; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 376–379. ↑

[45] *Villehardouin*, § 374; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 374. ↑

[46] *Villehardouin*, § 386; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 386; *Choniates. Historia*, p. 618. ↑

[47] *Villehardouin*, § 389; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 389; *Choniates. Historia*, p. 618. ↑

[48] *Villehardouin*, § 392-394; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 392-394; *Choniates. Historia*, 618–619. ↑

[49] *Villehardouin*, § 394; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 394; *Choniates. Historia*, p. 619. (Според византийския историк цар Калоян спазил даденото обещание). ↑

[50] *Villehardouin*, § 389; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 389; *Choniates. Historia*, p. 619. ↑

[51] *Choniates. Historia*, p. 619. Според Вилардуен (§ 389) Бонифас дьо Монфера изоставил обсадата на Навплион, понеже „беше научил за поражението на император Бодуен“. Вж. *Hendrickx. Documents diplomatiques*, No 22 (XLVII), 139–140 (писмото е писано между 29 май и началото на юни 1205 г.). ↑

[52] За овладяването на Солун от българите през юни 1205 г.: *Vožilov. La „Chronique de Morèe“*, 52–53. ↑

[53] Никита Хониат (*Choniates. Historia*, p. 620) съобщава, че на връщане от Солун цар Калоян завладял Верия, а В. Н. Златарски (*История*, III, с. 232) допуска, че тъкмо тогава българският цар покорил Мъглен и наредил да пренесат мощите на св. Иларион Мъгленски в Търново (Вж. *Kałużniacki. Werke*, с. 56, § XVI). ↑

[54] *Villehardouin*, § 399; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 399. ↑

[55] Б. Примов. За името „попеликани“ на еретиците в Западна Европа. — В: *Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината му*. С., 1958, 763-776; *Българи, гърци и латинци в Пловдив през 1204–1205 г.* — *Ролята на богомилите*. — ИБИД, XXII-XXIV (1948), 145–156. ↑

[56] *Villehardouin*, § 399; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 399. ↑

[57] Точната хронология на българо-византийското общение е неустановена. Това е така, защото двамата основни автори, Хониат и Вилардуен, дават различни сведения, които са интерпретирани

едностранчиво в съвременната специална литература. Тези сведения лесно могат да се съгласуват, ако се приеме, че Хониат пише за началната фаза на разпадането на българо-византийската общност, а Вилардуен — за крайната. Вж. подробно у *Божилков. Асеновци*, 64–65, бел. 117. ↑

[58] *Villehardouin*, § 400; *Вилардуен. Завладяването на Константинопол*, § 400. ↑

[59] *Villehardouin*, § 401; *Вилардуен. Завладяването на Константинопол*, § 401. ↑

[60] *Villehardouin*, § 401; *Вилардуен. Завладяването на Константинопол*, § 401; *Choniates. Historia*, р. 627. За събитията в Пловдив, освен посочената в бел. 55 статия на Б. Примов, вж. литературата у *Божилков. Асеновци*, с. 65, бел. 120; *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, 69–70. ↑

[61] *Божилков. Асеновци*, с. 65, бел. 121 (датата). ↑

[62] С това писмо Инокентий III (*Дуйчев. Преписката*, н° XXXIII, 67-70; *Acta Innocentii PP. III*, н° 89, 314–315) заплашва цар Калоян с нова кръстоносна войска и с военни действия от две страни, призовава го да освободи император Бодуен и да сключи мир с латинците. Българският владетел не може да не е схванал, че зад тези заплахи няма нищо сериозно. ↑

[63] *Choniates. Historia*, р. 628. С този „договор“ в Търново — при участието на император Бодуен (sic!) — специално се занима Г. Цанкова-Петкова (вж. *Božilov. La „Chronique de Morée“*, р. 49, бел. 103), която го датира в 1206 г. Сведенията на Хониат са недвусмислени. Калоян се е завърнал в Търново веднага след събитията в Пловдив (юни 1205 г.). ↑

[64] Докато цар Калоян се намирал в Македония и се разправял с пловдивските ромеи, регентът на империята Анри дьо Фландр е могъл да противодейства твърде слабо. До началото на зимата той се намирал в Памфилион и подсиллил латинските гарнизони в Русион, Виза и Неапол, които били овладени през юни, след оттеглянето на Калоян от Тракия (*Villehardouin*, § 402–404). Опитът му да завладее Адрианопол бил несполучлив. Вж. пак там, § 395-397; *Longnon. Les compagnons de Villehardouin*, р. 142. ↑

[65] *Villehardouin*, § 404; *Вилардуен. Завладяването на Константинопол*, § 404. ↑

[66] *Villehardouin*, § 405-410; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 405–410. В. Н. Златарски (История, III, с. 240) грешно е отнесъл това сражение към пролетта на 1206 г. *Choniates*. *Historia*, p. 628. ↑

[67] *Villehardouin*, § 411; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 411. ↑

[68] *Villehardouin*, § 412-420; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 412-420; *Choniates*. *Historia*, p. 629. ↑

[69] *Villehardouin*, § 419; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 419. ↑

[70] *Villehardouin*, § 421; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 421. ↑

[71] Подробно: *Божил*ов. Асеневици, 65–66, бел. 132. ↑

[72] *Villehardouin*, § 423; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 423. Теодор Врана (за фамилията Врана: *Божил*ов. Българите, 90–92) по думите на Вилардуен (§ 403) бил единственият „грък“, който сътрудничел на латинците. Вероятно това му поведение се дължало на женитбата му с Агнес, сестра на френския крал Филип Огюст и леля на граф Луи дьо Блоа. ↑

[73] *Villehardouin*, § 424-425; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 424–425. ↑

[74] *Villehardouin*, § 425; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 425; *Choniates*, *Historia*, 632–633. ↑

[75] *Villehardouin*, § 426; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 426. ↑

[76] *Villehardouin*, § 426-431; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 426–431. ↑

[77] *Villehardouin*, § 432; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 432; *Choniates*. *Historia*, p. 633. Според Вилардуен (§ 433) Калоян се установил за известно време в крепостта Родестюик Вж. *Asdracha*. *La région des Rhodopes*, p. 153; както и *Гагова*. Тракия, с. 231. ↑

[78] *Villehardouin*, § 435-440; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 435-440; *Choniates*. *Historia*, p. 633. ↑

[79] *Villehardouin*, § 439; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 439. За съдбата на император Бодуен вж. тук, бел. 40. ↑

[80] *Villehardouin*, § 441; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, §441. ↑

[81] *Villehardouin*, § 442; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 442. ↑

[82] *Villehardouin*, § 444-447; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 444–447. Крепостта Близм се локализира при устието на р. Сазлийка в Марица (*Златарски*. История, III, с. 248, бел. 1; Вж. *Гагова*. Тракия, с. 143). ↑

[83] *Villehardouin*, § 448–449, 451-452; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 448–449, 451–452. За отъждествяването и локализацията с Айтос (?) или Анхиало, вж. пак там, с. 155, бел. 199. Напоследък бе изказано предпочитание към Анхиало: *Гагова*. Тракия, с. 128. За Терми — Акве Калиде, пак там, с. 254. ↑

[84] За него: Византийските василевси, 353–355 (Ил. Илиев). ↑

[85] *Villehardouin*, § 459; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 459. ↑

[86] *Villehardouin*, § 461; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 461. ↑

[87] *Villehardouin*, § 472; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 472. ↑

[88] *Villehardouin*, § 474; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 474. ↑

[89] *Villehardouin*, § 488; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 488. ↑

[90] *Villehardouin*, § 490-494; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 490–494. ↑

[91] *Villehardouin*, § 497; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 497. ↑

[92] *Villehardouin*, § 499; *Вилардуен*. Завладяването на Константинопол, § 499. *Robert de Clari*, § CXVI, р. 107; *Choniates*. Historia, р. 63; *Božilov*. La Chronique de Morée, 51-52; *Longnon*. Les compagnons de Villehardouin, р. 234. ↑

[93] Вилардуен (§ 500) описва голямата скръб, обхванала „император Анри и... всички латинци от земята на Романия“, когато научили вестта за смъртта на маркиза. ↑

[94] За съжаление сведения за смъртта на българския цар се съдържат в по-късни или второстепенни съчинения — Георги

Акрополит, Теодор Скутариот, Робер дьо Клери (той вече не бил в Константинопол и сведенията му са от втора ръка), Алберик, „Чудесата на св. Димитър Солунски“, Житието на св. Сава. Те са единомисленици само в едно: Калоян намерил своята смърт край стените на Солун. Различията идват, когато се обяснява тази смърт. Няма съмнение в едно: цар Калоян починал от насилствена смърт в резултат на организиран заговор, чиито нишки водят към Солун. Както местните ромеи — за тях той е бил вече „Скилоянис“, „Ромеоктонос“, „мъж на кървите“ и най-злият враг на ромейския род — така и ломбардските барони са имали достатъчно основания да организират физическото унищожаване на българския цар. По-подробно у *Божил*ов. *Асеневци*, I, n° 3, 55–56. ↑

[95] Подробно за погребението в църквата, разкрито при редовни археологически разкопки през 1972 г. и отъждествяването на скелета с останките на цар Калоян у *Божил*ов. *Асеневци*, I, n° 3, 56–57. В публикацията на провежданите от нея след 1992 г. разкопки в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ гроб № 39 (а и останалите гробове в южната галерия) се отнася към края на XIII в. (вж. *К. Тотев, И. Чокоев, Е. Дерменджиев. Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново според последните археологически разкопки (1992–1995) — Минало, 1997, (41–52, спец. 49–51)), но тази датировка подлежи на сериозно обсъждане. ↑*

ГЛАВА ТРЕТА

БЪЛГАРИЯ В ОТСТЪПЛЕНИЕ: ЦАР БОРИЛ (1207– 1218 Г.)

§ 1. ОТ „УЗУРПАЦИЯТА“ НА БОРИЛ ДО „ОТЦЕПВАНЕТО“ НА СТРЕЗ И АЛЕКСИЙ СЛАВ

Изненадващата — поне за българите — смърт на цар Калоян, поставила българската държава в необичайно положение. От една страна, насилственото отстраняване на царя не било новост за българския политически живот след 1186 г. Напротив, то започнало да се превръща застрашително в постоянно средство за промяна на престола. Калоян просто споделил съдбата на двамата си по-големи братя. Но убийствата в 1196 г. (Иван I Асен) и 1197 г. (Петър) не довели до сериозни смущения, още по-малко до сътресения. След смъртта на единия брат короната без проблеми преминала към другия, защото била собственост на фамилията^[1]. Но настъпила 1207 г. с поредното цареубийство и с него дошла промяната, дошло новото, различното. Наистина съществували всички условия короната да остане във фамилията, но вече като притежание на друго поколение. И тъкмо това обстоятелство предизвикало затрудненията. Изворите не са многословни — царското достойнство преминало към Борил, сестреник на първите Асеновци. Борил е сред онези членове на фамилията, които били застигнати от най-нерадостна съдба. Но сякаш това не било достатъчно и днес над него тегне суровата присъда на Клио или, по-точно на съвременната българска историопис^[2]. Дори изобилието на отрицателни оценки изненадва и най-скептично настроения историк^[3]. И, което е интересното, той се характеризира не толкова като слаб владетел, като провалил се политик, колкото като „лош“ човек, като насилник. Две са основните обвинения, които днешната историческа наука, все още по традиция, отправя към Борил: организиране на заговор за убийството на Калоян и

узурпиране на царската власт от „законните“ наследници на престола. Но дали е било така?

Имало ли е заговор в Търново в ранната есен на 1207 г. и, ако е имало, Борил ли е бил неговият вдъхновител и ръководител? Георги Акрополит и следващият го Теодор Скутариот отбелязват, че след смъртта на Калоян, Борил $\gamma\acute{\epsilon}\gamma\omicron\nu\epsilon\nu\ \acute{\epsilon}\kappa\rho\alpha\tau\acute{\eta}\varsigma$ ^[4], т.е. „станал господар“ (владетел). И толкова. Останалото идва от въображението на учените. Особено идеята на В. Н. Златарски за двете партии в българската столица: привърженици на Калоян и „куманска“ партия^[5], идея произтичаща (?) от факта, че след убийството на вуйчо си, Борил се оженил за неговата вдовица, неизвестната по име „скитка“ (куманка)^[6]. Само Ив. Дуйчев не се остави да бъде заблуден от този брак и видя в него не свидетелство за съществуващ заговор, а опит за легитимиране на властта^[7]. И наистина бракът (макар и в бъдеще) не бил причина, оръдие на въображаемия заговор, а по-скоро негово следствие, ако, разбира се, е имало заговор. Или по-точно следствие от овладяването на престола от Борил (въпросът за „легитимирането“ на властта остава най-малко спорен, тъй като Борил е Асеневец!). Защото смъртта на Калоян не е резултат от действия на хора от неговото обкръжение, на съзнателни действия на българин, който искал да го отстрани и да заеме мястото му — като цар и като съпруг^[8]. И така: „Царят е мъртъв, да живее царят“!

Имало ли е узурпация в Търново през октомври 1207 г.? Но преди това, що е узурпация? Открит метеж с цел установяване на тирания, като се отнеме царската власт от лицето, която я притежава законно^[9]. У византийските автори няма и следа от „апостасия“, извършена от Борил^[10]. Мнозинството български автори следват презумпцията, че има „законни наследници“ (за това по-нататък); щом те не са поели властта, значи Борил я е узурпирал! Твърде просто. И едва ли вярно. Едва напоследък като аргумент, категорично доказващ наличието на акт на узурпация, бе използван един абзац от известното писмо на император Анри (13 януари 1212 г.) до „universis amicis suis“ (всички свои приятели)^[11]. Но този абзац се тълкува грешно, като му се предава конкретно съдържание (пътя на Борил към върховната власт)^[12], докато той ясно и недвусмислено изразява позицията на латинските господари на Константинопол: българските

владетели незаконно владеят „тази земя“, която по право принадлежи на Империята, Византийска и сетне Латинска — обвинение, отправено още към Калоян в 1204 г.^[13]

Да се върнем към „законните наследници“ на престола — една любима характеристика на българската медиевистика — Иван Асен и Александър, невръстните синове на Иван I Асен^[14]. Едва ли трябва да се доказва, че подобно твърдение няма стойност. Най-малко по две причини: няма никакво основание да се твърди, че само синовете на единия от тримата братя са били „законни наследници“, защото ако синът на Калоян Витлеем^[15] е бил роден от извънбрачна връзка, то не се знае дали Петър е имал синове, които биха се наредили сред претендентите. Но по-важното е друго, а именно липсват сведения за какъвто и да било ред при предаването на царската власт. Трябва или да се върнем много назад към Йоан Екзарх („синът идвал на мястото на бащата, и братът [на мястото] на брата“)^[16] или да отидем напред, към Иван Шишман, който в Рилската грамота (1378 г.) отбелязва, че престолът може да бъде зает „или от превъзлюбения син на моето царство или някой от братята и сродниците на моето царство“^[17]. Като че ли тази практика (ако е съществувала през цялото Средновековие) най-точно е обобщена от Михаил Псел: „Обичай е при българите да взимат, за да водят нацията тези, които са от царски род“^[18]. Няма никакво съмнение, че първите Асеновци са действали близо до тази практика и са разглеждали царската власт като собственост на фамилията: тримата братя последователно упражняват царската власт, която преминавала от единия към другия. И изведнъж се появява Борил „узурпаторът“ (той е от „царски род“ и е „сродник“ на последния цар!), който се противопоставя категорично на „законните наследници“ Иван Асен и Александър! Но ако Борил е узурпатор спрямо братовчедите си, то и Калоян е узурпатор по отношение на своите племенници (Петър все пак е имал царската титла още в 1186 г.)! В 1197 г. цар Петър е убит, престолът е освободен и Калоян го заема, без някой да му го оспори. В 1207 г. смъртта застигнала Калоян и царската корона останала без притежател. Но за разлика от предходния път, сега към нея се протегнали много ръце: на Борил, на неговия брат Стрез и на техния братовчед Алексий Слав (Иван Асен и Александър били малолетни и не могли да участват в битката за царската власт). И тримата са гледали на държавата като на

патримониум, върху който са имали равни права. Царската власт била единствена и неделима (времето на съвместно управление чрез двойка царе било отминало) и трябвало да бъде притежавана от един измежду тях. Надделял Борил. Трудно е да се каже с какви средства. Дали веднага след гибелта на Калоян той се е оженил за вдовицата му, за да спечели някакво предимство пред останалите претенденти (Дуйчев прие, че на първо време Борил е бил регент, но тази позиция е съмнителна^[19])? Или пък употребил насилие? Анри дьо Валансиен съобщава, че Борил отнел от Алексей Слав „цялата му земя чрез предателство“ (avoit tolue sa terre en trahison)^[20]. Вероятно с всички възможни средства Борил се наложил над съперниците си — брат си Стрез^[21] и братовчед си Алексей Слав^[22]. И се провъзгласил за цар и самодържец (?) на българите. Но двамата несполучили претенденти не се задоволили с поражението. Тръгвайки от патримониалното схващане за държавата и царската власт, след като не получил цялото, решил да си вземе поне част от него, Стрез побързал да напусне България, намерил гостоприемство в Сърбия и с помощта на Стефан Неман (бъдещия Стефан Първовенчани) наложил своята власт в западните предели на българската държава, установявайки се в Просек (някогашното средище на Добромир Хриз). Началните му стъпки и особено по-нататъшните му действия, показват, че на Стрез се гледало като на пълноценен субект в междудържавния живот, равностоен партньор в сложната обстановка на Балканите в края на първото десетилетие и първата половина на второто десетилетие на XIII в.

По същия път и с още по-голям успех тръгнал и вторият претендент. Действията на Алексей Слав^[23] или поне част от тях могат да бъдат възстановени благодарение на писаното от Анри дьо Валансиен. Според френския хронист Алексей Слав се намирал във война с Борил („estoit en guerre contre Burille“), тъй като му бил отнел цялата земя „чрез предателство“ („in trahison“)^[24], а че „цялата земя“ е била България, става ясно от друг текст на същия автор^[25]. Очевидно сблъсъкът между двамата е бил много по-голям, по-сериозен (отколкото разпрата между двамата братя Борил и Стрез) и дори се превърнал в гражданска война — вероятно през последните месеци на 1207 и началото на 1208 г. След като загубил спора за престола в Търново Алексей Слав не се отказал от борбата и се обърнал за подкрепа към император Анри. Константинополският император

веднага прозрял ползата от един васал като българина, дал му за съпруга дъщеря си и заедно с нея най-високото достойнство деспот^[26], като му обещал съдействие в стремленията му към българската царска корона. Тези важни споразумения, постигнати в Станимака^[27], били окончателно осъществени през ноември 1208 г., когато в Константинопол станала сватбата^[28]. Оттук нататък позицията на Алексей Слав продължила да укрепва и той си извоювал самостоятелно място между България, Епир и Латинската империя (след смъртта на съпругата си и повторната си женитба). Дори един историк като Акрополит, в същото време и висш държавен служител в Никея, не се поколебал да отбележи, че Алексей Слав αὐτοκράτης ἦν^[29], т.е. „бидейки самодържец“. А самият деспот в издадения от него сигилий (единственият български частновладелчески юридически акт!) назовава манастира „Св. Богородица Спилеотиса“ „деспотски и царски“^[30]. Наистина Алексей Слав не оспорил повече престола в Търново — поне няма сведения за подобни действия — задоволил се с деспотското достойнство, но в продължение на двадесетина години (за последен път се споменава в 1228 г.^[31]) той бил напълно независим владетел над територии, които етнически, политически и културно били част от Българското царство^[32].

---

[1] Подробно у *И. Божилев*. Иван I Асен и Стефан Неман — Свети Симеон: създатели на две фамилии — две династии. — В: Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, САНУ Београд, 2000, 47–54. ↑

[2] *Божилев*. Асеновци, I, п° 6. ↑

[3] Малко по-различна гледна точка у *А. Данчева-Василева*. България и Латинската империя (1207–1218). — *ИПр.*, 1977, 1, 35-5; България и Латинската империя, 80-113; *Божилев*. Асеновци, I, п° 6. ↑

[4] *Acropolita*. Historia, p. 24; *Theod. Scutariota*, p. 460. ↑

[5] *Божилев*. Асеновци, I, п° 3, с. 55 и бел. 166 („появата“ на Манастир в заговора). ↑

[6] *Acropolita*. Historia, p. 24; *Theod. Scutariota*, p. 460; *Божилев*. Асеновци, I, п° 6, с. 74. ↑

[7] *Iv. Dujčev*. La bague-scean du roi bulgare Kalojan. — *Byz. Slav.*, XXXVI (1975), 2, 182–183. ↑

- [8] Божилев. Асеновци, I, н° 3, с. 56. ↑
- [9] Божилев. Седем етюда, с. 141. ↑
- [10] Вж. бел. 4. ↑
- [11] G. Prinzing. Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Jannuar 1212. Ueberlieferungsgeschichte, Neu Edition und Kommentar. — Byz. XLIII (1973), p. 411.14-18. ↑
- [12] Данчева-Василева. България и Латинската империя, с. 98. ↑
- [13] Божилев. Седем етюда, с. 175, както и тук по-горе, с. 451. ↑
- [14] Божилев. Асеновци, I, н° 7 и 8. Иван Асен е роден най-късно към 1190–1192 г., а Александър — малко по-късно. ↑
- [15] Божилев. Асеновци, I, н° 10. ↑
- [16] R. Aitzetmüller. Das Hexameron des Exarchen Johannes. IV, 241.21-245.1. ↑
- [17] Ильинский. Грамоты, н° 5, с. 28.95-96; И. Дуйчев. Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г. С., 1886, с. 54.95-96. ↑
- [18] Psellos, I, p. 7, XL.14-15. ↑
- [19] Iv. Dujčev. op. cit., 182–183 (по-горе бел. 7). ↑
- [20] Valenciennes. § 505, p. 30. ↑
- [21] Божилев. Асеновци, I, н° 12; P. Радић. Обласни господари у Византију крајем XII и у први деценијама XIII века, ЗРВИ, 24–25 (1986), 223–234. ↑
- [22] Божилев. Асеновци, I, н° 11; P. Радић. Цит. съч., 235–245. ↑
- [23] За различните предположения относно съдбата му преди 1207 г.: Божилев. Асеновци, I, н° 11, с. 95; P. Радић. Цит. съч., 235–236. ↑
- [24] Вж. бел. 20. ↑
- [25] Valenciennes, § 548, p. 49. В ръкописи G и H се четат вариант „le royaume de Blaquie“ (вместо Blakie la Grant), т.е. Българското царство (пак там, бел. 2); Божилев. Асеновци, I, с. 74, бел. 10; с. 96. ↑
- [26] Божилев. Асеновци, I, н° 11, с. 96-97; Iv. Biliarsky. The Despots in Mediaeval Bulgaria. — Byz. Bulg. IX (1995), 146–147. ↑
- [27] Valenciennes, § 549, 49–50. ↑
- [28] Valenciennes, § 555–559, 52-55; Божилев. Асеновци, I, н° 11, с. 96. ↑
- [29] Acropolita. Historia, p. 39; Божилев. Асеновци, I, н° 11, с. 96.

↑

[30] *Божил*ов. *Асене*вци, I, п° 11, с. 96; Мелник. Т. 2. Манастир „Св. Богородица Спилеотиса“. С., 1994. На 17–18 е препечатан текстът на сигилия (по изданието на Ж. Пападопулос и отец Вагопединос), а на 18–19 — българският превод на Ив. Дуйчев. ↑

[31] *Божил*ов. *Асене*вци, I, п° 11, с. 97. ↑

[32] *Божил*ов. *Асене*вци, I, п° 11, с. 97. ↑

§ 2. ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА: В РУСЛОТО НА ТРАДИЦИЯТА

Възшествието на Борил в Търново едва ли е било лесно. Наистина той успял да се наложи над всичките си съперници, но това вероятно станало с цената на много усилия и време. Все пак най-късно през пролетта на 1208 г. той вече нямал сериозни противници за царската корона в по-голямата част от царството. Противниците били извън пределите на България, но това не ги правело по-малко опасни. Наистина, за да оспорят властта му в Търново Стрез и Алексий Слав имали нужда от подкрепа. Първият вече я бил осигурил в лицето на великия жупан Стефан Неман, а вторият всеки момент можел да се обърне към някой от неприятелите на България, Константинопол или Солун (както и направил малко по-късно). Борил можел да стори две неща: да изчака действията на противниците си — сънародници или не — или да пристъпи към действия. Борил избрал втория път, пътя на действието. Но въпросът бил къде и как да се действа? Царят намерил най-лесното решение: да продължи политиката на покойния Калоян. Но дали това решение било най-правилното? На пръв поглед, да! Но само на пръв поглед. Защото България от пролетта на 1208 г. не била България от септември 1207 г. А и нейните противници, макар и същите от политическа и пространствена гледна точка, били в различно състояние: положението на император Анри укрепвало все повече, а ломбардските барони в Солун се били сплотили след трагичната смърт на маркиз Бонифас дьо Монфера, солунския крал. Дали Борил е отчел настъпилите промени, трудно може да се каже, но той тръгнал по стъпките на Калоян от 1205–1207 г.

Към края на април или самото начало на май 1208 г., с традиционната войска, съставена от българи^[1] и кумани, Борил се появил в Тракия, постоянното поле на сражения между българи и латинци. Българите се установили (?) в областта на Берое, за която Валансиен твърди, че е „sa tierre“, т.е. неговата, на Анри земя^[2], но това твърдение едва ли е убедително и основателно. Наистина след като Анри научил за появата на Борил (това станало на Петдесетница, 25 май^[3]), събрал войските си през Силиврия и Адрианопол, пристигнал в Берое и се настанил там^[4]. Това сякаш трябва да ни

подскаже, че императорът се намирал на територията на Империята, но и противното, т.е., че Анри е навлязъл необезпокояван в българските предели, не е незащитимо схващане^[5]. Още на другия ден след пристигането на Анри, при изгрев-слънце българите нападнали латинците. За съжаление разказът на Валансиен дава представа само за две неща: българите прилагат нападателната тактика вече използвана при Адрианопол (1205 г.), но този път тя подмамва само един рицар, Лиенар (Леонар), който попада в смъртна опасност и император Анри, за да го спаси, се отделя от войската си. Императорът успява, но рицарите му заявяват, че ако още веднъж постъпи по такъв начин, те ще го напуснат^[6]. Мълчанието на Валансиен върху крайния изход на сражението се схваща от някои български изследователи като знак за победа на Борил^[7]. За съжаление този *argumentum ex silentio* не е достатъчен, за да убеди в правотата на подобно тълкуване. По-вероятно е двете войски да са се разделили, без да се обвържат в тежко сражение и без да понесат сериозни загуби.

След сражението при Берое — неговата дата е неизвестна (най-вероятно през м. юни^[8]) — латинците се оттеглили, но не в посока към Константинопол, а малко на югозапад, към Пловдив. Това движение подсказва, че за Анри кампанията не била приключила и решителната ѝ част предстояла. И наистина българите не закъснели да ги последват. И тъкмо тук, край Пловдив^[9], двете войски отново се срещнали. Единственото описание на Пловдивското сражение дължим на Валансиен^[10]. За съжаление перото на Вилардуеновия продължител нито е достатъчно оригинално (обстоятелствата, които предхождат битката, преди всичко събирането на храни за хората и фураж на добитъка от латинците^[11], ни отвеждат към Адрианополското сражение), нито пък достатъчно обективно: докато Борил разполагал общо с 33 000 души, то Анри имал под свое командване само 2000 (рицари, сержанти и всякакви други?)^[12]; личният отряд на българския цар, на брой 1600 души, бил разбит от 25 рицари (*sic*)^[13] и т.н. Сведенията за самото сражение също не са много. Българите след като не сполучили да увлекат рицарите в лъжливо преследване и да ги въвлекат в клопка, решили да дадат открито сражение, в което били победени. В последвалото

отстъпление те били преследвани известно време от латинците, а изоставеният им лагер бил разграбен^[14]. Поражението на Борил край Пловдив (31 юли 1208 г.) е факт, който е подкрепен от още един извор, въпреки че и той е от латински произход (писмо на император Анри до папа Инокентий III от септември 1208 г.)^[15].

Борил бил принуден не само да отстъпи, но и по всяка вероятност се завърнал в Търново. За него военните действия през 1208 г. били приключили. И то неуспешно. Въпреки това още в началото на следващата година неговите войски били готови да подновят войната, макар и в малко по друга посока^[16]. Но те не могли да възпрат Стрез, който, имайки зад гърба си великия жупан Стефан Неман, успял да отнеме от Борил голяма част от Западна Македония^[17]. Наистина към същото време се отнася един епизод, разказан пак от Валансиен, който свидетелства, че международният престиж на българския цар едва ли е бил сериозно увреден. Според френския историк войски на император Анри обсадили Сяр, но местните ромеи предпочели да предадат града на българите, отколкото на латинците. Тъкмо такова предложение те направили на „Бориловия баиул“ (bailliu Burille) в Мелник^[18].

Първите несполуки вероятно са стреснали Борил и са го накарали да се вгледа по-внимателно в политическото положение на Балканите. За съжаление липсва текст, подобен на прочутото писмо на император Анри до „universis amicis“, в което се анализира положението на Империята и се характеризират нейните врагове, но възможните мисли на българския цар никак не е трудно да бъдат проследени. Да започнем с българските „отцепници“ (ἀποστάται). Алексей Слав вече бил поставил основите на едно сериозно, не малко по територия владение и претендирал поне на първо време за българската корона — амбиция, която била подхранвана и подкрепяна от неговия тъст император Анри. Стрез вече бил стъпил на крака и не без сръбска подкрепа успял да отвоюва от Борил една голяма част от Западна Македония и не можел да бъде пренебрегван в международния живот в Югоизточна Европа. Главни противници на България били Латинската империя и Солунското кралство. Очевидно времето за емоционални действия изтекло през 1208 г. Защото през 1209 г. срещу България за пръв път през изминалите двадесетина години се изправят два съюза: на юг Константинопол-Алексий Слав

(Западните Родопи)-Солун, а на югозапад: Стрез и на запад: Сърбия, която, без да показва открита враждебност, не скривала подкрепата си за Стрез. Българският цар трябвало да потърси изход и да се опита да разкъса тази верига. Отново традицията и преди всичко Калояновите действия му подсказали изхода, поне за момента: Борил намерил съюзник в лицето на никейския владетел Теодор Ласкарис, който съвсем наскоро бил коронясан за византийски василевс (1208 г.). Наистина категорични известия за съюза на двамата владетели липсват, но известното писмо на император Анри (13 януари 1212 г.), адресирано към „всички приятели“, подсказва възможното сътрудничество между Търново и Никея^[19].

---

[1] *Valenciennes*, § 504, р. 28 (коментарът на Ж. Лоньон в бел. 2 и 3 относно състава на българската войска е непълен и неточен; вж. *Божилков. Асеновци*, 12–18). ↑

[2] *Valenciennes*, § 504, р. 28; § 506, р. 30. ↑

[3] *Valenciennes*, § 504, р. 28. ↑

[4] *Valenciennes*, § 506, р. 30. ↑

[5] *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, с. 82; *Гагова. Тракия*, с. 50. ↑

[6] *Valenciennes*, § 508–513, 31–33. ↑

[7] *Божилков. Асеновци*, I, н° 6, с. 70. Вж. още *Гагова. Тракия*, с. 50, 82–83 (победата е за българите); *Гагова. Тракия*, с. 50. *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, 82–83 (без категорично становище). ↑

[8] *Terminus post quem*: 25 май (вж. бел. 3). ↑

[9] Не е ясно чий е бил Пловдив през лятото на 1208 г. *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, с. 83 (господари на града са били ромеите). Кр. Гагова (*Тракия*, с. 50) използва като определящ фактор за съдбата на града присъствието на Рение дьо Три сред войската на император Анри (*Valenciennes*, § 515, 518). Но това присъствие открива според нея две възможности: Рение дьо Три е загубил Пловдив и е искал да си го върне или обратното — като негов владетел е подкрепил своя сюзерен. Вж. и *Soustal. Thrakien*, р. 104. ↑

[10] *Valenciennes*, § 515–545 (специално 539–545), 34–48. Подробно за сражението у *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, 83–86. ↑

- [11] *Valenciennes*, § 515–525, 34–38. ↑
- [12] *Valenciennes*, § 521, 532, 543. ↑
- [13] *Valenciennes*, § 540. ↑
- [14] *Valenciennes*, § 544. ↑
- [15] PL, CCXV, coll. 1522–1523. ↑
- [16] Божилев. Асеновци, с. 75, бел. 20. ↑
- [17] Божилев. Асеновци, I, No 12, с. 99 и бел. 10. ↑
- [18] Подробно за „байюла“: Божилев. Асеновци, с. 75, бел. 21. ↑
- [19] *G. Prinzing*. *Der Brief*, p. 412, както и тук по-долу. ↑

§ 3. ГОРЧИВИТЕ ПЛОДОВЕ НА 1211 Г.

Споразумението, сключено с Теодор Ласкарис — най-късно през 1210 г. — вероятно подхранвало надеждите на Борил за промяна в международната обстановка и преди всичко за неутрализиране на Латинската империя. Дали тези надежди били основателни, щяло да покаже бъдещето (Борил имал намерението да повтори опита на Калоян, но времето било друго!). Но преди да насочи своите усилия извън страната, българският цар бил принуден да се заеме с дела вътре в България, там откъдето идвали основните му трудности. След „отцепниците“, които откъснали големи и важни области на държавата, се появили богомилите. Ереста отдавна не била спохождала българските земи или ако тя продължително време тлеела, изворите мълчат. А Борил бил първият владетел в епохата на Второто царство, който се сблъскал с нея^[1]. Защо тъкмо сега? Това питане трудно може да получи задоволителен отговор^[2]. Единственият извор, който ни осведомява за разпространението и влиянието на ереста, не е многословен: „И след тях, когато царството прие сестриникът им преблагочестивият цар Борил, като някакъв зъл трънак изникна триж проклетата и богомерзна богомилска ерес... И те като някакви кръвожадни вълци безпощадно разхищаваха стадото Христово, за което той проля пречистата си кръв“^[3]. Впечатлението, което оставя този текст, сякаш не буди колебание: предходниците на Борил (те са посочени: Иван I Асен, Петър-Теодор и Калоян) не са познавали или най-малко не са имали затруднения с богомилите, а ереста е разяждала едва ли не цялата държава! Но дали е било така? Дали нейните огнища са били пръснати из цялата страна или въздействието ѝ е било значително по-ограничено? Действията на царя поне така, както са представени, били бързи и категорични: „И като разбра за тези неща, цар Борил се възпламени от божествено желание и разпрати по цялото си царство да ги съберат в снопи, сякаш бяха някакви плевели“^[4]. Залавянето на всички (?) еретици и довеждането им в Търново имало една цел: разправата с тях. Бил свикан събор — за първи път в българската история^[5], на който присъствал целият

църковен клир (?) „всички архиереи, свещеници и синоци“, а заедно с тях „и всички боляри, и голямо множество от останалия народ“^[6]. Последвалият спор между еретици и православните, начело с царя (той напомня твърде много описанието на разговорите на Алексий I Комнин с Василий), завършил, както би трябвало да се очаква, с пълно поражение на богомилите, които били разобличени, стояли „неми като риби“ и „посрамени“. Онези от тях, които не се покорили на събора, били „предадени на различни наказания и на заточение“. Всичко това станало на 11 февруари 1211 г., който бил петък от Сиропустната неделя^[7].

Разправата с богомилите, чиито водачи са назовани — Михаил, Теодор, Добре, Стефан, Василий, Петър^[8] — не е изненада. Изненадата е другаде: макар че Българската църква вече седем години била подвластна на Рим, проведеният Събор бил изцяло в традициите на Православието и следвал точно правилата на Константинополската църква! Нещо повече, след приключването на Събора Борил се разпоредил „да се преведе от гръцки на неговия български език съборникът“, т.е. така нареченият Синодик в неделята на православието^[9] — един от най-православните книжовни паметници, съставени в Константинопол веднага след възстановяването на иконопочитанието (843 г.). И накрая „по негова воля и този свят събор беше вписан сред православните събори, за да се чете в първата неделя на светите пости, както светите отци са завещали още от самото начало на съборната и апостолска църква“^[10]. Така само седем години след като цар Калоян, макар и формално, приобщил България към Рим, свиканият в Търново събор с нищо не подсказал, че Българската църква би трябвало да плава във водите на католическата действителност. Напротив, със своите действия Борил („православен цар“)^[11], без да се колебае, подсказвал, съзнателно или не, че България си останала там, където се намирала и преди „Златопечатника“ на цар Калоян. Изминалите години с нищо не допринесли за възможното приближаване на България към един друг, по-различен свят.

Победата над еретиците — според незнайния съставител на Синодика, твърде значима, но едва ли с голям обществен отзвук, който би заличил действията на богомилите из страната — вероятно е успокоила Борил, вдъхнала му е увереност и той отново се е обърнал с лице към проблемите извън границите на страната. Учудва

упорството, с което българският цар се опитвал да следва действията на своя предходник. Но докато Калоян без колебание вървял по правилния път, Борил, загърбвайки истинските проблеми на страната (Алексий Слав и Стрез), упорито продължавал да хвърля всичките си сили срещу латинците от Константинопол. Съвместните действия с Теодор Ласкарис — защото за случайно съвпадение едва ли може да се мисли — били плод на инерция в българската външна политика, отколкото добре осъзната необходимост. Само три години по-рано настъплението на никейския василевс било необходимо, за да отклони вниманието на император Анри, а и на неговите сили, от поредната кампания на Калоян в Югоизточна Тракия, преди всичко срещу Адрианопол и Димотика; сега сякаш походът на Борил бил прикритие за действията на Теодор Ласкарис. През ранната пролет на 1211 г.^[12] българските войски, в познатия вече състав, отново се появили в Югоизточна Тракия (по Малоазийското крайбрежие вече действали никейците). Техните действия са познати единствено от писмото на Анри (13 януари 1212 г.). Според латинския император той напуснал Солун поради заплахата за Константинопол, предизвикана от настъплението на никейските войски. Точно на Великден (3 април 1211 г.) той достигнал до „civitatem nostram que Ross dicitur“, т.е. „до нашия град, наречен Роса (= Русион?)“^[13], а на следващия ден, напускайки града, той научил, че наблизо се намира Борил с „много кумани, българи и власи“, който го причаквал на пътя му^[14]. След като латинците успели да се запознаят с обстановката и да научат за подготвената засада, те се отклонили на юг, покрай морето, тъй като били само 60 рицари. Едва когато достигнали на три дни път от Константинопол, те нараснали по численост, поради присъединилите се към тях латинци. Тогава императорът решил да се върне, да потърси Борил и да влезе в сражение с него. Българският цар научил за намеренията на латинците и потеглил обратно към България. Анри го преследвал два дни, но не могъл да го настигне, „тъй като бягаше бързо“ (... celeriter fugientem)^[15].

Това е краткият разказ на император Анри и ние сме принудени да го приемем. Още повече, че в него няма съмнителни сведения, освен традиционната числова характеристика (многобройни българи и малцина латинци). Разбира се, би могло да се помисли, дали Борил се е уплашил от латинците и се е оттеглил бързо, без да влезе в

сражение с тях. Дали той се е задоволил с тази демонстрация на сила (все пак привлича вниманието на Анри!), подпомагайки по този начин Теодор Ласкарис, и след това, изпълнил задачата си, се оттеглил. Или пък вече е имал други намерения? Защото Борил бил влязъл във връзка с брат си Стрез, дал му титлата севастократор и се споразумели за съвместни военни действия срещу Солун. В решителното сражение, състояло се в равнината край Пелагония (Битоля), двамата братя — Борил участвал с 52 бойни отряди — били разбити от съединените сили на солунските барони и епирския владетел Михаил Ангел Комнин^[16]. Каква е била съдбата на Бориловите войски, не се знае, докато Стрез загубил „по-голямата част от своята войска, вържана с мечове“^[17]. Това поражение не отказало Борил от военни действия. Но упорството му не водело до положителни резултати. Вероятно през есента на същата година българският цар решил отново да настъпи към Солун с голяма войска („cum magno exercitu“), но бил посрещнат от солунските барони, предвождани от граф Бертолд Катценеленбоген (регент на кралството) и Евстахий (брат на Анри) и подпомогнати от „Sclavo, genero nostro“^[18], т.е. от деспот Алексей Слав, зет на император Анри. Борил се уплашил, „напуснал с бягство земята“, като изоставил 24 пехотни и 2 конни отряда, които били напълно избити от латинците^[19].

Разправата с богомилите, които малко или много вълнували страната, както и трите неуспешни военни кампании, сякаш били недостатъчни, за да създадат облика на годината. Вероятно през същата 1211 г.^[20] (последните месеци?) във Видин избухнали вълнения, които имали твърде опасната цел — откъсване на част от Българския северозапад. Борил едва ли би могъл да допусне и това „отцепване“, но силите му не достигнали, за да се справи с бунтовниците и затова бил принуден да потърси помощта на унгарския крал Андрей II. Унгарски войски, предвождани от граф Ивашин, успели да се справят с бунтовниците и Видин бил запазен за българската държава. Но Борил трябвало да заплати твърде скъпо: вероятно тогава той отстъпил на Унгария Браничево и Белград^[21] — един акт, който допълнил горчивата равносметка на 1211 г.

---

[1] Като се изключат може би събитията в Пловдив през 1205 г. Но евентуалният допир на Калоян с богомилите (?) е имал съвсем

друг характер. ↑

[2] Д. Ангелов („Богомилството в България“, с. 446) обяснява необичайното развитие на ереста с отслабването на централната власт, засилването на „господството на феодалното болярство“, териториалните загуби и влошаването на живота „на цялото население в страната и особено на селячеството“. ↑

[3] Синодик, царя Борила, § 93, 77–79 (Дринов препис). ↑

[4] Синодик, царя Борила, § 110 (с. 78) (Палаузов препис) — § 93 (с. 79) (Дринов препис). ↑

[5] Разбира се, църковният събор от този тип, а не т.нар. народни събори от времето на Първото царство. ↑

[6] Синодик, царя Борила, § 110 (с. 78) — § 93 (с. 79). ↑

[7] Синодик, царя Борила, § 110 (с. 82) (Палаузов препис). ↑

[8] Синодик, царя Борила, § 111 (с. 82). Трудно е да се каже дали това са водачите на богомилите в 1211 г. или те са еретици от далечното минало. (Д. Ангелов. Богомилството в България, с. 448; не се ангажира с категорично мнение). ↑

[9] Синодик, царя Борила, § 110 (с. 80). За византийския Синодик: *J. Guillard. Le Synodikon de l'Orthodoxe: édition et commentaire.* — ТМ, 2 (1967), 1–289. ↑

[10] Синодик, царя Борила, § 110 (с. 80). ↑

[11] Синодик, царя Борила, § 110 (с. 82). Римската църква продължавала да гледа на Българската църква, най-малко като на свързана с нея — българският примас бил поканен да участва в работата на Четвъртия латерански събор през 1215 г. (*Acta Innocentii III. PP.* n° 206, 442–443; *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, с. 110), — но това едва ли говори за сериозна обвързаност и за някаква промяна в православната принадлежност на българите. ↑

[12] Само Ж. Лоньон в една от последните си книги („*Les compagnons de Villhardouin*“, р. 144) като че ли прави опит да отнесе събитията към 1210 г. ↑

[13] *G. Prinzing. Der Brief*, р. 413.47. Непонятно защо в ЛИБИ, 4, с. 9, бел. 50 е коментирано по следния начин: „От гр. Роса Хенрих е искал да навлезе във вътрешността на България“ (sic!). ↑

[14] *G. Prinzing. Der Brief*, р. 413.48–51. ↑

[15] *G. Prinzing. Der Brief*, 413.51–414.68. Подробно у *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, 100–101. ↑

[16] *Polemis*. The Doukai, n° 45. ↑

[17] *G. Prinzing*. Der Brief, p. 414.73-82. ↑

[18] ЛИБИ, 4, с. 23: „Greco nostro“ (!), т.е. „нашия грък“! ↑

[19] *G. Prinzing*. Der Brief, 417.159-418.67. ↑

[20] За датата и съществуващите различни мнения: *Божил*ов. Асеновци, с. 76, бел. 36; *Данчева-Василева*. България и Латинската империя, с. 107 (поддържа старото си схващане — 1213–1214 г.). ↑

[21] *Божил*ов. Асеновци, с. 76, бел. 36. ↑

§ 4. ТЪЖНИЯТ КРАЙ НА ЕДНО БЕЗСЛАВНО ЦАРУВАНЕ

Изминалата 1211 г., донесла толкова несполуки и грижи на Борил, била добър повод за равносметка на четиригодишното му царуване. И тази равносметка — Борил едва ли е пропуснал да я направи — била твърде обезпокоителна. Опитът да продължи голямата политика на цар Калоян, и то стъпка по стъпка, се провалил. Вместо очакваните победи (българите били вече свикнали с тях!) Борил търпял поражение след поражение и на двата фронта — Константинопол и Солун. Той не успял да обедини около себе си не само цялото общество, но дори и най-близките си роднини, предизвикал разцепление на силите и междуособни борби, довели до загуба на области от държавата. Очевидно трябвало да използва други средства и да измени методите си на действие. Защото войната се оказала не по силите и възможностите му. За да съхрани това, което му оставало (преди всичко царската корона), той бил принуден да се промени. И до известна степен успял. През следващите няколко години Борил воина бил изместен от Борил дипломата. И превъплъщението, до известна степен, било сполучливо. Към 1213 г., десетина години след създаването на Латинската империя, за първи път между България и новите господари на Константинопол били установени мирни, дори съюзнически отношения. Залогът за тях бил твърде висок — брак между Калояновата дъщеря (нейното име е неизвестно^[1]) и император Анри^[2]. Трудно е да се каже кой е бил инициаторът на това споразумение (Робер дьо Клери — той е бил твърде далече, когато е писал — твърди, че константинополските барони накарали Анри да я поиска за съпруга^[3]) и кой е спечелил повече от него. Все пак споразумението потвърдило пораженията на Борил и успехите на Анри до края на 1211 г. и означавало край на българските претенции към Константинопол и Солун и, в същото време, така необходимата сигурност за латинците. Наистина бракът донесъл известна сигурност и на Борил, но тази сигурност вече нямала нищо общо с Калояновата политика.

Бориловите усилия не свършили с този царствен брак. Наскоро след като той бил осъществен, вероятно през същата 1213 г.,

българският цар се сродил още веднъж с латинския император. Почти по едно и също време (вероятно тук трябва да се видят усилията на Константинопол?) три племеннички на Анри, дъщери на неговата сестра Йоланта и Пиер дьо Куртене, се омъжили за владетели от Югоизточна Европа: унгарския крал Андрей II, Борил и Теодор Ласкарис^[4]. Този брачен съюз още по-здраво обвързал България и Латинската империя. Но Борил не се задоволил с него и продължил своите дипломатически действия (на масата на преговорите той бил така упорит, както и на бойното поле!). Сега погледът му се отправил към Унгария. И тук възможностите за успех не били малко: събитията от 1211 г. положили началото на едно сътрудничество, което било особено изгодно за унгарците (с цената на незначителни усилия те получили Браничево и Белград; освен това Борил и Андрей II съвсем наскоро се били оженили за две сестри). И наистина през 1214 г. бил изготвен договор, който предвиждал брак между дъщеря на Борил и престолонаследника Бела^[5].

Събитията през същата 1214 г. показали недвусмислено, че осъществените брачни съюзи са имали строго определена политическа цел. Новите съюзници насочили своите планове към Сърбия. Този политически ход, прераснал скоро във военна кампания, малко изненадва. Мотивите, от които се ръководели император Анри и особено крал Андрей (в изворите унгарците не са споменати, но едва ли трябва да се съмняваме в тяхното участие в коалицията), са ясни. Най-неаргументирани са сякаш действията на Борил. Вярно, сръбските извори наблягат особено много на завоевателните стремежи на българския цар^[6], докато някои съвременни изследователи държат на освободителната мисия на Борил^[7]. Истината вероятно е някъде по средата. Но по-важно е другото: тези действия издават едновременно безпомощността на Борил (с големите му планове било свършено и той бил принуден да се обърне към най-слабия противник — Сърбия) и в същото време говорят за известна политическа комбинативност и за сравнително добра реакция.

За съжаление действията на коалицията претърпели неуспех. Походът на обединените сили бил осуетен^[8], а Стрез, който трябвало да играе важна роля в борбата срещу Сърбия, загинал при неизяснени обстоятелства (1214 г.)^[9]. Наскоро след това бил убит и другият

съюзник на българи и латинци — Михаил I Ангел^[10]. Съвместното настъпление на Анри и Андрей II през следващата 1215 г. (за участието на Борил няма сигурни данни^[11]) също не довело до съществени резултати. Така надеждите на Борил се стопили. Усилията му на дипломатическия фронт — не може да се отрече, че били успешни — не могли да бъдат материализирани на бойното поле, и то срещу второстепенен противник на страната. Българският цар трябвало да се задоволи с това, което имал, и да се откаже от всякаква мисъл за възвръщане на загубеното или пък териториално разширение. А бъдещето чертаело още по-лоши перспективи. През 1214 г. Борил загубил единия си съюзник — Стрез, и което било още по-лошо, неговите земи. Не по-малко чувствителна била и следващата загуба: на 11 юни 1216 г. в Солун изненадващо починал император Анри^[12]; след неговата смърт Алексий Слав^[13] се ориентирал към епирския владетел Теодор Комнин, чиято звезда изгряла след смъртта на брат му Михаил I. Така Борил отново бил сам (на унгарския крал едва ли би могло да се разчита), и то в най-решителния момент от своето царуване: над неговия трон надвиснала нова и вече по-сериозна заплаха.

Краят на Бориловото царуване е описан от Георги Акрополит: „[Иван Асен] изискал бащиното си наследство, воювал с Борил, победил го и станал господар на не малко земя. А Борил влязъл в Търново и, затворен вътре, бил обсаждан в продължение на седем години (ἐπὶ ἑπτὰ ἔτεσι). Хората му, след като паднали духом, преминали към Иван Асен. Когато бягал, Борил бил заловен и ослепен от Иван; и така Иван станал владетел на цялата българска земя“^[14]. Този разказ на византийския историк предизвиква съмнения, а оттук и дискусия само в една точка: продължителността на обсадата на престолния град. В. Златарски, следвайки едно внушение на К. Иречек, предложи вместо ἔτεσι, да се четат μῆνεσι, т.е. обсадата продължила „седем месеца“, а не „седем години“^[15] — мнение, наложило се в българската историография^[16]. Единствено Г. Цанкова се противопостави на тази корекция. Според нея първите опити на Иван Асен да прогони Борил трябва да се свържат със събитията във Видин (1211 г.). Законният наследник на престола водил упорита и продължителна борба, на етапи. Той отвоювал Североизточна

България системно и последователно^[17]. Формално възражението срещу поправката, предложена от В. Златарски, е основателно: нито един ръкопис от „Историята“ на Акрополит не съдържа подобно разночетене. Но цялото останало обяснение, произтичащо от запазването на четенето ἐλὶ ἐλτὸ ἔτεσι, е неоснователно. Борилите действия през последните седем години (1211–1218 г.) не дават никакво основание да се твърди, че са преминали в постоянни борби с Иван Асен за престола. Акрополит очевидно е сбъркал. Появата на Иван Асен в България, обсадата на Търново и залавянето на Борил трябва да бъдат отнесени към 1217–1218 г.^[18]

---

[1] За нея: *Божилев. Асеновци*, I, н° 9. ↑

[2] *Божилев. Асеновци*, I, н° 9, (бел. 3 и 4: всички извори). ↑

[3] *Robert de Clari*, § CXVI–CXVIII, 108–109. ↑

[4] *Божилев. Асеновци*, I, н° 6, с. 72, както и бел. 40 (изворите).

↑

[5] *Божилев. Асеновци*, I, н° 6, с. 72. ↑

[6] Това напомня твърде много писаното от Григорий Цамблак за целите, които преследвал Михаил III Шишман Асен във войната от 1330 г. Подробно у *Божилев. Асеновци*, с. 72, бел. 42. ↑

[7] *Златарски. История. Т. 3*, с. 311; *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, с. 108. ↑

[8] *Божилев. Асеновци*, с. 73. ↑

[9] *Божилев. Асеновци*, с. 73, н° 12, с. 99; *Р. Радић. Обласни господари*, с. 234. ↑

[10] *D. Polemis. The Doukai*, н° 45, р. 92 (смъртта му се отнася към 1215 г.). ↑

[11] *Божилев. Асеновци*, с. 73. ↑

[12] *Rober de Clari*, § CXIX, р. 109; *J. Longnon. Les Compagnons de Villehardouin*, р. 145. ↑

[13] *Божилев. Асеновци*, I, н° 11, с. 96. ↑

[14] *Acropolita. Historia*, 32–33; *Theod. Scutariota*, р. 468. ↑

[15] *Златарски. История. Т. 3*, с. 323, бел. 1. ↑

[16] *История на България. Т. 3*, с. 152. ↑

[17] *Г. Цанкова-Петкова. България при Асеновци. София, 1978*, с. 103. ↑

[18] *Божилев. Асеновци*, с. 73. ↑

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ИВАН II АСЕН (1218–1241 Г.): ЦАР НА БЪЛГАРИ И ГЪРЦИ

§ 1. ДИПЛОМАТИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ НА ЕДНО СПОКОЙНО ДЕСЕТИЛЕНИЕ

По традиция романтичната, а сетне и модерната българска историопис оценяват царуването на Иван II Асен като най-големия възход на Второто българско царство, а самия Иван II Асен — като най-бележития български владетел от тази епоха^[1]. Не може да се отрече, че тези преценки до известна степен са оправдани и справедливи. Макар че често са плод на емоции, невинаги са добре обосновани, а действията на българския цар — правилно и убедително анализирани. Веднага трябва да се отбележи, че това, което дава основание да се подкрепят подобни оценки, е окончателното, успешното осъществяване на програмата, на Голямата идея на Асеневци, родила се в 1186 г.

През 1218 г. Иван II Асен (тогава около 25-годишен^[2]) начело на руски наемници се появил край българската столица. След неколкомесечна обсада и откъслечни военни стълкновения той успял да овладее града, разправил се със своя предшественик на престола и братовчед Борил^[3] и се провъзгласил за български цар. Населението на Търновград под въздействието на традицията и легендите приело Иван Асен, „син на стария цар Асен“. Така, следвайки патримониалния принцип (а защо не и чрез поредната узурпация?), повият владетел застанал сигурно начело на държавното управление. След възшествието си той нямал сериозни проблеми вътре в страната — липсвали съперници за царската корона — или поне изворите не ги подсказват, и могъл свободно да насочи своя поглед там, където те съществували. Навън.

Подробното описание на международното положение в Югоизточна Европа едва ли е необходимо. Навремето Г. Острогорски го представи точно и убедително само с няколко слова: „Оттук нататък [след периода, който той нарича «изграждането на новата система от държави»] върху територията на старата Византийска империя имало три империи: една латинска и две гръцки. Една четвърта, българската, заемала задната част на сцената. Бъдещото развитие на византийския свят ще бъде ръководено от действието на тези четири сили“^[4]. Какво може да се добави към това? Очевидно четири империи са били твърде много за едно политическо пространство като Балканите (и отчасти Мала Азия, разбира се). Дългото минало подсказвало дори, че на полуострова трудно се намирало място за две империи — Византия и България. Наистина в началото на двадесетте години между четирите сили съществувало относително равновесие. Но възелът рано или късно трябвало да бъде развързан, ако не разсечен. Защото той бил затегнат около Константинопол, който неотразимо привличал погледите на всички. Латинците били неговите господари (постоянният страх им напомнял, че те са временно там); никейците още в 1204 г. показали своя категоричен стремеж да си го върнат (в тронната си реч Теодор Ласкарис заявява: „Ние отново ще имаме своите родни места, от които сме прогонени; нашето първо и старо огнище, Рая, града на Всемогъщия, разположен край проливите, града на нашия Бог, скъпоценния камък на земята, този, който е желан от всички народи и е прочут в целия свят и в целия Универс“^[5]); епирците на Теодор Комнин още отначало не криели своите стремления, които били демонстрирани открито след коронацията на техния владетел за василевс (1227 г.); а българите, макар и от „задния план“ на сцената, имали стари амбиции към Константиновия град, напомнени открито с действията на цар Калоян.

Какви са били конкретните конфигурации и, разбира се, сили и възможности на четирите империи? Безспорно трябва да започнем с двете огнища на византизма — Никея и Епир^[6]. До трагичните събития от 1204 г. византийските провинции не криели своя антагонизъм към Константинопол. Но щом той паднал в ръцете на „безбожните латинци“, техните погледи веднага се насочили към него. Силата на традицията — сред ромеите тя била безспорна — веднага

довела до национална мобилизация; борбата срещу латинците се отъждествила с легитимизма, а патриотизмът — с антилатинските чувства. Започнала „Свещена война“ за възстановяването на империята или, както някои учени са склонни да твърдят, в името на зародилата се Голяма идея^[7]. Първият и естествен център на консолидация на ромеите била Никея. Пренасянето на императорската институция (новият василевс Теодор Ласкарис) и присъствието на константинополския патриарх (Йоан Х Каматир) там още от 1204 г. я легитимизирали напълно^[8]. Формирането на Епир^[9] било значително по-трудно, по-бавно и оспорвано. Процесите добили по-завършен характер след завладяването на Солун (1224 г.) и коронацията на Теодор Комнин (1227 г.), който получил от ръцете на охридския архиепископ Димитър Хоматиан императорската корона. Между двете византийски империи липсвали каквито и да били връзки и сътрудничество; напротив, между тях съществувало лесно разбираемо съперничество, което двадесетина години по-късно щяло да прерасне в открити военни сблъсъци^[10]. Основният противник и на двете била Латинската империя, а естествено съюзник, поне на първо време — Българското царство. Но Никея — тя нямала пряк допир с българите — можела да разчита на съюз, без да се страхува от военен конфликт. Поне докато не стъпила на Балканите. Епир можел по-лесно да осъществи един съюз с България, но в същото време владеел изконни български земи в Македония, което криело условия за възможен бъдещ сблъсък. Без да се пропуска вероятността епирците да нахлуят в България, вместо в земите на Латинската империя.

Латинската империя била в неизгодно положение — както географско, така политическо и военно. Може би най-неизгодно. Поражението, което тя понесла от цар Калоян, било симптоматично. Макар че убитият от българите император Бодуен бил наследен от брат си Анри (1206–1216 г.), Империята загубила както своята вътрешна стабилност (след смъртта на Анри тя била управлявана от Пиер дьо Куртене, Йоланда, Робер дьо Куртене и най-сетне, от 1228 г. от малолетния Бодуен II), така и първоначалната си позиция навън. След 1225 г., когато бил сключен договор с Никея, в Мала Азия тя владеела само тясна крайбрежна ивица, на Балканите загубила Солун, а в Тракия нейни били само подстъпите към Константинопол^[11].

Можела да разчита само на съюз с България, и то, ако проявяла достатъчна гъвкавост и сговорчивост.

България безспорно била в най-изгодна позиция. Наистина тя излизала от краткотрайна криза на върха, предстояло ѝ да възстанови териториалната си и държавна цялост от 1207 г., нарушена от отцепническите движения на Стрез и Алексей Слав след неуспешната им битка за престола, да постигне най-сетне националното и политическото обединение, обявено в 1186 г. Но условията, които постепенно се създали на Балканите, предполагали, че можело по-уверено да се гледа в бъдещето. „Задният план“, в който България се намирала от геополитическа гледна точка, но много важен от стратегическа гледна точка, както и косвеното ѝ участие в големия конфликт (поне на първо време), ѝ позволявали да заеме изчаквателна позиция, да следи внимателно действията на останалите три сили, особено на латинците и на Епир, да се възползва от тяхното ухажване или от всяка грешка, която те биха сторили, за да се намеси успешно.

Първата външнополитическа стъпка на младия цар била сторена в друга посока, въпреки че тя не можела да бъде извадена от контекста на балканските международни отношения. И, което е по-важно, събитията дошли сами при българите. Наскоро след Иван-Асеновото възшествие през България трябвало да премине унгарският крал Андрей II (1205–1223 г.) начело на изтощената си от несполучливия пореден кръстоносен поход войска. От пасивен наблюдател Иван II Асен изведнъж се превърнал в активен участник в събитията. Унгарският крал бил изненадан, че неговият съюзник и роднина Борил вече не бил цар в Търново и срещу него се изправил новият български владетел, който бил готов да се възползва от обстоятелствата. На Андрей II било заявено категорично, че ще му бъде разрешено да продължи своя път безпрепятствено, но при едно условие — ако даде дъщеря си за съпруга на новия български цар. Унгарският крал не намерил друг изход, освен да приеме направеното предложение^[12]. Договорен бил брак, които не само бил изгоден за двете страни — за унгарците това означавало запазване на статуквото, а за българите — спокойствие на северозапад и възможност да насочат усилията си на юг, но и рефлектирал върху отношенията на България с Латинската империя. Споразумението приключило изненадващия конфликт и изморената унгарска войска можела свободно да продължи своя път.

Но договореният брак между българския цар и средната дъщеря на унгарския крал (Анна според едни извори, Мария — според други^[13]) трябвало да получи и папската благословия, която била поискана от Хонорий III^[14], и бил осъществен към 1221 г.^[15] По всяка вероятност тогава като сватбен дар на България били върнати заграбените в 1211 г. Браничевска и Белградска области^[16]. В същото време Иван II Асен подпомогнал пристигането на новия латински император Робер дьо Куртене в Константинопол и били подновени мирните отношения между България и Латинската империя^[17].

Иван II Асен завършил успешно първата си международна акция и вече много по-спокойно можел да гледа към събитията, които се очаквали на голямата балканска сцена. А те не закъснели, тъй като положението се променяло много бързо: латинците загубили от никейците по-голямата част от земите си в Мала Азия^[18], а новият епирски владетел Теодор Ангел Комнин (наследил брат си Михаил след смъртта му в 1215 г.^[19]) за едно десетилетие постигнал големи успехи и укрепил своята държава, увенчавайки усилията си с императорска титла^[20]. За Никея било все още рано, но останалите две балкански сили не закъснели да насочат своите погледи към България. Епир бил пръв. Теодор Ангел Комнин Дука, чиито амбиции едва ли са били тайна, предложил на Иван II Асен съюз, вероятно между 1224 и 1127 г. Приятелските отношения между двете страни били скрепени с брак на дъщерята на българския цар Мария (родена от първия му брак с Анна, сетнешната монахиня Анисия^[21]) и деспот Мануил, брат на солунския василевс^[22]. Безспорно ползата за Теодор Комнин от този съюз е била ясна: епирците, ако не използвали българите в една бъдеща война срещу латинците, то мислели, че поне са ги неутрализирали при един бъдещ конфликт. Каква е била ползата на Иван II Асен от съюза с епирците? На пръв поглед никаква или твърде малка — епирците, макар и временно, отпадали като възможен противник на България, но пък те владеели изконни български земи, населени с българи, и били сериозно препятствие към окончателно етническо и политическо обединение на България. Едва ли Иван II Асен е пропуснал този елемент от двустранните отношения и решил да изчака разплитането на възела. А може би той също е искал да отстрани епирците или поне да ги изтласка на втори план и да насочи

своето внимание към Константинопол — като обект на военни действия или дипломатически усилия. Времето показало, че изчаквателната му позиция (а защо не и пресметлива?) била печеливша.

Твърде скоро Иван II Асен, без да полага видими усилия (той знаел цената си!), станал обект на внимание и от страна на Константинопол. През 1228 г. починал Робер дьо Куртене и за император бил обявен непълнолетният му брат Бодуен II (1228–1261 г.). Положението на империята, притисната от две страни — Теодор Комнин и Йоан Дука Ватаци — и с потенциална заплаха от трета (България), било извънредно тежко. И в Константинопол решили да се обърнат към българския цар, който би могъл да бъде така необходимото оръжие за латинците срещу Епир и Никея. Още повече, че Константинополските барони, за разлика от Теодор Комнин, имали какво да му предложат или поне за какво да преговарят. И тук започва един епизод от балканската история, над който доскоро тегнеше неяснота. Според едно сравнително късно известие^[23] в столицата на Латинската империя било взето решение малолетният Бодуен да бъде оженен за дъщерята на Иван II Асен. Към това съобщение съвременните историци добавяха, че на българския цар било предложено да стане регент на своя зет^[24]. Дълго време историческата наука дори вярваше, че разполага със самия договор^[25], и възстановяваше планове на Иван II Асен в духа на цар Симеоновата политическа идеология, което впрочем не беше съвсем погрешно^[26].

Всичко това би било прекалено хубаво, за да бъде вярно. Достатъчно бе едно по-внимателно вглеждане във въпросния документ^[27], за да се установи, че той не е българо-латинско споразумение, а донесение на венецианския подеста в Константинопол Джовани Квирини, отразяващо проектодоговора между Латинската империя и бившия ерусалимски крал Жан дьо Бриен^[28]. Това откритие изведнъж представи в друга светлина отношенията на Иван II Асен с константинополските барони през 1228 г. и постави под съмнение известието на Марино Сануто за възможен брак на дъщерята на българския цар с император Бодуен II. И наистина бихме очаквали в донесението на Джовани Квирини, което съдържа известия за едногодишно примирие между Латинската

империя и Теодор Комнин^[29] и споменатия вече проектодоговор с Жан дьо Бриен, да открием и споразумението на бароните с Иван II Асен. Но следа от подобно споразумение липсва. От друга страна, не може да се приеме, че ако то е съществувало, Джовани Квирина би го пропуснал в своята релация — то би имало изключително значение не само за Венеция, но и за целия Запад. Второ, не може да не се зададе въпросът (независимо от факта, че такъв договор не е открит): необходимо ли е било Константинопол да сключи почти едновременно два договора с еднакво съдържание — единия с цар Иван II Асен, а другия — с Жан дьо Бриен? Би могло да се допусне, че латинците са искали да неутрализират България. Но по това време Иван II Асен не бил най-опасният враг на Латинската империя (Теодор Комнин бил този, който открито застрашавал Константинопол) и с него би могло да се проведе друга игра, а именно — да му се подхвърли идеята за възможен съюз! Може би в Константинопол се е разнесъл слухът за подобни намерения, който по незнайни пътища достигнал до Марино Сануто. Или пък събитията протекли така, както ги отразява самият хронист: в Константинопол наистина се заговорило за съюз с българския цар, но в същото време бароните са намерили по-доброто за тях решение — преговори с Жан дьо Бриен. Тази игра им позволила, без да прекратяват разговорите, да държат настрана Иван II Асен (опасността от Теодор Комнин, макар и временно, била отстранена), да завършат разговорите с бившия ерусалимски крал, отразени в проектоспоразумението^[30] и да сключат самия договор на 9 април 1229 г. в Перуджа^[31].

И накрая още нещо. Едва ли може да се говори за сериозни намерения на константинополските барони да оженят император Бодуен за българската принцеса и да предложат регентство на империята на Иван II Асен. Никакви съображения — нито съществуващите вече роднински връзки на Иван Асен с дома Куртене, нито необходимостта от „закрила“ на невръстния Бодуен и изнемогващата империя не биха позволили замислянето и още повече осъществяването на подобен проект, който с лекота би довел в Константинопол българския цар. Но дори само за момент да се допусне, че латинската аристокрация се е решила на такава стъпка, паралелните преговори с Жан дьо Бриен опровергават подобно допускане. Защото разговорите и особено споразумението с бившия

ерусалимски крал (при положение че съществувал договор, обвързващ Търново и Константинопол) биха имали своето естествено място само след битката при Клокотница^[32].

И така през 1228 г. — година на голяма дипломатическа кампания за Латинската империя — цар Иван II Асен се поддал на подхвърлената му примамлива идея да стане тъст и настойник на малолетния Бодуен. Навярно той е разчитал на неутралитета на солунския император Теодор Комнин (?) или поне на неговото незнание и вече виждал пътя, който щял да го отведе до позицията на най-силен владетел на Балканите^[33]. Но нещата едва ли са били толкова лесни за осъществяване. Четирите империи (по думите на Г. Острогорски) били вплетени в един възел, който рано или късно трябвало да бъде развързан.

---

[1] Подробно у *Божил*ов. *Асеновци*, I, п° 7, 77–92. ↑

[2] *Божил*ов. *Асеновци*, I, п° 7, с. 77. ↑

[3] *Acropolita*, р. 33 (за различните тълкувания на израза „τὸν συυκλύθως Ῥώσων“ — „сбирщина“, „случайно събрани“ и т.н. вж. *Божил*ов. *Асеновци*, с. 88, бел. 12); *Theod. Scutariota*, р. 468. ↑

[4] *Острогорски*, *Историја Византије*, с. 407. ↑

[5] *C. Sathas. Bibliotheca Graeca Medii Aevi. Vol. I. Venise — Paris, 1872 (réimpression anastatique: Ἀθήνα, 1972)*, р. 106; *H. Ahrweiler. L'idéologie politique de l'empire byzantin, Paris, 1975*, р. 111. ↑

[6] Третото, Трапезунд, още от самото начало се отдалечило от събитията на Балканите и бъдещото му развитие било слабо обвързано с Константинопол. Вж. *Острогорски*, *Историја Византије*, с. 399; *Nicol, Byzantium*, р. 13. ↑

[7] *H. Ahrweiler. L'idéologie politique*, 107–114. ↑

[8] За Никея: *Острогорски*, *Историја Византије*, 396–407, както и специалната книга на *M. Angold. A Byzantine Government in Exile*. ↑

[9] *D. Nicol. The Despotate of Epiros. Oxford, 1957*. ↑

[10] *Острогорски*, *Историја Византије*, 407–416; *Nicol. Byzantium*, 23–42. ↑

[11] *Острогорски*, *Историја Византије*, 409–411. ↑

[12] *Thomae Archidiaconi Spaltensis. Historia Salonitanorum. Ed. F. Ranki. Zagrabiae, 1894 (Monumenta Spectantia Historiarum Slavorum meridionalium, Vol. 26)*, р. 92. ↑

- [13] Попруженко. Синодик, § 118, с. 88; *Kałużniacki. Werke*, 71-72; *Acropolita. Historia*, p. 50; *Божилев. Асеновци*, с. 87. ↑
- [14] *A. Theiner. Vetera*, p. 21; *Acta Honorii III et Gregorii IX*, n° 56, p. 82. ↑
- [15] *Божилев. Асеновци*, с. 78. ↑
- [16] *Златарски. История*, III, 325–326. ↑
- [17] *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, 117–118. ↑
- [18] *Острогорски, История Византије*, с. 408. ↑
- [19] *Polemis. The Doukai*, n° 45, p. 92; *Nicol. Epiros*, p. 45. ↑
- [20] *Polemis. The Doukai*, n° 42, p. 89 и бел. 4; *E. Bees-Seferli. Ο χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων ὑραμμάτων τοῦ Ἰωάννου Ἀλοκαύκου* — *BNJ*, XXI, 1971–1974, Ἀθῆναι, 1975, 272–279. ↑
- [21] *Божилев. Асеновци*, I, n° 13, 100–101. ↑
- [22] *Acropolita. Historia*, p. 41, *Nicol. Epiros*, 104-105; *Setton. The Paracu*, I, p. 53; *Божилев. Асеновци*, с. 78. ↑
- [23] *Marini Sanuti Torselli. Secreta fidelium Crucis*, II, cap. XVIII (*Bongars. Gesta dei Fracos. Hanoviae*, 1611, 72–73). ↑
- [24] *Златарски. История*, III, 337; *Острогорски. История Византије*, 408-409; *Nicol. Epiros*, 108; *Setton. The Paracu*, I, p. 55; *Gjuzelev. Forschungen*, S. 213 ff; *П. И. Жаворонков. Никейско-болгарские отношения при Иване II Асене (1218–1241)*. — *Византийские очерки*. М., 1977, с. 197. ↑
- [25] *В. Макушев*. — *ЖМНП*, 1869, дек. с. 378; *И. Дуйчев. Приноси към историята на Иван Асена II*. — В: *Дуйчев. Българско средновековие*, 304–305. ↑
- [26] *Острогорски, История Византије*, с. 409; *Fine. Balkans²*, p. 123. ↑
- [27] *R. Cessi. Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia*. Т. 1. Bologna, 1950, n° 141, p. 210–211. Български превод: *ЛИБИ*, 4, 35–37. ↑
- [28] *А. Данчева-Василева. Договорът между България и Латинската империя от 1228 г.* — *Векове*, 1977, 6, 52–56. ↑
- [29] *R. Cessi. Цит. съч.*, n° 140, 209–210. ↑
- [30] *R. Cessi. Цит. съч.*, n° 141, 210–211. ↑
- [31] *G. L. F. Tafel* — *G. N. Thomas. Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*. Т. 2. Wien, 1856, 265–270. ↑

[32] Подобна е схемата у *Острогорски*, *Историја Византије*, 409–410. ↑

[33] *В. Златарски* (*История*, Т. 3, с. 336) допуска, че през 1228 г. към България била „мирно присъединена“ Пловдивската област, а в *ЛИБИ*, 4, с. 36, бел. 134 това събитие е отнесено към 1221 г. Тези твърдения почиват на един не съвсем ясен пасаж от проектоспоразумението между бароните и Жан дьо Бриен. Там е казано само, че бившият ерусалимски крал би могъл да вземе в полза на наследниците си, наред с други области, „цялото дукство Филипопол, от когото и да бъде владяно“ (*et quisque eum temat*) (*R. Cessi*. Цит. съч., р. 210). Вж. и *Данчева-Василева*. *България и Латинската империя*, с. 126; *Гагова*. *Тракия*, с. 222; *Soustal*. *Thrakien*, р. 401. ↑

§ 2. КЛОКОТНИЦА (9 МАРТ 1230 Г.): ГИБЕЛТА НА ЕДНА ИМПЕРИЯ И НЕЙНИТЕ СЕТНИНИ

Развързването на възела започнало малко неочаквано, дори изненадващо през ранната полет на 1230 г. Теодор Комнин не издържал и пръв започнал военни действия, неподозирани от никого, но и твърде неразумни. Вместо предвиждания удар срещу Константинопол — още повече, че едногодишното примирие с латинците било изтекло — той насочил войската си срещу България. Три извора описват тази кратка, но решителна война, която изведнъж променила състоянието на силите в Европейския югоизток — два съвременни и един от XIV век; два български и един византийски. Опит да се обяснят действията на епирския владетел има само у византийския автор. Това е Георги Акрополит. Историкът на Никейската империя — трябва да се държи сметка за това, че той се отнася с неприязън към Епир — е категоричен: „А Теодор Ангел [Комнин], понеже бил дързък и се държал своеволно не само в царските, но просто във всички държавни дела, като постоянно престъпвал клетвите и нарушавал споразуменията със съседите, скъсал договорите с Иван Асен и тръгнал срещу българите, като събрал голяма войска, съставена от ромеи и италийци“^[1]. Но дали само лошият нрав (изменчивостта в международните отношения?) и неочакваното хрумване (войската му стигнала до Адрианопол и оттам се отправила на северозапад, достигайки до Клокотница, като изминала около стотина километра, „търсейки да завърже сражение с българите“^[2]) са го отвели вместо срещу латинците, в България? Вероятно преди да се отпрати срещу Константинопол, Теодор Ангел Комнин решил да се справи с България или поне да я принуди да запази неутралитет в предстоящия решителен сблъсък; особено ако до него са достигнали слухове за разговори на Иван II Асен с латинските барони.

И така се стигнало до битката при Клокотница^[3]. На 9 март 1230 г. двете войски (Иван II Асен по отколешна традиция използвал кумански наемници) се сблъскали. Теодор Ангел Комнин по думите на Акрополит „търсел своята гибел“. Византийският автор сам

заявява, че ще изложи всичко накратко: „Теодор бил решително победен от българите и куманите“ (в текста: скитите)^[4]. Не многословни са и българските извори. В надписа, който Иван II Асен наредил да поставят в търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ (явно посветена на светиите от Севастия заради паметния ден на победата), се казва само: „Излязох на война в Романия и разбих гръцката войска“^[5]. Столетие и половина по-късно патриарх Евтимий, използвайки езика и стила на житийната книжнина, пише: „Той не се уплаши съвсем от техния лай [латинците — sic]. Намерил време благоприятно за победа над нечестивите, вдигна се храбро и покори цялата македонска област...“^[6]. За щастие резултатите от битката и последвалите събития са описани малко по-подробно. Българите пленили самия Теодор Ангел Комнин и немалко от роднините му, които го придружавали, голяма част от известните и знатните му люде, както и значителна плячка^[7]. (Надписът: „всичките му боляри“^[8].) Иван II Асен изненадал всички с отношението си към плененото множество (πλήθος): обикновените войници били освободени и изпратени по домовете им. Акрополит е съзрял в тази постъпка на българския цар проява на човеколюбие (φιλανθρωπία, която била едно от основните достойнства на византийските василевси и следователно на българските царе, които копирали тяхната позиция), но в същото време не пропуснал да забележи: „може би търсел да извлече и полза, тъй като искал да бъде техен господар (δεσπόσει τῶν τοιούτων), като завземе ромейската власт“^[9].

И наистина Иван II Асен проявил голяма прозорливост и бърза реакция. Той решил да отложи триумфа и да прибере плодовете от голямата си победа. Това станало без особена съпротива от страна на епирците. Подсказва го не само търновският надпис (той изразява гледището на Иван II Асен), но и Акрополит. Но докато българският текст е кратък (колоната не би стигнала за дълго описание!) и синтезиран: „И цялата земя от Одрин до Драч превзех, гръцка още и арбанашка и сръбска...“^[10], то никейският историк е този, чийто текст е много по-аналитичен: „... всички му се подчинявали без кръвопролития и под негова власт паднал Адрианопол, скоро след това Димотика, после целият Волерон, Сяр, Пелагония и Прилеп и земите около тях. Той опустошил и Велика Влахия, завладял и

Албанон и плячкосвал чак до Илирик“^[11]. (Интересно, че описанието на патриарх Евтимий е много по-близко до Акрополит, отколкото до надписа^[12].)

За кратко време Иван II Асен успял да покори цялата „гръцка земя“, т.е. епирската държава или защо не Солунската империя. Акрополит не споменава само Солун (Евтимий твърди, че и той е превзет^[13]). Не го споменава сред завладените от българите градове, защото Мануил Ангел, брат на Теодор Ангел Комнин, успял да се спаси от плен след разгрома при Клокотница, настанил се в Солун и започнал да управлява самостоятелно, без да бъде тревожен от българите, както се изразява Акрополит, „тъй като бил съпруг на дъщерята на [Иван] Асен“^[14]. Със или без Солун, изчезнала една, макар и ефимерна, империя; една от четирите империи, които изграждали политико-географската карта на Балканите и Мала Азия; изчезнала в действителност — от една страна, завоеванията на Иван II Асен я лишили от голяма част от нейната територия; от друга страна, изчезнал — в буквалния смисъл на думата — нейният император, който заедно с цялото си семейство бил пленник на българския цар (това бил рядък случай в българо-византийските отношения — съперници му може би само гибелта на император Никифор I в 811 г. — и напомня по-скоро сцена от западноевропейската рицарска действителност, отколкото епизод от междудържавните отношения в Европейския югоизток); изчезнала в абстрактен план — оттук нататък изворите престават да говорят за империя и император в Солун^[15]. По този начин било нарушено равновесието в района. Империи, от които зависело „бъдещото развитие на византийския свят“ (Г. Острогорски), останали три; в същото време една от тях, и то тази, която „заемала задната част на сцената“, България, изведнъж увеличила своята мощ; защото освен „гръцката земя“ българите завладели „още и арбанашка [земя] и сръбска“. И ако властването на българите над албанските земи не крие тайни благодарение на описанието на Акрополит, то господството над Сърбия изисква известно обяснение. Дъщеря на българския цар (също от първия му брак, неизвестна по име^[16]) е била омъжена за Стефан Владислав, вероятно по това време. Наистина нейният съпруг станал крал след абдикацията на по-големия му брат Стефан Радослав (1234 г.), но вероятно влиянието на Иван II Асен в Сърбия се засилило твърде

много след Клокотница и не без неговото въздействие зет му получил сръбската корона. Дори някои съвременни учени са склонни да го наричат „сюзерен на Сърбия“^[17]. Българските извори отиват по-нататък; „а пък градовете, които се намират около Цариград, и самия този град владееха фръзите (= франките), но и те се покоряваха под ръката на моето царство, понеже нямаха друг цар, освен мене и благодарение на мене прекарваха дните си...“^[18] (Патриарх Евтимий е още по-категоричен: „Царят не се задоволи само с това, но крепко и мъжествено покори и овладя всичко чак до царстващия град. Той завоева и покори и самия този царстващ град, а франките, които господстваха там, обложи с данък“^[19].) Имал ли е основания българският цар за подобни твърдения (фразата от надписа, а не изявлението на търновския патриарх)? От негова гледна точка да. Започнал разговорите с латинците, макар и две години по-рано, той имал силната вяра (или поне му се искало да вярва?), че споразумението би могло да бъде осъществено. Тази негова вяра получила нова сила в 1230 г. и тъкмо самочувствието му на победител — войските му шествали из Балканския полуостров, а победеният бил пленник в Търново — му позволило да заяви, че фръзите „нямаха друг цар освен мен“. Той вече се виждал не само цар в Търново и регент в Константинопол, но и най-силен владетел на Балканския полуостров.

Какви са били реалните последици за България след войната от 1230 г., освен, разбира се, силно нарасналият авторитет на нейния владетел (Акрополит доста емоционално възкликва: „Всички му се възхищавали и му завиждали, защото не употребявал меч срещу своите и не се опетнявал с убийства на ромеи, както българите [българските владетели] преди него. Затова той бил обичан не само от българите, но и от ромеите и другите народи“^[20])? Завоеванията, постигнати с такава лекота, след паметната битка при Клокотница довели до осъществяването на програмата, оповестена в 1186 г. (първата част от която гласяла: обединяване „управлението на мизи и българи в едно, което било някога“^[21]). Най-сетне било постигнато така желаното териториално^[22], народностно и политическо обединение на българските земи. Иван II Асен не се задоволил само с присъединяването на новоосвободените области, но и веднага се заел с тяхната административна уредба. Той настанил там български войски начело със „стратегии“ и назначил данъчни чиновници, за да

събират дължимите държавни данъци, но не се поколебал да остави „някои от крепостите под властта на ромеите“^[23], вероятно в онези земи, в които българското население било малцинство^[24]. Този му жест поне на първо време улеснил приобщаването на тези области, откъснати дълго време от българската държава. Иван II Асен не пропуснал и църковната уредба на тези области. Дотогава част от Охридската или Българската архиепископия, те живели откъснати от Българската църква и той назначил нови митрополити и епископи, които вероятно заели не само свободни места, но и заместили ромейските духовници^[25]. Промените, макар и малко по-късно, засегнали и върховете на архиепископията, която продължила своето самостоятелно съществуване. Вероятно след смъртта на Димитър Хоматиан (1234 г.) за архиепископ бил интронизиран българинът Йоаникий, чийто приемник в неизвестна година (преди 1241 г.?) бил Сергей^[26].

Изпълнението на първата част от програмата, обявена от първите Асеневци, било необходимото условие за осъществяването на нейната втора част: нова титла на владетеля и нов статут на държавата. В паметната 1230 г. Иван II Асен използвал, в зависимост от традицията, развитието на събитията, международното положение и характера на текстовете, три формули. Първата е най-кратка и най-близка до българската традиция: „цар на българи“. Това е титлата, гравирана върху златната монета — първа в българската история, — отсечена вероятно веднага след 9 март^[27]. Тази формула е съвсем естествена за една монетна емисия, но както тя, така и самата монета показват недвусмислено суверенитета на българския владетел. Втората титла произтича от първата. Тя е засвидетелствана в надписа, поставен в търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“, също непосредствено след Клокотница. Тя гласи: „Иван Асен в Христа Бога верен цар и самодържец на българите“^[28]. С леко разместване на имената (надпис, а не документ?), тя е пълно съответствие на гръцката формула „N. ἐν Χριστῷ Θεῷ πιστός βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων N“^[29]. Тази формула се характеризира с появата на титлата „самодържец“^[30] и наблягането на „българите“, т.е. на „всички българи“ (дори и на онези, които са извън територията на страната!),

както ще бъде развита през XIV в.^[31] Така в нея рефлектира националното единство, постигнато в 1230 г.

Още по време на кампанията — основната битка била спечелена — или веднага след нейното завръщане Иван II Асен използвал нова, трета по ред формула на своята титла: „цар на българи и гърци“. Тази титла, която отговаря точно и пълно на програмата на първите Асеневци и, разбира се, репродуцира Симеоновата политическа идеология, е засвидетелствана в четири текста: Ватопедската грамота (1230 г.)^[32], златен печат (1230 г.)^[33], Дубровнишката грамота (1230 г.)^[34] и Станимашкия надпис (1231 г. — цялата формула там звучи така: „... цар на българите и гърците, както и на останалите страни...“ — албански и сръбски в Търновския надпис?)^[35]. Важното при тези извори е, че три от тях са официални документи (две грамоти и един печат, свързан с една от тях, и насочени към субекти извън страната) и те пропагандират сред чужденците позицията на Иван II Асен и статута на неговата държава. Новата, вече официална титла (тя ще бъде използвана до падането на българската средновековна държава) не е плод нито на неоправдани амбиции (цитираните по-горе извори не са празно самохвалство, а още по-малко рожба на придворни ласкатели), нито на случайни обстоятелства. Напротив, тя е резултат от съществуването и действието на трайна тенденция в българската политическа идеология. Аргументите, мотивирали усилията на Иван II Асен, биха изглеждали така:

На първо място, разбира се, трябва да бъдат поставени историческото право и дълговечната идеологическа традиция, чиито корени възхождат към началото на десетото столетие, а чиято същност е моделът, който наричаме рах *Symeonica*^[36]. Тази добре забележима приемственост, за която вече стана дума, е формирала същността на политиката на първите две поколения Асеневци. Иван II Асен не започнал практическата си дейност от нищо. Напротив, той имал предимството да стъпи на постигнатото от предходниците си на трона, преди всичко от баща си Иван I Асен („стария Асен“, така тачен от българската летописна традиция и житийна книжнина) и чичо си Калоян. А то никак не било малко както в осъществяване на националното и политическо единение, така и във възстановяване на рах *Symeonica*. В същото време Иван II Асен не чакал да получи нещо наготово, да прибере плодовете от чужди действия. Решителен

момент, катализирал неговата политика, била победата при Клокотница, в резултат на която той пленил, унижил (Теодор Комнин Ангел вероятно украсил неговия триумф след края на кампанията) и прекратил кариерата на един от четиримата императори в Югоизточна Европа (носител, макар и до известна степен, на византийските имперски традиции и легитимност); унищожил завинаги една от четирите империи, от които зависела съдбата на византийския свят и присъединил към собственото си царство голяма част от нея. Без преувеличение би могло да се каже, че Иван II Асен осъществил един акт, който обикновено се нарича *Translatio Imperii*. Тази империя не била константинополската (в града край Босфора господствали латинците), но все пак една от двете византийски държави, оспорващи си историческите права и традиции на Империята. Солун загубил своя василевс, загубил и своя имперски статут; империята загинала, но имперската идея — не! Тя била пренесена в Търново и станала част от България, формирала окончателно българското царство, чийто владетел започнал да се титулува „цар на българи и гърци“.

Актът на *Translatio Imperii*, както би трябвало да се очаква, бил извършен не без участието на трансцендентните сили, не без помощта на определени идеи, произтичащи от тяхното действие, тъй като царската власт била по-скоро част от едно сакрално пространство, отколкото обществена необходимост. Всичко това рефлектира в иконографията на Иван II Асен. Добре е известно, че тя не е много богата откъм паметници (по брой и по тип), но затова пък предлага интересни теми. Изображенията са върху златната монета^[37], златния печат^[38] и в някои живописни композиции в „Затрупаната църква“ или „Св. Архангел Михаил“ край Иваново^[39]. Две са основните теми, които са развити в тези паметници: „Цар (император) и неговата коронация“ и „Цар (император) — триумфатор“. Първата тема съдържа три образа: Иван II Асен, представен с всички царски (императорски) инсигнии (веднъж сам, втори път заедно със св. Димитър). Той е облечен с туника, обшита със скъпоценни камъни и перли, препасана с лорос, увенчан с корона (стема или диадема, както се характеризира в „Псевдо-Кодинос“^[40]), със скиптър (или лабарум) в дясната ръка (символ на победоносния кръст) и кълбо, увенчано с кръст в лявата (символизиращо господството над християнския свят). Веднъж той е представен в момент на коронацията (монетата), втори

път — сам в тържествена поза, вече след официалния акт (печатът). Как се е стигнало практически до този акт, вече видяхме (а за неговото осъществяване по-нататък). Тук особено внимание заслужават трансцендентните сили, които го осигурили, дори направили възможен, ако следваме средновековната идеология. На лицевата страна на златната монета е изобразен Иисус Христос „цар на Славата“ и с евангелие в ръка (лявата), а жестът на дясната му ръка подсказва, че той благославя^[41]. Кого? На обратната страна има две фигури: Иван II Асен и св. Димитър, който поставя короната на главата на царя (или само я докосва, като по този начин я благославя). Ако трябва тази процедура, която се състои от два елемента, да бъде обяснена с едно изречение, тя би изглеждала така: Бог благославя българския владетел, който с неговата благословия получава царския венец и царската титла (тук тя е „цар на българите“, но на печата — „цар на българи и гърци“, разлика естествена за двата паметника^[42]). Но тази процедура е съзнателно усложнена и изисква по-подробно обяснение. Присъствието на Иисус Христос или друга свята личност в сцена на коронация или благослов (чрез докосване на короната или само знак за него) е характерно за византийското изкуство^[43]. Особеното тук са двете фигури, макар и не в една сцена. Иисус Христос отправя своята благословия, така както и в много други случаи, но тя достига до лицето, за което е предназначена (Иван II Асен), чрез посредник. В случая това е св. Димитър. Солунският чудотворец отдавна е напуснал Солун, намерил е убежище в Търновград — „новия Цариград“, покровителства Асеновци и ръководи тяхната борба за възстановяване на царството. И ето тук той извършва последния акт, най-официалния, най-тържествен, най-важния: след като един император (Теодор Комнин) е отстранен завинаги, след като Солун е лишен от своя император (там владее един деспот!^[44]), под зоркия поглед на Вседържителя някогашният солунски светец покровител коронясва един нов император — Иван II Асен, *цар на българи и гърци*^[45]!

Втората тема е част от първата. Тук основният знак, основният код е един меч. В първия случай на едната страна на златния печат е изобразен св. Димитър, седнал на ниско кресло без облегалка, положил голям меч на коленете си. И тук както при първата тема разказът има продължение. В сцената на коронацията (златната

монета — опако) св. Димитър извършва две действия — докато с дясната си ръка той поставя — поддържа короната (предава Божията благословия), с лявата подава на царя същия голям меч, изобразен на печата. Този код не е труден за разгадаване, но трябва сега да се обърнем към Стария завет. Във втората книга Макавейска (15:15-16) е казано: „Тогава Йеремиа протегнал дясна ръка и дал на Иуда *златен меч* и, като го подавал, казал: / *вземи тоя свет меч, дар от Бога; с него ще сломиш враговете си*“. Силното внушение за меча — два пъти и в два паметника — се появява и в монументалната живопис. Някои изображения, за съжаление силно повредени, от църквата „Св. Архангел Михаил“ (Иваново) бяха убедително обяснени като сцени от живота на Иисус Навин^[46]. А това тълкуване веднага ни насочва към Светата Библия, по-точно към „Книгата на Иисус Навин“ (5:13-14), пасажа, където край Йерихон се появява „човек с гол меч в ръка“, който заявява на Иисус Навин: „Аз съм вожд на войнството Господне“. Иисус Навин е бил любим герой на средновековното общество (сцени от неговите подвизи край Йерихон украсяват двореца на Дигенис Акритис^[47]), дори се формирала специална иконография на „Нови Иисус Навин“, която оказва голямо влияние при илюстрирането на определени теми^[48]. В нашия случай интересното е присъствието на св. Димитър. Той поднася меча на царя, той е заместил пророк Йеремиа, поел е неговата роля, тъй като е постоянният посредник между Бог и Асеновци (в случая Иван II Асен). Така св. Димитър изпълнява своята роля като персонаж, който участва в триумфа на българския цар; триумф личен, но и триумф на политиката, чието начало датира от 1186 г. Изпълнил Божията мисия, св. Димитър се оттеглил от свещеното пространство и политическата идеология на българите.

От Иван II Асен, „цар на българи и гърци“, се очаквало да се държи като византийски василевс, да подражава, в добрия смисъл, на владетелите на Константинопол, да ги следва в благочестивите им дела. Веднага след битката при Клокотница той не се поколебал да прояви своята филантропия, като освободил част от пленените войници на Теодор Комнин. Но това била само първата стъпка. Почти по същото време Иван II Асен не пропуснал да изрази своя интерес към Света гора. И това не била случайна прищявка, а следване на традицията за покровителстване и обдаряване на тамошните

монастири, установена от византийските василевси. Иван II Асен не би могъл да се отклони от тази традиция и вероятно през 1230 г. посетил Атонския полуостров. По време на това свое пребиваване в това изключително монашеско средище той издал дарствени грамоти в полза на Ватопед^[49], Ивирон, Зограф, Протата и Великата Лавра „Св. Атанасий“^[50]. Някои документи, до известна степен с легендарен характер, дори сочат, че назначената от Иван II Асен нова църковна администрация, преди всичко епископът на Йерисо, се опитала да покори Света гора^[51] (столетие и половина по-късно патриарх Евтимий написал в житието на св. Петка, че царят покорил „също и Сяр и цялата Атонска, а по-точно да кажа — Света гора“^[52]).

Иван II Асен ознаменувал по всяка вероятност с още две събития (освен завършването на църквата „Св. Четиридесет мъченици“^[53]) паметната 1230 г. Първото било изява на суверенитета на българския цар: била отсечена първата в българската история златна монета^[54], която имала по-скоро идеологически и възпоменателен характер, отколкото стопанско значение. Второто, издаването на така наречената Дубровнишка грамота^[55], разчупило стопанската затвореност на страната, като регламентирало търговската дейност на дубровнишките търговци в България.

„... А пък градовете, които се намират около Цариград, и самият този град владееха фръзите [франките], но и те се покоряваха под ръката на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мене и благодарение на мене те прекарваха дните си...“^[56] Припомням този пасаж от надписа в „Св. Четиридесет мъченици“ неслучайно. Защото той е едно от най-важните свидетелства за самочувствието на Иван II Асен. Но не и единственото. И ако патриарх Евтимий, писал сто и петдесет години по-късно, е склонен да преувеличава („... Той завоювал и покорил самия този царстващ град, а франките, които господствали там, обложил с данък“^[57]), то неизвестният автор, съставил разказа за пренасяне на мощите на св. Петка (Параскева) Млада, е един безупречен свидетел: „Макар и да владееха Цариград, те [латинците] твърде много се бояха и почитаха и се повинуваха на словото, което излизаше от устата на цар [Иван] Асен, понеже поради него, мисля си, държаха властта. И ако би поискал от тях злато или сребро, или скъпоценни камъни, или бисери, биха му дали, но той не

поиска тленна ценност, а поиска от тях светата, светата, пречиста и нетленната...“^[58]

От тези текстове лъха неподправена гордост от постигнатите победи, самочувствието на човек, който е господар на голяма част от Балканския полуостров, но бъдещето криело и изненади. През август 1231 г. — все пак на Иван II Асен била оставена една година, за да се радва спокойно на успехите си — в Константинопол пристигнал и бил официално обявен за император, съгласно договора, сключен в Перуджа, Жан дьо Бриен. Повечето изследователи са склонни да възприемат това събитие като повратен момент във външната политика на българския цар^[59]. Безспорно коронацията на Жан дьо Бриен изненадала и вероятно разгневила Иван II Асен. А и не само него. Но дали тя е довела до съществени промени в политическото положение на Балканите и до изменения в програмата на българския владетел? Отговорът би бил „да“, ако наистина съществувал договор за брачен съюз между Търново и Константинопол и провъзгласяването на Иван II Асен за регент на малолетния Бодуен II. Но такова споразумение, както видяхме, едва ли е съществувало. Особено в писмен вид. Ако такъв договор не е съществувал, което е най-вероятно, положението в Константинопол се променило наистина, но не дотам, че да влияе върху положението на България, но би трябвало да измени поне до известна степен проектите на българския цар^[60]. След смъртта на Анри (1216 г.) Жан дьо Бриен бил четвъртият латински константинополски император, но положението на империята не се подобрявало. Наистина на новия император се възлагали големи надежди (той едва ли е бил 80-годишен, както твърди Акрополит^[61]), но следващите години показали, че всичко било напразно.

Когато се разглежда значимостта на този факт (провъзгласяването на Жан дьо Бриен за император) и неговото въздействие върху политическата програма на Иван II Асен, не бива да се забравя едно нещо: споразумението между българския цар и константинополските барони не е съществувало, но устните предложения или намеци — искрени или притворни — са карали Иван II Асен да вярва, че то може да бъде постигнато. И в крайна сметка той пак се е почувствал излъган. Но само това едва ли е достатъчно, за да обясни следващата му стъпка, която би могла да бъде

наречена „с Никея срещу Латинската империя“^[62]. Този опит за единодействие с Никея (той следвал традицията в българската външна политика) продължил цели десет години. Първата половина на периода преминала под знака на интензивна дипломатическа дейност между Търново и Никея, а втората била посветена на практическите действия съгласно постигнатите споразумения. Фактологически събитията са добре известни: те се групират около политическия съюз между двете страни, скрепени с брак между Иван-Асеновата дъщеря Елена и престолонаследника Теодор II Ласкарис, възстановяване на православие в България и възобновяването на Българската патриаршия — събития, които са здраво свързани помежду си. Поинтересно е да се разкрие механизмът, довел до сближаването на Иван II Асен и Йоан III Дука Ватаци. А в основата на този механизъм се крие един въпрос: Чия била инициативата?

Георги Акрополит е категоричен: идеята за българо-никейското единодействие изхождала от Йоан Ватаци. Никейският владетел предложил на Иван II Асен съюз, скрепен с годеща на двете деца. Акрополит не говори за църковните дела освен за тяхната крайна фаза — провъзгласяването на Българска патриаршия^[63]. Никифор Григора твърди обратното: предложението дошло от страна на българския цар^[64]. Кой от двамата византийски историци е прав? Едно повнимателно вглеждане в текста показва, че Григора следва изложението на Акрополит, позволявайки си да промени само началния пасаж, с което прехвърля инициативата върху Иван II Асен. Защо? Обяснението едва ли е трудно. Но въпросът може да бъде поставен и по друг начин: кой е имал изгода от съюза? Византийските автори, особено Акрополит, са недвусмислени — Йоан Ватаци бил в затруднено положение и намерил път да излезе от него: съюз с Иван II Асен^[65]. Логично е да се допусне, че той трябвало да заплати и цената на този съюз с възобновяването на Българската патриаршия. Този ход на събитията е приемлив^[66], но отрежда, поне в началото, пасивна роля на българския цар. А дали в действителност е било така? Струва ми се, че няма основание да допуснем, че Иван II Асен е бил обект, а не субект в историческия процес — събитията от 1230 г. го доказват. Тогава? След пристигането на Жан дьо Бриен в Константинопол замисълът на бароните бил разкрит. Разкрита била и измамата, жертва на която станал българският цар. Иван II Асен бързо разбрал, че

влизането му в Константинопол чрез споразумение или силом поне за момента било невъзможно. Следователно по-нататъшните му действия трябвало да придобият друг характер. Те се определят от две обстоятелства, чийто корен бил един. Възстановявайки пълния православен модел на българското царство (модела на цар Симеон!), той бил задължен да възстанови и статута на българската православна църква („Царство без патриарх не бива“!). Защото, макар и формално, България продължавала да бъде обвързана с Рим (наистина решенията на Събора от 1211 г. били документирани с един от най-православните текстове — „Синодик“ — „съборник, който се чете в неделята на православието“) и, колкото и да бъде странно, това я поставяло в едно религиозно пространство с Латинската империя. Искането на Иван II Асен в една бъдеща сделка с Никея — само с нея, защото там се е намирал константинополският и вселенски патриарх — било ясно. Оставало да се плати цената на това искане. А цената, която би поискал Йоан III Дука Ватаци, не била тайна. При това благоприятно и за двете страни положение въпросът кой е сторил първата стъпка към бъдещия двустранен съюз остава на втори план^[67].

До окончателния резултат от 1235 г. не се стигнало бързо и лесно. За щастие изворите позволяват да се проследят подробностите или поне голямата част от тях^[68]. Намерението на Иван II Асен да отхвърли ненужната уния с Рим (тя изиграла своята роля още в 1204 г.) и да върне Българската църква в лоното на православието се натъкнало на съпротивата на примас Василий. Старият духовен водач на българите в знак на протест напуснал Търново и се оттеглил в Света гора (*terminus ante quem* — писмото на анкирския митрополит Христофор от началото на 1233 г.^[69]). Но тази скрита и дори враждебна демонстрация не възпряла царя, който не закъснял да се обърне към вселенския патриарх Герман II. Отговор на българското пратеничество била мисията на митрополита на Анкира. В писмото си до Иван II Асен Христофор изложил подробно позицията на патриарха^[70]. Основното разногласие в становищата на двете страни — изискването търновският архиепископ да бъде ръкоположен в Никея, било преодоляно през 1234 г. След смъртта на примас Василий (тя го застигнала в Света гора) за нов търновски и всебългарски архиерей бил избран Йоаким^[71], който заминал за Никея и получил своя сан от патриарх Герман. По този начин било възстановено

каноническото и йерархическото общение между Българската църква и православния Изток^[72]. Оттук нататък било по-лесно. През пролетта на 1235 г. Иван II Асен със съпругата си и дъщеря си Елена пристигнал в Калиопол (Галиполи), където се срещнал с Йоан III Дука Ватаци. Тук двамата владетели се договорили окончателно за бъдещото сътрудничество. Веднага след това в Лампсак (на малоазийското крайбрежие) патриарх Герман извършил религиозния обред при бракосъчетанието на Елена и Теодор Ласкарис (Иван II Асен останал на полуострова). „Тогава, продължава Акрополит, бе решено с императорско и съборно постановление и търновският архиепископ, който беше подчинен на константинополския, да бъде почетен като самостоятелен и бе постановено да се нарича патриарх («... αὐτονομία τετίμηται καὶ πατριάρχης ἀναγορεύεσθαι...»), тъй като властниците се отблагодаряваха на българския владетел Асен заради родството и приятелството“^[73]. Така четиригодишните усилен дипломатически действия били увенчани с възобновяването на Българската патриаршия и установяване на българо-никейския съюз^[74].

---

[1] *Acropolita. Historia*, p. 41. ↑

[2] *Acropolita. Historia*, p. 41. ↑

[3] За Клокотница (южно от р. Марица, 8 км северозападно от Хасково): Гагова. Тракия, 173-174; *Soustal. Thrakien*, p. 310. ↑

[4] *Acropolita. Historia*, p. 42; *Theod. Scutariota*, 474–475. ↑

[5] А. Попов. Царевград Търнов. Т. 4. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика лавра“. София, 1984, с. 9. ↑

[6] *Kałużniacki. Werke*, S. 70. Вж. също Ст. Кожухаров. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II — Литературна мисъл, 1974, 2, с. 128. ↑

[7] *Acropolita. Historia*, p. 42. ↑

[8] Царевград Търнов Т. 4, с. 9. ↑

[9] *Acropolita. Historia*, p. 42. Византийският историк е употребил много интересен израз: „τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς ἀλοστήσας“. Буквално преведено: „да завземе незаконно (да узурпира) ромейската власт“. Макар и противник на Епир, Акрополит определя действията на Иван II Асен като противоречащи на установения ред (дори и в

Епир!), като незаконни и въпреки ласкавите си преценки не пропуска да отбележи, че той узурпира нещо, което не му принадлежи по право — властта над ромеите или, както ще видим по-нататък, титлата „цар на българи и гърци“. ↑

[10] Царевград Търнов. Т. 4, с. 9. ↑

[11] *Acropolita. Historia*, p. 43. ↑

[12] *Kałużniacki. Werke*, s. 70; СБЛ, 4, с. 198. За битката при Клокотница и последвалите събития: *Златарски. История*, III, 338–339. *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, 129–132; *Longnon. L'empire latin*, p. 164; *Nicol. Epiros*, 55–56; *Fine. Balkans*, 2, 124–126. ↑

[13] *Kałużniacki. Werke*, S. 70; СБЛ, 4, с. 198. ↑

[14] *Acropolita. Historia*, 43–44. За деспот Мануил Ангел. *Polemis. The Doukai*, n° 43, p. 90. ↑

[15] За позицията на деспот Мануил в Солун най-добра представа дава забавният епизод, разказан от Акрополит: по повод на това, че деспотът се подписвал в издаваните от него документи с червено мастило (цветът на василевса), един от пратениците на император Йоан II Дука Ватаци се обърнал към него с библейския израз „σὲ τὸν βασιλέα καὶ δεσπότην“, т.е. „Тебе царя и господаря“, намеквайки, че Мануил е василевс и деспот. ↑

[16] *Божилев. Асеневици*, I, № 14 (подробности около хронологията). ↑

[17] *Nicol. Epiros*, p. 123. ↑

[18] Царевград Търнов. Т. 4, с. 9. ↑

[19] *Kałużniacki. Werke*, S. 70; СБЛ, 4, с. 198. ↑

[20] *Acropolita. Historia*, p. 43. ↑

[21] *Божилев. Седем етюда*, с. 163. Тук по-горе, с. 429. ↑

[22] Обикновено се приема, че в 1230 г. към България били приобщени не само онези земи, населени с българи, които били част от империята на Теодор Ангел Комнин (вж. по-горе), но и независимите дотогава владения на деспот Алексей Слав. *Божилев. Асеневици*, с. 97; *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, с. 132. ↑

[23] *Acropolita. Historia*, p. 43. ↑

[24] Вж. *Д. Ангелов. Принос към народностните и поземлени отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на*

XIII в. — Известия на Камарата на народната култура, 1947, 130-174; *D. M. Nicol*. Refugees, mixed population and local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusades. — XVe Congrès international d'Etudes byzantines. Rapports at co-rapports. Athènes, 1976, 5–33. ↑

[25] *Kałużniacki*. Werke, S.70; СБЛ, 4, с. 198. ↑

[26] *Попруженко*. Синодик, с. 93, § 158; *Снегаров*. Охридската архиепископия, 1, с. 211. ↑

[27] *В. Юркова, В. Пенчев*, (изображение: 80-81; табл. IV, 34). Единственият досега екземпляр е публикуван за първи път от *Т. Герасимов*. Първата златна монета на цар Иван Асен II. — ИАИ, VIII (1934), 361–368. ↑

[28] Царевград Търнов. Т. 4, с. 9; *Божилев — Кожухаров*. Българската литература, с. 200. ↑

[29] Това е традиционната византийска формула, установена от император Никифор II Фока (963–969). Използвана е точно във Виргинската грамота: „Константин в Христа Бога верен Цар и самодържец на българите Асен“. Вж. *Ильинский*. Грамоты, с. 19. ↑

[30] Употребата на тази титла подсказва, че оттук нататък всякаква, дори теоретическа зависимост от друго държавнополитическо средище, е отхвърлена. ↑

[31] *Ильинский*. Грамоты, 23, 26, 28, 29. ↑

[32] *М. Ласкарис*. Ватопедската грамота на цар Иван Асен II. София, 1930 (Български старини XI), с. 5; *Божилев — Кожухаров*. Българската литература, с. 192. Подробно за грамотата у *М. Андреев*. Ватопедската грамота. София, 1965. ↑

[33] *Й. Юркова, В. Пенчев*, 51–56 (изображение: с. 53; табл. III, 21). ↑

[34] *Ильинский*. Грамоты, с. 13. *Божилев — Кожухаров*. Българската литература, 192–193. ↑

[35] *И. Дуйчев*. Из старата българска книжнина, Т. 2. София, 1944, с. 38; *Божилев — Кожухаров*. Българската литература, с. 201. ↑

[36] *Божилев*. Седем етюда, 114–117 и посочената там литература. ↑

[37] Вж. тук, бел. 27. ↑

[38] Вж. тук, бел. 33. ↑

[39] Л. Мавродинова. Стенописи от времето на цар Иван Асен II при Иваново. — Изкуство, 1976, 3, 7-13; Е. Бакалова. Принос към изследването на царската идеология в средновековна България (стенописите в църквата „Св. Архангел Михаил“ край Иваново). — Проблеми на изкуството, 1988, 3, 31-45; Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. С., 1995, с. 49 и фиг. 52 (цар Иван Асен II коронясван от Исус Христос?); Л. Мавродинова. Стенната живопис на скалните църкви в Лаврата „Св. Архангел Михаил“ при Иваново. — ГСУ — Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, Т. 82 (2) (1988), С., 1994, 176–179. ↑

[40] J. Verpeaux. Pseudo-Kodinos. Traité des offices. Paris, 1966 (reproduction de 1976), p. 199.3-5. ↑

[41] Юрукова, Пенчев. Печати и монети, с. 80 (изображение). ↑

[42] Монетата е обърната „навътре“, т.е. в България, а печатът — „навън“; неговата легенда съответства на надписа върху Ватопедската грамота. (вж. бел. 32). ↑

[43] Тук едва ли трябва да изброявам всички паметници. Класически пример е миниатюрата на Василий II в Cod. Marc. gr. Z, 17, fol. III^r. Това е сцената, която присъства на печатите на византийските императори от Василий I до Йоан VIII Палеолог (*Zacos — Veglery. Byzantine Lead Seals. I, 1, n° n° 57-128bis*). От българските паметници ще спомена двете миниатюри в Cod. Vat. Slavo 2, fol. 1^v (Ватиканският Манасий) и VM Add. 39627, fol. 3^r (вж. Божилков. Асеновци, 165–166). ↑

[44] Вж. тук, бел. 14 и 15. ↑

[45] Естествено е да възникне въпросът за една възможна нова тържествена коронация на Иван II Асен вече като „цар на българи и гърци“. За съжаление липсват каквито и да било сведения, а предположенията биха били излишни. ↑

[46] Вж. тук, бел. 39. ↑

[47] E. Trapp. Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen. Wien, 1971 (Wiener byzantinischen Studien, Bd.VIII). S. 331 (= ZV VIII), vv. 3869–3905 = 330–332 (= G VII), vv. 3200–3236. ↑

[48] А. Ђурић. Нови Исус Навин. — Зограф, 14 (1983), 5-15; Е. Бакалова. Принос (вж. бел. 42). ↑

[49] Вж. тук, бел. 32. ↑

[50] *Божилев*. Асеновци, I, N 7, с. 86; Actes d'Iviron, III. De 1204 à 1328. Edition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, avec la collaboration d'H. Métrévéli. Paris, 1994, p. 6. ↑

[51] *Божилев*. Асеновци, I, No 7, с. 86. ↑

[52] *Kałużniacki*. Werke, S.70; СБЛ, 4, с. 198. ↑

[53] По-подробно: Царевград Търнов, Т. 4. ↑

[54] Вж. тук, бел. 27. ↑

[55] Вж. тук, бел. 34. ↑

[56] Царевград Търнов, Т. 4, с. 9. ↑

[57] *Kałużniacki*. Werke, S.70; СБЛ, 4, с. 198. ↑

[58] *Ст. Кожухаров*. Неизвестен летописен разказ, 128–129. ↑

[59] *Златарски*. История, III, с. 353; *Острогорски*. Историја Византије, с. 410; *Данчева-Василева*. България и Латинската империя, с. 133; *Longnon*. L'empire latin, p. 172. ↑

[60] Обстановката, в която се оказал Иван II Асен, твърде много напомня положението на цар Симеон след узурпацията на Роман I Лакапин. ↑

[61] *Acropolita*. Historia, p. 44. Възражения: *J. M. Buckley*. The Problematic octogenarianism of John of Brienne. — *Speculum*, XXXII (1957), 2, 315-322; *Longnon*. Les compagnions de Villehardouin, p. 16 (роден след 1174 г., т.е. през 1231 г., Жан дьо Бриен е бил най-много на 57 г.). ↑

[62] Основно изследване: *В. Гюзелев*. Българската държава и Никея в борба срещу Латинската Цариградска империя (1204–1261). — ИНИМ, II (1978), 7-35; *Данчева-Василева*. България и Латинската империя, 139–151. ↑

[63] *Acropolita*. Historia, 48-49; *Theod. Scutariota*, 477–478. ↑

[64] *Nic. Greg.*, II, p. 29. ↑

[65] *Acropolita*. Historia, p. 48. ↑

[66] Против подобна схема говори до известна степен продължителността на преговорите. ↑

[67] Акрополит все пак може би е бил прав: Никейският василевс, отчитайки готовността на българския цар, не закъснял да се възползва от нея и му предложил споразумение. ↑

[68] *В. Г. Василевский*. Обновление болгарского патриаршества при царе Иоанне Асене II в 1235 году. — ЖМНП, ч. 298, 1885, 53-55:

писмо на митрополит Христофор (български превод: П. Ников. Църковната политика на Иван Асен II. — БИБ, III, 1930, 3, 84–85); Попруженко. Синодик, 84–87 (превод: Божилков, Кожухаров. Българската литература, 113–114.); Кожухаров. Неизвестен летописен разказ, 128–129 (текст и превод); В. St. Angelov. Deux contributions à l'histoire de la culture médiévale bulgare. — Byz. Bulg., IV (1973), 82–83; Chr. Byz. Brev. I, №112, § 1, p. 680. Някои второстепенни извори до известна степен с легендарен характер: Ph. Meyer. Die Haupturkunden für die Geschichte der Athos-klöster. Leipzig, 1894, 187–189; Actes du Prôtaton. Edition diplomatique par D. Papachryssanthou. Paris, 1975 (Archives de l'Athos, III). Appenice, I b, d. I. Пиев. Narratio Athonensis ad Annum MCCXXXV, Bulg. Hist. Review, 1991, 1, 74–81 (текст: 77–78). ↑

[69] Златарски. История, III, с. 362. ↑

[70] В. Г. Василевский. Цит. съч., 53–55. ↑

[71] Кожухаров. Неизвестен летописен разказ, с. 128. За него вж.: Хр. Христов. Патриарх Йоаким. — Векове, 1975, 5, 42–48; Житието: Кодов. Опис, 45–46 (текст) — СБЛ 4, 87–88 (превод — вж. също Божилков, Кожухаров. Българската литература, 57–58). ↑

[72] Ст. Кожухаров. Неизвестен летописен разказ, с. 133. ↑

[73] Acropolis. Historia, 50–51. ↑

[74] Основна литература: В. Г. Василевский. Цит. съч.; Златарски. История, III, 361–389; П. Ников. Църковната политика на Иван Асен II, 65–11 (особено с. 80 и сл.); Г. Цанкова-Петкова. Восстановление болгарского патриаршества в 1235 г. и международное положение болгарского государства — ВВр, XXVIII, 1968, 136–150; Ст. Кожухаров. Неизвестен летописен разказ, 129–133; I. Tarnanidis. Byzantine-Bulgarian ecclesiastical relations during the Reigns of Joannis Vatazis and Ivan Assen II, up to the Year 1235 — Cyrillomethodianum, III, 1975, 28–52; Η διαμόρφωσις τοῦ αὐτοκεφαλοῦ τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας (864–1235). Θεσσαλονίκη, 1976, 144–170; Данчева-Василева. България и Латинската империя, 128–138. ↑

§ 3. С НИКЕЯ СРЕЩУ КОНСТАНТИНОПОЛ

Тържествата в Калиопол и деловата дейност на църковните дейци в Лампсак отшумели; императрица Ирина Ласкарина заедно с малолетната новобрачна двойка заминала за Никея (Акрополит отбелязва, че бракът бил формален и деветгодишната Елена^[1] предстояло да бъде възпитана от императрицата), а току-що интронизираният български патриарх се завърнал в Търново. Но за Иван II Асен и Йоан III Дука Ватаци действията тепърва предстояли. Новите съюзници започнали съвместни военни действия срещу Латинската империя. Техните войски оплячкосали Източна Тракия и дори достигнали до Константинопол, а „крал Йоан“, т.е. император Йоан дьо Бриен, стоял на стените и ги гледал отгоре! Кампанията приключила чак с настъпването на зимата. Според Акрополит никейците получили целия Галиполски полуостров, планината Ганос, а на запад владенията им достигали до Кисос, т.е. Кешан, като границата (очевидно с българите) минавала по река Марица. Акрополит е по-пестелив, когато описва териториалните придобивки на българите: те получили земите, които били „нагоре“ (ὄπεράνω) и „на север“ (πρὸς βορρᾶν) от никейските владения^[2]. Това не особено ясно посочване даде основание на В. Н. Златарски^[3] да твърди, че никейският владетел признал завоеванията на Иван II Асен след битката при Клокотница, което би означавало, че Адрианопол останал в пределите на България. Военните действия на съюзниците били подновени през следващата 1236 г. Описанието им не е много ясно, за да може да се установи реалното участие на всеки един от тях. Очевидно основната военна операция този път била по море. Никейците с флота от триста кораба (това число се дава от двамата автори, описали събитията) се опитали да блокират Константинопол и евентуално да го атакуват. Латинците били спасени от това критично положение благодарение на флотата на морейския княз Жофроа I дьо Вилардуен, която, макар и по-малобройна, успяла да отблъсне никейците^[4]. Участието на българите е неясно^[5]. Може би изненадващото куманско нашествие (те бягали от татарите), което

Акрополит отнася към това време (?), е попречило на Иван II Асен да подкрепи по суша своя съюзник^[6].

Неучастието на Иван II Асен в кампанията от 1236 г. едва ли би могло да се обясни само с куманското нахлуване (ако то я е предхождало) или пък с липсата на българска флота. Би могло да се очаква българските войски да нахлуят по познатите по Калояново време пътища към Източна Тракия и да се появят, както предната година, край стените на Константинопол. Но това очевидно не станало. Вероятно Иван II Асен вече се е колебаел. Въпросът е, какво го е накарало да се усъмни в правотата на действията си. Едва ли заплахите на папа Григорий IX са били толкова сериозни и, което е по-важно, биха подействали толкова бързо: с писмо от 12 декември 1235 г. римският първосвещеник поискал от унгарския крал Бела IV да подпомогне Латинската империя срещу „схизматиците Ватаци и Асен“ („... Vatacius et Assanus schismatici...“^[7]), а наскоро след това написал писмо до българския цар, с което изисквал той да се откаже от съюза си с Никея (в противен случай го заплашвал с отлъчване от църквата)^[8]. Наистина още през 1232–1233 г. унгарците нахлували в българските земи^[9], но все пак техните действия не биха могли да затруднят сериозно българския цар. Няма съмнение, че основната причина била другаде: Иван II Асен прозрял безполезността на съюза си с Никея (той получил каквото искал — Патриаршията, а едва ли е вярвал искрено, че при този съюз би могъл да влезе като победител в Константинопол) и постепенно се оттеглял от активни действия. Едно важно събитие от пролетта на 1237 г. ускорило неговото решение: през март починал Жан дьо Бриен.^[10] Смъртта на екскраля на Йерусалим и настоящ латински константинополски император не може да не е събудила някакви надежди у Иван II Асен. И той прекъснал отношенията си с Йоан Ватаци (Акрополит драматично описва как българският цар взел дъщеря си Елена от Никея и я отвел в Търново^[11]) и се обърнал към папата^[12]. Едновременно с преговорите с апостолическия престол в лицето на епископа на Перуджа, който имал всички пълномощия да разговаря за „положението на империята и град Константинопол“ („... ad tractandum cum ea de statu imperii et civitatis Constantinopolitane“)^[13], Иван Асен сключил мир с латинците^[14]. Дали тази обстановка е събудила отново надеждите на

българския цар? Трудно е да се даде категоричен отговор, но наскоро новите съюзници, подпомогнати и от куманите, започнали военни действия срещу никейците, които били обсадили Цурулум (Чорлу)^[15]. Тези съвместни усилия не само не донесли очаквания успех, но и скоро били прекратени. Този път оттеглянето на Иван II Асен имало по-сериозна причина: в лагера на българския цар пристигнало известие от Търново, че неочаквано починали царицата, едно от царските деца и патриархът. Иван Асен изоставил обсадата и се завърнал в престолния град. Възприемайки постигналото го нещастие като Божие наказание за нарушените клетви (така поне обяснява събитията Акрополит), той възобновил съюза си с Йоан Ватаци^[16]. Това неочаквано решение, приключило с колебанията на Иван Асен, едва ли би могло да бъде обяснено само с намесата на Провидението. Като че ли непостоянството на българския цар би трябвало да се обясни, поне в този случай, с безрезултатността на преговорите му с папския престол^[17]. Наистина българският цар разбрал, че Западът няма да склони на никакъв компромис и няма да му предложи доброволно Константинопол.

Последното решение на Иван II Асен, което възстановило българо-никейския съюз от 1235 г. (Елена била върната в Никея), предизвикало яростта на Григорий IX. Папата побързал да напише серия писма: до Бела IV, до император Бодуен, до епископа на Перуджа, до унгарските епископи и т.н.^[18], с цел да бъде организиран кръстоносен поход и експедиция на унгарския крал срещу България. Но Иван Асен успял да отстрани заплахата от кръстоносците, като ги пропуснал да преминат безпрепятствено през българските земи^[19], а Бела IV не сполучил да организира поход към България.

Последните години от живота на Иван II Асен преминали спокойно. Той бил в мирни отношения със Сърбия, където властвал зет му крал Стефан Владислав, подкрепил тъста си Теодор Комнин Ангел (към края на 1237 г. Иван Асен се оженил за дъщеря му Ирина)^[20], или както сполучливо се изразява Д. Никъл, дал му *carte blanche* за действия в Солун^[21], с Никея бил в съюз, а срещу Константинопол вече не предприемал нищо. Само един не съвсем сигурен извор говори за сражение на Иван Асен срещу новата заплаха срещу Източна Европа — татарите^[22]. Според Обри дьо Троа Фонтен Иван II

Асен „Circa festum Sancti Johannis Assanus rex mortuus est“, т.е. „Около празника на Св. Йоан (24 юни 1241 г.) се поминал цар [Иван] Асен“^[23].

---

[1] За нея: *Божилев. Асеновци*, С, №14. ↑

[2] *Acropolita. Historia*, 51-52; *Theod. Scutariota*, 478-479; *Златарски. История*, III, 387-394; *Гюзелев. Българската държава и Никея*, с. 17; *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, с. 139. ↑

[3] *Златарски. История*, III, с. 389. ↑

[4] *Alberici Monachi. Chronica*, р. 939; *Philippe Mouskés*, vv. 29238–29247, р. 620 (превод у *Гюзелев. Самият Търновград*, с. 37); *Longnon. L’empire latin*, р. 173. Няколко десетилетия по-късно френският учен отнесе смъртта на Жофроа I дьо Вилардуен към времето между 1225 и 1227 г., като постави под съмнение ролята на морейския княз в събитията от 1236 г. Вж. *Longnon. Les compagnons de Villehardouin*, р. 41. ↑

[5] Филип Мускес (ор. cit., vv. 29080–29087) говори за „елиновлашка“ войска, която действала по суша и по море, едновременно с 300 кораба, но може би той е смесил двете кампании — от 1235 и 1236 г. ↑

[6] *Acropolita. Historia*, р. 53. ↑

[7] *A. Theiner. Vetera*, n° CCXLIX, р. 140; *Les Registers de Grégoire IX. Recueil des Bulles de pape, publiées ou analysées d’après les manuscrits originaux du Vatican par L. Auvray. T. 2. Texte: Années IX à XII (1235–1239). Paris, 1907, n° 2872, col. 217* (по-нататък: *Les Registres*). ↑

[8] *Acta Honorii III et Gregorii IX*, n° 214, р. 290; *Les Registers*, n° 3115, col. 391. ↑

[9] *Златарски. История*, III, с. 369; *П. Ников. Съдбата на северозападните български земи през средните векове — БИБ*, III, (1930), 1, 129–130. ↑

[10] Различните документи дават три дати за смъртта на Жан дьо Бриен: 19, 21 или 23 март. Вж. *Longnon. L’empire latin*, р. 174, п. 2. ↑

[11] Акрополит (*Historia*, р. 52) набляга на идеята на Иван II Асен да омъжи дъщеря си за друг, тъй като „той се боеше много от

благоприятния обрат за тях [ромеите]“. ↑

[12] Сведения за писмото на българския цар се намират в отговора на папата: *Acta Honorii III et Gregorii IX*, n° 226, 302-303; *Les Registres*, n° 3694, col. 660. ↑

[13] *Acta Honorii III et Gregorii IX*, n° 226, p. 303. ↑

[14] *Acropolita. Historia*, p. 55; *Theod. Scutariota*, p. 480. ↑

[15] *Acropolita. Historia*, 55-56; *Theod. Scutariota*, p. 481. ↑

[16] *Acropolita. Historia*, 56-57; *Theod. Scutariota*, 481–482. ↑

[17] Гюзелев. Българската държава и Никея, с. 18. ↑

[18] *Acta Honorii III et Gregorii IX*, n° 229, 248, 249. pp. 308–309, 325–326, 328; *Les Registres*, n° 4056, 4057, 4058, 4059, 4482, 4523, coll. 875, 1108, 1131–1132. Подробно у *Златарски. История*, III, 403-404; *П. Ников. Църковната политика на Иван Асен II*, 104-111; *В. Гюзелев. Българската държава и Никея*, с. 20; *Das Papstum und Bulgarien im Mittelalter (9–14 Jh.)*. — *VHR*, 1977, 1, 49; *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, 142–143. ↑

[19] *Acropolita. Historia*, p. 58; *Theod. Scutariota*, p. 482; *Philippe Mouskés*, vv. 29855–29949 (p. 642–645), 30405–30490 (p. 661–664), 30547–30502 (p. 666–667); *Дуйчев. Приноси*, 310-313; *В. Гюзелев. Българската държава и Никея*, с. 20; *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, с. 148. ↑

[20] *Божилев. Асеновци*, с. 87. ↑

[21] *Acropolita. Historia*, 60-61; *Theod. Scutariota*, p. 484; *Златарски. История*, III, 405-407; *Nicol. Epiros*, p. 134; *Setton. The Papacy*, I, p. 60. ↑

[22] *Philippe Mouskés*, vv. 30959–30962, p. 681; *G. Cankova-Petkova. Griechisch-Bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235 und 1246*. — *Byz. Bulg.* III (1969), p. 62. ↑

[23] *Alberici Monachi. Chronica*, p. 950. ↑

ГЛАВА ПЕТА

БЪЛГАРИЯ ПРИ НАСЛЕДНИЦИТЕ НА ИВАН II АСЕН: 1241–1280 Г.

§ 1. ОТ ПАТРИМОНИУМ КЪМ ДИНАСТИЧЕСКО ПРАВО И ЛЕГИТИМИЗЪМ: 1241–1256 Г.

Изненадващата смърт на Иван II Асен, както всяка смърт на владетел, поставила въпроса за властта. До 1218 г. царската титла и прерогативите, произтичащи от нея, били в зависимост от патримониалния модел. Така приемствеността вървяла от брат към брат (първите три случая, независимо от мъжки наследници при Иван I Асен), и то без проблеми, и от братовчед към братовчед, този път с употребата на сила. В 1241 г. картината се променила, тъй като обстоятелствата били други. За пръв път в историята на Второто царство, едва при шестия владетел, царското достойнство преминало от баща към син. Без оспорване. Вместо севастократор Александър, както би могло да се очаква (особено при малолетието на наследниците), за цар на българите бил провъзгласен най-големият син на покойния Иван II Асен. За утвърждаването на този основен „законен“ път към върховната власт било загатнато още в 1218 г. Макар и отвън, а не както бихме очаквали, отвътре: Георги Акрополит съобщава, че Иван II Асен „поискал обратно бащиното си наследство“ („... τὴν πατρικὴν... κληρονομίαν“)^[1]. Като описва събитията, станали двадесет и три години по-късно, византийският историк не пропуска да отбележи, че Калиман „взе бащината власт“ (τὴν πατρικὴν ἀρχήν)^[2]. Очевидно към това време българското общество е започнало да осмисля формиращата се традиция, според която синът^[3] е наследник (διαδεξάμενος), и то не какъв да е наследник, а κληρονόμος на бащиното царско достойнство и власт. И то не който и да е син, а първородният. Наистина Акрополит вместо

очакваното прѠтѠтокоϑ (или прѠтѠстоϑ)^[4] пише, че „властта преминала към родения от унгарката син“, но това не променя нещата.

Няма никакво съмнение, че Калиман I е бил най-големият син на цар Иван II Асен, роден от втория му брак към 1234 г.^[5] В българската наука има колебание около името на този български цар. П. Ников^[6], позовавайки се на унгарския произход на името (?), както и на изписването му в писмото на папа Инокентий IV, настояваше на формата Коломан. Две обстоятелства налагат категорично формата Калиман, която безспорно е рожба на известно грецизиране: изписването на името в българските извори^[7], както и фактът, че тази форма на името се среща сред население с вероятен български произход както в Източна^[8], така и в Западна Македония^[9].

В 1241 г. Калиман I (1241–1246 г.) бил на седем години. Това, както видяхме, не му попречило да наследи царската власт, но същото не се отнасяло до нейното реално упражняване. Безспорно от негово име управлявало регентство. Наистина до 1241 г. институцията на регентство била непозната на българската действителност, но наличието на невръстен владетел, чиито права не били оспорвани, налагали нейното функциониране. Изворите (едва ли не само Акрополит) не предлагат никакви сведения за възможния му състав и механизмите на работа. Ето защо предположенията са излишни. Не са много и фактите, свързани с това управление, които са ни познати. Следвайки традицията в междудържавните отношения, след възшествието на малолетния цар българската държава подновила „договорите с император Йоан [Ватаци]“, т.е. с Никейската империя^[10], съществували до смъртта на цар Иван II Асен и, което било не по-малко важно, сключила двугодишно примирие с Латинската империя^[11]. Така България се осигурила откъм двата възможни противника, които били потенциална заплаха за нея. Но регентството не било в състояние да предвиди всичко. Към 1243 г. „безбожните татари“, които от години били заплаха за Източна Европа, не подминали и България^[12].

Мълчанието на изворите (или липсата на сериозни събития?) не позволява да се надникне в международното положение на Българското царство. Вероятно Йоан Ватаци започнал да крои планове срещу България (Акрополит неслучайно съобщава на няколко пъти, че

българската държава била управлявана от дете!), но на първо време той бил принуден да се справи със Солун, където с българска подкрепа се появил Теодор Ангел Комнин и синът му Йоан се провъзгласил за василевс^[13]. Намеренията на латинците от Константинопол са неизвестни. Те едва ли са имали сили за нещо по-сериозно, а и вероятно са следвали действията на папа Инокентий IV, който с писмо от 21 март 1241 г. до Калиман I се опитал да призове българите да се върнат към католическата вяра^[14].

Невръстният български цар не могъл да дочака бъдните години, които не му обещавали нищо радостно. В края на август или в първите дни на септември 1246 г., когато бил само на дванадесет години, Калиман Асен изненадващо бил застигнат от смъртта. Единственият ни извор (Акрополит) първо говори за естествена смърт, но след това добавя и разнеслия се слух за отравяне на българския цар^[15]. Тази втора версия за смъртта на Калиман е интересна, но недоказана; а събитията, така както ги възстановяват някои, са любопитни, но не намират подкрепа от изворите^[16].

Ранната смърт на Калиман I Асен прекъснала крехката традиция на първородството, която осигурявала плавното предаване на царската власт по линията баща-син. Все пак правоприемник на престола станал не само роднина *προσῆκων* (както се изразява Пахимер^[17]), но и син на покойния Иван II Асен. Така и тук, както и при Калиман, ключовата дума била *κληρονόμος*. Михаил Асен е син на Иван II Асен от последния му, трети брак с Ирина Комнина^[18]. Той е имал и две сестри — Мария и Анна или Теодора^[19] и може да се каже само, че се е родил между 1238 и 1241/42 г. На първо време съдбата не била благосклонна към него, тъй като първородството осигурило царската корона на брат му Калиман. Но може би човешката ръка поправила стореното от Провидението (или пък самото то решило да се намеси?) и към края на август-началото на септември 1246 г. властта на българите преминала към Михаил, тогава на не повече от осем години. Трудно е да се каже дали позицията на новия цар (може би и неговото малолетие е привличало погледа на възможните кандидати за престола?) е била оспорвана, но династичното право и легитимизмът получили своето по-нататъшно развитие. И то в неочаквана посока. За пръв път в българската история, в теорията за

властта и йерархията при нейното наследяване, се появила титлата *багренороден*^[20] — български еквивалент на византийската *порфирогенет* (порφυρογέννητος)^[21]. Защо само в теорията? Титлата се появила — в това няма съмнение — едва след като Михаил II Асен вече бил български цар, т.е. тя не била аргумент в полза на претенциите за короната (още повече, че не само Михаил бил багренороден — бракът на Иван II Асен с унгарската принцеса Анна-Мария, рожба на който бил Калиман, не би могъл да бъде оспорван — нито от Църквата, нито от Държавата), тъй като в случая тя имала обратна сила. Появила се в България благодарение на Ирина и Солунския двор (?), тя в случая имала само пропагандна цел, но безспорно била средство за династическа приемственост и легитимизъм, свидетелствала за „прогрес в династическото чувство“^[22].

Но Михаил Асен (или може би неговото обкръжение?) не се задоволил само с тази стъпка. Другата новост била представата за *вертикалната структура на фамилията — династията*. Имплицитно тя може да бъде открита и преди това (Калиман „взе бащината власт“ — Иван II Асен си поискал обратно „бащиното наследство“, което пък отвежда към Иван I Асен, т.е. трите поколения Асеневци са налице), но категорично и при това експлицитно тя се появила след 1246 г. Единствено свидетелство, за съжаление^[23], е Батошевският надпис, който освен това е запазен частично, но най-важният текст в случая се чете: „... великия цар Михаил Асен, син на великия цар Асен, а внук на стария Асен...“^[24]. Ето така, „хванати ръка за ръка“ (ако беше стенопис, щяха да бъдат в обратен ред), трите поколения на фамилията символизирали династическото право и легитимистката доктрина.

Михаил II Асен, въведен в царската власт през 1246 г., бил малолетен и естествено не бил в състояние да я упражнява реално. От негово име ръководството на държавните дела било поето отново от регентство. И отново то е неясно. Все пак първенстващата роля на вдовстващата царица Ирина едва ли би могла да бъде оспорвана — дискусиата около сребърните монети не може да хвърли съмнение^[25] върху ролята на царицата майка, а сцената на западната външна стена на църквата „Св. Архангел Михаил“ в Кастория — Костур^[26] я

подкрепя. Царствената промяна в Търново съвпаднала по време с поход на никейския василевс Йоан III Дука Ватаци на Балканския полуостров. Когато ромеите преминавали Марица, до тях достигнали вести за събитията в Търново^[27]. Случайно или не, това обстоятелство облагодетелствало никейците. Без съмнение Йоан Ватаци решил да се възползва от неочакваната смяна на владетеля в българската столица, свързана винаги с известна несигурност, от факта, че и новият цар бил дете, и не на последно място от обстоятелството, че неговата снаха Елена и синът му Теодор Ласкарис биха могли да предявят своите претенции за търновския престол^[28]. И императорът се оставил да бъде убеден от великия доместик Андроник Палеолог, че моментът е удобен за превземане на българската крепост Сяр^[29]. Никейската войска обсадила града и скоро успяла да го овладее, улеснена от действията на българския велможа Драгота^[30]. Веднага след това паднал Мелник, или по-точно той доброволно се предал. И отново важна роля изиграл Драгота и заедно с него Никола Манглавит, потомък на филипополските ромеи, преселени в Мелник по нареждане на цар Калоян^[31]. Този бърз успех бил ключ към по-нататъшни завоевания, и то в две посоки: в Македония, където на Йоан Ватаци се подчинили Стоби, Велбъжд, Скопие, Велес, Прилеп, Овче поле, Просек^[32], и в Тракия, където под никейска власт попаднали почти без съпротива Станимака, Цепина и градовете и селата в Родопската област (река Марица станала гранична линия)^[33]. Доволен от сполуката си, Йоан Ватаци побързал да сключи мирен договор с България (или едва тогава подновил стария, каквато била традицията), с който заявявал, че ще се ограничи с тези завоевания и се задължава да не предприема нови^[34].

Успешните действия на Йоан III Дука Ватаци показали, че царицата майка и регентството (?), управляващо от името на малолетния Михаил Асен, не били в състояние да организират някакво противодействие. Ирина, която се стремяла да заздрави своето положение в Търново и се грижела повече за съдбата на Комниновата фамилия в Солун^[35], отколкото за целокупността на България, показала безпомощност, а дори и престъпно нехайство, довело както до големите териториални загуби в Тракия и Македония, така и до новото откъсване на Браничевската и Белградската област,

които вероятно по това време били овладени от унгарците^[36]. Така пет години след смъртта на цар Иван II Асен, довел страната до нейното етническо и политическо обединение, само за няколко месеца, без сериозна (а защо не и никаква?) съпротива България загубила съществени части от своята територия. По този начин тя не само се лишила от първенстващото място на Балканите, но и се превърнала във второстепенна сила, принудена да служи на чужди интереси. Нещо повече, били заплашени основите на българската държавност, за което свидетелствали събитията в Сяр и Мелник^[37]. Още през следващата 1247 г. България отново действала съвместно с Никея срещу Латинската империя. Това „сътрудничество“ (след тежките загуби и позорния мир от 1246 г.), което понякога се нарича „четвърти българо-никейски съюз“^[38], може да бъде характеризирано по-образно като „България във водите на Никея“, тъй като българските войски само подпомогнали никейците в осъществяването на тяхната цел^[39]. За пореден път Йоан III Дука Ватаци се появил на „Запад“, т.е. на Балканския полуостров, достигнал до Константинопол и след това завладял Мидия и се отправил към Виза и Деркос. През цялата кампания „с него (μετ'αυτου) била войската на нашия господар великия цар господин Михаил, син на Асен, блажения и свят наш василевс, господин Йоан...“^[40]

Изминали шест-седем години и едва тогава българската държава се пробудила и проявила стремеж към по-активни външни действия. Трудно е да се каже на какво се дължало това видимо оживление в българската външна политика — дали на израстването на Михаил Асен (той вървял към своето пълнолетие), или на подмяна на хората около него, които участвали в ръководството на държавните дела (на преден план излязла личността на неговия зет севастократор Петър^[41]), но оживлението било факт. И то в малко неочаквана посока — на запад. След първите връзки с Дубровник, установени при Иван II Асен (вероятно към 1230 г. или наскоро след това^[42]), българите отново обърнали поглед към малката, покровителствана от Венеция адриатическа република. Не е лесно да се установи коя от двете страни е била по-настойчива — дубровничани са живеели под заплахата от сръбския крал Стефан Урош I (1243–1276 г.)^[43], а пък българите, както допускат някои изследвачи^[44], понесли

териториални загуби от сърбите, които заедно с унгарците (?) през 1246 г. нахлули в Българския северозапад. Двадесетина години покъсно вече не ставало дума само за привилегии на дубровнишките търговци в земите на българското царство, а за нещо по-специално. На 15 юни 1253 г. между република Дубровник и Царство България бил сключен договор за съюз^[45]. Договорът се състоял от две части: политическа и търговска. Политическата имала за основа общото враждебно отношение към Сърбия и съдържала четири основни пункта. На първо място се отбелязвало, че съюзът е насочен против „злосторството на неверния крал Урош“; ако българският цар прогонел Урош от земите му, сръбският крал не можел да получи убежище в Дубровник; българският цар не трябвало да сключва мир с Урош без съгласието на Дубровник; най-сетне, ако Михаил Асен завладеел Рашката земя, Дубровник претендирал върху приморските градове и се определяла евентуалната граница между двете страни. Търговските текстове този път уреждали интересите и на Дубровник, и на България. Договорът от страна на републиката на св. Влас бил подписан от княз Георги Марсили и още деветдесет и шест нейни представители. Интересното е, че той не носи подписа не само на Михаил Асен, но и на неговия представител, севастократор Петър, споменат на няколко места в текста. Независимо от това едва ли има някакви съмнения върху истинността на договора и силата на неговото действие. Някои сведения, макар и откъслечни, показват, че още на следната 1254 г. българска войска нахлула в Сърбия, достигнала течението на река Лим и опустошила църквата „Св. св. Петър и Павел“^[46]. Но изглежда, че този поход изчерпил за дълго българо-дубровнишките политически отношения.

Този съюз с Дубровник бил все пак успешен опит България да излезе от изолацията, в която била изпаднала — почти зависима от политиката на Никея^[47], към която трябва да се добави и допълнителната обвързаност с татарите^[48]. Наистина един неясен отглас в изворите говори за опит на българите да подкрепят амбициите на Михаил Палеолог за овладяване на императорския престол в Никея, придружен с брак със сестрата на Михаил Асен Тамара^[49]. Но това едва ли е било достатъчно за възстановяване на някогашните позиции на българското царство. Но истинската промяна в българската външна политика била функция на промяната в Никея.

Тя настъпила на 3 ноември 1254 г., когато починал василевсът Йоан III Дука Ватаци^[50]. Тази смърт била сигнал за действия на българите. Но тези действия, които били закъсняла последица от още по-закъсняло осмисляне на политическата обстановка на Балканите, били наложени от самите обстоятелства. Михаил Асен (или хората от обкръжението му) решили да се възползват от смяната на василевсите в Никея, от неизбежното стъписване, което настъпвало в такива случаи, и да си възвърне поне част от загубеното през 1246 г. В края на 1254 г. български войски настъпили в Родопската област и като се възползвали от това, че местното население било от български произход и доброволно приело българската власт (Акрополит специално набляга на този факт), бързо овладели Станимака, Перущица, Кричим, Цепина, областта Ахрида (без крепостта Маниак), Устра, Перперакион, Кривус, Ефраим^[51]. Но стъписването в Никея било кратко и отговорът на новия василевс Теодор II Ласкарис (1254–1258 г.) не закъснял. След като обсъдили положението на Балканите, никейците преминали Хелеспонта и достигнали до Адрианопол^[52]. Михаил Асен не се оставил да бъде изпреварен и изненадан. Той бил готов за предстоящото стълкновение и се разположил на лагер край Марица^[53]. Но до същинско сражение не се стигнало (така поне твърди Акрополит). Българите, които въпреки всичко били изненадани, напуснали лагера, а при безредното отстъпление бил ранен дори и самият цар^[54]. Теодор II Ласкарис останал господар на полесражението и на Тракия. Той се придвижил и достигнал Берое, а малко по-късно сполучил да покори освободените от българите в края на предходната година градове и крепости, с изключение на Цепина^[55].

Царуването на Михаил II Асен поставило началото на една особеност, която се превърнала в трайна черта на българската външна политика през следващото столетие и половина: постепенното загубване на загрижеността и дори на интереса към Македония. Големи области, населени с българи, създаващи етническата и политическа цялост на България, били оставени сами на себе си пред лицето на византийската власт и на нарастващите сръбски претенции. Сравнително отдалечени от Търново, те сякаш били забравени не само от царя, но и от Бога (скоро крайният Български северозапад щял да последва тяхната съдба). Опитите на местните българи да отхвърлят

чуждата власт и отново да се присъединят към България не могли да доведат до успех. Чудесен пример за тази тенденция била съдбата на Мелник. През 1255 г. жителите на града, които през 1246 г. доброволно приели властта на Никея, сега под ръководството на същия Драгота, който изиграл решителна роля в предаването на Сяр и Мелник, се опитали да отхвърлят византийското господство. Но опитът им не получил никаква подкрепа от Търново и завършил без успех^[56].

Събитията от 1255 г. показали недвусмислено, че сблъсъкът между България и Никея все още не е завършил, и двете страни положили много старания, за да се подготвят за следващото действие. Това се отнася особено за Михаил Асен. Българският цар решил, че преди да настъпи отново в Тракия, трябва да уреди отношенията си с Унгария, които били открити, или по-точно враждебни още от 1246 г. И наистина двете страни постигнали споразумения, улеснени от посредническата роля на княз Ростислав Михайлович, зет на Бела IV и тъст на Михаил Асен^[57]. Едновременно с това българите прибегнали към традиционния похват на първите Асеновци: в Тракия били изпратени 40 000 кумани, които нанесли поражение на никейците и се установили на зимуване край Димотика^[58]. Тази подготовка подсказвала за сериозна военна кампания през пролетта-лято на 1256 г. Но последвалите действия на Михаил Асен били изненадващи. Акрополит разказва, че Теодор II Ласкарис, след като прогонил куманите, се установил на лагер край река Регина (дн. Ергене)^[59] (Акрополит не е посочил точното нахождение на ромейския лагер, но той трябва да се търси на югоизток от Димотика). Неочаквано при императора пристигнало българско пратеничество, сред което главна роля играел княз Ростислав. Според В. Н. Златарски българите се били изплашили от голямата византийска войска^[60] и затова пратениците предложили от името на Михаил Асен мир. Ромеите се съгласили, но поставили редица условия, които Ростислав приел без колебание и възражение. А тези условия били твърде тежки за България: установените до този момент граници се запазвали, т.е. спорните през 1254–1255 г. земи, населени с българи, оставали византийски, а освен това българите се задължавали да предадат на империята и Цепина^[61]. Договорът бил сключен към края на юни-началото на юли 1256 г.^[62] и

между България и Никея отново настъпил мир^[63]. Наистина Акрополит пише, че на 6 август Теодор II Ласкарис, който все още се намирал край Регина, получил известие за отхвърлянето на договора от страна на Михаил Асен^[64], но това известие е твърде неясно, непотвърдено от други извори и не дава възможност да се проследят действителните събития^[65]. Но едно е сигурно: позорната цена, на която бил сключен Регинският мир, се отразила на политическата атмосфера в Търново и безспорно улеснила създаването на онази обстановка, която родила поредната узурпация: Михаил II Асен (той нямал повече от осемнадесет години) бил убит от първия си братовчед Калиман^[66].

---

[1] *Acropolita. Historia*, p. 33. ↑

[2] *Acropolita. Historia*, p. 64. ↑

[3] Тази традиция е отбелязана, наистина, от късен автор, какъвто е Никифор Григора (*Nic. Greg.*, I, p. 60). Може да се допусне, че византийският историк пренася в българската действителност чужда практика. Но тъкмо събитията от XIV век подсказват, че това известие не може да бъде отхвърлено с лека ръка. *Божилков. Седем етюда*, с. 195. ↑

[4] *Rachymeres*, I, p. 350.15: Иван III Асен, първороден син на Мицо. Вж. *Божилков. Асеновци*, II, n° 1, с. 249. ↑

[5] *Божилков. Асеновци*, I, n° 18, с. 104 и бел. 3. ↑

[6] *Ников. Българо-унгарски отношения*, с. 13, бел. 1. ↑

[7] *Попруженко. Синодик*, с. 87, § 114; *Иванов. БСМ*, с. 608 („Калиманова грамота“). ↑

[8] *Actes de Lavra. II. De 1204 à 1328. Edition diplomatique* par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou. Paris, 1977, n° 91, I, ред 46: τοῦ Καλλιμάνου — Καλλιμάνης, селянин в село Гомату (Източен Халкидики); PLP 5, №10373. ↑

[9] *Actes d'Iviron. III. De 1204 à 1328. Edition diplomatique* par J. Lefort, N. Oiknomidès, V. Kravari avec la collaboration d'H. Métrévélis. Paris, 1994, n° 77, редове 16, 17, 21, 49 — трима селяни от Палеокастро — Велюса (Струмица), Калиман, Михаил Калиман и синът му Калиман. ↑

[10] *Acropolita. Historia*, p. 64. ↑

[11] *Alberici Monachi. Chronica*, p. 950; *Златарски. История*, III, с. 421; *Nicol. Epiros*, p. 137; *Гюзелев. Българската държава и Никея*, с. 20; *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, с. 153. ↑

[12] Сведения за това нападение се съдържат в приписката на Теодор Граматик, която е издавана многократно — вж. *Божилев. Асеновци*, с. 105, бел. 8. Последно издание: *P. Schreiner. Die Tataren und Bulgarien. Bemercungen zu einer Notiz im Vaticanus Reginensis gr. 18.* — in: *P. Scheiner. Studia Byzantino-Bulgarica*, Wien, 196 (= *Miscellanea Bulgarica* 2), 31, специално 32 (текст). ↑

[13] *Acropolita. Historia*, 65–67. За края на Солунската държава вж. подробно у *Nicol. Epiros*, 128–140. ↑

[14] *A. Teiner. Vetera*, n° CCCLXV; *Златарски. История*, III, с. 426–427; *Dujčev. Medioevo*, I, 396–398; *Гюзелев. Българската държава и Никея*, с. 20; *Данчева-Василева. България и Латинската империя*, с. 155. ↑

[15] *Acropolita. Historia*, 72–73; *Theod. Scutariota*, p. 491. ↑

[16] *Златарски. История*, III, 429–430. ↑

[17] *Pachymeres*, I, p. 349.16 (Михаил Асен бил убит и нямал роднина — проσηκων, — който да заеме престола). ↑

[18] *Божилев. Асеновци*, I, n° 19. ↑

[19] *Божилев. Асеновци*, I, n° 20 и 21. ↑

[20] *A. Маргос. Средновековни български надписи при с. Рояк, Провадийско, Български език, XXVI (1976), 4, с. 299; K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften. 2. Salzburg, 1977, с. 119: „багророжденѣмъ“; Божилев, Кожухаров. Българската литература, с. 201. ↑*

[21] *G. Dagron. Nés dans la pourpre.* — *ТМ* 12 (1994), 105–142. ↑

[22] *G. Dagron. Nés dans la pourpre.* — *ТМ* 12 (1994), с. 142. ↑

[23] За разлика от Сърбия, където примерите, особено в монументалната живопис (Милешево и Сопочани от почти същото време), са твърде много. ↑

[24] *Хр. Христов. Батошевският надпис, Археология, 1976, 4, с. 66; K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. Op. cit., 23; Божилев, Кожухаров. Българската литература, с. 201. В договора с Дубровник от 1253 г. (Ильинский. Грамоты, с. 155) се промъква идеята за светостта на династията: Михаил Асен е роден „от благоверни свети*

царе“. Но текстът е съставен в Дубровник и вероятно този израз се дължи на сръбско влияние (сред Асеновци няма светци). ↑

[25] За монети с образа на Михаил II Асен и майка му Ирина: *Н. Мушмов*. Монетите и печатите на българските царе. София, 1924, 71–73, н° 9–10 (фототипно издание: София, б. д.); Една нова сребърна монета на царица Ирина със сина ѝ Михаил. — В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925, 185–186; *Т. Герасимов*. Нови монети на цар Михаил Асен, ИБИД, XVI–XVIII = Сборник в памет на П. Ников. София, 1940, 84–90. Против тази атрибуция: *В. Пенчев*. Колективна монетна находка (XIV в.) от с. Тишевица, Врачански окръг, Нумизматика, 1983, 3, 27–31; *Юркуова, Пенчев*. Монети и печати, с. 85, 113–114 (аргументацията е твърде несигурна, а дори и несериозна). Вж. още *К. Дочев*. Монети и парично обръщение в Търново, XII–XIV в. Велико Търново, 1992, с. 89. Този въпрос все още чака решение. ↑

[26] Подробно у *Божилев*. Българите във Византийската империя, с. 156, 159. ↑

[27] *Acropolita*. Historia, p. 72. ↑

[28] Малолетието на новия български цар било аргумент на ромеите от Мелник да улеснят предаването на града на никейците. Вж. *Acropolita*. Historia, p. 77. ↑

[29] *Acropolita*. Historia, 73–74; *Theod. Scutariota*, 491–492. ↑

[30] *Acropolita*. Historia, 74–75; *Theod. Scutariota*, 492–493. ↑

[31] *Божилев*. Асеновци, I, н° 3, с. 65, бел. 32. За Сяр и Мелник и тяхното място в българската държава вж. *И. Билярски*. Към въпроса за административното устройство в Източна Македония около средата на XIII в. — Исторически преглед, 1993, 1, 88–94. ↑

[32] *Acropolita*. Historia, p. 78; *Theod. Scutariota*, p. 494. ↑

[33] *Acropolita*. Historia, p. 78; *Theod. Scutariota*, p. 494. ↑

[34] *Acropolita*. Historia, p. 78; *Theod. Scutariota*, p. 494; *Н. Heisenberg*. Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechischen Legende, BZ, 14 (1915), 208–209, 224; *Златарски*. История, III, 431–435; *Ив. Дуйчев*. Мелник през Средновековието. — В: *Дуйчев*. Българско средновековие, 399–404; *Гюзелев*. Българската държава и Никея, с. 21; *Angold*. A Byzantine Government in Exile, 180, 183, 287. ↑

[35] През декември 1246 г. Ирина била в Солун и се застъпила за съдбата на брат си Димитър пред Йоан Ватаци. Вж. *Acropolita. Historia*, 82-83; *Nicol. Epiros*, p. 146. ↑

[36] *Ников*. Съдбата на северозападните български земи, с. 131. ↑

[37] Вж. тук, по-горе, бел. 31. ↑

[38] *Гюзелев*. Българската държава и Никея, с. 21. ↑

[39] *Acropolita. Historia*, p. 85; *Theod. Scutariota*, 498–499. ↑

[40] *D. Polemis. A Manuscript Note of the year 1247. — Byzantinische Forschungen*, I (1966) (Polychrodia Festschrift Franz Dölger zum 75 Geburtstag), 270-271; *G. Cankova-Petkova. Griechisch — bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235 und 1246. — Byz. Bulg.* III (1969), 65–75. ↑

[41] За него: *Божил*. Асеновци, I, n° 21 (при Анна-Теодора). ↑

[42] Вж. тук по-горе с. 490. ↑

[43] *Историја*, 1, с. 348. ↑

[44] *Златарски*. *История*, III, с. 437 ↑

[45] *Ильинский*. Грамоты, 155–159 (някои поправки у *Златарски*. *История*, III, с. 438, б. 2). Последно издание *Ль. Стојановић*. Старе српске повеље и писма. Књига 1. Дубровник и суседи негови. 2. Београд. Ср. Карлавци, 1934, 206–212, превод: *Дуйчев*. СБК, I, 47–54. ↑

[46] *Ст. Стојановић*. Догађаји 1253 и 1254 год. — *Глас Српске краљевске академије*, 164 (1935), 191-198; *Историја*, 1, с. 348 (вж. и картите на с. 367–467). ↑

[47] Примери за това са както унизителното поведение на Ирина в Солун през декември 1246 г. (вж. бел. 35), така и участието на България в никейско-латинската война от 1247 г. (вж. бел. 40). ↑

[48] *Itinerarum fratris Willelmi de Rubruc...* In: *Recueil de voyages et de mémoires*. Publié par la Société de Géographie de Paris. T. 4, Paris, 1838, p. 216. ↑

[49] *Acropolita. Historia*, p. 94; *Theod. Scutariota*, p. 503; *Божил*. Асеновци, I, n° 16. ↑

[50] *Acropolita. Historia*, p. 103; *Острогорски*. *Историја* Византије, с. 416; *Chr. Byz. Brev.* II, p. 195. ↑

[51] *Acropolita. Historia*, 107-109; *Theod. Scutariota*, 512-513; *Theodori Ducae Laskaris epistulae* CCXII. Ed. N. Festa, Firenze, 1898, p. 58; *Nic. Greg.*, III, 1, p. 55 sq; *Златарски*. *История*, III, 447-449; *Ников*. Българо-унгарски отношения, с. 16; *Гюзелев*. Българската държава и

Никея, с. 22; *Острогорски*. Историја Византије, с. 418; *M. Angold*. Op. cit., p. 185; *Asdracha*. La région des Rhodopes, p. 243. ↑

[52] *Acropolita*. Historia, 109-111; *Theod. Scutariota*, 513–514. ↑

[53] *Acropolita*. Historia, p. 111; *Theod. Scutariota*, p. 514. ↑

[54] *Acropolita*. Historia, 111-112; *Theod. Scutariota*, 514–515. ↑

[55] *Acropolita*. Historia, 112-114; *Theod. Scutariota*, 515-516; *Златарски*. История, III, 450-451; *Гюзелев*. Българската държава и Никея, 22-23; *Asdracha*. La région des Rhodopes, p. 243. ↑

[56] *Acropolita*. Historia, 114-117; *Theod. Scutariota*, 516-517; *Ив. Дуйчев*. Мелник през Средновековието, 405-408; *Дуйчев*. Проучвания, С., 111–114. Вж. и бел. 31. ↑

[57] За него: *Сп. Палаузов*. Ростислав Михайлович, руски самостоятелен княз на Дунав. — В: *Сп. Палаузов*. Избрани трудове. Т. 1. С., 1974, 216-260; *Ников*. Българо-унгарски отношения, 60–64 (за българо-унгарското споразумение: 57–58). ↑

[58] *Acropolita*. Historia, 125–126. ↑

[59] *Acropolita*. Historia, p. 126; *Theod. Scutariota*, 523-524; *Soustal*. Thracien, p. 425, както и двете карти. ↑

[60] *Златарски*. История, III, с. 458. ↑

[61] *Acropolita*. Historia, 126-127; *Theod. Scutariota*, 524-525; *Theodori Ducae Laskaris epistulae*, 279-282; *Nic. Greg.* III, 1: I, 5-57; *M. Νισταζοπούλου*. Γράμμα τοῦ ἱερέως καὶ νομικοῦ τῶν παλατίων Νικήτα Καραντινοῦ πρὸς τὸν ἡγούμενον τῆς ἐν Πάτρῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. — Χаристήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον. II. Ἀθῆναι, 1966, s. 288. ↑

[62] Акрополит не сочи точната дата, но по-нататък в разказа си споменава празника Преображение Господне (6 август), което дава основание на В. Н. Златарски да твърди, че мирният договор е сключен в първите дни на август 1256 г. Т. Скутариот (с. 525) обаче свърза края на преговорите с празника на апостолите Петър и Павел (29 юни). Дали средата на юли не е най-подходящата дата? ↑

[63] *Златарски*. История, III, с. 464; *Гюзелев*. Българската държава и Никея, с. 23; *Dölger*. Regesten, No 1883; *Nicol*. Epiros, p. 158; *Setton*. The Parasy, I, p. 72; *Angold*. A Byzantine Government in Exile, 155–156. ↑

[64] *Acropolita*. Historia, 128-129; *Theod. Scutariota*, p. 525. ↑

[65] Златарски. История, III, 456–466 (отхвърля писаното от Акрополит); Ников. Българо-унгарски отношения, с. 80, бел. 3 (приема известието за вероятно). ↑

[66] *Acropolita*. Historia, p. 152; *Theod. Scutariota*, p. 533; *Nic. Greg.* III, 2: I, p. 60 (умрял, а не убит); A. Margos. Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains événements historiques du Second Empire bulgare, EB, 1965, 2–3, p. 295; Божилков. Асеновци, с. 108. ↑

§ 2. ОТ УЗУРПАЦИЯ КЪМ ЛЕГИТИМИЗЪМ (1256–1280 Г.)

Събитията от края на лятото-началото на есента на 1256 г. се оказали паметни за България. Първите кълнове на легитимизма, проявили своето действие в 1241 г. и отчасти през 1246 г., се оказали твърде крехки. Плавният преход (баща-син) към властта се оказал единствен и останал в миналото, тъй като бил брутално прекъснат и изместен от проявите на узурпация — първо „отвътре“, а сетне и „отвън“. Липсата на мъжки потомци и евентуални наследници открила възможността за други пътища към царското достойнство; задействало отново правото на фамилията, а не на определени нейни членове. Вертикалната структура на фамилията, първородството и непознатата доскоро титла „багренороден“ престанали да впечатляват българското общество. Както смъртта на цар Калоян (1207 г.) отприщила действието на сили, които дотогава били латентни, мълчаливи, така и в 1256 г., половин столетие по-късно, царската корона станала обект на жестоки междуособици. С една малка, но твърде важна разлика: в 1207 г. те започнали след смъртта на Калоян, а в 1256 г. смъртта, или по-точно убийството на Михаил II Асен било сигнал за тяхното начало.

Калиман II^[1] се оказал преходна фигура, създала условията, в които се развихрила битката за властта. За него се знае твърде малко — той е познат на Акрополит и напълно неизвестен на по-късните Пахимер и Григора. Но няма съмнение, че неговите действия се основавали на принципите на фамилното право. Той е бил първи братовчед (πρωτεξάδελφος) на Михаил II Асен или, според една арменска приписка, „син на неговия [на Михаил] чичо“^[2], т.е. Калиман е бил син на севастократор Александър^[3]. Очевидно освен на права върху престола узурпаторът е разчитал и на подкрепа — убийството на царя и овладяването на властта били сторени със „знанието на някои жители на Търново“^[4]. Ключовата дума при тези действия била σφετερισθαι (σφετερίζω), т.е. „присвоявам си“, или, казано по друг начин, ако според Калиман, поради принадлежността му към фамилията-династия, той е имал някакви права върху престола, то според Акрополит той не е имал никакви законни

основания (при жив легитимен владетел!) да посяга към короната. Вероятно самият Калиман е бил наясно с положението си и побързал да вземе жената на своя предходник^[5]. Но въпреки всичко положението му било не само неустойчиво, но и неудържимо. Докато към Търново се придвижвал Ростислав Михайлович (съпругата на Михаил II Асен и сетне на Калиман била негова дъщеря) с не съвсем ясни намерения, узурпаторът бил убит при неясни обстоятелства^[6].

Бързото отстраняване на Калиман II не довело до приключване на кризата. Напротив, то поставило нейното истинско начало. Така се появила личността, наречена Мицо (Μύτζης)^[7]. За съжаление изворите не позволяват да се установи съществуването на връзка между отстраняването на Калиман II и възшествието на новия претендент, т.е. дали убийството е дело на поддръжници на Мицо или той е заел вече освободеното пространство. Неяснотата се дължи на една причина: Акрополит не познава (?) Мицо — едно мълчание на никейския историк, което е твърде подозрително — и определя като приемник на Калиман Константин Тих^[8], докато по-късните историци Пахимер и Григора^[9] са тези, благодарение на които Мицо се появява в разгара на гражданската война в България. Нещо, което не дава никакво основание за съмнения в реалното съществуване на тази личност. И така, кой е Мицо и как стигнал до царското достойнство? Пахимер, очевидно тръгвайки от презумпцията, че Мицо е достатъчно известен, пише, че след смъртта на Михаил Асен той взел властта като „българин над българите“. Но след като е отбелязал едно важно обстоятелство: Мицо е „зет (γαμβρός) по дъщеря на [Иван II] Асен“ и по този начин баджанак (σύγγαμβρος) на император Теодор II Ласкарис^[10]. Григора, макар и писал половин столетие по-късно, е значително по-точен или по-добре аргументира действията на Мицо и неговата позиция. Михаил Асен (както и Пахимер, Григора също не отбелязва причината за неговата смърт) нямал син, който да го наследи, и затова трябвало да се използва втората възможност за получаване на царската корона: Мицо бил „ἐπὶ ἀδελφῆ γαμβρόν“ на Михаил, т.е. „зет по сестра“ (оттук зет по дъщеря на Иван II Асен, както е у Пахимер)^[11]. Както се вижда, и двамата византийски историци използват и наблягат на една и съща ключова дума: γαμβρός — зет, т.е. съответното лице par alliance става член на фамилията и

управляваща в момента династия и придобива права, в определени обстоятелства — липса на мъжки наследник, — макар и по женска линия, върху престола.

Мицо наистина е бил зет на Иван II Асен (по сестра на Михаил II Асен) — той е бил женен за една от двете дъщери на царя от третия му брак, вероятно Мария^[12]. За разлика от другия зет на Иван II Асен и негов баджанак, севастократор Петър, до 1256 г. Мицо отсъствал от активния държавен живот^[13]. Неговото време дошло след царевичеството на Михаил II и особено след отстраняването на Калиман. Дали той е имал участие в тези трагични събития или само се е възползвал от обстоятелствата, не се знае, но в последните месеци на 1256 г., опирайки се на родството си с Асеновата фамилия, той се обявил или бил обявен, без пречки, за цар на българите. Позицията му се подчертава не само от византийските автори, но и от монетите, които той не закъснял да отсече.^[14] Но тя скоро била оспорена, и то не „отвътре“ (възможният претендент и конкурент на Мицо, севастократор Петър, не се споменава в изворите), а „отвън“, т.е. появил се узурпатор в истинския смисъл на понятието.

Този узурпатор бил Константин Тих. Родословието на новия кандидат за българския престол не може да бъде възстановено изцяло и сигурно, и все пак за него се знае, като изключение, немалко. Според византийските автори той е „Константин, син на Тих“, един от видните (знатни) българи, половин сърбин по род, а според самия него — внук на св. Симеон Неман^[15]. Всички данни сочат, че той бил нов човек за политическия живот в Търново, но потеклото му — вероятно произхождал от почитан български род от Скопие (по женска линия бил потомък на Неманичите, по-скоро на Стефан Първовенчани, отколкото на Стефан Неман или св. Симеон)^[16] — го извело на върховете. Как е станало това? Според Акрополит (вече бе отбелязано, че той не познава Мицо) след смъртта на Михаил Асен и гибелта на неговия убиец Калиман липсвал κληρονόμου γνήσιου, т.е. законен наследник и българските първенци (οἰτρούχοντες) решили да приемат да ги управлява Константин Тих^[17]. Този израз на византийския историк позволява да се мисли за избор на цар^[18], но и за амбиции на скопския болярин, които били подкрепени от онази част от българското болярство, настроено отрицателно към Асеновите

потомци. По-късните Пахимер и Григора са категорични: по род нямал право на властта (ἀρχή) над българите, тъй като не бил роднина (προσῆκων) на Иван II Асен и бил незаконен (νόθος) владетел^[19]. При това положение позициите на Мицо били по-сигурни (той едва ли си е спечелил противници, понеже бил ленив и изнежен, както пише Григора^[20]). Но тъкмо те подсказали решението на проблема: Константин Тих се оженил за Ирина Ласкарина, една от дъщерите на Елена Асенина и Теодор II Ласкарис и внучка на Иван II Асен^[21]. Този брак осигурил на Константин същите права върху престола както на Мицо^[22] и направил така, „че да изглежда, че царува според наследственото право“ (ἀπὸ κληρονομίας κρατεῖν^[23]). Константин веднага приел фамилното име Асен и узурпаторът се превърнал в легитимен владетел. Разбира се, всичко това едва ли е станало толкова бързо — Мицо не се отказал толкова лесно от борбата за престола, било необходимо време за разговорите с Никея и осъществяването на самия брак^[24] и Константин пуснал първата си монетна емисия без името Асен^[25]. Едва след това междуособицата приключила в полза на Константин Тих Асен, който се установил като неоспорван владетел в Търново. Но и това не станало лесно. Наистина Мицо се оттеглил във владенията си в Месемврия и притеснил Константин Асен, който, притиснат в Станимака, успял да се спаси благодарение на ромейски войски^[26]. Но, както пише Пахимер, съдбата се обърнала и Мицо влязъл в преговори с Михаил VIII Палеолог, предложил да предаде Месемврия срещу владения в Мала Азия в областта на река Скамандър и обещания за женитба на първородния му син с дъщерята на императора^[27]. Така бил сложен край, поне за известно време, на гражданската война в България.

Тържеството на легитимизма (зет — дъщеря/сестра с наследствени права върху престола) в лицето на царстващия в Търново Константин Тих Асен сложило край на четиригодишния период на цареубийства и ожесточени битки за царското достойнство. Но само по себе си, въпреки възстановената сигурност в страната, то не било в състояние да реши проблемите на държавата, или поне да бъде средство за тяхното решаване. А те не били малко. Десетилетието 1246–1256 г. донесло големи териториални загуби за България: отпаднала Македония^[28], нейната българска

принадлежност постепенно ставала спомен, въпреки че тамошни български книжовници не преставали да идентифицират своите земи с България, споменавайки в приписките си българските царе; загубена била голяма част от Тракия с Родопите въпреки българската етническа принадлежност на местното население; най-после далечният Български северозапад (Браничево — Белград) бил под непрекъснатата заплаха и неговото откъсване било въпрос на време. Никейците отдавна били стъпили здраво на Балканите, а съвсем наскоро след прекратяването на гражданската война в България (25 юли 1261 г.) ромеите най-сетне си върнали Константинопол и някогашната византийска империя била възстановена. А Михаил VIII Палеолог „обновил византийската мощ“ (Г. Острогорски). Унгария още дълго време щяла да упражнява своя военен натиск на юг и продължавала да бъде фактор в международния живот на Балканите. А Сърбия във времето на Урош I, особено в края на властването му († 1276 г.) вече подсказвала, че ще играе забележима роля във Византийския свят.

Тази обстановка изисквала много качества от Константин Асен: държавническа мъдрост и политическа гъвкавост, човешка храброст и войнска доблест, умение бързо да се ориентира в сложните политически комбинации и още по-бързо да взема важни, понякога съдбовни решения. В същото време изворите сякаш поставят под съмнение неговите способности или поне част от тях: политиката му към Византия — безспорно най-важната страна от международния живот на България през цялото Средновековие — се определяла твърде емоционално, под въздействие на царските съпруги Ирина Ласкарина и сетне Мария Палеологина Кантакузина^[29] (след 1268–1269 г.); първата ненавиждала узурпатора Михаил VIII Палеолог, който лишил от императорско достойнство нейния брат Йоан IV Ласкарис, а след това наредил и да го ослепят; втората била свързана с опозиционните среди в Империята и преди всичко с действията на нейната майка Евлогия, противопоставяща се на юнионистката политика на своя брат Михаил VIII^[30]. Наистина след 1272–1273 г. „националната“ политика съвпадала с основния стремеж на Мария — да запази царския престол за своя син Михаил Асен^[31], но това не оправдало твърдите и понякога неразумни действия във външната политика.

Константин Асен едва ли е имал време да се ориентира в сложната международна обстановка, а и все още имал грижи с Мицо, когато събитията го връхлетели. И то може би не оттам, откъдето той ги очаквал: от северозапад. През август 1259 г. унгарски войски, предвождани от магистър Чака, нахлули в отвъддунавските земи^[32]. Българският отговор дошъл през следната 1260 г., когато войските, изпратени от Константин Асен, се появили в Северински Банат, но били разбити от магистър Лаврентий^[33]. Това поражение сякаш подсказвало как ще се развиват в бъдеще отношенията между двете страни. И наистина твърде скоро, през 1261 г., унгарците отново се появили в българските земи, вече отсам Дунав, и дори успели да овладеят временно Видин^[34].

Сблъсъците с Унгария, чиято стойност едва ли би трябвало да бъде подценявана, не могли да изместят Византия от външната политика на България. В началото на 1260 г. в Търново бил великият логотет Георги Акрополит. Изворът за тази безспорно важна дипломатическа мисия е историческата творба на самия Акрополит. За съжаление историкът е бил по-дискретен от дипломата: „като изпълних дадените ми нареждания“^[35]! Така лаконично са характеризирани двустранните разговори, които и в България, и във Византия са имали интерес да проведат. Съдържанието им обаче остава неизвестно. Все пак и двамата владетели са имали нужда от утвърждаване на своята власт и уреждането на двустранните противоречия само би спомогнало за това. А в основата на българо-византийските недоразумения през тези години е бил Мицо. От една страна, в Никея се съгласили на брак между новия български цар и Ирина Ласкарина, но от друга, Михаил VIII Палеолог (от 1 януари 1259 г. той бил съимператор на невръстния Йоан IV Ласкарис) не пропуснал да подкрепи основния конкурент за престола на Константин Асен. Очевидно мисията на Георги Акрополит е била свързана с положението на Мицо, който в края на 1260 г. или в 1261 г. предал на ромеите Месемврия и се настанил в полученото в замяна имение край река Скамандър, в Трояда^[36].

Мисията на Акрополит в Търново не довела до сигурни и трайни мирни отношения между България и Византия. Дали действията на Константин Асен трябва да се оправдаят с омразата, която неговата съпруга изпитвала към Михаил VIII Палеолог, или пък

със загубата на Месемврия и околните земи, но през 1263 г. българските войски били навлезли дълбоко в Югоизточна Тракия и достигнали до Виза, разграбвайки околностите^[37]. Но това нахлуване не довело до нищо по-сериозно, тъй като те скоро били възпрени от ромеите, предвождани от Михаил Дука Тарханиот Глава^[38]. Единственият извор за тези събития е поемата „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“^[39]. Авторът на тази сравнително обстойна творба (337 стиха) Мануил Фил, от една страна, е твърде разточителен в похвалите си за своя герой, а от друга, стараейки се да опише колкото се може по-пълно неговите подвизи, набързо е изброил многобройните му победи и завоевания без ясно разграничаване във времето. По време на тази кампания бъдещият протостратор (тогава около двадесет и пет годишен и само куропалат^[40]) овладял Черноморското крайбрежие, достигайки до Анхиало и Месемврия^[41]. По време на тази кампания, ако вярваме на Мануил Фил, или ако поетът е бил добре осведомен, Михаил Глава разбил два пъти Константин Асен — първия път при Агатопол^[42], а втория — при Месемврия^[43]. Вероятно през същата 1263 г. Михаил Глава през Македония достигнал до Българския северозапад, където отскоро се наложила личността на „българския деспот“ Яков Светослав^[44].

Не може да се каже, че Константин Асен изчакавал събитията. Напротив, той се стараел да ги изпреварва или дори да ги създава. Но нерядко правел твърде странни ходове. Съвсем скоро след като Михаил Глава провел своя победоносен поход срещу българите, била създадена странна коалиция между татарския хан Берке и българския цар. Целта на тази коалиция била да освободи от ромейски плен селджукския владетел Изз-ад-Дин Кайкаус^[45]. И ако за татарите тази експедиция е сравнително лесно обяснима (върху Берке оказали въздействие братът на Изз-ад-Дин и египетският султан)^[46], то за българите тя оставала встрани от всякакво логично обяснение. Дали Константин Асен не бил притиснат от самите татари, или пък бил подтикван от съпругата си Ирина, е трудно да се каже (или двете обстоятелства заедно?). Защото той, поне в началото, едва ли се е ръководел от по-амбициозни цели. През 1265 г. съюзниците нахлули в Тракия (татарите естествено преминали през България и оставили трайни следи по своя път) и след като не могли да сторят нещо по-

съществено срещу войските, предвождани лично от Михаил VIII Палеолог, достигнали до град Енос (при устието на река Марица), където бил задържан Изз-ад-Дин. Обсадата, ръководена от българския цар, довела единствено до освобождаването на селджукския вожд; жителите на града се договорили да предадат високопоставения си пленник при едно условие: обсаждащите да се оттеглят без каквито и да било други последици за града. Това условие било прието. Изз-ад-Дин бил освободен и заедно с татарите напуснал земите на юг от Дунав^[47]. А Константин Асен останал само с тази военна демонстрация, и то във време, когато в противоположната посока, на северозапад в Северински Банат станал поредният военен сблъсък с унгарците, които този път воювали не с българите, а с деспот Яков Светослав, влиятелната личност в тези земи^[48]. През следващата 1266 г. обстановката се променила, и то не в полза на България. Унгарците превзели не само Видин, но и нахлули дълбоко в централните области на Българското царство, като завладели последователно Оряхово и след това Плевен^[49]. Макар че това било само едно грабителско нашествие и унгарците едва ли имали сили за нещо повече, събитията от 1266 г. били симптоматични: те не само подсказвали бъдещата съдба на Българския северозапад, но и безпомощността на българския цар.

Втората половина на 60-те години сякаш се оказала по-добра за Константин Асен и неговата външна политика. Тъкмо по това време българите възстановили своето господство над част от Западна Македония. Трудно е да се каже дали то е имало някаква връзка със събитията в Тракия (освобождаването на Изз-ад-Дин Кайкаус), както допускат някои изследвачи, но български войски овладели Скопие и една област от 25–30 км на юг от града^[50]. Към 1268 г.^[51] починала царица Ирина Ласкарина и още през същата година или най-късно в началото на 1269 г. българският цар се оженил за трети път — за Мария Палеологина Кантакузина, племенница на Михаил VIII Палеолог. Този брак е бил една политическа сделка. Константин Асен не само възстановил мира с Византия, но и получил обещанието на императора, на България да бъдат върнати Анхиало и Месемврия като зестра на новата българска царица^[52].

За съжаление това било твърде хубаво, за да продължи много дълго. България отново загубила Скопие^[53], а Михаил VIII Палеолог

не изпълнил своята част от договора: той отложил връщането на двата важни черноморски града за времето, когато царица Мария щяла да роди наследник на българския престол. Но когато и това станало преди 1272–1273 г. (тогава малкият Михаил Асен бил приобщен към върховната власт и провъзгласен за съзар на баща си^[54]), — ромейският василевс отново не изпълнил задължението си. Нещо повече, Михаил VIII сполучил да спечели на своя страна два от потенциалните противници на Българското царство — Унгария и татарите на Ногай^[55], които във веки момент можели да му нанесат удари или да го възпрат от действия, които били някаква заплаха за Византия. Но византийският император не се задоволил и с това. През 1272 г. той издал грамота в полза на Българската охридска архиепископия, с която поставял под съмнение правомерността на Търновската патриаршия и на Сръбската архиепископия^[56]. Това било опит за удар не само срещу Българската национална църква, но и усилия да се неутрализират възможните противници на бъдещия юнионистки църковен събор^[57].

Какъв е бил отговорът на Константин Асен? Изборът му не бил особено голям. Антивизантийските сили сами дошли да го намерят. Шарл I Анжу (от 1266 г. крал на Сицилия и Неапол), един от най-ожесточените противници на Михаил VIII Палеолог (особено след сключването на договора във Витербо на 27 май 1267 г.^[58]), положил много усилия да организира коалиция срещу Византия. Българско пратеничество посетило Неапол, а пратеници на Шарл I — България^[59]. Но усилията на неаполския крал не дали резултат: изпреварващите действия на византийския император прекъснали или поне на първо време отложили войнствените амбиции на Шарл I. На 6 юли 1274 г. в рамките на Лионския събор бил подписан акт, който обединявал двете църкви. Подписите на ромейските представители означавали не само обединение, но и признаване на върховенството на папата от ромеите, както и на римската вяра^[60]. В замяна Михаил VIII получил важна отстъпка в политическата област. Шарл I Анжу бил принуден да се откаже от завоевателните си намерения до 1 май 1276 г., което дало възможност на ромеите да заличат усилията за формирането на желаната от неаполитанците коалиция^[61].

Константин Асен се оказал сам срещу Византия и срещу трудностите вътре в страната. Към 1273 г. централната власт се пропукала и Северозападът бил обхванат от сепаратистични тенденции: двамата братя Дърман и Куделин създали в областта на Браничево самостоятелно владение^[62], което било преход към окончателното загубване на тези земи. През същата 1273 г. България била обект на разорително нашествие от страна на татарите на Ногай^[63]. След тази дата татарите станали чести гости на Балканския полуостров и притиснали все пак тежко българската държава^[64]. Константин Асен бил безпомощен и не реагирал. За това му положение имало чисто лична физическа причина: при неизвестни обстоятелства той си бил счупил единия крак и останал инвалид (Пахимер отбелязва, че се придвижвал в колесница^[65]). Така държавните дела постепенно преминали в ръцете на царица Мария. А нейните амбиции не отивали по-далеч от възможността да запази царското достойнство за малкия си син Михаил Асен. Още съвсем невръстен, през 1272–1273 г. на Михаил била дадена титлата (съ)цар и по този начин бил приобщен към върховната власт^[66]. Но амбициозната царица майка не се задоволила само с това възшествие, тя ловко и, когато трябвало, много твърдо бранела правата на детето цар (като лъвица, която защитавала своето лъвче^[67]) от апетитите на възможните претенденти. Най-известният бил Яков Светослав, който се титулува „български деспот“ (внушението е „деспот на българите“), а сетне и „imperator Bulgarorum“. Но Мария се справила с руския авантюрист по един завиден начин: тя първо го осиновила (към 1275 г.), а по-късно не се поколебала да го отрови^[68], като по този начин го отстранила ефикасно и завинаги.

При формалното присъствие на царствения си съпруг инвалид Мария не само се борела за интересите на своя син, но и се опитвала да направлява външната политика на страната. За съжаление единственият ѝ известен опит бил тласкан от нейното пристрастие към вътрешните проблеми на Византия, изострили се особено много след сключването на Лионската уния. Мария подкрепяла усилията на майка си Евлогия, която била сред най-изявените противници на своя брат Михаил VIII и на неговата идея за обединението на църквите. Тази подкрепа се изразявала преди всичко в опити за организиране на

антивизантийска коалиция. За един такъв амбициозен проект разказва Георги Пахимер: тя проводила някой си Йосиф Катар в Йерусалим, който трябвало да убеди тамошния патриарх в организирането на съюз срещу Михаил VIII Палеолог. Към този съюз трябвало да бъдат приобщени и останалите двама източни патриарси, антиохийският и александрийският, а основна сила (наред с България) да бъде египетският мамелюкски султан. Идеята, разбира се, пропаднала, пропаднали и усилията на българската царица^[69].

Царуването на Константин Асен, независимо от трудностите и сякаш противно на предходните години, продължавало вече двадесетина години (само Иван II Асен царувал повече време). То не само било дълго, но и много неща подсказвали, че не било особено успешно. Наистина България успяла да преодолее кризата във властта, но не сполучила да възстанови поне отчасти някогашната си международна позиция; не само не си върнала земите, загубени през десетилетието 1246–1256 г., но и понесла нови загуби; не само че не успяла да се противопостави на традиционния си противник Византия, възстановила някогашното си единство и управлявана от един от най-известните си василевси, но и била подложена на натиск от страна на унгарците и на грабежи и опустошения от татарите на Ногай, чиито нашествия на юг от Дунава, особено през 70-те години, започнали да се превръщат в трайна тенденция. А новите прояви на сепаратизъм били сигнал за дълбока криза в централизираната власт. Съдбата не била благосклонна лично към Константин Асен, като го превърнала в инвалид и му попречила да изпълнява пълноценно своите царски функции. Това физическо състояние на царя открило широко пространство за амбициите на царица Мария и управлението на страната все по-често започнало да попада в ръцете на една жена. Тази нерадостна картина не само не удовлетворявала българското общество, но и стимулирала апетитите към върховната власт. Необходим бил само един знак и тежката атмосфера отново щяла да избухне в гражданска война. И този знак се явил на българското небе през 1277 г.

Размириците, които бързо придобили облика на узурпация, по традиция се наричат от българската историопис „въстание на Ивайло“^[70]. Както и в много други случаи, така и на това важно събитие от историята на България гледаме с очите на външните

наблюдатели, на византийските историци. А тези погледи разкриват, ако не неадекватно, то поне непълно картината на събитията. Кой е бил водачът на наченалата през 1277 г. гражданска война в България? Според основния свидетел Георги Пахимер той се наричал Корδοκοῦβας, което на гръцки може да бъде сближено с Λάχανον, т.е. „зеленчук“^[71] (Никифор Григора употребява само второто име^[72]). Това сведение даде основание на някои учени да видят в Корδοκοῦβας деформираното Βορδοκοῦβας, което според тях е гръцки надпис на българското „бръдоква — бърдоква“^[73] — понятие, означаващо „маруля“, „салата“^[74]. Тази етимология, макар и правилна, едва ли би могла да удовлетвори историческата наука, когато става дума за истинското име на узурпатора. К. Иречек^[75] бе този, който направи връзка между писаното от Пахимер и една кратка, но изключително важна приписка, станала известна за пръв път през 1866 г.^[76] Ето тази част от текста, която ни интересува тук: „В името на Отца и Сина и Светия Дух. Аз раб Божи/ Костадин четец, наричан Войсил/ граматик, написах тази книга/ за презвитер Георги, наричан поп/ Радослав в град Свърлиг в/ дните на цар Ивайло и при епископа Ниша/ вски Никодим в годината 6787 (= 1278/79)/ индикт 7, когато гърците се намираха под/ град Търново...“^[77]. Чешкият учен с голямо основание отъждестви споменатия тук „цар Ивайло“ с Кордокува (= Бърдоква) и Лахана от византийските извори, и така узурпаторът от 1277 г. получи своето истинско име (?). Макар че това отъждествяване има своите противници и днес^[78], то се наложи трайно в съвременната историческа наука.

Двамата византийски историци — Георги Пахимер и Никифор Григора — създават два модела на зараждането и началните действия на узурпацията, които имат само една допирна точка помежду си. Както би трябвало да се очаква, съвременникът Пахимер е много по-обстоен и разказът му е пълен с интересни подробности. Кордокува (= Бърдоква) или Лахана, т.е. Ивайло е „селянин“ (ἀγρότης), „който пасеше свинете срещу заплащане“ (μισθοῦ βοσκῶν χοίρους); той водел много беден живот — хранел се с хляб и с диви зеленчуци (ἀγυῖος λαχάνοις). Постепенно той започнал да си въобразява за себе си големи неща (περὶ ἑαυτοῦ φανταζόμενος) и мечтаел за власт; започвали да му се явяват светци, които го подбуждали да вземе властта над народа. Не

закъснял и сигналът за действие, който поставил началото на пропаганда из страната: тогава негови привърженици започнали да разгласяват името му и да твърдят — идва най-важното, — че е получил знак от Бога, за да управлява страната. След пропагандата, която подготвила почвата, настъпил моментът за истинските действия. Ивайло и сподвижниците му се въоръжили и започнали похода към властта^[79]. Едва ли е необходимо дълго да се взираме в този текст, за да открием неговия код. Няма никакво съмнение, че разказът на Пахимер не може да бъде разглеждан извън познатите идеологически модели на времето, а неговите елементи са част от системата на Θεοσιμεία (Διοσιμεία). Идеята „императорът — Божи избраник“ била един от основните елементи на византийската политическа доктрина. Императорът действително бил Божи избраник, но той царувал толкова време, колкото Бог му позволил. Защото Бог можел да се разкае за решението си и да насочи своя избор към по-достоеен кандидат. Така се появявал узурпаторът. А ако той не успеел, това означавало, че Провидението все още подкрепяло първия си избраник. В противен случай, т.е. при успех на метежника претендент, То оттегляло подкрепата си от властващия василевс. Ето този добре познат и разпространен идеологически модел е използвал Пахимер, за да представи началото на гражданската война в България. Очевидно Провидението вече било готово да прекрати своето покровителство върху Константин Асен. Появил се и претендентът узурпатор, на когото Бог не къснел да прати своя знак: дошло времето за смяната на властта; старият цар, който не управлявал добре, трябвало да си отиде и властта над народа да бъде поета от Лахана (Ивайло). Този Божи знак бил разпространен из страната и узурпацията започнала. Дали събитията се развили по този начин или Пахимер, обучен в основните идеи на византийската политическа доктрина, така си ги е представял, няма никакво значение. Защото и в двата случая се натъкваме на една и съща идеологическа завеса, която прикрива умело реалния живот и изтласква напред въображението.

Моделът, който ни предлага Никифор Григора, е различен и, би могло да се каже без колебание, подвластен на малко по-различна философия. По произход Лахана бил овчар (βοσκημᾶτῶδης) — допирната точка с Пахимер, много хитър и коварен по мисъл и способен да извърши преврат. Водел „разбойнически живот“

(ληστρικόν), като трупал богатства и събирал войска. Едва след много и настоятелни нападения (καταδρομάς) и грабежи (ζημίας) се стигнало до решителния сблъсък между метежника и Константин Асен^[80]. Очевидно истината за произхода на узурпатора, наричан от ромеите Лахана^[81], а от българската приписка Ивайло^[82], и мотивацията за неговите действия трябва да се търсят другаде. Образът му, изграден до голяма степен с трафаретни черти^[83], е отдалечен от действителния.

Различието между Пахимер и Григора не е само в описанието на личността Ивайло; то е и в представянето на първите стъпки на узурпатора. Ако Григора е убеден, че Константин Асен тръгнал срещу него едва когато му омръзнали разбойническите действия (въпреки че преди това говори, макар и имплицитно, за способностите на Ивайло да извърши преврат)^[84], то Пахимер е не само по-обстоятелствен, като съвременник, но и пише за междинно звено или, казано по друг начин, преди да се стигне до решителния сблъсък между законен владетел и претендент, той разполага с други събития: на няколко пъти Ивайло с войска, която вече бил събрал, разбил няколко татарски групи, които безпрепятствено кръстосвали България и грабели безнаказано. В резултат на тези победи, малко изненадващо, областите (χῶραι) се присъединявали към него, тъй като били убедени, че ще бъдат по-добре под неговата власт^[85]! Едва след това дошъл неизбежният сблъсък между царските войски, предвождани от инвалида Константин Асен (Пахимер не пропуска да отбележи, че той се возел на колесница) и метежниците начело с техния вожд Ивайло. И двамата византийски автори не се колебаят, когато съобщават резултата от сражението: царската войска (онези, които останали верни на царя, били малко) била напълно разбита. Ивайло „заклал като жертвено животно Константин Асен“ (Пахимер)^[86], който загубил не само царството, но и жена си (Григора)^[87].

Това сражение имало решително значение не само за хода на метежа, но и за разказите на двамата историци. Оттук нататък почти изчезват трафаретите, знаците и символите и описанията стават значително по-реалистични и по-конкретни; особено на Пахимер, тъй като Григора е съвсем кратък. Това не ги прави веднага по-достоверни, но във всички случаи ги приближава до действителните събития. На

първо място това се изразило в интернационализирането на такъв вътрешен проблем, какъвто била гражданската война в България. Докато Търново живеело в страх, слухът за метежа достигнал до Константинопол, и то още преди смъртта на Константин Асен. Михаил VIII Палеолог не можел да пропусне такъв удобен случай и дори се отправил към Адрианопол тъкмо когато там пристигнало известието за трагичната кончина на българския цар. Византийският василевс, виждайки с основание в личността на Ивайло бъдещия владетел на България, решил да се сроди с него^[88], но бързо се отказал от тази идея и решил да потърси друго средство, за да влияе в България (Григора, вероятно за да оправдае действията му, пише, че Ивайло имал намерение да нападне ромейските села и градове^[89]). А то било да „противопостави на Лахана сина на Мицо — Йоан“^[90]. Михаил VIII Палеолог си спомнил за споразумението, постигнато с Мицо в 1261 г., част от което уреждало брак между Йоан и една от императорските дъщери. Идеята синът на Мицо да стане императорски зет и след това да бъде провъзгласен за цар на българите допаднала на императорското обкръжение, което решило, че Ивайло ще бъде победен от ромейските войски, а населението на Търново ще предаде Мария и нейния син^[91]. По нареждане на Михаил VIII Палеолог Йоан бил доведен от Троя в Адрианопол (вероятно в началото на 1278 г.^[92]). Императорът „го нарече свой зет и цар на българите“ и му дал „името на неговия дядо Асен“ (Иван Асен)^[93]. Сватбата на Йоан или вече на Йоан III Асен с Ирина Палеологина била тържествено отпразнувана в Константинопол. Синът на Мицо поел задължението, ако влезе в Търново с помощта на ромейските войски и стане български цар, да бъде съюзник на Империята; в противен случай щял да бъде почитан като деспот^[94].

Тържественото провъзгласяване на Иван III Асен за български цар, разбира се, не означавало, че той поел реалната власт над Българското царство. Оставало по-трудното: практическото осъществяване на намеренията. Но действията на Михаил VIII в тази посока не закъснели. Той призовавал българите да се присъединят към Иван III Асен, уверявал ги, че при него те ще бъдат по-добре^[95]. В същото време в Търново пристигнало ромейско пратеничество, което трябвало да убеди българите да предадат Мария и нейния син и да

приемат новата царска двойка^[96]. Намесата на Византия (след дипломацията идвали войските) поставила в много тежко положение българската царица. Срещу нея се били изправили два противника: един по-близък и друг по-далечен, Ивайло и Иван III Асен, зад когото стояла Византия. Мария решила да направи опит да се споразумее с вуйчо си, но Михаил VIII Палеолог вече бил отишъл твърде далеч в осъществяването на своите планове, за да се откаже от тях. Тогава на Мария останала другата възможност: да се спогоди с Ивайло. Преговорите, които в началото се натъкнали на пречки (така поне пише Пахимер), все пак завършили с разбирателство между двете страни. Вратите на българската престолнина били отворени, Мария се омъжила за Ивайло и „поеха заедно знаците на царската власт“^[97]. Това вероятно станало през пролетта на 1278 г.

С влизането си в Търново и особено с получаването на царското достойнство Ивайло осъществил, и то без големи трудности, така желаната цел. Но той много добре разбирал, че едно е да постигнеш целта си, съвсем друго — да я съхраниш трайно и сигурно. Тъкмо това, а не фактът, че му били омръзнали ласките на жена му (Пахимер), го накарали да действа. Противниците на България били пак двама: татарите и ромеите. Трудно е да се каже каква цел преследвали татарите, нахлувайки в българските предели, но намеренията на ромеите били ясни и категорични: да поставят Иван III Асен на българския престол. При всичките безчинства, които вършели татарските орди, Ивайло е разбирал кой е по-опасният му противник. И сраженията му с ромеите, предвождани навярно от Михаил Глава^[98], не закъснели. Дори умелите фрази на Пахимер не са в състояние да прикрият истината за тези сражения: надмощието на българите и ужаса, който Ивайло всявал сред враговете си^[99]. Промяната в съотношението на силите настъпила едва тогава, когато Ивайло бил принуден да насочи голяма част от силите си срещу татарите. Дори свободата за действие, която се разкрила пред ромеите, била свързана преди всичко с разнеслия се слух за поражение на Ивайло от татарите^[100].

Едва сега ромеите без особени усилия могли да овладеят част от Източна България^[101] и да изпълнят целта, която преследвали. „Търновци“ (Τερνοβίταις) — вероятно аристокрацията или поне онази част от нея, която мразела царицата — намерили удобен момент да

предадат Мария и сина ѝ на ромеите и „приеха деспот Асен“, защото управлението на българите отдавна му принадлежало^[102]. Мария (тя била бременна „с плода на варварина“, т.е. Ивайло) и невръстният Михаил Асен били отведени при Михаил VIII Палеолог (той бил в Адрианопол, за да следи отблизо събитията в България), а Иван III Асен и Ирина (не заедно, а един след друг, както пише Георги Пахимер) влезли необезпокоявани от никого в Търново и били „приветствани като царе“ (... βασιλεῖς ἐφῆμιζοντο^[103]) вероятно през пролетта на 1279 г.^[104] Тези събития, които едва ли били изненадващи, рязко изменили политическата обстановка в България и преди всичко положението на Ивайло. Не че той би могъл да разчита на Търново, на местното болярство, което го приело по принуда, но все пак срещу него вече били престолният град и цялата територия, овладяна от ромейските войски. Независимо от това Ивайло, който се чувствал български цар, справяйки се с татарите, се обърнал с лице към новия си противник, вече цар — Иван III Асен или по-точно към ромеите, благодарение на които той пребивавал в Търново. Ивайло, вероятно в началото на лятото на 1279 г., обсадил българската столица^[105], която изпаднала в критично положение и спасението ѝ могло да дойде само с ромейска подкрепа. И Михаил VIII не закъснял да осигури тази подкрепа, но Ивайло разбил изпратените на помощ ромейски войски. Той нанесъл голямо поражение на ромеите, предвождани от протовестиария Мурин, край Диавена (Διάβαινα — дѣвина) на 17 юли 1279 г.^[106], а след това и на 5000-ната войска, предводителствана от протовестиария Априн (15 август 1279 г.)^[107].

Пораженията на ромеите подсказали на Иван III Асен, че той трудно може да разчита на подкрепа отвън, тъй като Ивайло бил сериозна преграда между него и евентуалната ромейска помощ. Но и положението в самата столица не било добро. Първоначалният ентузиазъм бил отшумял и започнали да се прокрадват враждебни настроения и действия срещу новия цар. За голяма част от търновското болярство Иван III Асен бил не потомък на Асеновци, а византийски поставеник. Достатъчно било да се появи личност, която да стане изразителка на тези настроения и да обедини недоволните, и междуособиците щели да пламнат отново. Тази личност не закъсняла да се появи: сред търновската аристокрация изпъкнал Георги Тертер, който правел впечатление е личните си качества. На първо време Иван

III Асен (Пахимер недвусмислено пише, че всичко това било извършено от името на император Михаил VIII) се опитал да отстрани тази заплаха, като почти насила оженил Георги Тертер за сестра си Мария^[108] и го почел с титлата деспот^[109]. За целта Георги Тертер трябвало да се разведе с жена си, която заедно със сина му Теодор Светослав била отведена в Никея^[110]. Но това не ликвидирало намеренията на амбициозния българо-куманин и не неутрализирило неговите действия. Той продължил да плете своя заговор и вече не тайно, както твърди Пахимер, а вероятно съвсем явно се домогвал до царската власт^[111]. Всичко това принудило Иван III Асен, който „съзирал бунта“ на Георги Тертер, да устрои „бъгството си под благопристоен предлог и с изгода за себе си“. Той сполучил да обсеби съкровищата на българските царе и да се добере до Месемврия и оттам с кораб се отправил към Константинопол. Иван Асен и съпругата му Ирина се установили в манастира „Св. Архангел Михаил“ в Анапъл (край византийската столица^[112]), където изчакали да отmine гневът на Михаил VIII^[113]. Това станало в началото на 1280 г.^[114] А в Търново Георги Тертер, по желанието на българите, завзел изоставената от Иван III Асен царска власт и бил провъзгласен за цар^[115].

Но до края на драмата на гражданската война имало още време. Ивайло, останал без подкрепа, се отправил да търси помощ от своите доскорошни противници — татарите. В лагера на Ногай пристигнал и другият неуспял цар — Иван Асен (вероятно през пролетта на 1280 г.). Но нито един от двамата не сполучил да постигне целта си. Нещо повече, Ивайло бил убит по заповед на Ногай, а Иван Асен избягнал тази съдба благодарение на застъпничеството на Ефросина, извънбрачна дъщеря на Михаил VIII Палеолог и съпруга на татарския вожд^[116].

---

[1] За него: *Божилев. Асеновци*, I, №22. ↑

[2] *Acropolita. Historia*, p. 152; *A. Margos*. Цит. съч., с. 295. При идентификацията на „чичото“ едва ли трябва да се обърнем към братята на Ирина Комнина, т.е. Йоан и Димитър Комнин Ангел. ↑

[3] За севастократор Александър: *Божилев. Асеновци*, I, № 8. Калиман не е идентичен със севастократор Калоян, ктитор на

Боянската църква: Пак там, I, №22, с. 114. ↑

[4] *Acropolita. Historia*, p. 152. ↑

[5] *Acropolita. Historia*, p. 152. ↑

[6] *Acropolita. Historia*, p. 152; *Божилев. Асневци*, I, № 22, с. 113. ↑

[7] Това е формата на името, която се среща у византийските автори (Пахимер използва веднъж и Μυλτζής). Засега могат да бъдат посочени два примера за същото име във византийските текстове: един парик на Ивирон между 1044 и 1061 г. (в документа не е посочено местоживеенето му) и един собственик на земеделски имот в Космидион (по-точно в Параполия), край Константинопол в 1334 г. И в двата случая името е изписано Μίτζος. Вж. *Божилев. Българите*, № 406 и 406а. *Мицо* е умалително от *Мито* (за Мито вж. *Божилев. Българите*, № 403 и 404), което пък от своя страна е съкращение от *Димитър*. Вж. *Й. Заимов. Български именник*. София, 1988, 155, 157. Опитите името да бъде прочетено като *Мичо* или даже *Милчо* са лишени от основание. ↑

[8] *Acropolita. Historia*, p. 152. ↑

[9] *Pachymeres*, I, p. 349; *Greg.*, I, p. 60. ↑

[10] *Pachymeres*, I, p. 349.4-9. ↑

[11] *Nic. Greg.*, I, p. 60. ↑

[12] *Божилев. Асневци*, I, п° 20. ↑

[13] Може да се допусне, че Мицо е живеел във владенията си (апанаж като царски зет?), които могат да бъдат локализирани в Месемврия (там Мицо се е оттеглил, след като е загубил властта си в Търново: *Pachymeres*, I, 349-350; *Nic. Greg.*, I, 60-61; *Божилев. Асневци*, 111-112). ↑

[14] *Юрукова, В. Пенчев. Печати и монети*, 176-178 (тук Мицо несериозно е наречен „самостоятелен владетел“); *К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV в. Велико Търново*, 1992, 76-78. Сред 10-те монети, открити в Търново, има един екземпляр, който е препечатана монета, тип III, на Константин Асен, което показва недвусмислено, че Мицо е продължил да сече монети и след възшествието на Константин Асен. Идеята, че монетите са сечени във Велики Преслав и че там е пребивавал Мицо, се опровергава не само от монетите, открити в Търново (вж. *К. Дочев*), а и от невъзможността от състоянието на находките, и то петдесетина екземпляра, да се

правят сериозни заключения за монетосеченето и циркулацията на монетите. За владенията на Мицо вж. и бел. 13. ↑

[15] За Константин Тих Асен: *И. Божилев*. Портретите в Боянската църква. — Проблеми на изкуството, 1995, 1, 4–7. ↑

[16] *И. Божилев*. Портретите в Боянската църква. — Проблеми на изкуството, 1995, 1, с. 7. ↑

[17] *Acropolita*. Historia, p. 152. Григора (*Nic. Greg.*, I, p. 61) Константин Асен се разбунтувал срещу Мицо. ↑

[18] За избор би могло да се говори при възшествието на Михаил III Шишман Асен. Вж. *Божилев*. Асеновци, I, № 26, с. 119, 121. ↑

[19] *Pachymeres*, I, p. 349.14-18; *Nic. Greg.*, I, p. 61. ↑

[20] *Nic. Greg.*, I, p. 60. ↑

[21] *Божилев*. Асеновци, I, п° 15, с. 103; № 24, с. 116; *Failler*. Georges Pachymère, I, 67–68. ↑

[22] *Pachymeres*, I, p. 349.17-18. ↑

[23] *Acropolita*. Historia, p. 152. ↑

[24] Датата на този брак е неизвестна. Сам Пахимер пише, че новата съпруга на българския цар била изпратена в Търново от „Йоан“. Ако става дума за Йоан IV Ласкарис (в никакъв случай за Йоан III Дука Ватаци, както се твърди в: ГИБИ, X, с. 167, бел. 124), то сватбата трябва да бъде датирана след август 1258 г. (смъртта на Теодор II Ласкарис), но, ако „Йоан“ трябва да бъде коригиран на Теодор II Ласкарис (*Златарски*. История, III, с. 447, бел. 2), тя е станала преди тази дата. ↑

[25] *Й. Юркова, В. Пенчев*, с. 85. Името Асен присъства върху останалите шест типа (Пак там, 85-87; *К. Дочев*. Цит. съч., 69–75). ↑

[26] *Pachymeres*, I, 349–350. ↑

[27] *Pachymeres*, I, с. 350; *Божилев*. Асеновци, с. 111. ↑

[28] *В. Н. Златарски* (История, III, с. 478) твърди, че с възшествието на Константин Асен към България била присъединена Скопската област, която заедно със Средецката област се била откъснала от българската държава и била управлявана от самия Константин Асен през царуването на Михаил II Асен (sic!). За съжаление тези твърдения нямат никакво основание. Подробно вж. тук, бел. 50. ↑

[29] За нея: *A. Th. Papadopulos. Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259–1453. München, 1938, (reimpression: Amsterdam, 1962), No 33; Nicol. Kantakouzenos, №15, 19–20.* ↑

[30] *Острогорски. Историја Византије, 431-433; A. Th. Papadopulos. Цит. съч. п° 29.* ↑

[31] За него: *Божилев. Асеновци, I, №25.* ↑

[32] *Ников. Българо-унгарски отношения, 85-88; Златарски. История, III, с. 489.* ↑

[33] *Ников. Българо-унгарски отношения, 95–98, 196–197.* ↑

[34] *Ников. Българо-унгарски отношения, 95–108.* ↑

[35] *Acropolita, Historia, p. 176.* ↑

[36] *Божилев. Асеновци, с. 111.* ↑

[37] *Manuelis Philae. Carmina, p. 241.25.* ↑

[38] *Божилев. Българите, просопографски каталог, №285.* ↑

[39] *Manuelis Philae. Carmina, p. 242.46-50.* ↑

[40] *Божилев. Българите, просопографски каталог, №285, с. 288.*

↑

[41] *Manuelis Philae. Carmina, 243.75-247.165; В. Гюзелев. Несебър. — В: Български средновековни градове и крепости. I, с. 338 (според него Михаил Глава бил изпратен да овладее Месемврия, отстъпена на ромеите от Мицо).* ↑

[42] *Manuelis Philae. Carmina, с. 245.123.* ↑

[43] *Manuelis Philae. Carmina, с. 247.165.* ↑

[44] *Manuelis Philae. Carmina, с. 247.166-167; Златарски. История, III, с. 507.* ↑

[45] За него и потомците му вж. *V. Laurent. Une famille turque au service de Byzance: Les Mélikès. — BZ, 49 (1956). 349–368.* ↑

[46] Грабежите били другият основен мотив за тази татарска експедиция. ↑

[47] *Rachymeres, I, 292.2-239.14; Златарски. История, III, 509–512.* ↑

[48] *Ников. Българо-унгарски отношения, 149-151; Златарски. История, III, с. 513 (според него тъкмо тогава Константин Асен признал Яков Светослав за самостоятелен владетел).* ↑

[49] *Ников. Българо-унгарски отношения, 159-169; Златарски. История, III, с. 519 (тогава Яков Светослав попаднал под унгарско влияние).* ↑

[50] Както вече беше посочено (бел. 28), В. Н. Златарски твърди, че Скопската област била присъединена към България към 1257 г. За съжаление той се аргументира само с презумпцията, че Константин Асен е бил независим (?) владетел на областта в последните години от царуването на Михаил II Асен. Ето как В. Кравари възстановява историята на областта през тези десетилетия: през 1254–1255 г. Скопие е бил овладян от българите; през 1256 г. градът бил присъединен към Никея, а през 1257–1258 г. завладян от сърбите. През следващата 1259 г. никейците си върнали града. Българите възстановили своето господство над Скопие и земите на юг от града между 1265 и 1270 г. Вж. *Kravari. Macédoine occidentale*, 45–48, 161. Вероятно по това време Константин Асен е издал грамота в полза на манастира „Св. Георги Горго (Бързи)“ край Скопие (*Ильинский. Грамоты*, 14–19). За локализацията на манастира и кратката му история: *Kravari*. Цит. съч., 155–157 (тук грамотата е отнесена към 1265 г.). ↑

[51] *Failler. Georges Pachymère*, II, 207-211; *Божилев. Асеновци*, I, №24, с. 116. ↑

[52] *Pachymeres*, I, 342.16-343.18. ↑

[53] *Kravari. Macédonie occidentale*, с. 48. ↑

[54] *Дуйчев. СБК*, II, с. 65; *Божилев, Кожухаров. Българската литература*, с. 197; *Божилев. Асеновци*, I, п° 25, с. 118. ↑

[55] На 8 ноември 1273 г. престолонаследникът и сѝмператор (а от 1272 г. и автократор) Андроник II Палеолог се оженил за Ана, дъщеря на унгарския крал Стефан V (*Острогорски. Историја Византије*, с. 428; *Византийските василевси*, с. 382). Почти по същото време (1272 г.) Михаил III Палеолог се споразумял с Ногай и подкрепил това споразумение, като изпратил на татарския вожд извънбрачната си дъщеря Ефросина (*Острогорски. Историја Византије*, с. 430; *A. Th. Papadopoulos*. Цит. съч., № 53 — погрешна датировка). ↑

[56] *V. Beneševič. Catalogus codicum manuscryptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catherinae in monte Sina asservantur. Tomus I. Hildesheim, 1965, (reprint). 542.1–544.18 (544.19-550.25: трите грамоти на Василий II), 550.26-554.25.* ↑

[57] *М. Дринов. Въпросът за българската и сръбската църкви пред съдилището на Лионския събор в 1274 година.* — В: *М. Дринов.*

Избрани съчинения. 1, София, 1971, 373–387, спец. 382–387; *Златарски*. История, III, 529–534. Като пример за българската позиция спрямо готвеното споразумение обикновено се сочи приписката към т.нар. Търновско евангелие от 1272–1273 г. (днес в библиотеката на Хърватската академия на науките и изкуствата), където се споменава „патриарх Игнатий, стълп на православието“ (за текста вж. бел. 54). ↑

[58] *Острогорски*. История на Византия, с. 426. ↑

[59] *Златарски*. История, III, 524–525; *Iv. Dujčev*. Carlo I d'Angio, gli Slavi meridionali e il Consiglio di Lione del 1274. — In: Studi in memoria di P. Adiuto Putignani. Bari, 1975, 111–125; *Й Андреев*. Отношенията между България и Неаполитанското кралство през втората половина на XIII в. — ИПр., 1978, 4, 59–74. ↑

[60] *Острогорски*. История на Византия, с. 431. ↑

[61] *Острогорски*. История на Византия, с. 431. ↑

[62] *П. Ников*. Съдбата на северозападните български земи през средните векове. — БИБ, 1930, 1, 138–142; История, 1, 442–443; *Ђурковић*. Срби, с. 105 („бугарски великаши“). ↑

[63] *A. Margos*. Цит. съч., с. 296. ↑

[64] Подробно у *П. Ников*. Българи и татари в средните векове. — БИБ, 1929, 3, с. 111 и сл. ↑

[65] *Pachymeres*, I, p. 233.10–13 (1265 г.). ↑

[66] Вж. тук, бел. 54. ↑

[67] *Manuelis Philae*. Carmina, p. 251.250. ↑

[68] *Pachymeres*, I, 429.18–430.17; *Ников*. Българо-унгарски отношения, 185–186; *Златарски*. История, III, 542–543; *Biliarski*. The Despot, 147–148 (предимно за деспотската му титла). ↑

[69] *Pachymeres*, I, 428.2–429.1; *Златарски*. История, III, 536–537.

↑

[70] Тук едва ли е необходимо да се прави преоценка на научната литература, разглеждаща „въстанието на Ивайло“. Достатъчни ще бъдат само няколко цитата от „История на България. Т. 3“. „Въстанието започнало като антифеодална борба, като въоръжена саморазправа срещу болярите“ (с. 279); Основният проблем на въстаниците била „липсата на революционен опит“ (с. 284) и това, че „селяните нямали ясна програма за реформи и социални промени“ (с. 288); основна пречка или по-скоро недостатък бил, че „представителите на господстващата класа не били ликвидирани“ (с.

284), а най-голямата трагедия: „съществуването на селска власт в условията на феодалния строй било невъзможно“ (с. 290)! Това прави излишно позоваването на литература, посветена на събитията от 1277–1280 г., преди всичко на действията на Ивайло. ↑

[71] *Pachymeres*, I, p. 430.18-19. ↑

[72] *Nic. Greg.*, I, p. 131.1: ὄνομα Λαχανῶς. ↑

[73] *Златарски*. История, III, с. 544 (с препратка към автора на това мнение И. И. Срезневски). ↑

[74] Речник на българския език. Т. 1. С., 1977, с. 883 (препратка към Раковски и Ст. Младенов). ↑

[75] *Иречек*. История на българите, с. 323, бел. 29. ↑

[76] Вж. посочванията у „Сврљишки одломаци јеванђеља (XIII век). Издања припедио Никола Родич“. Ниш, 1995, с. VII, както и препечатаното първо съобщение на П. Милићевић (45–51). ↑

[77] Сврљишки одломаци јеванђеља, с. 43 (с. 42 — цветно възпроизвеждане на л. 11^r с текста на приписката). ↑

[78] Това съмнение е изказано още от Янко Шафарик през 1866 г. (Сврљишки одломаци јеванђеља, с. 51) и се подкрепя от последния издател на евангелието и приписката Н. Родич. Според него името „Ивайло“ е образувано от „Иван“ + суфикс *-ило*. Й. Заимов („Български именник“, с. 110) приема, че „Ивайло“ е резултат от „Ивай“ (липсват примери за тази форма) + суфикс *-ило*, а „Ивай“ произхожда от „Иво“ (за него има достатъчно примери). Истината е, че тази приписка никога не е изследвана задоволително (споровете са били около езиковата редакция на текста) и няма обяснение за двойните имена на преписвача и свещеника (идеята на Н. Родич, че става дума за „календарни“ и „славянски“ имена, е взета от самия текст, но обяснението отсъства). Заслужава размисления и традиционният превод на „стояху гърци подь градомь Търновомь“ като „когато гърците *обсаждаха* град Търново“, защото Пахимер никъде не пише категорично за византийска обсада на Търново през 1279 г. ↑

[79] *Pachymeres*, I, 430.18-432.8. ↑

[80] *Nic. Greg.*, I, 130.22-131.7. ↑

[81] За името Λαχανῶς — собствено и фамилно, вж. *PLP*, 6, №14604-14608, 14610–14616. (Там погрешно т.нар. „Псевдо-Лахана“ е отъждествен с Лахана = Бърдоква = Ивайло. За него: *Божилков*. Българите, №396). Вж. още *Actes d'Iviron*, III, Index, s.v. ↑

[82] Единствен пример от Средновековието. ↑

[83] Само няколко примера: през 1095 г. се появил узурпатор, който условно е наречен Псевдо-Диоген (син на император Роман III Диоген), който не само че не бил благородник, но и бил от нисък произход (κάτω τύχης), беден (πένης), облечен в животинска кожа, т.е. кожух, хитър и коварен (πανουργότατος) (*Anne Comnène. Alexiade*, II, р. 190.10–20); а примерите с „Псевдо“-Лахана и Йоан Хировоск („Свинепаса“) са още по-убедителни (*Божилев. Българите*, № 396 и 449). От друга страна, „разбойническият живот“, който водел Ивайло, го сближава с Момчил (пак там, №407). ↑

[84] *Nic. Greg.*, I, 130.24-131.1. ↑

[85] *Pachymeres*, I, р. 432.11-18. ↑

[86] *Pachymeres*, I, р. 433.16-434.15. ↑

[87] *Nic. Greg.*, I, р. 131.4-14. ↑

[88] *Pachymeres*, I, 434.16-435.14. ↑

[89] *Nic. Greg.*, I, р. 131.15-16. ↑

[90] *Pachymeres*, I, р. 435.14-15. ↑

[91] *Pachymeres*, I, р. 435.15-436.14. ↑

[92] *Божилев. Асеновци*, II, №1, с. 249. ↑

[93] *Pachymeres*, I, 438.16-439.2; *Nic. Greg.*, I, 132.6-10. ↑

[94] *Pachymeres*, I, 440.1-441.8. ↑

[95] *Pachymeres*, I, 441.9-11. ↑

[96] *Pachymeres*, I, 441.12-13. ↑

[97] *Pachymeres*, I, 442.9-444.5. ↑

[98] *Manuelis Philae. Carmina*, 248.168-253.81. ↑

[99] *Pachymeres*, I, 445.7-446.11. ↑

[100] *Pachymeres*, I, 446.16-17. ↑

[101] Подробно описание у Мануил Фил — вж. бел. 98. ↑

[102] *Pachymeres*, I, 446.17-447.2. ↑

[103] *Pachymeres*, I, 447.2-448.2; *Nic. Greg.*, I, р. 132.18-19; *Божилев. Асеновци*, II, п° 1, с. 250. ↑

[104] Пахимер, както обикновено, не датира прецизно събитията. Ето защо, следвайки техния ред и времето, изминало между тях, бихме могли да приемем, че това е станало най-късно до края на пролетта на 1279 г. Вж. и *Failler. Georges Pachymère*, II, 240–241. ↑

[105] *Pachymeres*, I, р. 466.3-6. ↑

[106] *Pachymeres*, I, p. 466.8–15 (византийската войска брояла 10 000 души). За Диавена (античният Марцианопол — дн. гр. Река Девня) вж. А. Margos. Au sujet de la localisation de la forteresse médiévale Διαβαίνα — дѣвина — *Studia Balcanica*. I. Recherches de la géographie historique. Sofia, 1970, 103–111. ↑

[107] *Pachymeres*, I, p. 466.15–17. За датировката и на двете сражения: Божилков. Асеновци, II, №1, с. 254, бел. 28. ↑

[108] За Мария: Божилков. Асеновци, II, №3. ↑

[109] За деспотската титла на Георги Тертер. вж. Божилков. Асеновци, II, №1, с. 253, бел. 25. Към това вж. *Biliarski*. The Despots, 148–149 (той се придържа към схващането на Б. Ферянчич, според което Георги Тертер е получил титлата си от Михаил VIII Палеолог). ↑

[110] *Pachymeres*, I, 447.8-448.2. ↑

[111] *Pachymeres*, I, 448.4-10. ↑

[112] За манастира: R. Janin. La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Ière partie. La Siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique. T. III. Les églises et les monastères. Paris, 1969, 338–340. ↑

[113] *Pachymeres*, I, 448.10-449.16; *Nic. Greg.*, I, p. 113.1-18. ↑

[114] За датата: Божилков. Асеновци, II, №1, с. 251. ↑

[115] *Pachymeres*, I, p. 449.12-13. ↑

[116] *Pachymeres*, I, 466.20-468.12. ↑

ДЯЛ ШЕСТИ
БЪЛГАРИЯ ОТ КРАЯ НА XII ДО КРАЯ НА
XIV ВЕК

ГЛАВА ПЪРВА

БЪЛГАРИЯ ПРИ ТЕРТЕРЕВЦИ (1280–1323 Г.)^[1]

§ 1. ГОСПОДСТВО НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ СЕПАРАТИЗЪМ ПО ВРЕМЕ НА ЦАРУВАНИЯТА НА ГЕОРГИ I ТЕРТЕР (1280–1292 Г.), СМИЛЕЦ (1292–1298 Г.) И ИВАН IV СМИЛЕЦ (1298–1300 Г.)

Вътрешните размирици в Българското царство и непрестанната гражданска война, съпроводена от нахлуванията на татари и византийци в различни предели на страната, задълбочили още повече неговата криза и очертали една безрадостна перспектива. Взелата връх във вътрешнополитическия живот куманска аристокрация била с ограничен кръгзор и с твърде слабо чувство за отговорност и приемственост в традициите, тя била лашкана постоянно от вълните на политическите обстоятелства.

През последната четвърт на XIII в. Българското царство включвало в своите предели само част от териториите на Балканския полуостров, обитавани от българско население. В периода 1241–1280 г. за по-малко от половин столетие тя била чувствително териториално осакатена. На северозапад границите ѝ достигали до средното течение на река Млава; погранични със Сърбия и Унгария били Браничевската и Видинската области. Западните погранични области — Велбъждка, Средецка и Струмицка — опирали до владения на Византия и Сърбия. Още след възобновяването на Византийската империя (1261 г.) Македония се превърнала в арена на политическото ѝ съперничество с епирците и сърбите. На юг Подбалканската област и Източна Стара планина очертавали границата с Византия, която успяла да покори Северна Тракия и Родопската област в предшествуващите години. От 1263 г. южното Черноморие се намирало в пределите на Византия и неговите важни пристанища били тясно свързани с Константинопол. На север от река Дунав само отделни крепости на левия бряг на реката продължавали

да бъдат в българско владение. Тук почти до Железни врата на река Дунав господствала татарската „Златна орда“, която се простирала и до разположения на север от дунавските устия град Вичина, указван от тогавашните автори като пограничен град между българите и татарите. Черноморските градове и крепости между дунавските устия и нос Емине влизали в пределите на Българското царство.

Самото царство пък не представлявало едно цяло в политическо отношение. То било разпокъсано на Търновско царство и още четири самостоятелни владения, свързани по различни начини с него: Браничевско княжество, Видинско деспотство, княжество в Подбалканската област с център Копсис (дн. Аневско кале край Сопот) и Крънско деспотство. При създаването се положение всъщност търновският цар изглеждал като „пръв между равни“.

Най-характерното явление във вътрешнополитическото развитие на българската държава през един доста продължителен период била борбата между две рязко противопоставящи се една на друга тенденции: стремежът на централната царска власт да възвърне похабения си авторитет и да подобри разклатените си позиции чрез обединение на самостоятелните владения и опити за възвръщане на заграбените от съседните държави територии; противостоещото на сепаратистично настроеното болярство и настойчивостта му в съхраняване, укрепване и разширяване на самостоятелните владения чрез използване на слабостта на царската власт и чрез помощта на чужди политически сили. В България, както и в другите европейски страни, била характерна ритмичната смяна на господството на сепаратизъм и раздробление с налагането на държавно единство и централизация. Териториалната разпокъсаност и непрекъснатите болярски междуособици създавали хаос и нестабилност в царството, които се отразявали най-отрицателно върху обикновеното население. Поради това централизираната и могъща царска власт в дадения случай представлявала прогресивен елемент.

Във външната политика на българската държава през разглеждания период основно значение продължавали да имат нейните отношения с Византийската империя. Преодоляването на политическата изолация довело до активизиране на действията на българските владетели. Продължителната вътрешнополитическа криза, обхванала империята през първата половина на XIV в., само

частично била използвана от България. При това Византия разчитала в борбата срещу северния си съсед не само на своите сили и интригите на дипломатията си, но и на една друга сила — многобройната българска емиграция от представители на аристокрацията и срещащите се нерядко сред нея претенденти за търновската корона. Нерядко тя се превръщала в сляпо оръдие на византийската политика и с действията си съдействала за усложняване на вътрешното положение в България. Нарастването на политическата роля на Сърбия в историята и съдбините на Балканския полуостров, започнало още през последната четвърт на XIII в., постепенно кулминирало като тенденция. Неуспехите на българската външна политика спрямо нея довели до трайното поставяне на българското население в Македония под сръбско владичество. Създаването на самостоятелно влашко воеводство, а малко подир това и на молдовско в земите на север от Дунава и тяхната активна намеса в редица събития представлявали ново явление в политическия живот на европейския Югоизток. Каталанската експанзия в Източна Тракия през 1304–1307 г. се оказала благоприятна за разгръщане на активна българска политика тъкмо тогава спрямо Византия.

Разширяването на отношенията на България с папството и с редица западни държави (Неаполското кралство, Франция, Венеция и Генуа) разкрива един друг аспект на българската политика. В плановете за възстановяване на Латинската константинополска империя като противостоящи на Византийската империя политически сили България и Сърбия винаги заемали важно място. Папството не прекратило активната си политика за приобщаване към католицизма или за уния в европейския Изток. Ново и интересно явление в българската история било постепенното прерастване на венецианските и генуезките стопански интереси към българското Черноморие и неговия богат селскостопански хинтерланд в политически; това неизбежно водело до усложняване на положението на българската държава и до намесата на нови политически сили в българо-византийските отношения.

С право може да се смята, че ключът за разбирането на историята на Балканския полуостров във втората половина на XIII-първите десетилетия на XIV в. се намира във взаимоотношенията на балканските страни с татарската „Златна орда“. Българо-татарските

отношения през този период са били силен фактор, който определял състоянието и насоките на българската външна политика. Татарската хегемония над България, тъй характерна за последните две десетилетия на XIII в., постепенно била преодоляна. С течение на времето татарските отряди били превърнати в мощно средство на българската дипломация за уреждането на взаимоотношенията ѝ с балканските страни.

Най-характерното във вътрешнополитическата история на България през този период било това, че около 34 години на българския трон стояла куманска династия — Тертеревци (1280–1292 г.; 1300–1322 г.), чиито представители обаче органически били свързани с българската държавнополитическа, църковна и културна традиция^[2]. Приобщени твърде отдавна към редовете на българската аристокрация, членовете на династическия кумански род имали големи противници както вътре в страната, така и извън нея. В една твърде трудна, сложна и изпълнена с противоречия и много неизвестни обстановка, все пак те проявили в редица моменти със съдбоносно значение завидна държавническа мъдрост и стремеж за възстановяване на твърде помръкналия престиж на славното някога Българско царство. Още в началото на своето управление Тертеревци били принудени да управляват страната при наличие на силен болярски сепаратизъм, редица самостоятелни владения и сложна не само вътрешнополитическа, но и външнополитическа обстановка. Безцеремонната и брутална намеса на хановете от татарската „Златна орда“ във вътрешните дела на Българското царство и останалите балкански държави била фактор, който засилвал отцепничеството на могъщите български болярски родове и борбата между тях за върховната власт в твърде разнебитеното царство. Очертаването на политическата разпокъсаност на България най-добре характеризира създалата се обстановка. Силно се откроявал политическият сепаратизъм в българския северозапад. Тук българските интереси традиционно се сблъскали с експанзията на Унгарското кралство. То не само било водено от своите политически интереси, но и било и сега както почти всякога форпост на папството и на католическия Запад по отношение на Балканския полуостров и Изтока.

Ако през третата четвърт на XIII в. Унгария постигнала значителни успехи в настъплението си спрямо България и останалите

балкански страни, то към края на този век и особено с възкачването на династията на Анжуите (1290–1403 г.) центърът на нейната външна политика чувствително се изместил. Основно място постепенно заели отношенията ѝ с италианските княжества и градове-републики, Чехия, Австрийското херцогство и Германия. Балканската политика отстъпила на заден план. През царуването на крал Владислав IV (1272–1290 г.) активността на Унгарското кралство при вплитането ѝ във взаимоотношенията на балканските държави силно се чувствувала. Ала в плановете и действията на Шарл-Робер Анжуйски (1308–1342 г.) тя била силно притъпена. И все пак от гледна точка на реалните резултати българо-унгарските отношения и през този период продължавали да играят важна роля в цялостната външна политика на двете държави^[3].

Унгарската експанзия била насочена към пълно ликвидиране на българските владения в земите на север от дунавските Железни врата, постоянно владеене на Северин и околността му и към завладяване на Браничевската и Видинската области.

Към 1272 г. Браничево и Кучево, които влизали в състава на подчинената на Унгария област Мачва, били обособени в отделно банство с управител бан Григорий. Това било извършено с оглед на укрепването на унгарската власт над Браничевската област, която преди влизала в пределите на българската държава и била обитавана главно от българско население.

През втората половина на 1273 г. Браничевската област вече не влизала в състава на Унгарското кралство. Тук била възстановена българската власт. Оттогава владетели на освободената област станали двамата български боляри от кумански произход Дърман и Куделин. Закрепили се в Браничевската земя в крепостта Ждрело (край с. Горнячка клисура, Сърбия), те се утвърдили като напълно „самовластни господари“ и нямали страх от никаква сила. Тяхното относително голямо владение граничело с Унгарското кралство, Сърбия и Видинското деспотство^[4]. Макар и самовластни, двамата боляри изглежда са били свързани с Търновското царство, тъй като с оглед на отбраната на българския северозапад тяхното владение заемало важно стратегическо положение и имало ключова позиция. През последната четвърт на XIII в. именно Дърман и Куделин били изправени пред задачата да възпират унгарската и сръбската експанзия

към вътрешността на България заедно с владетелите на Видинската област.

Тъй като в периода 1272–1278 г. в Унгария имало вътрешни размирици, а усилията ѝ във външната политика били насочени главно във войната срещу Чехия, Браничевското княжество на Дърман и Куделин успяло да укрепи и затвърди своето положение като самостоятелно владение. Борбата за отстояване на неговата независимост срещу унгарската експанзия се разгоряла главно между 1282–1284 г. Откъслечни данни за станалите тогава събития се съдържат в една грамота на крал Владислав IV от 8 януари 1285 г., дадена на магистър Георги за редица негови заслуги спрямо короната^[5]. В грамотата е отбелязано, че унгарците организирали три похода, които целели подчиняването на Браничевското княжество. При първия поход двамата български боляри не само разбили кралската войска, но и пленили няколко нейни предводители — барони. Това принудило дори самия крал Владислав IV да се отправи към самостоятелното българско владение за преговори с Дърман „с надеждата за мир“. Тогаво именно магистър Георги успял да плени „един от съратниците на този Дърман“. И понеже този втори по същество унгарски поход се оказал безрезултатен, скоро подир него кралят изпратил „срещу Дърман и българите“ трансилванците заедно с живеещите в Унгария кумани. За предводител на цялата войска бил поставен бан Георги. Общите думи за неговите подвизи, изразени в грамотата, подсещат, че този поход също не е дал желанието от унгарците резултат.

След отразяването на унгарските походи Браничевското княжество още повече укрепнало и неговите владетели насочили своите погледи към съседната им унгарска област Мачва. Очевидно, за да се противопостави на Браничевското княжество, през 1284 г. унгарският крал Владислав IV дал във владение на своя зет, бившият сръбски крал Стефан Драгутин (1276–1282 г.), Мачвански Банат с Белград и Северна Босна^[6]. По този начин той бил въвличен в плановете и интригите на унгарската дипломация, но по същество обективно действал за реализация на сръбската политика. Българо-унгарският конфликт за владение на Браничевската област се превърнал в сръбско-български. Стефан Драгутин си поставил за цел да ликвидира самостоятелността на българското владение в

Браничевската област и през 1290 г. потеглил на поход срещу нейните владетели. Претърпял поражение, той бил принуден да се завърне безславно обратно. Дърман и Куделин проявили в отговор голяма агресивност. Начело на войската си, към която били присъединени наемни кумански и татарски отряди, те нахлули във владенията на Стефан Драгутин. В по-голямата си част неговата земя била опустошена и завладяна (главно областта Мачва)^[7], достигайки до река Сава. Жадните за плячка татарски отряди не се задоволили с това, но и нахлули в Южна Унгария. В станалото сражение унгарският пълководец магистър Угрин успял да разбие татарите и след битката занесъл на краля отрязаните глави на двама техни предводители^[8]. Татарската намеса в голяма степен усложнила положението на самостоятелното българско Браничевско княжество и го поставило в пълна политическа изолация.

Разгроменият от Дърман и Куделин унгарски васал Стефан Драгутин се обърнал за помощ към своя брат, тогавашният сръбски крал Стефан Урош II Милутин (1282–1321 г.). При срещата между двамата в Мачковци на Сръбска Морава било постигнато споразумение за съвместен поход срещу Браничевското княжество. През 1291 г. обединените войски на двамата сръбски крале нахлули във владенията на Дърман и Куделин. Претърпели поражение, двамата български князе се оттеглили отвъд Дунава^[9], за да потърсят помощта на татарския хан Ногай. Браничевската област била включена във владенията на Стефан Драгутин.

Търновският цар преживял безучастно загубата на тази важна българска област. Плах опит за нейното възвръщане бил направен единствено от страна на Видинското деспотство, което също било застрашено от нарастващата сръбска експанзия в българския северозапад. Налагането на сръбската държавна власт над населените с български етнически елемент Белградска и Браничевска области имало за резултат тяхното откъсване от пределите на България. В погранична област на българския северозапад се превърнала Видинската област, към която сега се насочила сръбската и унгарската експанзия. Изместването на крайната българска северозападна политическа граница имало значителни последици за съдбата на българското население в Белградската и Браничевската области.

Изолирани от политическия център на България, браничевските велможи Дърман и Куделин направили последен опит за задържането на владяната от тях област в български ръце. И ако този опит се оказал неуспешен, това се дължало преди всичко на политическата криза на българската държава, която се задълбочила през последните две десетилетия на XIII в.

В началото на 80-те години на XIII в. владетел на Видинската област бил Шишман^[10]. Той бил един от влиятелните български боляри от кумански произход и имал титлата деспот^[11]. Сръбският житиеписец Данило съобщава, че Шишман „живее в град, наречен Бъдин, владеел околните области и много български земи“^[12]. В Бориловия синодик, където той е титулуван като цар, времето на неговото управление е определено между царуванията на Георги I Тертер и Тодор Светослав: „шишмануу благовѣрномуу цароу вѣчна паметъ“^[13].

В края на XIII-началото на XIV в. Видинското деспотство било най-голямото по територия и население самостоятелно владение в България, което политически било тясно свързано с Търновското царство. В очите на някои от съвременниците то изглеждало дори като самостоятелно царство. Свидетелство за това е и неговото кратко описание в доклада на един доминикански монах от 1308 г.: „България е една голяма империя от самосебе си. Столица на тази спомената империя е Видин, голям град. Впрочем всички императори на тази империя се наричат Шишмани. Земята е много обширна, богата и хубава; тя се оросява от десет плавателни реки, покрита е с живописни гори и дъбрави и е богата на хляб, месо, риба, сребро и злато и много стоки, най-вече восък и коприна; прочее в нея има множество сребърни рудници, а всички реки влачат пясък, примесен със злато, откъдето по заповед на императора постоянно се извлича и добива злато. През средата на тази империя протича река Дунав...“^[14]

Политическата и военна активност на деспот Шишман се изявила преди всичко във взаимоотношенията му със Сърбия. Той разчитал не само на собствените си сили, но и на военната подкрепа на татарския хан Ногай.

Както вече бе отбелязано по-горе, прогонените браничевски велможи потърсили подкрепата на татарския хан Ногай, пред когото се оплаквали от насието на сръбския крал и поискали защита от

него. Хан Ногай се отзовал на тяхната молба и започнал подготовка за поход срещу Сърбия^[15]. Преди да нанесе върху нея своя удар, той подтикнал към война срещу Сърбия видинския деспот Шишман.

Начело на голяма войска, в състава на която влизали и много татари, деспот Шишман нахлул през 1292 г. в земите на крал Стефан Урош II Милутин и проникнал дълбоко в Сърбия, чак до местността Хвостно в Ипекската област. След това се отправил към Ждрело не само с намерението да ограби тукашната богата архиепископска църква, както пише житиеписецът Данило, но и да освободи завладяната от сърбите Браничевска област. Тук Шишмановата войска била разгромена и самият той едва успял да се спаси с малка част от нея, оттегляйки се към Видин.

В преследването на разбития неприятел войската на сръбския крал достигнала Видин и го обсадила. Съпротивата на обсадената столица на българското деспотство не била продължителна. Видин паднал в сръбски ръце, а деспот Шишман успял да избяга отвъд Дунава при своя покровител и сюзерен хан Ногай^[16].

Едва сега татарският хан пристъпил към решителна намеса във взаимоотношенията между сръбския крал и прогонените български владетели, целяйки с това да постави всички тях под още по-голяма зависимост. Военните приготовления на хан Ногай за наказателен поход срещу Сърбия силно уплашили крал Стефан Урош II Милутин и той побързал да проводи пратеници при татарския хан, за да му съобщят, че се подчинява на неговата върховна власт. За да бъде гарантиран васалитетът, Ногай поискал да бъдат изпратени при него като заложници първородният син и престолонаследник на сръбския крал — Стефан Дечански и няколко сръбски видни боляри^[17]. Това било изпълнено и по този начин Сърбия се отървала от разорително татарско нашествие.

Под натиска на хан Ногай крал Милутин се съгласил да върне владението на деспот Шишман. Това станало в резултат на преговори между двамата балкански владетели. Шишман се задължавал да бъде верен и лоялен спрямо сръбския крал и се оженил за дъщерята на великия жупан Драгош. В замяна на това получил владението си, отдадена му била голяма чест от страна на сърбите и бил обдарен от тях богато. За да укрепи и в бъдеще своето политическо влияние във Видинското деспотство, крал Стефан Урош II Милутин оженил

собствената си дъщеря Анна-Неда за първородния син и наследник на Шишман — Михаил^[18].

Сръбското политическо попечителство над Видинското деспотство, обусловено от хода на събитията, имало кратковременен характер и не довело до значителни последици. Скоро видинските деспоти гравитирали към своя естествен център Търново, от който временно били откъснати. Временната политическа обвързаност на Видинското деспотство се регистрира от сведенията на един сръбски извор — „Троношката хроника“: в състава на 2000 конници, които през първата половина на 1313 г. оказали помощ на византийския император Андроник II Палеолог в борбата му срещу турците при Галиполи, участвал и „българският крал Шишман“^[19].

Според един венециански списък на владетелите, с които републиката поддържала търговски и политически връзки (той е съставен към 1313 г.), в управлението на деспотството настъпила промяна. Шишман бил наследен от своя син „Михаил, деспот на България, господар на Видин, зет на крал Урош“^[20]. По време на неговото управление позициите на деспотството се стабилизирани и то отново преминало под политическото влияние на Търновското царство.

Особена роля в българо-византийските отношения играели самостоятелните владения на юг от Балкана и близостта им до столицата Търново била не без значение.

В края на XIII в. самостоятелен характер е имало и владението в средногорската област на тримата братя, болярите Смилец, Войсил и Радослав^[21]. То обхващало земите по горното течение на река Марица и територията между реките Стрема и Тунджа чак до Сливен. Негово средище била крепостта Копсис^[22]. За големия обхват на това владение свидетелства фактът, че братът на Смилец можел да снабди с всичко необходимо една трихилядна войска^[23]. Това средногорско княжество, което се намирало в пограничната с Византия област, в края на XIII-началото на XIV в. играло изключително важна роля в българо-византийските отношения. Неговите владетели поддържали същевременно тесни връзки с хан Ногай и проявявали нескрити претенции към търновския престол. Същевременно те били обвързани и с византийската политика, на целите на която често ставали оръдия.

В края на царуването на Смилец част от това владение с център крепостта Крън^[24] била дадена като зестра на Тертеровия брат деспот Елтимир, който се оженил за дъщерята на Смилец. Крънската област не е била родово владение на рода на Тертеревци, а част от княжеството в Средногорието. Придобиването му от Елтимир довело до създаването на ново владение, което влиза в историята като Крънското деспотство.

Обособяването на редица самостоятелни български владения в северозападните и югоизточните краища на България през последната четвърт на XIII в. е резултат на острата политическа криза в Българското царство, която довела до чувствителната намеса във вътрешните работи на България на три основни сили — „Златната орда“, Византия и Сърбия. Политиката на господарите на тези владения не отговаряла на интересите на България. Тя пречела и на обединението на българските земи и то в един период от историята на Балканския полуостров, когато Византия и особено Сърбия се намирали в политически възход. Осакатената териториално и раздробена политически България не била в състояние да играе онази роля на водеща държава в европейския Югоизток, както по времето на царуването на първите Асеневци.

Нейното положение още повече се усложнявало и от обстоятелството, че последната четвърт на XIII в. се характеризирала с пълната политическа хегемония на татарската „Златна орда“ на Балканския полуостров. Териториалната близост и съседството на българските земи на североизток с тази опасна империя не само ги обричало на непрестанни нашествия и грабежи от страна на татарските пълчища, но и превърнало търновските царе и отделните владетели в послушни оръдия на политиката на татарските ханове, които всякога действали от позиция на силата. Отражението на тази политика и нейните опасни последици се чувствали навсякъде в страната и най-вече в колебливата и лишена от целенасоченост политика на търновските царе. Те по-скоро се интересували от собствената си съдба и съдбата на своя род, отколкото от съдбата на държавата и народа.

Основната причина за доминирането на разпокъсаността и политическия сепаратизъм в България била слабостта на политическия и църковен център. Безпомощността на търновския цар

била преди всичко продукт на вътрешни причини. Външнополитическият фактор само съдействал за по-ясно открояване на тази слабост. Георги I Тертер се възкачил на престола в момент, когато България била във върха на продължителна социално-икономическа и политическа криза. Страната била разорена от продължителните граждански войни и многобройните нашествия на татари, византийци, сърби и унгарци. Авторитетът на царската власт значително паднал. Обособилите се самостоятелни владетели водели себична политика и били откъснати от своя център. Ограбената от избягалия във Византия бивш български цар Иван III Асен царска хазна била празна. Отношенията с Византия и „Златната орда“ продължавали да запазват своя враждебен характер.

Георги I Тертер, характеризирани от Георги Пахимер като „човек умен и храбър“, бил представител на антивизантийски настроената част от търновското болярство. Макар и от кумански произход, той срещнал подкрепата на значителна част от болярското съсловие. Неговото вътрешно и външнополитическо положение било неукрепено, ала въпреки това още отначало той се заел с активна външна политика, която не отговаряла на тогавашното състояние и възможности на българската държава. Политическият авантюризъм бил не само характерна черта в неговото управление, но и в личната му съдба.

Макар и Византия формално да оставала вярна на сключената през 1274 г. уния с Римската църква на Лионския събор, отношението на католическите държави към нея било силно враждебно. В центъра на опита за възстановяването на похитената от палеолозите Латинска империя стоял отново неаполитанският крал Шарл I Анжуйски. През пролетта на 1281 г. неговите войски извършили поход в Албания, но при обсадата на Берат претърпели поражение. Това го накарало да прибегне отново до дипломатически ходове, които целели изграждането на мощна антивизантийска коалиция, в която влизали: България, Унгария, Сърбия и Венеция^[25].

Георги I Тертер веднага приел протегнатата му ръка и се включил в организираната антивизантийска коалиция с надежда да укрепил позициите си чрез бъдещата победоносна война. В началото на юли 1281 г. „пратениците на императора на Загора“, т.е. на българския цар Георги I Тертер пристигнали в Неапол. Намирацията се тогава във

Витербо крал Шарл I Анжуйски със специално писмо от 10 юни 1281 г. наредил на своите ковчезници от крепостта „Сан Салвадор“ да им дадат необходимата сума за пребиваването и за пътни разноски, за да могат да дойдат при него да водят преговорите. На 9 юли 1281 г. за тяхното безопасно пътуване до Витербо и за снабдяването им с необходимите коне той издал специално нареждане до Людовик де Монте, началник на армията в Неаполското кралство^[26]. След успешното завършване на преговорите било решено действията на съюзниците да започнат през следващата 1282 г.

По всичко изглежда, че по внушение на Шарл I Анжуйски Георги I Тертер също проявил дипломатическа активност и в края на 1281 г. привлякъл към изградената коалиция и тесалийския севастократор Йоан I Ангел. Българо-тесалийският съюз бил скрепен с годеща на малолетната дъщеря на тесалийския владетел с първородния син на българския цар Тодор Светослав. Макар последният да се намирал все още като заложник в Никея, тесалийската принцеса пристигнала в Търново^[27].

Византийската дипломатия, която следяла за хода на действията на изградената коалиция, не стояла със скръстени ръце. Била поискана военна помощ от хан Ногай, който незабавно изпратил една 40-хилядна конна армия. При придвижването си към Тракия татарите подложили на опустошение североизточните български земи и парализирали действията на българите^[28].

Сицилийската вечерня (31 март 1282 г.) и избухналото в Южна Италия въстание срещу Шарл I Анжуйски парализирали действията на антивизантийската коалиция. Опитът за възстановяване на Латинската империя бил погребан. Провал претърпели и илюзиите на балканските владетели (в това число и Георги I Тертер) за придобиване на територии за сметка на Византия.

Тогавашният сръбски крал Стефан Драгутин, очевидно неинформиран за събитията в Сицилия, започнал военни действия срещу Византия и успял да завладее значителна част от Северна Македония. Новият византийски император Андроник II Палеолог (1282–1328 г.) веднага насочил своите татарски съюзници срещу сърбите. Татарите не само прогонили сърбите от Северна Македония, но и нахлули в Сърбия, подлагайки я на опустошение. След това те се оттеглили в отвъддунавските земи, натоварени с богата плячка. След

оттеглянето им обаче сърбите отново нахлули в македонските земи и успели да завладеят Велбъждката, Тетовската, Скопската и Пиянечка области и Овчеполието (есента на 1282 г.). За пръв път в историята си те се установили трайно в тези земи и откъснали за продължителен период местното българско население от неговия политически център. Сръбското господство тук не оказало съществено въздействие върху деформирането на българската народност^[29].

Георги I Тертер не се противопоставил на сръбското проникване в Северна Македония. Той предпочел да укрепил съюза си със сърбите и през август 1284 г. се сродил с новия сръбски крал Стефан Урош II Милутин като му дал дъщеря си Анна за съпруга. В тази връзка в един дубровнишки документ са отбелязани даровете, които републиката изпратила на крал Урош, „когато взел за съпруга дъщерята на българския цар“^[30].

Изменение настъпило и в българо-византийските отношения. Още в началото на 1284 г. между двете държави бил сключен мирен договор. По силата на неговите условия император Андроник II Палеолог се задължил да изпрати в България задържаната в Никея първа съпруга на българския цар, а той от своя страна трябвало да върне във Византия сестрата на бившия български цар Иван Асен III, която се намирала в Търново^[31].

Малко по-късно търновският патриарх Йоаким III бил изпратен от Георги I Тертер с мисия до византийския император, която имала две цели: 1) да уговори сродяването на българския царски двор с дъщерята на великия стратопедарх Синадин и 2) връщането на Тодор Светослав в България^[32]. Тази дипломатическа мисия имала сполучлив край. От това става ясно, че при сключването на българо-византийското споразумение през 1284 г. първородният син на Георги Тертер не се е завърнал в България. Той останал временно във Византия като заложник, който е гарантирал здравината на двустранното политическо приятелство. По всяка вероятност при посещението на патриарх Йоаким III е бил същевременно уговорен и сключен брак между Тодор Светослав и дъщерята на стратопедарха Синадин.

След завръщането си в България Тодор Светослав, навършил вече пълнолетие, бил обявен за съцар (съвладетел) на своя баща (между 1284 и 1285 г.), както това личи от лицевите изображения на

две медни монети, в които неговият образ стои заедно с този на баща му Георги I Тертер. В първите сечени от Георги I Тертер монети той или е изобразен сам (на лицевата страна на сребърните грошове) или пък е изобразен родовият му хералдически знак и двуглав орел (върху медните монети)^[33].

През първата половина на 1285 г. една 10 000 татарска конница нахлула в България и я подложила на опустошение. Тя проникнала в Черноморската област, Източна Тракия и Македония, но в станалото при Марица сражение византийската армия под командването на управителя на Несебър Умбертопулос ѝ нанесла поражение^[34]. Същевременно други татарски орди нахлули в Унгария и достигнали при похода си чак до Пеща^[35].

За да спаси държавата от опустошителното татарско нашествие, Георги I Тертер се принудил да проси милостта на хан Ногай. Той се признал за пълен и безусловен негов васал и като гаранция за верността си изпратил като заложник в „Златната орда“ престолонаследника си Тодор Светослав. Същевременно бил принуден да изпрати и втората си дъщеря за съпруга на Ногаевия син Чака^[36].

Предидшната формална и в някои случаи трибутарна зависимост на Търновското царство спрямо „Златната орда“ сега се превърнало в истинско подчинение. То намерило израз дори и в монетите, сечени от Георги I Тертер след 1285 г., на които са изобразени полумесец, звезда и човек, представящи татарските знаци и татарския хан^[37]. Търновският цар се превърнал в напълно послушно и подчинено оръдие на татарската политика — капризна, вероломна и безпощадна.

Навярно към този период трябва да бъде отнесен и един надпис, намерен в Шуменската крепост, който гласи следното: „Аз, Георги, поглеждайки долу и горе, и рекох: Боже, заради името ти, избави ни от татарите“^[38]. Татарската хегемония в България, съпроводена от унищожения и грабежи, се отразила отрицателно върху вътрешното и международното положение на България; то нанесло удар върху авторитета на царската власт и задълбочило още повече кризата в Българското царство. Противоречията между отделните болярски родове за обладаване на върховната власт, подклаждани от перфидната политика на Ногай, се изродили в дребно интригантство.

На фона на очерталото се безсилие и безизходност безспорен интерес представлява един ход на папа Николай IV (1288–1292 г.). На

23 март 1291 г., при посредничеството на сръбската кралица Елена той изпратил в България архидякона на Антибар Марин с писма до цар Георги I Тертер и търновския патриарх Йоаким III. В тях папата настойчиво се опитвал да ги убеди да се присъединят към уния с Римската църква, чието върховенство те да признаят. Препоръчвал им и формулата на тяхното заклеване в случай, че сторят това^[39]. Във връзка с този опит за възобновяване на отношенията с България папата изпратил специално циркулярно писмо до монасите от францисканския орден, които се намирали в България и в другите страни на Изтока с наставление да усилят тук своята проповедническа дейност^[40]. По всичко изглежда, че папският ход не дал никакъв резултат. Положението, в което се намирал търновският цар едва ли му дало възможност да прояви каквато и да е инициативност в ориентация на Българското царство към папството и Запада.

В резултат на интригите на българското болярство през 1292 г. цар Георги I Тертер загубил доверието на своя сюзерен Ногай. Неговите заплахи, съпроводени от ново татарско нашествие принудили търновския цар да напусне престола и да подири убежище във Византия. За да не предизвика гнева на всесилния татарски вожд, император Андроник II Палеолог отказал да го приеме и да му даде официално убежище. Това принудило бившия български цар да се крие известно време в околностите на Одрин и да води скитнически начин на живот, който малко подхождал на неговото някогашно положение. Впоследствие византийският император го взел като заложник и го изпратил на временно заточение^[41].

Главната причина за безславното напусчане на престола от страна на цар Георги I Тертер се кореняла преди всичко във вътрешната слабост на държавата, в неговото безсилие да се справи със сепаратизма и себичността на българското болярство. Сам завзел престола с помощта му, той в крайна сметка станал жертва на неговите интриги пред татарския повелител. В частния случай роля изиграло и оформилото се съперничество между рода на Тертеревци с рода на Смилец и неговите братя. Средногорският властелин успял да спечели благоволенieto на хан Ногай и по този начин направил невъзможно по-нататъшното оставане на Георги I Тертер на престола. Освен това Смилец имал отколешни и твърде здрави връзки с византийския управляващ род на Палеолозите. По всичко изглежда, че

добре информираният за аспирациите на Смилец към търновския трон император Андроник II Палеолог именно и поради това отказал да даде убежище и помощ на бившия български цар. Неговата пълна безпомощност в края на управлението му е характеризирана от съвременника му Георги Пахимер само с едно изречение: „Тертер не бе в състояние да помогне на себе си, камо ли на другите“^[42].

Стремителното разпадане на Българското царство се дължало не само на това, че свикналата към анархия и самоуправство куманска аристокрация взела връх в българския вътрешнополитически живот, но и на невъзможността на царската власт да държи здраво юздите на управлението и да понесе знамето на обединението на разпокъсаното и омаломощено царство. Рекапитулацията на цялото управление на Георги I Тертер показва, че независимо от неговите усилия за водене на активна външна политика, Търновското царство се превърнало във второстепенен фактор в балканската политика.

Краткотрайното (близо шестгодишно) царуване на Смилец представлява една от многото загадки в средновековната българска история. По всичко изглежда, че вътре в страната той се опрял преди всичко на своите братя, които обдарил с най-високите титли след царската: Радослав бил провъзгласен за севастократор, а Войсил — за деспот. Възкачилият се на търновския престол с татарска помощ средногорски властелин още между 1283–1285 г. се сродил с управляващия византийски династичен род на Палеолозите. Тогава той се оженил за една от дъщерите на севастократор Константин Палеолог, брат на починалия през 1282 г. византийски император Михаил VIII Палеолог. Неговата съпруга била племенница на властващия византийски император Андроник II Палеолог (1282–1328 г.). Това в голяма степен предопределило значително подобряване на отношенията с Византийската империя. В поемата на Мануил Фил (1275–1345 г.) „За подвизите на известния чутовен протостратор“, посветена на пълководеца Михаил Глава Тарханиот между другото се отбелязва, че добре познавали този велик човек Лахана (т.е. Ивайло) и „Смил, самият владетел на българите и онези, които горят за сражения“^[43]. Изразеното въз основа на това сведение предположение за българо-византийски конфликт по време на Смилецовото царуване^[44] не може да се приеме, защото не се потвърждава от друго сведение и противоречи на общия дух на създадените между двете

държави отношения. Според Теодор Метохит при царуването на Смилец между двете държави имало сключени „клетви и спогодби“^[45]. Твърде интересен факт от този период е активизацията на българския етнически елемент във Византийската империя. Към 1294 г. някакъв българин се представил за убития от татарите Лахана (цар Ивайло). Желанието му да се противопостави на настъпващите в Мала Азия селджукски турци срещнало одобрение в Константинопол. Император Андроник II Палеолог пожелал да бъде разпознат от съпругата му, бившата българска царица Мария. Нейният отговор бил отрицателен, но Лъже-Ивайло получил разрешение да събере войска от българи и ромеи и да стане неин предводител. Успехите и популярността на самозванеца стреснали императора. Войската била разпусната, а Лъже-Ивайло^[46] бил хвърлен в затвора.

По същото това време „протосеваст на българите“ и управител на Мосинопол (дн. гр. Гюмюрджина в Беломорска Тракия) бил българинът Никола Мито. Той командвал значителен български отряд на византийска служба^[47].

Добил престола благодарение на благоволенieto на хан Ногай, цар Смилец заемал по отношение на татарската „Златна орда“ позицията на смирен васал и данник, изцяло послушен на своя сюзерен. Въпреки това татарските опустошителни нашествия на Балканския полуостров, които засягали и българското население, не преставали. През 1297 г. татарите нахлули в Източна Тракия и я подложили на безмилостно опустошение. На следващата година те повторили своя набег^[48].

Цар Смилец останал напълно безучастен към събитията в северозападните български краища, където като защитник на интересите на българските самостоятелни владетели срещу сръбската експанзия се проявявал татарският вожд Ногай. Единственият му твърде самостоятелен ход във външната му политика бил сближаването със Сърбия малко преди смъртта му. То било заякчено с брака на дъщеря му Теодора със завърналия се през 1298 г. от татарско заложенничество сръбски престолонаследник Стефан Урош III Дечански. В една късна сръбска летопис се отбелязва, че първоначално крал Стефан Урош II Милутин водил война с българския цар Смилец, победил го и за укрепване на отношенията си с него оженил сина си за неговата дъщеря^[49]. Друга негова дъщеря

вероятно през същата година пък се оженила за завърналия се от татарско изгнание брат на цар Георги I Тертер деспот Алдемир (Елтимир) и получил като зестра Крънската област. Той е характеризирани от видния византийски държавник Теодор Метохит, негов съвременник, като „авантюрист-скит“ и „скитник-беглец“, станал „жених на обичната дъщеря“ на Смилецовата съпруга^[50].

Без да извърши почти нищо за заздравяването на намиращото се в криза Търновско царство, Смилец починал в началото на ноември 1298 г. Той може да бъде характеризирани като фигурант на трона, който имал единственото желание да запази до смъртта си без да бъде обезпокояван и без да пречи някому. Едва ли в цялата българска средновековна история има царуване, което да е толкова безлично и което да съдържало толкова опасни последици.

Поради малолетството на неговия син Иван IV Смилец^[51], управлението попаднало изцяло в ръцете на неговата майка, Смилецова вдовица и нейния зет деспот Алдемир. За да противостои на амбициите на Смилецовите братя за престола, тя се опирала не само на крънския деспот, но и потърсила авантюристично решение по пътя на дипломатическите преговори. В началото на 1299 г. тя проводила пратеничество начело с деспот Алдемир при сръбския крал Стефан Урош II Милутин, който бил прогонил третата си съпруга — Тертеровата дъщеря Анна. Тя му предлагала ръката си, като в замяна на това му обещавала да придобие чрез нея Българското царство. До такова падение нито една от царуващите особи в цялата българска средновековна история не само дотогава, но и впоследствие не е достигала. Причините за това трябва да се търсят в силно изразения стремеж на царицата да се противопостави на българската болярска опозиция с всички средства. В същото това време в сръбския кралски двор се намирало византийско пратеничество начело с Теодор Метохит. Изпитаният византийски дипломат успял да спечели съперничеството с българския деспот и да склони сръбския крал да сключи съюз с империята, скрепен с брака на престарелия крал с петгодишната дъщеря на император Андроник II Палеолог, Симонида. Като зестра Сръбското кралство получило областта между Охрид, Прилеп и Щип и трайно се настанило в Македония^[52].

И докато регентството на малолетния български цар се опитвало да съхрани с всички средства своите позиции, развитието на

събитията на североизточната българска граница се оказало решаващо за намиране на развръзка и разрешение на новата българска вътрешнополитическа криза. И ако тя била разрешена успешно, то това не в малка степен се дължало на личността на един български престолонаследник, който прекарал изцяло своите младини в изгнаничество и заложенничество — първоначално при византийците, а подир това при татарите. Може би благодарение именно на това Тертеровият син Тодор Светослав придобил опит и гъвкавост, които се оказали от голяма полза за преодоляване на кризата в Търновското царство.

---

[1] Автор: В. Гюзелев ↑

[2] Макар и в известна степен поостарели, основните изследвания за този период от българската история принадлежат на *П. Ников*, Татари-български отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. — ГСУ ИФФ, XV-XVI (1919–1920), 1-62; *същият*, Българи и татари в средните векове. — БИБ, II, 3 (1929), 97-141; *същият*, Съдбата на северозападните български земи през средните векове. — Пак там, III, 1 (1930), с. 137 сл. Вж. също така *Хр. Коларов*, Българо-сръбските отношения при Тертеревци. — В: България в света от древността до наши дни, I, С., 1979, 213–221 и отделни работи, посветени на периферни въпроси, които ще бъдат посочени по-долу. ↑

[3] *Димитров*. Българо-унгарски отношения, с. 191 сл. ↑

[4] *П. Ников*. Съдбата на северозападните български земи през средните векове, 138-139; *И. Петкова*. Българският северозапад в политическия живот на Балканите към края на XIII век. — Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, Факултет за история, XX, 3 (1983), 11–37. ↑

[5] Текст и превод на тази грамота у *П. Ников*. Към историята на северозападните български земи. — СпБАН, XVI (1918), 46–53. ↑

[6] *М. Динић*. Српске земље у средњем веку. Београд 1978, с. 84 сл. ↑

[7] *Архиепископ Данило*. Животи краљева, с. 115. ↑

[8] *Monumenta Hungariae historica — Diplomataria*, XXII, 617–618. ↑

[9] *Архиепископ Данило*. Животи краљева, 115–116. ↑

[10] Върху началната история на неговото владение вж. *П. Ников*. История на Видинското княжество до 1323 година. — ГСУ, ИФФ, XVIII(1922), 3-124; *Ферјанчић*. Деспоти, с. 148 сл.; *Iv. Vožilov*. Zur Geschichte des Fürstentums Vidin. — ВВг, IV (1973), 113–119. ↑

[11] Cant., I, p. 175. ↑

[12] *Архиепископ Данило*. Животи краљева, с. 117. ↑

[13] Синодик царя Борила, с. 81. ↑

[14] Descriptio Europae Orientalis: Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata, ed. O. Gorka. Cracoviae 1916, 37–38. ↑

[15] *Архиепископ Данило*. Животи краљева, с. 120. ↑

[16] *Архиепископ Данило*. Животи краљева, с. 117–118. Вж. също *Н. Илиев*. Шишмановият поход срещу Сърбия през 1292 г. — ИПр, XLIV (1988), 50–58. ↑

[17] *Архиепископ Данило*. Животи краљева, 120–123. ↑

[18] *Архиепископ Данило*. Животи краљева, 118–119. ↑

[19] *Я. Шафарик*. Сербский летописец на почетка XV столећа. — Гласник Српског ученог друштва V (1853), с. 59. ↑

[20] *Гюзелев*, Очерци, 101–102. ↑

[21] За това владение вж. *П. Ников*, Бележки за Югоизточна България през епохата на Тертеревци. — ПСп, LXX (1909), 563-588; *същият*, Из историята на Подбалканската област. — Родина, I, 1 (1938), 26–42. За местонахождението на крепостта Копсис вж. *Ив. Джамбов*. Средновековната крепост град Сопот. С., 1991. ↑

[22] За Крънското княжество вж. *P. Nikov*. Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in den byzantinisch-bulgarisch Beziehungen. — Studi bizantini e neoellenici, V (1939), 229-238; *Бурмов*, Избрани произведения, I, 216-219; *Ам. Попов*. Средновековният Крън. ИБИД, XXV (1967), 233-250; *същият*, Крепостни и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. С., 1982. ↑

[23] Относно политиката на Шарл I Анжуйски спрямо Балканите и България вж. *W. Norden*. Das Papsttum und Byzanz. Berlin 1903, S. 625 ff.; *F. Carabellese*. Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente. Bari, 1911, p. 39 sq.; *Laiou*. Constantinople and the Latins, p. 12 sq.; *Андреев*. Отношенията между България и Неаполското кралство, с. 68 сл.; *Iv. Dujčev*. Carlo d'Angiò,

gli Slavi meridionali e il Concilio di Lione nel 1274. — In: Studi in memoria di P. Adiuto Putignaki. Cassano-Bari, 1975, 111–125. ↑

[24] *G. del Giudice*. Codice diplomatico di Carlo d'Angiò, I. Napoli 1863, p. 222; *B. Макушев*. Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории, II СПб. 1871, с. 29; *C. Minieri-Riccio*. Il regno di Carlo I d'Angiò dal 2 gennaio 1281 al 31 dicembre 1283. — Archivio storico italiano, IV (1870), p. 12. ↑

[25] Относно политиката на Шарл I Анжуйски спрямо Балканите и България вж. *W. Norden*. Das Papsttum und Byzanz. Berlin 1903, S. 625 ff.; *F. Carabellese*. Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente. Bari, 1911, p. 39 sq.; *Laiou*. Constantinople and the Latins, p. 12 sq.; *Андреев*. Отношенията между България и Неаполското кралство, с. 68 сл.; *Iv. Dujčev*. Carlo d'Angiò, gli Slavi meridionali e il Concilio di Lione nel 1274. — In: Studi in memoria di P. Adiuto Putignaki. Cassano-Bari, 1975, 111–125. ↑

[26] *G. del Giudice*. Codice diplomatico di Carlo d'Angiò, I. Napoli 1863, p. 222; *B. Макушев*. Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории, II СПб. 1871, с. 29; *C. Minieri-Riccio*. Il regno di Carlo I d'Angiò dal 2 gennaio 1281 al 31 dicembre 1283. — Archivio storico italiano, IV (1870), p. 12. ↑

[27] *Pachymeres*, II, p. 73. ↑

[28] *Pachymeres*, I, 524–525; *Nic. Greg.*, I, 149–150, 158–159. ↑

[29] *П. Мутафчиев*. Сръбското разширение в Македония през средните векове. — МПр, I, 4 (1925). ↑

[30] Канцеларски и нотариски списи (1278–1301), сабрао их и објавио Г. Чремошник. Београд 1932, с. 122. ↑

[31] *Pachymeres*, II, p. 57. ↑

[32] *Pachymeres*, II, p. 267. ↑

[33] *Т. Герасимов*. Медни монети на Георги Тертерий I и сина му Тодор Светослав. — ИИД, XI–XV (1937), 109–115. ↑

[34] *Pachymeres*, II, 80–81. ↑

[35] *Spuler*. Die Goldene Horde, 66–67. ↑

[36] *Pachymeres*, II, 264–265. ↑

[37] *Т. Герасимов*. Монети на Георги Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек. — ИАИ, XXXVIII (1965), 25–30. ↑

[38] *А. Маргос*. За новооткрития старобългарски надпис от Шуменската крепост. — Арх., XI, 1 (1969), с. 23; *Попконстантинов* и

Кронцајнер. Старобългарски надписи, II, с. 131. ↑

[39] *Ив. Билярски и И. Илиев.* Папа Николай IV и българите. — ИПр, III, 5–6 (1997), 167–171, 173–176; *Gjuzelev.* Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter, S. 51. ↑

[40] *E. Langlois.* Les registres de Nicolas IV, II, Paris 1905, p. 896. ↑

[41] *Pachymeres*, II, p. 264. ↑

[42] *Pachymeres*, II, p. 105. ↑

[43] *Лопарев.* Византийский поэт Мануил Фил, с. 54. ↑

[44] *Ников.* Татаро-българските отношения, с. 28. ↑

[45] *Гюзелев.* Извори за средновековната история на България, с. 118. ↑

[46] *Pachymeres*, II, 188–192; *Божилев.* Българите във Византийската империя, с. 327. ↑

[47] *Actes d'Espuignenou*, p. 195; *Божилев.* Българите във Византийската империя, с. 332. ↑

[48] *Pachymeres*, II, p. 257; *Гюзелев,* Извори за средновековната история на България, I, с. 118. ↑

[49] *Шафарик.* Сербский летописец из почетка XVI столећа, с. 60; *Архиепископ Данило.* Животи краљева, с. 124. За тази българска принцеса, която била майка на най-великия от сръбските владетели Стефан Душан вж. *Сп. Радојчић.* Кралица Теодора, мати цара Душана. — Книжевни север, II, 2 (1925), с. 413 сл. ↑

[50] *Гюзелев.* Извори за средновековната история на България, с. 117. ↑

[51] Въз основа на един неизползван извор; *Ив. Божилев.* Бележки върху българската история през XIII век. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1990, 78–81 (текст и превод с. 79) доказва съществуването на този български владетел и установи, че подир 1300 г. той се е намирал в Константинопол, където се е замонашил под името Йоасаф и е починал малко преди 1330 г. ↑

[52] *Гюзелев.* Извори за средновековната история на България, 116–119; *Pachymeres*, II, 290–24. Вж. за брака с византийската принцеса *М. Ласкарис.* Византиске принцесе у средновековнј Србји. Прилог истории византиско-српских односа од краја XII до средино XV века. Београд 1926, с. 58 сл.; *Острогорски.* Историја Византије, с. 457 сл.; *Mavromatis.* La fondation de l'empire serbe, p. 45 sq. ↑

§ 2. СТАБИЛИЗИРАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО СЛЕД КРИЗАТА: ТОДОР СВЕТОСЛАВ (1300–1322 Г.) И ГЕОРГИ II ТЕРТЕР (1322–1323 Г.)

Докато Смилецовата вдовица и нейният зет деспот Алдемир се опитвали да заздравят своите позиции в управлението на Българското царство чрез един българо-сръбски съюз, скрепен с династичен брак, далеч от българските граници, в татарската „Златна орда“ се разиграли събития, изходът от които придобил значение и за българската история.

Законният престолонаследник на Българското царство, Тертеровият син Тодор Светослав, продължавал да пребивава като заложник при всемогъщия хан Ногай. Женитбата му за Енкона-Ефросина, дъщеря на богатия венециански търговец Панталеоне и кръщелница на Ногаевата съпруга Ефросина, му дала две неща — богатство и авторитет^[1]. Междувременно в „Златната орда“ през 1297–1299 г. се разгоряла ожесточена междуособица за върховенство между хановете Ногай и Токту. През есента на 1299 г., в сражение между двамата претенденти край река Терек, Ногаевата войска била разбита, а самият той убит^[2]. Опитът на Ногаевия син Чака (Джека), който бил женен за сестрата на Тодор Светослав, да се противопостави на новия татарски повелител и да отстои владението на бащиния си улус се оказал неуспешен. След претърпяно поражение заедно със своя шурей Тодор Светослав той потърсил убежище в България. С малката си войска те достигнали до стените на Търново. Благодарение на богатството си, придобито чрез женитбата му, Тодор Светослав успял да подкупи българското болярство и да влезе в българската столица. Смилецовата вдовица заедно със своя син, малолетният Иван IV Смилец, била принудена да потърси първоначално убежище при своя зет деспот Алдемир в Крън, а подир това и в Константинопол. Смилецовите братя Радослав и Войсил също избягали във Византия. Заедно със своите отряди те преминали на византийска служба. Под натиска на страхуващото се от гнева на новия повелител на „Златната орда“ търновско болярство и по настояване на самия Токту, цар Тодор

Светослав заловил Чака, хвърлил го в затвора и по-късно заповядал да бъде удушен от еврейски палачи. Осолената глава на далечния потомък на Чингис хан била изпратена на Токту. За да стресне своите политически противници както сред болярството, така и сред висшето духовенство и да пресече интригите и предателството сред тях, новият български цар наказал със смърт и патриарх Йоаким III, „подозирани отдавна, че иска да ги предаде [българите] на тохарците [татарите]“. Той бил хвърлен от Лобната скала на Царевец в пропастта^[3]. От твърде неясните сведения не може да се разбере какво е било действителното прегрешение на търновския патриарх. По всичко изглежда, че той бил един от виновниците за татарското нашествие от 1285 г., което довело до изпращането на Тодор Светослав като заложник. В търсенето на отговорниците за минали нещастия личната мъст се преплитала с общественонеобходимите санкции. Това водело до укрепване на падналия авторитет на царската власт.

За да се отблагодари на Тодор Светослав за погубването на Чака, татарският хан Токту възвърнал на Българското царство областта между дунавските устия и долното течение на река Днестър (дн. Бесарабия) с център крепостта Белград (Акерман, Маврокастро, Белгород Днестровски). Включването на тази област отново в пределите на България имало голямо значение както от политическа, така и от стопанска гледна точка^[4]. Настъпила коренна промяна в българо-татарските отношения. Тя се изразила в премахване на традиционната татарска враждебност спрямо България и превръщането впоследствие на татарската военна сила в надежден български съюзник и в постепенна миграция на татарски маси в земите на юг от Дунава. Повече от половин век изминал, за да се достигне до тази промяна. Безспорно, това в голяма степен се дължало на гъвкавата политика на новия български цар, който отблизо и твърде добре познавал принципите и методите на повелителите на „Златната орда“.

Българското етническо и политическо присъствие в земите на север от Дунава по интересен начин е засвидетелствано през първата четвърт на XIV в. в географския трактат на арабския автор Абуфеда (1273–1331 г.). Когато описва река Днепър, той споменава, че „край нейните брегове се намират множество селища на българи и тюрки“. За тогавашния български крайдунавски град Облучица (дн. Исакча)

пише по следния начин: „Исакча е град в земята на Алуалак [България] и е в зависимост от Константинопол, в седмия климат. Това е среден по големина град, което ще рече — нито голям, нито малък. Разположен е в равнина, близо до мястото, гдето Дунав се влива в Черно море, недалеч от билото на планината Кашкадаг [Стара планина]“. Значително по-любопитни и важни са неговите сведения за Белград на река Днестър: „Акерман е град в земята на българите и тюрките, в седмия климат. Той е малък и е разположен край Черно море... Намира се в равнина. Едни от неговите жители са мюсюлмани, а другите — неверници [християни]. Далеч от града в морето се влива реката Торлу [Днестър]“. Кратко, но твърде важно е описанието за българската столица с оглед на нейното местонахождение и смисъла, който арабският географ влага в понятието Алуалак: „Търново е град в земята Алуалак, в седмия климат. Жителите, които го обитават са неверници [християни] и принадлежат към народа, който се нарича Алуалак; наричат ги още Алборгал [българи]“^[5]. Ако се приеме, че с термина тюрки и като мюсюлмани Абуфеда обозначава татарите, може с основание да се смята, че между Днепър и дунавските устия е имало доста български и татарски поселения.

Смъртта на Чака не сложила край на съпротивата на неговия род срещу хан Токту. Синът на Чака Каракишек продължил борбата, но скоро (през 1303 г.) бил принуден заедно с братята си и 3000 конници да потърси убежище във Видинското княжество на Шишман^[6]. Тази татарска армия останала на служба у самостоятелния владетел и значително засилила не само военната му мощ, но и възможностите му за съпротива срещу сръбската и унгарската експанзия.

През цялото царуване на Тодор Светослав българо-византийските отношения станали доминанта в българската външна политика и превърнали в своя функция отношенията на другите държави и общности^[7]. Византия, която всякога била заинтересована от създаването на вътрешнополитически усложнения в Българското царство, не закъсняла да се възползва както от опозиционно настроените спрямо Тодор Светослав боляри в страната, които го смятали за татарски натрапник, така и от многочислената българска емиграция, съсредоточена в Константинопол и Солун. Парадоксален бил фактът, че в самото начало на XIV в. във византийската столица

пребивавали трима „български царе“ претенденти за търновския трон: старшинството принадлежало на „багренородния“ Михаил, син на цар Константин Тих Асен и Мария Палеолог; подир него идел Иван III Асен, чиито права върху трона подир смъртта му през 1302 г. преминали у сина му Михаил Асен, и накрая — синът на Смилецовата вдовица Иван IV. Такова българско царско стълпотворение в един град нямало прецедент в историята.

В началото на 1301 г., по молба на опълчили се срещу цар Тодор Светослав български велможи, византийският император изпратил с войска „багренородния“ Михаил, за да бъде възкачен на трона. Той обаче не срещнал сериозна подкрепа и „само се скитал извън Търново и водел живот, не по-добър от този на частно лице и съвсем не подобаващ на царска власт“^[8]. Въпреки първоначалния неуспех, византийските планове за пряка или косвена намеса във вътрешните работи на Българското царство не били изоставени. Многобройната българска емиграция в пределите на империята била подходящо оръдие за „вадене на кестените от огъня с чужда маша“.

Междувременно цар Тодор Светослав успял да постигне споразумение със своя чичо деспот Алдемир и поставил под върховенството на Търново Крънското княжество. Това укрепило значително южната българо-византийска граница. В началото на 1302 г. провъзгласеният за севастократор от Андроник II Палеолог Смилецов брат Радослав от Солун потеглил с войска срещу владетеля на Крънското княжество деспот Алдемир. Светославовият чичо разбил неприятелите, пленил Радослав и заповядал да бъде ослепен, а след това го изпратил на съпругата му в Солун. Пленените 13 византийски архонти били изпратени в Търново. Цар Тодор Светослав ги разменил с намиращия се на заточение във Византия негов баща, бившият български цар Георги I Тертер. След завръщането си той не получил притежаваната преди от него царска власт, а само управлението на „един град с околностите, където спокойно доживял своите дни“ и прекарал „в разкош и уединение“^[9]. Данните на някои надписи в скалните църкви край с. Иваново, Русенско, и тяхното тълкуване дадоха възможност да се изрази предположението, че управляваният от Георги I Тертер град е бил Червен. Изглежда, че малко преди своята смърт той се замонашил в един от Ивановските скални манастири, където е бил и погребан^[10].

През първите няколко години от заемането на царския престол Тодор Светослав успял да укрепи позициите си както в страната, така и спрямо съседите. Той успял да преодолее вътрешната опозиция на част от болярството и висшето духовенство, отразил успешно интервенцията на българската емиграция във Византия и чрез съюза си с деспот Алдемир постигнал частична централизация на разпокъсаната и разяждана през предишните години от непрестанни вътрешни борби българска държава. Уредил взаимоотношенията с татарската „Златна орда“ твърде благоприятно, той можел да поведе активна политика спрямо Византийската империя в земите на юг от Балкана.

Междувременно, в края на лятото на 1301 г., 16 000 алани (яси), които побягнали от татарите след разгрома на Ногай през 1299 г., отишли при епископа на Вичина и чрез него се обърнали към византийския император да им даде убежище. След неговото разрешение те масово преминали отсам Дунава с коли и талиги. За тях била приготвена много храна в Източна Тракия, където те първоначално били настанени. След това били изпратени в Мала Азия, за да воюват срещу селджукските турци като наемници в състава на византийските помощни войски^[11]. Впоследствие именно тези алани активно участвали в българо-византийските стълкновения.

В началото на XIV в. Византийската империя се намирала в тежко положение и в постоянна отбрана на своите владения. В Мала Азия тя била безсилна да отразява все по-силно нарастващата експанзия на селджукските турци. Поради това тя потърсила помощта на „Каталанската компания“ на Роже дьо Флор^[12], която заедно с аланите в края на 1303-началото на 1304 г. започнала активни военни действия с променлив успех. Предводителят на каталаните взел за съпруга по-малката дъщеря на бившия „император на Загора“ (българския цар) Иван III Асен — Мария, която била „една от най-красивите и умни девойки на земята“^[13]. От съюзници и наемници на Византия каталаните в скоро време се превърнали в нейни закleti врагове и с действията си на Балканския полуостров усложнили положението на империята и обективно облагодетелствали успехите на активизираното се Българско царство.

След близо полувековна дефанзивна политика спрямо Византия, Българското царство преминало в настъпление и неговите усилия

първоначално били насочени към отвоюване на Загоре, Северна Тракия и южночерноморските градове, които при нарасналия обем на търговията с италианските републики Генуа и Венеция и поради близостта си до Константинопол имали важно значение не само от политическа, но и от стопанска гледна точка.

През март 1304 г. цар Тодор Светослав започнал военни действия срещу Византия, възползвайки се от нейната заетост в Анатолия във войната срещу селджукските турци. Българските войски нападнали „съседните на Хемус крепости“ (под това понятие, както вече бе изяснено от някои изследвачи, трябва да се разбират не само градовете и крепостите на юг от Източна Стара планина, но и тези по южното Черноморие чак до Ахтопол). За да осуети съвместните действия на българския цар с деспот Алдемир, византийският император изпратил при последния хора, чрез които се опитал да го спечели на своя страна; той му обещал да го почете с пронии и се надявал твърде много на въздействието на неговата тъща, Смилецовата вдовица^[14]. Ходът на византийската дипломация не дал очаквания резултат. През лятото на 1304 г. цар Тодор Светослав заедно с деспот Алдемир продължил военните действия. Превзети били крепостите край Хемус. Повечето от тях като Ктения (до дн. с. Лозарево, Бургаски окръг) и Русокастро били предавани доброволно по споразумение. Две от превзетите крепости — Ямбол и Лардея (дн. гр. Карнобат) били предадени във владение на деспот Алдемир. Заплаха от завладяване надвиснала също над Несебър, Анхиало (дн. гр. Поморие), Созопол, Агатопол (дн. гр. Ахтопол) и селищата, разположени край тях. Воденето на военните действия срещу българите било възложено на престолонаследника Михаил IX Палеолог (1294–1320 г.), първороден син и съимператор на Андроник II Палеолог, подпомаган от престарелия вече протостратор Михаил Глава Тарханиот. Византийската армия била съсредоточена във Виза (дн. гр. Баба Ески, Турция). Когато българската войска се появила около Созопол, срещу нея бил изпратен византийски отряд начело с Войсил, брат на бившия български цар Смилец и севастократор Радослав. В битката край река Скафида (дн. Факийска река) византийците претърпели тежко поражение (юни-юли 1304 г.). След удържаната победа българите настъпили в посока към Одрин и подложили на опустошение областта^[15]. Изглежда че тъкмо подир удържаната край река Скафида

победа е бил превзет и Созопол, където бил пленен заточеният в един от тукашните манастири бивш константинополски патриарх Йоан XII Козма. Впоследствие той бил използван от българския цар като посредник в българо-византийските преговори^[16].

Младият император Михаил IX Палеолог, който разположил войската си на стан край Одрин, водел война на два фронта: „от една страна нападал Алдемир, а от друга, доколкото можел, задържал устрема на Светослав“. За да му окаже помощ във войната срещу българите, Андроник II Палеолог заповядал на Роже дьо Флор да прехвърли командваната от него войска на Балканския полуостров^[17]. Това показвало, че положението действително било твърде сериозно и застрашително за империята. Междувременно на 23 август 1304 г. Михаил IX Палеолог нахлул в Романия (Загоре и Подбалканската област) и подложил на опустошение („превърнал в мизийска плячка“) земите от Ряхово или Ряховица (дн. с. Ряховица, Старозагорска област) до Сливен и Копсис. Внезапният удар бил насочен и съсредоточен срещу владението на деспот Алдемир и имал този резултат, че го откъснал от цар Тодор Светослав^[18].

Във Византия било придадено голямо значение на удържаната от младия император победа във войната срещу българите. В две свои писма константинополският патриарх Атанасий I (1289–1293 г.; 1303–1309 г.) възхвалил неговите победи над „мразещите ни“ българи. В непубликувано похвално слово, произнесено в Константинопол вероятно през 1305 г. от неизвестен панегирист, били възторжено възхвалени неговите подвизи в неотдавнашната война срещу българите^[19].

Междувременно през август 1304 г. на Балканския полуостров се прехвърлили каталанските наемници, аланите и туркопулите, предвождани от Роже дьо Флор. Поставената му от императора задача била да вземе най-храбрите от своите хора и „да се насочи към Хемус“, за да подпомогне Михаил IX Палеолог във войната му срещу българите. Вместо да сторят това, поради настъпилите разногласия с императора във връзка със заплащането, каталанските наемници превзели стратегически важната крепост Галиполи, окупирали Галиполския полуостров и започнали военни действия срещу византийците^[20].

Каталанската намеса в събитията в Източна Тракия практически подпомогнали действията на цар Тодор Светослав след изменилия се ход на събитията през август 1304 г. Михаил IX Палеолог бил принуден да прекрати военните действия срещу българите и да сключи временно примирие^[21].

През пролетта на 1305 г. войната между каталаните и Византия изглеждала неизбежна, независимо от направените от византийска страна големи отстъпки. Убийството на Роже дьо Флор в Одрин (30 април 1305 г.) послужило като сигнал за започване на военните действия^[22]. Още преди това каталаните, персите и туркопулите заплашвали византийския император, че ако не бъдат възнаградени достатъчно от него, ще преминат на страната на българския цар^[23].

Създамата се благоприятна обстановка била използвана умело от цар Тодор Светослав, който между началото на пролетта и средата на лятото (по-точно между 30 април-10 август 1305 г.) първоначално присъединил към държавата владението на деспот Алдемир и отстъпените му предната година крепости Ямбол и Лардея под предлог, че крънският деспот се отцепил от него и преминал на страната на византийците. Доскоро се смяташе, че съдбата на деспота е неизвестна. Новооткрити надписи и фрески в Македония (Положко) дадоха възможност да се предположи, че той и семейството му потърсили убежище в Сръбското кралство, в историята на което през втората четвърт на XIV в. се извява синът на деспот Алдемир, Йоан Драгушин. Военните действия срещу Византийската империя били продължени чрез навлизане във владени от нея територии. По всичко изглежда, че тъкмо тогава „по споразумение“ с жителите българският цар подчинил Несебър, Анхиало, Ахтопол и околните им места. По този начин черноморските градове на юг от Балкана чак до Мидия били включени в пределите на Българското царство. Една от основните цели на активизираната се българска външна политика била реализирана. Постигнатото значително завоевание се нуждаело от дипломатическо затвърждаване. Непосредствено след тези успехи цар Тодор Светослав поискал сключване на договор чрез сродяване с византийския император, но срещнал категоричен отказ^[24].

През 1305 г. свещеникът арсенит Йоан Дримис заедно с други знатни византийци организиран заговор за свалянето на император Андроник II Палеолог. Съзаклятниците потърсили подкрепа от страна

на каталаните, селджукските турци и „от живеещите край Истър“ (вероятно от българския цар). След разкриването им затворниците били анатемосани от патриарх Атанасий I през зимата на 1305–1306 г. Този факт е доста интересен и сочи нарасналата роля на българския цар, който вече станал дори фактор по отношение на вътрешните дела на империята^[25].

Византийската империя изпаднала в изключително критично положение особено след поражението, което претърпяла от каталаните в битката край Апрос (10 юли 1305 г.). Тя направила големи дипломатически усилия за стабилизиране на своето положение чрез търсене на военна помощ от Генуа, египетския султан, монголите и Грузия^[26]. От 1306 г. византийците започнали твърда политика против папството и сключената с него уния през 1274 г. В Западна Европа тогавашните неуспехи на византийския император били обяснявани в светлината на неговите „прегрешения“ спрямо Римската църква. В такъв дух ги е преценил половин век по-късно доминиканският монах Филипо д'Енконтри в трактата си „Разсъждения върху греховете на гърците“, в който между другото пише и следното: „Прочее, във времето на Андроник, сина на Михаил Палеолог, който поради своето неразумие извършил последното разделяне на църквите, почти цялата империя била изгубена. Така споменатият Андроник не послушал гърците, които, верни на традицията, го карали да запази единството... И той поради Божия гняв загубил по-голямата част от империята. Турците завладяха почти цяла Азия. И друга голяма част от неговата империя, която се намирал край Черно море, биде завладяна от турците и от татарите, както личи от станалото. А много други градове завладяха царят на българите и други властелини, като му оставиха само Константинопол с малко от прилежащите му градове. Малка част от населението на тази империя оцеля“^[27]. Това сведение (то се публикува тук за пръв път) представя в твърде черни краски неуспехите на Византийската империя, но същевременно свидетелства за безспорните и добре познати на Запад успехи на тогавашния български цар.

Междувременно аланите, които се отцепили от съюза си с Византия, потърсили чрез пратеници до цар Тодор Светослав убежище в България. Те поискали от него да им изпрати своя войска, която да противодейства на византийците, ако ги нападнат. След идването на

българския отряд аланите опустошили част от Източна Тракия, а след това заедно с жените и децата си, след като преминали Странджа планина, се заселили в хубава равнина (вероятно в Ямболско). След известно време (през лятото на 1306 г.) каталаните нападнали заедно с туркопулите заселилите се в южнобългарските предели алани, убили вожда им Георги и голямо множество, награбили се с млади жени и плячка, които дълго време подир това продавали из тържищата на Източна Тракия^[28].

Със заселването на аланите в една област, близка до границата с Византия, цар Тодор Светослав очевидно е целял да ги използва като погранично население на военна служба. Станалият с тях на българска територия инцидент засегнал в известна степен българските интереси. Скоро подир него българският цар проводил в Галиполи пратеници при каталанския вожд Бернат де Рокафорт. Тодор Светослав предлагал съюз, който да бъде скрепен с брака на неговата сестра (бивша съпруга на убития хан Чака), за съвместно воюване срещу ромеите. Рокафорт приел предложението. Намиращите се там по същото това време византийски пратеници след завръщането си в Константинопол незабавно известили неприятната новина^[29]. Българо-каталанският съюз представлявал най-сериозната и най-реалната заплаха за империята и нейната столица. В изворите липсват сигурни сведения за резултатите от него, но показателно е че през лятото и есента на 1306 г. цяла Източна Тракия била подложена на голямо опустошение.

Особено трагична за византийците била зимата на 1306–1307 г., когато в Константинопол завърлувал страшен глад и недоволството сред населението силно нараснало. Гладът бил обусловен от няколко причини: близо две години населението в Източна Тракия не можело да се занимава с каквато и да е селскостопанска работа поради постоянните войни; населението на византийската столица силно се увеличило за сметка на прииждащото от околните градове; голяма част от натрупаните запаси жито била дадена на каталаните за изплащане на задълженията на империята към тях; обтегнатите отношения с България не позволявали внос на жито и други храни оттук през южночерноморските пристанища, които се намирали вече в българските предели. Венецианците и генуезците, които очевидно имали достъп със своите кораби до българските и другите

черноморски пристанища, съсредоточили монопола на търговията с жито в свои ръце, повишили рязко цената му и издевателствали над населението на византийската столица. В тези тежки дни големи грижи да облекчи участта на обречените на гладна смърт константинополски жители проявил патриарх Атанасий I^[30].

Опасността от българо-каталанския съюз и върлуващият в столицата глад се оказали решаващи при сключването на българо-византийския мирен договор. Първоначално с предложение за мир и сродяване от страна на цар Тодор Светослав в Константинопол бил изпратен бившият византийски патриарх Йоан XII Козма. Император Андроник II Палеолог първоначално отлагал сключването на договора под различни претексти, но бил принуден „да отстъпи пред необходимостта“ и да одобри мира според условията, които му били поставени от българския владетел, а именно: 1) българите запазвали владението над завзетите от тях градове (на това условие най-упорито първоначално се противопоставял византийският император); 2) за византийската столица с кораби от южночерноморските български пристанища (вероятно най-вече от Несебър, Анхиало и Созопол) било превозено жито, което било „лекарство срещу глада“; 3) уреден бил бракът между цар Тодор Светослав и Теодора Палеолог (тя била дъщеря на съимператора Михаил IX Палеолог от брака му с Мария от Армения), която тогава била на 12 години. Така в началото на пролетта (преди 2 април 1307 г.) бил сключен българо-византийският мирен договор, който по същество представлявал узаконяване на постигнатите от страна на българите важни политически резултати в периода 1304–1307 г.^[31]

Този мирен договор траял сравнително дълго време и в действителност се оказал изключително полезен и за двете страни: той дал възможност на Византийската империя постепенно да отдалечи от себе си каталанската опасност и да елиминира възродените планове за възстановяване на Латинската империя; България най-сетне стабилизирала своето вътрешно и международно положение и се превърнала в основен партньор на Венеция и Генуа при износа на жито от Черноморието и неговия хинтерланд — по този начин се създавали благоприятни условия за централизация на царството не само върху политическа, но и върху стопанска основа.

По всичко изглежда, че важна роля за продължителното съхраняване на българо-византийския мир изиграла и съпругата на българския цар Теодора Палеолог. От една простагма на баща ѝ Михаил IX Палеолог, издадена през септември 1318 г., се вижда, че по молба на неговата дъщеря той наредил да се върнат на българския атонски манастир „Зограф“ имотите, заграбени от „Великата лавра“^[32].

През първата четвърт на XIV в. продължил възходът на Сръбското кралство, чиято експанзия на юг към Македония, срещнала одобрението на Византийската империя, а Българското царство не било в състояние да ѝ противодейства. Макар и да бил засегнат от обстоятелството, че сръбският крал Стефан Урош II Милутин прогонил сестра му Анна и взел за съпруга невръстната Симонида, цар Тодор Светослав не потърсил в това повод за влошаване на българо-сръбските отношения^[33]. Присъединяването на сръбския крал през 1308 г. към антивизантийската коалиция начело с френския принц Шарл дьо Валоа — „вечният кандидат за трон“, която имала за цел възстановяване на Латинската империя, усложнило отношенията на Балканския полуостров. По силата на сключения договор на Сърбия били обещани земите между Просек и Прилеп и някои други области в Македония^[34]. Това засягало не само интересите на Византия, но и на Българското царство. Поради това опитът към коалицията да бъде приобщено и то претърпял неуспех^[35]. Тъй като действията на коалицията не били достатъчно добре координирани и решителни, химерата за възстановяване на латинското господство над Византия и Балканите претърпяла нов и може би окончателен неуспех. Създалата се нова обстановка през 1310–1311 г. принудила сръбския крал да изглади отношенията си с балканските владетели. В тази връзка той лично се срещнал в Солун с император Андроник II Палеолог, а скоро подир това посетил в Търново и българския цар^[36]. Тази необичайна дипломатическа акция изглежда целяла да оправдае някои от предишните ходове на сръбския крал.

Разностранността на българската външна политика и стопански връзки е характерна черта в историята на Българското царство през царуването на Тодор Светослав. Активността на папството и италианските републики спрямо европейския Югоизток и Черноморието преплитала в себе си верско-конфесионални,

политически и търговски интереси. Няколко твърде интересни трактата от първите десетилетия на XIV в. разкриват плановете и намеренията на европейския Запад и католическия свят спрямо България, Византия и други страни от православния Изток: „Описание на Източна Европа от 1308 г.“ от неизвестен доминикански монах, „Книга за тайните на верните на кръста“ от 1321 г. на венецианеца Марино Санудо Торсело и „Пътеводител за предстоящия поход“ от 1332 г. на доминиканеца Гийом Адам^[37].

С избора на папа Климент V (1305–1314 г.) настъпил Авиньонският период (1305–1378 г.) в историята на папството. Той се характеризира с някои интересни особености: активна и настъпателна политика спрямо европейския православен Изток; съюз и сътрудничество в плановете и действията на папството с френската монархия; налагане на схващането за уния с източните църкви, при която те да бъдат всецяло подчинени на доктрината, практиката и върховенството на папството; изживяване и преодоляване на идеята за възобновяването на Латинската империя; значително разширяване на обхвата на католицизма и създаването на нови католически епархии в Източна и Югоизточна Европа.

Засилената мисионерска дейност на католическите монаси от ордена на францисканците „в земите на сарацините, паганите, гърците, българите... и на други невернически народи на Изтока“ е документирана от редица циркулярни папски писма и разпореждания от края на XIII-първата четвърт на XIV в.^[38] Монахът Анджелио ди Сполето бил един от разпространителите на католицизма в българската област на север от дунавските устия. На 2 април 1314 г. той бил убит в Маврокастро (дн. Белгород Днестровски)^[39].

Успоредно с разпространението на католицизма, очевидно със съгласието на българския цар и другите балкански владетели, вървял процесът на изграждане на организация на Католическата църква под различни форми. В списък на кустодиите на викариата на францисканците Босна, съставен в края на XIII-началото на XIV в., като шеста поред е посочена и „кустодията България“^[40]. С папска була от 26 февруари 1318 г. диоцезът на католическия епископ на Кафа бил значително разширен и обхващал земите „от град Варна в България до Сарай включително — на дължина, и от Черно море чак до земите на рутените [русите] — на ширина“^[41]. През 20-те години

на XIV в. с център Скопие била учредена катедра на католическия епископ. В пограничните области между България, Сърбия и Унгария била водена борба срещу „схизматиците от Българското царство“ за подчиняване на селища на католическия епископ в Белград^[42]. Там, където се достигало до непосредствени и трайни контакти между католици и православни, били вземани решителни мерки за елиминиране на православието. По силата на решенията на събора в Братислава от 1308 г. на прелатите в Унгария се забранявали браковете на католици „с какъвто и да е еретик, патарен, хазарин, схизматик или пък с хора от друга противоположна християнска вяра, най-вече рутени, българи, сърби и литовци, намиращи се в заблуждение“^[43]. В католическия диоцез на Кафа в указаните по-горе негови граници зачестили браковете на латинци (венецианци, генуезци и пизанци) с жени от „земите на еретиците и схизматиците“, т.е. православни. Това било напълно естествено при дългото пребиваване на мъже от италианските градове републики в градовете на Черноморието. С две писма от 25 март 1318 г. до управителите на венецианците, генуезците и пизанците в Константинопол, Кафа и областите, подчинени на татарите, папата разпореждал такива бракове да се осъществяват само с разрешение на католическия патриарх на Константинопол или епископа на Кафа, и то при пълен отказ на жените от предишната им вяра и окончателното им приобщаване към католицизма^[44].

Активната намеса на българския деспот Шишман и неговия син Михаил Шишман в редица събития от унгарската история през първата четвърт на XIV в., особено в пограничните Северински и Темешки комитати, свидетелстват не само за укрепването на Видинското княжество, но и за това, че настъпателната политика на унгарските крале към северозападните български краища вече била възпряна^[45]. Форпостът на папската политика на Изток, Унгарското кралство, за известно време не бил твърде активен фактор в българската история.

Благосклонната и покровителствена политика на цар Тодор Светослав спрямо Венецианската република и нейните поданици била обусловена както от неговите лични взаимоотношения, така и от чисто стопански интереси. Неговото име („господин Светослав, император [цар] на България“) фигурира в списъка на владетелите от

1313 г., с които републиката поддържала дружески взаимоотношения^[46]. Увеличаването на венецианския износ от българските земи (главно на жито и восък), засвидетелствано в редица документи, може да се смята за солиден показател на силното навлизане на венецианците в българската търговия и стопанство. Именно сега Варна се наложила като основно пристанище, където акостирали венецианските кораби^[47].

Все пак най-активната сила в черноморското корабоплаване и търговия през втората половина на XIII-XIV в. били генуезците. Изградили своя колония на Кримския полуостров — Кафа, укрепени здраво в константинополската Пера, генуезците присъствали и във Вичина, Ликостомо, Килия и Маврокастро^[48]. Те също така изнасяли от българските земи в големи количества главно жито, восък и други селскостопански продукти. Отношенията на Българското царство с Генуезката република се изострили поради ощетяването на някои нейни търговци „в земите, подчинени на споменатия господин цар [Тодор Светослав] както в Маврокастро, така и другаде“. Опитът на републиката по дипломатически път да получи възмездие за тези щети не дал резултат. Явилият се в Търново при българския цар генуезки пратеник Бернабо де Мониардино изложил пред него „генуезките оплаквания и искания“, но не успял да получи нищо. „Царят изпратил в Пера болярина Констанций Рубео, който заявил, че няма пълномощия и власт да удовлетвори исканията на републиката. Постигнато било само споразумение за провеждане на нови преговори със специален пратеник, проведен от Генуа. Когато той (Григорио Фрументо) дошъл в Пера, бил принуден много месеци да чака напразно идването на българското пратеничество“. Протакането на преговорите от българска страна свидетелство за нежеланието на царя да уреди обезщетяването на генуезките търговци. При създаването се положение на 22 март 1316 г. „Съветът на осемте мъдреци, поставени за надзор на корабоплаването и Черно море“ (Службата за Хазария) взел решение за две забрани: 1) „Забрана да се отива в която и да е област на Загора“ [България]; 2) „Да не се отива в Созопол“. В първата от тях най-строго се запрещавало на който и да е генуезец „да отива по море или по суша до която и да е област или място, подчинени на споменатия господин император [цар] на Загора“ под заплахата за най-строго санкциониране и твърде висока глоба. Също така се

разпореждало, „че споменатият господин император и неговите поданици безнаказано могат да бъдат наказвани, оскърбявани, затруднявани и ощетявани в личности и вещи“ от страна на генуезки поданици, на които нямало да се търси за това каквато и да е съдебна или наказателна отговорност. Във втората забрана се разпореждало щото никой генуезец лично или пък с плавателен съд (галера, кораб, лигно, лодка) да не може да отива в пристанището Созопол под заплаха на голяма парична глоба. Забранявало се на който и да е писар или нотариус да изготвя каквито и да е документи, свързани с корабоплаване или търговия „по море или по суша в която и да е област или селище, подчинена или подчинено на споменатия господин император“ под заплаха на изключително висока парична глоба от 200 генуезки либри^[49].

Въпреки наложените строги забрани на генуезките търговци, мореплаватели и нотариуси, данните показват, че скоро те били пристъпени и пренебрегнати не само от тях, но и от самите власти. Търговските и стопанските интереси, дори и през Средновековието, доминирали над дипломацията и официалната политика. На 14 февруари 1317 г. Съветът на управителите на Генуа издал разпореждане, с което задължил генуезкия подеста (управител) на Пера да забрани на който и да е генуезец или който се представял за такъв под заплаха на голяма глоба през времетраенето на опълчването на българските градове Варна и Анхиало да докарва каквото и да е количество жито от тези пристанища за продажба в Константинопол. В допълнението на разпореждането се указвало, че житото, което генуезките търговци изнасяли от тези пристанища, можело да бъде пренасяно и продавано „във всички други места“^[50]. Този факт показва, че генуезката търговия в българските земи продължила възходящото си развитие и на практика издадените през 1316 г. забрани били пренебрегнати.

И все пак в центъра на българската външна политика стоели отношенията с Византия. След неочакваната смърт на Михаил IX Палеолог (12 октомври 1320 г.) в империята избухнала нова вътрешнополитическа криза. Отношенията между неговия син Андроник III Палеолог и дядо му, управляващият император Андроник II, твърде много се изострили. Бягството на Андроник III от византийската столица в Одрин при неговите привърженици Йоан

Кантакузин и Сиргиан през нощта на 19 срещу 20 април 1321 г. сложило началото на тежка седемгодишна гражданска война във Византия. Тя противопоставила провинциалната и столичната аристокрация, а същевременно въвлякла във водовъртежа си България и Сърбия, които се стремели към териториални придобивки за сметка на империята^[51].

В подготовка за поход към Константинопол, Андроник III Палеолог поискал военна помощ от своя зет цар Тодор Светослав, който незабавно се отзовал на молбата му. В края на май-началото на юни 1321 г., когато претендентът за византийския трон се намирал на път от Одрин към столицата, при него пристигнал български отряд от тежковъоръжена конница, наброяващ 300 души, начело с воеводата Мартин. Той заявил на Андроник III Палеолог, че ако има нужда от повече войска, неговият зет е готов да му изпрати. В своите мемоари Йоан Кантакузин пише, че всъщност изпратеният малък български отряд имал за задача да плени Андроник III и да го отведе при българския цар. Поради това именно Мартин, след като видял, че войската, която следва претендента е твърде голяма (около 5000 души), се отказал от изпълнението на възложената му задача и се завърнал веднага в България^[52]. По всичко изглежда, че наистина българският цар не е имал твърдото намерение решително да застане в избухналата византийска междуособица на страната на младия император, а просто е искал да опипа почвата и да се ориентира в събитията. Междувременно той се разболял и през август 1322 г.^[53] починал, без да може да разкрие ясно българската ориентация.

Синът на починалия български цар Георги II Тертер (1322–1323 г.) използвал обстоятелството, че управителят на подвластната на византийците Родопска област и Северна Тракия Андроник Палеолог се отметнал от младия император и преминал на страната на Андроник II Палеолог, като напуснал управляваната от него област с войската си, за да окаже помощ на застрашения Константинопол. За българския цар не се оказало трудно да превземе с войската си редица градове и крепости между които и „многолюдният Филипопол [Пловдив]“. Това станало по време на прибирането на реколтата (август-септември 1322 г.). Тъй като градът се намирал на границата между България и Византия в него бил оставен многочислен гарнизон, съставен от 1000 конници българи и алани и 2000 тежковъоръжени

отбрани пехотинци. Началник на крепостния гарнизон бил Иван Русина, а на отделните отряди — аланите Итил и Темир и унгарецът Инас^[54].

След превземането на Пловдив и значителна част от Северна Тракия цар Георги II Тертер изпратил войска, която нападнала и опустошила част от Източна Тракия и селищата около Одрин. Сключеният между двамата императори мирен договор при Епиват в края на юли 1322 г. дал възможност на Андроник III Палеолог да организира отбраната на застрашената област. При оттеглянето си българската войска била нападната внезапно през нощта и разбита^[55].

След удържаната победа Андроник III Палеолог заминал за Константинопол, за да извести подробностите на дядо си. По време на продължителното му пребиваване тук дошла новината за смъртта на цар Георги II Тертер (пролетта на 1323 г.). Незабавно след това българските градове между Несебър и Сливен (Ахтопол, Созопол, Анхиало, Русокастро, Ктения, Лардея и Ямбол) доброволно се присъединили към византийските императори. Андроник II Палеолог побързал да им назначи управители, подбрани лично от него^[56]. Причината за това отмятане, което било често срещано явление през този период, трябвало да се търси преди всичко в обстоятелството, че тези области (Загоре и Южното Черноморие) от началото на XIV в. станали арена на постоянни българо-византийски войни. Изправено пред заплахата от нови разорения, населението винаги предпочитало доброволно да застане на онази страна, която в момента имала превес в борбата.

Относно смъртта на цар Георги II Тертер във византийските автори няма други сведения. Един среднобългарски надпис от скалните църкви край с. Иваново, Русенски окръг, дава възможност да се установи, че този български цар е бил убит и по всичко изглежда не от византийците, а от представители на българското болярство. Същевременно българското население от Романия било принудено от византийските издевателства да се пресели частично в земите на север от Балкана. В превод текстът на разглеждания надпис гласи следното: „Аз, Иво граматик, писах тези слова, когато погина цар Георги. Дойдох от Романия и то не заради каквото и да е премеждие. И поради това побегнах в Архангелите [скална църква и манастир край Иваново] и бях в голяма печал. Бог да спаси архимандрит Дионисий,

който се грижеше за мен. Заради тези добрини по-сетне му завещах коня си“^[57]. Откъслечните сведения на надписа дават възможност и за някои други тълкования и предположения, но поради липса на достатъчно подкрепящ ги материал поне засега те едва ли трябва да бъдат излагани. Загадката около смъртта на твърде кратко царувалия Георги II Тертер става още по-голяма като се има предвид, че личното му евангелие и нагръдният му кръст станали достояние на светогорски манастири. В Хилендарския манастир под инв. № 7 се пази и до ден-днешен неговото пергаментно евангелие, в което на гръцки език с тайнопис е написано: „† Книгата принадлежи на преблагочестивия в Христа [цар] Георги“. А самият преписвач на евангелието е оставил следната приписка: „† С Бога и цар царува, и владетел владее, като творят, вършат и изпълняват благи желания и дела, боейки се от Неговата воля и я изпълняват. Благоизволи с усърдието на своето сърце великият цар Георги, син на великия цар Теодор Светослав, обладател на българския и гръцкия скиптър, и аз преписах това четвероблаговестие по повеля на негово царство в слава, хвала и чест на Отца и Сина и на Светия дух и на техни царства за премахване и опрощаване на греховете в годината 6830 (= 1322), индикт 5“^[58]. Носеният пък от царя позлатен кръст, обсипан с перли, се съхранява понастоящем в светогорския манастир „Ватопед“. На обратната си страна той има надпис, който гласи следното: „† От това кръстно знамение се ужасяват варварските пълчища, тъй като чрез него са побеждавани и чрез него крепко са прогонвани. Триблажен и трилюбим кръст, бъди ми, (на мен) владетеля Георги Тертерий, покровител в битки, избавител в беди, понеже си сила за царете и опора за верните“^[59].

Може да се предположи, че тези лични вещи на убития български цар са попаднали в нечии ръце и след това са били дарени на манастирите в Света гора. Това са две от сравнително малкото запазени вещи, които са били притежание на български царски особи, поради което значението им за нашата история и културно-историческо наследство е твърде голямо.

Неочакваната смърт на царя довела до временно объркване в редовете на аристокрацията и до известен хаос в царството. Българската емиграция във Византийската империя, която се била притаила, отново надигнала глава.

По същото това време българският болярин емигрант във Византия Войсил навлязъл с войска в бившето родово владение (на него и братята му) в Средногорието, което се простирало между Сливен и Копсис, и го завладял без битка. След това известил император Андроник II Палеолог, че то и войската му ще бъдат подчинени, т.е. че признава васалната си зависимост спрямо Византия. В замяна на това императорът наредил Войсил да се титулува „деспот на Мизия“, т.е. признал го за „владетел на България“^[60]. По този начин Византия се стремяла да възобнови едно буферно българско самостоятелно владение, което както преди, така и сега влизало в орбитата на нейното политическо върховенство и влияние.

През февруари 1323 г. Андроник III Палеолог се насочил с войската си за превземането на Пловдив. Тук към него се присъединил и Войсил. Храбро отбраняващият града гарнизон не позволил в продължение близо на 4 месеца той да бъде превзет. Не помогнало и изобретяването от германски майстор на специална обсадна машина. Тя била огромна дървена постройка, поставена на 16 колела и побирала 100 души, които я движели с бълскане. Отгоре на постройката имало дървена кула с пет площадки. На всяка от тях имало по осем души, които стреляли с латински лъкове (арбалети), наричани чангри. Първоначално действията на хората от обсадната машина довели до успех. Но при придвижването ѝ пред стената тя попаднала върху цистерна за вода, покрита отгоре с греди и дъски, които не издържали тежестта ѝ и тя пропаднала. Това окуражило българските защитници на крепостта. Пловдив бил спасен и останал в ръцете на българите, а обсадата от византийска страна била временно прекратена^[61].

Междувременно обединението на българското болярство около авторитетния видински деспот Михаил Шишман сложило край на временната династична криза в България.

---

[1] *Pachymeres*, II, p. 265. Вж. А. Failler. Euphrosyne l'épouse du tzar Théodore Svetoslav. — *BZ*, LXXVIII, 1 (1985), 92–93. ↑

[2] *Spuler*. Die Goldene Horde, S. 75 ff. ↑

[3] *Pachymeres*, II, 264–266; *Тизенгаузен*. Сборник материалов относящихся к истории Золотой орды, I, с. 117, 160–161, 383–384; II, 69–73. ↑

[4] Гюзелев. Очерци, с. 25 сл. ↑

[5] *Geographie d'Aboulfeda, traduite de l'arabe en français et accompagnée de notes par M. Reinaud, II, 1, Paris 1848, 316-318; В. Гюзелев. Българските земи в чуждестранните географски представи, 20–21. ↑*

[6] *Пл. Павлов. Монголотатари на българска военна служба в началото на XIV век. — ВИСБ, LVI, 2 (1987), 112–120. ↑*

[7] *Б. Цветкова. Българо-византийските отношения през царуването на Теодор Светослава. — Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на университета „Климент Охридски“ — С., III (1948), 1-32; Z. Pljakov. Die bulgarisch-byzantinischen Beziehungen Anfang des 14. Jahrhunderts (1300 bis Mitte 1305). — ВНР, XVII, 3 (1990), 33–45. ↑*

[8] *Pachymeres, II, 265-266; Божилков. Асеновци, I, №26; същият. Българите, №9. ↑*

[9] *Pachymeres, II, 266–267. ↑*

[10] *Й. Андреев. Надписите при село Иваново, Русенско, и последните години от живота на цар Георги Тертер I. — Векове, IV, 3 (1975), 77–84. ↑*

[11] *Pachymeres, II, 307–308. ↑*

[12] *Общо за действията на Каталанската компания на Балканския полуостров в периода 1304–1308 г. вж. K. M. Setton. Catalan Domination of Athens (1311–1318). Cambridge-Massachusetts 1948, p. 4 sq.; Laiou. Constantinople and the Latins, p. 86 sq., 134 sq.; Iv. Dujčev. La spedizione catalana in Oriente all'inizio del secolo XIV — Anuario de estudios medievales, IX (1974–1975), 425–437. Някои посочвания за спомена за каталаните и техните жестокости в българското народно творчество вж. у Iv. Dujčev. Reminiscenze dei Catani del Medioevo nel folklore bulgaro. — Academia nazionale dei Lincei, a. CCCLIII, 139 (1970), 192–194. ↑*

[13] *Мунтанер. Хроника, с. 48; Божилков. Асеновци, II, №11. ↑*

[14] *Pachymeres, II, 406–407. За смисъла на понятието „съседните на Хемус крепости“ у Георги Пахимер и други автори С. Asdracha. Le terme „Haemus“ chez Pachymeres. — SB, X (1975), 137–142. ↑*

[15] *Pachymeres, II, 445–446. ↑*

[16] *Pachymeres*, p. 628. За този византийски патриарх вж. V. Laurent. La chronologie des patriarches de Constatinople de la premiere moitie du XIVE siecle. — REB, VII (1949), 147–148. Той в някои извори е наречен с прозвището „Созополецът“ (*Schreiner*. Die byzantinischen Kleinchroniken, I, S. 76), а в други е окачествен като произхождащ „от чудните несебърски околности“ *Ephr.*, Imperatorum et patriarcharum, v. 10351-10364; Гюзелев. Самият Търновград ще разтръби победите, с. 96. ↑

[17] *Pachymeres*, II, 480-481; Мунтанер. Хроника, 56-57: Подробности относно дейността на младия император вж. у Б. Ферјанчић. Михаило IX Палеолог (1294–1320). — Зборник Филозофског факултета — Београд, XII, 1 (1974), 336–356. ↑

[18] *Pachymeres*, II, 447–448. За похода и удържаната победа било известно с писмо в Константинопол. Император Андроник II Палеолог бил погрешно осведомен, че това селище Ряхово било разположено близо до българската столица Търново, южно от него на един ден път. Той сметнал написаното в писмото първоначално за шегга, а ако било действително направено — за необмислена постъпка на своя син, която можела да го доведе до голяма опасност. Едва след като разбрал за кое селище се отнася, той повярвал на истинността на писаното. За двете едноименни крепости вж. *Ив. Бъчваров*. Средновековната крепост Ряховец при град Горна Оряховица. — Векове, XII, 5 (1983), 59-63; *Ам. Попов*. цит. съч., 100–102. ↑

[19] The Correspondence of Athanasius I Patriarche of Constantinople, 30–32, 72; P. Lamta. Un discorso per incoronazione di Michele IX Paleologo. — *Aevum*. XXIX (1955), 55–56. ↑

[20] *Pachymeres*, II, p. 451, 480-484; *Nic. Greg.*, I, 223–224. Мунтанер. Хроника, с. 57 сл. Подробности относно византийско-каталанските отношения у *Laiou*. Constatinople and the Latins, p. 158. ↑

[21] *Pachymeres*, II, p. 528; Мунтанер. Хроника, с. 58, където е представено прекратяването на военните действия под въздействията на каталаните. ↑

[22] *Pachymeres*, II, 527-528; Мунтанер. Хроника, 61–63. ↑

[23] *Pachymeres*, II, 589–590. ↑

[24] *Pachymeres*, II, 558–559, 561–562, 602. За съдбата на родът на деспот Елдимир вж. *Хр. Матанов*, Нови сведения за родственици на деспот Елтимир (Алдимир), — ГСУ, НЦСВП, I (1990), 107–113. ↑

[25] The Correspondence of Athanasius I Patriarche of Constantinople, p. 210; *Pachymeres*, II, 592–593. A. Failler. Le complot antidynastique de Jean Drimys. — REB LIV (1998), 245–248. ↑

[26] *Laiou*. Constantinople and the Latins, p. 171. ↑

[27] Biblioteca nazionale centrale — Firenze Sezione manoscritti, cod. C. VII. 419, f. 136 v. ↑

[28] *Pachymeres*, II, 601–602; *Gregoras*, I, 232–233; *Мунтанер*. Хроника, 73–74. ↑

[29] *Pachymeres*, II, p. 606. За отцепването на аланите и бягството им в България известява и византийският поет съвременник Мануил Фил — вж. *Manuel Philes*. Carmina inedita, ed. A. E. Martini. Napoli 1950, p. 52: „Аланите — скитооткърмено племе,/ отбегнали слънцето на василевса,/ избягаха изцяло на Запад/ върху истинските крила на лъжеклетвата.“ ↑

[30] The Correspondence of Athanasius I Patriarche of Constantinople, p. 36, 38, 158, 160, 178, 180, 182, 184, 242, 244, 256; *Pachymeres*, II, 460–462. Проблемът за тогавашния глад във византийската столица и за ролята на българите в снабдяването ѝ със зърнени храни е разгледан в редица трудове — вж. *G. I. Bratianu*, La question de l’approvisionnement de Constantinople a l’époque byzantine et ottomane. — *Byz.*, V (1929–1930), 101–102; *idem*, Nouvelles contributions a l’étude de l’approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans. — *ibidem*, VI (1931), 642–643; *A. E. Laiou*. The Provising of Constantinople during the Winter of 1306–1307. — *Byz.*, XXXVII (1967), p. 96 sq. ↑

[31] *Pachymeres*, II, 628–629; *Nic. Greg.*, I, p. 283; *Cant.*, I, p. 13, 108–109, 186, 188. *F. Dölger*. Einiges über Theodora, die Griechin, Zarin der Bulgaren 1308–1330. — *Mélanges H. Gregoire*, I. Bruxelles 1949, 211–221. ↑

[32] *F. Dölger*. Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges: 115 Urkundensiegeln aus 10 Jahrhunderten. München 1948, 60–62. Тук документът неправилно е датиран през септември 1333 г. Правилна датировка вж. у *N. Oikonomidès*, Theodora Palaiologina in der Prostagma of Michael IX (sept. 1318). — *Byzantine Studies*, V, 1–2 (1978), 201–211. ↑

[33] *Pachymeres*, II, 406–407. Обзор на отношенията между двете държави през царуването на двамата владетели вж. у *П. Ангелов*.

Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Святослава и короля Стефана Милутина. — ЕВ, 1979, № 4, 108–117. ↑

[34] *Mavromatis*. La fondation de l'empire serbe, p. 56 sq.; В. Мошин. Договорът на крал Урош II Милутин со Карло Валоа од 1308 година за подялбата на византиска Македонија. — В: Споменици за средновековната и по-новата историја на Македонија, II (1977), 417–443. ↑

[35] Предположение в този смисъл е изразила *Laiou*. Constantinople and the Latins, p. 200. ↑

[36] *Архиепископ Данило*. Животи краљева, 141-142: „Така и с българският цар се среща в Търново и нему откри цялата истина за своето кралство.“ ↑

[37] Библиографски посочвания и частично разкриване на съдържанието на тези трактати вж. у *Гюзелев*. Българските земи и чуждестранните географски представи, с. 18 сл. ↑

[38] *Dujčev*. *Medioevo*, I, p. 403 sq. ↑

[39] *Dujčev*. *Medioevo*, I, p. 407–408. ↑

[40] *Dujčev*. *Medioevo*, I, p. 405. ↑

[41] *Acta Ioannis XXII (1317–1337) papae*, ed. A. L. Tâutu. Romae 1952, 12–15. ↑

[42] В. Гюзелев. Православната и католическата църква в историята на българският народ през XIII-началото на XV век. — МПр, XV, 1 (1992), с. 108, 111–114. ↑

[43] *Monumenta vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, series I, t. II Budapestini 1885, p. 367. ↑

[44] *Acta Ioannis XXII (1317–1337) papae*, 14–16. ↑

[45] *Димитров*. Българо-унгарски отношения през Средновековието, с. 204 сл. ↑

[46] *Гюзелев*. Очерци, с. 102. ↑

[47] *Гюзелев*. Средновековна България в светлината на нови извори, с. 159 сл.; ХИБ, II, 224–225. ↑

[48] *Balard*. *La Romania génoise*, I, p. 143 sq.; *Gjuzelev*. *Medieval Bulgaria-Byzantine Empire-Black Sea-Venice-Genoa*, p. 327 sq., 354 sq. ↑

[49] *Гюзелев*. Очерци, 103–108. ↑

[50] ХИБ, II, с. 224. ↑

[51] Общи изложения върху този период от византийската история у *U.-V. Bosch. Kaiser Andronikos III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341.* Amsterdam 1965, S. 14 ff.; *Laiou. Constantinople and the Latins*, p. 284 sq. ↑

[52] *Cant.*, I, 108–109. ↑

[53] *Cant.*, I, p. 169; *Nic. Greg.*, I, p. 318. По-голямата част от изследвачите датират смъртта на цар Тодор Светослав през 1321 г. (вж. например *Б. Цветкова. За смъртта на Теодор Светослав.* — ИИБИ, III–IV (1951), 269–272). Напоследък *Л. Йончев. О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений в периоде с 1322 по 1324 гг.* — ЕН. — X (1980), 127–128 доказва, че той е умрял в началото на август 1322 г. ↑

[54] *Cant.*, I, 169–170, 173. За споменатия унгарски пълководец вж. *Г. Н. Николов. Венгры в Болгарском царстве в XIII–XIV веках.* — *Byzance et ses voisins.* Szeged 1994, 80–81. ↑

[55] *Cant.*, I, p. 170. ↑

[56] *Cant.*, I, p. 172. *Бурмов. Избрани произведения*, I, с. 224 логично предполага, че изброените от византийския автор български крепости могат да се допълнят с имената на Камена, Сотир, Пиргицион, Айтос, Девелт, Кримна, Кастрицион и Скафида, които се намирали в същата област. ↑

[57] *Попконстантинов и Кронщайнер. Старобългарски надписи*, II с. 67. ↑

[58] *Иванов, БСМ²*, с. 265; *ХИБ*, II, с. 415. ↑

[59] *Попконстантинов и Кронщайнер. Старобългарски надписи*, II, с. 19. ↑

[60] *Cant.*, I, p. 172. *Бурмов. Избрани произведения*, I, с. 225, бел. 38, оборва схващането на *Мутафчиев. История на българския народ*, с. 338, че Войсил се обърнал към императора с уверение, че е готов да застане под върховенството му, стига да получи помощ от него, за да овладее и търновски престол: *Ферјанчић. Деспоти, 146–147*, смята неправилно, че даването на деспотско достойнство на Войсил от страна на византийския император било обусловено от брачната връзка на брат му Смилец с династията на Палеолозите. ↑

[61] *Cant.*, I, 172–175. ↑

ГЛАВА ВТОРА

МИХАИЛ III ШИШМАН АСЕН В ГОЛЯМАТА ПОЛИТИКА НА БАЛКАНИТЕ (1323–1330 Г.)^[1]

§ 1. БЪЛГАРИЯ И ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА ВЪВ ВИЗАНТИЯ

След като описва несполучливия опит на Андроник III да овладее Пловдив, Йоан Кантакузин се връща към събитията в България: „През това време мизийските [българските] велможи, след като техният цар [Георги II] Тертер умря без наследник, повикаха и обявиха за свой цар Михаил, господар на Видин и син на техния деспот Срацимир, който произхождал от мизийски и кумански род и му предадоха Търново, където се намираха дворците им и другата власт“^[2]. Така само с едно изречение византийският историк описва едно важно събитие, станало през пролетта на 1323 г.^[3] в престолния град на българското царство. Като оставим настрана грешките в родословието^[4] — за щастие разполагаме и с други сведения — можем да приемем останалото като фактология, без особено колебание. Зад фактите, така както са представени от Йоан Кантакузин, се крие нещо твърде значимо: възстановяването на Асеновата династия^[5]. Как се е стигнало до тази династическа промяна? Как деспотът от Видин се появил в столнината, получил върховната власт в страната и по волята Божия бил удостоен с царското достойнство? Защото нещата едва ли са били толкова прости, както ни ги съобщава Йоан Кантакузин. Наистина съвременните изследователи се опитаха да надникнат малко по-дълбоко, да потърсят причините за станалото в Търновград^[6]. Едва ли има съмнение, че деспот Михаил е бил сред най-авторитетните представители на елита на българската аристокрация^[7]. Това му положение се дължало не само на позицията му на господар на Видин и областта и зет на сръбския крал Стефан Урош II Милутин (по-скоро родството му със сръбския владетел било следствие от авторитета на

Михаил), а преди всичко на произхода му. Михаил бил не само най-сериозният претендент за българския престол сред потомците на Асеновата фамилия, но тъкмо поради това и сред всички възможни кандидати за царската корона. Неговият избор означавал не началото на нова династия, а възстановяването на старата и славна династия на Асеновци; династия, свързала трайно и здраво името си с възобновата на царството и с първите му най-успешни десетилетия^[8].

Така както е описано възшествието на Михаил III Шишман Асен, оставаме с впечатление, че не само нямало съпротива, но и новият цар бил приет твърде радушно в Търново. И тъкмо поради това, както често ставало в подобни случаи, новият цар направил първите си стъпки в полето на международните отношения; стъпки, които открили един твърде кратък, но в същото време твърде активен период на двустранни и международни отношения^[9]. Нещо повече, тези стъпки били сторени не по идея на Михаил, а били наложени от външни обстоятелства. Смъртта на Георги II Тертер била изненада за Византия, но империята реагирала бързо и, което е по-важно, не пропуснала да се възползва от неочакваното, но удобно за нея положение. И ромейските войски без особена съпротива (поне изворите не говорят за това) овладели градовете, разположени между Несебър и Сливен. Войсил^[10], братът на цар Смилец, също не закъснял да покаже открито своите намерения към България, като завладял областта между Сливен и Копсис^[11], от която създал самостоятелно владение и започнал да се титулува „деспот на Мизия“ (δεσπότης Μυσίας)^[12]. Тези негови изяви били съгласувани с настъплението на Андроник III Палеолог срещу Пловдив^[13]. Действията на съюзниците не били особено успешни, тъй като до византийския василевс достигнала вест, че Войсил починал и затова не се е явил на определената среща в Потука^[14]. След седмица се разбрало, че българинът се е отровил от гъби, но е жив. Това неразбирателство улеснило първите стъпки на бойното поле на новия български цар. Михаил успял да възстанови своята власт над наскоро загубените градове в Черноморската област и вътрешността на Тракия^[15]. Този бърз успех бил помрачен от нелепото падане на Пловдив в ръцете на византийците, но това неприятно събитие не било в състояние да спре действията на Михаил. Сега вече неговите

усилия били насочени към Войсил, който продължавал да владее български земи и градове. Двубоят, доколкото може да се говори за такъв, приключил след около година в полза на българския цар. След като разбрал, че по-нататъшната му съпротива е безсмислена, Войсил се отправил към ромейските предели, а Михаил наложил своето господство над Копсис и останалите крепости^[16]. Така териториалните загуби, понесени от България по време на краткото междуцарствие (времето между изненадващата смърт на Георги II Тертер и възшествието на Михаил Асен), били заличени. И Михаил III Шишман Асен можел да погледне на своите отношения с вечния съсед и постоянен противник Византия от по-удобна позиция. А и условията в международен план били подходящи.

През пролетта на 1321 г. във Византия избухнала гражданска война, която щяла да държи страната в напрежение, а понякога и в стресово състояние (в Мала Азия Империята била притискана безмилостно от турците) в продължение на седем години^[17]. Наистина първите въоръжени сблъсъци между дядото Андроник II Палеолог и неговия внук Андроник III Палеолог приключили с мирно споразумение. Но този мир бил твърде крехък, тъй като противоречията между двамата били трудно преодолими и в началото на 1322 г. гражданската война пламнала отново. Михаил Асен трудно би могъл да пропусне този удобен момент и след като се справил с Войсил, преминал в настъпление. През лятото на 1324 г. той навлязъл дълбоко във византийска територия, като достигнал до Вира и Траянопол^[18]. Но като че ли успехите му свършили с това, защото той нито могъл да задържи тези земи, нито пък се сдобил с голяма плячка, тъй като местното население сполучило да се укрие зад стените на големите крепости^[19]. Докато българите върлували из Източна Тракия, Андроник III се намирал в един от най-укрепените и важни тамошни градове — Димотика, но бил безсилен да се противопостави на нашествениците. Защото освен за враждебните действия на Михаил, вече на територията на Империята, той трябвало да мисли непрекъснато за Андроник II, който макар и зад стените на Константинопол, не можел да бъде пренебрегнат. И тъкмо тук Кантакузин, един от най-близките сподвижници на младия император, разказва един интересен епизод, чиято същност била твърде чужда на балканската действителност. Андроник III, като се

убедил, че не разполага с достатъчно сили, за да воюва открито с българите, предложил на българския цар въоръжено единоборство. Както би трябвало да се очаква, Михаил Асен се присмял на това рицарско предложение и отговорил, че няма ум онзи ковач, който можейки да хване нажеженото желязо с клещи, си служи с голи ръце. Така и той щял да предизвика смях, ако вместо да си послужи с голяма и добра войска, изложи собственото си тяло на опасност^[20].

Очевидно поредният българо-византийски сблъсък не би могъл да бъде решен по пътя на рицарските двубои. Защото западноевропейската романтика била едно, а балканската действителност — в този случай по-разумна — била нещо съвсем различно. В Константинопол добре са разбирали това и веднага след похода на Михаил било свикано съвещание на двете основни групировки, на които се било разделило византийското общество. Андроник III и неговите привърженици били категорични: срещу българите трябвало да се действа с военна сила. На това войнствено предложение се противопоставили старият император Андроник II и обкръжението му. Те настоявали да се търси мирен път, като разчитали на слуха, че Михаил бил готов да прогони първата си съпруга (Ана или Неда, дъщеря на Стефан Урош II Милутин)^[21] и да се ожени за Теодора, дъщеря на Михаил IX Палеолог (т.е. сестра на Андроник III)^[22], омъжена преди години за Тодор Светослав^[23]. Това становище на Константинопол било твърде изгодно за Михаил Шишман Асен и за неговата политическа програма. И не се поколебал да вземе решение: той се оженил за Теодора и изпратил във византийската столица своите велможи Гръд и Панчо да съобщят новината на Андроник II, изпреварвайки действията на младия император, който вече бил събрал войска и се готвел за поход срещу България. В Константинопол посрещнали известието с радост и за окончателното уреждане на мира между двете страни били проведени в Търново стратопедарх Андроник Палеолог и Йоан Аплисфарос^[24]. Привършвайки разказа за сключването на мира, Кантакузин отбелязва: „И ромеите, и мизите прекараха в мир дълго време“^[25]. Разбира се понятието „дълго време“ е относително, но за това бурно десетилетие двете мирни години, които последвали, не били малко. Без съмнение те били необходими и на двете страни: в навечерието на решителната фаза на гражданската война Андроник II и Андроник III

искали да се предпазят от евентуална намеса на българския цар (а защо не и да се опитат, всеки по отделно, да го спечелят на своя страна?); Михаил Шишман Асен също имал нужда от един макар и кратък мир, за да се подготви добре за събитията, които безспорно напредвали, да изработи своята програма и да потърси и намери най-добрия път за нейното осъществяване. Но всичко това било прикрито зад сигурния и траен мир, за който говори Йоан Кантакузин. А мир наистина царял. Великолепно свидетелство за това са двата хрисовула, първият от юли, а вторият от септември 1325 г., които император Андроник II издал по молба на ὁ ὑψηλότατος βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων καὶ περιλόθητος υἱὸς τῆς βασιλείας μου κύρ Μιχαὴλ ὁ Ἀσάνης...^[26] И двата хрисовула били в полза на българския светогорски манастир „Св. Георги Зограф“ и му осигурявали владението на Прέβιστα (на р. Струма), както и освобождавали този и другите тамошни манастирски имоти от данъци, с изключение на σιταρκία.

Някои изследователи са склонни да свържат мира с Византия с началото на активни враждебни действия на Михаил Асен срещу Сърбия^[27]. Особено много се набляга на „отрицателното отношение на Михаил към [Стефан] Урош III [Дечански] и помощта, която той дал на съперника му Владислав“. Справедливо тази схема на българо-сръбските отношения предизвиква възражения. Наистина би могло да се допусне, че Михаил Асен, като зет на покойния Стефан Урош II Милутин, би могъл да се намеси в междуособиците на синовете му (Урош III и Константин — за него се знае твърде малко^[28]), както и на племенника му Владислав (син на Стефан Драгутин)^[29]. Но сведенията за подобна намеса са твърде неясни и несигурни и оправдано изразът „случила се някаква скръб от българския цар Михаил“^[30], се схваща като раздялата на Михаил Асен с Ана-Неда^[31]. Може би мисията на Данило (бъдещият архиепископ Данило II — от 14 септември 1324 г.) в Търново (пролетта на 1324 г.^[32]) трябва да се схване като изясняване на обстоятелствата около прекъсването на българо-сръбския брачен съюз, известно оглаждане на възникналите грапабини в отношенията между двете страни^[33]? А ако причината за решителния конфликт в 1330 г. трябва да се търси в предшестващите години, то тя би могла да бъде назована лесно: българо-византийското сближение, основаващо се на общи планове срещу сръбското

разширение в Македония, ставащо все по-застрашително, както и на роднинските отношения между Търново и Константинопол^[34].

Тези намерения на Михаил Асен скоро били материализирани в нов българо-византийски договор, сключен между българския цар и Андроник III (от 2 февруари 1325 г. съимператор на дядо си). Изворите за това важно двустранно събитие (Кантакузин, Григора и една кратка хроника^[35]) в някои случаи си противоречат, а в други — взаимно се допълват. Първото противоречие засяга мястото на срещата: Черномен (Кантакузин) или Димотика (Григора)^[36]? Предпочитанията клонят към свидетелството на Кантакузин (бъдещият император е бил твърде близо до Андроник III и при всички случаи по-добре осведомен^[37]) и биха могли да бъдат подкрепени. Вторият въпрос засяга времето на срещата. И у двамата византийски историци няма конкретно указание и това създава възможност за спорове — 1327 г.^[38] или 1326 г.^[39]. Спорът се решава категорично, благодарение на споменатата кратка хроника: срещата е станала на 13 май 1327 г.^[40] Остава най-важният въпрос — целта на срещата. В този пункт Кантакузин и Григора са единодушни: майката на Теодора и нейният брат Андроник III пожелали да видят своята дъщеря и сестра. Ето защо българската царстваща двойка се отправила към границата и в Черномен се срещнала с императрицата майка Рита-Мария (монахиня Ксения) и младия император. Едва ли трябва да има съмнение, че това пътуване на Теодора, от една страна и майка ѝ, от друга, служило за прикритие на истинските намерения на Михаил и Андроник. Наистина Кантакузин пише само за осем дни веселие край Черномен^[41], но Григора, който не е имал защо да прикрива действията на младия Андроник, е категоричен: „По това време сключили договор помежду си: единият да помага на [младия] император срещу императора дядо, а другият да помага на Михаил против краля на Сърбия“^[42]. Целта на срещата между двамата владетели, макар и едностранчиво, е предадена и в кратката хроника: „На 13 същия месец [май 1327 г.] императорът господин Андроник, внук на стария император, сключил съюз с царя на българите и негов зет Михаил, предаден пак от своя дядо“^[43]. Интересите на двамата били ясни: Михаил Асен бил готов за една *reconquista* на Македония, а Андроник III се готвел за решителен и окончателен сблъсък със своя

дядо Андроник II. Затова до споразумение се стигнало без особени трудности^[44].

Няколко месеца след сключването на договора между Михаил Асен и Андроник III политическата обстановка във Византия се променила: гражданската война навлязла в своята последна, решителна фаза. През есента на 1327 г. Андроник II започнал своите приготовления за военни действия срещу внука си, като се опитал да събере всички сили, с които разполагал^[45]. Наскоро след това стълкновенията започнали и веднага проличало надмощието на Андроник III. За кратко време той разгромил привържениците на своя дядо в Македония^[46] и през януари 1328 г. станал господар на Солун^[47]. Тази промяна в политическото положение на Византия принудила и Михаил Асен да промени своите най-близки планове или поне в тази им част, която засягала разпрата между дядо и внук. Като пренебрегнал скорошното си споразумение с младия император^[48], той решил да се съюзи с Андроник II и да нанесе решителния си удар: да овладее Константинопол (една идея, узряла в момента или пък нейното осъществяване било замислено за по-късно?). Наскоро след сключването на тази спогодба (януари-февруари 1328 г.), Михаил потеглил към границата с Византия, установил се на лагер край Диамбол (Ямбол) и изпратил един отряд от своята войска, командван от Иван Русина, към византийската столица^[49]. Ето как Никифор Григора обяснява намеренията на българския цар: „И по средата на пролетта [1328 г.] побързал и сам той [Андроник III] към Византион, за да не би да го изпревари българската войска, която щом като намери столицата без достатъчно войска и измъчена от глад, причинен тогава от пристигналия венециански флот, щяла да убие императора [Андроник II] и така да се каже всички, които ѝ попаднат, и да постави под властта на своя владетел една държава от Византион до Истър“ („... καὶ μίαν ἀρχὴν καταστήσῃσι τῷ σφῶν αὐτῶν ἀρχηγῷ τὴν ἀπὸ Βυζαντίου μέχρι τοῦ Ἰστρου“)^[50]. Трудно би могло да се каже как биха се развили по-нататъшните събития, ако в тях не се намесил Андроник III. Да се гадае е излишно. Кантакузин е категоричен: младият император бил осведомен за съюза между дядо му и българския цар и бързо се отправил към Тракия^[51]. Последвалите действия на Михаил Асен — поне така, както са описани — трудно се

поддават на обяснения. Докато Григора говори за споразумение между Михаил и Андроник III и оттегляне на българите без каквито и да било съществени подробности, то Йоан Кантакузин без колебание твърди, че българският цар се уплашил от присъствието на Андроник III край Константинопол, едва ли не се опитал да се оправдае пред младия император и напуснал пределите на Империята^[52]. Каквито и да са били причините за това безславно отстъпление (за него говорят и двамата византийски историци), опитът на Михаил да сложи ръка на Константинопол, като се възползва от гражданската война, се провалил.

Оттеглянето на Михаил Асен развързало ръцете на Андроник III. Наскоро след това, необезпокояван от никого, той влязъл в столицата и на 24 май 1328 г. се провъзгласил за самостоятелен, едноличен василевс и автократор^[53]. Тази развързка на гражданската война в империята, макар и очаквана отдавна, нанесла силен, дори окончателен удар върху плановете на амбициозния български цар. Създаването на една държава „от Византион до Истър“, оставало там, където било — в бляновете на някои български владетели. Константинопол вече бил във властта на младия и енергичен Андроник III (заедно с най-близките си сподвижници, сред които се откроявал Йоан Кантакузин, той представлявал новата политическа класа във Византия)^[54], с когото той, макар и не открито, бил във враждебни отношения. Оттук нататък действията му, следващи първоначалната програма, били обречени на неуспех. Но на него му било необходимо да се убеди в това на дело. Вероятно още през юни 1328 г. Михаил нахлул във Византия, но действията му се ограничили с разграбване на част от Тракия. За повече той нямал сили. А когато Андроник III не захъснел да потегли срещу него, той побързал да се оттегли в собствените си предели^[55]. Твърде скоро след това Андроник III, за да не остане длъжен и може би движен от засегнатото си самолюбие, навлязъл в българската територия, овладял Ямбол, но бил принуден да го изостави и се завърнал в столицата^[56]. След 60 дни — така пише Кантакузин — последвало третото и последно действие на тази никому ненужна война. През септември Михаил отново бил на византийска територия, но този път сякаш прозирали по-сериозни намерения: той завладял Вукелон и след това обсадил Проватон^[57]. Андроник III побързал да излезе насреща му и

се установил на лагер край Адрианопол^[58]. След тридесетдневно приготвление за сражение (според Кантакузин) или по-скоро колебание и нерешителност, двете страни започнали преговори. Андроник III обвинил своя партньор в нарушаване на клетвите, т.е. споразумението от 13 май 1327 г. при Черномен, което той самият спазвал. Но тъй като бил коварно нападнат, той бил принуден да се брани и така бил въвлечен против волята си във война. Но ако българският цар върнел Вукелон, приятелството между двамата би могло да бъде възстановено. Отговорът на Михаил Асен бил не само изненадващ, но и в неподозирана посока: Андроник и Теодора били деца на един баща и би било редно, законно, сестрата да „получава част от бащиното наследство“ („... μέρος τινὸς τῶν πατρῶων κληρονομεῖν“). Андроник III наблегнал на ромейския закон (Ῥωμαίους νόμον), според който най-възрастният син бил провъзгласяван за василевс, а останалите трябвало да му се подчиняват (презумпцията била: Михаил е съпруг на сестра му Теодора, следователно му е подвластен). Така до разбирателство не се стигнало. Нещо повече, всичко подсказвало, че сражението между двете войски е предстоящо. Пристрастието на Кантакузин го накарало да твърди, че Михаил Асен бил този, който се съгласил да отстъпи, върнал Вукелон, мирът бил подновен, а приятелството между двамата владетели било укрепено с лична среща^[59].

Събитията от есента на 1328 г. принудили цар Михаил Асен да се върне (или да остане) на позициите си, регламентирани с договора от 13 май 1327 г. В крайна сметка статуквото било запазено в полза на Империята. Българският владетел разбирал, че поне за момента плановете му спрямо Византия не биха могли да бъдат осъществени и той решил отново да насочи вниманието си към Сърбия. Но за подобно преустройство на външната политика му бил необходим сигурен мир и съюз с Андроник III, а не споразумението, постигнато току-що край Адрианопол. Ето защо Михаил поканил Андроник III на нова среща в Кримни (между Созопол и Анхиало), където двамата сключили „здрав и вечен съюз“ („... σπονδὰς ἕθεντο βεβαίαιας διὰ βίου καὶ συμμαχίαν...“)^[60].

---

[1] Автор: И. Божилов ↑

[2] *Cant.*, I, p. 175. ↑

[3] Георги II Тертер, наследил баща си Тодор Светослав през лятото на 1322 г., останал твърде кратко време начело на българската държава. За съжаление Кантакузин — единственият извор за това събитие (Григора не споменава нищо за Георги Тертер, като смята, че Михаил бил провъзгласен за цар веднага след смъртта на Тодор Светослав: *Nic. Greg.*, I, p. 390) — не съобщава нито причините за смъртта, нито времето, когато тя е настъпила (*Cant.*, I, p. 172, 175). По традиция се приемаше, че изчезването на последния представител на Тертеровата династия е станало през ноември-декември 1322 г. (*Бурмов. Шишмановци*, I, с. 223), а изборът на Михаил Асен се отнасяше към пролетта на 1323 г. Това предполага междуцарствие от три-шест месеца, което едва ли е било възможно. При това положение съвсем основателно смъртта на Георги II Тертер бе преместена в началните месеци на 1323 г. Вж. *Йончев. Некоторые вопросы*, с. 130; *Божилев. Асеновци*, 120–121. ↑

[4] Кантакузин е допуснал грешка, която е изправена малко по-нататък (*Cant.*, I, p. 459): Син на деспот Срацимир е Иван Александър, а не Михаил Асен. Вж. *Божилев. Асеновци*, I, №26, с. 119; №33, 149–150. ↑

[5] Подробно у *Божилев. Асеновци*, Приложение II/1, 435-451; I, №33, 149–150. ↑

[6] *В. Н. Златарски. Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана Александра.* — В: Сборник статей по славяноведению. СПб., 1906, с. 19; *Бурмов. Шишмановци*, I, 230-231; *Божилев. Асеновци*, с. 130, бел. 25. ↑

[7] *Божилев. Асеновци*, 119–120 (извори и литература). ↑

[8] *Тук по-горе*, с. 542. ↑

[9] За Михаил III Шишман Асен: *Бурмов. Шишмановци*, I, 222-264; *Божилев. Асеновци*, I, №26, с. 119–134. ↑

[10] За Войсил: *Божилев. Българите, просопографски каталог*, №208, 264-268; *Билярски. Институциите*, 62–65. ↑

[11] *Cant.*, I, p. 172. За Копсис (точното местоположение е неустановено — последната идентификация с т.нар. „Аневско кале“ край Сопот е недоказана); *Гагова. Тракия*, 180-182; *Soustal. Trakien*, 316. ↑

[12] *Божилев. Българите*, с. 114. ↑

[13] *Cant.*, I, 172–173. ↑

[14] Гагова. Тракия, 228-229; *Soustal. Trakien*, 414 (всички предположения без предпочитание към някое от тях). ↑

[15] *Cant.*, I, 175; Бурмов. Шишмановци, I, 232-233; Йончев. Некоторые вопросы, 131–132. ↑

[16] *Cant.*, I, p. 179; Бурмов. Шишмановци, I, с. 234; Йончев. Некоторые вопросы, с. 133. Следите на Войсил се губят до 1328 г., когато той заедно с Вриений настъпил срещу Охрид, където се били укрепили последните привърженици на Андроник II. Вж. Божилков. Българите, с. 265. ↑

[17] Острогорски. Историја Византије, 465-468; *Nicol. Byzantium 1261–1453*, 159-171; К. Κύρρη. Τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΔ Αἰῶνα. Λευκωσία — Κύπρος, 1982. ↑

[18] За Вира (някога Фере — турското Ferescik, Ferecik — 25 км. север-североизток от Александрополис) и Траянопол (15 км източно от Александрополис — турското Urumğiyg): *Soustal Trakien*, 200–201, 482-484; Гагова. Тракия, 256–257. ↑

[19] *Cant.*, I, p. 179, 183; Бурмов. Шишмановци, I, с. 235; Йончев, с. 134 ↑

[20] *Cant.*, I, 179-180; Божилков. Асеновци, с. 122. ↑

[21] Съпругата на Михаил е наречена Ана у по-старите извори, а Неда (превод на лат. Доминика) у по-новите. Бракът вероятно е осъществен след 1290 г. Вж. *Архиепископ Данило. Животи краљеве*, 117-119; П. Ников. История на видинското княжество, 91-95; ВИИНЈ, VI, с. 198, бел. 83 и с. 207, бел. 104 (Б. Ферянич — С. Чиркович). ↑

[22] За Теодора: F. Dölger. Einiges über Theodora, die Griechin Zarin der Bulgarien (1308–1330) — *Mélanges H. Gregoire I. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, 9 (1949), 211–221. Вж. и тук по-горе с. 550. ↑

[23] *Cant.*, I, 180–187. ↑

[24] *Cant.*, I, 187-187; Бурмов. Шишмановци, I, с. 238; Йончев. Некоторые вопросы, с. 137; Bosch. Andronikos III, 60-61; Л. Мауроμμάτη. Οἱ Πρῶτοι Παλαιόλογοι. σ. 69; *Nicol. Byzantium 1261–1453*, p. 167 (мирът и сватбата на българския цар са отнесени към 1323 г.). Подробно за раздялата на Михаил Асен и Ана-Неда: ВИИНЈ, VI, с. 197, бел. 82 (Б. Ферянич — С. Чиркович). Ана-Неда, първородният син Иван Стефан (дотогава съвладетел на баща си), а вероятно и

останалите деца били отстранени от Търново. Вж. *Божилков. Асеневици*, I, №29, с. 139. ↑

[25] *Cant.*, I, 187. ↑

[26] *Actes de Zographou*, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev. — ВВ, 13 (1907). Приложение 1, n° XXII, 48–50 (юни 1325) и n° XXIII, 50–52 (септември 1325). ↑

[27] *Бурмов. Шишмановци*, I, 241–243. ↑

[28] *Историја*, 1, с. 496 и бел. 1. ↑

[29] *Историја*, 1, с. 497. ↑

[30] *Архиепископ Данило. Животи краљева*, с. 174; *Историја*, 1, с. 498. ↑

[31] *Историја*, 1, с. 498, както и бел. 6 (Сведенията на Данило не могат да се тълкуват като съвместни военни действия на Михаил Асен и Владислав). ↑

[32] *Историја*, 1, с. 498. Данило посетил първо Търново, сетне Константинопол и накрая Света гора (там научил вестта за смъртта на архиепископ Никодим (бел. 6)). ↑

[33] Напоследък дори се говори за „примирие“ между българи и сърби (за да има примирие, би трябвало да има война?) и съвместни военни действия на българи, сърби, власи и татари. Вж. *Димитров. Българо-унгарски отношения*, 212–213. ↑

[34] *Божилков. Асеневици*, с. 123, както и тук по-долу. През същата 1324 г., когато бил осъществен брачният съюз между Михаил Асен и Теодора и сключен мирен договор между двете страни, се забелязало известно сближение между Сърбия и Византия, изразило се в брак между Стефан Урош III Дечански и Мария Палеологина (дъщеря на Йоан Палеолог [син на Андроник II] и Ирина, дъщеря на Теодор Метохит) (Вж. *Историја*, 1, с. 502). Това не може да не е безпокоило българския цар. ↑

[35] *Cant.*, I, 207-208; *Nic. Greg.*, I, 391-392; *Chr. Vyz.*, *Brev.*, I, №8, 18, р. 78. ↑

[36] Вж. бел. 35. За Черномен (някога Чирмен — дн. Орменион, Гърция): *Soustal. Thrakien*, 489; *Гагова. Тракия*, с. 267. ↑

[37] *Бурмов. Шишмановци*, I, 244–245. ↑

[38] *Бурмов. Шишмановци*, I, 245-246; *Chr. Vyz. Brev.*, II, р. 233.

↑

[39] Мутафчиев. История. Т. 2, с. 228; *Bosch*. Andronikos III, p. 62. ↑

[40] *Chr. Byz. Brev.*, I, №8, 18, p. 78; *Божилев*. Асеновци, с. 131, бел. 47 (приготовленията на Андроник II за предстоящия сблъсък със своя внук, които се отнасят към 1327 г.). ↑

[41] *Cant.*, I, p. 208. ↑

[42] *Nic. Greg.*, I, p. 391. ↑

[43] *Chr. Byz. Brev.*, I, №8, 18, p. 78. ↑

[44] ВИИНJ, IV, с. 199, бел. 86: много е вероятно в Черномен да са се водили тайни преговори срещу сръбския крал. ↑

[45] *Nic. Greg.*, I, 394–395. За действията на привържениците на Андроник II в Македония: *Божилев*. Асеновци, II, № 4, с. 260. На страната на стария император бил и Стефан Урош III Дечански, чиито войски били командвани от Хрельо. Вж. *Историја*, 1, с. 502. ↑

[46] Деспот Димитър Палеолог, противестиарий Андроник Палеолог и Михаил Асен (първороден син на бившия български цар Иван III Асен). Вж. *Божилев*. Асеновци, с. 260. ↑

[47] *Божилев*. Асеновци, с. 260. *Острогорски*. *Историја* Византије, с. 468; *Nicol. Byzantium 1261–1453*, 167–168. ↑

[48] Договорът от 13 май 1327 г. У Кантакузин има едно сведение, според което български войски подпомагали съмишлениците на Андроник II още преди споразумението от 1328 г. Вж. *Cant.*, I, p. 275. ↑

[49] *Cant.*, I, 294-298; *Nic. Greg.*, I, 415-416; *Бурмов*. *Шишмановци*, I, 248-250; *Божилев*. Асеновци, с. 124. Подробно за тази личност: *Пл. Павлов*. Иван Русина — български военачалник и политически деец от първата половина на XIV в. — В: *Известия на института за военна история*, 36 (1973), 223–232. ↑

[50] *Nic. Greg.*, I, p. 415. ↑

[51] *Cant.*, I, 288-289; *Nic. Greg.*, I, p. 415. ↑

[52] *Cant.*, I, 298-300; *Nic. Greg.*, I, p. 419. ↑

[53] *Острогорски*. *Историја* Византије, с. 468; *Nicol. Byzantium 1261–1453*, p. 168. ↑

[54] *Острогорски*. *Историја* Византије, с. 468; Подробно у *Nicol. Kantakouzenos*, №22, 35–103. ↑

[55] *Cant.*, I, p. 323; *Nic. Greg.*, I, p. 430; *Бурмов*. *Шишмановци*, I, с. 251; *Nicol. Byzantium 1261–1453*, p. 173. ↑

[56] *Cant.*, I, p. 324; *Chr. Byz. Brev.*, I, №8, 20: p. 78 (Андроник III потеглил от столицата на 23 юли 1328 г.); *Bosch. Andronikos III*, 69–70.

↑

[57] *Cant.*, I, p. 324. За Вукелон (край дн. село Маточина — бивш. Фикел) и Проватон (дн. Синанкьой — някога Пиравади — бълг. Провадия, на 21 км сев. североизточно от Адрианопол), вж. *Soustal. Trakien*, 222–223, 415–416; *Гагова. Тракия*, 154–155, 229–230. ↑

[58] *Cant.*, I, p. 324. ↑

[59] *Cant.*, I, 326–329; *Nic. Greg.*, I, 430–431; *Бурмов. Шишмановци*, I, 253–254. ↑

[60] *Cant.*, I, 340–341; *Бурмов. Шишмановци*, I, 253–254. ↑

§ 2. ОПИТ ЗА „РЕКОНКИСТА“: ВОЙНАТА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ (1330 Г.)

Събитията от пролетта-лято на 1328 г. (окончателната победа на Андроник III и последвалите безрезултатни сблъсъци между българи и ромеи), недвусмислено подсказали на Михаил Асен, че е необходимо да направи равносметка на изминалите пет години. Равносметката се налагала не толкова от времето — то било твърде кратко — колкото от интензивността на действията и преди всичко от техните резултати. В изворите (преди всичко Кантакузин и Григора) добре прозират амбициозните намерения на българския цар. Едно столетие след Иван II Асен, български цар отново отправял поглед към Константинопол. Идеята да се използват междуособиците във Византия, за да се постигне нещо значимо, нещо, което да увенчае действията на някои български царе, да доведе до сполучлив завършек основните измерения на българската политическа идеология, в общи линии била правилна. Но за съжаление тя не могла да бъде осъществена и царството „от Византион (Константинопол) до Истър (Дунав)“ отново било само блян. Михаил Асен не оценил достатъчно точно обстановката в Империята и преди всичко не прозрял най-важното: колкото и да изглеждали непримирими противоречията между двете групи, нито едната, нито другата би допуснала дори мисълта в града край Босфора, „сърцето на родината“, да проникнат български войски, дори и като съюзници на едната от тях^[1]. И отрядът на Иван Русина видял само стените на града и то отвън. Неуспехът разочаровал Михаил Асен, но не го отчаял. Защото веднага след това го виждаме да иска, ако не цялата империя, то поне част от нея като κληρονομία (наследство) на своята съпруга. Но в отговор дошло само предложение да стане васал на своя шурей и в замяна да получи от него като сюзерен няколко града (едва ли трябва да се приеме безрезервно искреността на това изявление). Неуспехът на тази политика бил очевиден. Не само че Константинопол бил една красива, но неосъществима мечта, но и традицията, която карала българите да воюват едва ли не постоянно срещу ромеите на един фронт — Тракия, не носела нищо на България. Тези гранични стълкновения твърде

често приличали на грабителски рейдове и водели до постоянна размяна на част от тамошните градове и крепости. И Михаил Асен проявил достатъчно разум, за да прекрати безсмислените походи, да съхрани съществуващото положение (след като си върнал загубеното в 1323 г.) и като си осигурил подкрепата на Андроник III да обърне погледа си на запад. Към Сърбия.

Имал ли е причини Михаил Асен да се готви за война със Сърбия или неговите намерения са били естествена последица от безрезултатната „византийска“ политика? Десетилетия, дори вече столетие, българските владетели „загърбвали“ българския (а и балканския) запад. Докато на северозапад полунезависими владетели (Шишман, Дърман и Куделин^[2]) все пак бранели българските интереси, то на югозапад (Македония) българската държавна власт отдавна се била изтеглила и дори не проявявала видим интерес към съдбата на тези изконни български земи^[3]. Западна Македония, попаднала под византийска власт през 40-те години на XIII век^[4], от началото на 80-те години била обект на сръбската експанзия. На няколко вълни^[5] войските на Стефан Урош II Милутин завладели Полог, Скопие^[6], Овче поле, Пианец, Злетово, Дебър, Кичево, Порече... Сръбското настъпление на юг (а дори и югоизток по оста Струмица-Сяр-Христуполис-Света гора), макар и спряно със сръбско-византийския договор от 1299 г.^[7], продължило през двадесетте години на XIV в. Стефан Урош III Дечански не пропуснал да се възползва от възможностите, които създавала гражданската война във Византия, особено нейната втора и последна фаза. Докато Андроник III, след като сложил ръка на Солун, бил насочил своя поглед към столицата, а българите изразходвали напразно сили в Тракия, кралят следвал основната посока на сръбската политика, определена от Милутин — на юг, към Македония. Стефан Урош III Дечански бил съюзник на стария император, подпомогнал го с войска, командвана от Хрельо, но и внимателно наблюдавал развитието на военните действия в Източна Македония. А те били в негова полза. Основните привърженици на Андроник II — деспот Димитър Палеолог, протовестарий Андроник Палеолог и Михаил Асен^[8] се били укрепили в Сяр. Оставайки в тила на Андроник III, те потърсили убежище при сръбския крал, който им предложил няколко изхода: да

ги изпрати в Константинопол през България, да предпочетат морския път през Венеция или да останат в овладените от тях крепости и там да дочакат края на войната. Така Михаил Асен станал господар на Просек. Но неговото самостоятелно владение в тази твърдина било твърде кратко. Според Кантакузин: „А трибалите [сърбите] с измама завзеха Просек от Михаил Асен“. Никифор Григора е по-обстоен (а може би разкрива и другата страна на събитията?). След като отбелязва, че Михаил Асен завзел града, прогонил жителите му (привърженици на Андроник III?) и го превърнал в свое убежище, той продължава: „Не след дълго време той [Михаил Асен] заподозрял предателство срещу себе си, поискал охрана от краля на Сърбия, на когото предал градчето, а той самият отишъл при него [краля]...“^[9] Известно време след овладяването на Просек, сърбите нападнали Охрид (1329 г.), а в тяхна власт се оказал и Прилеп (без точна дата)^[10].

Тези събития не може да не са обезпокоили допълнително Михаил III Асен и да не са му подсказали трайната тенденция в сръбската политика към Македония. И ако няколко години, преди военните сблъсъци в Тракия, той отлагал решителните действия срещу Сърбия, през 1329 г. обстановката вече била такава, че изисквала бърза и категорична реакция. Намеренията на българския цар са засвидетелствани в изворите по един категоричен начин. И то в две посоки. Първата е неутрализиране на Византия, а в по-добрия вариант, съвместни военни действия срещу Сърбия. Защото ромеите също имали основание да гледат с напрежение и безпокойство сръбското настъпление в Западна Македония^[11]. Решителната стъпка била сторена с подписване на договора от 13 май 1327 г.^[12], който вероятно в частта му за Сърбия бил подновен в края на 1328 или началото на 1329 г.^[13] От другата посока идват сведенията за враждебни настроения, които преобладават в отношенията между България и Сърбия, особено през втората половина на 30-те години... „Кралят на Сърбия не ще се успокои, докато не накаже Михаил за поруганието и за неправдата по отношение на сестра му...“^[14]. Това твърдение на Григора, освен че не изчерпва причините за напрежение между двете страни и би могло да бъде само повод за военни действия, отрежда пасивна роля на българския цар. А това едва ли е било така. Кантакузин се различава от своя съвременник (или пък представя другата страна, която по стечение на обстоятелствата е

познавал по-добре?): „А Михаил, царят на мизите, настроен враждебно срещу краля, владетеля на трибалите [сърбите], поради някакви недоразумения, се подготвяше да воюва срещу него“^[15]. Най-категоричен по отношение на намеренията на българския цар е Григорий Цамблак. Наистина той е писал десетилетия след събитията и то житие на Стефан Дечански, почитан отдавна като светец^[16]. А и като игумен на Дечанския манастир^[17], известният български писател не би могъл да се предпази от проява на пристрастие към своя герой. Въпреки това сведенията на Цамблак не могат да бъдат пропуснати. „И друг неочакван подвиг посрещна царя — докато българският цар Михаил, възгордял се от многото успехи и царска слава, се вдигна срещу сръбското царство и се стремеше да го подчини под своя власт“^[18]. По-нататък Цамблак влага в устата на своя герой следните думи: „Бъди доволен от своето... а не пожелавай чуждото“^[19].

През 1330 г. двете страни били готови за предстоящата война, която повече не можела да бъде отлагана. Михаил Асен отдавна си бил осигурил подкрепата на Андроник III, но това не го задоволило. Той привлякъл на своя страна влашкия воевода Иванко Бесараб, молдовци и черните татари^[20] (според Цамблак, който отново, следвайки принципите на жанра, е деконкретизиращ, българската войска се състояла „от различни народи, освен това и от готите, живеещи от другата страна на Дунава...“^[21]). Стефан Урош III Дечански също се готвел: през лятото на 1328 г. приключила (или била прекратена) едногодишната война с Дубровник^[22], а малко покъсно сръбският крал забранил на венециански и дубровнишки търговци да преминават през Сърбия на път за България^[23]. Оставал проблемът съюзници. Според Кантакузин сред сърбите били 300 тежковъоръжени „аламани“^[24], докато Григора говори за 1000 „келти“, които се отъждествяват с испанци и каталанци^[25]. Изворите са непълни или противоречиви, когато говорят за числеността на двете войски. Най-пестелив е Кантакузин. За Михаил Асен той пише, че потеглил с „цялата си войска“ (πανστρατιῆς), а за сърбите отбелязва само, че кралят бил придружен от триста тежковъоръжени „аламани“ (може би не всичките наемници, а част от тях, които участвали в разгара на битката?)^[26]. Никифор Григора, макар и по-отдалечен от събитията, отбелязва, че българският цар имал общо 15 000 войници

— 12 000 българи и 3000 „скити“, докато за Стефан Дечански казва, че разполагал със „силна войска“^[27] и 1000 келтски наемника. Славянските извори или по-точно сръбските (или близки до сръбската действителност) използват точни числа, но една ли трябва да се съмняваме, че те са преувеличени. „Законникът“ на Стефан Душан говори за 80 000 българи и 15 000 сърби^[28]. Григорий Цамблак, който безспорно се опира на сръбската традиция, дава още по-невероятно съотношение на силите: „нашите бяха твърде малко, както би рекъл някой — пет на хиляда“^[29]. От тези разноречиви и твърде често разминаващи се сведения е трудно да се изгради задоволителна представа за числеността на двете войски. Може би най-близко до действителността е числото 15 000, което Григора дава за българите и което твърде често се използва за изчисления на ангажираните в конфликта военни сили^[30].

В началото на лятото на 1330 г. всичко било готово и военните действия започнали. Андроник III, изпълнявайки своите задължения според договора с българския цар, се отправил към Западна Македония (вероятно през Солун-Верея-Воден), за да осигури нападението на Сърбия от две страни^[31]. И през Пелагония (Битоля) — тук византийските автори са единодушни — навлязъл в областта на Прилеп, където без особени затруднения завзел пет крепости — Вучим^[32], Деврица^[33], Добрун^[34], Каваларион^[35] и Сидерокастрон^[36]. След това той се установил на лагер в последната крепост, изчаквайки да научи в каква посока ще бъде главният удар на българите, за да реши как да продължи своето настъпление^[37]. На 19 юли^[38] или след слънчевото затъмнение на 16 юли, както отбелязва Григора^[39], Михаил Асен също потеглил на запад, срещу Стефан Дечански. Сведенията за пътя, който следвала българската войска, са противоречиви. Григора е твърде общ^[40], а Кантакузин твърди, че Михаил през Пеония^[41] достигнал до Велбъжд. Няма съмнение, че той тръгнал от Търново, преминал през Видин (?) — вероятно, за да се съедини с власите, молдовците и с брат си Белаур (?) и след това достигайки до София, следвал долината на Струма до Велбъжд^[42]. Сръбският крал бил осведомен за действията на съюзниците и като преценил, че не може да воюва срещу двамата, решил да се срази с Михаил Асен^[43]. Няма съмнение, че изборът му зависел и бил

направен според опасността, идваща с всеки един от двамата му врагове. Докато действията на Андроник III общо взето се вписвали в традиционните сръбско-византийски отношения на територията на Западна Македония, то враждебната политика на Михаил Асен и последвалото настъпление, били нещо ново, би могло да се каже изненадващо за сръбската външна политика. Тази опасност не би трябвало да бъде подценявана и Стефан Урош III съвсем правилно решил, че позицията на Андроник III до голяма степен зависи от българо-сръбския сблъсък. Сръбската войска се събрала на „полето, наречено Добрич: то е красиво и голямо и се намира там, където Топлица се влива в Морава“^[44]. Очевидно намерението на сръбския крал било да защитава пътя към Косово^[45], т.е. към вътрешността на сръбската държава. Появата на българския цар край Земен^[46] принудила Стефан Дечански да промени своите намерения („надявал се да воюва с българския цар“ на Добричкото поле^[47]). Минавайки край манастира „Св. Георги“ (Старо Нагоричино) той се помолил на гроба на св. Йоаким Сарандапорски и достигнал до реката Каменча^[48].

Поведението на двамата владетели преди решителната битка се представя различно в различните извори. Според Кантакузин Михаил Асен и Стефан Урош III водили преговори, но след като не могли да постигнат съгласие, приемливо и за двете страни, решили да воюват. И вероятно, за да се подготвят, сключили примирие за един ден, а следващият ден бил денят на битката^[49]. Григора, който вероятно отстъпва по осведоменост на Кантакузин, представя картина, която е съвсем различна или пък несъзнателно го допълва: в продължение на четири дни българите опустошавали безнаказано „страната“ (τὴν γῆν) (вероятно областта между Велбъжд и Земен?), изсичали дърветата (?) и грабели. На петия ден, още на разсъмване, пристигнал сръбският крал (това наблюдение на византийския историк е много близо до истината, тъй като сърбите трябвало да догонват българите) и почти веднага започнала битката^[50]. На агиографските текстове едва ли би могло да се има доверие, тъй като те следват добре познатата схема и разказите са пълни с топоси. Все пак Цамблак също говори за преговори преди сражението, въпреки че позицията му поставя под съмнение и този детайл от войната. Разбира се предложението за мир

дошло от страна на Стефан Дечански (съвпадение между поведението на героя, представен според традицията на жанра и факта, познат от Кантакузин?) и то е изпълнено с християнско смирение, библейски цитати и някои странни внушения^[51]. Показателен е отговорът на българския цар: „Ако не дойде [Стефан Дечански] до сутринта, когато слънцето от изток се появи, и не падне пред мене, та да стъпя на врата му с крака на нашата непобедима държава, ще изпратя да го доведат позорно свързан и след много други и големи мъки на най-жестока смърт ще го предам“^[52]. Този писмовен разговор ни потапя в атмосферата на житийната книжнина и ни изправя пред богатото въображение на един талантилив писател, но с нищо не ни приближава до действителните настроения в двата лагера непосредствено преди битката.

Може би най-близо до истината е Кантакузин. Разбира се остава питането защо Михаил Асен се съгласил на това едnodневно примирие, което би било от полза преди всичко на сърбите — да си отпочинат след дългия преход (те едва ли биха се хвърлили веднага след пристигането си срещу противника — така, както твърди Григора — освен ако не са били принудени)^[53]. Но това ще си остане тайна. Факт е, че на 28 юли 1330 г.^[54], някъде между Велбъжд и Земен^[55], изненаданите и вероятно малобройни българи^[56], претърпели тежко поражение: една част от тях били избити, а другата пленени. Същата съдба имали и онези българи, които се били пръснали из околностите. Разправата с тях вече не била трудна^[57]. Такъв бил изненадващият край на тази иначе добре замислена и добре организирана военна кампания, която трябвало да увенчае с успех поне част от замислената политическа програма на българския цар. Той не само не могъл да доведе до сполучлив завършек своите замисли, но и загубил живота си.

Изворите дават противоречиви сведения за съдбата на Михаил III Шишман Асен. Те са единодушни в едно — сражението донесло гибелта на българския цар, но се разминават значително, когато става дума за времето и обстоятелствата на смъртта. Византийските автори почти не се различават (вероятно тяхната информация възхожда към един източник, и то от втора ръка?): и Кантакузин^[58] и Григора^[59] твърдят, че българският цар бил ранен в битката, заловен все още жив

и отведен в сръбския лагер, където починал скоро след това (Кантакузин) или на четвъртия ден (Григора), „понеже не могъл да понесе смъртоносните рани“. Според архиепископ Данило Михаил бил съборен от коня си и убит от сръбски войници, тялото му било закарано при Стефан Урош III Дечански и след това погребано в манастирската църква „Св. Георги“ (Старо Нагоричино Кумановнско) ^[60]. Григорий Цамблак предлага друга версия: „Българският цар беше заловен от сръбските войници и заведен при царевия син Стефан [Душан], проявил тогава в битката много храброст, и там беше лишен безславно от живот“ ^[61]. В някои извори от сръбски произход твърде много се настоява на факта, че Михаил бил лишен от живот лично от сръбския крал. Но докато повтарящото се сведение в летописите: „уби крал [Стефан] Дечански царя български при Велбъжд“ ^[62], не бива да се тълкува буквално, то в своя „Законник“ Стефан Душан заявява горделиво: „... и на Михаил, царя български, с меч отсякох главата“ ^[63]. Този факт, намерил отражение в сръбските и турските легенди ^[64], е възприет от някои съвременни учени ^[65]. В пълно противоречие с тези извори, по-точно с времето, когато настъпила смъртта на Михаил Асен (почти веднага след злополучната за българите битка), са надписите по стените на църквата „Св. Георги“ в с. Старо Нагоричино. И. Иванов показва недвусмислено, въпреки трудността при разчитането им, че там се намира гробът на българския цар ^[66]. Едно по-късно разчитане доведе до изненадващи резултати: в един от надписите се говори категорично, че цар Михаил Асен е починал на 16 април ^[67]. А това би могло да бъде най-рано през следващата 1331 г. (sic!). Очевидно подобно обяснение, което противоречи на всички останали извори и се разминава с логическия ход на последвалите битката при Велбъжд събития, не може да бъде прието ^[68]. Все пак каква е истината за смъртта на Михаил Асен? Без съмнение гибелта на българския цар, свързана по един или друг начин с една кръвопролитна битка направила голямо впечатление на съвременниците и намерила отражение в различни по произход и характер извори. Тъкмо това, заедно с нееднаквата информираност на отделните автори, довело до различията, а на места и до противоречията, за които стана дума. Могат ли по някакъв начин тези сведения да бъдат примирени и дори съгласувани? Ако се допусне, че

изявлението на Стефан Душан е обикновено хвалебствие — такъв тон лъха от целия предговор на „Законника“ — може да се приеме, че Михаил Асен бил тежко ранен в самата битка, заловен и отведен в сръбския лагер, където починал от нараняванията си или в краен случай умъртвен по нареждане на Стефан Душан^[69].

Положението на България след злощастната битка на 28 юли — така, както е представено от византийските автори — не било радостно: Михаил Асен бил убит, част от войниците също избити, друга — пленени (по-късно те били освободени^[70]), а някои успели да се спасят с бягство. Разбира се загубите не били такива, че да поставят под заплаха съдбата на страната. Още повече, вероятно част от силите, които Михаил Асен събрал, не пристигнали край Велбъжд^[71]. Последвалите събития потвърждават това. Според сръбските извори, които би трябвало да бъдат осведомени сравнително добре, няколко дни след сражението (1 или 2 август?)^[72] при Стефан Урош III Дечански, който вече настъпвал, дошли пратеници от Михаиловия брат Белаур^[73] и на останалите български велможи^[74]. Водените преговори съдържат много неясни моменти: от една страна българските аристократи, без да се замислят, предложили на сръбския крал цяла България, а от друга Урош III с лекота се отказал от нея, след като вече бил тръгнал на поход. Тази картина, която представя в ласкава светлина сръбския крал и унижава българските боляри, безспорно е плод на творческата фантазия на нейния автор или точно част от агиографската схема, която той следвал^[75]. Няма съмнение, че в началото на конфликта Урош III се готвел за отбранителна война, но не и за голямо настъпление дълбоко в българските земи. При това положение той с готовност приел предложението на българските боляри за мир, защото в случая нямаме основание да се съмняваме, че българите са направили първата стъпка. Резултатът от тези преговори трябвало да разреши политическата криза, в която изпаднала България след смъртта на Михаил. Изходът е известен: Стефан Урош III Дечански се задоволил с промяната на престола в Търново, който получил неговият племенник Иван Стефан^[76]. А това не било никак малко, тъй като му осигурявало голямо влияние в България. Така битката при Велбъжд, донесла нещастие за цяла България, била щастлива за Иван Стефан.

По един странен начин тя поправила горчивата му съдба — след 1323 г. съвладетел на баща си, но веднага след втория брак на Михаил (1324 г.) — лишен от престолонаследие и отстранен от Търново^[77].

Властването на Иван Стефан било твърде краткотрайно. То продължило само седем-осем месеца. Но и тези месеци преминали под знака на външнополитически и военни несполуки и борби вътре в страната. Изненадващата смърт на цар Михаил Асен показала за сетен път колко нетрайно било българо-византийското сътрудничество и какво представлявал всъщност сключеният в края на 1328 или началото на 1329 г. „здрав и вечен мир и съюз“^[78]. Щом научил за гибелта на българския цар, Андроник III бързо напуснал Македония (след неговото оттегляне сърбите завладели Велес и вероятно петте крепости, окупирани през юли 1330 г.)^[79] и решил да се възползва от създадените обстоятелства (Кантакузин пише, че той искал да отмъсти за прогонването на сестра си Теодора от Търново^[80]). Завръщайки се в Тракия, той потеглил на поход срещу българите и без много усилия завзел Анхиало, Месемврия, Айтос, Ктения, Русокастро и Ямбол^[81].

Тази болезнена териториална загуба влошила и без това тежкото положение в страната и направило царуването на Иван Стефан още по-несигурно. В Търново още от самото начало се сблъскали интересите на две групировки сред българското болярство: едната не без основание би могла да бъде наречена „сръбска“ или „просръбска“, начело на която стояли Ана-Неда и Белаур (първата съпруга и братът на покойния Михаил Асен) и привържениците на Асеновата династия, ръководени, макар и не открито, от деспот Иван Александър^[82]. Сърбия успяла да осигури престола на своето протеже Иван Стефан, но не била в състояние да му помогне да го задържи^[83]. Антисръбските наторения били достатъчно силни (или пък били използвани много умело), за да доведат до открити действия срещу формално легитимната власт. През пролетта на 1331 г., както съобщава Кантакузин, протовестиарият Раксин^[84] и логотетът Филип^[85] повели на борба онази част от българското болярство, която била недоволна от господството на просръбската партия. Царицата майка Ана (Неда) и Иван Стефан били принудени да напуснат страната и да се приютят в Сърбия^[86]. След това двамата много лесно

убедили останалите „динати“ да изберат за цар Иван Александър^[87]. Така представя събитията Йоан Кантакузин. Той е един от основните автори, от които черпим сведения за Иван-Александровото царуване и трудно би могъл да бъде пренебрегнат или пък да не му се окаже доверие. И все пак неговият разказ буди съмнение в една точка: пасивната роля на Иван Александър. Дали Кантакузин не е бил достатъчно осведомен за онова, което ставало в Търново (или е забелязал само събитията на повърхността?) или пък съзнателно премълчава някои неща? Това едва ли е най-важното в случая. Напълно възможно е да се допусне малко по-друг ход на събитията в българската столица през пролетта на 1331 г.: Иван Александър бил човекът, който много ловко организиран свалил от престола на братовчед си Иван Стефан и прогонването на просръбските елементи от страната, но през цялото време му се отдало да остане в сянка, като изтласкал напред поменатите вече боляри Филип и Раксин^[88].

---

[1] През 705 г. хан Тервел и неговите българи влезли в Константинопол, но те били съюзници на Юстиниан II, когото възстановили на престола. Двеста години по-късно, през 913 г. Симеон бил допуснат във Влахерните, но неговите войски останали извън столицата. ↑

[2] Вж. тук по-горе, с. 542. ↑

[3] Може би с изключение на войната от 1254 г., последвала договора с Дубровник, сключен в 1253 г. Вж. тук, с. 507. ↑

[4] Вж. тук по-горе, с. 506. ↑

[5] Хронологията на първите сръбски завоевания в Македония е неясна и може да бъде установена само в най-общи граници. Причината за това, както винаги, е в изворите и по-точно в липсата на сигурни хронологически посочвания. Докато някои са склонни да разграничат четири етапа, които се вместили между 1282 и 1297 г. (*Mavromatis. La fondation de l'empire Serbe, 29–35*), то други изследователи допускат, че това е станало чрез две военни кампании — едната през пролетта-есента на 1282 и другата — непосредствено преди 1297 г. (*Kravari. Macédoine occidentale, p. 49*); при първата са били овладени Полог и Скопие (може би Овче поле, Злетово и Пианец?), а при втората — Дебър, Кичево и Порече. Вж. още *Историја, 1, с. 441, 443; Fine. Balkans, II, p. 219.* ↑

[6] Обикновено завладяването на Скопие от Милутин се отнася към 1282 г. (*Kravari. Macédoine occidentale*, 49, 161). Единствено Л. Мавроматис предложи нова и то доста различна дата: 1297 г. или малко по-рано. Вж. *Mavromatis. La fondation de l'empire serbe*, p. 35; *Fine. Balkans*, II, p. 219 (въпросът остава открит). ↑

[7] *Историја*, 1, 445-448; *Mavromatis. La fondation de l'empire serbe*, 36-53; ВИИНЈ, VI, 34-60 (коментар към Пахимер — Л. Максимович); 77-143 (коментар към „Посланическото слово“ на Теодор Метохит — Ив. Джурич). ↑

[8] *Божилков. Асеновци*, II, №4, с. 260. ↑

[9] *Cant.*, I, p. 285; *Nic. Greg.*, I, p. 413; ВИИНЈ, VI, с. 207, 333 (Б. Ферянич — С. Чиркович). ↑

[10] *Kravari. Macédoine occidentale*, 51-52 и картата на с. 50. ↑

[11] *Cant.*, I, p. 428: „... императорът [Андроник III] реши, че е време да накаже трибалите [сърбите], които обидиха ромеите“. Тук едва ли става дума за лична обида и лични чувства (Стефан Урош III Дечански е подкрепял Андроник II Палеолог), а по-скоро за сръбските действия в Македония, и то не само последните събития (през 1328 г. сърбите се възползвали от края на гражданската война и овладели някои градове и крепости, подвластни на привърженици на стария император, какъвто бил случаят с Просек), а и по-ранните завоевания, които Византия била принудена да признае с мира от 1299 г. ↑

[12] Вж. тук по-горе, с. 566 сл. ↑

[13] Вж. тук по-горе, с. 566 сл. ↑

[14] *Nic. Greg.*, I, p. 454. ↑

[15] *Cant.*, I, p. 428. ↑

[16] *Л. Павловић. Култови лица код Срба и Македонаца*, 99-109 (спец. с. 107). ↑

[17] За присъствието на Григорий Цамблак в Дечани (проблеми на фактологията и хронологията) вж. *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*. София, 1983, 10-15. ↑

[18] *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*. София, 1983, 106-107 (текст и превод). ↑

[19] *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*. София, 1983, 108-109. ↑

[20] *Законик Стефана Душана, цара српског, 1349 и 1354*. На ново издао и објаснио Ст. Новаковић. Београд, 1898, с. 3. Никифор

Григора (I, р. 455) говори за „3000 скити наемници“, които някои изследователи идентифицират като татари и осети (ВИИНЈ, VI, с. 208, бел. 107). ↑

[21] Житие на Стефан Дечански, 106–107. ↑

[22] Б. Крекић. О рату Дубровника и Србије 1327–1328. — ЗРВИ, 11 (1968), 193-203; Историја, 1, с. 500. ↑

[23] Бурмов. Шишмановци, I, с. 225; *Mavromatis*. La fondation de l’empire serbe, 80–81 и бел. 259 (текст на писмо до дожа на Венеция).

↑

[24] *Sant.*, I, р. 429; ВИИНЈ, VI, с. 338, бел. 133 (немците, като наемници на сръбска служба, се появяват едва при Стефан Душан и Кантакузин, познавайки този факт, го е приписал към едно по-ранно време — Б. Ферянчич и С. Чиркович). ↑

[25] М. Динић. Шпански најамници у српској служби, ЗРВИ, 6 (1960), 16-28; ВИИНЈ, VI, с. 210, бел. 110 (Б. Ферянчич и С. Чиркович). ↑

[26] Вж. бел. 24. ↑

[27] *Nic. Greg.*, I, р. 455: „*χεῖρα βαρεῖαν ἐλαγόμενος*“; ГИБИ, XI, с. 159: „голяма войска“; ВИИНЈ, VI, с. 209: „снажну войску“. ↑

[28] Законик, с. 3. ↑

[29] Житие на Стефан Дечански, 106–107. ↑

[30] ВИИНЈ, VI, с. 208, бел. 107 (Б. Ферянчич — С. Чиркович). ↑

[31] *Sant.*, I, р. 428: „Когато разбра [Михаил], че императорът [Андроник III] е също негов враг, проводи пратеничество при него и го помоли да нападне краля [Стефан Дечански], за да бъде сразен лесно от *двамата*“; *Nic. Greg.*, I, р. 455: „Михаил проводил пратеници при императора и го убеждавал да премине през земята на ромеите и да нападне страната на трибалите [сърбите]. А и сам той възнамерявал да се отпрати на поход срещу онзи с голяма войска, за да не може, като бъде омаломощен, да се бие срещу *двама* неприятели. Така щял да бъде заставен да отстъпи много от земите си на *двамата*“. ↑

[32] Βουτζοῦνιν — на 21 км запад-югозапад от Прилеп, на левия бряг на Црна река: *Karavari*. *Macédoine occidentale*, р. 244 и карта №4.

↑

[33] Δεβρίτζαν (дн. Дебреште) — 25 км северозападно от Прилеп; средновековният град се е намирал в местността „Градище“, на 1 км

от съвременното село: *Karavari*. *Macédoine occidentale*, p. 251 и карта 4. ↑

[34] Δουβροῦνιν — на север от Прилеп, в местността Добромирски дол, близо до манастира „Св. Йоан“ (Слепче). Вж. *Karavari*. *Macédoine occidentale*, 254–255. ↑

[35] Καβαλλάριον — в района на Прилеп, 19 км северозападно от Битоля, между селата Лопатица и Габалавци. Вж. *Kravari*. *Macédoine occidentale*, p. 276. ↑

[36] Σιδηρόκαστρον — дн. Железнец — 41 км западно от Прилеп, близо до левия бряг на Црна река. Вж. *Kravari*. *Macédoine occidentale*, p. 30 и карта 4. ↑

[37] *Cant.*, I, p. 428. ↑

[38] Законник, с. 3. ↑

[39] *Nic. Grig.*, I, p. 455; *Chr. Byz. Brev.*, I, №8, 23b: p. 79. ↑

[40] *Nic. Grig.*, I, p. 455: „Нападнал през най-северната част на планината Хемус страната на трибалите, където се намират повечето извори на река Стримон“. Това описание също насочва към областта на Велбъжд (Кюстендил), но след съпоставяне с останалите извори. ↑

[41] *Cant.*, I, p. 428. Изказана е идеята, че тук, както и в много по-стари съчинения с Пеония би трябвало да е обозначена Унгария (пеонци = унгарци) и Кантакузин е използвал това понятие, за да определи посоката на движение на Михаил Асен, преди всичко преминаването му през Видин (т.е. Пеония = земите на север от Дунав?). Вж. ВИИНЈ, VI, с. 336, бел. 129 (Б. Ферянич — С. Чиркович). Но не е изключено, също резултат на архаизираща традиция, Пеония да бъде отъждествена със Северна Македония (територията, където някога са живели пеонците). ↑

[42] Докато Стефан Урош III Дечански разположил така своите сили, че да защитава пътя към централните сръбски земи, преди всичко Косово (вж. тук по-горе и бел. 44–45), българският цар, след като достигнал Видин, потеглил право на юг и достигнал Велбъжд. Защо? Единственият възможен отговор е: Михаил Асен е искал да се съедини с войските на Андроник III Палеолог и двамата заедно да нападнат сърбите или в краен случай, да бъде по-близо до своя съюзник. Защото византийските автори не поставят под съмнение факта, че българите първи достигнали до Кюстендилското поле и се установили там. Тази посока на движение на българския цар повдига

още един въпрос: чий е бил Велбъжд през 1330 г.? Надделява схващането, че градът е бил под сръбска власт (ВИИНЈ, VI, с. 336, бел. 130; Хр. Матанов. Югозападните български земи през XIV в. София, 1986, с. 15: карта, на която Земен и Велбъжд са на сръбска територия). За съжаление историята на Велбъжд през втората половина на XIII и първата четвърт на XIV в. е твърде неясна. Обикновено се приема, че Велбъжд е минал в сръбски ръце по време на Милутиновите завоевания, но без да се сочат доказателства за това. От друга страна, описанията на Кантакузин и особено на Григора, на действията на българите след пристигането им в околностите на Велбъжд, наистина напомнят донякъде поведението на войници, които се намират на чужда земя (опустошение, ограбване, дори изсичане на дърветата по полето?). ↑

[43] *Cant.*, I, p. 428–429. Трудно е да се каже все пак на какво се основава това предположение. ↑

[44] *Архиепископ Данило*. Животи кралева, с. 180. ↑

[45] ВИИНЈ, VI, с. 209, бел. 108. ↑

[46] *Архиепископ Данило*. Животи кралева, с. 181. ↑

[47] *Архиепископ Данило*. Животи кралева, 181–182. ↑

[48] *Архиепископ Данило*. Животи кралева, 181-182; ВИИНЈ, VI, с. 209, бел. 108. ↑

[49] *Cant.*, I, p. 429. ↑

[50] *Nic. Greg.*, I, p. 455. ↑

[51] Житие на Стефан Дечански, с. 106:35.4: „Ако ли пък си толкова войнолюбив, насочи оръжието си против *варварите*, а не срещу Христовите люде, на които аз съм пастир...“ (с. 107 — превод). Тук едва ли трябва да има съмнение, че под „варвари“ Цамблак разбира турците и, че тази фраза отразява същността на времето, когато е писано житието, а не когато е живял неговият герой. ↑

[52] Житие на Стефан Дечански, 108–109. ↑

[53] *Nic. Greg.*, I, p. 455. ↑

[54] Кантакузин и Григора не сочат деня и датата на битката (у последния *terminus post quem* е 16 юли, слънчевото затъмнение — вж. тук бел. 39); у Дечанския хрисовул е казано, че битката е станала на 28 юли 6838 (= 1330), петък, а у „Законника“ (с. 3) — 27 юли, 6 часа събота, което е равно на 28 юли 1330 г. Подробно у ВИИНЈ, VI, с. 209, бел. 109; с. 338, бел. 132 (Б. Ферянчич — С. Чиркович). ↑

[55] За мястото на битката: Пак там, с. 208, бел. 108 (Б. Ферянчич — С. Чиркович). ↑

[56] Освен пръсналите се да търсят храна български войници, от бойното поле вероятно отсъствали Белаур и Иван Александър с предвожданите от тях войски. Вж. *Божилев*. Асеновци, с. 133, бел. 84; ВИИНЈ, VI, с. 339, бел. 136 (Б. Ферянчич — С. Чиркович). ↑

[57] За самата битка: *Божилев*. Асеновци, с. 133, бел. 85 (извори и литература), както подробния коментар у ВИИНЈ, VI, 207–213 (Никифор Григора) и 335–340 (Йоан Кантакузин). ↑

[58] *Cant.*, I, p. 430. ↑

[59] *Nic. Greg.*, I, p. 456. ↑

[60] *Архиепископ Данило*. Животи кралева, с. 184. ↑

[61] Житие на Стефан Дечански, 110–111. ↑

[62] *Ль. Стојановић*. Стари српски родослови и летописи. Београд — Ср. Карловци, 1927, 34, 78–79, 171–173, 189. Почти същото е казано и в приписката към т.нар. Станиславов пролог (1330 г.): „... а силния български цар Михаил уби“ (*Иванов*. БСМ², с. 161; СБЛ, 3, с. 104). ↑

[63] Законик, с. 4. ↑

[64] *Й. Иванов*. Северна Македония. София, 1906, 55–56. ↑

[65] *Мутафчиев*, 2, с. 238. ↑

[66] *Иванов*. БСМ, 132–133. ↑

[67] *Ив. Гошев*. Търновски царски надгробен надпис от 1388 г. София, 1945 (Български старини, XIV), с. 66. ↑

[68] Последните опити за разчитане на надписите също не дават положителни резултати. ↑

[69] Вж. в този смисъл у *Бурмов*. Шишмановци, I, с. 263. ↑

[70] *Cant.*, I, p. 430; *Nic. Grig.*, I, p. 456. ↑

[71] *Божилев*. Асеновци, с. 133, бел. 84, I, №27, с. 134; №33, с. 151. ↑

[72] *Божилев*. Асеновци, I, №27, с. 134. ↑

[73] *Божилев*. Асеновци, I, №27, с. 134. ↑

[74] *Архиепископ Данило*. Животи кралева, с. 193; *Божилев*. Асеновци, 134–135. ↑

[75] Тази схема липсва у Григорий Цамблак, който представя само крайния резултат от войната и то не съвсем точно: „И като взеха [българите] мъртвото тяло на оня Михаил и извършиха над него

необходимото, поставиха [Иван] Александър (sic!), неговия наследник, за цар и си отидоха в своята страна“. Вж. Житие на Стефан Дечански, 110–111. ↑

[76] Божилков. Асеновци, I, №29, с. 139. Около възшествието и царуването на Иван Стефан има много неясноти. В първото житие на Стефан Дечански е казано, че в Търново пристигнали сръбски велможи, придружени от сръбска военна част; тяхната задача била да улеснят възцаряването на Иван Стефан (*Архиепископ Данило. Животи кралева*, 195-196; *Бурмов. Шишмановци*, I, с. 268). Григорий Цамблак, който е написал своето житие на краля мъченик в навечерието на XV в. или в самото му начало е „пропуснал“ царуването на Иван Стефан, като е обявил за наследник на Михаил Асен неговия племенник Иван Александър (вж. по-горе, бел. 75; разбира се бихме могли да допуснем, че Цамблак е сбъркал имената, но това би било произволно). Никифор Григора не споменава краткотрайното царуване на Иван Стефан (*Nic. Grig.*, I, 457-458: Иван Александър се борил за властта с първата жена на Михаил и нейните роднини), а Кантакузин (I, р. 430, 458) пише, че властта над българите и дворците били предадени на Ана-Неда и нейните деца. Дали тази близост между двамата византийски автори подсказва водещата роля на бившата царица (да се говори за регентство е почти невъзможно: през 1330 г. Иван Стефан отдавна е бил пълнолетен. Вж. Божилков. Асеновци, I, № 29, с. 139 и особено бел. 4). Може би наистина и двамата не знаят за Иван Стефан или неговата роля е била незабележителна? Все пак той присъства в помениците на българските царе и особено категорично в Дриновския ръкопис на цар Борилския Синодик: „На Йоан Степан, цар, син на благочестивия цар Михаил, вечна [памет]“ (*Попруженко. Синодик*, с. 83, § 101). ↑

[77] Божилков. Асеновци, I, №29, с. 139. ↑

[78] Вж. тук, по-горе, с. 568. ↑

[79] *Kravari. Macédoine occidentale*, р. 59. ↑

[80] *Cant.*, I, 430–431. ↑

[81] *Cant.*, I, р. 431; *Nic. Grig.*, I, 457–458. За локализацията на Ктения (много и различни предложения — предимно из Карнобатско) вж. *Soustal. Thracien*, 327; *Гагова. Тракия*, 187–188. ↑

[82] Божилков. Асеновци, I, №33, с. 151. ↑

[83] Освен всички други възможни причини, тогава вече се водела борбата за кралската власт между Стефан Урош III Дечански и неговия син Стефан Душан. Вж. *Историја*, 1, 501–510. ↑

[84] *Билярски. Институциите*, 156–162, 163–164. ↑

[85] *Билярски. Институциите*, 221–226, 226–227. ↑

[86] Те останали там по-малко от една година. През 1332 г., след възшествието на Стефан Душан и подобряването на отношенията с България, Ана и Иван Стефан потърсили гостоприемството на Дубровник. Серия документи говори за тяхното пребиваване в адриатическия град между 1335 и 1347 г. (в тях най-често се говори за Ана и „*sua familia*“). След това следите на Иван Стефан се губят. Вж. *Божилков. Асеновци*, I, №29, с. 140. За останалите синове на Михаил Асен от първия брак — Шишман, деспот Михаил и Людовик: пак там, I, №30, 31 и 32. ↑

[87] *Cant.*, I, 458-459; *Nic. Grig.*, I, 458; *Chalcocondylas*, p. 22 (След смъртта на Михаил Асен цар станал неговият племенник Иван Александър). ↑

[88] *Божилков. Асеновци*, I, №33, с. 151. ↑

ГЛАВА ТРЕТА

ПОЛИТИЧЕСКО БЕЗСИЛИЕ И КУЛТУРЕН БЛЯСЪК: ИВАН АЛЕКСАНДЪР АСЕН (1331–1371 Г.)^[1]

§ 1. УТВЪРЖДАВАНЕ НА ТРОНА И ДЕМОНСТРАЦИЯ НА СИЛА (1331–1341 Г.)

Само за десет години Българското царство било принудено да понесе четвърта промяна на престола. За щастие промяната — тя се оказала решителна за бъдещето на страната — останала затворена в рамките на една фамилия династия: Асеновци^[2]. След трагичната гибел на Михаил III Шишман Асен (рядко български цар загивал на бойното поле, предвождайки войските си), Иван Александър бил най-изявеният кандидат за короната, но трябвало да изчака своето време или по-точно да се приготви за него през краткотрайното преходно властване на братовчед си Иван Стефан. Деспот (другият носител на тази най-висока титла бил баща му, ако все още бил жив)^[3] и владетел на апанаж с център Ловеч^[4], той е споменат с вуйчо си Белаур край Михаил Асен в навечерието на злочастната битка край Велбъжд^[5]. Чрез майка си Кера[ца] Петрица^[6] той бил потомък на Асеновци, т.е. правнук на Теодора-Анна (дъщеря на Иван II Асен от последния му брак^[7]). Това родство го свързвало, макар и с твърде тънка и дълга нишка, с последния български владетел от първото царство Иван Владислав (1015–1018 г.)^[8]. В същото време той бил в роднински отношения с Тертеровата династия (единствената династия, която направила пробив във властването на Асеновци) — майка му Кера Петрица била втора братовчедка на Анна Тертер (родена от втория брак на Георги I Тертер с дъщерята на Мицо) и, разбира се, на Тодор Светослав^[9]. При това положение Иван Александър Асен бил племенник на Тодор Светослав и трети братовчед на Георги II Тертер. Или както е казал неизвестният книжовник: „... [произхожда] от две

страни от царско коляно“^[10]. Но родословните връзки на Иван Александър не свършвали дотук. Като Асеневец той бил в роднински връзки с Йоан Кантакузин, тъй като бил ἑξάδελφος на неговата съпруга Ирина^[11], а малко по-късно и с император Йоан V Палеолог, понеже бил θεῖος на съпругата му Елена^[12].

И така Иван Александър бил едно от петте деца^[13] на Асеновата потомка Кера Петрица и деспот Срацимир^[14]. По всяка вероятност той започнал своята кариера след 1323 г., т.е. след възшествието на вуйчо му Михаил III Шишман Асен^[15]. Тъкмо тогава той получил деспотското достойнство и апанажа в Ловеч. Тежкото поражение във войната със Сърбия го заварило сред елита на българската аристокрация и следващото поколение Асеновци (Иван Стефан бил в немилост след 1324 г.^[16]). Събитията след битката при Велбъжд изтласкали на преден план Ана-Неда и Белаур. И това било логично при създалата се обстановка. Но Иван Александър имал вече своите амбиции и успял ловко да ги осъществи, като използвал умело създадите се антисръбски настроения в Търново. Водени открито от болярите Филип и Раксин, българите успели без затруднения да отстранят сръбското протеже Иван Стефан и да освободят царския престол за Иван Александър, който бил готов да го заеме^[17].

Иван Александър приел царското достойнство и с него цялата отговорност за държавното управление в труден за царството и народа момент. Над България била надвиснала заплаха от две страни — откъм традиционния противник Византия (както видяхме, веднага след Велбъжд Андроник III Палеолог не се поколебал да наруши договора за „здрав и вечен мир и съюз“ с Михаил III Шишман Асен и завладял без сериозна съпротива някои български градове в югоизточните предели на държавата^[18]) и от страна на Сърбия, която постепенно се превръщала в първа сила на Балканите. Положението в страната също не било съвсем спокойно и сигурно. Наистина Иван Александър завладял царската корона с лекота (изворите позволяват то да се твърди), но това не означавало, че възможните огнища на враждебност са унищожени. Ана-Неда и всичките ѝ синове били принудени да напуснат страната и да търсят убежище в различни места^[19], а всички противопоставящи се на новия цар елементи се обединили около Белаур, който се укрепил във Видин. Иван

Александър трябвало да прояви голямо умение, държавнически качества, политическа прозорливост и далновидност, за да намери правилния път в сложната вътрешна и международна обстановка. Положението било такова, че неговите първи стъпки не закъснели.

Както преди осем години, след възцаряването на Михаил Асен, така и сега, те били сторени на международното поле (трудно е да се каже дали Иван Александър е успял да се справи с вуйчо си Белаур, но е сигурно, че го е неутрализирал за момента, за да има свобода на действие навън^[20]). И то в същата посока. Но за разлика от Михаил Асен, който бил заставен от обстоятелствата да се насочи към Византия, Иван Александър трябвало да избира накъде да отправи своите усилия: срещу Византия или срещу Сърбия? Действията на Андроник III били традиционни и не криели изненада като държавна политика и военна стратегия (дори и времето не било изненада, тъй като василевсът повтарял действията си от 1323 г.^[21]). Затова пък позицията на Сърбия, окрилена от победата при Велбъжд, а и от успехите в Македония в 1330 г.^[22], била опасна. При това състояние можело да се очаква Иван Александър да насочи своя поглед на първо време към западния си съсед и да заличи следите от поражението при Велбъжд. Още повече че за момента Сърбия била парализирана от двубоя за власт между Стефан Урош III Дечански и сина му Стефан Душан и трудно можела да предприеме сериозни действия, за да защити своите интереси. Но Иван Александър се подвел от традицията и решил, че Византия е врагът, с който трябвало да се справи в самото начало на царуването си. (Трудно е да се каже, дали българският цар изхождал от състоянието на Империята и преди всичко от настъплението на турците в Мала Азия, които през март 1331 г. завладели Никея^[23]).

Ето защо твърде скоро, след като поел върховната власт в ръцете си^[24], Иван Александър потеглил с достатъчна войска към Югоизточна Тракия. Изненадата вероятно позволила на българите без особени усилия (изворите не ги отбелязват) да си възвърнат градовете, които предната година били завладени от Андроник III Палеолог — Ямбол, Ктения, Русокастро, Айтос и Анхиало. Във византийска власт останала само Месемврия^[25]. След като веднъж позволил да бъде изненадан, Андроник III не забавил отговора си. Той бързо се насочил към току-що отвоюваните от българите земи и се установил на лагер

край Русокастро. По същото време Иван Александър се намирал на лагер край Айтос. И двете страни проявили нерешителност — едно традиционно поведение на двете войски през последните години (или всеки изчаквал противникът да направи грешка?), която не им позволила да влезнат в решително сражение. И тогава започнали преговори за мир, които вървели трудно. Все пак на 17 юли 1331 г. се стигнало до споразумение. Същата вечер обаче Иван Александър получил помощ: пристигнали „скитите“, т.е. татари, които той искал да използва срещу вуйчо си Белаур, но решил с измама (така твърди Кантакузин, който едва ли е безпристрастен^[26]) да ги хвърли срещу ромеите. На същия ден, 18 юли, българите разгромили византийската войска и Иван Александър, вече от позициите на победител, се опитал да наложи своите условия за мир. Сред тях основното било споразумение за брак между неговия първороден син Михаил Асен и дъщерята на Андроник III Палеолог Мария (Ирина)^[27]. Важна роля в трудните преговори изиграл един от приближените на византийския император и в същото време $\theta\epsilon\iota\omicron\varsigma$ на българския цар, Теодор Синадин^[28]. Накрая споразумението било постигнато, бракът бил уреден, но насрочен за по-късно време (Михаил и Мария били съвсем малки)^[29], двамата владетели седнали на една трапеца, след което се разделили с надежди за по-продължителен мир^[30].

Иван Александър спрял дотук. Не се възползвал от предимството, получено край Русокастро, за да навлезе в Империята. Защо? Очевидно той търсел мир и го е получил. Следователно той нямал по-сериозни намерения към Византия: ако не да следва идеята на Михаил Асен („една държава от Византион до Истрия“^[31]), която едва ли му била непозната, то поне да търси военни успехи, които щели да доведат до териториални промени. Или пък други обстоятелства го принуждавали да се задоволи с мира от Русокастро? Както вече се видя, тези обстоятелства били две: Белаур, който не се бил примирил с неговото възшествие в Търново и открито показвал своята враждебност (свидетелството на Кантакузин е недвусмислено) и Сърбия, която можела да реагира срещу царствените промени в България (Ана-Неда и Иван Стефан били в Сърбия и вероятно търсели подкрепа, за да се върнат в Търново) щом се подготвела. Иван Александър не можел да пренебрегне тези две важни обстоятелства. Нещо повече, за да прибере плодовете от Русокастрения мир, които

имали далечна перспектива, той трябвало да отхвърли или ликвидира тези две опасности. Като че ли по-ясно било уреждането на отношенията със Сърбия. Месец след Русокастро, по-точно след 21 август 1331 г.^[32], междуособната война в Сърбия достигнала до своята решителна точка: Стефан Урош III Дечански бил заловен от привържениците на своя син и двадесетина дни по-късно на 8 или 9 септември Стефан Душан бил коронясан за крал^[33]. А след още два месеца, на 11 ноември 1331 г. Стефан Дечански бил умъртвен, което го превърнало в мъченик^[34] и сложило край на гражданската война в Сърбия. Така Стефан Душан останал единственият законен претендент за сръбския престол (неговият полубрат — Симеон Неманич или Симеон Урош Палеолог-Синиша, бил твърде малък, за да има някакви претенции). Тази промяна улеснила изграждането на нови отношения между България и Сърбия. Иван Александър трябвало да разговаря с нов човек на сръбския престол, със свой връстник, който въпреки че взел важно участие в катастрофата край Велбъжд, гледал не към миналото, а към бъдещето. Не се знае дали българо-сръбските разговори били лесни (изворите мълчат), но няма съмнение, че били резултатни. На 19 април 1332 г.^[35], Великден^[36], сестрата на Иван Александър Елена^[37] се омъжила за крал Стефан Душан. Този дипломатически брак (той следвал една традиция в българо-сръбските отношения^[38]) не само прекратил състоянието на потенциална враждебност между двете страни, но и поставил началото на мир, който не бил нарушен до покоряването на България от турците. На пръв поглед мирът бил изгоден и за двете страни. Но това било само на пръв поглед. Наистина България получавала сигурност на западната си граница („заложник“ на мира била не само Елена, но и други близки роднини на българския цар^[39]), но на каква цена? Тя загърбвала, този път окончателно, обширни български земи в Македония, населени с българи, чието национално самосъзнание не само, че не било засегнато, но и останало такова в продължение на столетия^[40]. В същото време България трябвало да насочи своя поглед отново към Тракия и то към източните ѝ предели, където не можела да постигне нищо сериозно. Показвало го миналото, щяло да го покаже и бъдещето. Но на висока цена. Няма съмнение, че договорът носел по-голяма полза на Сърбия. Сигурността откъм България щяла да позволи

на Стефан Душан да съсредоточи усилията си в онази посока, която сръбската политика следвала от времето на Милутин: Македония.

По-неясни са пътят и средствата, с които Иван Александър успял да ликвидира враждебните действия на своя вуйчо Белаур, намерил опора и сили във Видин — град, който вече десетилетия се свързвал с неговата фамилия. Два извора загатват за този бунт срещу дворецовата промяна в Търново или опит за отцепване (а може би и двете едновременно?). Кантакузин е този, който дава пестеливи сведения за действията на Белаур. Като говори за навечерието на сражението край Русокастро и по-точно за пристигането на съюзниците — „скити“ (татари) на българския цар, Кантакузин вметва следното изречение: „Той ги беше повикал срещу чичо си Белаур, който въстанал («διάστασίασας») срещу него и като му бил отнел част от царството му, бил безпощаден и жестоко опустошавал страната“ („τὴν χώραν“)^[41]. Това известие, освен че дава несигурен terminus ante quem за началото на Белауровия бунт („διάστασις“ — противопоставяне), разкрива и неговия размах. Но ако в първия случай можем да се доверим без колебание на византийския историк, то второто му твърдение предизвиква съмнение. Като оставим настрана тълкуването на понятието „τὴν χώραν“ — „страната“, т.е. България или земите в близост до Видин (впрочем Кантакузин не споменава града, освен един намек, който се отнася до събития, станали десет години по-късно^[42]), трудно може да се приеме, че Иван Александър би загърбил такава сериозна опасност и би се отправил на война срещу Византия — нещо, което обстоятелствата не са налагали в момента. Очевидно той трябвало първо да се справи с непокорството на вуйчо си и едва тогава да мисли за военни действия срещу ромеите. Но той не постъпил така, следователно опасността откъм Белаур не била толкова голяма.

Другият извор е послесловът или прочутото „похвално слово“ на Симон, поместено на лл. 311^r -321^v от „Песнивеца“ (Софийски псалтир) от 1337 г. Там е казано, че Иван Александър завзел укрепени градове, „така също и Бдин, и цялото Подунавие, даже и до Морава“^[43]. Тук, за разлика от Кантакузин, не е споменат Белаур. Но няма съмнение, че става дума за него и действията му срещу Търново. „Песнивеца“ дава terminus ante quem за края на бунта: 1337 г. Но това в никакъв случай не означава, че действията на Белаур били

ликвидирани непосредствено преди завършването на „Песнивеца“, както са склонни да допуснат някои^[44]. Усмиряването на Белаур и подвластния му Видин наистина са поставени след битката при Русокастро („мощно отхвърли гръцкия цар и когато този се скиташе, го хвана в ръцете си и завзе укрепени градове: Несебър и цялото Поморие заедно с Романия“^[45]) — впрочем това имплицитно се подсказва и от Кантакузин, но двете събития са свързани и се следват непосредствено. Един наскоро публикуван надпис позволява да се създаде по-ясна представа за хронологията на Белауровия бунт. Става дума за надписа, по-точно за ктиторския надпис в църквата „Св. Никола“ в с. Станичане (Пиротско). Според него църквата е издигната и зографисана „в дните на българския цар Йоан Асен и при господин Белаур... в лято 6840“^[46]. Този надпис, който е съставен между 1 септември 1331 г. и 31 август 1332 г. не подсказва никакво напрежение в областта на Белаур или в цялата страна. Напротив, той издава едно спокойствие и би могло да се каже единство на царството. А вече видяхме, благодарение на Кантакузин, че между 1 септември 1331 и 31 август 1332 г. Белаур се е бунтувал. Тогава как може да се обясни надписът? Две са възможностите: съставителят на надписа не е обърнал внимание на събитията, център на които бил Видин (!), тъй като Пирот и околностите му били подвластни и на местния владетел, в случая Белаур. Подобно пренебрежение на такива сериозни събития^[47] едва ли би било възможно и това обяснение едва ли ще има основание. Остава втората възможност: надписът е съставен след потушаването на бунта. Вероятно през есента на 1331 г. или най-късно през пролетта на 1332 г. (във всички случаи преди 31 август) Иван Александър успял да се справи с бунта на своя вуйчо: възстановил своето господство над Видин, „Подунавието“ (на запад и изток от Видин) и вероятно до десния бряг на Морава, по-точно устието на Нишава, с Ниш, Свърлиг и дн. Пиротско^[48]. А Белаур останал във Видин неизвестно докога.

Почти едновременното потушаване на вълненията във Видин и околните земи, включени във вече традиционното апанажно владение, и установяването на приятелски отношения със Сърбия, не само позволили на Иван Александър да завърши една успешна първа година от царуването си (самият той не подозирал колко продължително щяло да бъде то!), но открили пред поданиците му

възможността за едно десетилетие, което забележимо се отличавало от предходните със спокойствие вътре в страната и мир извън границите ѝ. И наистина, докато Византия била изложена на постоянния натиск на турците в Мала Азия (след Никея, през 1333 г. те превзели и Никомидия), отделяла немалко сили за налагане на влиянието си в Епир и Тесалия или провеждала скъпо струващи експедиции в Егейско море (отнела Хиос от генуезката фамилия Закария^[49]), а Сърбия трябвало да се справя с бунта на „великашите“ в Зета, била отново в конфликт с Византия (но пък мирният договор от 26 август 1334 г. ѝ осигурил Прилеп, Охрид, Костур) и воювала с Унгария за Подунавие (Белград, Мачва, Колубар^[50]), то Българското царство живеело под знака на мира и дори благоденствието. За един владетел, който нямал големите политически амбиции на своя предходник, вуйчо си Михаил Асен (или поне не ги показвал открито) и чиято основна държавническа цел била запазването на това, което притежавал в момента, положението наистина било блестящо или поне такова ни го представят изворите. Иван Александър бил роднина с двамата си партньори съвременници: Стефан Душан бил негов зет, а Андроник III Палеолог — сват. Защото споразумението от лятото на 1331 г. за брак между сина му Михаил Асен и Андрониковата дъщеря Мария (Ирина — име, което трябвало да бъде символ на „дълбокия“ мир между двете страни^[51]) не било случайно или постигнато под натиска на обстоятелствата, а няколко години по-късно се превърнало във факт. Иван Александър, който държал извънредно много на него, не пропуснал да напомни на своя бъдещ сват за предстоящата сватба. Андроник III проявил известни колебания, но бил принуден да склони в името на държавните интереси — така поне твърди Йоан Кантакузин^[52]. Наскоро след това, през есента на 1338 или пролетта на 1339 г.^[53], царската сватба била отпразнувана тържествено в местността Комнинови ливади край Адрианопол^[54].

Сполучливите действия през 1331–1332 г., изминалите години и не на последно място принадлежността към Асеновата фамилия дали необходимата сигурност на Иван Александър за бъдещето на династията. Но и той самият не пропуснал да стори най-важното: и тримата му сина, Михаил Асен, Иван Срацимир и Иван Асен, следвайки вече познати примери от българското минало^[55], получили

царска титла, която ги приобщавала рано към върховната власт и подсказвала, че бъдещето на царството било в техни ръце. Но най-добро свидетелство за самочувствието на Иван Александър и позицията на неговата фамилия, е прочутото „похвално слово“, включено в „Песнивеца“ от 1337 г.; едно слово, което по византийски образец, вероятно е било произнесено пред царя и семейството му от монаха Симон (?)^[56] и се превърнало в своеобразен манифест към поданиците му. Поне част от него заслужава да бъде припомнена. След като употребява над двадесет епитета, за да характеризира личността на владетеля, комуто е посветено словото, авторът продължава: „Кой прочее, ще кажа от нас, като е видял царя, ще се завърне скръбен в своя дом^[57]? Със своята военна мощ той ми се струва втори Александър от древността^[58]. Така и този изначало много градове завзе с крепкост и мъжество. Такъв се яви пред нас великият Иван Александър, който царува над всички българи^[59], който се прояви в големи и усилни битки...^[60] Струва ми се, че този цар се яви нов сред царете Константин по вяра и благочестие^[61], сърце и нрав, имайки в себе си за скиптър победоносния кръст^[62] — както знаем и за синовете на Израил, в техните войни — когато се сражавали с враговете, — така и този цар на българите, когато се уповаваше на това победоносно дърво, победи крепко всички сили и ги прогони с помощта на кръста. Никой от първите царе не ми се струва такъв, както този велик цар Иван Александър, похвала и слава на българите. Погледнете сега, малки и големи, и вдигнете знамена и битки за победоносния български цар. И пристъпете сега, патриарси и светители, монаси и иноци, съдии и боляри и целият църковен причт, прости роби и свободни, велможи и цяло войнство, и сърадвайте се с непозната радост и въздайте слава на великия цар Христа Бога венцедателя и към него възвисете победни песни; Троице света, запазвай българския цар, закрилай го и укрепи го, дай му победа над противниците и низложи напълно всички негови врагове и му дарувай дълги години... Радвай се, български царю, радвай се царю на царете! Радвай се от Бога избрани! Радвай се милостиви! Радвай се, от Бога венчани! Радвай се, вишни! Радвай се, от Бога пазени! Радвай се, войноводи! Радвай се, застъпнико на верните! Радвай се българска славо и похвало! Радвай се, царю Александре! Радвай се, Иване!

Радвай се с благочестивата си съпруга, с царица Теодора! Радвай се със сладките ваши чеда — цар Михаил Асен и Срацимир, и Асен. Радвай се граде Търново! Радвайте се негови градове и страни! Радвайте се и пак се сърадвайте, тъй като имате такъв цар. Бог да ги укрепи в тяхната сила и да им даде царство небесно и да ги весели в чертога на своето селение в безконечните векове всякога и сега, и всегда, и на вечни векове, амин“^[63].

---

[1] Автор: И. Божилов ↑

[2] За Иван Александър и Асеновци: *Божилев. Асеновци*, I, № 33, 149-151; Приложение II/1. Родословието на цар Иван Александър, 435–451. ↑

[3] *Божилев. Асеновци*, I, 149-150; *Ферјанчић. Деспоти*, с. 153. ↑

[4] К. Куев. Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г. — В: Търновска книжовна школа, 1371–1971. София, 1974, с. 83; *Божилев. Асеновци*, с. 150. ↑

[5] Законик, с. 3; *Божилев. Асеновци*, с. 151. ↑

[6] За нея: *Божилев. Асеновци*, I, №28, 136–139. ↑

[7] *Божилев. Асеновци*, I, с. 149, 447. ↑

[8] Подробно: *Iv. Vožilov. L'arbre généalogique de la reine Hélène à Mateïèe*. — In: *Etudes historiques*, XII (1984), 7-19; *Божилев. Асеновци. Приложение II/2. Родословното дърво на царица Елена в Матейче*, 451–459. ↑

[9] *Божилев. Асеновци*, с. 149. ↑

[10] *Божилев. Един осмогласник от времето на цар Иван Александър (НБКМ 180 [313])*. — В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, с. 61; *Божилев. Асеновци*, с. 442. ↑

[11] За Ирина Асенина Кантакузина: *Божилев. Асеновци*, II, №17, 307–310. ↑

[12] Дъщеря на Ирина и Йоан VI Кантакузин. За значенията на понятия като ἐξάδελφος и особено θεῖος: *Божилев. Асеновци*, с. 169, бел. 9 (литература). ↑

[13] Останалите са: деспот Йоан Комнин Асен, Михаил (Асен), Елена и Теодора. Вж. *Божилев. Асеновци*, I, №34 (178–184), №35 (с. 184), №37 (с. 186–191) и №38 (с. 191–192). ↑

[14] За деспот Срацимир: *Божилев. Асеновци*, с. 150 (*Попруженко. Синодик*, с. 81, § 99; *Cant.*, I, p. 469). ↑

[15] Най-вероятно Иван Александър е получил деспотското достойнство и апанажа в Ловеч от своя вуйчо: *Божил*ов. Асеневици, 150–151. ↑

[16] *Божил*ов. Асеневици, I, №29, с. 139, както и тук, по-горе с. 574. ↑

[17] *Божил*ов. Асеневици, I, №29, с. 139. ↑

[18] *Cant.*, I, р. 431; *Nic. Greg.*, I, 457–458. Тук по-горе с. 574. ↑

[19] Ана и Иван Стефан се отправили към Сърбия (вж. тук по-горе), Шишман потърсил спасение при татарите (*Божил*ов. Асеневици, I, №30, с. 140), Людовик (пак там, №32, с. 148) се появил едва в 1339 г., а съдбата на деспот Михаил (пак там, №31, 144–148) е неясна — дали е бил жив или не в 1331 г. ↑

[20] Йоан Кантакузин (I, р. 458) описва действията на Белаур като твърде опасни (отнел „част от царството“ от Иван Александър!); действия, които в никакъв случай не би трябвало да бъдат пренебрегвани. Напротив, бихме очаквали новият цар първо да се справи с тази вътрешна съпротива срещу неговото възцаряване и едва тогава да помисли за военни действия срещу Византия, въпреки че става дума за освобождаването на току-що окупирани български градове. За Белаур вж. тук по-долу. ↑

[21] След смъртта на Георги II Тертер и докато в Търново избирали нов цар (Михаил Асен), Андроник III Палеолог завладял земите между Несебър и Сливен (*Cant.*, I, р. 172; *Божил*ов, Асеневици, с. 130, бел. 28). ↑

[22] Вж. тук по-горе, с. 575. ↑

[23] *Острогорски*. Историја Византије, с. 472. За Никея подробно у *Sp. Vryonis. Jr. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Centuries*. Los Angeles, 1986. Index s.v. ↑

[24] Това е станало в началото на лятото на 1331 г. Тази дата е в зависимост от правилната хронология на първата книга на Историјата на Йоан Кантакузин. Вж. *R.-J. Loenertz. Ordre et désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène*. — In: *R.-J. Loenertz. Byzantina et Francograeca*. 1. Roma, 1970, 116, 120. Това не пречи на някои български историци да продължават да отнасят българо-византийската война към 1332 г. ↑

[25] *Cant.*, I, р. 429; *Nic. Greg.*, I, р. 458. ↑

[26] *Cant.*, I, p. 458. ↑

[27] *Cant.*, I, 459-469; *Nic. Greg.*, I, 483-488; *Божилев. Асеновци*, с. 170, бел. 30. ↑

[28] За Теодор Синадин: *Божилев. Асеновци*. Приложение II/1, 440–441 и посочената там литература. ↑

[29] Михаил Асен бил деветгодишен, а бъдещата му съпруга била едва на една година. Вж. *Божилев. Асеновци*, I, №39, 193–194. ↑

[30] *Cant.*, I, 469-470; *Nic. Greg.*, I, p. 488. ↑

[31] *Nic. Greg.*, I, p. 415; *Божилев. Асеновци*, №26, с. 127, както и тук с. 566. ↑

[32] *С. Ѓирковић*. Срби, с. 111. ↑

[33] *С. Ѓирковић*. Срби, с. 112; *Историја*, 1, 509-510; *Soulis. Dušan*, 2–3. ↑

[34] *Л. Павловић*. Култови лица код Срба и Македонаца, 99–109.

↑

[35] *Историја*, 1, с. 511 (без точна дата); *Ѓирковић*. Срби, с. 135.

↑

[36] ВИИНЈ, VI, с. 394, бел. 118 (Б. Ферјанчич — С. Чиркович); *Soulis. Dušan*, p. 3. ↑

[37] За нея: *Божилев. Асеновци*, I, №37, 186–191. ↑

[38] След неизвестната по име дъщеря на Иван II Асен, съпруга на Стефан Владислав, Анна Тертер, съпруга на Стефан Урош II Милутин и Смилецовата дъщеря Теодора, съпруга на Стефан Урош III Дечански, от който брак бил роден Стефан Душан. ↑

[39] В Сърбия се намирали и прекарвали голяма част от живота си деспот Йоан Комнин Асен (*Божилев. Асеновци*, I, №34, 178–184) и Теодора (пак там, I, №38, 191–192), брат и сестра на Иван Александър и Елена. ↑

[40] Великолепно свидетелство е приписката към Лесновския паренесис от 1353 г. Вж. тук по-долу, с. 600 и бел. 91. ↑

[41] *Cant.*, I, p. 458. ↑

[42] *Cant.*, II, p. 55; *Божилев. Асеновци*, I, №30, с. 143. ↑

[43] *Кодов*. Опис, с. 14; СБЛ, 2, с. 147 (превод на Ив. Дуйчев). ↑

[44] *Й. Андреев*. България през втората четвърт на XIV в. София (Велико Търново), 1993, 34-40; *Димитров*. Българо-унгарски отношения, с. 216. Докато Андреев се е опитал да докаже своето схващане, след като е разгледал изворите (или голяма част от тях) и

съществуващата литература, то Хр. Димитров, пренебрегвайки другите схващания и непознавайки надписа от „Св. Никола“ в Станичане (Божилев. Асеновци, 491–492), съвсем декларативно твърди, че борбата на Иван Александър с Белаур е продължила поне няколко години. ↑

[45] *Кодов. Опис*, с. 14; СБЛ, 2, с. 147. ↑

[46] С. Габелић. Прилог познавања живописа цркве Св. Никола код Станичане. — Зограф, 18 (1987), с. 22; Божилев. Асеновци, с. 492. ↑

[47] Така както са представени от Кантакузин и Симон, автор на похвалното слово, поместено в „Песнивеца“ от 1337 г. Вж. по-горе бел. 40 и 42. ↑

[48] Това подсказва ктиторският надпис от „Св. Никола“ в Станичане. Вж. Божилев. Асеновци, 491–492. ↑

[49] *Острогорски. Историја Византије*, 472–473. ↑

[50] *Историја*, 1, 511-515; *Soulis. Dušan*, 4–10. ↑

[51] Божилев. Асеновци, I, №39, с. 193 и бел. 12 (дъщерята на Андроник III имала кръстното име Мария, но след сватбата си с българския престолонаследник го променила на Ирина, което символизириало „дълбокия мир“, настъпил в отношенията между двете страни). ↑

[52] *Cant.*, I, 504–505. ↑

[53] Проблемът с хронологията е труден поради противоречията, които съдържат известията на Кантакузин и Григора. Божилев. Асеновци, 193–194. ↑

[54] *Cant.*, I, 508-509; *Nic. Greg.*, I, p. 546. ↑

[55] Константин Тих Асен и синът му Михаил Асен. Божилев. Асеновци, I, №25, с. 118; Тук по-горе, с. 514. ↑

[56] Трудно е да се установи с точност кога е било написано и произнесено словото, т.е. на някой празник — личен или църковен, или пък по определен повод. За Симон — с основание може да се приеме, че той не е само преписвач, но и автор на това великолепно слово — по всяка вероятност идентичен със Симон, преписвача на Четириевангелието от 1356 г. (BM Add. 39627), вж. тук по-долу с. 623. ↑

[57] Тази фраза удивително напомня подхода, избран от Йоан Екзарх при описанието на великопреславския дворец на цар Симеон

(Божилков. Цар Симеон Велики, с. 68; Седем етюда, 106–107, 129). Трудно е да се каже дали това е случайно съвпадение, влияние на Йоан Екзарх или пък общо въздействие върху двамата автори, което трябва да се търси във византийската литература. ↑

[58] Съпоставянето с известни личности, за да се извае по-добре личността на героя, е способ, добре познат както във византийската, така и в средновековната българска литература. Тук определен интерес предизвиква използването, с подобни намерения, на един от прочутите герои на Античността — Александър Велики. Във Византия известният македонски владетел е бил почитан твърде много. Освен всичко друго, византийската политическа идеология е търсела в източните монархии и преди всичко в Александър, религиозните корени на императорската власт. Псевдо-Кодинос, почти съвременник на нашия Симон, ще отбележи следното: „източните народи почитат императора като наследник на бащината къща на Александър“ („τοῦ πατρικίου ὀσπίτου“ — Вж. *Pseudo-Kodinos. Traité des offices. Introduction, texte et traduction par J. Verpauw. Paris, 1967 [1976²] p. 207, 3–7*). Това тълкуване се е изплъзнало от вниманието на българския писател или пък в случая той не се е интересувал от него, защото е наблегнал на други качества на великия македонски цар: „Със своята военна мощ той ми се струва втори Александър от древността“! Едно съпоставяне, което отсъства дори при такъв български владетел, какъвто бил цар Симеон! ↑

[59] Формулата „царува над всички българи“ очевидно е заимствана от титулатурата на българския цар, позната в разгърнат вид от подписите в издаваните от него грамоти: „Йоан в Христа Бога верен цар и самодържец на всички българи Александър“ (*Ильинский. Грамоты, с. 23*). Тя отразява определена политическа идея — българският владетел е цар и на онези българи, които се намират извън границите. Споменатата вече бележка към Лесновския паренесис (за нея и за някои други текстове вж. тук по-долу) от 1353 г. е „обратната връзка“: българин, представящ едно население, което вече десетилетия живее извън българското царство и изпитва чуждо влияние — политическо, религиозно и културно — ще постави на първо място цар Иван Александър: не само преди местния владетел Йоан Оливер, но и пред цар Стефан Душан! ↑

[60] Пропуснатият текст съдържа сведенията за военните победи на Иван Александър и преди всичко присъединяването на „Несебър и цялото Поморие заедно с Романия“ и потушаването на бунта на Белаур. ↑

[61] Св. Константин или император Константин Велики бил извънредно много почитан от Християнството. Неговият култ, твърде често обединен с култа към майка му св. Елена (в нашия текст прави впечатление нейното отсъствие) бил силно разпространен и в България (изображения и похвалното слово, написано от патриарх Евтимий), особено във връзка с 1000-годишнината на Константин (похвалното слово е написано точно хиляда години след смъртта на императора, свързал трайно името си с историята на християнската религия: 22 май 337 г.). Нашият автор, по всяка вероятност Симон, е проявил забележително майсторство като е характеризирал Иван Александър като войн, съпоставяйки го с Александър Велики и като защитник на Християнството, оприличавайки го на Константин Велики. ↑

[62] „Победоносният кръст“ във формата на скиптър бил един от важните символи на императорското достойнство и основен елемент от темата „Императорът — винаги победител“, от своя страна част от императорския култ или императорската религия (*L.-P. Raybaud. Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les Paléologues, 1258–1354. Paris, 1968, 81-85; Византийските василевси, с. 24*). Идеята за „победоносния кръст“ възхожда отново към Константин Велики: в навечерието на битката с Максенций при моста Милвио (28 октомври 312 г.) Константин Велики видял на небето кръстния знак с надпис „Nos signo vince“. На следващия ден войниците му го изрисували на щитовете си и разгромили враговете си. ↑

[63] *Кодов. Опис, с. 14; СБЛ, 2, 146–147.* ↑

§ 2. ПРЕДПАЗЛИВИТЕ СТЬПКИ В ПОЛЕТО НА ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА (1341–1371 Г.)

Изминало едно десетилетие, чиято монотонност и спокойствие не били прекъсвани нито от вътрешни противоречия и сблъсъци, нито от външни конфликти. А това не било никак малко за тези тревожни времена. Българите се радвали на добър цар — ако се доверим на монаха Симон — а пък царят бил щастлив да има такива поданици (ако трябва да допълним Симон). И все пак краят на първите десет години от възшествието на Иван Александър дошъл. Заедно с него дошла и промяната. На пръв поглед тя не носела опасности. Напротив, сякаш разкривала възможности за външни успехи, които щели да подобрят още повече вътрешното състояние на страната. Но всъщност открила един период на големи трудности и на неприятни изненади. Сигналът за промяната, както и в много други случаи, дошъл отвън, от Византия. Тези сигнали, най-често били отзвук от династични проблеми. През пролетта на 1341 г. Андроник III Палеолог, който не се отличавал с крепко здраве, пък и натрупаната умора не била малка, се разболял за пореден път. Сега твърде тежко. Болестта наченала от далака, но превзела цялата коремна кухина. Не помогнали многото лекари (дори и турски!), които не били в състояние да предотвратят най-страшното. Императорът не могъл да дочака резултата от астрологическите наблюдения на Никифор Григора и рано сутринта на 15 юни 1341 г. починал. Известният полихистор вместо да изготви хороскоп, написал надгробно слово. С това една страница от византийската история била затворена^[1]. Откриването на новата не било никак лесно, тъй като наследникът на престола Йоан V Палеолог, четири дни след смъртта на баща си навършил едва девет години^[2]. Очевидно управлението на Империята трябвало да премине в ръцете на регенти. Дали самият Андроник III определил Йоан Кантакузин — велик доместик и негов пръв сподвижник в продължение на две десетилетия — за регент на невръстния Йоан V Палеолог? По този въпрос все още има какво да се дискутира^[3]. Факт е, че всички дела на Империята били поети от великия доместик: както съборът от юли

1341 г., на който надделели исихастите^[4], така и в сената; както във вътрешната, така и във външната политика^[5]. И това предизвикало съпротивата на определена група хора, сред които изпъквали императрицата майка Анна Савойска, патриарх Йоан XIV Калека (той минавал за основен защитник на интересите на малолетния Йоан V) и невероятно амбициозният Алексей Апокавк^[6]. Тази съпротива — може би подценена в началото от великия доместик^[7] — щяла да определи по-нататъшния ход на събитията.

Промяната в отношенията между България и Византия била функция от промяната във върховете на властта в Константинопол. И това било нещо естествено. Но този път се случило и нещо друго. Случайно или не, но тъкмо по това време във византийската столица се появил Шишман^[8], един от синовете на цар Михаил III Шишман Асен. Този епизод ни е познат благодарение на Йоан Кантакузин и в случая сме принудени да му се доверим напълно. И така, след преврата в Търново през пролетта на 1331 г., довел на престола Иван Александър, Шишман за разлика от по-големия си брат Иван Стефан и майка си Ана-Неда^[9], избягал при скитите (татарите)^[10]. Той живял там десет години и едва през лятото на 1341 г. (след 15 юни)^[11] се появил в Константинопол. Трудно е да се обясни това действие на Шишман. Дали пристигането му в столицата било резултат от инициативата на византийската дипломация^[12]? Или пък самият той смятал, че смъртта на Андроник III Палеолог щяла да сложи край на съюзните отношения между България и Византия, установени с мира в Русокастро (юли 1331 г.) и потвърдени с династическата сватба през 1338 или 1339 г., и че той можел да се възползва от това положение? Трудно е да се предпочете едното или другото обяснение (а може би двете обстоятелства са свързани помежду си?), но едно нещо е сигурно: пристигането на Шишман в Константинопол, а вероятно и намеренията му не останали в тайна от Иван Александър. Българският цар побързал да проводи пратеници в престолния град на ромеите (края на юни-юли?)^[13], които поискали от името на своя господар да им бъде предаден Шишман, тъй като бил „неговият най-голям враг“ (ὡς πολεμίοτατον αὐτῶ)^[14]. Иван Александър припомнял договора с Андроник III и предложил на ромеите да изберат едно от двете

възможни решения: или да му предадат Шишман, или да се готвят за война^[15].

Последвалите събития са разказани с големи подробности от Кантакузин. Тъй като въпросът бил от изключително голяма държавна важност, за неговото решаване бил свикан синклитът, който заседавал под председателството на патриарх Йоан XIV Калека. Първото заседание не могло да намери изход от създалото се неудобно и трудно положение, тъй като сред присъстващите се получило разногласие — едни били съгласни Шишман да бъде предаден на българския цар, а други против. От своя страна патриархът предложил имигрантът да намери убежище в „Света София“^[16]. Намесата на Кантакузин в споровете довела до прекратяване на заседанието^[17]. На следващото заседание на синклита били поканени и българските пратеници, които отново изложили искането на своя цар, като се държали надменно и високомерно (според великия доместик)^[18]. По нареждане на императрица Анна Савойска отговорът бил даден от Йоан Кантакузин — в качеството му на велик доместик и на регент. В произнесената пред синклита реч Кантакузин наблегнал на два основни момента: отказ на Иван-Александровото искане, който бил мотивиран по следния начин — не подобавало на ромейските василевси да предават на неприятелите им онези, които са потърсили убежище при тях. Напротив, всички, които пристигали като молители, получавали покровителство, подкрепа или някакво друго внимание. Но Кантакузин не се задоволил с отказа. В замяна на ултиматума, поставен от Иван Александър, той също предявил пред българското посолство ултимативни искания, а именно: или българският цар да се откаже от искането си и мирът между двете страни да бъде запазен, или, ако той започне пръв война, каквато била заплахата, ромейците щели да му отговорят достойно — щели да закарат с кораби Шишман и войска до Видин и да предизвикат гражданска война (καὶ πόλεμον ἐμφύλιον ἀνάσσαντες ὑμῖν), която щяла да доведе до прогонването на Иван Александър или ще му нанесе големи вреди^[19]. Ако това не станело, той самият щял да потегли на поход срещу България, разчитайки на Шишман, чиято поява щяла да внесе разцепление сред българите^[20]. Наред с това Кантакузин заплашил българските пратеници, че срещу тяхната страна щял да бъде изпратен и Умур

паша, емирът на Айдын (Мала Азия)^[21]. В заключение Кантакузин съобщил на Иван-Александровото посолство, че Шишман нямало да бъде предаден, освен това в срок от двадесет дни българският цар трябвало да избира — война или мир^[22]. Пратениците приели всичко, но помолили за по-голям срок, поне тридесет дни, тъй като се страхували, че можело да не намерят своя владетел в Търново^[23]. След заминаването на българското пратеничество от Константинопол, Йоан Кантакузин (вероятно с цел да покаже, че щял да изпълни заплахата си) започнал да се подготвя за война^[24] и изпратил Умур паша с неговата флота към устието на Дунав^[25].

Действията на Иван Александър, които били отговор на византийския ултиматум, са познати само по разказа на Кантакузин, който едва ли е изцяло достоверен. Българският цар наистина се отправил на поход, но не нахлул в ромейските предели, а се установил на лагер край Стилбно (Сливен), който се намирал на границата между двете страни (тя била установена в 1331 г.). Кантакузин (той безспорно искал да уреди българо-византийския конфликт, преди да започне гражданската война в Империята?) проводил пратеници в българския лагер, за да научи отговора на поставения преди месец ултиматум. Иван Александър, след като се убедил, че трудно ще спласи ромеите — така поне твърди Кантакузин (или все пак бил разтревожен от действията на Умур, които криели потенциална заплаха), се съгласил на споразумение, подновил договора, сключен преди години с Андроник III Палеолог и се завърнал в Търново^[26]. Така България не спечелила нищо: не получила нито нови земи, нито пък Шишман. На пръв поглед победители от този дипломатически двубой и от тази игра на нерви били ромеите. Защото запазили при себе си потенциалния претендент за българския престол. Но задаващите се важни събития скоро ги лишили от това предимство, което трябвало да докаже на практика теорията за политическите бегълци, изложена така убедително от Кантакузин^[27]. А самият Шишман потънал нейде из Константинопол и византийските автори повече не му обърнаха внимание^[28].

Няма никакво съмнение, че Кантакузин не е имал сериозни намерения да воюва с България, поне не в този момент. Почти по същото време и Стефан Душан проявил своите враждебни намерения

към Империята, но за разлика от Иван Александър не се спрял на границата, а се отправил към Солун^[29]. Това още повече принуждавало регента, чието внимание било насочено към много и различни дела, да уреди отношенията си със съседните държави. Хронологията на тези събития не е много ясна. Известно е, че в самото начало на септември 1341 г. Йоан Кантакузин се завърнал в столицата^[30]. По това време атмосферата в Константинопол, а и в цялата страна, била тежка и напрегната. Любопитният „Диалог между богати и бедни“, съставен в началото на 40-те години, разкрива част от противоречията във византийското общество^[31], назрявало движението на зилотите в Солун, а враговете на великия доместик се обединявали. В самия край на септември Кантакузин отново напуснал Константинопол и се отправил за Димотика. В негово отсъствие триумвиратът Анна Савойска, патриарх Йоан XIV Калека и Алексий Апокавк извършили „своеобразен пуч“^[32], който затворил обратния път към столицата и лишил регента от неговите права. Трудно е да се каже изненадан ли бил Кантакузин или пък подозирал замислите на своите противници. Но той без да се бави много се решил на една постъпка, която променила не само неговата съдба, но и съдбата на Империята, вкарвайки я в продължителна гражданска война, довела до сериозни и тежки сетнини. На Димитров ден, 26 октомври 1341 г., великият доместик и дотогавашен регент се провъзгласил за василевс^[33]. Отговорът на неговите противници не закъснял: на 19 ноември деветгодишният Йоан V Палеолог бил коронясан тържествено в „Св. София“, патриарх Йоан XIV Калека съставил специално похвално слово, а най-амбициозният член на регентството Алексий Апокавк бил провъзгласен за велик дук^[34]. Така двата лагера били окончателно оформени.

Какво ставало по това време в Търново? Там едва ли са пропуснали да проследят внимателно важните събития във Византия през септември-ноември 1341 г. (това едва ли е било трудно, тъй като техният отглас бил голям). Дори повърхностният им анализ подсказвал, че била започнала политическа драма, на която българите не можели да бъдат зрители. Напротив, те трябвало да бъдат много активни участници, ако искали накрая да се наредят сред печелившите актьори. На първо време Иван Александър заел изчаквателна позиция. Безспорно тя била оправдана, тъй като

българският цар искал да си изясни актьорския състав и неговите намерения, да открие слабите места в ролите и едва тогава да излезе на сцената. Вероятно до Търново достигнал слухът, че сред разкъсаното от противоречия византийско общество, изправено отново пред гражданска война и принудено да прави избор, имало и такава група, която била склонна „да мине на страната на Александър, царя на мизите“, макар и варварин, отколкото да служи на претендента Кантакузин^[35]. Вероятно съблазнен от мълвата за подобни настроения сред някои среди на византийската аристокрация, а след това повикан от „народа на Адрианопол“ (Ὁ ἐν Ἀδριανουπόλει δῆμος) на помощ срещу намиращия се наблизо Кантакузин (местните „династи“, привърженици на претендента, били оковани във вериги и изпратени в столицата), Иван Александър решил, че е дошъл моментът да премине границата на Империята и да овладее част от византийска Тракия, обект на толкова двустранни конфликти и войни. Но за съжаление слуховете за „българското пристрастие“ на част от ромеите били едно, а действителността нещо съвсем различно. Българският цар, макар и „поканен“, решил, че няма да бъде излишно, ако се опита да подкупи „архонтите“ на града и така да ги убеди да минат на негова страна. Напрасно, защото получил отговор, че са го повикали като съюзник, но не и за господар („σύμμαχον ἔφασαν, οὐ δεσπότην κекλημένον“)^[36]. Иван Александър решил да заличи тази несполука, като се отправил на югозапад към Димотика и се настанил на лагер, без да преминава Марица, т.е. останал на десния бряг на реката, вероятно за по-голяма сигурност. Очевидно той не е имал намерение да обсажда града, защото голямата част от войската му била пратена да „опустошава градовете в Тракия“. Краят на тази първа българска военна кампания (късната есен на 1341 г.?) от началото на гражданската война във Византия е описан подробно от Кантакузин. Разпръснати, българите станали лесна плячка: част от тях били разбити от ромеи, командвани от пинкерния Ангел, а друга — избити и пленени от „персийска войска“ (турци), която се намирала по крайбрежието на Тракия, търсейки лесна плячка^[37]. Инициативата за мирни преговори, пак според Кантакузин, дошла от Иван Александър. Българският цар се оказал между два противника — голяма Кантакузинова войска в Димотика и турците, които идвали от юг, от егейското тракийско крайбрежие. Кантакузин също бил склонен на

разговори — въпреки че най-разпалените му привърженици искали сражение — защото неговата основна цел и този път не били българите, а враговете му във Византион. Така мирният договор бил сключен и то от посредници, тъй като Иван Александър и Йоан Кантакузин не могли да се срещнат поради настъпилата тежка зима (вероятно края на 1341 г. или самото начало на 1342 г.)^[38]. Така без да постигне нищо — освен ненужен за него мир с претендента — българският цар се завърнал в Търново.

Тези първи действия на Иван Александър били сторени по схема, която щяла да стане характерна за цялостната му политика спрямо Византия по време на гражданската война: пасивност, изчакване, което твърде много приличало на нерешителност, колебание, сетне недобре преценена военна кампания и накрая оттегляне без особени резултати, а твърде често и с големи загуби. Всичко това, подсказано още от първите стъпки, говори недвусмислено за липса на цялостен и което е по-важно, правилен подход към политическата картина на Балканския полуостров. И наистина последвалите събития подкрепят по убедителен начин това твърдение. Съвсем скоро след сключването на мира Иван Александър отново станал обект на интереси, идващи от един от двата лагера в Империята: Йоан Кантакузин адресирал до българския цар (както и до Стефан Душан) писмо, което вероятно съдържало определени предложения. Но то не стигнало до адресата, тъй като било заловено от Кантакузиновите противници, които зорко охранявали „цялата околност по суша и море“^[39]. Кантакузин не повторил опита си да се свърже с Търново, а изворите не подсказват никакви намерения на Иван Александър да се намеси в разгарящата се междуособица, която създавала великолепни условия за активни действия на съседите. Зимата на 1341–1342 г. била много тежка за претендента, който губел голяма част от позициите си в Тракия, т.е. територията близо до столицата, без която титлата му василевс оставала без покритие. Ето защо той отправил своя поглед и своите надежди към западните предели на Византия. Намеренията му са били очевидни: да овладее Солун и оттам да упражнява по-силен контрол поне върху част от Империята. През месец март 1342 г., след като оставил съпругата си Ирина в Димотика, чийто гарнизон бил командван от нейния брат и негов шурей Мануил Асен^[40], Йоан Кантакузин напуснал Тракия и се

отправил към Солун, придружаван от синовете си Матей и Мануил и другия си шурей Йоан Асен^[41]. Намеренията за овладяване на втория град в Империята останали неосъществени, обстановката ставала все по-тежка^[42] и узурпаторът решил да потърси помощ на север, в Сърбия. Стефан Душан бил готов да даде тази помощ, защото гражданската война във Византия откривала пътя към големи териториални придобивки във византийския Запад (Македония, Епир, Тесалия) — политика, чиито основи били положени от Стефан Урош II Милутин още през 80-те години на XIII в.^[43] — и преди всичко към осъществяване на идеята му за създаване на ново царство — идея заимствана от българските царе Симеон и Иван II Асен^[44]. Срещата между крал Стефан Душан, който вече гледал към царската титла, и Йоан Кантакузин, който бил узурпирал титлата василевс, но трябвало да я защити, станала през месец юли 1342 г. в Пауми, край Прищина (Косово). След радушното посрещане, двамата се споразумели всеки да задържи градовете, които щял да завладее в борбата срещу регентството в Константинопол^[45]. След като първородният син на Кантакузин Матей останал в Сърбия в качеството на заложник, двамата съюзници започнали своите съвместни действия, като нападнали Сяр, но неуспешно^[46].

Какво правел Иван Александър през първата половина на 1342 г.? За съжаление няма никакви сведения за негови действия, както срещу претендента, така и срещу регентството. Разбира се, той не можел да си позволи да не наблюдава, макар и отдалече, какво ставало на полуострова. Особено връзките между Стефан Душан и Йоан Кантакузин. Нещо повече, той бил много добре осведомен за тях: в Търново пристигнала неговата сестра Елена^[47]. Сръбската кралица едва ли дошла само да види брат си. Очевидно тя трябвало да убеждава Иван Александър да съгласува плановете си със своя зет и неговия съюзник. Но Кантакузин не казал нищо за водените в българската столица разговори. Факт е, че известно време след посещението на Елена българският цар продължавал да бъде пасивен наблюдател на това, което ставало на Балканите. Едва през зимата на 1342–1343 г. Иван Александър решил да се намеси отново в междуособиците. Сигналът за действие дошъл от Димотика. Както вече бе посочено, Кантакузин оставил в Димотика съпругата си Ирина

Асенина Кантакузина, трите си дъщери Мария, Теодора и Елена, както и годеникът на най-голямата му дъщеря Никифор Дука (покъсно деспот и владетел на Епир). Те трябвало да бъдат охранявани от 1000 конници и осем „архонти“, всеки с по 1000 стрелци. Техен главнокомандващ (στρατηγὸς ἐπὶ πᾶσι) бил братът на Ирина Мануил Асен^[48]. Най-сериозният опит за овладяването на града бил отхвърлен (август-септември 1342 г.)^[49], но неуспехите на Кантакузин, който в края на 1342 г. отново се оттеглил в Сърбия само с 500 души^[50], влошили положението на Димотика. Ето защо Ирина се обърнала за помощ към Иван Александър (дватамата били далечни братовчеди). Пратениците, които вероятно намерили българския цар в Търново, му предложили договор, според който българите трябвало да защитят Димотика от регентството в Константинопол. Както съобщава Кантакузин, и двете страни, сключвайки споразумението, не били съвсем искрени; ромеите искали с българска помощ да отстранят опасността, която идвала от законната власт в Константинопол, а българският цар желал да се възползва от създаденото положение, за да завладее Димотика^[51]. Иван Александър веднага пристъпил към изпълнението на това си намерение. Преди всичко той искал с помощта на сръбския крал да задържи Йоан Кантакузин далеч от Димотика и по този начин да принуди Ирина да му предаде града, спазвайки сключения договор. Ромеите обаче не се поддали на този натиск, а Иван Александър не сторил нищо повече, за да превземе Димотика със сила. Въпреки това опасността оставала и Ирина решила да потърси подкрепа от Умур паша. Написаното от нея писмо (от името на василевса-узурпатор!) било занесено в Смирна от „текфур Асен“, както пише Енвери^[52], т.е. Мануил Асен^[53]. Понататък събитията разказани от турския хронист, могат да бъдат съпоставени с писаното от Йоан Кантакузин (той премълчава пратеничеството, ръководено от Мануил Асен^[54]): мисията на Мануил била резултатна и турците, предвождани лично от Умур (380 кораба и 29 хиляди бойци^[55]) дебаркирали в Тракия, което принудило българите да се оттеглят^[56]. Така Иван Александър отново се завърнал в Търново, без да е постигнал някакъв успех.

Ходовете, които Иван Александър предприел през първите две години на гражданската война не криели никаква изненада, повтаряли

се и били лесни за разгадаване. Той бил оставил целия Запад (както се изразяват византийските автори) на своя зет (и Стефан Душан не пропуснал да се възползва от тази свобода) и на неговия съюзник Кантакузин. Загърбвайки Македония, на Иван Александър оставала само Тракия, където най-силно се сблъскали интересите на узурпатора и регентството. И естествено неговите действия били обречени на неуспех. Особено когато българския цар се колебаел в избора си: с кого против кого? Това колебание правело от Иван Александър зрител, който понякога се опитвал да изскочи на сцената, но без да успее да се включи пълноценно в играта. Той отново се завръщал сред зрителите, докато останалите актьори действали пълноценно в тази сложна и многопланова пиеса. През зимата на 1342–1343 г. се появили първите признаци за раздор между двамата съюзници, Стефан Душан и Йоан Кантакузин. И те постепенно започнали да действат всеки за своя сметка. През 1343 г. узурпаторът успял да се наложи в Тесалия, която го признала за василевс и той изпратил там за свой наместник Йоан Ангел. През април 1343 г. Кантакузин бил във Верея, а през втората половина на същата година — началото на 1344 г. той вече бил овладял голяма част от Тракия. И тогава най-сетне дошъл часът на Иван Александър, тъй като успехите на претендента вече заплашвали подстъпите към Константинопол. Тази явна опасност принудила императрицата майка Анна Савойска да се обърне за помощ към българския цар. Иван Александър съзрял в тази молба възможността да спечели нещо за сметка на губещата страна в гражданската война и поискал градовете край Станимака и Цепена, общо девет: Цепена, Кричим, Перущица, Света Юстина, Пловдив, Станимака, Аетос, Беаднос и Косник^[57]. В Константинопол се съгласили на драго сърце с това искане, тъй като въпросните градове всеки момент можели да минат под властта на Йоан Кантакузин, който вече бил господар на Тракия. Освен това приближените на императрицата смятали, че българският цар лесно можел да бъде убеден да воюва на тяхна страна, тъй като турците, съюзници на Йоан Кантакузин, вече опустошавали и българските предели^[58]. Така споразумението било сключено. При тази обстановка трудно можело да се прецени доколко българите можели да задържат получените градове или част от тях (освен че изворите не съобщават дали те били заети от български войски), но Иван

Александър бил длъжен да стори тази крачка, която щяло да го противопостави на Кантакузин, бъдещият господар на Константинопол. Постигнал своето, а и верен на политиката си, Иван Александър не бързал да изпълни поетото задължение. Той побързал да уведоми регентството, че щял да се намеси в конфликта едва след като турците напуснали Балканския полуостров. И наистина малко по-късно българските войски се появили край Стилбно (Сливен)^[59], но този поход по-скоро бил демонстрация на желание, отколкото сериозна военна кампания.

През цялата 1344 г. Иван Александър продължавал да бъде пасивен (и да чака събитията да идват при него, а не той при тях); пасивност, която граничела, ако не била и идентична с бездействието, основаващо се на лоша преценка на обстановката — както на Балканите, най-общо, така и в Тракия, в частност. И то тъкмо тогава, когато в трудната битка за Тракия се намесил един българин. Момчил, чиито действия отдавна били го поставили извън закона — първо в родината му, а сетне във Византия^[60] — към края на 1343 г. или началото на 1344 г. се появил в Тракия, по-точно в Родопската област, начело на няколко хиляди души. Едва ли бихме могли сериозно да го наречем *кондотиер*, какъвто стремеж се появи напоследък^[61], но че той е искал да продаде изгодно своята военна сила, поне на първо време, няма съмнение. И сполучил. Установил връзки с Кантакузин, той бил назначен за управител на Метропа (Западните и Средни Родопи) от претендента, тъй като бил *ὀμόφιλον* на тамошното население^[62]. Така представя нещата самият Кантакузин. За разлика от него турският поет и историк Енвери твърди, че Момчил станал „съюзник“, „наемник“ или дори „васал“ на пашата, тоест на Умур. Двете твърдения сякаш се разминават. Но всъщност могат да бъдат примирени. Момчил безспорно се е преклонил пред силата на Смирненския паша (съюзник на Кантакузин), уважил неговото могъщество, приел да воюва под върховното му командване, но управлението на Метропа той получил от Йоан Кантакузин — настоящ, а и бъдещ господар не само на Родопите, но и на цялата Империя. Няма съмнение, че Момчил дошъл при претендента с цел да му предложи услугите си (своите и на четирихилядния си отряд) в замяна на определени привилегии. И получил управлението („игемон“) на Метропа, която току-що била минала доброволно на

страната на Кантакузин^[63]. Вероятно още от самото начало Момчил не бил примерен съюзник или васал и гледал повече към независимост, стремейки се сам да си бъде господар. Тези му стремления сигурно били забелязани (или пък той е бил подтикнат към тях?) от притесненото регентство в Константинопол: Анна Савойска и Алексей Апокавк предложили на доскорошния разбойник най-високата дворцова титла в Империята — деспот^[64]. Кантакузин, макар и изпреварен в ухажването, решил да не изостава повече и удостоил Момчил със севастократорско достойнство^[65]! Ето как Момчил, който разполагал със солидна военна сила, получил за кратко време двете най-високи достойнства във Византия и това окончателно открило пътя му към независим владетел на част от Родопите и Беломорието^[66]. И наистина твърде бързо той успял да създаде едно почти независимо „княжество“, защото Константинопол, чието върховенство приел, бил далече.

Действията на Момчил, силното му присъствие в Родопската област, променили неочаквано тамошната политическа и военна обстановка. И което е по-важно, създавали условия за още по-сериозни и преди всичко по-трайни изменения. Това можело да стане не без някои трудности, разбира се, при наличието на политическа мъдрост и добра военна стратегия у българския цар Иван Александър. Всички останали условия били налице. След споразумението с регентството в Константинопол Иван Александър получил една територия, чиито граници се очертавали от Пловдив-Перущица-Цепина (югозапад) и от там през Беаднос към Косник (на югоизток); от другата страна границата на новополучената област се определяла от Пловдив-Станимака и оттук на юг-югозапад към Косник. Тази област не била чужда, тя тепърва трябвало да бъде усвоявана и приобщавана, тъй като нейното население в по-голямата си част било българско; факт, който византийските автори не пропускат да отбелязват^[67]. От друга страна, земите, където Момчил градял своето „княжество“ също били населени с българи: Кантакузин го назначил за „игемон“, тъй като бил техен „сънародник“^[68]. Разстоянието между двете области, едната от които през 1344 г. вече била част от Българското царство, а другата по същото време давала основата за независимо българско владение, по права линия не е повече от 50–75

км (до Ксанти-Перитеорион-Абдера или Полистилон). А то едва ли щяло да бъде пречка при по-сериозни намерения.

От Иван Александър се изисквало да оцени тази обстановка в Родопите, да огледа силните и слабите страни на евентуалната кампания (първите били безспорно повече) и, което е най-важно, да пристъпи към осъществяването на тези планове. На първо време да влезе във връзка с Момчил. След като за българина се „карали“ претендентът и представителите на законния василевс, българският цар можел да стори една крачка повече от тях, за да постигне и нещо повече. Иван Александър бил длъжен да стори тази крачка, защото нямал право не само на грешки, но и на бездействие. Разбира се и Момчил е трябвало да извърви своята част от трудния, но важен път. Идеята за независимост била много привлекателна, но едва ли имала сериозно бъдеще. Момчил се свързвал с губещата страна — регентството, олицетворявано от императрицата майка Анна Савойска и непопулярния Алексий Апокавк; в същото време, дори и да бил продължил своите връзки с Кантакузин, Момчил нямал никакви шансове след победата на претендента, която всички обстоятелства вече подсказвали. Българската история вече познавала такова сътрудничество между български цар и българин — византийски отцепник^[69]. През 1344 г. нито царят, нито отцепникът били на необходимата висота. За съжаление Иван Александър и този път изиграл удобната, но затова пък губеща роля на зрител. А зрелища имало. Деспотското достойнство направило от Момчил верен съюзник на регентството. А инстинктът му за самосъхранение, а може би амбиции, го накарали да воюва без колебание срещу по-силните от него врагове. Той успял да нанесе сериозно поражение на турците на Умур край Абдера, а след това едва не пленил самия Кантакузин в едно сражение край Месина^[70]. Момчил успял да овладее Ксанти и както пише Кантакузин „владееше всички крепости в Метропа и достигна чак до Мора“^[71]. Но времето не било в негова полза. През пролетта на 1345 г. Кантакузин и Умур решили да се справят с Момчил, който единствен пречел на узурпатора да наложи своята власт над Родопите. След грижлива подготовка съюзните сили дали решително сражение на непокорния българин край Перитеорион. Българите били притиснати от многократно превъзходящия ги противник, а жителите на града затворили портите и не ги допуснали

вътре. Така Момчил и голямата част от неговата войска били унищожени. Спасили се само братовчед му Райко^[72] с петдесетина войници, които пресметливите граждани на Перитеорион предвидливо приютили^[73]. Така на 7 юли 1345 г.^[74] независимото „княжество“ на Момчил било унищожено, а самият той убит^[75]. И Кантакузин, и Енвери не пропуснали да изразят своята възхита от подвизите на Момчил — подвизи, които го направили герой на народния епос на балканските народи^[76].

Смъртта на Момчил била важен епизод от настъплението на Кантакузин срещу Константинопол. Само четири дни по-късно, на 11 юли 1345 г.^[77] бил убит великият дук Алексей Апокавк — най-яръстният противник на узурпатора. Властта в столицата преминала в ръцете на Исаак Асен (един от синовете на бившия български цар Иван III Асен^[78]), мистика Кинам и патриарха. В същото време големи успехи в западната част на Балканите постигнали сърбите. Действията на Стефан Душан били значително улеснени както от Йоан Кантакузин, който след раздора си със сръбския крал и след като наложил своята власт в Тесалия, се обърнал към Тракия, така и от Иван Александър, който наблюдавал с мълчаливо одобрение завоеванията на своя зет^[79]. През 1343 г. Стефан Душан бил вече завладял голяма част от Албания с Берат, Канина и Кроя (само Драч останал извън неговите владения); на юг в Македония сърбите стигнали до Воден, Костур и Лерин и вече гледали към земите на изток от Вардар. Първо бил овладян Мелник, сетне Зихна (Зъхна) и накрая на 25 септември 1345 г. Стефан Душан влязъл тържествено в Сяр^[80]. В края на 1345 г. той вече приел царската титла (през януари 1346 г. вече се подписвал „благоверен цар“ и „василевс и автократор на Сърбия и Рашка“^[81]), а официалната коронация била извършена на 16 април 1346 г. в Скопие. На нея присъствал търновският и всебългарски патриарх Симеон, а според някои съвременни изследователи и българският цар Иван Александър^[82].

Следващата 1346 г. — последна за гражданската война във Византия — не донесла нищо ново за България, освен още една пропусната възможност. След като Иван Александър не изпълнил своята част от договора с регентството (а може би не заел всичките девет града и крепости, които му били отстъпени по този договор),

Анна Савойска, която разчитала само на стените на Константинопол, се обърнала за помощ към „някой си Балик, архонт (владетел) на Карвуна“^[83]. Балик (Μπαλίκ?) и двамата му по-малки братя Тодор и Добротица, вероятно били свързани чрез своя баща (Тертер?) с династията на Тертеровци и като близки роднини получили във владение част от черноморското добруджанско крайбрежие^[84]. Незабележими през първите години, без участие във важни събития, те не привличали вниманието на съвременните им автори. Техният час настъпил тогава, когато Анна Савойска вече не виждала никаква друга възможност освен да потърси съдействието на тримата братя от Карвуна^[85]. Това обръщение разбира се подсказва, че те не били неизвестни, но тяхната роля дотогава, свързана с българското царство или не, едва ли е надхвърляла границата на владяната от тях област. Този призив за помощ, отправен от една византийска императрица по всяка вероятност ги поласкал. И не би могло да бъде друго. Те не закъснели да предложат своята скромна помощ на голямата столица. Балик, след като приел с радост византийското пратеничество, изпратил „в помощ на императрицата“ двамата си братя Тодор и Добротица, които предвождали хиляда подобрани добри войници (στρατιώτας ἄγουντας^[86]). Какво било отношението на Търново към участието на братята от Карвуна в последната фаза на гражданската война в Империята? Логично е да се допусне, че Иван Александър не е бил осведомен за пристигането на ромеите в Карвуна (те по всяка вероятност дошли с кораб от Константинопол), но едва ли решението на братята да се отправят към византийската столица е останало в тайна. Кантакузин е категоричен: те преминали през градовете по Черноморското крайбрежие^[87], т.е. движели се по пътя Варна-Анхиало (Поморие)-Созопол (те били част от Българското царство) и след това през Ахтопол и Мидия — към Константинопол^[88]. Това не би могло да стане без позволение (колкото по-независими били тримата братя, толкова по-голяма била необходимостта от разрешение; от друга страна, по-голямата зависимост от Търново, също не ги освобождавала от нуждата да осведомят Иван Александър). Тогава какво било отношението на българския цар към този поход на Тодор и Добротица? Кантакузин е недвусмислен: никой не е направил опит да ги възпре. Но няма и никакви сведения, че някой ги е подпомогнал. Или казано по друг начин, Иван Александър и този път

останал неутрален. Той навярно проследил пътя на малкия отряд и толкова. Не се е решил да се намеси. Защо? Трудно е да се намери задоволително обяснение или да се предпочете някое от възможните: следване на едно традиционно поведение в продължаващата вече пет години гражданска война, но отдавна интернационализирана, или пък съзирайки, че каузата на регентството вече е загубена, Иван Александър не виждал смисъл от активна намеса в събитията във Византия? Българският цар не можел да стори това, което можели да си позволят братята от Карвуна.

Как завършила тази авантюра, защото действията на Тодор и Добротица по-скоро наподобяват приключение, отколкото сериозна военна кампания? Принудени сме да следваме разказа на Кантакузин. Двамата братя пристигнали в Константинопол, след като убедили крайбрежните градчета да се отметнат от Кантакузин и да се присъединят към регентството (?). В столицата те били приети радушно от Анна Савойска. Тя омъжила дъщерята на великия дук Алексей Апокавк за Добротица, когото назначила за стратег на ромейската войска^[89]. Наскоро след това с обединените сили на българи и ромеи Добротица нападнал Силиврия, която била подчинена на Кантакузин. За съжаление той не се проявил като добър командир (все пак той имал оправдание, не познавал местността и изпратил конницата си към „ровове, теснини и лозя“) и бил напълно разбит. Едва не бил пленен, но успял да избяга и се завърнал в Константинопол посрамен. След това поражение, с което безславно приключил походът в помощ на регентството, Тодор се завърнал у дома с останалите живи и свободни българи, а Добротица останал в ромейската столица^[90]. И което е по-интересно, независимо от провала, неговата кариера продължила. Наистина трудно е да се тълкуват думите на Кантакузин „радваше се на голяма почит от императрицата“ в смисъл, че тъкмо тогава получил деспотското достойнство, с което бил известен по-късно^[91], но той получил нов пост в оредяващата константинополска администрация: бил назначен за архонт на черноморския град Мидия. След влизането на Кантакузин в столицата Добротица не се подчинил, запазил своеобразна самостоятелност и с „плячкаджийската си войска“ грабел и опустошавал съседните селища. Дори Кантакузин (ако трябва да вярваме безусловно на неговия разказ) се отправил на поход срещу

непокорника, придружен от Йоан V Палеолог. След като се убедил, че не би могъл да издържи обсада или да се срази с техните сили, Добротица предал града. Кантакузин се отнесъл към него с „внимание и грижа и го причислил към по-знатните ромеи“^[92].

Последните събития във Византия се движели само в една посока: пълно надмощие и скорошен окончателен успех на претендента. На 2 февруари 1347 г. Йоан Кантакузин влязъл в Константинопол, от 8 февруари той поел върховната власт в империята, която споделил с Йоан V Палеолог, оженвайки го за дъщеря си Елена, а три месеца по-късно, на 21 май (празника на св. св. Константин и Елена) бил за втори път коронясан за василевс^[93]. Този път Иван Александър нямал избор и бил само наблюдател. Може да се допусне, че той се стараел да запази териториалните придобивки от 1344 г., но толкова. Докато наблюдавал спокойно последното действие на византийската драма, покрай него преминали значителни събития, които оставили трайни следи в международното положение на Балканите. Гражданската война приключила и Византия, макар и чувствително отслабнала, отново била единна държава. Макар и с двама василевси (всеки самостоятелен, а не съимператор на другия), тя била старата Империя, която запазвала, макар и на теория, универсалистичните си претенции и вдъхвала нов живот на идеята за вечната империя (aeternitas Imperii). В същото време на Балканите се родило ново царство — Сърбия. Това че Стефан Душан следвал българския модел на „славянското царство“, успореден на византийския, едва ли трябвало да бъде утеха в Търново. Не само защото „царствата“ ставали три — твърде много за вече ограничената територия на полуострова (почти цяла Мала Азия била турска), но и защото сърбите, след като с лекота овладели голяма част от Албания, част от Епир и Тесалия, и почти цяла Македония (изоставена от Византия принудително, а част от България — доброволно), се превърнали в първа сила на Балканите. И това не било изненада, за да се оправдаят с нея в Търново и в Константинопол. Но това не било всичко. Защото политическата география на полуострова имала сложен релеф. Турците — първо селджуки, сетне османци — от съюзници на Кантакузин в амбициозната му шестгодишна война, след 1347 г. бързо се превърнали във врагове на Византия, а и на останалите балкански държави. Унгарското кралство вече две

столетия не криело своите сериозни интереси на юг, към Балканите, а Венеция и Генуа контролирали не само стопанския живот на Черноморския басейн, но от тях зависел до голяма степен и стопанският живот на Византия. Така „вътрешните“ проблеми на Балканския полуостров като никога дотогава били така „интернационализирани“, че на полуострова не се случвало нищо сериозно без „външна“ намеса.

Първата стъпка на Иван Александър, подготвена още в края на гражданската война във Византия, била сторена в изненадваща посока — Венеция, и имала за резултат излизането на България от своеобразната „балканска изолация“. Републиката на св. Марко търгувала с българските земи още в края на XIII в. И постепенно създавала свои колонии във Варна, Месемврия, Анхиало, Созопол^[94]. Венецианските търговци изкупували и изнасяли от България преди всичко земеделски продукти — зърнени храни, особено жито, кожи, восък, мед. Но тяхната дейност не била регламентирана и често те търпели големи щети. Понякога това ставало дори по заповед на българския цар, какъвто случай бил отбелязан през 1343 г.^[95] Така се стигнало до договора, сключен през 1346–1347 г. и онасловен: „Клетва и договор на господин императора на Загора Александър“ („Sagramento et patto del messer limperator Alexandra del Zagora“)^[96], който уреждал дейността на венецианските търговци и преди всичко „да идват и да се връщат със своите кораби и стоки през цялото ми царство здрави и сигурни“. Договорът бил потвърден с писмо на българския цар до венецианския дож Андреа Дандоло (1352 г.) подписано собственоръчно: „Йоан Александър цар на всички българи и гърци“^[97]. Тези връзки между България и Венеция продължили почти до края на Иван-Александровото царуване, но не надхвърлили сферата на търговията и по-точно на венецианския износ от земите на българското царство. Републиката на св. Марко нямала политически интереси в България или ако имала, не ги изявявала открито. Регламентиранията условия, при които нейните граждани купували така необходимото жито я задоволявали напълно. България, дори и да имала нужда от венецианското съдействие, очевидно не успяла да го получи. Почти по същото време, когато се уреждал договорът с Венеция, България установила, макар и не на същото равнище, отношения с Генуа. През май 1352 г. двама пратеници на Паганино

Дория, командващ генуезката флота воювала срещу Венеция в Босфора^[98], потеглили към България^[99].

Постепенно и понякога неусетно централно място в българската външна политика започнала да заема нова сила, която идвала от Изток — турците. Първите относително точно датирани турски нападения, засегнали някои български земи, се отнасят към първата половина на 40-те години и съвпадали с разгара на гражданската война във Византия^[100]. На първо време това били турците на Умур бег, владетеля на Смирна^[101]. Съюзници на Кантакузин, в продължение на пет години, наред с битките срещу войските на константинополското регентство те плячкосвали, грабели и отвличали пленници от южнобългарските земи. За съжаление част от сведенията за турските грабежи (приписката към Cod. Vat. Slav. 2, f. 95^r и Българската хроника^[102]) са несигурни от фактологическа и особено от хронологическа гледна точка; в сведенията на турския хронист Енвери пък липсват точни посочвания за териториите, в които били опустошаванията^[103]. А някои от най-често използваните извори са в такова състояние (Търновския надпис), че трудно биха могли да предложат приемливи сведения^[104]. По-сигурни са сведенията на Кантакузин, които се отнасят за времето след 1347 г. До това време съюзници на претендента, след неговото влизане в Константинопол турците твърде бързо се превърнали в основен враг на балканските народи. Тези нападения продължавали да имат същия грабителски характер: обикновено турците отвличали хора и добитък, които прехвърляли в Мала Азия. Така направил към лятото на 1350 г.^[105] Сюлейман, синът на султан Орхан. За съжаление Кантакузин е отбелязал само, че той преминал „през брод Марица“ и след това се отправил „да плячкосва Мизия“^[106]. Следващото нападение на турците (същата 1350 или 1351 г.)^[107] вероятно било по-сериозно, защото Кантакузин пише: „Когато императорът се върна във Византион, научи за царя на мизите Александър, че много се огорчил от станалото внезапно нападение на варварите, които опустошили извънредно много страната му“^[108]. Тъй като българският цар заподозрял Кантакузин, че той е изпратил турците срещу България, византийският император проводил пратеничество в Търново^[109], което първо трябвало да го оправдае и след това да предложи на Иван

Александър съвместни действия срещу турците. Тази коалиция зависела от поведението на Стефан Душан и от желанието на българския цар да осигури средства за поддръжката на византийската флота, която щяла да плава в Хелеспонта и да пречи на варварите да преминават в Тракия. На първо време Иван Александър приел идеята като разумна и обещал да достави необходимите пари (Кантакузин дори описва възторга на търновското население от това решение), но по-късно под въздействието на Стефан Душан, Иван Александър не изпълнил дадените на пратениците обещания. И получил упреците на Кантакузин^[110]. И най-лошите предвиждания започнали да се осъществяват само година по-късно, през 1352 г. Докато в Империята се разраствал конфликт между двамата василевси, Йоан VI Кантакузин и Йоан V Палеолог, в който по традиция се намесили Иван Александър, Стефан Душан и турците, Орхановият син Сюлейман успял да овладее малката крепост Цимпе (на Галиполския полуостров) и да стъпи здраво на Балканите^[111]. А две години по-късно след разрушителното земетресение на 1/2 март 1354 г., турците овладели и важната крепост Галиполи, която превърнали в своя постоянна база на полуострова^[112].

Трайното настаняване на турците на Балканския полуостров било сериозен сигнал, ако не за Сърбия, то поне за Византия и България. Как реагирал Иван Александър в тази нова обстановка? По вече изработения модел: в 1355 г. между българския цар и император Йоан V Палеолог (от 9–10 декември 1354 г. самостоятелен василевс и автократор, след абдикацията на Кантакузин^[113]) бил сключен мирен договор, който бил подкрепен с брак между Иван-Александровата дъщеря Кера Мария^[114] и византийския престолонаследник Андроник IV^[115]. Защо по познатия вече модел? Защото повтарял действията от 1331 г., когато Русокастренският мир бил придружен от споразумение за брак между Михаил Асен и Мария-Ирина (бракът бил осъществен през 1338–1339 г.)^[116]. Това споразумение не само че било изчерпано отдавна — все пак били минали почти двадесет и пет години — но и българският престолонаследник Михаил Асен вече бил покойник^[117], а вдовицата му през същата 1355 г. се завърнала във византийската столица^[118]. Новото брачно споразумение между Търново и Константинопол реално заменило предходното и създадо здрава

основа за добри отношения между двете страни в една съвсем различна политическа атмосфера, както в международен, така и във вътрешен план, особено във Византия. Присъствието на българската принцеса в града на Босфора (тя пристигнала там в края на декември 1355 г.^[119]) засилвало българското влияние във византийската столица.

Договорът в Константинопол, който следвал традиционното русло на българо-византийските отношения, сякаш не забелязвал събитията, идващи едно след друго. Наистина Йоан V Палеолог се бил успокоил след абдикацията на Йоан VI Кантакузин, но бил принуден дълго време да се бори със синовете на ексимператора. И ако в крайна сметка успял да се справи с Матей, който носел титлата съимператор, то усилията му да подчини Морея, където управлявал деспот Мануил Кантакузин, се провалили. Но тези дребни успехи и неуспехи не могли да решат най-важното: турската опасност. И Йоан V Палеолог скоро щял да тръгне на Запад и то като молител. За пръв път в ромейската история. В същото време Сърбия изведнъж се сринала: на 20 декември 1355 г. Стефан Душан починал^[120]. И веднага започнали междуособици, на първо време между Урош V (1355–1371 г.) и Душановия брат Симеон Урош Палеолог (Синиша); междуособици, в които по-късно се намесил и един крал — Вълкашин^[121]. Така следващото десетилетие-десетилетие и половина било за турците. Създали си постоянна база на Балканите (Галиполи — 1354 г.), те се почувствали още по-сигурни в Тракия и преминали от традиционната си практика — грабеж и прехвърляне на нагробеното в Мала Азия — към завладяване и задържане на основни градове и крепости. Така към 1359–1361 г. те овладели Димотика^[122], а няколко години по-късно, към 1368–1369 г. в техни ръце бил и Адрианопол^[123].

Какво било отношението на България към това, което ставало, по-близо или по-далеч от нейните граници? Минава едно десетилетие, без тя да реагира на променената външнополитическа обстановка или поне изворите не подсказват такава реакция (може би вниманието на царя било заето с вътрешните проблеми на страната^[124]). Освен един конфликт в малко неочаквана посока: Константинополската патриаршия. Този сблъсък на Вселенската патриаршия с нейната търновска сестра е познат от един документ (в самия текст той носи различни наименования — паренесис,

дидаскалия и апология, енграфос синодикос, но по същество е „отговор на доклад на монаси от Търново“^[125]), който напоследък се датира в 1361 г. или в краен случай срокът за неговото издаване се продължава до 1362 г.^[126] С този текст патриарх Калист (1350–1353 г.; 1355–1363 г.), от името на Синода на Константинополската патриаршия, обвинява българската църква в няколко пункта: първо, Търновският патриарх не възпоминава имената на четиримата патриарси (константинополски, александрийски, антиохийски и йерусалимски), въпреки че е задължен да го прави, тъй като не притежавал същия ранг^[127]; второ, българските свещеници не са кръщавали според каноните^[128]; в България не използвали свещено миро, приготвено във Великата църква („Света София“). Калист очаквал, че антиканоническата практика на българската църква щяла да бъде поправена и в Търново щели да получат Божието опрощение, тъй като действали от незнание. В противен случай той щял да изпълни своя дълг^[129]. Обикновено се приема, че получателят на това писмо (и съответно автор на „доклада“ дошъл от Търново) е Теодосий Търновски^[130], а самото то, както бе посочено, е написано около 1361 г. Атаката на патриарх Калист — тя е израз на вселенските претенции на Константинополската църква (особено в първия и третия пункт) и на традиционната византийска политическа идеология — едва ли получила очаквания отговор от Търново. И то не само благодарение на един *argumentum ex silentio*, но и поради обстоятелствата, съпътстващи това писмо. Справедливо се отбелязва, че тази размяна на мнения между Търново и Константинопол станала „без никакво официално участие на българската [църковна] йерархия“. Очаквало се от йеромонаха и монаха (в ръкописа има празно място за имената им) да въздействат на българския епископат и свещеничество, тъй като „писмото е адресирано по непряк начин към българската църковна йерархия“^[131]. Дали този йеромонах (Теодосий Търновски?) е бил в състояние да въздейства на Българската патриаршия в очакваната от патриарх Калист посока, е трудно да се каже. Но другото е очевидно: Търновската патриаршия се чувствала достатъчно независима от Константинопол и сигурна, за да отговаря на неоснователните претенции на Калист. Писмото било оставено без отговор^[132],

превръщайки се в сигнал за един от поредните безсмислени сблъсъци между двете църкви.

Няколко години по-късно обаче избухнал конфликт, който бил в друга плоскост, политическа и военна, и имал сериозни практически измерения. Това била поредната и последната българо-византийска война. През 1364 г. император Йоан V Палеолог предприел изненадващ поход към българското Черноморие^[133]. Ромеите превзели Анхиало (Поморие) и след това обсадили Месемврия (Несебър) — откъм сушата, където била построена кула и с кораби откъм морето. Действията на Иван Александър вероятно изненадали ромеите, а не би трябвало. Защото той посегнал към оръжие, което вече им било познато и въведено, преди всичко от Йоан Кантакузин: турците. Край Месемврия българският цар изпратил „собствената си войска“ и „варварите в Тракия“, които били привлечени с пари. Това решило краткотрайната война: Иван Александър компенсирал сторените от ромеите разходи (?), убедил византийския василевс да предпочете мира и Йоан V Палеолог, след като разрушил кулата, се завърнал в столицата^[134]. Това е разказът на Кантакузин. Както винаги представящ ромеите в добра светлина. Но независимо от пристрастията, той представя най-важното и не дава основание за изводи, които се правят понякога^[135].

Едва затихнала войната в югозападното Черноморие, тя избухнала в противоположна посока — българския северозапад, вече ограничен до Видин и неговата област, които формирали Видинското царство^[136]. Заслугата или в случая вината за това пренасяне на военните действия, отново не била българска. През пролетта на 1365 г. унгарската политика, която имала традиционни интереси на Балканите вече няколко столетия, тласнал унгарските войски, предвождани лично от крал Лайош I (1342–1382 г.), към Видин^[137]. Как се стигнало до този изненадващ, поне за българите, конфликт? Без колебание може да се каже: тъкмо традицията. Унгарските крале още от началото на XIII в. се титулували и rex Bulgarie. Тази им претенция — тя не е нищо изключително и е естествен елемент от средновековната политическа идеология^[138] — вече ги отвела към искането Иван Срацимир да се признае за унгарски васал^[139]. Отказът на българския цар — той едва ли е изненадал или учудил унгарския

крал — е довел до войната. В края на април 1365 г. унгарските войски се събрали, на 1 май потеглили и в края на същия месец вече преминали Дунав при Оршова и навлезли в земите на Видинското царство^[140]. А на 30 май вече се били разположили край Видин^[141]. Трудно е да се каже кога Иван Срацимир разбрал за унгарското нахлуване и с какви сили разполагал, но явно само стените на Видин не могли да го спасят. Защото на 2 юни унгарците превзели столицата на малкото царство^[142]. Последвали действия, които целели овладяване на цялата територия на Иван Срацимировото владение^[143], назначаване на унгарска администрация — още в първите дни на унгарското господство за управител на Видин бил назначен Бенедикт Химфи^[144]. И след това се стигнало до най-страшното, което постигнало българите от Видинското царство: за първи път в петвековната история на християнска България поданици на български владетел били насилвани да изоставят православната си вяра и да приемат католицизма. Основният инструмент в тази престъпна процедура, особено в морален план, били францисканците, които успели да „покръстят“ около 200 000 души, които се равняват на около една трета от населението на Видинското царство^[145]. Атмосферата на унгарското господство е предадена по впечатляващ начин от братята Драган и Райко в тяхната приписка към един Апостол (днес в атонския манастир „Св. Павел“): „Написа тази книжка многогрешният и несмисленият по ум Драган, заедно с братата си Райко в дните, когато унгарците владееха Видин и голяма мъка бе за народа по това време“^[146]. Мъката не подминала Иван Срацимир и семейството му. След като били пленени, те били изведени от Видин и затворени в крепостта Хумник (дн. Босилево — Хърватия)^[147]. След това — а може би и преди да бъдат изведени от столичния град (?) — и те били принудени да приемат католическата вяра^[148].

Следващата 1366 г., първата от унгарската окупация на Видин, преминала в някои неясни действия — плод на легендарни свидетелства — за освобождението на града^[149] и преди всичко в усложнена международна обстановка, която превърнала конфликта от двустранен в конфликт на Югоизточна Европа. Още в края на предходната година византийският василевс Йоан V Палеолог, придружен от синовете си Мануил и Михаил, както и от Георги

Маникаит, се отправил за Буда^[150]. В унгарската столица той пристигнал през февруари 1366 г. и останал в нея повече от шест месеца за разговори с Лайош I и преговори с папата (до Рим пътувал Георги Маникаит)^[151]. В края на лятото, след като оставил сина си Мануил в Буда, Йоан V Палеолог потеглил към родината си. Последната спирка на унгарска територия по пътя за Константинопол бил Видин. Оттук нататък императорът трябвало да премине през Българското царство, за да достигне до ромейските предели. Но тази последна част от дългото му пътуване не се състояла. Иван Александър, не без намесата на Андроник IV Палеолог (първороден син и престолонаследник), който бил зет на българския цар, не позволил на императора да продължи пътя си^[152]. Задържането на Йоан V Палеолог във Видин било не само епизод от българо-унгарската война, но и открило нова страница в нея. Почти едновременно със заминаването на Йоан V от Буда, от Венеция към Константинопол се отправил граф Амедей VI Савойски („Зеленият граф“^[153]), чиято цел била да воюва срещу турците. И наистина през месец септември 1366 г. савойците освободили Галиполи, вече дванадесет години под турско владение. Наскоро след това във византийската столица дошла вестта за принудителния престой на Йоан V Палеолог във Видин и за нежеланието на българите да го пропуснат през своите земи. Тогава Анна Савойска решила, че нейният роднина Амедей VI можел да бъде използван, за да окаже въздействие върху българския цар и савойците се отправили на поход по българското Черноморие^[154]. Така кръстоносният поход вместо антитурски, станал антибългарски. На 4 октомври 1366 г. савойците се отправили с 14 кораба към българското крайбрежие и бързо завладели Ахтопол, Созопол и Скафида; на 21 октомври в техни ръце били Анхиало и Месемврия, а на 25 октомври те обсадили Варна. И тук вече претърпели неуспех^[155]. Това принудило Амедей VI да започне сложни преговори с деспот Добротица и цар Иван Александър (междувременно савойците завладели двете крепости Емона и Козяк^[156]). Преговорите продължили два месеца и завършили окончателно към края на декември^[157]. Няма пълна яснота около всички въпроси, които били разисквани по време на преговорите в Търново. Най-ясна е съдбата на Йоан V Палеолог. „Заточението“ на

византийския император най-сетне свършило. По всяка вероятност той прекарал известно време в Калиакра (края на декември-началото на януари 1367 г.), където разговарял с деспот Добротица^[158] и към 20 януари вече бил в Несебър. След срещата му с неговия роднина Амедей VI и продължителните разговори, които двамата имали, Йоан V Палеолог най-сетне се завърнал в Константинопол (след 15 март 1367 г.^[159]).

Основният проблем за България — съдбата на Видин и войната с унгарците — оставал. По всяка вероятност Иван Александър преговарял, освен с Амедей VI, и лично с Йоан V Палеолог^[160]. За съжаление разговорите между двамата владетели остават тайна. Известна светлина върху тази среща хвърля едно писмо на видинския бан Петър Химфи^[161]. С това писмо, отправено до унгарската кралица Елизабета (?), се съобщава за споразумение, което звучи странно: българският цар и византийският император били постигнали тайно съглашение. Иван Александър трябвало да плати 180 000 флорина на влашкия воевода Влайку, който пък трябвало да освободи Видин от унгарска окупация и да го върне на българите. От тази сделка — ясна за двете страни — най-печелившата била третата страна — Йоан V Палеолог трябвало да получи Анхиало, Месемврия и Варна^[162]. Споразумението, ако е имало такова, а не само слух, звучи странно, защото ролята на Йоан V да свърже българи и власи (?) била нищожна, а печалбата му значителна (вярно, по това време Анхиало и Месемврия не били български, тъй като били окупирани от Амедей VI, но Варна?^[163]). Така или иначе 1367 г., въпреки плановете за тристранна коалиция, не донесла нищо ново за Видин. Не настъпили съществени промени и през 1368 г. В центъра на събитията била войната между унгарците и влашкия воевода Владислав Влайку. Унгарските войски били разбити край Дъмбовица и това влошило позициите им в България^[164]. Действията на Иван Александър — той едва ли прекратил усилията си за освобождение на покорените от унгарците български земи — остават скрити^[165]. Но през следната 1369 г. започнали да дават резултати. Първо въстанали гражданите на Видин, които насочили своята ярост към францисканските монаси, предизвикали негодуванието им с „кръстителската“ си дейност. Но основният удар бил отправен към маджарските власти и не без

помощта на местното население влашкият воевода успял да овладее Видин. Наистина след шест месеца унгарците успели да си върнат града, но краят на тяхната окупация вече идвал. През август-септември 1368 г.^[166], след активните действия на Владислав Влайку и Добротица, унгарският крал бил принуден да отстъпи и като придал доброжелателен оттенък на своето решение, наредил освобождаването на Иван Срацимир и връщането му във Видин след изтеглянето на унгарците^[167]. Това станало през есента на 1369 г. и след четири години унгарска окупация, донесла много беди и мъки на българското население, Видинското царство било възстановено. Влашкият воевода вероятно получил своите 180 000 флорина, а Добротица разширил владенията си, като към тях били присъединени Варна, Емона и Козяк, а може би и Дръстър^[168]. Българските черноморски градове от Месемврия до Ахтопол преминали под властта на Йоан V Палеолог. Този успех, макар и скъпо заплатен, била последната външнополитическа проява на Иван Александър. Българската политика отново насочила своя интерес към Тракия — там където бил основният сблъсък между балканските християнски народи и турците.

---

[1] *Радић*. Јован V Палеолог, с. 113. ↑

[2] *Радић*. Јован V Палеолог, с. 83: Йоан V е роден на 18 јуни 1332 г. ↑

[3] *Радић*. Јован V Палеолог, с. 116, както и бел. 6 и 7. ↑

[4] За събора: *J. Meyendorff*. *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*. Paris, 1959, 86-94; *Darrouzès*. *Regestes*, V, n° 2212; *Радић*. Јован V Палеолог, с. 114. ↑

[5] *Острогорски*. *Историја Византије*, с. 475; *Nicol*. *Kantakouzenos*. №22, р. 44; *Byzantium 1261–1453*, 191–194. ↑

[6] За него: *Љ. Максимовић*. Регентство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду. ЗРВИ, 18 (1978), 165-188; *PLP*, 1, №1180. ↑

[7] *Радић*. Јован V Палеолог, 124–126. ↑

[8] За него: *Божилев*. *Асеновци*, I, № 30, 142-144; Българите, просопографски каталог, №460, с. 361. ↑

[9] *Божилев*. *Асеновци*, I, №29, с. 140, както и тук по-горе, с. 575. ↑

[10] *Cant.*, II, 19-20; *Божилев*. *Асеновци*, с. 142. ↑

[11] *Cant.*, II, р. 20 (той изрично казва, че Шишман пристигнал в Константинопол след смъртта на император Андроник III, т.е. 15 юни 1341 г.). Според П. Льомерл (*Lemerle. Audin*, 142, 157) българското посолство пристигнало във византийската столица към юни-юли 1341 г. *Радић*. Јован V Палеолог, с. 118 (юли 1341 г.). ↑

[12] Присъствието на личност като Шишман (възможен кандидат за престола на съседна страна) в Константинопол било обосновано от византийската политическа теория, изразена по един блестящ начин от Йоан Кантакузин: „А на молбата ни той [Кантакузин] отвърна, че не е присъщо на ромейските василевси да предават на неприятелите бегълци, намерили убежище при тях. Защото още от времето на Константин Велики и досега при ромейските василевси, които са по-велики и по-знатни от василевсите и велможите на който и да е народ, мнозина от управляващите сред тези народи, изпадайки в нещастие и загубвайки властта си, са отивали като молители [при тях — ромейските василевси] и едни искали да си върнат властта, а други получавали по друг начин някакво внимание и покровителство. И те [ромейските василевси] са подпомагали всички в нещастията като общи спасители и закрилници на изпадналите в тежка участ и на едни от тях са връщали властта, като ги подпомагали с голяма войска, а други са облагодетелствали много и са ги карали с премного подаръци да забравят отечеството си завинаги, като ги убеждавали да им служат през целия си живот, смятайки, че службата при василевса е много по-добра и по-достойна от властта над съотечествениците им“ (*Cant.*, II, 56–58). Подробно за българите — политически емигранти във Византия: *Божилев*. *Българите*, 65–72. ↑

[13] Вж. бел. 11. ↑

[14] *Cant.*, II, р. 20; *Божилев*. *Асеновци*, с. 142. ↑

[15] *Cant.*, II, р. 20; *Божилев*. *Асеновци*, с. 142. ↑

[16] *Cant.*, II, 20–22. Тук патриархът се е позовал на т.н. азилно право, т.е. лице, укрило се в „Св. София“ не можело да бъде предадено на хората, които го преследвали. Българо-византийските отношения познавали такъв случай: през 913 г. цар Симеон поискал да му бъде предаден един български емигрант, който потърсил спасение в „Св. София“. Това искане породило спор между българския владетел и патриарх Николай Мистик. Вж. *Божилев*. *Цар Симеон Велики*, с. 103

(в този случай патриархът нарушил традицията и склонил българинът да бъде предаден, за да отклони Симеон от похода му през август 913 г.). ↑

[17] *Cant.*, II, 20–25. ↑

[18] *Cant.*, II, p. 52. ↑

[19] *Cant.*, II, p. 55. ↑

[20] *Cant.*, II, p. 55. ↑

[21] *Cant.*, II, 55–56. За експедицията на Умур подробно у *Lemerle. Aydin*, p. 136 и сл. Вж. напоследък един ненужен спор у *Андреев. България, 183–187* (по повод статията на *P. Diaconu. Kilia et l'expédition d'Umur beg.*, RESEE, 1983, 1, 23–29). ↑

[22] *Cant.*, II, 56–57. ↑

[23] *Cant.*, II, 57–58. ↑

[24] *Cant.*, II, p. 58. ↑

[25] *Lemerle. Aydin*, 137–138. ↑

[26] *Cant.*, II, p. 69. ↑

[27] Виж тук бел. 12. ↑

[28] По всяка вероятност Шишман останал във византийската столица, където прекарал остатък от живота си. От извънбрачна връзка той имал син — по-сетнешният Константинополски патриарх Йосиф II (1416–1439). Подробно у *Божилев. Асеновци. Приложения II/3, 459–462; Българите, просопографски каталог, №371*. ↑

[29] *Радић. Јован V Палеолог*, с. 119. ↑

[30] *Chr. Byz. Brev. I, № 34: p. 81; II, p. 252; Радић. Јован V Палеолог, 119–120*. ↑

[31] *I. Ševčenco. Alexios Makrembolites and his „Dialogue between the Rich and Poor“*, ЗРВИ, 6 (1960), 187–228. Изследванията върху тази интересна творба на византийската литература са посочени у *Радић. Јован V Палеолог, 129, бел. 26 и 27*. ↑

[32] *Радић. Јован V Палеолог, 124–126*. ↑

[33] *Острогорски. Историја Византије, с. 467; Nicol. Kantakouzenos, p. 47; Byzantium 1261–1453, 196–197; Радић. Јован V Палеолог, p. 126*. ↑

[34] *Nicol. Byzantium 1261–1453, p. 200; Радић. Јован V Палеолог, 128–129*. ↑

[35] *Cant.*, II, p. 154; *Божилев. Асеновци, с. 154*. ↑

[36] *Cant.*, II, p. 179. ↑

[37] *Cant.*, II, с. 180. ↑

[38] *Cant.*, II, 181–183. Разказът на Григора (*Nic. Greg.*, II, 596–597) се различава значително от текста на Кантакузин, като не посочва никакво конкретно събитие. ↑

[39] *Nic. Greg.*, II, р. 616. ↑

[40] За него *Божилев. Асеновци*, II, №15, 301–306. ↑

[41] *Cant.*, II, 195–196; *Nic. Greg.*, II, р. 628; *Nicol. Kantakouzenos*, р. 49; *Byzantium 1261–1453*, р. 200; *Радић. Јован V Палеолог*, 134–135. За Иван Асен: *Божилев. Асеновци*, II, №14, 295–301. ↑

[42] Нищо не могло да му помогне, дори и Хрелъо, който му предложил услугите си: *Nicol. Kantakouzenos*, р. 49; *Радић. Јован V Палеолог*, с. 135. ↑

[43] Вж. тук по-горе, с. 538. ↑

[44] *Радић. Јован V Палеолог*, с. 135. ↑

[45] *Nicol. Kantakouzenos*, р. 51; *Soulis. Dušan*, 15–17; *Fine. Balkans*, II, 297–298; *Радић. Јован V Палеолог*, с. 136. ↑

[46] *Nicol. Kantakouzenos*, р. 52; *Soulis. Dušan*, р. 19; *Радић. Јован V Палеолог*, 136–137; *Ферјанчић. Сер*, 57–58. ↑

[47] *Cant.*, II, р. 260; *Nicol. Kantakouzenos*, р. 51; *Божилев. Асеновци*, с. 154; *Радић. Јован V Палеолог*, с. 136. ↑

[48] *Божилев. Асеновци*, с. 302. ↑

[49] *Chr. Byz. Brev. I*, № 8, 38: р. 82; II, 255–256; *Божилев. Асеновци*, с. 302. ↑

[50] *Nicol. Kantakouzenos*, р. 52; *Soulis. Dušan*, р. 19; *Радић. Јован V Палеолог*, с. 137. ↑

[51] *Cant.*, II, 337–338; *Nicol. Kantakouzenos*, р. 53; *Божилев. Асеновци*, 154, 302. ↑

[52] *Enveri. Destân d'Umur pacha*, vv. 1335–1372, 93–94. ↑

[53] *Lemerle. Aydin*, 51, 161–164 (р. 62, п. 10: доказателства, че въпросното пратеничество, описано от Енвери не е идентично с пратеничеството от 1343 г., за което говори Йоан Кантакузин); *Божилев. Асеновци*, с. 302. ↑

[54] *Lemerle. Aydin*, р. 163: убедителни размишления относно липсата на вести за това пратеничество в съчиненията на Никифор Григора и Йоан Кантакузин (първият го е „пропуснал“, тъй като то било тайно, а вторият не желал да изтъкне, че нему принадлежи

инициативата да намеси турците в гражданската война във Византия).

↑

[55] *Cant.*, II, 344-345; *Lemerle. Aydin*, p. 150. ↑

[56] Целият разказ на *Enveri. Destân d'Umur pacha*, vv. 1037-1400; *Cant.*, II, 344-348; *Nic. Greg.*, II, 648-652; *Lemerle. Aydin*, 149-164; *Божилев. Асеновци*, 154, 302. ↑

[57] *Cant.*, II, 406-407; *Asdracha. La région des Rhodopes*, p. 253; *Божилев. Асеновци*, с. 155. За локализацията и идентификацията на Света Юстина, Аетос, Беаднос и Косник, вж. *Soustal. Thrakien*, 168 (Аетос 2), 288, 317, 371; *Гагова. Тракия*, 122, 127 (Айтос 2), 138–139, 177–178. ↑

[58] Ранните турски нападения срещу някои български области в Тракия, т.е. преди средата на XIV в., чиято цел е грабежи и плячкосвания, трудно се поддават дори на относително точна хронология, поради липса на извори или твърде неясната информация в някои от тях. Вж. подробно тук по-долу бел. 103. ↑

[59] *Cant.*, II, p. 420. Малко по-късно Иван Александър се опитал да овладее Хиперперакион (Перперакион — близо до дн. село Перперек, между Кърджали и Хасково — *Soustal. Thrakien*, 395-396; *Гагова. Тракия*, 211–212), но твърдата съпротива на Кантакузин отново го накарала да отстъпи. ↑

[60] Според Кантакузин (*Cant.*, II, p. 420) Момчил водел „... ληστρικὸν βίον...“, което дава основание на някои съвременни автори да го наричат „the Bulgarian Adventurer Haiduk Momčilo“ (Д. Никъл), „The Bulgarian Hajduk (Brigand) Momčilo“ (Г. Сулис), Brigand Chief (Дж. Файн). Подробно, с цялата литература, у *Божилев. Българите, просопографски каталог*, №407, 333–335. ↑

[61] *Мутафчиев, Мутафчиева. История*, с. 311 (В. Мутафчиева).

↑

[62] *Cant.*, II, p. 402. ↑

[63] *Cant.*, II, p. 402. ↑

[64] *Cant.*, II, p. 432. ↑

[65] *Cant.*, II, p. 432 ↑

[66] Така той станал „independent prince“ и „feudal lord“ (Дж. Файн). Вж. *Божилев. Българите*, с. 334. ↑

[67] *Acropolita. Historia*, 107-109; *Божилев. Асеновци*, с. 109, бел. 24 (цялата литература). ↑

[68] Вж. тук, по-горе, бел. 62. ↑

[69] Наистина Кантакузин пише, че Момчил „се отметна едновременно от император Кантакузин и от императрица Анна... Той воюваше едновременно и с двете страни и си подчини градове и села“ (*Cant.*, II, 436–437). Но в действителност военните действия на Момчил са били насочени предимно, ако не изцяло, срещу претендента и неговия турски съюзник. ↑

[70] Цар Калоян и Иванко-Алексий. Вж. *Божилев*. Асеновци, I, №3, 44-45; *Българите*, просопографски каталог, №359, с. 312. ↑

[71] *Cant.*, II, 427-432; *Nic. Greg.*, II, 705–707. Месина-Мосинопол, 6 км. западно от дн. град Комотини (Гърция); *Soustal. Thrakien*, 369-370; *Гагова*. Тракия, с. 201. ↑

[72] *Cant.*, II, р. 530. За Мора (Ахридос): *Soustal. Thrakien*, 368-369; *Гагова*. Тракия, с. 200. ↑

[73] *Божилев*. *Българите*, просопографски каталог, №439а. ↑

[74] *Cant.*, II, р. 531. ↑

[75] За датата: *Божилев*. *Българите*, с. 335 и бел. 11. ↑

[76] *Cant.*, II, 529-534; *Nic. Greg.*, II, 727-729; *Enveri. Destân d'Umur racha*, 123–134. ↑

[77] В. Гюзелев. Момчил юнак. София, 1967, 91-189; *Soulis. Dušan*, р. 260 п. 16 (литература). Конкретни текстове: СБНУН, LIII. *Български юнашки епос*. Р. Ангелова, Л. Богданова, Цв. Романска. Е. Стоин, Ст. Стойкова. София, 1971: Показалец, с. 1030; СБНУН, LX/2. *Български народни балади и песни с митически и легендарен мотив*. Л. Богданова, Ст. Бояджиева и др. София, 1994, п° 1161, с. 438. ↑

[78] *Chr. Vuz. Brev.* II, 263; *Радић*. Јован V Палеолог, 149–153. ↑

[79] *Божилев*. Асеновци, II, №7, 283–287. ↑

[80] *Историја*, 1, с. 528 и бел. 14: Допуска се, че Стефан Душан принудил България към сътрудничество. Подобна идея едва ли би могла да се аргументира с факта, че в Душановата кралска титулатура след „гръцки“ се споменават и „български“ предели. По-скоро сътрудничеството на Иван Александър се изразявало в свободата на действие, която той оставил на сръбския крал. Вж. *Божилев*. Асеновци, 158–159, както и тук по-долу. ↑

[81] *Историја*, 1, 519-523; *Ферјанчић*. Сер, 58–62. ↑

[82] *Actes d'Iviron. IV Des 1328 au début du XVIe siècle*. Edition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanhou, V

Kravari avec la collaboration d'Н. Métrévéli. Paris, 1995, n° 89, редове 42-43: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας. Надписът на печата, придружаващ документа, гласи: **стефанъ благоверни црь**. Вж. и *Д. Корач*. Света гора под српском властѹ (1345–1371), Београд, 1992 (= ЗРВИ, 31), 44, 49. За понятието „Романия“ в царската титла: *Oikonomidès*. Emperor of the Romans — Emperor of the Romania. — В: *Byzantium and Serbia in the 14th Century*. Athens, 1996, 121–128. ↑

[83] За царската титла на Стефан Душан: *Историја*, 1, 524–540 (М. Благоевич); *Soulis*. Dušan, 32; *Fine*. Balkans, II, 309-310; *Радић*. Јован V Палеолог, 159-160; *S. Ćirković*. Between Kingdom and Empire: Dušan's State (1346–1355). — В: *Byzantium and Serbia in the 14th Century*. Athens, 1996, 110-120; *Љ. Максимовић*, Српска царска титула, — Глас CCCLXXXIV Српске академије наука и уметности — Одељење историјских наука, књ. 10. Београд, 1998, 173–188. (Като говори за модела, който е използван, Максимович отбелязва: Душан, женен за сестрата на българския цар и коронясан в присъствието на търновския патриарх, е следвал по свой начин примера на България и нейното вековно изкуство в „царските дела“. — с. 177). В същото време идеята на М. Благоевич (*Историја*, 1, с. 528), че на коронацията в Скопие присъствал и Иван Александър, не може да бъде подкрепена с извори и е неприемлива. ↑

[84] *Cant.*, II, р. 584; Кратка история на Добруджа (Ив. Божилов), Варна, 1986, с. 62; *Гюзелев*. Политическа история, с. 51. ↑

[85] Кратка история на Добруджа, 62–63. За произхода на Балик и братята му, вж. и *Билярски*. Институциите, с. 74. ↑

[86] Карвуна се отъждествява с Балчик или Каварна. Вж. *А. Кузев*. Каварна и Карвуна. — В: *Български средновековни градове и крепости*, I, 278–285 (идентификация с крепостта край Балчик). ↑

[87] *Cant.*, II, р. 584. ↑

[88] *Cant.*, II, р. 584. ↑

[89] *Гюзелев*. Политическа история, с. 51 (косвено свидетелство за васални отношения между Балик и цар Иван Александър). ↑

[90] *Cant.*, II, 584–585. ↑

[91] *Cant.*, II, р. 585. ↑

[92] За деспотската титла на Добротица: *Билярски*. Институциите, 74–79, спец. 78–79. ↑

[93] *Cant.*, III, 62-63; A. Carile. Giovanni VI Cantacuzeno e la Bulgaria. — Atti del 8° Congresso internazionale di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 3–6 novembre, 1981. Spoleto, 1983, 41–48. Трудно е да се каже дали тези думи означават, че тъкмо тогава Добротица е получил някаква титла (деспотска?). Но не може да се отрече, че това бил удобният момент. Защото той едва ли би бил удостоен с дворцово достойнство, след като се е настанил в Калиакра, колкото и действията му да са били в руслото на Византия (*Билярски. Институциите*, 78–79). Затова ако се приеме, че титлата е дошла от Константинопол, то това би трябвало да е станало преди завръщането му в Добруджа (*terminus ante quem*: 1360). Аз продължавам да предпочитам другата възможност, а именно: Иван Александър е владетелят, който е дал деспотската титла на Добротица и, ако първото споменаване от 1366 г. е сигурно, то това не пречи деспотската промоция на добруджанския владетел да се свърже със събитията от 1365–1369 г. ↑

[94] *Nicol. Kantakouzenos*, p. 65 (Кантакузин бил коронясан за първи път на 21 май 1346 г. в Адрианопол от йерусалимския патриарх Лазар — пак там, с. 61). ↑

[95] *Iv. Dujčev. Rapporti fra Venezia e la Bulgaria nel Medioevo.* — В: *Venezia e il Levante fino al secolo XV Vol. I/1.* Firenze, 1973, 237–259 (също в: *Iv. Dujčev. Medioevo Bizantino-Slavo. Vol. IV /2, n° LII*); В. Гюзелев. България и Венеция през първата половина на XIV в. — В: *Българско средновековие.* — Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев, София, 1980, 82-92; *V. Gjuzelev. Les relations bulgareo-venitiennes durant la première moitié du XIV siècle.* — *Etudes historiques*, 9 (1979), 39–76 (спец. 42). ↑

[96] В. Гюзелев. България и Венеция 84–86, 89–92. ↑

[97] *V. Gjuzelev. Les relations bulgareo-venitiennes*, 72–73. ↑

[98] *V. Gjuzelev. Les relations bulgareo-venitiennes*, 72–73. ↑

[99] *M. Balard. A propos de la bataille de Bosphore: l'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople.* — *TM*, IV (1970), 431-469; *M. M. Costa. Sulla battaglia del Bosforo (1352).* — *Studi veneziani*, XIV (1972), 197–210. ↑

[100] *M. Balard. Les Génois et les régions bulgares au XIVe siècle.* — *Byz. Bulg.*, 7 (1971), p. 90; В. Гюзелев. Войната за проливите (1348–1355) и впитането на България в нея през 1351–1352 г. — В: В.

Гюзелев. Очерци върху историята на българския североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век), София, 1995, 41–48.

↑

[101] Вж. Андреев. България, *passim*. ↑

[102] *Enveri*. *Destân d'Umur pacha*, vv. 1603–1611 (р. 102); vv. 1679–1682 (р. 104); vv. 2301–2306 (р. 123). За действията на Умур паша в Тракия и евентуалните грабителски походи срещу българските земи, вж. *Lemerle. Audin*; Андреев. България, 186–204. ↑

[103] На приписката на л. 95^r обърна внимание Ив. Дуйчев („Наблюдения върху ватиканския препис на Манасиевата летопис“. — В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на академик Петър Динев. София, 1983, с. 102), който предложи следното четене: **о црю нбнии помози на(мъ) на безбожния варварь хвтащи бранемъ**. Според него „ако тази приписка е била действително добавена от ръката на писача“, то в нея би могло да се намери „загатване за най-ранните нашествия на османските турци... преди средата на XIV в.“ Веднага след това приписката бе публикувана два пъти от Кр. Станчев („За една приписка във Ватиканския препис на Манасиевата хроника“. — Старобългарска литература, 18 (1985), с. 140; А. Джурова, Кр. Станчев, М. Япунджич. Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека. София, 1985, с. 45), който внесе съществено изменение в нейното четене, добавяйки доста свободно след **помози — црю нашему вѣрному**. Едновременно с това той категорично заяви, че този кратък текст, свидетелстващ за голяма турска опасност (той направи **варварь на варвары**) е дело на ръката, която е преписала текста на летописа. Първо, данните на палеографията едва ли биха могли да бъдат така категорични — личните ми наблюдения ме карат да мисля обратното; второ, не мога да допусна, че книжовникът, преписал цялата книга, ще добави тази малка бележка, преди тя да бъде завършена и поднесена на царя (идеята да бъде изрязана при подвързването очевидно е била неосъществена!). За данните на Българската хроника вж. тук, бел. 118.

↑

[104] Вж. посочванията в бел. 102. ↑

[105] Всички опити досега, включително и последните, да се извлече положителна информация, са възпрепятствани от фрагментарното състояние на надписа. ↑

[106] Този набег се датира различно — 1349 г. (*E. Werner. Die Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen. Berlin, 1966, 133: Сюлейман жестоко оплячкосал Южна България*) или 1350 г. (*ВИИНЈ, VI, 494–497*). ↑

[107] *Cant.*, III, р. 116: „ἐκ τοῦ κατὰ τὸν Ἐβρον πόρου πρὸς τὴν Μυσίαν ἐπὶ λεηλασίᾳ ἀπεχώρει“, т.е. „през брод на Хеброс се отправил да плячкосва Мизия“ (*Андреев. България, 222: „... посочката на Кантакузин, че нашествениците преминали на север от р. Марица и след това се отправили към София...“*, е свободно тълкуване на текста). Според целия разказ на Кантакузин турците достигнали до Хриstopол (Кавала), плячкосали Мизия и се завърнали в Мала Азия. При това положение те преминали Марица от изток на запад и грабили земите на север от Кавала и Места. ↑

[108] Най-вероятно втората половина на 1350 г. За датата на пратеничеството (*terminus ante quem* за нападението) вж. бележка 110. Вж. *Божилков. Асеновци, с. 171, бел. 60 (литература)*. ↑

[109] *Cant.*, III, р. 162. ↑

[110] За Кантакузиновото пратеничество в Търново и преговорите с Иван Александър: *Cant.*, III, 162-166; *Ив. Тютюнджиев. Българската анонимна хроника от XV век. Велико Търново, 1992, с. 80 (Текст, който е близък до Кантакузиновия, но е объркана хронологията: присъствието на цар Урош V, деспот Йоан Углеша и крал Вълкашин, поставят събитията след края на декември 1355 г.; в същото време Кантакузин вече е абдикирал и е монах Йоасаф); Nicol. Kantakouzenos, р. 74; L. Jončev. Die politischen Beziehungen zwischen den Balkanstaaten um die mitte des 14. Jh. (1347–1362) nach der „Historia“ von Johannes Kantakuzenos. — Etudes historiques, VIII (1978), р. 133; Радућ. Јован V Палеолог, 175–177. ↑*

[111] Виж текстовете, посочени в предходната бележка. ↑

[112] *Cant.*, III, р. 242; *Nic. Greg.*, III, р. 224; *Радућ. Јован V Палеолог, 223–225 (с посочената там литература)*. ↑

[113] *Cant.*, III, 277-278; *Nic. Greg.*, III, 220–222. Това събитие е намерило място в дванадесет кратки хроники. Вж. *Chr. Byz. Brev. II, 283-284; Радућ. Јован V Палеолог, 237–239 (бел. 282: всички извори и цялата литература)*. ↑

[114] През последните години се появиха големи противоречия по въпроса за точната хронология на Кантакузиновата абдикация и

основните събития, свързани с нея. Противоречията се дължаха преди всичко на различията при четенето на бележката в *Bibl. Laut., Plut. LXXXV, 6, f. 2*, публикувана два пъти в срок от две години. Вж. *A. Failler. Nouvelle note sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène, REB, 34 (1976), 119–124* (с позоваване на предходното издание). В крайна сметка за дата на абдикацията на Йоан Кантакузин бе приет 10 декември 1354 г. Подробно у *Радић*. *Јован V Палеолог, 239–47* (с. 245, бел. 309: история на различните публикации на хронологическата бележка от флорентинския ръкопис). ↑

[115] За нея: *Божилев. Асеновци, I, №43, 218–224*. ↑

[116] *MM, I, n° CLXXXV, 432-433; Darrouzès. Regestes, V, n° 2381*; допълнително сведение у *D. Cydonis. Ῥωμαίους συμβουλευτικός — PG, 154, col. 976 A-B; Божилев. Асеновци, 219–220*. ↑

[117] *Божилев. Асеновци, 153, 193–194*. ↑

[118] За смъртта на Михаил Асен има едно-единствено изворно посочване — това в „Българската хроника“ (*Ив. Тютюнджиев*. Цит. съч, с. 81). Там е казано, че най-големият син на Иван Александър е погинал в сражение с турците през 6834 (= 1326 г.) и при Мурад (в текста Аморат), син на Орхан. За съжаление това сведение не може да бъде полезно, понеже: 1) ако се приеме, че е сгрешена годината, но събитието е станало при султан Мурад (1360–1389), смъртта на Михаил трябва да бъде поставена след 1360 г. А от Григора се знае, че царският син е починал преди 1355 г.; 2) Ако се приеме, че датата е вярна, а е сгрешено името, т.е. султанът е Орхан, то в 1325/26 г. Михаил е бил тригодишен, а турците все още не са почнали своите нападения на Балканите. При това положение смъртта на Михаил може да бъде поставена между 1344/45 (изготвянето на *Cod. Vat. Slav. 2*, където е изобразен Михаил) и 1355 г. Вж. подробно у *Божилев. Асеновци, 194–195*. ↑

[119] *Божилев. Асеновци, с. 195*, както и бел. 36 и 37 (понадгъшната съдба на Ирина). ↑

[120] *Божилев. Асеновци, с. 195*. ↑

[121] *Историја, 1, с. 556*. ↑

[122] *Историја, 1, 566-592; R. Radia. Ὁ Συμεὼν Οὐρέσης Παλαιολόγος καὶ τὸ κράτος τοῦ μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς серβικῆς αὐτοκρατορίας. — В: Byzantium and Serbia in the 14th Century. Athens,*

1996, 195–208. Подробно за разпадането на царството: *Р. Михалчић*. Крај српског царства. Београд, 1989². ↑

[123] *Радић*. Јован V Палеолог, 293–294. ↑

[124] Годината, в която Адрианопол паднал в ръцете на турците, била обект на спорове. Напоследък надделява мнението, че това е станало между септември 1368 и август 1369 г. Вж. Chr. Vyz. Brev., II, 297–299 (П. Шрайнер); *Радић*. Јован V Палеолог, 342–344; *Љ. Максимовић*. Византија и Турци од Маричке до Косовске битке. — Глас ССCLXXVIII Српске академије наука и уметности. Отделење историјских наука — књига 9. Београд, 1996, с. 35, бел. 8. Тази дата се приема макар и без обстойно обсъждане на проблема и в някои български публикации: *Хр. Матанов, Р. Михнева*. От Галиполи до Лепанто. София, 1988, с. 44; *Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов*. Българската държава и османската експанзия, 1369–1422. Велико Търново, 1999, с. 7. ↑

[125] Вж. тук по-долу. ↑

[126] ММ, I, n° 186, 436–442; *Darrouzès*. Regestes, V, №2442. ↑

[127] *Darrouzès*. Regestes, V, №2442: убедителни доказателства, че този интересен документ не е съставен в 1355 г., както се приемаше дълго време (поради това че в регистъра следва n° 185 — договорът от 1355 и споразумението за брак между Кера[ца] Мария и Андроник IV), а към 1361–62 г. ↑

[128] Някога търновският патриарх бил епископ и само по настояване на българския цар получил сегашния си сан. Но това не му дава право на равенство с останалите четирима патриарси и да бъде вписан в диптихите. Търновският патриарх, за да покаже своето подчинение, е длъжен да извършва въпросното възпоминание. Но българският патриарх пренебрегва църковните правила, не показва никакво подчинение и не извършва този важен акт. ↑

[129] При кръщение българските свещеници не правят трикратно потапяне, каквото е изискването, а само еднократно. Или пък само поръсват. Трикратното потапяне символизира Светата Троица и тази символика е установена от Дионисий Ареопагит. ↑

[130] Калист не посочва в какво се състоят мерките, които би предприел. ↑

[131] *Darrouzès*. Regestes, V, № 2445: литература (р. 369). В българската литература е воден интересен спор за „деянието“,

извършено от Теодосий Търновски. Вж. *В. Н. Златарски*. Бил ли е Св. Теодосий Търновски доносчик пред цариградската патриаршия. — Библиотека — Приложение към „Църковен вестник“, VII, VIII и IX (1903), 97–116. ↑

[132] *Darrouzès*. *Regestes*, V, №2442: критика (р. 369). ↑

[133] Регистърът на Константинополската патриаршия не съдържа никакви следи от обсъждане на подобен отговор в Светия Синод. Вж. подробно *J. Darrouzès*. *Le registre synodal du Patriarcat byzantin au XIVe siècle. Etude paléographique et diplomatique*. Paris, 1971. ↑

[134] Кантакузин говори за някакъв спор между двамата владетели, но нищо повече. За проблем намеква в своето писмо патриарх Филотей (вж. бел. 135), но той оставя впечатление, че причината е в ромеите. ↑

[135] *Cant.*, III, 362–363. През октомври-декември 1364 г. патриарх Филотей изпратил писмо до Иван Александър, адресирано „До превисокия василевс на българите“ (ММ, I, п° 196, 453-454; *J. Darrouzès*. *Regestes*, V, п° 2464). Писмото, написано с „пастирски“ тон, има една цел — да съхрани мира между България и Византия, като се напомня за мирния договор от 1355 г. („*πρὸ καίρου ἰκανοῦ*“). Българският цар да се въздържа от военни действия; дори ако възникне някакъв проблем, мирът да не се нарушава заради това. Не само тонът на писмото, но и неговото съдържание, противоречат на Кантакузиновия текст. ↑

[136] *Димитров*. Българо-унгарски отношения, с. 234: „Според мен конфликтът възникнал поради привличането на турците като определящ фактор в отношенията между България и Империята. При това по-голяма вина в случая носела българската страна“(sic!). Трудно е да се обясни подобно твърдение: дали авторът не е прочел съответния текст у Кантакузин? Или пък съзнателно го представя превратно? ↑

[137] За Видинското царство: *Божил*ов. *Асеновци*, I, №40, 201–206 (с посочената там литература), както и тук по-долу, с. 647 сл. ↑

[138] За унгарско-българската война вж. *В. Гюзелев*. Из историята на България през 1358–1365 г., *ИПр.*, 1975, 1, 102-110; *V. Gjuzelev*. *La guerre bulgare-hongroise au printemps de 1365 et des documents nouveaux sur la domination hongroise du Royaume de Vidin*

(1365–1369). — *Byz. Bulg.*, 6 (1980), 153-160; *Beiträge zur Geschichte des Königreichs von Vidin im Jahre 1365.* — *Südost Forschungen*, 39 (1980), 1-16; *P. Rokai.* *Prilog istoriji Bugarske banovine.* — *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 13–1 (1970), 81-86; *Радић.* *Јован V Палеолог*, 306-317; *Димитров.* *Българо-унгарски отношения*, 235–239.

↑

[139] *V. Gjuzelev.* *La guerre bulgaro-hongroise*, p. 155. Иван Срацимир едва ли би могъл да отговори по друг начин, след като за своите поданици той е „... благоверен и превисок, и самодържавен наш цар на българи и гърци Йоан Срацимир“. Вж. *Vdinski zbornik. An Oldslavonic Menologium of Women Saints.* — A.D. 1360. Edited and annotated by J. L. Scharpé and F. Vyncke. With an Introduction by E. Voordeckers. Bruges, 1973, p. 242. ↑

[140] *Димитров.* *Българо-унгарски отношения*, с. 251, бел. 21: „Според някои историци маджарската акция представлява своеобразен превантивен удар спрямо турското нашествие на Балканите и установяването на българо-влашко-турския съюз, насочен срещу Унгария и западните сили... (sic!)“. Оставянето без коментар на това, меко казано, странно твърдение, присъединява автора на книгата към него. Самият той твърди, че *casus belli* за унгарския крал бил „българо-турския съюз, насочен главно срещу Византия“ (пак там, с. 235). ↑

[141] *V. Gjuzelev.* *La guerre bulgaro-hongroise*, p. 157. ↑

[142] *V. Gjuzelev.* *La guerre bulgaro-hongroise*, p. 157, както и документ №1 у *V. Gjuzelev.* *Beiträge*, 11–12. ↑

[143] *V. Gjuzelev.* *La guerre bulgaro-hongroise*, p. 158; *Beiträge*, p. 12, №2. ↑

[144] *V. Gjuzelev.* *La guerre bulgaro-hongroise*, p. 159. ↑

[145] *V. Gjuzelev.* *La guerre bulgaro-hongroise*, p. 158; *Димитров.* *Българо-унгарски отношения*, с. 236. ↑

[146] *К. Иречек.* *История на българите.* София, 1978, с. 373; *Iv. Dujčev.* *Il francescanesimo in Bulgaria nel secoli XIII e XIV* — В: *Dujčev.* *Medioevo*, 1, 413–420 (дейността на францисканците); *Vdinski zbornik*, p. 25 (E. Voordeckers). ↑

[147] *Иванов.* *БСМ*², 276 №142; *Дуйчев.* *СБН*, 2, с. 172; *Божилков.* *Асеневици*, с. 204. ↑

[148] К. Иречек. История на българите, с. 373, бел. 32; В. Гюзелев. Из историята на България, с. 109. За Bosiljevo — 30–35 км югозападно от Карловац (Хърватия). Вж. A Concise Atlas of the Republic of Croatia and of the Republic of Bosnia and Herzegovina. Zagreb, 1993, с. 20 (лист: Загреб-Сисак-Карловац). ↑

[149] J. Meyendorff. Projet de Concil Oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul. — DOP, 14 (1960), p. 173; Божилев. Асеновци, с. 202 и бел. 38. ↑

[150] Идеята, че българите направили опит с помощта на турците да изтласкат унгарците от Видин (Димитров. Българо-унгарски отношения, 235–236) почива на тълкуването на една грамота от 1372 г., в която загатнатите събития не са датирани. Що се отнася до Марицелската легенда и надписа в катедралата (20 000 унгарци победили 80 000 българи и турци с решителната помощ на св. Богородица), вече не сме във времето на Франьо Рачки, който я споменава, без да я обсъжда. Вж. Ф. Рачки. История на България. Увод, текст, превод от хърватски и обяснителни бележки Р. Божилова, Ив. Божилов. София, 1999, с. 205. ↑

[151] Радић. Јован V Палеолог, 305–309 (с по-стара литература).

↑

[152] Радић. Јован V Палеолог, 309–312. ↑

[153] Радић. Јован V Палеолог, 313–314. ↑

[154] За него: Радић. Јован V Палеолог, с. 314, бел. 37 и 38 (литература). ↑

[155] Л. Горина. Походът на граф Амедей VI Савойски против България през 1366–1367, ИПр. 1970, 6, 71-78; Гюзелев. Политическа история, 54–55. ↑

[156] Гюзелев. Политическа история, с. 55. ↑

[157] Гюзелев. Политическа история, с. 56. ↑

[158] Гюзелев. Политическа история, с. 57. ↑

[159] Гюзелев. Политическа история, с. 57; Радић. Јован V Палеолог, 320 (разговори за бъдещия брак на дъщерята на Добротица и Михаил Палеолог). ↑

[160] Радић. Јован V Палеолог, 322. ↑

[161] Гюзелев. Политическа история, 57. ↑

[162] L. Thallóczy. Nagy Lajos és a bulgar bánság. — Századok, 1900, VII Füzet, p. 607, № VI; Божилев. Асеновци, с. 202; Димитров.

Българо-унгарски отношения, 236–237 (за различните дати: с. 253, бел. 37). ↑

[163] Вж. бел. 162. ↑

[164] Вж. тук, по-горе. Ролята на Йоан V Палеолог остава неясна, още повече заслугата му в решаването на конфликта, за да получи толкова много. ↑

[165] Вж. някои посочвания за мерките, които предприел унгарският крал: *Димитров*. Българо-унгарски отношения, с. 238. ↑

[166] Буди недоумение твърдението, че едва в края на 1368 г. Иван Александър изоставил съюза си с турците (sic! — *Димитров*. Българо-унгарски отношения, с. 237)! ↑

[167] *Божил*ов. Асеновци, 202-203; *R. M. Gleminson*. Брашовска грамота царя Иван Страцимира — Археографски прилози, 20 (1998), 369-372: Усилията на Людовик I (Лайош) не се оправдали; той не могъл да създаде стабилна администрация и т.н. ↑

[168] *Божил*ов. Асеновци, с. 157. За съдбата на Дръстър — мненията са различни — пак там, с. 172, бел. 68. ↑

§ 3. ВЛАСТ И ОБЩЕСТВО В СРЕДАТА НА XIV В.

Десетилетия, а дори и повече България била разтърсвана, разпокъсвана от граждански войни и сетне била принудена да понася последиците от тях. Българското общество — от бедния селянин, през духовника до болярина — изпитвало, макар и в различна степен, всички възможни трудности и несгоди, съпровождащи вътрешното слабостие (а не рядко и безвластие) и често пъти безпрепятствените външни нашествия. Изтощено, измъчено, обхванато от безразличие към това, което го заобикаляло и това, което ставало, то рушало крехкото вътрешно единство и губело връзките с властта, преди всичко с царя. Това било съвсем естествено при тези безмилостни, жестоки, кръвопролитни борби за престола и самодържавието, които изтласквали случайни хора по върховете на властта и след това по същите закони не им прощавали. Личностите, добрави се до царското достойнство, губели престиж и авторитет^[1], а това дълбаело пропаст между тях и поданиците им, унищожавало взаимното доверие, което било израз на свещения договор, подпечатан с Божията воля. Тази тягостна атмосфера започнала постепенно да се разпръсва през първите десетилетия на XIV век. Авторитетът на царската институция и на личността, която я въплъщавала бил рожба на политическата идеология и на усилията, с които тя била пропагандирана и налагана в обществото. Това ставало по два пътя: официален и по-рядко частен, но който до голяма степен бил отзвук на държавната политика.

Възобновата на така необходимото единство между владетел и поданици дошла с възстановяването на Асеновата династия на престола^[2]. Тази нова обществена атмосфера се почувствала забележимо с възшествието на Иван Александър Асен. Ако „Песнивеца“ (1337 г.) бил първи сигнал за усилен пропаганда, чиято цел била да наложи сред обществото личността на царя, неговия привлекателен образ, представен с най-добрите похвати на византийската риторика, то този първи знак бил последван от много и разнообразни изяви на един добре организиран механизъм, използващ различни похвати. На първо място това била титулатурата на Иван

Александър. „Средновековната владетелска титулатура е израз на значението и положението на нейния носител сред останалите владетели, а следователно и на неговата държава сред останалите държави“^[3]. Това едва ли може да бъде оспорено, но в същото време би трябвало да бъде допълнено: вътре в страната, в очите на своите поданици владетелят също се представял със своята титулатура, в която рефлектирали неговата позиция и неговите правомощия. Три са официалните саморъчни подписи на българския цар. Особено значение имат двата документа на български език, издадени от царската канцелария^[4]. Първият от тях е грамотата (традиционното название) или златопечатното слово (хрисовул), както трябва да бъде характеризирано от гледна точка на дипломатиката^[5], издадена в полза на Зографския манастир. Подписът на владетеля гласи: „Йоан в Христа бога верен цар и самодържец на всички българи Александър“^[6]. Върху така наречената Оряховска или Мрачка грамота (също хрисовул)^[7], българският цар се подписал по следния начин: „Йоан Александър в Христа Бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци“^[8]. Приликите и отликите между двата надписа не са случайни и, което е по-важно, не са без значение. Защото те са резултат не само от организацията и дейността на българската царска канцелария, но преди всичко от основните принципи на българската политическа идеология. Първото различие е в изписването на имената на българския владетел: веднъж разделено, в началото и края, и втори път, слято или по-точно последователно^[9]. В първия случай налице е византийското влияние, чието въздействие датира поне от тридесетте години на предходното столетие^[10]. Трудното в случая е да се отговори защо това влияние се явява в единия документ и отсъства при другия? Дали защото Зографският хрисовул е предназначен за една среда, в която византийските норми били общовалидни и били следвани едва ли не задължително? Или пък монасите от Зограф поднесли модел в българската царска канцелария? В първия документ виждаме епитета „верен“, който отговаря на гр. πιστός — също традиционен за титулатурата на византийските василевси; епитет, който във втория случай е заместен с „благоверен“, разпространен твърде много в книжовните паметници на епохата^[11]. Основното, вече идеологическо различие, е във

формулата „цар и самодържец“ на всички българи (Зогр.) и гърци (Орях.). Няма съмнение, че тази много важна формула е рожба на българската традиция и съвременност. От една страна Иван Александър е „цар и самодържец“ на всички българи, т.е. и на българите, които в момента на издаването на златопечатното слово се намирали извън пределите на царството. Ако това не е трябвало да бъде отбелязано при Иван II Асен, при който било осъществено политическото, културното и етническото единение на България^[12], то в средата на XIV в., това вече било задължително, тъй като една голяма част от българските земи и от българите вече били под чужда власт^[13]. От друга страна Иван Александър е „цар и самодържец“ на „гърците“, т.е. на ромеите. Това вече не е новост защото е идея, която е отзвук от далечното минало (цар Симеон и първите Асеневци) и претенция, макар и теоретическа, за съвремието^[14]. Защо тази претенция липсва в първия документ? Неизбистрени идеи, грешка на канцеларията? Едва ли! По всяка вероятност българският владетел е решил да си спести титлата „цар“ и на ромеите върху един документ, който макар и предназначен за един български манастир, все пак бил отправен към една общност, която била неделима част от Византийската империя^[15].

Третият документ, макар и съставен в Никопол (?), е написан на италиански език, адресиран е към дожа на Венеция и въпреки че подписът на владетеля е положен лично от него с червено мастило, звучи малко по-различно: „Иван Александър цар на всички българи и гърци“^[16], т.е. националният обхват на титлата е налице, но отсъства понятието „самодържец“, което дава завършена и цялостна представа за позицията на владетеля. Трудно е да се обясни това отсъствие, но то едва ли говори за някаква сериозна промяна във философията на властта. Независимо от различията, които са рожба на отделни обстоятелства, без особен принципен характер, титлата, с която Иван Александър се явява пред своите поданици (преди всичко) и пред света (по-рядко^[17]) е избистрена в резултат на дълга еволюция^[18] и ще бъде модел до края на Средновековието^[19]: „цар и самодържец на всички българи и гърци“^[20].

Титлата била официалното, институционното оръжие за изграждане на личността на владетеля и разбира се за нейното

популяризиране. Но пропагандата разполагала със средство, ако не ефективно, то поне не по-малко ефективно. Това била системата от епитети, която веднъж изградена, била в услуга на всеки писател, на всеки книжовник, който по един или друг повод, се докосвал до личността на царя, в случая на Иван Александър. Изпитано средство, заето отново от Византия, където имало дълбоки корени^[21] (заедно с още един похват на византийската риторика: съпоставяне на характеризирания владетел с известни личности от миналото), то давало блестящи резултати, какъвто е случаят с „Песнивеца“^[22]. Българският книжовник от Иван-Александрово време разполагал с твърде богат репертоар от епитети, не по-малък от репертоара на своите ромейски събратя. И го е използвал умело и твърде често: Иван Александър е българският цар, чието име е споменавано най-често, най-много и в най-разнообразни книжовни паметници^[23]. Писани и съставяни в продължение на почти половин столетие, в тях се откриват над тридесет епитети с различна повтораемост. Какво прави впечатление? Една част от тях са калки от гръцки, като „благочестив“ (εὐσεβής), „преблагочестив“ (εὐσεβέστατος), „христолобив“ (φιλόχριστος), „боговенчан“ (θεόστεφθεῖς, θεόστεπτος), „най-православен“ (ὀρθοδοξώτατος), „верен“ (πιστός), „превисок“ (ὑψηλότατος), „цар на царете“ (βασιλεὺς τῶν βασιλέων), „прекрасен“ (λαμπρός). Повечето от тях не са случайно хрумване, а произтичат от византийската идеология^[24]. Но това, което прави впечатление е, че основната част от използваните епитети характеризират човешките качества на Иван Александър: „моцнен в битките“, „войноводец“, „праведен съдия“, „застъпник на верните“; още по-индивидуални, произтичащи от физическите му качества: „румен“, „красив на вид“, „гледащ сладко с очи“, „добровзрачен“, „любезен“, „приветлив“; специфични качества: „със свити колене“ и „правоходец“; най-сетне категоричното: „българска слава и похвала“.

Книжовниците не са се задоволили само с красиви слова и за да подчертаят, може би още по-образно, някои от най-важните качества и достойнства на царя, са използвали сравнението^[25]. Преди всички това е Симон, преписвачът на „Песнивеца“ от 1337 г. и по всяка вероятност на Четириевангелието от 1356 г. Войнските качества на владетеля — още преди да бъдат изброени конкретните му подвизи — са защитени чрез израза „втори Александър от древността“, т.е.

прочутия македонски цар Александър Велики. Но Симон не е забравил, че владетелят освен воин е и покровител, пазител на християнството (впрочем, едното е свързано с другото!). Ето защо Иван Александър е: „... нов сред царете Константин по вяра и благочестие, сърце и нрав, имайки в себе си за скиптър победоносния кръст“^[26]. Сравнението с императора, равноапостолен и светец, Симон използва още веднъж и по-конкретно в Похвалата към Четириевангелието от 1356 г.: „Както великия в светиите цар Константин заедно е майка си Елена извади из недрата на земята животворния Господен кръст, така и той — този четвероблаговестник“^[27]. Така кръгът се затваря окончателно и към образа на Иван Александър не би могло да се добави нещо повече.

Една от основните цели на тази непозната в дотогавашната българска история политическа пропаганда била утвърждаването на династията и осигуряването на нейното бъдеще. Наистина, това било династията на Асеневци, но десетилетия след нейното отстраняване и последвалото възстановяване на престола, пропагандата била неизбежна. Тя била необходима както на самия Иван Александър, така и на самата династия. И царят не е пожалил усилия, за да постигне желаното. За целта били използвани писаното слово и образа. Особено първото. Добрата и резултатна пропаганда изисквали преди всичко изграждане и разпространяване на вертикалната структура на фамилията. Това е сторено в няколко книжовни паметника от различен тип и с различна степен на популярност. В българския превод на Манасиевата летопис, в един текст на л. 91^r (Cod. Vat. Slav. 2) заменил оригиналния гръцки абзац, пряко се говори за произхода на българския цар: „... от корена на преизящния Иван Асен, царя на българите, сиреч Александър...“^[28] В Зографската грамота се говори за „деди и прадеди на царството ми“, които не са назовани, но няма съмнение, че се визират Иван II Асен и потомците му^[29]. В грамотата за несебърския манастир „Св. Никола“ посочването е по-точно: „Трижди блажения... василевс Йоан Асен и дядо на царството ми“^[30]. Най-сетне в един Осмогласник, по-точно в приписката на преписвача, е отбелязано, че Иван Александър е „от две страни от царско коляно“^[31]. За съжаление изображенията, които играели изключителна роля в тази пропаганда и особено убедително и с

впечатляващи средства представят вертикалната структура на една фамилия-династия — преди всичко родословното дърво — са много ограничени в българското изобразително изкуство от XIV век. Запазени са следи от родословно дърво, вероятно на цар Иван Александър (?) на западната външна фасада на църквата в Беренде^[32]. Вторият подобен паметник — родословното дърво на царица Елена в Матейче — макар и изключително интересно със своето богато съдържание, е дело на сръбската политическа идеология и съответно на сръбското изкуство^[33].

Представата за хоризонталната структура на фамилията-династия, която отразявала съвременното състояние и била отправна точка за бъдещето, е била значително по-разпространена. Тя пропагандирала личността на царстващия владетел и наред с него престолонаследника. И тук преобладават текстовете, в които най-често се споменава Иван Александър с някой от синовете си^[34]. Впечатляващо отклонение от това правило е „Песнивецът“, където са посочени Иван Александър, царица Теодора и тримата им сина: Михаил Асен, Иван Срацимир и Иван Асен^[35]. И тук изобразителните паметници имат по-важна функция и по-впечатляваща роля. Отново липсват паметници на монументалната живопис, които са достъпни за много по-голям брой зрители, но в замяна на това миниатюрите, достигнали до нас, са забележителни. На л. 205^r в Cod. Vat. Slav. 2 е представен цар Иван Александър със синовете си Михаил Асен и Иван Срацимир (от лявата му страна) и Иван Асен, съпроводен от ангел господен (от дясната страна). Тази миниатюра повтаря споменатия по-горе текст от „Песнивеца“, с тази разлика, че тук Иван Асен вече е покойник. Още по-впечатляващи и с много по-голяма идеологическа стойност са двете лицеви миниатюри в Четириевангелието от 1356 г. (BM Add. 39627). На л. 2^v са изобразени от ляво на дясно: деспот Константин (царев зет), неговата съпруга Кера[ца] Тамара, както и двете ѝ по-малки сестри Кера[ца] Мария и Десислава^[36]. На л. 3^r са представени царица Теодора II (втората съпруга на Иван Александър), Иван Шишман, цар Иван Александър и по-малкият син Иван Асен (и двамата сина са от втория брак на царя). Тази миниатюра недвусмислено пропагандира мястото и ролята на втората царева съпруга, която тук е титулувана „самодържица“^[37],

както и новия ред в царското семейство, преди всичко в престолонаследието^[38].

Престолонаследието било една от най-важните грижи за всеки владетел. Дори тогава, когато се създавала някаква практика, превърнала се постепенно в традиция и неписан закон^[39]. Не е избягал от тази грижа и Иван Александър. Дори в един определен момент — първата половина на 50-те години — тя била тежко бреме за царя. Причините били много и различни, въпреки че са били събрани в един затворен кръг. Текстовете, които датират от епохата, не говорят нищо за наследяването на престола. Едва в рилския хрисовул на Иван Шишман откриваме кратък пасаж, който подсказва как би могла да бъде онаследена върховната власт в страната. Хората, които имали това право са измежду: „прелюбезния син на моето царство или някого от братята или сродниците на моето царство“^[40]. Както се вижда, кръгът е твърде широк и създавал условия за сериозни противоречия, дори за опасни сблъсъци. Иван Александър се е опитал да реши проблема като използвал по-ограничен брой потенциални претенденти, събрани в най-близката до него роднинска степен — синове. Но това не облекчило задачата му или по-точно, не отхвърлило грижата му.

Изворите не се колебаят, когато сочат за наследник на престола Михаил Асен — безспорно най-големият му син, роден още когато бащата бил деспот и владееЛ Ловеч (вероятно към 1323–1324 г.^[41]). Най-късно в 1337 г. Михаил Асен е имал царска титла. Но през същата 1337 г. по всяка вероятност царски титли са получили и другите двама сина — Иван Срацимир и Иван Асен^[42]. Седем-осем години по-късно, т.е. към 1344/45 г. и тримата братя (Иван Асен току-що е починал) са споменати едновременно и заедно със своите царски титли^[43]. Тази формална еднаквост на позицията не хвърля никакво съмнение върху престолонаследието на Михаил Асен. Дотук Иван Александър гледал със спокойствие върху бъдещето на короната и царското достойнство, а отгук и върху бъдещето на страната. Съдбата обаче се намесила и променила добре изградения ред. Наистина смъртта на Иван Асен (около 1344-1345^[44]) не била причина за нарушаване на принципа на престолонаследието, но кончината на самия наследник на престола Михаил Асен (преди 1355, може би между 1352 и 1355 г.^[45]),

превърнала втория син Иван Срацимир в престолонаследник. И тогава българският цар направил една стъпка, която имала за цел да изгради официално (или да заздравя) съвладетелската институция, добре функционираща в съседна Византия и да осигури плавното и безконфликтно предаване на властта. Той въвел титлата *млад цар*, която станала притежание на Иван Срацимир (1352 г.): „... по времето когато носеше на глава венеца на царството и държеше в ръка скиптъра, благочестивият и велик цар Иван Александър заедно със своя син, младия цар Иван Срацимир...“^[46] Междинната позиция на младия цар — той забележимо се различавал от „стария“ цар, от самодържеца (нему е короната и той държи скиптъра — две от основните инсигнии на царското достойнство), но в същото време и от *царя*, каквито вече били Иван Шишман и най-малкият му брат Иван Асен — създавала ясна и сигурна позиция на престолонаследника.

Но съдбата се намесила още веднъж. Някъде през есента на 1347 г. Иван Александър изоставил първата си съпруга Теодора, а към края на същата година или началото на 1348 г. той се оженил втори път за покръстената еврейка, приела името Теодора^[47]! Проблемите се появили с раждането на мъжки деца от този брак: Иван Шишман и Иван Асен^[48]. Конфликтът бил в разгара си в 1355–1356 г.: Иван Срацимир отсъства от двете миниатюри в VM Add. 39627 (Четириевангелието), където е представено цялото царско семейство (с изключение на най-малката дъщеря Василиса, която не била родена^[49]), включително и зетя деспот Константин! Това отсъствие не е случайно. Иван Срацимир вече е бил цар във Видин^[50], но в същото време бил лишен от престолонаследие. Или може би по-точно би било обратното: по времето когато било изработено Четириевангелието, на Иван Срацимир му била отнета титлата млад цар и за компенсация му бил даден Видин, който заедно с областта получил статута на царство. Отдалечен от Търново, Иван Срацимир — той скоро щял да се провъзгласи за цар и самодържец на българи и гърци (!)^[51] — вече не бил или не можел да бъде претендент за тамошния престол. Оставало да се уреди отново, за трети път престолонаследието на българското царство. Престолонаследникът бил налице — Иван Шишман, синът на похристиянчената еврейка. Иван Александър, убеден в това, което прави, трябвало да намери макар и незаконно за него оправдание. Никой не можел да обяви първия брак на царя за незаконен. Нямало

причина за това. Или поне изворите не ни го подсказват. Следователно Иван Срацимир не можел да бъде лишен от права върху търновския престол, поне по такива мотиви. Изходът от това положение бил намерен, с помощта на византийската практика. Иван Александър се възползвал от обстоятелството, че Иван Срацимир бил роден преди 1331 г., т.е. преди неговото възшествие на трона, факт, който при Михаил Асен не будел никакви съмнения, но при възникналите обстоятелства (деца от брак на Иван Александър, вече цар) намалявал формално правата на Иван Срацимир. Така Иван Шишман, първи син от втория брак на баща си, бил обявен за багренороден^[52], а по същото време или малко по-късно за *млад цар*^[53]. По този начин Иван Александър уредил за пореден път престолонаследието, но посял раздор в царската фамилия, а оттам и в царството.

Още с първите си действия като цар Иван Александър съумял да утвърди единството на страната, да консолидира обществото след поредната узурпация. Умелите действия, които не могат да бъдат отречени, обстоятелствата (събиране на всички сили след поражението от 1330 г.) и необходимата доза щастие, позволили това да стане още през 1331–1332 г. Както вече видяхме отзвук на тези успешни изяви на българския цар, е Похвалата в „Песнивеца“ от 1337 г. Двадесет години по-късно — един не малък срок за властване — страната изглеждала различно. На български земи, на земи, населени с българи се появили самостоятелни или полусамостоятелни владения, които водели към окончателна дезинтеграция на някогашната територия на българското царство. Сред най-важните били тези във Велбъждско (Кюстендилско) и Родопите. Иван Александър не сторил нищо, за да попречи на раждането на тези владения или пък да ги използва и приобщи към страната. В първия случай с Велбъждското деспотство, той не пожелал или не могъл да стори нищо, тъй като то щяло да противоречи на съюза му със Стефан Душан. Така постепенно се родила „държавата“ на севастократор и деспот Деян^[54] и сетне на неговите синове, братята Деяновичи — деспот Йоан Драгаш и Константин Драгаш^[55]. Във втория случай с Родопите и Момчил, позицията на българския цар е неясна. Трудно е да се каже дали той не е могъл да действа (защо?), не е съобразил, че трябва да действа или не е посмял (защо?) да действа, но гибелта на Момчиловото

„княжество“ и заедно с това окончателната загуба на тези земи били факт още от 1345 г.

Но дезинтеграцията била и вътре в страната, в границите на царството. Наистина, след възшествието на Иван Александър, Ловеч загубил своя статут на апанажно владение, а малко по-късно вероятно и Крън. Но в замяна се появили нови пукнатини. И то по-сериозни, защото разцепили царството. Това били владенията на Балик, Добротица и Теодор или както най-често, най-общо и може би най-неточно се нарича — Добруджа и Видин. Двете владения се формирали по различен път — няма съмнение, че владението на тримата братя било рожба на естествен процес — апанажно владение, което постепенно късало връзките на зависимост — но процес, който бързо се изплъзвал от реален контрол от страна на Търново. И резултатът, няколко десетилетия по-късно, бил пълна независимост — политическа и особено църковна^[56]. Случаят с Видин е по-различен. Наистина в българското Средновековие той е класически пример за град и прилежащата му територия, които търсят независимост или поне частична независимост, с различни средства и по различни пътища — апанаж, открит бунт и опит за отцепване, чужда намеса (Шишман, Михаил Шишман Асен, деспот Михаил, Белаур). Но катализатор на този стремеж бил трагедията в семейството на Иван Александър. Лишаването на Иван Срацимир от престола в Търново, не само завършило, но и до голяма степен улеснило този процес, който издигнал едно апанажно владение в ранг на царство. Така към края на Иван-Александровото царуване обширното някога и единно доскоро Българско царство било разделено на „три Българи“, както писал няколко десетилетия по-късно немският рицар Шилтбергер^[57].

Българските държавни институции извървели дълъг път до средата на XIV век: от тюрко-българската основа, която се оказала твърде здрава и трайна, до ромеизацията на държавните структури и органи — процес, наченал едва забележимо след кръщението^[58] и развил се с пълна сила през XI-XII в., когато в покорените български земи се настаняват византийските провинциални институции. В епохата на Асеновци^[59] България не само съхранила ромейската административна организация или най-малко, използвала пълно понятийния апарат, транслитериран на български, разбира се, но и все повече се приобщавала към нея; следвала своя модел, може би не така

пълно и разгърнато, но това има своето обяснение. За съжаление, и този път изворите са недостатъчни, за да се изгради пълна представа за българската институционална система. Дори ако не бяха някои български приписки, би могло да се допусне, че картината, която представят трите хрисовула (Оряховски, Рилски и Витошко Драгалевски)^[60], е по-скоро механичен препис на византийската практика, отколкото отзвук на българската действителност. Службите, които са свързани с непосредственото управление на държавата и били съсредоточени в столицата Търново, са познати относително по-слабо. И това е логично, тъй като те присъстват, за разлика от провинциалната администрация, много по-рядко в основните извори — хрисовулите. Имаме известна представа за дворцовите служби (някои от служителите, без да са свързани пряко с управленчески функции, оказвали известно или дори голямо влияние върху държавните дела)^[61] и царската канцелария^[62], която била основният административен механизъм, както и някои служби, свързани с командването на войската, намиращи се в столицата^[63].

Провинциалната административна организация на българското царство през XIII-XIV в. е сравнително добре позната. Разбира се, без да можем да изградим цялостна представа (степенуване на различните по големина и значение териториални единици) и без да сме в състояние да проследим тази представа в продължение на две столетия. Нашите познания имат още една особеност: благодарение на т.нар. Дубровнишка грамота^[64] ние имаме частична представа за административно-териториалната мрежа на страната; частично, защото в този документ не са изброени всички възможни области, на които било разделено българското царство към 1230 г. И което е по-важно, голяма част от посочените в него административни единици в XIV век вече не са в пределите на българското царство: Скопие, Прилеп, Девол, Мелник (първо византийски в средата на XIII в., а малко по-късно — сръбски), Белград и Браничево (от края на XIII в. сръбски)^[65]. В средата на XIV в., т.е. в разцвета на Иван-Александровото царуване, вече не била в пределите на България и Карвуна, която също присъства в Дубровнишката грамота (тя била по това време център на владенията на Балик и неговите братя).

Видин дълго време е средище на самостоятелно или поне полусамостоятелно владение, а от 1352–1356 г. — столица на

Видинското деспотство. И какво остава? Средец и Преслав, Крън и Боруи (Берое). Не може в средата на XIV в. да не са били административни центрове градове като Никопол и Дръстър на Дунав (вече сигурна граница на България) или Ловеч във вътрешността на севернобългарските земи; споменаваните многократно в изворите от това време Копсис, Сливен, Ямбол или пък Пловдив, когато бил в пределите на България. Но това са само предположения, макар и до голяма степен основателни. Това, което знаем със сигурност за тези епоха, е понятийният апарат. И в Иван-Александрово време основното понятие, използвано за обозначаване на провинциална единица е гръцкото понятие „хора“ (χώρα); както и българското му съответствие „страна“, а заедно с тях „област“ и „земя“^[66].

Много по-добри са знанията ни за провинциалния чиновнически апарат. Това се дължи на трите грамоти или по-точно хрисовули, издадени в полза на манастири в пределите на царството — Оряховска (1348 г.), Рилска (1377 г.) и Витошка (преди 1385 г.). Службите, споменати в тези документи, не само следват отблизо и то твърде точно своя византийски модел, но и създават една много разгърната картина на извънстоличното чиновничество, както и на византийското въздействие при изграждането на тези така важни структури. Може да се каже без колебание, че познаваме всички основни служби, свързани с управлението на провинцията, а именно: управителите на „хорите“ и селищата с техния апарат (воевода, кефалия, дукс/дука, градска управа, (?), примикюр)^[67], военните служби (катепано, кастрофилакс, десетник, алагатор...)^[68], съдийството и полицейските служители и особено служителите на фиска^[69].

Трудно е да се изгради една що-годе задоволителна представа за българското общество в средата на XIV в.; представа, която да отговаря на сведенията в изворите, а не сътворена чрез задължителното използване на готова схема, прилагана другаде и, често пъти в друго време; схема, която регламентира биполярния модел на българското „феодално“ общество: *богати* (феодали — светски лица и духовници) и *бедни* (зависимо население — селяни, занаятчии, дребно духовенство). Трудно е, защото все пак трябва да се тръгне отнякъде. Изборът не е голям, пък и едва ли е възможен: изворите винаги са отправната точка. В нашия случай те са

ограничени не само по брой, но и типологически — предимно паметници на агиографията и химнографията, много по-рядко други текстове^[70]. Внимателният анализ на тези текстове подсказва определена повторяемост и еднаквост, което позволява установяването на следните социални категории:

— *Духовенство*: патриарси, митрополити, епископи, свещеници, монаси или както понякога се отбелязва „целият църковен клир“^[71]. Цялата тази информация, пръсната в различни съчинения, е събрана от незаменимия Симон, автор на Похвалното слово за Иван Александър в „Песнивеца“ от 1337 г.: „патриарси и светители, монаси и иноци...; целият църковен причт“^[72].

— *Аристокрация* (при цялата условност на понятието): „царят със синклита“, велможи, боляри^[73] или както се изразява Симон: „велможи и цялото войнство, съдии и боляри“^[74].

— *Народ*: „множество хора“, „целият народ“, „избран народ“^[75], „прости роби и свободни“^[76].

Тези сведения се намират в творбите на много и различни автори, обединени от едно: всичките са съвременници или принадлежат към няколко последователни поколения (патриарх Евтимий и Владислав Граматик). Очевидно те не са случайни съвпадения, не са въображаеми представи или пък не се пренесени механично от други съчинения (използвани като модел или като извор). Безспорно те са отзвук на една позната на всички реално съществуваща структура на обществото. Основният елемент, който се повтаря — някъде съвсем ясно, другаде завоалирано и който е връзката между тях, е числото три. Неговото обяснение може да бъде открито в миналото. Отдавна е доказано, че индоевропейското общество е подчинено на един специфичен модел на организация, модел, който обединява три основни функции на членовете на колектива: а) осъществяване на върховната власт — светска и религиозна (правна и мистична); б) водене на война — нападателна и отбранителна (въоръжени сили); в) осигуряване на прехраната на обществото^[77]. Идеята за трифункционалното общество намира своето продължение в съчиненията на християнските писатели, някои от които ще станат стълбовете на тази теория (св. Августин, св. Дионисий Ареопагит, Григорий Велики)^[78]. Идеологът на

„Йерархията“ — небесна и църковна — Дионисий Ареопагит ще отбележи „Всяка йерархия се дели на три“. Нещо повече, тази трифункционалност ще бъде в основата на мистерията на света, в догмата за Светата троица: „положението (състоянието) на *res fidei* (Църквата и в по-широк смисъл християнското общество) е просто, но според реда (*ordo*)^[79] то е тройно“; и оттук, създателят на света е един в три личности^[80]. Тези идеи, на границата между X и XI в. са превърнати в стройна теория от Адалберон, епископ на Лаон и Жерар, епископ на Камбре. „Триединен е впрочем Божият дом, за който се мисли, че е единен; тук долу едни се молят (*orant*), други воюват (*pugnant*), трети работят (*laborant*); трите са едно цяло и не понасят да бъдат разделяни, така че върху функцията (*officium*) на едните почива дейността (*opera*) на другите и всеки на свой ред дава своята помощ на всеки“ (Адалберон); „... От своя произход човешкият род е разделен на три, между люде на *молитвата* (*oratoribus*), люде, *обработващи земята* (*agricultoribus*), и люде, които *воюват* (*pugnatoribus*)... всеки е обект на реципрочна грижа“ (Жерар)^[81]. Формирането на това трифункционално общество е трите съсловия (*ordines*), които създават реда в него, почиващ на плурализма^[82], е в основата на това, което Жорж Дюмезил нарича „трипартитна идеология — идеал и в същото време средство за анализиране, за тълкуване на силите, които осигуряват движението на света и живота на хората“^[83].

В българските извори не само че няма следа от теоретичен трактат, посветен на земната йерархия, но липсва и така желаната яснота и категоричност в агиографската проза и химнографията. И това е обяснимо. Но независимо от тази оскъдност, сведенията, с които разполагаме показват, че българското общество в средата на XIV в., макар и в различна степен от Запада^[84], е използвало тази трифункционална, трипартитна структура, която е създавала възможно най-добрата му организация: *oratores* (*orant*, *oratoribus*), *bellatores* (*pugnant*, *pugnatoribus*) и *laboratores* (*laborant*, *agricultoribus*)^[85]. За съжаление пак поради изворите трудно може да се надникне вътре във всяко съсловие. Най-малко се знае за *laboratores*. Очевидно всички книжовници го схващат като едно цяло, като хомогенна група: „целият народ“. Едва когато надникнем в малкото запазени хрисовули,

добиваме по-широка представа за това съсловие. В Оряховския хрисовул наред с обобщаващото или събирателно понятие „люди“ (людие)^[86] срещаме израза „парици и отроци или технитаре“ (парици отроци или технитаре)^[87]. В съсловието на oratores (духовенството) без особени затруднения могат да бъдат разграничени висш клир (патриарх, митрополитите, епископите) и нисше духовенство — свещеници, обвързани с вертикалната субординация, както и монашеството, където игуменът се отличава специално и в зависимост от своя сан намира място и в първата група. Сведенията за bellatores не са много и се ограничават основно до „велможи“ и „боляри“^[88].

Трудно е да се надникне в сложния проблем за националното съзнание (или самосъзнание) на българското общество. Трудно е защото текстовете, които биха могли да бъдат ползвани, са много малко. Все пак две неща са очевидни и заслужават вниманието ни. Преди всичко идеята за принадлежност към българщината се обосновава чрез личността на владетеля, в случая на цар Иван Александър. Царят е този, който олицетворява държавата и нацията и връзката с него (обикновено чрез споменаване на името му от пишещия) е връзка между български цар и българин. Но онова, което прави много силно впечатление, е демонстрацията на тази връзка от български книжовници, които живеят и пишат своите книги в земи, откъснати, понякога преди много десетилетия, от пределите на царство България^[89] (обратната връзка е титлата на Иван Александър: „цар и самодържец на всички българи...“). Два примера от две различни територии, дори противоположни по своята географска посока, идват да илюстрират по чудесен начин тази изява на принадлежност към българщината.

През 1353 г. в манастира „Св. Архангел Михаил“ (Овче поле — Злетово, в „Лесновската планина“^[90]) книжовникът „Тахота Чрънец“ преписва един паренесис, който в науката е получил името Лесновски паренесис^[91]. Две неща правят силно впечатление. Целият текст, както и приписката, за която ще стане дума по-долу, са написани на „най-чист български език“, а книжовникът е българин^[92]. Но ако езикът и правописът (в тях няма нито един сърбизъм!) се променят сравнително бавно^[93], въпреки че ктиторските надписи на

стенописите в храма, поръчани от деспот Йоан Оливер са сръбски или гръцки^[94], политическото мислене е резултат от държавна политика, подложено е на натиск и е твърде изменчиво. Ето как звучи политическата философия на Тахота: „С изволението на Отца и с помощта на Сина и със съдействието на Светия дух бе написана тази книга, наречена свети Ефрем, в Злетовската земя, в мястото, наречено Лесново, в обителта на светия архистратиг Михаил, във времето на благоверния и христоролюбив цар български Иван Александър и благоверния, христоролюбив и свят цар на сръбската и гръцката земя Стефан [Душан] и на великия деспот Йоан Оливер, ктитор на този храм, и при всеосвещения архиерей на тази земя, кир Арсений, който повели на моята бедност Тахота Чернец да напише тази книга“^[95]. И това е написано в манастир, по заръката на новооснованата (?) Злетовска епископия със средище Лесново, в област, която от 1282 г. е под сръбска власт^[96]!

Вторият пример отново идва от приписка, която гласи: „Настоящият стихирар бе написан от моята ръка, на грешния Калист, сякаш (с вид на?) йеромонах, духовник и йеромнимон Гарели, през царуването на нашите самодръжци и царе Иван Александър и новопросветената Теодора. Година 6876 (= 1367), индикт 6, месец октомври“^[97]. И тук две неща правят впечатление: ръкописът е на гръцки език (той е бил собственост на манастира „Св. Йоан Продром“ край Сяр, а днес е в Атинската национална библиотека^[98]), а неговият преписвач се е подписал с прозвището „Гарели“ — „Гарелски“(?). По всяка вероятност това е селищно име — Гарела (Гариалон, Гареалон) в Югоизточна Тракия^[99]. Тези два елемента, към които трябва да се добави и присъствието на ръкописа в манастира край Сяр, сами по себе си не са трудни за обяснение. Трудното идва когато те трябва да се обвържат със споменаването на Иван Александър и неговата втора съпруга Теодора. Обяснението може да бъде само едно: стихирарът и приписката към него са дело на българин, който по времето на създаването на ръкописа е живеел извън пределите на България (Югоизточна Тракия или Източна Македония?), но сред компактно българско население от български произход, което със своето българско самосъзнание (въпреки че Калист пише на гръцки!)^[100] е изразявало своите тежнения към българската държава.

Във времето на Иван Александър в България окончателно била формирана титулатурна система, по подобие на ромейската рангова таблица от това време, отразена най-пълно в „Псевдо-Кодинос“^[101]. Разбира се българската практика, както и при репертоара на централните и провинциалните служби, е следвала отблизо византийската действителност, без да повтаря нейната пълнота и разгърнатост, без да заимства твърде често нейното категорично разграничаване между служба и дворцова титла. Българите, преди всичко от категорията на „bellatores“, т.е. на велможите, болярите или войнството, са получавали част от титлите, раздавани във византийския императорски дом. По това време окончателно като първа по значимост титла се е наложила деспотската^[102], а севастократорската, противно на византийската практика, окончателно останала в тринадесетото столетие^[103]. Българската рангова таблица — доколкото била регламентирана^[104] — съдържала титли като кесар, куропалат, протовестиарий, велик дук, протостратор, велик воевода... до велик комис, севаст и воевода^[105]. За съжаление поради липсата на цялостен и пълен текст не сме в състояние да установим тяхната рангова последователност, инсигниите на всяка една титла (ако е имало такива), дворцовите привилегии и задължения, участието в дворцовия церемониал и мястото на всеки болярин, носител на съответната титла.

Иван Александър през цялото си продължително царуване проявявал голям интерес към въпросите на християнската религия и изворите представят царя (това е и традиционният образ на владетеля) като най-голям покровител на Българската църква^[106]. Четиринадесетото столетие за България, както и за съседните Византия и Сърбия, било столетие на забележим духовен кипнеж, на процеси и явления, обхванали самата сърцевина на православната църква. Страната по традиция поддържала връзки, макар и не много активни, със Светия престол^[107], била посещавана понякога от мисии на францисканския и доминиканския орден^[108]. Но все пак религиозната политика на българския цар се формирала от три основни изяви: активна съпричастност към проблемите на исихазма^[109] (с това той се доближавал до своя съвременник Йоан

Кантакузин), традиционното покровителство на манастирите и категорична ангажираност в борбата срещу ересите^[110].

Иван Александър, в съзвучие с изискванията на епохата — значимостта на исихазма като духовно и особено като идеологическо явление и задължаващият пример на византийските василевси (преди всичко Йоан VI Кантакузин), не закъснял да се свърже с исихасткото учение. И докато византийските владетели се намесили в голямата битка „за“ и „против“ водещата роля на исихазма във византийското общество, то българският цар установил връзки с идеолога на исихазма Григорий Синаит^[111]. Тези връзки били значително улеснени от един важен факт от историята на учението — значителна част от живота си Григорий Синаит прекарал в пределите на българската държава, в местността Парория^[112]. Дори той бил принуден да се обърне за подкрепа към българския цар, като изпратил при него един от най-личните си сподвижници Теодосий Търновски^[113]. Тревогите на исихастите били големи, тъй като Парория била пълна с „разбойници и убийци“, които ежедневно заплашвали безмълвниците. Иван Александър с голямо желание сторил много повече от това, за което го молели. По негово нареждане била построена обител на планината Катакриомени с всички стопански принадлежности и издигната специална кула, наричана кулата на Синаит^[114], която трябвало да защитава манастирското братство от разбойниците. Освен това царят надарил Григорий Синаит с голяма сума пари, множество овце, волове и отстъпил на манастира едно село и езеро, в което се ловяла риба^[115]. Четири-пет години по-късно (към 1345–1346 г.) Теодосий отново бил проведен в Търново, тъй като обителта пак била притеснявана^[116]. След смъртта на Григорий Синаит (около 1346 г.) връзките на Иван Александър с исихазма не прекъснали. След постепенното западане на Парорийската обител и последвалото разпръскване на братството, той щедро подкрепил Теодосий, който се установил в близост до Търново, в Килифарево (към 1351 г.)^[117]. Там, под ръководството на прочутия вече български исихаст и с активното участие на неговите сподвижници Роман (Ромил) и бъдещия български патриарх Евтимий, възникнало духовно огнище, чието влияние скоро надхвърлило границите на българското царство^[118]. Връзките на цар Иван

Александър с Теодосий продължили до смъртта на последния (1362 или 1363 г.)^[119].

Подкрепата, която Иван Александър щедро давал на исихастското движение не би могла да бъде отделена от една друга негова изява (тя била характерна за християнските владетели и отдавна традиционна за българските царе) — основаването на манастири, както покровителство и обдаряване на вече съществуващите. Вече бе посочено, че с помощта на българския цар били изградени манастирът „Света Богородица“ в Парория^[120] и Килифаревският манастир^[121]. Към тях трябва да бъде добавен и Драгалевският манастир „Света Богородица“, за което категорично свидетелства неговият син Иван Шишман^[122]. Наред с това Иван Александър възобновил отчасти, преустроил или надарил богато редица известни манастири: Бачковският, в чиято костница е запазен портретът на царя^[123], „Църквата“ в Ивановския скален комплекс^[124], месемврийските манастири „Света Богородица Милостива“ и „Свети Никола“^[125], Оряховският манастир „Свети Никола“^[126]. От широкия поглед на Иван Александър не се изплъзнала и Света Гора, следвайки примера на своите предходници Иван II Асен и Михаил III Шишман Асен, той направил дарение, макар и чрез посредничеството на византийския василевс, на българската атонска обител „Св. Георги Зограф“^[127].

Втората половина на Иван-Александровото царуване се характеризира със силни проявления на различни еретически учения. С активната намеса на Теодосий Търновски (житийната книжнина го представя като вдъхновител) царят организира два антиеретически църковни събора (1350 г.; 1359/60 г.), на които били осъдени отделни представители на богомили, варлаамити, адамити, евреи^[128].

Четиринадесетото столетие безспорно е един от върховете в културата на средновековна България, преди всичко в литературата и изкуството на книгата. „Новата култура се нуждае от стара култура“. Едва ли тази чисто теоретична констатация може да бъде оспорена, когато се изучава българската литература от това време, а и следващите няколко десетилетия. Няма съмнение, че традициите на XIII век^[129] са били онази основа, на която са стъпили литературните процеси от последното столетие на българското Средновековие. Но само основата очевидно не била достатъчна. Необходими били нови

идеи, които да обновят българската литература, да я направят по-съвременна — идеи, които били почерпени от исихазма; необходими били нови преводи от гръцки, които да обогатят нейния фонд, нови жанрови модели, които да я доближат до византийските първообрази; необходими били нови литературно-езикови и правописни норми, които да възстановят равновесието между езиковата действителност и книжния поток; най-сетне нов стил, който да направи по-изискани елитните произведения на XIV в. И всичко това станало в средата на столетието или някои явления, които се родили тогава, дали своите плодове през следващите десетилетия.

Основният център^[130] на българската култура и сега била столицата Търново. Градът отдавна вече бил свят, свещен и богохраним, благодарение на усилията на първите две поколения Асеневци. А по времето на Иван Александър той е „нашият нов Цариград“, който „расте, укрепва, подмладява се“^[131] или както малко по-късно ще напише патриарх Евтимий:

*Радва се днес славният град Търнов
и призовава царувация над градовете, като казва:
Радвай се с мен, майко на градовете,
защото ония, които ти отгледа,
с тях се славя сега аз,
че ги придобих за помощници и застъпници.
Наистина блажен съм аз сред градовете,
защото добри съкровища събрах —
честитите мощи на светците,
чието застъпничество като притежавам,
от всякакви злини се избавям^[132].*

Както и през XIII в. Търново създавал преобладаващата част от българската книжовна продукция и преди всичко онези книги, които създавали блясъка на Иван-Александровото царуване. По същото време израснал като културно средище и Видин, столицата на Иван-Срацимировото царство. Там се появили Четириевангелието на митрополит Данаил (BM Add. 39625)^[133], прочутият Бдински

сборник, който съдържа тринадесет мъченичества и жития на светици, почитани от православния календар, както и едно описание на светите места в Йерусалим, поръчано от царица Анна (1360 г.)^[134], както и един апостол, преписан в годините на унгарското господство във Видин^[135]. Тези три книги са по-скоро сигнал за книжовна дейност в столицата на Иван Срацимир, отколкото цялата ѝ продукция.

Наред с Търново и Видин^[136], които съвсем естествено се изграждат и като центрове на българската литература (особено първият) и то такива, които не само създават, раждат нови явления, но и ги разпространяват, съществувал още един важен център на българския книжовен живот в средата на четиринадесетото столетие. И което е по-интересно, той се намирал извън пределите на българското царство. Това била Света гора^[137]. Ако XIII век само е подсказвал ролята, която Зографския манастир, а и целия Атон^[138], ще играе в живота на късносредновековното българско общество, то четиринадесетото столетие е времето когато тази роля излиза на преден план и оставя трайни дири в българската книжовна култура. Защото там кипи такава дейност, която е непозната дори за българските предели. Две са средищата на тази дейност. Колкото и странно да звучи първото е приютено във Великата лавра „Свети Атанасий“ — най-големият византийски манастир на Светата планина. Там е работил старец Йоан^[139], който прави много преводи от гръцки: четириевангелие, праксапостол, псалтир, типици, лествици, патерици и „много други“. Неговият биограф (доколкото може да се говори за биография), сподвижник и вероятно ученик го уподобява на Йоан Дамаскин, Йосиф Песнописец и Козма Маюмски^[140]. Самият Методий е преписал известния Синайски Октоих № 19, седем псалтира, пет часослова, четири литургии и три лествици^[141], които очевидно (заедно с ръкописите на стареца Йоан) не са били предназначени само за библиотеките на атонските манастири, но и били пренасяни в пределите на България. Със старец Йоан били свързани „Светият старец Йосиф“^[142], който превел част от Триода, както и Закхей Философ Загорянин^[143] (работил първоначално в Константинопол, а сетне в Зограф и Великата лавра), който превел другата част на тази важна богослужебна книга

(Синаксар на Никифор Калист Ксантопул) и целия Триод — Постен и Цветен, достигнал чак до манастира „Света Екатерина“ в Синай. Още двама книжовници, Гавриил^[144] и неговият помощник Серапион^[145], били свързани с тази нелека преводаческа и преписваческа дейност, както и още един Гавриил^[146], може би малко по-отдалечен от този книжовен кръг. В светогорските манастири пребивавали временно и след това пренасяли постигнатото там в България, а и извън нейните предели мнозина български духовници и книжовници: бъдещият търновски и всебългарски патриарх Теодосий II^[147], последният български светител Евтимий^[148], Киприан — бъдещ митрополит на Киев и на цяла Русия^[149], както и Ефрем, бъдещ патриарх на Сръбската църква (1375–1379 г.; 1389–1390 г.)^[150].

Дейността на светогорския кръг книжовници създава онази здрава основа, на която стъпва по-късно Евтимий като патриарх, като писател и организатор на книжовния живот в българската столица, чиято рожба е Търновската школа, оказала голямо въздействие във вътрешен и международен план и която била най-добрата изява на столетното славяно-византийско единство в духовния живот^[151]. Тази дейност била всекидневна, упорита, трудна и понякога незабележима. Трябвало да мине време, за да могат нейните плодове да узреят и да станат популярни в голямата православна общност. Това, което създадо културния блясък на епохата се раждало в Търново и било здраво свързано с името на Иван Александър. Българският цар — изворите са категорични в това — е проявявал пиетет към книгата, към красивата книга, добър художествен вкус; у него е било култивирано чувството на голям естет и ценител на изобразителното изкуство^[152], той е заръчал изработването на трите най-блестящи и най-прочути книги на епохата и то не само в българското културно пространство^[153]. Тези три книги са: илюстрираният препис на българския превод на летописа на Константин Манасий (Cod. Vat. Slav. 2)^[154], Четириевангелието от 1355/56 г. (BM Add. 39627)^[155] и Томичовият псалтир (Москва, ГИМ 2752)^[156]; три книги, твърде различни по съдържание, начин на създаване и художествено оформление. Съзнателно или случайно подбрани — една световна хроника, едно класическо християнско четиво, каквито са четирите евангелия и една популярна книга, каквато е псалтирът (не бива да се

забравя, че Иван Александър вече имал един псалтир — „Софийският псалтир“ от 1337 г. — една добре оформена орнаментално книга, но без миниатюри) — малка, но извънредно ценна група, която съдържа цялото необходимо знание, към което царят прибягвал понякога или изучавал постоянно (а заедно с него и фамилията му). А като се добавят и многобройните миниатюри, общо 554^[157], които носят допълнителна, вече визуална информация и разбира се естетическа наслада (двете от тях са свързани с идеологическата пропаганда), значимостта на тези три книги нараства значително.

За превода на летописа на Константин Манасий има само сигурен *terminus ante quem* — 1344–1345 г.^[158] Ватиканският ръкопис се е появил почти по същото време^[159]. Той е една от най-интересните български книги от средновековието и показва по един безспорен начин пътя, по който е вървяло изкуството на книгата в България. Освен текста на летописа, раздробен на по-малки части чрез 127 заглавия, които липсват във византийския оригинал, той съдържа един разказ за Троянската война или т.нар. Троянска притча (лл. 42^r-62^r) и 33 добавки към основното съдържание (добавките засягат всички основни цикли в разказа и особено българското минало — 21)^[160]. Текстът е илюстриран със 79 миниатюри^[161], голяма част от които са придружени от легенди и са разположени: на лист без текст (1, 2 и само веднъж 3 миниатюри) или в съчетанието текст и миниатюра (различен брой и разположение)^[162]. Иконографията на миниатюрите е съвременна, а техният стил носи някои от най-добрите белези на стила на епохата — палеологовия^[163]. По листовете на Ватиканския Манасий няма бележка на преписвача, но четирите миниатюри с владетеля и семейството му^[164] подсказват недвусмислено, че кодексът е бил поръчан от цар Иван Александър и е първият от илюстрираните книги, които трябвало да украсят царската библиотека. Cod. Vat. Slav. 2 е самостоятелна, нова книга, която няма образец (освен за част от съдържанието, разбира се), при чието изготвяне не е използван византийски модел, каквато била обичайната практика. Това е книга, която отразява личен вкус, вкуса на нейния поръчител — както чрез текста (към вече познатата летопис е добавен занимателният разказ за войната на елините срещу Троя), така и чрез изображенията. Миниатюрите издават известна несръчност при

разположението им спрямо текста, липса на достатъчно опит и преди всичко отсъствие на висок професионализъм при композирането на някои от тях, излъчват една „грубовата изразителност“ (В. Н. Лазарев), но въпреки това носят изключителна естетическа наслада и представят по един великолепен начин българската илюстрирана книга от епохата на цар Иван Александър^[165].

През 6864 г. от сътворението на света или 1355–1356 г. от рождението на Христа е завършено Четириевангелието, което вече едно столетие е познато в науката като Лондонско евангелие (BM Add. 39627). Евангелието е поръчано от цар Иван Александър, а е преписано от монаха Симон (лл. 274^r-275^r)^[166], вероятно същия Симон, преписал в 1337 г., пак за българския цар, Софийския псалтир или „Песнивец“^[167]. Ръкописът е на пергамент и съдържа 275 листа с размери 33×24,3 см и 366 миниатюри^[168] (имената на „живописците“ са неизвестни). Тази великолепна книга е изготвена по отдавна познатия начин — използване на модел, в случая гръцки ръкопис от третата четвърт на XI в., днес в Парижката национална библиотека (Paris. Gr. 74)^[169]. Българската книга, въпреки че има по-голям размер, но по-малък обем, възпроизвежда много точно своя първообраз (той има 372 миниатюри) и следва неговия стил. Освен с миниатюрите, българската книга е украсена с орнаменти, характерни за византийския цветен или орнаментален стил^[170]. Особено впечатление правят двете миниатюри (те почти изграждат едно цялостно табло), които липсват в първообраза: царското семейство (лл. 2^r и 3^r). Те имат много важно идеологическо звучене и тъкмо то оправдало публичното му показване („бе положено за показ“ л. 274^r)^[171].

Томичовият псалтир — третата илюстрирана книга от тази великолепна серия — е хартиен ръкопис, който съдържа 304 листа. Създаването на тази книга е станало по вече позната в царския двор практика^[172] и няма никакво съмнение, че нейният поръчител отново е цар Иван Александър^[173]. Украсата на псалтира — тя е дело на двама или трима живописци, византийци и българин, за което свидетелстват бележките под миниатюрите^[174] — е изящна по своята изработка и богата по своя състав, резултат от умело професионално съчетание на стилове в украсата на българската книга през XIII-XIV в.

Наред с четирите заставки, изпълнени във византийския цветен стил, особено впечатление правят инициалите, които се редуват твърде често шахматно и са във византийски плетеничен и тератологичен стил, а се забелязват и антропоморфни елементи (лл. 172^r, 208^r). И тук най-впечатляващата украса са миниатюрите. Те са 109 и са изпълнени в стила на епохата — Палеологовия, който прозира навсякъде. Той е в дълбочината на пространството, в обема и пластичното моделиране на човешката фигура, в надиплянето на дрехата която следва формата на тялото, в забелязващото се влияние на антични образци. Живописният подход — поне на някои места — и приятната цветова гама създават чувството за хармония и подсилват богатата естетическа наслада^[175].

Тези три кодекса изграждат великолепна представа за художествените процеси в България в средата на четиринадесетото столетие и документиран по безспорен начин ролята на Иван Александър като техен инициатор и заявител. Точно датирани в рамките на десетилетие и половина-две, те представят по един удивителен начин иконографските особености и стилового разнообразие на две големи епохи в историята на изкуството на Европейския Югоизток: Комниновата и Палеологовата.

---

[1] Владетелите от Михаил II Асен до Михаил III Шишман Асен са споменати само в седем приписки. Тази съвсем проста сметка за популярност, едва ли би могла да бъде категорично доказателство. Но все пак само Иван Александър е споменат в почти три пъти повече приписки (вж. по-долу) — една „честота“, която в никакъв случай не може да остане незабелязана. ↑

[2] *Божилков*. Асеновци, 121, 149–151, 435–451, както и тук, по-горе, с. 582. ↑

[3] *Г. Острогорски*. Автократор и самодржац. — В: *Г. Острогорски*. Собрана дела. Т. 4. Византија и словени. Београд, 1970, с. 281. ↑

[4] За царската канцелария: *Билярски*. Институциите, 216–221. ↑

[5] *Ильинский*. Грамоты, 21–23. Документът е квалифициран като „Златопечатно слово“ три пъти: с. 23, редове 53, 61, 71. ↑

[6] *Ильинский*. Грамоты, с. 23. ↑

[7] *Ильинский*. Грамоты, 24–26. ↑

[8] *Ильинский*. Грамоты, с. 26. ↑

[9] Прави впечатление липсата на фамилното име *Асен*, което иначе се среща в български и византийски текстове, включително и документи, но неиздадени от българския цар. Вж. например ММ, I, n° CLXXXV, р. 432: „τοῦ βασιλέως τῶν Βουλγάρων τοῦ Ἰωάννου Ἀλεξάνδρου Ἀσάνη“. Подробно у *Божил*ов. *Асеновци*, 435–451, 492. ↑

[10] *Божил*ов. *Седем етюда*, с. 188. ↑

[11] Епитетът се среща в шест приписки и в четири подписа. ↑

[12] *Божил*ов. *Седем етюда*, 187–188 и тук по-горе, с. 486. ↑

[13] Това са Македония и далечният български северозапад, преди всичко областите на Браничево и Белград, както и голяма част от отвъддунавските земи. ↑

[14] Така както унгарският крал се е титулувал „rex Bulgarie“ (вж. тук, с. 604), а Стефан Душан веднага след царската си коронация (1346) не пропуска да отбележи, че е цар и „на българските земи“ (*Законик*, с. 4). ↑

[15] Този път за разлика от Стефан Душан, който след края на 1345 г. (завладяването на Сяр) не само контролирал, но и покровителствал Света гора и издал хрисовул с дарения в полза на повечето тамошни манастири. Подробно у *Д. Кораћ*. *Света гора под српском влаћу* (1345–1371). Београд, 1992, (= ЗРВИ, 31). ↑

[16] *V. Gjuzelev*. *Les relations bulgaro-venitiennes durant la première moitié du XIVe siècle (Sacramento et patto de messer imperator Alexandra del Zagora)*. — *Etudes historiques*, IX (1979) р. 74 (също в: *V. Gjuzelev*. *Medieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea-Venice-Genova*. Villach, 1988). ↑

[17] Например документите, издавани от Константинополската патриаршия. Вж. *Божил*ов. *Асеновци*, с. 443. ↑

[18] За подписите и титлата на Иван II Асен: *Божил*ов. *Седем етюда*, 188–191. Подписът на Константин Тих Асен във *Виргинската грамота* е: „Константин в Христа Бога верен цар и самодържец на българите Асен“ (*Ильинский*. *Грамоты*, с. 19 — формулата, установена от Иван II Асен). ↑

[19] „Иван Шишман в Христа Бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци“: *Ильинский*. *Грамоты*, 28, 29. Буди недоумение твърдението на Ив. Дуйчев: „Ако формулата в подписа на владетеля «Йоан Шишман в Христа Бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци» бива да се тълкува като израз

на съперничество спрямо притежанията на византийския цар и несъщи брат на търновския владетел Иван Срацимир (1356–1396) за господство над българския народ и специално над Средецката област, то съвършено неоправдано от историческите обстоятелства изглежда формулата «цар и самодържец на... гърците», ще рече на византийците“ (Ив. Дуйчев. Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 година, София, 1986, с. 24). Видяхме, че това е формулата, използвана от Иван Александър и че тя е рожба на продължителна еволюция и отражение на българската политическа идеология; Второ, Иван Срацимир никога не се е подписвал така, за да изрази своите претенции и да се противопостави на брат си. Дори и византийската патриаршеска канцелария ги е разграничавала добре: докато Иван Срацимир е „автократор... и владетел на цяла България“, то Иван Шишман е „василевс на България“ (вж. тук, по-долу). ↑

[20] На печата към Оряховската грамота титлата гласи: „Иван Александър цар на българите“. Вж. *Божилев*. *Асеновци*, с. 175, бел. 129. ↑

[21] *R. Guillard*. *Le droit divin à Byzance*. — В: *R. Guillard*. *Etudes byzantines*. Paris, 1959, 218-219; *L.-P. Raybaud*. *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258–1354)*, Paris, 1968, 93–94. Византийските василевси. Под редакцията на Ив. Божилев. София, 1997, 26–28 (Ив. Божилев). ↑

[22] За „Песнивеца“ тук, по-горе, с. 586. За същия подход, използван при характеристиката на цар Симеон: *Божилев*. *Цар Симеон Велики*, 153–166. ↑

[23] Вж. *Божилев*. *Асеновци*, 164–166. За сравнението с цар Симеон, другият български владетел, който е споменат в значителен брой приписки: пак там, 162–163, както и тук по-долу. ↑

[24] Сред епитетите липсват някои като „свят“ (ἅγιος), „божествен“ (θεῖος), „блажен“ (μακαρίτης), „богоподобен“ (θεοσίκλεος). Но те били много здраво свързани с личността и позицията на византийския василевс, единствен в универса („икуменето“) и вероятно не получили разпространение в България. ↑

[25] Вж. бел. 23. ↑

[26] *Кодов*. *Опис*, с. 14, СБЛ, 2, с. 147. „Победоносният кръст“ е един от най-важните символи на идеята „византийският василевс — винаги победител“. Вж. *L.-P. Raybaud*. *Le gouvernement*, 81-85;

Византийските василевси, с. 24 (Ив. Божилов), както и тук § 1, бел. 61.

↑

[27] СБЛ, 2, с. 148. ↑

[28] Средноболгарский перевод хроники Константина Манасии, с. 152; Хрониката на Константин Манасий, предговор, превод и коментар, Ив. Буюклиев; исторически бележки: Ив. Божилов. София, 1992, с. 123; *Божилев. Асеневици*, с. 436. ↑

[29] *Ильинский*. Грамоты, с. 22, редове 19–20, 23; с. 23, редове 70–71. Тази идея е изразена категорично от Иван Шишман в Рилския хрисовул: „от прадедите и дедите и родителите на царството ми святопочиващия цар [Иван II] Асен и Калиман цар“ (*Ильинский*. Грамоты, с. 28, редове 84–85); *Божилев. Асеневици*, с. 437. ↑

[30] *Божилев. Асеневици*, с. 438. ↑

[31] *Ив. Божилов*. Един осмогласник от времето на цар Иван Александър (НБКМ 180 [313]). — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1948, 61–62; *Божилев. Асеневици*, с. 442. ↑

[32] *Божилев. Асеневици*, 442–444. ↑

[33] *Божилев. Асеневици*, Приложение II/2, 451–459. Пълният текст: *Iv. Božilov. L'arbre généalogique de la reine Hélène à Mateiče*. — *Etudes historiques*, XII (1984), 7–19. ↑

[34] *Божилев. Асеневици*, 164, 192–193, 198, 224. ↑

[35] *Кодов. Опис*, с. 14; СБЛ, 2, с. 147. ↑

[36] *Л. Живкова*. Четвероевангелието на цар Иван Александър. София, 1980, табл. I. ↑

[37] *Л. Живкова*. Четвероевангелието на цар Иван Александър, табл. II. Надписът край образа на Теодора гласи: „Теодора в Христа Бога верна и новопросвещена царица и самодържица на всички българи и гърци“. Теодора още веднъж е „наречена“ „самодържица“ — в приписката на йеромонах Калист (вж. тук, по-долу, бел. 97). Титлата „самодържица“ е необичайна за българските царски съпруги. Самият ѝ смисъл подсказва, че тя може да бъде притежание само на един човек. И той разбира се е царят. Във Византия само две императрици — Теодора Палеологина (съпруга на Михаил VIII Палеолог) и Анна Савойска (съпруга на Андроник III Палеолог и регентка на малолетния си син Йоан V Палеолог) официално са титулувани αὐτοκρατορίσσα. Но в надписите към изображенията изключенията не са редки. Най-близо до епохата е миниатюра (Ms.

Ivoires, 100, f. 2^r — Louvre), на която е представено семейството на император Мануил II Палеолог. Там императрица Елена е титулувана „автократорица“. Употребата на титлата „самодръжица“ в надписа на миниатюрата на f. 3^r идва да подчертае особената позиция на Теодора, втора съпруга на цар Иван Александър, и на децата, родени от този брак. ↑

[38] Вж. тук, по-долу. ↑

[39] Идеята за божествения произход на царската власт — идея заимствана от Византия — противоречи на законовото оформяне на принципите на престолонаследиято. ↑

[40] *Ильинский*. Грамоты, с. 28, 95–96. ↑

[41] *Божилев*. Асеновци, I, №39, с. 193. ↑

[42] Иван Асен е споменат с царска титла в приписката на монаха Методий Гемист от 1337 г.: „... при царуването на преблагочестивия и самодръжавния господар на българите Иван Александър и на неговия син, преблагочестивия цар Иван Асен“. (Вж. *Божилев*. Асеновци, I, № 41, с. 211). Най-ранното споменаване на Иван Срацимир с царска титла е легендата към Cod. Vat. Slav. 2, f. 205^r, но няма никакво съмнение, че и той през 1337 г. вече е бил титулуван цар. Вж. *Божилев*. Асеновци, I, №40, с. 198. ↑

[43] Cod. Vat. Slav. 2, f. 205^r. ↑

[44] *Божилев*. Асеновци, I, №41, с. 212. ↑

[45] *Божилев*. Асеновци, I, с. 195. ↑

[46] *Сърку*. К истории, Т. 1, ч. 1, с. 442, бел. 2; СБЛ 3, 109–110 (превод); *Божилев*. Асеновци, с. 192. ↑

[47] *Божилев*. Асеновци, с. 168. ↑

[48] *Божилев*. Асеновци, I, №44, 224–233; №45, с. 234. ↑

[49] *Божилев*. Асеновци, I, №47, с. 235. ↑

[50] *Божилев*. Асеновци, с. 201. ↑

[51] Bđinski Zbornik. An Old-Slavonic Menologium of Women Saints — A.D. 1360. Edited and annotated by J. L. Scharpé and F. Vyncke. With an Introduction by E. Voordeckers. Bruges, 1973, p. 242. ↑

[52] *Д. Иванова-Мирчева*, „Германски сборник“ — български писмен паметник от X век в препис от 1359 г. — Български език, XV (1965), 4–5, с. 316; *Божилев*. Асеновци, I, №44, с. 224. ↑

[53] *Е. Коцева*. Приписка 1350–1360 гг. в Сборнике Първослава. — Вуз. Вулг., 6 (1980), с. 253; *Божилев*. Асеновци, с. 224 ↑

[54] Загадъчната личност на севастократор и след това деспот Деян е предизвикала и продължава да предизвиква много спорове — както при изясняване на неговото положение и *curriculum vitae*, така и при отъждествяването му с други негови съвременници и едноименници. Три са основните тези: 1) Севастократор Деян и после деспот Деян, господар на Жеглигово („бащиния“), Велбъжд и Радомир и зет на Стефан Душан е идентичен с ктитора на църквата в Земенския манастир, споменат е в надписа и е изобразен там (Историја, 1, 583–584); 2) Деспот Деян (от ктиторския надпис в Земен) не е деспот Деян, господарят на Жеглигово и зет на Стефан Душан; той е български велможа и феодален господар на Велбъжд-Земен във време преди Деян, господаря на Жеглигово; от друга страна той не е ктитор на Земенската църква, който се е наричал Йоан (?) (*Л. Мавродинова. Земенската църква. София, 1980, 132–147*); 3) Деспот Деян (от надписа в Земен) е идентичен с деспот Деян (господаря на Жеглигово и Велбъждко), той не е ктитор на църквата в Земен и не е изобразен там; ктитори са N и Доя и стенописите са изработени около 60-те години на XIV век — против Мавродинова, която ги отнася към края на XIII в.-началото на XIV в. (*И. Ђорђевић. Зидно сликарство српске властеле. Београд, 1994, 23, 108, 167–168, 274, бел. 119; Ст. Смядовски. Надписите към земенските стенописи. София, 1998, 81–88*). ↑

[55] За Константин Драгаш, който безспорно не е идентичен с деспот Константин, зетя на Иван Александър (BM Add. 39–627, f. 2^v). вж. *Божилков. Асеневци*, с. 215 и бел. 17 и 18. От последвалите публикации — *Хр. Матанов. Кой е бил деспот Константин от миниатюрата на Лондонското евангелие? — ИПр., 1985, 7, 47–56. Критика на изложените там схващания: Билярски. Институциите*, с. 73. За „държавата“ на двамата братя: *Хр. Матанов. Княжеството на Драгаша. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха. София, 1997*. В тази книга се доразвиват възгледите на автора, изложени в кандидатската му дисертация и публикувана под надслов: „Югозападните български земи през XIV в.“ София, 1986 г. Тук оставам настрана етническите проблеми, които могат да бъдат обект на цяла книга (странна е формулировката „местен велможа“, който приема доброволно сръбската власт = Деян).

↑

[56] Кратка история на Добруджа. Варна, 1986, 61–63 (Ив. Божилов); Гюзелев. Политическа история, 49–87. ↑

[57] Вж. тук по-долу, с. 648. ↑

[58] Той се изразил едва ли не само с приемането на царската титла от Симеон и неговите приемници, разбира се. Докато следите от българските институции се съхранили докъм средата на XI в. ↑

[59] Вж. някои бележки у *Билярски*. Институциите, 9–11. ↑

[60] Останалите три хрисовула — Ватопедски, Виргински и Зографски — визират или територии, които никога не са били част от българската държава, или такива, в които византийските традиции (Скопско) са били извънредно силни и представят картина, която би била различна от другите български земи. ↑

[61] *Билярски*. Институциите, 139–194. ↑

[62] *Билярски*. Институциите, 216–247. Може би логотетът или по-точно великият логотет би трябвало да бъде изваден от канцеларията и неговата служба да бъде обособена и обединена с „вестителите“ и „служителите“ по съобщенията, които са поставени в провинциалните служби. ↑

[63] *Билярски*. Институциите, 195–215. ↑

[64] *Ильинский*. Грамоты, с. 13. ↑

[65] Вж. тук по-горе, с. 532 сл. ↑

[66] Вж. *Билярски*. Институциите, 251–263. ↑

[67] *Билярски*. Институциите, 270–307. ↑

[68] *Билярски*. Институциите, 309–325. ↑

[69] *Билярски*. Институциите, 327–336, 337–385. ↑

[70] *Божил*ов. Седем етюда, с. 199. ↑

[71] *Божил*ов. Седем етюда, с. 199. ↑

[72] *Кодов*. Опис, с. 14, СБЛ 2, с. 147. ↑

[73] *Божил*ов. Седем етюда, с. 199. ↑

[74] *Кодов*. Опис, с. 14, СБЛ 2, с. 147. Едно столетие по-късно Владислав Граматик говори отново за „боляри“, „велможи“, „жупан Богдан“ и наред с тях за „богаташи“ и „градски първенци“. Вж. *Б. Христова*. Опис на ръкописите на Владислав Граматик. Велико Търново, 1996, 172, 174; СБЛ 4, 383, 388–389. ↑

[75] *Божил*ов. Седем етюда, с. 199. ↑

[76] *Кодов*. Опис, с. 14, СБЛ 2, с. 147; *Б. Христова*. Опис, 172, 174: „население“, „народ“, „жители“; СБЛ 4, 383, 389. ↑

[77] *G. Duby. Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. Paris, 1978, (1986²), 11–12 (с посочвания). ↑*

[78] *G. Duby. Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme, с. 88 и сл.; J. le Goff. La civilisation de l'Occident médiéval. Paris, 1977, р. 319. Ж. Льо Гоф. Цивилизацията на Средновековния Запад. София, 1998, с. 298. ↑*

[79] *Ordo* веднага извиква представата за гр. τάξις, но с това понятие ромеите са обозначавали друга организация на видимия свят. Вж. *H. Ahrweiler. L'idéologie politique de l'empire byzantin. Paris, 129–147. ↑*

[80] *G. Duby. Les trois ordres, р. 69. ↑*

[81] *G. Duby. Les trois ordres, с. 15 и passim. ↑*

[82] Идея, развита столетия по-късно на базата на обилен материал от френски произход, у *Ch. Loyseau. Traité des Ordres et Simples Dignités. Paris, 1610; G. Duby. Les trois ordres, 11–13. ↑*

[83] *G. Dumesil. Mythes et épopées, I. Paris, 1968, р. 15. ↑*

[84] Не само българското, но и византийското общество не е било обект на изследване от гледна точка на трифункционалната структура. Вж. някои бележки от най-общ характер у *H. Antoniadis-Bibicou. Les Byzantins et le travail. — In: XVIII Congrès international d'Etudes byzantines (Moscou 8–15 août 1991). Table ronde 9: Modes de vie et modes de pensée à Byzance. Responsable A. Guillou. R. P. I. Pierre Belon. Paris, 1991, 29–44. ↑*

[85] *Божилков. Седем етюда, с. 199. ↑*

[86] *Ильинский. Грамоты, с. 24₂₀, 25₂₄; 27₄₉ (Рилски хрисовул), както и „индекс“, с. 139. С термина люде е свързано и понятието „работници“: пак там, с. 24₂₁. ↑*

[87] *Ильинский. Грамоты, с. 25₂₄: парици и втроци или технитаре. ↑*

[88] Схемата, която може да се изгради благодарение на скромния български материал, оставя малко настрана чиновниците и то тези от тях, които принадлежат към най-нисшия апарат. Въпреки че всички са „работници на царството ми“: *Ильинский. Грамоты, с. 25₂₇ (Оряховски хрисовул). ↑*

[89] Като че ли изключение от тази констатация прави Хлудовият паримейник. В приписката към него Брата или „раб божи

Никола“ е датирал своята книга в „дните на благоверния цар господин Андроник Палеолог и при неговия син цар господин Михаил“, т.е. преди 1320 г. (СБЛ 3, с. 103). Няма съмнение, че книгата е преписана в пределите на Византия, но сред компактно българско население, най-вероятно Македония, може би на изток от Вардар. ↑

[90] За Злетово (на север от Овче поле и Пианец): *Kravari. Macédoine occidentale*, р. 50; за манастира: *N. Okunev. Lesnovo. — L'art byzantin chez les Slaves*, I/2, Paris, 1930, 222-263; *И. Ђорђевић. Зидно сликарство српске властеле. Београд. 1994, 156–157 (литература). Наосът на църквата е построен през 1340–1341 г., а стенописите са завършени в 1346–1347 г. (Ђорђевић. 153–155), притворът и тамошните стенописи са от 1347–1349 г. (пак там, 159–160). Ктитор е великият воевода и по-късно деспот Йоан Оливер. Ктиторските надписи в наоса са на сръбски език, както и надписите около портрета на Йоан Оливер (пак там, 153–154). ↑*

[91] *Г. Ильинский. Запись в Лесновском паренесиси Ефрема Сирина 1353 г. — СпБАН, кн. XLV, 22 (1933), 67–73. ↑*

[92] *Г. Ильинский. Запись в Лесновском паренесиси Ефрема Сирина 1353 г. — СпБАН, кн. XLV, 22 (1933), с. 72. ↑*

[93] Станиславовият пролог, преписан през 1330 г., също е на български език и с български правопис: *Иванов. БСМ², 161–162. ↑*

[94] Вж. бел. 90. ↑

[95] *Г. Ильинский. Запись, с. 73. ↑*

[96] *Kravari. Macédoine occidentale*, 49–50, както и тук по-горе. ↑

[97] *A. Guillou. Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée. Paris, 1955, р. 193. ↑*

[98] *A. Guillou. Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, с. 193; К. Станчев, А. Джурова. Археографски бележки от Националната библиотека в Атина. — Старобългарска литература, 9 (1981), с. 64 (Кр. Станчев). ↑*

[99] *Darrouzès. Noticiae*, 2₈₅, 3₅₆₃, 4₇₆, 86, 7₇₄, 8₈₈, 11₁₀₈, 12₁₁₂, 14₉₅, 15₁₄₁, 16₁₀₁, 18₁₂₃, 153, 156, 19₁₂₅, 20₄₆. Селището е споменато в един български надпис от началото на IX в.: *Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 157, п° 25; V. Beševliev. Die Protobulgarische Periode der Bulgarischen Geschichte. — Amsterdam, 1980, р. 258. ↑*

[100] На гръцки език са и някои надписи и ръкописи, които произхождат от Месемврия (Несебър) и Анхиало (Поморие). ↑

[101] *Pseudo-Kodinos. Traité des offices. Introduction, texte et traduction par J. Verpeaux. Paris, 1966 (1976²).* ↑

[102] *Билярски. Институциите*, 17–47. ↑

[103] *Билярски. Институциите*, 85–99. ↑

[104] Няма никакви сведения за съществуване на един цялостен текст. За откъслечна информация вж. някои публикации на Ив. Билярски, посочени в книгата му за институциите. ↑

[105] *Билярски. Институциите*, 111–135. ↑

[106] Наистина името на царя не е замесено в противоречията с византийската църква, но това не означава, че Иван Александър е стоял настрана от такива важни проблеми. ↑

[107] Писмото на папа Бенедикт XII до Иван Александър: *A. Theiner. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Vol. I. Romae, 1859, №927, 617-618; J. M. Vidal. Benoît XII (1334–1342). Lettres communes. T. 1. Paris, 1903, p. 475, № 5067.* Същият папа е писал писмо и до майката на българския цар Кера[ца] Петрица: *Ив. Дуйчев. Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър. — ИБИД, XIV-XV (1937), 206-210; Божилков. Асеновци*, 136–137. ↑

[108] *Acta Urbani V, №70, 71, 78, 174.* ↑

[109] За исихазма: *D. Stiernon. Bulletin sur le palamisme, REB, 30 (1972), 231-341; И. Медведев, Современная библиография исихастских споров в Византии XIV в. — Античная древность и средние века, 10, (1973), 270–274.* ↑

[110] Общо за църковната история на България през царуването на Иван Александър вж. *Сырку. К истории, Т. 1, ч. 1, 141-411; К. Радченко. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898.* ↑

[111] За връзките на Иван Александър с Григорий Синаит: *Сырку. К истории, Т. I., ч. 1, 153–154, 156; Δ. Γόννη. Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α. Αθήναι, 1980, 50, 68, 86–87.* Вж. също и пренебрегваното от българските изследователи житие на Св. Максим: *E. Kourilas, Fr. Halkin. Deux Vies de S. Maxime le Kausokalybe, ermite au Mont Athos (XIVe siècle). — Analecta*

Bollandiana, LIV (1936), p. 90 (Житието, написано от Теофан. — Вж. *Fr. Halkin*. Bibliotheca hagiographica graeca. Bruxelles, 1957, №1237). ↑

[112] За пребиваването на Григорий Синаит в Парория: *Сырку*. К истории, Т. I, 4.1, 105-106; *Δ. Γόνη*. Τὸ συγγραφικὸν ἔργον, 50–52. ↑

[113] За него: *Сырку*. К истории, Т. I, ч. 1, 141-144; *Δ. Γόνη*. Τὸ συγγραφικὸν ἔργον, 69–120 (подробно разглеждане на всички проблеми около житието на Теодосий Търновски и неговата дейност, с много богата литература). ↑

[114] *Сырку*. К истории, Т. I, ч. 1, с. 154, бел. 2. ↑

[115] *Калист*. Житие на ТТ, § VII, с. 14; *Сырку*. К истории, Т. I, ч. 1, 153–154. ↑

[116] *Сырку*. К истории, Т. I, ч. 1, с. 156. ↑

[117] *Калист*. Житие на ТТ, § VII, 17-18; *Сырку*. К истории, Т. I, ч. 1, 163-166; *Божилев*. Асеновци, 173, бел. 98 (литература за археологическите разкопки). ↑

[118] *Сырку*. К истории, Т. I, ч. 1, с. 166 сл.; *Turdeanu*. La littérature bulgare, 34-38; *Π. Динеков*. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. — В: Търновска книжовна школа. 1371–1971. София, 1974, с. 18. ↑

[119] За смъртта на Теодосий Търновски — 27 ноември 1362 или 1363 г. — *Δ. Γόνη*. Τὸ συγγραφικὸν ἔργον, 97с-100. ↑

[120] *Калист*. Житие на ТТ, § VII, с. 14; *Сырку*. К истории, Т. I, ч. 1, 153–154. За локализацията на Парория: *Гагова*. Тракия, 207-209; *Soustal*. Thrakien, 388–389. Вж. и *А.-Е. Tachiaos*. Sur les traces d'un acte du tzar Ivan Alexandre. — *Cyrrillomethodianum*, III (1975), 183–189 (акт на българския цар в полза на манастира). ↑

[121] Вж. бел. 117. ↑

[122] *Ильинский*. Грамоты, с. 29₃; *М. Ковачев*. Драгалевският манастир Св. Богородица Витошка и неговите старини. София, 1940, VIII + 251 с. ↑

[123] *Е. Бакалова*. Бачковската костница. София, 1977, с. 158. ↑

[124] *Божилев*. Асеновци, 443–445. ↑

[125] *Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*. Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχιολογίας, I, St. Petersburg, 1891, 467-471; *Божилев*. Асеновци, 438–439. ↑

[126] *Ильинский*. Грамоты, № 4, 24–26 (за локализацията: пак там, с. 109). ↑

[127] *Ильинский*. Грамоты, № 3, 21–23. Дарението е направено благодарение готовността и любезността на „превисокия цар на гърците Калоян Палеолог, възлюбения племенник и сват на моето царство“. Понятието „сват“ не изненадва, тъй като Иван-Александровият син Михаил Асен бил женен за сестрата на византийския василевс, но възлюбения „племенник“ е твърде интересно. ↑

[128] Основен извор за антиеретическите събори, свикани в престолния град, е житието на Теодосий Търновски (*Калист*. Житие на ТТ, § 15 и 19). Води се спор за броя на съборите — два или един. Вж. *Д. Ангелов*. Богомилството в България. София, 1969, 500–501, 505–510; *Д. Оболенски*. Богомилите. София, 1998; *Δ. Γόνη*. Τὸ συῦραφικὸν ἔργον, 94, 95, 97, 110, 115 (според него единствен събор, свикан в 1359 г.). За някои от богомилите, осъдени в Търново и анатемосани в „Синодика“ (преди всичко Кирил Босата), вж. *A. Rigo*. L'assemblea generale athonita del 1344 su un gruppo di monaci bogomili, *Christianesimo nella storia*, 5 (1984), 475–506 (504–506: Текст). ↑

[129] *Ив. Божил*ов. Културата на средновековна България. София, 1996, 158–161; *Божил*ов. Седем етюда, 205–207. За литературата специално: *Ст. Кожухаров*. Българската литература през XIII век. — В: *Божил*ов — *Кожухаров*. Българската литература, 25–37. ↑

[130] Общи бележки у *Ив. Дуйчев*. Центри византийско-славянского общения и сотрудничества. — В: *Iv. Dujčev*. *Slavia Orthodoxa*. Collected Studies in the History of the Slavic Middle Ages. London, Variorum Reprints, 1970, n° V. ↑

[131] Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасии, с. 152; Хрониката на Константин Манасий, с. 111. Интересно е твърдението на патриарх Калист: престолният град на българите е „втори на думи, и в действителност след Константиновия град“: СБЛ 4, с. 446. ↑

[132] Патриарх Евтимий. Съчинения. София, 1988, с. 243 (превод на Ст. Кожухаров). В 1469 (или съвсем наскоро след това) Владислав Граматик ще напише: „царстващият град на българите Търново“. Вж. *Б. Христова*. Опис, с. 172. ↑

[133] Кратко описание у *Сърку*. К истории, Т. I, ч. 1, с. 442; *Turdeanu*. La littérature bulgare, p. 39. ↑

[134] Bdinski zbornik; Вж. и Bdinski zbornik. Complete facsimile edition Ghent Ms. 408. London, Variorum Reprints, 1972. За царица Анна: *N. Iorga. Domnița Anca și patronagiul ei literar* — Memoriile Secțiunii istorice — Academie Românie, Serie III, IV (1925), 373–377. ↑

[135] *Иванов. БСМ²*, с. 276, №142; *Дуйчев. СБЛ*, 2, с. 172. ↑

[136] Няма никакви сведения за книжовна дейност в добруджанското владение на Балик, Добротица и накрая Иванко. ↑

[137] За българите и Света гора: *Божилев. Българите*, 80–84. ↑

[138] Със Зограф са свързани някои от най-важните книги на XIII в. — „Радомиров псалтир“ (*Хр. Кодов, Б. Райков, Ст. Кожухаров. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. София, 1985, 27–29*), „Драганов миней“ (*Иванов. БСМ²*, 468–474; *Б. Райков, Ст. Кожухаров, Х. Миклас, Хр. Кодов. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. София, 1994, №54, с. 52*). ↑

[139] *Божилев. Българите, просопографски каталог*, №368. ↑

[140] *Иванов. БСМ²*, с. 275. ↑

[141] *Божилев. Българите, просопографски каталог*, №400. ↑

[142] *Божилев. Българите, просопографски каталог*, №370. ↑

[143] *Божилев. Българите, просопографски каталог*, №344. ↑

[144] *Божилев. Българите, просопографски каталог*, №249. ↑

[145] *Божилев. Българите, просопографски каталог*, №442. ↑

[146] *Божилев. Българите, просопографски каталог*, №250. ↑

[147] За пребиваването на Теодосий II в Зограф: *Иванов. БСМ²*, с. 235; *Р. Павлова. Неизвестен ръкопис с подпис на българския патриарх Теодосий Търновски.* — *Език и литература*, 1975, 2, 25–38; Три рукописи XIV века с подписью болгарского патриарха Феодосия. — *В: Славистически изследвания*, 4 (1978), 127–142; *К. Куев. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. София, 1979 (1986²), 188–190 (245–247); В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век. София, 1985, с. 71; Хр. Кодов, Б. Райков, Ст. Кожухаров. Опис, 9–10; *Божилев. Българите*, 100–101, бел. 130 (допълнителни извори и литература). ↑*

[148] За пребиваването на Евтимий в атонските манастири Великата Лавра „Св. Атанасий“ и Зограф има голяма литература. Вж. *Божилев. Българите*, с. 101, бел. 132. ↑

[149] За Киприан, освен литературата, посочена у *Божилев*. Българите, с. 101, бел. 133, вж. двете обобщаващи изследвания: *Н. Дончева-Панайотова*. Киприан. Старобългарски и староруски книжовник. София, 1981, особено, 63-66; *D. Obolensky*. Six Byzantine Portraits. Oxford, 1988, 173-200: „5. Cyprian of Kiev and Moskow“. ↑

[150] *Л. Павловић*. Култови лица код Срба и Македонаца. Смедерево. 1965, 126-129; *П. Матеич*. Българският химнописец Ефрем от XIV век. Дело и значение. София, 1982, с. 9, бел. 11 (литература). ↑

[151] *Iv. Dujčev*. Rapports littéraires entre les Byzantins, les Bulgares et les Serbes aux XIVe et XVe siècles. — In: *L'école de la Morava et son temps*. Beograd, 1972, 77-100; *Ив. Дуйчев*. Литературни отношения между византийци, българи и сърби през XIV-XV век. — В: *Ив. Дуйчев*. Византия и славянския свят. Предговор, подбор и редакция *Ив. Божилев*. София, 1998, 128–167. ↑

[152] *Божилев*. Асеневици, 162–163. ↑

[153] Интересът на Иван Александър към илюстрираната книга съвпада с времето, когато настъпва преместване на центъра на книжната миниатюра или по-точно изнасяне на тази изящна продукция от художествените средища на Византия към другите страни на общността — България, Сърбия, Русия. Богато илюстрираната книга с известно закъснение — както впрочем и с всички останали елементи на културата — напуска византийските предели и става обект на засилен интерес в страните, свързани с Империята. ↑

[154] Подробно у *И. Божилев*. Ватиканският Манасий. (Cod. Vat. Slav. 2), Проблеми на изкуството, 1996, 2, 3–12. ↑

[155] *Л. Живкова*. Четвероевангелието на цар Иван Александър. София, 1980. ↑

[156] *А. Джурова*. Томичовият псалтир. I-II. София, 1990. ↑

[157] Броят на миниатюрите е 554, тъй като миниатюрите в Cod. Vat. Slav. 2 са 79, а не приеманите доскоро 69. Вж. бел. 160. ↑

[158] Това е т.нар. Сборник на поп Филип, който включва и препис от българския превод на хрониката. ↑

[159] *Божилев*. Асеневици, 167–168. ↑

[160] *И. Божилев*. Ватиканският Манасий, 3–4. ↑

[161] *И. Божилев*. Ватиканският Манасий, 5–6. ↑

[162] И. Божилев. Ватиканският Манасий, с. 6. ↑

[163] И. Божилев. Ватиканският Манасий, 6–8. ↑

[164] Cod. Vat. Slav. 2, ff. 1^r, 2^r, 2^v и 205^r. ↑

[165] И. Божилев. Ватиканският Манасий, 11–12. ↑

[166] Превод у СБЛ 2, 148–149. ↑

[167] Вж. тук по-горе с. 587 сл. ↑

[168] Общият брой на миниатюрите е 366, ако към 362 миниатюри се добавят и четирите заставки, което по традиция се прави. Миниатюрите, заети от модела са 364 и към тях са добавени две (ff. 2^v, 3^r), които представят царската фамилия. ↑

[169] S. Der Nersessian. The Slavonic Parallels of the Greek Tetraevangelia. Paris, 74, The Art Bulletin, 9 (1927), fasc. 3. ↑

[170] Още „килимена“ композиция (В. Лихачова) или както Р. Кързън (лорд Заус) е оприличил заставките на „украсени прозоречни стъкла“. ↑

[171] От българската книга са направени няколко копия: т.нар. Елисаветградско евангелие, днес в Държавната библиотека в Москва — Муз. 9500 (В. Лихачова. Съотношение между миниатюрите на „Лондонското“ и „Елисаветградското“ евангелие. — В: В. Лихачова. Етюди по средновековно изкуство. София, 1986, 148–160), Сучавица 23 и свързаните с него още два подобни кодекса (*Turdeanu. La littérature bulgare*, 22–25). ↑

[172] Царят вече притежавал една книга, от която в последствие поръчал втори екземпляр, но вече илюстриран (Хрониката на Манасий). Така през 1337 г. Иван Александър се сдобил с псалтир, днес известен като Софийски псалтир или „Песнивец“ — много изискана книга, но без особена украса. Четвърт столетие по-късно, след като е притежавал илюстрирания Манасий и Четвероевангелието от 1355/56 г., царят поръчал още един псалтир, вече богато орнаментиран и украсен с голям брой миниатюри. Така царската библиотека вече притежавала три илюстрирани български книги. ↑

[173] Опитът, Томичовият псалтир да се свърже с кръга на Теодосий Търновски в Килифарево и да се потърси вероятният поръчител сред лицата изобразени на миниатюрата на л. 226^r (№ 58 „Молитва пред иконата на Христос Вседържател“), е несполучлив. Подробно у И. Божилев. Украсата на българската книга (XIII-XIV в.).

Орнамент и миниатюра. — В: История на българското изобразително изкуство, II (под печат). ↑

[174] По-голямата част от листата, на които има миниатюри, са запазили бележки на гръцки език, които съдържат указания за изработването на съответната миниатюра. Подробно у *И. Божилков*. Цит. съч. ↑

[175] *А. Джурова*. Томичовият псалтир, I, с. 74. ↑

§ 4. КРАЯТ НА ЕДНО ДЪЛГО ЦАРУВАНЕ

Прогонването на маджарите и възстановяването на Видинското царство бил най-големият външнополитически успех на Иван Александър през последните десетилетия (може би съпоставими с него били само действията му през 1331 г.); успех, постигнат в сложна международна обстановка, в която по един или друг начин участвали всички основни сили в Югоизточна Европа (без Сърбия, чиито интереси били другаде). Но успехът си имал своята цена. И ако спрямо влашкия воевода тя се измервала в пари, то другите двама участници в развързаното на възела, наречен „Видинско царство“ — Добротица и Йоан V Палеолог (те също били на авансцената, докато Зеленият граф и турците били в нейното дъно), чиято заслуга била само изоставянето на съюза с Унгария, трябвало да получат това, което според тях им се полагало. Така България загубила окончателно Черноморието. Наистина то било обречено след настъплението на Амедей VI, който достигнал чак Варна и от претенциите на добруджанския владетел, но все пак за Търново не било никак лесно да се прости с достъпа до морето (договорът с Венеция се обезсилвал) и да се затвори във вътрешността на полуострова. Разбира се оставал Дунава, поне тази част от крайбрежието, където бил разположен Никопол (при положение, че Дръстър бил отстъпен на Добротица).

Усилията около тези събития, продължили няколко години, вероятно изтощили и без това стария вече Иван Александър. Силите му били на свършване и той едва ли би могъл да стори нещо, освен да наблюдава света, който го заобикалял. Впрочем можел да направи равносметка на дългото си царуване. Основният съсед и противник на България бил познат от столетия — Византия. Царят не могъл да се освободи от този комплекс или пък да си изработи друго поведение към Империята (и това е неговото оправдание — собствено и на историята). Ромеите продължавали да бъдат икуменическа сила — политическа и религиозна. Вече само на теория. Защото идеологията била непокътната. Българският владетел бил „цар и самодържец на всички българи и гърци“. Пак по теория и според традицията, която отвеждала към началото на десетото столетие. Иначе и двете държави

(все още една Империя и едно царство!) водели дребните си войни в Източна Тракия, дебнели се взаимно и проспали раждането на едно Трето царство — Сърбия. България дори съдействала за това. Иван Александър едва ли е отишъл лично на коронацията на Стефан Душан (1346 г.), както са склонни да допуснат някои съвременни изследователи, но е сигурно, че изпратил в Скопие търновския патриарх. Но това бил краят на една политика, чието начало било поставено петнадесет години по-рано. Тогава, забравил за политиката на своя вуйчо Михаил III Шишман Асен, Иван Александър омъжил сестра си Елена за младия сръбски крал и обърнал гръб на Запада. Трайно, дори завинаги. Така срещу статуквото — а то не било в полза на България — българският цар дал на своя зет свобода на действие. Ако е имало сфери на влияние, то за България останала Тракия (територията, без която Империята не можела да съществува), а за Сърбия — всичко останало! Това разпределение — устно или записано на хартия (?) — било по-добро от конкретна помощ в определен момент. И Стефан Душан не закъснял да се възползва. Резултатът е познат. Още преди Йоан Кантакузин — човекът, който възпламенил всебалканския конфликт — да влезе в Константинопол, Стефан Душан се провъзгласил за „цар на всички сърби и гърци“ и не се поколебал да добави „и на българските земи...“^[1]

Срещу унгарското настъпление на югоизток Иван Александър проявил учудваща изобретателност, като изградил своеобразна буферна зона. Тя запазила Търново от евентуална заплаха, но не запазила България, тъй като тази зона, която поела върху себе си настъплението на Лайош I и безчовечните действия на последвалите го „просещи братя минорити“, т.е. францисканците, била изконна българска земя: Видинското царство. И българският цар трябвало да впрегне всичките си политически умения, за да организира коалицията, която отхвърлила и прогонила окупаторите. Иван Александър не отишъл на Запад (така както сторил по-младият му съвременник и сват Йоан V Палеолог), защото Западът идвал при него — както венецианците и генуезците, които се интересували предимно от търговия, така и редките писма от Светия престол^[2]. Иван Александър бил очевиден на появата на един нов, непознат дотогава (поне за него) партньор и преди всичко противник, който за да стъпи на Балканите, трябвало да преплува Проливите. Това били османските

турци. Той очевидно не съзрял цялата опасност, която се криела в този на пръв поглед случаен акт. Поне през първите години. И не знаел какво да прави, за да противодейства на тази опасност. А и сам не би могъл. Затова следвал поведението на своите съседи ромеите: мъчил се да отклони грабителските набези от своите предели или пък използван турците като наемници срещу Византия, какъвто бил случаят с войната от 1364 г. А това било само първото действие на трагедията, подготвена отдавна^[3].

Утеха за Иван Александър била България. Ако не била загубата на Черноморието (съдбата на някои тамошни градове остава неясна^[4]) и засилващата се вътрешна дезинтеграция, би могло да се каже, че той щял да остави Българското царство такова, каквото заварил в 1331 г. Наистина България вече не била първостепенен фактор в балканската политика, но и не можело без нея. Но може би истинското успокоение било пак навън. Защото двата му съседи не били в по-добро състояние. Византия, след очевидния неуспех да привлече папата, а заедно с него целия Запад (въпреки „личната уния“ на Йоан V Палеолог^[5]), проявявала все по-голяма безпомощност и очертаваща се зависимост от посоката и силата на турското нашествие. Сърбия, въпреки краткотрайния сблъсък след смъртта на Стефан Душан (декември 1355 г.), навлязла в период, който подсказвал за „края на сръбското царство“^[6]. И наистина, само за петнадесет години тя се сгромолясала, децентрализираща се и загубила не само царското, но и кралското достойнство на своите владетели. Но трудното тепърва предстояло. Падането на Адрианопол (1369 г.) и изграждането му в турски център на Балканите, подсказвали навлизането в нов период на отношенията между балканските народи и турците. Нито балканците можели да продължават да се държат така: да не забелязват турците сякаш ги нямало; нито пък турците можели да продължат да действат така, както през първите двадесетина години: да овладяват град след град, срещайки само изолирана съпротива. Идвало времето на големия сблъсък. Но Иван Александър се стараел да не мисли за него.

Във вътрешен план на Иван Александър не му било лесно. Защото той виждал как властта му намалявала, въпреки че още бил „цар и самодържец на всички българи“. Единната и централизирана държава все повече се превръщала в спомен. Видин, в резултат на династическите разпри, се превръщал в столица на самостоятелно

царство. Стараело се да скъса пъпната връв с Търново, дори с цената на обвързване с Константинопол (в църковен план). В резултат на продължителен, траен, макар и бавен процес от България се откъснала Добруджа. Свързани васално с Търново в началото, владетелите на Карвуна и сетне на Калиакра търсели все по-голяма самостоятелност, фиксирали интересите си в Черноморието и се стремели към участие в голямата политическа игра.

Не носело очакваната радост и семейството на Иван Александър. След като царят направил неразумният ход да лиши от търновския престол най-големия си жив син Иван Срацимир, който бил роден от първия му брак, и облагодетелствал Иван Шишман, рожба на една късна любов и втори брак, той едва ли би могъл да очаква друго. Наистина изворите, които и без това са оскъдни, не ни поднасят никаква информация, но в царския дом едва ли е царяло съгласие. Може би семейната атмосфера се изменила, след като Иван Срацимир се настанил трайно във Видин, но едва ли последните години на стария цар са били обгърнати от радост и щастие. Иван Александър се споминал на 17 февруари 1371 г.^[7], като оставил на синовете си една неспокойна и разтерзана България, на поданиците си един противоречив спомен, а на бъдните поколения — образа на строг и величествен цар, който гледа от страниците на Четириевангелието от 1355/56 г.

---

[1] Законик Стефана Душана, с. 3. В приписката към един Хилендарски ръкопис се казва, че Стефан Душан владее „... Загорието даже до Видин“ (Стојновић. ССЗН, 1, № 89, с. 35). Тази бележка, въпреки че Душан е титулуван крал, по всяка вероятност е писана след 1346 г. (у Стоянович „около 1347“), тъй като в нея се казва, че той владее „гръцката земя даже до Морунец (= Кавала) града“, което е станало в края на 1345 г. Разбира се това са претенции, които рефлектират в титлата на един владетел или в подобни бележки, но все пак те са показателни за самочувствието на сръбския цар и неговото отношение към България. ↑

[2] A. Theiner. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Vol. I, Romae, 1859, №927, 617-618; J. M. Vidal. *Benoît XII (1334–1342)*. *Lettres communes*. I. 1. Paris, 1903, p. 475, №5067 (писмо на папа Бенедикт XII до цар Иван Александър). За писмо на същия

папа до майката на българския цар Кера[ца] Петрица: *Божилков. Асеновци*, I, №28, 136–139. ↑

[3] Решително за турското нашествие на Балканите било овладяването на Мала Азия или поне унищожаването на тамошната византийска власт. Подробно у *Sp. Vryonis Jr. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. University of California Press — Berkeley and Los Angeles. 1971 (1986²)*. ↑

[4] Преди всичко Несебър. Вж. *В. Гюзелев. Несебър*. — В: *Български средновековни градове и крепости. Т. 1., особено*, 345–355. ↑

[5] *Радић. Јован V Палеолог*, 344–352. ↑

[6] *Р. Михалчић. Крај Српског Царства*, Београд, 1945 (1989²). ↑

[7] *Божилков. Асеновци*, с. 167. ↑

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

„ТРИТЕ БЪЛГАРИИ“ И ТЯХНАТА ГИБЕЛ^[1]

§ 1. ОТ ЕДНО ЦАРСТВО КЪМ „ТРИ БЪЛГАРИИ“

На 17 февруари 1371 г. българската столица Търновград станала свидетел на необичайно събитие: плавен преход от едно царуване към друго. „Царят е мъртъв! Да живее царят!“ Този възглас най-добре олицетворява станалото. Защото населението на престолния град отдавна не било присъствало на такъв рядък за последните двеста години акт: кончината на един цар и безпрепятственото възшествие на трона на неговия син^[2]. Царят, който напуснал греховната земя и се преселил в истинския свят, бил Иван Александър. Цели четиридесет години той стоял на върха на пирамидата, символизираща българското общество и българската държава. Независимо от някои отклонения и опущения, той олицетворявал през тези четири десетилетия България. Той бил „цар и самодържец на всички българи“ (че и на „гърци“)^[3]. С него си отивала не само една епоха от българското минало, на която той бил знак (мнозинството българи не познавали и не помнели друг цар, освен него); отивало си окончателно и безвъзвратно *единството* на нация и държава. Дотогава, макар и с много и тежки териториални загуби, ядрото наричано *България*, било обсебило съзнанието на съвременника, както българин, така и чужденец. Защото Иван Шишман — дотогава „багренороден“ и „млад цар“^[4], — който наследил „първопрестолните царе“^[5] и разбира се баща си, бил далечно негово подобие (все пак, независимо от човешките си слабости и държавническите си грешки, Иван Александър бил една от личностите на балканския XIV в.). Дали заради комплексите си — от тях той е страдал вероятно като царско дете, но те сигурно не са го напуснали и като цар — дали заради личните си качества (Иван Александър е най-„ухажваният“ български владетел от Второто

царство и това говори нещо) или пък заради времето, в което живеел и властвал, и което не му дало възможност да се изяви и получи поне мъничко от славата на баща си, но той изостанал далеч назад в това негласно състезание. Факт е, че същото това време и историческата памет на българина направили от него трагичен герой на една трудна епоха, превърнали го — вече без негово участие — в символ на една позакъсняла и безрезултатна съпротива.

Ако тръгнем към изучаването и осмислянето на тези трудни двадесет и пет години от подписите върху издадените от него документи, Иван Шишман, този владетел така онеправдан от своето време — а това трябва да се признае — се изправя пред нас в една странна светлина: „цар и самодържец на всички българи и гърци“!^[6] И то тогава, когато българите вървят по един път, който ще ги отведе към загубата на тяхната национална и държавна независимост. Това странно противоречие на епохата не е останало незабелязано от учения: „Ако формулираната в подписа титла на владетеля «Йоан Шишман в Христа Бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци» бива да се тълкува като израз на съперничество спрямо притежанията на видинския цар и несъщи брат на търновския владетел Иван Срацимир (1356–1396 г.) за господството над българския народ и специално над Средечката област, то съвършено неоправдана от историческите обстоятелства изглежда формулата «цар и самодържец на... гърците», ще рече на византийците“^[7]. Неправилно обяснение, защото с Търново, заедно с бащината си корона, Иван Шишман наследил и българската политическа идеология, синтезирана в тази кратка, но красноречива формула^[8] (Иван Срацимир се подписвал скромно „цар на българите“^[9]). И защото тази формула напомняла за целостта на България. За съжаление нея вече я нямало! И свидетелствата за това са налице. Ще ги разгледаме в обратен хронологичен ред, защото той не само ще ни отведе по най-прекия път към картината от 1371 г., но и защото няма никакво съмнение, че тъкмо тогава тя била точно такава.

Баварският войн Ханс Шилтбергер, който имал щастието да преживее злополучната битка край Никопол (1396 г.), описал своите преживелици, в които между другото се чете: „Сега трябва да се отбележат страните между Дунав и морето, в които съм бил. Аз бях в три области, които и трите се наричат България (Pulgrey). Първата

България се простира там, където се преминава от Унгария през Железните врата. Столицата ѝ се нарича Видин (Pudein). Другата България лежи срещу Влахия, а столицата ѝ се нарича Търново (Ternau). Третата България се намира там, където Дунав се влива в морето. Столицата ѝ се нарича Калиакра (Kallakrea)^[10]. Нека сега се върнем десет години назад, към 1386 г.^[11], когато в Константинополската патриаршия е съставено ръководство за изготвяне на писма, адресирани както към лица живеещи в Империята, така и към такива извън нейните предели. Ето текстовете, които ни интересуват, според мястото им в „ръководството за питакион“ или още „Εκθεσις νέα“:

„Как се пише до Търново [в случая Търновският патриарх]: Пресвети (светейши) патриарх на Търново и на цяла България (πάσις βουλγαρίας) в Светия дух обичан брат и съслужител на нашата скромност“^[12].

„Как пише патриархът на деспота, когато не е син на василевса: Прещастливи деспоте, в Светия дух най-желан син на нашата скромност. Ако пък е човек ромей и от благородните, то неговото име не се поставя; ако е варварин, какъвто беше Добротица (Τομπρωτίτζας)^[13] и деспотите на Влахия и тези на Албания, поставя се и името“^[14].

„Как пише патриархът и митрополитът до владетеля (τὸν αὐθέντην) на Видин и василевс (βασιλέα) Камцимир (Срацимир)^[15]: Най-благочестиви и христоролюбиви автократоре (самодържец) всемогъщи и господар (αὐθέντα) на Видин и на цяла България (πάσις βουλγαρίας), в Светия дух господар (αὐθέντα) и син на нашата скромност и (или) смирение“^[16].

„Как пише митрополитът до господаря (τὸν αὐθέντην) и василевса на Българите Шишман: Всемогъщи, преблагочестиви, христоролюбиви, превисоки (възвишен) василевс на Българите (βασιλεὺ τῶν βουλγάρων), в Светия дух най-любезни и най-желани Господарю и сине мой“^[17].

Какво прави впечатление? Това са формули, които са задължителни за патриаршеската канцелария. А вероятно и за императорската или нейните са били твърде близки до тези, използвани от Константинополския патриарх. Тези формули едва ли са случайни, рожба на хрумване. Няма съмнение, че те са разработени

след внимателно осмисляне на положението в самата България, че са отразявали съвременното състояние на някогашното единно Българско царство. Църковните връзки, отразени в тази „адресна книга“ на Вселенската патриаршия, са само по една линия: Константинопол-Търново. Независимо от конфликта, загатнат към 1361 (1362 г.?) и претенциите на Калист^[18], адресът на писмото до търновския и всебългарски архиерей („τῆς λάσης Βουλγαρίας“) подсказва за равностойност, за равнопоставеност на двама църковни водачи, на двама патриарси^[19]. Очевидно проблемът с черноморските градове и тяхната църковна администрация, който е стар, не се вмества във връзките Константинопол-Търново. В същото време Константинополската патриаршия е извършила пробив в епархиалната мрежа на Търновската патриаршия: през 1381 г. Видин е получил митрополит, избран и ръкоположен от Константинопол^[20]. Но това е премълчано в ръководството. Очевидно връзките на Вселенската патриаршия с Видинската епархия, както показали по-късните събития^[21], ставали чрез писма, адресирани до цар Иван Срацимир.

Най-важното, което предлага „Ектезис неа“ безспорно е политико-географската картина на Българското царство или казано по друг начин, „трите Българи“, на които то се е разпаднало. Тази структура има своите корени в предходните десетилетия и отразява реалното състояние на българските земи след смъртта на обединяващата фигура на цар Иван Александър. „Княжеството“ или владението на Добротица (някогашният апанаж със сюзерен българският цар), така както е представено в текста, е едно отражение на реалностите, поне от края на 60-те години. И не поставя никакви проблеми, освен че потвърждава деспотското достойнство на Добротица и дава един *terminus ante quem* за неговата смърт^[22]. Няма никакво съмнение, че най-интересни са сведенията за Видинското и Търновското царство. А тяхната стойност е от изключителна значимост. Макар че погледът е отвън (би могло да се каже, че той е от дипломатическа позиция), той създава представа за двете царства, която не само че трудно може да се изгради с български извори, но и като че ли се разминава с досегашните ни познания. На пръв поглед Видин и Търново са равнопоставени (разположението на адресите в ръководството едва ли означава мястото на двете царства в една своеобразна рангова таблица и в случая да дава предимство на

Видин). Обръщението към двамата владетели се състои от титла и епитети. Иван Срацимир е титулуван *господар* (αὐθέντης — най-общ технически смисъл), *цар* (βασιλεύς) и *самодържец* (αὐτοκράτωρ) на „цяла България“ (πάσις Βουλγαρίας). Епитетите са два — „благочестив“ и „христоролюбив“ — традиционни както за византийския василевс, така и за българския цар. При Иван Шишман картината е доста различна. Той е титулуван *господар* (αὐθέντης) и *цар на българите* (βασιλεύς τῶν βουλγάρων). Епитетите са шест — „всемогъщ“, „преблагочестив“, „христоролюбив“, „превисок“, „прелюбезен“ и „най-желан“. И така, Иван Срацимир е „самодържец“ — нещо, което Иван Шишман не е (в българските текстове и двамата са самодържци); обратно, Иван Шишман е „цар на българите“ (във византийската практика владетелят е господар на нацията, а не на държавата), докато Иван Срацимир е „цар на цяла България“ (брат му не е цар на всички българи — може би защото ромейската практика не е познавала употребата на „всички“ като част от титулатурата на василевса?). Изобилието от епитети сякаш наваксва изоставането на Иван Шишман (той не е самодържец!), но не може да се подмине един много съществен факт: патриархът не пише писма до търновския цар (дали защото поддържа връзки с патриарха на Търново и на „цяла България“, което подчертава отсъствието на кореспонденция с митрополита на Видин!); митрополитът (кой?) е този, който отправя послания към царя в Търново. Какво е крайното впечатление за позициите на двете български царства? Ако предимството на Видин — нещо, което текстът подсказва много дипломатично — не може да бъде убедително доказано, то равнопоставеността на Видин и Търново в очите на ромеите, през 1386 г., а вероятно и в предходното десетилетие, не подлежи на съмнение^[23].

Иван Александър персонифицирал Българското царство, царството на Асеновци, в продължение на десетилетия. Въпреки сигналите за самостоятелност, които идвали от Видин и Калиакра. И така до 17 февруари 1371 г. Тази дата отбелязала не само неговата смърт, но и новия, окончателен политически ред в българските земи: „трите Българии“. Иван Шишман най-сетне получил така мечтаната корона, която някога символизирала царското достойнство на господаря на цяла и единна България, а сега му осигурила Търновското царство. Останалото било израз на традиционната политическа идеология, за

която в края на XIV в. се сещали само в царската канцелария. Тогава, когато владетелят трябвало да подпише някой документ, преди всичко дарствен хрисовул. Опитът да претендира за нещо повече от Търновска България, особено на запад, едва ли би му донесъл друго освен позорен неуспех. Защото големият му брат Иван Срацимир вече повече от петнадесет години царувал във Видин и неговото царство било факт от държавнополитическата структура на Балканите. Наистина унгарците успели да прекъснат за няколко години самостоятелното развитие на младото царство, дори да нанесат тежък удар върху конфесионалното му единство, но това едва ли означавало, че и Иван Шишман би успял да приобщи отново Видин към Търновското царство. Ако е имал такива интереси разбира се. А той едва ли е имал. От друга страна, не се знае каква е била реакцията на Иван Срацимир, след като е научил за кончината на баща си. Изворите пазят пълно мълчание по този немаловажен въпрос. Но няма да бъде грешка, ако се приеме, че той не е сторил нищо, за да потърси законните си права (те са били в най-добрия случай теоретични). Неговите стремления са били отправени в друга посока. Не би могло да се каже, че това е държане на обиден човек. По-скоро това е позиция, заета след сериозни и зрели размишления. Иван Срацимир не може да не е разбрал, че по-малкият му брат отдавна е бил утвърден за законен наследник на престола и една евентуална гражданска война би довела само до трудности (Византия била добър пример). Дори при успех тя би му донесла Търновското царство, лишено от морето (там господствал Добротица) и почти напълно от Тракия, където били турците. От друга страна, той имал Видин с всички привилегии, почести и царска титла. Няма съмнение, че той предпочел да се задоволи със сигурното, отколкото да преследва загубените си младежки блянове. До февруари 1371 г. той все пак се съобразявал, ако не с друго, то поне с присъствието на баща си. След смъртта на Иван Александър към реалната си политическа самостоятелност, той веднага добавил и формалната^[24]. За да прекъсне всякаква обвързаност с Търново, оставало само едно — да промени църковното състояние на Видин. И той не закъснял да го стори.

Първите стъпки вероятно са били направени още приживе на Иван Александър. Макар и много предпазливи: един документ, издаден в края на 1369 или началото на 1370 г., натоварва видинския

митрополит и дикеофилакса Данаил Критопулос да поканят, по-точно да занесат писмена покана на митрополита на Угровлахия Хиацинт, за да присъства на заседание на Светия синод на Вселенската църква^[25]. Само година по-късно, през март-май 1371 г. Константинополската патриаршия се намесила в църковните дела на Търново и Видин, като поверила на видинския митрополит управлението на Триадица (София)^[26]. Стойността на този документ, преди всичко неговата датировка (самият той е без дата)^[27], се оспорва от българските учени^[28], но последните проучвания, които го отнасят към времето непосредствено след смъртта на Иван Александър^[29], не могат да бъдат пренебрегвани^[30]. Десет години по-късно, през юли 1381 г. Видин се е намирал под върховенството на Константинополската патриаршия: тогава е издадено синодално решение, с което по искане на цар Иван Срацимир за митрополит на Видин бил избран йеромонах Касиан^[31]. С този акт се сложил край на каквато и да била подчиненост на Видинското царство от Търново^[32]. Българската историопис по традиция, чиято основа е поставена от К. Иречек^[33], упорито продължава да говори за „непрестанна вражда“ между двете български царства^[34], за „остро съперничество и борби“^[35], дори за „въоръжено сблъскване“^[36] по повод на Средец (София). Изворите не подкрепят такива идеи. Наистина, основателно ще бъде да се допусне, че двамата братя не са били в добри отношения; подсказват го начинът, по който е бил решен въпросът за престолонаследието в Търново, както и напълно самостоятелното съществуване на двете царства. Но нищо повече.

Иван Шишман не е бил в състояние да промени положението в Добруджа. Добротица — някога владетел на апанаж, получен от Търново и зависим от българския цар — вече десетина години работел за своята независимост. Събитията, свързани с българо-унгарския конфликт (1365–1369 г.) го направили съюзник на Иван Александър (равностоен на влашкия воевода?), безспорно укрепили международния му авторитет, и то не само в черноморския район и укрепили неговата малка държавица. Добруджанският деспот уверено вървял по пътя на Иван Срацимир, дори изпреварил Видин — за това имало всички условия — в обвързване на своите владения с Константинополската патриаршия^[37].

Какви били позициите на „трите Българи“ през февруари 1371 г.; позиции, от които те тръгнали по своя четвъртвековен път — неясен, труден, може би криещ някои надежди, но без съмнение неговият край е водел към пропастта. Да започнем с Търновска България. Иван-Шишмановото царуване имало още от началото един характерен белег: край на една традиционна посока в българската външна политика — тази с Византия. Историческите обстоятелства разделили двете страни, направили безпредметно, дори невъзможно тяхното общуване в политическата област^[38]. Мястото, което Византийската империя от столетия държала в международния живот на българската държава (дори и латинците не могли да прекъснат двустранните им връзки) и сега вече била принудена да освободи, било заето от раждащата се Османска империя. Не би могло да се каже, че задачата на цар Иван Шишман била лека. Без особен опит в политическите действия^[39], младият български цар бил принуден да търси и да намери форми на отношения с една държава от друг тип, носителка на друга цивилизация, враждебна на неговата, която не се спирала пред нищо, тъй като идеологията ѝ я тласкала само към едно: покоряване на християнския свят. Тази цел на османците — те не я криели, — както и политико-географското положение на Търновска България, която била на пътя на завоевателите, поставяли Иван-Шишмановото царство в най-голяма опасност в сравнение с останалите „две Българи“. Видинското царство безспорно било в най-добро положение. Поне за момента. Щитът, който представлявала Търновска България, го изолирал от събитията в централните части на полуострова, но и осигурявал неговата безопасност (поне до проникването на турците на северозапад по диагоналния път Одрин-Пловдив-София-Ниш-Белград). От друга страна Видин бил отворен на запад, но това едва ли би могло да му поднесе някакви практически ползи. Интересна била позицията на Добротица и неговото владение; позиция, която му позволила да провежда политика, съчетана от традиция и отчитане на новите реалности. Традиционната посока разбира се била Византия, като Добротица не само заел освободеното от Търново пространство, но и направил немалко да го измести. Наистина той бил улеснен от политическата география — възможност да поддържа връзки с Византия или това, което било останало от нея. Тези връзки били осъществявани не само чрез съседното

„императорско владение Загора“ с център Месемврия^[40], но и пряко със столицата на империята — нещо, което му позволило, както ще видим, да изрази по категоричен начин своите намерения за решаваща роля в целия Черноморски басейн. Новите реалности били пълното търговско господство на Венеция и особено на Генуа в Черно море. И тук Добротица изместил Търновското царство, за което връзките с двете италиански морски републики от края на 40-те и началото на 50-те години останали само един спомен, ако е имало кой да се връща към тези години и към тези събития. Така Добротица, сетне и неговият син Иванко (Йоан) Тертер, се превърнали в най-изявените български личности в международния живот през последната четвърт на XIV в.

---

[1] Автор: И. Божилов ↑

[2] Вж. *Божил*ов. Седем етюда, е. 195. От посочените там пет случая за „законно“ наследен престол по пряка линия баща-син, два (Йоан IV — 1298 г. и Георги II Тертер — 1322 г.) не са съвсем ясни, а при третия — Иван Стефан (1330 г.) е получил престола благодарение на сръбското влияние в Търново след злощастната битка при Велбъжд. При това положение с Иван Шишман може да се сравни само малолетният Калиман I, наследил през 1241 г. баща си Иван II Асен. ↑

[3] Според Оряховския хрисовул (*Ильинский*. Грамоты, с. 24₁₁) той е държател на „скиптѣра на българското царство“. ↑

[4] Подробно у *Божил*ов. Асеновци, I, №44, с. 224. ↑

[5] *Ильинский*. Грамоты, с. 26₁₁₋₁₂ (превод); Дуйчев. Рилската грамота, с. 51₁₁₋₁₂ (текст), с. 55 (превод). Все със същата цел да подчертае първенстващото си място (преди всичко в сравнение с брат си Иван Срацимир) — Иван Шишман е наредил да впишат в Рилския хрисовул следния текст: „Поради това и моето царство, което (владее) по показание от Бога и по ангелско предание с християнско благочестие престола на свето починалите царе...“ (пак там, с. 55). ↑

[6] *Ильинский*. Грамоты, 26 (Рилски хрисовул), 28 (Витошки хрисовул); Дуйчев. Рилската грамота, с. 58. ↑

[7] Дуйчев. Рилската грамота, с. 24. ↑

[8] За „всички българи“, т.е. и тези, които са извън тогавашните граници на царството, вж. тук по-горе, с. 487. ↑

[9] *Ильинский*. Грамоты, с. 30. ↑

[10] Hans Schilbbergers *Reisebuch nach der Nürnberger Handshchrift* Herausgegeben von Dr. Valentin Longmantel. Tübingen, 1885, 64. Български превод. Немски и австрийски пътеписи за България XV-XVI век. Увод подбор и коментар М. Йонов. София, 1979, с. 126. ↑

[10] *J. Darrouzès*. Ekthesis néa. Manuel des pitakia du XIV siècle, REB, XXVII (1969), 5–127. За датата: р. 31. ↑

[12] *J. Darrouzès*. Ekthesis néa. Manuel des pitakia du XIV siècle, REB, XXVII (1969), § 5, р. 40₁₇₋₁₉. ↑

[13] За формата на името на гръцки: Τομλροτίτζας (предпочетена от издателя) Толроτίτζας, Τομλродίτζας и Ντομλродίτζας, вж. пак там, с. 56 (критическия апарат към § 43). За съжаление Ж. Дарузес не е познавал изследванията на П. Мутафчиев: „Добротич — Добротица и Добруджа“ и „Още за Добруджа“ — В: П. Мутафчиев. Добруджа. Сборник от студии. София, 1947, 247–263, 264–274. ↑

[14] *J. Darrouzès*. Ekthesis néa, § 43, р. 56₃₀₋₃₄. ↑

[15] *J. Darrouzès*. Ekthesis néa, р. 62, § 65–67 (критически апарат). ↑

[16] *J. Darrouzès*. Ekthesis néa, § 66, р. 62₇₆₋₇₉. ↑

[17] *J. Darrouzès*. Ekthesis néa, § 67 р. 62₈₀₋₈₃. ↑

[18] Вж. Тук по-горе, с. 626. ↑

[19] За обръщенията на константинополския патриарх към александрийския, антиохийския и йерусалимския патриарх: *J. Darrouzès*. Ekthesis néa, 39–40, § 2, 3, 4 (Основното различие е началната формула „Αγιώτατε δέσποτα“). ↑

[20] Тук по-долу с. 651 сл. ↑

[21] Тук по-долу с. 651 сл. ↑

[22] Употребата на минало несвършено време (ἦν) подсказва, че към времето на съставянето на ръководството Добротица вече е бил покойник. ↑

[23] Тази картина се подкрепя и от адресите и обръщенията към останалите владетели: княз на Сърбия, неговата съпруга, войводите на Угровлахия и Молдовлахия, деспот Константин Драгаш (*J. Darrouzès*. Ekthesis néa, 60–62). Изключение може би прави само обръщението към „великия московски княз“, който е титулуван „... τὸν βασιλέα τῆς

Μεγάλης Ῥωσίας...“ (*J. Darrouzès. Ekthésis néa*, 62₈₄₋₈₇). Интересни сведения за „подялбата“ на България след смъртта на Иван Александър предлага дубровнишкият историк Яков Лукаревич или както той сам се е подписал Джакомо ди Пистро Лукари (1551–1615). Според това схващане, изложено подробно, Иван Срацимир [Stracimir] получил Видин, който е град на Дунава; Iasen (Асен — Ясьнъ?) получил Велики Преслав (*Prislava maggiore*), който бил изграден от цар Симеон (*Simeone, Re de Bulgari*) и се намирал в подножието на Хемус — място, през което преминава реката Тича; най-сетне, на Шишман се паднали Търново, Slaniza, Vuraza (Враца?) и София (*Sofia*). Вж. *Copiozo ristretto de gli annali di Kaûsa, libri quatro. Di Giacomo di Pietro Luccari, Gentiluomo Kanseo. In Venetia — Antonio Leonardi, 1605, 52–53*. Интерес предизвиква споменатият от Лукари Iasen = Асен или Ясен (?), вероятно Иван Асен, по-малък брат на Иван Шишман (*Божилков. Асеновци, I, №45, с. 234*). Дали той би могъл да бъде сблизен с „Асен“ — Хасан, свързан с Провадия и турското настъпление през 1388 г. (за него: *Стр. Димитров. Управителят на провадийската крепост по време на турското нашествие, Векове, 1977, 5, 40–44*)? Вж. Тук § 3, бел. 6. ↑

[24] Схващането, при това доста разпространено, че Иван Срацимир след 1369 г. е бил васал на унгарската корона, бе отхвърлено убедително напоследък: *R. M. Cleminson. Брашовска грамота царя Ивана Срацимира, Археографски прилози, 20 (1998), 369–378, спец. 372–373*. Що се отнася до странното схващане на Е. Турдеяну (*La littérature bulgare, 38–39*): „Политическото влияние във Видин е било румънско, а културното — сръбско“, вж. *Божилков. Асеновци, с. 203* и особено бел. 45. ↑

[25] *Darrouzès. Regestes, V, №2566; ММ, I, n° 279, 533–534*. ↑

[26] *ММ, I, n° 296, 551–552*. ↑

[27] Този документ, предизвикал толкова много спорове, се намира на f. 285^r от *Vindobonenses hist. gr. 47* и се отнася към второто светителство на Филотей (1364–1376). Вж. *J. Darrouzès. Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Etude paléographique et diplomatique. Paris, 1971*. Предходният акт №295 (f. 287^r) също не е датиран, а №294 (пак на f. 285^r) е издаден през март 1371. Трите акта след №296, т.е. 297–299 (ff. 285-286^r) също не са датирани. Едва акт

№300 (ff. 286-287^r) има дата и тя е от май 1371 г. Вж. *J. Darrouzès*. *Le registre synodal*, 115–116. ↑

[28] *Г. Баласчев*. Нови известия за черковното ведомство на Видинската и Софийската епархия през първите години на тяхното завладяване от турците. — *СБНУНК*, XVIII (1901), 145-146; *А. Кузев*. Кой е владял град София през 70-те години на XIV век. — В: *Сердика-Средец-София*. 1976, 155–161. ↑

[29] *Darrouzès*. *Regestes*, V, n° 2607; *Le registre synodal*, p. 371: март-май 1371. ↑

[30] Може би в случая става дума за една претенция на Видин, която въпреки решението на Светия синод на Вселенската патриаршия, не била осъществена на практика? ↑

[31] *ММ*, I, n° 345, 28-29; *Darrouzès*. *Regestes*, VI, №2718. ↑

[32] Тази връзка на Видин с Константинополската патриаршия продължила до покоряването на царството от турците. През 1392 г., след оттеглянето на Касиан от митрополитския престол и размяната на писма между Иван Срацимир и вселенския патриарх, за митрополит бил избран и ръкоположен Йоасаф, вероятен ученик на патриарх Евтимий. Вж. *ММ* II, n° 434, 161-164; *Darrouzès*. *Regestes*, VI, №2808, 2875, 2896, 2909. ↑

[33] *Иречек*. История на българите, с. 389. Идеята за противопоставяне на двамата братя, дори за военни действия между тях, присъства в решенията на редица историци от XVII век — Мавро Орбини, Лукари, Дюканж, но едва ли трябва да бъде разглеждана обстойно тъкмо тук. ↑

[34] „Това обаче са държави, свързани по състав на населението, по общи политически, социални и културни интереси, но затова пък — тъкмо пред лицето на един страшен завоевател — непрестанно враждуващи помежду си и чрез това безразсъдно съперничество взаимно подриващи своята мощ. Враждата между двамата родни братя — Иван Шишман и Иван Срацимир — приела особено остра форма...“ Вж. *Дуйчев*. *От Черномен до Косово поле*, с. 550. ↑

[35] „Между цар Иван Шишман и неговия несъщи брат, владетелят на видинската област цар Иван Срацимир, през онези години съществуват остро съперничество и борби за владението на Средечката област. Двете грамоти, които Иван Шишман издал на Рилския манастир и на манастира «Богородица Витошка», са една от

красноречивите прояви на това съперничество, по повод на което едва ли е потребно тук да се говори по-обстойно“. Вж. *Дуйчев*. Рилската грамота, с. 40. ↑

[36] История на България, III, с. 355: през 1371 г. Иван Срацимир завзел София, а през 1373 г. (?) тя била върната в пределите на Търново, след „може би въоръжено сблъскване“. ↑

[37] ММ, I, п° 166, 244, 367–368, 502; *Darrouzès*. Regestes, V, №2547, 2652; *Гюзелев*. Политическа история, с. 58. ↑

[38] Липсват сведения за сериозни връзки на Търново с Константинопол, въпреки че обръщението към Иван Шишман се намира в „Εκθεσις νέα“. ↑

[39] Преди 1371 г. Иван Шишман и брат му Иван Асен са споменати редом с баща си като присъстващи на антиеретическия събор (вж. по-горе). Опитите на някои изследователи да отредят роля на Иван Шишман в българо-унгарската война (1365–1369) почиват на недоразумения. Вж. *Божилков*. Асеновци, с. 224. ↑

[40] *J. W. Barker*. The Problem of Appanages in Byzantium during the Palaiologon period., *Βυζαντινά*, 3 (1971), p. 114; *Гюзелев*. Chronicon, с. 155, както и тук по-долу. ↑

§ 2. БЪЛГАРИТЕ ОТ БИТКАТА ПРИ ЧЕРНОМЕН (1371 Г.) ДО ПОХОДА НА АЛИ ПАША (1388 Г.)

На 26 септември 1371 г. край Черномен^[1], на тридесетина километра от османската столица Одрин, турците разгромили войската на двамата братя Мрнявчевичи — деспот Йоан Углеша, владетел на Сяр и областта^[2] и крал Вълкашин^[3]. Събитие с решителен характер, то привлякло вниманието на мнозина писатели и историци, като започнем от старец Йоан Серски (съвременник на събитията)^[4], преминаем през „Безименната българска летопис“^[5], кратките византийски хроники^[6] и сръбските летописни бележки^[7], и стигнем до късновизантийския историк Лаоник Халкокондил^[8] и ранния османски хронист Мехмед Нешри^[9]. Както и би трябвало да се очаква при автори, писали със сто и двадесет години разлика във времето, разногласията между тях са много: чия е инициативата за сблъсъка — на *сърбите* (Исай, Нешри) или *турците* („Безименна българска летопис“); кои са участниците в битката при Черномен, точно християните сърби (Нешри, „Безименна българска летопис“) или *сърби и гърци* (Исай)^[10], броят на сръбската войска — 60 000 (Исай) или много по-малко; кой е предвождал турските войски — *султан Мурад* („Безименна българска летопис“); или *Шахин лала* (Нешри); съдбата на пленниците^[11]; датата на битката (26 септември 1371 г.)^[12]. Този списък би могъл да бъде продължен. Но отново едва ли има нужда. Факт е, че през нощта на 25 срещу 26 септември 1371 г., близо до Черномен и брега на Марица се е случило нещо ново, различно. Променил се типът отношения между турците и балканските християнски народи. До Черномен турците грабели плячка и отвличали хора, които прехвърляли в Мала Азия, а малко по-късно преминали към овладяването на някои градове, без значение къде се намирили. И то предимно по-малки селища. Изключение направил Адрианопол — Одрин, който бил завладян към 1369 г. и бързо превърнат в средище на османската държава. На 26 септември 1371 г. Балканите станали свидетели на нещо различно: сблъсък между две държави, между две нации (не случайно в кратките

византийски хроники се говори за „Сърбия“, а Йоан Углеша се нарича „деспот на Сърбия“^[13]); сблъсък за надмощие на полуострова, за прогонване на турците от Европа (Исай) или обратното, за сломяване на християните. И наистина Черномен е и край, и начало: край на разпокъсани, твърде често недобре обмислени краткотрайни действия, които, с малки изключения, нанасяли удари, рушали, но не заплашвали цялото, и в същото време това било началото на тотална война на Исляма срещу Християнството.

Битката край Черномен не била случайно събитие^[14]. Не била и брънка, с която завършвала верига от събития. Напротив, тя била сама за себе си, самостоятелно събитие, което имало най-обща връзка с близкото минало; събитие, което било добре обмислено и добре подготвено от двамата братя Мрнявчевичи: преди всичко деспот Йоан Углеша. Димитър Кидон, който никога не криел своите предпочитания към Запада, в едно свое слово, произнесено вероятно през лятото на 1371 г., говори за сръбски пратеници в Константинопол, които убеждавали ромеите „общо да се настъпи срещу общия враг“^[15]. Трудно е да се каже кога пратениците на деспот Углеша — защото, едва ли има съмнение, че тази дипломатическа инициатива е била негова — са посетили византийската столица. Но в същото време няма и никакво съмнение, че подготовката на кампанията от 1371 г. е започнала още през предходната 1370 г.-през пролетта на 1371 г. Йоан Углеша посетил Света гора, като част от плана, който скоро трябвало да го отведе до решителен сблъсък с турците^[16]. Допуска се, може би с твърде голямо основание, че пратеничества, подобни на мисията във византийската столица, са били проводени в България и при сръбските феодали, но очевидно те не дали положителен резултат^[17]. Неуспехът на тези опити за привличане на съюзници за обща борба „срещу общия враг“, не обезсърчил двамата братя. Напротив, подготовката им била сериозна, тъй като и целта им била сериозна: прогонване на турците от полуострова, т.е. от Европа^[18].

Резултатът от тази първа сериозна кампания срещу турското настаняване на полуострова е добре известен. Ефектът от този сблъсък между християни и мюсюлмани, рефлексирал в съчиненията на съвременници и то на две равнища. Първото, макар и с достатъчно факти, има силно изразен емоционален характер; „Като убиха юначния деспот Углеша, турците се пръснаха и полетяха по цялата

земя, подобно на птици по въздуха. Едни от християните бяха изклани, други отвлечени в плен, а онези, които останаха, и тях смърт несретна ги покоси, защото погинаха от глад. Такъв глад настана тогава, какъвто никога от създанието на света не е бивал и какъвто, Христе милостиви, да не настъпва никога вече. Които пък се спасиха от тази напасть, те по Божие опущение биваха изпояждани от вълци. Дене и ноще те нападаха и разкъсваха хората. Уви! Какво прискърбно зрелище бе настанало! Опустя земята, лиши се от всичките си блага, погинаха людете, изчезна добитък и плодове. Не остана княз или вожд, или наставник някой между людете, нямаше кой да ги избави и спаси; всички бяха обзети от турския страх и юначните някога сърца на доблестните мъже сега се бяха обърнали на слаби женски сърца. В това време се довърши, мисля, и седмият владетелски род на сръбското племе^[19]. И наистина, тогава живите облажаваха по-рано умрелите^[20]. Но вярвайте ми, не само аз, който съм неопитен във всичко, но и изкусният някога у елините Ливаний, не би могъл да опише неволите, що се изсипаха над християнския свят в западните области...“^[21] На другия полюс, срещу тъжните слова на Исай Серски, които извираат от неговата душа, а не са рожба на неговата мисъл, стои трезвата оценка на хрониста: „И оттогава измаилтяните започнаха да завладяват царствата на християните“^[22]. Тази атмосфера на Балканите — „западните области“ на Исай, а и извън тях — новината за разгрома на християнските сили бързо се разпространила в Западна Европа^[23] — дава основание на съвременния учен за констатацията: „Това е била най-важната и с най-големи последици победа на турците преди 1453 г. Нейният първи резултат бил разгромът на Серската държава, а нейна далечна последица — гибелта на всички балкански държави. Тяхното завладяване било въпрос на време“^[24].

Как се е държала Търновска България непосредствено преди и по време на битката при Черномен? Търсенията — те почиват до голяма степен на предположения — сякаш се свеждат до едно основно питане: участвали ли са българи в самата битка^[25]. И то не българи, които са присъствали във войските на двамата братя като техни поданици, т.е. българи от Македония, а българи, формиращи самостоятелни части и представящи България. Отговорът не е труден.

Както няма сигурни извори за това, че деспот Углеша проводил в Търново свои пратеници, които е трябвало да спечелят българите за идеята за обща борба срещу общия враг и, че българите са отговорили с отказ на този призив, така няма и сигурни извори за българско участие в голямата битка, довела до толкова тежки сетнини за християните. Изворите обаче подсказват недвусмислено, че след 26 септември 1371 г. Иван Шишман се изправил лице в лице с турците. Било за първи път не само за царя, но и за неговите поданици. Позицията на българското царство до този момент била в най-добрия случай позиция на пасивна страна. Активните средства, отпорът срещу безмилостните завоеватели били оставени на местните хора, на защитниците на всяка крепост, на обитателите на всяко селище. Грижите на централната власт били насочени в една посока — опазване на държавата, макар и в граници, които непрекъснато намалявали. По всяка вероятност Иван Шишман бил склонен да продължи тази политическа линия, определена от баща му. Но колкото и да била погрешна, това била политическа линия, изработена през 50-те години на столетието. Двадесет години по-късно била необходима промяна в отношенията с турците, която да отговаря на промената се политическа обстановка на Балканите. Това, което било, макар и твърде условно, добро за българската държава, не било добро за противника и партньора. И турците не закъснели да го покажат.

Византийският историк Лаоник Халкокондил е този, който съобщава, че след Черноменската битка султан Мурад насочил погледа си към България и със сила принудил Иван Шишман да се оттегли в земите на север от Стара планина („εις τοῦ Ἰστρου χωρία“) [26]. Оттеглянето на север, т.е. изоставяне на българските земи в Тракия, не била единствената цена, заплатена от българския цар. Защото същият Халкокондил продължава: „Шишман, синът на Александър, проводил пратеници при Мурад, сключил договор и съюз («σπονδὰς τε ἐποίησато καὶ συμμαχίαν»), така че да гледат [заедно] враг и приятел; и направил родство като дал на Мурад дъщеря си, която се отличавала със своята хубост и произхождала от еврейката, за която се оженил, бидейки от нея наранен“ [27]. Като се оставят неточностите около личностите на Иван Шишман и сестра му Кера Тамара [28], сведенията на византийския историк, поне в една точка —

изпращането на Кера Тамара в харема на султан Мурад — се съгласува с българските извори. Наистина „Безименната българска летопис“ дава известна възможност за малко по-различна и по-подробна хронология (първи преговори между Иван Шишман и Мурад наскоро след възшествието на новия български цар и окончателно споразумение след битката при Черномен^[29]), но в едно няма съмнение: веднага след 26 септември 1371 г. Иван Шишман бил „затворен“ на север от Балкана и това го принудило да търси път към споразумение с Мурад, споразумение, с което той се признал за васал на султана и подкрепено от жертвоготовността на Кера Тамара, която оставила трайни дири в поменалната част на „Синодика“ и във фолклора^[30].

Неутралитетът на Иван Шишман по време на Черномен бил последната проява на традиционализма в политиката спрямо турците. Оттук нататък пред България имало нов път — път на лавирания, отмятания от поети, макар и насила, задължения, на компромиси, най-сетне на серия от унижения. Тази позиция на държавата и най-често персонифицирана от цар Иван Шишман, осигурила десетилетие-десетилетие и половина на плах мир; мир, който, колкото и да бил относителен, облагодетелствал преди всичко Добротица и особено Иван Срацимир. Търновска България образувала защитен пояс между Видин и евентуалните заплахи, преки или дори косвени, които можели да дойдат от турците. Така съдбата и, разбира се, политическата география този път били на страната на Иван Срацимир. Обиден от баща си, за сметка на по-малкия си брат, той и неговото царство преживели четвърт столетие в съмнително спокойствие, запазено с усилията на Иван Шишман и нерадостната съдба на сестра му Кера Тамара.

Всяка година в мир — макар плах и несигурен мир^[31] — била спечелена за живота и дори за бъдещето. И българите използвали тези години. Защото, дори и с постоянно надвиснала заплаха, животът вървял. Един поглед отдалечен във времето подсказва трудно разбираемо, поне на пръв поглед, съчетание: кървави, унищожителни войни, които по-бавно или по-бързо водели към трагичен край (сигналът Черномен не можел да бъде пренебрегнат) и блестящ духовен живот, както в България, така и на целия полуостров, един категорично подчертан интерес на широки обществени групи към

държавните ценности на миналото^[32]. Културният живот в столицата Търново достигнал своя връх и родил ценности, които дотогава нацията не познавала. Обяснението на този феномен не е лесно. Пък и това едва ли е най-важното — дали българското общество ще бъде „обляно отлъчите на залез“^[33], дали „в момент на големи изпитания, на напрежение избликва с пълна сила народната енергия“ или това ще бъде квалифицирано като „метафизическо обяснение“^[34], не е най-важното. Основното е друго, а именно: този „блясък преди залез“, макар и метафорично, изразява един факт.

Един дори бегъл поглед върху Търново и литературата, която се раждала там, веднага показва това привидно противоречие, този сякаш двустранен лик на най-интересните паметници на българската книжовност. Първото впечатление е за една неприкрита тревога за бъдещето и страх от ежедневните опасности. Те се промъкват още в края на шестдесетте години^[35]. Но през последната четвърт на столетието те започват да стават открити, ясни и много по-обстоятелствени. Чудесен пример са химнографските творби на Ефрем — един талантлив писател, заел своето място сред елита на българската книжовна структура едва през последните десетилетия^[36]. Особено място сред тях заема „Канон молебен за царя“^[37]. Неговият главен идеен замисъл са многобройните молитви към царя Иисус Христос и Богородица за помощ на неименувания земен цар, който с основание може да се отъждестви с цар Иван Шишман^[38]. Молитвите, които Ефрем така майсторски и така настойчиво отправя към Господ Бог и неговата майка имат за цел да измолят: *сила* („бързо дай на царя сила срещу враговете“), *помощ* („разори докрай поганското стремление и помогни на нашия цар, Девице“), *избавление от нужда* („Христе, царю, тебе моли венценосецът роб твой и пада пред теб да го избавиш сега от нужда“), *опазване на царя* („ти царя безнаказано запази от видимите и невидимите врагове“), *победа* („дай победа и надмощие на царя... И на царя победа и сила срещу враговете дай“)^[39]. Едва ли може да се открие друг български владетел, от чието име са отправени толкова много молитви. Очевидно на царя, на Иван Шишман твърде много му била необходима протекцията Божия, която да му даде сили, за да се бори; помощ, която да го избави от нуждата, да го опази от

опасностите и да го дари с победата. Молитвите са много не само защото и враговете са много, а защото те били различни от всички врагове, които българите имали досега, защото били безмилостни тъкмо поради различното у тях. А това била тяхната войнстваща религия, която ги карала да воюват не срещу българите, а срещу християните.

Последният търновски и всебългарски патриарх („λάσις Βουλγαρίας“) Евтимий (интронизиран в 1375 г.), на когото съдбата и Божията воля били отредили заедно с Иван Шишман да понесе физическата болка и моралните унижения от гибелта на България, в ролята си на духовен пастир също не пропуснал да отпрати молитви за спасението на царя: „Но, о пречестна главо, и изпълнена с благодатта на Светия дух, Иване, жилище на Спасителя и на Отца, ти, който стоиш пред престола на Царя на всички и открито се наслаждаваш на светлината на единосьщната Троица и херувимски възгласи заедно с ангелите трисвятата песен, понеже имаш велико и безмерно дръзновение, моли се на всемилостивия владика да спаси твоите сънародници, единородния ти български народ и помогни на нашия властен цар Иван Шишман, и му покори всички противящи се врагове под нозете му. Непорочна вярата пази! Градовете наши утвърди!^[40] Целия свят умири!^[41] От глад и пагуба ни избави! И от нападенията на иноземци ни съхрани! Старите утеши, младите напъти, безумните умъдри, вдовиците пожали, сираците закрили, младенците отхрани! И всичките си люде запази от всички напасти, и в деня на Страшния съд ни избави от лявата част и ни сподоби чрез молитвите си да чуем заедно с десните овци блажения онзи глас от владиката Христос: «Елате благословени на моя Отец, наследете приготвеното за вас царство от началото на света», понеже нему подобава слава, чест и власт в безконечните векове, амин!»^[42]

Една от основните грижи на Евтимий в качеството му на духовен пастир на българите била да пази чиста и непокътната вярата, истинската вяра. И тази грижа не само рефлектирала в неговите творби („непорочна вярата пази“!), но и заемала голяма част от ежедневието му на духовен светител и практически водач на своите сънародници. Той се борел и наказвал сурово както грешниците (Пирон и Теодосий Фудул)^[43], които отклонявали истинския християнин от неговия път, така и онези остатъци от езическите

вярвания, които българинът пазел от столетия^[44]. И това той правел не само защото трябвало да изпълни мисията, която Бог му възложил, но и защото разбирал, че в тези тежки времена на изпитания, вярата била онова оръжие, с което българите трябвало да воюват срещу „измаилтяните“; защото всяко отслабване на вярата спасявало тялото (на индивида!), но погубвало душата. И което било по-важно, водело към гибел народ и царство^[45]. Евтимий не бил сам. Дори и анонимни творци в най-съкровените си мисли отправяли подобни молитви към твореца: „Боже Господи, царю, укрепи верните наши царе, *утвърди вярата*, укрепи народите, усмири света и добре запази тази обител“^[46].

Тези теми преобладават в съчиненията на българските писатели от края на XIV в. разбира се не само заради времето, което било напрегнато, заредено със страх и криело сериозни заплахи, но и защото радостите на ежедневието, прекрасното в живота, независимо от християнските проповеди, отстъпвали на страданията и бедствията, „от които се създава историята“ (Й. Хьойзинха). И все пак тъкмо това противоречиво време оставило някои от най-изящните произведения на средновековната българска литература, следите на една книжовна дейност (условното ѝ наименование е „Търновската книжовна школа“^[47]), чиято значимост далече надхвърля своето време и пределите на България; най-сетне това е времето, когато българският творец излиза от своята анонимност — една особеност на Средновековието, която има своите корени в християнското смирение. Всичко това най-добре може да бъде персонифицирано от Евтимий^[48]. Ученик и близък сътрудник на Теодосий Търновски, той прекарал години в най-големите културни средища на Балканите — Константинопол и Света гора. Евтимий бил безспорният ръководител на духовния живот (и в частност на литературните процеси) в България през последните три десетилетия на XIV в. На неговата изключителна личност се дължат налагането на исихастките идеи, правописната реформа, довела до „изправлението“ на българските книги, които поради изминалите столетия и многобройното си репродуциране се били отдалечили от първоначалните преводи, до жанровото обогатяване на българската литература (категоричното налагане, макар и с известно закъснение, на Метафрастовия тип житие, появата на истинското похвално слово), до изработването и

налагането на един нов блестящ литературен стил („плетение словес“). Патриарх Евтимий, освен големите му заслуги в организирането и ръководенето на литературните процеси, в изграждането на една *школа* (при цялата условност, а дори и неточност на това понятие), чиято роля трябва да се търси в границите на византийско-славянската общност, бил изключителен творец. Самият той е автор на творби, в които най-добре рефлектират посочените идеи; творби сред които се открояват безспорно четири жития: написани „по лепоте“ и посветени на св. Иван Рилски, св. Иларион Мъгленски, св. Петка Епиватска (Търновска) и св. Филотея, както и четири похвални слова в памет на св. Константин и св. Елена, св. Неделя, св. Михаил от Потука и св. Йоан, епископ на Поливот^[49]. Ако тези осем творби на Евтимий — жития и похвални слова — са върхът на агиографската проза в българската средновековна литература, отразявайки съвременните тенденции на развитие в съседна Византия (Евтимий без колебание може да бъде съизмерван с такива майстори на житийната литература като Константин Акрополит, Калист и Филотей) и, разбира се новите стилни похвати (писане „по лепоте“, което се постига, казано най-просто с „плетение словес“), то неговият събрат Ефрем е продължител на една вече вековна химнографска традиция. Малко преди залеза на България той създава творби, които биха могли да се поставят до творбите на първите майстори на жанра: св. Климент Охридски, св. Наум и Константин Преславски. Шест са тези творби, които правят от непознатия доскоро Ефрем един от най-добрите създатели на песенна поезия в българското духовно пространство, а и не само в него: „Молебен канон към Господа Исуса Христа“, „Молебен канон към пречиста Богородица“, „Молебен канон за царя“ (една тема, непозната дотогава в българската литература^[50]), „Стихири молебни към пречиста Богородица“, „Молебни стихирни към нашия Господ Исус Христос“ и „Други стихирни, кръстообразни“^[51]. Тъкмо това щастливо съчетание на традиция, съвременност и новаторство създава истинския облик на книжовния живот в българската столица Търново през последната четвърт на четиринадесетото столетие. И изгражда онова, което българската *диаспора* ще разнесе извън пределите на България^[52].

Но противоречивата картина, родила се от умелото съчетание на тъгата и страха от безвремието, които лъхат от българската литература, и великолепно майсторство на писателите, които създават облика на тази душевност, изляла се благодарение на писаното слово (към тях може би трябва да се добави и един малко неочакван интерес към класическата древност^[53]), не би била пълна, ако не се обърне поглед към друга, още по-неочаквана посока. А тя е личността на българския цар. Той се е настанил в българската историопис като безпомощен и трагичен образ — една квалификация, която не може да бъде променена дори и от народното творчество, което често се възторгва от неговата личност^[54]. Едно слабо изместване на ъгъла, от който се наблюдава Иван Шишман, показва този български владетел, имал нещастieto да стане свидетел на гибелта на царството си, в друга светлина. Може би не е изненада, че Иван Шишман, следвайки примера на предходниците си и преди всичко на баща си^[55], покровителства манастири и издава хрисовули. Изненадата е другаде. Издаването на тези хрисовули — Рилският (1378 г.) и Витошкият (Драгалевският) (*terminus ante quem*: 1385 г.), се обяснява не с традицията, не с текущата практика, не с грижата за съживяване и укрепване на тези обители — Рилската и Драгалевската, а с „борбата“ между Иван Шишман и Иван Срацимир за владееене на Средец (София) и областта^[56]! Наистина и двата манастира са в област, която може би е била обект на църковни разногласия^[57], но нищо — нито самите хрисовули, нито други текстове — не подсказва правотата на подобно схващане. В същото време се пропуска или пренебрегва един твърде интересен абзац от Рилския хрисовул, който е един от малкото случаи представящи вертикалната структура на династията и подчертаващи силната привързаност на Иван Шишман към дълбоките корени на фамилията: „След като моето царство видя така устроената красота и чиста свобода на този манастир на царството ми и на цялото му достойние от предци и деди, и родители на царството ми — свето починалия цар Асеня и цар Калиман, от всички български царе, прадеди, деди и родители на моето царство...“^[58] И това само петнадесет години преди превземането на Търново от турците!

Докато в Търново, приютено зад северните склонове на Стара планина — те били все пак някаква преграда срещу османците — се

правела литература от твърде високо качество, Църквата в лицето на своя пръв светител се грижела за чистотата на Христовата вяра, а Иван Шишман демонстрирал публично ролята на своите прадеди Асеновци в историята на Българското царство през последните две столетия и подчертавал тяхната здрава връзка с цар-Симеоновата политическа идеология. Докато Иван Срацимир далече (все още!) на северозапад късал тънката нишка, която все още го свързвала с Търново — църковната общност, сериозни и на моменти твърде важни стъпки в областта на външната политика, и то в руслото на старата българска традиция, правел Добротица. След успешните си действия през 1369 г. и особено след смъртта на Иван Александър (1371 г.) деспотът от Калиакра окончателно обърнал гръб на останалите две Българи. Разширил владенията си — в най-благоприятния момент те едва ли са били по-малки по обхват от Видинското царство — и утвърдил авторитета си, Добротица имал самочувствието на равноправен и равностоен участник в международния живот. Разбира се не може да не се признае ролята на геополитическия фактор — неговите владения били отворени към широтата на Черно море, а оттам и към Средиземноморието, и все още към ограничените територии на Византия. През 1369 г., след като Месемврия и околните земи били присъединени за пореден път към Империята, Йоан V Палеолог образувал от тях „императорското владение Загора“, което той дал като апанаж на своя син Михаил Палеолог^[59]. Трудно може да се каже чия е била инициативата, но явно се стигнало до сближение, което през 1373 г., между 11 и 15 ноември, завършило с брак между Михаил Палеолог и неизвестна по име дъщеря на Добротица^[60]. Сродяването естествено сближило още повече стария и опитен в международните дела Добротица и младия Михаил Палеолог (той бил роден през 1351 г.). Двамата насочили своя поглед към Трапезунд, но за съжаление на грижливо подготвената им комбинация бил сложен край с узурпацията, извършена от Андроник IV Палеолог (1376 г.), която сериозно променила обстановката не само в Константинопол, но и в целия Черноморски басейн и преди всичко позициите на Венеция и Генуа^[61]. Наскоро след това дошла изненадващата смърт на Михаил Палеолог (от 1376 г. деспот); той бил убит от своя шурей Йоан (Иванко) Тертер край Дръстър^[62]. Причината за тази свада в семейството на Добротица, завършила с убийство, не се сочат в

изворите (често се набляга на зародилото се съперничество между Иванко и Михаил), но съмнения в нея няма. По този начин част от плановете на Добротица рухнали. „Трапезундската акция“, останала само като намерение, разбира се, едва ли е заемала основно място във външнополитическата програма на деспота от Калиакра. Защото вече второ десетилетие черноморската политика на Добротица била свързана с Венеция и Генуа. И докато отношенията с републиката на св. Марко били по традиция добри, то сблъсъците с генуезците датирани отдавна, поне от 1360 г.^[63] И до промяната било още далече^[64]. Или поне смъртта на Добротица не му позволила да изведе до един по-добър край отношенията с Генуа. В „Ектезис неа“ деспот Добротица е отбелязан като покойник. А това е 1386 г.^[65] Интересно е, че там не е посочен неговият син и приемник Йоан-Иванко Тертер. Трудно е да се обясни този пропуск, особено, ако допускането, че той е получил деспотското достойнство през 1376–1379 г. от Андроник IV Палеолог, е основателно^[66].

Междувременно краткото и относително спокойствие за Балканите завършило. През 1383 г. турците превзели Сяр^[67] и с това поставили началото на завладяването на Македония. Но заплахата за България — Търновска, а до известна степен и Видинска — настъпила след падането на София (1385 г.)^[68] и наскоро след това на Ниш (1386 г.). Наистина турците били победени край Плочник^[69], но веднага се реабилитирали като овладели Солун и Верея (1387 г.)^[70]. Какво било поведението на българите? За Иван Срацимир не се знае нищо сигурно. Но пропускането му дори и от най-отдалечените извори сякаш идва да подсказва, че той все още се е чувствал в безопасност зад стените на Видин, а широтата на Дунава му е разкривала един, макар и относително, по-безопасен свят. За Иван Шишман се казва, че бил „тайно посветен“ в коалицията на сърби и бошняци (преди Плочник), но се държал „коректно и резервирано“, „отметнал се от задълженията си и се отказал да изпрати исканата помощ“ от Мурад, а според други — отказал да плаща данъка, с който бил задължен към султана^[71]. Тези твърдения почиват на един текст у Нешри, който гласи: „... Ала двамина се отметнали и не се явили. Единият бил Александросоглу Сосманоз, който бил взел щерката на Лазара за своя син^[72]. Другият бил Добруджаоглу [Иванко]. Тези двамата

проклетници не се покорили на султанската повеля и не се явили във войската — Повелителят рекъл: «Нека веднъж оправим тази работа, пък после тяхната е лесна»^[73]. По всяка вероятност това се отнася към събитията от 1386–1387 г., но сигурен *terminus ante quem* е 1388 г. И ако за Иван Шишман няма съмнение, че е бил васал на султана, подобно твърдение за Иванко не почива на нищо друго, освен на цитирания текст на Нешри. Сведенията, с които разполагаме подсказват, че основната грижа на добруджанския владетел били отношенията с Генуа. Най-сетне те били доведени до успешен край с договор, сключен на 27 май 1387 г., който сложил край на десетилетната враждебност и поставил по-нататъшните връзки между договарящите се страни на добра основа^[74]. За съжаление недълготрайна.

---

[1] Черномен е дн. Орменион (Гърция) — на десния бряг на Марица, 5 км югозапад-юг от Свиленград и 29 км от Адрианопол (Одрин). Вж. *Soustal. Thrakien*, с. 489; *Гагова. Тракия*, с. 267. ↑

[2] Подробно у *Г. Острогорски. Серска област после Душанове смрти. Београд, 1965. = Острогорски. Собрана дела. 4, 423-631; Ферјанчић. Сер, 63–112.* ↑

[3] *Историја*, 1, 583–592. ↑

[4] *Стојановић. ССЗН*, 3, 41-44; *СБЛ*, 3, 112–113 (превод И. Дуйчев). ↑

[5] *И. Тютюнджиев. Българската анонимна хроника от XV век. Велико Търново, 1992, с. 81; СБЛ*, 3, 85–91 (превод на И. Дуйчев). ↑

[6] *Chr. Brev. Byz.*, 1, №49, 7 (с. 352), 53, 5 (с. 379), 54, 5 (с. 388), 55, 5 (с. 398), 60, 8 (с. 451), 70, 7 (с. 544), 72а, 5 (с. 561), 93, 1 (с. 627), 102, 6 (с. 656). ↑

[7] *Л. Стојовић. Стари српски родослови и летописи. Београд, 1927, №153, 178, 537, 582.* ↑

[8] *Chalcocondylas. 29.20-31.19.* ↑

[9] *Нешри. Огледало на света*, с. 77. ↑

[10] За евентуалното участие на ромей в Черноменската битка: *Г. Острогорски. Серска област*, с. 140, бел. 62 = с. 606, бел. 62. ↑

[11] Според „Безименната българска летопис“ пленените християни били отправени към Мала Азия през Галиполи. Очевидно неизвестният автор е сбъркал или си е измислил този факт, тъй като

през 1371 г. Галиполи е бил в ръцете на византийците. Вж. *Г. Острогорски*. Серска област, с. 139, бел. 61 = с. 605, бел. 61. ↑

[12] Подробно: *Chr. Brev. Byz.*, 2, с. 301. ↑

[13] *Chr. Brev. Byz.*, 1, №70, 7 (с. 544), 72а, 5 (с. 561). ↑

[14] От съществуващата литература виж.: *Г. Острогорски*. Серска област, 140–143 = 606-610; *Историја*, 1, 593-602; *Ферјанчић*. Сер, с. 112; *Дуйчев*. От Черномен до Косово поле, 546-560; *Радић*. Јован V Палеолог, 355–357. ↑

[15] *Demetrii Cydoni Oratio de non reddenda Gallipoli* — *PG*, 154, col. 1033 A. Подробно у *Г. Острогорски*. Серска област, 137–139 = 603-605; *Дуйчев*. От Черномен до Косово поле, 556-557; *Ферјанчић*. Сер, с. 112: „неговата [на Углеша] концепция за обща борба за отбрана срещу турците на най-заstraшените владетели от Югоизтока на Балканския полуостров“. ↑

[16] *Г. Острогорски*. Серска област, с. 141 = 607. ↑

[17] *Г. Острогорски*. Серска област, с. 139 = 605. *Г. Острогорски* със съжаление отбелязва: „Нито българите, нито сърбите са имали своя Кидон“ — очевидно да ги призове към обща борба срещу турците. ↑

[18] *Г. Острогорски*. Серска област, с. 142 = с. 609. ↑

[19] Думите на старец Исай се оказали пророчески, защото в началото на декември 1371 г., т.е. само два месеца след битката край Марица починал цар Урош и „Държавата на Неманичите престанала да съществува...“ когато се довърши, мисля и седмият владетелски род на сръбското племе: *Историја*, 1, с. 601 (Р. Михалчич). ↑

[20] „И казах: блазе на мъртвите, умрели отдавна, повече отколкото на живите, които живеят досега“ — *Книга на Еклисиаста*, 4:2. ↑

[21] *Стојяновић*. *ССЗН*, 3, 42-43; *СБЛ*, 3, 112–113. ↑

[22] *Chr. Brev. Byz.*, 1, №72а, 5 (с. 561). ↑

[23] Вж. *Дуйчев*. От Черномен до Косово поле, 558–560. ↑

[24] *Г. Острогорски*. Серска област, с. 143 = 610. ↑

[25] *Дуйчев*. От Черномен до Косово поле, 560–562. ↑

[26] *Chalcocondylas*, 36₂₁-37₃; *Божилев*. *Асеновци*, с. 226. ↑

[27] *Chalcocondylas*, 37₃₋₇; *Божилев*. *Асеновци*, с. 226. За недоразумението, че Иван Шишман е бил женен за еврейката и Кера

Тамара е била негова дъщеря (преминало от Халкокондил у Лукари) вж. пак там, с. 215. ↑

[28] *Божилев. Асеновци*, I, №42, с. 214–218. ↑

[29] Известно разногласие за хронологията на преговорите идва от превода или тълкуването на следния пасаж от „Безименна българска летопис“: **„И не хоти дасть сестрѣ, Кера Тамарѣ царицѣ“** (*Тютюнджиев. Българската анонимна хроника*, с. 81). Преводът на Дуйчев гласи: „... и той ако и да не желалаше, даде сестра си, царицата госпожа Тамара“ (СБЛ, 3, с. 87). Преводът предложен от Тютюнджиев е: „и той не пожела да даде сестра си — царицата Кератамара“ (Впрочем още *Й. Иванов. Северна Македония. Исторически изследвания*. София, 1906, с. 118 предлага подобно тълкуване — вж. *Божилев. Асеновци*, с. 218, бел. 25). Като не допускам, че Дуйчев не е разбрал текста, остава един изход — нова сверка с ръкописа, който би решил този немаловажен спор. Логично е да се допусне, че веднага след смъртта на Иван Александър е имало преговори между новия цар Иван Шишман и султан Мурад. И тъкмо тогава да е бил поставен въпросът за Кера Тамара. Иван Шишман е отказал. След битката при Черномен Мурад е притискал търновския цар и вече от тази позиция го е принудил да отстъпи. Това би обяснило поведението на Иван Шишман по време на битката: традиционното изчакване и пасивност, докато се определи победителят. ↑

[30] *Божилев. Асеновци*, с. 216; *Българска народна поезия и проза*. Т. 3, Хайдушки и исторически песни. София, 1881, 222–224, 224–227, 227–228 („Цар Мурад и Мара“). ↑

[31] Действията на турците след Черномен са били далече от българските предели и не са застрашавали Търново. След като деспот Мануил Палеолог успял да овладее Сяр (*Г. Острогорски. Серска област*, 145 = с. 611; *Ферјанчић. Сер*, с. 113, и сл.), турска флота нападнала Света гора, след това бил атакуван Солун, застрашени Родопите. През 1371 г. Византия признала своята зависимост от турците (*Г. Острогорски. Серска област*, с. 145 = с. 613; *Byzance: Etat tributere de l'Empire turc* — ЗРВИ, 5 (1958), с. 49 и сл.; *Дуйчев. От Черномен до Косово поле*, с. 564), а през 1376–1377 г. Галиполи отново бил турски. ↑

[32] Дуйчев. От Черномен до Косово поле: „Ако и да е потресен от действителността, монах Исаия сам дава доказ за откъсване от нея и за бездейност пред злините. Как иначе може да се обясни обстоятелството, че тъкмо по времето на такива бедствия той се е заел да преписва съчиненията на един от най-отвлечените и мъгляви християнски мислители от средновековието — Дионисий Ареопагит? (с. 549)... Но дори и в поведението на един такъв деен владетел [Мануил II Палеолог] все пак има нещо необяснимо поне на пръв поглед. Точно както книжовникът от сръбски произход Исаия през най-тежките времена след битката при Черномен се занимава с преписването на съчиненията на такъв автор като Дионисий Ареопагит, така също и деспотът на Солун Мануил през 1382 г., когато турците напират във вътрешността на полуострова, се занимава да проучва съчиненията на Платон“ (с. 564). Удивлението на Дуйчев едва ли е основателно, тъй като примерите могат да се умножат многократно. Достатъчно би било да се спомене само Георги Гемист Плетон (1360–1452), който ратува за възраждането на елинизма в Пелопонес и копнее за идеалния град по модела на Платоновата република. И то само години преди падането на Константинопол. (Вж. *Fr. Masai. Pléthon et la platonisme de Mistra. Paris, 1956; И. Медведев. Мистра. Ленинград, 1973, 100–113.*) Дори Търново не правело изключение от тази привидна „странност“ на епохата. По всяка вероятност в българската столица е имало ръкопис, който съдържа Платоновите диалози. И въпреки че по неговите листи (ff. 25–34) неизвестен книжовник е писал т.нар. *Synaxarium Slavonicum*, без да е обърнал достатъчно внимание на ръкописа (?), самото присъствие на този кодекс е един твърде забележителен факт. Вж. *H. Omont. Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale. Seconde partie. Ancien fonds grec. Paris, 1888, p. 146.* ↑

[33] *Ив. Дуйчев. Миниатюрите на Манасиевата летопис. София, 1964, с. 9.* ↑

[34] *П. Динев. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. — В: Търновска книжовна школа, 1371–1971. София, 1974, с. 15.* ↑

[35] „Писана бе тази книга в дните на благоверния и христорлюбивия господин Александър, [който произхожда] от двете страни от царско коляно, във времето когато Господ изпрати

изпитания по лицето на земята, и те дойдоха, и поробиха, и опустошиха...“. Вж. *И. Божилов*. Един осмогласник от времето на цар Иван Александър (НБКМ 180 [313]). — В: Сборник в памет на професор Ст. Ваклинов. София, 1984, 61–62 (текст и превод). ↑

[36] *Пр. Матеич*. Българският химнописец Ефрем от XIV век. Дело и значение. София, 1982. ↑

[37] *Пр. Матеич*. Българският химнописец Ефрем от XIV век. Дело и значение, 114–123 (текст) — 196–205 (превод). ↑

[38] *Божилев*. Асеновци. Приложение II/4. „Ефрем: «Молебен канон за царя»“, 462–472. ↑

[39] *Божилев*. Асеновци. Приложение II/4. „Ефрем: «Молебен канон за царя»“, 463–465. ↑

[40] Темата за града [Търново] у Ефрем: *Божилев*. Асеновци, 465–466. ↑

[41] Темата за мира: *Божилев*. Асеновци, с. 464. ↑

[42] *Kaľuźniacki*. Werke, с. 26; СБЛ, 4, с. 556 (на с. 148 липсва финалната част с молитвата, тъй като за този превод не е използвано изданието на Калужняцки). *Патриарх Евтимий*. Съчинения, 1990, 56–57. ↑

[43] *Kaľuźniacki*. Aus der panegyrischen litteratur der Südslaven. Wien, 1901 (Variorum Reprints, London, 1971), 423–426; *И. Русев*, *И. Гълъбов*, *А. Давидов*, *Г. Данчев*. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София, 1971, 184–186 (текст) — 185–187 (превод); СБЛ, 2, с. 226. За ересите и борбата срещу тях, развита от Ефрем: *Божилев*. Асеновци, с. 465. ↑

[44] *И. Божилов*. Празници и зрелища в средновековна България. — В: Празници и зрелища в европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането. София, 1996, 37–38. ↑

[45] Вж. Българска народна поезия и проза. Т. 3, Хайдушки и исторически песни. София, 1981, 240–242: „Превземане на българското царство“. ↑

[46] *Iv. Dujčev*. La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave de l'époque. — В: *Dujčev*. Medioevo, III, p. 350. Същото на български език: *И. Дуйчев*. Византия и славянския свят. Подбор и редакция *И. Божилов*. София, 1998, с. 290. ↑

[47] За Търновската книжовна школа вж. томове с материали от проведените конференции и издадени под надслов „Търновска книжовна школа“ през 1974, 1980, 1984, 1985 и 1994. ↑

[48] Още Григорий Цамблак е дал блестяща характеристика на Евтимий, която и днес трудно би могла да бъде написана — както по съдържателност, така и по словесно майсторство: „Множество хора — не само от българския род, който той имаше за свой по апостолски жребий, но и от всички страни — на север до Океана и на запад до Илирик — биваха привлечени отдалече от добродетелта на този мъж; и само като го видеха, смятаха това за голяма придобивка, а пък щом се удостоиха и със словото му, считаха това за явно спасение“: *Kałużniacki. Aus der panegyrischen litteratur*, 49.11-16; *И. Русев*, и др. Похвално слово, 196-197; СБЛ, 2, с. 228. ↑

[49] *Kałużniacki. Werke*, 5-202; *Патриарх Евтимий*. Съчинения, 41-194 (превод). ↑

[50] Вж. бел. 38. ↑

[51] *Пр. Матейч*. Българският химнописец Ефрем, 98-177 (текст), 180-259 (превод). ↑

[52] Вж. някои бележки у *И. Божилев*. Културата на средновековна България. София, 1996, 179-196. ↑

[53] Вж. тук бел. 32: *Cod. Paris gr. 1808*. ↑

[54] Български народни балади и песни с митически и легендарни мотиви. София, 1994 (= СБНУН, LX/2) n° 1144, 1152, 1157, 1179, 1180; Българска народна поезия и проза. Т. 3, Хайдушки и исторически песни. София, 1981, 207, 27-210, 210-214, 214-215, 219-220, 220-221; *Й. Андреев*. България през втората четвърт на XIV век. Велико Търново, 1993, 297-324. ↑

[55] Вж. тук по-горе с. 622 сл.; *Божилев*. Асеновци, с. 161. ↑

[56] *Дуйчев*. Рилската грамота, с. 40. ↑

[57] Вж. тук по-горе с. 651. ↑

[58] *Ильинский*. Грамоты, с. 28.82-86; *Дуйчев*. Рилската грамота, с. 53.82-86 (текст), 57 (превод). ↑

[59] Вж. тук, § 1, бел. 39. За Михаил Палеолог: *PLP*, 9, №21522. ↑

[60] *Chr. Byz. Brev.* 1, № 22.18 (с. 182); 2, с. 311; *Гюзелев*. *Chronicon*, с. 155; Политическа история, с. 62. ↑

[61] *Гюзелев*. Политическа история, с. 63. ↑

[62] Chr. Byz. Brev. 1, №22.19 (с. 182), 29.2 (с. 214); 2, 313-314; Гюзелев. Chronicon, 157; Политическа история, 63–64. ↑

[63] За опасност от „пиратските галери“ на Добротица става дума в един документ, издаден на 20 октомври 1360 г. в Килия от нотария Антонио ди Понцо: „... galearum [... pi]rratorum domini Dobrodicie...“ Вж. М. Balard. Gênes et l’Ostre mer. II. Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò (1360). Paris, 1980, n° 100, p. 164; Кратка история на Добруджа, с. 63; Гюзелев. Политическа история, с. 54. ↑

[64] За отношенията на Добротица с Генуа: Гюзелев. Политическа история, 64–72. ↑

[65] J. Darrouzès. Ekthésis néa, § 43, p. 56.33. ↑

[66] Билярски. Институциите, с. 84. ↑

[67] Острогорски. Историја Византије, с. 506; Ферјанчић. Сер, с. 133. ↑

[68] F. Babinger. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.–15. Jahrhundert) Brunn-München-Wien, 1944, 65-79; Острогорски. Историја Византије, с. 506. ↑

[69] Литература за битката при Плочник: Радић. Јован V Палеолог, с. 443, бел. 162. ↑

[70] Острогорски. Историја Византије, с. 506. Радић. Јован V Палеолог, с. 443. ↑

[71] Ников. Турското завладяване, с. 66; Острогорски. Историја Византије, с. 506; М. Мехмет. Хроника Идриси Битлиси в качества источника по истории покорения Балканского полуострова турками. — RESEE, III (1965), 1–2, 109–110. ↑

[72] За дъщерята на княз Лазар е бил женен самият Иван Шишман: Божилев. Асеновци, с. 229. ↑

[73] Нешири. Огледало на света, с. 92. ↑

[74] Гюзелев. Политическа история, 127–132 (текст), 133–139. Подробен анализ: 74–78. ↑

§ 3. КЪМ ПРОПАСТТА

Поражението край Плочник не могло да възпре турците. Дори за кратко време. Защото то било сигнал по-скоро за силата на сърбите, отколкото за тяхната слабост. Последните им действия показали, че наред със завладяването на Тракия (почти завършило) и част от Македония (преди всичко Солун и Верей), те се стремели да овладеят диагоналния път, който пресичал Балканите още от Античността. И те наистина вече държали в свои ръце Одрин-Пловдив-София-Ниш. Тази линия разполовявала полуострова на две и изолирала България от южните му части. И тогава турците решили за първи път да се отправят на север от Балкана. Походът от 1388 г., поставил началото на края на Търновска България, а и не само на нея, е описан сравнително подробно от Нешри. „Повелителят заповядал на везира Али паша: «Мини морето с 30 хиляди мъже. Руши, пали и граби земята Сосманова, а ако намериш леснина и крепостта му обсади. Но дойдат ли [някои] сами при тебе, тях наравно с другите не брой за врагове. Очите си отваряй и се послушвай за нас, така че да ти бъде известно мястото на всяка наша спирка»^[1]. След като дал това разпореждане самият султан Мурад побързал да напусне Анадола, преминал на Балканите (в „Румелия“, както пише Нешри) и се настанил в Одрин. Наскоро след това се събрали десет санджака (тридесет хиляди мъже) войска и начело с Али паша „тръгнали към земята на Сосман“. Нешри не е забравил да опише Търновска България, макар и с едри щрихи: „Говорят, че земята на Александросоглу Сосман се простирала покрай река Туна [= Дунав] и стигала до Едирне [= Одрин]. Стояла точно срещу Ефляк [= Влахия]. На оттагъшната страна на Туна бил Ефляк, а на отсамната страна — земята Сосманова“^[2]. Според османския хронист Шишманова България имала много яки крепости — той наброил двадесет и четири, сред тях и столицата Търново — повечето от които били разположени на брега на Дунав^[3]. Отправна точка на похода на Али паша бил Одрин, откъдето турската войска се насочила към Айтос^[4]. Нешри не пише нищо за пътя на турците на север — дали са използвали някои от старопланинските проходи или пък са следвали

крайбрежния път^[5]. Но преди да потегли на север, при Али паша се явил „субашията на Пъравади [= Провадия], на име Хюсеин бей“^[6]. Едва след това (?) турците преминали Камчия и превзели крепостта Ченге (дн. с. Аспарухово), после Провадия и намиращата се още по на север крепост Венчан. След това сменили посоката и се отправили на запад, като без съпротива влезли в Шумен и в Мадарската твърдина^[7]. Въпреки тези лесни завоевания, спокойствие сред турците не настъпило, тъй като българите от Венчан оказали някаква съпротива на завоевателите. Това принудило Али паша да се отправи обратно на изток, където неговите хора „разрушили и опустошили крепостта Венчан, а народа ѝ смазали на кюфте и го заробили“^[8]. Трудно е да се преценят по-нататъшните намерения на турците — дали целта им е била на запад към Търново или пък на север, към важните дунавски крепости Дръстър (Силистра) и Никопол? Но самият Нешри не оставя никакво място за колебание: след като съобщава за един наивен и разбира се несполучлив опит да бъде овладяна Варна, която Добруджаоглу, т.е. Иванко, „бил си я взел за престолнина“^[9], той описва най-решителната част от турската кампания: преклонението на Шишман пред Мурад. Ако следваме разказа на османския хронист, българският цар, след като се посъветвал с „първенците на държавата“, се явил пред султана, който се намирал край Ямбол, наметнат със „саванено платно“. След като се „проснал ничком“ (извършил познатия проскинезис, но принудително), той заявил, че предава най-хубавия си град — Силистра, и заявил, че остава негов роб. Това поведение напълно задоволило Мурад и той се отнесъл благосклонно към Иван Шишман, „опростил греховете“ му и „му върнал земята“. След което наредил на Али паша да овладее Силистра и да остави там войски^[10]. Ако събитията са се развили по този начин, би трябвало да се приеме, че българският цар успял да запази част от България (Като васал или пък като служител на султана? Нешри мълчи.), разбира се срещу много унижения и загубата на Силистра, която, ако не най-хубавата, била поне една от най-важните крепости на царството. След това, отказвайки се от решението си — а това поставило под заплаха онези части от страната, които не били завладени от турците — той не предал Силистра. Този неочакван акт на Иван Шишман (или може би той се видял принуден да използва

дребни хитрини?) върнал турците там, където се спрели след несполуката с Варна.

И те започнали отначало. Действията им вероятно не били изненадващи, тъй като турската войска, предвождана отново от Али паша, се отправила към дунавското крайбрежие. Първата крепост, която след известно колебание на защитниците, паднала в ръцете на турците, била Терак — крепост, която не се поддава на отъждествяване, но обикновено се локализира в Силистренско^[11]. След това основната ударна сила достигнала „Добруджа“ — очевидно град, а не цялата област Добруджа, тъй като „неверниците му изнесли ключовете“^[12]. По-нататъшното движение на турските войски се проследява трудно — според Нешри те завладели „Гиримче“^[13] и „Кос Ова“^[14] и се озовали край Търново. И тук българите постъпили по същия начин: дошли и донесли ключовете на столицата^[15]. Дали всичко е станало така просто е трудно да се каже, но сме принудени да се доверим на Нешри, тъй като предаването на българската столица се потвърждава и от друг османски хронист — Идриси Битлиси^[16]. По-нататъшното движение на турската войска остава неясно, поради трудната локализация на споменатите крепости^[17]. Сигурното е, че тя се отправила към Дунава и успяла да превземе първо Свищов и сетне Никопол, където се намирал Иван Шишман заедно със сина си (не може да се каже дали това бил Александър или по-малкият Фружин^[18]). „Сосманоз се уплашил, овесил на шията си мъртвешки саван, излязъл и наедно със сина си дошъл и паднал в краката на пашата. Поради своята доброта пашата пак му простил греховете. После измолил от Повелителя позволение да му го прати за среща“^[19]. С това Нешри завършва своя разказ за похода от 1388 г. И оставя съдбата както на България, така и на нейния цар неясна. Според Идриси Битлиси земите между Шумен и река Дунав били заети с бой, а „царството“ било превърнато в „истинска турска провинция“ с „мюсюлмански чиновници и съдии“^[20]. Надделява мнението, че от покорените български земи бил образуван един санджак с център Силистра^[21], а една друга провинция била дадена на Иван Шишман, отново като турски васал^[22]. Каква била позицията на Иванко в същата тази така решителна за българите 1388 г.? Видяхме, че Нешри го поставя до Иван Шишман — като владетел, който бил длъжен да

участва във войните на султана или поне в някои от тях, т.е. съществувала някаква форма на зависимост между добруджанския владетел и Мурад. Но Иванко не бил наказан от войските на Али паша, така както Иван Шишман. Дори нападението срещу Варна не било сериозно организирано и турците не навлезли в Добруджа, по-точно в онези нейни части, които били подвластни на деспота. Но в теоретичен план вероятно Мурад продължавал да гледа на Иванко като на свой васал. Или поне като на разбунтувал се васал. Остава Иван Срацимир. Обикновено се приема, че през 1388 г. той бил принуден да се признае за васал и дори да допусне турски войски във Видин^[23]. А някои дори са склонни да отъждествят видинския цар със споменатия от Нешри Сарадж бей — безспорно християнски васал на Мурад, а по-късно и на Баязид^[24] и го виждат сред участниците в битката при Коня (1386 г.), Косово (1389 г.) и Ровине (1395 г.)^[25].

Няма съмнение, че военните действия от 1388 г. изменили съдбата на „трите Българи“ и преди всичко на Търновското царство. Положението както на държавата, така и на нейния владетел било много по-тежко, отколкото преди похода на Али паша. За всички било ясно, че краят приближавал. Но Иван Шишман получил неочаквана отсрочка, тъй като султан Мурад решил да се справи със сърбите, които не чакали опасността да дойде при тях, а сами се отправили срещу нея^[26]. Битката на Косово поле (15 юни 1389 г.)^[27] не само оставила трайни дири в историческата памет и в епоса на сръбския народ^[28], но открила пътя за следващия, последен етап от турското овладяване на Балканския полуостров. На бойното поле намерили смъртта си двамата владетели — султан Мурад (убит от Милош Обилич) и княз Лазар Хребелянович (екзекутиран след края на битката), но осемнадесет години след Черноменската битка, турците направили своята решителна стъпка. Какво било поведението на българите по времето на този решителен сблъсък? И преди всичко на Иван Шишман — все пак той бил зет на княз Лазар^[29]? Няма съмнение, че българският цар, а и не само той, гледал с надежда към Косово. Защото една победа на сърбите можела да промени значително военната и политическата картина на полуострова. Но дали той се задоволил само с надеждата? Нешри два пъти посочва *българи* сред участниците в Косовската битка^[30]. И това едва ли е

недоразумение. За съжаление не се знае дали тези българи били изпратени от Търново (или може би от Видин?) и какъв бил техният брой (обособеното им споменаване подсказва, че те били организирани и тяхното участие в битката не се дължи на случайност). Едно интересно каталонско известие, което по странен начин „българизира“ княз Лазар^[31], все пак подсказва идеята за българско присъствие сред християнските войски на Косово поле.

Отзвукът от Косово лишил Иван Шишман от всякакви надежди за малко по-добро бъдеще. Наистина късни и неясни текстове^[32] като че ли подсказват намеренията на търновския владетел да търси унгарска подкрепа^[33], но те остават твърде несигурни и неопределени — както персонално така и по време^[34]. Агонията продължавала и до нейния край имало още няколко години. В тези трагични времена сякаш турската опасност не била достатъчна, че се появила още една. И то от неочаквана посока — от север. Вероятно към 1390 г. влашкият войвода Мирчо Стари преминал Дунава, прекосил Добруджа и достигнал до Карнобатското поле. След това побързал да се завърне във Влахия. Гордостта му от този поход била кратка, защото още през следната 1391 г., когато турците се появили в княжеството му, той претърпял поражение и бил принуден да моли милост^[35]. Това не попречило на Мирчо да се титулува „господар на Дръстър и деспот на земите Добротичеви“^[36] — един факт, който подсказва, че наред с намеренията му за военни действия срещу турците, цел на този поход били и добруджанските земи^[37].

Изминали две години от този изолиран поход на Мирчо Стари, който донесъл повече беди за българите, отколкото загуби на турците. Настъпила 1393 г. и заедно с нея последните дни на Търново. Интересно и в същото време тъжно е, че падането на българската столица, която само преди петдесет години се ласкаела като „нашия нов Цариград“, не намерило отзвук сред съвременните писатели. Само Григорий Цамблак, славейки своя любим герой патриарх Евтимий, оставил кратко описание на това трагично за българите събитие: „Варварският цар, възгордян от победите си и от завладяването на много народи, понеже беше слушал за Търново, за голямото му величие, за твърдостта на стените му, за красотата му и за самото му местонахождение — извънредно труден за превземане,

защото освен стени притежаваше достатъчно и естествени крепости, а освен това — големи богатства и многобройно население с велика слава както в църковните, така и в царските дела, пожела доброненавистният да го разори. Затова, като вдигна всичките си източни войски, започвайки от тракийските предели, от Ликаония и Асия, премина Хелеспонт и завари западните си войски, както беше заповядал; събрани всички заедно, те превъзхождаха не само войските на Дарий, царя на персите и мидийците, но и тези на Александър Македонски. С тях пристигна и ненадейно нападна града — не от една или две страни, но като го обгради целия отвсякъде с човешки тълпи. И на голямо пространство бяха свирепите. Разяреният варварин заплашваше, че с огън ще гори, обещаваше, че на късове ще сече и на друга мъчителна смърт ще предаде тези, които продължават да са непокорни. И най-после превзе града, но не със своята сила, а като замлъкна Божието предопределение^[38]. Това станало на 17 юли 1393 г.^[39]

Отново Цамблак е този, който разкрива съдбата на покорената българска столица. Макар прикрит зад традиционната агиографска схема и трафаретната фразеология, той описва един реален момент от живота на столичното население в първите дни след завоюването. Описанието се движи логично в две посоки: положението на неговия герой, на първо място, и след това отношението на турците към елита на града. Веднага след 17 юли Евтимий бил изгонен от патриаршеската църква „Св. Възнесение Господне“, но той продължил да изпълнява пастирските си задължения в църквата „Св. св. Петър и Павел“^[40]. Това предизвикало гнева на завоевателите и той бил „грабнат от войниците“, които му съблекли одеждите и го изправили край крепостната стена. Но Евтимий не могъл да бъде посечен, защото Провидението „направи неподвижна ръката“ на палача^[41]. Тогава турците решили да се справят с патриарха по друг начин и наскоро след несполучливия опит за екзекуция го изпратили на „заточение в Македония“^[42]. Това, което завоевателите не успели да сторят с Божия човек, те сторили със сто и десет търновчани, „които превъзхождаха другите по чин, по добродетел и по благородство“. Събрани в търновска църква под предлог, че трябвало да дадат съвет „за някои общополезни дела“, те били изклани^[43]. След това голяма

част от населението на столицата било изпратено „на изток“, защото така „изискваха и царските повели“^[44].

Както се вижда, нито дума за българския цар. Вярно, това е похвално слово за живота и пастирската дейност на Евтимий, но след като в него присъства и търновската аристокрация, редно би било да бъде споменат и владетелят. Очевидно още преди турците да обсадят Търново Иван Шишман се установил в друга българска твърдина, по всяка вероятност в Никопол^[45]. Това между другото се доказва и от факта, че нито един извор не свързва съдбата на Иван Шишман с превземането на Търново от турците^[46]. Но дори и зад стените на Никопол царят едва ли щял да устои на новия турски натиск, особено след покоряването на столицата. Вероятно Иван Шишман признал своето покорство, както сторил това пет години по-рано и като обикновен турски васал или дори като „бег“, както го назовават някои документи, останал да властва над Никопол и околностите^[47]. Но дните му били преброени. Славянски (български), гръцки и турски извори съдържат сведения за съдбата на българския цар. За съжаление те си противоречат както за мястото, така и за годината и начина на смъртта на Иван Шишман. Единодушни са само, че това станало извън Търново^[48]. Все пак сигурен *terminus post quem* е битката при Ровине. На 17 май 1395 г. турците разбили Мирчо Стари и утвърдили своето господство и по левия бряг на река Дунав^[49]. Има всички основания да се допусне, че тъкмо тогава Баязид решил да приключи веднъж завинаги със своя непостоянен васал или служител и заповядал да бъде екзекутиран. Краят на Иван Шишман е отразен най-добре в един турски документ (Istanbul — Topkapı Sarayı, Ar. 6374)^[50], в който накратко се разказва за похода на Баязид отвъд Дунава и битката при Ровине. След като бил сключен мир и Мирчо се върнал „в своята страна“, „Илдъръм Хан [Баязид] премина реката Арджеш и се установи пред крепостта Никопол. Земята на Никопол имаше по това време един бег Шишман, който също като влашкия воевода плащаше харажд на владетеля [Баязид] поиска от онзи [Шишман] лодки; и щом този [Шишман] му ги достави и щом се намери на другия бряг [на реката], той заповяда да доведат казания Шишман и го обезглави, и завладявайки така Никопол, превърна го в санджак“^[51]. Няма основание да не се вярва на този документ, още повече, че той би

могъл да бъде сближен с едно друго известие^[52]. Остава датата, тъй като турският акт няма хронологически указания (освен най-общото внушение за 1395 г., годината на битката при Ровине). Гибелта на Иван Шишман е отразена в две кратки хроники: едната византийска, другата е „Безименната българска летопис“; византийският текст дава 29 октомври 1395 г.^[53], а българската хроника — 3 юни 1395 г.^[54] Най-недостоверният елемент на „Безименната българска летопис“ е хронологическият; ориентацията на нейния автор във времето е много слаба и той често подвежда изследователя. Все пак, ако свържем края на „влашкия“ поход на султан Баязид със смъртта на цар Иван Шишман — така както прави документът от „Топкапи сарай“ — може би трябва да бъде предпочетена датата 3 юни, но и 29 октомври не може да бъде пренебрегната. Най-малко заради това, че липсват сведения за движението на турските войски и преди всичко неговата хронология. Която от двете дати и да предпочетем, факт е, че в края на октомври 1395 г. Иван Шишман бил убит, а образът му трайно бил вграден във фолклора^[55]. Семейството му или поне двама от синовете му били по-щастливи. Първородният Александър принудително поел пътя на ренегатството. обстоятелствата, при които той попаднал в плен са неясни, но сведенията за по-нататъшния му живот са категорични: приел исляма той станал султански служител, първо в Самсун, а после в Сирия (около 1413 г.), където намерил гибелта си в сражение с последователите на шейх Бедреддин^[56]. Другият, Фружин, (име необичайно за династията) вероятно успял да напусне българските земи и да потърси спасение в Сърбия или Унгария^[57].

Неясна остава съдбата на Иванко и неговото владение. Дали в 1393 г. турците се задоволили с Търновското царство и оставили добруджанските земи или по-точно част от тях с черноморското крайбрежие за една следваща военна кампания? Да се гадае е излишно, но все пак най-малкото, което турците можели да сторят, било да поставят деспота в още по-голяма зависимост — позиция подобна на Шишмановата. Това може би съгласува двете известия — картата на Cod. lit. Parisinus 7239^[58], на която Калиакра е представена като турска крепост^[59] и сведението, че след поражението край Никопол (25 септември 1396 г.) император Сигизмунд прекарал известно време в Иванковата столица, преди да се отправи към

Константинопол^[60]. Неясен е и един друг момент от историята на Добруджа, за който загатва Нещри: повторно нападение на влашкия воевода Мирчо на юг от Дунава (около 1394 г. или непосредствено преди битката при Ровине)^[61].

Видинското царство все още стояло настрана от най-важните събития на Балканите. Дали спокойствието било привидно или пък Иван Срацимир все още си правел сметка за реалното положение, но единичните събития, които са достигнали до нас будят удивление: „Когато настъпи втората година [след падането на Търново, т.е. 1395 г.], благоволи най-благочестивият цар наш [Иван Срацимир] да проводи превъзлюбения си и твърде доблестен син, най-вече христорлюбив нов Константин, а още и Наше смирение [митрополит Йоасаф] с него, заради царски дела, необходими и големи в казания Търнов“^[62]. Основната част от тези важни „царски дела“ остава скрита, но не остава тайна може би единственият резултат от тази висока мисия. Двамата високопоставени пратеници измолили мощите на св. Филотея, които се намирили в Търново от времето на цар Калоян, и ги пренесли във Видин^[63]. Но мощите на светицата, с които се сдобили видинчани, едва ли могли да защитят града и живота им. Най-сетне Видинското царство било въвлечено в международните събития. Това станало през 1396 г., когато рицарска войска, предвождана от унгарския крал и император на Свещената Римска империя на германците Сигизмунд, потеглила на кръстоносен поход срещу турците. Кръстоносната войска се придвижила по Дунава (вероятно вдъхнала сили и увереност на Иван Срацимир!) и достигнала до Никопол. На 25 септември 1396 г. безгрижните и неопитни в подобни битки рицари били разгромени от турците. Малцина от християните се спасили, за да занесат срама по родните си места — едни по-рано (като император Сигизмунд), други след десетилетия, както младия оръженосец Шилтбергер^[64]. Трагедията край Никопол подсказала съдбата на Видин. Султан Баязид нямал намерение да търпи повече малкото полунезависимо царство и наскоро след победата си сложил край и на тази последна свободна българска територия. Ако следваме логиката на подобни действия (връзката между битката при Ровине и гибелта на Иван Шишман), Баязид едва ли се забавил много: вероятно през последните месеци на 1396 г. Видин паднал в ръцете на турците. Въпреки че „Безименната

българска летопис“ отново дава друга дата — 1397 г.^[65] Иван Срацимир бил пленен и отведен в Бруса, където завършил живота си. Неговият син и наследник Константин поел пътя на емиграцията: първо се отправил към Унгария, а впоследствие се установил в Сърбия, в двора на деспот Стефан Лазаревич^[66]. Така угаснало слънцето и над последната свободна българска земя. Но може би по-точен и по-справедлив е видинският митрополит Йоасаф, който с тъга отбелязал: „По-добре бе слънцето да угаснеше, отколкото да замлъкне Евтимиевият език“^[67].

---

[1] *Нешри*. Огледало на света, § 72, с. 93. ↑

[2] *Нешри*. Огледало на света, § 73, 93. ↑

[3] *Нешри*. Огледало на света, § 73, 93–94. ↑

[4] *Нешри*. Огледало на света, § 74, с. 94. ↑

[5] Посоката, която следвала турската войска: Ченге (с. Аспарухово) — през Камчия към Провадия, Мадара и Шумен и едва след това към Варна може би подкрепя идеята за преодоляване на Стара планина през някои от проходите. Но все пак това остава само предположение. ↑

[6] *Стр. Димитров*. Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие. *Векове*, 1977, 5, 40-44; *Билярски*. Институциите, 284–285. Би могло да се приеме, че „субашия“ съответства на българското „воевода“, но едва ли е убедително извеждането на „Хюсеин“ от „Асен“. Ако провадийският „воевода“ се е наричал Асен — нещо, за което няма никакви свидетелства — би трябвало да очакваме у *Нешри* „Хасан“ (гр. Ἀσώνης). ↑

[7] *Нешри*. Огледало на света, с. 94. ↑

[8] *Нешри*. Огледало на света, § 76, с. 94. ↑

[9] *Нешри*. Огледало на света, § 77, с. 96. ↑

[10] *Нешри*. Огледало на света, § 78, 96–97. ↑

[11] *Нешри*. Огледало на света, с. 407 (неидентифицирана); *Кратка история на Добруджа*, с. 67; *Гюзелев*. Политическа история, с. 80 (Търака = Тутракан). ↑

[12] *Кратка история на Добруджа*, с. 67: „Добротиче“ (транскрипция на *Стр. Димитров*). ↑

[13] М. Калицин отъждествява Гиримче със с. Крапчене (*Нешри*. Огледало на света, с. 375), но село с подобно наименование се намира

в Михайловградско — дн. Монтанско. Вж. *Н. Минев, П. Коледаров*. Речник на селищата и селищните имена в България 1878–1987. София, 1989, с. 158. А това прави отъждествяването неубедително. ↑

[14] Косово = Къосевци (Търговишко) (*Неври*. Огледало на света, с. 391). Вж. и *Н. Минев, П. Коледаров*. Речник, с. 164. ↑

[15] *Неври*. Огледало на света, § 80, с. 98. ↑

[16] *М. Мехмет*. Хроника Идриси Битлиси, с. 110. ↑

[17] *Неври*. Огледало на света, § 80, с. 98; Черноз (едва ли Червен, както се приема), Нюкесри, Киришдавиче и Юрюк Ова. ↑

[18] *Неври*. Огледало на света, 98–99. За двамата сина на Иван Шишман. *Божилев*. Асеновци, I, №53 и 54. ↑

[19] *Неври*. Огледало на света, с. 99. ↑

[20] *М. Мехмет*. Хроника Идриси Битлиси, с. 111. ↑

[21] *М. Мехмет*. Хроника Идриси Битлиси, с. 111. ↑

[22] *Божилев*. Асеновци, с. 232, бел. 31. ↑

[23] *Божилев*. Асеновци, с. 205. ↑

[24] *Неври*. Огледало на света, § 86, 92, 102, 103. ↑

[25] *Al. Kuzev*. Die Beziehungen des Königs von Vidin Ivan Sracimir zu den osmanischen Herrschern. — *ЕВ*, 1971, 3, 121–124. Някои възражения: *E. Voordeckers* — *Vdinski zbornik*, p. 29. n. 68. ↑

[26] *Неври*. Огледало на света, § 86, с. 102. ↑

[27] Извори за Косовската битка: *Неври*. Огледало на света, 102–119; *Chalcocondylas*, 53–54; *Ducas*, 35.18–39.8; *Chr. Byz. Brev.* 1, №53.7 (с. 380), 55.8 (с. 398), 66.10 (с. 452), 72a.8 (с. 561), 91.3 (с. 623), 107.15 (с. 670); *Тютюнджиев*. Българската анонимна хроника, с. 82; СБЛ, 3, с. 80. Основна литература: Глас Српске Академије наука и уметности CCCLXXVIII. Одељење историјских наука — књига 9. Београд, 1996, 33–204; Косовска битка у историографији. — Зборник радова, књ. 11. Изд. Историјски институт. Београд, 1990; *Радић*. Јован V Палеолог, 444–447; *Ј. Калић*. Срби у позном средњем веку. Београд, 1994, 46–53.

↑

[28] *Р. Михаљић*. Лазар Хребелјановић. Историја, култ, предање. Београд, 1984 (1989²). ↑

[29] *Божилев*. Асеновци, с. 229. ↑

[30] *Неври*. Огледало на света, 100, 114. ↑

[31] *Ненад Фејић*. Историја Јакуб Челебији. В: Глас CCCLXXVIII, с. 132 (србски превод) — с. 133 (каталонски текст) =

Надсловът на § XV гласи: „За вестта, която стигнала до Мурад, че християнин българин навлиза в неговата земя“; по-нататък: „И един ден, когато всички са били в града Бруса и си почивали... пристигна вест от Гърция (Grècia), че християнин Българин (Bũrgar) с много люде е навлязъл в тяхната земя и е започнал цялата да я унищожава“. За необичайната етническа характеристика на княз Лазар — българин: пак там, 138–139. ↑

[32] *Константин Костенечки. Житие на деспот Стефан Лазаревич* — В: К. Куев, Г. Петков. Събрани съчинения на Константин Костенечки. София, 1986, с. 380; СБЛ, 4, с. 252 (превод); *Sphrantzes. Majus*, I, 14: 198₂₇-200₁. ↑

[33] *Божилков. Асеновци*, с. 227 (с по-старата литература); *Димитров. Българо-унгарски отношения*, 245-246: „Твърде възможно още тогава [1393 г.] намиращият се в Никопол Иван Шишман да се е насочил към осъществяването на *таен съюз с Унгария...*“. Не е изключено, както личи от някои косвени сведения на византийския историк Сфранцес и унгарския хронист Йоан Туроци, Иван Шишман да е изразил съгласие да се „*признае за васал на унгарската корона*“.

↑

[34] Иван Срацимир би могъл да приеме покровителството на маджарите, но Иван Шишман (Константин Костенечки говори за „български царе“)? Що се отнася до „Псевдо-Сфранцес“, т.е. Макарий Мелисенос, е писал толкова късно, че неговото сведение едва ли има сериозна стойност. ↑

[35] *Нешири. Огледало на света*, § 106, с. 123; *Кратка история на Добруджа*, с. 67. ↑

[36] *Кратка история на Добруджа*, с. 67; *Гюзелев. Политическа история*, с. 82. ↑

[37] *Кратка история на Добруджа*, 67–68. ↑

[38] Този израз на Цамблак е намек за това, че Бог е оттеглил своето покровителство върху българите и това е позволило на турците да превземат българската столица. ↑

[39] *Kaľuźniacki. Aus der panegyrischen litteratur*, p. 50.3-23; *П. Русев и др. Похвално слово*, 198–200 (текст) — 199–201 (превод); СБЛ, 2, 228–229. ↑

[40] *Kaľuźniacki. Aus der panegyrischen litteratur*, p. 51.29; *П. Русев и др. Похвално слово*, 204-205; СБЛ, 2, 230. ↑

[41] *Kałużniacki*. Aus der panegyrischen litteratur, 54.4-55.16; *П. Русев и др.* Похвално слово, 212–214 (текст) — 213–215 (превод); СБЛ, 2, 231-232; *И. Дуйчев*. Легендарный мотив у Григория Цамблака — В: *Dujčev*. Slavia Orthodoxa, n° VIII: La mano dell'assassino. — Byzantino-Sicula II, Palermo, 1975 (= Miscellanea in memoria di G. Rossi Taibbi), 193–207. ↑

[42] *Kałużniacki*. Aus der panegyrischen litteratur, 55.24-27; *П. Русев и др.* Похвално слово, с. 232. ↑

[43] *Kałużniacki*. Aus der panegyrischen litteratur, 52.30-53.23; *П. Русев и др.* Похвално слово, 208-210-209-211; СБЛ, 2, 230–231. ↑

[44] *Kałużniacki*. Aus der panegyrischen litteratur, 55.24-26; *П. Русев и др.* Похвално слово, 216-217; СБЛ, 2, с. 232. ↑

[45] *Божилев*. Асеновци, с. 227; *Kl. Ivanova*. Un renseignement nouveau dans un manuscrit bulgare du XIVe siècle au sujet de la resistance du tsar Ivan Sišman contre les ottomans près de Nicopol, EB, 1988, 1. ↑

[46] *Божилев*. Асеновци, с. 228. ↑

[47] *Божилев*. Асеновци, с. 228. ↑

[48] *Божилев*. Асеновци, с. 228. ↑

[49] *Нешири*. Огледало на света, § 106, с. 123 (с неясна хронология); *Острогорски*. Историја Византије, 510–511. ↑

[50] *A. Decei*. Deux documents turcs concernant les expéditions des sultans Bayazid Ier et Murad II dans les pays roumains. Revue d'histoire, 1974, 3, p. 395 (описание), 396–397 (клише и турски текст), 397–403 (френски превод). ↑

[51] *A. Decei*. Deux documents turcs concernant les expéditions des sultans Bayazid Ier et Murad II dans les pays roumains. Revue d'histoire, с. 402. ↑

[52] *Тютюнджиев*. Българската анонимна хроника, с. 82, СБЛ, 3, с. 88. ↑

[53] Chr. Vyz. Brev., 1, №91.4 (с. 623). ↑

[54] *Тютюнджиев*. Българската анонимна хроника, с. 82, СБЛ, 3, с. 88. ↑

[55] Вж. тук § 2, бел. 54. ↑

[56] *Божилев*. Асеновци, I, №53, 241–242. ↑

[57] *Божилев*. Асеновци, I, №54, 242–245. ↑

[58] *I. Dimitru-Snagov*. Țările române in Secolul al XIV-lea. Codex latinus Parisinus 7239. București, 1979. ↑

[59] *I. Dimitru-Snagov*. Țările române in Secolul al XIV-lea. Codex latinus Parisinus 7239, картата между 608 и 609 с. (ff. 113^v-114^r) — (цветно клише), 518–619 (черно-бяло). Ако картата е изработена в 1394–1395 г. (с. 140, 153), то представените на картата български градове са: *Видин* (знаме с кръст) — *Оряхово* (знаме с полумесец) — *Дръстър* (без знаме) — *Калиакра* (също без знаме). Във вътрешността на полуострова са означени *София* (знаме с полумесец) и *Филипопол* (Пловдив — знаме с полумесец). При това положение картата едва ли би могла да бъде решително доказателство в подкрепа на едно или друго схващане. Най-малко заради това, че над Калиакра няма сигнал за турско присъствие. ↑

[60] *Гюзелев*. Политическа история, с. 83. ↑

[61] *Нешри*. Огледало на света, с. 123 (трудно е този текст да бъде категорично изтълкуван, дали става дума за едно нападение — независимо дали е било през 1390/91 или 1394 или за две — едното през 1390/91, а другото през 1394 г.). Вж. *Гюзелев*. Политическа история, с. 83. ↑

[62] *Kałużniacki*. Aus der panegyrischen litteratur, p. 111. ↑

[63] *Kałużniacki*. Aus der panegyrischen litteratur, p. 112. ↑

[64] *A. S. Atiya*. The Crusade of Nikopolis. London, 1934. ↑

[65] *Тютюнджиев*. Българската анонимна хроника, с. 83; СБЛ, 3, с. 89. Подробно за това схващане: *П. Павлов, И. Тютюнджиев*. Османските турци и краят на средновековна България, Велико Търново, 1991, с. 40. ↑

[66] *Божилков*. Асеновци, I, n° 50, 237–240. ↑

[67] *Kałużniacki*. Aus der panegyrischen litteratur, p. 110. ↑

ПОКАЗАЛЕЦ НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ПУБЛИКАЦИИ НА ИЗВОРИ

Анна Комнина. Алексиада: Анна Комнина. Алексиада. Вступителна статия, превод, коментарий Я. Н. Любарского. Москва, 1965.

Архиепископ Данило. Животи краљева: Архиепископ Данило. Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило. Изд. Ћ. Даничић. Загреб, 1866 (Variorum Reprints — London, 1970).

Бенешевич. Описание: Описание греческих рукописей монастыря святой Екатерины на Синае. Т. I. Под редакцией и с дополнениями В. Н. Бенешевича. Санкт Петербург, 1911.

Бешевлиев. Първобългарски надписи: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи (Второ преработено и допълнено издание). София, 1992.

Божилов — Кожухаров. Българската литература: Българската литература и книжнина през XIII век. Под редакцията на И. Божилов и Ст. Кожухаров. София, 1985.

Вилардуен. Завладяването на Константинопол: Жофроа Вилардуен. Завладяването на Константинопол. Предговор, превод от старофренски и бележки И. Божилов. София, 1985.

ВИИНЈ, VI: Византијски извори за историју народа Југославје, VI. Београд, 1986.

ГИБИ: Гръцки извори за българската история, I-XI. София, 1954–1994.

Гюзелев, Самият Търновград: В. Гюзелев, Самият Търновград ще разтръби победите (Средновековни поети за България). София, 1981.

Гюзелев, Извори за средновековната история на България: В. Гюзелев, Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви, т. I. Български, други славянски и византийски извори. София, 1994.

Гюзелев, Chronicon Mesembriae: В. Гюзелев, Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на българското Черноморие в

периода 1366–1448 г.) — ГСУ, ФИФ, LXVI (1975), 147–192.

Дочев, Монети и парично обращение в Търново: К. Дочев, Монети и парично обращение в Търново XII-XIV в. Велико Търново, 1992.

Дуйчев, Преписката: И. Дуйчев, Преписката на папа Инокентий III с българите. Увод, текст и бележки от И. Дуйчев, ГСУ, ИФФ, XXXVII, 3, София, 1942, 1–116.

Дуйчев, СБК I-II: И. Дуйчев, Из старата българска книжнина, I-II. София, 1940–1944.

Дуйчев, Рилската грамота: И. Дуйчев, Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 година. София, 1986.

Иванов, Богомилски книги: Й. Иванов, Богомилски книги и легенди. София, 1925 (Фототипно издание: София, 1970).

Иванов, БСМ: Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1931 (фототипно издание: София, 1970).

Иванов, Жития на св. Иван Рилски: Иванов, Жития на св. Иван Рилски — ГСУ, ИФФ, XXXII (1936).

Ильинский, Грамоты: Г. А. Ильинский. Грамоты болгарских царей. Москва, 1911.

Йорданов, Печатите: И. Йорданов, Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993.

Йорданов, Печатите на преславските владетели: И. Йорданов, Печатите на преславските владетели, 893–971. София, 1993.

Йорданов, Силистра I-IV: Йорданов, Неиздадени византийски оловни печати от Силистра, I-IV, ИНМВ, 19 (1983), 97-110; 21 (1985), 98-107; 24 (1988), 88-103; 28 (1992), 229–244.

Калист, Житие на ТТ: Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосиа иже в Тръновѣ постничествовшего, списано светейшим патриархом Константина града кирь Калистом, стѣмки за издание В. Н. Златарски. — СбНУНК, 20 (1904), 1–41.

Кекавмен: Советы и рассказы Кекавмена. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина. Москва, 1972.

Кодов, Опис: Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. София, 1969.

Коковцов, Еврейско-хазарская переписка X в.: П. К. Коковцов, Еврейско-хазарская переписка X в. Ленинград, 1932.

ЛИБИ: Латински извори за българската история, I-IV София, 1958–1981.

Летопис по па Дукљанина: Ф. Шишић, Летопис по па Дукљанина. Београд-Загреб, 1928.

Мунтанер, Хроника: Р. Мунтанер, Хроника (Експедиция на каталанците на изток), превод от средновековен каталански Р. Панова. София, 1994.

Нешри, Огледало на света: Мехмед Нешри, Огледало на света. История на османския двор. Съставителство и превод М. Калцин. София, 1994.

Никифор, Кратка история: Никифор, патриарх Константинополски, Кратка история след царуването на Маврикий, превод от старогръцки Веселин Н. Иванов. Варна, 1997.

Попконстантинов и Кронщайнер, Старобългарски надписи, I-II: К. Попконстантинов, О. Кронщайнер, Старобългарски надписи, I-II. Виена, 1994–1997.

Попруженко, Синодик: М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила. София, 1928 (Български старини, VIII).

ПВЛ: Повесть временных лет. Ч. I. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева. Перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Москва-Ленинград, 1950.

Розен, Извлечения: Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхья Антиохийского. Издал, перевел и объяснил Барон В. Р. Розен. Санкт Петербург, 1883.

СБЛ. 1, 2, 3, 4: Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи. Съст. и ред. Д. Петканова; Т. 2. Ораторска проза. Съст. и ред. Л. Грашева; Т. 3. Исторически съчинения. Съст. и ред. И. Божилов; Т. 4. Житиеписни творби. Съст. и ред. Кл. Иванова. София, 1981, 1982, 1983, 1986.

Симеона Метафраста и Логотета, Сказания мира от бытия: Симеона Метафраста и Логотета, Сказания мира от бытия и Летопись собран от различных летописец. Славянский перевод хроники Симеона Логотета с дополнениями, изд. В. Срезневский. Санкт Петербург, 1905.

Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасия: Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасия в славянских литературах. София, 1988.

Стојановић. ССЗН 1-6: Стари српски записи и натписи. Скупио их и средио Љ. Стојановић. Београд, 1902, 1903, 1905; Ср. Карловци, 1923, 1925, 1926. (Фототипска изданја, Београд, 1982, 1983, 1984, 1986, 1987, 1988).

Тъпкова-Заимова и Милтенова: Историко-апокалиптичната книжнина: В. Тъпкова-Заимова и А. Милтенова: Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България. София, 1996.

Тържество на словото: Тържество на словото. Златният век на българската книжнина (Летописи, жития, богословие, риторика, поезия), съставителство, редакция и научен коментар Кл. Иванова и Св. Николова. София, 1995.

ХИБ I-II: Христоматия по история на България. Съставители В. Гюзелев и П. Петров, I-II. София, 1978.

Й. Юрукова — В. Пенчев, Български средновековни печати и монети: Й. Юрукова — В. Пенчев, Български средновековни печати и монети. София, 1990.

Acta Honorii III et Gregorii IX: Acta Honorii III et Gregorii IX (1227–1241). Ex registris Vaticanis aliisque fontibus collegit A. Tautu. Typis poliglotis Vaticanis, 1950.

Acta Innocentii PP. III: Acta Innocentii PP. III (1198–1216). E registri Vaticanis aliisque eruit, introductione auxit, notisque illustravit P. Theodosius Haluscynski. Typis poliglotis Vaticanis, 1944.

Actes de Lavra I-II: Actes de Lavra I. Dès origines à 1204; II De 1204 à 1328. Edition diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssantou. Paris, 1970, 1977.

Agath. Myr. Historarium: Agathias Myrinaeus. Historarium quinque. Rec. R. Keydell. Berolini, 1967.

Alberici Monachi, Chronica: Alberici Monachi, Chronica Trium Fontium, MGH, SS, XXIII, 631–950.

Annales Bertiniani: Annales Bertiniani, MGH, SS, I, 419–515.

Annales Einsidlenses: Annales Einsidlenses. MGH, SS, III, 337–415.

Annales Fuldenses: Annales Fuldenses. MGH, SS, VI, 542–777.

Annalista Saxo: Annalista Saxo, MGH, SS, IV, 542–777.

Anne Comnène, Alexiade. I-III: Anne Comnène, Alexiade. I-III. Texte établi et traduit par B. Leib. Paris, 1937, 1943, 1945 (réimpression:

1967); IV Index. Par P. Gautier, Paris, 1976.

Attaliata: Michaelis Attaliatae Historia. Rec. Im. Bekkerns. Bonnae, 1853.

Bryennios: Nicéphore Bryennios. Histoire. Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier. Bruxelles, 1975 (CFHB XI).

Cant., I-III: Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV, I-III. Ed. L. Schopenus. Bonnae, 1828–1832.

Cedrenus, I-II: Georgii Cedreni, Compendium Historiarum, I-II. Bonnae, 1838–1832. Chalcocondylas: Laonici Chalcocondylae Atheniensis historiarum libri decem. Ex recognitione I. Bekkeri. Bonnae, 1843.

Choniates. Historia: Nicetae Choniates. Historia Rec. I. A. Van Dieten. Pars I. Praefationem et textum continens. Berolini et Novi Eboraci, 1975.

Choniates. Orationes et epistulae: Nicetae Chroniatae Rec. I. A. Van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1972.

Chr. Byz. Brev., 1-2: Chronica Byzantina Breviora (Die byzantinischen Kleinchroniken), 1–2. Recensuit, Commentario indicibusque instruxit Petrus Schreiner. Wien, 1975, 1977 (CFHB, XII/1-2).

The Chronicle of John, Bishop of Nikiu: The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, translated from Zotenbergis Ethiopic Text by R. H. Charles. London, 1916.

Chronique de Michel Syrien: patriarche d'Antioche (1166–1196), édition et traduction par y. B. Chabot, II-III, Paris, 1901–1905.

Chronique de Morée: Livre de la conquête de la princée de l'Amorée: Chronique de Morée (1204–1305). Publiée par J. Longnon, Paris, 1911.

Cinnamus: Ioannis Cinnami Epitome. Rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Rec. A. Meineke. Bonnae, 1836.

Concilium universale Constantinopolitanum tertium: Concilium universale Constantinopolitanum tertium, I. Concilii actiones I-XI: II. Concilii actiones XII-XVII, ed. R. Riedinger. Berolini, 1990–1992.

Const. Porphyrogenitus. De cer.: Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo. Bonnae, 1829–1830.

The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constatinople: The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constatinople. Letters to the emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and.

Officials, an Edition, Translation, and Commentary by, A. M. Mary Talbot. Washington, 1975.

Cronaca di Monemvasia: Cronaca di Monemvasia, introduzione, testo critico, traduzione e note a cura di Iv. Dujčev, Palermo, 1976.

Daphnopatès. Corr.: Théodore Daphnopatès. Correspondance. Editée et traduite par J. Darrouzès et L. G. Westerink. Paris, 1978.

Darrouzès. Notitiae Episcopatum: Darrouzès. Notitiae Episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes par J. Darrouzès. Paris, 1981.

Darrouzès. Regestes V-VI: J. Darrouzès. Les registres des actes du patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les actes des patriarches. Fasc. V, Les registres de 1310 à 1376; Fasc. VI. Les registres de 1376 à 1410. Paris, 1977, 1979.

D. Detschew: Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum. Serdicae 1940.

L. Diaconus: Leonis Diaconi caloensis Historiae libri decem Rec. C. B. Hassi. Bonnae, 1828.

D. A. I.: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Greek Text edited Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins. Dumbarton Oaks. Washington, D. C., 1967 (CFHB I).

Ennodius, Opera: Magnus Felicius Ennodius, Opera — MGH, AA, VII. Berolini, 1885.

Enveri: Destân d'Umur Pacha. Texte, traduction et notes par L. Melikoff-Sayar. Paris, 1954.

Ephr., imperatorum et patriarchum: Ephraemius, imperatorum et patriarcharum, Bonnae, 1840.

Emoul: Chronique d'Emoul et Bernard le Trésorier. Publiée par M. L. de Mas Latrie. Paris, 1871.

Gen. Historia: Iosephus Genesisus. Historia. Bonnae, 1834.

Georg. Mon.: Georgius Monachus. Chronicon ed. C. de Boor, I-II. Lipsiae, 1904.

Georg. Mon. Cont.: Georgii monachi dicti Hamartoli Chronicon. Ed. E. Murait. Petropoli, 1895.

GFGÖE, Serie A: Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Serie A. Lateinische Namen bis 900, II, Wiesbaden 1981.

Gesta Innocentii: Gesta Innocentii PP. III, PL, CCXIV, coll. XVII-CCXXVIII.

Gouillard. Synodicon: J. Gouillard. Le synodicon de l'orthodoxie: édition et commentaire, TM, II (1967), 1–316.

Grabar-Manoussacas. Skylitzès: A. Grabar, M. Manoussacas. L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque nationale de Madrid. Vénise, 1979.

L. Grammaticus: Leonis Grammatici Chronographia. Bonnae, 1842.

Historia de expeditione Friderici imperatoris: Historia de expeditione Friderici imperatoris. Ed. A. Chrost, MGH, SS. Nova series, V, 15–70.

Historia peregrinorium: Historia peregrinorium. Ed. A. Chrost. MGH, SS, Nova series, V, 129–152.

Hudud al-Alam: Hudud al-Alam — „The Regions of the World“ a Persian Geography 372 A.H. — 982 A.D., translated and explained by B. Minorski, London 1970².

Iordanes, Romana et Getica: Iordanes, Romana et Getica, rec. Th. Mommsen. — MGH, AA, V; 1. Berolini 1882.

Kałużniacki. Werke: Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393). Herausgegeben von E. Kałużniacki. Wien, 1901 (Variorum Reprints, London, 1971).

Kałużniacki. Aus der panegyrischen Litteratur: Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven Herausgegeben von E. Kałużniacki. Wien, 1901 (Variorum Reprints, London, 1971).

Kolias. Léon Choerosphactès: G. Kolias. Léon Choerosphactès magistre, proconsul et patrice. Athen, 1939.

Laurent. Corpus, V/2: V. Laurent. Le corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome V: L'Eglise; Deuxième partie. Paris, 1965.

Lemerle, Les plus anciens recueils des miracles: Lemerle, Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, I-II. Paris, 1979–1981.

Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea, compilado de Don Fray Johan Fernandez de Heredia. Publiée et traduite pour la première fois par A. Morel-Fatio. Genève, 1885.

Liudprandus: Liudprandi Antapodosis, Relatio de legatione Constantinopolitana. Ed. G. Pertz, MGH, SS, III, 264–262.

Malalas, Chronographia: Ioannes Malalas, Chronographia, Bonnae, 1831.

Mansi, Sacrorum conciliorum collectio: D. Mansi, Sacrorum conciliorum collectio, X-XIII. Paris-Leipzig, 1901.

Zonaras: Ioannis Zonararum Epitome Historiarum libri XIII-XVIII. Ed. Th. Büttner-Wobst. Bonnae, 1897.

MM I-II: F. Mikloshich, J. Müller. Acta et diplomata graeca medii aevi, I-II. Vindobonae, 1860, 1862.

Manuelis Phili. Carmina: Manuelis Phili. Carmina ex codicibus Escorialensis, Florentinis, Parisinis et Vaticanis nunc primum edidit E. Miller. II. Parisiis, 1857.

Marcell. Comes, Chronicon: Marcellinus Comes, Chronicon: MGH, AA, XI, 1. Berolini, 1893.

Mauricius, Strategicon: Mauricius, Strategicon, ed. dacoromanice vertit, prolegomenis instruxit. H. Mihăescu. București, 1970.

Menander, Excerpta de Legationibus: Menander, Excerpta de Legationibus, ed. C. de Boor. Berolini, 1903.

MGH, AA: Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi.

MGH, Ep: Monumenta Germaniae historica, Epistolae.

MGH, SRLI: Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum langobardorum et italicarum.

MGH, SS: Monumenta Germaniae historica, Scriptorum.

MGH, SRM: Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum merovingiarum.

Nesbit — Oikonomides. Byzantine Seals: Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg museum of Art. Vol. I. edited by J. Nesbitt and N. Oikonomides. Dumbarton Oaks. Washington, D. C., 1991.

Niceph.: Nicephorus archiepiscopus Constantinopolitanus, Opuscula historica, ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880.

Nicholas I. Letters: Nicholas I. Patriarch of Constantinople. Greek Text and English Translation by R. J. Jenkins and L. G. Westerink, Dumbarton Oaks. Washington, D. C., 1973.

Nic. Greg. I-III: Nicephori Gregorae Byzantina historia. I-III, ed. L. Schopen; Vol. III, ed. I. Bekker. Bonnae, 1829, 1830, 1855.

Oikonomidès. Préséance: N. Oikonomidès, Les listes de préséance des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire par N.

Oikonomidès. Paris, 1972.

Paulus Diaconus, Historia Langobardorum: Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*. — MGH, SRLI saec. VI-IX.

Paulus Diaconus, Historia romana: Paulus Diaconus, *Historia romana*. — MGH, SRLI. saec. VI-IX.

Pachymeres, I-II: Georgi Pachymeris De Michaele et Andronico Palaelogis libri tresdecim. Rec. I. Bekkerus. Bonnae, 1835.

Philipe Mouskés: Philipe Mouskés. *Chronique rimée*. Ed. F. T. baron de Reiffenberg. Bruxelles, 1838.

Prinzing, Der Brief: G. Prinzing. *Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212*, Byz., XLIII (1973), 395–431.

Pritsak, Die bulgarische Fürstenliste: Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, 1955.

Proc. Caes.: *De bello Gothico; Historia arcana; De aedificiis*. — Procopius Caesariensis, *Opera omnia*, rec. J. Hanry, I-III Lipsige, 1905–1913.

Psellos, I-II: Michel Psellos. *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976–1077)*. I-II. Texte établi et traduit par E. Renauld. Paris, 1926, 1928 (réimpression: 1967).

Pseudo-Simeon: Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister Rec. I. Bekkerus. Bonnae, 1838.

PG: J. P. Migne. *Patrologiae cursus completus. Series graeca*.

PL: J. P. Migne. *Patrologiae cursus completus. Series latina*.

Reginonis Chronicon: *Reginonis Chronicon*. Ed. G. Pertz; MGH, SS, I, 537–629.

Robert de Clari: Robert de Clari. *La conquête de Constantinople*. Editée par Ph. Lauer. Paris, 1974 (*Les classiques français du Moyen âge*, 40).

Script, inc.: *Scriptor incerus, Historia de Leonne Bardae filio*. — in: Leo Grammaticus, *Chronographia*. Bonnae, 1842, 335–362.

Scylitzes: Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum*. Editio princeps. Rec. I. Thum. Berolini et Novi Eboraci, 1973.

Schlumberger, Sigillographie: G. Schlumberger. *Sigillographie de l'empire byzantin*. Paris, 1884.

Sigiberti Gemblacensis Chronographia: *Sigiberti Gemblacensis Chronographia*. Ed. D. Ludowicus, C. Belthman. MGH, SS, VI, 268–374.

Suidae Lexicon, I: *Suidae Lexicon*, ed. A. Adler, I. Lipsiae, 1928.

Theoph.: Theophanes Chronographia, ed. C. de Boor, I. Lipsiae 1883.

A. Theiner, Vetera: A. Theiner. Vetera monumenta historiam Hungarorum sacram illustrantia. Romae, 1859.

Theod. Scutariota: Ἀωνόμου Σύνοψις χρονική: C. Sathas. Bibliotheca graeca medii aevi, 7. Paris, 1894 (réimpression: Ἀθήναι, 1972).

Theop. Cont.: Theophanes Continuatus, Rec. I. Bekkerus. Bonnae, 1838.

Theoph.: Theophanes, Chronographia, ed. C. de Boor, I. Lipsiae, 1883.

Τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως: The Chronicle of Morea. A. History in political Verse relating the establishment of feudalism in Greece by the Thirteenth Century. London, 1904 (Reprint: Groningen, 1967).

Valenciennes: Henri de Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri de Constantinople. Publiée par J. Longnon. Paris, 1948.

Villehardouin, I-II: Villehardouin. La conquête de Constantinople. Editée et traduite par E. Faral. I-II. Paris, 1938, 1939 (Cinquième tirage: Paris, 1973).

Wolfram, Conversio Bagariorum et Carantanorum: W. Wolfram, Conversio Bagariorum et Carantanorum (das Weissbuch der Salszburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien). Wien-Köln-Graz. 1979.

Zacos — Velglery, I/1-3: G. Zacos and A. Velglery. Byzantine Lead Seals. Vol. I, Part 1–3. Basel, 1972.

Zacos, II: G. Zacos. Byzantien Lead Seals. Vol. II. Compiled and edited by J. Nessbitt. Berne, 1984.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

Ангелов, Образуване на българската народност: Д. Ангелов, Образуване на българската народност. София, 1971.

Андреев, България: Й. Андреев. България през втората четвърт на XIV век. Велико Търново, 1993.

Артамонов, История хазар: М. И. Артамонов, История хазар. Ленинград, 1962.

Бешевлиев, Първобългарите: В. Бешевлиев. Първобългарите — бит и култура. София, 1981.

Билярски, Институциите: И. Билярски, Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII-XIV в.). София, 1998.

Божилков, Анонимът на Хазе: И. Божилков, Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X век. София, 1979.

Божилков, Цар Симеон Велики (893–927): И. Божилков, Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на средновековна България. София, 1983.

Божилков, Асеневци: И. Божилков, Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985 (Второ фототипно издание: София, 1994).

Божилков, Българите: И. Божилков, Българите във Византийската империя. София, 1985.

Божилков, Седем етюда: И. Божилков, Седем етюда по средновековна история. София, 1995.

Божилков, Културата: И. Божилков, Културата на средновековна България. София, 1996.

Божилков, Бълг.-мадж. война: И. Божилков, Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон (894–896). ВИСб, 1971, 6, 20–33.

Божилков, Битолският надпис: И. Божилков, Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история. — ИПр. 1971, 1, 84, 100.

Божилев, България и печенезите: И. Божилев, България и печенезите (896–1078). — ИПр. 1973, 2, 37–62.

Божилев, Бележки, I: И. Божилев, Бележки върху византийската администрация в средновековна България (971–1000). — В Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Хр. Христов. София, 1988, 18–27.

Божилев, Бележки, II: И. Божилев, Бележки върху българската история през XIII век. — В: Българското средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70 годишнината на проф. И. Дуйчев. София, 1980, 78–81.

Божилев, Раждането на средновековна България: И. Божилев, Раждането на средновековна България (Нова интерпретация). — В: Божилев, Седем етюда, №1, 11–72.

Божилев, От „Варварската държава до царството“: И. Божилев, От „Варварската държава до царството“. България от средата на IX век до първите десетилетия на X век — В: Божилев. Седем етюда, N II, 73–129.

Божилев, Преславската цивилизация: И. Божилев, Преславската цивилизация — В: Преслав 4. Сборник, София, 1993, 33–47.

Божилев, Димитров. Protobulgarica: И. Божилев, Димитров. Protobulgarica (Заметки по истории протоболгар до средината на IX в.). Vyz. Bulg., 9 (1995), 7–61.

Божков, Йоан Скилица: А. Божков, Миниатюрите от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. София, 1972.

Бурмов, Въпроси из историята на прабългарите: Ал. Бурмов, Въпроси из историята на прабългарите, — ГСУ, ИФФ, XLIV (1948), 1–36.

Бурмов, Шишмановци I: Ал. Бурмов, История на България през времето на Шишмановци (1323–1330). Михаил III Шишман (1323–1330). — В: А. Бурмов. Избрани произведения. Т. I, 1968, 222–278.

Бурмов, Избрани произведения, I: А. Бурмов, Избрани произведения, I, София. 1968.

Български средновековни градове и крепости, I: Български средновековни градове и крепости, I. Градове и крепости по Дунав и Черно Море, съст. А. Кузев и В. Гюзелев. Варна, 1981.

Ваклинов, Формиране на старобългарската култура: Ст. Ваклинов, Формиране на старобългарската култура (VI-XI век). София, 1977.

Васильев, Византия и арабы: А. А. Васильев, Византия и арабы, I. СПб. 1902.

Велков, Градът в Тракия и Дакия: В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.) Проучвания и материали. София, 1959.

Гагова, Тракия: Гагова, Тракия през българското средновековие (Историческа география). София, 1995.

Генниг и Халиков, Ранние болгары на Волге: В. Ф. Генниг и А. А. Халиков, Ранние болгары на Волге (Больше — Тарханский могильник). Москва, 1964.

Гадло, Этническая история Северного Кавказа: А. В. Гадло, Этническая история Северного Кавказа. IV-X вв. Ленинград, 1979.

Гумилев, Древние тюрки: Л. Н. Гумилев, Древние тюрки. Москва, 1967.

Гюзелев, Българската държава и Никея: В. Гюзелев, Българската държава и Никея в борба срещу Латинската Цариградска империя (1204–1261). — ИНИМ, II, (1978), 7–35.

Гюзелев, Княз Борис Първи: В. Гюзелев, Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век, София, 1969.

Гюзелев, Средновековна България в светлината на нови извори: В. Гюзелев, Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1982.

Гюзелев, Училища: В. Гюзелев, Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII-XIV век. София, 1985.

Гюзелев, Функциите и ролята на кавхана: В. Гюзелев, Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава (VII-XI в.) — ГСУ, ФИФ, LX (1996). 133–159.

Гюзелев, Ичиргу-боилите: В. Гюзелев, Ичиргу-боилите на Първата българска държава ГСУ, ФИФ, 65 (1971), 125–179.

Гюзелев, Участието на българите: В. Гюзелев, Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 г. ИПр, 39/3 (1973), 28–42.

Гюзелев, Българските земи в чуждоземните географски представи: В. Гюзелев, Българските земи в чуждоземните географски

представи през XIII-началото на XV в. — ВИСб, LIII, 2 (1984), 15–26.

Гюзелев, Столици, резиденции и дворцова култура: В. Гюзелев, Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България (От номадския стан към царския двор). — X (1994), 39–66.

Гюзелев, Очерци: В. Гюзелев, Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII — началото на XV век). София, 1995.

Гюзелев, Политическа история: В. Гюзелев, Политическа история на Добружанското княжество (средата на XIV-началото на XV век.). В: В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век). София, 1995, 49–87, 95–100.

Гюзелев, Покръстването на българския народ: В. Гюзелев, Покръстването на българския народ според някои малко познати извори и исторически съчинения от IX-XV в. — Родина, 1996, N2, 5–26.

Данчева-Василева, България и Латинската империя: А. Данчева-Василева, България и Латинската империя (1204–1261). София, 1985.

Димитров, Българо-унгарски отношения: Хр. Димитров. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998.

Добрев, Кирило-Методиевите ученици: Ив. Добрев, Кирило-Методиевите ученици през първите години след пристигането им в България (886–893). — В: Изследвания по Кирило-Методиевистика, София, 1985, 129–160.

Дуйчев, Проучвания: И. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие. — Сб БАН, XI/1. София, 1972.

Дуйчев, Българско средновековие: И. Дуйчев, Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културна история на средновековна България. София, 1972.

Дуйчев, От Черномен до Косово поле: И. Дуйчев, От Черномен до Косово поле. В: Дуйчев, Българско средновековие, 546–597.

Златарски, История, I/1, 2, II, III: В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, I/1, 2, II, III. София, 1918, 1927, 1934, 1949 (Второ фототипно издание: София, 1994).

Златарски, Известията за българите: В. Н. Златарски, Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. Сб НУНК, XXIV (1908), 1–161.

Иречек, История на българите: К. Иречек, История на българите. С поправки и добавки от самия автор. София, 1978.

История на България, Т. 2, 3: История на България, Т. 2, Първа българска държава. София, 1981, Т. 3, Втора българска държава. София, 1982.

Историја, 1: Историја српског народа. Т. 1, Од нај старјих времена до Маричке битке (1371). Београд, 1981.

Йончев, Некоторые вопросы: Л. Йончев, Некоторые вопросы политической истории Болгарии и её отношения с Сербией в XIV веке (1330–1332). Etudes historiques, IX (1979). 27–37.

КМЕ, 1, 2: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1, София, 1985; Т. 2, София, 1995.

Литаврин. Болгария (= България): Г. Г. Литаврин. Болгария и Византия в XI–XII вв. Москва, 1960 (български превод: Г. Литаврин. България-Византия, XI–XII в. София, 1987).

Мутафчиев, История, 1, 2: П. Мутафчиев, История на българския народ. Т. 1–2. София, 1943 (Последно допълнено издание: П. Мутафчиев, В. Мутафчиева, История на българския народ. От наченките на човешкия живот до Българското възраждане. София, 1995).

Мутафчиев, Книга за българите: П. Мутафчиев, Книга за българите. София, 1987.

Ников, Татаро-български отношения: П. Ников, Татаро-български отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца — ГСУ, ИФФ, XV–XVI (1919–1920), 3–124.

Ников, История на Видинското княжество: П. Ников, История на Видинското княжество до 1232 г. — ГСУ, ИФФ, XVII (1922), 3–124.

Ников, Бълг.-унг. отношения: П. Ников, Българо-унгарските отношения от 1257 до 1277 година. — СбБАН, XI, 1920.

Ников, Сев.-зап. бълг. земи: П. Ников, Съдбата на северозападните български земи през средните векове. БИБ, III /1930/, 1 86–153.

Острогорски, Историја Византије: Г. Острогорски, Историја Византије. Београд, 1969 (СД Г. Острогорског, 6).

Острогорски, СД: Г. Острогорски, Сабрана дела Георгја Острогорског, 4. Београд, 1970.

Радић, Јован V Палеолог: Р. Радић, Јован V Палеолога (1332–1391). Београд, 1993.

Рашев, Старобългарски укрепления на Долни Дунав: Р. Рашев, Старобългарски укрепления на Долни Дунав (XVII-XI в.). Варна, 1982.

Снегаров, Охридската архиепископия: И. Снегаров, Охридската архиепископия. Т. 1, От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. София, 1924 (Второ фототипно издание: София, 1995).

Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассия: Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассия в славянских литературах, Введение Д. С. Лихачева, исследования И. С. Дуйчева и М. А. Салминой, подготовка текста М. А. Салминой, словарь — О. В. Творгова. София, 1988.

Сырку, К истории, I, 1: П. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. 1, Время и жизнь патриарха Ефтимия Терновского. СПб, 1995.

Ђирковић. Срби: С. Ђирковић. Срби у средњем веку. Београд, 1995.

Федоров и Федоров, Ранние тюрки на Северном Кавказе: Я. А. Федоров и Г. С. Федоров, Ранние тюрки на Северном Кавказе (Историко-этнографические очерки). Москва, 1976.

Ферјанчић, Деспоти: Б. Ферјанчић, Деспоти у Византије и јужнословенским земљама. Београд, 1960.

Ферјанчић, Сер: Б. Ферјанчић, Византијски и српски Сер у XIV столећу. Београд, 1995.

Чичуров, Екскурс Феофана о протоболгарах: И. С. Чичуров, Екскурс Феофана о протоболгарах. — В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1975 год. Москва, 1976.

Шишманов, Критичен преглед по въпроса за произхода на прабългарите: Ив. Шишманов, Критичен преглед по въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологията на името „българин“. — СБНУНК, XVI-XVII (1900), 529–647.

Angold. A Byzantine Government in Exile: Angold. A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarides of Nicea. London, 1975.

Asdracha, La région des Rhodopes: C. Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etudes de géographie historique. Athènes, 1976.

Balard, La Romanie génoise, I-II: Balard, La Romanie génoise, (XIIe — début du XVe siècle). Rome-Genova, 1978.

Bănescu, Les duchés byzantins: N. Bănescu. Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie. Bucarest, 1946.

Βάρζος, Κομνηνοί, A — B: K. Βάρζος, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, A — B. Θεσσαλονίκη, 1984.

Biliarski, The Despots: I. Biliarski, The Despots in Medieval Bulgaria — Byz. Bulg., IX (1995), 121–162.

Beševliev, Die protobulgarische Periode: V. Beševliev, die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1980.

Bosch, Andronikos III: U. V Bosch, Kaiser Andronikos III. Palailogos. Amsterdam, 1965.

Božilov, La „Chronique de Morée“: I. Božilov, La „Chronique de Morée“ et l’histoire de Bulgarie au début du XIIIe siècle (1204–1207). — Bulg. Hist. Review, 1977, 2, 37–57.

Božilov, A propos: I. Božilov, A propos des rapports bulgare-byzantins sous le tzar Syméon (893–912). — Byz. Bulg., VI, (1980), 73–81.

Božilov, L’idéologie politique: I. Božilov, L’idéologie politique du tsar Syméon: Pax Symeonica. — Byz. Bulg., VIII (1986), 73–88.

Browning. Byzantium and Bulgaria: R. Browning. Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier. London, 1975.

Cheyne, Pouvoir et contestations: J.-Cl. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210). Paris, 1990.

Diaconou, Les Petchénègues: P. Diaconou, Les Petchénègues au Bas-Danube. Bucarest, 1970.

Dujčev, Medioevo, I-IV: Dujčev, Medioevo byzantino-slavo. I-III. Roma, 1965, 1968, 1971; IV/1, 2. Sofia, 1996.

Dujčev, Slavia Orthodoxa: I. Dujčev, Slavia Orthodoxa. Collected Studies in the History of the Slavic Middle ages. London, 1970.

Failler, Georges Pachymère: A. Failler, Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère, II, REB, 39 (1981), 145–249.

Fine, Balkans, 1-2: J. V. A. Fine, Jr. The Early Medieval Balkans. A critical Survey from the Late Twelfth Century; The Late Medieval Balkans. A critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor. The University of Michigan Press, 1983, 1987.

Gjuzelev, Forschungen: V. Gjuzelev, Forschungen zur Geschichte Bulgariens in Mittelalter. Wien, 1986.

Gjuzelev, Medieval Bulgaria: V. Gjuzelev, Medieval Bulgaria-Byzantine Empire-Black Sea-Venice-Genoa. Villach, 1988.

Gjuzelev, Bulgarien: V. Gjuzelev, Bulgarien zwischen Orient und Okzident. Die Grundlagen seiner geistlichen Kultur vor 13 bis zum 15. Jahrhundert. Wien-Köln-Weimar, 1993.

Koder, Der Lebensraum der Byzantiner: J. Koder, Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch — geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates in ostlichen Mittelmerraum. Graz-Wien-Köln, 1984.

Kravari, Macédonie occidentale: V. Kravari, Villes et villages de Macédonie occidentale. Paris, 1989.

Laiou, Constantinople and the Latins: A. Laiou, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282–1328. Cambridge, Massachusetts, 1972.

Lemerle, Aydin: P. Lemerle, L'emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur la geste d'Umur Pacha. Paris, 1957.

Lemerle, Cinq études: P. Lemerle, Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris, 1977.

Lilie, Byzanz unter Eirene und Konstantin: R.-J. Lilie, Byzanz unter Eirene und Konstantin. Mit einem Kapitel über Leon IV (775–780). Von Iise Rochon. Frankfurt am Main 1996.

Longnon. Les compagnons de Villehardouin: J. Longnon. Les compagnons de Villehardouin. Recherches sur les croisés de la quatrième croisade. Genève, 1978.

Mavromatis, La fondation de l'Empire serbe: I. Mavromatis, La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin. Thessalonica, 1978.

Μαυρομάτη, Οι Πρώτοι Παλαιολόγοι: Α. Μαυρομάτη, Οι Πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας. Αθήναι,

1983.

Moravcsik, Byzantinoturcica, I-II: Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica, I-II*. Berlin, 1958².

Nicol, Katakouzenos: D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Katakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460*. Dumbarton Oaks. Washington, D. C. 1968.

Nicol, Byzantium 1261-1453: D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*. London, 1972.

Obolensky, Commonwealth: D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*. London, 1971.

Oikonmidès, Evolution: N. Oikonmidès, *L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025–1118)*, *TM*, 6 (1976), 125–152.

Pohl, Die Awaren: W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988.

Polemis, The Doukai: D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*. London, 1968.

Prinzing, Die Bedeutung: G. Prinzing. *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*. München, 1972.

PLP: *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, I-XII*. Wien, 1976–1994.

Rochow, Byzanz im 8. Jahrhundert: I. Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellen kritischer — Kommentar zu den Jahren, 715–813*. Berlin, 1991.

Queller, The Fourth Crusade: D. E. Queller, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople, 1201–1204*. Leicester University Press, 1978.

Schlumberger, Epopée, I-II: G. Schlumberger, *L'Epopée byzantine à la fin du dixième siècle. Les jeunes années de Basile II le Tueur des Bulgares (969–989); II, Basile II le Tueur des Bulgares*. Paris, 1896, 1900.

Schreiner, Studia Byzantino-Bulgarica: P. Schreiner, *Studia Byzantino-Bulgarica*. Wien, 1986.

Schreiner, Byzanz: P. Schreiner, *Byzanz*. München, 1994².

Schwarcz, Die Goten in Pannonien und auf dem Balkan: A. Schwarcz, *Die Goten in Pannonien und auf dem Balkan nach dem Tode des*

Hunnenreiches bis zum Italienzug Theoderichs des Grossen — MIÖG, 100, (1992), 50–83.

Setton, The Papacy, I: K. M. Setton, The Papacy and the Levant (1204–1571). Vol. I. The Thirteenth and Fourteenth Centuries. Philadelphia, 1976.

Soulis, Dušan: G. Soulis, The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Dušan (1331–1355) and his successors. Dumbarton Oaks, Washington, D. C., 1984.

Soustal, Thrakien: P. Soustal, Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos). Wien, 1991 (Tabula imperii Byzantini, 6).

Spuler, Die Goldene Horde: B. Spuler, Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland (1223–1502). Wiesbaden, 1965².

Treadgold, The Bulgars': W. T. Treadgold. The Bulgars' Treaty with the Byzantines in 816. — Rivista di studi bizantini e slavi, IV (1984), p. 213–220.

Treadgold, The Byzantine Revival: W. T. Treadgold. The Byzantine Revival, 780–842. Stanford, 1988.

Turdeanu, La littérature bulgare: E. Turdeanu. La littérature bulgare du XIV siècle et sa diffusion dans les pays roumains. Paris, 1947.

Vasilev, Byzance et les Arabes: A. A. Vasilev, Byzance et les Arabes. Tome II, 1re partie. La dynastie Macédoine (867–959). Edition française préparée par M. Canard. Bruxelles, 1968.

Wasilewski, Bizancium i Slowiane w IX wieku: T. Wasilewski, Bizancium i Slowiane w IX wieku. Studia dziejow istosunkov politycznych i kulturalnych. Warszawa, 1982.

СПИСАНИЯ И ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

АПП: Архив за поселищни проучвания.

Арх: Археология.

БЕ: Български език.

БИБ: Българска историческа библиотека.

ВВ: Византийски временник.

ВИСб: Военноисторически сборник.

ГДА: Годишник на Духовната академия.

ГНМ: Годишник на Народния музей.

ГСУ, НЦСВП: Годишник на Софийския университет, Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“.

ГСУ, ИФФ: Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет.

ГСУ, ФИФ: Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет.

ГСУ, ЮФ: Годишник на Софийския университет, Юридически факултет.

ЖМНПр: Журнал Министерства народного просвещения.

ЗРВИ: Сборник радова Византолошког института.

И(Б)АИ: Известия на (Българския) археологически институт.

ИБАД: Известия на Българското археологическо дружество.

ИБИД: Известия на Българското историческо дружество.

ИИ(Б)И: Известия на Института за (българска) история.

ИНИМ: Известия на Националния исторически музей.

ИНМВ: Известия на Народния музей — Варна.

ИОРЯС: Известия Отделения Русского языка и словестности.

ИРАИК: Известия Русского археологического института в Константинополе.

ИПр.: Исторически преглед.

МПр: Македонски преглед.

ПСП: Периодическо списание на Българското книжно дружество.

СБНУНК: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.

СпБАН: Списание на Българската академия на науките.
СОЗ: Светогорска обител Зограф.
СЛ: Старобългарска литература.
ТОДРЛ: Труды Отдела древнерусской литературы.
An Boll: Analecta Bolladiana.
Bulg. Hist. Review: Bulgarian Historical Review.
BNJ: Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.
Byz: Byzantion.
Byz. Bulg.: Byzantino-Bulgarica.
Byz. Slav.: Byzantino-Slavica.
BZ: Byzantinische Zeitschrift.
DOP: Dumbarton Oaks Papers.
EB: Etudes balkanique.
ΕΕΒΣ: Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
EH: Etudes historiques.
MGH, AA: Monumenta Germaniae historica, Auctores Antiquissimi.
MGH, Ep: Monumenta Germaniae historica, Epistulae.
MIÖG: Mitteilungen des Institutes für Österreichische Geschichtsforschung.
PBg: Paleobulgarica.
REB: Revue des études byzantines.
RESEE: Revue des études Sud-est européennes.
SB: Studia balcanica.
TM: Travaux et Mémoires.
JÖB: Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik.

ПРИЛОЖЕНИЯ

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

324 г. — Император Константин Велики преименува Византион в „Нов Рим“ и го обявява за нова столица на Късноримската империя.

330 г. — „Новият Рим“ (Византион) е преименуван на Константинопол („Град на Константин“) на името на същия император.

334 г. — Най-ранно споменаване на българите в писмен извор.

378 г. — Готите разбиват край Адрианопол император Валент, който загива в сражението.

383 г. — В Константинопол умира готският епископ Вулфила, създал азбука на готите и превел Библията от гръцки език на готски. По-голямата част от живота си той прекарал в Никополис ад Иструм (дн. с. Никюп, Великотърновско).

395 г. — Разделяне на Късноримската империя на Източна със столица Константинопол и Западна със столица Рим.

453 г. — Умира Атила, вождът на Хунския племенен съюз, в който влизали и българите.

476 г. — Западната Римска империя рухва под ударите на варварите.

480 г. — Българите биват привлечени за съюзници на Източноримската империя (Византия).

488 г. — Българите участват като съюзници на Византия в битки срещу остготите.

499–538 г. — Периодични набези на българите в пределите на Балканския полуостров.

528 г. — Покръстване на българския племенен вожд Грот в Константинопол.

540 г. — Голямо нашествие на българите под предводителството на хан Заберган на Балканския полуостров.

545–565 г. — Ежегодни нахлувания на славяните на Балканите.

581–585 г. — Начало на масовата славянска колонизация на Балканския полуостров.

586 г. — Първа славянска обсада на Солун.

602 г. — Поход на византийския пълководец Петър срещу дакийските славяни. Трайно заселване на славяните във вътрешността на Балканския полуостров.

604 г. — Втора славянска обсада на Солун.

615 г. — Трета славянска обсада на Солун.

617–618 г. — Четвърта славянска обсада на Солун.

626 г. — Обсада на Константинопол от авари, българи, перси и славяни.

632–665 г. — Управление на хан Кубрат, създател на Старата (Велика или Голяма) България в земите на Приазовието и Прикаспието. Начало на българската държавност.

635 г. — Пратеничество на хан Кубрат до император Ираклий и сключване на първия договор между България и Византия.

641 г. — Хан Кубрат участва във византийската междуособица на страната на Ираклиевата съпруга Мартина и нейните синове.

645–647 г. — Първата голяма аварска обсада на Константинопол.

665–668 г. — Заселване на българите-уногондури под предводителството на хан Аспарух в Онгъла.

668 г. — Заселване на част от българите начело с Алцеко в Италия.

674–679 г. — Първата голяма арабска обсада на Константинопол.

680 г. — Победата на българите в битката при Онгъла и трайното им заселване в земите на юг от Дунава.

681 г. — Договор на Българското ханство на Долния Дунав с Византийската империя.

668–700 г. — Управление на хан Аспарух, първият владетел на Българското ханство на Долния Дунав.

680–685 г. — Заселване на панонските българи начело с Кубер в Македония и опитът им да завладеят Солун с хитрост.

701–721 г. — Хан Тервел.

705 г. — Поход на хан Тервел към Константинопол и възстановяване на Юстиниан II Носоотрязания на византийския трон. Изсичане на монументалния релеф на Мадарския конник.

708 г. — Разбиване на византийците в битката край Анхиало (дн. гр. Поморие).

716 г. — Договор между хан Тервел и император Теодосий III Адрамитец.

717–718 г. — Разгром на арабите край Константинопол от войските на хан Тервел.

721–738 г. — Хан Кормесий.

738–753 г. — Хан Севар.

753–756 г. — Хан Кормисош. Прекратяване на управлението на династическия род Дуло, заменен от представител на рода Вокил.

756–775 г. — Походи на византийския император Константин V Копроним срещу Българското ханство.

768–777 г. — Хан Телериг.

777–796 г. — Хан Кардам.

789 г. — Българите разбиват византийската войска в Струмската област.

796–814 г. — Хан Крум.

809 г. — Хан Крум превзема Сердика (дн. гр. София).

811 г., 26 юли — Българите разгромяват войската на император Никифор I Геник във Върбишкия проход.

812 г. — Българите превземат възловата черноморска крепост Месемврия (дн. гр. Несебър).

813 г. — Хан Крум пред стените на Константинопол. Зараждане на идеята за превземането на византийската столица.

814 г., 13 април — Внезапна смърт на хан Крум.

814–831 г. — Хан Омуртаг.

815 г. — Сключване в Константинопол на 30-годишен мирен договор с Византия, част от условията на който са съхранени в Сюлейманкьойския надпис.

822–823 г. — Участие на хан Омуртаг в ликвидирането на бунта на Тома Славянина, който направил опит за узурпация на византийския трон.

824 г. — Първо българско пратеничество до франкския император Людовик Благочестиви.

826–830 г. — Война срещу Франкската империя и завладяване на Долна Панония.

831–836 г. — Хан Маламир.

836 г. — Български поход в Тракия и превземане на Филипопол (дн. гр. Пловдив).

836–852 г. — Хан Персиан.

837–842 г. — Включване на Родопската област, Западна Тракия и Македония в пределите на Българското ханство.

852–889 г. — Хан Борис I-Михаил.

853 г. — Война на България срещу Немското кралство.

855 г. — Изнамиране на славянската писменост и начало на славянската книжовност.

855–856 г. — Българо-византийска война.

863 г. — Великоморавска мисия на светите братя Константин-Кирил и Методий, създатели на славянската писменост и книжнина.

865–866 г. — Покръстване на българите. Бунт на българските боили срещу християнството и византийското духовенство.

866 г. — Българска мисия в Рим и папско пратеничество в България.

869 г., 14 февруари — В Рим умира и е погребан св. Константин-Кирил Философ.

870 г., 4 март — Решение на VIII Вселенски събор за включване на България в диоцеза на Константинополската патриаршия. Учредяване на Българската архиепископия.

879 г. — Обявяване на автокефалността на Българската архиепископия по време на Фотиевия събор в Константинопол.

885 г., 6 април — Във Велехрад (Великоморавия) умира и е погребан св. Методий.

886 г. — Кирило-Методиевите ученици Климент, Наум, Ангеларий и презвитер Константин (по-сетне епископ Преславски) пристигат в България. Начало на превръщането на България в духовен вожд на славянския свят.

889–893 г. — Княз Владимир-Расате. Опит за езическа реакция и неговото осуетяване от замонашилия се преди това хан Борис I-Михаил.

893–927 г. — Цар Симеон.

894–896 г. — Първа война с Византия.

896–899 г. — Втора война с Византия.

901–902 г. — Нападение на българите в западните части на Балканския полуостров (околностите на Драч).

904 г. — Нападение на българите в областта на Солун.

907 г., 2 май — Умира княз Борис I-Михаил.

910 г., 23 декември — Умира св. Наум.

913 г. — Война с Византия и обсада на Константинопол. Симеон е провъзгласен за цар на българите.

916 г., 27 юли — Умира св. Климент.

917 г., 20 август — Цар Симеон разбива ромеите при Ахелой.

921 г. — Победа на българите при Пиги.

922 г. — Ново нападение на българите срещу Константинопол.

923 г. — Опит на цар Симеон за съюз с арабите от Египет и Багдад.

924 г., 9 септември — Среща на цар Симеон с император Роман I Лакапин край Константинопол.

926 г. — Несполучлива военна кампания срещу Хърватско.

927 г., 27 май — Умира цар Симеон.

927–969 г. — Цар Петър I.

927 г. — Сключване на 30-годишен мир с Византия.

930 г. — Бунт на първородния син на Симеон, Михаил.

946 г., 18 август — Умира св. Иван Рилски.

967 г. — Поход на император Никифор II Фока срещу България.

968 г. — Първи поход на киевския княз Светослав срещу България.

969 г., 30 януари — Умира цар Петър I.

969 г. — Втори поход на княз Светослав в България.

970–971 г. — Цар Борис II.

971 г. — Покоряване на Източна България от император Йоан I Цимиски.

976 г. — Давид, Мойсей, Аарон и Самуил, синове на комит Никола, възобновяват военните действия срещу Византия.

986 г., 17 август — Самуил разбива войските на Василий II в Ихтиманския проход.

986–987 г. — Провъзгласяване на Самуил за цар на българите.

990–991 г. — Освобождаване на Източна България.

995–996 г. — Походи на Самуил към Солун и Халкидическия полуостров.

996/997 г. — Поход на Самуил в Пелопонес и поражение на българите край р. Сперхей.

998 г. — Поход на Самуил срещу сърбите и пленяване на княз Иван Владимир.

1000 г. — Повторно покоряване на Източна България от Византия.

1003 г. — Василий II превзема Видин, а Самуил напада Адрианопол (Одрин).

1014 г., 29 юли — Поражение на цар Самуил край с. Ключ.

1014 г., 6 октомври — Умира цар Самуил.

1014–1015 г. — Цар Гаврил Радомир.

1015–1018 г. — Иван Владислав, последен владетел на Първото българско царство.

1018 г. — Василий II покорява България.

1018–1186 г. — Византийско господство над българските земи.

1019 г. — Опит на Елемаг и Гавра за възстановяване на българската държава.

1040–1041 г. — Петър Делян е провъзгласен за цар и води успешна война за възстановяване на Българското царство.

1066 г. — Въстание на българи и власи в Тесалия.

1072 г. — Нов опит на българите, ръководени от Георги Войтех, да възобновят своята държава.

1074 г. — Бунт на Нестор в Дръстър (дн. Силистра).

1186 г. — Асен и Теодор-Петър започват война за възстановяване на Българското царство и държавнополитическо обединение на всички някогашни български земи.

1186–1188 г. — Походи на император Исаак II Ангел срещу България.

1190 г. — Разгром на Исаак II Ангел в Тревненския проход.

1195 г. — Иван I Асен разбива ромеите при Сяр.

1196 г. — Иван I Асен е убит от Иванко.

1197 г. — Цар Петър също е убит от заговорници.

1197–1207 г. — Цар Калоян.

1198–1202 г. — Война на цар Калоян срещу Византия.

1200–1207 г. — Кореспонденция между цар Калоян и папа Инокентий III.

1202–1203 г. — Мир между България и Византия.

1204 г., ноември — Уния с Римската църква.

1205 г., 14 април — Цар Калоян разгромява император Бодуен (Балдуин) край Адрианопол (Одрин).

1207 г., 4 септември — Българи убиват край Мосинопол солунския крал Бонифаций.

1207 г., октомври — Цар Калоян е убит край стените на обсадения от войските му Солун.

1207–1218 г. — Цар Борил.

1208 г., 31 юли — Борил търпи поражение от латинския император Анри (Хенрих) край Пловдив.

1211 г., 11 февруари — Събор срещу богомилите в Търново.

1218–1241 г. — Цар Иван II Асен.

1230 г., 9 март — Цар Иван II Асен разгромява епирския владетел Теодор Комнин край Клокотница.

1235 г. — Възстановяване на Българската патриаршия.

1241 г., юни — Умира цар Иван II Асен.

1241–1246 г. — Цар Калиман I.

1242–1243 г. — Първо нахлуване на татарите в България.

1246–1256 г. — Цар Михаил II Асен.

1246 г. — Император Йоан III Дука Ватаци завладява част от българските земи в Тракия и Македония.

1253 г. — Договор между България и Дубровник.

1254–1256 г. — Несполучлива война на България срещу Никейската империя.

1256 г. — Калиман II убива цар Михаил II Асен и се провъзгласява за български владетел.

1256–1257 г. — Гражданска война между претендентите за престола — Мицо и Константин Тих.

1257–1277 г. — Цар Константин Тих Асен.

1259–1260 г. — Война с Унгария.

1262–1263 г. — Неуспешна война срещу Византия.

1277 г. — Начало на движението на Ивайло и убийството на цар Константин Тих.

1279–1280 г. — Иван III Асен — цар в Търново.

1280–1292 г. — Цар Георги I Тертер.

1292–1298 г. — Цар Смилец.

1298–1300 г. — Малолетният Иван IV (Йоан Комнин Дука Ангел Врана Палеолог).

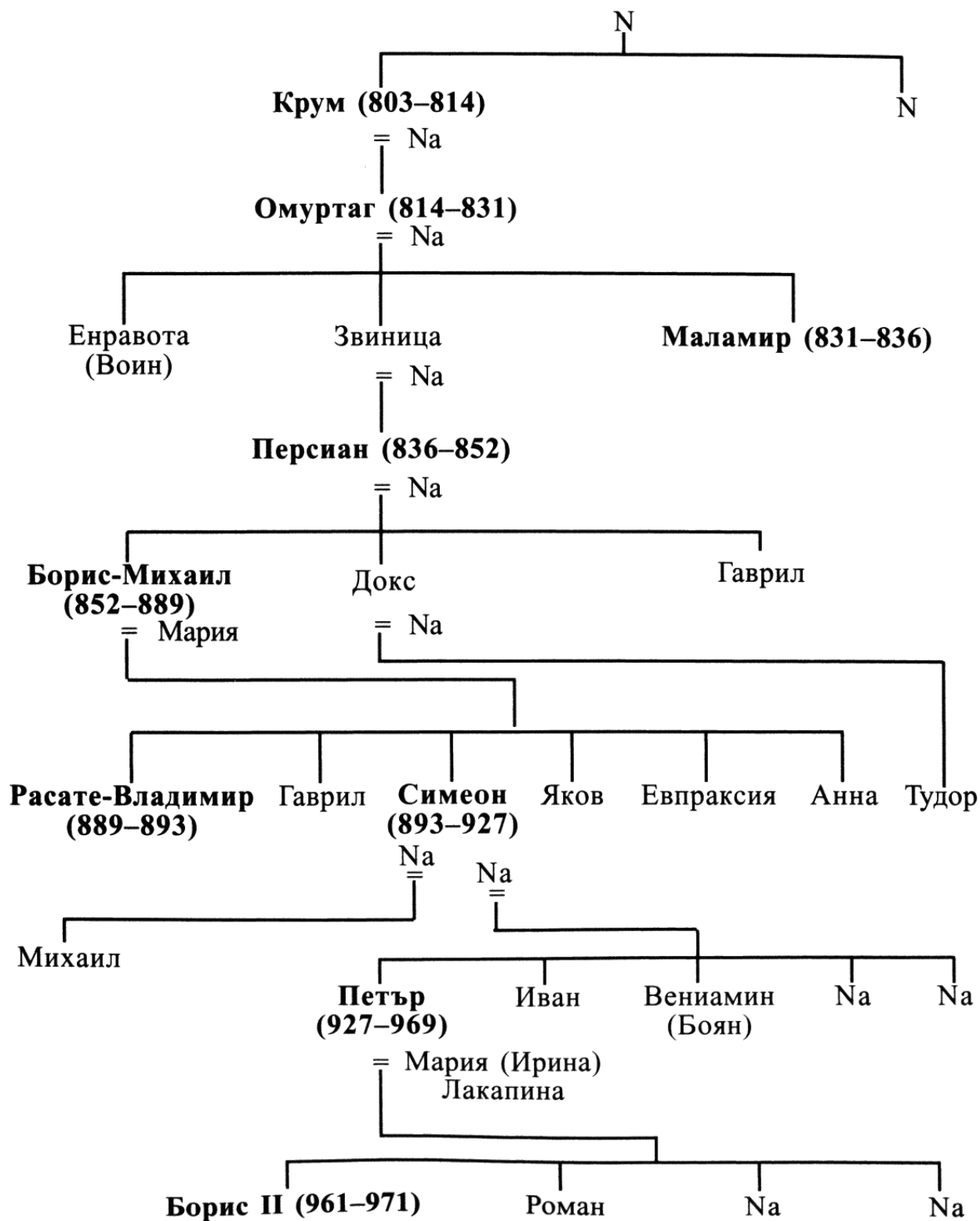
1300–1322 г. — Цар Теодор Светослав.

1304 г. — Победа на българите над ромеите при р. Скафида.

1307 г. — Сключване на траен мир с Византия.
1322–1323 г. — Цар Георги II Тертер.
1323–1330 г. — Цар Михаил III Шишман Асен.
1324 г. — Възшествие на Орхан I на турския престол.
1330 г., 28 юли — Поражение на българските войски от сръбските край Велбъжд (дн. Кюстендил). Смъртта на цар Михаил III Шишман Асен.
1330–1331 г. — Цар Иван Стефан.
1331–1371 г. — Цар Иван Александър.
1331 г., 18 юли — Победа на Иван Александър над Андроник III Палеолог край Русокастро.
1341–1347 г. — Намеса на българите в гражданската война във Византия.
1343–1345 г. — Момчил — самостоятелен владетел в Родопите.
1352 г. — Стъпване на турците на Балканския полуостров.
1359–1389 г. — Султан Мурад I.
1365–1369 г. — Унгарско господство над Видин.
1366 г. — Поход на граф Амедей VI Савойски по българското Черноморие.
1371 г., 17 февруари — Умира цар Иван Александър.
1371–1393/95 г. — Цар Иван Шишман.
1371 г., 26 септември — Битката при Черномен. Българският цар — васал на султан Мурад.
1385 г. — Турците превземат София.
1388 г. — Поход на Али паша срещу България.
1389 г. — Битката при Косово поле.
1389–1402 г. — Баязид I Светкавицата.
1393 г., 17 юли — Турците превземат Търново.
1395 г., 29 октомври — Цар Иван Шишман — екзекутиран от турците.
1396 г., 25 септември — Поражение на кръстоносната войска на крал Сигизмунд при Никопол.
1396 г. — Завладяване на Видин и пленяване на цар Иван Срацимир.

РОДОСЛОВНИ ДЪРВЕТА

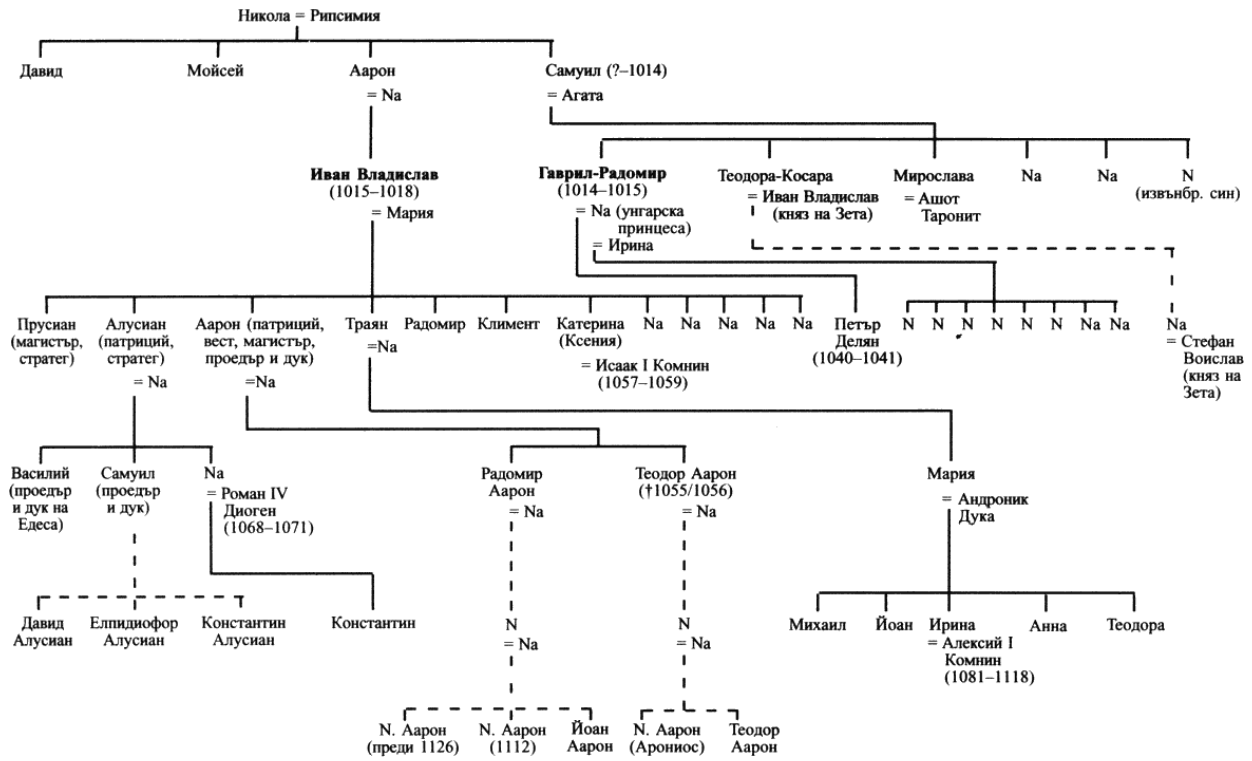
ДИНАСТИЯ НА КРУМ

Династия на Асеневици и фамилията във Византия (1186–1460)

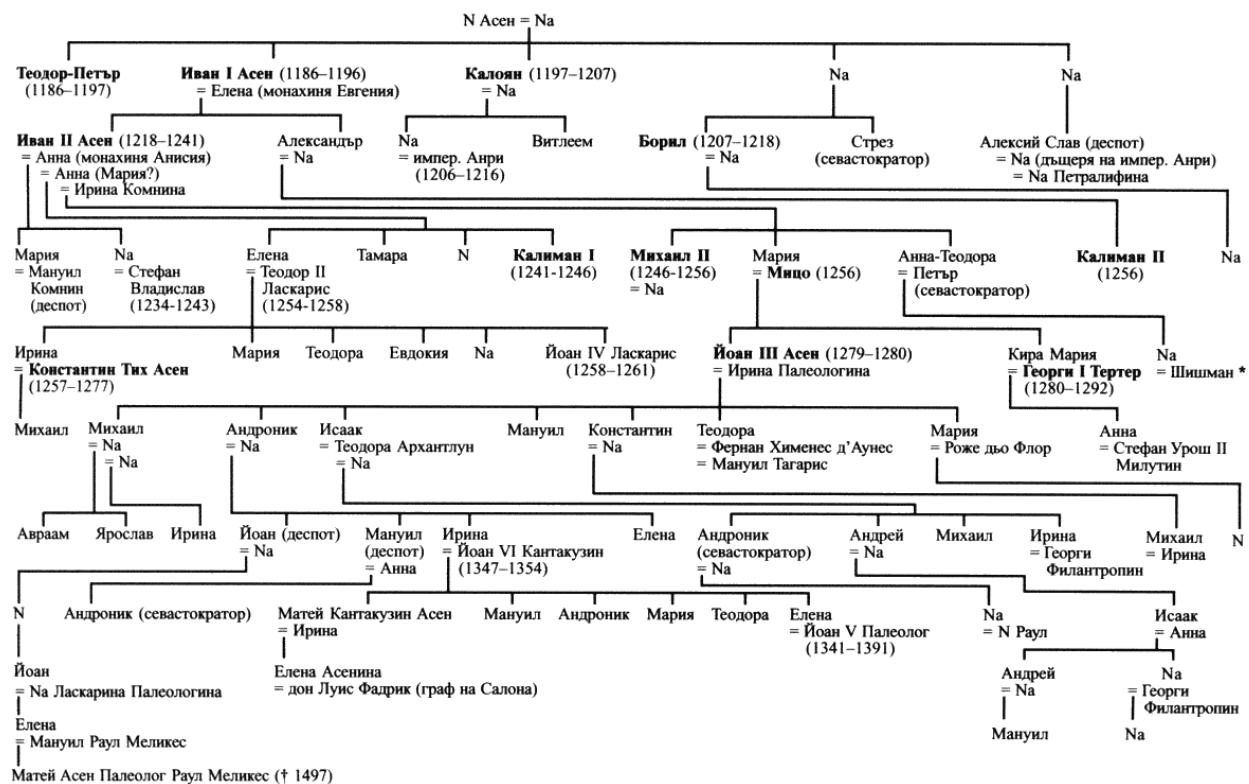

ДИНАСТИЯ НА КОМИТОПУЛИТЕ

Династия на Комитопулите

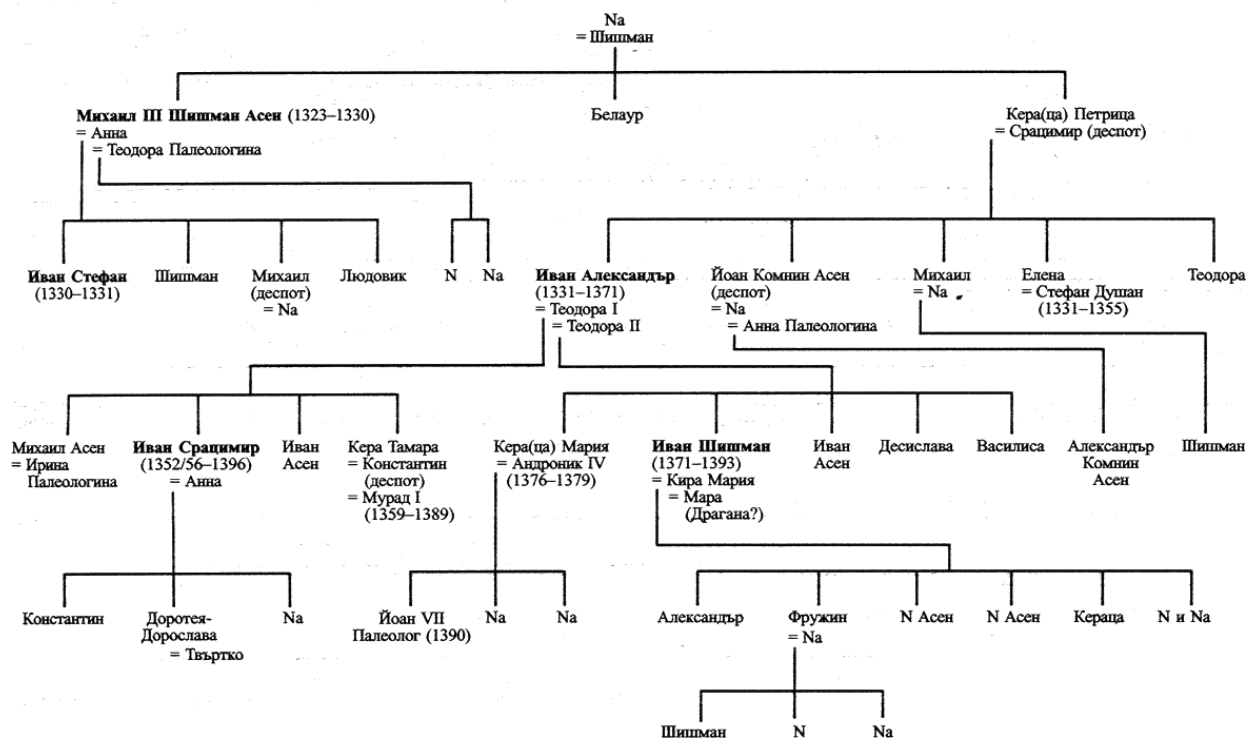
ДИНАСТИЯ НА АСЕНЕВЦИ И ФАМИЛИЯТА ВЪВ ВИЗАНТИЯ (1186–1460)

* Оттук започва т. нар. Иван-Александров клон на Асеновата фамилия, който е представен на следващата страница.

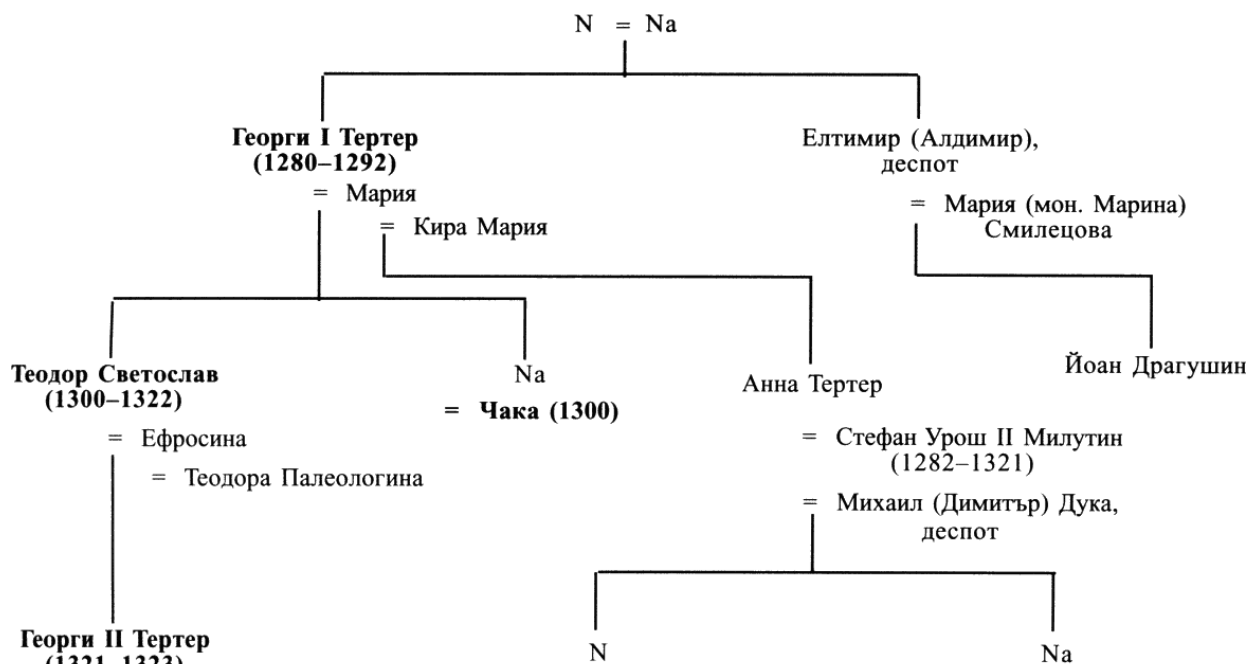
Династия на Крум

ИВАН-АЛЕКСАНДРОВИЯТ КЛОН ОТ АСЕНЕВАТА ФАМИЛИЯ

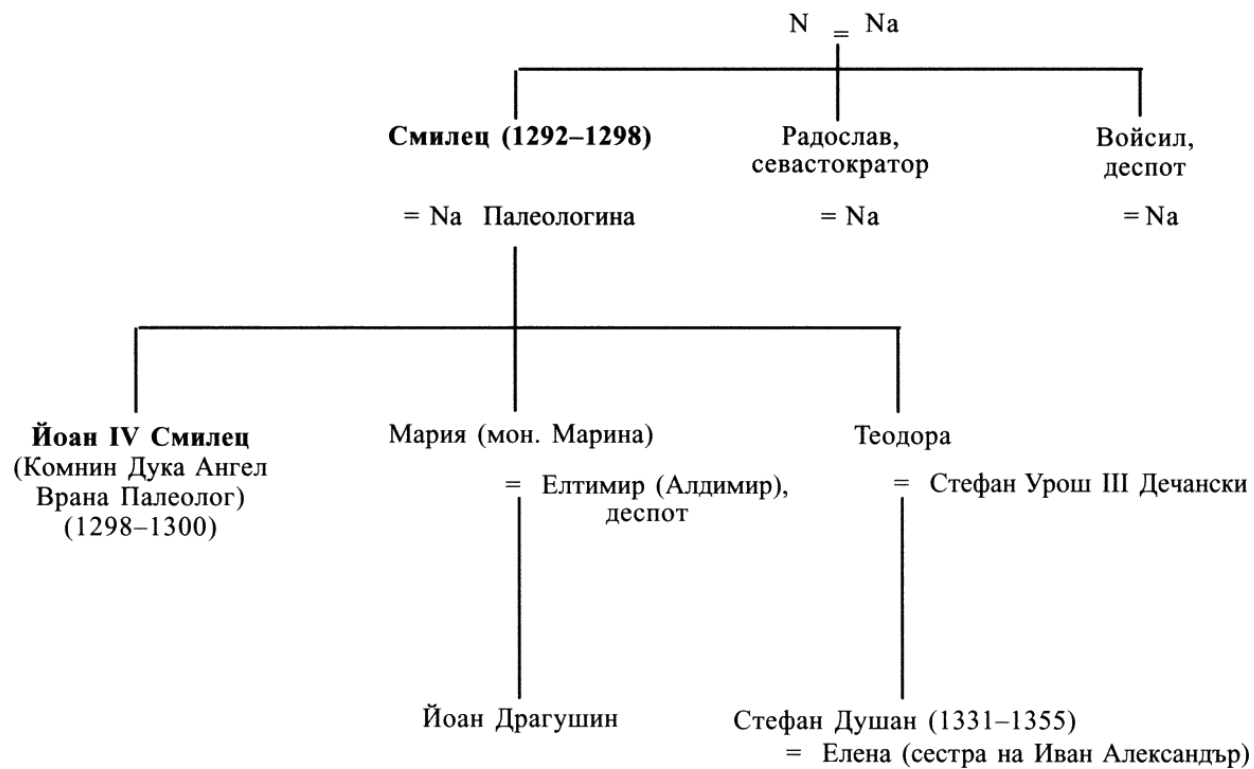
Иван-Александровият клон от Асеновата фамилия

ДИНАСТИЯ НА ТЕРТЕРЕВЦИ

Династия на Тертеревци

СМИЛЕЦ И НЕГОВАТА ФАМИЛИЯ

Смилец и неговата фамилия

Издание:

проф. д.и.н. Иван Ангелов Божилов, чл.-кор. проф. д.и.н. Васил Тодоров Гюзелев. История на България в три тома. Том I. История на Средновековна България VII-XIV век

Българска, първо издание

Редактор: ст.н.с. II ст. Илия Илиев

Художник: Петър Петрунов

Художествен редактор: Михаил Руев

Технически редактор: Симеон Айтов

Коректори: Татяна Джунова, Веселина Пешева

Формат: 70×100/16

Печатни коли: 44

Печатница „Полиграфия“ — Пловдив

ИК „Анубис“, 1999 г.

ISBN: 954-426-204-0

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.